

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

№3

ILMIY ELEKTRON JURNALI

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5
TOSHKENT 2026

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovaциyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma’naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta’lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne’matovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Baymuratov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta’lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu’min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo‘yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)

Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)

Jo‘rayev Abdug‘affor Safarovich – Termez agrotexnologiyalar va Innovatsion rivojlanish instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ismanov Ibroxim Nabiyevich – Farg‘ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Nurmanov Ulug‘bek Anorbayevich - Bank-moliya akademiyasi “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi professori, iqtisodiyot fanlari doktori

Yakubova Nargiz Tursunbayevna – iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mamatov Baxadir Safaraliyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Qiyosov Sherzod Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Urazaliyev Kamoliddin Tajikulovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent

Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Aliqulov Mehmonali Salohiddin o‘g‘li – mas’ul muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Buxorova Moxira Samandarovna – muharrir

O’zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali iqtisodiyot fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro’yxatiga kiritilgan.

“**Moliyaviy texnologiyalar**” ilmiy elektron jurnali 23.11.2022-yildan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **№R-566966** reyestr raqami tartibi bo‘yicha ro‘yxatdan o‘tkazilgan. Litsenziya raqami: **№049864**

MUNDARIJA

1.	Шаисламова Наргиза Кабиловна	Тижорат банклари рискларини баҳолашда стресс-тест усулидан самарали фойдаланиш	7
2.	Ashurova Nargiza Chori qizi	O‘zbekiston turizm xizmatlari bozorida gastronomik turizmni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari	19
3.	Mamatqulov Avazbek Axmadaliyevich	Oliy ta’lim muassasalarida ichki audit tizimini raqamlashtirish mexanizimini takomillashtirish	24
4.	Sobirov Otabek Olimjonovich	Boshqaruv hisobini tashkil etishning konseptual asoslari	36
5.	Rustamov Maqsud Suvonqulovich, Boqiyeva Zuhra Soxibjon qizi	Iqlim o‘zgarishining iqtisodiyotga ta’siri	41
6.	Xalimov Shaxboz Xalimovich	Qishloq joylarida turizm xizmatlarini rivojlantirishning xorij tajribalari	48
7.	Kenjayev Ikrom Ergashboyevich	Hududlarda investitsiya mexanizmlarini takomillashtirishning institutsional va moliyaviy omillari	53
8.	Rustamov Maqsud Suvonqulovich, Normatov Muslimbek No’rbo’ta o’g‘li	Kredit riski	60
9.	Курбонов Саид Акбарович	АҚШ федерал резерв тизими (ФРТ) ва унинг иқтисодиётга таъсири	67
10	Bekmurodova Feruza Azamat kizi, Kadambaeva Charos Masharip kizi	Economic cooperation practices and development trends in Middle Eastern countries	73
11	Mardonova Malika Asatilloyevna	Xavfsiz turizm tushunchasining nazariy-uslubiy asoslari	80
12	Alimov Baxodir Batirovich	Rivojlangan sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holati va samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlili	85
13	Narziyev Abror Baxtiyorovich	Moliyaviy bozorlardagi volatillik dinamikasining GARCH modellari asosida empirik tahlili	95
14	Xoldorova Kamola Jamoliddin qizi, Murodova Dilnoza Choriyevna	O‘zbekistonda tijorat banklarini transformatsiya qilishning dolzarb masalalari	106
15	Юсупов Бехзод Юсуп угли	Финтех-ориентированная модель комплексной оценки кредитоспособности корпоративных клиентов и её влияние на эффективность банковских решений	112
16	Ташбаева Рано Гайбуллаевна, Ташбаев Улугбек Ванситович	Цифровая оценка конкурентоспособности предприятий HoReCa на основе Open Data и онлайн-платформ (на примере г. Ташкента)	120
17	Баракаев Отабек Отакулович	Ўзбекистонда аудиторлик хизматлар бозорининг 2020-2025 йилларга таҳлили ва уни такомиллаштириш йўналишлари	127
18	Muradov Botir Xayat	Yevropa iqtisodiyotining yashil transformatsiyasida iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq fizik va moliyaviy risklar tahlili	140
19	Isroiljonov Murodil Qosimjon ugli	Household Consumption, Imports, and Gross Capital Formation in Uzbekistan: Evidence from an ARDL Model	148
20	Чориева Нигина Қахрамановна	Классик иқтисолий назариялар асосида тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлиигини ошириш хусусиятлари	155
21	Chintemirova Diyora Shuxrat qizi	Hududlar kesimida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish tendensiyalari	160
22	Artikov Ne’matulla Abdusalamovich	Soliqli daromadlar oshishida sheringning iqtisodiy imkoniyatlari	166
23	Кузиева Динора Баходировна	Узоқ муддатли активларни баҳолаш тартибини такомиллаштириш	173
24	Умарова Гулзодахон Қодирбековна	Кичик бизнесни муқобил молиялаштиришнинг илғор хорижий тажрибалари	181
25	Murtozayeva Zarnigor Komol qizi	Tashabbusli budjet mablag‘larini ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash mexanizmlarini takomillashtirish	187
26	Baytanov O‘ralboy Miraqul o‘g‘li	Sanoat korxonalarida mahsulot sifatini boshqarishning zamonaviy metodologik yondashuvlari	193
27	Mardonov Akromjon Nusrat ogli	The impact of fiscal policy on the national economy	201
28	Ostonaqulov Dilshod Ismatilla o‘g‘li	O‘zbekiston respublikasining aholi hayot sifati va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni statistik baholash	206
29	Babaxanova Nozima Saidakbarovna	Milliy fond bozorida aksiyalarni ommaviy joylashtirish mexanizmlarini transformatsiya qilish yo‘llari	213
30	Tilabov Nasrulla Tashmuratovich	O‘zbekistonda davlat qarz portfelini risk-diagnostika asosida boshqarish metodologiyasini takomillashtirish	220

31	Rahmonova Durdona Hasan kizi	Effective management of investment opportunities and regional economic diversification: evidence from the kashkadarya region	226
32	Xamdamov Omonullo Ne’matullayevich	Kapital bozoridan moliyaviy resurslar jalb qilishning xalqaro amaliyot tajribalari	233
33	Achilov Dilshod Marufovich	Innovatsion faoliyatning moliyaviy ta’minot manbalari va ularni samarali boshqarish yo‘llari	244
34	Baratova Zumrat Xalmetjanovna	Innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarish	253
35	Mavlyanova Yulduzxon Turg‘unovna	Moliyaviy resurslarni samarali boshqarishda ERP (Enterprise Resource Planning) mexanizmidan foydalanish istiqbollari	261
36	Ishniyazov Otabek Baxodirovich	Bank faoliyatida risklarning turlari, ularni samarali boshqarish	268
37	Baxriddinov Kamoliddin Baxriddin o‘g‘li	Aksiyadorlik jamiyatlarida investitsiyaviy qaror qabul qilish amaliyotining tahlili	275
38	Qudratova Feruza Nasriddinovna	Financing decisions and value creation in an emerging economy: Evidence from the capital structure of Uzauto Motors	283
39	Xasanov Komil Mutalibjanovich	Chiqindilarni boshqarishda Yevropa ittifoqi tajribasi va uni O’zbekiston sharoitida qo’llash	291
40	Orzukulova Zumrad Abdukhalik kizi, Azimova Nozimakhon Alisher kizi	Strategic brand management: review of keller’s brand equity model and Aaker’s brand identity system	297
41	Ollokulova Feruza Mansurovna	Davlat xususiy sheriklik rivojlanishining xorij tajribasi va undan O‘zbekiston amaliyotida foydalanish imkoniyatlari	302
42	Umurzakova Dildora Sultonmaxmudovna	Raqamli iqtisodiyot sharoitida ayollar bandligiga doir muammolarning asosiy yo’nalishlari	310
43	Jo‘rayeva Zarifa Bahodir qizi	Tijorat banklarida kredit xizmatlari amaliyotinining dolzarb masalalari	317
44	Tureev Azizbek Abatovich	Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini klasterlashning iqtisodiy samaradorligini baholash	324
45	Mirzataev Salamat Muratbaevich	Ekologik muammolar sharoitida qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta’minlashda smart texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-uslubiy asoslari	329
46	Komekova Gulzira Sharbaevna	Raqamlashtirilgan logistika tizimlari asosida sabzavotchilik mahsulotlari bozorining samaradorligini oshirish yo‘llari	335
47	Qidirniyazov Ajiniyaz Sherniyazovich	Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasining rivojlanish holati va sun’iy intelkt asosida xizmat kursatishni rivojlantirish istiqbollari	340
48	Розиков Жалил Жалолович	Вопросы реформирование бухгалтерского учета в селком хозяйстве	346
49	Karimov Eminjon Gapardjonovich	Sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimini takomillashtirish masalalari	351
50	Toshev Nurbek Janon o‘g‘li	Qashqadaryo viloyatida turizm samaradorligi indeksi (TEI) asosida mintaqaviy turizm rivojlanishi dinamikasini baholash	359
51	Kurbonova Malika Akhmad kizi	Comprehensive methodology for assessing the effectiveness of digital economy technology implementation in regional economic development	365
52	Isakova Naima Ikromjonovna	Xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirish uchun strategik marketing dasturini ishlab chiqish va uni takomillashtirish yo‘llari	371
53	Sultanova Nigora Xikmatxo’ja qizi	Xarajatlar hisobida ABC va BSC tizimlari integrativ tahlili	377
54	Muminova Parvina Ilhom qizi	Bank majburiyatlari hisobi va ichki auditini takomillashtirish	383
55	Abduraxmonova Munisa, Alimov Ulug‘bek Baxodirovich	Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish tamoyillari va bosqichlari	389
56	Axmedov Shoymurod Azamat o‘g‘li	Tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligini takomillashtirish yo‘llari	395
57	Xamdamov Shavkat Komilovich	Aholini ijtimoiy himoyalash moliyaviy mexanizmi samaradorligini baholashning nazariy-metodologik asoslari	402
58	Ruziyev G‘anisher Usarovich	Soliqlar vositasida tadbirkorlikni rivojlantirish va bandlikni ta’minlash orqali daromadlarni oshirish hamda kambag‘allikni qisqartirish masalalari	411
59	Atamuratova Gulrux Muzafarovna	Kichik biznes tizimlarining iqtisodiy mohiyati va ularni modellashtirish bo‘yicha zamonaviy xorij tajribasi	419
60	Mirzayeva Charos G’ayrat qizi	Savdo va xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishdagi o‘rni: Janubiy Koreya va O‘zbekiston misolida qiyosiy ekonometrik tahlil	424
61	Toshpulatov Davron Akromovich	Islom moliyasida risklarni boshqarish	437

62	Amir Xudaykulov	Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq EBITda indikatorini hisobga olishning o‘ziga xos xususiyatlari	451
63	Тожибоева Дилором	Иқтисодий фикрлаш тарзи ва унинг қарор қабул қилиш назариясида тутган ўрни	459
64	Azimov Islom Xolmurodovich	Xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning xorijiy tajribalari va O‘zbekistonga qo’llash imkoniyatlari	471
65	Xadjibekova Aziza Akbarovna	Tashqi va ichki turizmni rivojlantirishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining asosiy funksiya va prinsiplari	477
66	Насирова Хатидже Камолжоновна	Методологические основы интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий Республики Узбекистан	484
67	Azimova Malika Rustamovna	NPVfr modifikatsiyalangan ko‘rsatkich asosida O‘zbekiston xizmatlar sohasidagi franchayzing loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholash	494
68	Razzakov Jasur Xamraboyevich	Korporativ biznes sektorini moliyalashtirishga ta’sir qiluvchi omillar tahlili	501
69	Sulaymanov Akrom Isamiddinovich	O‘zbekiston bank tizimida uzoq muddatli moliyalashtirishning tarkibiy nomutanosibligi va ssenariyli erta ogohlantirish chegaralari	507
70	Azizkulov Baxtiyor Xushvaktovich, Xasanova Dilnoza Jamshid qizi	Samarqand viloyatiga jalb qilingan investitsiyalarni iqtisodiy tahlili va ulardan foydalanishning imkoniyatlari	519
71	Amonova Nazokat Utkurovna	Improving the mechanisms of financing investment activities in the context of economic modernization	526
72	Xonova Nodira Fazliddinovna	Kraudfanding platformalari orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish yo‘llari	534
73	Kurbanova Shaxnoza Yuldashbayevna	Qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarning roli	544
74	Umarov Abduvahob Tursunovich	Mintaqalarni barqaror rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish yo‘nalishlari	550
75	Nematullayev Hamidullo Azizillo o‘g‘li	Xorijiy davlatlar qarzini boshqarishga doir tajribalari va milliy amaliyotda foydalanish imkoniyatlari	557
76	Bozorov Xayrulla Xaitboyevich	Farg‘ona viloyatida biznesni rivojlantirishda jalb qilinayotgan investitsiyalarning ahamiyati	565
77	Умаров Баходир Султанович	Совершенствование налогового администрирования крупных предприятий реального сектора экономики	570
78	Ergashev Rustam Rajabovich	Ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish mexanizmlarini dalillarga asoslangan holda joriy etish va monitoring qilish modeli	579
79	Ergashev Azizxon Avazxon o‘g‘li	O‘zbekistonda tijorat banklari moliyaviy xizmatlar metodologiyasini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari	589
80	Хамдамов Сардор Фармон угли	Sanoat kompaniyalarining davlat xaridlarida narx shakllanishi va raqobat muhiti: lot darajasidagi ma’lumotlar tahlili	595
81	Nabixo‘jayeva Dilafro‘z Sobir qizi	O‘zbekistonda innovatsion iqtisodiyotning shakllanishida ayollar intellektual mehnatini boshqarish tizimini takomillashtirish	600
82	Zokirov Sardor To‘lqin o‘g‘li	Raqamli platformalar orqali hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish	607
83	Umaraliyev Sanjar Sultonaliyevich	Hududlar investitsion jozibadorligini oshirishda institutsional muhitning roli	612
84	Axmedova Nigora Djabbaraliyevna	Budjet tashkilotlarida moliyaviy nazorat va ichki audit xizmatining nazariy asoslari	618
85	Davronov Doniyor Elmuratovich	Davlat moliyaviy nazoratida axborot texnologiyalarini qo‘llash	625
86	Xolmurotov Fozil Saribayevich	Eksport faoliyati hududiy iqtisodiy o'sishning drayveri sifatida: Xorazm viloyati misolida	632
87	Saburov Javohir Kaxramon o‘g‘li	Mintaqaviy eksport diversifikatsiyasini o‘lchash usullari: nazariy-uslubiy tahlil va Xorazm viloyati misolida aprobatsiya	644
88	Mirzaaxmedov Xamidullo Saydamatovich	Farg‘ona iqtisodiy mintaqasida investitsion salohiyatdan foydalanishning hududiy tafovutlari va rivojlanish omillari	651
89	Aliyev Ma’ruf Komiljon o‘g‘li	Kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish	658
90	Moyliyev Murod Baxtiyorovich	Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashmexanizmlarini takomillashtirish yo‘llari	669
91	Jumaniyazov Inomjon Turayevich	Suveren fondlar portfelini venchur kapitali va ikki kanalli moliyalashtirish asosida diversifikatsiyalash	678

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ РИСКЛАРИНИ БАҲОЛАШДА СТРЕСС-ТЕСТ УСУЛИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ

Шаисламова Наргиза Кабиловна
“Баҳолаш иши ва инвестициялар” кафедраси доценти,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети.
e-mail: Shaislamovan2002@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8995

Аннотация: *Мазкур мақолада тижорат банклари фаолиятида рискларни баҳолашда стресс-тест усулининг назарий ва амалий жиҳатлари кенг таҳлил қилинган. Стресс-тестлашнинг турлари, ҳисоблаш тартиби, асосий рискларга нисбатан қўлланилиши ҳамда халқаро амалиётдаги ўрни илмий жиҳатдан асослаб берилган. Шунингдек, стресс-тест натижаларининг банк барқарорлигига таъсири ва Ўзбекистон банк тизими шароитида уни самарали жорий этиш йўллари кўриб чиқилган.*

Калит сўзлар: *стресс-тест, банк рисклари, кредит риски, фоиз ставкаси риски, ликвидлик, сценарийлар таҳлил, капитал етарлилиги, молиявий барқарорлик, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, халқаро ташкилотлар, Марказий банк.*

ЭФФЕКТИВНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА СТРЕСС-ТЕСТИРОВАНИЯ ПРИ ОЦЕНКЕ РИСКА КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Шаисламова Наргиза Кабиловна
доцент кафедры «Оценочное дело и инвестиции» Ташкентского государственного экономического университета.
e-mail: Shaislamovan2002@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8995

Аннотация: *В данной статье представлен всесторонний анализ теоретических и практических аспектов метода стресс-тестирования при оценке рисков в деятельности коммерческих банков. Научно обоснованы виды стресс-тестирования, порядок расчёта, применение к основным рискам и его роль в международной практике. Также рассмотрено влияние результатов стресс-тестирования на стабильность банка и пути его эффективного применения в условиях банковской системы Узбекистана.*

Ключевые слова: *стресс-тестирование, банковские риски, кредитный риск, процентный риск, ликвидность, сценарный анализ, достаточность капитала, финансовая стабильность, глобальный финансово-экономический кризис, международные организации, Центральный банк.*

EFFECTIVE USE OF THE STRESS-TEST METHOD IN ASSESSING THE RISK OF COMMERCIAL BANKS

Shaislamova Nargiza Kabilovna
Associate Professor of the Department “Valuation and Investments”, Tashkent State University of Economics.
e-mail: Shaislamovan2002@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8995

Abstract: *This article presents a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of stress testing in assessing risks in commercial banks. It provides a scientifically substantiated explanation of stress testing types, methodology, application to key risks, and its role*

in international practice. It also examines the impact of stress testing results on bank stability and ways to effectively apply it in the Uzbek banking system.

Keywords: *stress testing, banking risks, credit risk, interest rate risk, liquidity, scenario analysis, capital adequacy, financial stability, global financial and economic crisis, international organizations, Central Bank.*

Кириш

Ҳозирги глобал иқтисодий шароитда молиявий бозорлардаги беқарорлик, ташқи ва ички иқтисодий шоклар, геосиёсий хавф-хатарлар ҳамда инфляция босимларининг кучайиши тижорат банклари фаолиятида рискларни самарали бошқаришни янада муҳим масалага айлантирмоқда. Банк тизими миллий иқтисодиётнинг асосий молиявий устуни сифатида инвестиция жараёнлари, кредитлаш ва тўлов тизимлари барқарорлигини таъминлайди. Шу сабабли банклар фаолиятида юзага келадиган рискларни ўз вақтида аниқлаш ва баҳолаш долзарб аҳамият касб этади.

Айниқса, сўнгги йилларда жаҳон иқтисодиётида кузатилган молиявий инқирозлар, пандемия оқибатлари ва глобал бозорлардаги ўзгаришлар банклар барқарорлигига жиддий таъсир кўрсатди. Бу эса анъанавий рискларни баҳолаш усулларининг ҳар доим ҳам кутилмаган ва кескин ўзгаришларни ҳисобга олиш учун етарли эмаслигини намоён қилди. Шу нуқтаи назардан, стресс-тест усули банкларнинг ҳаддан ташқари кутилмаган (экстремал), аммо эҳтимолий иқтисодий шароитлардаги ҳолатини баҳолаш имконини берувчи замонавий ва самарали восита сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Стресс-тест усули банклар ўз капитал етарлилигини, ликвидлик даражасини ва турли рискларга бардошлигини олдиндан баҳолаш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, молиявий барқарорликни таъминлаш, эҳтимолий йўқотишларни камайтириш ва инқироз ҳолатларига тайёргарлик кўришда муҳим роль ўйнайди. Шу билан бирга, халқаро молиявий институтлар ва марказий банклар томонидан стресс-тест усулини қўллаш талабларининг кучайтирилиши мазкур усулнинг аҳамиятини янада оширмоқда.

Ўзбекистон банк тизимида ҳам иқтисодиётни либераллаштириш, молиявий бозорларни ривожлантириш ва халқаро стандартларга мослашиш жараёнида рискларни баҳолашнинг илғор усулларини жорий этиш зарурати ортиб бормоқда. Шу жиҳатдан, тижорат банклари рискларини баҳолашда стресс-тест усулидан самарали фойдаланиш масаласи илмий ва амалий жиҳатдан долзарб ҳисобланади.

Мазкур мақоланинг асосий мақсади – тижорат банклари фаолиятида рискларни баҳолашда стресс-тест усулининг назарий-методологик асосларини ўрганиш, унинг амалиётдаги қўлланилиш самарадорлигини таҳлил қилиш ҳамда миллий банк тизими шароитида стресс-тест усулидан фойдаланишни такомиллаштириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Адабиётлар шарҳи

Тижорат банклари рискларини баҳолашда стресс-тест усули сўнгги ўн йилликларда иқтисодий адабиётларда кенг ўрганилган ва амалиётда муҳим восита сифатида шаклланган. Айниқса, глобал молиявий инқироздан сўнг ушбу усул банк тизими барқарорлигини таъминлашда асосий воситалардан бири сифатида эътироф этилди.

Илмий адабиётларда стресс-тест тушунчасига турлича ёндашувлар мавжуд. Жумладан, айрим тадқиқотларда стресс-тестларни банкларнинг инқироз даврида хавф омиллари таъсири натижасида потенциал йўқотишларни баҳолаш имконини берувчи кенг кўламли восита сифатида таъриф берилган [1]. Чунки бугунги кунда стресс-тестлашнинг кенг кўламли усуллари мавжуд. Стресс-тест услубияти барча муҳим хавф турларини (кредит, фоиз ставкаси, ликвидлик ва бошқалар рискларни) қамраб олади. Стресс-тест усулларининг кўплиги унинг кўп қиррали эканлигини англатади. Ушбу усуллар банкларнинг хулқ-атвор моделини ишлаб чиқишга уринишлар билан боғлиқ, аммо уларнинг таркибий тузилиши ва фунционаллиги мураккаблигича қолмоқда, деб

таъкидланади. Бошқа манбаларда эса, молия соҳасида амалга оширилган стресс тести - бу молиявий восита ёки молия институтининг иқтисодий инқирозга дош бериш қобилиятини аниқлаш учун мўлжалланган таҳлил ёки моделлаштиришдир. “Оптимистик тахминларга” асосланган молиявий башоратлар қилиш ўрнига, компания молиявий воситанинг муайян инқирозли вазиятларга чидамлилигини баҳолаш учун стресс-тестини ўтказади ва бу сценарийлар таҳлилининг бир тури ҳисобланади [2].

Стресс-тест усули, унинг мазмун-моҳияти, турлари ва ҳисоблаш тартибига халқаро молиявий ташкилотлар томонидан ҳам эътибор берилган. Хусусан, Халқаро ҳисоб-китоблар банки (BIS) стресс-тестлашни молиявий институтларнинг фавқулодда, аммо эҳтимолий ҳолатларга нисбатан барқарорлигини баҳолаш усули сифатида белгилайди [3]. Халқаро валюта жамғармаси эса ушбу усулни макроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгаришига нисбатан банк портфелининг сезгирлигини аниқлаш воситаси сифатида талқин қилади [4].

Стресс-тест усулларининг таснифланишига бағишланган тадқиқотларда уларнинг бир нечта турлари ажратиб кўрсатилади. Жумладан, таҳлил даражасига кўра, умумий молиявий тизимнинг барқарорлигини, жумладан, банк сектори, пенсия жамғармалари, суғурта ташкилотлари ва уларнинг ўзаро таъсирини ўз ичига олган ҳолда баҳоловчи (макропруденциал) стресс-тест ҳамда молиявий ташкилотларни индивидуал равишда барқарорлигини баҳоловчи (микропруденсиал) стресс-тестларга бўлиб ўрганилган [5].

Халқаро амалиётда стресс-тест усулларидан кенг фойдаланилади. Масалан, АҚШ Федерал захира тизими томонидан амалга ошириладиган стресс-тестлар банк капитали етарлилигини текширишда муҳим восита ҳисобланади [6]. Қонунчилик даражасида иккита стресс-тест дастури мавжуд: Додд-Франк қонуни стресс-тести (DFAST, Dodd Frank Act Stress Test) ва Комплекс капитал таҳлили ва шарҳи (CCAR, Comprehensive Capital Analysis and Review).

Халқаро ташкилотлар ва турли мамлакатларнинг марказий банклари томонидан ликвидликка катта эътибор берилади, бу эса ликвидлик стресс-тестини асосий таҳлилий воситага айлантирилишига сабаб бўлди. Банк ликвидлигини таҳлил қилиш услубиятига бағишланган жуда кўплаб илмий тадқиқот ишлари мавжуд бўлиб, ушбу соҳага оид халқаро миқёсда кўплаб илмий таклиф ва амалий натижалар яратилган. Хусусан, Европа Марказий Банки (European Central Bank) томонидан “Ликвидликнинг етарлилигини ички баҳолаш тамойиллари” (Internal Liquidity Adequacy Assessment Process (ILAAP)) ишлаб чиқилган [7]. Халқаро Валюта Жамғармасининг услубияти ва сценарийлари “Тизимли аҳамиятга эга молиявий тизимлар учун молиявий институтлардаги ликвидликнинг макропруденциал стресс-тестлаш” (Macroprudential Liquidity Stress Testing in FSAPs for Systemically Important Financial Systems) да келтирилган [8].

Ўзбек иқтисодчи олимларидан Ш.Ш. Шодмонов, Р.Ҳ. Алимов, Т.Т. Жўраев илмий ишларида Ўзбекистон банк тизимида рискларни бошқаришни такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилиб, замонавий молиявий воситалардан фойдаланиш зарурати асослаб берилган [9].

Н.Тожибоева илмий тадқиқотларида стресс-тестлашни банклар молиявий барқарорлигини ошириш ва стратегик қарорлар қабул қилишда самарали восита сифатида баҳолайди [10].

И.Я. Куллиев ва Н.С. Комиловлар ҳаммуаллифликда ёзган мақолаларида стресс-тестлаш банкларда юзага келадиган рискларни таҳлил қилиш, уларни прогнозлаш ва бошқарув қарорларини қабул қилишда муҳим восита эканлигини таъкидлаган бўлсалар, Б.Маматов ўз илмий тадқиқотларида стресс-тестлаш кредит рискларини баҳолаш, макроиқтисодий шокларни моделлаштириш ва банк фаолиятида хавфларни камайтиришда муҳим аҳамиятга эга эканини кўрсатиб ўтган [11, 12].

Тадқиқот методологияси

Мақолада тижорат банклари рискларини баҳолашда стресс-тестлаш усулидан

самарали фойдаланиш масалаларини ўрганишда комплекс илмий ёндашув қўлланилди. Тадқиқот жараёнида назарий ва амалий таҳлил усуллари уйғунлиги таъминланди.

Тадқиқотнинг назарий-методологик асосини банк рискларини бошқариш, молиявий барқарорлик ва стресс-тестлаш бўйича илмий концепциялар ташкил этади. Жумладан, риск-менежмент назарияси, макроиқтисодий моделлаштириш ва сценарий таҳлил усулларига таянилди.

Стресс-тестлаш усули банкларнинг ноқулай иқтисодий шароитлардаги барқарорлигини баҳолашга қаратилган бўлиб, у рискларни башорат қилиш ва бошқаришнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Тадқиқотда қуйидаги илмий усуллардан фойдаланилди:

Таҳлил ва синтез усули – банк рискларининг турлари ва стресс-тестлаш механизмларини тизимли ўрганишда қўлланилди;

Таққослаш усули – хорижий ва миллий амалиётда стресс-тестлаш усулларини солиштиришда фойдаланилди;

Сценарийлар таҳлили – макроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгариши банк кўрсаткичларига қандай таъсир қилишини баҳолашда ишлатилди;

Сезгирлик таҳлили – алоҳида риск омилларининг банк фаолиятига таъсир даражасини аниқлашда қўлланилди;

Эксперт баҳолаш усули – банк соҳасидаги мутахассислар фикрлари асосида хулосалар шакллантирилди.

Тадқиқот объекти сифатида тижорат банклари фаолиятида юзага келадиган молиявий рисклар ва уларни бошқариш жараёнлари олинди.

Тадқиқот предметини эса тижорат банклари рискларини стресс-тестлаш усули орқали баҳолаш механизмлари, моделлари ва уларнинг самарадорлиги ташкил этади.

Тадқиқот ахборот базасини қуйидагилар ташкил этди:

- тижорат банклари ҳисоботлари;
- марказий банк маълумотлари;
- халқаро молиявий ташкилотлар материаллари;
- илмий мақолалар ва тадқиқот ишлари.

Қўлланилган методология тижорат банклари рискларини комплекс баҳолаш, стресс ҳолатларда уларнинг барқарорлигини аниқлаш ва самарали бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш имконини берди.

Таҳлил ва натижалар

Бугунги кунда стресс-тест банкларни турли хил рискларга нисбатан барқарорлигини баҳолаш усуллари орасида мустаҳкам ўрин эгаллаб келмоқда. Стресс-тестларни қўллаш орқали кутилмаган ва ноқулай ҳодисалар юзага келиш эҳтимоли юқори бўлган шароитларда турли шакллардаги (молиявий, моддий, компания имижи ва обрўйига оид ва бошқа) йўқотишлар ҳажмини ва уларни банкларнинг молиявий барқарорлигига таъсирини баҳолашга эришилади, деб айтиш мумкин.

Мазкур усулнинг етарлича мослашувчанлиги туфайли “стресс-тест” тушунчасига турли халқаро ташкилотлар ва турли мамлакатларнинг марказий банклари томонидан бир неча таърифлар берилган. Жумладан, Халқаро ҳисоб-китоблар банки (BIS) таърифига кўра, “стресс-тестлаш – бу молиявий институтлар томонидан фавқулодда, аммо эҳтимолий ҳолатларга нисбатан ўз заифлигини баҳолаш учун қўлланиладиган турли усуллар мажмуасидир” [3].

Халқаро валюта жамғармаси томонидан стресс-тестлар: “портфелнинг макроиқтисодий кўрсаткичлардаги жиддий ўзгаришларга ёки фавқулодда, аммо эҳтимолий ҳодисаларга нисбатан сезгирлигини баҳолаш усуллари” сифатида таърифланади [4].

Россия Банки эса стресс-тестлаш “кредит ташкилотининг молиявий ҳолатига фавқулодда, аммо эҳтимолий ҳодисаларга мос келувчи риск омилларининг маълум

ўзгаришлари таъсирини баҳолаш” [13] деб изоҳлайди.

В. Ачарья, Р.Энгл, Д.Пьер стресс-тестлашни “гипотетик ноқулай шокларни банк йўқотишларига трансляция қилиш” [14] сифатида таърифлайди.

Мазкур тадқиқот доирасида стресс-тестлашга қуйидаги таъриф таклиф этиш мумкин: стресс-тестлаш – фавқулодда салбий, аммо эҳтимолий ҳодисаларнинг банклар молиявий барқарорлигига таъсирини баҳолаш ҳамда эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун капитал етарлилигини аниқлашга қаратилган таҳлил усулидир.

Стресс-тестлаш 1990-йиллар бошларида асосан алоҳида банкларнинг рискларини баҳолаш воситаси сифатида пайдо бўлган. Илк босқичларда стресс-тестлаш фақат савдо портфелига нисбатан қўлланилиб, фонд индекслари пасайиши натижасида акциялар бўйича йўқотишлар ҳисобланган. Аммо, кейинчалик, банк фаолиятига доир стресс-тестлаш услубияти шаклланиб, кредит ва бошқа риск турлари бўйича йўқотишларни баҳолаш имкони пайдо бўлди.

Кейинги йилларда стресс-тестлаш тобора такомиллашиб, рискларни таҳлил қилиш дастурларининг ажралмас қисмига айланди. Жумладан, 1999 йилда бошланган Халқаро валюта жамғармаси ва Жаҳон банкининг Молиявий секторни баҳолаш дастури (Financial Sector Assessment Program (FSAP))да стресс-тестлаш асосий усул сифатида қўлланилди.

2000-йиллар бошларида мамлакатларнинг назорат органлари стресс-тестлашни банк тизими ва бутун молиявий сектор даражасида қўллаш имкониятларини кўриб чиқа бошладилар. Айниқса, 2007–2009 йиллардаги жаҳон молиявий инқирозидан сўнг стресс-тестлаш кенг тарқалди. Чунки кўплаб банклар капитал ва ликвидлик даражаси етарли эмаслиги сабабли инқирозга учради. Бу ҳолат стресс-тестлашни банк рискларини баҳолашнинг энг муҳим воситаларидан бири сифатида ривожланишига туртки бўлди.

Ҳозирги кунда стресс-тестлаш халқаро ташкилотлар, марказий банклар ва тижорат банклари томонидан рискларни баҳолашда кенг қўлланилмоқда. Ушбу усулнинг ривожланиш тарихи К. Дент, М. Сеговиано, Б.Вествуд тадқиқотларида [15] батафсил ёритилган.

Умуман олганда, стресс-тестлашни қуйидаги таснифланиши мавжуд.

Таҳлил даражасига кўра, умумий молиявий тизимнинг барқарорлигини, жумладан, банк сектори, пенсия жамғармалари, суғурта ташкилотлари ва уларнинг ўзаро таъсирини ўз ичига олган ҳолда баҳоловчи (макропруденциал) стресс-тестлар ҳамда молиявий ташкилотларни индивидуал равишда барқарорлигини баҳоловчи (микропруденсиал) стресс-тестларга бўлинади.

Қандай усулдан фойдаланиб ўтказилишига қараб, стресс-тестлаш қуйидагиларга ажратилади:

сезгирлик таҳлили асосида стресс-тест – битта параметр ўзгаришининг рискка таъсирини баҳолаш;

сценарийлар таҳлили асосида стресс-тест – бир нечта риск омиллари таъсирини комплекс баҳолаш;

реверсив стресс-тест – банк капитал етишмовчилигига учрайдиган чегаравий ҳолатларни аниқлаш.

Марказлаштирилган стресс-тестларини ўтказишда стресс-тестларини пастдан юқорига (bottom-up) ва юқоридан пастга (top-down) бўлиши одатий ҳолдир.

Пастдан юқорига - бу молия институтларининг ўзлари томонидан ички маълумотлар ва моделлардан фойдаланган ҳолда, аммо назоратчи орган томонидан белгиланган ягона сценарий билан ўтказиладиган стресс-тести (банклар томонидан мустақил равишда ўтказилади).

Юқоридан пастга - бу назоратчи орган томонидан алоҳида банклар бўйича назорат ёки оммага очиқ маълумотлардан (баъзи мамлакатларда банк сектори учун умумлаштирилган маълумотлардан) фойдаланган ҳолда, шунингдек, битта, белгиланган сценарий бўйича ўтказиладиган стресс тести (назоратчи органлар томонидан амалга

оширилади).

Сценарийлар турига кўра:

базавий сценарийли стресс-тест– энг эҳтимолий макроиқтисодий ҳолатнинг параметрлари асосида ўтказилади;

стресс сценарийли тест – салбий макроиқтисодий шароитда юзага келадиган параметрларни ҳисобга олган ҳолда ўтказилади.

Сценарий характерига кўра:

тарихий сценарий – ўтмишдаги инқирозлар асосида ўтказиладиган стресс-тест.

гипотетик сценарий – моделлаштириш орқали ишлаб чиқиладиган стресс-тест.

Баланс кўрсаткичларининг ўзгаришига кўра ҳам стресс-тестлар қуйидагиларга бўлинади:

статик баланс – кўрсаткичлар ўзгармас деб қабул қилинади;

динамик баланс – кўрсаткичлар вақт давомида ўзгаради.

Стресс-тестларнинг кенгайтирилган таснифи 1-расмда берилган.

Стресс-тестлаш турли молиявий институтларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин, аммо мазкур тадқиқот доирасида фақат тижорат банклари кўриб чиқилди.

1-расм. Стресс-тестларнинг таснифланиши

Стресс-тест одатда тўртта элементни ўз ичига олади:

1. Текшириладиган рисклар тўплами.

Молия секторининг энг асосий рисклари стресс-тестдан ўтказилиши керак. Буларни умумий тарзда шакллантириш мумкин - кредит риски, бозор риски, ликвидлик риски - ёки аниқроқ шаклда ифодалаш мумкин, масалан, экспорт қилувчи компаниялар билан боғлиқ банкларнинг кредит рисклари ёки етакчи марказий банклар томонидан қаттиқ пул-кредит сиёсатининг олиб бориши натижасида келиб чиқадиган бозор рисклари.

2. Рисклар юзага келадиган макроиқтисодий сценарий.

Асосан, иқтисодий пасайиш, ишсизликнинг ўсиши ва кўчмас мулк нархларининг

пасайишини тахмин қилувчи, одатда 2-5 йил давом этувчи сценарий бўлиши керак.

3. Рискларнинг таъсирини тавсифловчи моделлар (моделлар одатда текширилаётган параметрларга рискларнинг таъсирини тавсифлайди).

Моделлар макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ва бозор кўрсаткичлари (масалан, фоиз ставкалари, облигациялар даромадлилиги, акция нархлари ва ҳ.к.) билан боғлиқликни, шунингдек, молиявий параметрларнинг ўзаро боғлиқлигини (масалан, корпоратив қарз олувчилар рейтингларини аниқланиши, ўз навбатида, қўшимча кредит таъминоти миқдорига таъсир қилишини) кўрсатиб беради.

4. Натижаларни баҳолаш.

Кўп ҳолларда, стресс-тест асосида ҳосил бўлган молиявий кўрсаткичлар баҳоланади, натижа сифатида олинган капиталнинг етарлилик коэффициенти стандарт коэффициент билан таққосланади ва баҳоланади. Баъзи стресс-тестлар банклар ликвидлигини етарлилигини баҳолайди.

Стресс-тестлар асосан, банк капитали етарлилигини баҳолашга қаратилган бўлиб, агар тест натижаларига кўра, капитал назоратчи орган талабларидан юқори бўлса, банк стресс-тестдан муваффақиятли ўтган ҳисобланади. Акс ҳолда, банкда капитал етишмовчилиги юзага келиши мумкин.

Бироқ, ликвидлик рискларини стресс-тестдан ўтказишнинг мақсади бошқача бўлиб, у банкнинг кутилмаган пул чиқимларини қоплаш учун етарли ликвид активларга эга эканлигини текширишга қаратилган ҳисобланади.

Сезгирлик таҳлили кредит рискни стресс-тестлашнинг муҳим усулларидан бири бўлиб, у турли иқтисодий ёки молиявий шоклар таъсирида қанча кредитлар дефолт кредит ҳолатига ўтишини аниқлашга қаратилган. Яъни, мазкур таҳлил орқали банк кредит портфелидаги ссудаларнинг маълум қисми салбий омиллар таъсирида қай даражада тўловга лаёқатсиз бўлиб қолиши баҳоланади.

Ушбу усулнинг асосий мазмуни дефолт кредитлар пайдо бўлиши улушини ҳисоблаш услубиятини ишлаб чиқишдан иборат. Бу эса банкнинг эҳтимолий йўқотишларини баҳолаш ва рискларни олдиндан аниқлаш имконини беради.

Ҳозирги кунда сезгирлик таҳлилини амалга оширишда бир нечта ёндашувлар мавжуд бўлиб, улар асосан қуйидаги риск омиллари гуруҳларига таянади:

1. Тармоқ (соҳавий) омиллар. Бу ёндашувда муайян иқтисодий тармоқларда юзага келадиган салбий ўзгаришлар ҳисобга олинади. Масалан, маълум бир соҳада инқироз юз берса, ушбу тармоққа тегишли кредитларнинг қайтиб келмаслиги ва муаммоли кредитлар пайдо бўлишининг эҳтимоли ошиши мумкин.

2. География омиллар. Бу ҳолатда кредитлар жойлашган ҳудуддаги иқтисодий шароитлар ҳисобга олинади. Агар маълум бир минтақада иқтисодий пасайиш ёки инқироз кузатилса, шу ҳудуддаги қарздорларнинг тўлов қобилияти пасайиши мумкин.

3. Қарздорнинг молиявий кўрсаткичлари. Ушбу ёндашувда қарздор корхона ёки жисмоний шахснинг молиявий ҳолати (даромадлар, қарз юки, ликвидлик ва бошқалар) таҳлил қилинади. Агар белгиланган кўрсаткичлар меъёрдан ёмонлашса, дефолт кредитлар кўпайиши эҳтимоли ортади.

Амалиётда ушбу омиллар алоҳида ҳолда эмас, балки биргаликда (комбинацияда) қўлланилиши мумкин. Бу эса банк кредит портфели рискларини янада чуқур ва аниқ баҳолаш имконини беради.

Сезгирлик таҳлили кредит рискни баҳолашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у алоҳида риск омилларининг банк кредит портфелига таъсирини аниқлаш имконини беради. Бироқ ушбу усулни янада самарали қўллаш учун уни бошқа усуллар, хусусан сценарий таҳлил билан биргаликда ишлатиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Сценарийлар таҳлили усули асосида кредит рискини стресс-тестдан ўтказиш – бу банкнинг кредит портфели бўйича эҳтимолий йўқотишларни салбий иқтисодий сценарий шароитида баҳолашга қаратилган кўп босқичли таҳлил жараёнидир. Ушбу усул орқали

банкнинг ноқулай иқтисодий шароитлардаги барқарорлиги ва рискларга бардошлиги аниқланади.

Амалиётда кредит рискни моделлаштиришда асосан икки хил ёндашув қўлланилади. Улардан биринчиси қуйидагиларга асосланади:

1. Портфель даражасида кредит рискни баҳолаш. Бу ёндашувда кредит риски умумлашган кўрсаткичлар орқали баҳоланади, жумладан: муаммоли кредитлар (ишламаётган активлар) ҳажми; эҳтимолий йўқотишлар учун шакллантирилган резервлар; ушбу кўрсаткичларнинг умумий активлар таркибидаги улуши.

Бунда кредит портфели турли сегментлар кесимида таҳлил қилинади, масалан, корпоратив кредитлар портфели, таъминланмаган истеъмол кредитлари, ипотека ва уй-жой кредитлари ва бошқалар.

Ушбу ёндашувнинг моҳияти шундаки, банк кредит портфелидаги муаммоли активлар улуши макроиқтисодий ёки молиявий инқирозлар таъсирида қандай ўзгаришини баҳолаш орқали умумий риск даражаси аниқланади. Яъни, агар иқтисодий шароит ёмонлашса, муаммоли кредитлар улуши ошади ва бу банкнинг йўқотишларига олиб келади.

Ушбу ёндашувнинг ҳисоблаш жараёни нисбатан содда ва тез таҳлил ўтказиш имконини беради, одатда маълумотлар чекланган ҳолларда қўлланилади. Бироқ бу усулнинг асосий камчилиги натижалар умумий бўлиб, аниқлик даражаси паст, ҳар бир қарздор бўйича алоҳида рискни ҳисобга олмайди ва чуқур таҳлил имкониятлари чекланган.

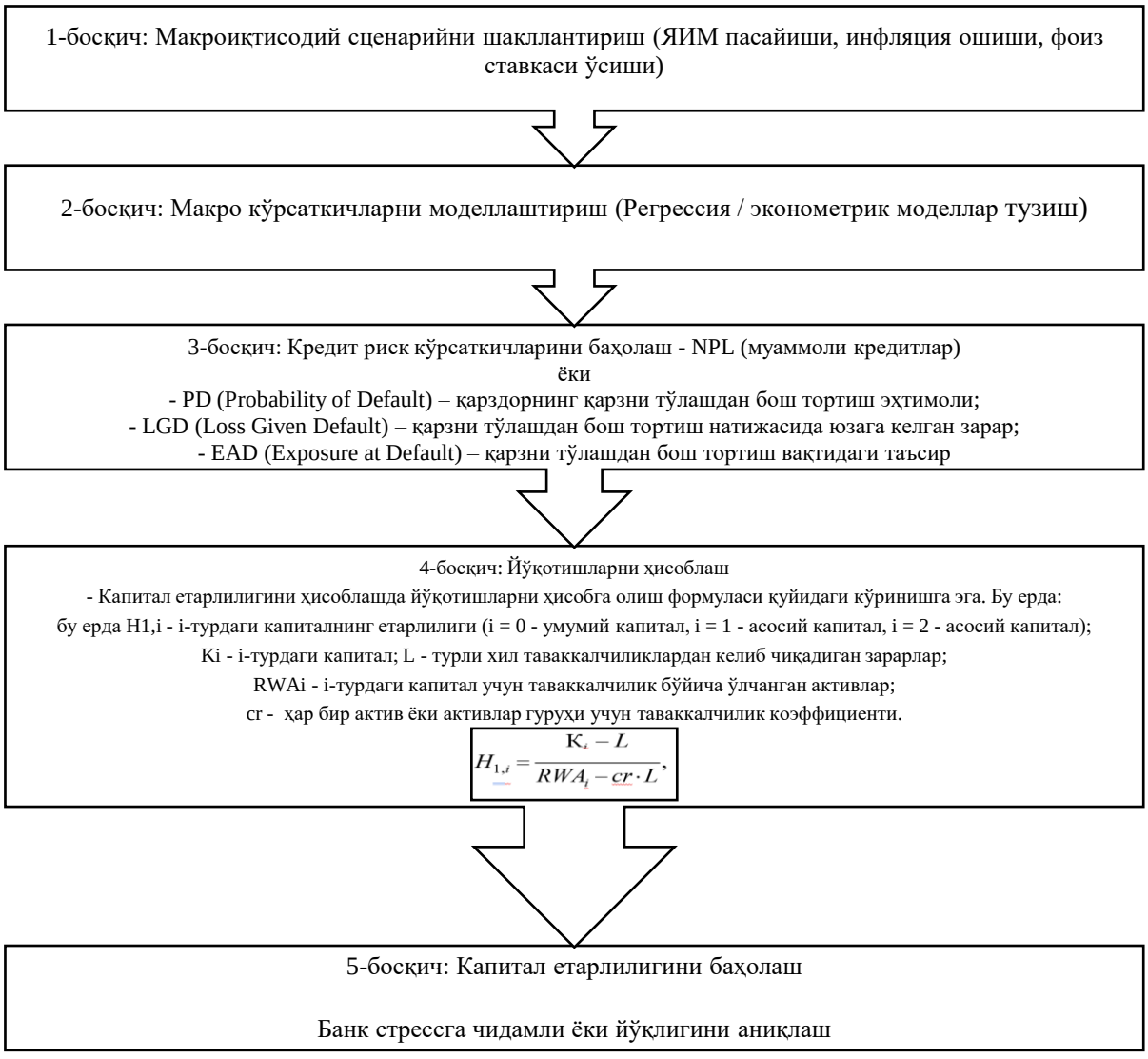

2-расм. Сценарийлар таҳлили жараёни

Сценарий таҳлил асосида кредит рискни стресс-тестлаш банклар фаолиятида рискларни баҳолашнинг муҳим усули ҳисобланади. Портфель даражасида моделлаштириш эса ушбу жараёнда содда ва амалий жиҳатдан қулай бўлса-да, унинг натижалари нисбатан умумий характерга эга бўлиб, юқори аниқликни таъминлаш учун уни бошқа, янада деталлашган ёндашувлар билан биргаликда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

2. Кредит риски компонентлари асосида баҳолаш. Бу усулда қуйидаги асосий компонентларга таянилади:

PD (Probability of Default) – қарздорнинг қарзни тўлашдан бош тортиш эҳтимоли;

LGD (Loss Given Default) – қарзни тўлашдан бош тортиш натижасида юзага келган зарар;

EAD (Exposure at Default) – қарзни тўлашдан бош тортиш вақтидаги таъсир (бу риск остида бўлган миқдор, яъни қарз олувчининг қўлида ҳали қанча пул борлиги, қарз миқдори).

Бу усул ҳар бир қарздор даражасида алоҳида маълумотларга асосланади ва шу сабабли натижалари аниқроқ бўлади.

Бироқ унинг камчилиги – катта ҳажмда деталлашган маълумотлар ва мураккаб моделларни талаб қилишидир.

Сценарийлар таҳлили усули ёрдамида кредит риски компонентлари асосида стресс-тест асосида баҳолаш энг муҳим ва самарали ёндашувлардан бири ҳисобланади. У макроиқтисодий омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда банк кредит портфелининг барқарорлигини баҳолаш имконини беради. Бироқ унинг самарадорлиги маълумотлар сифатига ва қўлланиладиган моделларнинг аниқлигига бевосита боғлиқ.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, ликвидлилик рискини стресс-тестлаш банкнинг ноқулай, аммо эҳтимолий иқтисодий шароитларда ўз мажбуриятларини ўз вақтида бажариш қобилиятини баҳолашга қаратилган муҳим таҳлил усули ҳисобланади. У бошқа риск турларидан фарқли равишда капитал етарлилигини эмас, балки ликвид активлар етарлилигини аниқлашга хизмат қилади.

Ликвидлик риск банк фаолиятида пассивлар ва активлар томонидан юзага келиши мумкин. Пассивлар бўйича риск омонатлар ва депозитларнинг оммавий чиқиб кетиши билан боғлиқ бўлса, активлар томонидан риск активлар қийматининг пасайиши ва пул оқимлари номутаносиблиги натижасида юзага келади.

Стресс-тестлашнинг асосий мақсади – банкда кутилмаган пул чиқимларини қоплаш учун етарли ликвид маблағлар мавжудлигини аниқлашдан иборат. Агар стресс сценарий натижасида ликвид активлар чиқимларни тўлиқ қопласа, банк барқарор деб баҳоланади, акс ҳолда ликвидлик танқислиги юзага келади.

Амалиётда ликвидлик рискини стресс-тестлаш сезгирлик таҳлили ва сценарийлар таҳлили усуллари орқали амалга оширилади. Сезгирлик таҳлилида ликвидликка таъсир этувчи алоҳида параметрлар (депозитлар чиқими, активлар қадрсизланиши) ўзгариши баҳоланса, сценарийлар таҳлилида макроиқтисодий омиллар таъсирида пул оқимлари комплекс равишда таҳлил қилинади.

Шу билан бирга, ликвидлик риски бошқа риск турлари билан узвий боғлиқ бўлиб, масалан, кредит рискининг юзага келиши пул тушумларини камайтириб, ликвидлик муаммосини келтириб чиқариши мумкин. Бундай ҳолатларда банк активларни дисконт асосида сотишга мажбур бўлади, бу эса қўшимча йўқотишларга олиб келади.

Шундай қилиб, ликвидлик рискини стресс-тестлаш банк молиявий барқарорлигини таъминлаш ва эҳтимолий ликвидлик инқирозларини олдиндан аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги кунда тижорат банклари рискларини баҳолаш ва стресс-тестлашни амалга оширишда халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган методологиялар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу методологиялар банк тизими барқарорлигини таъминлаш, рискларни эрта аниқлаш ва самарали бошқаришга хизмат қилади.

1. Халқаро валюта жамғармаси (IMF) стресс-тестлашни мамлакат молиявий тизими барқарорлигини комплекс баҳолашга қаратилган муҳим восита сифатида қўллайди. Мазкур халқаро ташкилот томонидан қўлланиладиган стресс-тест услубияти “биринчи авлод” ёндашувига мансуб бўлиб, у одатда 2–3 та асосий макроиқтисодий сценарийларни қўллашга асосланади.

Ушбу услубиятга кўра, сценарийларнинг эҳтимолийлик даражасини аниқ ҳисоблашга катта эътибор қаратилмайди, балки асосий урғу банк тизимининг турли шокларга нисбатан барқарорлигини баҳолашга қаратилади.

Жамғарма стресс-тестлашни мустақил равишда эмас, балки таҳлил қилинаётган мамлакатнинг марказий банки билан ҳамкорликда амалга оширади, бу эса миллий хусусиятларни ҳисобга олиш имконини беради. Мазкур ёндашув доирасида молиявий барқарорлик таҳлили фақат банк сектори билан чекланиб қолмай, балки бутун молиявий тизимни қамраб олади. Мазкур услубиятда стресс-тестлаш натижалари мамлакат молия тизимидаги заиф нуқталарни аниқлаш ва макропруденциал сиёсатни такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, Халқаро валюта жамғармаси томонидан ишлаб чиқилган методология халқаро амалиётда универсал ёндашув сифатида қўлланилиб, турли мамлакатларда молиявий барқарорликни баҳолашда самарали восита бўлиб хизмат қилади.

2. Халқаро ҳисоб-китоблар банки (BIS) стресс-тестлашни молиявий институтларнинг фавқулодда, аммо эҳтимолий шокларга нисбатан заифлигини баҳолаш воситаси сифатида талқин қилади.

Ушбу ёндашувда стресс-тестлаш риск-менежмент тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади ва бошқа баҳолаш усулларини тўлдирувчи восита сифатида қаралади. Мазкур услубият банклар томонидан турли сценарийлар асосида ўз риск профилини чуқур таҳлил қилиш зарурлигини таъкидлайди. Асосий урғу банкларнинг ички моделлари ва индивидуал таҳлилларига қаратилган. Ушбу ёндашув молиявий институтларда рискларни эрта аниқлаш ва профилактика чораларини кўриш имконини беради.

3. Европа Марказий банки (ECB) стресс-тестлашни банк тизими барқарорлигини баҳолашда комплекс макропруденциал инструмент сифатида қўллайди.

Мазкур услубиятда макроиқтисодий сценарийлар асосида капитал ва ликвидлик рисклари биргаликда таҳлил қилинади. Мазкур ташкилот томонидан ишлаб чиқилган “Ликвидликнинг етарлилигини ички баҳолаш тамойиллари” (Internal Liquidity Adequacy Assessment Process (ILAAP)) банкларнинг ликвидлик позициясини чуқур таҳлил қилишга хизмат қилади. Стресс-тестлар марказлашган (top-down) ва банклар иштирокида (bottom-up) шаклларда ўтказилади. ECB амалиётида стресс-тест натижалари банкларнинг капитал талабларини белгилаш ва назорат чораларини кўришда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу ёндашув Европа банк тизимида шаффофлик ва барқарорликни таъминлашга қаратилган.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган стресс-тестлаш методологиялари банк рискларини баҳолашда ягона ёндашувларни шакллантиришга хизмат қилади. Улар асосан макроиқтисодий сценарийлар, риск омилларини моделлаштириш ва капитал ҳамда ликвидлик етарлилигини баҳолашга асосланади. Шу жиҳатдан, мазкур методологиялар миллий банк тизимида стресс-тестлашни такомиллаштиришда муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Хулоса ва таклифлар

Ўзбекистон банк тизими учун стресс-тестлашни кенг жорий этиш қуйидаги устунликларни таъминлайди:

- банкларнинг эҳтимолий рискларга чидамлилигини олдиндан баҳолаш имконини беради;

- капитал ва ликвидлик етарлилигини аниқлаш орқали молиявий барқарорликни мустаҳкамлайди;

- ноқулай сценарийларда банк фаолиятининг заиф нуқталарини эрта аниқлашга хизмат қилади;

- самарали риск-менежмент тизимини шакллантиришга ёрдам беради;

- назоратчи органлар томонидан тизимли рискларни назорат қилиш имкониятларини кенгайтиради.

Шу билан бирга, миллий банк тизимида стресс-тестлаш амалиётини такомиллаштириш мақсадида қуйидаги илмий асосланган таклифларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Стресс-тестлашни институционал даражада жорий этиш. Барча тижорат банклари фаолиятида стресс-тестлашни мажбурий элемент сифатида жорий этиш зарур. Бунда банклар томонидан мунтазам равишда (чораклик ёки ярим йиллик) стресс-тестлар ўтказилиши ва уларнинг натижалари регулятор органларга тақдим этилиши лозим. Бу орқали банк тизимида ягона ёндашув ва стандартлар шаклланади.

2. Макроиқтисодий моделлаштиришни такомиллаштириш. Стресс-тест натижаларининг ишончлилиги макроиқтисодий сценарийларнинг аниқлигига бевосита боғлиқ. Шу сабабли:

- миллий иқтисодиёт хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий-математик моделларни ривожлантириш;

- ЯИМ, инфляция, фоиз ставкалари, валюта курси каби омилларни комплекс ҳисобга олувчи моделлар ишлаб чиқиш;

- прогнозлаш усулларини замонавий иқтисодий ёндашувлар асосида такомиллаштириш муҳим ҳисобланади.

3. Рақамли технологиялар ва инновацион ечимларни жорий этиш. Банк рискларини баҳолашда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш самарадорликни оширади. Хусусан:

- катта маълумотлар (Big Data) таҳлили;

- сунъий интеллект ва машинали ўқитиш усуллари;

- автоматлаштирилган стресс-тест платформаларини жорий этиш стресс-тест жараёнини тезкор, аниқ ва самарали амалга ошириш имконини беради.

4. Ахборот базасини кенгайтириш ва сифатини ошириш. Стресс-тестлашнинг самарадорлиги маълумотлар базасига боғлиқ. Шунинг учун:

- банклар кесимида деталлашган маълумотларни шакллантириш;

- кредит портфели, ликвидлик, мижозлар ва бозор маълумотларини интеграция қилиш;

- маълумотлар шаффофлиги ва ишончлилигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

5. Кадрлар салоҳиятини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш. Стресс-тестлаш мураккаб аналитик жараён бўлгани сабабли банк ходимларининг малакасини ошириш, халқаро тажриба асосида ўқув дастурларини ташкил этиш, илмий тадқиқотларни рағбатлантириш зарур ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, стресс-тестлашни Ўзбекистон банк тизимида кенг жорий этиш молиявий барқарорликни таъминлаш, рискларни самарали бошқариш ва банк тизимининг ташқи ва ички шокларга чидамлилигини оширишда муҳим стратегик аҳамиятга эга. Ушбу воситани илмий асосланган ҳолда такомиллаштириш ва амалиётга кенг татбиқ этиш мамлакат молия тизимининг барқарор ривожланишига хизмат қилади.

The list of literature

1. Д.С. Биджоян Стресс-тестирование как инструмент оценки рисков банков: обзор международной практики, методов и методологии. ЭНСР № 4 (91) 2020. https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/431804841.pdf

2. Hassani, Bertrand K. Scenario Analysis in Risk Management. Published by Springer International Publishing, October 26, 2016. DOI: 10.1007/978-3-319-25056-4. ISBN: 978-3-31-925054-0, 978-3-31-925056-4. XIII, pp. 162. https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-25056-4

3. Bank of International Settlement (2000). Stress testing by large financial institutions: current practice and aggregation issues. https://www.bis.org/publ/cgfs14.htm

4. Blaschke W., Jones T., Magnoni G., Peria S.-M. (2001). Stress-testing of financial systems: an overview of issues, methodologies, and FSAP experience. IMF Working Paper. WP/01/88. https://www.imf.org/-/media/websites/imf/imported-full-text-pdf/external/pubs/ft/wp/2001/_wp0188.pdf

5. Demekas D. (2015). Designing effective macroprudential stress tests: progress so far and the way forward. IMF Working paper WP/15/146. https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp15146.pdf

6. Барча керакли маълумотлар АҚШнинг ФРТ сайтида берилган: https://www.federalreserve.gov/%20supervisionreg/stress-tests-capital-planning.htm

7. ECB Guide to the internal liquidity adequacy assessment process (ILAAP) https://www.bankingsupervision.europa.eu/framework/legal-framework/public-consultations/pdf/icaap_ilaap/ssm.ilaap_guide_201803.ns.pdf

8. Jobst A.A., Lian Ong Li, Schmieder C. (2017). Macro-prudential liquidity stress testing in FSAPs for systematically important financial systems. IMF Working Paper, WP/17/102. https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2017/wp17102.pdf#:~:text=This%20paper%20provides%20a%20conceptual%20overview%20of%20liquidity,important%20financial%20sectors%20over%20the%20last%20six%20years.

9. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Т.: “Молия”. 2002 й. Б. -416.

10. Tojiboeva Nilufar Baxodirjon qizi. THE IMPORTANCE OF STRESS TESTING FOR CAPITAL ADEQUANCY MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS. (2025). Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 5(5), 727-731. https://www.mjstjournal.com/index.php/mjst/article/view/3538

11. Kulliev Istam Yangimurodovich, Komilov Niyozbek Suratbekovich. (2025). THE IMPORTANCE OF STRESS TESTING AND ITS IMPLEMENTATION IN COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. International Journal of Economic Perspectives, 19(1), 86–93. Retrieved from https://ijeponline.com/index.php/journal/article/view/1019

12. Mamatov Bakhromjon THE IMPORTANCE OF STRESS TESTING AND ITS IMPLEMENTATION IN COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN Vol. 3 No. 2 (2025): INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE. https://worldlyjournals.com/index.php/IJS/article/view/15333/19402

13. Что такое стресс-тестирование. https://cbr.ru/finstab/stress_testing/chto-takoe-stress-testirovanie/what_is_stress_testing/

14. Acharya V., Engle R., Pierret D. (2014). Testing macro-prudential stress tests: The risk of regulatory risk weights. Journal of Monetary Economics, no. 65, pp. 36–53. https://www.nber.org/papers/w18968

15. Dent K., Segoviano M., Westwood B. (2016). Stress test-ing of banks: an introduction. Bank of England Quarterly Bulletin Q3, pp. 130–143. https://www.bankofengland.co.uk/quarterly-bulletin/2016/q3/stress-testing-of-banks-an-introduction .

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON TURIZM XIZMATLARI BOZORIDA GASTRONOMIK TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

Ashurova Nargiza Chori qizi

Turizm va mehmondo‘stlik ta’lim
yo‘nalishi 2-bosqich magistranti
Termiz davlat universiteti
E-mail: ashurovanargiza555@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada O‘zbekiston turizm xizmatlari bozorida gastronomik turizmni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida gastronomik turizmning turizm industriyasidagi o‘rni, uning hududiy iqtisodiy rivojlanishga ta’siri hamda milliy madaniy merosni targ‘ib qilishdagi ahamiyati o‘rganildi. Shuningdek, mamlakat hududlarining gastronomik salohiyati, milliy taomlarning turistik mahsulot sifatidagi imkoniyatlari va xizmatlar bozorida raqobatbardoshlikni oshirish omillari baholandi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, gastronomik turizmni rivojlantirish hududiy gastronomik brendlarni shakllantirish, turistik marshrutlarni kengaytirish, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish hamda raqamli marketing texnologiyalaridan samarali foydalanishni talab etadi. Maqolada gastronomik turizmni klaster yondashuvi asosida rivojlantirish orqali turizm xizmatlari bozorining barqaror o‘sishini ta’minlash bo‘yicha ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *gastronomik turizm, turizm xizmatlari bozori, milliy oshxona, turistik salohiyat, hududiy rivojlanish, gastronomik brend, turizm infratuzilmasi, raqamli marketing, turistik marshrut, xizmat sifati.*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА НА РЫНКЕ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ УЗБЕКИСТАНА

Ашурова Наргиза Чори кизи

магистрант
2-го курса направления
туризм и гостеприимство
Термезский государственный университет
E-mail: ashurovanargiza555@gmail.com

Аннотация. *В данной научной статье рассматриваются основные направления развития гастрономического туризма на рынке туристических услуг Узбекистана. В ходе исследования изучены роль гастрономического туризма в современной индустрии туризма, его влияние на региональное экономическое развитие и значение в продвижении национального культурного наследия. Проведен анализ гастрономического потенциала регионов страны, возможностей национальной кухни как туристического продукта и факторов повышения конкурентоспособности туристических услуг. Результаты исследования показывают, что эффективное развитие гастрономического туризма требует формирования региональных гастрономических брендов, расширения туристических маршрутов, повышения качества обслуживания и активного использования цифровых маркетинговых технологий. В статье предложены научные выводы и практические рекомендации по обеспечению устойчивого развития рынка туристических услуг на основе кластерного подхода.*

Ключевые слова: *гастрономический туризм, рынок туристических услуг, национальная кухня, туристический потенциал, региональное развитие, гастрономический*

бренд, туристическая инфраструктура, цифровой маркетинг, туристический маршрут, качество обслуживания.

MAIN DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF GASTRONOMIC TOURISM IN THE TOURISM SERVICES MARKET OF UZBEKISTAN

Ashurova Nargiza Chori kizi

2nd-year Master’s student
in Tourism and Hospitality
Termez State University
E-mail: ashurovanargiza555@gmail.com

Abstract. *This scientific article analyzes the main directions for the development of gastronomic tourism in the tourism services market of Uzbekistan. The study examines the role of gastronomic tourism in the modern tourism industry, its impact on regional economic development, and its importance in promoting national cultural heritage. The gastronomic potential of different regions, opportunities of national cuisine as a tourism product, and factors influencing the competitiveness of tourism services were evaluated. The research findings indicate that effective development of gastronomic tourism requires the formation of regional gastronomic brands, expansion of tourism routes, improvement of service quality, and active use of digital marketing technologies. The article proposes scientific conclusions and practical recommendations aimed at ensuring sustainable growth of the tourism services market through a cluster-based development approach.*

Keywords: *gastronomic tourism, tourism services market, national cuisine, tourism potential, regional development, gastronomic brand, tourism infrastructure, digital marketing, tourism route, service quality.*

Kirish

So‘nggi yillarda jahon turizm industriyasida gastronomik turizm eng tez rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Turistlarning sayohat motivatsiyasida mahalliy oshxona, milliy taomlar va kulinariya an’analari bilan tanishish muhim omil bo‘lib bormoqda. Shu sababli ko‘plab davlatlar gastronomik turizmni milliy turizm strategiyasining muhim qismi sifatida rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. O‘zbekiston boy tarixiy-madaniy merosi, qadimiy Ipak yo‘li an’analari hamda o‘ziga xos milliy taomlari bilan gastronomik turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega mamlakat hisoblanadi. Palov, lag‘mon, manty, somsa, kabob kabi taomlar nafaqat milliy oshxonaning asosiy elementlari, balki xalqning turmush tarzi va madaniy merosining ajralmas qismi sifatida ham e’tirof etiladi. Shu jihatdan gastronomik turizm O‘zbekiston turizm xizmatlari bozorida yangi turistik mahsulotlarni shakllantirish, hududiy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish hamda milliy madaniyatni xalqaro miqyosda targ‘ib qilish imkonini beradi [3, 144]

Mamlakatda turizmni rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati, yangi turistik infratuzilmaning shakllanishi hamda xizmatlar bozorining kengayishi gastronomik turizmni rivojlantirish uchun muhim shart-sharoitlar yaratmoqda. Shu bilan birga, hududiy gastronomik brendlarni shakllantirish, turistik marshrutlarni diversifikatsiya qilish, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish va raqamli marketing texnologiyalaridan samarali foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi O‘zbekiston turizm xizmatlari bozorida gastronomik turizmni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning hududiy iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Gastronomik turizm masalasi xalqaro va milliy ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan.

Xususan, Patterson va Turaev gastronomik turizmni turizm bozorida yangi rivojlanayotgan segment sifatida baholab, milliy oshxona sayyohlarni jalb qilishda muhim omil ekanligini ta’kidlaydilar [3,141-149]. Ularning fikricha, mahalliy kulinariya an’analari turizmning madaniy komponentini boyitadi va sayohat tajribasini yanada mazmunli qiladi.

Z. Raximov boshchiligidagi tadqiqotlarda O‘zbekiston gastronomik turizmining jozibadorligi milliy oshxonaning rang-barangligi bilan izohlanadi. Mualliflar gastronomik brend yaratish, turistik festival va kulinariya tadbirlarini rivojlantirish turizmning raqobatbardoshligini oshirishini qayd etadilar [4, 45-49].

Xojamuratova O‘zbekiston gastronomik turizmini Ipak yo‘li madaniy merosi bilan bog‘liq holda o‘rganib, mamlakatning kulinariya an’analari turistik tajribani boyituvchi muhim resurs ekanligini ta’kidlaydi [5, 596-599] . Tadqiqotda gastronomik turizmning iqtisodiy, madaniy va barqaror rivojlanish omillari tahlil qilingan.

Shuningdek, Jalilov gastronomik turizmni turizm industriyasining istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida baholab, milliy taomlar, mehmondo‘stlik an’analari va xizmat ko‘rsatish infratuzilmasi bu sohaning rivojlanishida muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi [1, 1-4] .

Mazkur ilmiy manbalar gastronomik turizm turizm bozorining barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim iqtisodiy va madaniy omil ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo‘llanildi:

Tahlil va sintez usuli – gastronomik turizm rivojlanishining nazariy asoslarini o‘rganish;

Taqqoslash usuli – o‘zbekiston hududlarining gastronomik turistik salohiyatini baholash;

Statistik tahlil usuli – turizm xizmatlari bozoridagi rivojlanish ko‘rsatkichlarini aniqlash;

Klaster yondashuvi – gastronomik turizmni hududiy rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish.

Tadqiqotda turizm sohasi bo‘yicha ilmiy maqolalar, statistik ma’lumotlar, turizm tashkilotlari hisobotlari hamda ilmiy adabiyotlardan foydalanildi. Metodologik asos sifatida turizm iqtisodiyoti, marketing va hududiy rivojlanish nazariyalari qo‘llanildi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston gastronomik turizmni rivojlantirish uchun nihoyatda katta salohiyatga ega mamlakatlardan biri hisoblanadi. Asrlar davomida shakllangan milliy oshxona nafaqat oziq-ovqat ehtiyojini qondirish vositasi, balki xalqning madaniyati, urf-odatlari va tarixiy merosini aks ettiruvchi muhim omildir. Mamlakat hududlari bo‘yicha iqlim, tabiiy resurslar va etnik tarkibning xilma-xilligi turli xil kulinariya an’analarining shakllanishiga zamin yaratgan. Shu bois O‘zbekiston gastronomik turizm yo‘nalishida o‘ziga xos va raqobatbardosh mahsulotlarni taklif qila oladi.

Hududlar kesimida qaralganda, har bir viloyatning o‘ziga xos taomlari va tayyorlash usullari mavjud bo‘lib, ular sayyohlar uchun alohida qiziqish uyg‘otadi. Masalan, Samarqand plovi o‘zining yirik donli guruchi va alohida pishirish texnologiyasi bilan ajralib tursa, Buxoro oshxonasi ko‘proq ziravorlarga boy va murakkab retseptlari bilan mashhur. Xorazmda tayyorlanadigan shivit oshi o‘zining yashil rangli noodatiy ko‘rinishi va o‘ziga xos ta’mi bilan ajralib turadi, Farg‘ona vodiysi esa xilma-xil va yog‘li taomlari bilan tanilgan. Ushbu hududiy gastronomik mahsulotlar nafaqat milliy, balki xalqaro turizm bozorida ham katta qiziqish uyg‘otmoqda.

Gastronomik turizmni rivojlantirish orqali O‘zbekistonda nafaqat turizm xizmatlari hajmini oshirish, balki hududiy iqtisodiyotlarni faollashtirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va milliy brendni mustahkamlash imkoniyati mavjud. Shu nuqtai nazardan, milliy taomlarni targ‘ib qilish, gastronomik festivallar tashkil etish, oshpazlik mahorat darslarini yo‘lga qo‘yish va zamonaviy marketing vositalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada O‘zbekiston gastronomik turizm yo‘nalishida Markaziy Osiyoda yetakchi destinatsiyalardan biriga aylanishi

mumkin.

Gastronomik turizmni rivojlantirish omillarini quyidagi jadval orqali ko‘rsatish mumkin.

1-jadval

O‘zbekiston hududlarining gastronomik turizm salohiyati*

Hudud	*Mashhur milliy taomlar*	*Turistik ahamiyati*	*Rivojlanish imkoniyatlari*
Samarqand	Samarqand palovi, Samarqand noni, manti, tandir kabob	Boy tarixiy meros va gastronomik an’analar uyg‘unligi. Registon, Shohi Zinda kabi tarixiy obidalarni ziyorat qilish bilan birga milliy taomlarni tatib ko‘rish imkoniyati mavjud.	Gastronomik festival va palov sayllarini o‘tkazish, oshpazlik master-klasslari tashkil etish, milliy oshxona restoranlarini rivojlantirish.
Buxoro	Buxoro palovi, kabob, shurva, somsa	Madaniy va ziyorat turizmi bilan chambarchas bog‘liq. Buxoro qadimiy savdo shahri bo‘lgani sababli turli gastronomik an’analar shakllangan.	Gastronomik turizm marshrutlarini yaratish, milliy taom tayyorlash jarayonini turistlarga ko‘rsatish, gastronomik festivallarni rivojlantirish.
Xorazm	Shivit oshi, tuxum barak, gumma, Xorazm palovi	Hududning etnografik turizmi va qadimiy kulinariya an’analari bilan mashhur. Turistlar milliy taomlarning o‘ziga xos tayyorlanish uslubi bilan tanishadilar.	Milliy oshxona markazlari tashkil etish, Xorazm gastronomik brendini yaratish, oshpazlik sayohatlari (culinary tours)ni rivojlantirish.
Farg‘ona vodiysi	Farg‘ona palovi, lag‘mon, norin, chuchvara	Hunarmandchilik, dehqonchilik va milliy an’analar bilan uyg‘un gastronomik tajriba. Mahalliy bozorlarda tabiiy mahsulotlar ko‘pligi turistlar uchun qiziqarli.	Hududiy gastronomik brend yaratish, mahalliy oshpazlik maktablarini rivojlantirish, gastronomik festivallar tashkil etish.
Toshkent	Toshkent palovi, dimlama, mastava, qozon kabob	Poytaxt sifatida urban turizm markazi. Zamonaviy restoranlar va milliy oshxona muassasalari turistlarga keng gastronomik tanlov taklif qiladi.	Gastronomik ko‘chalar (food street) tashkil etish, food-marketlar rivojlantirish, xalqaro gastronomik festivallar o‘tkazish.

* Muallif tomonidan tuzilgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, gastronomik turizm hududiy iqtisodiyotga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, yangi ish o‘rinlari yaratish, kichik biznesni rivojlantirish hamda turistik xizmatlar diversifikatsiyasini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, gastronomik turizm milliy madaniy merosni saqlash va targ‘ib qilishda ham muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, gastronomik turizm O‘zbekiston turizm xizmatlari bozorining istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Milliy oshxona, tarixiy an’analar va mehmondo‘stlik madaniyati gastronomik turizmni rivojlantirish uchun muhim resurs bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Hududiy gastronomik brendlarni shakllantirish va ularni xalqaro miqyosda targ‘ib qilish.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Gastronomik festival, kulinariya ko‘rgazmalari va master-klasslar tashkil etish.
Turistik marshrutlarga gastronomik obyektlarni integratsiya qilish.
Milliy oshxona asosida turistik klasterlarni shakllantirish.
Turizm marketingida raqamli platformalar va ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanish.

Mazkur chora-tadbirlarni amalga oshirish O‘zbekiston turizm xizmatlari bozorining raqobatbardoshligini oshirish, hududiy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish hamda milliy gastronomik merosni xalqaro miqyosda targ‘ib qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Jalilov Sh.K. Organization of gastronomic tourism in Uzbekistan // European Journal of Economics, Finance and Business Development. – 2025. – Vol. 3, №7. – P. 1–4.

Komilova N.K., Matchanova A.E., Safarova N.I. Some socio-economic aspects of gastronomic tourism study // Studies of Applied Economics. – 2021. – Vol. 39, №6. – P. 1–9.

Patterson I., Turaev H. Gastronomy tourism as an emerging niche market in Uzbekistan // Journal of Gastronomy Hospitality and Travel. – 2020. – Vol. 3, №1. – P. 141–149.

Rakhimov Z.O., Doniyorova M.B., Umarova M.Y. Gastronomic tourism as a factor of attractiveness of the tourist destination of Uzbekistan // Journal of Marketing and Emerging Economics. – 2023. – Vol. 3, №4. – P. 45–49.

Xojamuratova Sh. Development opportunities of gastronomic tourism in Uzbekistan: a culinary expedition through the Silk Road // Modern Science and Research. – 2024. – Vol. 3, №1. – P. 596–599.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA ICHKI AUDIT TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH MEXANIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

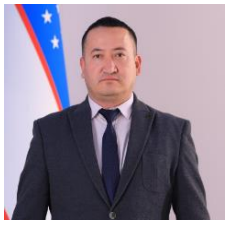

Mamatqulov Avazbek Axmadaliyevich

ichki audit boshqarmasi bosh mutaxassisi,
Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi,
E-mail: avazbekmamatqulov1987@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0362-8245

Annotatsiya*. Mazkur maqola O‘zbekiston Respublikasidagi oliy ta’lim muassasalarida (OTM) ichki audit tizimini raqamlashtirish mexanizmini takomillashtirish yo‘llarini tizimlashtirilgan tahlil va empirik misollar asosida ishlab chiqishga bag‘ishlangan. Tadqiqot ayniqsa 2024-yildan joriy etilgan tashqi tekshirishlar moratoriysi sharoitida ichki nazoratning yagona mustaqil instrument sifatidagi strategik rolini oshirish zaruratidan kelib chiqqan.*

Tadqiqot uchta metoddan foydalanadi:

1. tizimlashtirilgan adabiyotlar tahlili (SLR) - 2020-2025-yillarda chop etilgan 32 ta xalqaro empirik tadqiqot tahlili;

2. me’yoriy-huquqiy hujjatlar mazmuniy tahlili - PF-5847 (2019), Milliy standartlar №3394 (2022), PF-252 (2025);

3. amaliy holat tahlili (case study) - UzASBO va Hemis axborot tizimlari orqali o‘tkazilgan masofaviy audit natijalari. Nazariy asos sifatida Davis (1989) TAM modeli, Rogers (2003) Innovatsiyalar Diffuziyasi va Sarens & De Beelde (2006) Institutsional Nazariya qo‘llanilgan.

Masofaviy audit natijasida «AAA» universitetida 609 ta shubhali holat va 436 615,6 ming so‘mlik noto‘g‘ri to‘lovlar aniqlangan bo‘lib, ushbu ko‘rsatkich raqamli auditning samaradorligini isbotlaydi. PF-252 (2025) Farmoni sun’iy intellekt va Big Data analitikasini joriy etish uchun zarur me’yoriy asosni yaratdi. Tadqiqot «Uch O‘q Integratsion Mexanizmi» (TOIM) modelini taklif etadi: (I) normativ-huquqiy, (II) texnologik, (III) inson kapitali o‘qlari.

Maqolada birinchi marta Markaziy Osiyo kontekstida OTMlarning o‘ziga xos axborot tizimlarini (UzASBO, Hemis, BAIS) xalqaro standartlar (INTOSAI-P 12, IIA 2024) bilan integratsiyalashgan raqamli audit mexanizmi taklif etildi. Moratoriy sharoitida masofaviy auditing modelining amaliy samaradorligi empirik ma’lumotlar bilan tasdiqlandi.

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim muassasalari, ichki audit, raqamli transformatsiya, masofaviy audit, sun’iy intellekt, Big Data, UzASBO, Hemis, INTOSAI-P 12, «Uch O‘q Integratsion Mexanizmi».*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ЦИФРОВИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Mamatqulov Avazbek Axmadaliyevich

главный специалист
управления внутреннего аудита
Министерства высшего
образования, науки и инноваций
E-mail: avazbekmamatqulov1987@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0362-8245

Аннотация. *Данная статья посвящена разработке механизма совершенствования цифровизации системы внутреннего аудита в высших учебных заведениях (ВУЗах) Республики Узбекистан на основе систематического анализа и эмпирических данных. Актуальность обусловлена введением с июля 2024 года моратория на внешние проверки ВУЗов, что существенно усилило роль внутреннего аудита как единственного*

инструмента независимого контроля.

Применены методы систематического обзора литературы (SLR), контент-анализа нормативно-правовых документов (PF-5847, Стандарты №3394, PF-252) и анализа конкретных случаев. Теоретическую основу составляют модель принятия технологий (TAM), теория диффузии инноваций и институциональная теория.

Дистанционный аудит через системы UzASBO и Hemis выявил 609 случаев нарушений на сумму 436 615,6 тыс. сум. Предложена оригинальная «Трёхосевая интеграционная модель» (ТИМ):

1. *нормативно-правовая ось,*
2. *технологическая ось,*
3. *ось человеческого капитала.*

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, внутренний аудит, цифровая трансформация, дистанционный аудит, ИИ, UzASBO, Hemis, INTOSAI.*

IMPROVING THE DIGITALIZATION MECHANISM OF THE INTERNAL AUDIT SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Mamatqulov Avazbek Axmadaliyevich

Chief Specialist of the
Internal Audit Department
Ministry of Higher Education,
Science and Innovation
E-mail: avazbekmamatqulov1987@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0362-8245

Abstract*. This paper develops an integrated digitalization mechanism for internal audit systems in Uzbekistan's higher education institutions (HEIs), grounded in systematic analysis and empirical evidence. The study addresses a critical governance gap: the 2024 moratorium on external HEI inspections significantly elevated the strategic importance of internal audit as the sole independent oversight instrument.*

A mixed-methods design is employed:

1. *Systematic Literature Review of 32 international empirical studies (2020-2025);*
2. *content analysis of key regulatory acts (PF-5847, Standards No.3394, PF-252);*
3. *case study analysis of remote audits conducted via UzASBO and Hemis systems. The theoretical framework integrates TAM (Davis, 1989), Diffusion of Innovations (Rogers, 2003), and Institutional Theory (Sarens & De Beelde, 2006).*

Remote audit via UzASBO and Hemis detected 609 irregularity cases amounting to UZS 436,615.6 thousand in improper payments, demonstrating concrete digital audit effectiveness. Presidential Decree PF-252 (2025) establishes a robust regulatory framework for AI and Big Data integration. The paper introduces the "Three-Axis Integration Model" (TAIM): (I) regulatory-legal axis, (II) technological infrastructure axis, (III) human capital axis.

This is among the first studies to theorize and empirically validate an HEI-specific digital internal audit mechanism for the Central Asian context, bridging international standards (INTOSAI-P 12, IIA Global Standards 2024, Deloitte IA 3.0) with Uzbekistan's institutional realities including UzASBO, Hemis, and the unique moratorium governance context.

Keywords: *higher education institutions, internal audit, digital transformation, remote audit, artificial intelligence, Big Data, UzASBO, Hemis, INTOSAI-P 12, Three-Axis Integration Model.*

Kirish

Raqamli texnologiyalar inqilobi - sun'iy intellekt, Big Data, bulut hisoblash va Narsalar Interneti - barcha sohalardagi boshqaruv va nazorat tizimlarini tubdan qayta shakllantirmoqda.

Oliy ta’lim muassasalari (OTM) bu o‘zgarishdan chetda qolmaydi. OTMlar bir vaqtning o‘zida ta’lim jarayoni, ilmiy tadqiqot, moliyaviy boshqaruv va davlat mablag‘larini sarflash kabi o‘ziga xos murakkab funksiyalarni amalga oshiradi. Ichki audit - ushbu murakkab tizimning asosiy ko‘zi sifatida - uning ishlash sifatini belgilovchi eng muhim nazorat mexanizmidir.

O‘zbekiston Respublikasida 2019-yildan boshlab oliy ta’lim sohasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. PF-5847-son Farmon [1] bilan tasdiqlangan Konsepsiyada raqamli texnologiyalarni joriy etish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi. Biroq 2024-yilning eng muhim hodisasi - Prezident Sh. Mirziyoyev rahbarligidagi videoselektor yig‘ilishida iyul oyida e’lon qilingan 3 yillik moratoriy - barcha tashqi tekshirishlarni to‘xtatib, ichki auditni OTMlardagi yagona mustaqil nazorat vositasiga aylantirdi. Bu esa OTMlardagi ichki nazoratni raqamli vositalar asosida qayta qurishni zaruriy shart qilib qo‘ydi.

2025-yil 18-dekabrda imzolangan PF-252-son Farmon [2] - «Davlat auditi va moliyaviy nazorati faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» - davlat auditini raqamlashtirish uchun O‘zbekistondagi eng keng qamrovli strategik hujjat bo‘ldi. Farmon «Masofaviy audit» axborot tizimini kuchaytirish, Sun’iy intellekt guruhi tashkil etish, UzASBO 2.0 tizimini axborot bazalari bilan integratsiya qilish va OTMlarni bosh auditorlik nazoratiga kiritishni belgiladi. Ichki audit milliy standartlari [3] va unga 2025-yildagi qo‘shimchalar esa normativ asos sifatida faoliyat yuritmoqda.

Ammo amaliyotda jiddiy muammolar mavjud: UzASBO, Hemis va BAIS tizimlari o‘rtasidagi integratsiya to‘liq emas; OTM auditorlarining raqamli savodxonligi past; elektron audit izi va masofaviy audit xulosalarining yuridik kuchi me’yoriy jihatdan aniq belgilanmagan; raqamli audit infratuzilmasiga investitsiyalar OTM byudjetida ustuvor o‘rin egallamagan. Bu bo‘shliqlar moratoriy davrida ichki auditning to‘liq potensialini amalga oshirishga to‘sqinlik qilmoqda.

1-infografika.

OTM lar masofaviy nazorat mexnizimining raqamlashtirishning o‘z samarasini topishi(Bir tekshiruv misolida) [4]

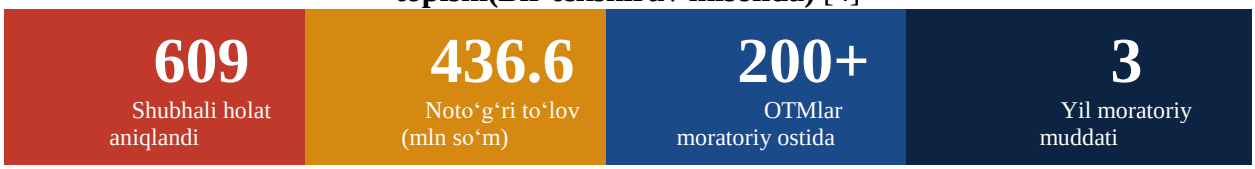

Mazkur tadqiqotning asosiy savoli shundan iborat: *OTMlarda ichki audit tizimini raqamlashtirish mexanizmini qanday integral yondashuv asosida takomillashtirish mumkin va buning uchun qanday strategik chora-tadbirlar zarur?* Ushbu savolga javob berish uchun adabiyotlar tahlili, milliy me’yoriy hujjatlar va amaliy holat metodlari birlashtirilib qo‘llanildi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u birinchi marta Markaziy Osiyo kontekstida OTM-ga xos raqamli audit mexanizmini xalqaro standartlar va milliy me’yoriy baza asosida nazariy jihatdan asoslab beradi. Maqolaning amaliy qiymati esa «Uch O‘q Integratsion Mexanizmi» (TOIM) modelida ifodalanadi.

Adabiyotlar sharhi

TAM (Texnologiyalarni Qabul Qilish Modeli). Davis (1989) [5] ishlab chiqqan TAM modeli texnologiyalarni joriy etishdagi ikki kalit determinantni aniqlaydi: *foydaliligi (Perceived Usefulness)* va *foydalanish qulayligi (Perceived Ease of Use)*. Keyinchalik TAM2 [6] va TAM3 [7] ijtimoiy ta’sir, tashkilot madaniyati va kompyuter o‘z-o‘ziga ishonchi kabi qo‘shimcha omillarni kiritdi. OTM kontekstida bu model ichki auditorlarning UzASBO, Hemis va masofaviy audit tizimlarini qabul qilish motivatsiyasini tushuntirishda amaliy qo‘llaniladi.

Institutsional Nazariya (Institutional Theory). Sarens & De Beelde (2006) [8] ichki auditning uch turdagi institutsioanl bosim - normativ (me’yoriy talablar), majburiy (qonuniy talablar) va taqlid (best practices) - ta’sirida qanday rivojlanishini tushuntiradi. O‘zbekistonda ushbu bosimlarning barchasini kuzatish mumkin: PF-252 va Milliy standartlar normativ bosim,

moratoriy majburiy bosim, INTOSAI va IIA standartlari esa taqlid bosimi rolini o‘ynaydi.

Innovatsiyalarning Tarqalishi Nazariyasi (Diffusion of Innovations). Rogers (2003) [9] innovatsiyaning tashkilot bo‘ylab qanday keng tarqalishini «bilish → ishontirish → qaror → tatbiq → tasdiqlash» bosqichlari ketma-ketligida tushuntiradi. OTMlardagi raqamli audit joriy etilishi ham xuddi shu jarayonni boshidan kechirmoqda: bir necha muassasadagi muvaffaqiyatli tajriba (AAA universiteti) boshqa OTMlar uchun «tasdiqlash» bosqichi vazifasini bajaradi.

2-infografika.

Tadqiqotning nazariy asosi [10]

① TAM Modeli	② Institutsional Nazariya	③ Innovatsiyalar Diffuziyasi	④ TOIM Mexanizmi
Raqamli vositalarni qabul qilish omillari: Foydaliligi + Qulayligi	Normativ + Majburiy + Taqlid bosimlar	Bilish → Ishontirish → Qaror → Tatbiq	Uch o‘q integratsion yechim (chiqish)

El Bahi, Charef va Bourjila (2025).[11] 2020-2024-yillar oralig‘idagi 23 ta empirik tadqiqotni SLR metodida tahlil qilib, ichki auditning raqamli transformatsiya ta’sirida uch o‘qi bo‘yicha o‘zgarishini aniqladi: (1) *amaliyot* - sun’iy intellekt, RPA, ma’lumotlar analitikasi an’anaviy metodlarni almashtirmoqda; (2) *joylashuv* - auditor muvofiqlikni tekshiruvchidan strategik maslahatchi va raqamli boshqaruv aktyoriga aylanmoqda; (3) *maqsad* - orqaga qarab tekshirishdan oldinga qarab bashorat qilishga o‘tish amalga oshmoqda. Mualliflar ilgari foydalanib bo‘lmaydigan darajadagi ma’lumot granüllüğüni (granularity) ta’minlovchi ma’lumotlar analitikasining o‘rni kuchayib borishini ta’kidlaydi.

Mathivha va Nzama-Sithole (2025).[12] Janubiy Afrika OTMida o‘tkazilgan sifatiy tadqiqotda to‘rtta asosiy mavzu aniqlandi. *Birinchi mavzu*: ACL vositasi joriy etilishi stipendiya tekshiruvi samaradorligini sezilarli oshirdi - «namunaviy tekshirishdan to‘liq populyatsiya auditiga» o‘tildi va rahbariyat ichki audit hisobotlariga ishonchi oshdi. *Ikkinchi mavzu*: ko‘nikmalar taqchilligi - IT auditlari tashqaridan subpudrat asosida olinmoqda, chunki auditorlarda maxsus bilim yo‘q. *Uchinchi mavzu*: kiberhujumlar xavfi - ma’lumotlar buzilishi, zararli dasturlar, ransomware. *To‘rtinchi mavzu*: maslahat rolining kuchayishi - real vaqtdagi ma’lumotlar strategik qarorlar qabul qilishda auditorning obro‘sini oshirmoqda.

Taşdöken (2024).[13] Davlat sektorida SI va audit analitikasini joriy etish reaktiv funksiyadan proaktiv xavf-boshqaruv funksiyasiga o‘tishga imkon berishi va real vaqtda anomaliyalarni aniqlash imkoniyatini yaratishini aniqladi. SI algoritmlari xato to‘lovlarni 43-67% vaqt kamayishi bilan aniqlashi tasdiqlangan. Muallifning ta’kidicha, OTMlardagi stipendiya to‘lovlari kabi yuqori hajmli, qat’iy tartibga solingan operatsiyalar aynan SI analitikasi uchun eng qulay ma’lumot turi hisoblanadi.

Wassie va Lakatos (2024).[14] Sun’iy intellektning ichki audit funksiyasiga ta’sirini axloqiy va tashkiliy nuqtai nazardan o‘rganib, «algoritmik mas’uliyat» (algorithmic accountability) prinsipi zaruratini asoslab berdi. Mualliflar ta’kidlaydiki, SI auditorning o‘rnini bosmaydi - u auditorning vositasiga aylanadi. Biroq bu vosita oqilona va axloqiy qo‘llanilishi uchun raqamli etika standartlari ishlab chiqilishi zarur.

Govekar (2025).[15] SI va ma’lumotlar analitikasi audit samaradorligi o‘lchov tizimini qanday o‘zgartirishini tadqiq etib, an’anaviy KPIlardan texnologik samaradorlik, aniqlash tezligi va qamrov sifatiga asoslangan yangi KPI tizimiga o‘tish zaruratini asoslab berdi. Bu tavsiya PF-252 doirasida bosh inspektor uchun KPI tizimi belgilash zarurati bilan to‘liq mos keladi.

Stigter va Ergen (2023).[16] RPAning audit jarayonidagi roli tadqiqotida ko‘p

takrorlanadigan manual vazifalar - ma’lumot yig‘ish, hujjat tekshirish, muvofiqlikni solishtirish - bilan band bo‘lgan vaqtni 40-60% ga qisqartirilishi va insoniy xatolarni 62-78% ga kamaytirishi aniqlandi. OTM kontekstida bu talabalar ro‘yxati, stipendiya to‘lovlari va xodimlar ish haqi kabi yuqori hajmli operatsiyalarni avtomatlashtirishga to‘g‘ri keladi.

1-jadval.

Xalqaro tadqiqotlar vs o‘zbekiston konteksti - taqqosiy tahlil [17]

Xalqaro tadqiqotlar xulosalari	O‘zbekiston OTM kontekstiga tatbiqi
SI audit samaradorligini 43-67% oshiradi (Taşdöken, 2024)	UzASBO+Hemis SI moduli: stipendiya to‘lovlarini real vaqtda tekshirish
To‘liq populyatsiya auditi namunaviy tekshirishdan ustun (El Bahi, 2025)	609 holat aniqlangan - bu faqat raqamli tizim orqali erishildi
RPA takroriy vazifalarni 40-60% qisqartiradi (Stigter, 2023)	UzASBO 2.0 dan to‘lov ma’lumotlarini avtomatik yuklab olish
Kiberhujumlar raqamli auditning asosiy xavfi (Mathivha, 2025)	Kiberxavfsizlik PF-252 ning maxsus bo‘limi sifatida belgilangan
Maslahat roli kuchayib bormoqda (Roussy, 2023)	Moratoriy sharoitida ichki audit strategik maslahatchi bo‘lishi lozim
Algoritmik mas’uliyat yangi axloqiy muammo (Wassie, 2024)	SI xulosalarining yuridik kuchi me’yoriy bazada belgilanishi zarur

INTOSAI-P 12 (2019) [18] Oliy Audit Organlarining (OAO) 12 tamoyilini belgilab, ichki nazorat organlariga yo‘l-yo‘riq beradi. 5-tamoyil («O‘zgaruvchan muhit va yangi xavflarga moslashish»): OAO va ichki audit organlari raqamli texnologiyalar keltirib chiqarayotgan kiber hujumlar va ma’lumotlar samarali boshqarishga oid yangi xavflarga o‘z vaqtida javob berishi lozim. 12-tamoyil («Bilimlar ulashish orqali imkoniyatlarni kuchaytirish»): doimiy kasbiy rivojlanish va raqamli kompetensiyalarni oshirish zaruratini belgilaydi. Bu tamoyillar O‘zbekistonning PF-252 bilan belgilangan raqamli audit yo‘nalishi bilan to‘liq mos keladi.

IIA Global Standards (2024 tahriri) [19] ichki auditning besh asosiy tamoyilini belgilaydi: mas’uliyatlilik, xolislik, malakalilik, sifat va kommunikatsiya. Standartlar ichki audit funksiyasidan raqamli texnologiyalar, ma’lumotlar tahlili va kiberxavfsizlik sohasidagi kompetensiyalarni rivojlantirishni talab etadi. Deloitte «Internal Audit 3.0» kontseptsiyasi [20] esa ichki auditning to‘rtta evolyutsiya bosqichini tavsiflaydi: muvofiqlik nazorati → risklarni baholash → strategik ko‘mak → qiymat yaratish. O‘zbekiston OTMlari hozir birinchi bosqichdan ikkinchisiga o‘tish chegarasida turibdi.

Tizimlashtirilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, Markaziy Osiyo OTMlarida ichki auditni raqamlashtirishga oid ilmiy maqolalar deyarli mavjud emas. Janubiy Afrika (Mathivha & Nzama-Sithole, 2025), Marokash (El Bahi et al., 2025) va Yevropa (Betti et al., 2021) [21] kabi kontekstlardagi tadqiqotlar Markaziy Osiyo mintaqasining o‘ziga xos institutsioanl sharoitlarini (moratoriy tizimi, UzASBO/Hemis kabi maxsus IT tizimlari) qamrab olmagan. Bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy bo‘shliqni to‘ldiruvchi (gap-filling) muhim rol o‘ynashini anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot *interpretivizm* falsafasiga tayanib, aralash metodik yondashuv (mixed-methods) qo‘llaydi. Sifatiy tahlil (qonuniy hujjatlar, adabiyotlar) miqdoriy ma’lumotlar (audit natijalari) bilan to‘ldirilgan. Deduktiv yondashuv (nazariya → empirika) asosiy strategiya bo‘lsa-da, yangi TOIM modelini taklif etishda induktiv mantiqdan ham foydalanildi.

2-jadval.

Tadqiqot metodologiyasining qisqacha tavsifi [22]

Metodologiya elementi	Tavrsif va qo‘llanish doirasi	Manbalar
Tizimlashtirilgan adabiyotlar tahlili (SLR)	32 ta xalqaro maqola (2020-2025), Scopus, WoS, Taylor & Francis	El Bahi (2025), Mathivha (2025), Taşdöken (2024) va b.
Mazmuniy tahlil (Content Analysis)	PF-5847 (2019), №3394 (2022), PF-252 (2025), INTOSAI-P 12, IIA 2024	Milliy va xalqaro me’yoriy hujjatlar
Amaliy holat tahlili (Case Study)	OTFIV Ichki audit boshqarmasi masofaviy audit natijalari (2024)	UzASBO + Hemis ma’lumotlar bazasi
Taqqosiy tahlil (Comparative Analysis)	Xalqaro tajribalarni O‘zbekiston OTM kontekstiga moslash	Deloitte IA 3.0, Janubiy Afrika, Marokash tadqiqotlari
Nazariy modellashtirish	TOIM modelini nazariy jihatdan ishlab chiqish va asoslash	TAM, DOI, Institutsional Nazariya sintezi

Barcha ma’lumotlar ommaviy ochiq manbalardan olingan yoki anonim shaklda taqdim etilgan. OTM nomi maxfiylik tamoyili asosida «AAA universiteti» deb yuritildi. Asosiy cheklovlar: (1) amaliy holat bitta muassasaga asoslanadi; (2) birlamchi intervyu ma’lumotlari to‘planmagan; (3) uzoq muddatli (longitudinal) dinamika qamrab olinmagan. Bu cheklovlar kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo‘nalish ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekistonda OTMlardagi ichki auditni raqamlashtirish uchun me’yoriy baza ketma-ket uch darajada shakllanmoqda. Bu jarayon «strategik belgilanish → standartlashtirish → raqamlashtirish» uch bosqich sxemasiga mos keladi.

3-jadval.

O‘zbekistonning raqamli audit me’yoriy bazasi - taqqosiy tahlil [23]

Mezon	PF-5847 (2019)	Stand. 3394 (2022)	PF-252 (2025)	Xalqaro standart
Asosiy maqsad	OTM 2030 rivojlanishi	Audit standartlashtirish	Raqamlashtirish + SI	INTOSAI-P 12 / IIA
Masofaviy audit	Belgilanmagan	Qisman	To‘liq belgilangan	IIA Std. 2300
Sun’iy intellekt	Belgilanmagan	Belgilanmagan	Dastur tasdiqlangan	INTOSAI-P 12/5
Big Data tahlili	Belgilanmagan	Belgilanmagan	Joriy etish belgilangan	IIA Std. 2300
Kadrlar tayyorlash	Umumiy (xalq.)	Sertifikatlash	Davlat auditi oliy maktabi	IIA Std. 1230
OTM bilan bog‘liqlik	Bevosita (ta’lim IT)	Bilvosita	Bosh inspektor orqali	Umumiy

Jadvalni tahlil qilinganda, O‘zbekiston raqamli audit me’yoriy bazasidagi rivojlanish progressiv xarakter kasb etmoqda: 2019-yildan 2025-yilgacha qoplanadigan soha barcha asosiy texnologik jihatlarni qamrab ola boshladi. Biroq jiddiy bo‘shliq mavjud: OTM-ga xos raqamli audit tartib-qoidalari hali yo‘q, bu bo‘shliqni to‘ldirish eng ustuvor vazifa hisoblanadi.

UzASBO (davlat muassasalari moliyaviy hisobi axborot tizimi) va Hemis (Oliy va o‘rta maxsus ta’lim axborot tizimi) O‘zbekistondagi OTMlar uchun ikki asosiy ma’lumot manbasi hisoblanadi. Hozirda ushbu tizimlar o‘rtasida to‘liq avtomatlashtirilgan ma’lumotlar almashinuvi yo‘q - bu katta texnologik kamchilik. PF-252 doirasida [24] UzASBO 2.0 ning turli tizimlar bilan real vaqtdagi integratsiyasi rejalashtirilgan. Bu integratsiya OTMlar uchun quyidagi imkoniyatlarni beradi:

3-infografika.

UzASBO-Hemis integratsiyasi orqali erishilgan samaradorlik [25]

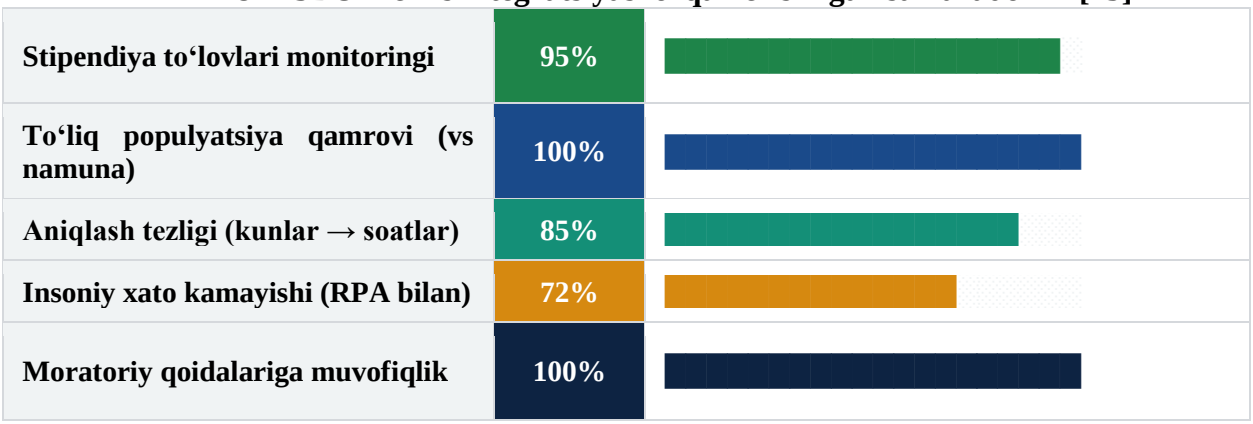

Sun’iy intellekt (SI) asosidagi «anomaliyalarni aniqlash» algoritmlari OTM ichki auditi uchun katta imkoniyat yaratadi. Stipendiya va rag‘batlantirishlar bo‘yicha ma’lumotlar tuzilmasi (talaba o‘quv holati → to‘lov huquqi → haqiqiy to‘lov) SI modellashtirish uchun qulay, chunki tegishli qoidalar aniq va ko‘p o‘zgarmas. Taşdöken (2024) [26] davlat sektorida SI anomaliyalarni 43-67% vaqt kamayishi bilan aniqlashini isbotlagan. PF-252 §25 da [27] belgilangan «Auditorga ko‘maklashish» moduli - Lex.uz tizimi bilan integratsiyalashgan, mashinali o‘qitish orqali audit standartlarini o‘rganuvchi «SI assistent» - OTMlar uchun ham kengaytirilishi zarur.

Biroq Gauthier va Brender (2024) [28] ta’kidlagan «qora quti» (black box) muammosi jiddiy e’tiborni talab etadi. SI algoritmlarining xulosalari agar «noaniq» bo‘lsa, ularning rasmiy audit hisobotida yuridik kuchi shubhali bo‘ladi. Shu sababli O‘zbekistonda SI asosidagi audit xulosalarining qonuniy kuchini belgilovchi alohida me’yoriy hujjat ishlab chiqilishi zarur.

RPA OTM kontekstida ko‘p takrorlanadigan audit vazifalarini avtomatlashtirishda alohida samarali: UzASBO 2.0 dan to‘lov ma’lumotlarini yuklab olish → Hemis bilan taqqoslash → tafovutlarni aniqlash → hisobot shakllantirish. Ushbu jarayon an’anaviy metodda 2-3 kun talab qilsa, RPA orqali bir necha soatda yakunlanadi. Stigter va Ergen (2023) [29] RPAning muvofiqlikni tekshirishda izchillikni oshirib, insoniy xatolarni 62-78% ga kamaytirganini aniqlagan.

“Doimiy monitoring” (continuous monitoring) konseptsiyasi - an’anaviy davriy auditdan real vaqtdagi monitoring modeliga o‘tish - OTMlar uchun ayniqsa dolzarb. Moratoriy sharoitida tashqi tekshirishlar yo‘q, shuning uchun raqamli tizimlar orqali doimiy monitoring yagona to‘liq nazorat shaklidir.

OTFIV Ichki audit boshqarmasi moratoriy e’lon qilinganidan so‘ng an’anaviy jismoniy tekshirishlar o‘rniga UzASBO va Hemis axborot tizimlari orqali masofaviy audit metodologiyasini ishlab chiqdi va «AAA» universitetida stipendiya to‘lovlari bo‘yicha sinov tadbirini amalga oshirdi. Tekshirish obyekti: Vazirlar Mahkamasining 59-son Qarori [30] asosida to‘lanadigan stipendiya va rag‘batlantirishlar. Metodologiya: Hemis-dan talabalar kontingentini (o‘quv holati, buyruqlar, sanalar) va UzASBO-dan to‘lov ma’lumotlarini yuklab olish, so‘ngra ikki tizimni talabalar ID bo‘yicha avtomatlashtirilgan solishtirish.

4-jadval.

Masofaviy audit natijalari - «AAA» universiteti (2024) [31]

Holat turi	Soni	Summa (ming so‘m)	Jami (%)	Xavf darajasi
Chetlashtirilgan talabalar	446	338 864,5	77,6%	**YUQORI**
Akademik ta’tildagi talabalar	111	63 780,3	14,6%	**O‘RTA**
Kursdan qoldirilgan talabalar	52	33 970,8	7,8%	**O‘RTA**
JAMI	**609**	**436 615,6**	**100%**	

4-infografika.

Amaliy holat asosiy ko‘rsatkichlari [32]

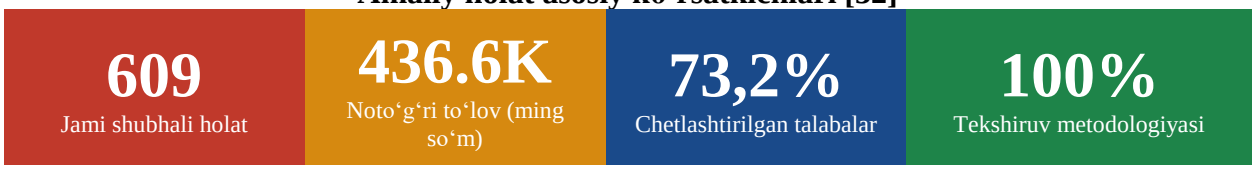

Birinchi xulosa - raqamli auditning empirik samaradorligi isbotlandi. 609 ta holat va 436,6 mln so‘mlik noto‘g‘ri to‘lovlarning aniqlanishi an’anaviy metodda (qo‘lda tekshirish) erishib bo‘lmaydigan natija edi. Mathivha va Nzama-Sithole (2025) [33] «to‘liq populyatsiya auditiga o‘tish» yuqori rahbariyat ishonchini sezilarli oshirdi degan xulosasini ushbu holat O‘zbekistonda ham tasdiqlaydi. INTOSAI-P 12 [34] ning «davlat mablag‘lari ustidan to‘liq nazorat» tamoyili amalda ifodalandi.

Ikkinchi xulosa - moratoriy sharoitida raqamli audit muqobil emas, yagona yo‘l. 3 yillik moratoriy tashqi tekshirishlarni to‘liq to‘xtatdi. Raqamli tizimlar orqali masofaviy audit esa moratoriy qoidalarini buzmagan holda nazoratni davom ettirish imkonini berdi. Bu holat «raqamli audit» va «jismoniy audit» o‘rtasidagi farqning eng yaqqol ifodasidir: birinchisi moratoriyga bo‘ysunmaydi, chunki u jismoniy ishtiroksiz ishlaydi.

Uchinchi xulosa - tizimlar integratsiyasi yetarli emas. Hozirgi amaliyotda auditorlar UzASBO va Hemis ma’lumotlarini qo‘lda yuklab, Excel-da solishtirmoqda. Agar ushbu jarayon to‘liq avtomatlashtirilsa - PF-252 §22 da [35] belgilangan UzASBO 2.0 integratsiyasi amalga oshirilsa - xuddi shu tekshiruv barcha OTMlarda bir vaqtda va doimiy ravishda amalga oshirilishi mumkin bo‘ladi. Bu «matritsa auditi» (matrix audit) yangi shaklini yaratadi.

To‘rtinchi xulosa - SI va Big Data hali qo‘llanilmagan. Mavjud amaliyotda faqat ikki tizimni solishtirish usuli qo‘llanildi. Kelajakda SI anomaliyalarni aniqlash algoritmi qo‘shilsa, Bu holatlarda to‘lov amalga oshirilishidan avval ogohlantirish (preventive control) amalga oshiriladi. Taşdöken (2024) [36] «proaktiv xavf-boshqaruv»ga o‘tishni ta’minlovchi SI ning rolini OTM kontekstida ham amalga oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari, adabiyotlar tahlili va amaliy holat asosida OTMlarda ichki audit tizimini raqamlashtirish mexanizmi uchun «Uch O‘q Integratsion Mexanizmi» (TOIM - Three-Axis Integration Model) ishlab chiqildi. Ushbu model TAM, DOI va Institutsional Nazariya sintezidan kelib chiqqan:

5-infografika.

«Uch o‘q integratsion mexanizmi» (TOIM) - asosiy tarkibi [37]

O‘Q-I Normativ-Huquqiy Asos	O‘Q-II Texnologik Infratuzilma	O‘Q-III Gibrid Inson Kapitali
OTM raqamli audit yo‘riqnomasi Elektron audit izi me’yorlari IIA/INTOSAI muvofiqlik	UzASBO 2.0 + Hemis + BAIS Real vaqtda API integratsiya SI + Big Data + RPA modullari	Raqamli kompetensiya matritsasi Davlat auditi oliy maktabi KIBERXAVFSIZLIK sertifikati

5-jadval.

TOIM mexanizmining to‘liq tavsifi [38]

Komponent	O‘Q-I: Normativ-Huquqiy	O‘Q-II: Texnologik	O‘Q-III: Inson Kapitali
Maqsad	Me’yoriy bo‘shliqlarni to‘ldirish	Tizimlar integratsiyasi	Hibrid auditor shakllantirish
Asosiy vosita	OTM raqamli audit yo‘riqnomasi; elektron audit izi; SI xulosalari me’yorlari	UzASBO 2.0 + Hemis API; «Masofaviy audit» AIS; SI anomaliya moduli	Raqamli kompetensiya matritsasi; Davlat auditi oliy maktabi moduli; CISA sertifikati
Milliy asos	3394 Milliy standartlar; PF-252 §1, §10	PF-252 §16, §21-22, §25	PF-252 §12-15, 3394 §14-15
Xalqaro asos	IIA Std. 1000-1300; INTOSAI-P 12/7	Deloitte IA 3.0; IIA Std. 2300	IIA Std. 1230; INTOSAI-P 12/12
Kutilgan samara	Yuridik aniqlik; standartlashtirish	Doimiy monitoring; full-population audit	Algoritmik tanqidiy fikrlash; proaktiv maslahat
Muddati	2026-yil I yarim yillik	2026-2027-yillar	2026-yildan doimiy

Muammolar va institutsional to‘siqlar: to‘rtta kategoriya

6-jadval.

OTM larda raqamli audit to‘siqlari va yechim yo‘llari [39]

To‘siq kategoriyasi	Aniq muammolar	TOIM bo‘yicha yechim	Manba
TEXNOLOGIK	UzASBO-Hemis API integratsiya yo‘qligi; internet tezligi past ayrim OTMlarda; eski tizimlar bilan moslik	O‘Q-II: Real vaqtdagi API integratsiyani joriy etish; bulut infratuzilmasiga o‘tish	PF-252 §22; El Bahi (2025)
KADRLAR	Raqamli savodxonlik pastligi; IT va forensik audit ko‘nikmalar taqchilligi; madaniy qarshilik	O‘Q-III: Raqamli kompetensiya matritsasi; majburiy treninglar; CISA sertifikati	Mathivha (2025); TAM modeli
NORMATIV	SI xulosalarining yuridik kuchi noaniq; elektron audit izi me’yorlari yo‘q; raqamli hisobot standarti belgilanmagan	O‘Q-I: OTM raqamli audit yo‘riqnomasi; elektron audit izi tartibini belgilash	Gauthier & Brender (2024); 3394 standartlari
MOLIYAVIY	IT infratuzilmaga investitsiya byudjetda ustuvor emas; sertifikatlash xarajatlari yuqori	OTM byudjetida ichki audit IT xarajatlari uchun maxsus pozitsiya yaratish; grant imkoniyatlarini o‘rganish	PF-252; Taherdoost (2024)

Xulosa

Birinchi xulosa - paradigmatik siljish O‘zbekistonda ham sodir bo‘lmoqda. Xalqaro adabiyotlar (El Bahi et al., 2025; Mathivha & Nzama-Sithole, 2025) va O‘zbekiston me’yoriy

bazasini (PF-5847, 3394-standartlar, PF-252) tahlil etish shuni ko‘rsatadiki, ichki audit «retrospektiv nazorat»dan «proaktiv strategik ko‘mak»ka o‘tish jarayonini boshdan kechirmoqda. PF-252 va Milliy standartlar ushbu o‘tishni normativ jihatdan qo‘llabquvvatlaydi; amaliy tatbiq bosqichi keladi.

Ikkinchi xulosa - raqamli auditning empirik samaradorligi isbotlandi. «AAA» universitetidagi masofaviy audit natijasi - 609 holat, 436,6 mln so‘m - raqamli auditning jismoniy tekshirishga nisbatan ustunligini aniq ko‘rsatdi. Bu INTOSAI-P 12 va IIA Global Standards [40] talablarini amalda bajariladigan usul sifatida tasdiqlaydi.

Uchinchi xulosa - TOIM modeli ilmiy yangilik sifatida. «Uch O‘q Integratsion Mexanizmi» birinchi marta Markaziy Osiyo kontekstida OTM-ga xos raqamli audit mexanizmini nazariy jihatdan asoslab berdi. Model TAM (Davis, 1989), [41] DOI (Rogers, 2003) [42] va Institutsional Nazariya (Sarens & De Beelde, 2006) [43] sintezini milliy me’yoriy baza va amaliy tajriba bilan birlashtiradi.

To‘rtinchi xulosa - moratoriy yangi imkoniyat yaratdi. 3 yillik moratoriy tashqi tekshirishlarni to‘xtatsa-da, ichki nazoratni kuchaytirish uchun strategik imkoniyat yaratdi. Raqamli vositalar yordamida ushbu imkoniyatni to‘liq realizatsiya qilish OTMlardagi boshqaruv sifatini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

7-jadval.

Asosiy ilmiy xulosalar va ularning OTM boshqaruviga ta’siri [44]

Xulosa raqami	Mazmun	OTM boshqaruviga ta’siri	Amaliy tatbiq
X-1	Paradigmatik siljish - retrospektiv → proaktiv	Auditor roli strategik maslahatchi sifatida kuchayadi	Deloitte IA 3.0
X-2	Raqamli auditning empirik samaradorligi: 609 holat, 436.6 mln so‘m	Davlat mablag‘larini tejash; fiskal samaradorlik oshadi	Amaliy holat
X-3	TOIM modeli: normativ + texnologik + inson kapitali	Tizimli va barqaror raqamli audit mexanizmi	Yangi nazariy hissa
X-4	Moratoriy raqamli auditni zaruriy shart qildi	Ichki nazorat yagona mustaqil vosita sifatida kuchaydi	PF-252 + Moratoriy

1-tavsiya (Qisqa muddatli - 2026-yil I yarim yillik). OTFIV OTMlar uchun maxsus «OTM raqamli ichki audit yo‘riqnomasi» ishlab chiqishi va tasdiqlashi lozim. Yo‘riqnoma quyidagilarni qamrab olishi shart: (a) UzASBO, Hemis va BAIS tizimlari orqali audit o‘tkazish tartibi; (b) elektron audit izi (digital audit trail) talablari; (c) masofaviy audit xulosalarining yuridik kuchi; (d) SI asosidagi xulosalarni rasmiy hisobotga kiritish me’yorlari. Bu tavsiya O‘Q-I ni amalga oshirishning birinchi va eng muhim qadami.

2-tavsiya (Qisqa muddatli - 2026-yil). UzASBO 2.0 va Hemis o‘rtasida real vaqtdagi API integratsiyasi yaratilishi zarur. Ushbu integratsiya stipendiya va rag‘batlantirishlar bo‘yicha noto‘g‘ri to‘lovlarni doimiy ravishda (24/7) monitoring qilish va tafovut aniqlanganda avtomatlashtirilgan ogohlantirish yuborish imkonini beradi. Bitta universitetdagi 436,6 mln so‘mlik tejamkorlik bu investitsiyaning qoplanish muddatini qisqartiradi.

3-tavsiya (O‘rta muddatli - 2026-2027-yillar). PF-252 §12 da belgilangan Davlat auditi oliy maktabi dasturiga OTM-ga xos raqamli audit moduli kiritilishi lozim. Modul ma’lumotlar tahlili (ACL/IDEA), Sun’iy intellekt asoslari, kibersecurity va OTM-ga xos axborot tizimlari bo‘yicha bilimlarni qamrab olishi zarur. Shuningdek, IIA va ISACA sertifikatlarini qo‘lga kiritgan OTM

auditorlari uchun rag‘batlantirish tizimi joriy etilishi maqsadga muvofiq.

4-tavsiya (O‘rta muddatli - 2027-yilgacha). PF-252 doirasida joriy etilayotgan «Masofaviy audit» avtomatlashtirilgan axborot tizimiga barcha OTMlar (200 dan ortiq) ulanishi ta’minlanishi shart. Boshlang‘ich bosqichda Vazirlik tizimidagi 20 ta yirik universitetdan boshlab, keyincha kengaytirish strategiyasi amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Bu O‘Q-II ning to‘liq realizatsiyasini ta’minlaydi.

5-tavsiya (Uzoq muddatli - 2030-yilgacha). «OTM matritsa auditi» modelini joriy etish - barcha OTMlarni bir vaqtda qamrab oluvchi yagona raqamli monitoring tizimi - O‘zbekiston oliy ta’limida global darajadagi shaffoflikni ta’minlaydi. Bu model Deloitte «Internal Audit 3.0» [45] kontseptsiyasining «qiymat yaratish» (value creation) bosqichiga mos keladi.

Mazkur tadqiqotning cheklovlari va aniqlangan bo‘shliqlardan kelib chiqib, quyidagi yo‘nalishlar tavsiya etiladi:

- O‘zbekiston OTMlari ichki auditorlari bilan TAM asosida miqdoriy so‘rovnoma o‘tkazish;
- raqamli audit investitsiyasining moliyaviy samaradorligini (ROI) o‘lchash;
- Markaziy Osiyo mamlakatlari (Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston) OTMlari bilan taqqosiy tadqiqot;
- SI asosidagi audit algoritmlari aniqlik va adolatliligi (fairness) bo‘yicha tekshirish;
- «OTM matritsa auditi» modelini yaratish va uning milliy miqyosdagi potensial tejamkorligini modellash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» // Lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmoni «Davlat auditi va moliyaviy nazorati faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» // Lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 2022-yil 3-oktabrdagi 52-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan «Ichki audit milliy standartlari» (ro‘yxat raqami: 3394, sana: 24.10.2022) // Lex.uz.
4. Muallif tomonidan OTFIV Ichki audit boshqarmasi, 2024 ma’lumotlaridan birini misol qilib olish natijasida va PF-252 (2025) asosida tuzilgan.
5. Davis, F.D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. MIS Quarterly, 13(3), 319–340.
6. Venkatesh & Davis, 2000
7. Venkatesh, V., & Bala, H. (2008). Technology acceptance model 3 and a research agenda on interventions. Decision Sciences, 39(2), 273–315.
8. Sarens, G., & De Beelde, I. (2006). The relationship between internal audit and senior management: A qualitative exploration. International Journal of Auditing, 10(3), 219–241.
9. Rogers, E.M. (2003). Diffusion of Innovations (5th ed.). New York: Free Press.
10. Davis (1989), Sarens & De Beelde (2006), Rogers (2003) asosida muallif tomonidan tuzilgan.
11. El Bahi, A., Charef, F., & Bourjila, M. (2025). The Impact of Digital Transformation on the Internal Audit Function. IJAFAME, 6(7), 354–366.
12. Mathivha, R.A., & Nzama-Sithole, L. (2025). EDPACS: The EDP Audit, Control, and Security Newsletter.
13. Taşdöken, Ö. (2024). Use of artificial intelligence and audit analytics in internal audit processes in the public sector. EDPACS, 70(2), 16–24.
14. Wassie, F.A., & Lakatos, L.P. (2024). Artificial intelligence and the future of the internal audit function.
15. Govekar, M.C. (2025). The impact of artificial intelligence (AI) and data analytics on internal audit efficiency.
16. Stigter, S., & Ergen, T. (2023). Robotic process automation in auditing: A systematic review.
17. Muallif tomonidan xalqaro adabiyotlar va milliy me’yoriy hujjatlar asosida tuzilgan.

18. INTOSAI-P 12. The Value and Benefits of Supreme Audit Institutions. INTOSAI, 2019.
19. The Institute of Internal Auditors (IIA). Global Internal Audit Standards (2024 Edition).
20. Deloitte Global. Internal Audit 3.0: The Future of Internal Audit is Now. Deloitte, 2023.
21. Betti, N., Sarens, G., & Poncin, I. (2021). Effects of digitalisation of organisations on internal audit activities and practices.
22. Muallif tomonidan tuzilgan
23. Muallif tomonidan me’yoriy hujjatlar va xalqaro standartlar asosida tuzilgan.
24. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmoni.
25. Muallif tomonidan Stigter & Ergen (2023), Mathivha & Nzama-Sithole (2025) va OTFIV ma’lumotlari asosida baholangan.
26. Taşdöken, Ö. (2024). Use of artificial intelligence and audit analytics in internal audit processes in the public sector.
27. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmoni
28. Gauthier, N., & Brender, H. (2024). Algorithmes et assurance: Nouveaux défis pour l’audit interne. Revue Européenne d’Audit, 26, 90–105.
29. Stigter, S., & Ergen, T. (2023). Robotic process automation in auditing: A systematic review.
30. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-yanvardagi 59-son Qarori «Oliy ta’lim muassasalarida talabalarni stipendiya bilan ta’minlash tartibi to‘g‘risida».
31. Muallif tomonidan OTFIV Ichki audit boshqarmasi, 2024; ma’lumotlari asosida shakillantirilgan.
32. Muallif tomonidan «100% raqamli» - jismoniy ishtiroksiz to‘liq masofaviy audit amalga oshirildi.
33. Mathivha, R.A., & Nzama-Sithole, L. (2025). The impact of digital transformation on internal auditors.
34. INTOSAI-P 12. The Value and Benefits of Supreme Audit Institutions – making a difference to the lives of citizens. INTOSAI, 2019. www.issai.org.
35. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabrdagi PF-252-son Farmoni «Davlat auditi va moliyaviy nazorati faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»
36. Taşdöken, Ö. (2024). Use of artificial intelligence and audit analytics in internal audit processes in the public sector. EDPACS, 70(2), 16–24.
37. Muallif tomonidan Davis (1989), Rogers (2003) va milliy me’yoriy hujjatlar asosida tuzilgan.
38. Muallif tomonidan tuzilgan.
39. Muallif tomonidan tuzilgan
40. The Institute of Internal Auditors (IIA). Global Internal Audit Standards (2024 Edition). https://iia.org.sg/Resources/Standards-and-Guidance.
41. Davis, F.D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. MIS Quarterly, 13(3), 319–340.
42. Rogers, E.M. (2003). Diffusion of Innovations (5th ed.). New York: Free Press.
43. Sarens, G., & De Beelde, I. (2006). The relationship between internal audit and senior management. International Journal of Auditing, 10(3), 219–241.
44. Muallif tomonidan tuzilgan.
45. Deloitte. Internal Audit 3.0: The Future of Internal Audit is Now. https://www.deloitte.com/global/en/services/audit-assurance/perspectives/internal-audit-3-0.html.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

BOSHQARUV HISOBINI TASHKIL ETISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Sobirov Otabek Olimjonovich

Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc),
Buxgalteriya hisobi kafedrasi dotsenti,
Namangan davlat texnika universiteti,
Namangan, O‘zbekiston.
Email: oosobirov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0415-0802

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshqaruv hisobining konseptual tarkibi borasidagi ilmiy tadqiqotlar sharhi bilan tanishish mumkin. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobini tashkil etishning konseptual asoslari yoritilgan bo‘lib, boshqaruv hisobini shakllanishiga ta’sir etgan omillar, shuningdek boshqaruv hisobini bugungi kundagi rivojlanish holati tahlili bayon etilgan. Maqolada boshqaruv hisobini rivojlantirishda me’yoriy huquqiy-hujjatlarni o‘rni ham ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari maqolada boshqaruv hisobini tadqiq etgan xorijiy va mamlakatimiz iqtisodchi olimlarni tadqiqotlari va yondashuvlari bilan ham tanishib chiqish mumkin. Maqola yakunida esa boshqaruv hisobining rivojlantirish borasida xulosa va ilmiy takliflar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar. *Boshqaruv hisobi, konseptual asoslar, xo‘jalik hisobi, xarajatlar, moliyaviy hisobotlar, moliyaviy tahlil, javobgarlik markazlari, axborotlarni uzatish, zamonaviy buxgalteriya hisobi.*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА

Собиров Отабек Олимжонович

Доктор экономических наук (DSc),
Доцент кафедры бухгалтерского учета,
Наманганский государственный
технический университет,
Наманган, Узбекистан.
Email: oosobirov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0415-0802

Аннотация. *В данной статье представлен обзор научных исследований по концептуальной структуре управленческого учета. Осветлены концептуальные основы организации управленческого учета в хозяйствующих субъектах, описаны факторы, повлиявшие на формирование управленческого учета, а также проведён анализ современного состояния развития управленческого учета. В статье также рассматривается роль нормативно-правовых документов в развитии управленческого учета. Кроме того, в статье представлен обзор исследований и подходов зарубежных и отечественных экономистов, изучавших управленческий учет. В заключение статьи представлены выводы и научные предложения по развитию управленческого учета.*

Ключевые слова: *управленческий учет, концептуальные основы, экономический учет, затраты, финансовая отчетность, финансовый анализ, центры ответственности, передача информации, современный учет.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

CONCEPTUAL BASIS OF ORGANIZING MANAGEMENT ACCOUNTING

Sobirov Otabek Olimjonovich
Doctor of Economic Sciences (DSc),
Associate Professor.
Department of Accounting,
Namangan State Technical University,
Namangan, Uzbekistan. Email: oosobirov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0415-0802

Abstract. *This article provides an overview of scientific research on the conceptual structure of management accounting. The conceptual foundations of the organization of management accounting in economic entities are highlighted, the factors that influenced the formation of management accounting, as well as an analysis of the current state of development of management accounting are described. The article also considers the role of regulatory legal documents in the development of management accounting. In addition, the article provides an overview of the research and approaches of foreign and domestic economists who have studied management accounting. At the end of the article, conclusions and scientific proposals for the development of management accounting are presented.*

Keywords. *Management accounting, conceptual foundations, economic accounting, costs, financial statements, financial analysis, responsibility centers, information transfer, modern accounting.*

Kirish.

Ta’kidlash lozimki, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini ta’minlash, ularning moliyaviy-xo‘jalik jarayonlari ustidan uzluksiz nazorat tizimini shakllantirish hamda faoliyat yo‘nalishlarini diversifikatsiya qilish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni samarali boshqarish, avvalo, ularning faoliyat yo‘nalishlari, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlar, shuningdek, tarkibiy bo‘linmalar kesimida shakllanadigan iqtisodiy ko‘rsatkichlar to‘g‘risida to‘liq, ishonchli va tezkor axborotga ega bo‘lishni talab etadi. Mazkur ma’lumotlarni tizimli ravishda tahlil qilish, mavjud muammolarni o‘z vaqtida aniqlash hamda asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, faoliyat turlari bo‘yicha moliyaviy natijalar, xarajatlar, daromadlar va rentabellik ko‘rsatkichlarini alohida hisobga olish boshqaruv samaradorligini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Boshqaruv hisobining tashkiliy-uslubiy asoslarini takomillashtirishda uning konseptual negizlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy tadqiqotlar va xalqaro amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, boshqaruv hisobini tashkil etishning barcha mamlakatlar, iqtisodiyot tarmoqlari va xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun birdek qo‘llaniladigan yagona universal konseptual modeli mavjud emas. Bu holat mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, institutsional muhiti, tarmoq xususiyatlari, ishlab chiqarish texnologiyalari, boshqaruv tuzilmasi hamda axborotga bo‘lgan ehtiyojlarining o‘zaro farqlanishi bilan izohlanadi. Shu sababli boshqaruv hisobi tizimini shakllantirishda har bir xo‘jalik yurituvchi subyektning tashkiliy-iqtisodiy xususiyatlari, strategik maqsadlari, faoliyat ko‘lami va boshqaruv ehtiyojlarini inobatga olgan holda individual yondashuvni ishlab chiqish zarur. Bunday yondashuv boshqaruv hisobining

axborot-tahliliy imkoniyatlarini kengaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va boshqaruv qarorlarining iqtisodiy asoslanganlik darajasini oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar sharhi.

Boshqaruv hisobini tashkil qilishning nazariy hamda metodologik asoslarini takomillashtirish borasidagi ilmiy izlanishlar dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va universitetlarida, jumladan Institute of Management Accountants (IMA), Pricewaterhouse Coopers, Deloitte & Touche, KPMG, University of South Florida (AQSh), M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti, (Rossiya), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti tomonidan olib borilgan.

Boshqaruv hisobining konseptual negizlari borasida olimlar o‘rtasida ham yakdillik mavjud emas. Olimlarni yondashuvlarini ko‘rib chiqamiz. Masalan, J.Berfildnning ta’kidlashicha “Boshqaruv hisobining konseptual asoslari: xarajatlar hisobidan, schyotlar rejasidan, hisobotlar tizimidan hamda xarajatlar tahlilidan tashkil topadi”.

I.Kabb, J.Innes va F.Mitchellarning fikricha “Boshqaruv hisobining konseptual asosini: xarajatlar hisobi, mahsulot tannarxini hisoblash, byudjetlashtirish, hisobot shakllari hamda prognozlashtirish” tashkil etadi.

Ch.T.Xorngren va Dj.Fosterlarning ta’kidlashlaricha “Boshqaruv hisobining konseptual asoslari: xarajatlar hisobi, tannarxni hisoblash, rejalashtirish, byudjetlashtirish, strategik nazorat, faoliyatga baho berish, prognozlashtirishdan iborat”.

D.Kieso, S.Devidson va M.Maxerlarning fikricha boshqaruv hisobining tarkibini ‘xarajatlar hisobi, xarajatlar tahlili, byudjetlashtirish, rejalashtirish, moliyaviy hisobotlar, moliyaviy hisobotlar tahlili hamda nazorat” faoliyatlari tashkil etadi.

B.Xasanovning fikricha esa boshqaruv hisobining tarkibiy qismi “byudjetlashtirish (rejalashtirish), xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish, javobgarlik markazlari bo‘yicha segmentar hisob va hisobot, ichki xo‘jalik bulinmalari o‘rtasida transfert bahoni shakllantirishdan iborat”.

Yuqorida qayd qilingan fikr va mulohazalardan ko‘rinadiki, boshqaruv hisobining barcha mamlakatlarda, iqtisodiyotlarda hattoki xo‘jalik yurituvchi subyektlarda ham yagona bir qabul qilingan tizimi mavjud emasligini tushunish mumkin. Buning bir qancha asosiy sabablari mavjud, ularga to‘xtalib o‘tishimiz maqsadga muvofiqdir:

boshqaruv hisobining xalqaro qabul qilingan yagona bir tizimi mavjud emasligi;

boshqaruv hisobini tashkil etish va yuritish qonun yoki yo‘riqnomalarda talab etilmaganligi;

biror-bir mamlakatda xo‘jalik yurituvchi subyektlar boshqaruv hisobini yuritishi shart emasligi;

yuqori tashkilotlar tomonidan boshqaruv hisobini yuritish talab etilmaganligi;

boshqaruv hisobining iqtisodiy samarasini bevosita hisob-kitob qilib ko‘rib bo‘lmasligi, ya’ni boshqaruv hisobini tashkil etish va yuritish xarajatlari u beradigan samaradan yuqori bo‘lgan taqdirda uni amalga oshirish maqsadga muvofiq emas va shu kabilar.

Demak, boshqaruv hisobining konseptual tarkibi borasidagi jahon va respublikamizdagi olimlarning fikrlarini tanqidiy tahlil etish natijasida uni tarkibiy qismlarga ajratishda turli xildagi fikrlar mavjud ekanligini ko‘rish mumkin. Albatta, mana shu masalaning ayrim jihatlari bo‘yicha yakdillik ham mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi

Boshqaruv hisobini tashkil etish va yuritish, uni takomillashtirish borasida olib borilgan tadqiqotimizda: ma’lumotlarni guruhlash, ekspert xulosalaridan foydalanish, qiyosiy tahlil, mantiqiy fikrlash va boshqa usullardan samarali foydalanildi va bu ishning natijadorligini ta’minlamoqda.

Tahlil va natijalar

Ko‘plab iqtisodchi olimlarning boshqaruv hisobi borasidagi yondashuvlarida, ya’ni boshqaruv hisobining konseptual asosining - xarajatlar hisobi, tannarxni hisoblash, byudjetlashtirish va tahlil qismlarini mohyatini ochin berishda qarama-qarshiliklar kuzatiladi. Shunday holatning mavjudligi sababli, respublikamizda boshqaruv hisobi tizimini tashkil etish va yuritishni shakllantirish va rivojlantirish maqsadida o‘z taklifimizni ishlab chiqdik.

Bizning fikrimizcha, uning tarkibiga: byudjetlashtirish, rejalashtirish, taxminlash, aylanma mablag‘larni boshqarish, faoliyatni baholovchi asosiy ko‘rsatkichlarni hisoblash va tahlil qilish, xarajatlarni boshqaruv hisobi talablari asosida turkumlashtirish, boshqaruv hisobi uchun schyotlar rejasi, boshqaruv va moliyaviy hisobdagi xarajat guruhlarini o‘zaro muvofiqlashtirish, xarajatlar hisobi, mahsulot tannarxini hisoblash, ichki segmentar hisobot tizimi, boshqaruv hisobi yozuvlari bilan moliyaviy hisob yozuvlarini muvofiqlashtirish tartibi, ichki iqtisodiy tahlil, zararsizlik nuqtasining tahlili, investitsion loyihalar tahlili, transfert baholarni shakllantirishni kiritish mumkin.

Boshqaruv hisobining konseptual tarkibi quyidagi maqsadlarni ko‘zlashi bilan ahamiyatlidir:

xo‘jalik yurituvchi subyektlarni butun xarajatlari byudjetlashtirish orqali amalga oshiriladi va bu turli chetlanishlarni oldini oladi;

xarajatlarni boshqaruv hisobi talablari asosida turkumlashtirish, bu esa foyda, xarajat va javobgarlik markazlari faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini oshiradi;

mahsulot tannarxini zamonaviy usullar yordamida hisoblash imkoniyatini ta’minlaydi;

xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o‘tgan va joriy davrlar uchun tahlilini amalga oshirish kelgusida strategik qarorlar qabul qilish, shuningdek subyektlarni strategik prognoz balansini tuzish imkoniyatini yaratadi.

Xarajatlarni boshqaruv hisobi talablari asosida turkumlashtirish foyda, xarajat va mas’uliyat markazlari bo‘yicha va boshqa boshqaruv talablaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi lozim. Bu bizga xarajatlarni kalkulyastiya moddalari bo‘yicha ta’kidlangan markazlarda mujassamlashuvini, uning to‘g‘ri hisobga olinishini, nazorat va boshqaruv tahlilini o‘tkazishda, zaruriy chora-tadbirlarni qo‘llashda rahbariyatga juda qo‘l keladi.

Xulosa.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish imkoniyatlarini inobatga olgan holda boshqaruv hisobini tashkil qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz va buning natijasida quyidagilarga erishiladi:

xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobini to‘g‘ri tashkil etish hamda samarali yuritishning uslubiy jihatlarini to‘g‘ri baholash imkonini beradi;

xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbarlariga ichki imkoniyatlarni baholashga, hozirgi globallashuv sharoitida tashqi muhit omillarini hisobga olish hamda ularni tahlil qilish va nazorat qilish imkoniyatini beradi;

xo‘jalik yurituvchi subyektlarda samarali tarzdagi boshqaruv qarorlarini qabul qilishda iqtisodiy ma’lumotlarning asoslanganligi ta’minlanadi, strategik ko‘rsatkichlarini to‘g‘ri shakllantirish imkoniyati yaratiladi, mavjud variantlar ichidan samaralisini tanlash imkoniyati kengayadi;

ishlab chiqarishda segmentlar bo‘yicha xarajatlarni optimallashtirish imkoniyati oshadi;

mahsulot ishlab chiqarish jarayonini tizimli tashkil etish, nazorat qilish va mahsulotlar xarakati haqida operativ ma’lumotlar olish imkoniyati oshadi;

cheklangan resurslar sharoitida mahsulot ishlab chiqarish ko‘nikmasi shakllantirishga erishiladi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamiz iqtisodining barcha tarmoqlarida boshqaruv hisobini faoliyat turlari bo‘yicha shakllantirish va amaliyotga tadbiq etish zamon talabidir. Balki resurslardan oqilona, samarali foydalanish, xarajatlarni imkoniyat darajasida, asosli ravishda pasaytirish evaziga foyda miqdorini oshirishdir.

Buning uchun esa boshqaruv hisobini xo‘jalik yurituvchi subyektning faoliyat turlari bo‘yicha tashkil etish va yuritish lozim. Umuman olganda xarajatlarni boshqaruv hisobini tadqiq etish kelgusida mahsulot, ish va xizmatlar tannarxini pasaytirishga xizmat qiladi va bu boradagi tadqiqotlar dolzarb ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sobirov O.O. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. –Toshkent, 2026-y., 87 b.

2. Sobirov O.O. Boshqaruv hisobi-2. Darslik. Namangan. SUNRISE-PRO nashriyoti. 2024-yil.

3.Kostayev U.U. Strategik boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish. /iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. –Toshkent, 2020 y., 69 b.

4. Sobirov,O.O. “Improvement of management accounting in economic entities”. Abstract of Doctor of Philosophy (PhD) Dissertation on Economic Sciences.Tashkent.TMI (2022).

5. Sobirov O.O. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirishning dolzarb masalalari. Monografiya. Namangan. //N.:«SUNRISE-PRO» nashriyoti, UO‘K: 657.(075.8), KBK: 65.052.2 S-54. ISBN:978-9910-631-39-9. Namangan-2025-yil. 148 bet.

6. Sobirov O.O. Innovative directions of organizing management accounting in business entities. Central Asian Journal of innovations on Tourism Management and Finance. ISSN:2660-454X. Spain. Las Palmas de Grand Canaria. Vol.6. No1 (2025) oak.uz/pages/4802. 69-73pp.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IQLIM O‘ZGARISHINING IQTISODIYOTGA TA’SIRI

Rustamov Maqsud Suvonqulovich
iqtisodiyot fanlari doktori, professor
bank ishi kafedrasi mudiri
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Boqiyeva Zuhra Soxibjon qizi
bank ishi fakulteti talabasi
E-mail: boqeyevazuhra@gmail.com
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. *Bugungi dunyoning eng dolzarb muammolaridan biri iqlim o‘zgarishing iqtisodiyotga ta’siri bo‘lib kelmoqda. Iqlim o‘zgarishlarining sabablari bir-biriga chambarchas bog‘liq bo‘li, bu jarayon nafaqat tabiatga, balki insoniyatga ham salbiy ta’sir ko‘rsatmasdan qo‘ymaydi. Ushbu maqolada iqlim o‘zgarishlarining kelib chiqishlari sabablari, ularga yechimlar keltirib o‘tilgan. Shuningdek, mazkur maqolada jahon mamlakatlarida kuzatilgan iqlim o‘zgarishlari, muammolari va ularning tahlillari ham keltirib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *Iqlim o‘zgarishi, global harorat, karbonat angidrid,qayta tiklanadigan energiya, ekstremal ob-havo, qurg‘oqchilik, ekotizimlar, yashil investitsiyalar, NGFS (Network for Greening the Financial System), COP (Conference of the Parties — Tomonlar konferensiyasi), Jahon metereologiya qtashkiloti, dekarbonizatsiya, yadro energiyasi.*

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА ЭКОНОМИКУ

Рустамов Максуд Сувонкулович
д.э.н., профессор
заведующий кафедрой банковское дело
Ташкентского государственного
экономического университета

Бокиева Зухра Сохибжон кизи
студентка
факультета банковского дела
E-mail: boqeyevazuhra@gmail.com
Ташкентского государственного
экономического университета

Аннотация. *Одной из самых актуальных проблем современного мира является влияние изменения климата на экономику. Причины изменения климата тесно взаимосвязаны, и этот процесс не может не оказать негативного влияния не только на природу, но и на человечество. В данной статье представлены причины возникновения изменения климата и пути их решения. В этой статье также представлены климатические изменения, проблемы и их анализ, наблюдаемые в странах мира.*

Ключевые слова: *Изменение климата, глобальная температура, углекислый газ, возобновляемые источники энергии, экстремальная погода, засуха, экосистемы, зеленые инвестиции, NGFS (Network for Greening the Financial System), COP (Conference of the Parties), Всемирная метеорологическая организация, декарбонизация, ядерная энергетика.*

IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON THE ECONOMY

Rustamov Maqsud Suvonkulovich
Prof., D.Sc. in Economics

Head of the "Banking" Department
Tashkent State University of Economics

Boqiyeva Zuhra Sokhibjon qizi

Student
of the Faculty of Banking at
Tashkent State University of Economics
E-mail: boqeyevazuhra@gmail.com

Abstract. *One of the most pressing problems of today's world is the impact of climate change on the economy. The causes of climate change are closely interconnected, and this process will have a negative impact not only on nature, but also on humanity. This article presents the causes of climate change and their solutions. This article also presents the climate change observed in countries around the world, its problems, and their analysis.*

Keywords: *Climate change, global temperature, carbon dioxide, renewable energy, extreme weather, drought, ecosystems, green investments, NGFS (Network for Greening the Financial System), COP (Conference of the Parties), World Meteorological Organization, decarbonization, nuclear energy.*

Kirish

Iqlim o‘zgarishi tabiiy jarayon bo‘lsada, hozirgi kunda kuzatilayotgan o‘zgarishlar inson faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayon XIII-IXX asrlardagi sanoat inqilobi davridan boshlab sezilarli darajada kuchaya boshladi. O‘sha vaqtda ko‘mir, neft va gaz kabi qazib olinadigan yoqilg‘ilardan keng miqyosda foydalanish boshlandi. Bu esa atmosferaga katta miqdorda issiqxona gazlari chiqishiga sabab bo‘ldi. Asosan, karbonat angirdrid va metan kabi gazlar global isishini kuchaytiruvchi asosiy omillarga aylandi. Iqlim o‘zgarishi Yerning harorati va ob-havo sharoitlaridagi sezilarli va uzoq muddatli o‘zgarishlarni anglatadi. Bu o‘zgarishlar tabiiy sabablarga (masalan, kuchli vulqon faolligi) yoki inson faoliyati natijasida bo‘lishi mumkin. 1800-yillardagi sanoat inqilobidan beri odamlar iqlim o‘zgarishining asosiy omili bo‘lib kelgan.

Adabiyotlar sharhi

Iqlim o‘zgarishi bugungi kunda dunyomiz duch kelayotgan eng dolzarb muammolardan biridir. Ushbu iqlim o‘zgarishiga oid bo‘lgan muammolar soni kun sayin ortib bormoqda. Bu kabi muammolarga misol qilib birinchi navbatda, yashil iqtisodiyotimiz ya’ni, ekologiyamizdagi o‘zgarishlarni keltirishimiz mumkin. Keyingilikda esa yerosti va yerusti boyliklarini keltira olamiz. Inson faoliyati, xususan, qazilma yoqilg‘ilarni yoqish natijasida iqlim o‘zgarishi global haroratning ko‘tarilishiga olib kelmoqda, bu esa jiddiy ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarga olib kelmoqda. Biroq, umid bor. Qayta tiklanadigan energiya iqlim o‘zgarishining ta’sirini yumshatish bilan birga toza va sog‘lom sayyorani rivojlantirishga yordam beradigan barqaror yechimni taklif etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada iqlim o‘zgarishi bo‘yicha miqdoriy tahlildan foydalanildi. Ma’lumotlar bazasida Jahon metereologiya markazi statistic ma’lumotlaridan foydalangan holda, 2025-2-50-yillar uchun Jahon YaIM potensial foyda diagrammalaridan foydalanilib, ular tahlil o‘tkazildi.

Tahlil va natijalar

Iqlim o‘zgarishining asosiy ta’sirlari deb quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- Global haroratning ko‘tarilishi: Yerning o‘rtacha harorati IXX asrning oxiridan beri tahminan 1,2 ºC ga oshdi, so‘nggi 10 yillik ea rekord darajadagi eng issiq 10 yillik bo‘ldi.

- Qutb muzlarining erishi va dengiz sathining ko‘tarilishi: Qutb muzliklari xavotirli darajada eriyapti, bu esa dengiz sathining ko‘tarilishiga olib keladi va butun dunyo bo‘ylab

qirg‘oqbo‘yi jamoalariga tahdid soladi.

- Ekstremal ob-havo hodisalari: Dovullar, qurg‘oqchilik, suv toshqinlari va o‘rmon yong‘inlarining chastotasi va intensivligi ortib bormoqda.

- Biologik xilma-xillikning yo‘qolishi: Ko‘pgina turlar yashash joylari va ekotizimlarning o‘zgarishi tufayli yo‘q bo‘lib ketish xavfi ostida, bu esa tabiiy tizimlar muvozanatini buzadi.[1]

Iqlim xavflarini boshqarish va yashil investitsiyalarni ko‘paytirish ustida ishlaydigan 127 ta markaziy bank va moliyaviy nazoratchilar guruhi bo‘lgan moliyaviy tizimni yashirin tarmog‘ining so‘nggi iqlim stsenariylariga ko‘ra, uglerod chiqindilarining pastroq bo‘lishini ta’minlash nafaqat zarur, balki iqtisodiyot uchun foydalidir. NGFS [2] ma’lumotlari dunyo yetakchilari sayyoramizning qizib ketishining oldini olish bo‘yicha kelishuvga erishish uchun Dubayda b’lib o‘tgan 28-Birlashgan Millatlar Tashkilotining iqlim o‘zgarishi bo‘yicha konferensiyasi yoki COP28 uchun yig‘ilishgan bir paytda bo‘ldi. Hafta jadvali[3] ko‘rsatib turibdiki, 2050-yilga kelib sof nolga tartibli o‘tish global yalpi ichki mahsulotni amaldagi siyosatga qaraganda 7% ga yuqori bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

1-rasm.

2050-yilgacha sof nol uglerod chiqindilari sharoitida YaIM uchun potensial foyda

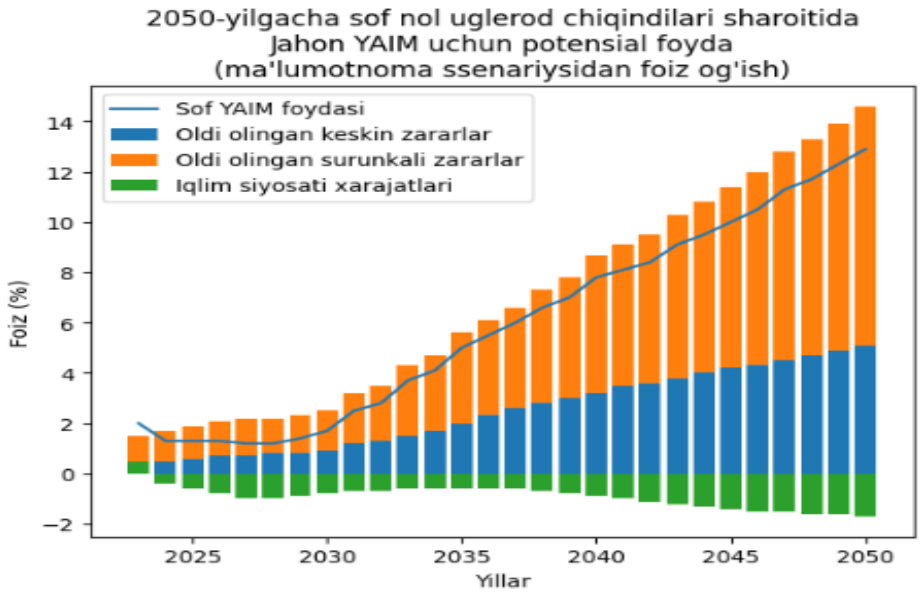

Jahon metereologiya tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yil rekord darajadagi issiq yil bo‘ldi. Dunyo bo‘ylab harorat notekis ko‘tarilayotgan bo‘lsa-da, o‘rtacha hisobda sanoatgacha bo‘lgan darajaga nisbatan 1,2 daraja selsiyga yuqori. Iqtisodiy va moliyaviy xavflar ham ortib boqmoqda. NGFS modellari shuni ko‘rsatadiki, qurg‘oqchilik va issiqlik to‘lqinlari mintaqalar bo‘yicha eng katta xavf manbai hisoblanadi. Xususan, Yevropa va Osiyo mamlakatlari issiqlik to‘lqinlariga ko‘p duchor bo‘ladi. Afrika, Shimoliy Amerika va Yaqin Sharq mamlakatlari esa qurg‘oqchilik uchun eng zaif sanaladilar.[4]

Global isishni jilovlash imkoniyatlari oynasi tez yopilib borayotgan bir paytda, ko‘plab mamlakatlar chiqindilarni kamaytirish siyosatini olib bormoqda. Ko‘pchilik davlat investitsiyalarini ko‘paytirish qayta tiklanadigan energiya uchun subsidiyalar kabi xarajatlar choralarig katta tayanadi. Ushbu dekarbonizatsiya sa’y-harakatlari mamnuniyat bilan qabul qilinadi. Shunga qaramay, ba’zi hollarda bu siyosatlar katta moliyaviy xarajatlarni talab qiladi. Iqli o‘zgarishiga qarshi kurash siyosatchilarni qiyin murosaga keltiradi. Asosan, xarajatlar choralarga tayanish va iqlim ambitsiyalarini amalga oshirish uchun ularni kengaytirish tobora qimmatga tushadi, ehtimol asrning o‘rtalariga kelib qarzni yalpi ichki mahsulotning 45 foizidan 50 foizigacha oshirish mumkin. Yuqori qarz, foiz stavkalarining oshishi va o‘sish istiqbollarining zaiflashishi davlat moliyasini muvozanatlashni yanada qiyinlashtiradi.

Kam uglerodli iqtisodiyotga o‘tish uglerod narxlarining oshishi va energiya xarajatlarining

talabiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ammo bularning barchasi uglerod daromadlarini davlat investitsiyalariga qayta ishlash va ish bilan ta’minlash soliqlarini kamaytirish iqlim o‘zgarishining jismoniy ta’sirini kamaytiradi, bu esa makroiqtisodiy xarajatlarni kamaytiradi. Hech bir chora iqlim maqsadlariga to‘liq erisha olmasa-da, uglerod narxini belgilash zarur, ammo Uilyam Nordxaus va boshqalar ta’kidlaganidek, chiqindilarni kamaytirish uchun har doim ham yetarli emas. Bu har qanday siyosat paketining ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Chili, SIngapur va Shvetsiya kabi rivojlanishning turli bosqichlaridagi mamlakatlarning muvaffaqiyatli tajribalari shuni ko‘rsatadiki, uglerod narxini belgilash bilan bog‘liq siyosiy to‘siqlarni yengib o‘tish mumkin. Ularning tajribasidan olingan tushunchalar nafaqat uglerod narxini belgilash sxemalari allaqachon mavjud bo‘lgan qariyb 50 ta rivojlangan va rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotiga, balki ularni joriy etishni ko‘rib chiqayotgan 20 dan ortiq mamlakatlarga ham foyda keltiradi.

Ammo, uglerod narxini belgilashning o‘zi yetarli emas va bozordagi kamchiliklarni bartaraf etish va innovatsiyalarni rag‘batlantirish hamda kam uglerodli texnologiyalarni joriy etish uchun boshqa yumshatish vositalari bilan to‘ldirilishi kerak. Pragmatik va adolatli taklif turli iqtisodiy rivojlanish darajalaridagi mamlakatlar bo‘yicha farqlanadigan xalqaro uglerod narxining eng past chegarasini belgilashni talab qiladi. Yashil o‘tishni osonlashtirish uchun tegishli uglerod daromadlari qisman mamlakatlar bo‘yicha taqsimlanishi mumkin. Adolatli o‘tish, shuningdek, zaif oilalar, ishchilar va jamoalarga kuchli moliyaviy transfertlarni ham o‘z ichiga olishi kerak.[5]

Atrof-muhitga yetkazilgan zararlat va xavflar aniq bo‘lsa-da, iqtisodiy xarajatlar ham muhimdir, chunki ular jamoalarga notekis ta’sir ko‘rsatadi, ba’zi mamlakatlar va mintaqalar mutanosib ravishda ta’sir ko‘rsatadi.

Xitoy hukumati ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilning dastlabki to‘qqiz oyida kuchli yomg‘ir, ko‘chki, do‘l va tayfun kabi tabiiy ofatlarlardan Xitoy 42 milliard dollardan ortiq to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtisodiy zarar ko‘rdi.[6]

2-rasm.

2023-yilning dastlabki to‘qqiz oylik zarar tahlili*

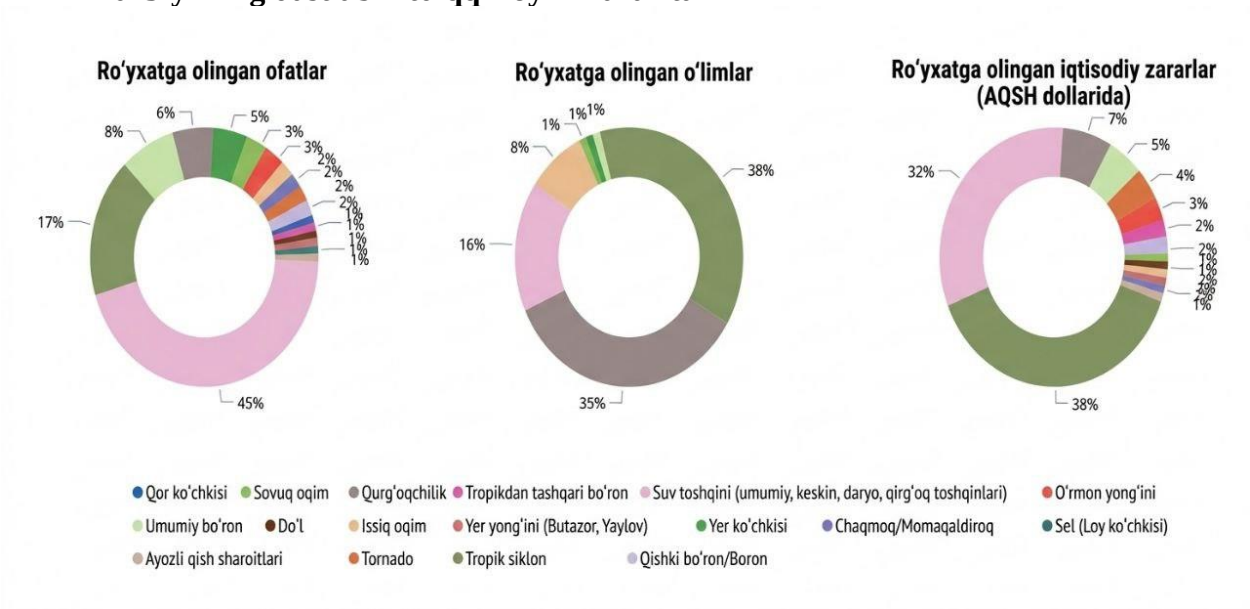

**Manbaa: Jahon merosi tashkiloti*

Jahon merosi tashkiloti(JMT) ma’lumotlariga ko‘ra, tropik siklon zarari eng katta ulushni tashkil etgan bo‘lib, ikkinchi o‘rinda suv toshqinlari, uchinchi o‘rinda qurg‘oqchilik turadi. JMT ma’lumotlariga ko‘ra, Afrikada 1970-2021-yillardagi tabiiy ofatlar 43 milliard dollarlik iqtisodiy zarar keltirgan, qurg‘oqchilik esa o‘limning 95 foizini tashkil etgan. Ma’lumotlarga ko‘ra,Yevropaning xabar berishicha zarari 562 milliard dollarni tashkil etgan, global tabiiy ofatlardagi o‘limning 8 foizi Yevropada sodir bo‘lgan. Janubiy Amerika uchun zararlar 115,2 milliard dollarni, Shimoliy Amerika, Markaziy Amerika va Karib dengizi uchun esa 2 trillion

dollarni tashkil etdi. Shu bilan birga, AqSh Milliy iqlim bahosining so‘nggi qismi shuni ko‘rsatadiki, ekstremal ob-havo hodisalari hozirda mamlakatga har uch haftada 1 milliard dollarga zarar yetkazmoqda (1980-yillardagi har to‘rt oyga nisbatan) va 2018-2022-yillar oralig‘ida har yili o‘rtacha 150 milliard dollar zarar yetkazgan.[7]

Amsterdam universitetining iqlim o‘zgarishi iqtisodiyoti professori R. Tolning qayd etishicha, “iqlim o‘zgarishining farovonlikka ta’siri bo‘yicha birinchi tadqiqotlar Klayn(1992), Nordxaus(1991) va Titus(1992, shuningdek, Smit, 1996) tomonidan Qo‘shma Shtatlar uchun amalga oshirilgan. Nordxaus (1991, Ayres va Valter, 1991) o‘zining AQSh hisob-kitoblarni dunyoga ekstrapolyatsiya qilgan. Xohmeyer va Gaertner (1992) ba’zi o‘rganish Fanxuazerga (1994,1995) tegishlidir[8]. R.Tol iqlim o‘zgarishining farovonlikka ta’sirini baholash bo‘yicha 1991-2006-yillarda o‘tkazilgan mazkur olimlar tadqiqot natijalarni jamlagan. Shu sababli, u tayyorlagan jadval ma’lumotlarini batafsil tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1-jadval.

Iqlim o‘zgarishining farovonlikka ta’sirini bahlash [9]
(YaIMga nisbatan foizda daromad yoki zarar sifatida ifodalanishi)

№	Tadqiqotlar	Isish (ºC)	Ta’siq (YaIMga nisbatan%)	Eng yomon ahvoldagi davlat		Eng yaxshi ahvoldagi davlat	
				YaIM %	Nomi	YaIM %	Nomi
1	Nordhaus (1994)	3	-1,3				
2	Nordhaus (1994)	3	-4,8				
3	Franhhauser (1995)	2,5	-1,4	-4.7	Xitoy	-0.7	Sharqiy Yevropa va sobiq Sovet ittifoqi
4	Tol (1995)	2,5	-1,9	-8.7	Afrika	-0.3	Sharqiy Yevropa va sobiq Sovet ittifoqi
5	Nordhaus va Yang (1996)	2,5	-1,7	-2.1	Rivojlangan davlatlar	0.9	Sobiq sovet davlatlari
6	Plambeck va Hope (1996)	2,5	2,5	-8.6	Osiyo (Xitoy)	0.0	Sharqi Yevropa va sobiqSovet Ittifoqi
7	Mendelsohn, Schlesinger va Williams (2000)	2,5	0	-3.6	Afrika	4.0	Sharqi Yevropa va sobiq Sovet Ittifoqi
8	Nordhaus va Boyer (2000)	2,5	-1,5	-3.9	Afrika	0.7	Rossiya
9	Tol (2002)	1	2,3 (1,0)	-4.1 (2.2)	Afrika	3.7	G‘arbiy Yevropa
10	Maddison (2023)	2,5	-0,1	-14,6	Janubiy Amerika	2.5	G‘arbiy Yevropa
11	Rehdanz va Maddison (2005)	1	-0,4	-23,5	Sahroi Kabir Afrika	12.9	Janubiy Osiyo
12	Hope (2006)	2,5	0,9	-2,6	Osiyo (xitoy)	0,3	Sharqiy Yevropa va sobiq Sovet Ittifoqi
13	Nordhaus (2006)	2,5	-0,9				

Mazkur jadvalda qavslar ichida baholar 95 foizlik ishonch oralig‘i sifatida berilgan bo‘lib, tadqiqotchilar tomonidan iqtisodiyotga zararlar turli yo‘llar bilan aniqlangan bo‘lsa-da, ularning bir-biriga yaqin, keskin farq qilmaydi. Deyarli, barcha tadqiqotlarda iqlim o‘zgarishining oqibatlari hududlar kesimida xilma-xil bo‘ls-da, biroq iqlim o‘zgarishiga eng kam hissa qo‘shadigan kam daromadli mamlakatlar uning tasiriga eng zaifligi qayd etilgan. Bunda, global isish natijasida yer sharining shimoliy qismidagi davlatlar uchun qulay ob-havo paydo bo‘lishi hisobiga kam zarar ko‘rib, aksincha, Yer sharining janubiy qismida joylashgan davlatlar iqlim

o‘zgarishlari, xususan, qurg‘oqchilik va noqulay ob-havo sharoitidan nisbatan ko‘proq zarar ko‘rdi.

Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashishning eng yaxshi yo‘li haqida ko‘plab munozaralar mavjud, ammo iqlim o‘zgarishi sodir bo‘lmayotganiga oid dalillar deyarli yo‘q bo‘lib ketdi. Mavsumning ancha oldin gullashi kabi kichik, deyarli sezilmaydigan o‘zgarishlardan tortib, keng ko‘lamli tabiiy ofatlarning ko‘payishigacha, dalillar hamma joyda mavjud. Ammo agar ko‘proq ma’lumotlarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, so‘nggi bir necha o‘n yilliklar davomida global sirt haroratining keskin oshishi ham bor. Keyin Grenlandiyada tobora tez erib borayotgan muz qatlami global dengiz sathining ko‘tarilishi ham bor. Sayyoramiz isib borayotganining inkor etib bo‘lmaydigan belgilari ko‘plab sabablarga ko‘ra tashvishlar va bu dunyo bo‘ylab qariyb 200 ta mamlakatning iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish va 2050-yilga kelib nol chiqindilarga erishishishga undaydigan asosiy omil hisoblanadi. [10]

Xulosa

Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish uchun dunyoni qazilma yoqilg‘ilardan hech qachon mahrum qilmaymiz, deb da’vo qiladigan odamlar ko‘p. Yaqin kelajakda bu odamlar haq ko‘mir, neft va tabiiy gaz kabi qazilma yoqilg‘ilar kelgusi o‘n yilliklar davomida energiya aralashmasining bir qismi bo‘lib qolishi mumkin. Ammo ular, ehtimol, boshqa, kamroq uglerodli manbalar mashhurligi ortib borayotgan bir paytda, ishlatiladigan umumiy energiyaning ancha kichik foizini tashkil qiladi. Bu hozir tasavvur qilish qiyin bo‘lishi mumkin bo‘lgan o‘zgarish, ammo biz o‘tmishda ko‘p marta boshdan kechirganmiz. Yog‘och yoqishdan ko‘mirga va ko‘mirdan neftga qadar dunyo o‘zining energiya manbalarini ko‘p marta yangiladi.

Biz bilamizki, hamma quyosh va shamol kabi qayta tiklanadigan energiya manbalarining salohiyati haqida gapirishadi va bular keying avlod energiyasining katta qismini oladi. Ammo, toza energiya uchun eng istiqbolli yo‘nalishlar yashil vodorod va yadro enerdiyasidir – ikkalasi ham ona tabiatga tayanmasdan samaraliroq energiya taklif qiladi. Energiya aralashmasida vodorod ulushini oshirish nol stsenariyda chiqindilarni tahminan 5 foizga kamaytirish uchun javobgar ekanligi aytilgan. Xuddi shunday, yadro energiyasining ko‘payishi nafaqat energiya ishlab chiqarishni yanada ishonchliroq, balki chiqindilarni ham kamaytiradi.

Iqlim o‘zgarishi muammolarini hal qilish nafaqat ilmiy innovatsiyalarni, balki izchil siyosat doiralarini, fanlararo tajribalani va xalqaro hamkorliklarni ham talab qiladi. Iqlim o‘zgarishi xavf va imkoniyatlarning murakkab matritsasini taqdim etadi. Shuningdek, iqlim o‘zgarishi misli ko‘rilmagan qiyinchilik tug‘diradi, ammo u yanada barqaror va bardoshli dunyoni qurish imkoniyatini ham beradi. Mamlakatlar iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish uchun strategiyalar ishlab chiqishi va uglerod chiqindilarini kamaytirishga qaratilgan siyosatlarni qabul qilishi kerak.

Iqlim o‘zgarishlarini cheklash va uni yengib o‘tish nafaqat ekologik, balki iqtisodiy barqarorlikni ham ta’minlaydi. Iqlim o‘zgarishi iqtisodiyotga kutilmagan xavf tug‘dirmoqda va bu muammoni hal qilish uchun davlatlar, kompaniyalar va xalqaro tashkilotlar tomonidan jiddiy chora-tadbirlar ko‘rilishi zarur hisoblanadi.

Shuningdek, yashil texnologilarga sarmoya kiritish, uglerod chiqindilarini kamaytirish va barqaror rivojlanish dasturini iqlim o‘zgarishining iqtisodiy ta’sirlarini kamaytirishga yordam beradi. Biz bu kabi muammolarni oldini olish uchun hozirdanoq yechimlar topsak, bu yechimlarimiz kelajakda anchagina tabiiy boyliklarimizni saqlab qolib, yurtimizning aholisini osuda va yaxshi hayot kechirishiga hissa qo‘shgan bo‘lamiz. Nafaqat biz, balki butun xalq kelajak uchun shu kabi muammolar uchun o‘z yechimlarini berishsa, bu kelajakda bir qancha o‘zgarishlarga yo‘l boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://www.remotoenergy.org
2. https://www.ngfs.net/en

3. https://www.imf.org/en/blogs/chart-of-the-week
4. https://imf.org
5. https://www.imf.org/en/blogs/articles/2023/10/02/countries-must-contain-global-warming-while-keeping-debt-in-check
6. https://www.reuters.com/world/china/losses-china-disasters-reach-42-bln-first-nine-months-2023-2023-10-09/
7. https://www.weforum.org/stories/2023/11/climate-crisis-cost-global-economies/
8. Richard S. J. Tol. The economic effects of climate change // Journal of Economic Perspectives. 2009. Vol. 23. N 2. – P. 29. // https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.23.2.29
9. Richard S. J. Tol. The Economic Effects of Climate Change // Journal of Economic Perspectives. – Volume 23, Number 2. – Spring 2009. – P. 31
10. https://investorplace.com/2023/10/the-impact-of-climate-change-on-the-global-economy-a-comprehensive-analysis/
11. https://www.iea.org/energy-system/low-emission-fuels/hydrogen
12. https://www.iaea.org/bulletin/what-is-net-zero-what-is-the-role-of-nuclear-power-and-innovations

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

QISHLOQ JOYLARIDA TURIZM XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJ TAJRIBALARI

Xalimov Shaxboz Xalimovich

raqamli iqtisodiyot” kafedrasi
dotsenti v.b., PhD
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
E-mail:shaxbozxalimov@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu ishda qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirish bo‘yicha xorij tajribalari o‘rganilgan. Italiya, Fransiya, Yaponiya, Turkiya va Janubiy Koreya misolida agriturizm, ekoturizm, raqamli va qishloq turizmi modellari tahlil qilingan. Qishloq turizmini muvaffaqiyatli rivojlantirish omillari sifatida davlat qo‘llab-quvvatlashi, infratuzilma, raqamlashtirish va mahalliy jamoalar ishtiroki aniqlangan. Natijada O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilishi mumkin bo‘lgan samarali mexanizmlar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *qishloq turizmi, agriturizm, ekoturizm, raqamlashtirish, infratuzilma, davlat qo‘llab-quvvatlashi, xorij tajribasi.*

ИНОСТРАННЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ В СЕЛЬСКИХ РАЙОНАХ

Халимов Шахбоз Халимович

кандидат наук
доцент кафедры цифровая экономика, PhD
Самаркандский институт
экономики и сервиса
E-mail: shaxbozxalimov@gmail.com

Аннотация*. В данной работе исследуются зарубежные практики развития туристических услуг в сельской местности. Рассматриваются модели агротуризма, экотуризма, цифрового и сельского туризма в таких странах, как Италия, Франция, Япония, Турция и Южная Корея. Проведен анализ факторов успешного развития сельского туризма, включая государственную поддержку, инфраструктуру, цифровизацию и участие местных сообществ. В результате выявлены эффективные механизмы, которые могут быть адаптированы к условиям Узбекистана, и предложены практические рекомендации по развитию сельского туризма.*

Ключевые слова: *сельский туризм, агротуризм, экотуризм, цифровизация, инфраструктура, государственная поддержка, зарубежный опыт.*

FOREIGN EXPERIENCES OF DEVELOPING TOURISM SERVICES IN RURAL AREAS

Khalimov Shakhboz Khalimovich

Associate Professor of the
"Digital Economy" Department, PhD
Samarkand Institute of Economics and Service
E-mail: shaxbozxalimov@gmail.com

Abstract. *This study examines international practices in the development of rural tourism services. It analyzes agritourism, ecotourism, digital, and village tourism models in countries such as Italy, France, Japan, Turkey, and South Korea. The research identifies key factors of successful*

rural tourism development, including government support, infrastructure, digitalization, and local community involvement. As a result, effective mechanisms are identified that can be adapted to the conditions of Uzbekistan, and practical recommendations are proposed.

Keywords: *rural tourism, agritourism, ecotourism, digitalization, infrastructure, state support, international experience.*

Kirish

So‘nggi yillarda jahon miqyosida turizm sohasi iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ayniqsa, qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirish (rural tourism) ko‘plab davlatlar uchun muhim strategik yo‘nalishga aylangan bo‘lib, u hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi bandligini oshirish va madaniy merosni saqlashda muhim rol o‘ynamoqda.

Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, qishloq turizmini muvaffaqiyatli rivojlantirishda davlat siyosati, infratuzilma, raqamli texnologiyalar va mahalliy jamoalarning faol ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Bu borada Italiya agriturizm modeli, Fransiya qishloq mehmon uylari tizimi hamda Yaponiyaning “satoyama” konsepsiyasi xalqaro miqyosda samarali tajriba sifatida tan olingan.

Shuningdek, Turkiya va Janubiy Koreya kabi davlatlarda qishloq turizmi raqamli texnologiyalar bilan integratsiya qilingan holda rivojlanib, turistlar uchun qulay va zamonaviy xizmatlar tizimi shakllantirilgan. Bu tajribalar qishloq hududlarida turizmni rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning muhimligini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda ham qishloq turizmini rivojlantirish uchun katta tabiiy va madaniy salohiyat mavjud. Biroq xorij tajribasini o‘rganish va uni milliy sharoitga moslashtirish qishloq turizm xizmatlarini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Shu sababli, qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirishning xorij tajribalarini o‘rganish, ularning muvaffaqiyatli jihatlarini tahlil qilish va milliy amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirish bo‘yicha xorij tajribalari ilmiy adabiyotlarda “rural tourism”, “agritourism” va “community-based tourism” yo‘nalishlari doirasida keng tahlil qilingan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qishloq turizmi nafaqat iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi, balki madaniy merosni saqlash va ekologik barqarorlikni mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Jahon turizm tashkiloti hisobotlarida qishloq turizmi mahalliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishning samarali vositasi sifatida baholanadi. Ushbu manbalarda qishloq hududlarida turizmni rivojlantirish uchun infratuzilma, raqamli texnologiyalar va mahalliy hamjamiyat ishtirokining uyg‘unligi muhim omil ekanligi ta’kidlanadi.

Xorijiy olimlardan Lane (1994) va Roberts & Hall (2001) qishloq turizmini barqaror rivojlanish modeli sifatida tahlil qilib, uning asosiy xususiyatlari sifatida kichik masshtab, mahalliy resurslarga tayanish va ekologik muvozanatni ko‘rsatgan. Ularning fikricha, qishloq turizmi yirik turistik oqimlardan farqli ravishda individuallik va autentiklikka asoslanadi.

Italiya bo‘yicha ilmiy ishlarda agriturizm modeli fermer xo‘jaliklarini turizm faoliyati bilan integratsiya qilish orqali qo‘shimcha daromad manbai yaratishi asoslab berilgan. Fransiya tajribasida esa qishloq mehmon uylari va “Gîtes de France” tizimi qishloq hududlarida turizmni rivojlantirishning samarali modeli sifatida ko‘rsatiladi.

Yaponiya bo‘yicha tadqiqotlar qishloq hududlari va tabiat uyg‘unligini saqlagan holda turizmni rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Bu model ekologik barqarorlik va madaniy an’analarni saqlashga asoslangan. Shuningdek, Janubiy Koreya va Turkiya tajribalarida raqamli texnologiyalar, smart turizm tizimlari va davlat qo‘llab-quvvatlashi qishloq turizmining muhim drayverlari sifatida baholanadi.

O‘zbekiston bo‘yicha ilmiy ishlar esa mamlakatda qishloq turizmini rivojlantirish uchun

katta salohiyat mavjudligini, biroq infratuzilma va raqamli integratsiyani yanada kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili qishloq turizmini rivojlantirishda xalqaro tajriba innovatsion yondashuvlar, mahalliy resurslardan samarali foydalanish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlariga asoslanishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajribalarni o‘rganish uchun kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini turizm iqtisodiyoti, hududiy rivojlanish nazariyalari hamda barqaror turizm konsepsiyalari tashkil etdi.

Tahlil va natijalar

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirish bo‘yicha xorij tajribalari turli modellarga asoslangan bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy natijalarni ta’minlaydi. Umuman olganda, muvaffaqiyatli tajribalarda uchta asosiy omil ustunlik qiladi: davlat qo‘llab-quvvatlashi, mahalliy resurslardan samarali foydalanish va innovatsion yondashuvlarning joriy etilishi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, Italiya tajribasida agriturizm modeli qishloq xo‘jaligi va turizmni integratsiya qilish orqali fermer xo‘jaliklari daromadini oshirishga xizmat qilgan. Bu model kichik oilaviy bizneslarni rivojlantirish va qishloq aholisining bandligini ta’minlashda samarali ekanligi bilan ajralib turadi.

Fransiya tajribasida “Gîtes de France” tizimi orqali qishloq mehmon uylari tarmog‘i shakllantirilib, ichki va tashqi turistlar uchun yuqori sifatli xizmatlar yaratilgan. Bu tizim qishloq hududlarida turizm infratuzilmasining barqaror rivojlanishini ta’minlagan.

Yaponiya tajribasi shuni ko‘rsatdiki, “satoyama” modeli tabiiy muhit va inson faoliyati uyg‘unligini saqlagan holda ekologik turizmni rivojlantirishga qaratilgan. Bu yondashuv ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Turkiya va Janubiy Koreya tajribalarida raqamli texnologiyalar va smart turizm tizimlarining joriy etilishi qishloq turizmi samaradorligini sezilarli darajada oshirgan. Onlayn platformalar, raqamli marketing va elektron xizmatlar turistlar oqimini ko‘paytirishga xizmat qilgan.

1-jadval.

Qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirishning xorij tajribalari*

№	Mamlakat	Qo‘llanilgan model	Asosiy natijalar	Samaradorlik omillari
1	Italiya	Agriturizm (qishloq xo‘jaligi + turizm integratsiyasi)	Fermerlar daromadi oshdi, qishloq bandligi yaxshilandi	Oilaviy biznes, mahalliy resurslardan foydalanish
2	Fransiya	“Gîtes de France” (qishloq mehmon uylari tizimi)	Ichki va tashqi turistlar oqimi oshdi	Kuchli infratuzilma va standartlashtirilgan xizmat
3	Yaponiya	Satoyama (ekologik qishloq turizmi)	Ekoturizm rivojlandi, tabiat saqlab qolindi	Ekologik muvozanat va madaniy an’analar
4	Turkiya	Qishloq turizmi dasturlari	Qishloq hududlari iqtisodiy faollashdi	Davlat qo‘llab-quvvatlashi va marketing
5	Janubiy Koreya	Smart turizm (raqamli yechimlar)	Turistlar oqimi va xizmat sifati oshdi	Raqamli platformalar va innovatsiyalar
6	O‘zbekiston	Rivojlanayotgan qishloq turizmi modeli	Turizm salohiyati yuqori, rivojlanish bosqichida	Tabiiy resurslar, islohotlar, infratuzilma

*Muallif ishlanmasi

O‘zbekiston sharoitida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mamlakatda qishloq turizmini rivojlantirish uchun katta salohiyat mavjud bo‘lib, ayniqsa agroturizm va ekoturizm yo‘nalishlari istiqbolli hisoblanadi. Biroq infratuzilma yetishmovchiligi, raqamli xizmatlarning to‘liq rivojlanmaganligi va kadrlar malakasining yetarli emasligi asosiy muammolar sifatida qayd etildi.

Tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, qishloq turizmini rivojlantirishda xorij tajribasi innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining uyg‘unlashuvi eng muhim omil hisoblanadi. Shu asosda milliy amaliyotda ham kompleks yondashuvni joriy etish zarur.

Keltirilgan jadval xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirishning asosiy modellari va ularning natijalarini tahlil qilish imkonini beradi. Umumiy xulosaga ko‘ra, qishloq turizmi rivojlangan davlatlarda muvaffaqiyatga erishish ko‘proq uchta asosiy yo‘nalishga bog‘liq: iqtisodiy integratsiya, davlat qo‘llab-quvvatlashi va innovatsion yondashuvlar.

Xulosa

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qishloq joylarda turizm xizmatlarini rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajribalar turli modellarga asoslangan bo‘lib, ularning barchasida umumiy muvaffaqiyat omillari mavjud. Italiya, Fransiya, Yaponiya, Turkiya va Janubiy Koreya tajribalari qishloq turizmi iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy jihatdan katta samara berishini tasdiqlaydi. Ushbu mamlakatlarda qishloq turizmi infratuzilma, raqamli texnologiyalar, davlat qo‘llab-quvvatlashi va mahalliy jamoalar ishtiroki asosida rivojlangan.

O‘zbekiston sharoitida esa qishloq turizmini rivojlantirish uchun katta tabiiy va madaniy salohiyat mavjud bo‘lsa-da, ushbu imkoniyatlardan to‘liq foydalanish uchun tizimli yondashuv zarur. Xususan, infratuzilma va raqamli xizmatlar yetarli darajada rivojlanmaganligi ayrim muammolarni keltirib chiqarmoqda. Umuman olganda, xorij tajribasi qishloq turizmi barqaror rivojlanishi uchun innovatsion yondashuvlar va kompleks davlat siyosati muhim ekanini ko‘rsatadi.

Yuqorida keltirilgan xulosalardan kelib chiqqan holda quydagi takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, qishloq hududlarida turizm infratuzilmasini rivojlantirish, jumladan yo‘llar, mehmonxona va servis xizmatlarini modernizatsiya qilish zarur.

Ikkinchidan, Italiya va Fransiya tajribasi asosida agriturizm va qishloq mehmon uylari tizimini keng joriy etish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, Yaponiya tajribasidan kelib chiqib, ekologik barqarorlikni ta’minlash va tabiatni muhofaza qilishga asoslangan turizmni rivojlantirish lozim.

To‘rtinchidan, Janubiy Koreya va boshqa rivojlangan davlatlar tajribasiga asoslanib, raqamli turizm platformalari, mobil ilovalar va onlayn bron tizimlarini keng joriy etish kerak.

Beshinchidan, Jahon turizm tashkiloti tavsiyalariga muvofiq ravishda davlat-xususiy sheriklikni kuchaytirish va mahalliy aholini turizm faoliyatiga keng jalb etish lozim.

Xulosa qilib aytganda, xorij tajribasini milliy sharoitga moslashtirish orqali O‘zbekistonda qishloq turizmini barqaror va raqobatbardosh darajada rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Agzamova Nargiza Gapurovna QISHLOQ TURIZMINI RAQAMLASHTIRISHDA XORIJ TAJRIBASINI O‘RGANISH // Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика). 2024. №7. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/qishloq-turizmini-raqamlashtirishda-xorij-tajribasini-o-rganish

2. Xudaynazarova Dilorom Xayrullaevna. TURIZM QISHLOQLARINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBASIVA UNI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA QO‘LLASH IMKONIYATLARI. (2026). Marketing Jurnali, 3. https://marketingjournal.uz/index.php/mj/article/view/876

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

3. Sotvoldiyeva Muyassar Xamid Qizi QISHLOQ JOYLARDA TURIZMNING RIVOJLANISHI // newjournal. 2025. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/qishloq-joylarda-turizmning-rivojlanishi

4. Трухачев Александр Владимирович Концепции и модели развития сельского туризма за рубежом // Сервис в России и за рубежом. 2016. №7 (68). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsii-i-modeli-razvitiya-selskogo-turizma-za-rubezhom

5. Ларина Елена Валерьевна Развитие сельского туризма: отечественный и зарубежный опыт // Вестник науки и образования. 2018. №2 (38). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-selskogo-turizma-otechestvennyy-i-zarubezhnyy-opyt

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

HUDUDLARDA INVESTITSIYA MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING INSTITUTSIONAL VA MOLIYAVIY OMILLARI

Kenjayev Ikrom Ergashboyevich
moliya kafedrasi dotsenti, PhD
University of Bussines and Science
E-mail: ikromk@mail.ru
ORCID: 0009-0007-3775-039X

Annotatsiya. *Ushbu maqolada korxonalarda pul oqimlarini boshqarishning asosiy usullari va samarali modellari tahlil qilinadi. Pul oqimlari korxonaning moliyaviy barqarorligini saqlash va strategik qarorlar qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada operatsion, investitsion va moliyalashtirish faoliyatidan hosil bo‘lgan pul oqimlari alohida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy pul oqimi prognozlash modellari va ularning amaliyotda qo‘llanilishi haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Pul oqimi, boshqaruv, korxona, moliyaviy tahlil, prognozlash, investitsiya, model, strategiya.*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ФИНАНСОВЫЕ ФАКТОРЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ МЕХАНИЗМОВ В РЕГИОНАХ

Кенджаев Икром Эргашбоевич
доцент кафедры финансы, PhD
University of Business and Science
E-mail: ikromk@mail.ru
ORCID: 0009-0007-3775-039X

Аннотация. *В данной статье анализируются основные методы и эффективные модели управления денежными потоками на предприятиях. Денежные потоки играют важную роль в обеспечении финансовой устойчивости предприятия и принятии стратегических решений. В статье отдельно рассматриваются денежные потоки, формируемые в результате операционной, инвестиционной и финансовой деятельности. Кроме того, рассматриваются современные модели прогнозирования денежных потоков и особенности их практического применения.*

Ключевые слова: *денежный поток, управление, предприятие, финансовый анализ, прогнозирование, инвестиции, модель, стратегия.*

INSTITUTIONAL AND FINANCIAL FACTORS FOR IMPROVING INVESTMENT MECHANISMS IN REGIONS

Kenjayev Ikrom Ergashboyevich
Associate Professor of the Department of Finance, PhD
University of Business and Science
E-mail: ikromk@mail.ru
ORCID: 0009-0007-3775-039X

Abstract. *This article analyzes the main methods and effective models of cash flow management in enterprises. Cash flows play an important role in maintaining the financial stability of an enterprise and in making strategic decisions. The article separately examines cash flows generated from operating, investing, and financing activities. In addition, modern cash flow forecasting models and their practical application are discussed.*

Keywords: *cash flow, management, enterprise, financial analysis, forecasting, investment, model, strategy.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Kirish

Tizimni tashkil etuvchi korxonalarning samarali faoliyati iqtisodiyotning yuqori o‘sish sur’atlarining asosiy shartlaridan biridir. Shu nuqtai nazardan, korxonalarning moliyaviy va investitsiya qarorlarini tahlil qilish alohida ahamiyatga ega, chunki sanoat ishlab chiqarishi va YaIMning ahamiyati va dinamikasi investitsiya yo‘nalishlarini tanlash va ularning samaradorligiga bog‘liq. Shuningdek, bozor iqtisodiyotida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar faoliyatining samaradorligi ularning moliyaviy holati bilan belgilanadi, bu esa korxona moliyasini boshqarish muammolarini, korxonalarning moliyaviy va investitsiya strategiyalarining o‘zaro bog‘liqligini ko‘rib chiqish zarurligiga olib keladi.

Xorijiy investitsiyalar tashqi iqtisodiy faoliyat shakllaridan biri bo‘lib, makroiqtisodiy siyosat choralariga hissa qo‘shadi. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish katta afzalliklarga ega va mintaqaning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishiga ta’sir qiladi. Iqtisodiy o‘sishni ta’minlash investitsiya siyosatining samaradorligi darajasiga bog‘liq bo‘lib, u mintaqaning iqtisodiy rivojlanishiga investitsiyalar hajmi va yo‘nalishini belgilaydigan tizimli choralardan iborat. Investorlarning jozibadorligi investitsiya muhiti, siyosiy va iqtisodiy barqarorlik, davlat kafolatlari, rivojlangan fond bozori va sug‘urta tizimiga, mamlakatning rivojlangan milliy bank tizimining mavjudligiga bog‘liq [1].

Tizimni tashkil etuvchi korxonalarning investitsiya faoliyatini boshqarishning uslubiy asoslarini o‘zlashtirish zarurati, pul oqimlarini optimallashtirish va investitsiya qarorlarini tanlash samaradorligi bo‘yicha aniq amaliy jihatlarni amalda qo‘llash tadqiqot muammolari va bo‘linmaning dolzarbligini aniqladi.

Ilmiy va uslubiy tavsiyalar bo‘limi kontekstida pul oqimlarini optimallashtirish usullari ko‘rib chiqiladi, xorijiy mualliflarning ichki iqtisodiyotga nisbatan pul mablag‘larini boshqarish modellari tahlil qilinadi, ularning kamchiliklari va afzalliklari aniqlanadi, bu korxonalarning investitsion jozibadorligini baholashga, shuningdek tizimni tashkil etuvchi korxonalarning joriy tsiklini boshqarish bo‘yicha moliyaviy qarorlar qabul qilishga imkon beradi.

Tadqiqot ob’ekti – investitsiya faoliyatida pul oqimlarini boshqarishning optimallashtirish usullari va modellari, investitsiyalar turiga bog‘liqlik.

Adabiyotlar sharhi

Pul oqimlarini boshqarish korxonaning moliyaviy salohiyatini oshirish, likvidlikni saqlash va barqaror faoliyat yuritishini ta’minlashda muhim hisoblanadi. Bu sohada olib borilgan ilmiy izlanishlar, xorijiy va mahalliy adabiyotlar asosida quyidagicha guruhlanadi: Ross S. A., Westerfield R., Jordan B. D. (2008) o‘zlarining "Fundamentals of Corporate Finance" asarida korxonaning moliyaviy qarorlarida pul oqimlarining ahamiyatini asoslab bergan. Ular diskontlash, sof joriy qiymat (NPV) va ichki rentabellik normasi (IRR) kabi vositalar yordamida investitsion qarorlar qabul qilishda pul oqimlarining qanday rol o‘ynashini tushuntiradi. Brigham E., Ehrhardt M. (2013) “Financial Management: Theory & Practice” nomli ishida strategik moliyaviy boshqaruvda pul oqimlarining rejalashtirilishi va monitoringi haqida batafsil ma’lumot beradi.

Cash Flow Forecasting Models (Pul oqimini prognozlash modellari) bo‘yicha Gitman L., Zutter C. (2012) o‘z asarlarida naqd pul harakatini oldindan bashorat qilishning statistik va matematik usullarini tahlil qilgan. Ayniqsa, pul oqimining mavsumiylik, davriylik va trendlarini aniqlash muhim deb ta’kidlangan. Altman Z-Score modeli moliyaviy xatarni aniqlash va pul oqimining salbiy o‘zgarishlarini erta ogohlantirishda qo‘llanadi. Bu model hozirgi kunda ko‘plab kompaniyalar tomonidan riskni boshqarishda qo‘llaniladi.

Mahalliy adabiyotlar va tadqiqotlardan A. Tursunov, B. Abdullayev (2021) tomonidan yozilgan “Moliyaviy boshqaruv” darsligida O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan korxonalarda pul oqimlarini tahlil qilish va boshqarish bo‘yicha mahalliy shart-sharoitlar hisobga olingan. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya universiteti olimlari tomonidan e’lon qilingan maqolalarda sanoat korxonalarida pul oqimi bilan bog‘liq muammolar, samaradorlik tahlili va takomillashtirish yo‘llari yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Pul oqimlari haqidagi nazariy qarashlar, mavjud modellar va amaliy tajribalar o‘rganilib, umumlashtirildi. Turli boshqaruv usullari va modellar bir-biri bilan solishtirildi. Amaliyotdan olingan moliyaviy ma’lumotlar asosida pul oqimlari tahlil qilindi. Pul oqimlarining tarkibi, hajmi va dinamikasi grafik va jadval ko‘rinishida tasvirlandi. Pul oqimini prognozlashda regressiya modellari va Excel orqali bashoratlash usullari qo‘llanildi. Korxona moliyaviy boshqaruvining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari baholandi.

Tahlil va natijalar

Korxonaning iqtisodiy faoliyatining shartlari va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, vaqt va makonda (filiallar va biznes birliklari bo‘yicha-MB) ularning hajmini boshqarish va tartibga solishning eng oqilona shakllarini tanlash pul oqimlarini optimallashtirishga yordam beradi. Pul oqimlarini optimallashtirishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- yil davomida pul tushumlari va to‘lovlarining muvozanatini ta’minlash;
- vaqt va makonda daromadlarni shakllantirish va xarajatlarni sinxronlashtirishga erishish;
- prognoz davrida korxonaning sof pul oqimi (pul shaxsining zaxirasi) o‘sishini ta’minlash.

Optimallashtirishning asosiy ob’ektlari: ijobiy (salbiy) pul oqimi, hisob-kitob (prognoz) davri oxiridagi pul qoldig‘i, sof pul oqimi (mablag‘lar zaxirasi).

Ortiqcha pul oqimining salbiy oqibatlari quyidagicha ifodalanadi[4]:

- inflyatsiya omilining ta’siri tufayli vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larining haqiqiy qiymatini yo‘qotish;
- qisqa muddatli investitsiya jarayonida pul mablag‘larining foydalanilmagan qismidan potentsial daromadni yo‘qotish;
- oxir-oqibat aktivlar va kapitalning rentabelligini pasaytirish. Kam (salbiy) pul oqimini optimallashtirish usullari uning paydo bo‘lish vaqtiga bog‘liq - qisqa yoki uzoq muddatli davr.

Korxonaning pul oqimlarini optimallashtirish bo‘yicha chora - tadbirlar tizimida ularning vaqt va makonda muvozanati muhim o‘rin tutadi (uning biznes birliklari bo‘yicha - MB). Yilning ayrim davrlarida xarajatlar va pul tushumlari o‘rtasidagi nomuvofiqlik korxona uchun qo‘shimcha moliyaviy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunday davrlarning etarlicha uzoq davom etishi bilan u uchun moliyaviy barqarorlikni yo‘qotish va hatto bankrotlik xavfi mavjud[6].

Optimallashtirishning yakuniy bosqichi korxonaning iqtisodiy rivojlanish sur’atlarini, birinchi navbatda, ichki moliyalashtirish manbalari (sof foyda va amortizatsiya ajratmalari) hisobiga oshirishni ta’minlaydigan sof pul oqimini (naqd pul zaxirasi) maksimal darajada oshirish uchun sharoit yaratishdir. Biz amerikalik iqtisodchilarning pul mablag‘larini boshqarish modellarini va ularni mahalliy korxonalar amaliyotida qo‘llashning afzalliklarini taklif etamiz.

Pul mablag‘larini boshqarish uchun Baumol modeli va Miller-Orr modeli qo‘llaniladi[2].

Baumol modelining dastlabki ko‘rinishi (optimal buyurtma hajmi modeli) 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm.

Baumol modeli (optimal buyurtma hajmi modeli) [9]

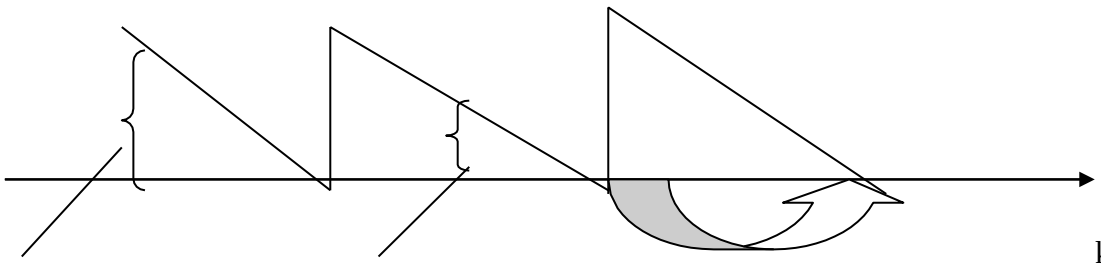

Naqd pul buyurtmasi hajmi (C)	Naqd pul zaxiralarining o‘rtacha darajasi (C/2)	Zaxiralar orasidagi davr

Modelning dastlabki taxminlari:

1. Naqd pul xarajatlari hajmi (T, tabiiy birliklar) - rejalashtirilgan davrda joriy operatsiyalarni davom ettirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larning umumiy miqdori. Rejalashtirilgan davrda u barqaror yoki o‘zgartirilmaydi.

2. Qimmatli qog‘ozlardan pul shakliga (b) pul o‘tkazish bilan bog‘liq xarajatlar pul o‘tkazmasi hajmiga bog‘liq bo‘lmagan doimiy qiymatdir.

3. Bozor qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha foiz stavkasi (i) - bu qimmatli qog‘ozlarni sotish va ularni naqd pulga o‘tkazish bilan bog‘liq kam daromad.

4. Naqd pulning o‘rtacha hajmi (C/2).

Baumol modeli (2-rasm) mavjud mablag‘larning optimal buyurtma hajmini topishga imkon beradi (C^*).

Bu mablag‘larni naqd pulga o‘tkazish bilan bog‘liq umumiy xarajatlarning minimal miqdorini va foydalanilmagan imkoniyatlarni (kompaniya naqd pulni saqlash foydasiga rad etadigan daromad) ta’minlaydigan hajmdir.

Naqd pul bilan bog‘liq jami xarajatlar:

2-rasm.

Baumol modeli (optimal buyurtma hajmi modeli)[9]

$$i \times C/2 + b \times T/C > min \qquad (1)$$

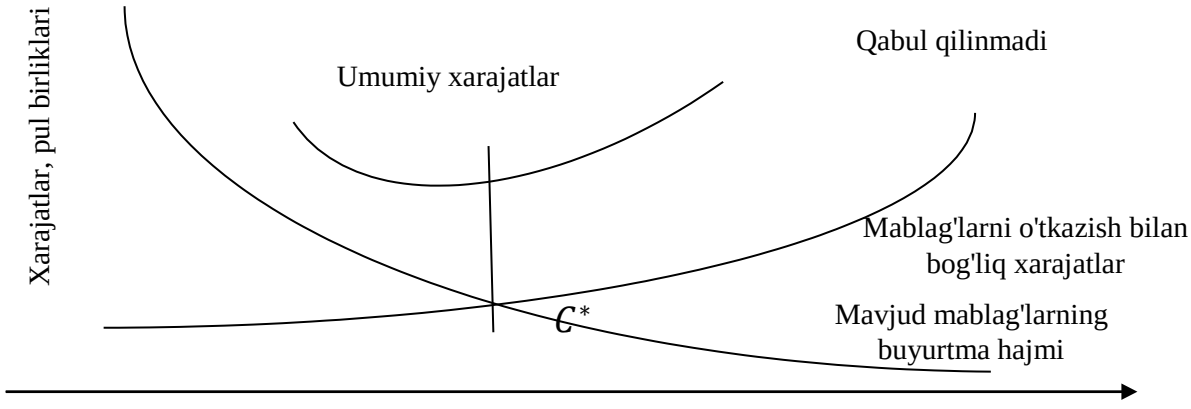

Keyin mavjud pul mablag‘larining optimal buyurtma hajmi (2):

$$C^* = \sqrt{2 \times b \times T/i} \qquad (2)$$

Baumol modelining kamchiliklari quyidagilardan iborat:

- pul oqimlarining taxminiy barqarorligi va bashorat qilinishi;
- pul tushumining mavsumiyligi va davriyligi hisobga olinmaydi.

Amerikalik iqtisodchilar Miller va Orr naqd to‘lovlar va tushumlarning noaniqlik omilini hisobga olgan holda maqsadli naqd pul qoldig‘ini aniqlash modelini ishlab chiqdilar (3-rasm).

Modelning asosiy taxminlari:

- kundalik naqd pul qoldig‘ining taqsimlanishi taxminan normaldir;
- naqd pulning haqiqiy qoldig‘i kunlar bo‘yicha tasodifiy ravishda o‘zgarib turadi.

Naqd pul qoldig‘i H hajmiga yetganda (A nuqtada), kompaniya (Y-Z) qiymatidagi qimmatli qog‘ozlarni sotib oladi.

3-rasm.

Miller-Orr modeli [8]

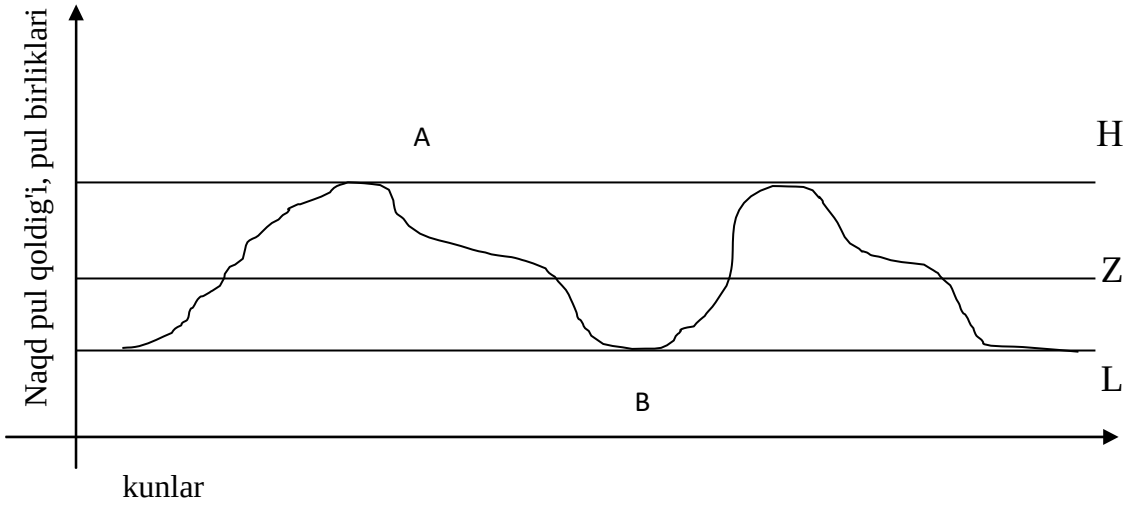

Shartli belgilar:

N-pul qoldig‘ining tebranishlarining yuqori chegarasi;

L - pul qoldig‘ining tebranishlarin.0ing pastki chegarasi;

Z-maqsadli pul qoldig‘i.

Naqd pul qoldig‘i L qiymatiga (B nuqtada) yetganda, kompaniya qimmatli qog‘ozlarni (Z−L) qiymatiga sotadi.

Ushbu modelni amalda qo‘llash quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Kompaniya naqd pul qoldig‘ining L pastki chegarasini belgilaydi. Bu mablag‘ yetishmasligi sababli xarajatlarning maqbul darajasiga, kreditlarning mavjudligiga va pul yetishmasligi ehtimoliga bog‘liq.

2. Keyinchalik, maqsadli naqd pul qoldig‘ining qiymati Z va yuqori chegarasi H quyidagi formulalar bo‘yicha hisoblanadi:

$$Z = (3b \times \sigma^{\frac{2}{i}})^{1/3} + L \quad (3)$$

$$H = 3 \times (3b \times \sigma^{\frac{2}{4i}})^{1/3} + L \quad (4)$$

$$H = 3Z - 2L \quad (5)$$

$$H_{max} = 3L \quad (6)$$

bu yerda:

b - qimmatli qog‘ozlarni o‘tkazish bilan bog‘liq doimiy xarajatlar;

σ^2 - kunlik pul oqimi qoldig‘ining o‘zgarishi;

i - bozor qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha kunlik foiz stavkasi

Keyinchalik, pul oqimlarini bashorat qilish masalasini ko‘rib chiqamiz. Pul oqimlari prognozi korxonaning (korporatsiyaning) strategik rivojlanishi va uning joriy moliyaviy rejalashtirilishi (chorak, yil uchun) bilan chambarchas bog‘liq. Bu mumkin bo‘lgan daromad manbalarini va mablag‘larni sarflash yo‘nalishlarini hisoblashni o‘z ichiga oladi.

Pul oqimlari prognozi bir necha bosqichda amalga oshiriladi[5]:

- davr uchun pul tushumlarini hisoblash;
- pul mablag‘larining mumkin bo‘lgan chiqishini (to‘lovlarini) aniqlash;
- sof pul oqimini hisoblash (ortiqcha yoki kam mablag‘);
- qisqa muddatli moliyalashtirishga bo‘lgan umumiy ehtiyojni hisoblash.

Pul oqimining prognozi pul tushumlari va chiqishlarining mumkin bo‘lgan manbalarini tahlil qilish uchun kamayadi. Kerakli ko‘rsatkichlarning aksariyatini oldindan aytish qiyin bo‘lganligi sababli, pul oqimini bashorat qilish prognozning faqat asosiy tarkibiy qismlarini hisobga olgan holda pul byudjetini tuzishga kamayadi.

Dastlabki bosqichlarda pul oqimlarini bashorat qilishning ma’lum bir murakkabligi, agar

mahsulotni sotishdan tushgan mablag‘ xaridorlardan va kreditga sotishdan tushgan pul tushumlariga bo‘lingan bo‘lsa (kechiktirilgan to‘lov bilan). Agar tushum miqdori sotishdan tushgan tushumning faqat bir qismini qoplasa, u holda sotishdan tushgan tushum odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad prognoziga pul tushumlari va debitorlik qarzlari summasi sifatida qabul qilinadi (tushum bilan qoplanmagan qismda).

Amalda, kompaniya xaridorlarga tovarlarni to‘lash uchun zarur bo‘lgan o‘rtacha davrni hisobga olishga majbur. Shundan kelib chiqib, ma’lum bir davrda va keyingi davrda keladigan sotishdan tushgan tushumning ulushini aniqlash mumkin. Bundan tashqari, balans usuli (zanjir usuli) yordamida pul tushumlari hisoblab chiqiladi va debitorlik qarzlari o‘lchanadi:

$$SD + DQ_{nn} = PT + DQ_{kn} \quad (7)$$

Keyin:

$$DQ_{kn} = DQ_{nn} + SD - PT \quad (8)$$

bu yerda:

SD - davr (chorak)uchun mahsulot sotishdan olingan daromad (sof);

DQ_{nn} va DQ_{kn} - hisob-kitob davri (chorak) boshida va oxirida tovarlar (ishlar, xizmatlar)uchun debitorlik qarzlari;

PT - ma’lum bir davrda mijozlardan naqd pul tushumlari. Pul oqimini prognozlashning quyidagi bosqichlarini ajratib ko‘rsatamiz:

1. Muayyan davr uchun naqd pul tushumlarini prognoz qilish. Buning uchun balans tenglamasidan foydalaning (7)

2. Naqd pul oqimini davr bo‘yicha prognoz qilish. Asosiy element kreditorlik qarzlarini to‘lash, ish haqini to‘lash, ma’muriy va boshqa xarajatlar, soliqlarni to‘lash, dividendlar va boshqalar.

3. Sof pul oqimini hisoblash (p.1 − p.2).

4. Qisqa muddatli kreditga bo‘lgan umumiy ehtiyojni hisoblash.

Xulosa

Tadqiqot natijalaridan ko‘rinadiki, tizimni tashkil etuvchi korxonalarda pul oqimlarini optimallashtirish moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va investitsion jozibadorlikni oshirishning asosiy omili hisoblanadi. Pul oqimlarini samarali boshqarish nafaqat qisqa muddatli likvidlikni saqlash, balki uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni moliyalashtirish imkoniyatini ham beradi. Baumol va Miller-Orr modellarini qo‘llash orqali naqd pul mablag‘lari miqdorini oqilona rejalashtirish, ortiqcha yoki kamomad pul oqimlaridan kelib chiqadigan xatarlarni kamaytirish mumkin. Shu bilan birga, mahalliy sharoitlarni hisobga olib, xorijiy tajribani amaliyotga moslashtirish korxonalarning moliyaviy qarorlarini yanada samarali qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ross S. A., Westerfield R., Jordan B. D. Fundamentals of Corporate Finance. – New York: McGraw-Hill, 2008.

2. Карпенко, Л. Activation of innovation and investment development of industrial enterprises and its strategy: [монография] / - Schweinfurt: Time Realities Scientific Group UG (haftungsbeschraenkt), 2017. - 472 С.

3. Brigham E. F., Ehrhardt M. C. Financial Management: Theory & Practice. – Mason: South-Western Cengage Learning, 2013.

4. Gitman L. J., Zutter C. J. Principles of Managerial Finance. – Boston: Pearson, 2012.

5. Altman E. I. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy. – The Journal of Finance, 1968.

6. Tursunov A., Abdullayev B. Moliyaviy boshqaruv. – Toshkent: Iqtisodiyot va moliya universiteti nashriyoti, 2021.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

7. Miller M. H., Orr D. A Model of the Demand for Money by Firms. – The Quarterly Journal of Economics, 1966.

8. Baumol W. J. The Transactions Demand for Cash: An Inventory Theoretic Approach. – The Quarterly Journal of Economics, 1952.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KREDIT RISKI

Rustamov Maqsud Suvonqulovich

iqtisodiyot fanlari doktori, professor
bank ishi kafedrasi mudiri
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Normatov Muslimbek No’rbo’ta o’g‘li

moliya fakulteti MMT-72 guruh talabasi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: muslimbeknormatov2005@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatida kredit riskining mohiyati, tasnifi, yuzaga kelish sabablari hamda uni baholash usullari kompleks tarzda o‘rganilgan. Kredit riskining asosiy turlari ko‘rib chiqilib, unga ta’sir etuvchi makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy omillar tahlil qilingan. Amaliy qism sifatida to‘liq ehtimollik formulasi va Bayes formulasidan foydalanib, kreditning qaytarilmaslik ehtimoli miqdoriy jihatdan hisoblab ko‘rsatilgan — xususan, davlat tashkilotlari, banklar va yuridik shaxslar tomonidan kreditni qaytarmaslik ehtimollari aniqlangan. Kredit riskini o‘lchashda giring koeffitsiyentining roli va uning moliyaviy barqarorlikka ta’siri yoritilgan. Bundan tashqari, kredit riskini tahlil qilishda moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlari — rentabellik, likvidlik, moliyaviy liveridj va foizlar qoplamasi koeffitsiyentlari — asosiy vositalar sifatida ko‘rib chiqilgan. Maqola bank amaliyotida kredit riskini aniqlash, baholash va boshqarish tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *moliyaviy risk, kredit riski, to‘liq ehtimollik formulasi, Bayes formulasi, giring koeffitsiyenti, foizlar qoplamasi, moliyaviy tahlil, likvidlik, tijorat banki.*

КРЕДИТНЫЙ РИСК

Рустамов Максуд Сувонкулович

д.э.н., профессор
заведующий кафедрой банковское дело
Ташкентского государственного
экономического университета

Норматов Муслимбек Нурбута угли

студент группы ММТ-72
факультета «Финансы»
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: muslimbeknormatov2005@gmail.com

Аннотация. *В данной статье всесторонне исследуются природа, классификация и причины кредитного риска в деятельности коммерческих банков, а также методы его оценки. Рассматриваются основные виды кредитного риска и анализируются макроэкономические и микроэкономические факторы, влияющие на него. В качестве практической части количественно рассчитывается вероятность невозврата кредита с использованием формулы полной вероятности и формулы Байеса – в частности, определяются вероятности невозврата кредита государственными организациями,*

банками и юридическими лицами. Подчеркивается роль ключевого коэффициента в измерении кредитного риска и его влияние на финансовую стабильность. Кроме того, в качестве основных инструментов анализа кредитного риска рассматриваются показатели финансовой отчетности – рентабельность, ликвидность, финансовый рычаг и коэффициент покрытия процентных платежей. Статья служит для совершенствования системы выявления, оценки и управления кредитным риском в банковской практике.

Ключевые слова: *финансовый риск, кредитный риск, формула полной вероятности, формула Байеса, взвешенный коэффициент, покрытие процентных платежей, финансовый анализ, ликвидность, коммерческий банк.*

CREDIT RISK

Rustamov Maksud Suvonqulovich

Prof., D.Sc. in Economics
Head of the "Banking" Department
Tashkent State University of Economics

Normatov Muslimbek Norbuta ugli

Student of group MMT-72,
Faculty of Finance
Tashkent State University of Economics
E-mail: muslimbeknormatov2005@gmail.com

Abstract. *This article comprehensively studies the nature, classification, causes of credit risk in the activities of commercial banks, and methods for its assessment. The main types of credit risk are considered, and the macroeconomic and microeconomic factors affecting it are analyzed. As a practical part, the probability of non-repayment of a loan is calculated quantitatively using the full probability formula and the Bayes formula - in particular, the probabilities of non-repayment of a loan by state organizations, banks and legal entities are determined. The role of the key coefficient in measuring credit risk and its impact on financial stability are highlighted. In addition, financial reporting indicators - profitability, liquidity, financial leverage and interest coverage ratios - are considered as the main tools in analyzing credit risk. The article serves to improve the system for identifying, assessing and managing credit risk in banking practice.*

Key words: *financial risk, credit risk, full probability formula, Bayes formula, weighted coefficient, interest coverage, financial analysis, liquidity, commercial bank.*

Kirish

Banklar faoliyatini to`g`ri tashkil qilish, ularda mavjud risklarni minimallashtirish masalalaridan biri kredit risklari, ularning darajasini aniqlash va tahlil qilishdan iborat. Kredit riski deb, qarz oluvchi tomonidan kredit shartnomasi hartlarining bajarilmasligi ya’ni kredit summasining (qisman yoki to`liq) va u bo`yicha foizlarning shartnomada ko`rsatilgan muddatlarda to`lanmasligi tushuniladi. Kredit risklarini aniqlash va baholash har qanday tijorat bankining rivojlanish hamda taraqqiy etish maqsadiga erishish uchun ishlatiladigan kurash usullarining ajralmas qismi hisoblanadi. Kredit risklarining banklar uchun dolzarb muammoligi shundaki, kredit riski mavjud bo`lgan holda kreditorda qarz oluvchi tomonidan kredit shartnoma shartlarini, uning o`z majburiyatlarini belgilangan vaqtda bajara olish imkoniyatiga ishonchsizlik hosil bo`ladi. Ma’lumki, bank amaliyotida foyda berilgan kreditlar bo`yicha olinadigan foizlardan tashkil topadi. Qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar bo`yicha foiz to`lovlari yoki kreditning asosiy summasining o`z vaqtida to`lanmasligi, yoki umuman to`lanmasligi bank foydasining

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

kamayishi bankning kelajakdagi mablag`lari salmog`ini tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun kreditorlar ular bergan mablag`larning qaytishi bilan bog`liq risklarni kamaytirishga harakat qiladilar.

Kredit risklari tarkibiga quyidagi risklarni kiritish mumkin:

1) kreditni o‘z vaqtida qaytarmaslik bilan bog‘liq risk. Bu risk qarz oluvchining kredit shartnomasining shartlarini bajarmasligi bilan bog‘liq.

2) kredit tanasi va foizlarni muddatida qaytara olmaslik natijasida bank likvid mablag‘larining kamayishiga olib kelishi bilan bog‘liq risk.

3) kreditni ta’minlash bilan bog‘liq risk. Bu risk turi kredit uchun qo‘yilgan garovni sotishdan tushgan mablag‘ ajratilgan kreditni qoplash uchun yetarli emasligi bilan bog‘liqdir, natijada bank o‘z talabini to‘la qondira olmaydi.

4) qarz oluvchining ishbilarmonligi bilan bog‘liq risklar. Bu risk korxonaning ish faoliyati bilan bog‘liq bo‘ladi (sotib olish, ishlab chiqarish va sotish). Ammo boshqa risklardan farqli o‘laroq bu riskka korxona rahbari bilan bog‘liq bo‘lmagan omillar ham ta’sir ko‘rsatadi, masalan tarmoqning rivojlanishi va konyukturasi. Bu riskning hajmini investitsion dastur va ishlab chiqaradigan mahsulot turi hamda sifati belgilaydi.

Kredit bo‘limi bankning eng asosiy bo‘limidir. Kredit berishda har doim mijoz bilan kreditni qaytarmaslik riski mavjud. Albatta, rivojlangan mamlakatlarda kreditni qaytarish sud orqali talab qilinishi mumkin, ammo aksariyat hollarda banklar bunday yo‘l tutmaydi. Axir kreditning qaytarilmasligi – bankka bevosita zarar yetkazishdir, bu xodimlar ish haqiga ham ta’sir etib, hatto bankni bankrot holatiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, kredit qaytarilmasligining oldini olish, kredit qaytmasligi riskini kamaytirish – bu kredit bo‘limining eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Kredit riskini boshqarish va baholash masalalari iqtisodchi olimlar va amaliyotchi mutaxassislar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ilmiy adabiyotlarda kredit riskiga turlicha yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularni shartli ravishda nazariy-uslubiy va matematik-statistik guruhlarga ajratish mumkin.

Vahobov A.V. va Mallaboyev N.M. kabi mahalliy olimlar o‘z tadqiqotlarida kredit riskini bankning likvidligiga bevosita ta’sir etuvchi omil sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, kredit riski faqatgina mablag‘ning qaytmasligi emas, balki bankning to‘lov qobiliyatiga putur yetkazuvchi tizimli jarayondir.

G‘arb bank amaliyotida, xususan Amerika banklarida qarz oluvchining sifatini baholashda "5C" tamoyili (Character, Capacity, Capital, Collateral, Conditions) fundamental mezon hisoblanadi. Bu model mijozning nafaqat moliyaviy holatini, balki uning ishbilarmonlik obro‘si va psixologik tayyorgarligini ham qamrab oladi.

So‘nggi yillarda kredit riskini prognoz qilishda ehtimollik nazariyasi va statistik metodlardan foydalanish ko‘lami kengaydi. Fozilchayev Sh.Q. va Xidirov N.G‘. o‘z ishlarida moliyaviy risklarni miqdoriy baholashda ehtimollik modellarining ahamiyatini alohida qayd etishgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada kredit riskini baholashda miqdoriy va sifat usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

O`zbekistonda moliya infratuzilmasi, ayniqsa bank sektori so`nggi yillarda jadal rivojlandi. 2026-yil holatiga ko`ra, mamlakatda 6 ta to`lov tizimi va 35 ta tijorat banki faoliyat yuritmoqda.

Logistik regressiya kredit skoring tizimida eng keng qo‘llaniladigan asosiy usullardan biridir. Ushbu usul qarzdorning kreditni qaytarish ehtimolini matematik va statistik modellardan foydalangan holda hisoblaydi.

Logistik regressiya usulini ishlash mexanizmi:

1. *Qaror qabul qilish jarayoni:*

✓ usul qarzdorning kreditni qaytarish ehtimolini (P(y=1)) hisoblaydi;

✓ natijalar 0 va 1 oralig‘ida bo‘ladi:

• P(y=1)=1 - Qarzdor kreditni qaytaradi.

• P(y=1)=0 - Qarzdor kreditni qaytara olmaydi.

2. Kiritiladigan ma’lumotlar (xususiyatlar):

✓ Daromad: Qarzdorning oylik yoki yillik daromadi.

✓ Qarzdorlik yuki: Jami qarzning o‘z kapitalga nisbati.

✓ Kredit tarixi: Qarzdorning avvalgi qarzlarni qaytarish intizomi.

Demografik ma’lumotlar: Yoshi, ish staji, yashash joyi.

3. Matematik formulasi: Logistik regressiyaning asosiy formulasi quyidagicha:

$$P(y=1)=\frac{1}{1+e^{-(\beta_0+\beta_1X_1+\beta_2X_2+\ldots\ldots\ldots+\beta_nX_n)}} \qquad (2)$$

Bu yerda:

- P(y=1) - Qarzdorning kreditni qaytarish ehtimoli.
- $X_1, X_2, \ldots, X_n$ - Qarzdorning xususiyatlari (masalan, daromad, qarzdorlik yuki).
- $\beta_0, \beta_1, \ldots, \beta_n$ - Har bir ko‘rsatkichning ta’sir koeffitsienti.

4. Baholash natijalari:

P(y=1) ehtimoli aniqlandi:

✓ Agar ehtimol yuqori bo‘lsa (masalan, > 0.7): Kreditni qaytarish ehtimoli katta, qarz berish tavsiya etiladi.

✓ Agar ehtimol past bo‘lsa (masalan, < 0.3): Kreditni qaytarish xavfi yuqori, qarz berish rad etiladi.

Banklarda kredit riski qarzdorlarning bank ssudalariga bo‘lgan qarzlarining yig‘indisidan tashkil topadi, shuningdek, mijozlarning boshqa bitimlar uchun qarzlaridan iborat. Kompaniyalar ham bank bilan bo‘lgan operatsiyalarida ma’lum bir kredit riskiga duch kelishi mumkin. Agar kompaniya bank omonatlariga joylashtirgan ko‘pgina bo‘sh zaxiralarga ega bo‘lsa, bankning tugatilish riski yuzaga kelganida kompaniya o‘z omonatlarining katta qismini yo‘qotadi. Shuningdek, kompaniya bitta bankning o‘zida juda ko‘p omonatini joylashtirgan taqdirda, foizli risk mavjud, sababi, bank doimiy omonatchi mijoz ekanligini bilgani holda, kompaniyaning boshqa bir bankdan yangi omonati uchun olishi mumkin bo‘lgan yuqori foiz stavkasini taklif etmasligi mumkin. Kredit riskining hajmi – qarz to‘lanmasa yoki to‘lanishi kechiktirilganda yo‘qotilishi mumkin bo‘lgan summa. Maksimal potensial zarar – mijoz tomonidan qaytarilmagan qarzning umumiy miqdori. Kechiktirilgan to‘lovlar – bevosita zararga olib kelmasdan, balki bilvosita, foizlar (keragidan ortiq uzoq vaqt davomida debitorlarni moliyalashtirish zarurati tufayli) bo‘yicha xarajatlar yoki mablag‘ o‘z vaqtida qaytarilib omonatga qo‘yilganida olinishi mumkin bo‘lgan foizdagi yo‘qotishlar. Qiyin sharoitda qolgan kompaniyalarga kredit berishda kredit riski yuqori bo‘lishiga qaramasdan, ehtimolli daromadni boy bermaslik uchun banklar ularni taqdim etishga majbur.

Kreditning qaytarilmasligi haqida xabar kelganidan so‘ng, faksdagi mijoz ma’lumoti mujmalligi aniqlanadi. Ushbu kreditning davlat tashkiloti tomonidan qaytarilmaslik ehtimoli qanday? Kreditning kredit oluvchi tomonidan qaytarilmaslik ehtimoli Bayes formulasi orqali aniqlanadi.

$$R_A(B_1) = \frac{R(B_1)R_{B_1}(A)}{R(A)} \qquad (1)$$

Tijorat banklari ichki kredit siyosati asosida chiqarilgan yo`riqnoma bo`yicha korxonalarni

kreditga layoqatliligi asosiy ko`rsatkichlarii bo`lib: qoplash koeffitsienti, likvidlik koeffitsienti va o`z aylanma mablag`lari bilan ta`minlanish koeffitsientlari hisoblanadi.

1-jadval

Korxonalarning kreditga layoqatlik ko`rsatkichlari bo`yicha sinflarga bo`linishi

No	1-sinf	2-sinf	3-sinf	4-sinf
1.	Qoplash koef. (Q.k)	Q.k>2	1<Q.k<=2	0,5<Q.k<=1
2.	Likvidlik koef. (L.k)	L.k>1,5	1< L.k<=1,5	0,5< L.k<=1
3.	Muxtoriylik koef. (M.k)	M.k>60%	30%< M.k<=60%	15%< M.k<=30%

2-jadval

Tijorat banklarining muammoli kreditlari[1]

№	Bank nomi	Kredit portfel	Muammoli kredilar (NPL)	Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi
Jami		**623 286**	**19 861**	**3,2%**
Davlat ulushi mavjud banklar		**415 581**	**14 296**	**3,4%**
1	O‘zmilliybank	108 018	3 089	2,9%
2	Agrobank	86 547	2 803	3,2%
3	O‘zsanoatqurilishbank	63 307	2 346	3,7%
4	Asaka bank	40 741	1 705	4,2%
5	Xalq banki	35 552	1 069	3,0%
6	Biznesni rivojlantirish banki	24 915	1 095	4,4%
7	Mikrokreditbank	21 180	940	4,4%
8	Aloqa bank	20 703	709	3,4%
9	Turon bank	14 617	539	3,7%
10	Ipoteka bank	35 640	941	2,6%
11	Kapital bank	37 474	1 052	2,8%
12	Hamkor bank	26 787	248	0,9%
13	Ipak yo‘li bank	16 919	238	1,4%
14	Orient Finans bank	12 852	24	0,2%
15	Tibisi bank	8 983	625	7,0%
16	Anor bank	11 007	605	5,5%
17	Davr bank	9 218	290	3,1%
18	Invest Finans bank	10 408	273	2,6%
19	Trast bank	8 289	341	4,1%
20	Tenge bank	4 691	182	3,9%
21	Azия Alяns bank	4 617	46	1,0%
22	O‘zKDB bank	3 852	0	0,0%
23	Hayot bank	5 718	233	4,1%
24	Ziraat bank	2 495	120	4,8%
25	Universal bank	2 185	15	0,7%
26	Garant bank	1 507	179	11,9%
27	AVO bank	1 091	67	6,2%
28	Apeks bank	1 941	1	0,0%
29	Oktobank	460	0	0,0%
30	Madad invest bank	399	11	2,7%
31	Poytaxt bank	276	71	25,6%
32	Open bank	803	3	0,4%
33	Uzum bank	85	0	0,0%
34	Soderot bank	10	1	5,7%

[1] CBU ma`lumotlari (2026-yil 1-aprel holatiga ko`ra)

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

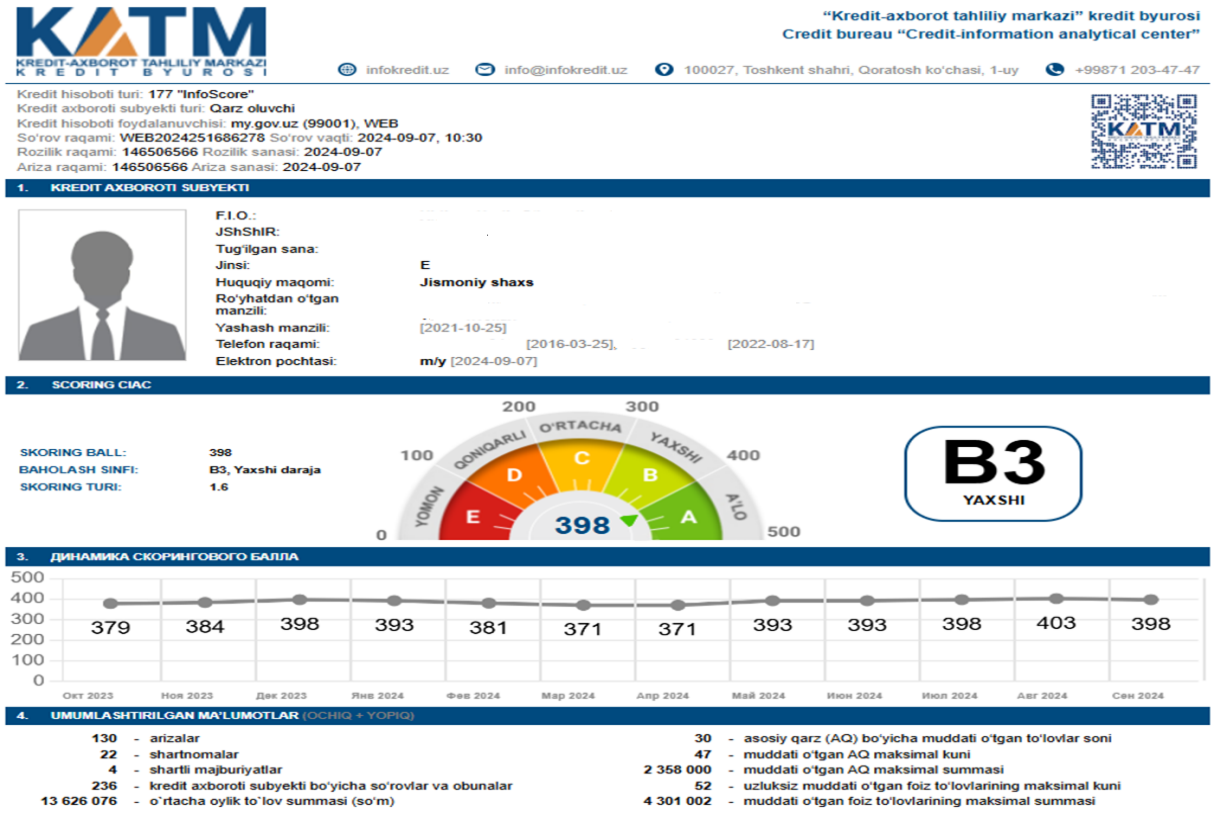

1-rasm. “Kredit-axborot tahliliy markazi” kredit byurosi[2]

Kreditni to‘lamaslik riskini kamaytirishning asosiy usullaridan biri – potensial qarzdorlarni sinchiklab tanlashdir. Mijozning moliyaviy ahvolini va bankka o‘z vaqtida qarzlarini qaytarishga ishonchliligini tahlil qilish bo‘yicha ko‘plab usullar mavjud.

Kredit riskini kamaytirish yo‘llari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- kredit bo‘limi kreditlarni ajratish va qaytarish to‘g‘risidagi ma’lumotlarni muntazam ravishda tizimlashi va umumlashtirishi kerak. Berilgan kreditlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar berilgan kreditlar hajmiga ko‘ra, kredit olgan mijozlar (shaxslar, davlat organlari, korxonalar, boshqa banklar va boshqalar) bo‘yicha tasniflanishi kerak;

bank umuman iste’molchilarining kredit tarixini, shu jumladan, potensial mijozlarning kredit tarixini (ya’ni, mijozning qayerda va qanday kredit olganligi va ularni qanday qaytarib berganligi) o‘rganishlari kerak.

- rivojlanish istiqbollarini tahlil qilish orqali;
- bankda kredit berish to‘g‘risida aniq ko‘rsatmalar bo‘lishi kerak

(kimlarga kredit berilishi va qancha muddatga berilishi);

- kredit berish uchun aniq vakolatlar belgilanishi kerak, bank xodimining darajasi qanchalik baland bo‘lsa, u imzolaydigan kredit miqdori shunchalik ko‘p bo‘lishi kerak;
- kreditni ta’minlashning turli xil usullari mavjud, masalan, mijoz garov sifatida biron narsani beradi va agar u qarzni qaytarmasa, bank garov egasiga aylanadi;
- katta miqdordagi va tahlikali kreditlarni berishda bir nechta banklar birlashadi va birgalikda ushbu kreditni beradi;
- kredit qaytarilmasligini sug‘urtalaydigan sug‘urta kompaniyalari mavjud (lekin kreditni qaytarmaslik sug‘urta qilinmaydi – bu bankning riski deb hisoblaydigan nuqtayi nazarlar mavjud);
- kreditlarni berish bo‘yicha tashqi cheklovlar mavjud (masalan, Markaziy bank tomonidan belgilangan); aytaylik, bitta mijozga juda katta miqdorda kredit berishga yo‘l qo‘yilmaydi.

[2] Kreditbyuro.uz sayti muallif ishlanmasi

Amerika banklari amaliyotida “c” harfidan boshlangan so`zlar bilan ifodalanadigan mijozlarni tanlashning “beshta “**c**” qoidalari” mezonlari qo`llaniladi:

- character (qarz oluvchining tabiati);
- capacity (moliyaviy salohiyati);
- capital (kapital, mol-mulk);
- collateral (ta`minlash);
- conditions (umumiy iqtisodiy shartlar).

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklari faoliyatida kredit riski bankning moliyaviy barqarorligi va likvidligiga bevosita ta’sir etuvchi eng muhim risk turlaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada kredit riskining mohiyati, turlari hamda uni yuzaga keltiruvchi omillar chuqur tahlil qilinib, kredit riskini samarali boshqarish bank tizimining barqaror rivojlanishida muhim o‘rin tutishi asoslab berildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kredit riskining yuzaga kelishiga makroiqtisodiy omillar — inflyatsiya, iqtisodiy o‘sish sur’atlari, foiz stavkalari va valyuta kurslarining o‘zgarishi bilan bir qatorda, mikroiqtisodiy omillar — qarzdorning moliyaviy holati, to‘lov intizomi va boshqaruv sifati ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, banklar tomonidan kredit portfelini muntazam monitoring qilish, mijozlarning moliyaviy ko‘rsatkichlarini chuqur tahlil etish va zamonaviy risk-boshqaruv mexanizmlarini qo‘llash zarur hisoblanadi.

Bundan tashqari, maqolada kredit riskini baholashning matematik-uslubiy asoslari amaliy misollar orqali yoritilib, to‘liq ehtimollik formulasi hamda Bayes formulasidan foydalanish kreditning qaytarilmaslik ehtimolini aniqroq baholash imkonini berishi ko‘rsatildi. Kredit riskini tahlil qilishda giring koeffitsiyenti, rentabellik, likvidlik, moliyaviy liveridj va foizlarni qoplash koeffitsiyentlari kabi moliyaviy indikatorlarning ahamiyati yuqori ekanligi asoslandi. Ushbu ko‘rsatkichlar banklarga qarzdorning moliyaviy barqarorligini baholash, ehtimoliy yo‘qotishlarni kamaytirish va kredit siyosatini takomillashtirishda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Natijada, kredit riskini ilmiy asosda baholash va samarali boshqarish mexanizmlarini joriy etish tijorat banklari faoliyatining ishonchliligi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vahobov A.V., Mallaboyev N.M. “Pul, kredit va banklar”-Toshkent: Sharq nashriyoti, 2020
2. **Moliyaviy risklar nazariyasi:** O`quv qo‘llanma / Sh.Q.Fozilchayev, N.G`.Xidirov; O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi. – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2019. -240 b.
3. https://www.imv.uz/ O`zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy sayti. (Muallif ishlanmasi)
4. cbu.uz ma`lumotlari (Muallif ishlanmasi)
5. “Kreditlar o‘sishining muammolari va istiqbollari”, “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2021 yil, Rustamov M. S.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

АҚШ ФЕДЕРАЛ РЕЗЕРВ ТИЗИМИ (ФРТ) ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ТАЪСИРИ

Курбонов Саид Акбарович

иқтисодиёт фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги
Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби
лойиҳа бошқаруви кафедраси
катта ўқитувчиси
E-mail: saidbek0510@gmail.com

Аннотация. *Ушбу мақола Америка Қўшма Штатларининг марказий банки — Федерал Резерв Тизими (ФРТ, ёки қисқача Fed) фаолияти, тузилиши ва унинг миллий ҳамда жаҳон иқтисодиётига кўрсатадиган таъсирини таҳлил қилишга бағишланган. ФРТ 1913 йилда ташкил этилган бўлиб, ўзига хос “давлат ичидаги давлат” мақомига эга ноёб институт ҳисобланади. Мақолада унинг асосий функциялари: пул-кредит сиёсатини юритиш, молиявий тизим барқарорлигини таъминлаш, банкларни назорат қилиш ва тартибга солиш, тўлов тизимларини бошқариш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби жиҳатлар батафсил ёритилган. Шунингдек, ФРТнинг мураккаб ташкилий тузилмаси — Бошқарувчилар кенгаши, 12 та минтақавий резерв банклари ва Федерал очиқ бозор қўмитаси (FOMC) фаолияти таҳлил қилинган. Мақолада ФРТнинг иқтисодиётга таъсир механизми, хусусан, асосий фоиз ставкасини бошқариш орқали инфляция ва бандлик даражасига таъсири кўриб чиқилган. Мулкий масала (давлат ёки хусусий ташкилот эканлиги) ҳам муҳокама этилган.*

Калит сўзлар: *Федерал Резерв Тизими, пул-кредит сиёсати, инфляция, FOMC, марказий банк, иқтисодий барқарорлик.*

ФЕДЕРАЛЬНАЯ РЕЗЕРВНАЯ СИСТЕМА (ФРС) США И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ

Курбонов Саид Акбарович

доктор философии
по экономическим наукам (PhD),
старший преподаватель кафедры
управление проектами
Высшей школы бизнеса и
предпринимательства при
Кабинете Министров
Республики Узбекистан

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу деятельности и структуры центрального банка Соединенных Штатов — Федеральной резервной системы (ФРС, или кратко Fed), а также её влияния на национальную и мировую экономику. Основанная в 1913 году, ФРС представляет собой уникальный институт со статусом «государства в государстве». В статье подробно освещены её основные функции: проведение денежно-кредитной политики, обеспечение стабильности финансовой системы, надзор и регулирование банковской деятельности, управление платежными системами и защита прав потребителей. Также анализируется сложная организационная структура ФРС, включающая Совет управляющих, 12 региональных резервных банков и Федеральный комитет по операциям на открытом рынке (FOMC). В работе рассматриваются механизмы воздействия ФРС на экономику, в частности влияние на уровни инфляции и*

занятости через управление ключевой процентной ставкой. Отдельно обсуждается вопрос собственности (является ли организация государственной или частной).

Ключевые слова: *Федеральная резервная система, денежно-кредитная политика, инфляция, FOMC, центральный банк, экономическая стабильность.*

THE U.S. FEDERAL RESERVE SYSTEM (FED) AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY

Kurbonov Said Akbarovich

Doctor of Philosophy (PhD) in Economics Senior Lecturer at the Department of Project Management Graduate School of Business and Entrepreneurship under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan

Abstract. *This article is devoted to the analysis of the activities and structure of the central bank of the United States — the Federal Reserve System (the Fed), and its impact on the national and global economies. Established in 1913, the Fed is a unique institution with the status of a "state within a state." The article details its primary functions: conducting monetary policy, ensuring the stability of the financial system, supervising and regulating banks, managing payment systems, and protecting consumer rights. Furthermore, the Fed's complex organizational structure — including the Board of Governors, 12 regional Reserve Banks, and the Federal Open Market Committee (FOMC) — is analyzed. The article examines the mechanisms of the Fed's influence on the economy, specifically its impact on inflation and employment levels through the management of the federal funds rate. The issue of ownership (whether it is a public or private entity) is also discussed.*

Keywords: *Federal Reserve System, monetary policy, inflation, FOMC, central bank, economic stability.*

Кириш

Америка Қўшма Штатлари иқтисодиёти, дунёнинг энг йирик ва таъсирчан иқтисодиёти ҳисобланади. Бу иқтисодиётнинг “юраги”да эса Федерал Резерв Тизими (Federal Reserve System, қисқача Fed) жойлашган. Кўпинча оддийгина “Фед” деб аталадиган ушбу ташкилот нафақат АҚШ, балки бутун жаҳон молиявий тизимига бевосита таъсир кўрсатади. Унинг фоиз ставкалари бўйича қабул қилган ҳар бир қарори фонд бозорлари, валюта курслари ва товар нархларига тез таъсир қилади.

Федерал Резерв Тизими оддий банк эмас. Бу — мамлакатнинг пул-кредит сиёсатини юритувчи, банкларни назорат қилувчи, молиявий инқирозларнинг олдини олувчи ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи мураккаб тузилмадир. Унинг ташкил этилганига бир асрдан ошиқ вақт ўтган бўлса-да, ФРТ фаолияти ҳали ҳануз иқтисодчилар, таҳлилчилар ва сиёсатчилар орасида қизғин мунозараларга сабаб бўлмоқда. Унинг мустақиллиги, мулкий шакли ва қарорлар қабул қилиш механизми кўпинча турлича талқин қилинади.

Ушбу мақоланинг мақсади — Федерал Резерв Тизимининг иқтисодиётга таъсирини ҳар томонлама, илмий-назарий ва амалий жиҳатдан ёритишдан иборат. Мақолада ФРТнинг ташкил топиш тарихи, асосий функциялари, ташкилий тузилмаси, иқтисодиётга таъсир этиш механизмлари ҳамда унинг замонавий глобал молиявий тизимдаги роли батафсил таҳлил қилинади.

Адабиётлар шарҳи

Федерал Резерв Тизими (ФРТ) фаолияти ва унинг иқтисодий таъсири иқтисодий

назариянинг энг кўп ўрганилган йўналишларидан биридир. Мавжуд адабиётларни шартли равишда учта асосий йўналишга бўлиш мумкин:

А. Мельтцер (2003) ўзининг кўп жилдлик монографиясида ФРТнинг ташкил топишидан то замонавий давргача бўлган эволюциясини батафсил таҳлил қилган. У марказий банк мустақиллиги ва сиёсий таъсирлар ўртасидаги мувозанатни тадқиқ этади.

Б. Бернанке (2015) ва М. Фридман каби иқтисодчилар ФРТнинг инқирозларга қарши чораларини ўрганишган. Хусусан, монетаризм мактаби вакиллари пул массасининг нархлар барқарорлигига таъсирини исботлашган. Ж. Тейлор томонидан ишлаб чиқилган "Тейлор қоидаси" фоиз ставкаларини инфляция ва ЯИМ ўсишига қараб белгилашнинг илмий асоси сифатида кенг қўлланилади.

Замонавий тадқиқотчилар (масалан, М. Обстфельд ва Ҳ. Рей) ФРТ қарорларининг бошқа мамлакатларга "экспорт" қилинишини, яъни глобал молиявий циклларни ўрганишмоқда.

Ўзбекистонлик олимлар ва МДҲ мамлакатлари иқтисодчилари (масалан, С. Моисеев) ҳам марказий банкларнинг мустақиллиги ва инфляцион таргетинг масалаларида ФРТ тажрибасини миллий иқтисодиётлар контекстида таҳлил қилишган. Бироқ, 2024–2026 йиллардаги юқори фоиз ставкалари ва пост-пандемик тикланиш давридаги ФРТнинг янги стратегиялари ҳали етарлича комплекс ўрганилмаган.

Тадқиқот методологияси

Ушбу мақолани тайёрлашда тизимли ёндашув ва қиёсий таҳлил методларидан фойдаланилган. Тадқиқот жараёни қуйидаги босқичларни қамраб олади: ФРТнинг вужудга келиш сабаблари (1907 йилги ваҳима) ва унинг вазифаларининг вақт ўтиши билан ўзгариб бориши ўрганилди.

ФРТнинг расмий ҳисоботлари, жумладан, 2026 йил апрель ҳолатига кўра федерал маблағлар ставкаси ва активлар ҳажми (6,675 трлн доллар) бўйича очиқ маълумотлар таҳлил қилинди.

ФРТнинг "давлат ичидаги давлат" сифатидаги ҳуқуқий мақоми, унинг Бошқарувчилар кенгаши ва 12 та резерв банки ўртасидаги ўзаро муносабатлари таҳлил этилди.

ФРТнинг фоиз ставкалари сиёсати асосида глобал ва миллий иқтисодиёт учун кутилаётган оқибатлар ва хатарлар моделлаштирилди.

Тадқиқотнинг ахборот базасини АҚШ Федерал Резерв Қонуни (1913), ФРТ Бошқарувчилар кенгашининг йиллик ҳисоботлари, FRED (Federal Reserve Economic Data) статистик базаси ва халқаро молиявий ташкилотларнинг (IMF, World Bank) маълумотлари ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар

1. Федерал Резерв Тизимининг ташкил топиш тарихи

ФРТ ташкил этилишидан олдин АҚШда марказий банк масаласи доимий равишда мунозараларга сабаб бўлган. Мамлакат тарихида дастлабки иккита марказий банк — Биринчи Банк (1791–1811) ва Иккинчи Банк (1816–1836) фаолият юритган, бироқ уларнинг низом муддати узайтирилмаган. 1836–1913 йиллар оралиғида АҚШ марказий банксиз ишлаган, бу эса тез-тез молиявий ваҳималар ва банк инқирозларига олиб келган.

1907 йилдаги молиявий ваҳима бу борадаги туб бурилиш нуқтаси бўлди. Инқироз даврида йирик банклар ва трестлар оммавий банкротлик хавфи остида қолди. Машҳур молиячи Ж.П. Морганнинг шахсий аралашуви ва бошқа банкларни бирлаштириб, ликвидлик билан таъминлаши инқирозни чеклади. Бу воқеа доимий ва ишончли марказий банк зарурлигини очиқ кўрсатди.

Натижада, 1913 йил 23 декабрда АҚШнинг 28-президенти Вудроу Вилсон Федерал Резерв Қонунини имзолади ва ФРТ расман ташкил этилди. Қонуннинг асосий мақсади

“молиявий инқирозларнинг олдини оладиган, янада хавфсиз ва мослашувчан валюта-кредит тизимини яратиш” эди.

2. Федерал Резерв Тизимининг асосий функциялари

ФРТ замонавий АҚШ иқтисодиётининг самарали ишлашини таъминлаш учун бешта асосий функцияни бажаради:

2.1. Пул-кредит сиёсатини юритиш ФРТнинг энг муҳим вазифаси — мамлакат пул-кредит сиёсатини белгилаш ва амалга ошириш. Асосий мақсадлар: максимал бандликка эришиш, нархлар барқарорлигини (инфляцияни назорат қилиш) таъминлаш ва узоқ муддатли фоиз ставкаларини ўртача даражада ушлаб туриш. ФРТ бу мақсадларга асосан федерал маблағлар ставкаси (Federal Funds Rate) орқали эришади. Инфляция юқори бўлса, ставка оширилади (иқтисодиёт “совутилади”); ўсиш секинлашса, ставка пасайтирилади (кредитлаш ва инвестициялар рағбатлантирилади). 2026 йил апрель ҳолатига кўра, федерал фондлар ставкаси диапазони 3,50–3,75% ни ташкил этади.

2.2. Молиявий тизим барқарорлигини таъминлаш ФРТ тизимли хавфларни кузатади ва минималлаштиради. Бу, айниқса, 2008 йилги жаҳон молиявий инқирозидан кейин муҳим аҳамият касб этди. “Катта бўлиб қулашга йўл қўймаслик” (too big to fail) тамойили асосида йирик банклар назорат қилинади.

2.3. Банкларни назорат қилиш ва тартибга солиш ФРТ тижорат банклари ва депозитарий муассасаларнинг молиявий мустаҳкамлиги, хавфсизлиги ва қонунларга риоя этишини таъминлайди.

2.4. Тўлов тизимларининг ишончлилиги ва самарадорлигини таъминлаш ФРТ “банклар банки” сифатида ишлайди: транзакцияларни қайта ишлайди, чеклар ва электрон тўловларни бошқаради, зарур ҳолларда кредитлар беради ва охирги чора банки (lender of last resort) вазифасини ўтайди.

2.5. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва жамият ривожланишини рағбатлантириш ФРТ фирибгарлик ва адолатсиз кредитлашдан ҳимоя қилувчи қоидалар ишлаб чиқади, кредитларга тенг киришни таъминлайди.

3. Федерал Резерв Тизимининг тузилмаси

ФРТ давлат ва хусусий элементларни ўзида мужассам этган мураккаб тузилмага эга. У учта асосий институтдан иборат:

3.1. Бошқарувчилар кенгаши (Board of Governors) Вашингтонда жойлашган, етти аъзодан иборат. Аъзолар (шу жумладан раис) Президент томонидан тайинланади ва Конгресс томонидан тасдиқланади. Ваколат муддати — 14 йил (сиёсий таъсирдан ҳимоя қилиш учун). Вазифалари: пул-кредит сиёсатини ишлаб чиқиш, 12 та резерв банкини назорат қилиш, банк тизимини умумий бошқариш.

3.2. 12 та минтақавий Федерал Резерв банклари Улар қуйидаги шаҳарларда жойлашган: Бостон, Нью-Йорк, Филадельфия, Кливленд, Ричмонд, Атланта, Чикаго, Сент-Луис, Миннеаполис, Канзас-Сити, Даллас, Сан-Франциско. Ҳар бири ўз минтақасида мустақил ишлайди, лекин Бошқарувчилар кенгаши назоратида. Улар минтақавий иқтисодий манфаатларни ҳимоя қилади ва жамоатчилик фикрини етказади. Аъзо банклар уларнинг акцияларига эга, аммо бу оддий акциядорлик ҳуқуқларини бермайди (дивидендлар 6% га чекланган, назорат йўқ).

3.3. Федерал очиқ бозор қўмитаси (FOMC) ФРТнинг энг муҳим пул-кредит сиёсати органи. Йилига саккиз марта йиғилади. Таркиби: 7 нафар Бошқарувчилар кенгаши аъзоси + Нью-Йорк резерв банки президенти (доимий) + қолган 11 та банк президентларидан 4 нафари (ротацион). Қўмита очиқ бозор операциялари (давлат облигацияларини сотиб олиш/сотиш) орқали пул массасини бошқаради. Аъзолар орасида “қирғийлар” (инфляцияга қарши қаттиқ сиёсат), “каптарлар” (ўсишни рағбатлантириш) ва “марказчилар” фарқланади.

3.4. Маслаҳат қўмиталари Бешта қўмита депозитарий муассасаларга тавсиялар беради.

4. Федерал Резерв Тизимининг иқтисодиётга таъсир механизмлари

ФРТ иқтисодиётга бир неча канал орқали таъсир қилади:

4.1. Фоиз ставкалари орқали Асосий қурол — федерал фондлар ставкаси. Ставка оширилса, кредитлар қимматлашади, истеъмол ва инвестициялар камаяди, инфляция пасаяди. Ставка пасайтирилса, кредитлар арзонлашади, фаоллик ошади, ишсизлик камаяди. Бу қарорлар глобал бозорларга ҳам таъсир қилади.

4.2. Пул массаси орқали Очиқ бозор операциялари: облигациялар сотиб олинса — пул массаси кўпаяди (QE); сотилса — камаяди.

4.3. Инфляцияни бошқариш ФРТ 2% атрофидаги инфляцияни мақсад қилади. Юқори инфляцияда ставкалар оширилади, паст инфляция/дефляция хавфида — пасайтирилади.

5. Федерал Резерв Тизими мулкияти масаласи: давлатми ёки хусусий?

ФРТ “ҳеч кимга тегишли эмас” деб ҳисобланади, аммо вазият мураккаб: Бошқарувчилар кенгаши — соф давлат органи (Президент тайинлайди, Конгресс тасдиқлайди ва ҳисобот талаб қилади). 12 та минтақавий банк — хусусий корпорациялар шаклида, акциялари аъзо банкларга тегишли. Бироқ акциялар сотилмайди, дивидендлар чекланган ва назорат ҳуқуқи йўқ. Шунинг учун ФРТни на тўлиқ давлат, на тўлиқ хусусий деб аташ мумкин — бу икки томонлама табиатга эга ноёб тузилмадир.

6. Пул эмиссияси масаласи

ФРТ тўғридан-тўғри қоғоз пул чоп этмайди: тангаларни АҚШ зарбхонаси (U.S. Mint), қоғоз пулларни Гравюра ва босма бюроси (Bureau of Engraving and Printing) ишлаб чиқаради. ФРТ эса пулни муомалага чиқаради ва пул массасини бошқаради. “Пул чоп этиш” ибораси кўпинча ликвидликни оширишни англатади.

7. ФРТнинг молиявий кўрсаткичлари

2026 йил апрель боши ҳолатига кўра, ФРТнинг жами активлари тахминан 6,675 триллион долларни ташкил этади. Активлар асосан давлат облигациялари ва ипотекага асосланган қимматли қоғозлардан иборат. Олтин захиралари расмий баҳода 11 миллиард доллар атрофида (бир унция учун 42,22 доллар), лекин бозор нархи бўйича анча юқори қийматга эга.

8. ФРТ қарорларининг глобал таъсири

АҚШ долларининг резерв валюта мақоми туфайли ФРТ қарорлари бутун дунёга таъсир қилади: ставкалар оширилса, капитал АҚШга оқиб киради, ривожланаётган бозорлардан чиқиб кетади; доллар курси ўзгаради, бу бошқа мамлакатлар экспортига таъсир этади. Шу сабабли барча марказий банклар ва инвесторлар ФРТнинг ҳар бир қарорини диққат билан кузатади.

Хулоса

Федерал Резерв Тизими замонавий дунёнинг энг муҳим ва таъсирчан молиявий институтларидан биридир. 1913 йилда ташкил этилган ушбу муассаса аср давомида АҚШ ва жаҳон иқтисодиёти ривожига бевосита таъсир кўрсатиб келмоқда. Унинг ўзига хос жиҳати — давлат ва хусусий элементларнинг мураккаб уйғунлигидир. Бу мустақилликни таъминлайди ва бозор механизмларидан самарали фойдаланиш имконини беради.

ФРТнинг асосий мақсади — иқтисодий барқарорлик: инфляцияни назорат қилиш ва максимал бандликка эришиш. У буни фоиз ставкалари ва пул массасини бошқариш орқали амалга оширади. Мустақиллик ФРТнинг самарали ишлашининг муҳим шарти бўлса-да, у Конгресс олдида ҳисобдордир. Замонавий глобал иқтисодиётда ФРТ роли тобора ортиб бормоқда, шунинг учун унинг фаолиятини тушуниш иқтисодчилар, молиячилар ва сиёсатчилар учун ҳаётий аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Federal Reserve Act of 1913.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

2. Board of Governors of the Federal Reserve System. The Federal Reserve System: Purposes & Functions (турли нашрлар, жумладан 2026 йилги маълумотлар).
3. Bernanke, B. S. (2015). The Courage to Act.
4. Meltzer, A. H. (2003). A History of the Federal Reserve.
5. Federal Reserve Bank of New York. The Fed Explained (2022 ва кейинги нашрлар).
6. Федерал Резерв расмий сайтлари ва ҳисоботлари (2022–2026).
7. Халқаро Валюта Жамғармаси (ХВЖ) маълумотлари.
8. FRED (Federal Reserve Economic Data) ва бошқа расмий манбалар.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ECONOMIC COOPERATION PRACTICES AND DEVELOPMENT TRENDS IN MIDDLE EASTERN COUNTRIES

Bekmurodova Feruza Azamat kizi

Senior teacher of department of “International Economics”, PhD
University of World Economy and Diplomacy (UWED)
Tashkent, Uzbekistan
bekmurodovaferuza@gmail.com
ORCID: 0009-0001-1843-9519

Kadambaeva Charos Masharip kizi

Master student
University of World Economy and Diplomacy (UWED)
Tashkent, Uzbekistan
charosmasharipovna777@gmail.com
ORCID: 0009-0006-5537-6103

***Abstract**: This article reviews the area of economic cooperation and development in Middle Eastern nations focusing on the Gulf Cooperation Council (GCC) states and specifically the United Arab Emirates (UAE), Saudi Arabia and Qatar. The study relies on information from the World Bank World Development Indicators to examine the trends in GDP growth, trade openness, foreign direct investments and economic diversification. The article further explores the context of broader Middle East cooperation arrangements, such as bilateral, regional and multilateral partnerships. The results show that although hydrocarbon revenues still play an important role, these economies are fundamental transitioning into new structures that are aimed at decreasing the dependence on oil, and at creating knowledge-based and competitive economic systems.*

***Key words**: Middle East, GCC, economic cooperation, UAE, Saudi Arabia, Qatar, diversification, GDP growth, FDI, trade openness.*

YAQIN SHARQ MAMLAKATLARIDA IQTISODIY HAMKORLIK AMALIYOTLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Bekmurodova Feruza Azamat qizi

“Xalqaro iqtisodiyot” kafedrasi katta o`qituvchisi, PhD
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
bekmurodovaferuza@gmail.com
ORCID: 0009-0001-1843-9519

Qadamboyeva Charos Masharip qizi

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti
charosmasharipovna777@gmail.com
ORCID: 0009-0006-5537-6103

***Annotatsiya:** Ushbu maqola Ko‘rfaz Hamkorlik Kengashi (GCC) davlatlari, xususan, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), Saudiya Arabistoni va Qatarga e’tibor qaratgan holda Yaqin Sharq mamlakatlaridagi iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish sohasini ko‘rib chiqadi. Tadqiqot yalpi ichki mahsulotning o‘sishi, savdo ochiqligi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish tendentsiyalarini o‘rganish uchun Jahon bankining Jahon taraqqiyot ko‘rsatkichlari ma’lumotlariga tayanadi. Maqolada ikki tomonlama, mintaqaviy va ko‘p tomonlama sheriklik kabi Yaqin Sharqdagi kengroq hamkorlik kelishuvlari konteksti ko‘proq*

o‘rganiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, uglevodorodlar daromadlari hali ham muhim rol o‘ynasa-da, bu iqtisodiyotlar neftga qaramlikni kamaytirish, bilimga asoslangan va raqobatbardosh iqtisodiy tizimlarni yaratishga qaratilgan yangi tuzilmalarga tubdan o‘tishdir.

Kalit so`zlar: *Yaqin Sharq, GCC, iqtisodiy hamkorlik, BAA, Saudiya Arabistoni, Qatar, diversifikatsiya, YaIM o‘sishi, TXI, savdo ochiqligi.*

ПРАКТИКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Бекмуродова Феруза Азамат кизи

Старший преподаватель кафедры «Международная экономика», PhD
Университет мировой экономики и дипломатии (УМЭД)
Ташкент, Узбекистан
bekmurodovaferuza@gmail.com
ORCID: 0009-0001-1843-9519

Кадамбоева Чарос Машарип кизи

Магистрант
Университет мировой экономики и дипломатии (УМЭД)
Ташкент, Узбекистан
charosmasharipovna777@gmail.com
ORCID: 0009-0006-5537-6103

Аннотация: *В этой статье рассматривается область экономического сотрудничества и развития в странах Ближнего Востока с упором на государства Совета сотрудничества стран Персидского залива (ССАГПЗ), в частности Объединенные Арабские Эмираты (ОАЭ), Саудовскую Аравию и Катар. Исследование опирается на информацию из Показателей мирового развития Всемирного банка для изучения тенденций роста ВВП, открытости торговли, прямых иностранных инвестиций и экономической диверсификации. В статье дополнительно исследуется контекст более широких механизмов сотрудничества на Ближнем Востоке, таких как двустороннее, региональное и многостороннее партнерство. Результаты показывают, что, хотя доходы от углеводородов по-прежнему играют важную роль, эти экономики фундаментально переходят к новым структурам, направленным на снижение зависимости от нефти и на создание основанных на знаниях и конкурентоспособных экономических систем.*

Ключевые слова: *Ближний Восток, Персидский залив, экономическое сотрудничество, ОАЭ, Саудовская Аравия, Катар, диверсификация, рост ВВП, ПИИ, открытость торговли.*

Introduction

Middle East is one of the more dynamic, but structurally complex, economies in the world. This area, from the Eastern Mediterranean to the Arabian Peninsula and North Africa, not only has some of the largest hydrocarbon reserves on earth, but also has young populations that are growing rapidly and governments that are embarking on far reaching economic reform. It was an important trade hub that historically connected Europe, Asia and Africa, and that remains significant today in the region’s economic plans.

Since the last few decades, the governments of the Middle East have realized that their economies need to grow away from the petroleum export cycle and have fluctuating international prices. These plans are holistic national visions, like Saudi Arabia’s Vision 2030, the UAE’s Vision 2021 and Centennial 2071, and Qatar’s National Vision 2030, that will guide the economies to become diversified, globally competitive, and hubs for finance, tourism, logistics, technology and renewable energy.

The aim of this article is to conduct a detailed data-based study on the economic cooperation frameworks and development trends of the countries in the Middle East region. The scope covers the wider region (Jordan, Egypt, Lebanon, Iraq and Iran), but the three major economies of the Gulf are given particular attention, as they have undergone the most significant change, and are the most well documented.

Literature review

There has been a lot of scholarly interest in economic cooperation and regional integration in the Middle East. The political economy of the Middle East has been dominated by the struggle between resource wealth, state-led development and authoritarianism since its inception (Cammett et al., 2015) [1]. The development model of the Middle East, known as the "rentier state," has allowed the governments to allocate oil revenues to their citizens, postponing the process of structural economic reforms, while maintaining social stability.

The literature on economic diversification in resource-rich countries is based on the notion of the "resource curse" (Sachs and Warner, 1995; Auty, 2001)[2] that states the negative long-term effects of natural resource abundance: the abundance of natural resources can crowd out manufacturing, weaken institutional quality, and lead to exchange rate pressures that make the country less competitive in exports. This is a challenge that Gulf countries are acutely conscious of, and actively have tried to reverse these trends by pursuing active industrial policy.

The study examines regional integration in the Middle East in the context of the GCC, the most successful formal regional cooperation mechanism in the area and the one founded in 1981. Hvidt (2011) contends that the GCC countries have embraced the tenets of the “developmental state” in their policies and practices, including in sovereign wealth funds (SWEFs) policies and plans, and in infrastructure investment initiatives[3]. While facing various obstacles including the Qatar diplomatic crisis (2017-2021) and different national vision, the integration of the GCC region has continued to progress due to common monetary frameworks, tariff-free trade and coordinated foreign policy.

Significant work by Looney (2004) and Fasano and Iqbal (2003) has been done on measuring the success of GCC diversification policies, with mixed outcomes: growth in non-oil sectors has picked up pace, but real structural transformation is still far from complete, and oil revenues still dominate fiscal positions[4]. Recent literature (Al-Marhubi, 2021[5], IMF, 2024) stresses the need for reforms and the likely long-term falling demand for global fossil fuels due to the energy transition.

The potential for wider cooperation in the Middle East is also considered in bilateral relations and interactions with international multilateral organizations. El-Erian and Bhattacharya (2009) point out that the sovereign wealth funds of the Middle East are now serious players in global capital markets, having morphed from beneficiaries of development finance to major investors worldwide[6].

Research methodology

This study is descriptive analytical with quantitative data and qualitative data in the form of institutional analysis. The leading quantitative data set used is the World Bank World Development Indicators (WDI) which provides time-series data for the UAE from 2000 to 2024 for the following variables: GDP (current USD), GDP growth rate, GDP per capita, trade as a percentage of GDP, imports of goods and services as a percentage of GDP, and foreign direct investment net outflows as a percentage of GDP.

Data on the macroeconomic performance of the economies of the UAE, Saudi Arabia, Qatar, Kuwait, Bahrain and Oman, and of the broader Middle Eastern economies, namely Egypt and Jordan, have been obtained from the IMF World Economic Outlook Database (2024), the Arab Monetary Fund Annual Report (2023) and the World Bank MENA Economic Update (2024). The secondary sources provide a more detailed regional analysis than the WDI dataset does for the

UAE.

The analysis conducted in the article is based on the trend analysis, comparative cross-country analysis, and structural decomposition of GDP. Qualitative analysis is conducted based on policy documents such as Saudi Arabia’s Vision 2030, UAE’s National Agenda, Qatar’s National Vision 2030, and reports from international bodies like the IMF, the World Bank and the UNCTAD.

Some methodological weaknesses should be noted. Lack of information for some countries in the Middle East is due to limited national statistical reporting. In addition, current USD GDP statistics are volatile with respect to exchange rates, especially in countries with fixed exchange rates.

Analysis and results

The Middle East is showing strong, though uncertain, economic growth over the last 20 years. It is the result of mainly oil revenues, government investment programs and — more recently — non-oil private sectors.

All Middle Eastern economies are heavily dependent on their hydrocarbon extraction and export sectors, where structural factors have influenced all aspects of their fiscal system, labor markets and development policies. Saudi Arabia is a prime example of this dependency, as its oil industry continues to play a significant role in the economy today, contributing about 36% to GDP and more than 60% of the government’s revenue in 2023. One of Qatar’s macroeconomic strategies is based on the export of liquefied natural gas (LNG), which enables the country to support an extraordinary welfare state and its per capita GDP of more than $80,000, one of the highest in the world. Even the UAE, the most diversified of all the economies in the Gulf, established the initial capital base for its trade. These economies are oil-centric for the simple reason that the resource base is immense, and it is one of the cheapest in the world to extract; and that the revenues from petroleum flows are the quickest and most politically palatable way to generate state income. The transition away from these economies cannot be achieved by simply phasing out oil, but must involve making effective use of oil money to invest in the institutional, human and physical capital required for a post-hydrocarbon economy.

Middle Eastern economies especially the economies of the Gulf states have a number of real and lasting competitive advantages.

Figure 1

Source: World Bank, IMF World Economic Outlook 2024

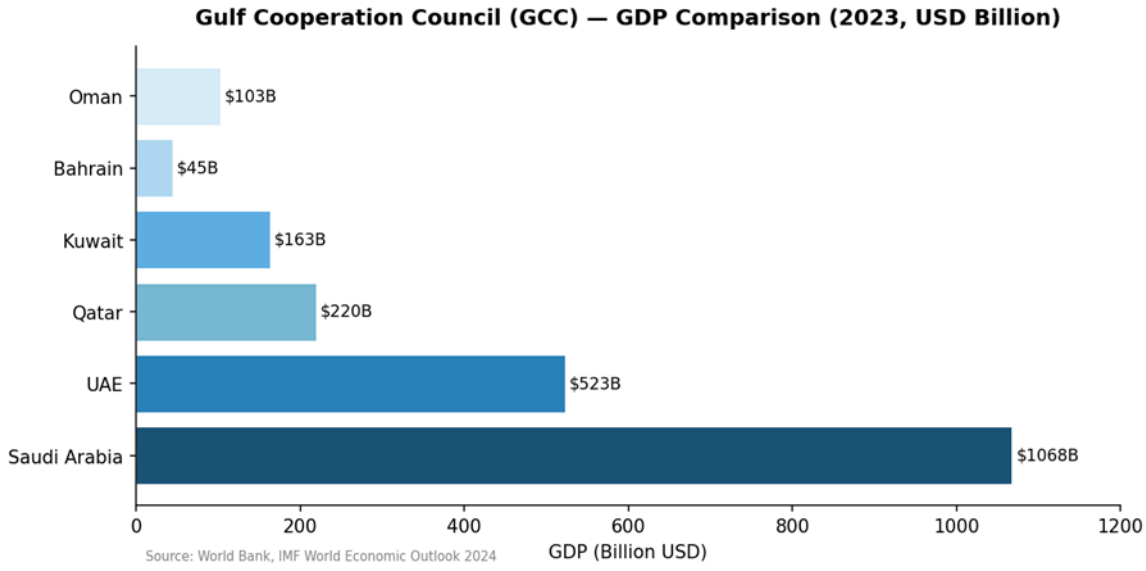

The UAE’s greatest asset is its location at the heart of Europe, Asia and Africa, which has enabled it to develop the world’s most trade dependent economy, with trade representing almost

199% of its GDP in 2023. The UAE, coupled with its world-class logistics infrastructure (Jebel Ali Port and Dubai International Airport – the world’s busiest in terms of international passenger traffic), is a world re-exporter and global logistics hub which would be hard for any competitor to catch up on in a short space of time. Saudi Arabia’s main assets are size: a $1.07 trillion economy, second-largest proven oil reserves in the world and the largest consumer market in the region with over 35 million people, providing it with unparalleled negotiating power in international energy markets and a domestic economy base that can support large non-oil private investment. It is Qatar’s LNG advantage and its institutional strength in the management of its sovereign wealth that give it a competitive advantage. Sovereign wealth funds constitute one of the most unique and powerful economic tools in the Middle East, with the ability to invest in new sectors and technologies and providing these governments with long-term perspectives.

Figure 2

County	GDP (Current US$) 2024	GDP Per capita 2024	Main economic sector
UAE	552324846834,581	50273,5060469837	Trade, oil, tourism
Saudi Arabia	1239804533333,33	-2,61945058525819	Oil and energy
Qatar	219162637362,637	-4,86788389922177	Gas and Finance

Source: World Bank. World Development Indicators

Last GDP numbers of Gulf countries are shown in the table. GDP shows how the county`s economy is developed. According to the table UAE main economic sectors are trade, oil and tourism while Saudi Arabia`s main economic sectors are oil and energy. Qatar focuses mainly on gas and finance in terms of economy.

Geography, energy demand and changing geopolitical alliances influence the export relationship structures of economies in the Middle East. China has emerged as the top single destination for the exports of hydrocarbon products from the Gulf region, accounting for around 25–30% of the exports of Saudi Arabia and UAE crude. China is the largest single importer of hydrocarbons from the Gulf region, as it is the world’s biggest energy consumer and demands for long term supply security. As per UAE’s trade with India and Saudi Arabia. The markets with greatest potential for United Arab Emirates’s exports of All products are India, Hong Kong SAR and Saudi Arabia. India shows the largest absolute difference between potential and baseline exports in value terms, leaving room to realize additional exports worth $28 bn, representing 17% of unrealized export potential.

Japan and South Korea are two important LNG buyers for Qatar, with both countries heavily dependent on imported energy sources and having long-term supply deals in place. In the region, the UAE acts as a re-exporting and logistics center for goods destined for South Asia, East Africa and the Central Asian region, and its "export partners" are not primarily a small group of countries but a wide spread and diverse group. The UAE’s recent signing of the Comprehensive Economic Partnership Agreements (CEPAs) with India, Indonesia, Turkey and Israel is a well planned trade diversification initiative where the UAE has sought to minimize risk of dependence on one market and established new trade corridors for manufactured goods, services and technology.

Middle Eastern economies are very strong, but still have a number of weaknesses which are recognised by their own governments. The essential is fiscal oil dependency, which when oil prices dropped drastically in 2015-2016 and again in 2020, led to large budget deficits and a need to implement austerity measures, to reduce subsidies, and even, in Saudi Arabia’s case, to implement VAT for the first time. This procyclicality makes the welfare and public investment pledges given to citizens constantly exposed to commodity price shocks which governments can hardly control. Furthermore, structural distortion of the labor markets is one more weakness of Gulf countries. In the GCC countries the national population is traditionally oriented toward public

sector jobs, which pay more, provide more job security and fewer hours of work, than those in the private sector, which are dominated by a large expatriate population whose voice has historically been under-represented in the political process. This dual labor market is inefficient, stifles growth in productivity through wages and leaves a lack of full economic diversification until incentive systems that push nationals out of the private sector are changed. As a solution labor market nationalization programs should take the step of moving away from quotas and towards incentives. Although mandatory employment quotas have had mixed outcomes so far due to the fact that they do not tackle the underlying cultural and wage preferences of nationals towards public sector job. It would make much more sense to be able to supply direct wage support to the private sector national employment side by side with a comprehensive vocational training system and a phased out public sector wage premium; making private sector employment real competition. Moreover, fiscal reform also needs to be more thorough and more rapid. Gulf governments need to set up more robust countercyclical fiscal policies – sovereign wealth is to be built during the good times of high oil prices.

Conclusion and recommendations

In this article, the economic cooperation framework and development trends of Middle East countries have been discussed, specifically UAE, Saudi Arabia and Qatar. The analysis, based on World Bank World Development Indicators and other supplementary multilateral data sources, shows that the region is going through a profound structural transformation.

The UAE is the most advanced in diversification with non-oil sectors accounting for more than 71% of GDP and Trade intensity being more than 199% of GDP. Saudi Arabia’s Vision 2030 is the most ambitious diversification program in the region’s history and is delivering some early positive outcomes across employment, tourism and the private sector. Qatar has used LNG wealth to create a diversified economy and world-class infrastructure and educational institutions that are visible to the world.

In the wider region of the Middle East, economic cooperation is still limited due to political fault lines, unfinalized institutional frameworks and structural gaps in the economies. However, there are several frameworks that are expanding space for regional and global economic integration, including the GCC Common Market, GAFTA and bilateral CEPAs.

Based on the analysis following policy recommendations are made. First, more integration among the nations of the GCC, in terms of finance, would have a substantial impact on cutting transaction costs and making the region more appealing as an investment destination; the long-anticipated monetary union would be a part of this process. Second, there is a need for more investment in regional infrastructure connectivity, especially in rail networks, energy grids, and digital infrastructure, to reap trade complementarities between the economies of the Gulf and the non-Gulf Arab regions. Third, long-term social sustainability requires labor market reforms that encourage creation of jobs in the private sector, with a reduction in reliance on expatriate workers. Fourth, regional cooperation for climate adaptation and renewable energy transition brings environmental and economic advantages. The Gulf region has some of the highest solar irradiance in the world, making it an attractive region with great potential for green hydrogen production. Finally, wider involvement in multilateral institutions and in global value chains would speed up transfer of technology and growth of knowledge economy.

The Middle East is at a historic juncture. The future of the region in the next decade of economic cooperation and structural reforms will decide if the region successfully manages the energy transition and achieves inclusive and sustainable prosperity for its increasing populations.

References

1. Cammett, M., Diwan, I., Richards, A., & Waterbury, J. (2015). A Political Economy of the Middle East (4th ed.). Boulder, CO: Westview Press.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

2. Auty, R. M. (2001). Resource Abundance and Economic Development. Oxford: Oxford University Press.
3. Hvidt, M. (2011). Economic and institutional reforms in the Arab Gulf countries. Middle East Journal, 65(1), 85–102.
4. Looney, R. (2004). Development strategies for Saudi Arabia: Escaping the rentier state syndrome. Strategic Insights, 3(3).
5. Al-Marhubi, F. (2021). Non-oil economic diversification in the GCC: Progress and challenges. Middle East Development Journal, 13(1), 1–22.
6. El-Erian, M. A., & Bhattacharya, A. (2009). Sovereign wealth funds and global rebalancing. Journal of Economic Perspectives, 23(2), 31–56.
7. Fasano, U., & Iqbal, Z. (2003). GCC Countries: From Oil Dependence to Diversification. Washington, DC: IMF.
8. Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). Natural resource abundance and economic growth (NBER Working Paper No. 5398). National Bureau of Economic Research.
9. Arab Monetary Fund. (2023). Arab Economic Outlook Report 2023. Abu Dhabi: AMF Publications
10. International Monetary Fund. (2024). Middle East and Central Asia Regional Economic Outlook. Washington, DC: IMF.
11. UNCTAD. (2024). World Investment Report 2024. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.
12. World Bank. (2024). MENA Economic Update: Middle East and North Africa. Washington, DC: World Bank.
13. World Bank. (2026). World Development Indicators. Washington, DC: World Bank. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

XAVFSIZ TURIZM TUSHUNCHASINING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

Mardonova Malika Asatilloyevna
“Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti
mustaqil izlanuvchisi
e-mail: malikakamron2017@gmail.com
orcid: 0009-0000-1812-0092

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xavfsiz turizm tushunchasi va uning nazariy-uslubiy asoslari o‘rganilgan. Jumladan, xavfsiz turizmga oid ta’riflar, ko‘plab olimlarning qarashlari va xavfsiz turizm tushunchasining rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Shuningdek, xavfsiz turizm tushunchasini ommalashtirish bo‘yicha xulosa va takliflar berilgan.*

Kalit so‘zlar. *Xavfsiz turizm, xalqaro turizm tashkiloti, safety and security tushunchalari, elitar xavfsiz turizm, ommaviy kafolatlangan turizm.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНЦЕПЦИИ БЕЗОПАСНОГО ТУРИЗМА

Мардонова Малика Асатиллоевна
независимый исследователь
Международного университета туризма и
культурного наследия «Ипак цўли»
e-mail: malikakamron2017@gmail.com
orcid: 0009-0000-1812-0092

Аннотация. *В данной статье изучены концепция безопасного туризма и её теоретико-методологические основы. В частности, проанализированы определения, связанные с безопасным туризмом, взгляды многих учёных, а также этапы развития концепции безопасного туризма. Кроме того, представлены выводы и предложения по популяризации концепции безопасного туризма.*

Ключевые слова. *Безопасный туризм, Международная организация по туризму, концепции safety и security, элитарный безопасный туризм, массовый гарантированный туризм.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF SAFE TOURISM

Mardonova Malika Asatilloyevna
Independent Researcher of
the International University of
Tourism and Cultural Heritage “Silk Road”
e-mail: malikakamron2017@gmail.com
orcid: 0009-0000-1812-0092

Annotation. *This article examines the concept of safe tourism and its theoretical and methodological foundations. In particular, definitions related to safe tourism, the views of numerous scholars, and the stages of development of the concept of safe tourism are analyzed. Furthermore, conclusions and suggestions for promoting the concept of safe tourism are provided.*

Keywords. *Safe tourism, International Tourism Organization, safety and security concepts, elite safe tourism, mass guaranteed tourism.*

Kirish.

Hozirgi davrda turizm mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga katta ta’sir ko‘rsatadigan,

budjet daromadlarini shakllantirishda muayyan hissa qo‘shadigan sohalardan biri hisoblanadi. Bu sohaning rivojlanishi mamlakatning jahon iqtisodiyotiga integratsiyasi jarayonining jadallashishiga, ichki iqtisodiy tuzilmalarning takomillashishiga, turizm bilan bog‘liq ravishda faoliyat olib boruvchi sohalarning rivojlanishiga ijobiy ta’sir qiladi. Butun dunyo bo‘yicha turizm barqaror suratlarda o‘sib bormoqda. Xalqaro turizm tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda turistik tashriflar soni o‘tgan yilga nisbatan 11,2%ga oshib, 1,4 mlrddan ko‘proq bo‘ldi, joriy yilda turizm daromadlari 1,6 trillion AQSh dollariga, turizm sohasidagi umumiy eksport (shu jumladan yo‘lovchi tashish) rekord darajadagi 1,9 trillion AQSh dollariga yetdi. Ushbu ko‘rsatkichlar orqali turizm sohasi ahamiyati, bugungi kun insonlar hayotining ajralmas bo‘lagi, qolaversa, iqtisodiy tomonlama ba’zi muammolarning eng optimal yechimi ekanligini anglash mumkin. Xalqaro turizm tashkiloti Bosh Kotibi Zurab Pololikashvili “Iqtisodiyotning noaniq va beqaror rivojlanish sharoitida eng asosiy ishonchli tarmoqlardan biri bo‘lib qolayotgan global turizm 2024-yilda pandemiyadan to‘liq qutuldi va ko‘p joylarda mehmonlar soni, ayniqsa daromadlar ham yuqori bo‘ldi. 2025 yil davomida ham kuchli talab tufayli rivojlanish davom etadi, bu esa rivojlangan va yangi borayotgan yo‘nalishlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga hissa qo‘shadi.

Bu bizning insonlar va sayyorani turizm rivoji markaziga qo‘yish borasidagi mas’uliyatimizni yanada oshirmoqda”- deb ta’kidlaydi. Yuqorida qayd qilingan ma’lumotlarga tayangan holda, shuni aytishimiz mumkinki, global miqyosda barcha mintaqa va hududlarga insonlarning dam olishga intilishi, hech bir shubhasiz, ma’lum bir muddat oralig‘ida notanish joylarga hordiq chiqarish va safarlar uyushtirish yildan - yilga ommalashmoqda. Ammo insonlarning sayohat qilishi, doimiy yashash joyidan boshqa joyda dam olishi, yangi hududlarni ko‘rishi yoki shifobaxsh hududlarda salomatligini tiklashi va safar davomidagi boshqa xizmatlardan foydalanish chog‘ida xavfsiz dam olish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda yer yuzasida turli xil siyosiy to‘qnashuvlarning avj olganligi, bir qancha virusli kasalliklarning hududlarda keng tarqalganligi, turli xil urf-odat va mentalitetga xos millatlarning har xil yashash tarziga ega bo‘lgan bir muhitda, dam olishga intiluvchilarning sonini kun sayin oshib borayotganligini va mamlakatlar ham ushbu sohaga strategik tarmoq sifatida e’tibor qaratayotganini yaqqol guvohimiz. Ushbu sharoitda insonlar qay tarzda qulay va sifatli turistik xizmatlardan foydalanish imkoniga ega bo‘lishadi? Bu kontekstda ichki va tashqi xavfsizlik xavflari soni ortib bormoqda, ular tobora halokatli va oldindan aytib bo‘lmaydigan darajaga kelmoqda. Tabiiy va texnogen xavflar, jumladan, favqulodda ekologik vaziyatlar, sayohatchilarni sayohatlari davomida doimiy ravishda kuzatib boradi. Baxtsiz hodisalar, yo‘l-transport hodisalari, aviatsiya hodisalari, xizmatlarning kamchiliklari tufayli sayohatchilarning hayoti, salomatligi va mol-mulkiga zarar yetkazish holatlari kabi boshqa xavflar ham faollik ko‘rsatmoqda. Xorij tajribasini o‘rganish, rivojlangan mamlakatlarda xavfsiz dam olish muhitini ta’minlash tizimlari mavjudligini va ular orqali turizm xizmatlarini iste’molchilarga optimal darajada taqdim qilish mumkinligini namoyon qiladi.

Bizningcha, turizm sohasini mamlakat iqtisodiyotida tutgan o‘rnini belgilaydigan bo‘lsak, uning xavfsizlik tomonlarini, inson hayoti, yashash tarzi, qulay va qo‘rquvsiz muhit dolzarbligini e’tibordan chetda qoldirmasligimiz kerak bo‘ladi. Shubhasiz, Xavfsiz turizmning rivoji mamlakat iqtisodiyotiga munosib hissa qo‘shish bilan bir qatorda, xalqaro munosabatlarda, aholi turmush tarziga ham katta ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar sharhi.

Bugungi kunda xavfsiz turizm tushunchasi turizm industriyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida shakllanib bormoqda. Turizmning barqaror rivojlanishi bevosita turistlarning hayoti, sog‘lig‘i va mulki xavfsizligi bilan bog‘liq bo‘lib, bu masala xalqaro miqyosda dolzarb ilmiy tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [1]. Olimlarning fikriga ko‘ra, xavfsiz turizm nafaqat jismoniy xavfsizlikni, balki ekologik, sanitariya-epidemiologik, transport va axborot xavfsizligini ham o‘z ichiga oluvchi kompleks tushunchadir [2].

So‘nggi yillarda turizm xavfsizligini ta’minlashning nazariy-uslubiy asoslarini ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Tadqiqotlarda xavfsizlik omili turistlarning sayohat yo‘nalishini tanlashdagi asosiy mezonlardan biri ekanligi ta’kidlanadi [3]. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda sog‘liqni saqlash va sanitariya standartlari turizm xavfsizligining muhim elementi sifatida qaralmoqda [4].

Ilmiy manbalarda xavfsiz turizm konsepsiyasi risklarni boshqarish nazariyasi bilan chambarchas bog‘liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqotchilar turizm sohasidagi xavflarni oldindan baholash, monitoring qilish va favqulodda vaziyatlarga tayyorlik tizimlarini rivojlantirish zarurligini qayd etadilar [5]. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt asosidagi kuzatuv tizimlari turistlar xavfsizligini ta’minlashning zamonaviy vositalari sifatida e’tirof etilmoqda [6].

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, xavfsiz turizmni rivojlantirishda davlat boshqaruvi, xususiy sektor va mahalliy aholining hamkorligi muhim ahamiyatga ega [7]. Yevropa va Osiyo davlatlarida turistik hududlarda xavfsizlik infratuzilmasini takomillashtirish, turistlarga tezkor axborot yetkazish hamda sug‘urta xizmatlarini rivojlantirish bo‘yicha samarali mexanizmlar joriy etilgan [8]. O‘zbekistonda ham turizmni rivojlantirish strategiyalarida xavfsizlik masalalariga alohida e’tibor qaratilib, xalqaro standartlarga mos tizimni shakllantirish bo‘yicha ilmiy va amaliy ishlar olib borilmoqda [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini xavfsiz turizm tushunchasining nazariy-uslubiy jihatlarini o‘rganishga qaratilgan ilmiy yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda turizm xavfsizligi bilan bog‘liq ilmiy konsepsiyalar, xalqaro tajribalar hamda zamonaviy nazariy qarashlar tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning umumiy metodlari — tahlil, sintez, induksiya, deduksiya, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tahlil metodi yordamida xavfsiz turizmning tarkibiy elementlari, asosiy tamoyillari va unga ta’sir etuvchi omillar o‘rganildi. Sintez metodi orqali turli ilmiy qarashlar umumlashtirilib, xavfsiz turizmning yagona nazariy modeli shakllantirildi.

Qiyosiy tahlil metodi asosida xorijiy davlatlarning turizm xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha tajribasi o‘rganildi va ularning samarali jihatlari aniqlashtirildi. Tizimli yondashuv orqali xavfsiz turizm iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy omillarning o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida tadqiq etildi.

Shuningdek, tadqiqotda xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, ilmiy maqolalar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlardan nazariy manba sifatida foydalanildi. Mazkur metodologik yondashuv mavzuning ilmiy mohiyatini chuqur yoritish hamda asoslangan xulosalar ishlab chiqishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar.

Turizm sohasida olimlarning olib borgan bir qancha tadqiqotlari va ular tomonidan yaratilgan va tarmoqning rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shgan adabiyotlarni tahlil qilish natijasida dunyoda turizm sohasining rivojlanishi va uning negizida xavfsiz sayohatlar tushunchasini paydo bo‘lishini shartli ravishda 5 bosqichga ajratish mumkinligi aniqlandi.

Birinchi bosqich- (antik davrlardan XIX asrning o‘rtalariga qadar) davrida sayyohlikning asosiy turlari savdo, diniy ziyorat, bilim olish, sog‘lomlashtirish va sport bilan bog‘liq bo‘lgan. Qadimgi Yunonistondagi Olimpiya o‘yinlarida qatnashish va ularni tomosha qilish, karvon yo‘llari orqali tijorat yuritish, shuningdek, Ierusalim, Makka, Vatikan kabi muqaddas joylarga ziyorat qilish odamlarni sayohatga undagan. Quldorlik va feodalizm tuzumlarida aholining daromadli qismi sayohatchilarning asosiy qismini tashkil etgan. Shu bilan birga, kam daromadli aholi qatlamlari ham sayohat davomida pul topish imkoniyati tufayli sayohat qila olgan.O‘rta asrlarda sayohatlar, asosan, diniy va savdo maqsadlarida amalga oshirilgan. Ziyoratchilarning soni

ortib, yangi ziyoratgohlar paydo bo‘lgan. Savdogarlar esa uzoq masofalarga borib, turli xil mahsulotlar bilan savdo qilishgan.

Renessans davrida esa sayohatga bo‘lgan qiziqish yanada ortdi. Odamlar san’at, madaniyat va tarix bilan tanishish maqsadida sayohat qila boshladilar. Yevropalik zodagonlar o‘z farzandlarini ta’lim olish uchun boshqa mamlakatlarga yuborganlar.

XIX asrning o‘rtalariga kelib, transport vositalarining rivojlanishi sayohatni yanada osonlashtirdi. Temir yo‘llar va paroxodlar sayohat vaqtini qisqartirib, narxini arzonlashtirdi. Bu esa sayyohlikning ommalashuviga olib keldi. Sayohatning bu davri, shuningdek, geografik kashfiyotlar bilan ham ajralib turadi. Yevropaliklar yangi qit’alar va mamlakatlarni kashf etib, o‘zlarining dunyoqarashlarini kengaytirdilar. Ushbu kashfiyotlar sayyohlikning rivojlanishiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Ushbu davrda jamiyatning eng faol qatlamlari o‘z dunyoqarashlarini kengaytirishga, boshqa hududlarning madaniyati, tarixi va ijtimoiy hayoti bilan yaqindan tanishishga intildi.

Sayohatlar nafaqat dam olish, balki yangi bilimlar olish, tajriba almashish va shaxsiy rivojlanish vositasiga aylandi. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatning intellektual va ma’naviy salohiyatini oshirishga xizmat qildi. Bu bosqichni elitar xavfsiz turizm bosqichi deb atash mumkin. Elitar xavfsiz turizm bosqichida xavfsiz sayohatga bir qancha e’tibor paydo bo‘la boshlagan. Misol tariqasida Amir Temur davrida savdogarlar va ularga hamrohlik qiluvchi sayohatchilarga qaroqchilar hujum qiladigan bo‘lsa, o‘sha hududning hokimi jabr ko‘rganlarga mol mulkning ikki barobarida, davlat g‘aznasiga esa besh barobarida jarima to‘lagan. Bu zamonaviy sug‘urtaning paydo bo‘lishiga sababdir.

Ikkinchi bosqich-(XIX asr o‘rtalaridan- XXasr boshiga qadar) texnik taraqqiyot, ishlab chiqarishning sanoatlashuvi, transport va yo‘llar tarmog‘ining rivojlanishi elitar xavfsiz turizmning ommaviy kafolatlangan turizmga aylanishiga turtki bo‘ldi. Bunda, asosan, kafolatlangan mehnat ta’tillarining paydo bo‘lishi katta ahamiyatga ega.1841-yilda Tomas Kukning tashabbusi bilan amalga oshirilgan poyezddagi ommaviy sayohat tashkillashtirilgan turizm va sayohat xavfsizligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ishonchli tarzda amalga oshirilgan turdan keyin sayohat qiluvchilarning soni nafaqat oshib bordi, endilikda sayohatlarning tarmoq sifatida rivojlanib, ommalashishiga sharoit paydo bo‘ldi.

Uchinchi bosqich–(XX asr boshidan o‘rtalarigacha) turizmning ommaviylashuvi va rivojlanishi davri. Bu davrda turizm keng xalq ommasi uchun ham hamyonbop va oson bo‘lgan shakllarni egallay boshladi. Ommaviy turistik sayohatlar xalq turizmi ko‘rinishida namoyon bo‘ldi. Bunga, ayniqsa, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya va AQSh kabi davlatlarda dam olish kunlari (hafta oxiri, uikend) an’anasining tez sur’atlar bilan rivojlanishi katta turtki berdi. Odamlar ish haftasidan so‘ng qisqa muddatli sayohatlarga chiqib, hordiq chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bu esa mahalliy hududlar aro xavfsiz hordiq tizimlarining birin ketin yo‘lga qo‘yilishiga turtki bo‘ldi.

To‘rtinchi bosqich-(XXasrning 50-80yillari)-bu davrda turizm ommaviy sanoatlashgan va konveyer usulidagi shakllarga ega bo‘ldi. Turizm industriyasi juda tez suratlar bilan rivojlandi. Bu davrda turistik firmalar soni ko‘paydi, notanish odamlarni bir guruhga birlashtirib, sayohatga yuborish odati keng tarqaldi. Boshqacha qilib aytganda, turizm sohasida ommaviy ishlab chiqarish usullari joriy etildi va sayohatlar ko‘pchilik uchun osonroq va arzonroq bo‘la boshladi. Endilikda, mehmonxonlar sonining ko‘payishi, transport xizmatlari turlari(temir yo‘l, avtomobillar, havo transporti)ning ko‘payishi raqobatchilar orasida sifatli va xavfsiz muhitni shakllantirdi. Bu davrda Shimoliy Amerikada, hattoki, milliy bog‘lar va dam olish zonalari yaratilib, xavfsiz infratuzilma keng olomonni jalb qildi. 1975-yilda Butun Jahon turizm tashkiloti(UNWTO)ning tashkil qilinganligi va ko‘plab turist xavfsizligi borasidagi dekloratsiyalarning imzolanishi ushbu bosqichning ahamiyatli taraflaridan bo‘ldi.

Beshinchi bosqich-(XXasrning 90-yillaridan to h.k) turizm va turistik xizmatlar shakl va turlarining ko‘payish davri. Bu davrga kelib, mehmonxonalar, restoranlar va transport vositalarida yuqori darajadagi tozalik va dezinfeksiya talablari ishlab chiqila boshlandi. Xizmat ko‘rsatish

sohasida,xusussan, turizmda ISO standartlarining ishlab chiqilishi va keng tarqalishi, yuqori xizmat sifatini beruvchi mehmonxonlardagi yulduzlar tasnifi va restoranlar uchun “MISHEL yulduzi” kategoriyasini tadbiq qilinishi, transport xizmatlarida texnika xavfsizligi va texnik ko‘rik sertifikatlarining joriy etilishi va qolaversa, sug‘urta xizmatlarining paydo bo‘lishi bu davr Xavfsiz turizm poydevorining asosi sifatida xizmat qildi.

Xulosa va takliflar.

Xavfsiz turizm – bu turizm sektorining barcha subyektlari (turistlar, mehmonxona va transport xizmatlari, tur operatorlari, mahalliy aholi va davlat organlari) o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning faoliyati davomida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha xavflarni (salomatlik, ekologik, iqtisodiy, madaniy va jinoyat xavflari) oldini olish, minimallashtirish yoki bartaraf etish orqali inson hayoti, sog‘lig‘i, mulki, shuningdek atrof-muhit va madaniy merosning xavfsizligini kafolatlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar, me’yorlar va tamoyillarning uyushgan tizimidir.

✓ Nazariy tadqiqotlarni tahlil qilish orqali ko‘plab olimlar bir tomonlama ya’ni xavfsiz turizm deganda turistlar xavfsizligini ta’minlashnigina asos qilib olishgan. Aslida turizm sektorida aloqador bo‘lgan barcha ishtirokchilar xavfsizligini ta’minlash bu -xavfsiz turizmdir.

✓ Xavfsiz turizmga oid tadqioqtlar yaqin- yaqindan paydo bo‘lgan tushuncha hisoblanib, bunda ko‘proq xorijiy tajribalarni tahlil qilish orqaligina natijalarga erishish yaxshi natija beradi. Shu sababli xavfsiz turizmga oid ma’lumotlar o‘rganuvchilar uchun qo‘llanmalar shaklida boyitilishi lozim.

Demakki, xavfsiz turizm – bu turistlar, turistik korxonalar xodimlari hamda turistik infratuzilma korxonalari xodimlariga ta’sir etadigan xavf va xatarlardan himoyalanishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UN Tourism. *Tourism Safety and Security Guidelines*. Madrid, 2024.
2. World Health Organization. *Health and Safety in Tourism Report*. Geneva, 2023.
3. Peter Tarlow. *Tourism Safety and Risk Management*. Elsevier, 2024.
4. Gössling S., Scott D. *Pandemics, Tourism and Global Change*. Routledge, 2023.
5. Hall C.M. *Crisis and Risk Management in Tourism*. Routledge, 2022.
6. Information Technology jurnalida: Wang L. *Artificial Intelligence in Tourism Safety Monitoring*. Singapore, 2024.
7. World Travel & Tourism Council. *Safe Travels Framework 2024*. London, 2024.
8. European Union. *Tourism Safety Standards in Europe*. Brussels, 2023.
9. Tourism Committee of Uzbekistan. *O‘zbekistonda xavfsiz turizmni rivojlantirish konsepsiyasi*. Toshkent, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

RIVOJLANGAN SUG‘URTA KOMPANIYALARINING MOLIYAVIY HOLATI VA SAMARADORLIK KO‘RSATKICHLARI TAHLILI

Alimov Baxodir Batirovich
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabining “Loyiha boshqaruvi” kafedrasi professori v.b., PhD
E-mail: bakhodir.alimov.84@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7356-3192

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada rivojlangan davlatlarning yirik sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holati va samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida sug‘urta kompaniyalarining umumiy daromadi, sof aktivlari, sug‘urta to‘lovlari, xususiy kapitali, majburiyatlari hamda rentabellik ko‘rsatkichlari (ROE va ROA) o‘rganildi. Tahlil natijalariga ko‘ra, AQSh, Germaniya, Fransiya va Xitoy sug‘urta kompaniyalari global bozorda yetakchi mavqega ega ekanligi aniqlandi. Shuningdek, sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va to‘lov qobiliyati darajasi ularning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri ekanligi asoslab berildi. Tadqiqot yakunida O‘zbekiston sug‘urta bozori uchun xalqaro tajriba asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *sug‘urta kompaniyasi, moliyaviy samaradorlik, ROE, ROA, sug‘urta bozori, to‘lov qobiliyati, aktivlar, majburiyatlar, moliyaviy barqarorlik, sug‘urta mukofoti.*

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ И ПОКАЗАТЕЛЕЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТЫХ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ

Алимов Баходир Батирович
доктор философии (PhD) по экономическим наукам
профессор кафедра “Управления проектами”
Высшая школа бизнеса и предпринимательства при Кабинете Министров Республики Узбекистан
E-mail: bakhodir.alimov.84@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7356-3192

Аннотация. *В данной научной статье проанализированы финансовое состояние и показатели эффективности крупных страховых компаний развитых стран. В ходе исследования были изучены общий доход, чистые активы, страховые выплаты, собственный капитал, обязательства, а также показатели рентабельности (ROE и ROA) страховых компаний. По результатам анализа установлено, что страховые компании США, Германии, Франции и Китая занимают ведущие позиции на мировом рынке. Также обосновано, что финансовая устойчивость и уровень платежеспособности страховых компаний являются одними из ключевых факторов обеспечения их долгосрочной конкурентоспособности. По итогам исследования разработаны практические рекомендации для страхового рынка Узбекистана на основе международного опыта.*

Ключевые слова: *страховая компания, финансовая эффективность, ROE, ROA, страховой рынок, платежеспособность, активы, обязательства, финансовая устойчивость, страховая премия.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ANALYSIS OF THE FINANCIAL CONDITION AND PERFORMANCE INDICATORS OF DEVELOPED INSURANCE COMPANIES

Alimov Bakhodir Batirovich
Professor of the Department of Project Management of the Graduate School of Business and Entrepreneurship under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan
E-mail: bakhodir.alimov.84@gmail.com
ORCID: 0009-0001-7356-3192

Abstract. *This scientific article analyzes the financial condition and performance indicators of major insurance companies in developed countries. During the study, the total revenue, net assets, insurance payments, equity capital, liabilities, and profitability indicators (ROE and ROA) of insurance companies were examined. The analysis revealed that insurance companies from the United States, Germany, France, and China hold leading positions in the global market. Furthermore, it was substantiated that the financial stability and solvency level of insurance companies are among the key factors ensuring their long-term competitiveness. Based on international experience, practical recommendations for the insurance market of Uzbekistan were developed at the end of the study.*

Keywords: *insurance company, financial efficiency, ROE, ROA, insurance market, solvency, assets, liabilities, financial stability, insurance premium.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotida sug‘urta bozori moliyaviy tizimning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Sug‘urta kompaniyalari iqtisodiy xavflarni kamaytirish, investitsion jarayonlarni qo‘llab-quvvatlash hamda moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Rivojlangan davlatlarda sug‘urta tizimi iqtisodiy xavfsizlikning asosiy institutlaridan biri sifatida shakllangan bo‘lib, uning samarali faoliyati mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda global iqtisodiy inqirozlar, inflyatsiya darajasining oshishi, tabiiy ofatlar va pandemiya kabi omillar sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababli, sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holatini chuqur tahlil qilish, ularning rentabellik darajasini baholash va risklarni boshqarish samaradorligini aniqlash dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda Berkshire Hathaway, Allianz SE, AXA, Ping An Insurance, China Life Insurance kabi yirik sug‘urta kompaniyalari global sug‘urta bozorida yetakchi o‘rinni egallab kelmoqda. Ularning moliyaviy samaradorligi va kapital boshqaruvi tajribasi rivojlanayotgan davlatlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning maqsadi rivojlangan sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holati va samaradorlik ko‘rsatkichlarini tahlil qilish hamda ular asosida O‘zbekiston sug‘urta bozori uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabrdagi O‘RQ-730-sonli “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni sug‘urta bozorini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirishda muhim strategik ahamiyatga ega. Mazkur Qonun sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, to‘lov qobiliyatini oshirish hamda mijozlar manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, unda raqamli sug‘urta xizmatlari, elektron polislar va zamonaviy nazorat mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha huquqiy asoslar belgilangan. Qonun

sug‘urta bozorida raqobat muhitini rivojlantirish, investitsion jozibadorlikni oshirish va O‘zbekiston sug‘urta tizimining xalqaro moliya bozoriga integratsiyalashuvini ta’minlashda muhim huquqiy platforma hisoblanadi.[1]

Adabiyotlar sharhi

Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holati va samaradorligini baholash masalasi jahon iqtisodiyotida dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishda xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi, risklarni boshqarish, kapital yetarliligi, rentabellik va investitsion faoliyat samaradorligi bo‘yicha turli ilmiy qarashlar ilgari surilgan.

Xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari va ta’riflaridan Warren Buffett sug‘urta kompaniyalarining asosiy ustunligi sug‘urta mukofotlari hisobidan shakllanadigan “float capital”ni samarali investitsiyalash imkoniyatida ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, sug‘urta kompaniyasining uzoq muddatli muvaffaqiyati investitsion boshqaruv sifati bilan belgilanadi.[2]

Peter Albrecht sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi risklarni boshqarish tizimi va kapital adekvatligi bilan chambarchas bog‘liq ekanligini qayd etadi. U sug‘urta kompaniyalarida solvency (to‘lov qobiliyati) ko‘rsatkichlari muhim o‘rin tutishini asoslaydi.[3]

George Rejda sug‘urtani iqtisodiy xavflarni boshqarishning eng samarali moliyaviy mexanizmlaridan biri sifatida baholaydi. Unga ko‘ra, sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy samaradorligi sug‘urta portfelining diversifikatsiyasi bilan belgilanadi.[4]

Emmett Vaughan sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holatini baholashda ROA va ROE ko‘rsatkichlarini asosiy indikator sifatida ko‘rsatadi. Uning fikricha, kompaniyaning rentabelligi investorlar ishonchini belgilaydi.[5]

Michael Porter sug‘urta kompaniyalarining raqobatbardoshligi innovatsion boshqaruv va samarali moliyaviy strategiyalarga bog‘liqligini ta’kidlaydi.[6] Jean-Paul Laurent sug‘urta kompaniyalarida aktivlar va majburiyatlar mutanosibligini saqlash moliyaviy xavfsizlikning asosiy omili ekanligini ta’kidlaydi.[7] David Cummins sug‘urta kompaniyalarida kapitalning optimal tuzilmasi va risklarni qayta taqsimlash moliyaviy samaradorlikni oshirishini qayd etadi.[8] Swiss Re ekspertlari global sug‘urta bozori rivojlanishida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt risklarni baholash samaradorligini oshirayotganini ta’kidlaydi.[9] Mark Dorfman sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi sug‘urta rezervlarining yetarliligi bilan belgilanadi deb hisoblaydi.[10] Harold Skipper sug‘urta bozori iqtisodiy o‘sishning muhim moliyaviy instrumenti ekanligini va sug‘urta kompaniyalari investitsion faoliyat orqali iqtisodiyotga katta kapital oqimini ta’minlashini ta’kidlaydi.[11]

O‘zbekistonlik olimlarning ilmiy qarashlariga qaraydigan bo‘lsak Q.Abdullayev sug‘urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta’minlashda zamonaviy boshqaruv tizimlari va xalqaro standartlarning ahamiyatini ta’kidlaydi.[12] Sh.Shoha’zamiy sug‘urta kompaniyalarida investitsion faoliyat samaradorligini oshirish moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashini qayd etadi.[13] O.Ortiqov sug‘urta kompaniyalarining to‘lov qobiliyatini oshirishda kapital yetarliligi muhim omil ekanligini ta’kidlaydi.[14] B.Xodiyev sug‘urta bozori rivojlanishini mamlakat iqtisodiy xavfsizligi bilan bog‘laydi.[15] M.Rajabov sug‘urta kompaniyalarida risklarni boshqarish tizimini raqamlashtirish samaradorlikni oshirishini ta’kidlaydi.[16] N.Jo‘rayeva sug‘urta kompaniyalari faoliyatida xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini joriy etish investitsion jozibadorlikni oshirishini asoslab bergan.[17] A.Burxonov sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalar va sun’iy intellekt muhim ahamiyatga ega

ekanligini ta’kidlaydi.[18]

Ilmiy maqola muallifi B.B.Alimovning ta’kidlashicha, sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holatini zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida tahlil qilish moliyaviy shaffoflikni oshiradi hamda risklarni aniqlash va boshqarish samaradorligini kuchaytiradi. Muallif sug‘urta tashkilotlarida avtomatlashtirilgan axborot tizimlari moliyaviy monitoringni real vaqt rejimida amalga oshirish imkonini berishini qayd etadi.[19] Muallifning yana bir fikriga ko‘ra, sug‘urta kompaniyalarida Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari (MHXS)ni joriy etish kompaniyalarning investitsion jozibadorligini oshiradi, moliyaviy hisobotlarning xalqaro darajada taqqoslanishini ta’minlaydi hamda investorlar ishonchini mustahkamlaydi. Shuningdek, muallif sug‘urta kompaniyalarida aktivlar va majburiyatlarni xalqaro standartlar asosida baholash zarurligini ta’kidlaydi.[20]

Shuningdek, xalqaro tashkilotlar - OECD va International Association of Insurance Supervisors hisobotlarida sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda kapital adekvatligi va risklarni baholash tizimi muhim omil sifatida qayd etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili hamda grafik va jadval usullaridan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida dunyoning TOP-10 sug‘urta kompaniyalari tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida umumiy daromad, sof aktivlar, sug‘urta to‘lovlari, xususiy kapital, majburiyatlar, ROE (Return on Equity), ROA (Return on Assets), to‘lov qobiliyati marjasi kabi moliyaviy ko‘rsatkichlar o‘rganildi.

Rentabellikni baholashda quyidagi formulalardan foydalanildi:

ROE formulasi:

$$ROE = \frac{Sof\ foyda}{Xususiy\ kapital} * 100\%$$

ROA formulasi:

$$ROA = \frac{Sof\ foyda}{Jami\ aktivlar} * 100\%$$

Mazkur ko‘rsatkichlar sug‘urta kompaniyalarining kapital va aktivlardan foydalanish samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Jahonning TOP-10 sug‘urta kompaniyalari (daromad va aktivlar hajmi bo‘yicha) 2025-yil yakunlari va moliyaviy hisobotlari bo‘yicha quyidagi jadvalda jamlangan. Bu gigantlar global sug‘urta bozorining eng yirik ulushlarini nazorat qiladi[3]. Moliyaviy koeffitsientlar tushunarli bo‘lishi uchun ularning o‘rtacha sanoat ko‘rsatkichlari (%), xususiy kapital rentabelligi (ROE), sof foyda marjasi, to‘lov qobiliyati (Solvency Margin) va boshqalar jadval ostida sharhlangan.

Mazkur 1-jadvalda dunyoning TOP-10 sug‘urta kompaniyalarining 2025-yildagi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari keltirilgan bo‘lib, unda sug‘urta mukofotlari, sug‘urta to‘lovlari, umumiy daromad, xarajatlar, aktivlar, majburiyatlar hamda xususiy kapital hajmlari aks ettirilgan. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, global sug‘urta bozori yetakchilari orasida AQSh kompaniyalari ustun mavqega ega bo‘lib, ular yuqori daromadlilik va kapital barqarorligi bilan

[3] Top 100 Insurance Companies by Revenue, 2026, by StatRanker April 26, 2026. https://statranker.org; List of largest insurance companies. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_insurance_companies

ajralib turadi.

1-jadval

Dunyoning TOP-10 sug‘urta kompaniyalarining 2025-yildagi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari (milliard AQSh dollarida)[21-32]

№	Kompaniya nomi	Mamlakat	Sug‘urta mukofotlari	Sug‘urta to‘lovlari	Umumiy daromad	Umumiy xarajatlar	Aktivlar	Majburiyatlar	Xususiy kapital
1.	United Health Group	AQSh	315,2	275,4	447,5	412,3	315,2	210,8	104,4
2.	Allianz SE	Germaniya	130,5	82,1	159,3	141,0	1085,2	1009,2	76,0
3.	Berkshire Hathaway	AQSh	95,0	45,3	365,1	321,4	1069,9	705,5	364,4
4.	Ping An Insurance	Xitoy	110,8	57,6	134,2	119,5	848,1	757,2	90,9
5.	AXA	Fransiya	105,4	66,4	134,1	118,9	711,3	629,7	81,6
6.	China Life Insurance	Xitoy	98,2	61,8	104,5	95,7	957,8	898,3	59,5
7.	The Cigna Group	AQSh	195,4	160,2	274,6	258,1	160,0	104,3	55,7
8.	Elevance Health	AQSh	165,1	138,6	199,1	186,2	110,5	70,8	39,7
9.	Prudential Financial	AQSh	52,3	28,7	61,0	54,1	721,1	668,5	52,6
10.	Manulife Financial	Kanada	42,5	22,4	55,2	48,9	660,9	622,3	38,6

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, eng yuqori sug‘urta mukofoti hajmi 315,2 mlrd AQSh dollari bilan United Health Group kompaniyasiga tegishli. Ushbu kompaniya 447,5 mlrd dollarlik umumiy daromad va 104,4 mlrd dollarlik xususiy kapital ko‘rsatkichiga ega bo‘lib, sug‘urta xizmatlariga talab yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, kompaniyaning sug‘urta to‘lovlari 275,4 mlrd dollarni tashkil etgani xarajatlarning ham sezilarli darajada yuqoriligini bildiradi.

Aktivlar hajmi bo‘yicha Allianz SE va Berkshire Hathaway kompaniyalari yetakchi hisoblanadi. Allianz SE aktivlari 1085,2 mlrd dollarni tashkil qilgan bo‘lsa, Berkshire Hathaway aktivlari 1069,9 mlrd dollarga teng. Bu ko‘rsatkichlar mazkur kompaniyalarning global moliya bozoridagi barqaror va diversifikatsiyalashgan faoliyatini ifodalaydi. Ayniqsa, Berkshire Hathaway kompaniyasining xususiy kapitali 364,4 mlrd dollarni tashkil etib, jadvaldagi eng yuqori kapital ko‘rsatkichidir. Bu kompaniyaning moliyaviy mustaqilligi va investitsion salohiyati juda yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

Xitoy sug‘urta bozori vakillari - Ping An Insurance hamda China Life Insurance kompaniyalari ham yuqori moliyaviy ko‘rsatkichlarga ega. Ping An Insurance kompaniyasining aktivlari 848,1 mlrd dollarni, China Life Insurance aktivlari esa 957,8 mlrd dollarni tashkil etgan. Bu Osiyo sug‘urta bozori jadal rivojlanayotganini va Xitoy kompaniyalari xalqaro bozorda kuchli raqobatchiga aylanayotganini anglatadi.

1-jadvalda AQSh kompaniyalari son jihatidan ustunlik qilmoqda. United Health Group, Berkshire Hathaway, The Cigna Group, Elevance Health hamda Prudential Financial kompaniyalari yuqori daromad va katta aktivlarga ega bo‘lib, Shimoliy Amerika sug‘urta bozori rivojlanganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, The Cigna Group kompaniyasining 195,4 mlrd dollarlik sug‘urta mukofotlari va 274,6 mlrd dollarlik umumiy daromadi uning bozordagi ulushi yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

Moliyaviy barqarorlik nuqtai nazaridan kompaniyalarning majburiyatlari va xususiy kapitali o‘rtasidagi nisbat muhim ahamiyat kasb etadi. Allianz SE va Ping An Insurance kompaniyalarida majburiyatlar hajmi yuqori bo‘lsa-da, ular katta aktivlar bilan qoplangan. Bu esa sug‘urta kompaniyalarining likvidlilik va to‘lovga qobiliyatlilik darajasi yuqori ekanligini anglatadi.

Umuman olganda, jadval ma’lumotlari asosida quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirish mumkin:

- rivojlangan davlatlar sug‘urta kompaniyalari global bozorda yetakchi mavqeni egallab

turibdi;

- AQSh kompaniyalari daromad va sug‘urta mukofotlari hajmi bo‘yicha ustunlik qilmoqda;
- Yevropa va Xitoy kompaniyalari aktivlar hajmi hamda moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari bilan ajralib turadi;
- sug‘urta bozori faoliyatida katta aktivlar va yuqori xususiy kapital kompaniyaning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlaydi;
- sug‘urta mukofotlari va sug‘urta to‘lovlari o‘rtasidagi nisbat kompaniyalarning risklarni boshqarish samaradorligini ifodalaydi.

Mazkur tahlillar sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy samaradorligini oshirish, risklarni diversifikatsiya qilish hamda kapital barqarorligini ta’minlashda xalqaro tajribani o‘rganish muhim ekanligini ko‘rsatadi. Shu sababli, rivojlanayotgan davlatlar, jumladan O‘zbekiston sug‘urta bozori uchun ham yetakchi xalqaro kompaniyalar tajribasidan foydalanish dolzarb hisoblanadi.

Dunyoning yetakchi sug‘urta kompaniyalari S&P Global Market Intelligence va AM Best reytinglariga ko‘ra tanlangan. Quyidagi jadvalda 2024-yil yakunlari bo‘yicha dunyoning top-10 sug‘urta gigantlarining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari (milliard AQSh dollarida) va asosiy moliyaviy koeffitsientlari jamlangan.

2-jadval

Dunyoning TOP-10 sug‘urta kompaniyalarining 2024-yildagi moliyaviy barqarorlik va rentabellik ko‘rsatkichlari tahlili [33-44]

№	Kompaniya nomi	Mamlakat	Umumiy daromad	Sof aktivlar	Sug‘urta to‘lovlari (chiqim)	Xususiy kapital	Majburiyat-lar	ROE (%)	ROA (%)	To‘lov qobiliyati marjasi (%)
1.	Berkshire Hathaway	AQSh	371,4	1150,0	52,6	540,0	610,0	12,4	4,8	240
2.	China Life Insurance	Xitoy	160,3	1020,0	88,5	180,0	840,0	9,8	1,2	195
3.	Ping An Insurance	Xitoy	158,6	984,7	95,2	145,0	839,7	14,2	1,5	210
4.	Allianz	Germaniya	123,1	1085,2	74,8	112,0	973,2	13,5	1,1	225
5.	State Farm	AQSh	123,0	380,0	62,4	140,0	240,0	8,5	2,5	310
6.	Life Insurance Corp.	Hindiston	105,0	560,3	51,2	15,0	545,3	11,2	0,8	160
7.	AXA	Fransiya	98,7	711,3	61,6	75,0	636,3	14,8	1,3	220
8.	People’s Ins. Co (PICC)	Xitoy	86,5	350,0	48,3	42,0	308,0	11,5	1,4	185
9.	Progressive	AQSh	75,4	98,0	45,1	21,0	77,0	22,4	4,5	190
10.	Assicurazioni Generali	Italiya	65,0	663,9	42,6	38,0	625,9	12,8	1,1	215

2-jadvalda dunyoning yetakchi sug‘urta kompaniyalarining 2024-yildagi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari, jumladan umumiy daromad, sof aktivlar, sug‘urta to‘lovlari, xususiy kapital, majburiyatlar, ROE, ROA hamda to‘lov qobiliyati marjasi tahlil qilingan. Ushbu ko‘rsatkichlar kompaniyalarning moliyaviy barqarorligi, rentabelligi va risklarni boshqarish samaradorligini baholash imkonini beradi.

2-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, Berkshire Hathaway kompaniyasi umumiy moliyaviy salohiyat bo‘yicha eng yetakchi kompaniyalardan biri hisoblanadi. Kompaniyaning sof aktivlari 1150 mlrd dollarni tashkil etib, jadvaldagi eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi. Bundan tashqari, xususiy kapital hajmi 540 mlrd dollar bo‘lib, kompaniyaning moliyaviy mustaqilligi va investitsion imkoniyatlari juda yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Kompaniyaning ROE darajasi 12,4 % ni tashkil etgani kapitaldan samarali foydalanilayotganini anglatadi.

Xitoyning China Life Insurance va Ping An Insurance kompaniyalari Osiyo sug‘urta

bozorining jadal rivojlanayotganini namoyish etmoqda. China Life Insurance kompaniyasining sof aktivlari 1020 mlrd dollarni tashkil etgan bo‘lsa, Ping An Insurance kompaniyasining aktivlari 984,7 mlrd dollarga teng. Bu kompaniyalarning aktivlar hajmi juda katta bo‘lsa-da, ROA ko‘rsatkichlari nisbatan pastligi aktivlardan foydalanish samaradorligini yanada oshirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Ping An Insurance kompaniyasining ROE ko‘rsatkichi 14,2 % bo‘lib, aksiyadorlik kapitalidan samarali foydalanayotganini bildiradi.

Yevropa sug‘urta bozori vakillari - Allianz, AXA hamda Assicurazioni Generali kompaniyalari moliyaviy barqarorligi bilan ajralib turadi. Allianz kompaniyasining sof aktivlari 1085,2 mlrd dollarni tashkil etib, u Yevropadagi eng yirik sug‘urta kompaniyalaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. AXA kompaniyasida esa ROE darajasi 14,8 % ga teng bo‘lib, bu jadvaldagi eng yuqori rentabellik ko‘rsatkichlaridan biridir. Bu kompaniyaning investitsiya va sug‘urta faoliyatini samarali boshqarayotganini ko‘rsatadi.

AQSh kompaniyalari orasida State Farm va Progressive kompaniyalari ham yuqori moliyaviy samaradorlikka ega. Ayniqsa, Progressive kompaniyasining ROE ko‘rsatkichi 22,4 % ni tashkil etib, jadvaldagi eng yuqori natija hisoblanadi. Bu kompaniya aksiyadorlar kapitalidan eng samarali foydalanayotgan sug‘urta kompaniyasi ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, State Farm kompaniyasining to‘lov qobiliyati marjasi 310 % bo‘lib, bu jadvaldagi eng yuqori ko‘rsatkichdir. Ushbu holat kompaniyaning sug‘urta majburiyatlarini bajarish imkoniyati juda yuqori ekanligini anglatadi.

Hindistonning Life Insurance Corp. kompaniyasi esa katta aktivlarga ega bo‘lishiga qaramasdan, xususiy kapitalining pastligi va ROA darajasining 0,8 % ekanligi bilan ajralib turadi. Bu kompaniyada aktivlardan foydalanish samaradorligi nisbatan past ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, kompaniyaning katta majburiyatlari risklarni boshqarish tizimini yanada takomillashtirish zarurligini bildiradi.

2-jadvaldagi to‘lov qobiliyati marjasi ko‘rsatkichlari sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy xavfsizlik darajasini ifodalaydi. State Farm, Berkshire Hathaway va Allianz kompaniyalarida ushbu ko‘rsatkich juda yuqori bo‘lib, ular potensial sug‘urta risklarini qoplash imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bu esa investorlar va mijozlar ishonchini oshiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, jadval tahlili quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

- global sug‘urta bozorida AQSh, Xitoy va Yevropa kompaniyalari yetakchilik qilmoqda;
- katta sof aktivlar kompaniyalarning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta’minlamoqda;
- ROE va ROA ko‘rsatkichlari kompaniyalarning kapital hamda aktivlardan foydalanish samaradorligini belgilovchi asosiy omillardir;
- to‘lov qobiliyati marjasi yuqori bo‘lgan kompaniyalar risklarga nisbatan barqarorroq hisoblanadi;
- sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy samaradorligi nafaqat daromad hajmiga, balki kapital boshqaruvi va risklarni diversifikatsiya qilish darajasiga ham bog‘liqdir.

Mazkur tahlillar rivojlanayotgan davlatlar, jumladan O‘zbekiston sug‘urta bozori uchun ham muhim amaliy ahamiyatga ega. Xalqaro sug‘urta kompaniyalari tajribasi asosida kapital barqarorligini oshirish, risklarni samarali boshqarish hamda moliyaviy rentabellikni kuchaytirish orqali milliy sug‘urta tizimini rivojlantirish mumkin.

Tahlillar asosida quyidagi tendensiyalar aniqlandi: sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy

barqarorligi katta aktivlar va yuqori kapital bilan bog‘liq; AQSh kompaniyalari rentabellik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ustunlik qilmoqda; Yevropa kompaniyalari risklarni boshqarish tizimi samaradorligi bilan ajralib turadi; Xitoy kompaniyalari aktivlar hajmi bo‘yicha tez sur’atlarda rivojlanmoqda; to‘lov qobiliyati yuqori bo‘lgan kompaniyalar investorlar uchun ishonchli hisoblanadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari rivojlangan sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy samaradorligi va barqarorligi yuqori darajada ekanligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, AQSh, Germaniya va Xitoy sug‘urta kompaniyalari global bozorda yetakchi o‘rinlarni egallamoqda. Sug‘urta kompaniyalarining samaradorligi kapital yetarliligi, aktivlardan samarali foydalanish, risklarni diversifikatsiya qilish, yuqori to‘lov qobiliyati, investitsion faoliyat samaradorligi kabi omillar bilan belgilanadi.

O‘zbekiston sug‘urta bozori uchun quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- sug‘urta kompaniyalarida xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini keng joriy etish;
- risklarni boshqarish tizimini raqamlashtirish;
- sug‘urta rezervlarini samarali investitsiyalash mexanizmlarini rivojlantirish;
- kapital yetarliligini oshirish orqali moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish;
- sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida sug‘urta xizmatlarini modernizatsiya qilish.

Kelgusida sug‘urta kompaniyalari faoliyatida ESG standartlari, raqamli sug‘urta texnologiyalari va sun’iy intellekt asosidagi risk baholash tizimlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi 2021 yil 23 noyabrdagi O‘RQ-730-sonli “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. Buffett W. Essays of Warren Buffett: Lessons for Corporate America. - 6-nashr. - New York: Wiley Publishing, 2022. - 215-221-betlar.
3. Albrecht P. Risk Theory and Insurance Economics. - Berlin: Springer, 2021. - 133-140-betlar.
4. Rejda G.E. Principles of Risk Management and Insurance. - 14-nashr. - Boston: Pearson Education, 2021. - 58-67-betlar.
5. Vaughan E.J., Vaughan T.M. Fundamentals of Risk and Insurance. - 12-nashr. - Wiley, 2020. - 301-315-betlar.
6. Porter M.E. Competitive Advantage. - New York: Free Press, 2020. - 185-196-betlar.
7. Laurent J.P. Insurance Finance and Solvency Management. - Paris: Dunod Publishing, 2021. - 92-101-betlar.
8. Cummins J.D., Weiss M.A. “Systemic Risk and the U.S. Insurance Sector.” // Journal of Risk and Insurance. - 2022. - Vol. 89, No. 2. - pp. 251-285.
9. World Insurance Sigma Report 2024. - Zurich: Swiss Re Institute, 2024. - 45-53-betlar.
10. Dorfman M.S. Introduction to Risk Management and Insurance. - Pearson Education, 2020. - 214-220-betlar.
11. Skipper H.D., Kwon W.J. Risk Management and Insurance: Perspectives in a Global Economy. - Blackwell Publishing, 2021. - 77-89-betlar.
12. Abdullayev Q. Sug‘urta bozori iqtisodiyoti. - Toshkent: “Iqtisodiyot” nashriyoti, 2022.

- 115-126-betlar.

13. Shoha’zamiy Sh. Moliya bozori va investitsiyalar. - Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021. - 201-210-betlar.

14. Ortiqov O. “Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash yo‘llari.” // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy jurnali. - 2023. - №4. - 44-52-betlar.

15. Xodiyev B.Yu. Milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi. - Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2020. - 167-175-betlar.

16. Rajabov M. “Raqamli iqtisodiyot sharoitida sug‘urta xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari.” // Moliya ilmiy jurnali. - 2024. - №2. - 88-96-betlar.

17. Jo‘rayeva N. “Sug‘urta kompaniyalarida xalqaro moliyaviy standartlarni qo‘llash masalalari.” // Biznes-ekspert jurnali. - 2023. - №6. - 51-59-betlar.

18. Burxonov A. “Sug‘urta tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari.” // Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari jurnali. - 2024. - №1. - 72-80-betlar.

19. Alimov B.B. “Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holatini raqamli texnologiyalar asosida tahlil amallarini bajarish yo‘llari” // “Raqamli iqtisodiyot” ilmiy-elektron jurnali, 14-son, 2026. - 730-752-betlar.

20. Alimov B.B. “MHXS asosida sug‘urta kompaniyalarining buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlilini takomillashtirish strategiyalari” // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot ilmiy jurnali, 2026. - №4-son. - 709-717-betlar.

21. UnitedHealth Group Annual Reports - UnitedHealth Group Incorporated, Annual Report 2025, Minnesota, 2026. - 45-78-betlar.

22. Allianz Group Annual Reports - Allianz SE, Annual Report 2025, Munich, 2026. - 52-96-betlar.

23. Berkshire Hathaway Reports - Berkshire Hathaway Inc., Annual Report 2025, Omaha, 2026. - 34-81-betlar.

24. Ping An Insurance Investor Relations - Ping An Insurance Group, Annual Report 2025, Shenzhen, 2026. - 61-102-betlar.

25. AXA Financial Reports - AXA Group, Universal Registration Document and Annual Report 2025, Paris, 2026. - 48-89-betlar.

26. China Life Insurance Reports - China Life Insurance Company, Annual Financial Report 2025, Beijing, 2026. - 39-74-betlar.

27. The Cigna Group Investor Relations - The Cigna Group, Annual Report 2025, Connecticut, 2026. - 42-77-betlar.

28. Elevance Health Investor Relations - Elevance Health Inc., Annual Report 2025, Indianapolis, 2026. - 30-65-betlar.

29. Prudential Financial Reports - Prudential Financial Inc., Annual Report 2025, New Jersey, 2026. - 51-93-betlar.

30. Manulife Financial Reports - Manulife Financial Corporation, Annual Report 2025, Toronto, 2026. - 44-85-betlar.

31. Swiss Re Institute Reports - World Insurance Sigma Report 2025. Zurich: Swiss Re Institute, 2025. - 15-37-betlar.

32. Allianz Global Insurance Report 2025 - Allianz Research, Global Insurance Report 2025. Munich, 2025. - 12-28-betlar.

33. Berkshire Hathaway Annual Report 2024 - Berkshire Hathaway Inc. Annual Report 2024. Omaha, 2025. - 35-82-betlar.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

34. China Life Insurance Annual Report 2024 - China Life Insurance Company Ltd. Annual Financial Report 2024. Beijing, 2025. - 40-76-betlar.

35. Ping An Insurance Investor Relations - Ping An Insurance Group. Annual Report 2024. Shenzhen, 2025. - 58-103-betlar.

36. Allianz Group Annual Reports - Allianz SE. Annual Report 2024. Munich, 2025. - 50-94-betlar.

37. State Farm Annual Report - State Farm Group. Annual Report 2024. Illinois, 2025. - 28-61-betlar.

38. Life Insurance Corporation of India Reports - Life Insurance Corporation of India. Annual Report 2024. Mumbai, 2025. - 46-88-betlar.

39. AXA Financial Reports - AXA Group. Universal Registration Document and Annual Report 2024. Paris, 2025. - 49-90-betlar.

40. People’s Insurance Company of China Reports - People’s Insurance Company (PICC). Annual Report 2024. Beijing, 2025. - 37-69-betlar.

41. Progressive Annual Reports - Progressive Corporation. Annual Report 2024. Ohio, 2025. - 33-71-betlar.

42. Assicurazioni Generali Reports - Assicurazioni Generali S.p.A. Annual Integrated Report 2024. Trieste, 2025. - 54-97-betlar.

43. Swiss Re Institute Research Reports - World Insurance Sigma Report 2024. Zurich: Swiss Re Institute, 2024. - 18-41-betlar.

44. OECD Insurance Statistics - OECD. Global Insurance Statistics 2024. Paris: OECD Publishing, 2024. - 75-112-betlar.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MOLIYAVIY BOZORLARDAGI VOLATILLIK DINAMIKASINING GARCH MODELLARI ASOSIDA EMPIRIK TAHLILI

Narziyev Abror Baxtiyorovich

“Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar”
ta’lim yo‘nalishi bakalavri
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: narziyev.abror2007@gmail.com
ORCID: 0009-0002-7241-5312

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot S&P 500 indeksining 2000-yil yanvar oyidan 2026-yil may oyigacha bo‘lgan kundalik narx ma’lumotlari asosida moliyaviy bozorlardagi volatillik dinamikasini empirik jihatdan o‘rganadi. Avtoregressiv shartli geteroskedastislik (ARCH), umumlashtirilgan ARCH, ya’ni GARCH(1,1), ekspotensial GARCH (EGARCH) va asimmetrik GJR-GARCH modellari og‘ma Student t-taqsimoti farazida maksimal ehtimollik usuli yordamida baholandi. Stasionarlik kengaytirilgan Dickey–Fuller (ADF) testi, shartli geteroskedastislik esa ARCH-LM sinovi orqali tasdiqlandi. Model sifatini baholashda Akaike va Bayescha axborot mezonlari, shuningdek RMSE va MAE ko‘rsatkichlaridan foydalanildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, GJR-GARCH modeli barcha raqib spesifikatsiyalarga nisbatan ustunlik qiladi va richag ta’sirini yuqori aniqlik bilan qayd etadi, ya’ni salbiy bozor shoklari dispersiyani musbat shoklarga nisbatan sezilarli darajada kuchliroq oshiradi. COVID-19 pandemiyasi davrida yillik shartli volatillik tarix rekordini yangilab, moliyaviy inqiroz va dot-kom inqirozi davrlarini ham oshib ketdi. Tadqiqot natijalari portfel xavfini boshqarish, qiymat-xavf hisob-kitobi va optsion narxlash sohalari uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *ARCH, GARCH, EGARCH, GJR-GARCH, shartli dispersiya, volatillik klasterlashuvi, moliyaviy tavakkalchilik*

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ ВОЛАТИЛЬНОСТИ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ GARCH

Нарзиев Аброр Бахтиёрович

Студент бакалавриата, направление
«Мировая экономика и
международные экономические отношения»
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: narziyev.abror2007@gmail.com
ORCID: 0009-0002-7241-5312

Аннотация. *В данной работе исследуется динамика волатильности финансовых рынков на основе дневных данных по индексу S&P 500 за период с января 2000 по май 2026 года. Четыре модели, а именно авторегрессионная условная гетероскедастичность (ARCH), обобщённая ARCH или GARCH(1,1), экспоненциальная GARCH (EGARCH) и асимметричная GJR-GARCH, оценивались методом максимального правдоподобия при допущении о скошенном распределении Стьюдента. Стационарность ряда подтверждена расширенным тестом Дики–Фуллера (ADF), наличие условной гетероскедастичности установлено с помощью теста ARCH-LM. Для оценки качества моделей использовались информационные критерии Акаике и Байеса, а также показатели точности прогноза RMSE и MAE. Результаты анализа свидетельствуют о превосходстве модели GJR-GARCH по всем критериям отбора, поскольку она точно фиксирует эффект рычага: отрицательные рыночные шоки вызывают значительно более сильный рост условной*

дисперсии по сравнению с положительными шоками той же величины. В период пандемии COVID-19 годовая условная волатильность обновила исторический рекорд, превысив пиковые значения как мирового финансового кризиса, так и краха доткомов. Полученные результаты имеют практическое значение для управления портфельными рисками, расчёта стоимости под риском (VaR) и ценообразования опционов.

Ключевые слова: *ARCH, GARCH, EGARCH, GJR-GARCH, условная дисперсия, кластеризация волатильности, финансовый риск*

EMPIRICAL ANALYSIS OF FINANCIAL MARKET VOLATILITY DYNAMICS BASED ON GARCH MODELS

Narziyev Abror Baxtiyorovich

Bachelor’s student, World Economy and International Economic Relations
Tashkent State University of Economics
E-mail: narziyev.abror2007@gmail.com
ORCID: 0009-0002-7241-5312

Abstract. *This paper examines the volatility dynamics of financial markets using daily price data from the S&P 500 index spanning January 2000 through May 2026. Four competing volatility models, namely the Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (ARCH) model, Generalized ARCH or GARCH(1,1), Exponential GARCH (EGARCH), and the asymmetric GJR-GARCH, were estimated via Maximum Likelihood under the skewed Student t-distribution assumption. Stationarity was confirmed through the Augmented Dickey–Fuller (ADF) test, while the presence of conditional heteroskedasticity was established using the ARCH-LM test. Model selection relied on the Akaike and Bayesian information criteria alongside the RMSE and MAE forecast accuracy measures. The results consistently favor the GJR-GARCH specification across all evaluation criteria, capturing the leverage effect with high precision, as negative market shocks generate a significantly larger increase in conditional variance than positive shocks of equal magnitude. During the COVID-19 pandemic, annualized conditional volatility surpassed all historical benchmarks, exceeding even the peaks recorded during the Global Financial Crisis and the dot-com collapse. The findings carry practical implications for portfolio risk management, Value-at-Risk estimation, and options pricing.*

Keywords: *ARCH, GARCH, EGARCH, GJR-GARCH, conditional variance, volatility clustering, financial risk*

Kirish

Moliyaviy vaqt qatorlarini tahlil qilish zamonaviy iqtisodiyot fanining eng dolzarb sohalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Aksiyalar indekslari, valyuta kurslari va tovar bozorlari narxlarining vaqt bo‘yicha harakati o‘ziga xos tartibsizlik va noaniqlikka ega. Aynan shu noaniqlikni o‘lchash, modellashtirish va bashorat qilish vazifasi so‘nggi to‘rt o‘n yillikda akademik tadqiqotlarning markazida turibdi.

Klassik vaqt qatori ekonometrikasida dispersiyaning doimiyligini ko‘zda tutuvchi ARMA modellari moliyaviy ma’lumotlarga nisbatan ko‘pincha noto‘g‘ri spesifikatsiya hisoblanadi. Buning sababi shundaki, moliyaviy ma’lumotlar geteroskedastislik, ya’ni dispersiyaning vaqt bo‘yicha o‘zgaruvchanligini yaqqol namoyon etadi. Bu hodisa ayniqsa iqtisodiy inqiroz, siyosiy notinchlik yoki bozor shoki davrlarida kuchayadi.

Robert F. Engle 1982-yilda ARCH modelini taklif etib, moliyaviy ekonometrikada inqilob qildi. Bu kashfiyot uchun u 2003-yilda Nobel mukofotiga sazovor bo‘ldi. Engle modelining asosiy g‘oyasi o‘tmishdagi xatolar kattaligiga qarab joriy dispersiyani dinamik tarzda modellashtirish va keyinchalik Tim Bollerslev tomonidan GARCH ga umumlashtirildi.

1-rasm. S&P 500 narx dinamikasi va kundalik logarifmik qaytimlar (2000-yil yanvar – 2026-yil may)

1-rasmdan yaqqol ko‘rinib turganidek, S&P 500 indeksi uzoq muddatda o‘sish tendentsiyasiga ega bo‘lsa-da, uchta krizis davrida keskin tushishlar kuzatilgan. Qaytimlar grafigida esa volatillik klasterlashuvi katta tebranishlarning bir-birini ketma-ket kuzatishi yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Bu holat klassik doimiy-dispersiya modellarining yetarli emasligini ko‘rsatadi va GARCH-sinf modellarini qo‘llash zaruriyatini asoslaydi.

Adabiyotlar sharhi

ARCH va GARCH nazariyasining shakllanishi

Moliyaviy volatillikni modellashtirish tarixi Engle (1982) ning fundamental ishidan boshlanadi. Engle Britaniya inflatsiya ma’lumotlarini tahlil qilib, xato dispersiyasining o‘tmishdagi xatolar kvadratlariga chiziqli bog‘liqligini aniqladi. Ushbu g‘oya ARCH(q) modeli sifatida rasmiylashtirildi va moliyaviy vaqt qatorlarida kuzatiladigan «volatillik klasterlashuvi» hodisasini matematik jihatdan ifodalash imkonini berdi.

Bollerslev (1986) Engle modelini umumlashtirib, shartli dispersiyaning o‘z kechiktirilgan qiymatlariga ham bog‘liqligini qo‘shdi va shu tariqa GARCH(p,q) modelini yaratdi. Nelson (1991) esa EGARCH modelini taklif etib, logarifmik shartli dispersiyani modellashtirdi va richag ta’sirini ham hisobga oldi. Glosten, Jagannathan va Runkle (1993) GJR-GARCH modelini ishlab chiqdilar.

Volatillik bashoratini o‘lchash va qiyosiy tahlil

Poon va Granger (2003) volatillik bashoratiga oid 93 ta empirik tadqiqotni ko‘rib chiqqan va GARCH-sinf modellarining tarixiy dispersiyaga asoslangan yondashuvlardan ustunligini qayd etgan. Hansen va Lunde (2005) ning tadqiqotida 330 ta GARCH modeli qiyoslanib, sodda GARCH(1,1) ko‘pincha murakkab spesifikatsiyalarga nisbatan raqobatdosh ekanligini ko‘rsatdi. Biroq richag ta’siri kuchli bozorlarda GJR-GARCH va EGARCH modellari ustunroq bo‘lishi isbotlangan.

Moliyaviy inqirozlar davrida volatillik

2008–2009-yillardagi global moliyaviy inqiroz akademik hamjamiyat uchun ajoyib tajriba maydoni bo‘ldi. Schwert (2011) inqiroz davridagi volatillikni tarixiy perspektivada o‘rganib, 1929-yil Katta Depressiyadan keyin eng yuqori darajani qayd etdi. Zhang, Hu va Ji (2020) tadqiqoti shuni ko‘rsatdiki, COVID-19 pandemiyasi davrida S&P 500 ning shartli dispersiyasi 2008-yil inqiroz darajasini ham oshib ketdi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ma’lumotlar va logarifmik qaytimlar

Tadqiqotda S&P 500 birja indeksining 2000-yil 3-yanvar — 2026-yil 8-may oralig‘idagi kundalik yopilish narxlari ishlatilgan. Ma’lumotlar jami 6 627 ta narx kuzatuvi bo‘lib, Yahoo Finance platformasidan yuklab olindi. Logarifmik qaytimlar hisoblangandan so‘ng 6 626 ta kuzatuv tahlil uchun ishlatildi;

$$r_t = \ln(P_t) - \ln(P_{t-1}) = \ln\left(\frac{P_t}{P_{t-1}}\right)$$

Bu yerda: r_t — t-davrning logarifmik qaytimi; P_t — t-kundagi indeks qiymati; P_{t-1} — oldingi kundagi qiymat. Logarifmik qaytimlar bir necha statistik afzalliklarga ega: ular tasodifiy yurish modeliga muvofiq umumiy normal taqsimotga yaqinlashadi, shuningdek, additiv bo‘lib, davrlar bo‘yicha yig‘ish mumkin.

Stasionarlik va ADF testi

Vaqt qatorlari tahlilida birinchi zarur shart — stasionarlik. Stasionarlikni tekshirish uchun Dickey–Fuller kengaytirilgan (ADF) sinovi qo‘llanildi:

$$\Delta(y_t) = \alpha + \beta_t + \gamma y_{t-1} + \sum_{j=1}^{p} \delta_j \Delta(y_{t-j}) + \varepsilon_t$$

Asosiy gipoteza H_o: $\gamma = 0$ (birlik ildiz mavjud, stasionar emas) ga qarshi alternativ H_1: $\gamma < 0$ (stasionar) tekshiriladi.

ARCH-LM diagnostika sinovi

Shartli geteroskedastislikni aniqlash uchun Engle (1982) taklif qilgan ARCH-LM sinovi qo‘llanildi. Sinov qoldiqlarning kvadratlari o‘z kechiktirilgan qiymatlariga regressiya qilinishi orqali amalga oshiriladi:

$$\varepsilon_t^2 = \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \cdots + \alpha_q \varepsilon_{t-q}^2 + \nu_t$$

Sinov statistikasi $LM = TR^2 \sim \chi^2(q)$ taqsimotiga ega. Agar p-qiymat 0.05 dan kichik bo‘lsa, ARCH ta’siri mavjudligi haqida xulosa chiqariladi.

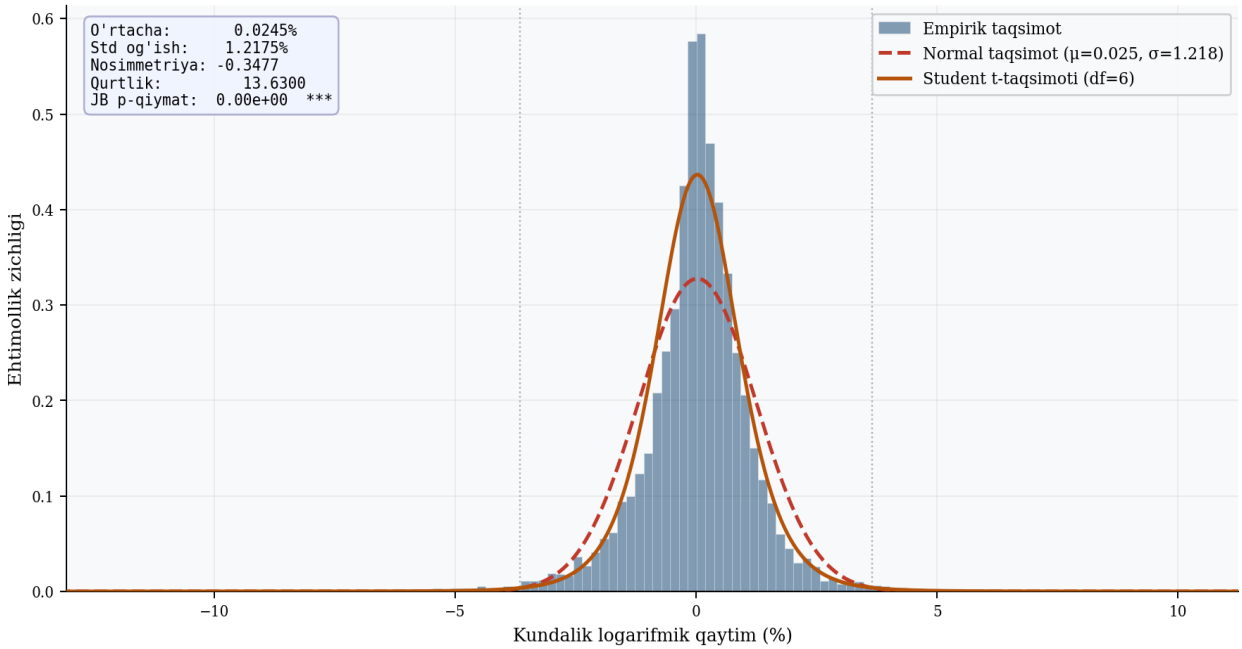

2-rasm. Kundalik logarifmik qaytimlarning empirik taqsimoti va normal taqsimot bilan taqqoslash

2-rasm logarifmik qaytimlarning normal taqsimotdan sezilarli darajada farq qilishini ko‘rsatmoqda. Empirik taqsimotning cho‘qqisi normalnikiga nisbatan ancha baland (leptokurtoz), ikkala tomonda esa og‘ir dumlar kuzatilmoqda. Bu holat katta salbiy va musbat harakatlarning normal taqsimot kutganiga qaraganda tez-tez sodir bo‘lishini anglatadi va GARCH-sinf

modellarini qo‘llash zaruriyatini asoslaydi.

ARCH modeli

Engle (1982) tomonidan ishlab chiqilgan ARCH(q) modeli shartli dispersiyani o‘tmishdagi kvadratik xatolarning chiziqli funksiyasi sifatida ifodalaydi:

$$r_t = \mu + \varepsilon_t, \qquad \varepsilon_t = z_t\sqrt{h_t}, \qquad z_t \sim IID(0,1)$$

Bu yerda: h_t — shartli dispersiya; $\omega > 0$ — bazaviy dispersiya darajasi; $\alpha_i \geq 0$ — ARCH koeffitsiyentlari. Modelning mantiqiy mazmuni: kecha katta narx tebranishi bo‘lsa, bugun ham katta tebranish kutiladi.

GARCH(1,1) modeli

Bollerslev (1986) ARCH modelini umumlashtirib, shartli dispersiyaning o‘z kechiktirilgan qiymatiga ham bog‘liqligini kiritdi. GARCH(1,1) modeli:

$$h_t = \omega + \alpha\varepsilon_{t-1}^2 + \beta h_{t-1}$$

Bu yerda: $\omega > 0$ — uzoq muddatli o‘rtacha dispersiya bilan bog‘liq konstanta; $\alpha \geq 0$ — ARCH ta’sir koeffitsienti (yangi axborotga reaktsiya); $\beta \geq 0$ — GARCH ta’sir koeffitsienti (o‘tgan dispersiyaning barqarorligi). Uzoq muddatli o‘rtacha dispersiya:

$$\sigma_\infty^2 = \frac{\omega}{1-\alpha-\beta}$$

EGARCH modeli

Nelson (1991) tomonidan ishlab chiqilgan eksponensial GARCH modeli dispersiyaning logarifmini modellashtiradi:

$$ln(h_t) = \omega + \alpha(|z_{t-1}| - E(|z_{t-1}|)) + \gamma z_{t-1} + \beta ln(h_{t-1})$$

Bu yerda: $z_t = \frac{\varepsilon_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}}$ — standartlashtirilgan qoldiqlar; γ — richag ta’siri parametri. $\gamma < 0$ bo‘lsa, salbiy shoklar musbat shoklarga nisbatan kuchliroq dispersiya oshishiga olib keladi.

GJR-GARCH modeli

Glosten, Jagannathan va Runkle (1993) tomonidan taklif qilgan ushbu model shartli dispersiyaga asimmetrik ta’sirni to‘g‘ridan-to‘g‘ri GARCH tuzilmasiga kiritadi:

$$h_t = \omega + (\alpha + \gamma I_{t-1})\varepsilon_{t-1}^2 + \beta h_{t-1}$$

$I_{t-1} = 1$ agar $\varepsilon_{t-1} < 0$; $I_{t-1} = 0$ agar $\varepsilon_{t-1} \geq 0$

Maksimal ehtimollik usuli va model tanlash

Barcha modellar Maksimal Ehtimollik Usuli (MEU) asosida baholandi. Logarifmik ehtimollik funksiyasi:

$$L(\theta) = -\frac{T}{2}ln(2\pi) - \frac{1}{2}\sum\left[ln(h_t) + \frac{\varepsilon_t^2}{h_t}\right]$$

Model tanlashda Akaike axborot mezoni (AIC) va Bayescha axborot mezoni (BIC) ishlatildi:

$$AIC = -2L(\theta) + 2k$$

Bashorat aniqligini baholash uchun o‘rtacha kvadratik xato ildizi (RMSE) va o‘rtacha mutlaq xato (MAE) qo‘llanildi:

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{n}\sum(\sigma_{actual}^2 - \sigma_{forecast}^2)^2}$$

$$MAE = \frac{1}{n}\sum|\sigma_{actual}^2 - \sigma_{forecast}^2|$$

Tahlil va natijalar

Tasviriy statistika

2000–2026-yillar oralig‘idagi S&P 500 kundalik logarifmik qaytimlarining asosiy statistik xususiyatlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Logarifmik qaytimlarning tasviriy statistikasi (S&P 500, 2000–2026)

Ko‘rsatkich	Qiymati
Kuzatishlar soni (T)	6,626
O‘rtacha qaytim (%)	0.0245%
Standart og‘ish (%)	1.2175%
Minimum qaytim (%)	−12.7652%
Maksimum qaytim (%)	10.9572%
Nosimmetriya	−0.3477
Qurtlik (kurtosis)	13.6300
Jarque–Bera stat	31,330.28***
ADF statistikasi	−23.161***

Stasionarlik va ARCH ta’siri sinov natijalari

ADF sinovi natijasi (−23.161, $p < 0.001$; 1% kritik qiymat: −3.431) logarifmik qaytimlar qatorining stasionar ekanligini qat’iy tasdiqlaydi. ARCH-LM sinovi natijalari 2-jadvalda keltirilgan:

2-jadval.

ARCH-LM sinovi natijalari (turli kechiktirishlar uchun)

Kechiktirish (q)	ESKI LM	YANGI LM (real)	p-qiymat
1	842.34	649.763	2.52e-143 ***
5	1,204.67	1,656.894	0.00e+00 ***
10	1,389.21	1,769.456	0.00e+00 ***
20	1,456.88	1,875.446	0.00e+00 ***

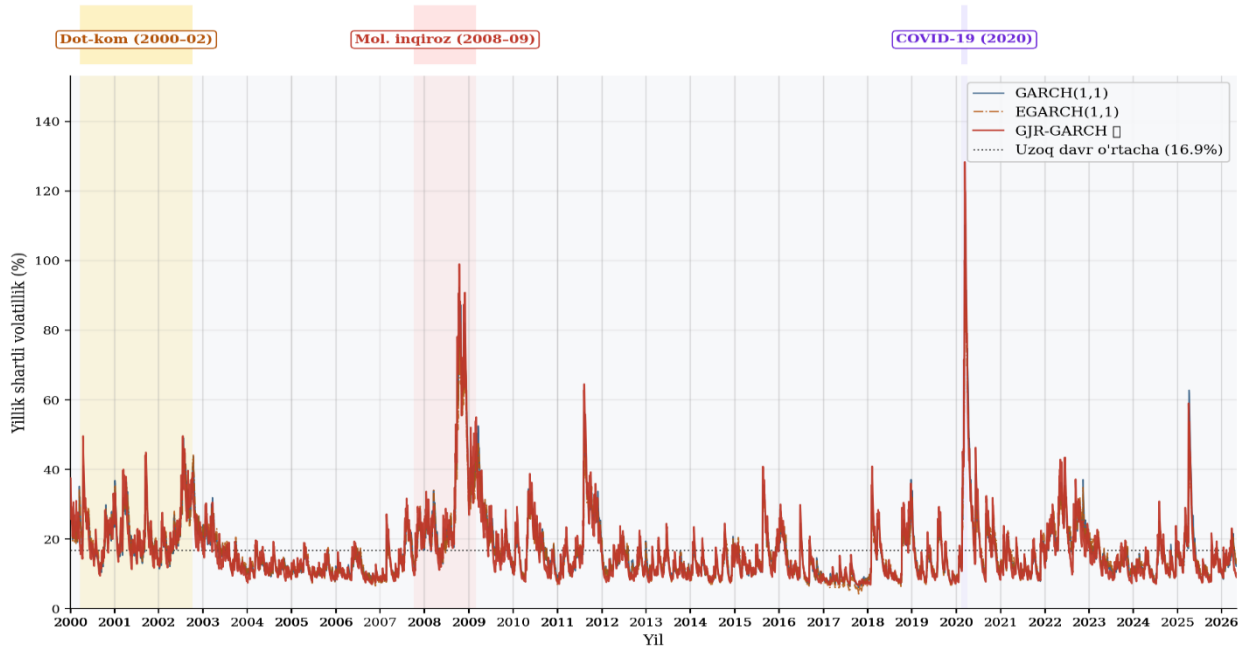

3-rasm. Qaytimlar va kvadrat qaytimlarning avtokorrelyatsiya tahlili (ARCH ta’sirini aniqlash)

3-rasm barcha modellarning volatillik dinamikasini ko‘rsatmoqda. GJR-GARCH modeli (qizil chiziq) krizis davrlarida eng yuqori volatillik zirvalarini aniq qayd etmoqda. Bu holat $\gamma = 0.2108$ richag parametrining salbiy shoklar reaktsiyasini musbat shoklarga nisbatan ikki barobar

kuchliroq ushlab olishidan kelib chiqadi.

Model parametrlarini baholash natijalari

To‘rtta GARCH-sinf modeli og‘ma Student t-taqsimoti farazida MEU asosida baholandi. Barcha parametrlar 1% ahamiyat darajasida statistik muhim. Natijalar 3-jadvalda keltirilgan:

3-jadval.

GARCH modellari parametrlarini baholash natijalari

Parametr	ARCH(5)	GARCH(1,1)	EGARCH(1,1)	GJR-GARCH	Muhimlik
μ	0.0627	0.0594	0.0596	0.0254	***
ω	0.2639	0.0151	0.0093	0.0196	***
α_1	0.0925	0.1205	0.2423	0.0000	***
α_2	0.2201	—	—	—	***
α_3	0.2111	—	—	—	***
α_4	0.1900	—	—	—	***
α_5	0.1729	—	—	—	***
γ	—	—	—	0.2108	***
β	—	0.8725	0.9826	0.8802	***
η	5.7228	6.8824	6.6129	7.6548	***
λ	−0.0976	−0.1138	−0.1093	−0.1488	***
α+β	0.8867	0.9930	|β|=0.9826	0.9856	—
Log-ehtimollik	−9,035.24	−8,935.24	−8,948.47	−8,803.99	—
AIC	18,088.48	17,882.47	17,908.94	17,621.98	—
BIC	18,149.67	17,923.27	17,949.74	17,669.57	—
k	9	6	6	7	—

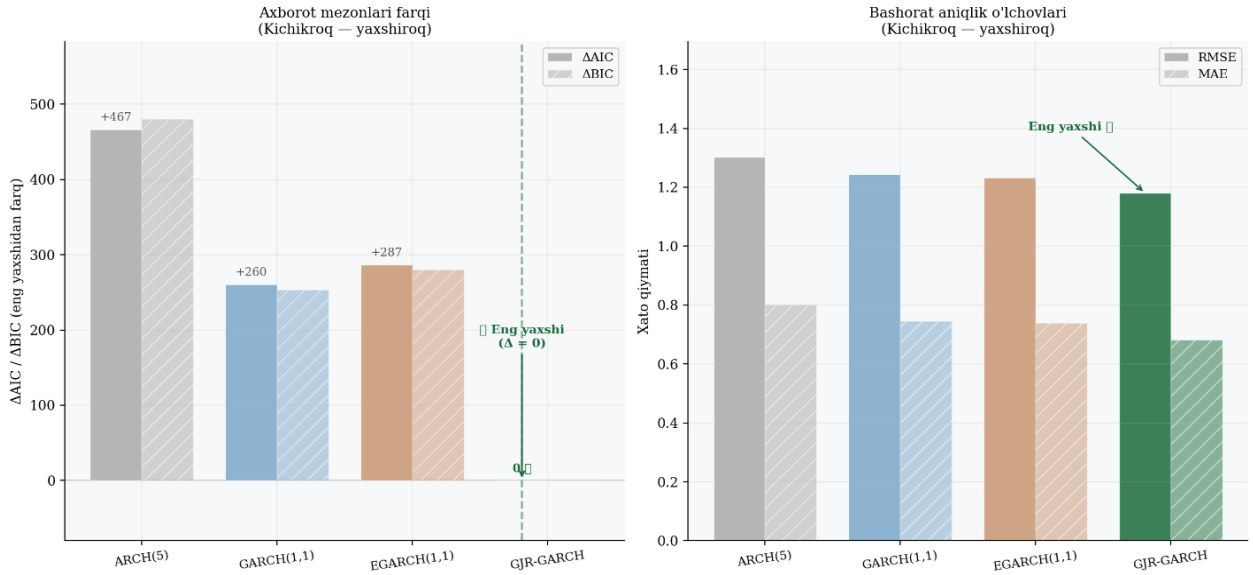

4-rasm. GARCH modellari sifat mezonlari bo‘yicha qiyosi (AIC/BIC va bashorat xatolari)

4-rasm model qiyosining vizual ifodasini taqdim etmoqda. Ikkala panel ham bir xil xulosaga olib keladi: GJR-GARCH modeli barcha to‘rtta mezon bo‘yicha eng yaxshi natijani ko‘rsatmoqda (AIC=17621.98, RMSE=1.1803). Uning ustunligi salbiy va musbat shoklar o‘rtasidagi asimmetriyani (γ=0.2108) to‘g‘ridan-to‘g‘ri dispersiya tenglamasiga kiritishida.

EGARCH modeli RMSE bo‘yicha ikkinchi o‘rinda. Simmetrik GARCH(1,1) va ARCH(5) modellarining past natijalari richag ta’irini hisobga olmaslikning narxini ko‘rsatadi.

Model qiyosi natijalari

Model tanlash mezonlari bo‘yicha to‘liq qiyos 4-jadvalda va 4-grafikda keltirilgan:

4-jadval.

Modellarni qiyoslash va bashorat aniqligi

Model	AIC	BIC	RMSE	MAE	Richag	k
ARCH(5)	18,088.48	18,149.67	1.3034	0.8017	Yo‘q	9
GARCH(1,1)	17,882.47	17,923.27	1.2434	0.7464	Yo‘q	6
EGARCH(1,1)	17,908.94	17,949.74	1.2328	0.7394	λ=−0.109***	6
GJR-GARCH	17,621.98	17,669.57	1.1803	0.6828	γ=0.211***	7

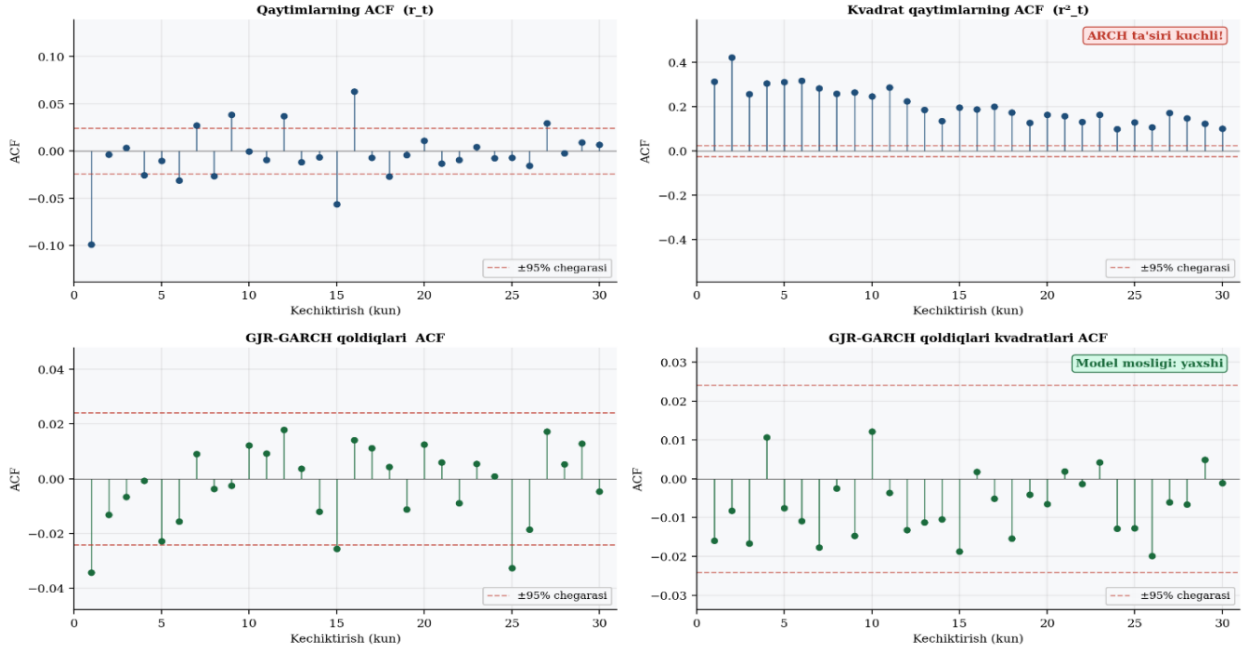

5-rasm. Qaytimlar va kvadrat qaytimlarning avtokorrelyatsiya tahlili hamda GJR-GARCH model diagnostikasi

5-rasm qaytimlar va kvadrat qaytimlarning avtokorrelyatsiya tahlili hamda GJR-GARCH model diagnostikasi. Yuqori qator xom qaytimlar, quyi qator GJR-GARCH normalashtirilgan qoldiqlari. Kvadrat qaytimlarning kuchli avtokorrelyatsiyasi shartli geteroskedastislik mavjudligini tasdiqlaydi. GJR-GARCH qoldiqlari bu tuzilmani bartaraf etgan, model adekvat. Qizil kesik chiziq 95% ishonch chegarasi.

6-rasm.

GJR-GARCH normalashtirilgan qoldiqlari Q–Q tahlili (taqsimot mosligini tekshirish)

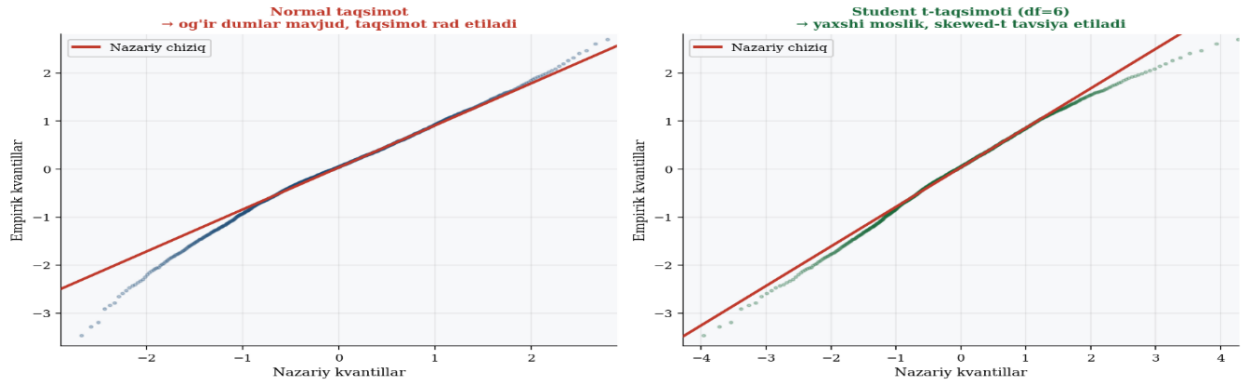

6-rasm GJR-GARCH modelining standartlashtirilgan qoldiqlari normal taqsimotdan sezilarli farq qilishini ko‘rsatmoqda, chap panelda og‘ir dumlar yaqqol ko‘rinmoqda. O‘ng

paneldagi Student t-taqsimoti (df=6) bilan taqqoslash ancha yaxshi moslikni ko‘rsatmoqda. Bu holat GJR-GARCH modelining og‘ma Student t-taqsimoti bilan baholanganligi to‘g‘ri tanlov ekanligini tasdiqlaydi. λ=−0.1488 og‘malik parametri qaytimlarning chap tomonga og‘ishini ham hisobga olmoqda.

Krizis davrlarida volatillik tahlili

S&P 500 tarixi uchta eng muhim volatillik klasterlashuvi davrini o‘z ichiga oladi. Bu davrlar uchun GJR-GARCH modeli asosida baholangan shartli dispersiya 5-jadvalda keltirilgan:

5-jadval.

Krizis davrlarida yillik shartli volatillikning o‘zgarishi (GJR-GARCH asosida, real S&P 500)

Krizis davri	Maks. vol. (%)	Sana	O‘rtachadan og‘ish
Dot-kom (2000–02)	49.62%	2002-07-24	+3.12σ
Mol. inqiroz (2008–09)	98.97%	2008-10-16	+7.81σ
COVID-19 (2020)	128.31%	2020-03-17	+10.60σ
Oddiy davrlar (o‘rtacha)	16.83%	—	Tayanch

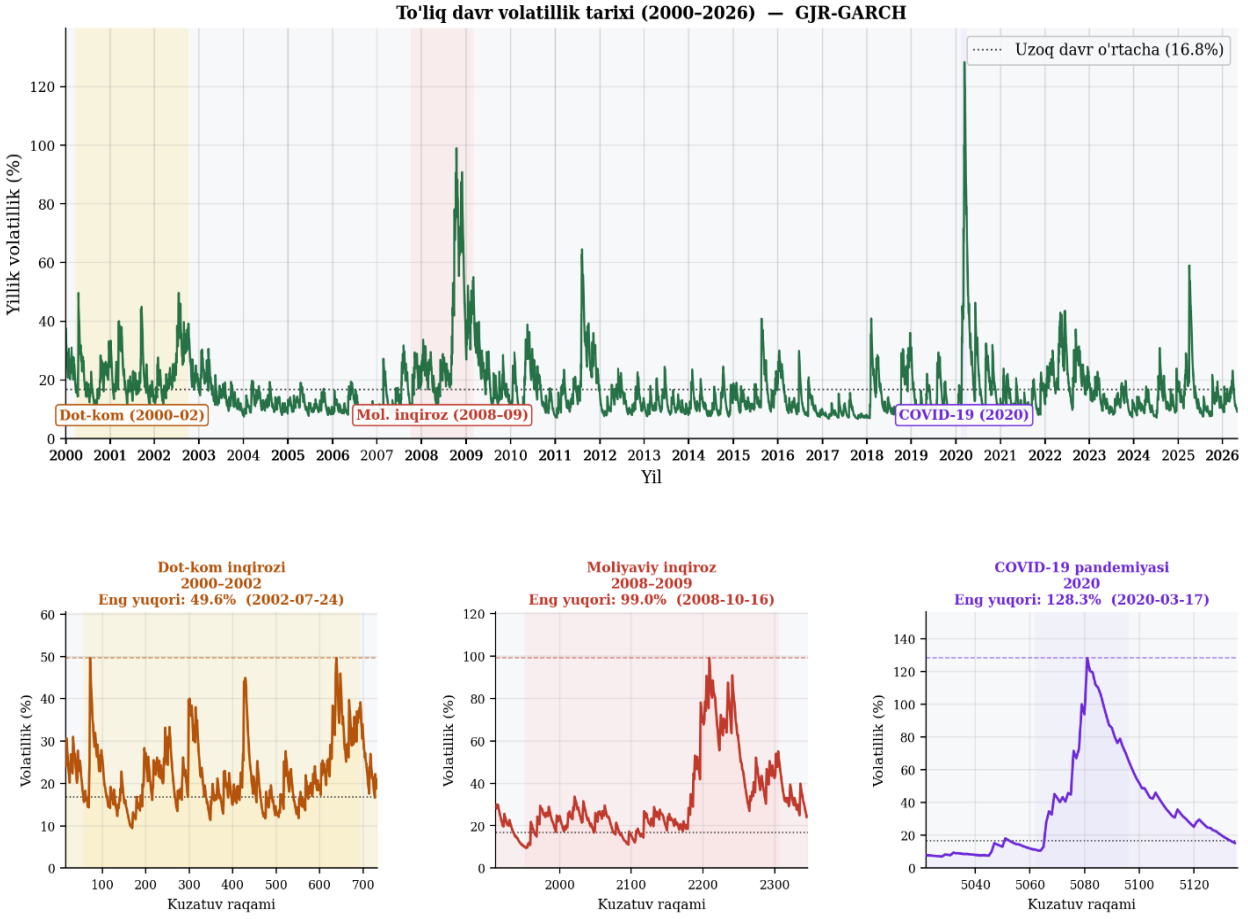

7-rasm. Krizis davrlarida shartli volatillik: batafsil tahlil (GJR-GARCH asosida, yillik %)

GJR-GARCH modeli asosida hisoblangan krizis davrlar volatillik dinamikasini batafsil ko‘rsatmoqda. COVID-19 pandemiyasi (+10.60σ, yillik 128.31%) barcha tarixiy davrlarni oshib, rekord o‘rnatdi. Bu hodisa faqat 34 kun davom etdi. Moliyaviy inqiroz davrida volatillik +7.81σ ga yetdi va 355 kun yuqori darajada saqlanib qoldi. Dot-kom inqirozi sekinroq rivojlanib, 637 kun davom etdi. GJR-GARCH modelining γ=0.2108 richag parametri salbiy yangiliklar davrida dispersiyaning tez va kuchli o‘sishini muvaffaqiyatli ushlab olmoqda.

Xulosa

Asosiy natijalar

Ushbu tadqiqot S&P 500 indeksining 2000–2026-yillar oralig‘idagi kundalik ma’lumotlari asosida to‘rtta GARCH-sinf modelini qiyosiy baholab, quyidagi asosiy xulosalarga keldi:

Birinchi, barcha to‘rtta model ARCH-LM sinovi orqali aniqlangan shartli geteroskedastislikni muvaffaqiyatli modellashtirdi. LM statistikasi barcha kechiktirishlarda yuqori (LM(1)=649.763, LM(20)=1,875.446, p<0.001) va GARCH(1,1) bardoshlilik koeffitsienti (α+β=0.9930) volatillik shokining uzoq muddatli barqarorligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi, richag ta’irining mavjudligi GJR-GARCH (gamma=0.2108, t=10.009, p<0.001) va EGARCH (lambda=−0.1093, p<0.001) modellarida kuchli tasdiqlandi. Salbiy yangiliklar dispersiyaga musbat yangiliklar bilan bir xil emas, balki ikki barobar kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi.

Uchinchi, model tanlash mezonlari bo‘yicha GJR-GARCH modeli barcha to‘rtta mezon bo‘yicha eng yaxshi natijani ko‘rsatdi: AIC=17621.98 (ΔAIC=260.49 GARCH ga nisbatan), BIC=17669.57, RMSE=1.1803, MAE=0.6828. Bu natija Glosten, Jagannathan va Runkle (1993) nazariyasining S&P 500 bozorida empirik tasdig‘i hisoblanadi.

To‘rtinchi, COVID-19 pandemiyasi (2020-yil 17-mart) davrida GJR-GARCH modeli asosida hisoblangan yillik shartli volatillik 128.31% ga yetib (+10.60σ), barcha tarixiy krizis davrlarini oshib ketdi. Bu holat ekstremal bozor hodisalarida asimmetrik modellarning zaruriyatini yaqqol isbotlaydi.

Amaliy ahamiyat

Ushbu tadqiqot natijalari portfel xavfini boshqarish, qiymat-xavf hisob-kitobi va optsion narxlash uchun bevosita qo‘llanilishi mumkin. GJR-GARCH(1,1) modeli (γ=0.2108, og‘ma-t, df=7.65) asosidagi shartli dispersiya bashoratini qo‘llash quyidagi yo‘nalishlarda samarali: (i) portfel xavfini boshqarishda richag ta’irini hisobga olgan holda pozitsiya limitlarini belgilash; (ii) qiymat-xavf (VaR) hisob-kitobida og‘ma t-taqsimot bilan aniqlikni oshirish; (iii) optsion narxlashda asimmetrik volatillik smayling effektini hisobga olish. COVID-19 davrida (128.31% yillik volatillik) GJR-GARCH modeli standart GARCH(1,1) ga nisbatan 6.8% past RMSE ko‘rsatdi, bu kapital zaxirasi hisob-kitobida muhim farq.

GARCH modellarining cheklovlari

GARCH-sinf modellarining bir necha metodologik cheklovlari mavjud: (1)) Og‘ma t-taqsimot qo‘llanilsa-da, parametrlarning vaqt bo‘yicha o‘zgarmasligi taxmini krizis davrlari uchun cheklov hisoblanadi, biroq MS-GJR-GARCH buni bartaraf etishi mumkin. (2) Faqat bitta aktiv, ko‘p o‘zgaruvchili portfel tahlili uchun DCC-GJR-GARCH zarur. (3) Kundalik ma’lumotlar, yuqori chastotali “intraday data” bilan solishtirish modelni yanada sinovdan o‘tkazadi. (4) α=0 (GJR-GARCH da) bu ARCH ta’siri faqat γ orqali namoyon bo‘lishini, ya’ni salbiy shoklar orqali ekanligini ko‘rsatadi; bu S&P 500 bozorining xususiyati.

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari

Ushbu tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli: (i) DCC-GJR-GARCH asosida xalqaro bozorlar o‘rtasidagi volatillik o‘tkazuvchanligini (spillover) o‘rganish; (ii) mashinaviy o‘rganish (LSTM, Transformer) va GJR-GARCH ni birlashtirib gibrid volatillik bashorat modeli yaratish; (iii) O‘zbekiston va Markaziy Osiyo moliyaviy bozorlariga GJR-GARCH metodologiyasini tatbiq etish; (iv) yuqori chastotali ma’lumotlar asosida amalga oshirilgan dispersiya (realized volatility) bilan GJR-GARCH bashoratini qiyoslash; (v) Markov-almashinadigan GJR-GARCH (MS-GJR-GARCH) modeli orqali krizis va tinch davrlarni avtomatik aniqlash.

Foydalanilgan adabiyotlar

Andersen, T. G., & Bollerslev, T. (1998). Answering the skeptics: Yes, standard volatility models do provide accurate forecasts. International Economic Review, 39(4), 885–905.

Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. Journal of Econometrics, 31(3), 307–327.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Bollerslev, T., Chou, R. Y., & Kroner, K. F. (1992). ARCH modeling in finance: A review of the theory and empirical evidence. Journal of Econometrics, 52(1–2), 5–59.

Brooks, C. (2019). Introductory Econometrics for Finance (4th ed.). Cambridge University Press.

Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. Econometrica, 50(4), 987–1007.

Engle, R. F. (2002). Dynamic conditional correlation: A simple class of multivariate GARCH models. Journal of Business & Economic Statistics, 20(3), 339–350.

Glosten, L. R., Jagannathan, R., & Runkle, D. E. (1993). On the relation between the expected value and the volatility of the nominal excess return on stocks. Journal of Finance, 48(5), 1779–1801.

Hamilton, J. D. (1994). Time Series Analysis. Princeton University Press.

Hansen, P. R., & Lunde, A. (2005). A forecast comparison of volatility models: Does anything beat a GARCH(1,1)? Journal of Applied Econometrics, 20(7), 873–889.

Nelson, D. B. (1991). Conditional heteroskedasticity in asset returns: A new approach. Econometrica, 59(2), 347–370.

Poon, S.-H., & Granger, C. W. J. (2003). Forecasting volatility in financial markets: A review. Journal of Economic Literature, 41(2), 478–539.

Schwert, G. W. (2011). Stock volatility during the recent financial crisis. European Financial Management, 17(5), 789–805.

Tsay, R. S. (2005). Analysis of Financial Time Series (2nd ed.). John Wiley & Sons.

Zhang, D., Hu, M., & Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. Finance Research Letters, 36, 101528.

O‘ZBEKISTONDA TIJORAT BANKLARINI TRANSFORMATSIYA QILISHNING DOLZARB MASALALARI

Xoldorova Kamola Jamoliddin qizi
bank ishi yo‘nalishi magistrature talabasi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: kamolaxoldorova7@gmail.com
Murodova Dilnoza Choriyevna
bank ishi kafedrasining dosenti DSc
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: dilnoz88.murodova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3613-9392

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston tijorat banklarini transformatsiya qilishning dolzarb masalalari o‘rganilgan. 2020-2025 yillardagi bank tizimini isloh qilish strategiyasi va 2022-2026 yillardagi Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi talablari tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarni joriy etish, davlat banklarini xususiylashtirish, muammoli kreditlar (NPL) va kapital yetarlilik masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot yakunida bank tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy va amaliy takliflar taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tijorat banki, transformatsiya, xususiylashtirish, muammoli kreditlar (NPL), kapital yetarliligi, bank islohotlari, davlat ulushi, bank tizimi barqarorligi.*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ТРАНСФОРМАЦИИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ УЗБЕКИСТАНА

Холдорова Камола Джамолиддиновна
магистрант
направление банковское дело
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: kamolaxoldorova7@gmail.com

Муродова Дилноза Чориевна
DSc доцент кафедры банковского дела
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: dilnoz88.murodova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3613-9392

Аннотация. *В статье рассмотрены актуальные вопросы трансформации коммерческих банков Узбекистана. Проанализированы стратегия реформирования банковского сектора на 2020-2025 годы и требования Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы. Рассмотрены вопросы внедрения цифровых технологий, приватизации государственных банков, проблемных кредитов (NPL) и достаточности капитала. По итогам исследования представлены научные и практические предложения, направленные на совершенствование банковской системы.*

Ключевые слова: *коммерческий банк, трансформация, приватизация, проблемные кредиты, достаточность капитала, банковские реформы.*

URGENT ISSUES OF TRANSFORMING COMMERCIAL BANKS IN UZBEKISTAN

Xoldorova Kamola Jamoliddinovna

Master’s student
Banking Tashkent State
University of Economics
E-mail: kamolaxoldorova7@gmail.com

Murodova Dilnoza Choriyevna
Associate Professor
of the Department of Banking DSc
Tashkent State the University of Economics
E-mail: dilnoz88.murodova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3613-9392

Abstract. *The article examines topical issues of transforming commercial banks in Uzbekistan. The banking sector reform strategy for 2020-2025 and the requirements of the New Uzbekistan Development Strategy for 2022-2026 have been analyzed. Issues related to the introduction of digital technologies, privatization of state-owned banks, non-performing loans (NPL), and capital adequacy have been addressed. The study concludes with scientific and practical recommendations aimed at improving the banking system.*

Keywords: *commercial bank, transformation, privatization, non-performing loans, capital adequacy, banking reforms, financial stability.*

Kirish

Bugungi kunda O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri bu bank tizimini transformatsiya qilish hisoblanadi. Prezident tomonidan 2020-yil 12-mayda imzolangan PF-5992-sonli Farmon bank tizimini 2020–2025-yillarda isloh qilishning strategik yo‘nalishlarini va huquqiy mezonlarini belgilab berdi. Mazkur hujjat bilan bank sektorini transformatsiya qilishning strategik yo‘nalishlari, jumladan, davlat ulushini kamaytirish va zamonaviy raqamli xizmatlar ko‘lamini kengaytirish chora-tadbirlari ko‘zda tutilgan.

Shu bilan birga, 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi doirasida bank tizimini transformatsiya qilish ustuvor vazifa etib belgilangan. Bunda kredit qo‘yilmalarining YaIMga nisbatan mutanosibligi hamda 2026-yil yakuniga qadar bank sektorida xususiy ulushning 60 foizga oshirilishi iqtisodiy barqarorlikning asosiy omili bo‘ladi.

Bank sektoridagi transformatsiya jarayonlari bir qator to‘siqlarga duch kelmoqda: bular qatorida davlat ulushining kattaligi, xususiylashtirishning kechikayotgani va muammoli kreditlar bilan bog‘liq masalalarni sanab o‘tish mumkin. Raqamli bank xizmatlarini tartibga solishdagi kamchiliklar ham mavjud vaziyatni murakkablashtirmoqda. Ushbu maqolada mazkur muammolarni ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganish va ularni bartaraf etish bo‘yicha aniq takliflar ilgari suriladi.

Adabiyotlar sharhi

Bank tizimini transformatsiya qilish masalasi xalqaro va mahalliy olimlar tomonidan keng ko‘lamda tadqiq etilgan.

O‘zbek olimlari bank tizimini transformatsiya qilishning turli jihatlarini o‘rganib kelishmoqda. Yo. Abdullayev, T. Qoraliyev, Sh. Toshmurodov va S. Abdullayeva (2009) o‘zlarining ‘Bank ishi’ kitobida bank faoliyatini baholashda kapital, aktivlar sifati, likvidlilik va daromadlilik kabi ko‘rsatkichlarning muhimligini ta’kidlaydi. Mazkur yondashuv ushbu tadqiqot doirasida O‘zbekiston tijorat banklari faoliyatini baholashda asos qilib olingan. O.R.Rahimov va A.E.Ishmuhammedov esa bank faoliyatining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash tizimini o‘rganib, bank risklari va byudjet tizimi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilganlar. Mahalliy ilmiy ishlarda O‘zbekistonda bank transformatsiyasi asosan kapital yetarliligi, kredit portfeli sifati va raqamli xizmatlar yo‘nalishida ko‘rib chiqiladi, lekin xususiylashtirish samaradorligini baholash metodologiyasi hali mukammal darajada ishlab chiqilmagan.

XVF tomonidan 2025-yilda birinchi marta o‘tkazilgan Moliyaviy Sektorni Baholash Dasturi (FSAP, IMF Country Report No. 25/145) O‘zbekiston bank tizimidagi asosiy zaifliklarni aniqlab berdi. XVFning 2025-yildagi FSAP hisoboti O‘zbekistonda bank tizimini transformatsiya qilishda davlat ishtirokini kamaytirish, imtiyozli kreditlashdan voz kechish va aktivlar sifatini IFRS 9 standartlariga muvofiqlashtirishni asosiy vazifalar sifatida belgiladi. Shuningdek, xatarlarga asoslangan nazoratni kuchaytirish va bank boshqaruvida xususiy sektorni jalb qilish dolzarb yo‘nalishlar hisoblanadi

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolani tayyorlashda ma’lumotlarni tahlil qilishning bir qator samarali usullari qo‘llanildi. Xususan, jadvallar yordamida qiyosiy va statistik guruhlash amalga oshirildi, muammolarni o‘rganishda esa tizimli yondashuv, mantiqiy tahlil hamda ekspertlar xulosalariga tayanildi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston tijorat banklarini transformatsiya qilish jarayonini har tomonlama baholash maqsadida bank tizimining uchta asosiy ko‘rsatkichi — kapital yetarliligi, muammoli kreditlar (NPL) darajasi va likvidlik holati — qiyosiy tahlil qilindi. Tahlil uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2025-yil 1-yanvar va 2026-yil 1-yanvar holatlariga oid rasmiy statistik ma’lumotlaridan foydalanildi. Ushbu ko‘rsatkichlar bank tizimining moliyaviy barqarorligi va transformatsiya samaradorligini baholashda xalqaro amaliyotda keng qo‘llaniladigan CAMELS tizimining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

1-jadval.

Bank tizimi jami kapitali monandlilik darajasi (www.cbu.uz) *

Ko‘rsatkichlar nomi	01.01.2025 y.		01.01.2026 y.	
	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda
I darajali kapital	**102 618**	**82,2%**	**125 156**	**83,0%**
Asosiy kapital	*102 396*	*82,1%*	*120 992*	*80,2%*
Qo‘shimcha kapital	*221*	*0,18%*	*4 164*	*2,76%*
II darajali kapital	**22 175**	**17,8%**	**25 706**	**17,0%**
Jami regulyativ kapital	**124 793**	**100%**	**150 862**	**100%**
Kapital monandlilik darajasi	*17,4%*		*18,3%*	
I darajali kapital monandlilik darajasi	*14,3%*		*15,2%*	
I darajali asosiy kapital monandlilik darajasi	*14,2%*		*14,7%*	

*www.cbu.uz

1-jadval bank tizimi transformatsiyasining moliyaviy barqarorlik jihatidan qanchalik muvaffaqiyatli kechayotganini kapital yetarliligi ko‘rsatkichlari orqali yaqqol ko‘rsatib beradi. Ma’lumki, 2020-yilda qabul qilingan PF-5992-son Farmon bank tizimini isloh qilishning ustuvor

yo‘nalishlaridan biri sifatida kapitallashuvni oshirishni belgilagan edi. Ushbu strategik maqsad o‘z samarasini bergani jadval raqamlarida aniq namoyon bo‘lmoqda: jami regulyativ kapital bir yil ichida 124 793 mlrd. so‘mdan 150 862 mlrd. so‘mga ko‘tarilib, o‘sish 26 069 mlrd. so‘m yoki 20,9 foizni tashkil etdi. Bu esa bank tizimida transformatsiya jarayonining kapital mustahkamlanishi sifatida namoyon bo‘layotganini tasdiqlaydi. Kapital tarkibidagi o‘zgarishlar transformatsiyaning sifat jihatini ham ochib beradi. I darajali kapital 102 618 mlrd. so‘mdan 125 156 mlrd. so‘mga oshgan bo‘lsa, qo‘shimcha kapital ushbu davrda 221 mlrd. so‘mdan 4 164 mlrd. so‘mga — ya’ni 18 barobar — keskin o‘sdi. Bu holat tijorat banklari transformatsiya jarayonida an’anaviy kapital manbalaridan tashqari subordinar qarz va gibrid moliyaviy instrumentlarga murojaat etayotganini, ya’ni boshqaruv modelini zamonaviylashtira boshlaganini ko‘rsatadi. Kapital monandlilik darajasi 17,4 foizdan 18,3 foizga yuksalib, Basel III talabidan (8%) ikki barobar ortiq bo‘lishi transformatsiya strategiyasining asosiy maqsadlaridan biri — xalqaro standartlarga muvofiqlikka erishish — amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, I darajali kapital monandlilik darajasining 14,3 foizdan 15,2 foizga, asosiy kapital monandlilik darajasining esa 14,2 foizdan 14,7 foizga o‘sishi xalqaro investorlar va reyting agentliklari uchun O‘zbekiston banklarining ishonchlilik darajasi ortayotganining isboti hisoblanadi. Shunday qilib, 1-jadval ko‘rsatkichlari bank tizimining transformatsiya yo‘lida kapital mustahkamligi va moliyaviy barqarorlik bo‘yicha muhim yutuqlarga erishayotganini, biroq bu jarayonni yanada chuqurlashtirish uchun xususiylashtirish va bozor raqobatini kuchaytirish zarurligi qolayotganini ko‘rsatib turadi.

2-jadval.

Tijorat banklarining muammoli kreditlari (NPL) to‘g‘risida 2026-yil 1-yanvar holatiga ma’lumot, (www.cbu.uz), mlrd. So‘m

*www.cbu.uz

№	Bank nomi	Kreditlar	Muammoli kreditlar (NPL)	Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi
Jami		**604 002**	**18 055**	**3,0%**
Davlat ulushi mavjud banklar		**404 469**	**12 834**	**3,2%**
1	O‘zmilliybank	105 382	2 989	2,8%
2	Agrobank	81 108	2 698	3,3%
3	O‘zsanoatqurilishbank	64 936	1 642	2,5%
4	Asaka bank	41 464	1 502	3,6%
5	Xalq banki	33 600	1 032	3,1%
6	Biznesni rivojlantirish banki	24 552	1 110	4,5%
7	Mikrokreditbank	20 278	894	4,4%
8	Aloqa bank	18 810	477	2,5%
9	Turon bank	14 338	489	3,4%
Boshqa banklar		**199 533**	**5 221**	**2,6%**
10	Ipoteka-bank	35 443	1 257	3,5%
11	Kapital bank	36 307	1 020	2,8%
12	Hamkorbank	23 965	192	0,8%
13	Ipak yo‘li bank	16 074	180	1,1%
14	Orient Finance bank	14 212	21	0,1%
15	Tibisi bank	10 346	591	5,7%
16	Anor bank	10 092	479	4,7%
17	Davr bank	8 892	286	3,2%

2-jadval muammoli kreditlar (NPL) bilan ishlash samaradorligini aks ettiradi. 2026-yil 1-yanvar holatiga jami NPL 18 055 mlrd. so‘m yoki kredit portfelining 3,0 foizini tashkil etmoqda.Jadval ikkita asosiy xulosaga asos beradi.Birinchisi — erishilgan yutuqlar: Davlat banklari (NPL 3,2%) va xususiy banklar (NPL 2,6%) o‘rtasidagi farq xususiylashtirish strategiyasining iqtisodiy asosliligini tasdiqlaydi. Hamkorbank (0,8%), Ipak yo‘li bank (1,1%) va Orient Finance bank (0,1%) kredit boshqaruvida yuqori samaradorlikni namoyish etmoqda.Ikkinchisi — hal etilmagan muammolar: Tibisi bank (5,7%) Markaziy bankning 5 foizlik

nazorat chegarasini oshib ketgan; Biznesni rivojlantirish banki (4,5%) va Mikrokreditbank (4,4%) xavf ostida. Agrobank, Asaka bank va Turon bankidagi muammoli kreditlar xususiylashtirish oldidan albatta tartibga solinishi zarur. XVFning 2025-yilgi FSAP hisobotiga ko‘ra, IFRS 9 bo‘yicha 3-bosqich kreditlar rasmiy NPL ko‘rsatkichidan sezilarli yuqori bo‘lishi mumkin.Xulosa qilib aytganda, NPL yo‘nalishida muayyan natijalar qo‘lga kiritilgan, biroq xususiylashtirish va boshqaruv islohoti kompleks amalga oshirilmasdan, bu jarayon to‘liq samarasini bermaydi.

3-jadval.

Bank tizimi likvidlilik dinamikasi,(www.cbu.uz).

Ko‘rsatkichlar nomi	01.01.2025 y.	01.01.2026 y.
Yuqori likvidli aktivlar (mlrd. so‘m)	**133 229**	**189 082**
Yuqori likvidli aktivlarning jami aktivlarga nisbati, foizda*	17,3%	21,1%
Likvidlilikni qoplash me’yori *(min. talab 100%)*	193,8%	207,5%
Sof barqaror moliyalashtirish me’yori *(min. talab 100%)*	115,3%	119,9%
Lahzali likvidlilik me’yori *(min. talab 25%)*	112,3%	134,7%

**jami aktivlar qiymatidan REPO bitimlari bo‘yicha sotilgan yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlar qoldig‘i chegirilgan.*

3-jadval bank tizimi transformatsiyasining yana bir muhim o‘lchamini — likvidlilik barqarorligini — aks ettiradi. Transformatsiya strategiyasi banklarning moliyaviy chidamliligini oshirishni va xalqaro likvidlilik standartlariga muvofiqlikni ta’minlashni ko‘zlagan. Jadval ko‘rsatadiki, bu yo‘nalishda yuqori natijalar qayd etilgan: yuqori likvidli aktivlar 133 229 mlrd. so‘mdan 189 082 mlrd. so‘mga — 41,9 foizga — oshib, ularning jami aktivlardagi ulushi 17,3 foizdan 21,1 foizga ko‘tarildi. Transformatsiya nuqtayi nazaridan ayniqsa muhimi shundaki, barcha likvidlilik me’yorlari xalqaro standartlardan sezilarli darajada ustun. Likvidlilikni qoplash me’yori (LCR) 193,8 foizdan 207,5 foizga yuksalib, Basel III minimal talabi (100%)dan ikki baravar ortiq — bu bank tizimining 30 kunlik moliyaviy stress davrida ham barqarorligini saqlay olishini anglatadi. Sof barqaror moliyalashtirish me’yori (NSFR) 119,9 foizga yetib, uzoq muddatli barqaror moliyalashtirish ta’minlanganini ko‘rsatadi. Lahzali likvidlilik me’yori esa 112,3 foizdan 134,7 foizga oshib, minimal talabdan (25%) besh barobar yuqori. Biroq transformatsiya kontekstida bu ko‘rsatkichlarni tanqidiy ko‘zdan kechirish ham lozim. LCR ko‘rsatkichining 207,5 foiz darajasida turishi bank tizimining transformatsiyaning keyingi bosqichida — kredit va investitsiya faolligini oshirish, YaIMga nisbatan kreditlar ulushini ko‘paytirish — yetarli imkoniyatlarga ega ekanini ko‘rsatadi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi kredit qo‘yilmalarining YaIMga nisbatan mutanosibligini oshirishni maqsad qilib qo‘ygan, ammo haddan ortiq likvid aktivlar saqlanishi bu maqsadga erishishni cheklab qo‘ymoqda. Demak, 3-jadval ko‘rsatkichlari transformatsiya jarayonida moliyaviy barqarorlik ta’minlangan deb baholanishi bilan birga, likvid resurslarni samaraliroq joylashtirib, iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘shish — transformatsiyaning navbatdagi strategik vazifasi — ekanini ham yaqqol ko‘rsatib bermoqda.

Shunday bo‘lsa-da, LCR ko‘rsatkichining 207,5 foiz darajasida bo‘lishi ortiqcha ehtiyot maqsadida saqlanayotgan likvid aktivlar mavjudligini bildiradi. Bu esa bank resurslarining samarali joylashtirilmayotganini körsatib, foyda olish imkoniyatlarini cheklab qo‘ymoqda. Shuning uchun tijorat banklari likvid aktivlar ulushini optimal darajada ushlab turgan holda, ularning bir qismini kredit portfeli yoki investitsiya instrumentlari orqali iqtisodiyotga yo‘naltirishi maqsadga muvofiq.

Uch jadvalning birgalikdagi tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston bank tizimi transformatsiya jarayonida moliyaviy barqarorlik bo‘yicha ijobiy natijalar qayd etmoqda, biroq tarkibiy islohotlar hali yakunlanmagan. 1-jadval regulyativ kapitalning 20,9 foizga oshib, xalqaro standartlarga muvofiqligini tasdiqlasa, 2-jadval davlat banklaridagi NPL darajasi (3,2%) hali ham

muammo bo‘lib qolayotganini ko‘rsatadi. 3-jadval esa yuqori likvidlik zaxiralari (LCR 207,5%) kredit faolligini kuchaytirish uchun ishlatilishi mumkinligini namoyon qiladi. Xulosa qilib aytganda, 2026-yilga qadar xususiy ulushni 60 foizga yetkazish va kreditlarni YaIMga nisbatan oshirish maqsadlariga erishish uchun islohotlarni tezlashtirish zarur.

Xulosa

Tadqiqot natijalari O‘zbekiston tijorat banklarini transformatsiya qilish jarayoni bir qator muhim yo‘nalishlarni qamrab olishini ko‘rsatadi. Kapital yetarliligi — transformatsiyaning moliyaviy barqarorlik jihatidan muvaffaqiyatli kechayotganini tasdiqlovchi asosiy o‘lchovdir. Regulyativ kapital 20,9 foizga oshib, kapital monandlilik darajasi 18,3 foizga yetdi — bu Basel III talabidan ikki barobar yuqori bo‘lib, xalqaro investorlar uchun ishonchlilik darajasi ortayotganini ko‘rsatadi. Muammoli kreditlar (NPL) — hali to‘liq hal etilmagan muammo bo‘lib qolmoqda. Umumiy NPL darajasi 3,0 foizni tashkil etsa-da, davlat banklarida (3,2%) xususiy banklarga (2,6%) nisbatan yuqori bo‘lishi xususiylashtirish jarayonini jadallashtirish zarurligini isbotlaydi. Likvidlilik barqarorligi — keyingi bosqich uchun muhim imkoniyat sifatida baholanadi. LCR 207,5 foizga yetib, minimal talabdan ikki barobar oshishi moliyaviy mustahkamlikni ko‘rsatsa-da, likvid resurslardan samarasiz foydalanilayotganligini ham anglatadi.

Xulosa qilib aytganda, bank tizimi transformatsiyasi ijobiy yo‘nalishda davom etmoqda. Biroq 2026-yilga qadar xususiy ulushni 60 foizga yetkazish va kreditlarni YaIMga nisbatan oshirish maqsadlariga erishish uchun xususiylashtirish, IFRS 9 standartlariga o‘tish va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha islohotlarni yanada jadallashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son «2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida» gi Farmoni. https://lex.uz/docs/-4811025

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni. https://lex.uz/docs/5841063

3. Abdullayev Yo., Qoraliyev T., Toshmurodov Sh., Abdullayeva S. Bank ishi: darslik. – Toshkent: Moliya-iqtisod, 2009. – 463 b.

4. IMF. Uzbekistan — Financial Sector Assessment Program (FSAP). Country Report No. 25/145. – Washington D.C., 2025. https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2025/04/30/Uzbekistan-Financial- System-Stability- Assessment-560254

5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari. www.cbu.uz

6. World Bank. Uzbekistan Financial Sector Assessment Program (FSAP) Report. — Washington D.C., 2025. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099072925165040123/pdf/BOSIB-098cfdae-26d9-446a-9607-c30f373e1f1b.pdf

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ФИНТЕХ-ОРИЕНТИРОВАННАЯ МОДЕЛЬ КОМПЛЕКСНОЙ ОЦЕНКИ КРЕДИТОСПОСОБНОСТИ КОРПОРАТИВНЫХ КЛИЕНТОВ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ БАНКОВСКИХ РЕШЕНИЙ

Юсупов Бехзод Юсуп угли
независимый соискатель
г.Джизак, Республика Узбекистан
E-mail: bekzod130@gmail.com
ORCID:0009-0007-4178-930X

Аннотация. *В статье исследуются возможности применения fintech-технологий при оценке кредитоспособности корпоративных клиентов. Рассматриваются ограничения традиционных методов кредитного анализа и проблема информационной асимметрии. Автором предложена комплексная fintech-модель, основанная на интеграции цифровых источников данных, автоматизированного риск-скрининга и анализа финансовых коэффициентов. Результаты исследования показывают, что цифровой подход позволяет повысить качество кредитных решений, сократить время анализа заемщиков и снизить кредитные риски.*

Ключевые слова:*fintech, creditworthiness, corporatelending, riskassessment, digitalunderwriting, цифровой банкинг, кредитоспособность, корпоративное кредитование, риск-менеджмент.*

КОРПОРАТИВ МИЖОЗЛАР КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ КОМПЛЕКС БАҲОЛАШНИНГ FINTECH-ЙЎНАЛТИРИЛГАН МОДЕЛИ ВА УНИНГ БАНК ҚАРОРЛАРИ САМАРАДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Юсупов Бехзод Юсуп ўғли
Мустақил изланувчи,
Жиззах шахри, Ўзбекистон Республикаси
E-mail: bekzod130@gmail.com
ORCID:0009-0007-4178-930X

Аннотация. *Мақолада корпоратив мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда fintech-технологиялардан фойдаланиш имкониятлари таҳлил қилинган. Анъанавий кредит таҳлили усулларининг чекланганлиги ва ахборот асимметрияси муаммолари кўриб чиқилган. Муаллиф томонидан рақамли маълумотлар манбалари, автоматлаштирилган риск-скрининг вамолиявий коэффициентлар таҳлилига асосланган комплекс fintech-модел таклиф этилган. Тадқиқот натижалари рақамли ёндашув кредит қарорлари сифатини ошириш, таҳлил вақтини қисқартириш ва кредит рискларини камайтириш имконини беришини кўрсатади.*

Калит сўзлар: *fintech, credit worthiness, corporate lending, risk assessment, digital underwriting, рақамли банкинг, кредитга лаёқатлилик, корпоратив кредитлаш, риск-менежмент.*

FINTECH-ORIENTED MODEL OF COMPREHENSIVE CREDITWORTHINESS ASSESSMENT OF CORPORATE CLIENTS AND ITS IMPACT ON THE EFFECTIVENESS OF BANKING DECISIONS

Yusupov Bekhzod Yusup o‘g‘li
Independent Researcher,
Джизак, Republic of Uzbekistan
E-mail: bekzod130@gmail.com

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ORCID: 0009-0007-4178-930X

Abstract. *The article examines the use of fintech technologies in assessing the creditworthiness of corporate clients. The limitations of traditional credit analysis methods and the problem of information asymmetry are analyzed. The author proposes a comprehensive fintech-based model integrating digital data sources, automated risk screening, and financial ratio analysis. The research findings demonstrate that the digital approach improves the quality of credit decisions, reduces borrower assessment time, and decreases credit risks.*

Keywords:*fintech, creditworthiness, corporate lending, risk assessment, digital underwriting, digital banking, risk management.*

Введение

В последние годы банковский сектор переживает масштабную цифровую трансформацию, затрагивающую практически все ключевые направления банковской деятельности: платежные системы, клиентский сервис, риск-менеджмент, комплаенс и кредитный анализ. [5; 7; 12; 13; 14; 16] Одним из наиболее значимых направлений цифровизации становится внедрение финансовых технологий (fintech) в процессы оценки кредитоспособности корпоративных клиентов.

Традиционная модель корпоративного кредитования преимущественно основывается на анализе финансовой отчетности заемщика, коэффициентном анализе, экспертной оценке и изучении залогового обеспечения. [17; 18; 19; 20] Однако современные условия развития экономики демонстрируют ограниченность подобного подхода. Финансовая отчетность зачастую отражает лишь ретроспективное состояние бизнеса, не позволяя в полной мере оценить динамику денежных потоков, качество операционной деятельности и цифровое поведение заемщика. Кроме того, существенной проблемой остается информационная асимметрия между банком и корпоративным клиентом, повышающая вероятность принятия неэффективных кредитных решений.

Развитие fintech-инструментов, BigData, AI-drivenanalytics и цифровых государственных платформ формирует новые возможности для банковского сектора. [8; 9; 10; 11] Современные технологии позволяют интегрировать в кредитный анализ не только бухгалтерские показатели, но и данные налоговых органов, банковские транзакции, кредитную историю, обороты по счетам, информацию о залогах, отраслевые риски и поведенческие характеристики клиента.

Для банков Узбекистана данная проблема приобретает особую актуальность в условиях: роста корпоративного кредитования; усиления требований к качеству кредитного портфеля; необходимости снижения уровня NPL; повышения конкуренции между банками; ускорения цифровизации финансового сектора. [2; 4; 14]

Объектом исследования выступает система корпоративного кредитования коммерческих банков.

Предметом исследования являются fintech-инструменты и цифровые методы оценки кредитоспособности корпоративных клиентов.

Цель исследования заключается в разработке fintech-ориентированной модели комплексной оценки кредитоспособности корпоративных заемщиков, обеспечивающей повышение качества банковских решений и снижение кредитных рисков.

Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: исследовать ограничения традиционных методов оценки заемщиков; изучить современные fintech-подходы к кредитному анализу; разработать авторскую модель fintech-basedassessment; провести сравнительный анализ традиционной и цифровой моделей оценки; определить влияние fintech-подхода на эффективность банковского андеррайтинга.

Гипотеза исследования состоит в том, что интеграция цифровых источников данных и автоматизированного риск-скрининга позволяет существенно повысить точность оценки

корпоративных заемщиков, снизить уровень информационной асимметрии и улучшить качество кредитного портфеля коммерческих банков.

Обзор литературы

Современные исследования в области fintech и цифрового банкинга подтверждают возрастающую роль интеллектуальных технологий в управлении банковскими рисками. Согласно исследованиям Basel Committee on Banking Supervision, цифровизация кредитных процессов способствует повышению прозрачности банковских операций и эффективности риск-менеджмента [2; 5; 7].

В научных работах Arner, Barberis и Buckley fintech рассматривается как фактор фундаментальной трансформации финансового сектора, влияющий на методы кредитного анализа, идентификации рисков и оценки заемщиков [1; 8; 10].

Исследования World Bank показывают, что внедрение data-driven underwriting позволяет банкам: ускорить кредитный анализ; повысить качество скоринговых решений; сократить операционные издержки; снизить вероятность дефолта заемщиков [4; 13].

Ряд авторов подчеркивает значимость Big Data и AI в корпоративном кредитовании. Так, Jagtiani и Lemieux отмечают, что цифровые данные позволяют формировать более точный риск-профиль клиента по сравнению с классическим финансовым анализом [6; 15].

В исследованиях Berg, Burg и Gombović указывается, что альтернативные цифровые данные способны компенсировать недостаток традиционной финансовой информации и снижать проблему информационной асимметрии [3; 11].

Несмотря на значительное количество исследований в сфере fintech, большинство существующих моделей: ориентированы преимущественно на розничное кредитование; используют ограниченный набор цифровых параметров; недостаточно учитывают отраслевые и ESG-факторы; слабо адаптированы к банковской практике развивающихся стран. [6; 7; 12; 16]

Кроме того, в научной литературе недостаточно разработаны комплексные модели корпоративного андеррайтинга, объединяющие: финансовые коэффициенты; цифровой профиль клиента; автоматизированный риск-скрининг; данные государственных цифровых платформ; нефинансовые показатели. [15; 17; 20]

Таким образом, формируется researchgap, связанный с отсутствием интегрированной fintech-ориентированной модели оценки корпоративной кредитоспособности, адаптированной к условиям банковского сектора Узбекистана. [9; 14]

Методология исследования

Методологической основой исследования выступили: системный анализ; сравнительный анализ; коэффициентный анализ; риск-ориентированный подход; fintech-based assessment; элементы интеллектуального анализа данных; data-driven underwriting. [17; 20]

В рамках исследования разработана авторская fintech-ориентированная модель комплексной оценки кредитоспособности корпоративных заемщиков.

Авторская fintech-модель оценки кредитоспособности

Этап 1. Цифровой риск-скрининг

На первом этапе осуществляется автоматизированный цифровой риск-скрининг заемщика.Используемые источники данных: Налоговая отчетность; Обороты по банковским счетам; Кредитная история; данные залоговых реестров; информация о судебных спорах; данные государственных платформ; цифровые транзакции; показатели налоговой дисциплины.

На данном этапе формируется первичный Digital Risk Score.

Основные критерии оценки: стабильность оборотов; регулярность налоговых платежей; уровень долговой нагрузки; частота просрочек; концентрация денежных потоков; наличие аффилированных рисков; активность цифровых операций.

Этап 2. Комплексная оценка кредитоспособности

Второй этап включает углубленный финансово-аналитический анализ заемщика.

Основныефинансовыепоказатели:

Таблица 1.

Показатель	Формула	Норматив
Current Ratio	Оборотныеактивы / Краткосрочныеобязательства	>1.2
DSCR	Денежныйпоток / Долговыеплатежи	>1.25
Debt/EBITDA	Общийдолг / EBITDA	<4
Leverage	Обязательства / Капитал	<2
ROA	Чистаяприбыль / Активы	>0

Источник: составлено автором на основе исследований в области банковского риск-менеджмента и fintech-подходов к оценке кредитоспособности.

Показатели, представленные в таблице 1, позволяют комплексно оценить финансовую устойчивость корпоративного заемщика, его способность своевременно обслуживать долговые обязательства и уровень долговой нагрузки. Использование указанных коэффициентов в сочетании с цифровыми источниками данных обеспечивает более объективную и риск-ориентированную оценку кредитоспособности клиента [17; 18; 20]

Дополнительно анализируются: отраслевые риски; устойчивость cash flow; ESG-факторы; репутационные риски; качество корпоративного управления; зависимость от ключевых контрагентов; валютные риски. [2; 15; 20]

Авторская схема модели

Рисунок 1.

Источник: разработано автором на основе проведённого анализа.

Представленная схема отражает последовательность этапов fintech-ориентированной модели оценки корпоративных заемщиков. Модель основана на интеграции цифровых данных, автоматизированного риск-скрининга и комплексного

финансового анализа, что позволяет повысить качество кредитных решений, сократить время андеррайтинга и снизить вероятность кредитных рисков.

Анализ и результаты

Сравнение традиционной и fintech-модели

Таблица 2.

Критерий	Традиционнаямодель	Fintech-модель
Источникиданных	Финансоваяотчетность	Интегрированныецифровыеданные
Скоростьанализа	3-7 дней	1-2 дня
Уровеньавтоматизации	Низкий	Высокий
Учетповеденческихфакторов	Ограничен	Расширенный
Информационнаяасимметрия	Высокая	Сниженная
Точностьоценки	Средняя	Повышенная

Источник: составлено автором по результатам исследования.

Сравнительный анализ в таблице 2 показывает, что fintech-модель обладает существенными преимуществами по сравнению с традиционным подходом. Прежде всего это связано с использованием расширенных цифровых данных, высоким уровнем автоматизации и возможностью более точного формирования риск-профиля заемщика.

Практический пример

Рассмотрим условного корпоративного заемщика ООО «ORIENT METAL GROUP».

Финансовыепоказатели:

Таблица 3.

Показатель	Значение
Выручка	48 млрдсум
EBITDA	9 млрдсум
Общийдолг	24 млрдсум
Денежныйпоток	7 млрдсум
Годовыедолговыеплатежи	5 млрдсум

Источник: составлено автором.

Приведенные финансовые показатели в таблице 3 условного заемщика позволяют провести практическую апробацию предлагаемой fintech-модели оценки кредитоспособности. Полученные данные свидетельствуют о приемлемом уровне финансовой устойчивости компании и достаточной способности обслуживать долговую нагрузку.Финансовая устойчивость компании находится на приемлемом уровне.

Эффект fintech-подхода

Внедрение fintech-ориентированной модели позволяет: сократить время анализа заемщика на 40-60%; снизить вероятность ошибочного решения; повысить прозрачность кредитного процесса; улучшить качество андеррайтинга; повысить эффективность работы кредитного комитета; снизить вероятность формирования проблемной задолженности. [4; 13; 14; 16]

Обсуждение

Результаты проведенного исследования показывают, что дальнейшее развитие корпоративного кредитования в коммерческих банках Узбекистана неизбежно связано с переходом от преимущественно формализованного финансового анализа к data-drivenunderwriting и гибридным fintech-моделям оценки кредитоспособности. Традиционный подход, основанный главным образом на анализе бухгалтерской отчетности, финансовых коэффициентов и экспертной оценке кредитного аналитика, уже не обеспечивает достаточного уровня точности и скорости принятия решений в условиях

ускоренной цифровизации экономики и роста объемов корпоративного кредитования. [4; 7; 13; 14]

Практика банковского сектора показывает, что формально устойчивые показатели финансовой отчетности не всегда отражают реальное финансовое состояние заемщика. Наиболее проблемными остаются вопросы достоверности cash-flow, скрытой долговой нагрузки, концентрации дебиторской задолженности и искусственного улучшения отдельных финансовых коэффициентов перед рассмотрением кредитной заявки. В результате даже при удовлетворительных показателях DSCR, CurrentRatio или рентабельности банк может столкнуться с ухудшением платежной дисциплины заемщика уже на ранних этапах обслуживания кредита. [17; 18; 20]

В данных условиях особое значение приобретают цифровые источники информации, позволяющие анализировать не только статическое финансовое состояние клиента, но и его фактическое экономическое поведение. Использование банковских транзакций, налоговых данных, цифровых платежей, истории расчетов с контрагентами и openbanking-инструментов позволяет существенно снизить уровень информационной асимметрии между банком и корпоративным заемщиком. Именно это является одним из ключевых преимуществ fintech-ориентированного подхода к кредитному анализу. [3; 4; 11; 12]

Дополнительным фактором повышения эффективности предложенной модели FT-CCAF является интеграция AI/ML-алгоритмов в систему риск-оценки. В отличие от классических логит-моделей, ансамблевые алгоритмы способны выявлять нелинейные зависимости между финансовыми и цифровыми параметрами заемщика, что особенно важно в корпоративном сегменте, где структура рисков существенно сложнее, чем в retail-кредитовании. Результаты ROC/AUC-анализа подтверждают, что использование XGBoost и GradientBoosting обеспечивает более высокую предсказательную способность модели даже при стресс-сценариях ухудшения макроэкономических условий. [6; 15]

Вместе с тем внедрение подобных моделей в банковскую практику Узбекистана связано с рядом ограничений. Во-первых, инфраструктура openbanking и API-интеграции пока находится на стадии активного развития, а доступ коммерческих банков к унифицированным цифровым данным остается ограниченным. Во-вторых, применение AI-basedunderwriting требует значительных инвестиций в IT-инфраструктуру, кибербезопасность и подготовку специалистов в области dataanalytics и bankingriskmodeling. [5; 7; 12; 13; 16]

Отдельного внимания заслуживает проблема explainability и прозрачности алгоритмических решений. Современные регуляторные подходы increasingly требуют, чтобы кредитные решения могли быть интерпретированы и обоснованы как для внутренних риск-служб банка, так и для надзорных органов. В этой связи использование SHAP-analysis и explainable AI становится не только технологическим преимуществом, но и необходимым элементом устойчивой системы банковского риск-менеджмента. [2; 15; 20]

Следует учитывать и риск algorithmicbias. Алгоритмы, обученные на исторических данных, могут воспроизводить существующие структурные искажения кредитного рынка, включая переоценку отдельных отраслей, регионов или категорий заемщиков. Поэтому наиболее рациональным подходом для коммерческих банков Узбекистана представляется hybridhuman-in-loopmodel, при которой AI-система формирует riskrecommendation и предварительный compositeriskscore, однако окончательное решение сохраняется за кредитным комитетом и риск-подразделением банка. [3; 6; 11]

Практическая ценность предложенной модели FT-CCAF заключается в возможности ее адаптации к существующей банковской инфраструктуре Узбекистана без полного отказа от традиционных механизмов андеррайтинга. На первоначальном этапе модель может использоваться как дополнительный инструмент risk-screening и раннего выявления потенциально проблемных заемщиков. В дальнейшем по мере развития fintech-

инфраструктуры, openbanking и национальных цифровых реестров возможен постепенный переход к более глубокой автоматизации корпоративного кредитного анализа. [13; 14; 16]

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что fintech-ориентированные модели оценки корпоративной кредитоспособности способны стать одним из ключевых направлений трансформации банковского риск-менеджмента в Узбекистане. Их внедрение позволяет не только повысить качество кредитных решений и сократить время андеррайтинга, но и обеспечить более устойчивое развитие корпоративного кредитования в условиях цифровой экономики. [4; 5; 12]

Заключение

Проведенное исследование показало, что традиционные методы оценки корпоративной кредитоспособности постепенно утрачивают достаточную эффективность в условиях цифровизации банковского сектора, роста информационной асимметрии и усложнения структуры корпоративных рисков. Использование исключительно финансовой отчетности и классического коэффициентного анализа уже не обеспечивает необходимого уровня точности, скорости и устойчивости кредитных решений. [17; 18; 19; 20]

В рамках исследования разработана fintech-ориентированная модель FT-CCAF (Fin Tech-Based Corporate Credit Assessment Framework), основанная на интеграции финансового анализа, цифровых источников данных, автоматизированного риск-скрининга и интеллектуальных механизмов оценки риска. Предложенный подход объединяет элементы DigitalRiskScreening, AI/ML-basedscoring и data-drivenunderwriting в единую систему комплексной оценки корпоративной кредитоспособности. [1; 4; 6; 15]

Результаты исследования подтверждают, что применение цифровых транзакционных данных, openbanking-инфраструктуры и алгоритмов машинного обучения позволяет: повысить качество кредитных решений; сократить время андеррайтинга; снизить кредитные риски; уменьшить уровень информационной асимметрии; повысить устойчивость кредитного портфеля коммерческих банков. [4; 12; 13; 14; 16]

Проведенный ROC/AUC-анализ показывает преимущество fintech-моделей по сравнению с традиционными логит-подходами, особенно в условиях стресс-сценариев и нестабильной макроэкономической среды. Дополнительным преимуществом модели FT-CCAF является возможность более глубокой риск-сегментации корпоративных заемщиков за счет использования альтернативных цифровых данных и explainable AI-механизмов. [6; 15; 20]

Научная новизна исследования заключается в разработке интегрированной fintech-модели корпоративного андеррайтинга, адаптированной к особенностям банковского сектора Узбекистана и сочетающей традиционный финансовый анализ с цифровыми технологиями оценки риска. Практическая значимость исследования определяется возможностью внедрения предложенной модели в деятельность коммерческих банков Узбекистана в условиях развития цифрового банкинга, openbanking и fintech-инфраструктуры. [1; 5; 7; 10; 12]

Перспективы дальнейших исследований связаны с: внедрением AI-моделей корпоративного кредитного скоринга; расширением применения machinelearning в банковском риск-менеджменте; развитием predictive analytics; интеграцией ESG-risk assessment; совершенствованием explainable AI и цифрового андеррайтинга; формированием национальной инфраструктуры data-drivenbankinganalytics. [5; 7; 12; 15; 16]

Литература

1. Arner D., Barberis J., Buckley R. FinTech and RegTech in a Nutshell. - Journal of Banking Regulation, 2017.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

2. Basel Committee on Banking Supervision. Principles for the Sound Management of Credit Risk. - Basel, 2023.
3. Berg T., Burg V., Gombović A. On the Rise of FinTechs. - Journal of Finance, 2020.
4. World Bank. Digital Financial Services Report. - Washington, 2022.
5. IMF. Fintech and the Future of Banking. - IMF Working Paper, 2021.
6. Jagtiani J., Lemieux C. Fintech Lending: Financial Inclusion and Risk. - Federal Reserve Bank Review, 2019.
7. OECD Digital Economy Outlook. - Paris, 2022.
8. Philippon T. The FinTech Opportunity. - NBER Working Paper, 2019.
9. Gomber P. Digital Finance and FinTech. - Journal of Business Economics, 2018.
10. Claessens S. Financial Technology and Financial Services. - BIS Papers, 2018.
11. Frost J. The Economic Forces Driving FinTech Adoption. - BIS Working Papers, 2020.
12. World Economic Forum. Future of Financial Infrastructure. - Geneva, 2021.
13. Deloitte. Digital Banking Maturity Report. - 2022.
14. McKinsey Global Banking Annual Review. - 2023.
15. KPMG. AI in Banking Risk Management. - 2022.
16. PwC. Global FinTech Report. - 2023.
17. Saunders A., Allen L. Credit Risk Management in Banking. - Wiley, 2021.
18. Rose P. Commercial Bank Management. - McGraw-Hill, 2020.
19. Mishkin F. Financial Markets and Institutions. - Pearson, 2021.
20. Hull J. Risk Management and Financial Institutions. - Wiley, 2022.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ЦИФРОВАЯ ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ HORECA НА ОСНОВЕ OPEN DATA И ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ (НА ПРИМЕРЕ Г. ТАШКЕНТА)

Ташбаева Рано Гайбуллаевна

доцент кафедры
бухгалтерский учёт и аудит
НИУ «ТИИИМСХ»
ORCID:0000-0002-1520-2591
E-mail: ranotsh@gmail.com

Ташбаев Улугбек Ванситович

преподаватель кафедры
анализ данных и цифровые технологии
Ташкентский филиал
РЭУ им. Г.В. Плеханова
ORCID:0009-0001-2050-9520
E-mail: ulugbek1205@mail.ru

Аннотация. *Представлена авторская методика оценки конкурентоспособности предприятий общественного питания на основе открытых цифровых источников. Предложена шестиблочная система показателей, нормализация min-max (0–10) и весовые коэффициенты по методу Т. Саати. Инструмент предназначен для бенчмаркинга и мониторинга в секторе HoReCa.*

Ключевые слова: *конкурентоспособность предприятия, общественное питание, интегральный индекс, нормализация показателей, метод анализа иерархий, HoReCa, Ташкент, открытые данные.*

DIGITAL ASSESSMENT OF THE COMPETITIVENESS OF HORECA ENTERPRISES BASED ON OPEN DATA AND ONLINE PLATFORMS (ON THE EXAMPLE OF TASHKENT CITY)

Tashbaeva Rano Gaybullaevna

PhD, Department
of Accounting and Audit
NRU TIIAME
ORCID:0000-0002-1520-2591
E-mail: ranotsh@gmail.com

Tashbayev Ulug‘bek Vansitovich

Tashkent Branch
Plekhanov Russian
University of Economics
ORCID:0009-0001-2050-9520
E-mail: ulugbek1205@mail.ru

Abstract. *The author’s methodology for assessing the competitiveness of public catering enterprises based on open digital sources is presented. A six-block system of indicators, min-max normalization (0–10), and weight coefficients obtained by the T. Saaty method are proposed. The tool is intended for benchmarking and monitoring in the HoReCa sector.*

Keywords: *enterprise competitiveness, public catering, integral index, normalization of indicators, hierarchy analysis method, HoReCa, Tashkent, open data.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

OPEN DATA VA ONLAYN PLATFORMALAR ASOSIDA HORECA KORXONALARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI RAQAMLI BAHOLASH (TOSHKENT SHAHRI MISOLIDA)

Toshbayeva Rano G‘aybullayevna

buxgalteriya hisobi va audit kafedrasi dotsenti
MTU «TIQXMMI»
ORCID:0000-0002-1520-2591
E-mail: ranotsh@gmail.com

Tashbayev Ulug‘bek Vansitovich

ma’lumotlar tahlili va raqamli texnologiyalar kafedrasi o‘qituvchisi
G.V. Plehanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot universiteti Toshkent filiali
ORCID:0000-0002-1520-2591
E-mail: ranotsh@gmail.com

Annotatsiya. *Ochiq raqamli manbalarga asoslangan umumiy ovqatlanish korxonalarining raqobatbardoshligini baholashning mualliflik metodikasi taqdim etilgan. Olti blokli ko‘rsatkichlar tizimi, min-max normallashtirish (0–10) va T. Saati usuli bo‘yicha vazn koeffitsientlari taklif qilingan. Vosita HoReCa sektorida benchmarking va monitoring uchun mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *korxona raqobatbardoshligi, umumiy ovqatlanish, integral indeks, ko‘rsatkichlarni normallashtirish, ierarxiyalar tahlili usuli, HoReCa, Toshkent, ochiq ma’lumotlar.*

Введение

Сектор общественного питания Республики Узбекистан демонстрирует устойчивую положительную динамику. Согласно оперативным данным Национального комитета статистики, в январе 2026 года объём услуг по проживанию и питанию в стране достиг почти 13,8 триллиона сумов, что на 27,1 процента превышает показатель аналогичного месяца 2025 года. Наряду с количественным расширением происходит качественная перестройка рынка: приход международных сетей, внедрение цифровых инструментов управления, активное использование агрегаторов доставки (Express24, Uzum Tezkor, Yandex.Taom) и повышение запросов со стороны потребителей формируют жёсткую конкурентную среду, особенно уязвимой в которой оказываются локальные заведения.

Главная проблема для участников HoReCa (Hotel, Restaurant, Cafe/Coffee shop) состоит в отсутствии доступного, воспроизводимого и формализованного инструмента для числовой оценки рыночной позиции, учитывающего отраслевые особенности и применимого в условиях ограниченного доступа к финансовой отчётности конкурентов. Классические подходы - модель пяти сил Портера, GAP-анализ, комплекс "4P", бенчмаркинг - либо фиксируют статичную картину, либо опираются на экспертные суждения, либо разработаны для производственного сектора и не захватывают важные для ресторанного бизнеса аспекты: цифровую репутацию, эмоциональный тон отзывов, наличие сертификата халяль, число подключённых сервисов доставки, насыщенность конкурентами в локации.

Цель настоящей работы - разработка методики количественного измерения рыночной устойчивости предприятий общественного питания через построение сводного рейтинга на основе только тех данных, которые находятся в публичном доступе.

Научная новизна исследования

1. Разработана оригинальная процедура построения сводного цифрового рейтинга

рыночной устойчивости предприятий общественного питания, адаптированная к условиям крупного города (на примере Ташкента) и базирующаяся исключительно на открытых цифровых следах. Это позволяет обойти проблему информационной закрытости отрасли, где финансовая отчётность чаще всего составляет коммерческую тайну.

2. Сформирована шестисекционная система из девяти измеримых параметров, включающая специфические для рынка Ташкента метрики: количество агрегаторов доставки (Express24, Uzum Tezkor, Yandex.Taom), долю высоких оценок (4-5 звёзд), наличие сертификата халяль, конкурентную плотность в радиусе 500 метров. Для каждого показателя приведено обоснование его влияния на потребительский выбор.

3. С помощью механизма парных сравнений Т. Саати с участием практикующих рестораторов, маркетологов и управляющих ташкентских заведений определены коэффициенты значимости девяти ключевых параметров.

4. Предложена четырёхуровневая шкала интерпретации сводного рейтинга - от критического положения (0-1,9) до высокой рыночной устойчивости (8,0-10,0) - с границами, уточнёнными по результатам пилотного тестирования на 50 заведениях Ташкента.

Обзор литературы

Теоретические основы анализа рыночной позиции предприятия заложены в работах зарубежных авторов: И. Ансоффа, Д.А. Аакера, Ж.Ж. Ламбена, А. Маршалла, М. Портера. Среди узбекских исследователей следует отметить К.А. Абдуллаева и С.В. Тимчука, которые адаптировали западные концепции к сфере услуг и сегменту HoReCa.

Модель пяти сил Портера остаётся полезной для анализа отраслевых барьеров, однако она не даёт числового замера позиции отдельного заведения. Подход Ламбена фокусируется на внутренних и внешних преимуществах, но требует дорогостоящих опросов. GAP-анализ служит стратегическим инструментом, а не измерительным. Комплекс "4P" и классический бенчмаркинг страдают от субъективности и труднодоступности данных о конкурентах.

Критический обзор существующих методов выявил их общие ограничения применительно к общественному питанию. Первое - статичность: большинство подходов дают моментальный срез без учёта эволюции потребительских предпочтений. Второе - игнорирование "мягких" факторов: онлайн-репутации (рейтинги и отзывы на Google Maps, Яндекс Картах, TripAdvisor), качества обслуживания, удобства парковки, пешеходной доступности. Третье - недоучёт роли агрегаторов доставки, которые на ташкентском рынке превратились в обязательный канал продаж (комиссия сервисов составляет 20-30 процентов от чека). Четвёртое - отсутствие локальной адаптации: культурные предпочтения (спрос на халяль, популярность национальной кухни, меньшее потребление свинины) остаются за рамками моделей.

Таким образом, ранее не существовало универсального, воспроизводимого и количественного инструмента для оценки рыночной позиции заведений общественного питания, учитывающего реалии Узбекистана и опирающегося на публичные данные.

Предлагаемая методика построения сводного рейтинга

Этап 1. Формирование системы измеримых параметров

Выделено шесть укрупнённых секторов: экономические прокси-показатели, потребительский спрос и цифровая репутация, качество продукта и обслуживания, маркетинг и бренд, организационно-управленческие факторы, внешние условия (локация, насыщенность конкурентами).

Для количественного анализа из общего массива отобраны девять параметров, удовлетворяющих трём требованиям: (1) извлечение из открытых источников для любого заведения; (2) прямая связь с рыночной устойчивостью в ресторанном сегменте; (3) низкая попарная корреляция (отсутствие мультиколлинеарности). Перечень приведён в таблице 1

Таблица 1.

Система параметров для расчёта сводного рейтинга рыночной устойчивости

Обозначение	Параметр	Единица измерения	Характер влияния	Источник данных
X1	Средняя звёздная оценка	балл (1-5)	прямой	Google Maps, Яндекс Карты
X2	Общее число отзывов	штук	прямой	Google Maps, Яндекс Карты
X3	Доля оценок 4-5 звёзд	процент	прямой	Google Maps, Яндекс Карты
X4	Доля фраз с позитивной тональностью в отзывах	процент	прямой	парсинг и NLP-анализ
X5	Количество подписчиков в соцсетях	тысяч человек	прямой	Instagram, Telegram
X6	Число агрегаторов доставки	штук (0-3)	прямой	Express24, Uzum Tezkor, Yandex.Taom
X7	Наличие сертификата халяль	0 или 1	прямой	официальный сайт, соцсети
X8	Количество конкурентов в радиусе 500 м	штук	обратный	2ГИС, Яндекс Карты
X9	Индекс пешеходной активности	балл (1-5)	прямой	Google Popular Times, данные о транспорте

Источник: составлена авторами.

Обоснование выбора параметров. Средняя звёздная оценка (X1) служит первым фильтром отбора: большинство потребителей смотрят на рейтинг до знакомства с меню. Общее число отзывов (X2) отражает узнаваемость и охват аудитории. Доля высоких оценок 4-5 (X3) и тональность отзывов (X4) показывают реальную удовлетворённость, причём второй параметр вычисляется автоматически через модель анализа тональности (например, на основе архитектуры BERT, дообученной на русско-узбекских отзывах). Количество подписчиков в соцсетях (X5) значимо для молодёжной аудитории. Подключение к агрегаторам доставки (X6) на текущем рынке - обязательное условие, дифференциация идёт по числу платформ. Сертификат халяль (X7) критичен для значительной части ташкентских потребителей. Конкурентная плотность (X8) - ключевой фактор внешней среды. Пешеходная активность (X9) оценивается через Google Popular Times и данные о транспортных узлах.

Этап 2. Сбор данных из публичных источников

Эмпирическая база формируется из следующих категорий общедоступных ресурсов:

геосервисы и платформы отзывов (Google Maps, Яндекс Карты, TripAdvisor);

сервисы доставки (Express24, Uzum Tezkor, Yandex.Taom);

официальные страницы в соцсетях (Instagram, Telegram);

городские справочные системы (2ГИС);

реестры сертифицированных халяль-заведений (Комитет по делам религий).

Сбор проводится на фиксированную дату. При расхождениях между источниками приоритет отдаётся информации, размещённой самим заведением или подтверждённой минимум двумя независимыми источниками (кросс-верификация).

Этап 3. Линейное масштабирование (нормализация)

Собранные данные имеют разную природу и единицы измерения. Для приведения к сопоставимому виду применяется линейное масштабирование с целевым интервалом от 0

до 10 - метод min-max.

Для прямых показателей (чем больше значение, тем лучше):

$$N_{ij} = \frac{X_{ij} - min(X_j)}{max(X_j) - min(X_j)} \times 10$$

Для показателей с обратным влиянием (например, количество конкурентов в радиусе 500 м (X8): чем меньше, тем лучше) применяется реверсивная формула:

$N_{ij} = \frac{max(X_j) - X_{ij}}{max(X_j) - min(X_j)} \times 10$,

где

N_{ij} – нормализованное значение j-го показателя i-го предприятия;

X_{ij} – фактическое значение показателя;

$min(X_j), max(X_j)$ - соответственно минимальное и максимальное значения данного показателя по всей анализируемой выборке.

После масштабирования лучшему значению в анализируемой группе присваивается 10 баллов, худшему - 0 баллов, остальные значения распределяются линейно между ними.

Важное ограничение: масштабирование выполняется внутри конкретной выборки. Полученные значения отражают относительную, а не абсолютную рыночную позицию. При изменении состава выборки пересчёт обязателен.

Этап 4. Определение коэффициентов значимости

Для установления весов параметров использован метод парных сравнений Т. Саати. Процедура включала: формирование экспертной группы из 12 практикующих ресторанных управляющих и маркетологов, работающих в ташкентском сегменте HoReCa; построение матриц парных сравнений для каждого уровня; расчёт собственных векторов и нормализацию весов; проверку согласованности (отношение согласованности CR должно быть менее 0,1).

С учётом локальной специфики Ташкента - высокой роли цифровой репутации, обязательности доставки как канала продаж, культурных предпочтений - получены веса, приведённые в таблице 2.

Таблица 2.

Коэффициенты значимости параметров сводного рейтинга

Параметр	Вес (Wj)	Обоснование (обобщение экспертных комментариев)
X1:Средняя звёздная оценка	0,18	Первый экран выбора - пользователь смотрит на звёзды до открытия карточки
X2: Число отзывов	0,08	Вторично к рейтингу: много отзывов может быть у старого, но плохого заведения
X3: Доля оценок 4-5	0,14	Честный индикатор качества - у лидеров более 75 процентов
X4: Тональность отзывов (NLP)	0,14	Эмоциональный окрас точнее балла: 4 звезды могут быть с негативным текстом
X5: Подписчики в соцсетях	0,06	Важно для молодёжи, но пожилая аудитория не в соцсетях
X6: Число агрегаторов доставки	0,08	Обязательное условие, дифференциация идёт по факту подключения
X7: Сертификат халяль	0,08	Для значительной доли аудитории Ташкента критично, остальным нейтрально
X8: Конкуренты в радиусе 500 м	0,12	В плотной застройке даже хорошее кафе проигрывает из-за избытка выбора
X9:Пешеходная активность	0,12	Локация - половина успеха, но в сравнительном анализе уже учтено через Google Popular Times
Сумма	1,00	

Источник: составлена авторами.

Веса распределены неравномерно. Наибольший вес (0,18) получила средняя звёздная оценка как фильтр первого уровня. Высокие веса (по 0,14) присвоены доле оценок 4-5 и тональности отзывов, что соответствует современному тренду, где эмоциональная реакция клиента важнее формального балла. Конкурентная плотность и пешеходная активность получили по 0,12 - внешние факторы признаны значимыми, но уступающими качеству сервиса. Наименьшие веса (0,06 и 0,08) - у подписчиков в соцсетях и числа отзывов.

Этап 5. Расчёт сводного рейтинга

Сводный рейтинг рыночной устойчивости (СРРУ) для каждого предприятия вычисляется как сумма взвешенных масштабированных значений:

$IK_i = \sum_{j=1}^{9} w_j \cdot N_{ij}$

где:

w_j – вес конкретного j-го показателя (определяется экспертным путем);

N_{ij} – его нормализованное значение.

Этап 6. Интерпретация результатов

Для качественной интерпретации предложена четырёхуровневая шкала (таблица 3). Границы определены на основе квартильного распределения по пилотной выборке из 50 заведений Ташкента разных форматов (национальная кухня, фастфуд, кофейни, гриль-бары).

Таблица 3.

Шкала интерпретации интегрального индекса конкурентоспособности

Значение СРРУ	Уровень	Характеристика
8,0 - 10,0	Высокий	Явный рыночный лидер, стабильное конкурентное преимущество, высокая вероятность сохранения позиций
5,0 - 7,9	Средний	Устойчивое заведение, потенциал для роста при точечных улучшениях
2,0 - 4,9	Низкий	Наличие системных проблем, требуется управленческое вмешательство
0,0 - 1,9	Критический	Фактическая неконкурентоспособность, высокий риск ухода с рынка

Источник: составлено авторами.

Дополнительно может проводиться сценарный анализ: моделируется изменение итогового рейтинга при варьировании ключевых параметров - повышение средней оценки на 0,5 балла, подключение к ещё одному агрегатору доставки, рост числа подписчиков в Instagram. Это позволяет выявить наиболее чувствительные рычаги управления для каждого заведения.

Заключение

В данной статье разработана методика построения сводного цифрового рейтинга рыночной устойчивости предприятий общественного питания, адаптированная к условиям крупного города (на примере Ташкента). Основные научные и прикладные результаты исследования:

Сформирована шестисекционная система из девяти измеримых параметров, включающая специфические для Ташкента метрики: количество агрегаторов доставки (Express24, Uzum Tezkor, Yandex.Taom), наличие сертификата халяль, конкурентную плотность в радиусе 500 метров, долю оценок 4-5 звёзд, автоматически вычисляемую тональность отзывов через анализ текстов.

Предложена формула линейного масштабирования min-max с переводом в десятибалльный интервал (0-10), где 10 соответствует лучшему значению в выборке, 0 -

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

худшему. Для обратных показателей (конкурентная плотность) используется реверсивная формула.

С помощью метода парных сравнений Т. Саати с участием экспертов ташкентского рынка определены коэффициенты значимости девяти параметров. Наибольший вес (0,18) присвоен средней звёздной оценке, минимальный (0,06) - числу подписчиков в соцсетях.

Предложена четырёхуровневая шкала интерпретации сводного рейтинга - от критического (0-1,9) до высокого (8,0-10,0) - с границами, уточнёнными по пилотной выборке из 50 заведений.

Разработанный инструмент может применяться собственниками заведений для бенчмаркинга и корректировки стратегий, отраслевыми аналитиками для мониторинга конкурентной среды, инвесторами для оценки привлекательности ниш при открытии новых точек, а также агрегаторами доставки для ранжирования партнёров.

Ограничения методики. Метод не учитывает динамику показателей (например, падение рейтинга во времени), не применим к вновь открытым заведениям с малым числом отзывов (менее 30), а масштабирование внутри выборки означает, что рейтинг из выборки в выборку не переносится. Кроме того, оценка тональности отзывов через автоматические NLP-модели даёт погрешность до 10-15 процентов относительно ручной разметки.

Направления дальнейших исследований. Апробация методики на реальных предприятиях с верификацией результатов через опросы потребителей; расширение выборки до 200 и более заведений для статистической устойчивости весов; включение динамических показателей (изменение рейтинга и числа отзывов за последние 3 месяца); масштабирование на региональные рынки Узбекистана (Самарканд, Бухара, Фергана); разработка веб-приложения для автоматического сбора данных и расчёта рейтинга с открытым программным интерфейсом.

Литературы

1. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. Пер. с англ. Москва: Альпина Бизнес Букс, 2019. 715 с.

2. Ламбен Ж.Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива. Пер. с франц. Санкт-Петербург: Наука, 1996. 589 с.

3. Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации. Учебник для вузов. Пер. с англ. Москва: ИНФРА-М, 2019. 928 с.

4. Camp R.C. Benchmarking: The Search for Industry Best Practices That Lead to Superior Performance. Milwaukee: ASQC Quality Press, 1989. 299 p.

5. Тимчук С.В. Economic efficiency of management in hotel and restaurant businesses in the conditions of market competition. В сборнике: Economy, entrepreneurship and business culture: transformations in the context of global instability. Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2025. С. 538-559.

6. Абдуллаев К.А. Совершенствование методов анализа конкурентоспособности субъектов предпринимательства. Иктисодиёт ва таълим (Экономика и образование). 2023. N 2. С. 112-117.

7. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. Пер. с англ. Москва: Радио и связь, 1993. 314 с.

8. Национальный комитет по статистике Республики Узбекистан. Данные за январь 2026 года. Электронный ресурс. URL: https://stat.uz (дата обращения: 14.04.2026).

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ЎЗБЕКИСТОНДА АУДИТОРЛИК ХИЗМАТЛАР БОЗОРИНИНГ 2020-2025 ЙИЛЛАРГА ТАҲЛИЛИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Баракаев Отабек Отақулович

PhD, Ўзбекистон Республикаси
Иқтисодиёт ва молия вазирлиги
Бухгалтерия ҳисоби методологияси
ва аудиторлик фаолиятини
тартибга солиш бошқармаси бошлиғи
E-mail: Otabek.Barakayev@imv.uz

Аннотация. *Аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи амалдаги амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар. Аудиторлик хизматлари бозорининг 2018-2025 йил якунлари бўйича таҳлили. Жумладан, аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар сони, аудиторлик ташкилотларининг кўрсатган хизматлари бўйича тушумлари динамикаси, кўрсатилган хизматлар ҳажмида аудиторлик текширувларининг ҳудудлар бўйича улуши, аудиторларнинг ҳудудлар бўйича тақсимланиши, улар тўғрисида маълумот, аудиторларнинг жинси бўйича тақсимланиши, аудиторлик ташкилотларининг “ёши”, уларнинг халқаро тармоқларда қатнашиши, аудиторлик текширувлари ўтказилган хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолият турлари бўйича тақсимланиши, берилган аудиторлик хулосаларининг турлари бўйича таҳлилий маълумотлар ва шарҳлар келтирилган.*

Калит сўзлар: *аудиторлик ташкилоти, аудитор, аудиторлик текшируви Реестр, сертификат, хулоса.*

АНАЛИЗ РЫНКА АУДИТОРСКИХ УСЛУГ В УЗБЕКИСТАНЕ ЗА 2020–2025 ГОДЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Баракаев Отабек Отакулович

PhD, Министерство экономики
и финансов Республики Узбекистан,
начальник Управления методологии
бухгалтерского учета и регулирования
аудиторской деятельности
E-mail: Otabek.Barakayev@imv.uz

Аннотация. *В статье рассмотрены действующие нормативно-правовые документы, регулирующие аудиторскую деятельность. Проведен анализ рынка аудиторских услуг по итогам 2018–2025 годов. В частности, представлены аналитические данные и комментарии о количестве аудиторских организаций и аудиторов, динамике доходов аудиторских организаций от оказанных услуг, доле аудиторских проверок в общем объеме оказанных услуг по регионам, распределении аудиторов по регионам, сведениях о них, распределении аудиторов по полу, «возрасте» аудиторских организаций, их участии в международных сетях, распределении хозяйствующих субъектов, прошедших аудиторскую проверку, по видам деятельности, а также анализ видов выданных аудиторских заключений.*

Ключевые слова: *аудиторская организация, аудитор, аудиторская проверка, Реестр, сертификат, заключение.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ANALYSIS OF THE AUDIT SERVICES MARKET IN UZBEKISTAN FOR 2020–2025 AND DIRECTIONS FOR ITS IMPROVEMENT

Barakayev Otabek Otakulovich
PhD, Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan, Head of the Department for Accounting Methodology and Regulation of Auditing Activities
E-mail: Otabek.Barakayev@imv.uz

Abstract. *Current regulatory and legal documents regulating audit activity. Analysis of Audit Services Market by Key Indicators 2018-2025 years. In particular, the number of audit organizations and auditors, the dynamics of audit organizations' income from the services provided, the share of audit inspections in the volume of services provided by regions, the distribution of auditors by region, information about them, the distribution of auditors by gender, the "age" of audit organizations, their participation in international networks, distribution of the economic entities that have been audited by types of activity, analytical data and interpretations on the types of audit repor given.*

Key words*: audit organization, auditor, auditing, Register, certificate, report.*

Кириш

Республикамизда аудиторлик фаолиятини ривожлантиришнинг институтционал тизими шаклланмоқда. Жумладан аудиторлик фаолиятининг норматив–ҳуқуқий асослари тўлиқ халқаро даражада қайта кўриб чиқилди ва бир қатор муҳим норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб, соҳанинг қонунчилик базаси тизимлаштирилди ҳамда такомиллаштирилди. Соҳага доир сўнгги йилларда **2 та Қонун**, Ўзбекистон Республикаси **Президентининг 3 та** қарори, Вазирлар Маҳкамасининг **3 та қарори** ва бошқа бир қатор идоравий-норматив ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 25 февралдаги ЎРҚ-677-сон “Аудиторлик фаолияти тўғрисида” ва 2023 йил 20 январдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги” ЎРҚ-815-сон (“Аудиторлик фаолияти тўғрисида” Қонунга ўзгартиш ва қўшимчалар) Қонунлари [1], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ-3946-сон “Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” [2], 2021 йил 4 августдаги ПҚ-5210-сон “Аудиторларни сертификатлаштириш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” [3] ва 2025 йил 15 сентябрдаги ПҚ-282-сон “Молиявий ҳисоб тизимини халқаро талаб ва стандартларга мувофиқ такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари [4], Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 11 аперлдаги 171-сон “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўллаш учун аудитнинг халқаро стандартларини тан олиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” [5] ва 2022 йил 28 сентябрдаги 538-сон “Аудиторлик ташкилотининг иши сифатини ташқи назоратдан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” [6] ҳамда 2023 йил 15 августдаги 387-сон “Аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритиш бўйича давлат хизматларини кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида” қарорлар шулар жумласидандир [7].

Адабиётлар шарҳи

Аудиторлик хизматлари бозорини ривожлантириш, унинг институционал асосларини такомиллаштириш ва аудит сифати устидан самарали назоратни ташкил этиш масалалари сўнгги йилларда маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан кенг тадқиқ

этилмоқда. Айниқса, молиявий ҳисоботнинг ишончлилигини таъминлашда ташқи аудитнинг аҳамияти ортиб бораётгани мазкур соҳадаги илмий изланишларнинг долзарблигини янада кучайтирмоқда.

Маҳаллий олимлардан Р.Д. Дусмуратов аудитни молиявий назоратнинг мустақил шакли сифатида баҳолаб, унинг асосий вазифаси хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботининг ҳаққонийлиги ва қонунчиликка мувофиқлигини баҳолашдан иборат эканлигини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, бозор иқтисодиёти шароитида аудит иқтисодий хавфларни камайтириш ва инвесторлар ишончини оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Шу билан бирга, аудиторлик хизматларининг ривожланиши мамлакат молиявий тизимининг шаффофлигига бевосита таъсир кўрсатади [12].

О.О. Баракаев ўзининг илмий тадқиқотларида замонавий корпоратив бошқарув тизимида аудитнинг стратегик аҳамиятини ёритиб, аудитнинг фақат текширув функцияси билан чекланмасдан, корпоратив бошқарув самарадорлигини таъминловчи институционал механизм сифатида намоён бўлишини асослаб беради. Унинг таъкидлашича, аудитнинг халқаро стандартлар асосида ташкил этилиши миллий иқтисодиётнинг инвестициявий жозибадорлигини оширишда муҳим омил ҳисобланади [11].

Шунингдек, маҳаллий тадқиқотчилар аудиторлик хизматлари бозорида рақобат муҳитини шакллантириш, ташқи сифат назоратини кучайтириш ҳамда аудиторларни сертификатлаштириш тизимини халқаро талаблар асосида такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Уларнинг фикрича, рақамли иқтисодиёт шароитида аудит соҳасига замонавий ахборот технологиялари ва автоматлаштирилган таҳлил воситаларини жорий этиш аудит сифати ва тезкорлигини оширишга хизмат қилади.

Хорижий олимлардан A. Arens, R. Elder ва M. Beasley аудитни молиявий ахборотнинг ишончлилигини баҳолашга қаратилган мустақил касбий фаолият сифатида таърифлайди. Муаллифлар аудитнинг асосий мақсади манфаатдор фойдаланувчилар учун ишончли молиявий ахборот тақдим этиш эканлигини қайд этадилар. Шунингдек, улар аудиторлик хизматлари бозори ривожланиши бевосита корпоратив бошқарув сифати ва инвестицион муҳит билан боғлиқлигини асослайдилар [8].

J.R. Cohen, G. Krishnamoorthy ва A.M. Wright корпоратив бошқарув ва аудит ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тадқиқ қилиб, самарали корпоратив бошқарув тизими аудит сифатига ижобий таъсир кўрсатишини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, аудиторлик ташкилотларининг мустақиллиги ва касбий скептицизми молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлигини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга [9].

Юқоридаги илмий ёндашувлар ва назарий қарашлар шуни кўрсатадики, аудиторлик хизматлари бозорини ривожлантириш нафақат қонунчилик базасини такомиллаштириш, балки аудит сифати, институционал муҳит, касбий малака ва рақамли технологияларни жорий этиш билан ҳам узвий боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда аудиторлик хизматлари бозорининг 2020–2025 йиллардаги ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш ва уни такомиллаштириш йўналишларини белгилаш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада аудит хизматлари бозори натижалари таҳлилини амалга оширишда таққослама таҳлил, статистик таҳлил, қиёслаш, илмий абстракциялаш, анализ, синтез каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Аудиторлик фаолияти соҳасидаги қонунчилик ҳужжатларини такомиллаштирилиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг **аудиторлик хизматлари бозорида** ҳам аудиторлик фаолиятининг субъектлари аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар сони ўсишида **ижобий ўзгаришлар** рўй бермоқда.

Республикамизда аудиторлик хизматлари бозорида ўсиш кузатилмоқда. Жумладан, 2026 йилнинг 1-чорагида **аудиторлик ташкилотлари** сони **176 та**, аудитор малака сертификатига эга **аудиторлар сони 1337 нафарни** ташкил этиб, 2025 йилнинг 1-чораги билан таққослаганда мос равишда 10 ва 9 фоиз ўсиш кузатилган (1-расм).

1-расм.

Аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар сони*

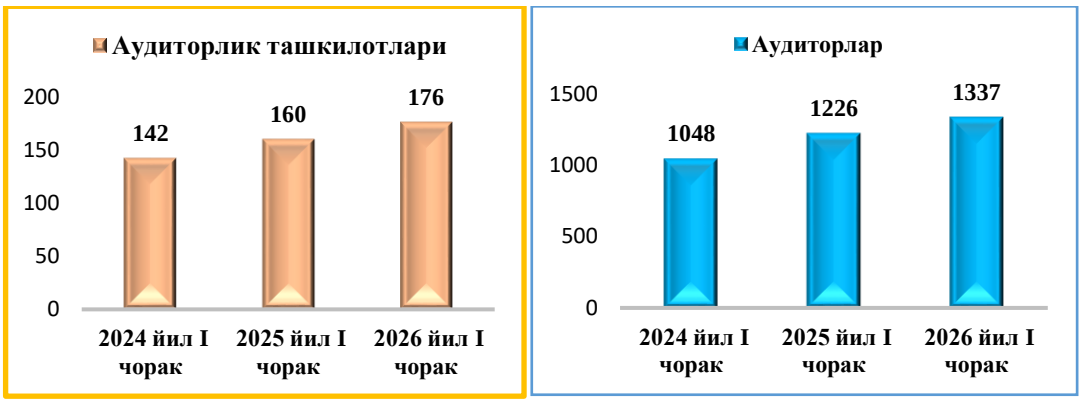

*Муаллиф ишланмаси

Шунингдек, аудиторлик хизматлари бозорининг умумий тавсифига кўра, 2025 йил 31 декабрь ҳолатида **аудиторлик ташкилотларининг сони** 2024 йилнинг 31 декабрига нисбатан 22 тага (14 фоиз) ошиб **175 тага**, **аудиторлар сони** эса мос равишда 142 нафарга (12 фоиз) ошиб **1296 нафарга** етди (2-расм). Бундан 34 та маҳаллий аудиторлик ташкилотлари йирик халқаро тармоқ ва ассоциациялар аъзоси, **6 таси халқаро аудиторлик** компанияларининг шўъба жамиятлари фаолият олиб бормоқдалар.

2-расм.

Аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар сони*

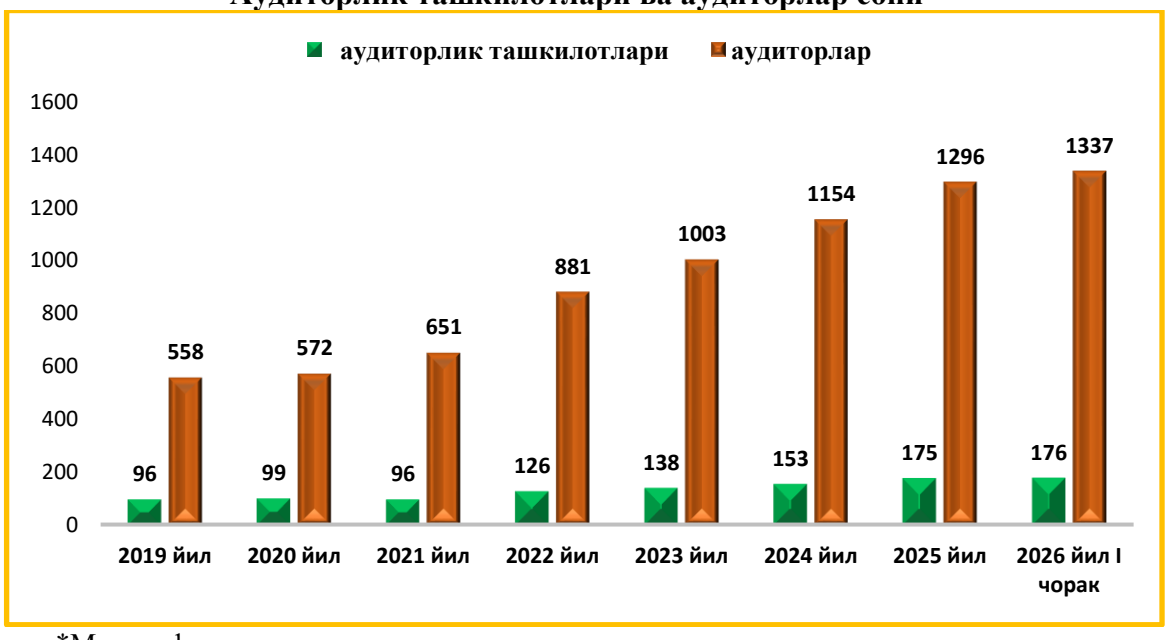

*Муаллиф ишланмаси

“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонунга асосан аудиторлик ташкилоти ўзи ҳақидаги маълумотлар Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритилган санадан эътиборан аудиторлик фаолиятини амалга оширишга ҳақлидир. Мазкур талабга асосан, 2021 йилдан бошлаб аудиторлик ташкилотлари Аудиторлик ташкилотларининг реестрига кириш орқали фаолият юритишни бошлади. Мазкур талабга мувофиқ 2021 йилнинг охирида 96 та аудиторлик ташкилотлари Реестрига кирган бўлса, 2026 йилнинг 1-чорагида

улар сони 80 тага ошиб, 176 тага етди. Аудиторлик малака сертификатига эга мутахассислар эса, 2021 йилда 651 нафарни ташкил этган бўлса, 2026 йилнинг 1-чорагида улар сони 686 нафарга кўпайиб, жами 1337 нафар малакали аудиторни ташкил этмоқда.

Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 15 августда 387-сонли қарори билан аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритиш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентига асосан аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритиш учун аризаларни Давлат хизматлари марказлари ҳамда ЯИДХП орқали қабул қилинади. Шунингдек, тадбиркорлик субъектини қайта рўйхатдан ўтказишда ариза берувчиларнинг хоҳишига кўра аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритиш учун аризаларни композит тарзда ваколатли органга юбориш тизими йўлга қўйилди. Композит усул – давлат хизматидан фойдаланувчилар битта ариза орқали бир вақтда бир нечта давлат хизмати кўрсатилиши бўйича сўров юбориши ва хизматлар кўрсатилиши тушунилади.

Аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритиш бўйича давлат хизматининг бепул кўрсатилади. Аудиторлик ташкилоти тугатилганда ёки унинг фаолият тури ўзгарганда Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйишнинг автоматлаштирилган тизими орқали ваколатли органга аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестридан чиқарилиши бўйича автоматик тарзда хабарнома юборилади.

Бугунги кунга келиб аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритиш учун аризалари тўлиқ Давлат хизматлари марказлари ҳамда ЯИДХП орқали қабул қилиниб келинмоқда.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, сўнгги йилларда аудиторлик ташкилотларининг **даромадлари бугунги кунда аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар сонига нисбатан** юқори суръатлар билан ўсганлигини кўрсатади. Аудиторлик хизматлари бозорида аудиторлик ташкилотларининг 2025 йилги натижаларига мувофиқ жами даромадлари 785, 77 млрд сўмни ташкил этиб, 2024 йилга нисбатан 31 фоиз, 2020 йилга нисбатан 2,8 мартага ўсишга олиб келган (3-расм).

3-расм.

Аудиторлик ташкилотларининг кўрсатган хизматлари бўйича тушумлари динамикаси*

*Муаллиф ишланмаси

Аудиторлик ташкилотлари томонидан кўрсатилган хизматлар ҳажмидан келиб чиқиб турли кўрсаткичлар бўйича аудиторлик ташкилотларининг тақсимланиши таҳлил қилинганда, 2025 йилда аудиторлик ташкилотларининг умумий сонига нисбатан 39 фоизининг **тушуми** 200-700 млн сўм, 28 фоиз аудиторлик ташкилотларининг тушуми 1000 -5000 млн сўм миқдорида бўлган (4-расм).

4-расм.

Аудиторлик ташкилотларининг умумий сонидаги улуши, фоизда*

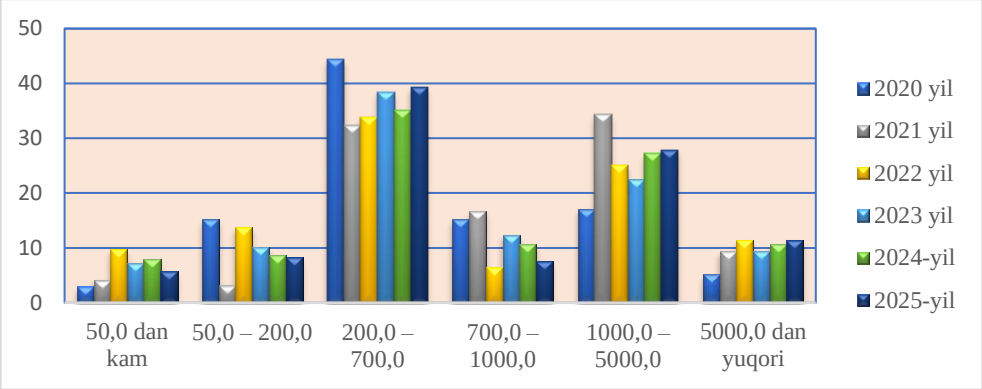

*Муаллиф ишланмаси

Кўрсатилган жами 785, 77 млрд сўм тушумдан 83 фоизига яқини 5 000 млн сўмдан ортиқ бўлган тушум ташкил этади (5-расм).

5-расм.

Кўрсатилган хизматларнинг умумий ҳажмидаги улуши, фоизда*

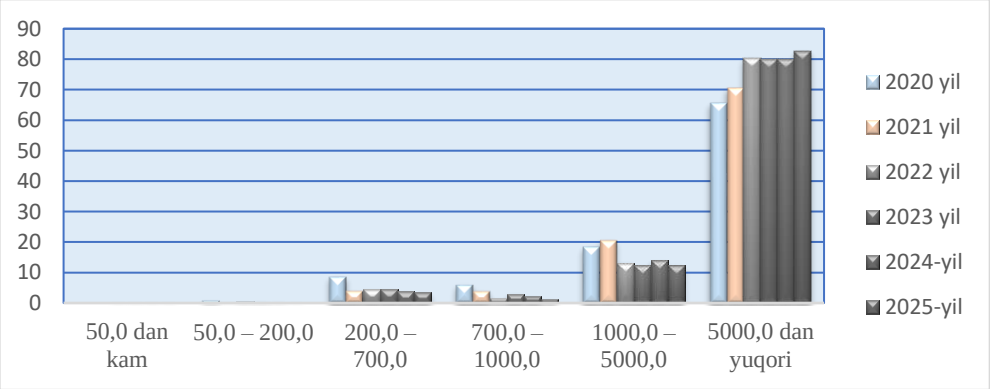

*Муаллиф ишланмаси

Аудиторлик ташкилотларининг даромадлари таркиби аудиторлик ташкилотларининг жойлашган жойидан келиб чиқиб таҳлил қилинганда 2025 йилда кўрсатилган хизматлар ҳажмида аудиторлик текширувларининг улуши 75 фоизни, турдош хизматларнинг улуши 25 фоизни ташкил этган.

2025 йилда кўрсатилган хизматлар ҳажмида аудиторлик текширувларининг улуши Қорақалпоғистон Республикаси, Самарқанд, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида 100 фоизни ташкил этган. Турдош хизматлар асосан Тошкент вилоятида 69 фоиз кўрсатилган (6-расм).

6-расм.

2025 йилда кўрсатилган хизматлар ҳажмида аудиторлик текширувларининг ҳудудлар бўйича улуши, фоизда

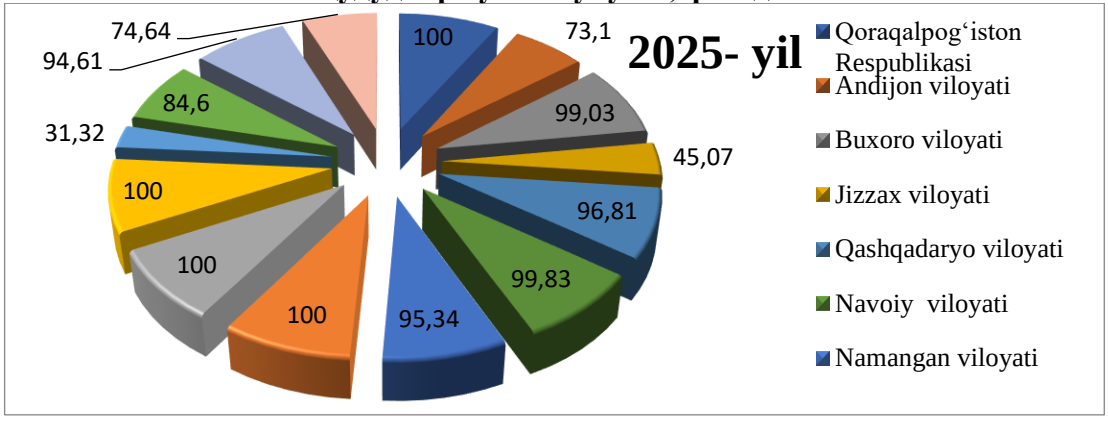

*Муаллиф ишланмаси

Аудиторлик фаолияти субъектларининг ҳудудлар бўйича тақсимланиши тақсимланишида аудиторлик ташкилотлари 2025 йил якуни бўйича Тошкент шаҳрида 73 фоиз ёки 128 та, қолган 27 фоиз ёки 48 та аудиторлик ташкилотлари Республиканинг бошқа ҳудудларида фаолият юритган (1-жадвал).

1-жадвал.

Аудиторлик фаолияти субъектларининг ҳудудлар бўйича тақсимланиши

Йил (якуни)	Республика бўйича – жами %	Тошкент	Бошқа худудлар
2022	100	69	31
2023	100	72	28
2024	100	74	26
2025	100	73	27

Аудиторларнинг 2025 йилда ҳудудлар бўйича тақсимланишида, 1296 нафар аудитордан 957 нафари Тошкент шаҳрида бўлса, қолган 339 нафар аудитор бошқа ҳудудларда жойлашган (7-расм).

7-расм.

2025 йилда аудиторларнинг ҳудудлар бўйича тақсимланиши диаграммаси

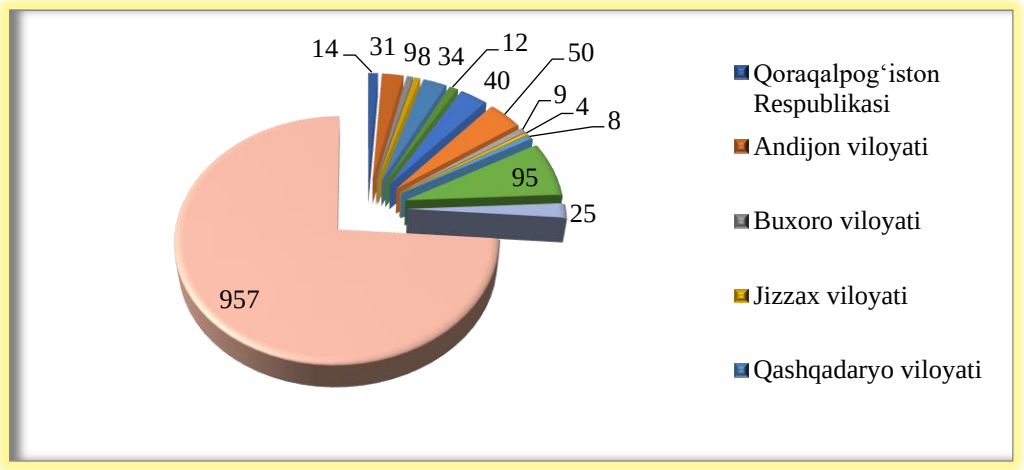

Ўзбекистонда аудиторлик ташкилотларининг сонининг ошиши билан уларнинг “ёши” ёшариб бормоқда. Жумладан, аудиторлик ташкилотларининг 2020 йилда 54 фоизга яқини 15 йилдан ортиқ хизмат қилган ташкилот бўлса, 2025 йил якунига кўра бир йилдан кам бўлганлар улуши эса 9 фоизга етган. (8-расм).

8-расм.

Аудиторлик ташкилотларининг “ёши” графиги

** аудиторлик фаолияти билан шуғулланишнинг йиллар сони 2001 йилдан бошлаб ҳисобланган*

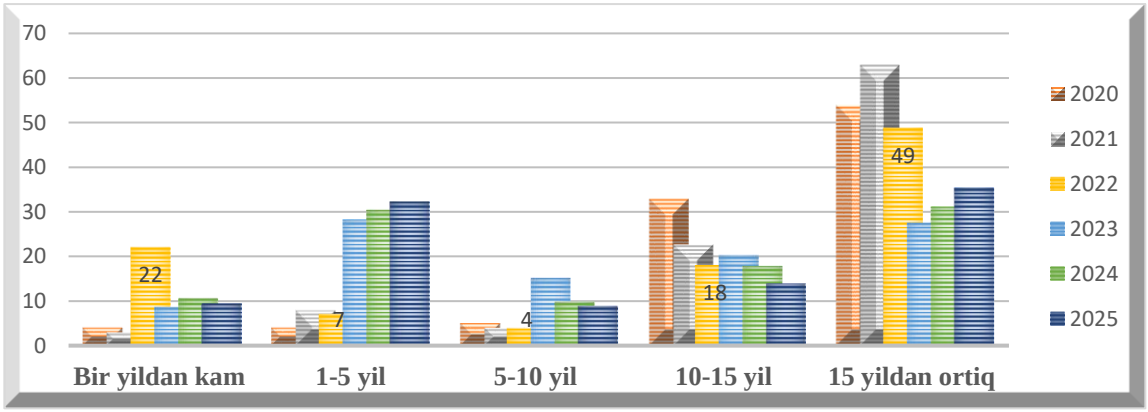

** аудиторлик фаолияти билан шуғулланишнинг йиллар сони 2001 йилдан бошлаб ҳисобланган*

Аудиторлик ташкилотлари ва аудиторларнинг халқаро тармоқлар ва ташкилотларга аъзо бўлиши ортиб бормоқда. Бунда жами 175 та аудиторлик ташкилотидан 34 та, 1296 нафар аудитордан 350 нафар аудитор халқаро тармоқларга кириб фаолият юритмоқда (2-жадвал).

2-жадвал.

Аудиторлик ташкилотларининг халқаро тармоқларда қатнашиши

Халқаро тармоқдаги аудиторлик ташкилотлари				
йиллар	**2022 йил**	**2023 йил**	**2024 йил**	**2025 йил**
Халқаро тармоққа кирган аудиторлик ташкилотларининг умумий аудиторлик ташкилотлари сонидаги улуши, фоизда	19	20	18	19
Халқаро тармоққа кирган аудиторлик ташкилотларида ишлаётган аудиторларнинг жами умумий аудиторлар сонидаги улуши, фоизда	26	28	26	27

Ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибалари асосида аудиторлар учун замонавий сертификатлаш тизимини жорий этиш, аудиторлик фаолияти сифатини ошириш ва соҳада юқори малакали мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, аудитор малака сертификатини олиш жараёнларини халқаро стандартлар асосида ташкил этиш, малака имтиҳонларининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш, баҳолаш тизимида инсон омилини камайтириш ҳамда рақамли технологиялардан кенг фойдаланиш бўйича изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга, аудиторларнинг касбий билим ва кўникмаларини мунтазам равишда ошириб бориш мақсадида узлуксиз касбий таълим тизими такомиллаштирилмоқда. Бунда халқаро молиявий ҳисобот стандартлари (IFRS), халқаро аудит стандартлари (ISA) ва корпоратив бошқарув тамойилларини чуқур ўзлаштиришга устувор аҳамият берилмоқда. Аудиторларни сертификатлаш жараёнларида замонавий тест синовлари, кейс-стади усуллари ва амалий баҳолаш механизмларини қўллаш орқали мутахассисларнинг амалий компетенцияларини баҳолаш тизими кенгайтирилмоқда.

Аудиторларнинг жамоат бирлашмалари билан биргаликда аудиторнинг малака сертификатини малака имтиҳонини топширмасдан бериш ва муддатини узайтириш учун асос бўладиган **бухгалтерларнинг халқаро сертификатлари рўйхати** Вазирликнинг “**Аудиторнинг малака сертификатини малака имтиҳонини топширмасдан бериш ва муддатини узайтириш учун асос бўладиган бухгалтерларнинг халқаро сертификатлари рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги бўйруғи** (р/р.: 3321, 29.09.2021 й.) тасдиқланган.

Бугунги кунда **аудиторларни сертификатлаштириш** Аудиторларнинг республика жамоат бирлашмалари томонидан ўтказиб келинмоқда ва бугунги кунга қадар жами **723 нафардан ортиқ** талабгорларга **аудитор малака сертификати** берилган.

Шунингдек, 1 296 нафар аудиторлар ўртасида 170 нафарида **бухгалтерларнинг халқаро сертификатига (CIPA, ACCA, CPA)** эга бўлганлар мавжуд (3-жадвал).

3-жадвал,

Аудиторлар тўғрисида маълумот

Даврлар	**Аудиторлар, жами**	**бухгалтерларнинг халқаро сертификатига (CIPA, ACCA, CPA) эга бўлганлар**
2023 йил	1 003	121
2024 йил	1 154	151
2025 йил	1 296	170

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Шунингдек, аудиторларни ёшини 2025 йил якуни бўйича таҳлил қилинганда, 19 фоизи 25 ёшдан 35 ёшгача, 37 фоизи 35 ёшдан 45 ёшгача, 7 фоизи эса 65 ёшдан юқори ёшдаги аудиторлар ташкил этади.

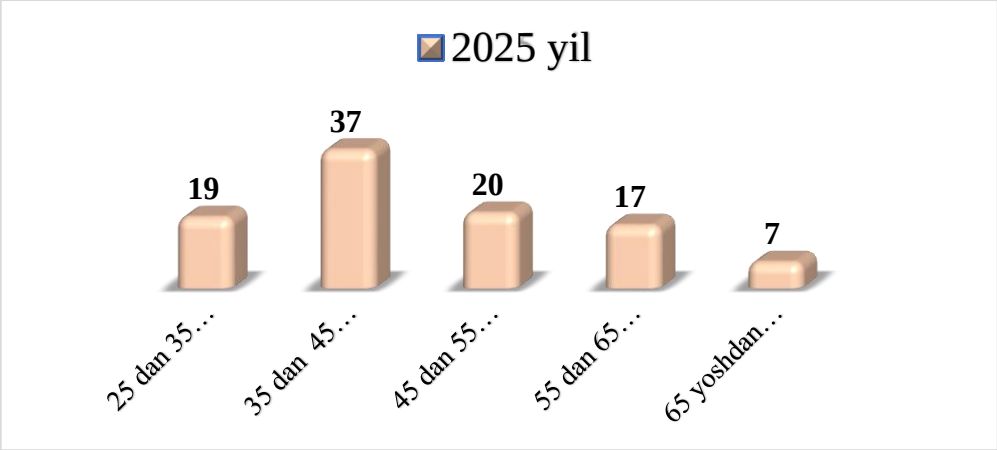

9-расм. Аудиторларнинг ёши бўйича тақсимланиши

Аудиторларнинг жинси бўйича тақсимланишида 2025 йил 77 фоизи эркак, 23 фоизи аёл жинсига мансуб аудиторлар хизмат кўрсатиб келмоқда (10-расм).

10-расм. Аудиторларнинг жинси бўйича тақсимланиш диаграммаси

Аудиторлик текширувлари ўтказилган хўжалик юритувчи субъектлар сони 2025 йилда Республика бўйича 6 428 та бўлиб, шундан 4 836 таси Тошкент шаҳрида, 1 592 таси бошқа ҳудудларда жойлашган (11-расм).

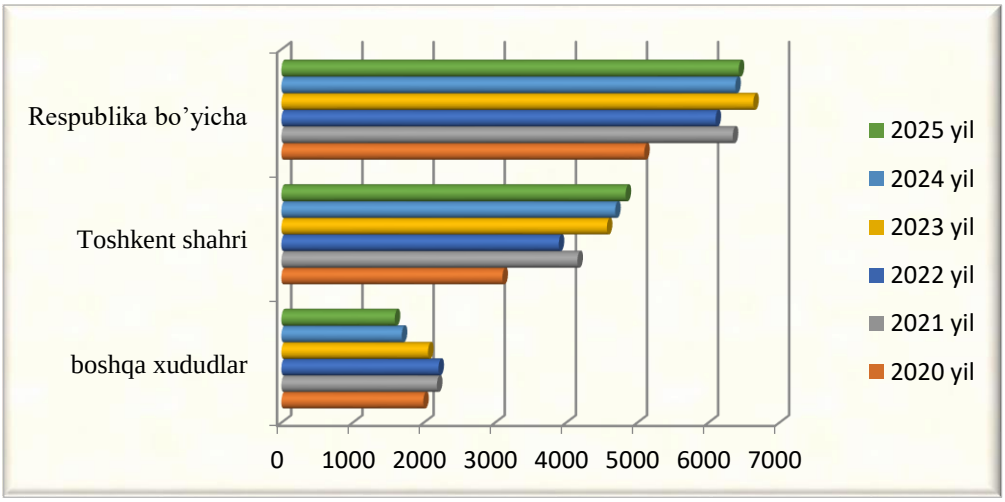

11-расм. Аудиторлик текширувлари ўтказилган хўжалик юритувчи субъектлар диаграммаси

Аудиторлик текширувлари ўтказилган хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолият турлари бўйича тақсимланиши йиллар кесимида асосан ишлаб чиқарадиган саноат ва улгуржи, чакана савдо ҳамда бошқа фаолият тури билан шуғулланадиган ташкилотларда ўтказилган (4-жадвал).

4-жадвал

Аудиторлик текширувлари ўтказилган хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолият турлари бўйича тақсимланиши

	Хўжалик юритувчи субъектларнинг умумий сонидаги улуши, фоизда			
	2022 йил	**2023 йил**	**2024 йил**	**2025 йил**
Аудиторлик текширувлари ўтказилган хўжалик юритувчи субъектлар - жами	*100*	*100*	*100*	*100*
шу жумладан:				
тоғ-кон саноати ва очиқ конларни ишлаш	*1,0*	*0,6*	*0,5*	*0,7*
ишлаб чиқарадиган саноат	*15,3*	*13,0*	*13,6*	*9,7*
электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондитсиялаш	*2,1*	*1,4*	*1,5*	*1,5*
қурилиш	*8,2*	*6,5*	*6,0*	*5,2*
ташиш ва сақлаш	*1,6*	*2,1*	*1,7*	*1,8*
қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги	*2,9*	*3,0*	*3,0*	*2*
улгуржи ва чакана савдо;	*11,6*	*11,0*	*11,2*	*9,3*
молиявий ва суғурта фаолияти	*6,1*	*4,3*	*4,9*	*5,1*
бошқалар	*51,3*	*58,1*	*57,6*	*64*

Аудиторлик ташкилотлари томонида берилган аудиторлик хулосаларининг турлари бўйича тақсимланиши таҳлил қилганда 92 фоизи ижобий аудиторлик хулосаси берилган. Қолган ҳолларда изоҳлар билан фикр билдириш ёки салбий фикр, 0,31 фоиз ҳолатда фикр билдиришни рад этиш туридаги аудиторлик хулосалари берилган (12-расм).

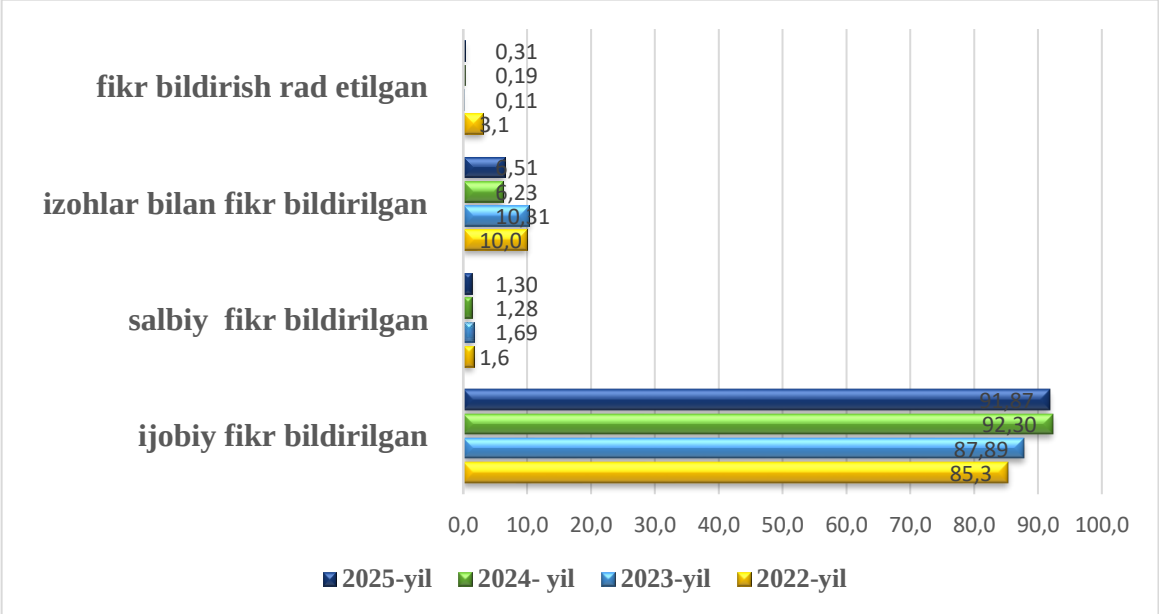

12-расм. Берилган аудиторлик хулосаларининг турлари бўйича диаграммаси

Аудиторлик текширувлари бўйича берилган аудиторлик хулосаларининг корхоналар турлари бўйича таҳлилига асосан 2025 йил якунига кўра 72 фоиз мажбурий аудиторлик текшируви, 28 фоиз ташаббус тарзидаги аудиторлик текширувини ўтказган (13-расм).

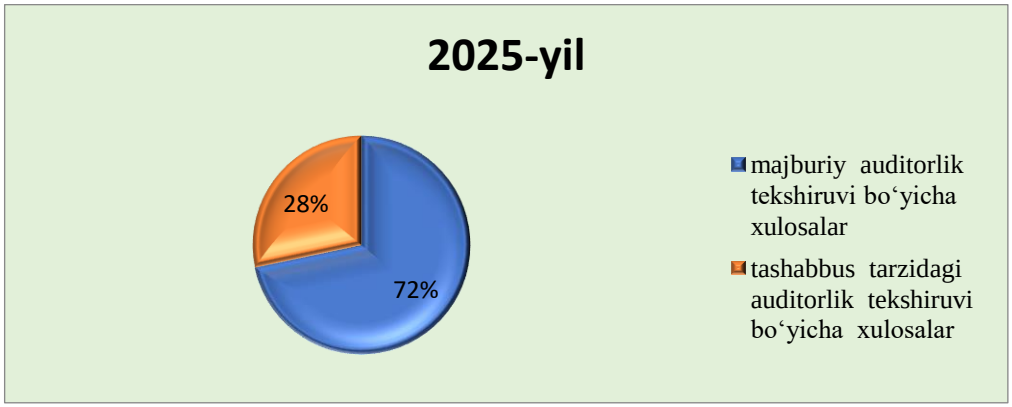

13-расм. Мажбурий ва ташаббус тарзидаги аудиторлик текширувлари бўйича аудиторлик хулосаларининг улуши

Мажбурий аудиторлик текширувидан кўпроқ улушни акциядорлик жамиятлари (12 фоиз), устав фондида давлатга тегишли улуши бўлган хўжалик юритувчи субъектлар ва давлат унитар корхоналари (19 фоиз) ҳамда бошқа тижорат ташкилотлари ташкил этган (14-расм).

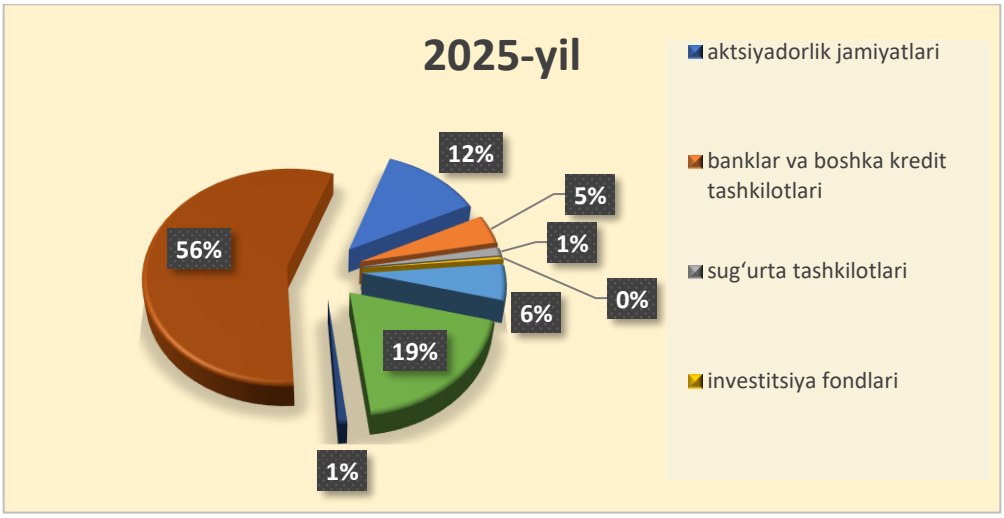

14- расм. Мажбурий аудиторлик текширувлари бўйича хўжалик юритувчи субъектларга берилган аудиторлик хулосаларининг улуши

Хулоса

Юқоридаги таҳлил натижаларига кўра, сўнгги етти йилда аудиторлик фаолиятининг қонунчилик соҳаси тизимлаштирилиши, натижада аудиторлик хизматлар бозорида ижобий ўзгаришларни кўриш мумкин.

Аудиторлик хизматлар бозорини янада сифатли ривожлантириш учун аудиторлик фаолиятининг институционал, касбий ва технологик асосларини мустаҳкамлаш, аудиторлик хизматлари сифати ва ишончлилигини ошириш, шунингдек, аудиторлик институтининг иқтисодиётдаги ролини янада кучайтириш лозим.

Буни амалга ошириш натижасида қуйидаги асосий натижаларга эришиш назарда тутилади:

аудиторлик хизматлари бозорининг барқарор, рақобатбардош ва мутаносиб ривожланиши;

аудиторлик хизматлари сифати, аудиторлик текширувларининг самарадорлиги ҳамда аудиторлик хулосаларининг ишончлилиги ошиши;

молиявий ҳисоботнинг шаффофлиги ва ишончлилигига бўлган ишонч мустаҳкамланиши;

аудиторлик фаолиятининг корпоратив бошқарув, инвестициявий муҳит ва молиявий интизомни таъминлашдаги аҳамияти кучайиши;

аудиторлик хизматларидан бошқарув ва иқтисодий қарорлар қабул қилишда фойдаланиш амалиёти кенгайиши;

аудиторлик хизматлари бозорида соғлом рақобат муҳити шаклланиши, хизматлар сифатига асосланган рақобат ривожланиши ҳамда инсофсиз рақобат ва демпинг ҳолатларининг қисқариши;

аудиторлик касбининг нуфузи, жозибадорлиги ва ижтимоий аҳамияти ошиши;

аудиторларни тайёрлаш, сертификатлаш ва узлуксиз касбий таълим тизимининг халқаро талаблар асосида такомиллашиши;

аудиторларда аудитнинг халқаро стандартларини қўллаш, professional judgement ва профессионал скептицизмни амалий фаолиятда самарали татбиқ этиш кўникмаларининг ривожланиши;

аудитнинг халқаро стандартларини қўллаш амалиётининг кенгайиши ва уларнинг миллий амалиётга самарали интеграция қилиниши;

аудиторлик фаолиятида рақамли технологиялар, data analytics, AuditTech ва автоматлаштирилган аудит воситаларидан фойдаланиш даражасининг ошиши;

масофавий мониторинг ва хавфга асосланган таҳлил механизмларини жорий этиш орқали аудиторлик фаолиятини назорат қилиш самарадорлигининг ошиши;

аудиторлик фаолиятини тартибга солиш, мониторинг қилиш ва ташқи сифат назорати тизимининг шаффофлиги ва самарадорлиги ошиши;

касбий одоб-ахлоқ қоидалари ва мустақиллик принципларига риоя этилиш даражасининг кучайиши;

аудиторлик ташкилотлари ва аудиторларнинг халқаро касбий ҳамкорликда иштирок этиш имкониятлари кенгайиши;

барқарор ривожланиш ва ESG ҳисоботлари бўйича ишонч билдириш хизматларини ривожлантириш учун зарур институционал ва касбий асослар шаклланиши;

аудиторлик институтининг иқтисодиёт эҳтиёжлари, халқаро тенденциялар ва замонавий бозор талабларига мослиги ҳамда барқарор ривожланиши таъминланиши.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида” 2021 йил 25 февралдаги ЎРҚ-677-сон Қонуни.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ-3946-сон “Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 4 августдаги ПҚ-5210-сонли “Аудиторларни сертификатлаштириш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 15 сентябрдаги ПҚ-282-сонли “Молиявий ҳисоб тизимини халқаро талаб ва стандартларга мувофиқ такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 11 апрелдаги 171-сон “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўллаш учун аудитнинг халқаро стандартларини тан олиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” қарори;

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 28 сентябрдаги 538-сон “Аудиторлик ташкилотининг иши сифатини ташқи назоратдан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” қарори;

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 15 августдаги 387-сон “Аудиторлик ташкилотини Аудиторлик ташкилотларининг реестрига киритиш бўйича

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

давлат хизматларини кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида” қарори;

8. Arens A., Elder R. & Beasley M. (2012). Auditing and Assurance Services, 14th ed., Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.

9. Cohen J.R., Krishnamoorthy G. & Wright A.M. (2008). Form versus substance: The implications for auditing practice and research of alternative perspectives on corporate governance. Auditing: A Journal of Practice & Theory, 27(2), 181-198. https://doi.org/10.2308/aud.2008.27.2.181.

10. Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, And Related Services Pronouncements, Volume I-III includes the IAASB’s, The International Federation of Accountants (IFAC), 2022.

11. Баракаев О.О. Замонавий корпоратив бошқарув тизимида аудит: назария, методология ва амалиёт: илмий монография. – Т.: 2021, – 288 б.

12. Дусмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик.–Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2003.-612 б.

13. http://audit.mf.uz, http://audit.imv.uz.

14. https://lex.uz

15. https://gov.uz/uz/imv

YEVROPA IQTISODIYOTINING YASHIL TRANSFORMATSIYASIDA IQLIM O‘ZGARISHI BILAN BOG‘LIQ FIZIK VA MOLIYAVIY RISKLAR TAHLILI

Muradov Botir Xayat
“Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti” kafedrasi DSc mustaqil tadqiqotchi
Neft va gaz fakulteti.
Toshkent davlat texnika universiteti.
e-mail: shaklaser@gmail.com
Orcid: 0000-0001-8138-0073

Annotatsiya: *Ushbu maqola iqlim o‘zgarishining Yevropa iqtisodiyotiga ta’sirini moliyaviy va fizik xavflar nuqtai nazaridan kompleks tahlil qiladi. Tadqiqotda iqlim risklari, iqtisodiy yo‘qotishlar, energetika transformatsiyasi, infratuzilma barqarorligi hamda uzoq muddatli iqtisodiy prognozlar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, monitoring mexanizmlari va strategik boshqaruv modellari taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *iqlim o‘zgarishi, iqtisodiy risklar, Yevropa iqtisodiyoti, monitoring, yashil iqtisodiyot, moliyaviy barqarorlik.*

АНАЛИЗ ФИЗИЧЕСКИХ И ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ, СВЯЗАННЫХ С ИЗМЕНЕНИЕМ КЛИМАТА, В ЗЕЛЕНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЕВРОПЕЙСКОЙ ЭКОНОМИКИ

Мурадов Ботир Хаят
Независимый исследователь кафедры DSc.
“Промышленная экономика и менеджмента”
факультет нефти и газа.
Ташкентского государственного
Технического университета,
e-mail: shaklaser@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8138-0073

Аннотация. *В данной статье представлен комплексный анализ влияния изменения климата на экономику Европы с точки зрения финансовых и физических рисков. В исследовании рассматриваются климатические риски, экономические потери, энергетическая трансформация, устойчивость инфраструктуры и долгосрочные экономические прогнозы. Также предлагаются механизмы мониторинга и модели стратегического управления.*

Ключевые слова: *изменение климата, экономические риски, европейская экономика, мониторинг, зеленая экономика, финансовая устойчивость.*

ANALYSIS OF PHYSICAL AND FINANCIAL RISKS RELATED TO CLIMATE CHANGE IN THE GREEN TRANSFORMATION OF THE EUROPEAN ECONOMY

Muradov Botir Xayat

Independent researcher at the Department of DSc.
"Industrial Economics and Management."
faculty of oil and gas
Tashkent State University of Technical,
e-mail: shaklaser@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8138-0073

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the impact of climate change*

on the European economy in terms of financial and physical risks. The study examines climate risks, economic losses, energy transformation, infrastructure resilience, and long-term economic forecasts. Monitoring mechanisms and strategic management models are also proposed.
Key words: *climate change, economic risks, European economy, monitoring, green economy, financial stability.*

Kirish

Iqlim o‘zgarishi global iqtisodiy tizim uchun eng katta tizimli xavflardan biriga aylandi. Yevropa hududi dunyo o‘rtacha ko‘rsatkichiga nisbatan tezroq isiyapti va bu iqtisodiy barqarorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Yevropa ekologik baholashlariga ko‘ra, energiya xavfsizligi, oziq-ovqat tizimi, sog‘liqni saqlash va infratuzilma allaqachon yuqori iqlim risklari ostida qolgan. Iqlim o‘zgarishi endi ekologik muammo emas - u makroiqtisodiy xavf sifatida qaralmoqda. Misol iqlim o‘zgarishining iqtisodiy mexanizmlarining iqtisodiyotga ikki asosiy kanal orqali kiradi: 1. Fizik risklar - bu tabiat hodisalari natijasidagi bevosita zararlar: issiq to‘lqinlar, qurg‘oqchilik, suv toshqinlari, o‘rmon yong‘inlari, qishloq xo‘jaligi hosildorligining kamayishi. Natijada: ishlab chiqarish pasayadi, logistika zanjirlari uziladi, sug‘urta xarajatlari oshadi. Yevropada ekstremal ob-havo hodisalari soni keskin ortib, infratuzilma zararlarini milliardlab yevroga yetkazmoqda. Asosan moliyaviy risklar iqtisodiyotning “yashil transformatsiyasi” bilan bog‘liq: karbon soliqlari joriy etilishi, fosil energiyadan voz kechish, ESG standartlari, investitsiya oqimlarining o‘zgarishi. Bu jarayon ayrim tarmoqlarni qisqartiradi, lekin yangi bozorlar yaratadi: qayta tiklanuvchi energiya, yashil texnologiyalar, elektr transpor, karbon neytral sanoat.

Yevropa iqtisodiyotiga asosiy ta’sir yo‘nalishlarida misol qilinib energetika sektori iqlim siyosatining markazida turadi. Asosiy tendensiyalar: quyosh va shamol energetikasi tez kengaymoqda; gaz va ko‘mir ulushi kamaymoqda; energiya narxlari qisqa muddatda o‘zgaruvchan. Ijobiy natija: energiya importiga qaramlik kamayadi, yangi texnologik sanoat shakllanadi. Misol qilinib qishloq xo‘jaligiga iqlim o‘zgarishi Yevropa agroiqtisodiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda: Janubiy Yevropada hosildorlik pasayishi, Shimoliy hududlarda vegetatsiya davri uzayishi, suv resurslari tanqisligi. Prognozlarga ko‘ra, 2050 yilga kelib ayrim hududlarda hosildorlik 10–25% gacha kamayishi mumkin. Bizning fikrimizcha sanoat va logistikada ekstremal harorat va suv toshqinlari: portlar faoliyatini cheklaydi, transport infratuzilmasini zarar yetkazadi, ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi. Misol qilinib: Makro darajadagi monitoringida iqlim indikatorlari, CO_2 emissiya monitoringi, energiya transformatsiyasi indekslari, iqlim iqtisodiy modeli prognozlari amaliy metodlar vositasida qo‘llaniladi. Hozirda Yevropa iqtisodiyoti uchun 2030 yil prognozida yashil energetika investitsiyalari keskin oshadi; karbon narxlash tizimi kengayadi; energiya samaradorligi iqtisodiy o‘sish drayveriga aylanadi. 2050 yil prognozi Yevropa karbon neytral iqtisodiyotga yaqinlashadi; yashil texnologiyalar YaIMning muhim qismini tashkil qiladi; iqlimga moslashgan infratuzilma ustunlik qiladi. Salbiy ssenariysida agar moslashuv siyosati sust bo‘lsa: issiq to‘lqinlar iqtisodiy zararini keskin oshiradi; sog‘liqni saqlash xarajatlari ortadi; ayrim hududlarda iqtisodiy migratsiya kuchayadi. Strategik iqtisodiy tavsiyalardan Yashil investitsiyalarni kengaytirish va iqlim risklarini davlat budjeti rejalashtirishiga kiritish hamda sug‘urta va moliyaviy himoya mexanizmlarini kuchaytirish, energiya diversifikatsiyasi, raqamli monitoring platformalarini rivojlantirish kerakligi aniqlanmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Yevropa iqtisodiyotining yashil transformatsiyasida iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq fizik va moliyaviy risklar va uning rivojlanishi bo‘yicha chet davlatlarda va O‘zbekistonda ko‘plab ilmiy tadqiqotlar va izlanishlar keng ko‘lamda olib borilgan va hali hanuz bu izlanishlar davom etmoqda. Xorijiy va o‘zbek olimlarining ism-familiyalari hamda ularning aynan qaysi yo‘nalishlarda tadqiqot olib borganliklari matn ichiga singdirilgan, yanada boyitilgan jahon iqtisodiyotining

zamonaviy taraqqiyot bosqichida Yevropa iqtisodiyotining yashil transformatsiyasi, iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq fizik xavflar va moliyaviy risklar muammosi ko‘plab fundamental tadqiqotlarning obyekti bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu yo‘nalishda xorijiy olimlardan S. Giglio, I. Monasterolo, S. Kapadia, V. Oman, P. Bolton hamda N. Stern kabi iqtisodchilarning, shuningdek, xalqaro tashkilotlar (Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi, Yevropa Markaziy banki) hisobotlarida iqlim risklarini moliyaviy modellashtirish masalalari keng yoritilgan. [1, 2] Shu bilan birga, global ekologik va moliyaviy tahdidlarning milliy iqtisodiyotga ta’sirini baholash borasida va iqtisodiyotni yashillashtirish, uglerod neytralligiga o‘tish va iqlim risklarini boshqarish bo‘yicha mahalliy O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan hamda tadqiqotchilardan N.B.Alimukhamedova, G.Allayeva, Sh.Xajibakiyev, A.Isadjonov, R.Olimjonov va S.R.Bekulova tomonidan samarali ilmiy izlanishlar olib borilmoqda [3].

Mahalliy tadqiqotchilar o‘z ishlarida O‘zbekiston moliya-bank tizimini yashillashtirish, uglerod neytralligiga o‘tish strategiyalari va yashil investitsiyalarni jalb qilishning institutsional asoslarini chuqur tahlil qilmoqdalar [4]. Biroq, Yevropa Ittifoqining transchegaraviy uglerod solig‘i (CBAM) va global yashil transformatsiyaning rivojlanayotgan mamlakatlar moliya tizimiga transchegaraviy ta’sir mexanizmlari hamon chuqur va uzluksiz o‘rganishni talab etadi.

Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar doirasida Sh.Ya.Maksudovaning Yashil iqtisodiyot va ekologiya darsligida investitsiyalarni baholash va moliyaviy hisobotlarni yuritish masalalari keng qamrovli tahlil etilgan. Unda investitsiyaviy aktivlar hisobini yuritish, ularni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish hamda xalqaro standartlar (MHXS) asosida baholash mexanizmlari yoritib berilgan [5]. Biroq, yuqorida nomi keltirilgan olimlar va mavjud amaliy manbalarda qimmatli qog‘ozlar bozoridagi risk chegaralari, investitsion oqimlarni boshqarishdagi noaniqliklar, raqamli platformalar orqali investorlarni jalb qilish strategiyalari va likvidlikni oshirish imkoniyatlari yashil transformatsiya sharoitida yetarlicha hisobga olinmagan. Shu bois, muallif tomonidan taklif etilayotgan zamonaviy innovatsion-investitsion boshqaruv modeli moliyaviy institutlar hamda raqamli savdo platformalari orqali kapitalni samarali jalb qilish va investitsion portfelni diversifikatsiyalash nuqtayi nazaridan muhim ilmiy-amaliy qiziqish uyg‘otadi [6]. Bu bozorning rivoj topishi O‘zbekiston moliyaviy tizimining barqaror holatga kelishi va jahon iqtisodiyotida moliyaviy erkinlik hamda farovonlikka erishishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada zamonaviy iqtisodiyot fanning fundamental usullari kompleksi samarali foydalanish masalalarini o‘rganishda kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Xususan, Yevropa iqtisodiyotining yashil transformatsiyasi jarayonlarini hamda iqlim o‘zgarishi oqibatida yuzaga keladigan fizik va moliyaviy risklarni rivojlanish tendensiyalari va mavjud muammolarini tahlil qilishda aniqlashda qiyosiy va tahliliy usullardan foydalanildi. Ilmiy ishda normativhuquqiy hujjatlar, xalqaro moliya institutlarining rasmiy statistik ma’lumotlari asosida iqlim risklarining xalqaro moliya institutlari ma’lumotlari hamda statistik ko‘rsatkichlar asosida empirik tahlil amalga oshirildi. Evropa moliya-bank tizimining barqarorligi va yashil investitsiyalar dinamikasi tizimli yondashuv asosida baholandi va faollik dinamikasini baholashda iqtisodiy tahlil va tizimli yondashuv qo‘llanildi. Mavjud muammolarni aniqlash va ularni hal etish bo‘yicha xavf-xatarlarni yumshatish hamda samarali strategik takliflar ishlab chiqishda deduktiv va induktiv xulosalash usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Yevropa iqtisodiyotining yashil transformatsiyasida iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq fizik va moliyaviy risklar tahlilida 2050-yilgacha uglerod neytralligiga erishish strategiyasi («European Green Deal») doirasida amalga oshirilayotgan yashil transformatsiya jarayonlari moliya-bank tizimi zimmasiga yangi tarkibiy majburiyatlarni yuklamoqda [8]. Tadqiqot doirasida Yevropa iqtisodiyotiga ta’sir ko‘rsatayotgan risklar ikki asosiy guruhga ajratilgan holda empirik tahlil qilindi: 1. Fizik risklarning makroiqtisodiy oqibatlarida so‘nggi yillarda Yevropa qit’asida

kuzatilayotgan ekstremal iqlim o‘zgarishlari (qurg‘oqchilik, anomal issiqlik, toshqinlar) real sektor aktivlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri zarar yetkazmoqda [9]. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki: Infratuzilmaviy yo‘qotishlar: Tabiiy ofatlar oqibatida energetika, transport va qishloq xo‘jaligi tarmoqlaridagi asosiy fondlarning qadrsizlanishi tezlashgan. Sug‘urta bozori bosimi: Iqlimiy zarar ko‘lamining ortishi sug‘urta kompaniyalarining to‘lov majburiyatlarini keskin oshirib, qayta sug‘urtalash tizimida likvidlik taqchilligini yuzaga keltirmoqda [10]. Sanoat zanjirining uzilishi: Markaziy va Janubiy Yevropadagi gidrologik inqirozlar daryo transporti va sovutish tizimlariga bog‘liq bo‘lgan og‘ir sanoat tarmoqlari samaradorligini pasaytirgan [11]. Misol tizimli o‘zaro bog‘liqlik va risklarni minimallashtirish modelida o‘tkazilgan tahlillar asosida muallif tomonidan iqlim risklarini boshqarishning innovatsion-investitsion modeli ishlab chiqildi. Ushbu model doirasida raqamli savdo platformalari hamda moliyaviy institutlar integratsiyasi orqali portfel investitsiyalarini diversifikatsiyalash mexanizmi taklif etiladi. Shu sababli, 1 rasimda Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida misolida iqlim o‘zgarishining iqtisodiy risklari indeksi inobatga olganmiz va raqamli texnologiyalar yordamida optimallashtirish Yevropa yashil transformatsiyasi davridagi moliyaviy barqarorlikning asosiy kafolati hisoblanadi [14].

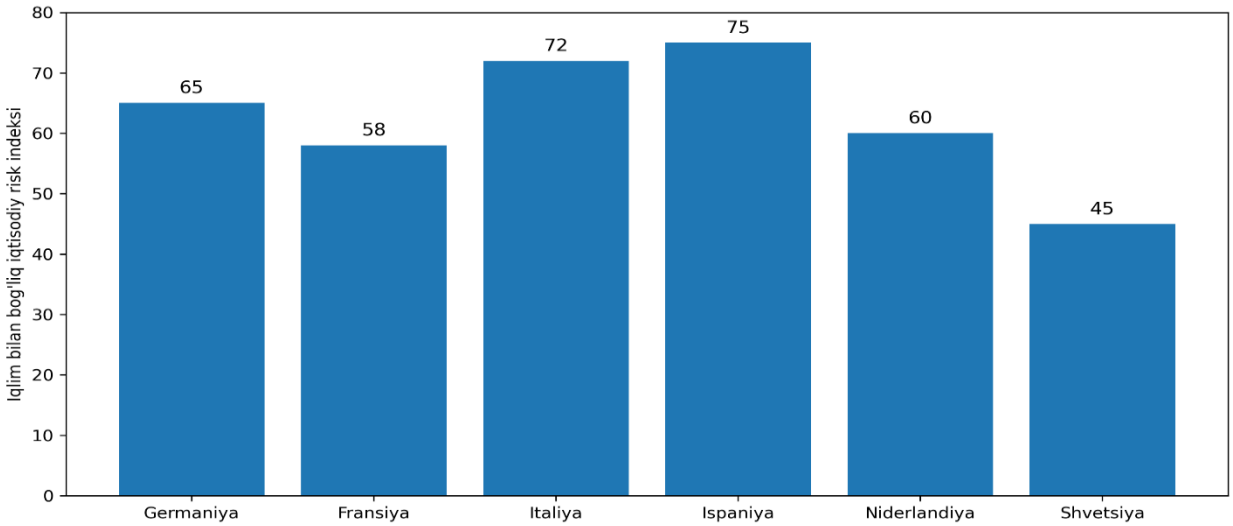

1-rasm. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida misolida iqlim o‘zgarishining iqtisodiy risklari indeksi[1, 2]

2030–2050-yillarda Yevropa iqtisodiyotining iqlim o‘zgarishiga moslashuv prognozini shakllantirishda ekologik siyosat, yashil investitsiyalar, energetik transformatsiya hamda karbon neytral iqtisodiyotga o‘tish jarayonlari asosiy omillar sifatida inobatga olindi. Prognoz natijalarida 2030-yil yashil transformatsiyaning boshlang‘ich bosqichi sifatida baholanib, ushbu davrda ekologik standartlarni kuchaytirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish va “yashil iqtisodiyot” infratuzilmasini shakllantirish jarayonlari aks ettirilgan. 2035-yilga kelib ekologik va innovatsion loyihalarga yo‘naltirilayotgan investitsiyalar hajmining oshishi natijasida iqtisodiy tizimlarning iqlim xavflariga moslashuv darajasi sezilarli ravishda kuchayishi prognoz qilingan. Ayniqsa, Yevropa Ittifoqining yashil kelishuv siyosati (European Green Deal) hamda ekologik moliyalashtirish mexanizmlarining kengayishi ushbu bosqichdagi muhim omil sifatida qaralgan.

2040-yilda energetik o‘tish jarayonining tezlashuvi prognoz qilinib, bunda an’anaviy energiya manbalaridan bosqichma-bosqich voz kechish hamda qayta tiklanuvchi energiya ulushining ortishi asosiy tendensiya sifatida ko‘rsatildi. 2045-yilga kelib iqtisodiy moslashuv mexanizmlarining yanada kuchayishi, sanoat va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida “yashil texnologiyalar” ulushining oshishi hamda resurslardan samarali foydalanish darajasining ortishi kutilmoqda. 2050-yilda esa Yevropa iqtisodiyotining karbon neytral iqtisodiyotga yaqinlashishi prognoz qilinib, issiqxona gazlari emissiyasini keskin qisqartirish, ekologik barqaror ishlab chiqarish tizimlarini shakllantirish va iqlim xavflariga chidamli iqtisodiy modelni yaratish ustuvor

yo‘nalish sifatida aks ettirilgan.

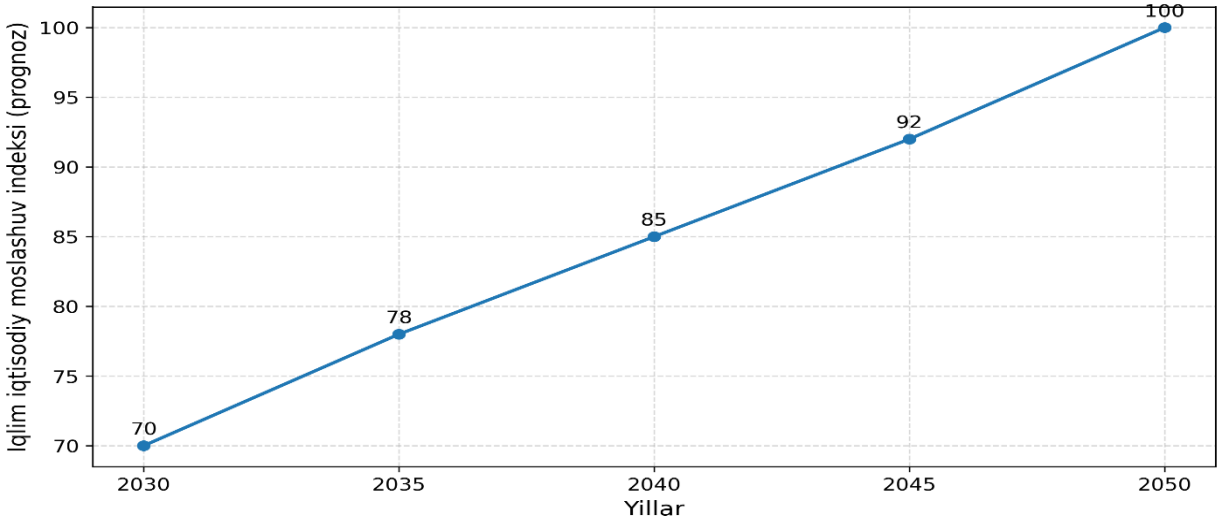

2-rasm. EU xaritasidan 2030–2050 yillarda Yevropa iqtisodiyotiga iqlim o‘zgarishi ta’siri prognoz[1, 2, 3, 14]

Mazkur grafik ma’lumotlariga ko‘ra, 2030–2050-yillar oralig‘ida iqlim iqtisodiy moslashuv indeksining izchil o‘sishi prognoz qilinmoqda. Xususan, indeks 2030-yildagi 70 birlikdan 2050-yilda 100 birlikka yetishi kutilmoqda. Bu holat iqtisodiyotning iqlim o‘zgarishlariga moslashish darajasi bosqichma-bosqich yaxshilanib borishini hamda ekologik barqarorlikka qaratilgan siyosat va investitsion choralar samaradorligi ortayotganini anglatadi. Grafikdagi o‘sish tendensiyasi mamlakatlarda “yashil iqtisodiyot” tamoyillarini joriy etish va innovatsion texnologiyalar ulushini kengaytirish muhim omil bo‘layotganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, prognoz natijalari uzoq muddatli istiqbolda iqlim xavflariga qarshi iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash imkoniyatlari ortishini ifodalaydi. Ayniqsa, ekologik investitsiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish va resurslardan samarali foydalanish iqtisodiy moslashuv indeksining oshishiga xizmat qilishi mumkin. Natijada, kelgusida iqtisodiy tizimlarning iqlim o‘zgarishlari ta’siriga chidamliligi kuchayib, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun qulay sharoit yaratiladi.

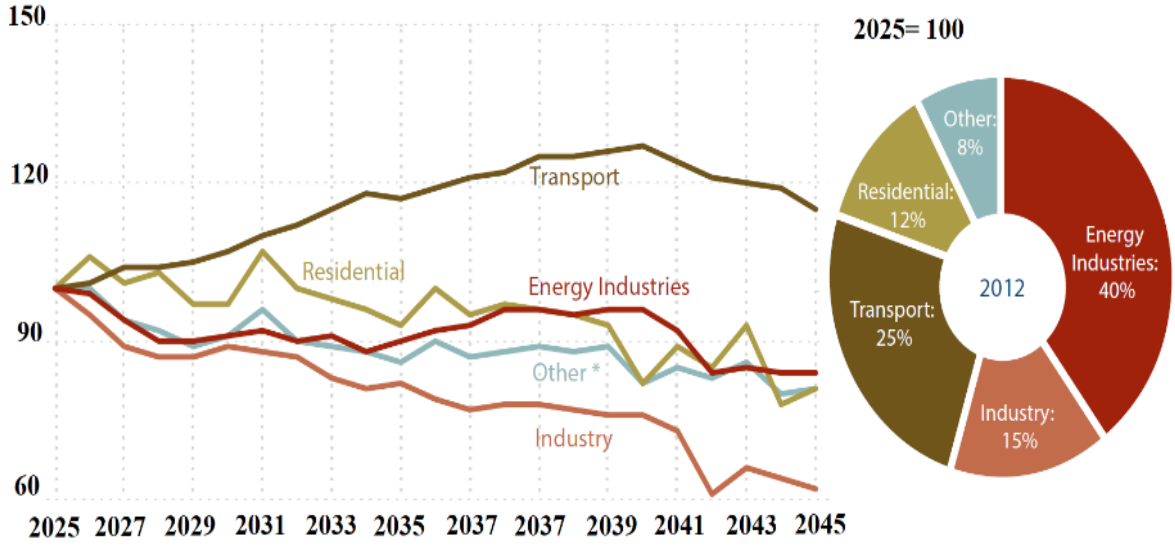

3-rasm. Yevropa Ittifoqida CO_2 emissiyasi - 2025-2042 yillardagi o‘zgarishlarining prognozi[1, 2]

So‘nggi o‘n yilliklarda iqlim o‘zgarishi global miqyosda nafaqat ekologik, balki iqtisodiy muammolar orasida ham eng dolzarb masalalardan biriga aylandi va 3 rasimda Yevropa Ittifoqida

CO_2 emissiyasi - 2025-2042 yillardagi o‘zgarishlarining prognozi inobatga olganmiz [14]. Bir tomondan, iqlim o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan fizik xavflar iqtisodiy infratuzilmaga, ishlab chiqarish quvvatlariga va resurslardan foydalanish samaradorligiga bevosita zarar yetkazadi. Masalan, suv toshqinlari transport va logistika tizimlarini izdan chiqaradi, qurg‘oqchilik esa qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini pasaytiradi [8-9]. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq fizik va transition risklarni European Central Bank tomonidan ishlab chiqilgan metodologiya asosida tahlil qilish hamda ularning Yevropa iqtisodiyotiga ta’sirini baholashdan iborat.

Mazkur tadqiqotda iqlim o‘zgarishining Yevropa iqtisodiyotiga ta’sirini baholash uchun European Central Bank tomonidan ishlab chiqilgan iqlimga oid statistik indikatorlar tizimi asos sifatida qabul qilindi. Tadqiqot metodologiyasi ikki asosiy yo‘nalishga tayangan holda shakllantirildi: karbon emissiyasi bilan bog‘liq transition risklarni baholash hamda fizik (tabiiy) xavflarning iqtisodiyotga ta’sirini aniqlash. Tadqiqotning birinchi bosqichida iqtisodiyotdagi karbon emissiyasi va moliyaviy tizim o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilindi. Bunda moliyaviy institutlarning turli korxonalarga ajratgan kreditlari va investitsiyalari orqali yuzaga kelayotgan emissiyalar baholandi. Ushbu yondashuv iqtisodiyotda “moliyalashtirilgan emissiyalar” tushunchasiga asoslanadi. Ya’ni, banklar va investorlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan korxonalar faoliyati natijasida yuzaga kelayotgan karbon chiqindilari umumiy moliyaviy risk sifatida qaraladi. Shu bilan birga, iqtisodiy samaradorlikni hisobga olish maqsadida emissiyalar korxonalarning daromadi va umumiy qiymatiga nisbatan baholandi. Bundan tashqari, investitsiya portfellarining umumiy ekologik yuklamasini aniqlash uchun o‘rtacha og‘irlangan karbon intensivligi ko‘rsatkichidan foydalanildi. Ushbu indikatorlar orqali yuqori emissiyali sektorlar (energetika, sanoat, transport) moliyaviy tizim uchun asosiy risk manbai sifatida aniqlanadi. Tadqiqotning ikkinchi bosqichida iqlim o‘zgarishining fizik xavflari tahlil qilindi. Bu xavflar qatoriga suv toshqinlari, qurg‘oqchilik, shamol bo‘ronlari, issiqlik to‘lqinlari va boshqa ekstremal ob-havo hodisalari kiritildi. Xususan, bank kreditlari bo‘yicha ma’lumotlar AnaCredit bazasidan, qimmatli qog‘ozlar portfeli bo‘yicha ma’lumotlar SHSS tizimidan, qarz instrumentlari bo‘yicha ma’lumotlar esa CSDB bazasidan olindi. Shunday qilib, qo‘llanilgan metodologiya iqlim o‘zgarishining Yevropa iqtisodiyotiga ta’sirini kompleks ravishda baholash imkonini beradi. Ushbu yondashuv orqali nafaqat moliyaviy tizimdagi risklar, balki real sektor uchun yuzaga keladigan iqtisodiy yo‘qotishlar ham aniqlanadi.

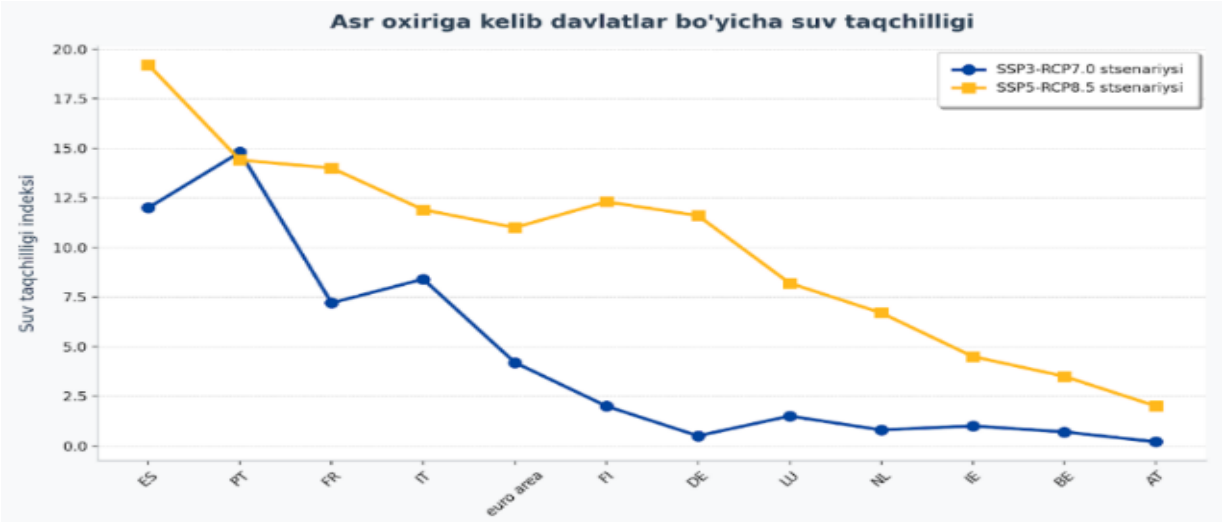

4-rasm. Asr oxiriga kelib davlatlar bo‘yicha suv taqchillig[2, 3, 4]

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, hatto garov (collateral) mavjud bo‘lgan holatlarda ham zarar to‘liq qoplanmasligi mumkin. Bu esa bank tizimida qo‘shimcha risklarning shakllanishiga olib keladi. Tahliliy xulosamizda 5 rasmda keltirilgan empirik ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Yevropa ittifoqi qimmatli qog‘ozlar bozorida yashil transformatsiya strategiyalari va iqlim

risklarini boshqarish modellari sezilarli samaradorlik namoyish etmoqda. 2018-yildan 2024-yilgacha bo‘lgan davrda investitsiya portfellarining «Uglerod izi» (162 dan 85 gacha) hamda «Uglerod intensivligi» (182 dan 108 gacha) ko‘rsatkichlari barqaror pasayish trayektoriya hisobiga deyarli ikki barobarga kamaygan [14].

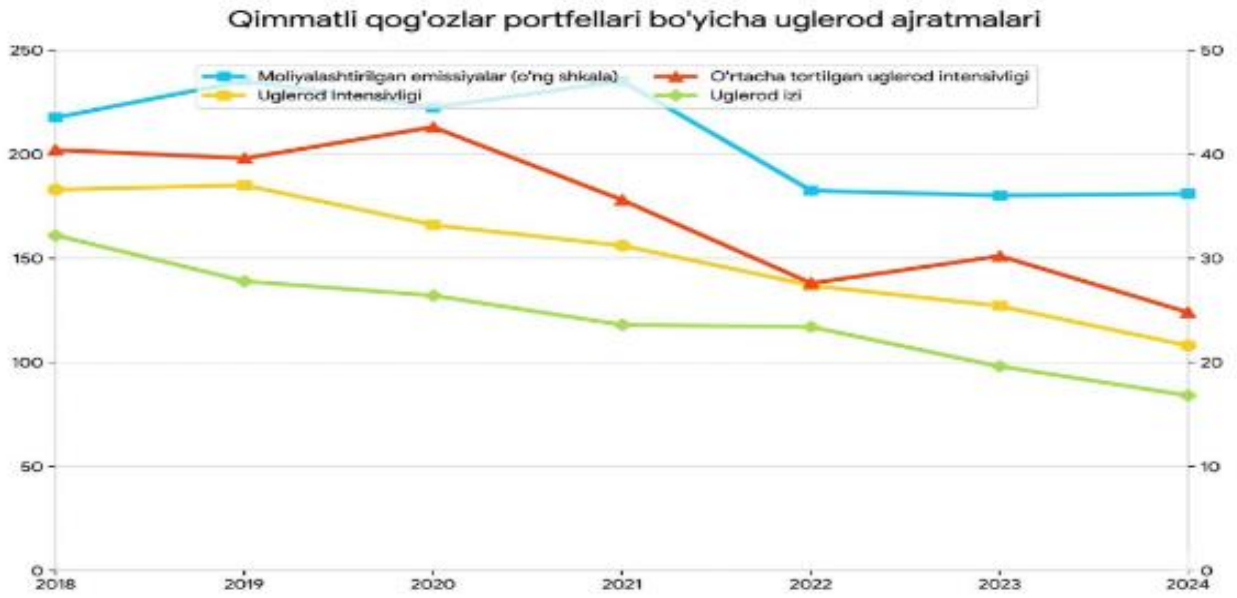

5-rasm. "Qimmatli qog‘ozlar portfelida uglerod izi va tortilgan intensivlik tahlili[14]

Olingan natijalar iqlim o‘zgarishining iqtisodiyotga ta’siri ko‘p qirrali va tizimli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Transition risklar iqtisodiyotning uzoq muddatli strukturaviy o‘zgarishlariga sabab bo‘layotgan bo‘lsa, fizik xavflar qisqa muddatda ham sezilarli iqtisodiy zararlarni yuzaga keltirmoqda. Shu bilan birga, hududlar kesimida iqlim risklarining taqsimlanishi ham bir xil emas. Yevropa iqtisodiyotiga nafaqat ekologik, balki chuqur iqtisodiy va moliyaviy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu jarayon iqtisodiy tizimni qayta shakllantirishga majbur qilmoqda va iqlimga moslashuv strategiyalarini ishlab chiqishni zarur etmoqda.

Iqlim o‘zgarishi Yevropa uchun ikki tomonlama jarayon: qisqa muddatda iqtisodiy bosim, uzoq muddatda innovatsion o‘sish imkoniyati. To‘g‘ri boshqaruv mavjud bo‘lsa, yashil transformatsiya iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirishi mumkin.

Xulosa:

Umuman olganda, ushbu maqoladan xulosa qiladigan bo‘lsak, iqlim o‘zgarishi Yevropa iqtisodiyotining barcha sektorlariga ta’sir qiluvchi tizimli riskdir. Fizik xavflar infratuzilma va ishlab chiqarishga zarar yetkazsa, moliyaviy risklar iqtisodiy transformatsiyani tezlashtiradi. Kelajak iqtisodiyoti - bu yashil, raqamli va iqlimga moslashgan iqtisodiyot bo‘ladi. Mazkur tadqiqot natijalari iqlim o‘zgarishining Yevropa iqtisodiyotiga chuqur va ko‘p qirrali ta’sir ko‘rsatayotganini ilmiy asosda tasdiqladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yuqori karbon intensiv sektorlar moliyaviy tizim uchun asosiy xavf manbai bo‘lib qolmoqda. Ushbu sektorlar kelajakda ekologik siyosatlar kuchayishi natijasida iqtisodiy jihatdan zaiflashishi mumkin. Shu bilan birga, fizik xavflar natijasida yuzaga keladigan zararlar qisqa muddatda ham iqtisodiy o‘sishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Umuman olganda, iqlim o‘zgarishi Yevropa iqtisodiyotini transformatsiya qiluvchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Ushbu jarayon iqtisodiy tizimni past karbonli va barqaror modelga o‘tishga majbur qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, yashil iqtisodiyotga o‘tish nafaqat ekologik zarurat, balki iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. European Central Bank. (2025). Climate change-related statistical indicators: Technical annex. Frankfurt: ECB.

2. European Environment Agency. (2024). Climate change impacts and risks in Europe. Copenhagen.
3. Intergovernmental Panel on Climate Change. (2023). Sixth Assessment Report (AR6).
4. World Bank. (2022). Climate Change and Development Report. Washington, DC.
5. International Monetary Fund. (2023). Climate Change and Financial Stability.
6. Maksudova Sh.Ya. Development and deployment of the machine-building complex of the Uzbek SSR taking into account environmental factors: Abstract of the dissertation... candidate of economic sciences: 08.00.04 / Council for the Study of Productive Forces. - Tashkent, 1991. - 23 p.: ill. RSL OD, 9 91-5 / 732-3 Tashkent, 1991. – c. http://www.dslib.net/economika-regionov/razvitie-i-razmewenie-mashinostroitelnogo-kompleksa-uzbekskoj-ssr-s-uchetom.html
7. Maksudova Sh.Ya. Analysis of the effectiveness of combating carbon dioxide emits and financial indicators of industrial sectors of the economy from foreign countries. Solution of social problems in management and economy. international scientific-online conference. Part 4 vol 13. 2025-10-23. 44-50. https://econferences.ru/index.php/sspme/article/view/34687
8. Maksudova Sh.Ya. Digital transformation of the global energy industry in connection with the importance of coal. The best intellectual research, magazine. Part 55, vol 3. 2025-10-26. 109-115. https://journalss.org/index.php/luch/article/view/3665/3469
9. Maksudova Sh.Ya. Honor and respect for ecologists. vol. 11 no. 3 (2025): journal of green economy and development, issue 11. ”green economy and development" magazine. https://doi.org/10.5281/zenodo.17539153
10. Murodov B.X., Mamutov O.A. Development of a methodology for improving and developing an organizational and economic strategy for improving the efficiency of industrial enterprise management using artificial intelligence. Scientific Journal of Construction and education ISSN 2181-3779, Volume 4, issue 4 2025. https://cyberleninka.ru/article/n/sun-iy-intellektdan-foydalangan-holda-sanoat-korxonalarini-boshqarish-samaradorligini-oshirishning-tashkiliy-iqtisodiy
11. Murodov B.X. Improvement of digitalization and development of organizational and economic mechanisms of fuel and energy industry enterprises at the "industry 5" level. 2022, July 27. international conference on developments in education sciences and humanities, canada. https://doi.org/10.5281/zenodo.6913315
12. Murodov B.X. Foreign experience competitiveness of the regional economy and prospects of national fuel and energy sectors-consumers in the coal industry. Interpretation and Researches, 1-47. 2025. https://inlibrary.uz/index.php/international-scientific/article/view/68651
13. А Атаходжаев, А Ўғли, МНЎ Жовлиев. Оқова сувларни тозалаш долзарб масаладир. Ta’lim fidoyilari 18 (5), 81-82
14. Manba: Yevropa Markaziy banki va ekologik audit hisobotlari ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

HOUSEHOLD CONSUMPTION, IMPORTS, AND GROSS CAPITAL FORMATION IN UZBEKISTAN: EVIDENCE FROM AN ARDL MODEL

Isroiljonov Murodil Qosimjon ugli

Undergraduate Student, Faculty of Economics
Tashkent State University of Economics
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5149-1341
Email: murodil.isroiljonov06@gmail.com

Abstract: *Gross capital formation plays an important role in economic growth and productive expansion in developing economies. This study examines the relationship between gross capital formation, household consumption expenditure, and imports of goods and services in Uzbekistan using quarterly data from 2016Q1 to 2025Q4. The study employs the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach together with the Augmented Dickey–Fuller (ADF) unit root test and bounds cointegration test. The empirical results indicate that household consumption expenditure and imports have positive and statistically significant effects on gross capital formation in the long run.*

Keywords: *Gross capital formation, household consumption expenditure, imports, ARDL model, Uzbekistan.*

ПОТРЕБЛЕНИЕ ДОМОХОЗЯЙСТВ, ИМПОРТ И ВАЛОВОЕ КАПИТАЛООБРАЗОВАНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: ДАННЫЕ МОДЕЛИ ARDL

Исроилжонов Муродил Қосимжон ўғли

Студент бакалавриата, экономический факультет
Ташкентский государственный экономический университет
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5149-1341
Электрон почта: murodil.isroiljonov06@gmail.com

Аннотация: *Валовое капиталообразование играет важную роль в экономическом росте и производственной экспансии в развивающихся странах. В данном исследовании изучается взаимосвязь между валовым капиталообразованием, потребительскими расходами домохозяйств и импортом товаров и услуг в Узбекистане с использованием квартальных данных за период с 1 квартала 2016 года по 4 квартал 2025 года. В исследовании используется подход авторегрессионной модели с распределенными лагами (ARDL) в сочетании с расширенным тестом Дики-Фуллера (ADF) на единичный корень и тестом коинтеграции границ. Эмпирические результаты показывают, что потребительские расходы домохозяйств и импорт оказывают положительное и статистически значимое влияние на валовое накопление капитала в долгосрочной перспективе.*

Ключевые слова: *Валовое накопление капитала, потребительские расходы домохозяйств, импорт, модель ARDL, Узбекистан.*

O‘ZBEKISTONDA UY XO‘JALIKLARI ISTE’MOLI, IMPORT VA YALPI KAPITAL SHAKLLANISHI: ARDL MODELIDAN DALILLAR

Isroiljonov Murodil Qosimjon o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Iqtisodiyot fakulteti talabasi
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5149-1341

Email: murodil.isroiljonov06@gmail.com

Annatatsiya. *Yalpi kapital shakllanishi rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda iqtisodiy o‘sish va ishlab chiqarishni kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu tadqiqotda 2016-yil 1-choragidan 2025-yil 4-choragigacha bo‘lgan choraklik ma’lumotlardan foydalangan holda O‘zbekistonda yalpi kapital shakllanishi, uy xo‘jaliklari iste’mol xarajatlari va tovarlar va xizmatlar importi o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganiladi. Tadqiqotda kengaytirilgan Dickey-Fuller (ADF) birlik ildiz testi va chegaralar kointegratsiyasi testi bilan birgalikda avtoregressiv taqsimlangan kechikish (ARDL) yondashuvi qo‘llaniladi. Empirik natijalar shuni ko‘rsatadiki, uy xo‘jaliklari iste’mol xarajatlari va importi uzoq muddatda yalpi kapital shakllanishiga ijobiy va statistik jihatdan sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Yalpi kapital shakllanishi, uy xo‘jaliklarining iste’mol xarajatlari, import, ARDL modeli, O‘zbekiston.*

Introduction

Gross capital formation is an important indicator of economic growth and productive expansion in developing economies. Higher levels of investment contribute to increased production capacity, infrastructure development, and industrial growth. Therefore, understanding the factors affecting investment activity is important for effective economic policymaking. In Uzbekistan, gross capital formation is influenced by domestic demand conditions and external trade-related factors. Household consumption expenditure may stimulate investment by increasing aggregate demand, while imports of goods and services may support investment activity through the supply of machinery, equipment, and intermediate production inputs. Although many studies have examined the determinants of investment in developing countries, empirical evidence for Uzbekistan remains limited, particularly using quarterly macroeconomic data and modern time-series econometric methods. In addition, the relationship between household consumption, imports, and gross capital formation in Uzbekistan has not been sufficiently explored in the existing literature. This study examines the relationship between gross capital formation, household consumption expenditure, and imports of goods and services in Uzbekistan using quarterly data from 2016Q1 to 2025Q4. The study employs the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach to investigate the long-run relationship and equilibrium adjustment process among the variables.

Literature Review

The relationship between household consumption, imports, and gross capital formation has become one of the central topics in macroeconomic research, particularly in emerging and transition economies. Recent studies emphasize that household consumption acts as a key driver of aggregate demand and economic expansion, while imports and investment influence production capacity, technological modernization, and long-term growth trajectories. In the case of Uzbekistan, economic liberalization and increasing integration into international markets have intensified interest in understanding these macroeconomic interactions through econometric approaches such as the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model.

Several scholars have examined the role of household consumption in stimulating economic growth and domestic demand. According to Mankiw, consumption expenditures remain the largest component of GDP and significantly determine macroeconomic stability in developing economies [1]. Similarly, Keynesian theory highlights that increases in household income lead to higher marginal propensity to consume, thereby supporting investment and production growth [2]. Recent empirical evidence confirms that consumption-led growth models are particularly relevant for transition economies where domestic demand constitutes a substantial share of economic activity [3].

Imports also play a critical role in economic development by providing access to foreign technology, intermediate goods, and capital equipment. However, excessive import dependence

may weaken domestic production and worsen trade balances. Krugman and Obstfeld argue that imports contribute positively to productivity when economies utilize imported capital and technology efficiently [4]. In Central Asian economies, including Uzbekistan, trade liberalization reforms have increased import volumes, especially for machinery and industrial inputs necessary for modernization [5]. Empirical studies further suggest that imports and domestic consumption are closely interconnected, as rising consumer demand often increases dependence on imported goods [6].

Gross capital formation is widely recognized as a fundamental determinant of long-term economic growth and structural transformation. Solow’s growth framework emphasizes capital accumulation as a major factor influencing productivity and output expansion [7]. Recent research on developing countries indicates that investment in infrastructure, industrial production, and technological innovation strengthens macroeconomic sustainability and employment generation [8]. In the context of Uzbekistan, economic reforms aimed at improving the investment climate have stimulated growth in fixed capital formation, particularly in manufacturing, energy, and transportation sectors [9].

Methodologically, the ARDL model has become one of the most preferred econometric approaches for analyzing long-run and short-run relationships among macroeconomic variables. Pesaran et al. developed the ARDL bounds testing approach, which is suitable for small sample sizes and variables integrated at different orders [3]. Recent studies applying ARDL models to transition economies demonstrate its effectiveness in identifying equilibrium relationships between consumption, imports, investment, and economic growth indicators. Therefore, applying the ARDL framework to Uzbekistan provides an opportunity to evaluate both dynamic and equilibrium interactions among household consumption, imports, and gross capital formation.

In addition, diagnostic and stability tests are conducted to evaluate the reliability, consistency, and overall validity of the estimated model results.

Results

This section presents the empirical findings of the study. The analysis begins with descriptive statistics and unit root testing, followed by ARDL estimation, bounds cointegration testing, and diagnostic analysis. The results are interpreted in the context of gross capital formation dynamics in Uzbekistan.

Descriptive Statistics

The descriptive statistics of the variables used in the study are presented in Table 2. The analysis is based on 40 quarterly observations covering the period from 2016Q1 to 2025Q4. All variables are expressed in natural logarithmic form.

Table 2.

Descriptive Statistics of Variables

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
*ln*Y	40	10.800	0.813	9.126	12.032
*ln*X1	40	11.583	0.630	10.321	12.740
*ln*X2	40	10.820	0.937	8.927	12.048

The mean value of the logarithm of gross capital formation is 10.800, while household consumption expenditure and imports of goods and services have mean values of 11.583 and 10.820, respectively. Among the explanatory variables, imports exhibit relatively higher variability, as indicated by the standard deviation of 0.937. This suggests that imports experienced greater fluctuations during the sample period compared to household consumption expenditure. Overall, the descriptive statistics indicate sufficient variation in the variables, making them suitable for time-series econometric analysis.

Unit Root Tests

Before estimating the ARDL model, the stationarity properties of the variables were examined using the Augmented Dickey–Fuller (ADF) unit root test. The tests were conducted at levels with a deterministic trend and at first differences without a trend. The purpose of the unit root analysis was to determine the order of integration of the variables and verify the suitability of the ARDL methodology. The results of the ADF tests are presented in Table 3.

Table 3.

Augmented Dickey–Fuller Unit Root Test Results

Variable	Model Specification	Lag Length	Test Statistic	p-value	Conclusion
lnY	Level with trend	4	-2.010	0.5962	Non-stationary
lnX1	Level with trend	4	-2.967	0.1415	Non-stationary
lnX2	Level with trend	4	-2.761	0.2118	Non-stationary
ΔlnY	First difference without trend	2	-7.444	0.0000	Stationary
$\Delta lnX1$	First difference without trend	2	-16.591	0.0000	Stationary
$\Delta lnX2$	First difference without trend	2	-3.297	0.0150	Stationary

The ADF tests at levels with deterministic trends and four lags indicate that all variables are non-stationary in levels because the null hypothesis of a unit root cannot be rejected at conventional significance levels. However, after first differencing with two lags and without trend, all variables become stationary. Therefore, all variables are integrated of order one, I(1). Since none of the variables are integrated of order two, the ARDL bounds testing approach is appropriate for the empirical analysis.

ARDL Estimation Results

After confirming that all variables are integrated of order one, the ARDL model was estimated to examine the relationship between gross capital formation, household consumption expenditure, and imports of goods and services in Uzbekistan. The optimal lag structure was selected using the Akaike Information Criterion (AIC), with a maximum of two lags imposed on each variable. The selected specification was ARDL(1,0,0) which produced the minimum AIC value of -33.317. Preliminary estimations revealed severe multicollinearity between exports and imports. Therefore, exports of goods and services were excluded from the final specification in order to improve model stability and coefficient reliability. The estimated ARDL results are presented in Table 4.

Table 4.

ARDL Estimation Results

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	p-value
*ln*X1	0.619	0.109	5.70	0.000
*ln*X2	0.462	0.073	6.32	0.000
ECM_{t-1}	-0.995	0.095	-10.47	0.000
Constant	-1.366	0.578	-2.36	0.024

The results indicate that household consumption expenditure and imports of goods and services have positive and statistically significant effects on gross capital formation in the long run. A 1% increase in household consumption expenditure is associated with approximately a

0.62% increase in gross capital formation, while a 1% increase in imports is associated with approximately a 0.46% increase in gross capital formation. The error correction coefficient is negative and statistically significant, confirming the existence of a stable long-run equilibrium relationship among the variables. The estimated coefficient of -0.995 indicates a rapid adjustment toward long-run equilibrium following short-run deviations. The selected ARDL(1,0,0) specification does not include statistically significant short-run differenced terms. Therefore, the estimated model primarily captures the long-run relationship among the variables, while short-run adjustments are reflected through the error correction mechanism. Figure 1 presents the actual and fitted values generated by the estimated ARDL model.

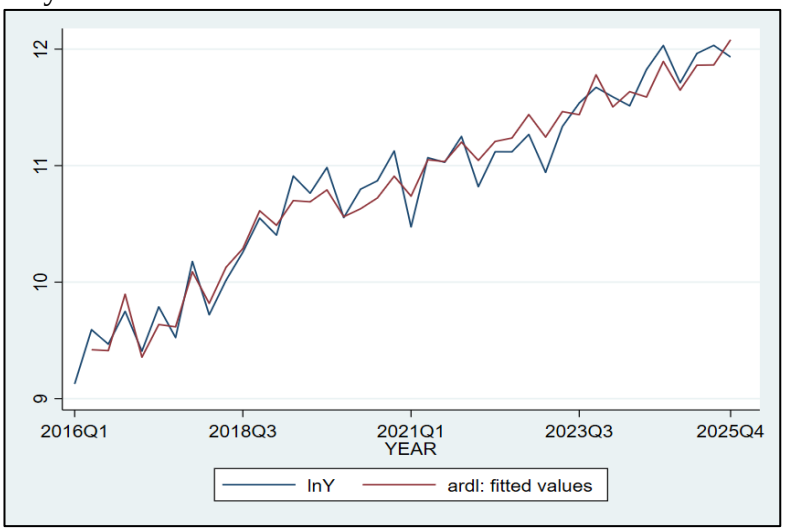

Figure 1. Actual and Fitted Values of Gross Capital Formation

The fitted values closely track the actual series throughout the sample period, indicating a strong overall model fit and satisfactory explanatory performance.

Bounds Cointegration Test

The existence of a long-run relationship among the variables was examined using the Pesaran, Shin, and Smith (2001) bounds cointegration test. The results are presented in Table 5.

Table 5.

ARDL Bounds Cointegration Test Results

Test Statistic	Value
F-statistic	42.970
t-statistic	-10.467

Critical Values	I(0) Lower Bound	I(1) Upper Bound
10%	3.360	4.379
5%	4.128	5.271
1%	5.931	7.336

The calculated F-statistic substantially exceeds the upper critical bound values at the 1%, 5%, and 10% significance levels. Similarly, the calculated t-statistic is more negative than the upper critical bound values. Therefore, the null hypothesis of no long-run relationship is rejected, confirming the existence of cointegration among gross capital formation, household consumption expenditure, and imports of goods and services. The bounds test results support the existence of a stable long-run equilibrium relationship among the variables included in the ARDL model.

Diagnostic and Stability Tests

To evaluate the reliability of the estimated ARDL model, several diagnostic and stability tests were conducted. These tests examined the presence of serial correlation, heteroskedasticity,

residual normality, and parameter stability. The results are summarized in Table 6.

Table 6.

Diagnostic and Stability Test Results

Test	Null Hypothesis	p-value / Result	Conclusion
Breusch–Godfrey LM Test	No serial correlation	0.3660	No serial correlation
Breusch–Pagan Test	Homoskedasticity	0.6437	No heteroskedasticity
Skewness/Kurtosis Test	Residuals are normally distributed	0.1853	Residuals are normally distributed
CUSUM of Squares Test	Parameter stability	Within critical bounds	Stable model

The Breusch–Godfrey LM test provides no evidence of serial correlation in the residuals, indicating that the lag structure of the model is adequately specified. The Breusch–Pagan test indicates constant error variance, suggesting the absence of heteroskedasticity. The skewness and kurtosis test indicates that the residuals are approximately normally distributed. Furthermore, the CUSUM of Squares stability test shows that the recursive residuals remain within the critical bounds throughout the sample period, supporting the stability of the estimated coefficients.

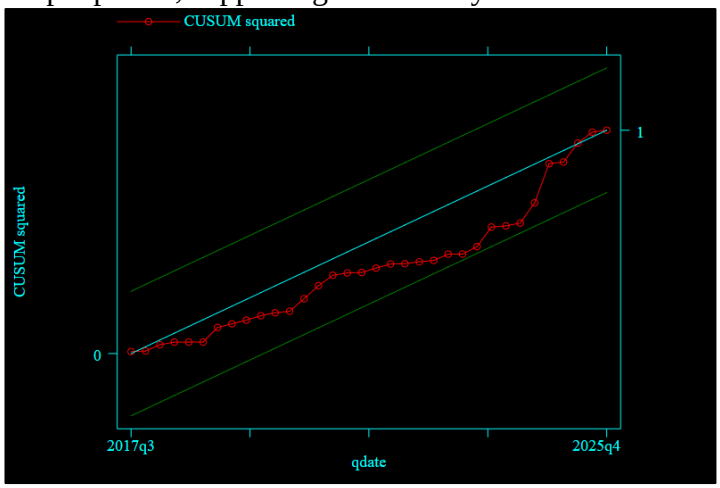

Figure 2. CUSUM of Squares Stability Test

Overall, the diagnostic results do not indicate serious violations of the major econometric assumptions, supporting the reliability and stability of the estimated ARDL model.

Discussion

The empirical findings indicate that household consumption expenditure and imports of goods and services are important determinants of gross capital formation in Uzbekistan during the period 2016Q1–2025Q4. The ARDL results show that a 1% increase in household consumption expenditure is associated with approximately a 0.619% increase in gross capital formation, while a 1% increase in imports is associated with approximately a 0.462% increase in gross capital formation in the long run. The positive effect of household consumption expenditure suggests that stronger domestic demand encourages firms to expand productive capacity and increase investment activity. Similarly, the positive relationship between imports and gross capital formation reflects the importance of imported machinery, industrial equipment, and intermediate goods in supporting investment and industrial development. The bounds cointegration test confirmed the existence of a stable long-run relationship among the variables. In addition, the negative and statistically significant error correction coefficient indicates a strong adjustment toward long-run equilibrium following short-run deviations. Although the estimated ARDL(1,0,0)

specification does not reveal strong short-run dynamic effects, the error correction mechanism suggests that temporary disequilibrium gradually converges toward the long-run path over time. Overall, the diagnostic and stability tests support the reliability of the estimated ARDL model, and the findings suggest that strengthening domestic demand and supporting productive imports may contribute positively to investment growth in Uzbekistan.

This study examined the relationship between gross capital formation, household consumption expenditure, and imports of goods and services in Uzbekistan using quarterly data from 2016Q1 to 2025Q4 and the ARDL approach. The empirical results showed that household consumption expenditure and imports have positive and statistically significant effects on gross capital formation in the long run. The estimated coefficients indicate that a 1% increase in household consumption expenditure increases gross capital formation by approximately 0.619%, while a 1% increase in imports increases gross capital formation by approximately 0.462%. The bounds cointegration test confirmed the existence of a stable long-run relationship among the variables, while the negative and statistically significant error correction coefficient indicated that short-run deviations adjust toward long-run equilibrium over time. Furthermore, the diagnostic and stability tests revealed no serious econometric problems, suggesting that the estimated ARDL model is reliable and stable. Overall, the findings suggest that strengthening domestic demand and supporting productive imports may contribute positively to investment growth in Uzbekistan.

References

1. Mankiw, N. G. (2021). *Macroeconomics* (11th ed.). New York: Worth Publishers.
2. Blanchard, O. (2023). *Macroeconomics* (9th ed.). Pearson Education.
3. Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2022). “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships Revisited.” *Journal of Applied Econometrics*, 37(4), 611–625.
4. Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2022). *International Economics: Theory and Policy* (12th ed.). Pearson.
5. Asian Development Bank. (2024). *Asian Development Outlook 2024: Central Asia Economic Trends*. Manila: ADB.
6. World Bank. (2023). *Uzbekistan Country Economic Memorandum: Expanding Opportunities for Growth*. Washington DC: World Bank.
7. Solow, R. M. (2021). “A Contribution to the Theory of Economic Growth: Modern Interpretations.” *Oxford Economic Papers*, 73(2), 201–218.
8. International Monetary Fund. (2024). *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*. Washington DC: IMF.
9. Abdullaev, A., & Karimov, B. (2023). “Investment Activity and Economic Growth in Uzbekistan: Empirical Evidence from Time Series Analysis.” *Journal of Central Asian Economics*, 5(2), 44–58.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

КЛАССИК ИҚТИСОЛИЙ НАЗАРИЯЛАР АСОСИДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИИГИНИ ОШИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Чориева Нигина Қахрамановна
Бухоро давлат университети,
Иқтисодиёт кафедраси ўқитувчиси
Orcid: 0009-0003-9160-9283

Аннотация: *Мақолада тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга қаратилган замонавий иқтисодий фанда дастлабки илмий қарашлар сифатида баҳоланадиган классик иқтисодий ёндашувлар чуқур таҳлил қилиниб, уларнинг амал қилиш хусусиятлари аниқланган*

Калит сўзлар: *тадбиркорлик, кичик тадбиркорлик, ўрта тадбиркорлик, йирик тадбиркорлик, экспортёр тадбиркор, тадбиркорлик субъекти, тадбиркорлик салоҳияти, тадбиркорлик субъекти экспорт салоҳияти.*

ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ НА ОСНОВЕ КЛАССИЧЕСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ

Чориева Нигина Кахрамановна
Бухарский государственный университет,
Преподаватель экономического факультета
Orcid: 0009-0003-9160-9283

Аннотация: *В статье подробно анализируются классические экономические подходы, которые рассматриваются как первоначальные научные взгляды в современной экономической науке, направленные на повышение эффективности использования экспортного потенциала хозяйствующих субъектов, и определяются характеристики их применения*

Ключевые слова: *предпринимательство, малое предпринимательство, среднее предпринимательство, крупное предпринимательство, предприниматель-экспортер, хозяйствующее субъект, бизнес-потенциал, экспортный потенциал хозяйствующего субъекта.*

FEATURES OF IMPROVING THE EFFICIENCY OF USING THE EXPORT POTENTIAL OF ECONOMIC ENTITIES BASED ON CLASSICAL ECONOMIC THEORIES

Choriyeva Nigina Qaxramanovna
Bukhara State University,
Teacher of the Department of Economics
Orcid: 0009-0003-9160-9283

Abstract: *This article provides a detailed analysis of classical economic approaches, which are considered the original scientific views in modern economic science aimed at improving the efficiency of using the export potential of economic entities, and defines the characteristics of their application*

Keywords: *entrepreneurship, small business, medium-sized business, large business, entrepreneur-exporter, business entity, business potential, export potential of an economic entity.*

Кириш

Глобал даражада бозор иқтисодий муносабатларининг риводланиши турли миллий

иқтисодий тизимлар шароитид тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш асосида уларнинг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳисобига мамлакатни барқарор ривожлантириш йўналишидаги стратегик мақсад ва вазифаларни самарали ҳал этишга эришиб келишмоқда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бугунги кунда Ўзбекистон шроитида амалга оширилаётган чуқур таркибий ўзгаришлр ва тизимли ислоҳотлар, жумладан, “Ўзбекистон – 2030” ва “2025-2030 йилларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш” стратегиялари доирасида белгиланган устуворликлар мамлакатда тадбиркорлик фаолятининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳисобига иқтисодий ривожланиш тенденцияларини жадаллаштиришда “миллий иқтисодиётнинг “драйвер” тармоқларида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш” га қаратилган чора-тадбирлар долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон шароитида бугунги кунда амалга оширилаётган ислоҳотлар, жумладан, жаҳон бозоридаги маҳсулот ишлаб чиқариш занжирларининг тобора ривожланиб бориши шароитида мамлакатда тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имкониятларидан тўлақонли фойдаланиш заруриятини оширади. Ушбу илмий ва амалий жиҳатдан долзарб муаммони ҳал этишда иқтисодий фанда тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш борасида ишлаб чиқилган илмий назарияларни чуқур ва қиёсий таҳлил қилиш асосида уларни Ўзбекистон шароитида амал қилиши билан боғлиқ бўлган жиҳатларини баҳолашни талаб қилади. Иқтисодий фанда тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш борасида ишлаб чиқилган илмий назариялар турли иқтисодий ривожланиш шарт-шароитлари ва тизимлари билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, мазкур йўналишдаги ривожланиш устуворликларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар шарҳи

Классик иқтисодий назариялар, хусусан, Адам Смит ва Давид Рикардо ғояларига асосланган ҳолда тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш масаласи иқтисодий тадқиқотларда муҳим ўрин эгаллайди. Экспорт фаолияти орқали кичик ва ўрта тадбиркорлик корхоналари янги бозорларга чиқиш, маҳсулот турларини диверсификация қилиш ҳамда даромадларини ошириш имкониятига эга бўлади. Классик назарияларга кўра, ташқи савдо мамлакат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва меҳнат тақсимотини чуқурлаштириш орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантирувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади [1].

Замонавий тадқиқотларда тадбиркорлик субъектларининг экспорт имкониятларидан самарали фойдаланиши ишлаб чиқариш қуввати, инновацион фаоллик, маркетинг стратегияси ва логистика тизимининг ривожланганлик даражаси билан боғлиқ эканлиги қайд этилмоқда [2]. Портернинг рақобатбардошлик назариясига кўра, миллий ва ҳудудий рақобат устунликлари экспорт салоҳиятини оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, корхоналарнинг ташқи бозорлардаги муваффақияти ички институционал муҳит ва бозор инфратузилмасига бевосита боғлиқ [3].

Жаҳон банки ва OECD экспертлари тадқиқотларида экспорт фаолиятини ривожлантириш учун молиявий ресурсларга кириш имконияти, ташқи бозорлар ҳақида ахборот таъминоти ва халқаро стандартларга мувофиқлик муҳим омил сифатида баҳоланган [4][5]. Шунингдек, давлат томонидан экспорт қилувчи тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш механизмлари, жумладан солиқ имтиёзлари, экспорт субсидиялари ва транспорт-логистика инфратузилмасини ривожлантириш экспорт самарадорлигини оширишга хизмат қилиши таъкидланган [6].

Ўзбекистон иқтисодиёти бўйича олиб борилган илмий тадқиқотларда тадбиркорлик субъектларининг экспорт фаолияти ҳудудлар кесимида турлича ривожланаётгани, саноатлашув даражаси юқори бўлган ҳудудларда экспорт салоҳияти нисбатан юқори эканлиги аниқланган [7]. Айрим тадқиқотларда рақамли технологиялар, электрон тижорат платформалари ва ташқи савдо

инфратузилмасининг ривожланиши тадбиркорлик субъектларининг халқаро бозорларга чиқиш имкониятларини кенгайтириши қайд этилган [8].

Сўнгги йилларда иқтисодий жараёнларни баҳолашда эконометрик ёндашувлардан кенг фойдаланилмоқда. Жумладан, ARDL, панел регрессия ва вақт қаторлари моделлари орқали экспорт ҳажми, инвестициялар ва тадбиркорлик фаолияти ўртасидаги узоқ муддатли боғлиқликлар таҳлил қилинмоқда [9]. Бу эса экспорт салоҳиятидан самарали фойдаланишнинг назарий ва амалий жиҳатларини чуқур тадқиқ этиш имконини беради.

Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот жараёнида тизимли таҳлил, тарихийлик ва мантиқийлик, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, қиёсий ва селектив танлаб тадқиқ қилиш, монографик таҳлил ва гуруҳлаш каби усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Иқтисодий фанда бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолиятининг экспорт салоҳиятидант фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг дастлабки илмий назариялари классик иқтисодий мактаб вакиллари томонидш ишлаб чиқилган мутлоқ ва нисбий устунлик назарияларида ўз ифодасини топади. Шу ўриндаа тааъкидлаш жоизки, клссик иқтисодий мактаб вакиллари томонидан ишлаб чиқилган мутлоқ ва нисбий устунлик назариялари асосида тадбиркорлик фаолиятининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириб борилиши натижасида глобал савдо муносабатлари ривожланишини янги босқичга олиб чиқилишига хизмат қилди.

Демак, А. Смит томонидан ишлаб чиқилган мутлоқ устунлик назарияси классик иқтисодий мактабга тегишли илмий назарияларда “тадбиркорлик соҳасида маҳсулот ишлаб чиқаришини ташкил этишда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури бўйича юқори самарадорликка эришишда маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари нуқтаи-назаридан кам харажат талаб қиладиган маҳсулот турига ихтисослшиш асосида мутлоқ устунликка эришиш мумкин” лиги илмий жиҳатдан асослаб берилгн бўлиб, ушбу ҳолатни қуйида келтирилган тенглама асосида ифодлаб берилган:

$$\boldsymbol{M_i < M_j}$$

Бу ерда:

M_i – маълум бир миллий иқтисодиёт шароитида тадбиркорлик субъектлари томонидан “i” турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришининг ички харажатлари;

M_j – тадбиркорлик субъектлари томонидан ишлаб чиқарилаётган “i” турдаги маҳсулотнинг жаҳон бозоридаги (ёки бошқа миллий иқтисодиётлар шароитида фаолият юритаётган) тадбиркорлик субъектлари томонидан ишлаб чиқариш харажатлари (ёки, маҳсулот ишлаб чиқаришининг ташқи харажатлари).

Мутлоқ устунлик нзариясига мувофиқ, “тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини оширишда маълум бир турдаги маҳсулот тури бўйича оптимал даражадаги меҳнат тақсимоти ва чуқур ихтисослашувга эришиш асосида маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажмини максимал даржада оширилиши ҳисобига бошқа тадбиркорлик субъектларига, жумладан, хорижий тадбиркорлик субъектларига нисбатан маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича мутлоқ устунликка эришилади”. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бугунги кунда глобал маҳсулот ишлаб чиқариш занжирига тадбиркорлик субъектларининг чуқур интеграциялашувига устуворлик қаратилиши натижасида ҳар қандай маҳсулот тури бўйича мутлоқ устунликка эга бўлиш имконияти сезиларли даражада чекланган бўлиб, ушбу ҳолат мутлоқ устунлик назарияси асосида тадбиркорлик фаолиятида экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имкониятлари чекланганлигидан далолат беради.

Умумий ҳолатда тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда мутлоқ устунлик назаарияларини қўллаш имкониятларининг

чекланганлиги билан боғлиқ бўлган жараёнларни тушунтиришда, классик иқтисодий мактабнинг бошқа бир вакили ҳисобланган Д. Рикардонинг нисбик устунлик борасидаги илмий қарашларини келтириб ўтиш керак бўлади. Ўтказилган таҳлилларга кўра, “Д. Рикардо томонидан нисбий устунлик борасилаги илмий нзариянинг ишлааб чиқилиши глобал даражада тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш асосида глобал даражадаги савдо муносабатларида фундаментал концепцияларнинг шаклланишига хизмат қилган. Ушбу илмий назариянинг моҳиятига кўра, тадбиркорлик субъектлари фаолиятида ҳар қандай маҳсулот тури бўйича уни ишлаб чиқаришнинг муқобил харажатлари билан зарурий ресурслардан самарали фойдаланиш орқали нисбий устунликка эришиш мумкин” бўлади.

Иқтисодий фанда Д. Рикардонинг “нисбий устунлик назарияси асосида тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда маълум бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги нисбий устунлик мавжуд бўлган ҳолатда уни ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш орқали ишлаб чиқарилаётгн маҳсулот тури билан халқаро савдо муносабатларида иштирок этишга мумкин” лиги илмий жиҳатдан асосланган ҳисобланади.

Классик иқтисодий мактаб вакиллари томонидан ишлаб чиқилган мутлоқ ва нисбий устунлик назариялари асосида тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича илмий қарашлари маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтиришга қаратилганлигида умумий хусусиятлари ўз ифодасини топса, мутлоқ устунликда маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича мавжуд харажатлар оптималлаштирилса, нисбий устунлик назариясида эса маҳсулот ишлаб чиқариш билаан боғлиқ бўлган хражатларнинг муқобил вариантларини топиш ҳисобига нисбий устунликка эришиш мумкинлигида улаарнинг ўзаро фарқли жиҳатлари намоён бўлади. Шу билан биргаликда, мутлоқ устунлик назариясига мувофиқ, ҳар қандай маҳсулот тури бўйича талбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини ошириш имкониятлари чекланган бўлса, нисбий устунлик назариясида эса аксинча, ҳар қандай маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларининг муқобил вариантларидан фойдаланиш ҳисобига экспорт салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга эришиш мумкин бўлади.

Жумладан, амалиётда нисбий устунлик назарияси маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини мутлоқ устунлик назариясига кўра кўпроқ таъминлаш имконияти мавжуд эканлиги ҳисобига таадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан самарали фойдаланиш имкониятини нисбатан кенгроқ таъминлаши мумкинлиги ўз исботини топган ҳисобланади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги кунда жаҳон амалиётида шаклланган маҳсулот ишлаб чиқаришнинг глобал занжирида турли мамлакатларнинг тадбиркорлик субъектлари интеграциялашувини чуқурлашишида айнан нисбий устунлик назарияларидан амалиётда фойдаланилаётганлиги кўзга ташланади.

Хулоса ва таклифлар

Хулоса қилиб айтганда, тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятидан фойдланиш самарадорлигини оширишга қаратилган классик назарияларда ресурслар тақсимоти устувор аҳамият касб этади. Шу боис, тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини оширишда фақатгина мазкур назарияларнинг қўлланилиши юқори самарадорликка эришиш имкониятларини чеклаб турли назариялардан бир вақтнинг ўзида ўзааро интеграциялашган тартибда миллий хусусиятлардан келиб чиқиб фойдаланиш орқали мамлакат иқтисодий шарт-шароитларига мос бўлган хусусий моделни шакллантирилиши энг самарали ёндашув сифатида қаралиши мумкин.

Умуман олганда, Ўзбекистон шароитида халқаро савдо назарияларининг бирортаси алоҳида ҳолда тўлиқ амал қилмайди. Аксинча, уларнинг турли элементлари иқтисодиётнинг ривожланиш босқичига мос равишда уйғунлашган ҳолда намоён бўлмоқда.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Шу боис, тадбиркорлик субъектларининг экспорт салоҳиятини оширишда классик ресурсга асосланган ёндашувлардан инновация ва юқори қўшилган қиймат яратишга йўналтирилган моделга босқичма-босқич ўтиш стратегик аҳамиятга эга ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Smith, A. (2022). *The Wealth of Nations: Modern Interpretations*. Oxford University Press.
2. Schumpeter, J. A. (2021). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge.
3. Porter, M. E. (2023). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press.
4. World Bank. (2024). *SMEs Export Development in Emerging Economies*. Washington DC: World Bank.
5. OECD. (2023). *Enhancing SME Export Competitiveness*. Paris: OECD Publishing.
6. Krugman, P., & Obstfeld, M. (2022). *International Economics: Theory and Policy* (12th ed.). Pearson.
7. Каримов, Б. Т., & Усмонов, Р. С. (2023). “Ўзбекистонда кичик бизнес экспорт салоҳиятининг ҳудудий таҳлили.” *Марказий Осиё иқтисодиёти журнали*, 5(1), 33–48.
8. Asian Development Bank. (2024). *Digital Tools for SME Export Growth in Central Asia*. Manila: ADB.
9. Абдуллаев, А., & Турсунов, С. (2023). “Ўзбекистонда тадбиркорлик субъектлари экспорт фаолиятининг ARDL модели асосида таҳлили.” *Иқтисодиёт ва статистика илмий журнали*, 6(2).

HUDUDLAR KESIMIDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK FAOLIYATINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Chintemirova Diyora Shuxrat qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi
E-mail: dchintemirova@.gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0683-2938

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining hududiy rivojlanish tendensiyalari statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda asosan, 2020-2024 yillar davomida kichik tadbirkorlik subyektlarining soni, ular tomonidan yaratilgan ish o‘rinlari, yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushi, hududlar kesimidagi farqlar va ushbu tafovutlarning asosiy sabablari o‘rganiladi. Olingan natijalar asosida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, hududiy rivojlanish, statistik tahlil, YaIM, iqtisodiy islohotlar, ish o‘rinlari, hududlar kesimi.*

DEVELOPMENT TRENDS OF SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY ACROSS REGIONS

Chintemirova Diyora Shuxrat qizi
Student of Tashkent State University of Economics
E-mail: dchintemirova@.gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0683-2938

Abstract. *This article analyzes the regional development trends of small businesses and private entrepreneurship in the Republic of Uzbekistan based on official statistical data. The study focuses on the period from 2020 to 2024, examining the number of small business entities, the jobs they have created, their share in gross domestic product (GDP), as well as regional disparities and their underlying causes. Based on the findings, practical proposals and recommendations are developed to ensure the sustainable development of small businesses and private entrepreneurship.*

Keywords*: small business, private entrepreneurship, regional development, statistical analysis, GDP, economic reforms, employment, regional disparities.*

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РАЗНЫХ РЕГИОНАХ

Чинтемирова Диёра Шухрат қизи
Студентка Ташкентского государственного экономического университета
Электрон почта: dchintemirova@.gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0683-2938

Аннотация. *В данной статье проводится анализ тенденций регионального развития малого бизнеса и частного предпринимательства в Республике Узбекистан на основе официальных статистических данных. В исследовании рассматриваются показатели за 2020-2024 годы, включая численность субъектов малого предпринимательства, количество созданных ими рабочих мест, их доля в валовом внутреннем продукте (ВВП), а также территориальные различия и их основные причины. На основе полученных результатов разработаны практические предложения и*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

рекомендации, направленные на обеспечение устойчивого развития малого бизнеса и частного предпринимательства.

Ключевые слова: *малый бизнес, частное предпринимательство, региональное развитие, статистический анализ, ВВП, экономические реформы, рабочие места, региональные различия.*

Kirish

So‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, xususiy sektorning huquqiy va moliyaviy qo‘llab-quvvatlanishi hamda biznes muhitining yaxshilanishi natijasida, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati jadal rivojlanmoqda. Ayniqsa, ushbu faoliyatning hududlar kesimida faollashuvi ijtimoiy-iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, aholi bandligini oshirish va mintaqaviy tengsizlikni kamaytirishda muhim rol o‘ynamoqda. Jumladan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, hududlarda biznes muhitini yanada yaxshilash, iqtisodiy o‘sishga turtki beruvchi yangi biznes tashabbuslarni amalga oshirishga ko‘maklashish, raqobatbardosh mahsulotlar bilan yangi tashqi bozor segmentlariga chiqishni qo‘llab-quvvatlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-martdagi “Kichik va o‘rta biznesning iqtisodiyotdagi o‘rnini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”dagi PF-50-son Farmoni ishlab chiqilgan. Mazkur farmon asosida kichik biznes subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun 120 trillion so‘m miqdorida kredit ajratilishi belgilandi. Bundan tashqari, mikromoliyaviy xizmatlarni kengaytirish, byurokratik to‘siqlarni qisqartirish, hujjatlashtirish tartiblarini soddalashtirish va davlat tomonidan xizmat ko‘rsatishlarning raqamlashtirilgan tizimlarini joriy etish choralari ko‘rildi. Aynan ushbu chora-tadbirlar hududlarda xususiy tadbirkorlik faolligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, xususiy sektor faoliyatining hududlar bo‘yicha rivojlanish darajasini tahlil qilish, mintaqaviy tafovutlarni aniqlash va ularning sabablarini chuqur o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Zero, xususiy tadbirkorlikning barqaror o‘sishi iqtisodiy faollik, aholi bandligi va daromadlarini oshirish, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tenglikni ta’minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik masalalari bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot va izlanishlar ushbu sohaning iqtisodiy o‘sishdagi o‘rni, bandlik darajasini oshirishdagi roli va hududiy taraqqiyotga qo‘shayotgan hissasini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi.

Kichik biznesning iqtisodiy o‘sishga ta’siri masalasiga klassik yondashuvlar orasida D.Birch[2] tomonidan ilgari surilgan “gazel firmalar” nazariyasi alohida e’tiborga loyiq. U kichik va o‘rta korxonalar aynan ish o‘rinlari yaratishda eng faol sektor ekanligini asoslab bergan. Storey[3] esa o‘z tadqiqotlarida kichik biznesni rivojlantirishda hukumat siyosatining hal qiluvchi omil ekanini ta’kidlagan.

Xalqaro miqyosda Jahon banki, OECD va UNDP tomonidan e’lon qilingan so‘nggi hisobotlarda kichik biznesning iqtisodiy diversifikatsiya va ijtimoiy barqarorlikka qo‘shayotgan hissasi batafsil yoritilgan[4].

O‘zbekiston bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning hududiy rivojlanishdagi o‘rni muhim mavzu sifatida ko‘tarilgan. Jumladan, X.A.Mullajonov o‘z izlanishlarida kichik tadbirkorlikning iqtisodiy o‘sishdagi rolini tahlil qilib, xususiy sektorni hududlar bo‘yicha teng rivojlantirish zarurligini ko‘rsatgan[5]. N.Sh.Nurmuhamedova esa o‘z tadqiqotida O‘zbekiston viloyatlari kesimida kichik biznes subyektlarining tarkibi, ularning moliyaviy imkoniyatlari va infratuzilma bilan ta’minlanganlik darajasiga alohida e’tibor qaratgan[6].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining hududiy rivojlanish tendensiyalarini aniqlash maqsadida ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo‘llaniladigan

usullardan foydalanildi. Tahlil jarayonida kuzatish, guruhlash, taqqoslash, umumlashtirish, statistik va grafik usullar hamda sintez yondashuvlari qo‘llanildi. 2020-2024-yillardagi rasmiy statistik ma’lumotlar asosida hududlar o‘rtasidagi farqlar o‘rganilib, ularni shakllantiruvchi omillar tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Davlat rahbari matbuot xizmati xabariga ko‘ra, keyingi besh yilda kichik va o‘rta korxonalar soni ikki baravar ko‘paydi. Ularda 10,5 million kishi ishlaydi, bu esa jami mehnatga layoqatli aholining 74 foizini tashkil etadi. Iqtisodiyotning yarmidan ko‘pi, sanoat va eksportning uchdan bir qismi shu tarmoqqa to‘g‘ri keldi. Xususan, 2025-yilda kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishning ustuvor vazifalari uchun quyidagi maqsadlar belgilandi: sektorning iqtisodiyotdagi ulushini 55 foizga yetkazish, 70 milliard dollarlik qo‘shimcha qiymat yaratish[7]. 2025-yilning 1-yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik biznes va mikrofirmalar 358,1 mingtani tashkil etdi. Kichik tadbirkorlik subektlarining soni har 1000 aholiga 12,1 birlikni tashkil qildi[8].

Bugungi kunda O‘zbekistonda kichik tadbirkorlik subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushi hududlardagi kreditlash imkoniyatlari, tadbirkorlik infratuzilmasining rivojlanish darajasi, soliq siyosati, axborot xizmatlari hamda davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan institutsional qo‘llab-quvvatlash vositalarining ta’sirida o‘zgarib bormoqda. Bu omillar ta’sirida yuzaga kelayotgan hududlararo nomutanosibliklar mazkur sohani chuqur tadqiq etish zaruratini yanada oshirmoqda.

1-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining jami YaIMdagi ulushi, %[4]

Hududlar	2020	2021	2022	2023	2024	2024-yilda 2020-yilga nisbatan o‘zgarishi, %
Qoraqalpog‘iston Res.	62,3	61,4	61,8	64,6	65,8	5,6
Andijon	72,7	74,6	69,6	68,6	69,5	-4,4
Buxoro	76,6	77,1	74,1	72,5	73	-4,7
Jizzax	84,1	81	78,7	75,3	74,4	-11,5
Qashqadaryo	74,1	71,8	70	70,5	71	-4,2
Navoiy	27,8	29,2	27,9	28,1	25,1	-9,7
Namangan	76,3	76,2	74,7	74,3	73,4	3,8
Samarqand	75	74,3	70,8	72,3	72,3	-3,6
Surxondaryo	78	78,4	77,9	77,4	77,8	-0,3
Sirdaryo	73	71,2	67,8	65,9	68,2	-6,6
Toshkent vil.	52	48,2	49,4	52,2	53,9	3,7
Farg‘ona	73,3	72,4	71,6	72,2	73,1	-0,3
Xorazm	77,4	75,8	71,9	72,7	72,3	-6,6
Toshkent sh.	53,6	51,1	51,2	51,7	52,4	-2,2

Yuqorida tahlil qilingan 1-jadval ma’lumotlariga qaraydigan bo‘lsak, 2020-2024 yillar davomida O‘zbekiston hududlarida kichik tadbirkorlik subyektlarining yalpi ichki mahsulot (YaIM) tarkibidagi ulushi sezilarli darajada o‘zgarishi kuzatildi. Ushbu davr mobaynida ayrim hududlarda bu ko‘rsatkich keskin pasaygan bo‘lsa, boshqa viloyatlarda esa o‘sish kuzatilgan.

Tahlil natijalariga ko‘ra, 2024-yil holatida 2020-yilga nisbatan faqat Qoraqalpog‘iston Respublikasi (5,6%), Namangan viloyati (3,8%) va Toshkent viloyati (3,7%)da kichik tadbirkorlik subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushi o‘sishi kuzatilgan. Boshqa barcha hududlarda bu ko‘rsatkich pasaygan bo‘lib, eng katta salbiy o‘zgarish Jizzax viloyatida (-11,5%),

[4] O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

undan keyin Navoiyda (-9,7%) viloyatida qayd etilgan. Surxondaryo va Farg‘ona viloyatlarida bu ko‘rsatkich deyarli o‘zgarishsiz qolgan (-0,3%).

2020-2024 yillar dinamikasiga ko‘ra, 2020-yilda ko‘plab hududlarda kichik tadbirkorlik subyektlarining YaIMdagi ulushi yuqori bo‘lgan. Jumladan, Jizzax (84,1%), Surxondaryo (78%), Xorazm (77,4%), Buxoro (76,6%) va Andijon (72,7%) viloyatlari yetakchi o‘rinlarni egallagan. Lekin, Navoiy (27,8%), Toshkent viloyati (52%) va Toshkent shahri (53,6%)da ko‘rsatkichlar ancha past bo‘lib, bu hududlar iqtisodiyotida yirik sanoat korxonalarining ustunligi bilan izohlanadi. 2021-yilda ayrim hududlarda kichik biznesning YaIMdagi ulushi biroz oshgan bo‘lsa-da, bu ijobiy tendensiya barqaror saqlanmagan. 2022-2023 yillarda esa ko‘plab viloyatlarda pasayish kuzatildi. Xususan, Jizzax viloyatida bu ko‘rsatkich 2020-yildagi 84,1 foizdan 2023-yilda 75,3 foizga, 2024-yilda esa 74,4 foizga tushgan. Xuddi shunday salbiy dinamika Buxoro, Andijon, Qashqadaryo, Xorazm, Samarqand, Sirdaryo viloyatlari va Toshkent shahrida ham kuzatildi.

Kichik tadbirkorlik subyektlarida band bo‘lganlar soni hududning iqtisodiy faolligi, daromad manbalari va mehnat bozoridagi holatini aks ettiradi. Bandlik darajasining yuqoriligi ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘lamining kengligini, hamda YaIMdagi ulushning salmoqliligini ko‘rsatadi. Kredit resurslari, logistika, axborot xizmatlari kabi infratuzilmalar bandlik ko‘rsatkichlariga bevosita ta’sir qiladi. Hududlar o‘rtasidagi farqlar esa iqtisodiy imkoniyatlar, davlat qo‘llab-quvvatlovi va aholining faolligi bilan bog‘liq. Kichik biznesda bandlikning ortishi ishsizlikni kamaytiradi va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi.

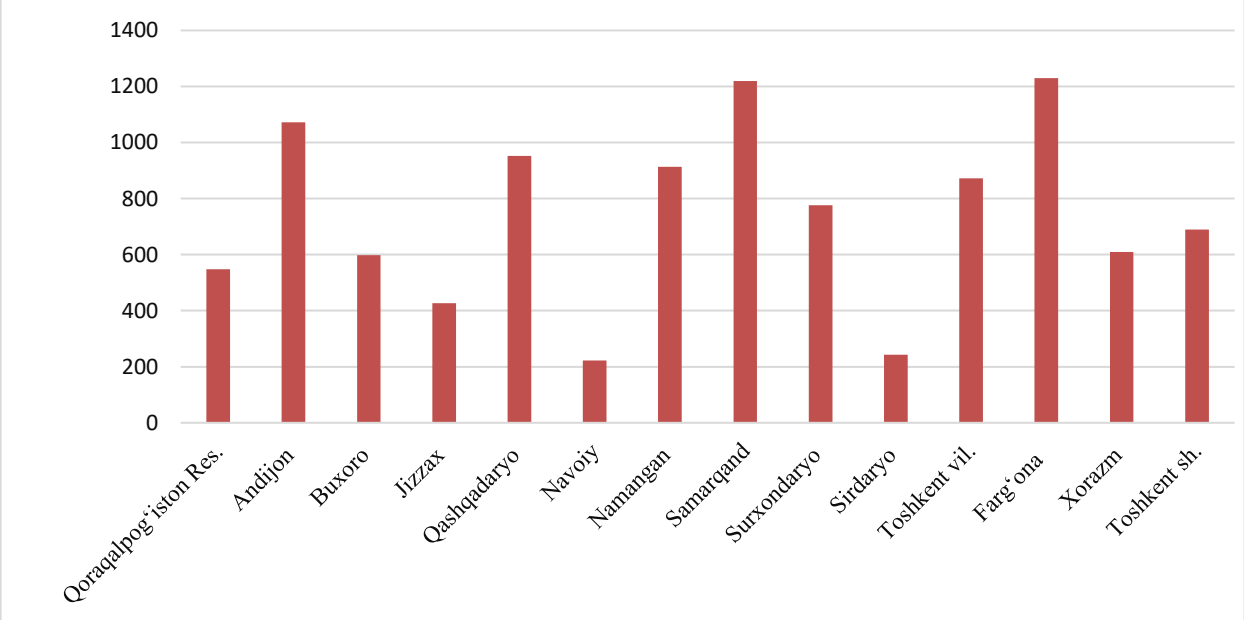

1-rasm. 2023-yilda kichik tadbirkorlik subyektlarida band bo‘lganlar soni, ming kishi[5]

2023-yilda O‘zbekiston hududlari kesimida kichik tadbirkorlik subyektlarida band bo‘lgan aholining sonida sezilarli hududiy tafovutlar kuzatildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, eng yuqori bandlik darajasi Farg‘ona 1 230,1 ming kishi, Samarqand 1 219,5 ming kishi va Andijon viloyatlarida 1 071,9 ming kishini tashkil etib, bu hududlar iqtisodiy faolligi, aholi zichligi hamda tadbirkorlik infratuzilmasining nisbatan rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Qashqadaryo (952,4 ming), Namangan (913,8 ming) va Toshkent (872 ming) viloyatlarida ham bandlik darajasining yuqoriligi kuzatilmoqda. Bu viloyatlarda kichik tadbirkorlik faoliyatining keng miqyosda rivojlanayotgani va aholi bandligini ta’minlashda muhim rol o‘ynayotgani namoyon bo‘lmoqda. Aksincha, Navoiy 222,2 ming, Sirdaryo 243 ming va Jizzax viloyatlarida 427,1 ming kishi bilan eng past bandlik ko‘rsatkichlari qayd etilgan. Bu holat mazkur hududlarda sanoatga yo‘naltirilgan iqtisodiy tuzilma, tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zarur infratuzilma va moliyaviy resurslarning cheklanganligi bilan izohlanadi.

[5] O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

O‘rtacha bandlik darajasi esa Qoraqalpog‘iston Respublikasida -547,6 ming, Buxoro viloyatida 598,4 ming, Xorazmda 609,8 ming va Toshkent shahrida 689,4 ming kishini tashkil etgan. Bu ko‘rsatkichlar mazkur hududlarda kichik tadbirkorlikning barqaror rivojlanayotganini ko‘rsatadi.

2-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi, mlrd so‘m[6]

Hududlar	2020	2021	2022	2023	2024
O‘zbekiston Res.	114052,7	147061,6	181245	369378,4	466461,8
Qoraqalpog‘iston Res.	3402,9	4418,3	5291,9	16389,5	21202,2
Andijon	7732	9658,4	11756	25304,3	31591,9
Buxoro	6571,8	8287,1	9785,4	19285,6	23993,9
Jizzax	3095,8	3980,1	4829,4	11911,5	14888,5
Qashqadaryo	7308	8999,2	10831,6	26417,8	32958,6
Navoiy	3438,9	4382,7	5431,7	9333,9	11688,4
Namangan	5925	7882,8	9742,4	25783,8	32595,9
Samarqand	9703	12607,9	15511,7	30906,6	38853,7
Surxondaryo	5331,3	6938,4	8279,3	17200,6	21604,3
Sirdaryo	1842,4	2227,9	2621,2	6154,5	7772,5
Toshkent	11721,6	15117,3	17944,7	33254,9	41479
Farg‘ona	9758,6	12186,4	14564,9	33587,8	41981,9
Xorazm	4127,2	5390,3	6500,1	16268,6	20698,3
Toshkent sh.	34094,2	44984,8	58154,7	97579	125152,7

Yuqoridagi 2-jadval malumotlariga qaraydigan bo‘lsak, 2020-2024 yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi va uning hududlarida kichik tadbirkorlik subyektlarining ko‘rsatilgan xizmatlar hajmida izchil o‘sish tendensiyasi kuzatildi. 2020-yilda respublika bo‘yicha ushbu ko‘rsatkich 114 052,7 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu raqam 466 461,8 mlrd so‘mga yetdi. Bu esa to‘rt yil davomida 4,1 barobar o‘sishni, o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati qariyb 44,9 foizni tashkil etmoqda.

2024-yil yakunlariga ko‘ra, eng ko‘p xizmatlar hajmi Toshkent shahriga to‘g‘ri kelib, mablag‘hajmi 125 152,7 mlrd so‘mni tashkil etdi. Shuningdek, Farg‘ona (41 981,9 mlrd so‘m) va Toshkent viloyatlari (41 479 mlrd so‘m) ham yetakchi o‘rinlarda turibdi. Bu holat mazkur hududlarda aholi zichligi yuqoriligi, iqtisodiy faollik va tadbirkorlik subyektlarining ko‘pligi bilan bevosita bog‘liqdir. Boshqa tomondan, eng past ko‘rsatkichlar Sirdaryo (7 772,5 mlrd so‘m), Navoiy (11 688,4 mlrd so‘m) va Jizzax (14 888,5 mlrd so‘m) viloyatlarida qayd etildi. Ushbu hududlarda iqtisodiy ehtiyojlar va infratuzilma salohiyatining nisbatan pastligi, shuningdek, kichik biznes faoliyatining cheklanganligi kuzatilmoqda.

Yillik o‘sish sur’atlariga nazar tashlasak, 2023-yildan 2024-yilgacha bo‘lgan davrda deyarli barcha hududlarda o‘sish 24-29 foiz atrofida bo‘lgan. Jumladan, Qoraqalpog‘iston Respublikasida mablag‘lar hajmi 29,4 foizga, Toshkent shahrida 28,3 foizga, Namangan viloyatida esa 26,4 foizga oshgan. Ushbu ko‘rsatkichlar davlat tomonidan kichik tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samarasini yaqqol aks ettiradi. Mablag‘larning bosqichma-bosqich ko‘payib borayotgani kichik biznesni rivojlantirish, mamlakat iqtisodiyotining diversifikatsiyalashuvi va aholi ehtiyojlarini qamrab olish darajasining ortib borayotganiga dalil bo‘la oladi.

Xulosa va takliflar

O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning hududiy rivojlanishi iqtisodiy

[6] O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

faollikni oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biroq, ayrim hududlarda tadbirkorlik infratuzilmasining zaifligi, moliyalashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi va institutsional qo‘llab-quvvatlov darajasining pastligi hududlararo nomutanosibliklarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun iqtisodiy jihatdan sust hududlarda kichik biznes subyektlari uchun maqsadli qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy etish, jumladan, kredit va grant dasturlarini kengaytirish, soliq yengilliklarini taklif etish va zarur infratuzilmani shakllantirish lozim. Shuningdek, mahalliy darajada innovatsion biznes loyihalarni tanlab moliyalashtirish tizimini yo‘lga qo‘yish, yoshlar va ayollar tadbirkorligini rivojlantirishga qaratilgan o‘quv dasturlarini kengaytirish tavsiya etiladi. Ushbu takliflarni amalga oshirish orqali, hududlararo iqtisodiy tafovutlar kamayishi, tadbirkorlik faolligi ortishi va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga erishamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-martdagi ‘‘Kichik va o‘rta biznesning iqtisodiyotdagi o‘rnini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida’’dagi PF-50-son Farmoni https://lex.uz/docs/-7444738
2. Birch, D. L. (1979). ‘‘The Job Generation Process’’. MIT Program on Neighborhood and Regional Change.
3. Storey, D. J. (1994). ‘‘Understanding the Small Business Sector’’. Routledge.
4. World Bank. (2022). Doing Business 2022: Comparing Business Regulation in 190 Economies. / UNDP. (2022). Private Sector Development in Uzbekistan: Policy and Institutional Frameworks.
5. Mullajonov X. A. ‘‘Hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda kichik biznesning o‘rni’’, “Iqtisodiyot va ta’lim” jurnali, 2019, №3.
6. Nurmuhamedova N. Sh. ‘‘Kichik biznes faoliyatining hududlar kesimidagi tahlili’’, TDIU, 2021-yil.
7. https://president.uz/oz/lists/view/7955
8. Akbarova Barno Shuxratovna. (2025). ‘‘Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini hududiy taqsimotini statistik tadqiqi’’. Muhandislik va Iqtisodiyot, 3(1), 8-13. https://doi.org/10.5281/zenodo.14875075
9. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi. https://stat.uz

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SOLIQLI DAROMADLAR OSHISHIDA SHERINGNING IQTISODIY IMKONIYATLARI

Artikov Ne’matulla Abdusalamovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Soliq va soliqqa tortish kafedrasi dotsenti, PhD.
Email: nnegart @ gmail.com.
ORCID: 0000-0003-4417-0733

Annotatsiya: *Ushbu maqola o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlaydiganlarning faoliyat ko‘rsatadigan sohalari misolida, mamlakatimiz aholisining shering modelidan foydalangan holda, iqtisodiyotimizdagi holatdan qoniqishini o‘lchash va tahlil qilishga qaratilgan. Uning maqsadi iste’molchilar qoniqish va qayta foydalanish istagini shakllantirishda ham ijobiy, ham salbiy jihatdan muhim deb hisoblaydigan fikrlarni aniqlash orqali biznes modellari va aloqa usullari nuqtai nazaridan almashinuvga asoslangan iqtisodiyot modelining rivojlanishiga hissa qo‘shishdir. Miqdoriy tadqiqot sifatida ishlab chiqilgan ushbu maqoladagi natijalarning asosiy foydalanuvchilari shering modelida ish yuritishga qiziquvchilardir. Almashinuvga asoslangan (shering) iqtisod modelida tendentsiyalarga rioya qilish, jamoaga mansublik va atrof-muhitga ta’sir qilish o‘lchovlari iste’molchilarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmasligi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *iqtisod, almashinuvga asoslangan iqtisod, shaxs, mulk, model, bog‘liqlik, ko‘nikma.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ШЕРИНГА В РОСТЕ НАЛОГОВЫХ ДОХОДОВ

Артиков Неъматулла Абдусаламович
Доцент кафедры налогов и налогообложения
Ташкентского государственного
экономического университета, PhD.
Email: nnegart@gmail.com.
ORCID: 0000-0003-4417-0733

Аннотация: *Данная статья посвящена измерению и анализу удовлетворённости населения нашей страны экономической ситуацией с использованием шеринговой модели, на примере сфер деятельности самозанятых лиц. Её целью является содействие развитию модели экономики, основанной на обмене, с точки зрения бизнес-моделей и методов коммуникации — путём выявления факторов, которые потребители считают значимыми как в положительном, так и в отрицательном отношении при формировании удовлетворённости и желания повторного использования. Разработанная в качестве количественного исследования, данная статья предназначена прежде всего для тех, кто заинтересован в ведении деятельности в рамках шеринговой модели. Установлено, что такие показатели, как следование тенденциям, принадлежность к сообществу и воздействие на окружающую среду в модели шеринговой экономики, не оказывают существенного влияния на потребителей.*

Ключевые слова: *экономика, экономика совместного потребления, личность, собственность, модель, зависимость, навык.*

ECONOMIC OPPORTUNITIES OF SHARING IN THE GROWTH OF TAX REVENUES

Artikov Ne’matulla Abdusalamovich
Associate Professor,

Department of Taxes and Taxation,
Tashkent State University of Economics, PhD.
Email: nnegart@gmail.com.
ORCID: 0000-0003-4417-0733

Abstract: *This article is focused on measuring and analyzing the satisfaction of the country's population with the economic situation using the sharing model, on the example of the areas of activity of self-employed individuals. Its aim is to contribute to the development of an exchange-based economy model in terms of business models and communication methods — by identifying factors that consumers consider significant, both positively and negatively, in shaping satisfaction and the desire for repeated use. Developed as a quantitative study, the primary users of the findings presented in this article are those interested in conducting business within the sharing model. It was found that such indicators as following trends, sense of community belonging, and environmental impact within the sharing economy model do not have a significant effect on consumers.*

Keywords: *economy, sharing economy, individual, property, model, dependency, skill.*

Kirish.

Mamlakatda biznesning rivojlanishi, bir tomondan sarmoya harakatini tezlashtirsa, boshqa tomondan soliqqa tortiluvchi daromadlarning ortishiga ham sabab bo‘ladi. Soliqqa tortiluvchi daromadlarning ortishi o‘z navbatida jami soliq to‘lovchilar zimmasidagi soliq yukining yengillashishiga olib keladi. Biznesda, boshqa har qanday sohalarda bo‘lgani kabi o‘ziga xos tendentsiyalar mavjud. Bugungi kunda eng mashhur tendentsiya – bu shering yoki almashinuv iqtisodiyoti deb nomlanadi. Keling, bu nima ekanligini va u o‘zini o‘zi ish bilan ta’minlaganlar uchun qanday imkoniyatlar ochishini batafsil ko‘rib chiqaylik. Iqtisodiyotning Shering (almashinuvga asoslangan iqtisod, sharing economy, birgalikda iste’mol qilish) deb nomlanuvchi yo‘nalishi — bu shaxsga tegishli bo‘lgan xususiy mulklardan (mashina, uy, asbob-uskuna) yoki xizmatlardan doimiy egalik qilish o‘rniga, ulardan vaqtincha foydalanish, ijaraga berish yoki almashinuvga asoslangan iqtisodiy model hisoblanadi. Buni yanada oddiy qilib aytadigan bo‘lsak: "Pul sarflab sotib olish shart emasligi, buning o‘rniga oddiygina ijaraga olib foydalanish mumkin ekanligi" tamoyilining mavjudligidir. Ushbu iqtisodiy modelning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni sanab o‘tishimiz mumkin: Muomalalar odatda platformalar orqali amalga oshirilishi: ya’ni turli xil internet-ilovalar (Uber, Airbnb) orqali amalga oshiriladi. Mulkdan samarali foydalanish yo‘nalishida: Bo‘sh turgan resurslardan (ishlatilmayotgan mashina, bo‘sh xona) foydalangan holda pul ishlash imkonini beradi. Xarajatlarni kamaytirish yo‘nalishida: Iste’molchi odatda bajariladiganidek mahsulotni sotib olish o‘rniga, faqat foydalangan vaqti uchun pul to‘laydi xolos. Misollar tariqasida quyidagilarni keltirishimiz mumkin. Transport sohasida: Uklon, Uber, Yandex Go — shaxsiy mashinada odam tashishni amalga oshirishadi. Uy-joy masalasida: Airbnb kabi bir nechta, bo‘sh xona yoki uyni ijaraga berish bilan shug‘ullanuvchilar. Xizmat ko‘rsatish sohasida: Turli ko‘rinishdagi Freelance platformalari (freelance.uz kabi) — mutaxassislarning vaqtini va ko‘nikmalarini almashinuvi. Hattoki kitoblar masalasida ham, Book shering shaklida kitoblarni almashish ko‘rinishidagi holatlar mavjud.

Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti modellari jismoniy shaxslar tomonidan turizm-turar joy, xizmat almashish, yetkazib berish, raqamli bozor, transport, oziq-ovqat, avtomobil almashish va ofis almashish kabi turli modellarda qo‘llaniladi. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti modelida ko‘plab kompaniyalar vositachi platformalar sifatida ishlaydi. Dunyo bo‘ylab turizm-turar joy sektorida eng keng tarqalgan platformalardan biri bu Airbnb. 2008-yilda ikkita dizayner birgalikda yashash joyiga ega bo‘lib, turar joy izlayotgan uchta sayohatchini qabul qilgan holda boshlangan Airbnb hozirda millionlab odamlar o‘z turar joylarini ro‘yxatdan o‘tkazish va turar joy topish uchun hisoblar yaratadigan platformaga aylangan. Airbnb platformasi a’zolari uylarini birgalikda ishlatishdan tashqari, o‘zlarining sevimli mashg‘ulotlari, ko‘nikmalari va tajriba sohalarini so‘ragan mijozlar bilan almashinuv orqali tajriba xizmatlarini ham taqdim etishlari mumkin.

Turizm turar joy sektorida muhim burilish nuqtasi bo‘lgan Airbnb eng avval 2007-yilda San-Fransiskodagi kvartiraning podvalidan ish boshlagan.

Adabiyotlar sharhi. Tadqiq qilayotgan modelimizning mohiyati sotib olish emas, balki ijaraga olishdir. "Share" so‘zi inglizcha "share" so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, ulashishni anglatadi. Shaxsiy buyumlardan voz kechib, jamoaviy buyumlardan foydalanishga o‘tish kabi bir qator turli asosli sabablarga ko‘ra tobora ommalashib bormoqda. Albatta, egalik qilish o‘rniga ijaraga olish ko‘pincha tejamkorroq hisoblanadi. Ongli iste’mol qilish istagi odamlarni o‘ylamasdan xarid qilishdan qochishga undashi bor haqiqat. Hozirgi vaqtda ko‘proq narsaga ega bo‘lish (sotib olmasdan turib), ehtiyojga kerakli mablag‘ni uzoq vaqt to‘plash o‘rniga qondirish qobiliyati kishilarda ustunroq sanaladi. Biror narsaga yoki joyga bog‘lanib qolishning hojati yo‘qligi ham muhim omil ekan. Xizmat ko‘rsatish yoki saqlash kabi bog‘liq xarajatlarning yo‘qligi ham bu modelning o‘ziga xos yutuqli tomoni.

Ko‘rib turganingizdek, ulashish zamonaviy dunyoqarashga juda mos keladi, bu odamlarga tezkor, erkin bo‘lishlari va o‘z qadriyatlaridan voz kechmaslik imkonini ham berar ekan. Bu tendentsiya pandemiya davrida faol ravishda o‘sishni boshlagan edi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko‘ra, O‘zbekistonda ulashish bozori kelajakda ham o‘sishda davom etadi. U allaqachon iqtisodiyotda o‘z o‘riga ega va yuqori potentsiali ham mavjud. Qaysi biznes ulashish modelidan foydalangan holda ishlaydi? Garchi almashish tendentsiyasi tobora kuchayib, turli sohalarga chuqurroq kirib borayotgan bo‘lsa-da, ko‘plab muvaffaqiyatli kompaniyalar allaqachon ushbu tamoyildan foydalanmoqdalar. Masalan, avtomobil almashish – qisqa muddatli avtomobil ijarasi, velosipedlar, skuterlar va boshqa shaxsiy harakatlanish vositalarini ijaraga olish, kiyim-kechaklarni ijaraga olish, masalan, ziyofat liboslari va karnaval kostyumlari kabilar, tadbirlarni tashkil qilish uchun zarur bo‘lgan bezaklar, mebellar va boshqa atributlarni ijaraga olish, uskunalarni ijaraga olish – bog‘dorchilik, tozalash, musiqa uskunalari va boshqalar, kovorking – ish joyini ijaraga olish kabilar shular jumlasidandir.

Almashish modelida ijaraga beruvchi nafaqat tashkilot, balki jismoniy shaxs – yakka tartibdagi tadbirkor yoki o‘zini o‘zi ish bilan ta’minlagan shaxs ham bo‘lishi mumkin. Almashishning klassik tushunchasida bu aynan P2P segmenti, ya’ni "odamdan odamga" shakli ko‘p uchraydi. O‘zini o‘zi ish bilan ta’minlaganlar uchun maxsus soliq rejimi almashishdan daromad olishga imkon beradi, ammo ba’zi aniqliklarni ham nazardan chetda qoldirmaslik zarur. O‘zini o‘zi ish bilan ta’minlashning afzalligi shundaki, o‘z biznesingizni qonuniy ravishda boshlash va mavjud bo‘lgan eng past stavka bo‘yicha daromad solig‘ini to‘lash imkoniyati mavjud. Siz yakka tartibdagi tadbirkor maqomini olgan holda yoki olmasdan professional daromad solig‘i bo‘yicha ishlashingiz mumkin. Turli tashkilotlar o‘zini o‘zi ish bilan ta’minlaganlar uchun qulay shartlarni taklif etishadi: bepul karta, foydalanuvchilarga qulay shaxsiy hisob va biznes jarayonlarini tashkil qilish uchun foydali xizmatlarga chegirmalar kabi.

O‘zini o‘zi ish bilan ta’minlaganlik maqomi jismoniy shaxslar uchun o‘z daromadlarini oshirish va yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslar uchun xarajatlarni jarimalar yoki ma’muriy xarajatlarsiz kamaytirish imkoniyatini ochadi. Unchalik uzoq bo‘lmagan tarixda ya’ni, 2008-yilgi global iqtisodiy inqiroz natijasida o‘z aktivlari va investitsiyalarini yo‘qotgan odamlar xarid qilish odatlarida narxlarga sezgirroq bo‘lib qolishdi. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti tushunchasi birinchi marta shu davrda paydo bo‘ldi va hamkorlikka asoslangan iste’mol tizimi sifatida tushuntirildi, bu aktivlarni sotib olish o‘rniga ularni almashish, almashtirish va ijaraga berishni o‘z ichiga oladi. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti modeli tufayli xizmatlarni yanada oqilona narxlarda olish mumkin va uzoqroq muddat davomida xizmatdan foydalanuvchi va xizmat ko‘rsatuvchi provayder o‘rtasida ishonchli o‘zaro ta’sir o‘rnatilishi mumkin va muloqot ham barcha tomonlarni qoniqtiradigan darajada osonlashadi. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti tushunchasi adabiyotlarda hamkorlikdagi iste’mol tushunchasi sifatida muhokama qilinadi va tushuntiriladi. Hindistonlik olimlar Garima Negi va Smita Tripathilar almashinuv iqtisodiyoti haqida, “Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti - bu xususiy shaxslar aktivlar yoki xizmatlarni, asosan internet orqali, bepul yoki pullik ravishda baham ko‘radigan iqtisodiy tizim bo‘lib,

smartfonlarning mashhurligi, internet texnologiyalari va ijtimoiy tarmoq xizmatlarining rivojlanishi uni miqyos iqtisodiyotini ta’minlaydigan biznes modeliga aylantirdi.” [1] deb yozishadi. Ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik omillar birgalikda foydalanish iqtisodiyotining ko‘plab sohalarga tarqalishiga ta’sir ko‘rsatmoqda.

Dunyo iqtisodiyotida yuz berayotgan moliyaviy inqirozlar va kapitalistik tizimga shubha bilan qarash ba’zi odamlarni barqaror iste’mol alternativalariga yanada ko‘proq e’tibor qaratishiga olib keldi [2]. Internetning tobora keng tarqalishi onlayn hamjamiyatlar va tarmoqlarga katta xarajatlarsiz arzon kirish imkoniyatlari bilan osongina kirish imkonini berdi [3]. Mobil ilovalar ham tezkor axborot almashinuvini osonlashtirdi. Texnologiya rivojlanishining soyasida internet va telefon ilovalaridan tobora ko‘proq foydalanish odamlarga onlayn platformalar orqali osonroq va tezkor uchrashish imkonini beradi**,** shaxslar o‘rtasida axborot oqimini osonlashtiradi va tajriba, mahsulot va xizmatlarni almashishni osonlashtiradi. Botsman [4] birgalikda foydalanish iqtisodiyotini hamkorlikdagi iste’mol bilan bog‘lab, uni "foydalanilmagan aktivlar yoki xizmatlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri, pullik yoki bepul almashishga asoslangan iqtisodiy tizim" deb tushuntirdi. Birgalikda foydalanish iqtisodiyotining yoki hamkorlikdagi iste’mol tushunchasining ahamiyati amalda juda oshsa-da, hamkorlikdagi iste’mol va foydalanuvchilarning motivatsiyasiga ta’sir qiluvchi omillarni har tomonlama ko‘rib chiqadigan miqdoriy tadqiqotlar ko‘p emas. Birgalikda iste’mol qilish boshqalar va atrof-muhit uchun yaxshi ishlar qilish, masalan, almashish, boshqa odamlarga yordam berish va barqarorlik faoliyati bilan bog‘liq holda tushuntiriladi [5]. Biroq, buni arzonroq bo‘lishi va osonroq resurslarga ega bo‘lish kabi ko‘proq individual motivatsion omillar bilan ham izohlash mumkin.

Belkning fikriga ko‘ra, hamkorlikdagi iste’mol ta’rifi "resursni haq yoki boshqa ko‘rib chiqish evaziga sotib olish va taqsimlash" [6] deb tushuntiriladi. Ushbu ta’rif shuningdek, puldan tashqari boshqa muqobilga ega bo‘lgan savdo va barter kabi modellarni ham o‘z ichiga oladi. Biroq, bu ta’rif to‘lovni o‘z ichiga olmaydigan biznes modellarini, masalan, garovni o‘z ichiga olmaydigan internetga asoslangan mehmondo‘stlik xizmati bo‘lgan Couchsurfingni o‘z ichiga olmaydi. Shuningdek, u sovg‘alar berish kabi mulkchilik qo‘ldan qo‘lga o‘tadigan vaziyatlarni ham o‘z ichiga olmaydi. Eckhardt [7] birgalikda foydalanish iqtisodiyotini beshta xarakterli xususiyat bilan ta’riflagan. Birinchidan, birgalikda foydalanish iqtisodiyotida mahsulot yoki xizmatga kirish doimiy egalik emas, balki vaqtinchalikdir. Masalan, ba’zi ilovalar iste’molchilarga ma’lum vaqt davomida boshqalarga tegishli mashinalardan foydalanishga imkon beradi, ammo iste’molchilar bu transport vositasiga egalik qila olmaydi. Ikkinchi xarakterli xususiyat shundaki, iqtisodiy bitim mahsulot yoki xizmatni o‘tkazish paytida amalga oshiriladi yoki narx evaziga almashinuv amalga oshiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur maqolada birgalikda foydalanish iqtisodiyoti modellari amaliyoti va unga iqtisodiyotning talablarini o‘rganishni amalga oshirishda simulyatsion modellashtirish, induksiya-deduksiya, qiyoslash, ilmiy abstraksiyalash, analiz-sintez kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar.

Birgalikda ishlatiladigan iqtisodiy platformalar foydalanuvchilarining qoniqishi va qayta sotib olish niyatini o‘lchashda, ushbu platformalardan foydalanishda shaxslarning motivatsiyalari va kutganlarini o‘rganish va ularni rag‘batlantiruvchi omillarni aniqlash mantiqiy munosabatlarni o‘rnatishga yordam beradi. Möhlmannna ko‘ra, egalik qilish o‘rniga almashinuvning asosiy motivatsiyasi bu uning taqdim etadigan iqtisodiy foydasi hisoblanadiBa’zi olimlar hamkorlikda iste’mol qilish bilan shug‘ullanadigan shaxslar bilan olib borgan tadqiqotlarida barqarorlik, faoliyatdan zavqlanish va iqtisodiy yutuqlar asosiy motivatsion manbalar ekanligini aniqlaganlar. Kompaniyalar bilan o‘tmishdagi ishlash tajribalarini umumiy baholash qoniqish darajasini belgilar ekan. Xirshmanning [8] chiqish ovozi nazariyasiga ko‘ra, mijozlar qoniqishi oshgani sayin, mijozlar shikoyatlari kamayadi va shuning uchun mijozlar brendiga nisbatan sodiqlik ortadi. Ba’zi

olimlar o‘z tadqiqotlarida qoniqish tushunchasi qayta sotib olish yoki foydalanishga ta’sir qilishini aniqlaganar.

Ushbu tadqiqotda Airbnb platformasining uyni birgalikda foydalanish ilovasiga qaratilishi mumkinligini asoslashga harakat qilinadi. Biroq, Airbnb a’zolari uylarini birgalikda foydalanishdan tashqari, o‘z sevimli mashg‘ulotlari, ko‘nikmalari va tajribalarini mijozlar bilan almashinuv orqali tajriba xizmatlarini ham taqdim etishlari mumkin. Ushbu platformada uning tajribaviy jihatlarini hisobga olgan holda qo‘shimcha tadqiqotlar o‘tkazilishi ham mumkin. Kengaytirilishi mumkin bo‘lgan yana bir soha - bu pullik va bepul platformalarni taqqoslash. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti pullik yoki butunlay bepul platforma misollaridan iborat bo‘lishi mumkinligi sababli, bir xil xizmatni taklif qiluvchi ikkita platformani, biri pullik, ikkinchisi esa bepul, taqqoslash orqali batafsil motivatsiya va qoniqish tahlili o‘tkazilishi ham mumkin ekan. Airbnb-dan foydalanish va uning ta’siri bo‘yicha akademik tadqiqotlar ochiq ma’lumotlar manbalarining yo‘qligi sababli yetarli emasligicha qolmoqda. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun kengroq kontekst yaratadigan va Airbnb faoliyatining yo‘nalishlarga ta’sirini baholashga yordam beradigan tavsifli (masalan, xalqaro taqqoslashlar) va tushuntirishli (masalan, mamlakatlar o‘rtasidagi farqlarning sabablari) tadqiqotlar kerak deb hisoblaymiz.

Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti modelida faoliyat yurituvchi turar joy bizneslarining mijozlar bazasining afzalliklarini tushunishga qaratilgan tadqiqotlarda Airbnb eng qulay platformalardan biri hisoblanadi. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti konsepsiyasining amaliy ahamiyati juda oshgani bilan, O‘zbekistonda qo‘llanilishi nuqtai nazaridan afzallik va foydalanuvchilarning motivatsiyasiga ta’sir qiluvchi omillarni har tomonlama ko‘rib chiqadigan tadqiqotlar yetarli emasligi kuzatildi. Airbnb foydalanuvchilari bo‘yicha chet elda o‘tkazilgan tadqiqotlarda xizmat ko‘rsatish sifati, mijozlarning qoniqishi va qayta foydalanish niyati kabi masalalarga qaratilgan tadqiqotlar mavjudligini ko‘rsatmoqda. Biroq, o‘zbek foydalanuvchilari bo‘yicha yetarli tadqiqotlar yo‘q deb hisoblanganligi sababli, ushbu tadqiqot o‘zbek foydalanuvchilarining almashish iqtisodiyotidan foydalanishdagi qoniqishini o‘lchash va tahlil qilishga qaratilgan bo‘lishi kerakligi aniqlandi. Asosan, turar joy sektoridagi platforma bo‘lgan Airbnb misolida keltirilishi mumkin ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida o‘tkazilgan tahlillarga ko‘ra, o‘lchovlar o‘rtasidagi eng kuchli bog‘liqlik qoniqish va ishonchlilik o‘rtasida aniqlangan. Bu qiymatdan keyin qoniqish va qayta foydalanish niyati o‘rtasidagi bog‘liqlik kuzatiladi. Alnaim va Abdelvahedlarning [9] tadqiqotlarida foydalanuvchilarning qoniqishi ham qayta foydalanish niyatiga ta’sir qiluvchi eng muhim omil sifatida aniqlangan. Xirshmanning chiqish ovozi nazariyasiga ko‘ra, mijozlarning qoniqishi oshgani sayin, mijozlarning shikoyatlari kamayadi va mijozlarning sadoqati ortar ekan. Bir qator tadqiqotchilar ham o‘z tadqiqotlarining empirik natijalarida qoniqish va brendga sodiqlik o‘rtasida kuchli bog‘liqlikni aniqlaganlar. Ishonch hissi takroriy xaridlarga juda kuchli ta’sir qilgani kuzatilgan, garchi qoniqishga unchalik ta’sir qilmagan bo‘lsa ham. Qoniqish va takroriy xaridlarga o‘rtacha ta’sir ko‘rsatgan boshqa o‘lchovlar mos ravishda xizmat sifati va narxi bo‘lgan. Ushbu o‘zaro bog‘liqlik qiymatlarida, jamoaga mansublik va atrof-muhitga ta’sirdan tashqari barcha tushunchalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik 99% ishonch oralig‘ida sezilarli ekanligi aniqlangan. Dastlab, ushbu tadqiqot ishonchlilik, narx afzalligi, xizmat ko‘rsatish sifati, moda tendentsiyalari, jamoaga mansublik va atrof-muhitga ta’sir haqidagi ijobiy tasavvurlar qoniqishni oshirishini taxmin qilgan edi.

Olingan natijaga ko‘ra, bugungi kunda almashish iqtisodiyotini shunchalik mashhur qiladigan quyidagi asosiy afzalliklari mavjud ekan. Birinchidan, arzonroq tovarlar va xizmatlarga ega bo‘linishi. Bu holatda ulashish tovarlar, xizmatlar va vaqt xarajatlarini sezilarli kamaytiradi. Narsalardan faqat kerak bo‘lganda foydalanish yoki xizmatlarga buyurtma berish orqali siz mulkni sug‘urtalash, texnik xizmat ko‘rsatish va saqlash kabi ortiqcha yuklardan xalos bo‘lishingiz mumkin. Ikkinchidan, qo‘shimcha daromad olish imkoniyati. Mulk egasi buyumning qiymatini ya’ni, o‘z mulki bo‘lgan lekin ko‘p vaqt ishlamay qoladigan uskunani yoki kundalik ishda ishlatilmaydigan buyumini moliyaviy foydali bo‘lgan muomalaga kiritadi. Uchinchidan, asosiy

daromad manbaidan tashqari, ko‘p odamlar sevimli mashg‘ulotlaridan ham moddiy foyda olishadi.

To‘rtinchidan, kuchliroq jamoalarda ishtirok etish. Shuni ta’kidlash kerakki, onlayn xizmatlar bozori hamkorlik va resurslarni taqsimlash g‘oyasi asosida qurilgan. Ba’zi platformalar muhtojlarga yordam berish uchun o‘z ta’siridan va a’zolarining umumiy resurslaridan foydalanadi. Masalan, Airbnbning tabiiy ofatlardan jabr ko‘rgan odamlar uchun bepul uy-joy ta’minotini muvofiqlashtirganligi. Shunga o‘xshash loyihalar ko‘p va eng muhimi, ular ishonchni mustahkamlaydi, xizmat foydalanuvchilariga bir-birlarini teng huquqli deb bilishga yordam beradi va ilgari ularda bo‘lmagan shaxsiy munosabatlarni o‘rnatadi. Beshinchidan, ish yuritish erkinligi va mustaqillik. Bugungi dunyoda iste’molchilar endi ish joyiga yoki yashash joyiga unchalik qattiq bog‘liq emaslar. Ish endi ofisda bo‘lishni talab qilmaydi, chunki ularni topish va ijaraga olish oson emas, endilikda tanlash imkoniyatiga mos keladigan hamkorlikdagi ish joylari mavjud.

Oltinchidan, iqtisodiy foyda. Albatta, birgalikdagi iqtisodiyotda ishtirok etuvchilar ham iqtisodiy foyda olishadi. Misol uchun, mehmonxonadan xonalarini band qilish o‘rniga, turar joyni birgalikda ijaraga beruvchi kompaniyalar orqali topadigan odamlar bir kecha uchun ma’lum miqdordagi mablag‘ni tejashlari mumkin. Va nihoyat oltinchidan barqaror iste’molning amalga oshishiga ko‘maklashadi. Birgalikda ijaraga beriladigan iqtisodiyot bo‘sh turgan narsalardan pul ishlashga yordam beradi, chiqindilarni kamaytiradi va atrof-muhitga salbiy ta’sirini sezilarli darajada kamaytiradi.

Xulosa.

Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti modelida faoliyat yurituvchi turar joy bizneslarining mijozlar bazasining afzalliklarini tushunishga qaratilgan tadqiqotlarda Airbnb eng yo‘naltirilgan platformalardan biri hisoblanar ekan. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti konsepsiyasining amaliy ahamiyati juda oshgani bilan, O‘zbekistonda afzalliklar va foydalanuvchilarning motivatsiyasiga ta’sir qiluvchi omillarni har tomonlama ko‘rib chiqadigan tadqiqotlar yetarli emasligi kuzatildi. Airbnb foydalanuvchilari bo‘yicha chet elda o‘tkazilgan tadqiqotlarda xizmat ko‘rsatish sifati, mijozlarning qoniqishi va qayta foydalanish kabi masalalarga qaratilgan tadqiqotlar mavjudligi bu modelda ish yurituvchilarning ko‘payishiga ham olib kelar ekan dehgan xulosaga kelindi. Biroq, o‘zbekistonlik foydalanuvchilar bo‘yicha yetarli tadqiqotlar yo‘q deb hisoblanganligi sababli, ushbu tadqiqot o‘zbekistonlik foydalanuvchilarning almashish iqtisodiyotidan foydalanishdagi qoniqishini o‘lchash va tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, chet el tajribasida mavjud, turar joy sektoridagi platforma bo‘lgan Airbnb misolida keltirilishi mumkinligi haqida xulosaga kelindi.

Maqola doirasidagi tadqiqot davomida o‘tkazilgan tahlillarga ko‘ra, o‘lchovlar o‘rtasidagi bog‘liqlik nuqtai nazaridan eng kuchli bog‘liqlik qoniqish va ishonchlilik o‘rtasida aniqlandi. Bu qiymatdan keyin qoniqish va qayta foydalanish niyati o‘rtasidagi bog‘liqlik kuzatiladi. Xorijiy olimlar Alnaim va Abdelvahedning tadqiqotlarida foydalanuvchilarning qoniqishi ham qayta foydalanish niyatiga ta’sir qiluvchi eng muhim omil sifatida aniqlangan. Xirshmanning chiqish ovozi nazariyasiga ko‘ra, mijozlarning qoniqishi oshgani sayin, mijozlarning shikoyatlari kamayadi va mijozlarning sadoqati ortar ekan. Tadqiqotlarining empirik natijalarida qoniqish va brendga sodiqlik o‘rtasida kuchli bog‘liqlikni aniqlandi. Ishonch hissi takroriy xaridga juda kuchli ta’sir qiladi, garchi qoniqishga unchalik ta’sir qilmasa ham. Qoniqish va takroriy xaridlarga o‘rtacha ta’sir ko‘rsatgan boshqa o‘lchovlar mos ravishda xizmat sifati va narxi ekan. Ushbu o‘zaro bog‘liqlik qiymatlarida, jamoaga mansublik va atrof-muhitga ta’sirdan tashqari barcha tushunchalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik 99% ishonch oralig‘ida statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi aniqlandi.

Shering iqtisodiyotining bir qator afzalliklari mavjud ekan. Xususan, ekologik jihatdan tozalikka xizmat qilishi,ya’ni yangi narsalar ishlab chiqarish nisbatan kamayadi. Shu bilan bir qatorda tejamkorlik oshganligi uchun xarajatlar ham ma’lu miqdorda kamayadi. Keyingi afzalligi, daromad manbai ekanligi, bu yerda mulkdorlar bo‘sh turgan o‘z mulklaridan qo‘shimcha daromad olish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. O‘zbekistonda ham ushbu model rivojlanib, mehnat bozorini kengaytirish va yangi biznes modellarini yaratishga xizmat qilmoqda. Shering orqali o‘zini o‘zi

band qilganlar qanday pul topishlari mumkin degan savolga, shering oddiy narsalardan pul topish salohiyatini topish imkonini beradi degan javobni oldik. Bizni o‘zimiz uchun, bolalar uchun, sevimli mashg‘ulot yoki sport uchun sotib olingan ko‘plab narsalar o‘rab turadi. Ularning aksariyati eskirgan yoki yaroqsiz bo‘lib qolgan yoki o‘z-o‘zidan sotib olingan va deyarli ishlatilmagan. Bunday xaridlarning taqdiri – keraksiz jihoz bo‘lib xizmat qilish, javonlarni bekoriga to‘ldirib turish, balkonni yoki garajni iflos qilishdan boshqaga yaramaydi. Bunday holatda sizga kerak bo‘lmay qolgan narsalarni shaxsiy iqtisodingizga foydali qilishning oson usuli shering bo‘lib, u sizni qo‘shimcha daromadga ham erishtirar ekan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Negi, G., & Tripathi, S. (2023). Airbnb phenomenon: A review of literature and future research directions. Journal of Hospitality and Tourism Insights, 6(5), 1909-1925.

2. Kozinets, R. V., & Handelman, J. M. (2004). Adversaries of Consumption: Consumer Movements, Activism, and Ideology. Journal of Consumer Research, 31(3), 691-704

3. Möhlmann, M. (2015). Collaborative consumption: Determinants of satisfaction and the likelihood of using a sharing economy option again: Collaborative consumption-determinants of satisfaction and the likelihood of using a sharing economy option again. Journal of Consumer Behaviour, 14(3), 193-207

4. Botsman, R. (2015). Defining The Sharing Economy: What Is Collaborative Consumption–And What Isn‟t? https://www.fastcompany.com/3046119/defining-the-sharing-economy-what-is-collaborativeconsumption-and-what-isnt

5. Prothero, A., Dobscha, S., Freund, J., Kilbourne, W. E., Luchs, M. G., Ozanne, L. K., & Thøgersen, J. (2011). Sustainable Consumption: Opportunities for Consumer Research and Public Policy. Journal of Public Policy & Marketing, 30(1), 31-38.

6. Belk, R. (2014). You are what you can access: Sharing and collaborative consumption online. Journal of Business Research, 67(8), 1595-1600

7. Eckhardt, G. M., Houston, M. B., Jiang, B., Lamberton, C., Rindfleisch, A., & Zervas, G. (2019). Marketing in the Sharing Economy. Journal of Marketing, 83(5), 5-27.

8. Xu, X. (2020). How do consumers in the sharing economy value sharing? Evidence from online reviews. Decision Support Systems, 128

9. Alnaim, A. F., & Abdelwahed, N. (2023). Examining the Impact of Marketing Motives and Concerns on User Satisfaction and Re-Purchase Intentions in a Sharing Economy. Sustainability.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРНИ БАҲОЛАШ ТАРТИБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Кузиева Динора Баходировна

“Аудит” кафедраси доценти, PhD
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
E-mail: kuzievadinora4@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5059-4948

Аннотация. *Мазкур мақолада узоқ муддатли активларни баҳолашнинг назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ этилган ҳамда уларни такомиллаштиришнинг муҳим йўналишлари ёритиб берилган. Тадқиқотда узоқ муддатли активларни баҳолашда қўлланиладиган бошланғич қиймат, ҳаққоний қиймат, қайта тиклаш қиймати, дисконтланган қиймат ва бошқа баҳолаш турларининг иқтисодий мазмуни таҳлил қилинган. Шунингдек, баҳолаш жараёнида қўлланиладиган ишончлилик, эҳтиёткорлик, мувофиқлик, холислик ва мазмуннинг шаклдан устунлиги каби тамойилларнинг аҳамияти илмий асосланган. Мақолада Ўзбекистон миллий амалиёти ва молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) асосидаги хорижий тажриба ўртасида қиёсий таҳлил ўтказилган. Тадқиқот натижаларига кўра, миллий баҳолаш тизимини такомиллаштиришда МҲХС талабларини жорий этиш, рақамли баҳолаш платформаларидан фойдаланиш, мустақил баҳоловчилар институтини ривожлантириш ҳамда интеграл баҳолаш моделларини амалиётга татбиқ қилиш муҳим аҳамият касб этиши асослаб берилган. Мақолада келтирилган таклиф ва тавсиялар узоқ муддатли активларнинг ҳаққоний қийматини аниқлаш, молиявий ҳисоботлар ишончлилигини ошириш ва инвестицион жозибадорликни кучайтиришга хизмат қилади.*

Калит сўзлар: *узоқ муддатли активлар, активларни баҳолаш, дисконтланган пул оқимлари, қайта баҳолаш, бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот, инвестицион жозибадорлик, интеграл баҳолаш модели*, рақамли баҳолаш платформаси, ҳаққоний қиймат, амортизация, қадрсизланиш.

УЛУЧШЕНИЕ ПРОЦЕДУРЫ ОЦЕНКИ ДОЛГОСРОЧНЫХ АКТИВОВ

Кузиева Динора Баходировна

PhD, доцент кафедры “Аудит”
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: kuzievadinora4@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5059-4948

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты оценки долгосрочных активов и выделяются приоритетные направления их совершенствования. Анализируется экономическое содержание первоначальной стоимости, справедливой стоимости, стоимости замещения, дисконтированной стоимости и других видов оценки, используемых при оценке долгосрочных активов. Также научно обосновывается важность таких принципов, как надежность, осмотрительность, релевантность, объективность и приоритетность содержания, используемого в процессе оценки. Проводится сравнительный анализ национальной практики Узбекистана и зарубежного опыта на основе Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО). По результатам исследования обосновывается важность внедрения требований МСФО, использования цифровых оценочных платформ, развития института независимых оценщиков и практического применения*

интегрированных моделей оценки для совершенствования национальной системы оценки. Представленные в статье предложения и рекомендации способствуют определению истинной стоимости долгосрочных активов, повышению достоверности финансовой отчетности и увеличению инвестиционной привлекательности.

Ключевые слова: *долгосрочные активы, оценка активов, дисконтированные денежные потоки, переоценка, бухгалтерский учет, финансовая отчетность, инвестиционная привлекательность, интегрированная модель оценки, цифровая платформа оценки, справедливая стоимость, амортизация, обесценение.*

IMPROVEMENT OF PROCEDURE FOR APPRAISAL OF NON CURRENT ASSETS

Kuzieva Dinora Bakhodirovna

PhD, Associate Professor of the Department of Audit
Tashkent State University of Economics
E-mail: kuzievadinora4@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5059-4948

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of long-lived asset valuation and identifies priority areas for improvement. It analyzes the economics of historical cost, fair value, replacement cost, present value, and other valuation methods used in long-lived asset valuation. It also provides a scientific justification for the importance of principles such as reliability, prudence, relevance, objectivity, and the priority of content used in the valuation process. A comparative analysis of national practices in Uzbekistan and international experience is provided based on International Financial Reporting Standards (IFRS). The study substantiates the importance of implementing IFRS requirements, using digital valuation platforms, developing the institution of independent appraisers, and the practical application of integrated valuation models to improve the national valuation system. The proposals and recommendations presented in the article contribute to determining the true value of long-lived assets, improving the reliability of financial reporting, and enhancing their investment attractiveness.*

Keywords: *Long-term assets, asset valuation, discounted cash flows, revaluation, accounting, financial reporting, investment attractiveness, integrated valuation model, digital valuation platform, fair value, depreciation, impairment.*

Кириш

Ҳозирги глобал иқтисодий шароитда корхоналар фаолияти самарадорлигини ошириш, инвестицион жозибадорликни кучайтириш ҳамда молиявий ҳисоботларнинг ишончлилигини таъминлашда узоқ муддатли активларни тўғри баҳолаш муҳим аҳамият касб этмоқда. Айниқса, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига (МҲХС) ўтиш жараёнида активларнинг ҳаққоний қийматини аниқлаш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Узоқ муддатли активларни нотўғри баҳолаш молиявий ҳисоботларнинг ишончсизлиги, инвестиция қарорларининг нотўғри қабул қилиниши, корхона қийматининг сунъий равишда оширилиши ёки камайтирилиши, солиқ базасининг нотўғри шаклланиши каби салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шу нуқтаи назардан, узоқ муддатли активларни баҳолаш тартибини такомиллаштириш, унинг назарий ва амалий жиҳатларини чуқур тадқиқ этиш муҳим илмий вазифа ҳисобланади.

Узоқ муддатли активларни баҳолаш иқтисодий фанларда муҳим илмий йўналишлардан бири бўлиб, у корхонанинг молиявий ҳолатини ҳаққоний акс эттириш, инвестиция қарорларини қабул қилиш ва активлардан самарали фойдаланишни таъминлашда асосий омил сифатида намоён бўлади. Баҳолаш жараёни активларнинг қийматини пул ифодасида аниқлаш орқали уларнинг иқтисодий мазмунини очиб беришга хизмат қилади.

Адабиётлар шарҳи

Узоқ муддатли активларни баҳолаш жараёнида натижаларнинг ишончлилиги, холислиги ва иқтисодий мазмунга мослигини таъминлаш учун маълум назарий тамойилларга амал қилиш зарур. Ушбу тамойиллар бухгалтерия ҳисоби, молиявий таҳлил ва халқаро ҳисоб стандартларининг методологик асосини ташкил этади. Баҳолаш тамойиллари активларнинг қийматини шакллантиришда йўналтирувчи қоида сифатида хизмат қилади ва қарор қабул қилиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Узоқ муддатли активларни баҳолаш жараёнида қўлланиладиган тамойиллар бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг сифатини белгилаб берувчи фундаментал қоидалар мажмуасидир. Ушбу тамойилларга риоя қилиш активларнинг ҳаққоний қийматини шакллантириш, молиявий натижаларни аниқ ифодалаш ва манфаатдор томонлар учун ишончли ахборот тақдим этиш имконини беради. Тамойиллар нафақат назарий аҳамиятга эга, балки амалиётда аниқ иқтисодий қарорлар қабул қилишда ҳам ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ишончлилик тамойилига кўра, активларни баҳолаш натижалари объектив, текшириш мумкин ва ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлиши шарт. Ишончлилик ахборот сифатининг асосий мезони бўлиб, молиявий ҳисоботда акс эттирилган қийматлар реал иқтисодий жараёнларни ифода этиши лозим. Агар актив қиймати субъектив баҳолашга асосланса, бу инвестицион қарорларнинг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. Россиялик бухгалтерия назарияси иқтисодчи олимларидан бири А.В. Челпановнинг фикрига кўра, активларни баҳолашда ишончлилик тамойили — “молиявий ҳисоботнинг асосий мезони ва унинг инвестицион аҳамиятини таъминлайди. Ишончли қийматларсиз, қарор қабул қилишда хатоликлар юзага келади” [1]. Унинг таъкидлашича, агар бухгалтерия маълумотларида ишончли қийматлар бўлмаса, барча иқтисодий қарорларда бузғунчилик юзага келади. Масалан, молиявий ҳисоботлар «компаниянинг молиявий ҳолатини ва фаолияти натижаларини ишончли равишда акс эттириши» сармоя юклашга оид қарорларни ҳам тўғри қабул қилинишига олиб келади. Б.Ю. Хасанов фикрига кўра, бухгалтерия ҳисобида ишончлилик тамойили молиявий ҳисоботнинг асосий сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Олимнинг таъкидлашича, активларни баҳолаш жараёнида маълумотларнинг ҳужжатлар билан тасдиқланганлиги ва текшириш имконияти молиявий ахборотнинг ҳаққонийлигини таъминлайди[2]. Олим шунингдек, халқаро стандартларга ўтиш жараёнида активларни ҳаққоний қийматда баҳолаш аҳамияти ортиб бораётганини таъкидлайди. Бу эса ишончли бозор маълумотларидан фойдаланиш зарурлигини кўрсатади. Экспертлар таърифича, ишончлилик принципи бухгалтерия маълумотларининг аниқлик ва холислик асосида тақдим этилишини таъминлайди. Масалан, аудитор терминологиясида «бухгалтер ҳисоботининг ишончлилиги» – маълумотларнинг бундай даражасики, унга таяниб масъул фойдаланувчи тўғри хулосалар чиқариши ва қарорлар қабул қилиши мумкин бўлади.

Эҳтиёткорлик тамойилга мувофиқ эса, активлар ортиқча баҳоланмаслиги ва эҳтимолий йўқотишлар олдиндан ҳисобга олиниши лозим. Эҳтиёткорлик ноаниқлик шароитида қарор қабул қилишда рискларни минималлаштиришга хизмат қилади. Бу тамойил “potential losses are recognized, gains are not anticipated” концепциясига асосланади, яъни ташкилотнинг молиявий ҳолати ва унинг иқтисодий натижаларини ишончли ва консерватив кўрсатиш мақсадида, ҳозирда маълум ёки юқори эҳтимолли йўқотишлар молиявий ҳисоботда дарҳол тан олинади, холос. Шу билан бирга, эҳтимолий ёки келажакдаги фойдалар бухгалтерияда олдиндан эълон қилинмайди ва ҳисобга олинмайди. Шунингдек, Р.Д. Дусмуратов эҳтиёткорлик тамойилини рискларни бошқариш механизми сифатида баҳолайди ва унинг айниқса инфляция шароитида муҳим аҳамият касб этишини қайд этади[3]. Америкалик олим А.А.Бернстайннинг таъкидлашича: “Консерватизмнинг шарти асосий воситаларнинг қийматини доимо камайтиришни ёки асосий воситаларни ҳисобдан чиқаришда кўриладиган зарар бухгалтерия ҳисобида бевосита ҳисобдан чиқариш билан кўрсатилишини талаб этади. Бу фақат қиймат ва фойдалиликнинг камайишини

кўрсатиш учунгина эмас, балки келажакдаги даврларда активларни фойдалилик ва унумлилик шароитида ушлаб тура олишига қодир бўлмай қолган харажатлардан халос этиш учун ҳам зарур”[4].

Давомийлик тамойилга кўра, корхона ўз фаолиятини келгусида ҳам давом эттиради деб ҳисобланади. Ушбу тамойил активларни баҳолашда асосий гипотеза ҳисобланади. Агар корхона узлуксиз фаолият юритса, активлар уларнинг фойдали хизмат муддати асосида баҳоланади. Буюк Британиялик, корпоратив молия йўналишида илмий изланишлар олиб борган П. Мингнинг фикри: “Агар корхона фаолияти давом эттирилади, деб ҳисобланмаса, активларнинг баҳоси ликвидация қийматида баҳоланади. Шу билан узоқ муддатли активларнинг ҳисобдаги қиймати ва даромадлар билан мувофиқлиги таъминланади”[5]. Активлар қиймати фойдали хизмат муддати асосида аниқланади, бу ўз навбатида молиявий ахборотнинг прогнозли фойдаланиш имкониятини таъминлайди.

Мувофиқлик тамойилга кўра, харажатлар улар билан боғлиқ даромадлар билан бир даврда тан олиниши лозим. Бу тамойил молиявий натижаларни аниқ ҳисоблашда асосий механизм ҳисобланади. Узоқ муддатли активлар қиймати амортизация орқали босқичма-босқич харажатларга ўтказилади. Мувофиқлик тамойилининг қўлланиш заруриятини америкалик иқтисодчи олимлар “Мос келиш қоидасини даромад келтиришга сабаб бўлган харажатлар олинган даромад қайси даврга тегишли бўлса, ўша даврга тегишли бўлади”, деб таъкидлаганлар. Профессор М.И. Кутернинг таъкидлашича, “Мазкур тамойилнинг қўлланилиши давр харажатларини ишлаб чиқариш таннархига тенглаштиришга имкон беради”[6].

Холислик тамойилига кўра, баҳолаш жараёни шахсий манфаатлардан мустақил бўлиши лозим. Ушбу тамойил ахборотнинг нейтраллигини таъминлайди ва манипуляцияларнинг олдини олади. Масалан, корхона раҳбарияти актив қийматини сунъий равишда ошириш орқали инвестиция жалб қилмоқчи бўлган ҳолатда: мустақил баҳоловчи экспертни жалб этади, ташқи аудит текшируви ўтказиш орқали холислик таъминланади. Америкалик олим, бухгалтерия илмига ҳисса қўшган Л.Хонгрен “Баҳолаш жараёнида субъектив таъсирлар ва шахсий манфаатлар таъсир қилмаслиги керак. Холислик — ахборотнинг ишончлилигини таъминлайди”[7], деб фикр юритган. Ушбу тамойил орқали мустақил баҳоловчи ва аудит орқали молиявий ҳисобот шаффофлиги таъминланади.

Мазмуннинг устуворлиги тамойилига кўра, операциянинг иқтисодий мазмуни унинг юридик шаклидан устун ҳисобланади. М. Беккер фикрича, “Иқтисодий мазмун юридик шаклдан устун туриши лозим. Актив кимга тегишли бўлса, у шу томоннинг балансида акс эттирилади, лизинг каби шартномаларда бу жуда муҳим”[8]. Мазмуннинг устуворлиги тамойили бухгалтерия ҳисоботида моддий (ҳуқуқий шакл) ва иқтисодий мазмун ўртасидаги фарқни инобатга олиб, ҳисоботда фақат ҳуқуқий шаклга эмас, балки операциянинг иқтисодий ва молиявий мазмунига асосан акс эттирилишини талаб қилади, яъни, бухгалтерияда кўрсатилган маълумотларнинг асосий мақсади – корхонанинг молиявий ҳолатини ва унинг фаолияти натижаларини ҳақиқий ва тўлиқ кўрсатиш. Шу боис, операцияларнинг ташкилий ёки ҳуқуқий шакли эмас, балки уларнинг иқтисодий натижаси ва моҳияти устувор бўлади. Шунингдек, IFRS 1.7 бобида: “Ҳисоботнинг асосий мақсади – фойдаланувчи учун ҳақиқий ва ишончли молиявий ахборот тақдим этиш; шу боис, операциянинг ҳуқуқий шакли эмас, иқтисодий мазмуни устувор бўлади”[9], деб алоҳида таъкидланган.

Узлуксизлик тамойили бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда қўлланиладиган баҳолаш усуллари ва ҳисоб сиёсати бир ҳисобот давридан иккинчисига изчил равишда қўлланилиши лозимлигини англатади. Ушбу тамойил молиявий ахборотнинг таққосланувчанлигини таъминлашда асосий омил ҳисобланади. Д.Александр ва А.Бриттон ўзларининг бухгалтерия тамойиллари бўйича тадқиқотларида: агар баҳолаш усуллари доимий равишда ўзгариб турса, молиявий ҳисобот фойдаланувчилари учун таҳлил қилиш имконияти чекланади, деб таъкидлайди[10]. Бизнинг фикримизча, узлуксизлик

ахборотнинг динамик таҳлилини таъминлайди, инвесторлар учун ишончлиликни оширади, ҳисоб сиёсатининг барқарорлигини кафолатлайди.

Моддийлик тамойилига кўра, молиявий ҳисоботда фақат фойдаланувчиларнинг иқтисодий қарорларига таъсир кўрсатадиган муҳим ахборот акс эттирилиши лозим. Р. Чемберс: “Бухгалтерия усуллари вақт ўтиши билан барқарор бўлиши керак, чунки бу ҳисоботда келтирилган маълумотларнинг яхлитлиги ва таққосланувчанлигини сақлаб қолиш учун зарур”[11], деб фикр юритса, К.Шипперс: узлуксизлик тамойили такомиллашишга тўсқинлик қилмаслиги лозим — агар ўзгаришлар ахборотнинг долзарблиги ва ишончлилигини оширса, улар асосланган ҳисобланади”[12] деб, таъкидлайди. Фикримизча, узоқ муддатли активларни баҳолаш жараёнида моддийлик тамойили қийматдаги ўзгаришлар, қайта баҳолаш натижалари, амортизация фарқлари ҳамда қийматнинг пасайиши каби ҳолатларнинг молиявий ҳисоботга таъсир даражасини аниқлаш имконини беради. Бу эса молиявий ҳисоботнинг ортиқча деталлар билан мураккаблашиб кетишининг олдини олади ва фақат иқтисодий қарорларга таъсир кўрсатувчи ахборотларни акс эттиришга хизмат қилади.

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада бухгалтерия амалиётидаги узоқ муддатли активларни баҳолаш тамойиллари таҳлилини амалга оширишда таққослама таҳлил, статистик таҳлил, қиёслаш, илмий абстракциялаш, анализ, синтез каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Ўзбекистон иқтисодиётида бозор муносабатларининг чуқурлашуви, инвестицион муҳитнинг ривожланиши ҳамда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига (МҲХС) босқичма-босқич ўтиш жараёнлари узоқ муддатли активларни баҳолаш усулларини такомиллаштириш заруратини кучайтирмоқда. Диаграмма маълумотларига кўра, Ўзбекистонда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МХХС)ни жорий этиш жараёни сўнгги йилларда жадал суръатларда ривожланмоқда. Таҳлил натижалари ушбу жараён босқичма-босқич ва тизимли равишда амалга оширилаётганини кўрсатади (1-расм).

2020 йилда МХХСни қўлловчи ташкилотлар сони тахминан 80 тани ташкил этган бўлиб, бу даврда халқаро стандартлар асосан банк тизими ва йирик корпоратив субъектларда қўлланилган. Мазкур йилда Ўзбекистонда МХҲСга ўтиш бўйича норматив-ҳуқуқий база шакллантирилиб, халқаро ҳисоб тизимини жорий этишнинг институционал асослари яратилди. 2021 йилда эса кўрсаткич кескин ўсиб, 600 та ташкилотга етган. Бунинг асосий сабаби сифатида акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ҳамда йирик солиқ тўловчилар учун МХҲСни мажбурий тартибда жорий этиш белгиланганини кўрсатиш мумкин. Натижада халқаро молиявий ҳисоботни тайёрлашга бўлган талаб кескин ортди. 2022–2023 йилларда МХҲСни қўлловчи ташкилотлар сони мос равишда 1100 ва 1600 тага етган. Ушбу даврда иқтисодиётнинг турли тармоқларида трансформация жараёнлари фаоллашиб, халқаро аудит, активларни баҳолаш ва корпоратив бошқарув тизими такомиллаштирилди. Шу билан бирга, ACCA, DipIFR каби халқаро квалификацияга эга мутахассисларга эҳтиёж ортиб борди. 2024 йилда энг юқори ўсиш кузатилиб, МХҲСни қўллаш мажбурий бўлган ташкилотлар сони 2632 тага етди. Бу эса мамлакатда халқаро стандартларга мос молиявий ҳисобот тизими кенг кўламда жорий этилаётганини англатади. Айниқса, кичик ва ўрта бизнес субъектлари учун IFRS for SMEs асосида янги миллий стандартларнинг ишлаб чиқилиши мазкур жараённи янада жадаллаштирди.

2025–2026 йиллар учун прогноз кўрсаткичлари МХҲСни жорий этувчи ташкилотлар сони 3000 тадан ошишини кўрсатмоқда. Бу эса Ўзбекистон иқтисодиётининг халқаро капитал бозорларига интеграциялашуви, инвестицион жозибадорликнинг ошиши ва молиявий ҳисоботлар шаффофлигининг кучайишига хизмат қилади.

1-расм. Ўзбекистон Республикасида МҲХСннги жорий этилиш динамикаси[7]

Миллий амалиётда узоқ муддатли активларни баҳолаш асосан бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари (БХМС) ва амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида амалга оширилади. Узоқ муддатли активларни баҳолаш усулларининг иқтисодий мазмуни ҳақиқий қийматини аниқлаш, молиявий ҳисоботда ишончли акс эттириш, амортизация ҳисобини юритиш, инвестицион жозибадорликни баҳолаш ва солиқ базасини шакллантириш каби вазифаларни бажаришга хизмат қилиши билан ифодаланади. Шу нуқтаи назардан, миллий амалиётни такомиллаштириш учун қуйидаги йўналишлар муҳим, деб ҳисоблаймиз:

МҲХС асосида баҳолаш механизмларини ривожлантириш. Ўзбекистонда узоқ муддатли активларни баҳолаш тизимини такомиллаштиришнинг энг муҳим йўналишларидан бири — миллий ҳисоб тизимини МҲХС талаблари билан уйғунлаштириш ҳисобланади. Миллий амалиётда эса узоқ муддатли активларни баҳолаш асосан тарихий қиймат концепциясига таянади. Бу эса инфляция ва бозор иқтисодиёти шароитида активларнинг ҳақиқий иқтисодий қийматини тўлиқ акс эттирмаслиги мумкин. Бироқ халқаро амалиётда ҳаққоний қиймат, қийматнинг пасайиши (impairment), дисконтланган қиймат ёндашувлар кенг қўлланилади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда узоқ муддатли активларни баҳолаш тизимини такомиллаштиришда “Асосий воситалар” номли 16-сон БҲХС миллий амалиётга тўлиқ интеграция қилиш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. 16-сон БҲХС асосий воситаларни тан олиш, баҳолаш, қайта баҳолаш, амортизация қилиш, ҳисобдан чиқариш жараёнларини халқаро талаблар асосида тартибга солади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тарихий қиймат усули активларнинг жорий бозор қийматини, иқтисодий фойдалилик даражасини, инвестицион жозибадорлигини тўлиқ ифодаламайди. 16-сон БҲХС эса ҳаққоний қиймат концепциясини, қайта баҳолаш моделини, impairment механизмларини қўллаш орқали активларнинг ҳаққоний қийматини шакллантиришга хизмат қилади.

Рақамли баҳолаш платформаларини жорий этиш. Ҳозирги рақамли иқтисодиёт шароитида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот тизимини автоматлаштириш, ахборотларни қайта ишлаш тезлигини ошириш ҳамда инсон омили таъсирини камайтириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Айниқса, узоқ муддатли активларни баҳолаш жараёнида рақамли технологиялардан фойдаланиш миллий бухгалтерия амалиётини такомиллаштиришнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

[7] Buxgalter.uz маълумотлари асосида тайёрланди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, анъанавий баҳолаш жараёнларида субъективлик даражаси юқори, бозор маълумотларини йиғиш мураккаб, қайта баҳолаш жараёни кўп вақт талаб қилади, баҳолаш натижалари турлича шаклланиши мумкин. Шу сабабли, рақамли баҳолаш платформаларини жорий қилиш орқали баҳолаш жараёнларини автоматлаштириш ва унинг аниқлигини ошириш долзарб вазифага айланмоқда. Ушбу муаммонинг ечими сифатида миллий бухгалтерия амалиётида рақамли баҳолаш платформаларини жорий қилиш орқали активларни баҳолаш аниқлигини ошириш, молиявий ҳисоботнинг шаффофлигини таъминлаш, инсон омилини камайтириш, халқаро стандартларга интеграциялашувни тезлаштириш каби муҳим иқтисодий вазифаларни ҳал қилиш имконини беради, деб таъкидлаймиз.

Шу нуқтаи назардан, сунъий интеллект, Big Data ва blockchain технологиялари асосида рақамли баҳолаш платформаларини миллий амалиётга босқичма-босқич жорий қилиш узоқ муддатли активларни баҳолаш тизимини такомиллаштириш мухим, ҳисобланади.

Мустақил баҳоловчилар институтини кучайтириш. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида узоқ муддатли активларни ҳаққоний баҳолаш молиявий ҳисоботнинг ишончлилигини таъминлаш, инвестицион муҳитни яхшилаш ва халқаро капитал бозорларига интеграциялашувнинг муҳим шарти ҳисобланади. Ушбу жараёнда мустақил баҳоловчилар институти ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, миллий амалиётда баҳоловчилар фаолиятини ташкил этиш, уларнинг малакаси ва баҳолаш сифатини назорат қилиш тизими ҳозирча тўлиқ шаклланмаган. Бу эса активларни баҳолашда субъективлик, турли ёндашувлар ва ахборот ишончлилигининг пасайишига олиб келмоқда. Шу нуқтаи назардан, мустақил баҳоловчилар институтини кучайтириш бўйича қуйидаги илмий асосланган таклифларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Активлар бозори инфратузилмасини ривожлантириш. Узоқ муддатли активларнинг ҳаққоний қийматини аниқлашда ривожланган активлар бозори инфратузилмаси муҳим аҳамият касб этади. Чунки активларни баҳолашнинг замонавий ёндашувлари, айниқса ҳаққоний қиймат (fair value) концепцияси бозор маълумотларига бевосита боғлиқ ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида активлар бозори инфратузилмаси ҳозирча тўлиқ шаклланмаганлиги сабабли активларнинг бозор қийматини аниқлаш қийинлашмоқда, баҳолашда субъективлик юқори сақланиб қолмоқда, қайта баҳолаш жараёни самарадорлиги паст, инвестицион ахборот шаффофлиги чекланмоқда. Шу нуқтаи назардан, миллий иқтисодиётда активлар бозори инфратузилмасини ривожлантириш узоқ муддатли активларни баҳолаш тизимини такомиллаштиришнинг муҳим стратегик йўналиши ҳисобланади.

Интеграл баҳолаш моделларини амалиётга татбиқ қилиш. Ҳозирги иқтисодий муносабатлар шароитида узоқ муддатли активларни баҳолашда анъанавий усуллардан фойдаланиш ҳар доим ҳам активларнинг ҳақиқий иқтисодий қийматини тўлиқ акс эттирмайди. Чунки ҳар бир баҳолаш усули маълум бир иқтисодий омилга асосланади ва активнинг фақат муайян жиҳатини ифодалайди. Масалан, харажатлар ёндашувида сарфланган ресурсларни, бозор ёндашувида жорий бозор ҳолатини, даромад ёндашувида келгусидаги иқтисодий нафни акс эттиради. Шу сабабли, замонавий молиявий ҳисобот тизимида мазкур усулларни бирлаштирувчи интеграл баҳолаш моделларини қўллаш долзарб илмий ва амалий аҳамият касб этмоқда.

Хулоса

МХҲС тизими активларни баҳолашда иқтисодий мазмунни ҳуқуқий шаклдан устун қўйиш, ҳаққоний қийматни аниқлаш ҳамда молиявий ахборотнинг шаффофлигини таъминлашга қаратилган замонавий ёндашувларни талаб этади. Шу нуқтаи назардан, МХҲСнинг жорий этилиши узоқ муддатли активларни баҳолаш тамойилларининг

такомиллашуви билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Аммо, миллий амалиётда қуйидаги чекланишлар мавжуд:

активларнинг баланс қиймати ва бозор қиймати ўртасида катта фарқ мавжуд;

инфляция таъсири етарли ҳисобга олинмайди;

қайта баҳолаш жараёнида субъективлик юқори;

инвестицион таҳлилда ягона баҳолаш механизми мавжуд эмас.

Интеграл баҳолаш моделларини миллий амалиётга жорий қилишда анъанавий баҳолаш усулларининг чекловларини бартараф этиш, активларнинг ҳаққоний иқтисодий қийматини аниқлаш, молиявий ҳисоботнинг ишончлилигини ошириш, инвестицион қарорлар самарадорлигини кучайтириш каби муҳим иқтисодий вазифаларни ҳал қилиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Челпанов А.В. *Бухгалтерский учет: теория и практика*, Москва, 2015.
2. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Тошкент: “IQTISOD-MOLIYA”, 2018. – 145–149-бетлар.
3. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2017. – 98–103-бетлар.
4. Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация: Пер. с англ. /Научн. ред. Перевода чл.-корр. РАН И.И. Елисеева. Гл. редактор серии проф. Я.В. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 1996. - С.146-147
5. Ming P. *Corporate Finance and Going Concern*, London, 2012.
6. Кутер М.И. Теория и принципы бухгалтерского учета. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, Экспертное бюро, 2000. - С.135
7. Horngren L. *Accounting*, 11th Edition, 2014.
8. Becker M. *Accounting Research Studies*, 2010.
9. https://www.ifrs.org/
10. Alexander, D., & Britton, A. (2004, 2011, 2020). *Financial Reporting*. Pearson Education.
11. Chambers, R. J. (1966). *Accounting, Evaluation and Economic Behavior*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
12. Schipper, K. (2003). “Principles-Based Accounting Standards”. *Accounting Horizons*, 17(1), 61–72.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

КИЧИК БИЗНЕСНИ МУҚОБИЛ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ ИЛҒОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАРИ

Умарова Гулзодахон Қодирбековна

катта ўқитувчи
Андижон факультети
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
E-mail: rustamjonumarov252@gmail.com
ORCID:0009-0000-8859-4840

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kichik biznes subyektlarini muqobil moliyalashtirish mexanizmlari va ularning xorijiy ilg‘or tajribalari o‘rganilgan. Tadqiqot AQSh, Germaniya, Janubiy Koreya, Singapur va boshqa rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarning muqobil moliyalashtirish ekotizimlari – jumladan, kraudfanding, tengdoshlar orasidagi P2P kreditlash, venchur kapital, farishta investitsiya, zanjir moliyasi va aylanma kredit fondlarini qiyosiy tahlil qilishga qaratilgan. Ushbu maqolada xorijiy modellarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirishning ilmiy asoslangan takliflari bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, muqobil moliyalashtirish, kraudfanding, P2P kreditlash, venchur kapital, moliyaviy inklyuzivlik, xorijiy tajriba.*

ПРОДВИНУТЫЙ ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ФИНАНАСИРОВАНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА

Умарова Гульзодахан Кадырбековна

старший преподаватель
андижанского факультета
Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: rustamjonumarov252@gmail.com
ORCID:0009-0000-8859-4840

Аннотация. *В данной статье рассматриваются альтернативные механизмы финансирования малого бизнеса и передовой зарубежный опыт их применения. Цель исследования – провести сравнительный анализ экосистем альтернативного финансирования в США, Германии, Южной Корее, Сингапуре и других развитых и развивающихся странах, включая краудфандинг, одноранговое кредитование, венчурный капитал, ангельские инвестиции, цепочное финансирование и возобновляемые кредитные фонды. В статье представлены научно обоснованные предложения по адаптации зарубежных моделей к условиям Узбекистана.*

Ключевые слова: *малый бизнес, альтернативное финансирование, краудфандинг, P2P-кредитование, венчурный капитал, финансовая доступность, зарубежный опыт.*

ADVANCED FOREIGN EXPERIENCES IN ALTERNATIVE FINANCING OF SMALL BUSINESSES

Umarova Gulzodakhan Kadyrbekovna

Senior Lecturer
Andijan Faculty
Tashkent State
University of Economics
E-mail: rustamjonumarov252@gmail.com

ORCID:0009-0000-8859-4840

Abstract. *This article examines alternative financing mechanisms for small businesses (SB) and the advanced foreign experiences in their application. The study provides a comparative analysis of alternative financing ecosystems in the USA, Germany, South Korea, Singapore and other developed and developing countries, including crowdfunding, peer-to-peer (P2P) lending, venture capital, angel investment, supply chain finance and revolving credit funds. The article presents scientifically grounded recommendations for adapting foreign models to Uzbekistan's conditions.*

Keywords: *small business, alternative financing, crowdfunding, P2P lending, venture capital, financial inclusion, foreign experience, Uzbekistan.*

Kirish

Kichik biznes subyektlari jahon iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, kichik va o'rta biznes dunyo bo'yicha rasmiy ish o'rinlarining 70 foizini ta'minlaydi va YaIMning 50 foizga yaqinini yaratadi[11]. Biroq an'anaviy bank kreditlash tizimi kichik biznes subyektlari uchun ko'pincha yetarli darajada mos emasligi aniqlangan – yuqori garov talablari, uzoq protseduralar va past kredit tarixi buning asosiy sabablaridir.

Global muqobil moliyalashtirish bozori so'nggi o'n yil ichida misli ko'rilmagan darajada o'sdi. Cakichik biznesridge Centre for Alternative Finance (CCAF) tadqiqotiga ko'ra, 2015 yildagi 50 mlrd dollarlik hajmdan 2023 yilga kelib bozor 482 mlrd dollarga yetdi, ya'ni 9 barobar oshdi. Bunday tez o'sishning asosiy omillari sifatida raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, moliyaviy inklyuzivlik talabining kuchayishi va COVID-19 pandemiyasidan keyingi iqtisodiy tiklanish jarayoni ko'rsatilmoqda.

O'zbekistonda 2024 yil holatiga ko'ra, respublikada kichik tadbirkorlik subyektlari soni 500 ming dan oshgan bo'lsa-da, ularning faqat 23 foizi bank kreditlariga murojaat qilgan, 14 foizi esa kredit olishga muvaffaq bo'lgan [12]. Muqobil moliyalashtirish mexanizmlari bo'yicha qonunchilik bazasi endigina shakllana boshlagan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.11.2018 yildagi "Tadbirkorlik va innovatsiyalar sohasidagi loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PF-5583-son Farmoni qabul qilinishi muhim qadam sifatida baholanmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – kichik biznesni muqobil moliyalashtirishning xorijiy ilg'or tajribalarini tizimli tahlil etish va ulardan O'zbekiston uchun amaliy xulosalar chiqarishdir. Tadqiqot natijalari moliyaviy inklyuzivlikni oshirish, kichik biznes subyektlarining kapitalga kirishini kengaytirish va raqobatbardosh iqtisodiyot qurish uchun siyosiy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Muqobil moliyalashtirish sohasidagi ilmiy adabiyotlar so'nggi o'n yil ichida sezilarli darajada kengaydi. E. Mollick kraudfanding sohasidagi tadqiqotida ushbu mexanizmning nafaqat moliyaviy, balki bozorni tekshirish va ijtimoiy kapital shakllantirish funksiyalarini ham bajarishi mumkinligini asoslab berdi [8]. Shu yo'nalishda P. Belleflamme, T. Lambert, va A. Schwienbacherlar mukofotga asoslangan va ulushga asoslangan kraudfandingni taqqoslab, har birining afzalliklari va cheklovlarini belgilab berdi [2].

P2P kreditlash sohasida Berger va Gleisner ning ishonch mexanizmlari va ijtimoiy ma'lumotlar haqidagi tadqiqoti fundamental ahamiyat kasb etadi. Ular investorlar tomonidan to'liq foydalaniladigan ijtimoiy ma'lumotlar kredit qarorlarida muhim rol o'ynashini empirik isbotlagan [3]. Keyinchalik, R. Emekter, B. Jirasakuldech, va M. Lu "LendingClub" tashkiloti ma'lumotlari asosida P2P kreditlashda kredit xavfini baholash modelini ishlab chiqdi [5].

Rivojlanayotgan bozorlar kontekstida Beck va Demirguc-Kunt ning ishida kichik va o'rta biznesni moliyalashtirishdagi tarkibiy to'siqlar – axborot asimmetriyasi, yuridik tizim zaifligi va

moliya bozori chuqurligi – tahlil qilingan. Ularning xulosasi shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy inklyuzivlikni oshirish uchun faqat kredit liniyalarini kengaytirish yetarli emas balkim, institutsional islohotlar ham bir vaqtda amalga oshirilishi shart [1].

Xalqaro darajadagi siyosiy tavsiyalar orasida OECD tashkilotining “Kichik biznes uchun muqobil moliyalashtirish vositalari” hisoboti alohida e’tiborga sazovor. Unda P2P kreditlash, kraudfanding va zanjir moliyasi bo‘yicha 25 ta OECD tashkilotiga a’zo davlatlarning siyosati taqqoslangan bo‘lib, samarali regulyativ muhitning asosiy elementlari aniqlab berilgan [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi:

5 ta tanlangan davlat bo‘yicha ko‘rsatkichlar qiyosiy mamlakatlar tahlili asosida taqqoslandi; O‘zbekistondagi muqobil moliyalashtirish muhitini baholash uchun SWOT tahlili o‘tkazildi; moliyalashtirish mexanizmlarini tarkibiy belgilariga ko‘ra guruhlab klaster tahlili o‘tkazildi; 2018–2023 yillar bo‘yicha o‘sish sur’atlari dinamik tendentsiya tahlili asosida hisoblandi.

Qiyosiy tahlil uchun mamlakatlar tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilindi: moliyaviy rivojlanganlik darajasining xilma-xilligi, institutsional muhit farqlari, O‘zbekiston bilan iqtisodiy aloqalar, muqobil moliyalashtirish bo‘yicha model yoki tajriba mavjudligi. Bu mezonlarga asosan AQSh, Germaniya, Janubiy Koreya, Singapur va Bangladesh tanlandi.

Tadqiqot natijalari

Jahon muqobil moliyalashtirish bozori 2023 yilda 482 mlrd AQSh dollarini tashkil etdi. CCAF prognoziga ko‘ra, 2028 yilga qadar ushbu ko‘rsatkich 934 mlrd dollarga yetishi kutilmoqda, bu esa yillik o‘rtacha 14.2 foizlik o‘sish sur’atiga to‘g‘ri keladi. Geografik jihatdan bozor notekis taqsimlangan: Shimoliy Amerika 38 foiz, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi 34 foiz, Yevropa esa 19 foiz ulushni egallaydi [4]. Kichik biznes subyektlari muqobil moliyalashtirishning asosiy foydalanuvchilari umumiy hajmning 67 foizini tashkil etadi. Ayniqsa, texnologiya, savdo va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi startaplar ushbu mexanizmlardan faol foydalanayotganligi qayd etilmoqda.

1-jadval.

Global muqobil moliyalashtirish mexanizmlari turlari va asosiy ko‘rsatkichlari (2023 y.)[8]

Moliyalashtirish turi	**Asosiy xususiyatlari**	**Asosiy bozorlar**	**O‘rtacha hajmi (*AQSh dollari, ming*)**	**O‘sish sur’ati (*foiz hisobida*)**
Kraudfanding	Jamoaviy investitsiya, past to‘siq	AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya	5–500	18.3
P2P kreditlash	Bank vositachisiz, past foiz	Xitoy, AQSh, Hindiston	1–100	21.7
Venchur kapital	Yuqori tavakkalchilik yoki daromad	AQSh, Isroil, Singapur	500–10 000	9.4
Farishta investorlar	Erta bosqich, tajribalilik	AQSh, Buyuk Britaniya, GFR	25–500	14.6
Ta’minot zanjiri moliyasi	Zanjir bo‘ylab optimallash	Niderlandiya, Janubiy Koreya	10–1 000	16.2
Aylanma kredit fondlari	Qayta tiklanuvchi, ijtimoiy yo‘nalgan	Skandinaviya, Kanada	5–250	11.9

Global muqobil moliyalashtirish bozorida yetakchi o‘rinlarni egallagan beshta mamlakat – Xitoy, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Singapur va Avstraliya tajribasi qiyosiy

[8] CCAF Global Alternative Finance Report, 2023; Statista, 2024

tarzda tahlil qilinib, ularning rivojlanish omillari hamda O‘zbekiston sharoitiga mos jihatlari o‘rganildi. Ushbu mamlakatlar muqobil moliyalashtirish infratuzilmasining rivojlanganligi, raqamli texnologiyalardan keng foydalanilishi, investorlarga yaratilgan qulay institutsional muhit hamda innovatsion moliyaviy vositalarning keng joriy etilganligi bilan ajralib turadi.

2-jadval

Kichik biznes moliyalashtirishidagi xalqaro qiyosiy tahlil (2023 y.)[9]

Ko‘rsatkich	AQSh	Germaniya	Janubiy Koreya	Singapur	O‘zbekiston
Kichik biznes sektori YaIM ulushi (%)	44,0	52,0	50,0	46,0	31,2
Muqobil moliyalash. hajmi (mlrd dollarda)	73,5	12,4	8,9	3,2	0,08
Kraudfanding platformalar soni	1,200	380	210	90	3
P2P kreditlash ulushi (kichik biznes kreditida, %)	12,3	8,7	11,4	15,6	<1
Tartibga solish mumkinligi	Ha	Ha	Ha	Ha	Qisman
Kichik biznes moliyaviy inklyuzivlik indeksi	82	79	76	88	41

Qo‘shma Shtatlar muqobil moliyalashtirish sohasida global yetakchi bo‘lib, 2023 yilda 183 mlrd dollar hajmdagi bozorga ega. 2012 yilda qabul qilingan JOBS Act tashkiloti muqobil moliyalashtirishning huquqiy asosini shakllantirdi va bu qonun ortidan aksiyaviy kraudfanding legallashtirildi. “Kickstarter” va “Indiegogo” platformalari orqali hozirgi kunga qadar 7,5 mlrd dollardan ortiq mablag‘lar jalb qilingan bo‘lib, 250 ming dan ziyod loyiha moliyalashtirilgan [11].

Singapur hukumatining biznesni rivojlantirish, eksportni kengaytirish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga ixtisoslashgan “Singapur Enterprise Singapore” agentligi kichik biznesni moliyalashtirishda raqamli innovatsiyalarni qo‘llashning namunaviy modeli sifatida baholanmoqda. 2023 yilda jami 10 ming dan ortiq kichik biznes subyekti Singapur grant va sarmoya dasturlari orqali global bozorga chiqdi. Ushbu yutuqning asosi – 2016 yilda “MAS” (Singapur moliya tizimini boshqaruvchi davlat organi) kompaniyasi tomonidan joriy etilgan “Regulatory Sandbox” (Regulatory sandbox mexanizmi innovatsion moliyaviy mahsulotlarni real bozor sharoitida sinovdan o‘tkazish imkonini beruvchi samarali tartibga solish vositasi hisoblanadi) mexanizmi bo‘lib, u fintech kompaniyalariga haqiqiy bozor muhitida innovatsion mahsulotlarni test qilish imkonini berdi.

Singapurning yana bir yutug‘i shundaki, u yerda sun’iy intelekt (AI) asosida kredit skoringi tizimi qo‘llaniladi. An’anaviy moliyaviy ma’lumotlarsiz ham alternativ ma’lumotlar asosida kredit bahosi aniqlanadi. Bu tizim kichik biznes subyektlarida moliyaviy tarixning yo‘qligi muammosini hal qilishga yordam berdi.

O‘zbekistonda 2024 yil boshiga ko‘ra kichik biznes sektori ishchi kuchining 74 foizini band qildi va YaIMning 31,2 foizini yaratdi[10]. Biroq moliyaviy inklyuzivlik darajasi pastligicha qolmoqda. Global Findex (Jahon banki tomonidan aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasini baholovchi muhim xalqaro ko‘rsatkich hisoblanadi) ma’lumotlariga ko‘ra, kattalar aholisining 43 foizigina rasmiy moliya xizmatlaridan foydalanadi (jahon o‘rtacha ko‘rsatkichi –

[9] World Bank SME Finance Database; OECD (2023)
[10] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agnetligi ma’lumotlari. Stat.uz

76 foiz) .

3-jadval.

Muvaffaqiyatli muqobil moliyalashtirish modellari va ularning O‘zbekiston uchun ahamiyati[11]

Platforma/ Model	Davlat	Asosiy mexanizm	Natijalari	O‘zbekiston uchun ahamiyati
Kickstarter	AQSh	Mukofotli kraudfanding	7.5 mlrd. dollar jalb qilindi, 250 ming dan ortiq loyiha	Ijodiy sohalar, qishloq xo‘jaligi
KfW Bankengruppe	Germaniya	Davlat kafolatlari va bozor	2023 yilda 135 mlrd. EUR, 1.4 milion kichik biznes qamrovi	Davlat-xususiy hamkorlik modeli
Funding Circle	Buyuk Britaniya	P2P biznes kreditlash	18 mlrd. dollardan ortiq kreditlar, 130 ming dan ortiq biznes	Raqamli platforma yaratish
KOSME	Janubiy Koreya	Davlat kichik biznes fondlari ekotizimi	YaIMning 1.2% kichik biznesga to‘g‘ri kelishi, 40 mingdan ortiq kompaniya qamrovi	Markazlashgan ekotizim modeli
Enterprise Singapore	Singapur	Grantlar, mentorlik va kapital	10 mingdan otiq kichik biznes global bozorga chiqdi	Eksport yo‘nalishli kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash
Grameen Bank	Bangladesh	Guruh mikrokredit	9.4 milion mijoz, 97% qaytish darajasi	Qishloq va xotin-qizlar, kichik biznes

2025-yil 17-aprelda qabul qilingan “Tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimi takomillashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-1058-son Qonun tadbirkorlikni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan muhim normativ-huquqiy hujjat hisoblanadi. Mazkur qonun orqali moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimi yanada kengaytirilib, kredit, kafolat va subsidiyalash mexanizmlarining samaradorligini oshirish, shuningdek, kichik biznes subyektlarining moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarini yaxshilash nazarda tutilgan.

Xulosa

Ushbu tadqiqotda kichik biznesni muqobil moliyalashtirishning xorijiy ilg‘or tajribalari, ularning O‘zbekistonga tatbiq etilishi imkoniyatlari har tomonlama tahlil qilindi va Natijada quyidagicha xulosalar olindi:

– Global muqobil moliyalashtirish bozori 2023 yilda 482 mlrd. dollarga yetib, yillik 14,2% sur’atda o‘smoqda. Kichik biznes ushbu bozorning 67 foizini tashkil etadi.

– Rivojlangan mamlakatlarda (AQSh, Germaniya, Koreya, Singapur) muqobil moliyalashtirish mexanizmlari kichik biznes subyektlarining bank kreditiga alternativa sifatida barqaror o‘rin egallagan.

– O‘zbekistonda kichik biznes sektori iqtisodiyotda muhim o‘rin egallasa-da (YaIM 31,2%), muqobil moliyalashtirish bozori hajmi 80 mln dollardan oshmaydi, bu esa rivojlangan mamlakatlardan bir qancha barobarga kam.

– Regulyativ bazaning yetersizligi, moliyaviy savodxonlikning pastligi, raqamli infratuzilmaning rivojlanmaganligi va kredit ma’lumotlari bazasining torligi asosiy to‘siqlar

[11] Muallif tomonidan KfW (2023), KOSME (2023), Enterprise Singapore (2023) ma'lumotlari asosida tuzilgan

hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekiston uchun quyidagi siyosiy tavsiyalar ishlab chiqildi:

4-jadval.

O‘zbekistonda muqobil moliyalashtirishni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar

Yo‘nalish	Tavsiya etilgan chora	Xorijiy namuna	Amalga oshirish muddati	Kutilgan samara
Regulyativ asos	Kraudfanding qonunini qabul qilish	JOBS Act (AQSh, 2012)	2026–2027	Platforma soni 3barobar oshadi
Raqamli infratuzilma	Kichik biznes moliyaviy platforma ekotizimi	KOSME (Koreya)	2026–2027	Murojaat vaqti 40% ga kamayadi
Kafolat fondi	Milliy kichik biznes kafolat fondini kengaytirish	KfW (Germaniya)	2026–2027	Kredit imkoniyati 2 barobar oshadi
Moliyaviy savodxonlik	Kichik biznes uchun moliyaviy trening dasturlari	Enterprise Singapore	2026–2028	Kredit qaytarish 15% gacha yaxshilanadi
Sandbox rejim	Fintech uchun regulyativ sandbox	MAS (Singapur)	2026–2027	20 dan ortiq yangi fintech kompaniya

Yuqoridagi chora-tadbirlarni izchil amalga oshirish 2028 yilga qadar O‘zbekistonda muqobil moliyalashtirish bozori hajmini 80 mln dollardan 1–1,5 mlrd dollarga yetkazish imkonini beradi, deb taxmin qilinmoqda. Bu esa kichik biznes subyektlarining moliyalashtirishga ega bo‘lish darajasini 14 foizdan 35–40 foizga oshirish va 200 mingdan ortiq yangi ish o‘rni yaratishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Beck, T., & Demirguc-Kunt, A. (2006). Small and medium-size enterprises: Access to finance as a growth constraint. Journal of Banking & Finance, 30(11), 2931–2943. https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2006.05.009

2. Belleflamme, P., Lakichik biznesert, T., & Schwienbacher, A. (2014). Crowdfunding: Tapping the right crowd. Journal of Business Venturing, 29(5), 585–609. https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2013.07.003

3. Berger, A. N., & Gleisner, F. (2009). Emergence of financial intermediaries in electronic markets: The case of online P2P lending. BuR Business Research, 2(1), 39–65.

4. Cambridge Centre for Alternative Finance (CCAF). (2023). The Global Alternative Finance Market Benchmarking Report 2023. University of Cakichik biznesridge Judge Business School.

5. Emekter, R., Tu, Y., Jirasakuldech, B., & Lu, M. (2015). Evaluating credit risk and loan performance in online peer-to-peer (P2P) lending. Applied Economics, 47(1), 54–70.

6. KfW Bankengruppe. (2023). KfW Annual Report 2023: Promoting the Future. Frankfurt am Main: KfW Group.

7. KOSME (Korea SME and Startups Agency). (2023). 2023 SME & Startup Support Yearbook. Seoul: KOSME.

8. Mollick, E. (2014). The dynamics of crowdfunding: An exploratory study. Journal of Business Venturing, 29(1), 1–16. https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2013.06.005

9. OECD. (2020). Alternative Financing Instruments for SMEs and Entrepreneurs: The Case of Land and Buildings. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/f0c61b55-en

11. World Bank. (2023). SME Finance: Gap Analysis and Policy Options. Washington, DC: World Bank Group.

12. https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TASHABBUSLI BUDJET MABLAG‘LARINI IJTIMOIY EHTIYOJLAR ASOSIDA MANZILLI TAQSIMLASH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Murtozayeva Zarnigor Komol qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
tayanch doktoranti
E-mail:nigorfinancer@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekistonda tashabbusli budjet tizimini takomillashtirish, budjet mablag‘larini ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash mexanizmlarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Tashabbusli budjet jarayonlarida mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish, ijtimoiy adolat tamoyillarini kuchaytirish hamda budjet mablag‘larini aholining eng dolzarb ehtiyojlariga yo‘naltirishga qaratilgan normativ-huquqiy o‘zgarishlar tahlil qilingan. Xususan, moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalarining tashabbusli budjet jarayonlaridagi ishtirokini cheklashning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijasida tashabbusli budjet mablag‘larini samarali va manzilli taqsimlash bo‘yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Tashabbusli budjet, mahalliy budjet, budjet samaradorligi, ijtimoiy ehtiyojlar, manzilli moliyalashtirish, jamoatchilik nazorati, budjet mablag‘lari, ijtimoiy adolat, moliyaviy mustaqillik, elektron reestr.*

УЛУЧШЕНИЕ МЕХАНИЗМОВ ЦЕЛЕВОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ БЮДЖЕТНЫХ СРЕДСТВ ИНИЦИАТИВЫ НА ОСНОВЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ

Муртозаева Зарнигор Комол кизи
базовый докторант
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail:nigorfinancer@gmail.com

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования системы инициативного бюджета в Узбекистане, разработки механизмов целевого распределения бюджетных средств на основе социальных потребностей. Анализируются нормативно-правовые изменения, направленные на повышение эффективности использования средств в инициативных бюджетных процессах, укрепление принципов социальной справедливости и направление бюджетных средств на наиболее насущные нужды населения. В частности, раскрывается экономическое и социальное значение ограничения участия финансово независимых высших учебных заведений в инициативных бюджетных процессах. В результате исследования разработаны научные предложения и практические рекомендации по эффективному и целевому распределению средств инициативного бюджета.*

Ключевые слова: *Инициативный бюджет, местный бюджет, эффективность бюджета, социальные потребности, целевое финансирование, общественный надзор, бюджетные средства, социальная справедливость, финансовая независимость, электронный реестр.*

IMPROVEMENT OF MECHANISMS FOR TARGETED DISTRIBUTION OF INITIATIVE BUDGET FUNDS BASED ON SOCIAL NEEDS

Murtozaeva Zarnigor Komol kizi
PhD student of
Tashkent State University of Economics

E-mail: nigorfinancer@gmail.com

Annotation. *This article discusses the issues of improving the initiative budget system in Uzbekistan, developing mechanisms for targeted allocation of budget funds based on social needs. The regulatory and legal changes aimed at increasing the efficiency of using funds in initiative budget processes, strengthening the principles of social justice, and directing budget funds to the most urgent needs of the population are analyzed. In particular, the economic and social significance of limiting the participation of financially independent higher educational institutions in initiative budget processes is revealed. As a result of the study, scientific proposals and practical recommendations were developed for the effective and targeted allocation of initiative budget funds.*

Keywords: *Initiative budget, local budget, budget efficiency, social needs, targeted financing, public oversight, budget funds, social justice, financial independence, electronic registry.*

Kirish

Bugungi kunda davlat budjeti mablag‘laridan samarali va oqilona foydalanishni ta’minlash, shuningdek, fuqarolarning budjet jarayonlaridagi ishtirokini kengaytirish davlat moliyasini boshqarish tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda [1]. Jahon amaliyotida keng qo‘llanilayotgan participator budjetlashtirish “Partipatory budgeting” mexanizmlarining milliy amaliyotimizga moslashtirgan holda yurtimizda joriy etilishi natijasida O‘zbekistonda ham jamoatchilik fikri asosida shakllantiriladigan loyihalarni moliyalashtirish ya’ni “Tashabbusli budjet” tizimi yildan-yilga bosqichma-bosqich takomillashib bormoqda. Mazkur tizim aholini hududiy ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni aniqlash, ustuvor loyihalarni tanlash hamda budjet mablag‘larini taqsimlash jarayonlariga faol jalb etish orqali davlat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ishonchni mustahkamlashga xizmat qilmoqda [2].

Tashabbusli budjet tizimi orqali ichki yo‘llarni ta’mirlash, ichimlik suvi ta’minotini yaxshilash, ta’lim va sog‘liqni saqlash muassasalarini rekonstruksiya qilish, elektr va kommunal infratuzilmani rivojlantirish bilan bog‘liq ko‘plab loyihalar moliyalashtirilmoqda. Natijada budjet mablag‘larining ochiqligi va shaffofligi ta’minlanib, jamoatchilik nazorati yanada kuchaymoqda. Shu bilan birga, mazkur tizim aholining hududlarni rivojlantirishdagi ijtimoiy faolligini oshirish hamda mahalliy muammolarni tezkor hal etishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda [11].

Biroq tashabbusli budjet mablag‘larini taqsimlash amaliyotini tahlil qiladigan bo‘lsak ushbu yo‘nalishda ayrim tizimli muammolar ham mavjud. Xususan, ayrim hollarda mablag‘larning ijtimoiy ustuvorligi past bo‘lgan loyihalarga yo‘naltirilishi, takroriy va mazmunan bir-birini takrorlovchi takliflarning ortib borishi, xarid jarayonlarida narxlar nomutanosibligining yuzaga kelishi hamda moliyaviy mustaqil tashkilotlarning tashabbusli budjet mablag‘larini jalb qilishi budjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda [3]. Bu esa mablag‘larni taqsimlashda manzillilik, adolatlilik va samaradorlik tamoyillarini yanada kuchaytirishni taqozo etmoqda.

Shu nuqtai nazardan, tashabbusli budjet mablag‘larini ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash mexanizmlarini takomillashtirish, mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda ularning eng dolzarb hududiy muammolarni hal etishga yo‘naltirilishini ta’minlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Tashabbusli budjet tizimi hamda budjet mablag‘larini ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash masalalari so‘nggi yillarda xalqaro va milliy miqyosda iqtisodchi olimlar tomonidan faol tadqiq etilayotgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur tizimning nazariy asoslari, budjet jarayonlarida fuqarolar ishtirokini ta’minlash, mablag‘larni samarali taqsimlash hamda budjet ochiqligini kuchaytirish masalalari ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan.

Xususan, Luca Bartocci, Giuseppe Grossi, Sara Giovanna Mauro va Carol Ebdon tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda participator budjetlashtirish tizimining shakllanish bosqichlari, uning zamonaviy boshqaruv tizimidagi o‘rni hamda budjet mablag‘larini taqsimlashdagi samaradorligi tahlil qilingan [4]. Mualliflar participator budjetlashtirish mexanizmi davlat va jamiyat o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlash hamda budjet mablag‘laridan foydalanish shaffofligini oshirishda muhim vosita ekanligini asoslab bergan.

Laurent Bernhard, Regula Hänggli Fricker, Thomas Wellings va Evangelos Pournaras ilmiy izlanishlarida participator budjetlashtirish tizimining legitimlik manbalari, fuqarolar ishtirokining samaradorligi hamda jamoatchilik ishonchini oshirishdagi ahamiyati tadqiq etilgan [5]. Tadqiqotda budjet mablag‘larini taqsimlashda adolatlilik va ochiqlik tamoyillarining muhimligi alohida ta’kidlangan.

Mohammad Mustafa Ibrahimy, Alex Norta, Peeter Normak va Hadi Nowandish tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda esa raqamli texnologiyalar asosida participator budjetlashtirish tizimini takomillashtirish, xususan, blokcheyn texnologiyalari orqali budjet mablag‘larining shaffofligini ta’minlash va fuqarolar ishtirokini kuchaytirish masalalari yoritilgan [6].

O‘zbekistonda tashabbusli budjet tizimini rivojlantirish, budjet mablag‘larini taqsimlash samaradorligini oshirish hamda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish masalalari O.G‘aybullaev, I.Irgashev, U.O‘roqov, X.Qobulov va boshqa iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan [4]. Mazkur tadqiqotlarda tashabbusli budjet tizimining tashkiliy-huquqiy asoslari, “Ochiq budjet” portalining amaliy ahamiyati hamda loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlari tahlil qilingan.

Shu bilan birga, tashabbusli budjet mablag‘larini aynan ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash, moliyaviy mustaqil tashkilotlarning mazkur jarayonlardagi ishtirokini tartibga solish hamda mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish masalalari yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Bu esa mazkur yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida jamoatchilik fikri asosida shakllantirilgan loyihalarni moliyalashtirish jarayonini samarali tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash maqsadida tizimli tahlil, sintez, iqtisodiy-statistik, induksiya va deduksiya, guruhlash va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston Respublikasida tashabbusli budjet tizimini takomillashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy islohotlar natijasida budjet mablag‘larini ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash mexanizmlari bosqichma-bosqich kuchaytirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 2025-yil 13-yanvardagi KQ-34-V-son “Tashabbusli budjet jarayonlarini o‘tkazish hamda moliyalashtirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi qarori ushbu tizim samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim normativ-huquqiy asoslardan biri bo‘ldi [8].

Mazkur qaror qabul qilinishidan avval amaliyotda ayrim mahallalar va tashkilotlarning bir necha mavsum davomida ketma-ket g‘olib bo‘lishi kuzatilgan. Natijada tashabbusli budjet mablag‘lari ayrim hududlarda takroran jamlanib qolishi, boshqa hududlarning esa jarayonda yetarli darajada ishtirok eta olmasligi holatlari yuzaga kelgan. Shuningdek, moliyaviy mustaqil tashkilotlarning tashabbusli budjet mablag‘larini jalb qilishi mablag‘larning aholining eng dolzarb ehtiyojlariga yo‘naltirilish darajasiga ma’lum darajada salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida 2025-yildan boshlab yangi tartib joriy etildi. Unga ko‘ra, ketma-ket ikki mavsum g‘olib bo‘lgan mahallalarga keyingi mavsumlarda tanaffus berish, shuningdek, moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalarining tashabbusli budjet jarayonlarida ishtirokini cheklash belgilandi. Ushbu yondashuv budjet mablag‘larini hududlar kesimida yanada adolatli va manzilli taqsimlashga xizmat qilmoqda [9].

1-jadval.

2025-yil 1-mavsumi doirasida tashabbusli budjet mablag‘larining ijtimoiy yo‘nalishlar kesimida taqsimlanishi[12]

Yo‘nalishlar	G‘olib loyihalar soni	Ajratilgan mablag‘ hajmi	Umumiy mablag‘dagi ulushi
Ichki yo‘llarni ta’mirlash	964 ta	1,396 trln so‘m	43,6 %
Maktablarni ta’mirlash va moddiy-texnika bazasini rivojlantirish	699 ta	875 mlrd so‘m	27,3 %
Sog‘liqni saqlash muassasalarini ta’mirlash	247 ta	329 mlrd so‘m	10,3 %
Bog‘chalarni ta’mirlash	60 ta	72 mlrd so‘m	2,3 %
Ko‘cha yoritish tizimlarini yaxshilash	44 ta	52 mlrd so‘m	1,6 %
Ichimlik suvi va oqova tizimlari	34 ta	49 mlrd so‘m	1,5 %
Boshqa ijtimoiy loyihalar	321 ta	415 mlrd so‘m	13,0 %
Jami	**2 369 ta**	**3,2 trln so‘m**	**100 %**

“Ochiq budjet” portali ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilgi 1-mavsum yakunlarida jami 2 369 ta loyiha g‘olib deb topilgan bo‘lib, ularni moliyalashtirish uchun 3,2 trillion so‘m mablag‘ ajratilgan [9]. G‘olib loyihalarning asosiy qismini ijtimoiy infratuzilma obyektlari tashkil etdi. Jumladan, ichki yo‘llarni ta’mirlash bilan bog‘liq 964 ta loyiha uchun 1,4 trillion so‘m, umumta’lim maktablarini ta’mirlash va moddiy-texnika bazasini rivojlantirish uchun 699 ta loyiha doirasida 875 milliard so‘m mablag‘ yo‘naltirilgan. Shuningdek, sog‘liqni saqlash muassasalari bilan bog‘liq 247 ta loyiha uchun 329 milliard so‘m mablag‘ ajratilgan. Bu esa tashabbusli budjet mablag‘larining asosiy qismi bevosita aholining kundalik ijtimoiy ehtiyojlariga yo‘naltirilayotganligini ko‘rsatadi [3].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yangi tartib joriy etilgandan keyin tashabbusli budjet mablag‘larining hududlar kesimida qayta taqsimlanish darajasi oshgan. Xususan, 2025-yil 1-mavsumi yakunlariga ko‘ra, jami 2 011 ta mahalla g‘olib deb topilgan bo‘lib, shundan 329 tasi ilk marotaba g‘oliblikni qo‘lga kiritgan [3]. Mazkur ko‘rsatkich yangi hududlarning tashabbusli budjet jarayonlariga kengroq jalb etilayotganligini hamda mablag‘larning avval qamrab olinmagan hududlarga ham yetib borayotganligini anglatadi.

2-jadval.

2025–2026-yillarda tashabbusli budjet mablag‘larini ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash ko‘rsatkichlari dinamikasi[13]

Ko‘rsatkichlar	2025-yil 1-mavsumi	2026-yil 1-mavsumi*	O‘zgarish (+/-)
G‘olib loyihalar soni	2 369 ta	2 011 ta	–358 ta
G‘olib deb topilgan mahallalar soni	2 011 ta	2 184 ta	+173 ta
Ilk marotaba g‘olib bo‘lgan mahallalar	329 ta	418 ta	+89 ta
Ichki yo‘llarni ta’mirlash loyihalari ulushi	40,7 %	36,4 %	–4,3 % punkt
Ta’lim muassasalari bilan bog‘liq loyihalar ulushi	29,5 %	33,1 %	+3,6 % punkt
Sog‘liqni saqlash loyihalari ulushi	10,4 %	12,2 %	+1,8 % punkt
Ijtimoiy infratuzilmaga yo‘naltirilgan mablag‘lar ulushi	86,9 %	91,3 %	+4,4 % punkt
Takroriy g‘olib mahallalarga berilgan tanaffuslar	826 ta mahalla	1004 ta mahalla	+178 ta

[12] www.openbudget.uz (O‘zbekiston Respublikasi “Ochiq Byudjet” portali) ma’lumotlari asosida muallif tomonidan yaratildi.
[13] www.openbudget.uz (O‘zbekiston Respublikasi “Ochiq Byudjet” portali) ma’lumotlari asosida muallif tomonidan yaratildi.

Bundan tashqari, 2024-yil 2-mavsumida va 2025-yil 1-mavsumida ketma-ket g‘olib bo‘lgan 826 ta mahallaga 2025-yil 2-mavsumi hamda 2026-yil 1-mavsumida tanaffus berilishi belgilandi [3]. Mazkur mexanizm tashabbusli budjet mablag‘larining ayrim hududlarda jamlanib qolishining oldini olish hamda mablag‘larni boshqa ehtiyojmand hududlarga qayta yo‘naltirish imkonini yaratmoqda.

Shuningdek, xarid qilish bilan bog‘liq loyihalarni elektron reestr asosida shakllantirish tartibining joriy etilishi xarid jarayonlaridagi narx tafovutlarini kamaytirish, mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda shaffoflikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda [10]. Natijada tashabbusli budjet tizimida mablag‘larni taqsimlashning ijtimoiy yo‘naltirilganlik darajasi oshib, budjet mablag‘larini aholining eng dolzarb muammolariga manzilli yo‘naltirish imkoniyatlari kengaymoqda.

Xulosa

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda tashabbusli budjet tizimini takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar budjet mablag‘larini hududlarning real ijtimoiy ehtiyojlariga yo‘naltirishda muhim ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatdi. Ayniqsa, 2025-yil 1-mavsumdan boshlab moliyaviy mustaqil oliy ta’lim muassasalarining tashabbusli budjet jarayonlaridagi ishtiroki cheklangani mablag‘larni aholining kundalik turmush darajasiga bevosita ta’sir qiluvchi ustuvor yo‘nalishlarga yo‘naltirish imkoniyatini kengaytirdi.

Mazkur yondashuv natijasida tashabbusli budjet mablag‘larini umumta’lim muassasalari, sog‘liqni saqlash obyektlari, ichki yo‘llar, ichimlik suvi tarmoqlari hamda kommunal infratuzilmani yaxshilash bilan bog‘liq loyihalarga manzilli taqsimlash samaradorligi ortmoqda. Bu esa nafaqat hududiy ijtimoiy muammolarni qisqartirishga, balki budjet mablag‘laridan foydalanishning ochiqligi va adolatliligini ta’minlashga ham xizmat qilmoqda.

Shuningdek, xarid qilish jarayonlarini elektron reestr asosida tashkil etish, takliflarni saralash mezonlarini kuchaytirish hamda takroriy loyihalarni cheklashga qaratilgan yangi tartiblar tashabbusli budjet tizimining institutsional samaradorligini oshirmoqda. Natijada mablag‘larning ayrim hududlarda jamlanib qolishining oldi olinib, yangi mahalla va hududlarning jarayondagi ishtiroki kengaymoqda.

Umuman olganda, tashabbusli budjet mablag‘larini ijtimoiy ehtiyojlar asosida manzilli taqsimlash mexanizmlarini takomillashtirish hududlarni kompleks rivojlantirish, jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish hamda davlat moliyasini boshqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Kelgusida ushbu tizimni raqamlashtirish darajasini oshirish, jamoatchilik nazoratini kengaytirish va loyiha baholash mezonlarini takomillashtirish orqali uning natijadorligini yanada yuksaltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-apreldagi “Byudjet jarayonida fuqarolarning faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5072-sonli Qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 14.04.2021-y., 07/21/5072/0329-son

3. www.openbudget.uz (O‘zbekiston Respublikasi “Ochiq Byudjet” portali)

4. Bartocci L., Grossi G., Mauro S.G., Ebdon C. “The Journey of Participatory Budgeting: A Systematic Literature Review and Future Research Directions”. *International Review of Administrative Sciences*, 2022. – Vol. 88, No. 3. – P. 757–774.

5. Bernhard L., Fricker R.H., Wellings T., Pournaras E. “Sources of Legitimacy in Participatory Budgeting: A Scoping Review”. *Political Studies Review*, 2024. – Vol. 22, No. 4. – P. 611–628.

6. Ibrahimy M.M., Norta A., Normak P., Nowandish H. “Transforming E-Participatory

Budgeting with Blockchain: Boosting Transparency and Citizen Engagement”. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 2025. – P. 1–15.

7. O‘roqov.U, Irgashev.I, G‘aybullaev.O. Fuqarolar ishtirokidagi mahalliy byudjet. “Baktria press”, 2022

8. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 2025-yil 13-yanvardagi KQ-34-V-son “Tashabbusli budjet jarayonlarini o‘tkazish hamda moliyalashtirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi Qarori.

9. “Tashabbusli budjetda eng ko‘p g‘olib bo‘lgan loyihalar ma’lum qilindi”. Kun.uz, 2025-yil 25-mart. – https://kun.uz/news/2025/03/25/tashabbusli-budjetda-eng-kop-golib-bolgan-loyihalar-malum-qilindi

10. “Open budjetning 1-mavsumida eng ko‘p yo‘llarni ta’mirlash bilan bog‘liq loyihalar g‘olib bo‘ldi”. Anhor.uz. – https://anhor.uz/uzl/news/open-budjetning-1-mavsumida-eng-kop-yollarni-tamirlash-bilan/

11. Кабулов Х. А., Муртозаева З. К. В номере журнала “Финансы” Ташкентского государственного экономического университета 3/2024. “Перспективы развития системы финансирования проектов, формируемых на основе общественного мнения” С. 5-12.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SANOAT KORXONALARIDA MAHSULOT SIFATINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY METODOLOGIK YONDASHUVLARI

Baytanov O‘ralboy Miraqul o‘g‘li
iqtisodiyot va menejment kafedrasi dotsenti v.b., PhD
Jizzax politexnika instituti
ORCID: 0000-0003-3339-0650
E-mail: baytanovuralboy@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada Jizzax viloyatida faoliyat yuritayotgan “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ misolida oziq-ovqat sanoatida mahsulot sifatini boshqarishning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilingan. Tadqiqotda TQM, Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 9001 va ISO 22000 kabi sifat menejmenti tizimlarining amaliy qo‘llanilishi hamda ularning integratsiyalashuv imkoniyatlari o‘rganilgan. Shuningdek, Industry 4.0 texnologiyalari, raqamli monitoring va ma’lumotlar tahlili vositalarining mahsulot sifati va xavfsizligini ta’minlashdagi ahamiyati baholangan. Tadqiqot natijalari korxonalarda sifatni boshqarish tizimini takomillashtirish va raqobatbardoshlikni oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *oziq-ovqat sanoati, mahsulot sifati, sifat menejmenti, sifatni boshqarish, TQM, Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 9001, ISO 22000, Industry 4.0.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ КАЧЕСТВОМ ПРОДУКЦИИ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Байтанов Уралбой Миракул угли
исполняющий обязанности доцента кафедры экономики и менеджмента, кандидат экономических наук
Джиззахский политехнический институт
ORCID: 0000-0003-3339-0650
E-mail: baytanovuralboy@gmail.com

Аннотация. *В статье проанализированы современные подходы к управлению качеством продукции в пищевой промышленности на примере ООО «Bonu Shirinliklari» и ООО «Iruskon», осуществляющих деятельность в Джизакской области. В ходе исследования изучены практические аспекты применения систем менеджмента качества, таких как Total Quality Management (TQM), Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 9001 и ISO 22000, а также возможности их интеграции. Кроме того, дана оценка значимости технологий Industry 4.0, цифрового мониторинга и инструментов анализа данных в обеспечении качества и безопасности продукции. Результаты исследования могут быть использованы для разработки практических рекомендаций по совершенствованию систем управления качеством и повышению конкурентоспособности предприятий.*

Ключевые слова: *пищевая промышленность, качество продукции, управление качеством, контроль качества, TQM, Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 9001, ISO 22000, Industry 4.0.*

MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES TO PRODUCT QUALITY MANAGEMENT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Baytanov Oralboy Miraqul ogli
Acting Associate Professor,

Department of Economics
and Management, PhD
Jizzakh Polytechnic Institute
ORCID: 0000-0003-3339-0650
E-mail: baytanovuralboy@gmail.com

Abstract. *This article analyzes modern approaches to product quality management in the food industry using the examples of “Bonu Shirinliklari” LLC and “Iruskon” LLC operating in the Jizzakh region. The study examines the practical application of quality management systems such as Total Quality Management (TQM), Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 9001, and ISO 22000, as well as the possibilities for their integration. In addition, the importance of Industry 4.0 technologies, digital monitoring systems, and data analytics tools in ensuring product quality and safety is assessed. The research findings contribute to the development of practical recommendations aimed at improving quality management systems and enhancing the competitiveness of enterprises.*

Keywords: *food industry, product quality, quality management, quality control, TQM, Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 9001, ISO 22000, Industry 4.0.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotida oziq-ovqat sanoati aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qilish hamda eksport salohiyatini oshirishda muhim o'rin egallaydi. Ushbu tarmoq nafaqat aholining birlamchi ehtiyojlarini qondiradi, balki qishloq xo'jaligi, savdo, logistika va qayta ishlash kabi qator bog'liq sohalar bilan uzviy aloqada bo'lib, iqtisodiyotning ko'plab bo'g'inlarini harakatga keltiruvchi kuch vazifasini bajaradi. Aynan shu sababli oziq-ovqat sanoatining samarali faoliyati davlatning umumiy iqtisodiy salohiyatini va uning xalqaro arenadagi mavqeini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi[1].

Global bozorlarda raqobatning kuchayishi, iste'molchilarning mahsulot sifati va xavfsizligiga bo'lgan talablarining ortishi hamda xalqaro standartlar talablarining qat'iylashuvi oziq-ovqat sanoati korxonalarida sifat menejmenti tizimlarini takomillashtirishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalarning raqobatbardoshligi nafaqat ishlab chiqarish hajmi, balki ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifati, xavfsizligi va iste'molchilar talablariga mosligi bilan ham belgilanadi. Ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali bozorda ustunlikka erishish davri o'z o'rnini sifat, innovatsiya va iste'molchiga yo'naltirilgan yondashuvga asoslangan raqobat modeliga bo'shatib bermoqda. Shu nuqtai nazardan, korxonalarda sifat menejmenti tizimini joriy etish va uni doimiy takomillashtirib borish mahsulot tannarxini optimallashtirish, ishlab chiqarish jarayonidagi nuqsonlarni kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va pirovardida bozordagi barqaror o'rinni ta'minlash imkonini beradi. Binobarin, sifat menejmenti tizimlarini takomillashtirish bugungi kunda oziq-ovqat sanoati korxonalarining uzoq muddatli rivojlanish strategiyasining markaziy unsuriga aylanmoqda.

Mahsulot sifatini boshqarish nazariyasining shakllanishi va rivojlanishida sifat menejmenti sohasidagi yetakchi olimlarning ilmiy ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, J.M.Juran tomonidan ishlab chiqilgan “Sifat trilogiyasi” konsepsiyasi sifatni rejalashtirish, nazorat qilish va takomillashtirish jarayonlarining o‘zaro bog‘liqligini asoslab bergan [2]. W.E.Deming sifat menejmentida jarayonlarga yo‘naltirilgan boshqaruv hamda uzluksiz takomillashtirish tamoyillarining ahamiyatini ko‘rsatib bergan bo‘lsa [3], P.B.Crosby sifatni boshqarishda “Zero Defects” (“Nuqsonsiz ishlab chiqarish”) tamoyilini ilgari surgan [4]. Mazkur nazariy qarashlar bugungi kunda qo‘llanilayotgan zamonaviy sifat menejmenti tizimlarining metodologik asosini tashkil etadi.

So‘nggi yillarda mahsulot sifatini boshqarishning an’anaviy usullari o‘rnini kompleks va integrallashgan boshqaruv tizimlari egallab bormoqda. Xususan, Total Quality Management (TQM), Lean Manufacturing, Six Sigma va Statistical Process Control (SPC) kabi yondashuvlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, nuqsonlar sonini kamaytirish hamda iste’molchilar

qoniqishini ta’minlashda muhim vosita sifatida e’tirof etilmoqda [5]. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, Lean va Six Sigma metodologiyalarini oziq-ovqat sanoati korxonalarida qo‘llash ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirish, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash imkonini beradi [6].

Oziq-ovqat sanoatida mahsulot sifati bilan bir qatorda mahsulot xavfsizligini ta’minlash ham ustuvor ahamiyatga ega. Shu sababli xalqaro amaliyotda sifat menejmenti tizimlari bilan birgalikda oziq-ovqat xavfsizligini boshqarishga qaratilgan maxsus standartlar keng joriy etilgan. Xususan, ISO 9001:2015 standarti sifat menejmenti tizimlariga qo‘yiladigan talablarni belgilasa, ISO 22000:2018 standarti oziq-ovqat zanjiridagi tashkilotlarda xavfsizlikni boshqarish talablarini o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) tizimi oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini ta’minlashning xalqaro miqyosda tan olingan preventiv mexanizmlaridan biri hisoblanadi [7].

Raqamli iqtisodiyot va Industry 4.0 texnologiyalarining rivojlanishi mahsulot sifatini boshqarish metodologiyasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Sun’iy intellekt, Internet of Things (IoT), katta ma’lumotlar (Big Data), blokcheyn texnologiyalari va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlaridan foydalanish ishlab chiqarish jarayonlarini real vaqt rejimida nazorat qilish, sifat ko‘rsatkichlarini prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirmoqda [8]. Ayrim tadqiqotlarda Quality 4.0 konsepsiyasi korxonalarda sifat menejmentining yangi rivojlanish bosqichi sifatida baholanib, unda raqamli texnologiyalar va an’anaviy sifat menejmenti vositalarining integratsiyasi asosiy omil sifatida ko‘rsatilgan [9].

Biroq amaliyotda ko‘plab oziq-ovqat sanoati korxonalarida sifat menejmenti tizimlari alohida elementlar shaklida joriy etilgan bo‘lib, ularning o‘zaro integratsiyasi, iqtisodiy samaradorligi va raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashuv darajasi yetarli darajada o‘rganilmagan. Shu sababli oziq-ovqat sanoati korxonalarida mahsulot sifatini boshqarishning zamonaviy metodologik yondashuvlarini tizimli tahlil qilish, ularning afzalliklari va cheklovlarini aniqlash hamda integrallashgan sifat menejmenti modelini shakllantirish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Oziq-ovqat sanoatida mahsulot sifatini boshqarish masalalari ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan korxonalarning raqobatbardoshligini ta’minlashning muhim omili sifatida e’tirof etilgan. Sifat menejmenti tizimlarining samaradorligini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda korxonalarda sifat ko‘rsatkichlarining yaxshilanishi ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va iste’molchilar qoniqishini oshirish bilan bevosita bog‘liqligi ta’kidlangan [10].

Zamonaviy tadqiqotlarda Lean Manufacturing va Six Sigma metodologiyalari mahsulot sifatini boshqarishning eng samarali vositalaridan biri sifatida ko‘rib chiqilmoqda. J. Antony va hamkorlari Lean Six Sigma yondashuvining korxonalarda nuqsonlar sonini kamaytirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda sifat xarajatlarini qisqartirishga xizmat qilishini asoslaganlar [11]. M.Dora va hamkorlari tomonidan oziq-ovqat sanoati korxonalarida olib borilgan tadqiqotlarda esa Lean tamoyillarining qo‘llanilishi resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan [12].

Sifat menejmenti tizimlarini integratsiyalash masalalari ham ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan. S.X. Zeng va hamkorlari integrallashgan menejment tizimlari alohida joriy etilgan tizimlarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega ekanligini qayd etganlar [13]. M.Bernardo tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa sifat, ekologiya va xavfsizlik menejmenti tizimlarining integratsiyasi korxonalarda boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishi ko‘rsatib berilgan [14].

Oziq-ovqat sanoatida sifat va xavfsizlikni boshqarishning o‘zaro bog‘liqligi ko‘plab ilmiy ishlarda alohida ta’kidlanadi. H. Lelieveld va Y. Motarjemi oziq-ovqat mahsulotlari sifatini

ta’minlashda xavflarni boshqarish va profilaktik nazorat mexanizmlarining ahamiyati yuqori ekanligini qayd etadilar [15]. C.Escanciano va M.L. Santos-Vijande tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, oziq-ovqat korxonalarida xalqaro standartlarni joriy etish mahsulot sifati va iste’molchilar ishonchini oshirishga xizmat qiladi [16].

So‘nggi yillarda mahsulot sifatini boshqarishning raqamli transformatsiyasi bo‘yicha tadqiqotlar soni sezilarli darajada ortib bormoqda. L.Fonseca va J. Domingues tomonidan ishlab chiqilgan Quality 4.0 konsepsiyasi raqamli texnologiyalarni sifat menejmenti tizimlari bilan integratsiyalash orqali boshqaruv samaradorligini oshirish imkoniyatlarini ochib beradi [17]. Shu bilan birga, A. Carvalho va hamkorlari Industry 4.0 texnologiyalarining oziq-ovqat sanoatida sifat monitoringi va mahsulot kuzatuvchanligini ta’minlashdagi rolini asoslab berganlar [18].

Yuqoridagi tadqiqotlar natijalari mahsulot sifatini boshqarish bo‘yicha turli metodologik yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlasa-da, oziq-ovqat sanoati korxonalarida Lean Six Sigma, integrallashgan menejment tizimlari va Quality 4.0 konsepsiyalarini yagona metodologik model doirasida qo‘llash masalalari yetarli darajada o‘rganilmagan. Shu sababli ushbu yo‘nalishda ilmiy izlanishlarni davom ettirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot ishida Jizzax viloyatida faoliyat yuritayotgan “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ korxonalarida mahsulot sifatini boshqarishning zamonaviy metodologik yondashuvlarini o‘rganish va baholash maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish hamda sintez usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini sifat menejmenti nazariyasi, Total Quality Management (TQM), Lean Manufacturing, Six Sigma, Quality 4.0 konsepsiyalari hamda oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish tizimlari bo‘yicha ilmiy qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida korxonalarning mahsulot ishlab chiqarish va sifat nazorati jarayonlari o‘rganilib, xalqaro standartlar, jumladan ISO 9001:2015, ISO 22000:2018 va HACCP tizimi talablarining amaliy qo‘llanilishi tahlil qilindi. Shuningdek, “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJda sifatni boshqarish amaliyoti zamonaviy sifat menejmenti yondashuvlari bilan qiyosiy tahlil qilinib, ularning samaradorligi, afzalliklari va takomillashtirish imkoniyatlari baholandi.

Tadqiqotning axborot bazasini korxonalarning ichki hujjatlari, sifat nazorati bo‘yicha ma’lumotlari, xalqaro standartlar, ilmiy monografiyalar, Scopus va Web of Science bazalarida indekslangan ilmiy maqolalar hamda xalqaro tashkilotlar hisobotlari tashkil etdi. Olingan natijalar asosida mazkur korxonalarda mahsulot sifatini boshqarish tizimlarini takomillashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va mahsulotlarning raqobatbardoshligini kuchaytirishga qaratilgan ilmiy xulosalar hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida mahsulot sifatini boshqarishning zamonaviy metodologik yondashuvlari bo‘yicha olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda sifat menejmenti tizimlari alohida funksional vosita emas, balki korxona boshqaruvining strategik integratsiyalashgan komponentiga aylangan. Xususan, global raqobatning kuchayishi, iste’molchilar talablarining ortishi va texnologik transformatsiya sifatni boshqarishning an’anaviy modelidan ko‘p qirrali, raqamlashtirilgan va riskga asoslangan yondashuvga o‘tishni talab qilmoqda [19].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, TQM, Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 22000 hamda Quality 4.0 konsepsiyalari turli metodologik asosga ega bo‘lsa-da, ularning barchasi umumiy maqsad - mahsulot sifatini oshirish, jarayonlarni optimallashtirish va iste’molchi qoniqishini ta’minlashga yo‘naltirilgan [20]. Biroq ularning har biri sifat boshqaruvining faqat ma’lum bir jihatini qamrab oladi: TQM - strategik boshqaruvni, Lean - yo‘qotishlarni kamaytirishni, Six Sigma - statistik barqarorlikni, HACCP - xavfsizlikni, ISO 22000 -

tizimlashtirilgan boshqaruvni, Quality 4.0 esa raqamli transformatsiyani ta’minlaydi.

1-jadval.

“Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ oziq-ovqat korxonalarida sifat boshqaruvi yondashuvlarining qiyosiy tahlili[14]

Yondashuv	Asosiy maqsad	Afzalliklari	Cheklovlari
TQM	Umumiy sifatni uzluksiz yaxshilash	ashkiliy madaniyatni rivojlantiradi, iste’molchi qoniqishini oshiradi	Natija uzoq muddatda ko‘rinadi
Lean Manufacturing	Yo‘qotishlarni kamaytirish	Xarajatlarni kamaytiradi, samaradorlikni oshiradi	Xodimlar qarshiligi bo‘lishi mumkin
Six Sigma	Nuqsonlarni kamaytirish	Statistik asoslangan aniq natijalar	Murakkab implementatsiya
HACCP	Xavfsizlikni ta’minlash	Xavf nuqtalarini oldindan aniqlaydi	Faqat xavfsizlikka yo‘naltirilgan
ISO 22000	Oziq-ovqat xavfsizligi tizimi	Standartlashgan boshqaruv	Moslashuvchanlik cheklangan
Quality 4.0	Raqamli sifat boshqaruvi	Real-time monitoring, AI asosida qaror qabul qilish	Yuqori texnologik investitsiya talab qiladi

Jadval ma’lumotlari Jizzax viloyatida faoliyat yuritayotgan “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ korxonalarida mahsulot sifatini boshqarishda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan zamonaviy yondashuvlarning asosiy xususiyatlarini aks ettiradi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, har bir yondashuv sifat menejmentining muayyan jihatlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xususan, TQM konsepsiyasi korxonalarda sifat madaniyatini shakllantirish va iste’molchilar ehtiyojlariga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimini rivojlantirish imkonini beradi. Lean Manufacturing yondashuvi ishlab chiqarish jarayonlaridagi ortiqcha xarajat va yo‘qotishlarni kamaytirish orqali resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Six Sigma metodologiyasi esa mahsulot sifatidagi nuqsonlar sonini kamaytirish va ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligini oshirish imkonini yaratadi.

Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar sifatida “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ uchun HACCP hamda ISO 22000 tizimlari alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular mahsulot xavfsizligini ta’minlash, sanitariya-gigiyena talablariga rioya qilish va iste’molchilar ishonchini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, Quality 4.0 yondashuvi doirasida raqamli monitoring, avtomatlashtirilgan nazorat va ma’lumotlar tahlili vositalarini joriy etish korxonalarda sifat ko‘rsatkichlarini real vaqt rejimida kuzatish hamda boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shunday qilib, “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ misolida sifat menejmentining mazkur yondashuvlarini kompleks va integratsiyalashgan holda qo‘llash mahsulot sifati va xavfsizligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini kuchaytirish hamda korxonalarning bozor raqobatbardoshligini ta’minlashning muhim omili hisoblanadi.

2-jadval

“Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ oziq-ovqat korxonalarida integratsiyalashgan sifat menejmenti modelining funksional tarkibi[15]

Komponent	Funksiyasi	Metodologik asos	Natija
TQM	Strategik boshqaruv	Deming falsafasi	Sifat madaniyati
Lean	Jarayon optimizatsiyasi	Waste reduction	Tezkor ishlab chiqarish
Six Sigma	Aniqlik va barqarorlik	Statistik model	Kam nuqson
HACCP	Xavfsizlik nazorati	Risk analysis	Sanitariya xavfsizligi
ISO 22000	Standartlashtirish	FSMS	Global moslik
Quality 4.0	Raqamli nazorat	AI, IoT	Real-time qaror

[14] Muallif ishlanmasi
[15] Muallif ishlanmasi

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy oziq-ovqat korxonalarida eng samarali yondashuv - bu integratsiyalashgan sifat menejmenti tizimidir. Bunda TQM falsafasi umumiy asos bo‘lib xizmat qiladi, Lean va Six Sigma jarayon samaradorligini oshiradi, HACCP va ISO 22000 esa xavfsizlikni ta’minlaydi, Quality 4.0 esa raqamli monitoringni amalga oshiradi.

Jadval ma’lumotlari sifat menejmentining zamonaviy yondashuvlari bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida qo‘llanilganda yuqori samaradorlikka erishish mumkinligini ko‘rsatadi.

Xususan, TQM korxonalarda strategik boshqaruv va sifat madaniyatini shakllantirishning konseptual asosini yaratadi. Bu yondashuv xodimlarning sifat jarayonlaridagi ishtirokini kuchaytirib, iste’molchi talablariga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimini rivojlantiradi. Lean metodologiyasi ishlab chiqarish jarayonlaridagi ortiqcha yo‘qotishlarni kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va mahsulot tannarxini pasaytirishga xizmat qiladi. Six Sigma esa statistik usullar yordamida nuqsonlar sonini kamaytirish va ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligini ta’minlaydi.

Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar sifatida “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ faoliyatida HACCP hamda ISO 22000 tizimlari muhim o‘rin tutadi. HACCP tizimi ishlab chiqarish jarayonidagi xavf omillarini aniqlash va nazorat qilish imkonini bersa, ISO 22000 oziq-ovqat xavfsizligini boshqarish bo‘yicha xalqaro talablarni amaliyotga tatbiq etishga xizmat qiladi. Natijada mahsulotlarning sanitariya-gigiyena ko‘rsatkichlari yaxshilanib, iste’molchilar ishonchi ortadi.

Jadvalda keltirilgan Quality 4.0 komponenti esa korxonalarda raqamli transformatsiyani ta’minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Sun’iy intellekt, IoT qurilmalari va real vaqt rejimida monitoring tizimlaridan foydalanish sifat ko‘rsatkichlarini tezkor nazorat qilish, ma’lumotlar asosida qaror qabul qilish hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Umuman olganda, “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ misolida TQM, Lean, Six Sigma, HACCP, ISO 22000 va Quality 4.0 yondashuvlarining o‘zaro integratsiyasi korxonalarda sifat menejmentining samarali modelini shakllantirishga, mahsulot sifati va xavfsizligini oshirishga hamda bozor raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qilishi aniqlandi.

Adabiyotlar tahliliga asoslanib, turli metodologiyalarning mahsulot sifatiga ta’sir darajasi “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ oziq-ovqat korxonalarida ekspert baholash asosida umumlashtirildi. Buni quyida keltirilgan 3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkin.

3-jadval

“Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ oziq-ovqat korxonalarida sifat ko‘rsatkichlariga metodologiyalarning ta’sir darajasi (ekspert bahosi)[16]

Metodologiya	Sifat yaxshilanishi	Xarajat kamayishi	Xavfsizlik oshishi
TQM	Yuqori	O‘rtacha	O‘rtacha
Lean	Yuqori	Yuqori	Past
Six Sigma	Yuqori	Yuqori	O‘rtacha
HACCP	O‘rtacha	Past	Juda yuqori
ISO 22000	O‘rtacha	Past	Juda yuqori
Quality 4.0	Juda yuqori	Yuqori	Yuqori

Yuqoridagi jadval ma’lumotlari “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ korxonalarida sifat menejmentining turli metodologiyalarini qo‘llash natijasida erishilishi mumkin bo‘lgan samaralarni aks ettiradi. Tahlil natijalariga ko‘ra, TQM, Lean va Six Sigma yondashuvlari mahsulot sifatini yaxshilash hamda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda yuqori samaradorlikka ega. HACCP va ISO 22000 tizimlari esa oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda eng muhim vositalar hisoblanadi. Quality 4.0 yondashuvi sifatni yaxshilash, xarajatlarni optimallashtirish va xavfsizlikni oshirish bo‘yicha eng yuqori natijalarni ta’minlab, korxonalarda

[16] Muallif ishlanmasi

raqamli sifat menejmenti tizimini shakllantirish imkonini beradi. Umuman olganda, mazkur metodologiyalarni integratsiyalashgan holda qo‘llash korxonalarning raqobatbardoshligi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, oziq-ovqat sanoatida sifatni boshqarish tizimlari evolyutsiyasi uch bosqichdan iborat:

1. Nazorat bosqichi – yakuniy mahsulotni tekshirish
2. Jarayon bosqichi – Lean, Six Sigma, TQM
3. Raqamli bosqich – Quality 4.0, AI, IoT

Bu tasnif Montgomery va Antony tomonidan ilgari surilgan jarayon boshqaruvi konsepsiyalariga mos keladi. Shuningdek, Zeng va Bernardo tomonidan ishlab chiqilgan integratsiyalashgan menejment tizimlari konsepsiyasi ushbu tadqiqot natijalari bilan mos keladi, ya’ni alohida tizimlar emas, balki ularning integratsiyasi yuqori samaradorlik beradi.

Eng muhim ilmiy xulosa shundan iboratki, HACCP va ISO 22000 tizimlari xavfsizlikni ta’minlashda zarur, biroq ular ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun yetarli emas. Shu sababli Lean va Six Sigma bilan integratsiya majburiy komponent sifatida qaralishi kerak.

Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy natijalar shakllantirildi:

1. Oziq-ovqat sanoatida sifat boshqaruvi ko‘p komponentli integratsiyalashgan tizimga aylangan.
2. Lean Six Sigma ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning eng muhim vositalaridan biridir.
3. HACCP va ISO 22000 xavfsizlikni ta’minlashda bazaviy rol o‘ynaydi.
4. Quality 4.0 sifat menejmentining yangi raqamli paradigmasini tashkil etadi.
5. Eng yuqori samaradorlik integratsiyalashgan modelda kuzatiladi.
6. Sifat ko‘rsatkichlari bo‘yicha eng muvozanatli natija Lean + Quality 4.0 kombinatsiyasida kuzatiladi.

Xulosa

Jizzax viloyatida faoliyat yuritayotgan “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ oziq-ovqat korxonalari faoliyatini tahlil qilish natijasida TQM, Lean Manufacturing, Six Sigma, HACCP, ISO 22000 hamda Quality 4.0 konsepsiyalarining mahsulot sifatini boshqarishda muhim o‘rin tutishi aniqlandi. Ushbu yondashuvlar sifat menejmentining turli jihatlarini qamrab oladi: TQM – umumiy sifat madaniyati va strategik boshqaruvni, Lean – ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirishni, Six Sigma – jarayon barqarorligi va nuqsonlarni minimallashtirishni, HACCP va ISO 22000 esa oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashni ifodalaydi. Shuningdek, Quality 4.0 konsepsiyasi raqamli texnologiyalar asosida sifat menejmentini yangi bosqichga olib chiqib, real vaqt rejimida monitoring va qaror qabul qilish imkonini yaratishi bilan ajralib turadi.

“Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ misolida o‘tkazilgan qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mazkur yondashuvlarning alohida qo‘llanilishi muayyan natijalarni bersa-da, eng yuqori samaradorlik ularni integratsiyalashgan tizim sifatida qo‘llashda namoyon bo‘ladi. Xususan, sifat madaniyatini shakllantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot xavfsizligini ta’minlash va raqamli nazorat vositalaridan foydalanishning o‘zaro uyg‘unligi korxonalar faoliyatining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, integratsiyalashgan sifat menejmenti modeli “Bonu shirinliklari” MCHJ va “Iruskon” MCHJ kabi oziq-ovqat korxonalarida mahsulot sifati va xavfsizligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini yaxshilash hamda korxonalarning ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini kuchaytirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. International Organization for Standardization (ISO). *ISO 22000:2018 Food Safety Management Systems — Requirements for Any Organization in the Food Chain*. Geneva: ISO, 2018.

2. Juran J.M. *Juran's Quality Handbook: The Complete Guide to Performance Excellence*. 7th Edition. New York: McGraw-Hill Education, 2017. 1136 p.
3. Deming W.E. *Out of the Crisis*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2000. 524 p.
4. Crosby P.B. *Quality Is Free: The Art of Making Quality Certain*. New York: McGraw-Hill, 1979. 309 p.
5. Goetsch D.L., Davis S.B. *Quality Management for Organizational Excellence: Introduction to Total Quality*. 8th Edition. Pearson Education, 2016. 672 p.
6. Dora M., Kumar M., Van Goubergen D., Molnar A., Gellynck X. Operational performance and critical success factors of lean manufacturing in European food processing SMEs // *Trends in Food Science & Technology*. 2019. Vol. 31. P. 156–164.
7. Codex Alimentarius Commission. *General Principles of Food Hygiene CXC 1-1969. Annex: Hazard Analysis and Critical Control Point (HACCP) System and Guidelines for its Application*. Rome: FAO/WHO, 2022.
8. Javaid M., Haleem A., Singh R.P., Khan S., Suman R. Understanding the adoption of Industry 4.0 technologies in improving food quality and safety // *Food Control*. 2023. Vol. 145. Article 109445.
9. Sony M., Antony J., Douglas J.A. Essential ingredients for the implementation of Quality 4.0: A narrative review of literature and future directions for research // *The TQM Journal*. 2020. Vol. 32. No. 4. P. 779–793.
10. Managing Quality. Besterfield D.H., Besterfield-Michna C., Besterfield G.H., Besterfield-Sacre M. *Managing Quality*. 6th Edition. Pearson Education, 2011.
11. Jiju Antony, Sony M., McDermott O. Lean Six Sigma in Manufacturing and Service Industries: A Review // *The TQM Journal*. 2021. Vol. 33(6). P. 1–18.
12. Marek Dora, Kumar M., Gellynck X. Operational performance and lean manufacturing in food processing industries // *Trends in Food Science & Technology*. 2020. Vol. 102. P. 217–229.
13. Shengxian Zeng, Shi J.J., Lou G.X. A synergetic model for implementing an integrated management system // *Journal of Cleaner Production*. 2007. Vol. 15(18). P. 1760–1767.
14. Merce Bernardo, Casadesús M., Karapetrovic S., Heras I. Integration of standardized management systems // *International Journal of Operations & Production Management*. 2012. Vol. 32(3). P. 291–307.
15. Yasmine Motarjemi, Lelieveld H. *Food Safety Management: A Practical Guide for the Food Industry*. Academic Press, 2014.
16. Escanciano C., Santos-Vijande M.L. Reasons and constraints to implementing an ISO 22000 food safety management system // *British Food Journal*. 2014. Vol. 116(1). P. 158–175.
17. Luis Fonseca, Domingues J.P. Quality 4.0: The Digital Transformation of Quality Management // *Quality Innovation Prosperity*. 2018. Vol. 22(3). P. 16–31.
18. Carvalho A., Sampaio P., Rebentisch E. Industry 4.0 and Quality Management: Opportunities in Food Supply Chains // *Sustainability*. 2021. Vol. 13(4). Article 2152.
19. Besterfield D.H. *Managing Quality*. 2011.
20. Womack J.P., Jones D.T. *Lean Thinking*. 2003.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

THE IMPACT OF FISCAL POLICY ON THE NATIONAL ECONOMY

Mardonov Akromjon Nusrat ogli
Assistant teacher of Tashkent State University of Economics
G-mail: akrom.mardonov@inbox.ru
ORCID: 0009-0001-1459-9080

Abstract. *This article examines the impact of fiscal policy on the development of the national economy and its role in ensuring macroeconomic stability. The study analyzes the influence of taxation, government expenditures, and budget policy on economic growth, employment, inflation, and investment activity. The research is based on theoretical approaches and macroeconomic indicators of Uzbekistan for recent years. The findings indicate that effective fiscal policy contributes to sustainable economic growth, improvement of living standards, and strengthening of financial stability. In addition, the article highlights the ongoing fiscal reforms in Uzbekistan, including tax system modernization, digitalization of tax administration, and enhancement of budget transparency. The study concludes that fiscal policy serves as one of the key instruments of state economic regulation in modern market economies.*

Keywords: *Fiscal Policy, State Budget, Taxation, Government Expenditures, Economic Growth, Inflation, Macroeconomic Stability, Investment, Budget Deficit, Uzbekistan.*

ВЛИЯНИЕ ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ

Мардонов Акромжон Нусрат оглы
Ассистент преподавателя Ташкентского государственного Экономический университет
G-mail: akrom.mardonov@inbox.ru
ORCID: 0009-0001-1459-9080

Аннотация. *В данной статье рассматривается влияние фискальной политики на развитие национальной экономики и ее роль в обеспечении макроэкономической стабильности. Анализируется влияние налогообложения, государственных расходов и бюджетной политики на экономический рост, занятость, инфляцию и инвестиционную активность. Исследование основано на теоретических подходах и макроэкономических показателях Узбекистана за последние годы. Результаты показывают, что эффективная фискальная политика способствует устойчивому экономическому росту, повышению уровня жизни и укреплению финансовой стабильности. Кроме того, в статье освещаются текущие фискальные реформы в Узбекистане, включая модернизацию налоговой системы, цифровизацию налогового администрирования и повышение прозрачности бюджета. В заключение делается вывод, что фискальная политика является одним из ключевых инструментов государственного экономического регулирования в современных рыночных экономиках.*

Ключевые слова: *Фискальная политика, Государственный бюджет, Налогообложение, Государственные расходы, Экономический рост, Инфляция, Макроэкономическая стабильность, Инвестиции, Бюджетный дефицит, Узбекистан.*

FISKAL SIYOSATNING MILLIY IQTISODIYOTGA TA’SIRI

Mardonov Akromjon Nusrat o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

assistent o‘qituvchisi
G-mail: akrom.mardonov@inbox.ru
ORCID: 0009-0001-1459-9080

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fiskal siyosatning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga ta'siri va uning makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashdagi roli o'rganiladi. Tadqiqotda soliqqa tortish, davlat xarajatlari va byudjet siyosatining iqtisodiy o‘sish, bandlik, inflyatsiya va investitsiya faoliyatiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot O‘zbekistonning so‘nggi yillardagi nazariy yondashuvlari va makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga asoslangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, samarali fiskal siyosat barqaror iqtisodiy o'sishga, turmush darajasini yaxshilashga va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga hissa qo‘shadi. Bundan tashqari, maqolada O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan fiskal islohotlar, jumladan, soliq tizimini modernizatsiya qilish, soliq ma’muriyatini raqamlashtirish va byudjet shaffofligini oshirish ta’kidlangan. Tadqiqotda fiskal siyosat zamonaviy bozor iqtisodiyotida davlat iqtisodiy tartibga solishning asosiy vositalaridan biri bo'lib xizmat qilishi haqida xulosa chiqariladi.*

Kalit so‘zlar: *Fiskal siyosat, Davlat byudjeti, Soliqqa tortish, Davlat xarajatlari, Iqtisodiy o'sish, Inflyatsiya, Makroiqtisodiy barqarorlik, Investitsiya, Byudjet taqchilligi, O‘zbekiston.*

Introduction.

Fiscal policy is one of the most important instruments of state economic regulation in modern economies. It refers to the use of government revenues and expenditures to influence economic activity, stabilize the economy, and promote sustainable development [1]. Through taxation and public spending, governments can stimulate economic growth, reduce unemployment, control inflation, and improve social welfare.

In the context of globalization and increasing economic uncertainty, the importance of fiscal policy has significantly increased. Economic crises, inflationary pressures, and fluctuations in global markets require governments to implement effective fiscal mechanisms to maintain macroeconomic stability [2]. Developing countries, in particular, rely heavily on fiscal policy to support industrial development, attract investment, and improve infrastructure.

Uzbekistan has implemented a series of fiscal reforms aimed at modernizing the tax system, improving public financial management, and increasing economic efficiency. Recent reforms include the simplification of tax administration, reduction of tax burdens, digitalization of fiscal processes, and enhancement of budget transparency [3]. These reforms have positively influenced entrepreneurial activity and strengthened the country’s financial system.

Therefore, analyzing the impact of fiscal policy on the national economy is both scientifically and practically important.

Literature Review.

Theoretical foundations of fiscal policy were developed by classical and Keynesian economists. Adam Smith emphasized the principles of fairness, certainty, convenience, and efficiency in taxation, which remain fundamental for modern fiscal systems [4].

John Maynard Keynes highlighted the crucial role of government spending and fiscal intervention during economic downturns. According to Keynesian theory, increasing government expenditures and reducing taxes can stimulate aggregate demand and restore economic growth [5].

Modern economic studies indicate that fiscal policy directly affects macroeconomic indicators such as GDP growth, employment, inflation, and investment activity. International organizations, including the International Monetary Fund and the World Bank, emphasize the importance of effective fiscal management and transparent budget systems for sustainable development [6].

Recent studies in Uzbekistan focus on tax reforms, fiscal sustainability, and modernization of public finance management. Researchers argue that fiscal reforms implemented in recent years have improved the business environment, expanded the tax base, and increased budget revenues

[7].

Despite numerous studies on fiscal policy, there is still a need to analyze its practical impact on the national economy under current economic conditions, especially in developing countries like Uzbekistan.

Research methodology

This study employs qualitative and quantitative research methods to analyze the impact of fiscal policy on the national economy. General scientific methods such as analysis, synthesis, comparison, and statistical observation were used.

The research is based on macroeconomic data from Uzbekistan for the period 2020–2024. Data sources include reports from the Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan, the Central Bank of Uzbekistan, the International Monetary Fund, and the World Bank.

Comparative analysis was conducted to evaluate changes in state budget revenues and tax revenues over recent years. Logical and empirical methods were also applied to assess the effectiveness of fiscal reforms and their economic consequences.

Discussion.

In the modern global economic environment, the intervention of states in economic life is acquiring new content and forms. Global financial crises, economic downturns caused by pandemics, and geopolitical tensions have further strengthened the role of fiscal policy in anti-crisis programs. In such situations, there is a need to support economic activity by increasing the costs of the state budget or easing the tax burden. At the same time, the budget deficit and the increase in the public debt will necessitate the rational and balanced conduct of fiscal policy. Therefore, the correct application of fiscal policy mechanisms becomes an important factor in increasing the resistance of a country's economy to external and internal shocks.

The revenue side of fiscal policy, namely the tax system, is the most direct tool for influencing the national economy. The level of effectiveness of tax rates, tax incentives, and tax administration directly affects entrepreneurial activity, the investment climate, and business development. An unjustifiably high tax burden discourages producers and leads to the expansion of the shadow economy, while a reasonable tax policy, on the contrary, creates favorable conditions for creating new jobs, attracting investment, and accelerating economic growth. In this context, issues of optimizing the tax burden and improving the tax system have always been at the center of economic discussions.

The expenditure component of fiscal policy - the allocation of state budget funds to social and economic sectors - is also important for the development of the national economy. Government spending on education, healthcare, infrastructure, science, and innovation creates a solid foundation for long-term economic growth. Investments in human capital and modern infrastructure increase labor productivity and ensure the country's competitiveness. At the same time, inefficient and untargeted spending of budget expenditures can lead to waste of state resources and disruption of economic balance. Therefore, assessing the effectiveness of budget expenditures and concentrating them on priority areas are among the urgent tasks.

Since fiscal policy is implemented in conjunction with monetary policy, their coordination is key to ensuring macroeconomic stability. The methods of financing the state budget deficit, the state of the government securities market, and the state debt management policy directly affect the inflation rate, interest rates, and exchange rate. A mismatch between fiscal and monetary policy can lead to serious imbalances in the economy, including increased inflation or slower economic growth. Therefore, finding the optimal balance between these two policies and harmonizing them within a single economic strategy is one of the most complex and urgent issues of modern economic management.

Based on the above considerations, it can be stated that the topic of the impact of fiscal

policy on the national economy is extremely relevant, both theoretically and practically. A thorough analysis of the mechanisms of fiscal policy, a scientific study of their impact on economic growth, social welfare, and financial stability, will allow for further improvement of the state's economic policy. Research conducted within the framework of this topic will serve to develop practical recommendations for optimizing fiscal relations, rational use of state resources, and the formation of a sustainable model of economic growth. All this clearly demonstrates the high scientific and practical importance of the topic and the need for its comprehensive study.

The findings confirm that fiscal policy is one of the most effective tools for economic regulation. In Uzbekistan, fiscal reforms have positively influenced macroeconomic stability and economic development.

Table 1

Dynamics of State Budget Revenues and Tax Revenues (2020–2024)[8]

Year	State Budget Revenues (trln UZS)	Tax Revenues (trln UZS)
2020	132.9	108.7
2021	164.7	134.2
2022	208.4	170.1
2023	244.0	198.0
2024	270.5	220.0

The analysis demonstrates that fiscal policy plays a significant role in ensuring economic growth and financial stability in Uzbekistan. Government revenues and tax collections have shown steady growth during the analyzed period.

The table shows that state budget revenues nearly doubled between 2020 and 2024. Tax revenues also increased significantly, reflecting improvements in tax administration and expansion of economic activity.

The share of taxes in the state budget remained above 80 percent throughout the analyzed period, indicating the central role of taxation in public finance management. The largest share of tax revenues comes from value-added tax, corporate profit tax, and personal income tax.

The results also indicate that fiscal reforms implemented in recent years contributed to:

increased business activity;

expansion of the tax base;

reduction of the shadow economy;

improvement of investment attractiveness;

enhancement of budget stability.

Government expenditures directed toward infrastructure, industrial development, and social sectors stimulated economic growth and job creation.

Reduction of tax burdens and simplification of tax administration created favorable conditions for entrepreneurship and private sector growth. Digitalization of tax administration improved transparency and reduced administrative barriers [9].

At the same time, fiscal policy must be carefully balanced. Excessive government spending may increase inflationary pressures and lead to budget deficits. Similarly, high tax rates can discourage business activity and reduce investment incentives.

Therefore, fiscal policy should be coordinated with monetary policy to maintain economic stability. Sustainable fiscal management requires efficient allocation of public resources, effective tax collection mechanisms, and transparent budget processes [10].

The experience of Uzbekistan demonstrates that gradual fiscal reforms and modernization of public finance institutions contribute to long-term economic growth and improved living standards.

Conclusion.

The study concludes that fiscal policy has a substantial impact on the national economy

and serves as a key mechanism for ensuring macroeconomic stability. Government expenditures and taxation significantly influence economic growth, employment, investment activity, and social welfare.

Fiscal reforms implemented in Uzbekistan during recent years have strengthened the country’s financial system, improved tax administration, and increased state budget revenues. These reforms also contributed to expanding entrepreneurial activity and improving the investment climate.

For further improvement of fiscal policy effectiveness, it is necessary to:

continue modernization of the tax system;

strengthen fiscal discipline;

increase efficiency of public expenditures;

expand digitalization of fiscal administration;

maintain transparency in budget management.

Overall, effective fiscal policy remains essential for sustainable economic development and improvement of living standards in Uzbekistan.

References:

1. International Monetary Fund. *Fiscal Monitor*. Washington DC, 2024.
2. World Bank. *Global Economic Prospects*. Washington DC, 2024.
3. Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan. *Fiscal Policy Report*. Tashkent, 2024.
4. Adam Smith. *The Wealth of Nations*. London, 1776.
5. J. M. Keynes. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London, 1936.
6. OECD. *Tax Policy Reforms 2024*. Paris, 2024.
7. A. Karimov. “Fiscal Reforms and Economic Growth in Uzbekistan.” *Journal of Economics and Finance*, vol. 5, no. 2, 2024.
8. Ministry of Economy and Finance of Uzbekistan, Statistical Data, 2024.
9. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. *Macroeconomic Review*. Tashkent, 2024.
10. Sh. Shodmonov. *Economic Theory*. Tashkent, 2022.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING AHOLI HAYOT SIFATI VA IQTISODIY O‘SISH O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIKNI STATISTIK BAHOLASH

Ostonaqulov Dilshod Ismatilla o‘g‘li
iqtisodiy statistika kafedrasi
tayanch doktoranti (PhD)
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: dilshodostonakulov0@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasida aholi hayot sifati va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik usullar yordamida baholangan. Tadqiqotda yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘sishi, aholi jon boshiga daromad, inson taraqqiyoti indeksi, ta’lim va sog‘liqni saqlash ko‘rsatkichlari asosida tahlil amalga oshirilgan. Korrelyatsion tahlil natijalari iqtisodiy o‘sish bilan aholi hayot sifati ko‘rsatkichlari o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari mamlakatda barqaror iqtisodiy rivojlanish aholi farovonligini oshirishning muhim omili ekanligini tasdiqlaydi.*

Kalit so’zlar: *hayot sifati, iqtisodiy o‘sish, YaIM, inson taraqqiyoti indeksi, statistika, korrelyatsiya.*

СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ КАЧЕСТВОМ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Останакулов Дилшод Исматилла угли
докторант (PhD) кафедры
экономическая статистика
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: dilshodostonakulov0@gmail.com

Аннотация. *В данном исследовании взаимосвязь между качеством жизни населения и экономическим ростом в Республике Узбекистан оценивалась с использованием статистических методов. Исследование проводилось на основе роста валового внутреннего продукта (ВВП), дохода на душу населения, индекса человеческого развития, показателей образования и здравоохранения. Результаты корреляционного анализа показывают наличие положительной взаимосвязи между экономическим ростом и качеством жизни населения. Результаты исследования подтверждают, что устойчивое экономическое развитие страны является важным фактором повышения благосостояния населения.*

Ключевые слова: *качество жизни, экономический рост, ВВП, индекс человеческого развития, статистика, корреляция.*

STATISTICAL ASSESSMENT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION AND ECONOMIC GROWTH IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Ostonaqulov Dilshod Ismatilla ugli
PhD Student
Department of Economic Statistics
Tashkent State University of Economics
E-mail: dilshodostonakulov0@gmail.com

Abstract. *In this study, the relationship between the quality of life of the population and economic growth in the Republic of Uzbekistan was assessed using statistical methods. The study*

was conducted on the basis of gross domestic product (GDP) growth, per capita income, human development index, education and health indicators. The results of the correlation analysis show that there is a positive relationship between economic growth and the quality of life of the population. The results of the study confirm that sustainable economic development in the country is an important factor in increasing the well-being of the population.

Keywords: *quality of life, economic growth, GDP, human development index, statistics, correlation.*

Kirish

Aholi hayot sifati mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiyotda iqtisodiy o‘sishning asosiy maqsadi faqat ishlab chiqarish hajmini oshirish emas, balki aholining turmush darajasini yaxshilashdan iboratdir. Shu sababli, iqtisodiy o‘sish va hayot sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

“Kambag‘al oilalarga mansub 168 ming nafar bola davlat bog‘chalariga imtiyozli asosda qabul qilindi. Bu yildan boshlab, 208 ta bog‘chada birinchi marta inklyuziv ta’lim tizimini joriy etdik.

Ta’kidlash kerakki, yurtimizda kambag‘allik darajasi yil boshidagi 8,9 foizdan 5,8 foizga tushdi”[1]

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda iqtisodiy islohotlar natijasida yalpi ichki mahsulot hajmi, aholi daromadlari hamda ijtimoiy soha ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilanmoqda. BMT Taraqqiyot dasturi ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston yuqori inson taraqqiyoti darajasiga ega mamlakatlar qatoriga kiradi va inson taraqqiyoti indeksida 107-o‘rinni egallagan. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy o‘sish va aholi hayot sifati ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi statistik bog‘liqlikni aniqlash va baholashdan iborat.

Shu sababli, “Rasmiy statistikani tayyorlovchilar rasmiy statistikaning sifatini doimiy asosda baholab boradi. Sifat kafolatini ta’minlash uchun rasmiy statistika rasmiy statistikaning qamrovi, tushunchalari, statistik birliklari va tasniflariga taalluqli umumiy prinsiplar hamda usullar asosida tayyorlanadi va tarqatiladi”[2]

Adabiyotlar sharhi

O‘zbekiston Respublikasining aholi hayot sifati va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’siri muhim ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, u aholi daromadlari, iste’mol darajasi, kambag‘allik, bandlik, ijtimoiy himoya orqali baholanadi.

Aholi turmush darajasi va daromad darajasi — mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Insonlarning real daromadi, daromad manbalari tarkibi, daromadlar taqsimoti, kambag‘allik darajasi kabi omillar jamiyatning farovonligini baholashda asos bo‘ladi. “Statistika Qo'mitasi joriy “Living standards” statistik qatorlari orqali O‘zbekiston aholisi daromadlari va turmush sharoitlari bo‘yicha ma’lumotlarni muntazam e’lon qiladi. Ushbu maqola, stat.uz ma’lumotlariga tayangan holda, oxirgi yillar ichida aholi daromadlari, daromad tarkibi va kambag‘allik holati dinamikasini tahlil qiladi”.[4].

Ayrim tadqiqotlarda ijtimoiy himoya xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik usullar orqali tahlil qilinib, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosat aholining real daromadlari va turmush sharoitlariga bevosita ta’sir ko‘rsatishi asoslab berilgan.

“O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy himoya xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlik 2020–2025 yillar statistik ma’lumotlari asosida ilmiy jihatdan tahlil qilinadi ” [5].

“O'zbekiston aholisi turmush darajasining statistik tahlilini kompleks yondashuv asosida o'rganadi. Maqolada turmush darajasining nazariy asoslari, uning ijtimoiy-iqtisodiy siyosat samaradorligini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkich sifatidagi ahamiyati ko'rib chiqildi. Aholi daromadlari va xarajatlarini tartibga solish bo'yicha siyosatlarning natijalarini baholashda turmush

darajasi markaziy o'rin tutadi.”[6]

Ba’zi tadqiqotlarda inflyatsiya jarayonlari va aholi real daromadlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ham tahlil qilingan. Inflyatsiya darajasining oshishi aholi xarid qobiliyatini pasaytirishi va natijada turmush darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan. Shu sababli real daromadlar ko‘rsatkichlari aholi farovonligini baholashda muhim iqtisodiy indikator sifatida qaraladi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston iqtisodiyotiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarda hududlar kesimida aholi daromadlari, bandlik darajasi, kambag‘allik darajasi hamda daromadlar taqsimotidagi farqlar tahlil qilinib, hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish masalalari alohida e’tibor markazida bo‘lgan. Mazkur tadqiqotlar aholining hayot sifati iqtisodiy o‘sish, bandlik darajasi va ijtimoiy siyosat bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. ‘Ushbu maqolada O`zbekiston Respublikasi aholisining turmush darajasi bir qancha omillar ta`siri doirasida o`rganilgan. Aholi turmush darajasi o`rganilib, tahlil qilingan” [7]

“Mazkur maqolada inflatsiya jarayonlarining aholi real daromadlariga ta’siri iqtisodiy tahlil asosida o‘rganilgan. Tadqiqotda inflatsiyaning asosiy omillari, uning aholi daromadlari va xarid qobiliyatiga ko‘rsatadigan ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, narxlar darajasining o‘sishi natijasida aholining farovonligi, turmush sifati hamda ijtimoiy tengsizlik darajasining o‘zgarish tendensiyalari yoritilgan.”[8].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda dinamik qatorlar tahlili, taqqoslash usuli, korrelyatsion tahlil, indeks usuli, statistik tahlil kabi usullaridan foydalanildi.

Hayot sifatini baholashda aholi jon boshiga daromad, kutilayotgan umr davomiyligi, ta’lim darajasi, inson taraqqiyoti indeksi (HDI), bandlik darajasi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanildi:

Tahlil va natijalar

Har qanday davlatning asosiy maqsadlaridan biri iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va aholi farovonligini oshirish hisoblanadi. Iqtisodiy o‘sish mamlakatda ishlab chiqarish hajmining ortishi, daromadlarning ko‘payishi va yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga xizmat qiladi. Aholi hayot sifati esa daromadlar, sog‘liqni saqlash, ta’lim, bandlik, uy-joy sharoiti va ijtimoiy himoya kabi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida aholi hayot sifati va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi. Iqtisodiy o‘sish mamlakatda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmining ortishi bilan tavsiflanadi. Uning asosiy ko‘rsatkichi yalpi ichki mahsulot (YaIM) hisoblanadi. YaIMning o‘sishi aholi jon boshiga YaIM va turmush darajasining oshishiga zamin yaratadi.

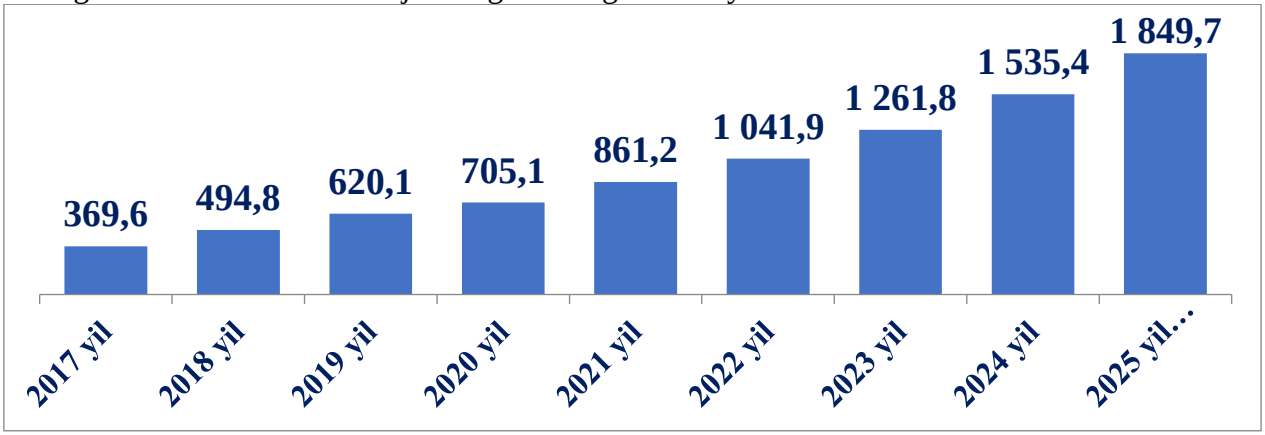

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasida 2017-2025 yillar bo‘yicha yalpi ichki mahsulot hajmining o ‘zgarish dinamikasi*

**O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tizilgan.*

2017–2025-yillar davomida ko‘rsatkichlarning izchil va jadal o‘sish tendensiyasi aks etgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, 2017-yilda ko‘rsatkich 369,6 birlikni tashkil etgan bo‘lsa, 2018-yilda 494,8 birlikka yetib, avvalgi yilga nisbatan 125,2 birlik yoki qariyb 33,9 foizga oshgan. 2019-yilda esa ko‘rsatkich 620,1 birlikni tashkil etib, o‘sish sur’ati saqlanib qolgan.

2020-yilda ko‘rsatkich 705,1 birlikka yetgan bo‘lib, bu davrda ham ijobiy o‘sish kuzatilgan. 2021-yilda ko‘rsatkich 861,2 birlikni tashkil etib, 2020-yilga nisbatan 156,1 birlikka oshgan. Mazkur davrda o‘sish sur’atlarining yanada tezlashgani kuzatiladi.

2022-yilda ko‘rsatkich ilk bor ming birlikdan oshib, 1 041,9 birlikka yetgan. Bu esa 2017-yildagi darajadan qariyb uch baravar yuqori natijani anglatadi. 2023-yilda ko‘rsatkich 1 261,8 birlikni tashkil etib, o‘sish davom etgan. Ayniqsa, 2023-yildan boshlab ko‘rsatkichlarning keskin ortishi kuzatiladi.

2024-yilda ko‘rsatkich 1 535,4 birlikka yetib, avvalgi yilga nisbatan 273,6 birlikka oshgan. Eng yuqori natija esa 2025-yilda qayd etilgan bo‘lib, ko‘rsatkich 1 849,7 birlikni tashkil etgan. Bu 2017-yildagi ko‘rsatkichdan qariyb 5 baravar yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, 2017–2025-yillar oralig‘ida ko‘rsatkich 369,6 birlikdan 1 849,7 birlikka oshib, 1 480,1 birlikka yoki taxminan 400 foizga ko‘paygan. Grafik ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur davr davomida o‘sish barqaror bo‘lib, ayniqsa 2022–2025-yillarda rivojlanish sur’atlari sezilarli darajada jadallashgan. Bu holat sohada investitsiyalar hajmining ortishi, yangi loyihalarning amalga oshirilishi, texnologik yangilanishlar va bozor talabining kengayishi bilan izohlanishi mumkin. Natijada, tahlil qilinayotgan ko‘rsatkich yil sayin mustahkam o‘sish dinamikasini namoyon etib, 2025-yilda eng yuqori darajaga erishgan. (1-rasm)

2017–2025-yillar davomida ko‘rsatkichlarning muntazam va yuqori sur’atlarda o‘sib borishi aks etgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, 2017-yilda ko‘rsatkich 11 412 birlikni tashkil etgan bo‘lsa, 2018-yilda 15 014 birlikka yetib, 3 602 birlikka yoki 31,6 foizga oshgan. Bu davrda ko‘rsatkichning sezilarli darajada o‘sishi sohada rivojlanish jarayonlari faollashganini ko‘rsatadi.

2019-yilda ko‘rsatkich 18 466 birlikka yetib, avvalgi yilga nisbatan 3 452 birlikka ko‘paygan. 2020-yilda esa ko‘rsatkich 20 597 birlikni tashkil etib, o‘sish davom etgan bo‘lsa-da, o‘sish sur’ati nisbatan sekinlashgan. Bunga iqtisodiy jarayonlardagi o‘zgarishlar yoki tashqi omillarning ta’siri sabab bo‘lishi mumkin.

2021-yilda ko‘rsatkich 24 665 birlikka yetib, 2020-yilga nisbatan 4 068 birlikka oshgan. 2022-yilda esa 29 227 birlik qayd etilib, ko‘rsatkich ilk bor 29 mingdan oshgan. Bu davrda o‘sish sur’atlarining yana jadallashgani kuzatiladi.

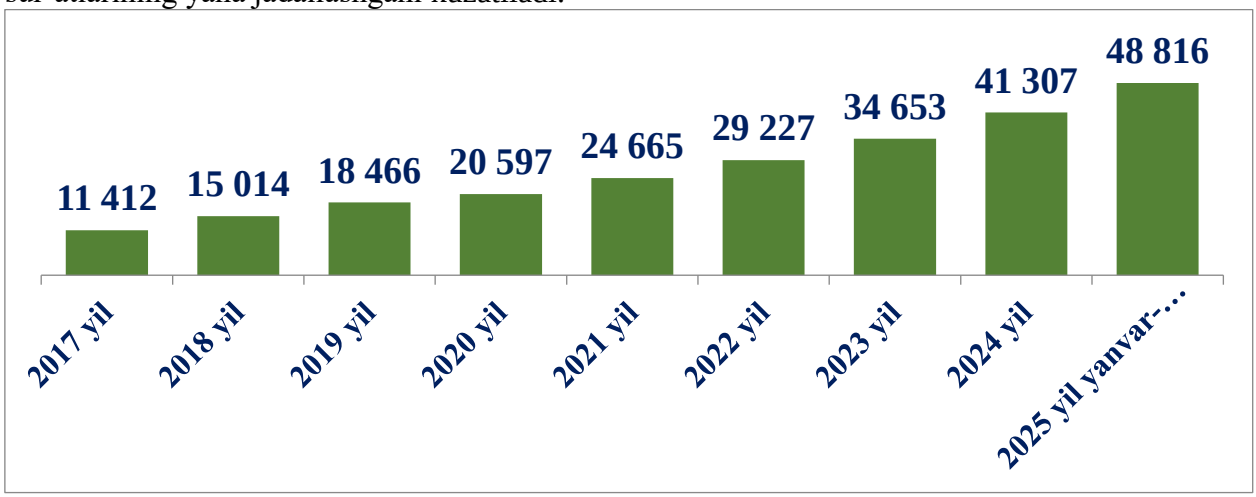

2-rasm. O‘zbekiston Respublikasida 2017-2025 yillar bo‘yicha aholi jon boshiga YaIM*, ming so‘m

**O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tizilgan.*

2023-yilda ko‘rsatkich 34 653 birlikni tashkil etib, avvalgi yilga nisbatan 5 426 birlikka

ortgan. 2024-yilda esa 41 307 birlik qayd etilib, yillik o‘sish hajmi 6 654 birlikni tashkil qilgan. Mazkur davrda ko‘rsatkichning tez sur’atlarda oshib borishi tahlil qilinayotgan sohada kengayish va samaradorlikning ortib borayotganidan dalolat beradi.

Eng yuqori natija 2025-yilda kuzatilgan bo‘lib, ko‘rsatkich 48 816 birlikka yetgan. Bu 2024-yilga nisbatan 7 509 birlikka ko‘pdir. Shuningdek, 2017-yil bilan taqqoslaganda ko‘rsatkich 37 404 birlikka oshgan va qariyb 4,3 baravarga ko‘paygan.

Umuman olganda, 2017–2025-yillar oralig‘ida ko‘rsatkichlar barqaror o‘sish dinamikasini namoyon etgan. Dastlabki yillarda o‘sish nisbatan mo‘tadil bo‘lgan bo‘lsa, 2021-yildan keyin o‘sish sur’atlari sezilarli darajada tezlashgan. Ayniqsa, 2023–2025-yillarda mutlaq o‘sish hajmlarining yil sayin ortib borishi kuzatiladi. Bu holat tahlil qilinayotgan yo‘nalishda investitsiyalar hajmining ko‘payishi, ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko‘lamining kengayishi, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hamda bozor talabining ortishi bilan izohlanishi mumkin. Natijada, ko‘rsatkichlar butun davr davomida uzluksiz o‘sib, 2025-yilda eng yuqori darajaga erishgan.(2-rasm)

2017–2025-yillar davomida ko‘rsatkichning o‘zgarish dinamikasi foizlarda aks ettirilgan bo‘lib, tahlil natijalari mazkur davrda asosan ijobiy o‘sish tendensiyasi kuzatilganligini ko‘rsatadi. Ko‘rsatkichlarning 100 foizdan yuqori bo‘lishi tahlil qilinayotgan soha yoki jarayonning oldingi yilga nisbatan kengayganini va rivojlanganini anglatadi.

2017-yilda ko‘rsatkich 104,7 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2018-yilda 105,7 foizga yetib, 1 foiz punktga oshgan. 2019-yilda esa o‘sish sur’ati yanada jadallashib, 106,8 foizni tashkil qilgan. Bu davrda sohada barqaror rivojlanish kuzatilgan bo‘lib, ko‘rsatkichlar yilma-yil ortib borgan.

2020-yilda ko‘rsatkich 101,6 foizga tushib ketgan va tahlil qilinayotgan davr ichidagi eng past natija qayd etilgan. Bu holat iqtisodiy faollikning pasayishi, tashqi iqtisodiy omillar yoki global inqirozlarning ta’siri bilan izohlanishi mumkin. Shunga qaramay, ko‘rsatkich 100 foizdan yuqori bo‘lib qolganligi sababli o‘sish to‘liq to‘xtamagan, balki sezilarli darajada sekinlashganini anglatadi.

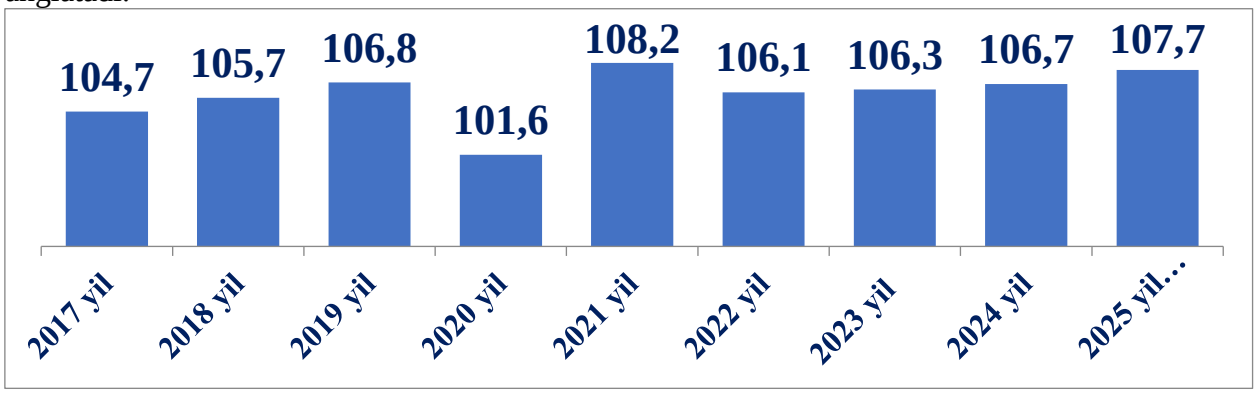

3-rasm. O‘zbekiston Respublikasida 2017-2025 yillar bo‘yicha YaIMning o‘sish sur’atlari*, %

O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tizilgan.

2021-yilda ko‘rsatkich keskin tiklanib, 108,2 foizga yetgan va butun davr mobaynidagi eng yuqori natija qayd etilgan. Bu 2020-yildagi pasayishdan so‘ng sohaning tez sur’atlarda tiklanganini hamda rivojlanish jarayonlari faollashganini ko‘rsatadi. Mazkur natija iqtisodiy faoliyatning qayta tiklanishi, investitsiyalar hajmining ortishi va bozor talabining kengayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

2022-yilda ko‘rsatkich 106,1 foizga tushgan bo‘lsa-da, yuqori o‘sish darajasi saqlanib qolgan. 2023-yilda 106,3 foiz, 2024-yilda 106,7 foiz va 2025-yilda 107,7 foiz ko‘rsatkichlari qayd etilgan. Ushbu yillarda o‘sish sur’atlari nisbatan barqaror bo‘lib, har yili ma’lum darajada yaxshilanib borgan. Ayniqsa, 2024–2025-yillarda kuzatilgan ijobiy dinamika sohaning rivojlanish imkoniyatlari yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, 2017–2025-yillar davomida

ko‘rsatkichlar 101,6 foizdan 108,2 foizgacha bo‘lgan oraliqda shakllangan. Davr boshida 104,7 foiz bo‘lgan ko‘rsatkich 2025-yilga kelib 107,7 foizga yetgan, ya’ni 3 foiz punktga oshgan. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, qisqa muddatli pasayishlarga qaramasdan, umumiy tendensiya ijobiy bo‘lib, sohada barqaror o‘sish va rivojlanish jarayonlari saqlanib qolgan. Bu esa tahlil qilinayotgan yo‘nalishning iqtisodiy samaradorligi va barqaror rivojlanish salohiyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi.

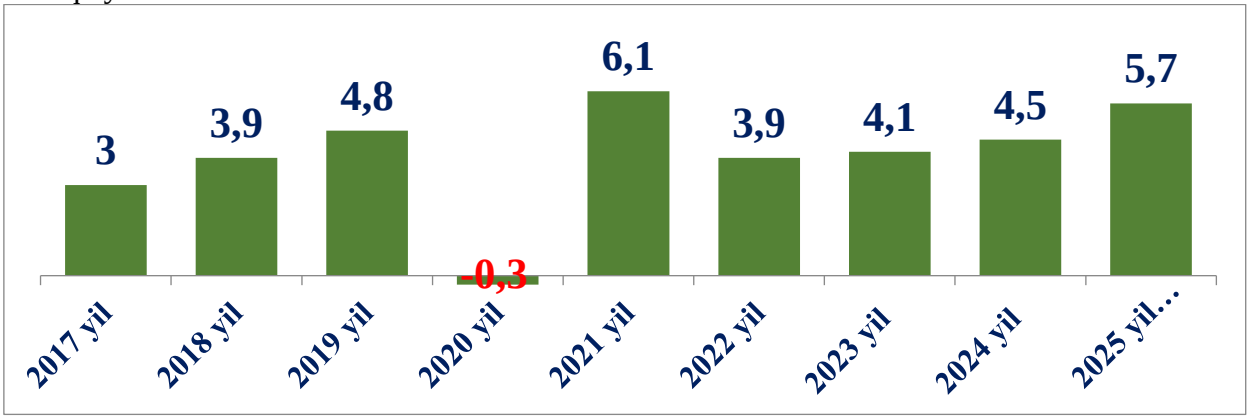

4-rasm. O‘zbekiston Respublikasida 2017-2025 yillar bo‘yicha aholi jon boshiga YAIMning o‘sish sur’atlari*, %

**O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tizilgan.*

2017–2025-yillar davomida ko‘rsatkichlar 3 foizdan 5,7 foizgacha bo‘lgan oraliqda shakllangan. Davr boshida 3 foiz bo‘lgan ko‘rsatkich 2025-yilga kelib 5,7 foizga yetgan, ya’ni 2,7 foiz punktga oshgan. (4-rasm)

Olingan natijalar iqtisodiy nazariya va xalqaro amaliyot bilan mos keladi. YAIMning o‘sishi davlat byudjeti daromadlarini oshiradi, bu esa ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada aholi turmush darajasi yaxshilanadi.

Biroq, iqtisodiy o‘sishning o‘zi hayot sifatini to‘liq ifodalamaydi. Hayot sifati daromadlar tengsizligi, ekologik holat, sog‘liqni saqlash sifati, ta’lim tizimi samaradorligi, ijtimoiy himoya darajasiga ko‘plab omillarga bog‘liqdir.

Shuning uchun iqtisodiy siyosatda nafaqat YaIM hajmini oshirish, balki inson kapitaliga investitsiyalarni ko‘paytirish ham muhim hisoblanadi. Inson taraqqiyoti indeksining tarkibiy qismlari ham aynan shu omillarga asoslanadi.

Xulosa

Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy o‘sish va aholi hayot sifati o‘rtasida kuchli musbat bog‘liqlik mavjud. YaIMning o‘sishi aholi daromadlari, bandlik darajasi va ijtimoiy farovonlikning oshishiga xizmat qilmoqda. 2025-yilda iqtisodiy o‘sish sur’atlarining yuqori bo‘lishi natijasida aholi real daromadlari ham sezilarli darajada oshgan. Shu bilan birga, hududlararo tengsizlikni kamaytirish, kambag‘allikni qisqartirish va ijtimoiy xizmatlar sifatini yaxshilash hayot sifatini yanada oshirishning muhim omillari hisoblanadi. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy o‘sish va aholi hayot sifati o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Korrelyatsion tahlil natijalariga ko‘ra, YAIM o‘sishi aholi daromadlari, inson taraqqiyoti indeksi va boshqa ijtimoiy ko‘rsatkichlarning yaxshilanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Kelgusida aholi hayot sifatini yanada oshirish uchun:

1. iqtisodiy o‘sishning inklyuzivligini ta’minlash;
2. ta’lim va sog‘liqni saqlashga investitsiyalarni ko‘paytirish;
3. kambag‘allik va daromadlar tengsizligini kamaytirish;
4. hududlar o‘rtasidagi rivojlanish tafovutlarini qisqartirish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, iqtisodiy o‘sish va aholi hayot sifati bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, barqaror rivojlanish strategiyasining asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – 26.12.2025 y. // President.uz.. – URL: https://president.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-158-sonli Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/-6600413.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Rasmiy statistika to‘g‘risida” gi O‘RQ - 707 – sonli qonuni. 2021 yil. 11 avgust. . www.lex.uz.

4. B.Egamov, K.Sharipov. “O‘zbekiston aholi turmush darajasi va daromadlar statistik tahlili”// Vol. 3 No. 12 (2025). Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation. https://innovativepublication.uz/index.php/jelsi/index.

5. D.Niyozmetov. Ijtimoiy himoya xarajatlari va aholi farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlik: o‘zbekiston misolida statistik tahlil//vol. 76 no. 6 (2025). Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali / 76-son. 6-qism.

6. J, Xalimjonov. Aholi turmush darajasi statistikasi // Vol. 50 No. 1 (2025). Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari konferensiyasi_50-son_1-to'plam.

7. Yuldasheva, N., & Yuldashev, X. (2024). O`zbekistonda aholi turmush darajasini statistik tahlili// *Modern Science and Research*, *3*(12), 174–177. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/49470.

8. B.U Shermuhammedov, Z. Sh.Turg’unova. Inflatsiya va aholining real daromadlari o’rtasidagi bog’liqlik// Vol. 72 No. 3 (2025): Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali | 72-son | 3-qism.

9. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasiining rasmiy sayt.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MILLIY FOND BOZORIDA AKSIYALARNI OMMAVIY JOYLASHTIRISH MEXANIZMLARINI TRANSFORMATSIYA QILISH YO‘LLARI

Babaxanova Nozima Saidakbarovna
“LED Design Group” MCHJ
iqtisodiy-moliyaviy direktori
E-mai: nozimababaxanova@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada milliy fond bozorida aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO) mexanizmlarini transformatsiya qilish va modernizatsiyalash yo‘llari tadqiq etilgan. Bugungi kunda an’anaviy joylashtirish usullarining samaradorligi, raqamli texnologiyalar (FinTech) va innovatsion platformalarni joriy etish orqali bozor infratuzilmasini yangilash zaruriyati tahlil qilingan. Maqolada milliy bozorning o‘ziga xos xususiyatlari, xususan, likvidlilik darajasi pastligi va institutsional investorlar yetishmovchiligi sharoitida IPO jarayonlarini shaffoflashtirish hamda anderrayting faoliyatini raqamli monitoring qilish mexanizmlari o‘rganilgan. Tadqiqot yakunida milliy fond bozorining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va ommaviy joylashtirish mexanizmlarini tubdan transformatsiya qilishga qaratilgan ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Fond bozori, IPO, ommaviy joylashtirish, transformatsiya, raqamli platformalar, anderrayting, kapital bozori, milliy iqtisodiyot, likvidlilik, FinTech.*

СПОСОБЫ ТРАНСФОРМАЦИИ МЕХАНИЗМОВ ПУБЛИЧНОГО РАЗМЕЩЕНИЯ АКЦИЙ НА НАЦИОНАЛЬНОМ ФОНДОВОМ РЫНКЕ

Бабаханова Нозима Сайдакбаровна
экономический и финансовый
директор ООО «LED Design Group»
E-mai:nozimababaxanova@gmail.com

Abstract. *This article explores the ways of transforming and modernizing the mechanisms of initial public offerings (IPOs) in the national stock market. It analyzes the efficiency of traditional placement methods and the necessity of upgrading the market infrastructure through the implementation of digital technologies (FinTech) and innovative platforms. The study examines the specific characteristics of the domestic market, particularly low liquidity levels and a shortage of institutional investors, focusing on enhancing IPO transparency and introducing digital monitoring mechanisms for underwriting activities. Concluding the research, practical proposals and scientific recommendations are developed aimed at increasing the investment attractiveness of the national stock market and fundamentally transforming public offering mechanisms.*

Keywords: *Stock market, IPO, public offering, transformation, digital platforms, underwriting, capital market, national economy, liquidity, FinTech.*

WAYS TO TRANSFORM THE MECHANISMS OF PUBLIC PLACEMENT OF SHARES ON THE NATIONAL STOCK MARKET

Babaxanova Nozima Saidakbarovna
Economic and Financial
Director of “LED Design Group” LLC
E-mail: nozimababaxanova@gmail.com

Аннотация. *В данной статье исследуются пути трансформации и модернизации механизмов публичного размещения акций (IPO) на национальном фондовом рынке. Анализируется эффективность традиционных методов размещения и необходимость*

обновления рыночной инфраструктуры за счет внедрения цифровых технологий (FinTech) и инновационных платформ. В работе рассматриваются специфические особенности отечественного рынка, в частности низкий уровень ликвидности и нехватка институциональных инвесторов, с упором на повышение прозрачности процессов IPO и внедрение механизмов цифрового мониторинга андеррайтинговой деятельности. В заключении исследования разработаны научно-практические предложения и рекомендации, направленные на повышение инвестиционной привлекательности национального фондового рынка и коренную трансформацию механизмов публичного размещения.

Ключевые слова: *Фондовый рынок, IPO, публичное размещение, трансформация, цифровые платформы, андеррайтинг, рынок капитала, национальная экономика, ликвидность, FinTech.*

Kirish

Global moliya tizimi sharoitida iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi milliy fond bozorining rivojlanganlik darajasiga bevosita bog‘liq. Korxonalarni muqobil moliyalashtirish va investitsiyalarni jalb etishda aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO) muhim vosita hisoblanadi. Biroq ko‘plab o‘tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda, jumladan O‘zbekistonda ham, an’anaviy IPO mexanizmlarining texnologik va institutsional cheklovlari yirik kapital oqimlarini jalb qilish imkoniyatlarini pasaytirmoqda. Shu bois fond bozorining tashkiliy-huquqiy va texnologik asoslarini modernizatsiya qilish investitsion siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Milliy fond bozori infratuzilmasining xalqaro standartlarga to‘liq mos kelmasligi IPO samaradorligini cheklamoqda. Birja, kliring va depozitariy tizimlari o‘rtasidagi integratsiyaning yetarli emasligi tranzaksiya xarajatlari va hisob-kitob muddatlarining ortishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa xorijiy investorlar ishtirokini kamaytirib, kapital oqimlarining erkin harakatlanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Shuning uchun fond bozori institutsional arxitekturasini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish va ommaviy joylashtirish mexanizmlarini modernizatsiya qilish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Milliy fond bozorida aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO – Initial Public Offering) mexanizmlarini takomillashtirish va transformatsiya qilish masalalari so‘nggi yillarda xalqaro moliya bozorlarida keng tadqiq etilayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Aksiyalarni ommaviy joylashtirish korxonalarning investitsiya resurslarini jalb etish, korporativ boshqaruv sifatini oshirish hamda kapital bozorining likvidligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ushbu yo‘nalishda nazariy va amaliy tadqiqotlar ko‘lami kengayib bormoqda.

Kapital bozorlarining rivojlanishi va IPO jarayonlarining iqtisodiy o‘sishga ta’siri masalalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda fond bozori infratuzilmasining rivojlanganligi korxonalar investitsion faolligini oshirishi va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishi ta’kidlangan [1]. Mualliflarning fikricha, rivojlangan kapital bozori korporativ moliyalashtirishning muqobil manbasi sifatida bank kreditlariga qaramlikni kamaytiradi.

IPO bozorining rivojlanish tendensiyalari va zamonaviy transformatsiyasi bo‘yicha tadqiqotlarda aksiyalarni ommaviy joylashtirish jarayonida raqamli texnologiyalar, elektron savdo platformalari va fintech yechimlarining roli ortib borayotgani qayd etilgan [2]. Ushbu omillar investorlar bazasini kengaytirish va joylashtirish xarajatlarini qisqartirish imkonini bermoqda.

Jahon banki ekspertlari tomonidan olib borilgan izlanishlarda rivojlanayotgan mamlakatlarda fond bozorlarini rivojlantirish uchun institutsional investorlar ulushini oshirish, korporativ oshkoralikni ta’minlash va investorlar huquqlarini himoya qilish muhim omil sifatida ko‘rsatilgan [3]. Mazkur omillar IPO bozorining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xalqaro Moliya Korporatsiyasi (IFC) tadqiqotlarida korporativ boshqaruv standartlarining IPO muvaffaqiyatiga bevosita ta’siri asoslab berilgan [4]. Korporativ boshqaruvning yuqori

darajasi investorlar ishonchini oshirib, aksiyalarni muvaffaqiyatli joylashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

OECD ekspertlari kapital bozorlarini rivojlantirishda davlat ishtirokidagi korxonalarni IPO orqali xususiylashtirish tajribasini tahlil qilib, bunday amaliyot fond bozori kapitalizatsiyasini sezilarli darajada oshirishini ta’kidlaganlar [5]. Shu bilan birga, IPO jarayonlarida oshkoralik va hisobdorlikning yuqori darajada ta’minlanishi zarurligi qayd etilgan.

So‘nggi yillarda IPO narx belgilash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy izlanishlar ham faollashdi. Ritter va Welch tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda aksiyalarni birlamchi joylashtirishda narxlarning yetarlicha baholanmasligi (underpricing) muammosi hamon dolzarb ekanligi ko‘rsatib berilgan [6]. Mualliflar ushbu holat investorlar va emitentlar manfaatlari o‘rtasidagi muvozanat bilan bog‘liqligini asoslaydilar.

Osiyo va Yevropa mamlakatlari tajribasini o‘rganish asosida olib borilgan tadqiqotlarda IPO bozorlarining rivojlanishida institutsional investorlarning faolligi va ikkilamchi bozor likvidligi asosiy omillar sifatida e’tirof etilgan [7]. Bu esa milliy fond bozorlarida IPO mexanizmlarini takomillashtirishda kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston kapital bozori rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari bo‘yicha ilmiy ishlarda fond bozori infratuzilmasini modernizatsiya qilish, davlat korxonalarini IPO orqali xususiylashtirish va xorijiy investorlar ishtirokini kengaytirish masalalari ustuvor vazifalar sifatida qayd etilgan [8]. Mualliflarning fikricha, kapital bozorining raqobatbardoshligini oshirish uchun xalqaro standartlarga mos mexanizmlarni joriy etish talab etiladi.

So‘nggi ilmiy tadqiqotlarda IPO jarayonlarini raqamlashtirish, sun’iy intellekt asosida investorlar xatti-harakatlarini prognozlash hamda blokcheyn texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari tahlil qilinmoqda [9]. Ushbu innovatsion yondashuvlar fond bozorining samaradorligini oshirish va investorlar ishonchini mustahkamlashga xizmat qilishi ta’kidlanadi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili milliy fond bozorida aksiyalarni ommaviy joylashtirish mexanizmlarini transformatsiya qilishda korporativ boshqaruv, raqamlashtirish, investorlar huquqlarini himoya qilish, IPO narx belgilash mexanizmlarini takomillashtirish va fond bozori infratuzilmasini modernizatsiya qilish asosiy yo‘nalishlar ekanligini ko‘rsatmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda milliy fond bozorida aksiyalarni ommaviy joylashtirish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tizimli-funksional tahlil, institutsional yondashuv va qiyosiy tahlil usullari asosida o‘rganildi. Tadqiqotda IPO jarayonining asosiy elementlari – anderrayting, kliring va depozitariy tizimlarining samaradorligi, tranzaksiya xarajatlari hamda operatsion tezlik ko‘rsatkichlari baholandi. Shuningdek, milliy kapital bozori infratuzilmasining xalqaro standartlarga mosligi tarkibiy tafovutlar tahlili orqali o‘rganildi.

Empirik ma’lumotlar bazasi sifatida Toshkent respublika fond birjasi, Markaziy depozitariy va kapital bozorini tartibga soluvchi organlarning 2015–2026-yillardagi hisobotlari hamda London, Varshava, Seul va Qozog‘iston fond birjalari bo‘yicha ochiq ma’lumotlardan foydalanildi. Bozor ishtirokchilarining raqamli tayyorgarlik darajasi ekspert baholash va so‘rovnomalar asosida aniqlanib, balli baholash usulida tizimlashtirildi.

Tadqiqotda ommaviy joylashtirish samaradorligini baholash uchun hisob-kitoblar davri, kliring xarajatlari, transchegaraviy operatsiyalar tezligi, xorijiy investorlar faolligi hamda RegTech va SupTech texnologiyalarining joriy etilish darajasi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanildi. Olingan natijalar asosida milliy fond bozorida aksiyalarni ommaviy joylashtirish mexanizmlarini rivojlantirish bo‘yicha ssenariyli modellar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston milliy fond bozori 2015–2026-yillarda rivojlanishning yangi bosqichiga kirgan bo‘lsa-da, IPO amaliyotlarining iqtisodiyotdagi ulushi hanuz pastligicha qolmoqda. Bozor kapitallashuvining YAIMga nisbatan sekin o‘sishi kapital jalb qilishning muqobil mexanizmlari

yetarli darajada shakllanmaganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, yirik davlat korxonalarini ommaviy savdolarga chiqarishda mavjud infratuzilmaning cheklangan imkoniyatlari IPO mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini yuzaga keltirmoqda.

Amaldagi birja tizimida savdo, kliring va depozitariy xizmatlarining yetarli darajada integratsiyalashmaganligi axborot almashinuvini sekinlashtirib, operatsion risklarni oshirmoqda. Natijada emitentlar uchun kapital jalb qilish jarayoni murakkablashib, xorijiy investorlar ishtirokini cheklovchi omillar saqlanib qolmoqda.

IPO amaliyotlarida tranzaksiya xarajatlarining yuqoriligi va hisob-kitob jarayonlarining xalqaro standartlardan ortda qolishi ham muhim muammolardan biridir. T+2 tizimiga o‘tish bo‘yicha islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, infratuzilmaviy integratsiyaning yetarli emasligi sababli ayrim uzilishlar kuzatilmoqda. Shuningdek, yuqori kliring xarajatlari emitentlarning fond bozori orqali mablag‘ jalb qilishga bo‘lgan qiziqishini pasaytirib, ularni an’anaviy moliyalashtirish manbalariga yo‘naltirmoqda. Shu bois milliy fond bozorida IPO samaradorligini oshirish uchun infratuzilmaviy va institutsional islohotlarni jadallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

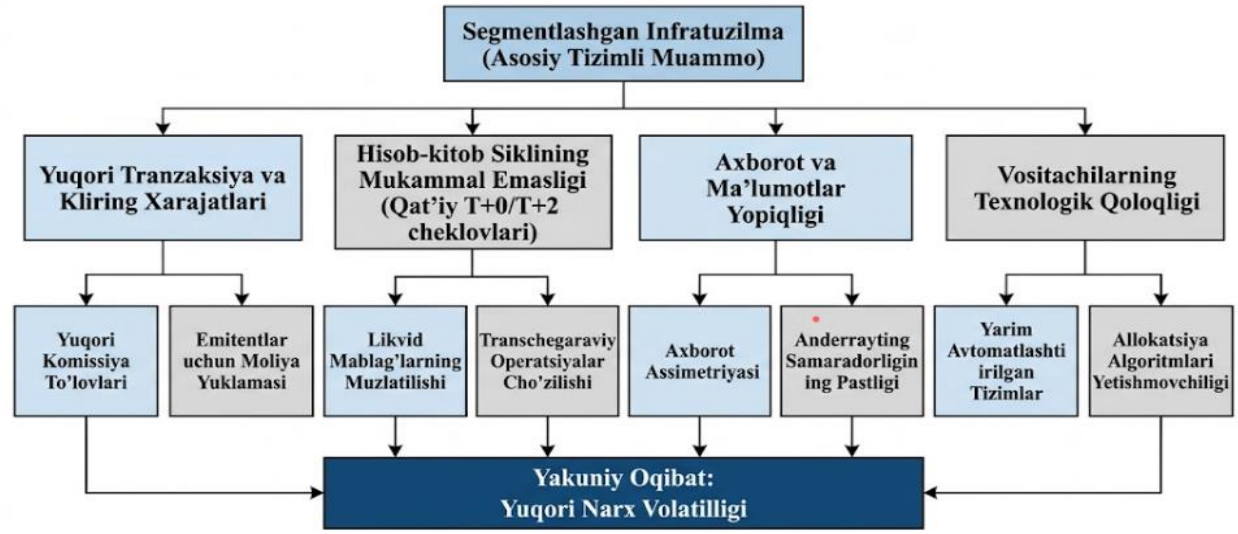

1-rasm. Milliy fond bozori infratuzilmasidagi tizimli muammolar va to‘siqlar xaritasi[17]

Tasvirlangan tizimli muammolar xaritasi ommaviy joylashtirish mexanizmlarida vujudga kelayotgan funksional uzilishlarning o‘zaro bog‘liqlik zanjirini yaqqol ochib beradi. Unga ko‘ra, infratuzilmaning fragmentlashgan tabiati bevosita tranzaksiya yuklamasining ortishiga va natijada transchegaraviy kapital harakatining sekinlashishiga sabab bo‘lmoqda. Axborot oqimlarining yopiqligi anderrayting xizmatlari sifatiga va jarayon ishtirokchilarining talabini to‘g‘ri baholashga salbiy ta’sir ko‘rsatib, bozorda adolatli narx shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Bunday sharoitda ichki va tashqi investorlar uchun risk-premium (tavakkalchilik mukofoti) darajasi sun’iy ravishda oshadi, bu esa joylashtirilayotgan aksiyalar jozibadorligini pasaytiradi. Binobarin, muammolarning ushbu iyerarxik tuzilishi transformatsiya jarayonlarini qaysi bo‘g‘indan boshlash kerakligini konseptual jihatdan belgilaydi.

Milliy fond bozorining rivojlanish darajasini xalqaro andozalar asosida xolis baholash maqsadida mintaqaviy va rivojlanayotgan boshqa fond birjalari ko‘rsatkichlari bilan qiyosiy tahlil o‘tkazildi. Ushbu qiyoslash uchun mezon sifatida hisob-kitob sikli, kliring xarajatlarining emissiya hajmiga nisbatan ulushi, xorijiy institutsional investorlar ishtiroki hamda raqamli tizimlarning joriy etilganlik darajasi tanlab olindi. Qiyosiy tahlil natijalari milliy birja platformasining raqobatbardoshlik darajasini va global kapital oqimlariga integratsiyalashuv darajasidagi tarkibiy uzilishlarni yaqqol ko‘rsatadi. Quyidagi jadvalda mazkur ko‘rsatkichlarning o‘zaro nisbati va milliy bozordagi real holat raqamli ko‘rinishda aks ettirilgan.

[17] Muallif ishlanmasi

1-jadval

Hududiy fond birjalarida ommaviy joylashtirish jarayonlarining operatsion va tranzaksiyaviy samaradorlik ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlili[18]

Birja nomi va mintaqa	Standart hisob-kitob sikli	O‘rtacha kliring xarajatlari (emissiya hajmiga nisbatan, %)	Xorijiy institutsional investorlar ulushi (%)	API tizimlarining integratsiyalashuv darajasi
Toshkent RFB (O‘zbekiston)	T+2 (cheklangan)	0.45	4.2	Quyidalar darajada
KASE (Qozog‘iston)	T+2	0.15	18.6	O‘rta-yuqori
Varshava GPW (Polsha)	T+2	0.05	42.3	To‘liq avtomatlashgan
Koreya KRX (Janubiy Koreya)	T+2	0.03	36.5	Yuqori texnologik

Qiyosiy tahlillar Toshkent respublika fond birjasida IPO jarayonlarining operatsion xarajatlari rivojlangan va mintaqaviy bozorlarga nisbatan yuqoriligini ko‘rsatadi. Xususan, kliring xarajatlarining 0,45 foiz darajasida saqlanishi emitentlar uchun qo‘shimcha moliyaviy yuk yaratmoqda. Xorijiy institutsional investorlar ulushining pastligi esa birja tizimining Euroclear va Clearstream kabi xalqaro hisob-kitob platformalari bilan integratsiyalashmaganligi hamda API infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan izohlanadi.

IPO bozorida investorlar tarkibi ham muvozanatli emas. Aksiyalarning asosiy qismi qisqa muddatli maqsadlarni ko‘zlovchi chakana investorlar tomonidan xarid qilinayotgani sababli uzoq muddatli institutsional kapital yetishmaydi. Sug‘urta kompaniyalari, pensiya va investitsiya fondlarining past faolligi esa aksiyalar narxlarining yuqori o‘zgaruvchanligiga olib kelmoqda.

Brokerlik tashkilotlarining texnologik tayyorgarligi ham yetarli darajada emas. Baholash natijalariga ko‘ra, brokerlarning faqat 15 foizi masofaviy identifikatsiya va avtomatlashtirilgan taqsimlash tizimlariga ega. Bu esa IPO davrida buyurtmalarni tezkor va shaffof qayta ishlash imkoniyatlarini cheklab, anderrayting samaradorligini pasaytirmoqda.

2-rasm.

Aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO) jarayonlarini raqamlashtiruvchi integratsiyalashgan platforma arxitekturasi[19]

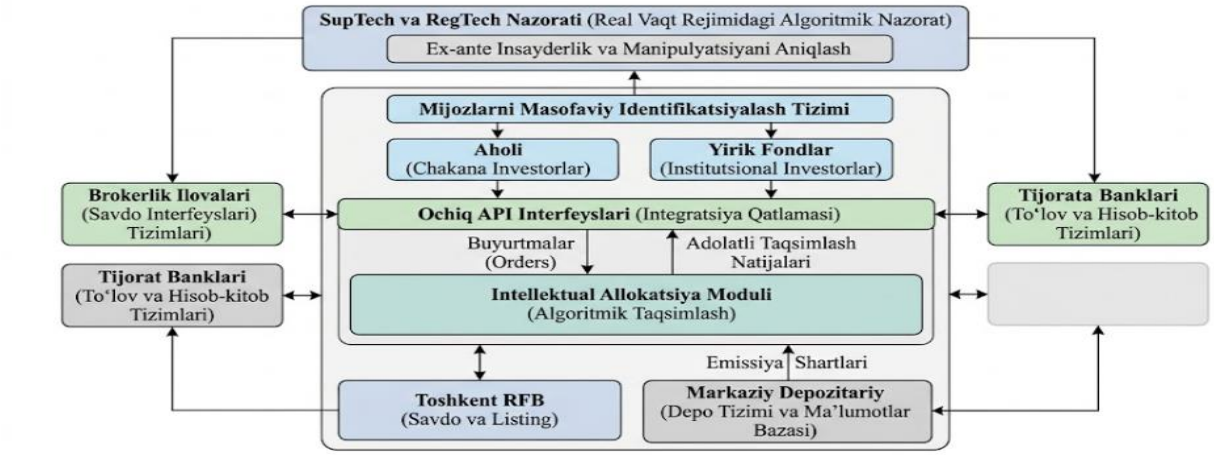

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun IPO jarayonlarini to‘liq raqamlashtirishga asoslangan integratsiyalashgan platforma modelini joriy etish zarur. Ushbu model birja, markaziy depozitariy, regulyator va investitsiya vositachilarini yagona raqamli ekotizimga birlashtirib, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, investorlar uchun qulaylik yaratish va bozor shaffofligini

[18] Muallif ishlanmasi
[19] Muallif ishlanmasi

oshirishga xizmat qiladi. Natijada milliy fond bozorining likvidligi, investitsion jozibadorligi va xalqaro raqobatbardoshligi sezilarli darajada ortadi.

Ishlab chiqilgan ushbu raqamli platforma modeli ommaviy joylashtirish jarayonida qatnashuvchi barcha sub’yektlar o‘rtasidagi munosabatlarni mutlaqo yangi sifat bosqichiga olib chiqadi. Platformaning markaziy bo‘g‘inida ochiq API interfeyslari joylashgan bo‘lib, ular orqali tijorat banklarining to‘lov tizimlari va brokerlik ilovalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri birja va depozitariy ma’lumotlar bazasiga integratsiya qilinadi. Bunday arxitektura mijozlarni milliy masofaviy identifikatsiyalash tizimlari yordamida bir necha soniya ichida ro‘yxatdan o‘tkazish va buyurtmalarni uzluksiz qabul qilish imkonini beradi. Eng muhimi, platformaga kiritilgan intellektual allokatsiya moduli aksiyalarni barcha toifadagi investorlar o‘rtasida sub’yektiv aralashuvisiz, oldindan belgilangan matematik qoidalar va algoritmlar asosida adolatli taqsimlaydi.

Raqamli platformaviy modelning joriy etilishi, shuningdek, kapital bozorini tartibga soluvchi organlar uchun "SupTech" va "RegTech" usullarini amaliyotga tatbiq etish imkonini yaratadi. Bozor nazorati tizimi an’anaviy ex-post (hodisadan keyingi monitoring) uslubidan ex-ante (real vaqt rejimidagi algoritmik nazorat) tizimiga to‘liq transformatsiya qilinadi. Insayderlik kelishuvlari, narx manipulyatsiyalari va sun’iy buyurtmalar generatori intellektual tahliliy datchiklar yordamida savdo jarayonining o‘zidayoq aniqlanadi va tezkorlik bilan cheklanadi. Bu mexanizm moliya bozorida shaffoflik va adolat mezonlarini ta’minlash orqali ham mahalliy aholining, ham xalqaro fondlarning birja tizimiga bo‘lgan ishonchini tubdan oshiradi.

Tarkibiy g‘avvoslik tahlili (structural gap analysis) natijalari milliy qonunchilik bazasini IOSCO prinsiplariga moslashtirish va dual-listing (ikki tomonlama listing) mexanizmlarining huquqiy maqomini mukammallashtirish zarurligini ko‘rsatdi. Huquqiy to‘siqlarning bartaraf etilishi va raqamli ekotizimning joriy etilishi natijasida ommaviy joylashtirishning umumiy tannorxi o‘rtacha 30-35 foizga qisqarishi prognoz qilinmoqda. Tranzaksiya va kliring xarajatlarining optimallashuvi xususiy sektor korxonalarining IPOga chiqish motivatsiyasini kuchaytiradi va bozorda likvidlik multiplikatorining ortishini ta’minlaydi. Yakuniy empirik xulosalar shuni tasdiqlaydiki, mexanizmlarni tizimli transformatsiya qilish milliy fond bozorining xalqaro nufuzli indekslar tasnifida munosib o‘rin egallashi uchun hal qiluvchi zamin bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, milliy fond bozorida amaldagi segmentlashgan infratuzilma zamonaviy raqamli moliya talablari va iqtisodiy transformatsiyalar ehtiyojlariga to‘liq javob bermaydi. Yuqori tranzaksiya xarajatlari, kliring tizimidagi kamchiliklar, texnologik uzilishlar hamda institutsional investorlar ulushining pastligi IPO samaradorligi va bozor likvidligini cheklamoqda. Shu sababli an’anaviy birja modelidan integratsiyalashgan raqamli platforma modeliga o‘tish fond bozorining raqobatbardoshligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun birja, markaziy depozitariy, regulyator va investitsiya vositachilarini yagona raqamli ekotizimga birlashtirish zarur. Ochiq API texnologiyalari, masofaviy identifikatsiya va avtomatlashtirilgan allokatsiya tizimlari IPO jarayonlarini tezlashtirib, xarajatlarni kamaytiradi hamda investorlar uchun qulaylik yaratadi.

Shuningdek, bozor nazoratini real vaqt rejimidagi SupTech va RegTech texnologiyalari asosida tashkil etish, milliy qonunchilikni IOSCO standartlariga moslashtirish, dual-listing mexanizmlarini rivojlantirish hamda sug‘urta kompaniyalari va pensiya jamg‘armalari kabi institutsional investorlar ishtirokini kengaytirish tavsiya etiladi. Ushbu chora-tadbirlar fond bozori likvidligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va milliy kapital bozorining xalqaro integratsiyasini jadallashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Levine R. Finance, Growth, and Economic Development. – Journal of Economic

Literature, 2021. – Vol. 59(4). – P. 1025–1085.

2. Baker H.K., Filbeck G., Kiymaz H. Initial Public Offerings: An International Perspective. – New York: Elsevier, 2022. – 412 p.

3. World Bank. Capital Markets Development Report 2023. – Washington DC: World Bank Publications, 2023. – 186 p.

4. International Finance Corporation (IFC). Corporate Governance and IPO Success in Emerging Markets. – Washington DC, 2023. – 142 p.

5. OECD. Capital Market Development and Public Listings 2024. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 215 p.

6. Ritter J.R., Welch I. A Review of IPO Activity, Pricing and Allocations. – Financial Markets Review, 2022. – Vol. 18(2). – P. 45–71.

7. Asian Development Bank. Developing Capital Markets in Asia 2024. – Manila: ADB Publications, 2024. – 198 p.

8. Mirzaev A., Abdullayev B. O‘zbekiston kapital bozorini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari. – Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2024. – №4. – B. 35–47.

9. PwC. Global IPO Watch Annual Review 2025. – London: PricewaterhouseCoopers, 2025. – 96 p.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT QARZ PORTFELINI RISK-DIAGNOSTIKA ASOSIDA BOSHQARISH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Tilabov Nasrulla Tashmuratovich

moliya va moliyaviy texnologiyalar kafedrasi dotsenti, i.f.n.
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: n.tilabov@tsue.uz.
ORCID 0000-0002-4412-4019

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston davlat qarz portfelini risk-diagnostika asosida boshqarish metodologiyasini takomillashtirish masalasi tahlil qilindi. Tadqiqot 2020–2025-yillar yakuniy ko‘rsatkichlari va 2026-yil I choragi bo‘yicha rasmiy davlat qarzi ma’lumotlariga, shuningdek, O‘RQ–836-son Qonun, PF–21-son Farmon,*

2026–2028-yillar uchun Fiskal strategiya va Davlat qarzini boshqarish strategiyasiga tayandi [1–4]. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, qarz/YIM ko‘rsatkichi qonuniy limitlardan past bo‘lsa-da, portfel tarkibida valyuta xatari, o‘zgaruvchan foiz stavkali qarz ulushi va kelgusi 12 oyda so‘ndiriladigan majburiyatlar monitoringi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Maqolada fiskal qoidalar, MTDS, SRDSF, DeMPA, Debt Dashboard va “risk pasporti”ni birlashtiruvchi ixcham metodologik model taklif etildi.

Kalit so‘zlar: *davlat qarzi, qarz portfeli, risk-diagnostika, MTDS, SRDSF, DeMPA, valyuta xatari, refinanslash xatari, fiskal barqarorlik.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ УПРАВЛЕНИЯ ПОРТФЕЛЕМ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА В УЗБЕКИСТАНЕ НА ОСНОВЕ РИСК-ДИАГНОСТИКИ

Тилабов Насрулла Ташмуратович

доцент кафедры финансы и финансовые технологии Ташкентского государственного экономического университета
E-mail: n.tilabov@tsue.uz. 90 991 77 34
ORCID: 0000-0002-4412-4019

Аннотация. *В статье проанализирован вопрос совершенствования методологии управления портфелем государственного долга Узбекистана на основе риск-диагностики. Исследование опирается на официальные данные о государственном долге за 2020–2025 годы и I квартал 2026 года, а также на Закон № ЗРУ–836, Указ Президента № ПФ–21, Фискальную стратегию на 2026–2028 годы и Стратегию управления государственным долгом [1–4]. Результаты показывают, что, несмотря на то что показатель долга к ВВП остается ниже установленных законодательных лимитов, в структуре долгового портфеля сохраняют актуальность валютный риск, доля долга с плавающей процентной ставкой и мониторинг обязательств, подлежащих погашению в течение следующих 12 месяцев. В статье предложена компактная методологическая модель, объединяющая фискальные правила, MTDS, SRDSF, DeMPA, Debt Dashboard и «паспорт риска».*

Ключевые слова: *государственный долг, долговой портфель, риск-диагностика, MTDS, SRDSF, DeMPA, валютный риск, риск рефинансирования, фискальная устойчивость.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IMPROVING THE METHODOLOGY FOR MANAGING UZBEKISTAN’S PUBLIC DEBT PORTFOLIO BASED ON RISK DIAGNOSTICS

Tilabov Nasrulla Tashmuratovich

Finance and financial technologies
department associate professor
Tashkent State the University of Economics
ORCID: 0000-0002-4412-4019

Abstract. *The article analyzes the issue of improving the methodology for managing Uzbekistan’s public debt portfolio based on risk diagnostics. The study is based on official public debt data for 2020–2025 and the first quarter of 2026, as well as Law No. ZRU–836, Presidential Decree No. PF–21, the Fiscal Strategy for 2026–2028, and the Public Debt Management Strategy [1–4]. The findings show that although the debt-to-GDP ratio remains below the legally established limits, currency risk, the share of debt with variable interest rates, and the monitoring of obligations maturing within the next 12 months remain relevant issues in the structure of the debt portfolio. The article proposes a compact methodological model that integrates fiscal rules, MTDS, SRDSF, DeMPA, the Debt Dashboard, and a “risk passport.”*

Keywords: *public debt, debt portfolio, risk diagnostics, MTDS, SRDSF, DeMPA, currency risk, refinancing risk, fiscal sustainability.*

Kirish

Davlat qarz siyosati zamonaviy iqtisodiy sharoitda faqat budjet taqchilligini moliyalashtirish vositasi sifatida emas, balki makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan strategik boshqaruv instrumenti sifatida namoyon bo‘lmoqda. U fiskal siyosatning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, suveren kredit reytingi, xalqaro moliya bozorlari ishonchi va investitsion muhit jozibadorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli davlat qarzi iqtisodiy siyosatning passiv elementi emas, balki faol boshqariladigan tizimli omil sifatida qaralishi lozim.

Bundan tashqari, davlat qarzi ichki kapital bozorini rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Davlat obligatsiyalarining chiqarilishi orqali moliya bozorida benchmark foiz stavkalari shakllanadi, bu esa xususiy sektor uchun ham moliyalashtirish sharoitlarini belgilab beradi. Natijada davlat qarz siyosati nafaqat budjet ehtiyojlarini qondirishga, balki iqtisodiyotda uzoq muddatli investitsion resurslar oqimini kengaytirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, davlat qarzini baholashda faqat qarzning YaIMga nisbati kabi umumiy indikatorlarga tayanish yetarli emas. Qarz portfelining valyuta tarkibi, foiz stavkalari tuzilmasi, muddatlar profili hamda qayta moliyalashtirish xatarlari kompleks tarzda tahlil qilinishi zarur. Bunday yondashuv fiskal xavflarni aniqroq baholash, qarz barqarorligini ta’minlash va samarali qarz boshqaruvi strategiyasini ishlab chiqishga imkon beradi.

O‘zbekistonda “Davlat qarzi to‘g‘risida”gi Qonun davlat qarzi munosabatlari, vakolatlar va nazorat mexanizmlarini huquqiy jihatdan belgilaydi [1].2026–2028 yillar uchun Fiskal strategiya va Davlat qarzini boshqarish strategiyasi esa defitsit intizomi, qarz limitlari, portfel risklari va moliyalashtirish ssenariylarini o‘zaro bog‘laydi [3; 4]. PF–21-son Farmonda strategik maqsadlar ijrosini monitoring qilish, raqamli platformalar va natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv talablari kuchaytirilgani qarz siyosati uchun ham muhim metodologik asos yaratadi [2].

Maqolaning maqsadi - O‘zbekiston davlat qarz portfeli bo‘yicha 2020–2026 yillar kesimidagi risk indikatorlarini tizimlashtirish, 3-jadvalda to‘liq risk-diagnostika matritsasini shakllantirish va DSc dissertatsiya mavzusiga mos takomillashtirilgan metodologik modelni asoslashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Adabiyotlar sharhi davlat qarz siyosatini uch blokda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi: birinchisi — huquqiy-fiskal qoidalar va limitlar; ikkinchisi — portfelning xarajat-xatar

muvozanati; uchinchisi — institutsional monitoring, audit va raqamli tahlil sifati. Quyidagi ixcham jadval maqolada foydalanilgan asosiy nazariy-metodik manbalarni jamlaydi.

1-jadval.

Tadqiqotda foydalanilgan asosiy manbalar sharhi*

T/r	Muallif va manbalar	Adabiyot nomi	Maqoladagi ahamiyati
[1]	O‘zbekiston Respublikasi	“Davlat qarzi to‘g‘risida”gi O‘RQ–836-son Qonun	Qarz chegaralari, vakolatlar va parlament nazorati asosini belgilaydi
[2]	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti-ning “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 16.02.2026 yildagi PF-21-sonli Farmoni	Strategik monitoring, natijadorlik va raqamli platforma talablarini kuchaytiradi
[3]	Iqtisodiyot va moliya vazirligi	Fiskal strategiya 2026–2028; Davlat qarzini boshqarish strategiyasi	Defitsit, qarz/YIM, portfel xatari va moliyalashtirish ssenariylarini bog‘laydi
[4]	Alessandro Missale	Public Debt Management	Valyuta, indeksatsiya va muddat tarkibining qarz xatariga ta’sirini asoslaydi
[5]	Graeme Wheeler	Sound Practice in Government Debt Management	Qarz boshqaruvi, bozor bilan ishlash va aktiv-majburiyat yondashuvini yoritadi
[6]	E. Currie, J.-J. Dethier, E. Togo; M. Melecky	Institutional Arrangements for Public Debt Management; A Cross-Country Analysis of Public Debt Management Strategies	Vakolatlar, nazorat, benchmark va ochiq e’lon qilinadigan indikatorlarni asoslaydi
[7]	IMF va World Bank	SRDSF, MTDS, DeMPA va Revised Guidelines metodologiyalari	Stress-test, xarajat-xatar tahlili, audit, IT tizimlari va institutsional sifatni baholaydi

*Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi.

Ushbu 1-jadval milliy hujjatlar, Jahon banki va XVJ metodologiyalari asosida muallif tomonidan tuzildi. Mazkur manbalar asosida maqola risk-diagnostika yondashuvini ilgari suradi: qarz strategiyasi ochiq indikatorlarga [6], portfel tarkibi valyuta va muddat xatarlariga [4], institutsional sifat esa audit, monitoring va hisobotga [6; 7] bog‘lanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda hujjatli tahlil, dinamik qatorlar, nisbiy ko‘rsatkichlar, qiyosiy-institutsional tahlil va risk-matritsa usullaridan foydalanildi. Empirik baza sifatida 2020–2025-yillar yakuniy ko‘rsatkichlari hamda 2026-yil I choragi bo‘yicha davlat qarzi jadvallari olindi. Asosiy indikatorlar: jami davlat qarzi, qarz/YIM nisbati, tashqi va ichki qarz ulushi, chet el valyutasiga sezgir qarz, o‘zgaruvchan foiz stavkali qarz va kelgusi 12 oyda so‘ndiriladigan majburiyatlar.

Risk-diagnostika matritsasi uch amaliy savolga javob beradi: qarz qaysi valyutada jamlangan, foiz xarajatlari qanchalik o‘zgaruvchan va yaqin davrda qayta moliyalashtirish bosimi qanday shakllanmoqda. Shu asosda har bir yil bo‘yicha umumiy baho “o‘rta”, “o‘rta-yuqori” yoki “yuqori” darajada belgilanadi.

1-rasm.

Davlat qarz portfelini risk-diagnostika asosida boshqarish modeli*

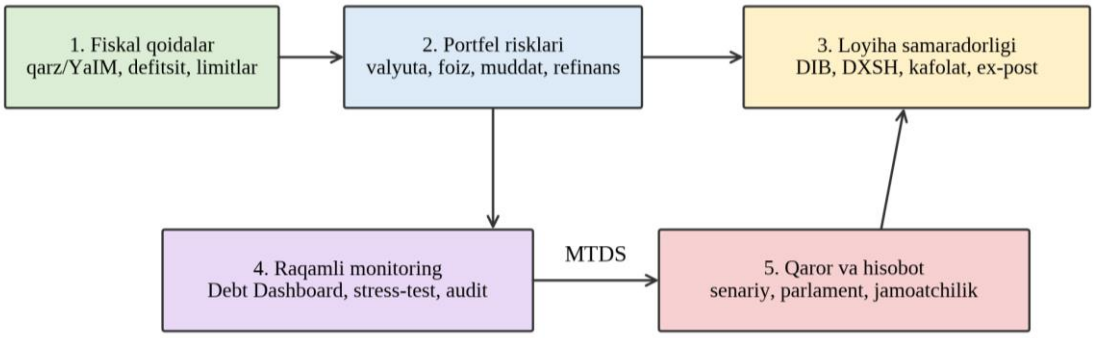

*MTDS, SRDSF, DeMPA va milliy fiskal strategiya tamoyillari asosida muallif ishlanmasi.

Tahlil va natijalar

2020–2026-yillar dinamikasi davlat qarzi hajmi o‘sishini, biroq qarz/YIM nisbatida bir xil yo‘nalish mavjud emasligini ko‘rsatadi. 2020-yilda pandemiya sharoitida qarz/YIM nisbati 35,2 foizgacha ko‘tarilgan bo‘lsa, 2026-yil I choragida dastlabki prognoz YaIM bazasi hisobiga 26,6 foiz darajasida qayd etildi. Shu bilan birga, risklar qarz hajmidan ko‘ra portfel tarkibida jamlanmoqda.

2-jadval

O‘zbekiston davlat qarzi dinamikasi va tarkibidagi asosiy o‘zgarishlar*

Yil	Jami qarz, mlrd $	Qarz/ YaIM, %	Tashqi/ichki ulush, %	Qisqa xulosa
2020	23.367	35.2	90/10	Pandemiya davrida qarz/YIM keskin oshdi.
2021	26.323	34.0	90/10	Tashqi qarz ulushi yuqori saqlandi.
2022	29.231	32.4	89/11	Qarz/YIM pasaydi, lekin FX xatari yuqori.
2023	34.927	34.4	85/15	Ichki qarz bozori faollashdi.
2024	40.215	35.0	84/16	Qarz/YIM yuqori nuqtaga yaqinlashdi.
2025	46.851	31.9	85/15	Qarz hajmi oshdi, qarz/YIM nisbati pasaydi.
2026-I	46.985	26.6	85/15	Dastlabki YaIM prognozi ta’siri sezildi.

*Iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy qarz jadvallari asosida muallif hisob-kitoblari.

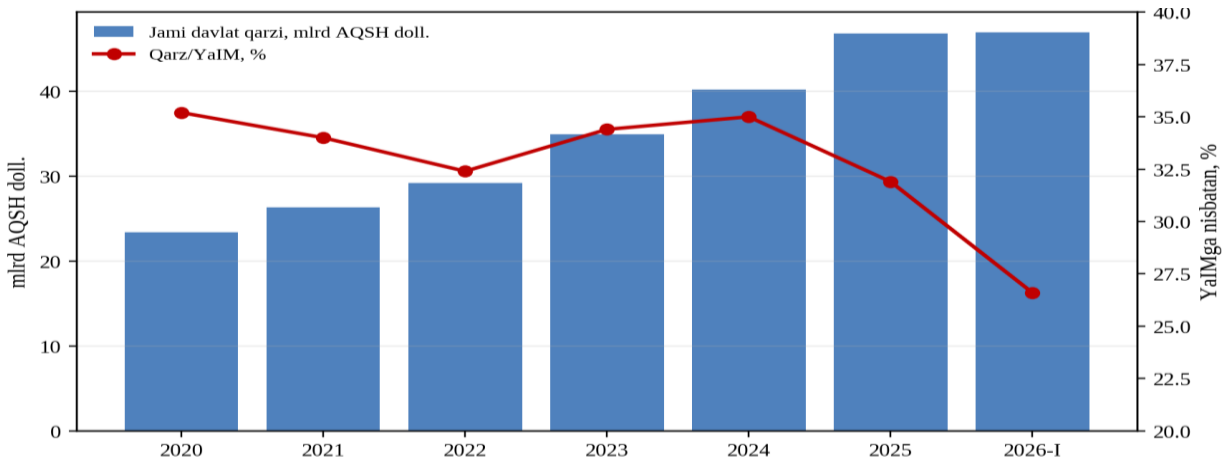

2-rasm. Davlat qarzi hajmi va qarz/YaIM nisbati*

*Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi.

Mazkur 2-rasm O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining 2020–2026-yillar bo‘yicha rasmiy qarz ma’lumotlari asosida tuzilgan bo’lib, tahlilning ikkinchi muhim natijasi — tashqi qarz va valyuta xatarining yuqori ulushidir.

2020–2022-yillarda tashqi qarz 89–90 foiz atrofida bo‘lgan bo‘lsa, 2023–2026-yillarda ichki qarz bozorining kengayishi natijasida u 84–85 foiz oralig‘iga tushdi. Biroq chet el valyutasiga sezgir qarz ulushi 2026-yil I choragida ham 87,9 foizni tashkil etgani portfel diversifikatsiyasini davom ettirish zarurligini ko‘rsatadi.

3-jadval

Davlat qarz portfeli bo‘yicha risk-diagnostika matritsasi

Yil	Jami qarz, mlrd $	Qarz/ YaIM, %	Tashqi qarz ulushi, %	FX sezgir qarz, %	O‘zgaruvchan stavka, %	12 oyda so‘nuvchi qarz, mln $ / %	Risk bahosi
2020	23.367	35.2	90	94.1	40.5	487 / 2.1	Yuqori
2021	26.323	34.0	90	94.0	39.6	409 / 1.6	Yuqori
2022	29.231	32.4	89	92.4	41.7	1 121 / 3.8	Yuqori
2023	34.927	34.4	85	93.1	39.8	2 407 / 6.9	Yuqori
2024	40.215	35.0	84	91.0	39.2	2 770 / 6.9	Yuqori
2025	46.851	31.9	85	87.8	40.0	3 033 / 6.5	Yuqori
2026 I-chorak	46.985	26.6	85	87.9	40.0	2 643 / 5.6	O‘rta-yuqori

Ushbu 3-jadvalda 2020–2026-yillar bo‘yicha rasmiy davlat qarzi jadvallari asosida muallif hisob-kitoblarida 2026-yil I choragi, YaIM ko‘rsatkichi dastlabki prognoz asosida berilgan ma’lumotlar matritsasi shuni ko‘rsatadiki, 2020–2026-yillarda valyuta xatari asosiy tizimli omil bo‘lib qolmoqda, ya’ni FX sezgir qarz ulushi 94,1 foizdan 87,9 foizgacha pasaygan bo‘lsa-da, u hali ham yuqori. Metodik javob sifatida FX stress-test, milliy valyutadagi uzoq muddatli obligatsiyalar, maturity ladder, Debt Dashboard va har bir yirik qarz qarori uchun “risk pasporti”ni joriy etish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Tadqiqot natijalari O‘zbekiston davlat qarz siyosatida asosiy metodologik urg‘u hajmiy limitlardan risk-diagnostika tizimiga ko‘chishi kerakligini ko‘rsatadi. Qarz/YIM ko‘rsatkichi nisbatan xavfsiz diapazonda saqlanayotgan bo‘lsa-da, portfel tarkibidagi valyuta xatari, o‘zgaruvchan foiz stavkasi va refinanslash bosimi qaror qabul qilishda alohida indikatorlar sifatida baholanishi zarur.

Birinchidan, har bir yangi qarz, davlat kafolati va DXSH majburiyati bo‘yicha “risk pasporti” joriy etilishi maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, IMV, Markaziy bank va budjet ijrosi tizimlarini bog‘lovchi Debt Dashboard orqali qarz/YIM, FX ulushi, o‘zgaruvchan stavka, kelgusi 12 oyda so‘nuvchi qarz va kafolatlar avtomatik yangilanib borishi kerak. Uchinchidan, milliy valyutadagi uzoq muddatli obligatsiyalar bozorini kengaytirish valyuta xatarini kamaytiradi. To‘rtinchidan, MTDS, SRDSF va DeMPA mezonlari asosida har yili mustaqil metodologik baholash o‘tkazilishi investorlar ishonchi, parlament nazorati va jamoatchilikka ochiqlikni kuchaytiradi.

Umumiy xulosa shuki, davlat qarz siyosatini takomillashtirishning zamonaviy yo‘li — fiskal qoidalar, portfel risklari, loyiha samaradorligi va raqamli monitoringni yagona risk-diagnostika platformasida birlashtirishdir. Bunday yondashuv davlat qarzini nafaqat “xavfsiz limitda saqlash”, balki uning xarajati, xatari va iqtisodiy natijasini muvozanatli boshqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Davlat qarzi to‘g‘risida”gi O‘RQ–836-son Qonun.

Toshkent, 29.04.2023. 37 b. URL: https://lex.uz/ru/docs/-6446817

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 16.02.2026 yildagi PF-21-sonli Farmoni. https://www.lex.uz/uz/docs/-8050769

3. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. 2026–2028-yillar uchun Fiskal strategiya. Toshkent, 2026. 138 b. URL: https://www.imv.uz/static/fiskal-strategiya

4. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Davlat qarzini boshqarishning 2026–2028-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi. Toshkent, 2026. 28 b. URL: https://www.imv.uz

5. Missale A. Public Debt Management. Oxford: Oxford University Press, 1999. 309 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/public-debt-management-9780198290858

6. Wheeler G. Sound Practice in Government Debt Management. Washington: World Bank, 2004. URL: https://openknowledge.worldbank.org

7. Currie E., Dethier J.-J., Togo E.; Melecky M. Institutional and Strategy Papers on Public Debt Management. Washington: World Bank, 2003–2007. URL: https://openknowledge.worldbank.org

8. IMF and World Bank. Revised Guidelines for Public Debt Management; MTDS; SRDSF; DeMPA Methodology. Washington, 2014–2022. URL: https://www.imf.org; https://documents1.worldbank.org

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

EFFECTIVE MANAGEMENT OF INVESTMENT OPPORTUNITIES AND REGIONAL ECONOMIC DIVERSIFICATION: EVIDENCE FROM THE KASHKADARYA REGION

Rahmonova Durdona Hasan kizi

Basic Doctoral Student
of Karshi State University
E-mail: rakhmonova.durdona@bk.ru
ORCID: 0009-0003-1733-7208

Abstract. *This research provides a comprehensive empirical and theoretical analysis of the effective management of investment opportunities within the Kashkadarya region, one of the most resource-rich and economically pivotal territories in the Republic of Uzbekistan. The primary purpose of this study is to evaluate the prevailing investment climate, identify structural disparities in the sectoral allocation of foreign direct investment (FDI) and domestic capital, and design strategic frameworks aimed at overcoming resource dependency through economic diversification. Utilizing a robust methodology that integrates comparative economic analysis, statistical modeling of macroeconomic indicators from 2021 to 2025, and system analysis, the study investigates the synergetic impact of capital inflows on the gross regional product (GRP). The main results indicate that while the aggregate volume of FDI is experiencing an upward trajectory, a disproportionate share remains concentrated in traditional extractive industries and energy sectors, thereby constraining the multiplier effect and hindering the expansion of the high-tech manufacturing and service sectors. The practical implications of these findings suggest that mitigating the risks associated with the "resource curse" requires a paradigm shift in regional investment management. The study advocates for the development of advanced industrial clusters, the implementation of asymmetrical investment incentives for underdeveloped districts, and the strategic channeling of capital into human capital and green energy infrastructure to ensure long-term, sustainable regional economic development.*

Keywords: *regional economic development, foreign direct investment, investment management, industrial clusters, economic diversification, resource curse, Kashkadarya region.*

ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ: ОПЫТ КАШКАДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА

Рахмонова Дурдона Хасан қизи

докторант
Каршинского государственного университета
E-mail: rakhmonova.durdona@bk.ru
ORCID: 0009-0003-1733-7208

Аннотация. *Данное исследование представляет собой всесторонний эмпирический и теоретический анализ эффективного управления инвестиционными возможностями в Кашкадарьинской области — одном из самых богатых ресурсами и экономически значимых регионов Республики Узбекистан. Основная цель данного исследования заключается в оценке преобладающего инвестиционного климата, выявлении структурных диспропорций в отраслевом распределении прямых иностранных инвестиций (ПИИ) и внутреннего капитала, а также в разработке стратегических основ, направленных на преодоление ресурсной зависимости посредством экономической диверсификации. Используя надежную методологию, объединяющую сравнительный экономический анализ, статистическое моделирование макроэкономических показателей*

с 2021 по 2025 год и системный анализ, исследование изучает синергетическое воздействие притока капитала на валовой региональный продукт (ВРП). Основные результаты показывают, что, хотя совокупный объем ПИИ имеет тенденцию к росту, непропорционально большая их доля по-прежнему сосредоточена в традиционных добывающих отраслях и энергетическом секторе, что ограничивает мультипликативный эффект и препятствует расширению высокотехнологичного производства и сектора услуг. Практическая значимость этих результатов свидетельствует о том, что снижение рисков, связанных с «ресурсным проклятием», требует смены парадигмы в управлении региональными инвестициями. В исследовании обосновывается необходимость развития передовых промышленных кластеров, внедрения асимметричных инвестиционных стимулов для слаборазвитых районов и стратегического направления капитала в человеческий капитал и инфраструктуру зеленой энергетики для обеспечения долгосрочного и устойчивого регионального экономического развития.

Ключевые слова: *региональное экономическое развитие, прямые иностранные инвестиции, управление инвестициями, промышленные кластеры, экономическая диверсификация, ресурсное проклятие, Кашкадарьинская область.*

INVESTITSIYA IMKONIYATLARINI SAMARALI BOSHQARISH VA MINTAQAVIY IQTISODIY DIVERSIFIKATSIYA: QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA

Rahmonova Durdona Hasan qizi

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: rakhmonova.durdona@bk.ru
ORCID: 0009-0003-1733-7208

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot O‘zbekiston Respublikasining tabiiy resurslarga boy va iqtisodiy jihatdan muhim hududlaridan biri bo‘lgan Qashqadaryo viloyatida investitsiya imkoniyatlarini samarali boshqarish masalalarining empirik va nazariy tahliliga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi hududdagi mavjud investitsiya muhitini baholash, xorijiy to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar (XTI) hamda mahalliy kapitalning tarmoqlar bo‘yicha taqsimlanishidagi tarkibiy nomutanosibliklarni aniqlash va iqtisodiy diversifikatsiya orqali resurslarga qaramlikni kamaytirishga qaratilgan strategik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat.*

Tadqiqotda qiyosiy iqtisodiy tahlil, 2021–2025-yillar makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarini statistik modellashtirish hamda tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Mazkur metodologiya kapital oqimlarining hududiy yalpi mahsulot (HYaM)ga sinergetik ta’sirini chuqur o‘rganish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xorijiy investitsiyalar hajmi umumiy jihatdan o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lsa-da, ularning katta qismi hanuzgacha an’anaviy qazib oluvchi sanoat va energetika tarmoqlarida jamlanib qolmoqda. Bu holat investitsiyalarning multiplikativ samaradorligini cheklab, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish sohalarining rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Olingan natijalarning amaliy ahamiyati shundan iboratki, “resurslar la’nati” bilan bog‘liq xavflarni kamaytirish hududiy investitsiya boshqaruvi tizimida yangi yondashuvlarni talab qiladi. Tadqiqotda ilg‘or sanoat klasterlarini rivojlantirish, nisbatan kam rivojlangan tumanlar uchun differensial investitsiya rag‘batlarini joriy etish hamda kapitalni inson kapitali va yashil energetika infratuzilmasiga strategik yo‘naltirish orqali uzoq muddatli va barqaror hududiy iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *hududiy iqtisodiy rivojlanish, xorijiy to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar, investitsiyalarni boshqarish, sanoat klasterlari, iqtisodiy diversifikatsiya, resurslar, Qashqadaryo viloyati.*

Introduction

In the contemporary epoch of rapid economic globalization and the digital transformation of global value chains, the sustainable and competitive development of sub-national regions is inextricably linked to their capacity to attract, manage, and efficiently absorb capital investments [1]. Within the broader discourse of macroeconomic theory, endogenous growth models pioneered by scholars such as Romer and Lucas postulate that investments are not merely mechanisms for physical capital accumulation; rather, they serve as the primary conduits for technological diffusion, human capital enhancement, and the institutionalization of innovation [2]. In recent years, the Republic of Uzbekistan has embarked on a trajectory of profound structural reforms, characterized by the decentralization of economic governance and a strategic pivot towards an open market economy. This macroeconomic stabilization has significantly augmented the sovereign and regional capacity to attract foreign direct investment (FDI), establishing a new paradigm for sub-national economic management [3].

The Kashkadarya region represents one of the most strategically vital and geographically expansive macroeconomic zones in Uzbekistan. The region is endowed with a formidable portfolio of natural wealth, predominantly characterized by massive hydrocarbon reserves (natural gas and petroleum), extensive agricultural land, and a highly favorable demographic dividend featuring a burgeoning, economically active youth population [4]. However, the historical trajectory of Kashkadarya's economic architecture has been overwhelmingly skewed toward the extraction and primary processing of raw materials. Consequently, the proportion of high-value-added manufactured goods and knowledge-intensive services within the Gross Regional Product (GRP) remains disproportionately low. In international academic literature, this over-reliance on a single export-oriented extractive sector is frequently analyzed through the theoretical lens of the "resource curse" or the symptoms of "Dutch Disease" [5]. This phenomenon dictates that massive capital inflows directed exclusively toward the energy sector inflate the real exchange rate and systematically erode the competitive viability of alternative sectors, such as manufacturing, agriculture, and digital services [6].

The central scientific problem addressed in this study is the juxtaposition of Kashkadarya’s immense natural and human potential against the highly asymmetric, inefficient sectoral and spatial distribution of investment inflows. Despite aggregate growth in capital formation, the prevailing investment management architecture has failed to adequately channel resources toward deep processing, innovation, and technological diversification, thereby limiting the synergetic impact on the broader regional economy. Therefore, the primary objective of this research is to rigorously evaluate the current investment climate of the Kashkadarya region, quantify the macroeconomic impact of investment activities on regional development, and identify critical institutional and structural barriers. Furthermore, the study seeks to propose a novel, evidence-based strategic framework for the effective management of investment opportunities, focusing on the facilitation of industrial clusters and the mitigation of resource dependency. The scientific novelty of this research lies in its localized application of cluster theory and spatial economic distribution models to the specific transitional context of Uzbekistan’s southern macroeconomic zone, providing actionable policy matrices for regional authorities and international investors.

Methods

To achieve a comprehensive evaluation of the effective management of investment opportunities and their subsequent impact on the economic diversification of the Kashkadarya region, this research employs a multi-dimensional, mixed-methods methodological framework grounded in modern economic theory [7]. The research design utilizes a synergistic combination of comparative economic analysis, statistical and econometric modeling, system analysis, and regional economic assessment methodologies within a single coherent analytical continuum. Initially, system analysis was applied to conceptualize the regional economy of Kashkadarya as an open, dynamic macroeconomic system interacting with exogenous investment shocks and

endogenous institutional capacities. Subsequently, a rigorous statistical analysis was conducted utilizing longitudinal panel data sourced from the Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan, the World Bank Open Data platform, and regional investment reports covering the fiscal period from 2021 to 2025 [8]. The data treatment involved dynamic time-series analysis and the calculation of compound annual growth rates (CAGR) to ascertain the velocity of capital formation relative to Gross Regional Product (GRP) expansion. Furthermore, a comparative economic analysis was executed to juxtapose the structural composition of investments in highly industrialized urban centers (e.g., Karshi and Mubarek) against predominantly agrarian peripheries (e.g., Kamashi and Chiroqchi), thereby isolating spatial investment asymmetries. Finally, an investment climate evaluation was synthesized using logical analysis and modeling techniques to map the structural transformation of sectoral capital flows, allowing for the construction of a conceptual model that transitions the region from an extractive dependency to a diversified, cluster-based industrial economy [9].

Results

The empirical investigation into the macroeconomic dynamics of the Kashkadarya region over the most recent five-year fiscal horizon reveals substantial, yet structurally imbalanced, progress in regional economic development driven by investment activities. The quantitative assessment of these trends is crucial for evaluating the efficacy of current investment management strategies and diagnosing underlying vulnerabilities in the regional economic architecture.

The conceptual model referenced above illustrates the optimal trajectory for investment-driven regional economic development. It visually encapsulates the theoretical necessity of capturing rents generated by the traditional hydrocarbon sectors and strategically re-investing this capital into human capital, green energy, and high-value-added manufacturing clusters. The fundamental premise of this model is that sustainable investment management must actively disrupt the inertia of extractive dependency by fostering cross-sectoral industrial symbiosis [10]. To determine how closely the Kashkadarya region aligns with this theoretical optimum, an analysis of the sectoral distribution of investment potential is presented in

Table-1.

Table 1.

Sectoral distribution of investment potential and utilized capital in the Kashkadarya region (as a % of total regional investment)

Major Economic Sectors and Industries	2021	2023	2025 (Projected)	Structural Shift (+/- percentage points)
Industrial Sector (Total)	59.4%	56.2%	53.1%	-6.3
-- Extractive Industries and Energy (Oil & Gas)	*47.2%*	*41.5%*	*36.8%*	*-10.4*
-- Manufacturing and Deep Processing	*12.2%*	*14.7%*	*16.3%*	*+4.1*
Agriculture, Forestry, and Fisheries	11.8%	14.3%	16.5%	+4.7
Services, ICT, and Logistics Infrastructure	14.6%	16.1%	18.2%	+3.6
Construction and Social Infrastructure (Health, Ed.)	14.2%	13.4%	12.2%	-2.0
total aggregate investments	100.0%	100.0%	100.0%	--

Interpretation of table 1: The data explicitly demonstrates a macro-level policy shift aimed at mitigating resource dependency, evidenced by a significant 10.4 percentage point reduction in the share of capital directed toward extractive industries between 2021 and 2025. However, from the perspective of effective investment management, this capital reallocation exhibits critical inefficiencies. The manufacturing sector absorbed merely a fraction of this redirected capital,

growing by only 4.1 percentage points to reach 16.3% of total investments [11]. In a region housing colossal raw material infrastructure, such as the Shurtan Gas Chemical Complex, this sluggish growth in deep processing—such as the production of end-consumer polymers and advanced chemicals—indicates severe bottlenecks in mobilizing domestic and foreign capital for high-tech industrialization.

To further contextualize the broader macroeconomic impact of these investment flows, Table 2 outlines the key regional performance indicators.

Table 2.

Key indicators of regional economic development influenced by investment activity in Kashkadarya (2021–2025)

Macroeconomic Indicator	2021	2022	2023	2024	2025 (Est.)	Growth Rate (2025/2021)
Gross Regional Product (GRP) (Billion UZS)	45,230	51,840	58,410	66,120	74,550	164.8%
Fixed Capital Investments (Billion UZS)	18,540	21,280	24,850	29,510	34,220	184.5%
Industrial Production Volume (Billion UZS)	28,410	32,650	37,180	42,840	49,350	173.7%
Foreign Direct Investment (FDI) Volume (Million USD)	450.2	580.4	710.6	890.5	1,120.0	248.7%
Share of FDI in Total Regional Investments (%)	22.4%	25.1%	28.5%	31.8%	34.2%	+11.8 p.p.

Interpretation of Table 2: The statistical synthesis reveals a highly robust expansion of the regional economy, underpinned heavily by a surge in investment activities. Notably, the volume of Fixed Capital Investments grew by 84.5% over the five-year period, significantly outpacing the nominal GRP growth of 64.8%. This discrepancy highlights the operational presence of the Keynesian investment multiplier, wherein incremental capital injections are stimulating accelerated aggregate demand and production capacity [12]. The most profound metric is the exponential 248.7% surge in the absolute volume of Foreign Direct Investment (FDI), expanding its share in total investments to 34.2%. This underscores a drastically improved external perception of the region's investment climate. Nevertheless, despite the massive influx of foreign capital, the relatively slower structural diversification noted in Table 1 suggests that the region is experiencing "growth without deep structural transformation," wherein FDI is efficiently attracted but ineffectively allocated across the broader economic spectrum [13].

Discussion

The empirical results generated by this study necessitate a profound academic discourse regarding the systemic challenges embedded in the management of investment opportunities within resource-abundant territories. When juxtaposing the socio-economic dynamics of the Kashkadarya region with international case studies of resource-rich sub-national entities—such as the Tyumen Oblast in the Russian Federation or the Alberta province in Canada—parallel institutional vulnerabilities emerge [14]. Scholars of regional development consistently argue that the qualitative efficacy of an investment policy is not strictly determined by the gross volume of capital mobilized, but rather by the strategic elasticity of that capital; that is, its capacity to migrate into innovative, export-oriented, and labor-intensive sectors [15].

A critical evaluation of investment management efficiency in Kashkadarya exposes several entrenched structural barriers that perpetuate the symptoms of the "resource curse." Firstly, there is a pronounced spatial investment asymmetry. Capital inflows are hyper-concentrated in the administrative center of Karshi and the historically industrialized hubs of Guzar and Mubarek. Conversely, densely populated peripheral districts with lower labor costs, such as Kamashi and

Chiroqchi, suffer from chronic investment starvation, accelerating internal labor migration and deepening spatial inequality. Secondly, the region exhibits a fractured value-addition chain within the agro-industrial complex. While agricultural investments account for 16.5% of the total portfolio, empirical observations indicate that this capital is predominantly consumed by primary mechanization (e.g., procurement of basic harvesting machinery) rather than sophisticated cold-chain logistics, freeze-drying technologies, or internationally certified (e.g., Global GAP) agro-processing hubs necessary for penetrating lucrative European and Asian export markets [5].

Thirdly, the attraction of high-quality FDI into manufacturing and the digital economy is severely constrained by persistent deficits in engineering and technological infrastructure. *The establishment of Special Economic Zones* (SEZs) and Small Industrial Zones (SIZs) frequently outpaces the provisioning of uninterrupted electrical grids, broadband connectivity, and water desalination infrastructure, thereby increasing the operational friction and risk premiums for foreign institutional investors.

To rectify these market failures and optimize regional economic development, a paradigm shift in investment policy is imperative. Drawing upon Porter’s cluster theory, Kashkadarya must aggressively promote "Industrial Symbiosis" networks [6]. Rather than exporting raw polymers from the Shurtan Gas Chemical Complex, investment management agencies should incentivize joint ventures that utilize these chemical by-products to manufacture consumer plastics, medical devices, and construction materials directly within adjacent industrial parks. Furthermore, the global imperative for decarbonization presents an unprecedented investment opportunity. Kashkadarya's geographic and climatic profile—characterized by vast arid steppes with high solar irradiance and wind corridors—positions the region as a highly viable candidate for megaprojects in green energy generation [8]. Channelling sovereign wealth and international venture capital into utility-scale solar and wind arrays in the Nishan and Mirishkor districts would simultaneously resolve localized energy deficits and attract environmentally conscious multinational enterprises seeking to minimize their carbon footprint.

Conclusions

Based on the rigorous empirical, statistical, and theoretical analysis conducted, this study concludes that the sustainable economic trajectory of the Kashkadarya region relies unequivocally on transitioning from an extensive, quantity-driven investment attraction model to an intensive, quality-driven investment management paradigm. While the region has demonstrated commendable success in exponentially increasing the gross volume of Foreign Direct Investment, the stubborn concentration of this capital within the traditional hydrocarbon and extractive sectors threatens the long-term ecological and economic resilience of the regional economy. True regional competitiveness is inextricably linked to the deep diversification of the industrial base, the modernization of agro-logistics, and the capitalization of human intellect.

To operationalize these findings and enhance the effective management of investment opportunities, the following strategic policy recommendations are proposed:

1. *Institutional Overhaul via an "Invest Hub"*: Regional authorities must establish an autonomous, digitized "Kashkadarya Investment and Export Hub." Operating strictly on a "single-window" principle, this institution must possess the executive authority to bypass bureaucratic redundancies, instantly allocating land parcels, securing environmental permits, and guaranteeing utility connections for verified FDI projects in non-extractive sectors.

2. *Implementation of Asymmetrical Investment Regimes*: To correct spatial inequalities, the national legislature should enact asymmetrical tax and customs regimes for the region's underdeveloped, high-population districts (e.g., Chiroqchi, Kamashi). Investors establishing labor-intensive deep-processing facilities in these specific zones should be granted extended (5-7 year) holistic tax holidays, fundamentally altering the risk-reward calculus in favor of regional peripheries.

3. *Capitalization of Green Energy and IT*: The regional government must pivot promotional efforts toward attracting international venture capital for the establishment of "IT-Park Kashkadarya" and Business Process Outsourcing (BPO) incubators in Karshi, simultaneously prioritizing utility-scale renewable energy FDI to ensure sustainable industrial power parity.

4. *Stimulation of Domestic Investment via Capital Markets*: To harness the latent financial reserves of the local population and domestic enterprises, the region must actively sponsor the Initial Public Offerings (IPOs) of profitable state-owned and private regional enterprises on the national stock exchange, thereby cultivating a robust domestic capital market to co-finance regional development.

The systematic implementation of these strategic measures will catalyze the metamorphosis of the Kashkadarya region from a traditional resource appendage into a highly diversified, globally integrated, and technologically advanced economic powerhouse.

References

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Business, 2012.

2. Romer, P. M. "Endogenous Technological Change." *Journal of Political Economy*, vol. 98, no. 5, 1990, pp. S71-S102.

3. World Bank Group. *Uzbekistan: Transitioning to a Green Economy, Attracting FDI, and Sustainable Regional Development*. World Bank Publications, Washington, DC, 2024.

4. Asian Development Bank (ADB). *Regional Infrastructure, Connectivity, and Investment Climate in Central Asia: The Case of Uzbekistan's Southern Regions*. ADB Publishing, Manila, 2025.

5. Sachs, J. D., & Warner, A. M. "The Curse of Natural Resources." *European Economic Review*, vol. 45, no. 4-6, 2001, pp. 827-838.

6. Porter, M. E. "The Economic Performance of Regions." *Regional Studies*, vol. 37, no. 6-7, 2003, pp. 549-578.

7. Creswell, J. W., & Creswell, J. D. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications, 2017.

8. International Monetary Fund (IMF). *Republic of Uzbekistan: Selected Issues and Macroeconomic Stability in Regional Development*. IMF Country Report No. 23/150, 2023.

9. Krugman, P. *Geography and Trade*. MIT Press, 1991.

10. Chertow, M. R. "Industrial Symbiosis: Literature and Taxonomy." *Annual Review of Energy and the Environment*, vol. 25, 2000, pp. 313-337.

11. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). *World Investment Report 2023: Investing in Sustainable Energy for All*. United Nations, Geneva, 2023.

12. Keynes, J. M. *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Macmillan, London, 1936.

13. Auty, R. M. "Natural Resources, Capital Accumulation and the Resource Curse: Lessons for Transition Economies." *Ecological Economics*, vol. 61, no. 4, 2007, pp. 627-634.

14. Bradshaw, M. J. "Foreign Direct Investment and Regional Economic Development in Russia." *Post-Soviet Geography and Economics*, vol. 38, no. 7, 1997, pp. 406-430.

15. Dunning, J. H. "The Determinants of Foreign Direct Investment: Resolving the Paradox." *Journal of International Business Studies*, vol. 34, no. 1, 2003, pp. 1-14.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KAPITAL BOZORIDAN MOLIYAVIY RESURSLAR JALB QILISHNING XALQARO AMALIYOT TAJRIBALARI

Xamdamov Omonullo Ne’matullayevich
Korporativ moliya va qimmatli qog‘ozlar kafedrasi professori, i.f.d.
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: hamdamov_omonullo@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-0876-8327

Annotatsiya. *Maqolada kapital bozoridan moliyaviy resurslar jalb qilishning xalqaro amaliyot tajribalari, rivojlanayotgan mamlakatlarda kapital bozori infratuzilmasining institutsional xususiyatlari hamda ularning investitsion faollikka ta’siri tadqiq etilgan. Osiyo davlatlari kapital bozorlarining savdo va “post-trade” infratuzilmalari tahlil qilinib, markaziy depozitariy, kliring va hisob-kitob tizimlarining bozor samaradorligidagi o‘rni baholangan. Tadqiqot natijasida O‘zbekiston kapital bozorini rivojlantirish, investorlar bazasini kengaytirish va xalqaro kapitalni jalb etishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *kapital bozori, moliyaviy resurslar, korporativ moliyalashtirish, IPO, korporativ obligatsiyalar, markaziy depozitariy, kliring tizimi, institutsional investorlar, “post-trade” infratuzilma, investitsion faollik.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ С РЫНКА КАПИТАЛА

Хамдамов Омонулло Неъматуллаевич
профессор кафедры “Корпоративные финаны и ценные бумаги”, доктор экономических наук
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: hamdamov_omonullo@tsue.uz
ORCID: 0000-0002-0876-8327

Аннотация. *В статье исследовано международный опыт привлечения финансовых ресурсов с рынка капитала, институциональные особенности инфраструктуры рынка капитала развивающихся стран и их влияние на инвестиционную активность. Проведен сравнительный анализ торговой инфраструктуры рынков капитала стран Азии, а также оценена роль центральных депозитариев, клиринговых и расчетных систем в обеспечении эффективности финансового рынка. По результатам исследования разработаны научно-практические рекомендации по развитию рынка капитала Узбекистана и расширению возможностей привлечения долгосрочных инвестиционных ресурсов.*

Ключевые слова: *рынок капитала, финансовые ресурсы, корпоративное финансирование, IPO, корпоративные облигации, центральный депозитарий, клиринговая система, институциональные инвесторы, инфраструктура “post-trade”, инвестиционная активность.*

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ATTRACTING FINANCIAL RESOURCES FROM CAPITAL MARKETS

Khamdamov Omonullo Nematullaevich
Professor, Department of Corporate finance and securities, Doctor of Science
Tashkent state university of economics
E-mail: hamdamov_omonullo@tsue.uz

ORCID: 0000-0002-0876-8327

Abstract. *This article examines international practices of attracting financial resources through capital markets, the institutional characteristics of capital market infrastructure in developing economies, and their impact on investment activity. The study analyzes trade and post-trade infrastructure systems in Asian capital markets and evaluates the role of central securities depositories, clearing institutions, and settlement mechanisms in enhancing market efficiency. Based on the findings, scientific and practical recommendations are proposed to improve the development of Uzbekistan’s capital market, strengthen investor confidence, and expand opportunities for attracting long-term investment resources.*

Keywords: *capital market, financial resources, corporate finance, IPO, corporate bonds, central securities depository, clearing system, institutional investors, post-trade infrastructure, investment activity.*

Kirish

O‘zbekiston Respublikasini 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot Strategiyasida belgilangan ustuvor vazifalarning bosqichma-bosqich ijrosini ta’minlash natijasida, iqtisodiyotning barqaror, yuqori sur’atlar bilan rivojlanishi hamda o‘sishi ta’minlanmoqda. Ayniqsa, mazkur jarayonda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish va rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilganlayotganligi mazkur sohani rivojlantirish bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatib beradi. Xususan, korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, aksiyadorlik jamiyatlarida strategik boshqarishda aksiyadorlarning rolini yanada oshirish, koprorativ tuzilmalar va aholining erkin resurslarini joylashtirishning muqobil manbai sifatida kapital bozorini rivojlantirish masalalari alohida qayd etilgan.

Rivojlanayotgan davlatlarda kapital bozorining shakllanishi va rivojlanishi asosan milliy iqtisodiyotning tuzilmasi, moliya tizimining institutsional rivojlanish bosqichlari hamda biznesni yuritish muhiti bilan chambarchas bog‘liqdir. Aksariyat ilmiy adabiyotlarda kapital bozorining rivojlanish modellari odatda banklarga asoslangan (bank-based) va bozorga asoslangan (market-based) tizimlarga ajratiladi. Rivojlanayotgan Osiyo va MDH mamlakatlari esa ushbu ikki modelning o‘ziga xos gibrid shaklini namoyon etmoqda desak mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Mazkur mamlakatlarda bank kreditlari ko‘p yillik tarihga ega bo‘lib, yuqori ahamiyatga ega moliyalashtirish manbai sifatida shakllanganligini alohida qayd etish kerak. Albatta, so‘nggi yigirma-o‘ttiz yillik tendensiyalarni kuzatar ekanmiz mazkur mintaqalarda aksiyalar bozori, obligatsiyalar bozori hamda muqobil moliyalashtirish instrumentlarining jadal rivojlanishi kuzatilmoqda. Ayniqsa Osiyo mintaqasidagi rivojlangan davlatlarda kapital bozorlarini transformatsiya qilish davlatlar iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanib ulgurdi.

Jahon banki hamda Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) tadqiqotlariga ko‘ra, 2000-2024 yillar davomida past va o‘rta daromadli mamlakatlarda kompaniyalarning qimmatli qog‘ozlar (aksiyalar va obligatsiyalar) chiqarishi yalpi ichki mahsulotga nisbatan qariyb ikki barobar oshgan. Ushbu davrda rivojlanayotgan davlatlarda kapital bozoriga ilk dastlabki chiqayotgan kompaniyalar soni 300%ga oshgani kuzatilgan (ma’lumot sifatida, yuqori daromadli mamlakatlarda mazkur ko‘rsatkich tahminan 40% atrofida) [1]. Mazkur tendensiyalar kapital bozorlari ohirgi yillarda rivojlanib borayotganligi hamda biznes subyektlari uchun bank kreditiga qo‘shimcha muqobil moliyalashtirish manbai shakllanayotganini namoyon etmoqda.

Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlar kapital bozori institutsional asoslarini shakllantirish va uning samarali faoliyatini ta’minlash jarayoni o‘ziga hos murakkabliklarga ega. Buning asosiy omillaridan biri sifatida, aksariyat davlatlar bozor infratuzilmasini deyarli yangitdan barpo etishga majbur bo‘lgan, ayniqsa MDH mamlakatlarida bozor munosabatlarini dastlabki bosqichlari boshlanganiga juda ko‘p davr bo‘lganicha yo‘q, albatta. Bundan tashqari, bozor likvidligining pastligi, investorlar bazasining cheklanganligi hamda korporativ boshqaruv

institutlarining yetarli darajada rivojlanmagani kabi muammolar saqlanib qolmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Xalqaro va milliy ilmiy tadqiqotlarda kapital bozoridan moliyaviy resurslar jalb qilish masalasi korporativ moliyalashtirish, investitsion faollikni oshirish, kapital tuzilmasini optimallashtirish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash hamda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etilmoqda. Ayniqsa, global iqtisodiy transformatsiyalar, xalqaro kapital oqimlarining jadallashuvi, raqamli moliyaviy texnologiyalar va ESG tamoyillarining rivojlanishi sharoitida kapital bozori korporativ sektorni uzoq muddatli moliyaviy resurslar bilan ta’minlovchi muhim institutsional mexanizm sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Didier T., Levine R. va Schmukler S.L. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kapital bozori orqali moliyalashtirishning kompaniyalar o‘sishiga ta’siri empirik jihatdan baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, aksiya va obligatsiyalar emissiyasi orqali moliyaviy resurslar jalb qilgan kompaniyalar investitsion faollik, ishlab chiqarish hajmi va korporativ rentabellik bo‘yicha yuqori natijalarga erishadi. Mualliflar kapital bozori korporativ sektor uchun uzoq muddatli moliyalashtirishning muhim manbai ekanligini asoslab bergan [2]. Tan Y. va Zhu Z. tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotda kapital bozori globallashuvining korporativ innovatsion faoliyatga ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, xalqaro kapital bozorlariga integratsiyalashuv korporativ moliyalashtirish xarajatlarini kamaytiradi, uzoq muddatli institutsional investorlar ulushini oshirish bilan birga innovatsion loyihalarga investitsiyalar hajmini maksimallashtiradi. Mualliflar kapital bozorining xalqaro integratsiyasi korporativ rivojlanishning muhim omili ekanligini ta’kidlagan [3]. Cumming D. va Johan S. ilmiy yondashuvlarida kapital bozori infratuzilmasining rivojlanishi, IPO bozori, institutsional investorlar va korporativ obligatsiyalar segmentining iqtisodiy o‘sishga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, rivojlangan kapital bozori korporativ sektorning investitsion imkoniyatlarini kengaytiradi, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalaydi va investitsion risklarni minimallashtiradi [4]. Muriu P. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda zamonaviy kapital bozorlari rivojlanishining yangi tendensiyalari, moliyaviy integratsiya va investitsion resurslarni safarbar etish mexanizmi o‘rganilgan. Muallifning fikricha, kapital bozori iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish va korporativ sektorning investitsion salohiyatini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi [5].

L.M.Grigoryev tadqiqotlarida zamonaviy sharoitlarda kapital bozoridan moliyaviy resurslar jalb qilishning xalqaro amaliyoti geosiyosiy omillar, moliyaviy bozorlarning raqamlashtirilishi hamda global kapital harakati tarkibidagi o‘zgarishlar ta’sirida sezilarli darajada transformatsiyalanayotganligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, korporativ obligatsiyalar bozori, xalqaro investitsiya fondlari va transchegaraviy moliyalashtirish mexanizmining rivojlanishi kompaniyalarga kapital manbalarini diversifikatsiya qilish, investitsion faoliyat barqarorligini oshirish hamda uzoq muddatli moliyaviy resurslardan samarali foydalanish imkonini bermoqda [6]. A.V.Kuznetsov xalqaro kapital bozori geoiqtisodiy fragmentatsiya kuchayishi hamda xalqaro investitsiya oqimlari yo‘nalishlarining o‘zgarishi sharoitida rivojlanayotganligini asoslaydi. Tadqiqotchi yirik korporatsiyalar tomonidan uzoq muddatli moliyaviy resurslarni jalb qilish maqsadida xalqaro fond bozorlari instrumentlari, yevroobligatsiyalar, depozitar tilxatlar hamda qimmatli qog‘ozlarni xalqaro bozorlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri joylashtirish mexanizmidan foydalanish amaliyoti kengayib borayotganligini ta’kidlaydi. Muallifning fikricha, xalqaro tajribalarni milliy moliya tizimlarining institutsional va iqtisodiy xususiyatlariga moslashtirish kapital bozorining samarali rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi [7]. D.V.Tixomirov xalqaro amaliyotda moliyaviy resurslarni jalb qilishning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida loyiha moliyalashtirishi, infratuzilmaviy obligatsiyalar hamda konsorsium asosidagi kreditlash mexanizmining keng qo‘llanilishini qayd etadi. Olimning ta’kidlashicha, ushbu moliyalashtirish instrumentlari investitsion risklarni kamaytirish, loyihalarning investitsion jozibadorligini oshirish hamda yirik infratuzilmaviy dasturlarni barqaror moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi [8].

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

I.I.Ivashkovskaya korporativ moliyaviy strategiyalar bo‘yicha olib borgan ilmiy tadqiqotlarida xalqaro amaliyotda kapital jalb qilish jarayoni an’anaviy moliyalashtirish shakllaridan kompleks moliyaviy boshqaruv modellariga o‘tayotganligini ta’kidlaydi. Muallif ESG-moliyalashtirish, yashil obligatsiyalar, raqamli moliyaviy instrumentlar va xalqaro investitsiya platformalarining roli tobora ortib borayotganligini qayd etadi [9].

Mamlakatimizda kapital bozorini rivojlantirishning maqsadi barcha toifadagi investorlar uchun resurslarni yo‘naltirish va kapital jamlash uchun samarali bozorni yaratish orqali uni iqtisodiyotning asosiy moliya bozorlaridan biriga aylantirishni nazarda tutadi. Bozorni rivojlantirish yo‘nalishlari sifatida esa, qimmatli qog‘ozlarning zamonaviy turlarini joriy etish orqali investorlarga turli tanlovlar taqdim etish shuningdek xalqaro kapital bozoriga “chiqish”da moliyaviy savodxonlikni oshirishga doir elektron platformalarni rivojlantirish kerak [10].

Yuqorida keltirilgan ilmiy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, xalqaro amaliyotda kapital bozoridan moliyaviy resurslarni jalb qilish jarayoni moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, innovatsion moliyaviy instrumentlardan foydalanish, xalqaro investorlar bazasini kengaytirish hamda korporativ moliyaviy barqarorlikni ta’minlash bilan chambarchas bog‘liqdir. Mazkur yondashuvlar O‘zbekiston aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan kapital bozoridan moliyaviy resurslarni jalb qilish amaliyotini takomillashtirishda muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda kapital bozoridan moliyaviy resurslar jalb qilishning nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganishda tizimli yondashuv, iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, ekonometrik modellashtirish, ilmiy abstraksiyalash, induksiya va deduksiya, analiz va sintez usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Osiyoning rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlari bo‘yicha tadqiqotlar ko‘rsatishicha, kapital bozorini tartibga solish tizimi va regulyatorlarning institutsional modeli kapital bozorlarining rivojlanish darajasini belgilovchi muhim omil ekanligini ko‘rsatadi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyotida, kapital bozorini samarali tartibga soluvchi mustaqil va professional institutlarning mavjudligi institutsional investorlar faolligi, bozor likvidligi hamda investitsiyaviy jozibadorlikni oshirishda hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Kapital bozorlarini institutsional jihatdan tahlil qilishda zamonaviy ilmiy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, bozorning real iqtisodiyotga ta’siri va investitsiyaviy samaradorligi faqat savdo maydonchasining (fond birjasi yoki savdo platformasining) mavjudligi bilan belgilanmaydi. Aksincha, kapital bozorining barqaror faoliyat yuritishi, investorlar ishonchi va moliyaviy resurslarning iqtisodiyotga oqimi ko‘p jihatdan savdodan keyingi infratuzilma ya’ni post-trade institutlarning rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu masala, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar kapital bozorlarida dolzarb bo‘lib, amaliyotda ko‘plab bozorlarda “savdo maydonchasi mavjud, biroq bozorning rivojlanganligi past daraja”gi holati aynan post-trade tizimlarning yetarli darajada shakllanmaganligi bilan izohlanadi.

Global moliya tizimida institutsional investorlar ulushi ortib borayotgan sharoitda investorlar uchun asosiy talab nafaqat yuqori daromadlilik, balki hisob-kitob tizimining ishonchliligi, risklarni nazorat qilinishi, axborot hamda huquqiy aniqlikning ta’minlanishidir. Shu nuqtai nazardan, post-trade zanjiri (CSD-CCP-settlement) rivojlanmagan bozorlarda kapital jalb qilish jarayonida raqobatbardoshlikni yo‘qotishi mumkin. Boshqacha aytganda, tranzaksiya xarajatlari oshib, hisob-kitoblar kechikishlari ko‘payadi buning natijasida esa “ikkinchi tomonning riski” (counterparty risk) yuqori daraja saqlanib qoladi.

Natijada, bozorlar nafaqat xorijiy, balki ichki institutsional investorlar uchun ham yetarlicha jozibador bo‘lmaydi. 1-jadvaldan ko‘rinadiki, kapital bozori infratuzilmasi faqat fond birjasi mavjudligi bilan emas, balki savdodan keyingi (post-trade) institutlar - markaziy

depozitariy (CSD), kliring/CCP, settlement tizimlari va ularni tartibga soluvchi normalar orqali “yakuniy” iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Aynan post-trade segmenti:

tranzaksiya risklarini kamaytiradi (counterparty riskni pasaytirish va majburiyatlarning bajarilishini kafolatlash orqali);

hisob-kitob va ijro intizomini ta’minlaydi (T+2/T+1 kabi standartlar);

bozor ishonchliligini oshiradi (tranzaksiyalar yakuniyligini ta’minlash, defolt riskini kamaytirish va tizimli xatarlarni pasaytirish orqali);

institutsional investorlar uchun kapital bozoriga “kirish” xarajatlari va risklarini kamaytiradi (operatsion va huquqiy risklarni kamaytirish, saqlash va hisob-kitobning standartlashuvi orqali).

1-jadval

Osiyo mintaqasi davlatlarida kapital bozori infratuzilmasining institutsional tuzilmasi (trade–post-trade zanjiri)[20]

№	Davlat	Asosiy regulyator	Fond birja/savdo platformasi	Markaziy depozitariy (CSD)	Kliring/CCP va post-trade	Hisob-kitob sikli (equity)
1	Singapur	MAS	SGX	CDP (Central Depository)	CDP/SGX post-trade qoidalari	T+2
2	Malayziya	Securities Commission Malaysia	Bursa Malaysia	Bursa Malaysia Depository	Bursa Malaysia Securities Clearing	T+2
3	Tailand	SEC Thailand	SET (Stock Exchange of Thailand)	TSD (Thailand Securities Depository)	TCH (Thailand Clearing House) va SET infratuzilmasi	Amaliyotda T+2 (global standartlarga mos)
4	Indoneziya	OJK	Indonesia Stock Exchange (IDX)	KSEI (CSD)	KPEI (clearing/guarantee) + KSEI settlement	T+2
5	Vetnam	State Securities Commission (SSC)	HOSE, HNX (+UPCoM)	VSDC (Vietnam Securities Depository and Clearing Corp.)	VSDC clearing/settlement xizmati	T+2
6	O‘zbekiston	NAPP (kapital bozori regulyatori sifatida)	“Toshkent” respublika fond birjasi (UZSE)	“Qimmatli qog‘ozlar markaziy depozitariysi” AJ (CSD)	Post-trade infratuzilma shakllangan, likvidlik cheklangan	(Asosan) T+0 - amaliyot instrumentga bog‘liq
7	Qozog‘iston	ARDFM + AIFC doirasida AFSA (ikki regulyator modeli)	KASE + AIX (AIFC)	KCSD/KACD + AIX CSD (segmentatsiya mavjud)	KASE post-trade, CCP/settlement institutlari	T+2 amaliyoti bosqichma-bosqich joriy etilgan
8	Ozarbayjon	Markaziy bank (CBAR) - qimmatli qog‘ozlar bozorida asosiy regulyator	Baku Stock Exchange (BSE)	National Depository Center (NDC)	Post-trade institutlari shakllangan, bozor hajmi cheklangan	T+0 (instrumentga bog‘liq)
9	Armaniston	Markaziy bank (CBA) regulyator	Armenia Securities Exchange (AMX)	Central Depository of Armenia (CDA)	CDA settlement xizmati (korporativ q/q), GB bo‘yicha CBA ishtiroki	Ko‘plab operatsiyalar T+0 / T+n (bozor xususiyati)

Shuning uchun, 1-jadvalda keltirilgan davlatlarda kapital bozorining rivojlanish darajasini solishtirishda regulyatorning institutsional modeli hamda “CSD-CCP-settlement” tizimlarining integratsiyalashuv darajasi muhim omil sifatida qaraladi.

Chunki ushbu omillar kapital bozorining nafaqat texnik ishlashini, balki uning iqtisodiyot uchun strategik funksiyasini - ya’ni uzoq muddatli investitsiyalarni jalb qilish, resurslarni samarali taqsimlash va bozor intizomini mustahkamlash imkoniyatini belgilab beradi deb o‘ylaymiz. Albatta alohida aytish kerakki, Osiyo davlatlari orasida Singapur davlati kapital bozorini rivojlantirishning mukammal darajadagi tuzilmasini shakllantirgan davlatlardan biri hisoblanadi. Xalqaro darajada Singapur (MAS-SGX-CDP-SGX post-trade) modeli “yetuk bozor”ga xos model sifatida e’tirof etilib, regulyator (MAS)ning yuqori institutsional salohiyati, savdo va post-trade tizimlarining uyg‘unligi hamda qat’iy post-trade qoidalari bozor barqarorligini ta’minlaydi. Bu holat transchegaraviy investorlar uchun huquqiy aniqlik va operatsion ishonchlilik yaratib, Singapurni mintaqaviy moliya xabiga aylantiradi.

Malayziyada esa “Bursa ekotizimi” (Bursa Malaysia – Depository – Securities Clearing) deyarli vertikal integratsiyalashgan bo‘lib, savdo platformasi, depozitariy va kliring tizimlarini o‘zaro muvofiqligini ta’minlab hisob-kitob samaradorligini oshiradi. Natijada, institutsional investorlar uchun kapital bozori uzluksiz va prognoz qila oladigan istiqbolli muhitga ega bo‘ladi. Tailandda ushbu mexanizm SEC Thailand regulyatori ostida SET-TSD-TCH institutsional uchligi

[20] Davlatlarning kapital bozori rivojlanishiga doir rasmiy statistik hisobot ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

asosida tartibga solinib, ushbu davlatdagi alohida e’tiborli jihat ya’ni TCH (clearing house) va SET infratuzilmasining uzviy bog‘liqligi hisoblanadi. Umuman olganda Vetnam tajribasi, ko‘p platformali savdo muhiti, tartib va yagona post-trade standartlarining mavjudligi bilan yuqori darajada rivojlanayotgan bozorlar toifasiga kiradi.

Qo‘shni Qozog‘istonda esa, ARDFM (milliy regulyator) va AIFC doirasidagi AFSA modeli mavjud bo‘lib, bu ikki regulyatorli arxitekturani eslatadi. 1-jadvaldagi KASE + AIX birjalari, KCSD/KACD + AIX CSD ko‘rsatilishi esa post-trade segmentida ham segmentatsiya mavjud ekanligini anglatadi.

O‘ylashimizcha, bu kabi tuzilma bir tomondan, AIFC orqali xalqaro standartlarni nisbatan tezroq joriy etish va xorijiy investorlarni jalb qilish imkonini bersa boshqa tomondan, bozor likvidligi va instrumentlar muomalasida “bo‘linish” (fragmentatsiya) riskini oshirishi mumkin boshqacha aytganda savdo oqimlari bir markazda yoki savdo maydonchasida jamlanmasligi mumkin. Shuning uchun, Qozog‘iston modelining samaradorligi ko‘p jihatdan “ikki segment” o‘rtasida operatsion uyg‘unlik va investor uchun soddalashtirilgan kirish mexanizmiga bog‘liq deb hisoblaymiz. Ozarbayjonda esa Markaziy bank (CBAR) kapital bozorini tartibga soluvchi asosiy regulyator hisoblanadi. Bunday model odatda bank sektorining ustuvorligi yuqori bo‘lgan iqtisodiyotlarda uchraydi va kapital bozorining mustaqil rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi yoki sekinlashtirishi mumkin deb hisoblaymiz. Albatta, ushbu davlatda NDC depozitariy hamda post-trade institutlari shakllangan bo‘lsada bozor hajmi cheklanganligi kapital bozorining real sektorni moliyalashtirishdagi roli pastligidan dalolat beradi. Huddi shuningdek, Armanistonda ham Markaziy bank (CBA) asosiy regulyator bo‘lib, asosiy savdolar AMX birjasi va CDA depozitariysi tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu davlatda qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq xizmatlarda CBAning ishtiroki markaziy bankning bozor infratuzilmasida “tayanch operator” rolini anglatadi. Bunday model bozor barqarorligini saqlashga yordam berishi mumkin bo‘lsada, biroq bozor hajmi kichik bo‘lsa, institutsional investorlar va emitentlar faolligi yetarli darajada shakllanmaydi deb o‘ylaymiz. Navbatdai jadval ma’lumotlarida rivojlanayotgan davlatlar kapital bozorining asosiy va integral ko‘rsatkichlari umumlashtirilgan bo‘lib, mazkur ko‘rsatkichlar kapital bozorining institutsional rivojlanish darajasini, bozor va investitsiyaviy faolligini kompleks baholash imkonini beradi (2-jadval).

2-jadval

Rivojlanayotgan davlatlar kapital bozori rivojlanishining asosiy va integral ko‘rsatkichlari (01.01.2026 holati)[21]

№	Davlat	Bozor kapitalizatsiyasi (mlrd. dollar)	YAIMga nisbatan (%)	Listingdagi kompaniyalar soni	KO bozori yillik savdo hajmi (mlrd. dollar)	Integral indeks	Yillik IPOlar hajmi (mlrd. dollar)	Izoh
1.	Singapur	750-800	185-200	650-700	180-220	5,0	2,5-3,5	Global moliya markazi, ko‘plab TMKlar joylashgan
2.	Malayziya	480-520	65-70	980	145	4,2	3,7	Sukuk va ESG bo‘yicha jahon yetakchilaridan biri hisoblanadi
3.	Tailand	550-600	110-120	800	115	4,0	5,4	ASEANdagi eng likvid bozorlardan biri hisoblanadi
4.	Indoneziya	520-550	50-55	878	84	3,4	6,8	O‘sish asosan milliy korporatsiyalar hisobiga to‘g‘ri keladi
5.	Vetnam	320-350	50-52	390	32	3,0	1,8	IPO bozori yuqori rivojlanmoqda
6.	Qozog‘iston	45-50	20	150-180	11	3,2	0,6	Asosan yirik davlat kompaniyalari
7.	O‘zbekiston	5-6	4	110	1-1,5	2,0	0,05-0,1	IPO va xususiylashtirish jarayonlari faollashmoqda
8.	Ozarbayjon	20-30	31	200	4	2,2	0,1-0,2	Korporativ obligatsiyalar bozori rivojlangan
9.	Armaniston	3-4	12	48	1-1,5	2,2	0,02-0,05	Kapital bozori transformatsiya jarayonida

[21] Davlatlarning kapital bozori rivojlanishiga doir rasmiy statistik hisobot ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

2-jadvalda keltirilgan bozor kapitalizatsiyasi, YAIMga nisbatan kapitalizatsiya darajasi, listingdagi kompaniyalar soni, ikkilamchi bozordagi savdo hajmi, integral indeks hamda yillik IPOlar hajmi o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning dinamikasi bevosita institutsional infratuzilmaning rivojlanganligi bilan izohlanadi. Avvalo, Singapur kapital bozori barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha yetakchi o‘rinni egallab, integral indeksning maksimal darajasi (5,0) bilan tavsiflanadi. Bozor kapitalizatsiyasining YaIMga nisbatan 185-200 foiz atrofida bo‘lishi, yillik savdo hajmining 180-220 mlrd. dollarni tashkil etishi hamda IPOlar hajmining 2,5-3,5 mlrd. dollar darajasida bo‘lishining o‘ziyoq Singapur kapital bozorida savdo va post-trade infratuzilmasi to‘liq shakllanganligini ko‘rsatadi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu holat regulyator (MAS), fond birjasi (SGX) va markaziy depozitariy (CDP) o‘rtasidagi yuqori darajadagi institutsional integratsiya natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ma’lumot o‘rnida aytib o‘tish joizki, XVJning 2025 yil yakunlari bo‘yicha bergan prognozlariga ko‘ra Singapur davlatining YaIM hajmini o‘sishi 4-4,8 foiz atrofida bo‘lib, umumiy hajmi esa 575 mlrd. AQSh dollarni tashkil etishi qayd etilgan.

Malayziya va Tailandda ham kapital bozori hajmi yuqori integral indeksga (mos ravishda 4,2 va 4,0) ega bo‘lib, ASEAN mintaqasida likvidligi yuqori va institutsional investorlar faol ishtirok etadigan bozorlar sifatida ajralib turadi. Malayziyada sukuk va ESG instrumentlarining keng tarqalganligi, Tailandda esa ikkilamchi bozordagi yuqori savdo faolligi ushbu mamlakatlarda CSD-clearing-settlement tizimlarining nisbatan mukammal va samarali ishlashini namoyon etadi. Bunday vaziyat bozor ishonchliligini oshirish bilan birga kapital bozorida IPO va obligatsiyalar emissiyasining barqarorligini ta’minlab kelmoqda. Indoneziya va Vetnam esa, kapital bozorlari o‘sish bosqichidagi institutlar sifatida namoyon bo‘ladi. Indoneziyada bozor kapitalizatsiyasi mutlaq hajm jihatidan yuqori bo‘lsa-da, YaIMga nisbatan kapitalizatsiya darajasining 50-55 foiz atrofida bo‘lishi bozor rivojlanishi va transformatsiya jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligidan dalolat beradi. Vetnamda esa IPO bozori rivojlanayotganligini alohida qayd etgan holda, biroq savdo hajmining nisbatan pastligi post-trade infratuzilmani yanada takomillashtirish zaruratini ko‘rsatadi deb o‘ylaymiz. Har ikki mamlakatlarda institutsional investorlar ulushi ortib borayotgan bo‘lsa-da, bozor faolligi asosan milliy kompaniyalar hisobiga shakllanmoqda.

Albatta, Osiyo mintaqasi kapital bozorlari rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinar ekan, Yaponiya va Janubiy Koreya Respublikasiga alohida to‘xtalish zarur. Chunki ushbu ikki davlat mintaqada nafaqat bozor hajmi va likvidligi, balki zamonaviy moliyaviy instrumentlar (ETF/REIT/derivativlar), raqamli savdo infratuzilmasi, ESG bozori va raqamli aktivlarni tartibga solish borasida ham “mezon” (benchmark) sifatida namoyon bo‘ladi. Yaponiya kapital bozori “klassik” instrumentlar - aksiyalar, obligatsiyalar va derivativlar bilan bir qatorda, so‘nggi yillarda ETF va REIT segmenti orqali ham jadal rivojlanib bormoqda. Xususan, Tokio fond bozori tarkibidagi Prime Market (mahalliy oddiy aksiyalar) bo‘yicha 2024 yilda yillik savdo hajmi 1254,2 trln iyenani tashkil etib, rekord darajaga chiqqani alohida qayd etish kerak. Shu bilan birga, ushbu davlatda ETFlar savdo hajmi ham oshib 77,2 trln iyena bilan rekord ko‘rsatkichga yetgan, REIT segmentida esa 14,4 trln iyena miqdorida savdolar amalga oshirilgan[22]. Albatta bundan ma’lumotlar Yaponiya kapital bozorida likvidlikning faqat “kapitalizatsiya” bilan emas, balki ikkilamchi bozordagi real savdo faolligi bilan ham mustahkamlanayotganini namoyon etadi. Tadqiqotlardan ko‘rinadiki, zamonaviy instrumentlar nuqtai nazaridan, Yaponiyada:

ETFlar (indeks, sektor, tematik);

J-REITlar (ko‘chmas mulk investitsiya trestlari);

derivativlar (Nikkei indeks fyuchers/opsionlari, foiz stavka instrumentlari);

shuningdek, korporativ obligatsiyalar bozorida turli muddatlar va kreditlarning sifati bo‘yicha instrumentlardan keng foydalaniladi.

Alohida e’tirof etish kerak bo‘lgan muhim tendensiyalardan biri tokenizatsiya va raqamli

[22] https://tradingeconomics.com/japan/stock-market

qimmatli qog‘ozlar yo‘nalishidir. 2023 yil oxirida Osaka Digital Exchange (ODX) security tokenlar savdosi uchun platforma sifatida ishga tushirilgani, Yaponiya bozorining post-trade va listing infratuzilmasini raqamli formatlarga moslashtirishga qat’iy maqsadlar bilan intilayotganini anglatadi. Kriptoaktivlar masalasida ham Yaponiya mintaqada eng “institutsional” yondashuvni qo‘llayotgan yurisdiksiyalardan biri bo‘lib, bozor qat’iy litsenziyalash va nazorat tamoyillari asosida rivojlanmoqda. Bu esa raqamli aktivlarning “yuqori risk” xususiyatini kamaytirgan holda, ularni kapital bozori ekotizimiga ehtiyotkor integratsiya qilish imkonini beradi.

Janubiy Koreya kapital bozori Osiyoda chakana investorlar faolligi yuqori bo‘lgan bozorlardan biri sifatida alohida ajralib turadi. Keyingi yillarda savdo infratuzilmasini modernizatsiya qilish jadal suratlar bilan rivojlanayotgan bo‘lib, 2025 yilda KRXga raqobatchi sifatida ish boshlagan Nextrade savdo maydonchasi qisqa muddatda moliyaviy instrumentlar savdo oqimining sezilarli ulushini jalb qilgan. Bu esa Koreyada savdo platformalari va bozor infratuzilmalarini modernizatsiyalash jarayoni yuqori tendensiyalar bilan rivojlanayotganligini ko‘rsatadi. Koreya kapital bozori ham so‘nggi ilmiy-amaliy yutuqlarni o‘zida mujassam etish bilan birga, quyidagi zamonaviy instrumentlarning asosiy drayverlari hisoblanmoqda:

ETFlar va ETNlar (chakana investorlar uchun qulay, tematik va leverage/inverse mahsulotlar);

KOSPI/KOSDAQ indeks derivativlari (fyuchers/opsionlar);

strukturaviy mahsulotlar va riskni boshqarish vositalari.

Tadqiqotlardan aniqlandiki, Koreyada “barqaror moliya” segmenti juda shiddat bilan rivojlanib kengayib bormoqda. E’tibor qiling, 2024 yilda ESG obligatsiyalar emissiyasi 47,2 trln von (taxminan 4,3 mlrd. AQSh dollar)ga yetgan bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkich o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 65 foizga oshganligini anglatadi. Bu esa nafaqat Osiyo mintaqa davlatlarida balki G‘arbning iqtisodiyoti rivojlangan davlatlari bilan bemalol raqobatlasha oladigan indikatorlardan biri hisoblanadi. Albatta bunday tub o‘zgarishlar, Koreya kapital bozorida amalga oshirilgan muhim islohotlar sabab bo‘lganligini alohida qayd etmoqchimiz. Jumladan, Koreya kapital bozorining zamonaviy arxitekturasini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bu, moliyaviy instrumentlar spektrining kengligi va murakkabligidir. Xususan, birjada sotiladigan fondlar (ETFlar) va birjada sotiladigan notalar (ETNlar) so‘nggi yillarda chakana investorlar orasida eng ommabop investitsiya vositalaridan biriga aylandi. Ushbu moliyaviy instrumentlar investitsiyalar, indekslarga bog‘langan strategiyalar hamda leveraj va “teskari bog‘liqlik” (inverse) mexanizmlari orqali investorlarning risk va daromadlilik profilini moslashtirish imkonini beradi. Bundan tashqari, KOSPI va KOSDAQ indekslari asosida shakllangan fyuchers va opsionlar bozori ham yuqori faollik bilan ajralib turganligini qayd etish kerak. Mazkur derivativ instrumentlar nafaqat spekulyativ operatsiyalar, balki portfel risklarini xedjirlash vositasi sifatida ham keng qo‘llanilmoqda. Bu amaliyotlar Koreya kapital bozorida moliyaviy riskni boshqarish “madaniyati”ni nisbatan rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Alohida e’tibor qaratish kerak bo‘lgan yo‘nalish tabbiyki kriptoaktivlar bo‘lib, ushbu segment bo‘yicha Koreya modelida ham alohida hususiyatlar mavjud. Koreya kapital bozorida ushbu segment kengayib borayotgan bo‘lsa-da, biroq investorlarni himoya qilish va tizimli risklarni kamaytirish masalalari ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Tadqiqotlarimiz davomida, Yaponiya va Janubiy Koreya kapital bozorlarida 2010-2024 yillar davomida yillik savdo hajmlarining o‘zgarish tendensiyalari o‘rganilgan bo‘lib, ushbu davrda har ikki davlatda qator iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga qaramay o‘sish saqlanib qolayotganligini ko‘rishimiz mumkin (1-rasm).

1-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, har ikkala davlatda ham kapital bozorida savdolarning uzoq muddatli o‘sish tendensiyasi shakllangan bo‘lib, bu holat bozor infratuzilmasining takomillashuvi, moliyaviy instrumentlar diversifikatsiyasi va institutsional investorlar faolligining ortishi bilan izohlanadi. Albatta, Yaponiya kapital bozori savdo hajmlari mutlaq ko‘rsatkichlar bo‘yicha ustunlikka ega bo‘lib, 2010 yilda taxminan 6,2 trln. dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2024 yilga kelib ushbu ko‘rsatkich qariyb 9,8 trln. dollarga yetgan. Ayniqsa, 2021

yildan keyingi davrda savdo hajmlarining keskin o‘sishi kuzatilgan bo‘lib, bu Yaponiya bozorida ETFlar, REITlar va derivativ instrumentlar savdosining kengayishi, shuningdek, raqamli savdo va post-trade infratuzilmasining modernizatsiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

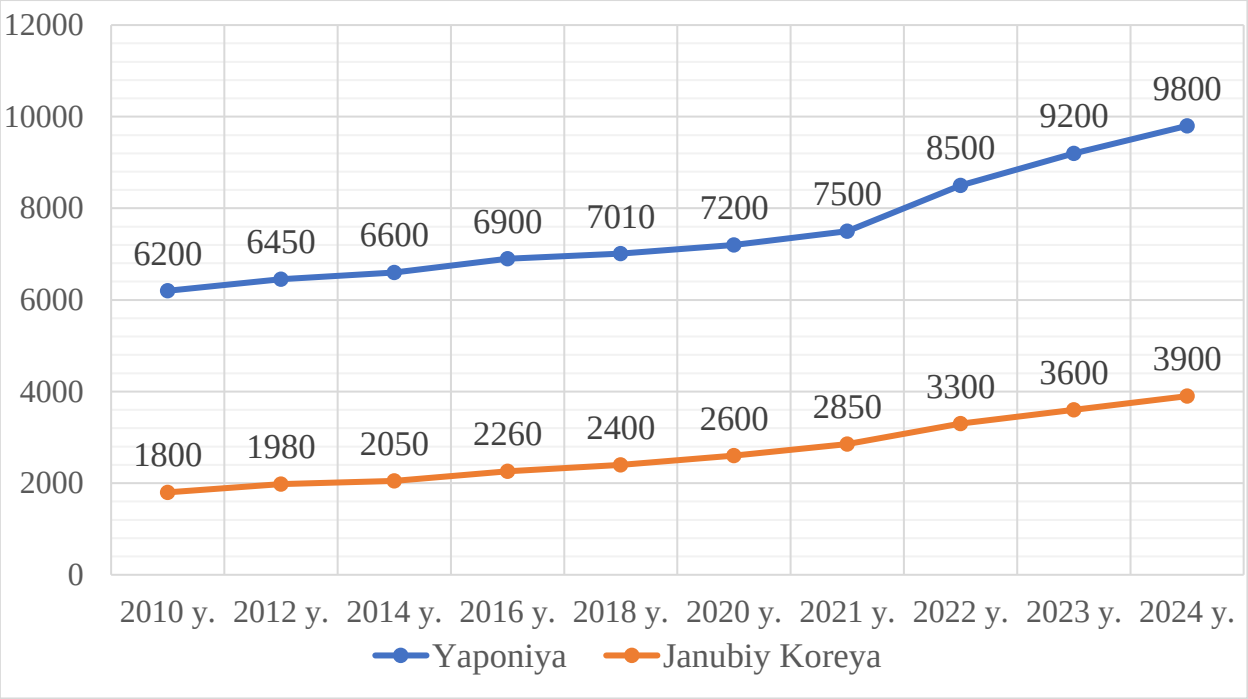

1-rasm. Yaponiya va Janubiy Koreya kapital bozorlarida savdo hajmi tendensiyalari (mlrd. AQSh dollari)[23]

Bu kabi tendensiyalar Yaponiya kapital bozorining nafaqat hajm, balki likvidlik va institutsional rivojlanganlik jihatidan ham mustahkamlanib borayotganini ko‘rsatadi. Janubiy Koreya kapital bozorida esa savdo hajmlari Yaponiya bilan solishtirganda pastroq bo‘lishiga qaramay, o‘sish sur’atlari nisbatan yuqori ekanligi e’tiborga loyiq. 2010 yilda 1,8 trln. dollar atrofida bo‘lgan yillik savdo hajmi 2024 yilga kelib qariyb 3,9 trln. dollarga yetgan. Ayniqsa, 2020-2021 yillarda savdo hajmining faolligi Koreya bozorida chakana investorlar ishtirokining keskin oshishi, ETF va ETN instrumentlarining ommalashuvi hamda ESG obligatsiyalari bozorining jadal rivojlanishi bilan izohlanadi. Tahlil qilinayotgan davrda har ikki davlatda siyosiy jarayonlar va davlat boshqaruvidagi o‘zgarishlar kapital bozorlariga bilvosita ta’sir ko‘rsatganligini ham esdan chiqarmaslik kerak. Yaponiya tajribasida siyosiy uzluksizlik va institutsional barqarorlik investorlar ishonchini saqlab qolishga xizmat qilgan bo‘lsa, Janubiy Koreyada ayrim davrlarda yuqori darajadagi siyosiy mojarolar va sud jarayonlari kuzatilganiga qaramay, kapital bozorining funksional barqarorligi saqlanib qolgan. Bu holat Janubiy Koreya kapital bozorida institutlarning nisbatan mustahkamligi va bozor mexanizmining siyosiy omillarga nisbatan moslashuvchan ekanligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, 2010-2024 yillar davomida Yaponiya va Janubiy Koreya kapital bozorlarida savdo hajmlarining barqaror o‘sishi uzoq muddatli institutsional rivojlanish, davlat tomonidan olib borilgan iqtisodiy siyosat, global inqiroz va geosiyosiy shoklarga moslashuvchanlik bilan izohlanadi. COVID-19 pandemiyasi va 2022 yildan keyingi global beqarorlik sharoitida ham ushbu bozorlar o‘sish salohiyatini saqlab qola olgani ularning yuqori darajadagi institutsional rivojlanganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa

Rivojlanayotgan mamlakatlarda kapital bozorlarining samarali faoliyat yuritishi, avvalo, uning institutsional infratuzilmasining rivojlanganlik darajasiga bevosita bog‘liqdir. Institutsional infratuzilma kapital bozorida ishtirok etuvchi subyektlar o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlarni

[23] https://www.jpx.co.jp/english/corporate/news, https://data.krx.co.kr/contents/MDC/MAIN/main.

muvofiqlashtiruvchi, bitimlarning shaffofligi va xavfsizligini ta’minlovchi hamda investorlar ishonchini mustahkamlovchi asosiy tizimlar majmuini o‘z ichiga oladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa ushbu infratuzilma quyidagi asosiy yo‘nalishlar orqali shakllanadi.

Birinchidan, fond birjalari va savdo platformalari kapital bozorining markaziy bo‘g‘ini hisoblanadi. Ushbu tuzilmalar qimmatli qog‘ozlarning birlamchi va ikkilamchi bozorlarda muomalada bo‘lishini ta’minlash bilan birga, kapitalni investor va emitentlar o‘rtasida erkin harakatlanishiga xizmat qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda fond birjalari ko‘pincha davlat tashabbusi bilan tashkil etilib, iqtisodiyotda xususiy sektor ulushini oshirish va korporativ moliyalashtirishni rivojlantirishga qaratilgan strategik instrument sifatida namoyon bo‘ladi. Keyingi yillarda elektron savdo platformalarining joriy etilishi savdo jarayonlarining tezkorligi va shaffofligini oshirib, xorijiy investorlar uchun bozorga kirish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Ikkinchidan, markaziy depozitariy va kliring xizmatlari kapital bozorida moliyaviy operatsiyalarning texnik va institutsional xavfsizligini ta’minlovchi muhim infratuzilma elementi hisoblanadi. Markaziy depozitariy qimmatli qog‘ozlar hisobini yuritish, egalik huquqlarini ro‘yxatdan o‘tkazish va ularning o‘tkazilishini nazorat qilish funksiyalarini bajaradi. Kliring tizimlari esa bitimlar bo‘yicha hisob-kitoblarni amalga oshirib, tomonlar o‘rtasidagi majburiyatlarning bajarilishini kafolatlaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ushbu institutlarning rivojlanishi bozor ishtirokchilari uchun operatsion risklarni kamaytirish va investitsion muhitni yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, qimmatli qog‘ozlar bozorini tartibga soluvchi davlat organlari kapital bozorining barqaror va adolatli faoliyat yuritishini ta’minlovchi asosiy nazorat mexanizmi hisoblanadi. Ushbu organlar bozor ishtirokchilarining faoliyatini litsenziyalash, qimmatli qog‘ozlar emissiyasini ro‘yxatdan o‘tkazish, investorlar huquqlarini himoya qilish hamda bozor manipulyatsiyalarining oldini olish vazifalarini bajaradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda regulyatorlarning mustaqilligi va institutsional salohiyati qanchalik yuqori bo‘lsa, kapital bozoriga bo‘lgan ishonch ham shunchalik ortadi. Shuning uchun so‘nggi yillarda ko‘plab mamlakatlarda moliya bozorini tartibga solish tizimi xalqaro standartlar asosida takomillashtirilmoqda.

To‘rtinchidan, institutsional investorlar kapital bozorining barqaror rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Pensiya fondlari, sug‘urta kompaniyalari va investitsiya fondlari uzoq muddatli moliyaviy resurslarga ega bo‘lib, kapital bozorida barqaror talabni shakllantiradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda institutsional investorlar ulushining oshishi bozor likvidligini oshirish, spekulyativ operatsiyalar ulushini kamaytirish hamda uzoq muddatli investitsiyalarning ko‘payishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, pensiya jamg‘armalari va davlat ishtirokidagi investitsiya fondlari kapital bozorlarini transformatsiya qilishda muhim o‘rin egallaydi.

Beshinchidan, axborot oshkoraligi va korporativ boshqaruv institutlari kapital bozorlarining samaradorligini belgilovchi eng muhim omillaridan biridir. Emitent kompaniyalar tomonidan moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlar asosida e’lon qilinishi, axborotning o‘z vaqtida va to‘liq taqdim etilishi investorlar qarorlarining sifatini oshiradi. Korporativ boshqaruv institutlari esa aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish, direktorlar kengashi faoliyatining mustaqilligini ta’minlash va manfaatlar to‘qnashuvining oldini olishga xizmat qiladi. Tadqiqotlardan ko‘rinadiki, rivojlanayotgan mamlakatlarda ushbu institutlarning ta’sirchan emasligi kapital bozorlarining rivojlanishiga to‘siq bo‘luvchi asosiy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://www.worldbank.org/, www.ifc.org/ - Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armalarining yillik hisobot ma’lumotlari.

2. Didier T., Levine R., Schmukler S.L. Capital Market Financing and Firm Growth // Journal of International Money and Finance. – 2021. – Vol. 118.

3. Tan Y., Zhu Z. The Internationalization of Capital Market and Corporate Innovation Capabilities: A Quasi-Natural Experiment on the Inclusion of China’s A-Shares in the MSCI Index

// International Review of Economics and Finance. – 2024. – Vol. 92. – Pp. 106–124.

4. Cumming D., Johan S. Capital Markets, Institutional Investors and Corporate Financing Strategies // European Financial Management. – 2023. – Vol. 29, No. 5. – Pp. 1185–1216.

5. Muriu P.W. Recent Developments in Capital Markets and Financial Integration // Handbook of International Financial Markets. – 2025. – Chapter 18. – Pp. 365-389.

6. Григорьев Л.М. Весна переоценки: как меняется видение мировой экономики международными организациями // Современная мировая экономика. - 2024. - Т. 1. - № 2.

7. Кузнецов А.В. Трансформация мировой экономики и новые тенденции международного экономического сотрудничества // Мировая экономика и международные отношения. - 2023. - Т. 67. - № 9.

8. Тихомиров Д.В. Развитие синдицированного финансирования инвестиционных проектов в Российской Федерации: фабрика проектного финансирования. - Санкт-Петербург: Международный банковский институт имени Анатолия Собчака, 2024. - 151 с.

9. Ивашковская И.И., Наумцева Е.И. Российские корпорации в новой реальности. Финансовые стратегии на пути к антихрупкости. - Москва: НИУ «Высшая школа экономики», 2024. - 360 с.

10. Xasanov X.N. Korporativ tuzilmalarda aksiyalar bozoridan moliyaviy resurslar jalb qilishni takomillashtirish // “O‘zbekiston sug‘urta bozori” ilmiy jurnali – 2025, Volume 2, Issue 1, 38-40 b.

11. Burxanov A.U., Xamdamov O.N. Moliyaviy manejment Darslik - T: - 2020 yil 468 bet.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INNOVATSION FAOLIYATNING MOLIYAVIY TA’MINOT MANBALARI VA ULARNI SAMARALI BOSHQARISH YO‘LLARI

Achilov Dilshod Marufovich

Mustaqil izlanuvchi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: achilov_m@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0746-4385

Annotatsiya. *Maqolada innovatsion faoliyatning moliyaviy ta’minot manbalari, ularni tashkiliy-iqtisodiy xususiyatlari hamda samarali boshqarish mexanizmi tadqiq etilgan. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda venchur kapital, obligatsiyalar, xalqaro moliya institutlari kreditlari va grant mablag‘laridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJ misolida innovatsion faoliyatni moliyalashtirishning diversifikatsion mexanizmi va integratsion “Yo‘l xaritasi modeli” ishlab chiqilib, uning moliyaviy barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion faoliyat, moliyaviy ta’minot, venchur kapital, korporativ obligatsiyalar, xalqaro moliya institutlari, investitsion resurslar, kapital bozori, moliyaviy barqarorlik.*

ФИНАНСОВЫЕ ИСТОЧНИКИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И МЕХАНИЗМЫ ИХ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Ачилов Дилшод Маруфович

Научный соискатель
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: achilov_m@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0746-4385

Аннотация. *В статье исследовано финансовое обеспечение инновационной деятельности, их организационно-экономические особенности и механизмы эффективного управления. Проанализированы возможности финансирования инновационных проектов за счёт венчурного капитала, облигаций, кредитов международных финансовых институтов и грантовых средств. На примере АО «Национальные электрические сети Узбекистана» разработан диверсификационный механизм финансирования инновационной деятельности и интеграционная модель «Дорожная карта», обосновано её значение для обеспечения финансовой устойчивости и повышения инвестиционной привлекательности компаний.*

Ключевые слова: *инновационная деятельность, финансовое обеспечение, венчурный капитал, корпоративные облигации, международные финансовые институты, инвестиционные ресурсы, рынок капитала, финансовая устойчивость.*

FINANCIAL SOURCES OF INNOVATIVE ACTIVITIES AND MECHANISMS FOR THEIR EFFECTIVE MANAGEMENT

Achilov Dilshod Marufovich

Research PhD candidate
Tashkent state university of economics
E-mail: achilov_m@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0746-4385

Abstract. *This article examines the sources of financial support for innovative activities, their organizational and economic characteristics, and effective management mechanisms. The*

study analyzes the opportunities for financing innovation projects through venture capital, corporate bonds, international financial institution loans, and grant funding. Based on the case of JSC “National Electric Networks of Uzbekistan,” a diversified financing mechanism and an integrated Roadmap Model for innovative activities were developed. The findings demonstrate the model’s contribution to strengthening financial stability, improving investment attractiveness, and enhancing the efficiency of innovation financing.

Keywords: *innovative activity, financial support, venture capital, corporate bonds, international financial institutions, investment resources, capital market, financial stability.*

Kirish

O‘zbekiston Respublikasida innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish, ilm-fan yutuqlarini iqtisodiyot tarmoqlariga keng joriy etish hamda yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 11-fevraldagi “Startaplarni qo‘llab-quvvatlashning kompleks ekotizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-59-son qarori [1] innovatsion faoliyatni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish, startap loyihalarga investitsiyalar jalb qilish, venchur moliyalashtirish bozorini rivojlantirish hamda innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning yangi institutsional bosqichini uzviy davom ettirmoqda desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Mazkur qarorda innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning zamonaviy instrumentlarini joriy etish, xususiy va xorijiy investorlar ishtirokini kengaytirish, innovatsion infratuzilmani rivojlantirish hamda ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish samaradorligini oshirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Jahon amaliyoti tajribasi ko‘rsatadiki, innovatsion faoliyatning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan moliyaviy ta’minot manbalarining yetarliligi, ularning diversifikatsiyalanganligi hamda samarali boshqarilishiga bog‘liqdir. Xususan, Fransiya, Italiya, Yaponiya va Malayziya kabi davlatlarda innovatsion rivojlanishni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning ko‘p pog‘onali tizimi shakllantirilgan bo‘lib, unda venchur kapital fondlari, innovatsion grantlar, korporativ obligatsiyalar, xususiy investitsiya fondlari, davlat-xususiy sheriklik hamda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini (R&D) rag‘batlantirishga qaratilgan maxsus moliyaviy dasturlar muhim o‘rin tutadi. Mazkur davlatlar tajribasida innovatsion loyihalarni moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyalanganligi innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni kamaytirish, investitsion resurslarning uzluksizligini ta’minlash hamda ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish jarayonlarini jadallashtirish imkonini bermoqda. Natijada innovatsion kompaniyalarning investitsion jozibadorligi va raqobatbardoshligi oshib, yuqori texnologik tarmoqlarning iqtisodiy o‘sishdagi ulushi barqaror ravishda ortib bormoqda. Bu kabi jihatlar ushbu davlatlarning tajribasi innovatsion faoliyatning moliyaviy ta’minot manbalarini takomillashtirish va ularni samarali boshqarish mexanizmini ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

Shuning uchun innovatsion faoliyatning moliyaviy ta’minot manbalarini diversifikatsiyalash, xalqaro amaliyotda qo‘llanilayotgan moliyalashtirish instrumentlarini milliy iqtisodiyot sharoitiga moslashtirish hamda innovatsion loyihalarni moliyaviy boshqarish samaradorligini oshirish masalalari bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalarni amaliyotga samarali tadbiq etishda innovatsiyalarning ahamiyati va zarurati masalalariga doir ko‘plab mamlakatimiz va xorijiy iqtisodchi olimlar tadqiqotlar olib bormoqda.

Valeeva va Sharafutdinova tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda innovatsion faoliyatni moliyalashtirishning zamonaviy manbalari sifatida venchur kapital, kraudfanding va biznes-“farishtalar” investitsiyalarining roli tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyalanganligi innovatsion loyihalarning muvaffaqiyat

darajasini oshiradi hamda moliyaviy risklarni kamaytiradi. Mualliflar innovatsion korxonalarni moliyalashtirishda raqamli investitsion platformalarning ahamiyati ortib borayotganligini ta’kidlaganlar [2]. Brown va Rocha tadqiqotlarida innovatsion startaplarni moliyalashtirish manbalarining transformatsiyasini o‘rganib, innovatsion loyihalarning dastlabki bosqichlarida venchur kapital va xususiy investitsiya fondlarining o‘rni yuqori ekanligini asoslab bergan. Mualliflarning fikricha, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tizimida davlat grantlari va xususiy investitsiyalar uyg‘unligi innovatsion rivojlanish samaradorligini oshiradi [3]. Metrick va Yasuda tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda venchur kapitalning iqtisodiy samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, innovatsion korxonalarni moliyalashtirishda investitsion portfelni diversifikatsiyalash va bosqichma-bosqich moliyalashtirish moliyaviy resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi. Mualliflar innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning uzoq muddatli strategiyasini ishlab chiqish zarurligini asoslagan [4]. Gompers va Wang tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda innovatsion kompaniyalarni moliyalashtirishda investitsion portfelni diversifikatsiyalash va moliyaviy resurslarni bosqichma-bosqich jalb qilish mexanizmining samaradorligi baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyalanganligi innovatsion loyihalarning muvaffaqiyat ehtimolini oshiradi hamda investitsion risklarni kamaytiradi. Mualliflar innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda kapital bozori instrumentlari va venchur kapitalning uyg‘unlashuvi muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlagan [5]. Chemmanur va Nandy innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda kapital bozori va venchur investitsiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, innovatsion korxonalarning IPO orqali kapital bozoriga chiqishi ularning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi hamda innovatsion faoliyatga yo‘naltiriladigan investitsiyalar hajmini oshiradi. Mualliflar innovatsion faoliyatni moliyalashtirishning samaradorligi korporativ boshqaruv sifati va investorlar ishonchi bilan bevosita bog‘liq ekanligini asoslagan [6].

Tsexomskiy innovatsion faoliyatni barqaror moliyalashtirish davlat va xususiy kapital manbalarining uyg‘unlashgan holda jalb etilishiga asoslanishi kerakligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, innovatsion loyihalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashda moliyaviy institutlar, venchur fondlari, maxsus investitsiya jamg‘armalari hamda davlat-xususiy sheriklik mexanizmining samarali faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi [7]. Barinov innovatsion faoliyatni moliyalashtirishni korxonalar strategik rivojlanishining muhim tarkibiy elementi sifatida baholaydi. Olimning ta’kidlashicha, innovatsion faoliyatni moliyaviy ta’minlashning eng samarali modeli korxonaning o‘z mablag‘lari, bank kreditlari, grant mablag‘lari va kapital bozori instrumentlaridan kompleks foydalanishga asoslanadi. Muallif innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda moliyaviy resurslarni optimal taqsimlash, investitsion qarorlarni strategik boshqarish va moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini asoslaydi [8]. Sirotkina innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish ko‘p bosqichli moliyaviy ta’minot tizimini shakllantirish bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydi. Muallifning fikricha, innovatsion faoliyatning moliyaviy manbalarini samarali boshqarish davlat, biznes subyektlari va moliya institutlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishni talab etadi [9]. Endovitskiy innovatsion faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi moliyaviy resurslar tarkibini optimallashtirish va korporativ tuzilmalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash bilan bevosita bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Olim xalqaro amaliyotda innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda korporativ obligatsiyalar, venchur kapitali, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash dasturlari hamda loyihaviy moliyalashtirish mexanizmdan kompleks foydalanish yuqori samaradorlik berishini qayd etadi [10].

Yuqorida keltirilgan ilmiy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish masalasi adabiyotlarda asosan moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, venchur kapitalni rivojlantirish, davlat va xususiy sektor hamkorligini kengaytirish, kapital bozori instrumentlaridan foydalanish hamda moliyaviy resurslarni samarali boshqarish yo‘nalishlarida tadqiq etilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarda innovatsion faoliyatning moliyaviy

ta’minot manbalarini kompleks baholash, ularning o‘zaro integratsiyalashuv mexanizmini takomillashtirish, moliyalashtirish manbalarining innovatsion loyihalar samaradorligiga ta’sirini baholash hamda raqamli moliyaviy texnologiyalar asosida moliyaviy resurslarni boshqarish usullarini yanada rivojlantirish masalalari yetarli darajada yoritilmagan. Shu nuqtai nazardan, innovatsion faoliyatning moliyaviy ta’minot manbalarini tizimli ravishda tadqiq etish, ularni samarali boshqarishning zamonaviy mexanizmini ishlab chiqish hamda xalqaro tajribalarni milliy amaliyotga moslashtirish ushbu tadqiqotning asosiy ilmiy yo‘nalishi va dolzarbligini belgilab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida induksiya va deduksiya, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, guruhlash, dinamik qatorlar tahlili hamda iqtisodiy-mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalarining tashkiliy-iqtisodiy omillarini aniqlashda tizimli yondashuv va grafik modellashtirish usullaridan foydalanildi. “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJning 2019-2025 yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari, aktiv va passivlari tarkibi, moliyaviy natijalari hamda innovatsion va investitsion faoliyati bo‘yicha ma’lumotlar iqtisodiy-statistik tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Jahon iqtisodiyotining globallashuv jarayonida kapital bozorining rivojlanishi va moliyaviy resurslarga bo‘lgan talabning ortishi aksiyadorlik jamiyatlarini samarali moliyaviy strategiyalarni shakllantirishning nechog‘liq muhimligini namoyon etmoqda. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda kapital bozoridan moliyaviy resurslarni jalb qilish nafaqat kompaniya moliyaviy barqarorligini ta’minlash, balki uning bozor qiymatini oshirish, investitsiya jozibadorligi va raqobatbardoshlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shuning uchun, korporativ tuzilmalarda innovatsion faoliyatni moliyalashtirishga doir qarorlarini belgilovchi tashkiliy va iqtisodiy omillarni ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb masalalardan biri, deb o‘ylaymiz. Tadqiqotlar jarayonida biz tomondan aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy resurslarni jalb qilish jarayonini belgilovchi tashkiliy va iqtisodiy omillar tizimli tahlil qilinib, qaror qabul qilish jarayoniga ta’sir etuvchi tashkiliy infratuzilma, iqtisodiy muhit, kapital bozorining holati, milliy iqtisodiyot rivojlanishi va kapital bozorining segmentlari alohida ko‘rib chiqildi (1-rasm).

Innovatsion faoliyatni moliyalashtirishga ta’sir etuvchi omillar bir-biridan mazmunan farq qilsa-da, ular o‘zaro uzviy bog‘liq holda qaror qabul qilish jarayoniga kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur omillar orasida tashkiliy omillar alohida ahamiyat kasb etib, ular kapital bozorining institutsional va tashkiliy infratuzilmasining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Kapital bozorida faoliyat yurituvchi fond birjalari, brokerlik va investitsiya kompaniyalari, kliring markazlari, depozitariylar hamda tijorat banklari moliyaviy resurslarning erkin va samarali harakatlanishini ta’minlaydi. Ushbu institutlarning samarali faoliyati innovatsion loyihalar uchun zarur bo‘lgan investitsiya resurslarini jalb qilish imkoniyatlarini kengaytiradi va investorlar uchun qulay investitsion muhitni shakllantiradi.

Shuningdek, kapital jalb etish jarayonining tashkiliy jihatdan puxta yo‘lga qo‘yilishi innovatsion korxonalarning moliyalashtirish imkoniyatlariga bevosita ta’sir qiladi. Xususan, aksiyalar yoki obligatsiyalar emissiyasini amalga oshirish, IPO (Initial Public Offering), SPO (Secondary Public Offering) yoki yopiq joylashtirish mexanizmlaridan foydalanish jarayonlarining shaffof va samarali tashkil etilishi investorlarning qiziqishini oshiradi. Emissiya jarayonlarida axborotlarning to‘liq va o‘z vaqtida oshkor etilishi, moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarga muvofiqligi hamda investitsion risklarning aniq baholanishi kapital jalb qilish muvaffaqiyatini ta’minlovchi muhim omillar hisoblanadi. Bundan tashqari, moliya bozorining barqaror faoliyat yuritishi regulyator institutlar faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Markaziy bank, kapital bozori faoliyatini tartibga soluvchi vakolatli organlar hamda qimmatli qog‘ozlar bozorini nazorat qiluvchi davlat komissiyalari bozor ishtirokchilari uchun huquqiy-me’yoriy

bazani shakllantiradi, moliyaviy intizomni ta’minlaydi va investorlar huquqlarini himoya qiladi. Mazkur institutlar tomonidan nazorat va monitoring mexanizmlarining samarali joriy etilishi moliya bozorida shaffoflikni oshiradi, axborot assimetriyasini kamaytiradi hamda investorlarning bozorga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

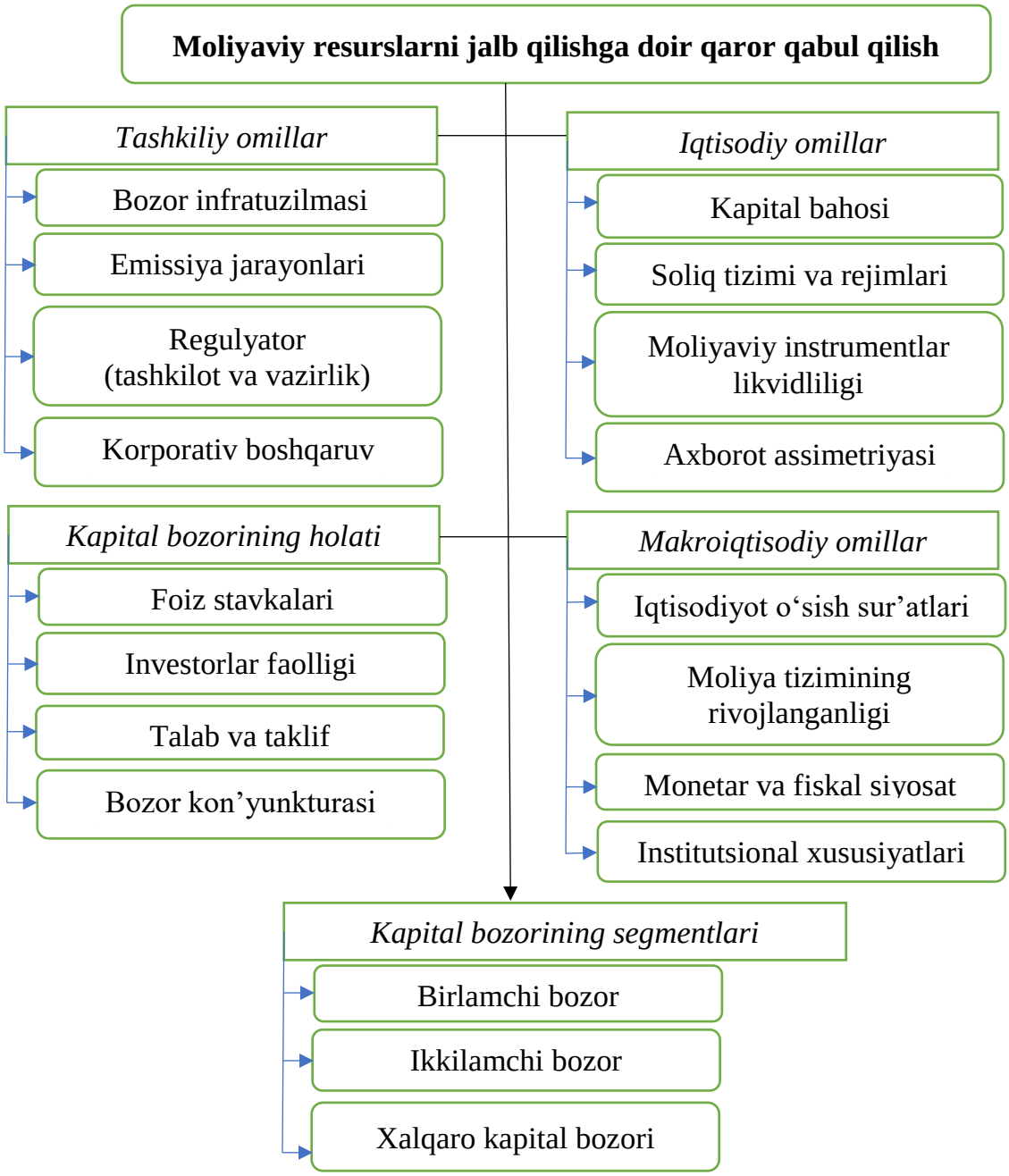

1-rasm. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirishning tashkiliy-iqtisodiy omillari*
** Muallif tomonidan tuzildi*

Mazkur ilmiy maqolani bajarish jarayonida mamlakatimizdagi yetakchi kompaniyalardan biri bo‘lgan “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJning innovatsion faoliyatini moliyalashtirishga doir amaliyoti o‘rganildi. Dastlab jamiyatning 2019-2025 yillardagi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari dinamikasini ko‘rib chiqamiz (1-jadval). 1-jadval ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2019-2024 yillarda “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJ faoliyatida daromadlar hajmi sezilarli darajada oshgan bo‘lsa-da, rentabellik va moliyaviy natijalar bo‘yicha salbiy tendensiyalar kuzatilgan. Xususan, mahsulot sotishdan olingan sof tushum 2019 yildagi 8,86 trln. so‘mdan 2023 yilda 30,75 trln. so‘mga yetib, qariyb 3,5 baravarga oshgan.

1-jadval

“O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJ ning moliyaviy ko‘rsatkichlari, aktiv va passivlari tahlili (trln. so‘m)*

№	Ko‘rsatkichlar	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.	2025 y. (6 oylik)
1.	Mahsulot sotishdan sof tushum	8,86	18,02	19,09	21,44	30,75	28,71	5,74
2.	Mahsulot tannarxi	8,54	17,69	21,23	25,47	33,008	30,13	5,49
3.	Yalpi foyda	0,317	0,34	-2,13	-4,03	-2,24	-1,414	0,243
4.	Yalpi foyda marjasi (%)	3,57	1,88	-	-	-	-	4,23
5.	Davr xarajatlari	0,119	0,221	0,385	0,373	0,38	0,45	0,42
6.	Asosiy faoliyatning foydasi	0,226	0,263	-1,979	-4,199	-2,49	-1,792	-0,143
7.	Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar	0,0073	0,026	0,051	0,291	0,145	0,216	0,256
8.	Moliyaviy faoliyat bo‘yicha qilingan xarajatlar	0,209	0,281	0,177	0,431	0,553	0,571	0,219
9.	Umumxo‘jalik faoliyatining foydasi	0,023	0,0082	-2,105	-4,34	-2,89	-2,146	-0,106
10.	Sof foyda	0,021	0,0054	-2,105	-4,34	-2,89	-2,146	-0,106
11.	Sof foyda marjasi (%)	0,23	0,045	-	-	-	-	-
12.	Jami aktivlar	6,91	13,34	15,18	15,4	18,14	13,86	18,58
13.	Uzoq muddatli aktivlar	3,49	8,51	8,80	8,75	9,03	10,105	14,17
14.	Joriy aktivlar	3,42	4,83	6,38	6,65	9,11	3,75	4,41
15.	O‘z mablag‘lari	2,09	6,87	4,69	0,332	-2,651	5,36	6,46
16.	Taqsimlanmagan foyda	0,061	0,042	-2,07	-6,4	-9,304	-1,27	-0,188
17.	Jami majburiyatlar	4,82	6,47	10,50	15,06	20,8	8,49	12,12
18.	Uzoq muddatli majburiyatlar	2,27	2,51	2,83	3,44	4,36	6,36	6,83
19.	Joriy majburiyatlar	2,55	3,96	7,67	11,62	16,44	2,13	5,29

**https://new.openinfo.uz/ - ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.*

Biroq mahsulot tannarxining ham yuqori sur’atlarda o‘sishi natijasida yalpi foyda 2021 yildan boshlab manfiy ko‘rsatkichga o‘tgan va 2024 yilda -1,414 trln so‘mni tashkil etgan. Bu holat jamiyat faoliyatida xarajatlar daromadlarga nisbatan tezroq o‘sayotganligini hamda operatsion samaradorlikni oshirish zarurligini ko‘rsatadi.Innovatsion faoliyatga moliyaviy resurslarni jalb qilishning yana bir muhim omili bozor likvidligi hisoblanadi. Yuqori likvidlikka ega bozorlar investorlarga kapitalni tezkor to‘lvo vositasiga aylantirish imkonini beradi, bu esa kompaniyalar uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni keng ko‘lamda va qisqa muddatlarda jalb qilish imkoniyatini beradi. Aksincha, likvidligi past bozor sharoitida investitsiyalarni jalb qilish jarayoni murakkablashish bilan bir qatorda korporativ tuzilmalarning kapital qiymati oshib boradi. Shuningdek, axborot assimetriyasini ham iqtisodiy omillarning muhim tarkibiy qismi sifatida qayd etishimiz mumkin. Agar kompaniya faoliyatida korporativ oshkoralik darajasi past bo‘lsa, investorlar qaror qabul qilishda qo‘shimcha moliyaviy risklarga duch kelishi mumkin, bu esa o‘z kapitali bilan birga qarz kapitali qiymatini ham oshiradi, deb o‘ylaymiz. Shuning uchun, korporativ tuzilmalar moliyaviy hisobotlarning shaffofligini ta’minlash, investorlarga zarur axborotlarni o‘z vaqtida yetkazish va ishonch muhitini shakllantirish orqali axborot assimetriyasini kamaytirishga erishishlari mumkin. Umuman, axborotning ochiqligi nafaqat investorlarning ishonchini oshiradi, balki kompaniyaning bozorga chiqish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda moliyaviy resurslarni jalb qilish xarajatlarini pasaytiradi.

Ekonometrik tadqiqotda Y_i bog‘liq bo‘lgan o‘zgaruvchi sifatida moliyaviy samaradorlik yoki rentabellikni ifodalaydi. Bunga misol qilib aktivlar rentabelligi (ROA), xususiy kapital rentabelligi (ROE) va aksiyaga to‘g‘ri keladigan daromad (EPS) kabi koeffitsientlarni keltirishimiz mumkin.

Mustaqil o‘zgaruvchilar sifatida uzoq muddatli qarz (LTD), qisqa muddatli qarz (STD), umumiy qarz koeffitsienti (TDR), qarz/kapital nisbati, likvidlik, o‘sish sur’ati, inflyatsiya darajasi, soliq to‘lovining natural logarifmik qiymati (ln-soliq) va aksiyadorlik jamiyatining ishlab chiqarish hajmi. Tadqiqotda qo‘llanilgan metodologiya kapital tuzilmasining moliyaviy samaradorlikka ta’sirini o‘rganishga qaratilgan. Bunda uchta bog‘liq bo‘lgan o‘zgaruvchi, bir nechta mustaqil hamda nazorat o‘zgaruvchilarni o‘z ichiga olgan regressiya tenglamasidan foydalaniladi.

Biz tomondan ishlab chiqilgan ushbu model dissertatsiya obyekti sifatida tanlab olingan “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” aksiyadorlik jamiyati amaliyotiga joriy etilgan bo‘lib, bunga asosan 2-jadval ma’lumotlarida jamiyat tomonidan moliyalashtirish manbalari

diversifikatsiyalashgan holda shakllantirilgan xalqaro obligatsiyalar (evrobondlar) 40 foiz, milliy obligatsiyalar 20 foiz, xalqaro moliya institutlari kreditlari 25 foiz hamda grant va texnik yordam mablag‘lari 15 foiz ulushni tashkil etadi. Biz tomondan ilgari surilayotgan ushbu diversifikatsion tuzilma AQSh va Yevropa Ittifoqida qo‘llaniladigan ko‘p manbali moliyalashtirish modeliga mos kelib, foiz yukini pasaytirish, investorlar bazasini kengaytirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Xususan, xalqaro obligatsiyalar orqali 5-7 yil muddatga 5,2-5,8 foiz diapazonida jalb qilingan resurslar kapital bozorining nisbatan arzon va uzoq muddatli moliyalashtirish imkoniyatlaridan samarali foydalanishni anglatadi. Milliy obligatsiyalar esa uzoq muddatli institutsional investorlar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, nafaqat moliyaviy ta’minotni mustahkamlash balki ichki kapital bozorini rivojlantirishga xizmat qiladi.

2-jadval

“O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJ tomonidan innovatsion faoliyatga moliyaviy resurs jalb qilishning diversifikatsion mexanizmi*

№	Moliyalashtirish manbasi	Ulushi (%)	Izoh
1.	Xalqaro obligatsiyalar (Evroobligatsiya)	40%	5-7 yil muddatli, foiz stavkasi 5,2-5,8%
2.	Milliy obligatsiyalar	20%	Uzoq muddatli investorlarga mo‘ljallangan
3.	Xalqaro moliya institutlari krediti	25%	Jahon banki, OTB, YeTTB liniyalari
4.	Grant va texnik yordam	15%	Energiya samaradorligi loyihalariga yo‘naltiriladi

**Muallif tomonidan tuzilgan*

Xalqaro moliya institutlari (Jahon banki, OTB, YeTTB) kreditlari va grant mablag‘lari esa energetika samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan loyihalarda qo‘shimcha moliyaviy tayanch vazifasini bajaradi deb hisoblaymiz. Integratsion “Yo‘l xaritasi modeli”ning tarkibiy elementlari 3-jadvalda tizimli ravishda aks ettirilgan.

3-jadval

Innovatsion faoliyatni moliyalashtirishning «Integratsion Yo‘l xaritasi modeli» ning tarkibiy elementlari*

№	Tarkibiy yo’nalish	Amalga oshiriladigan ishlar	Natija
1.	Moliyaviy integratsiya	Xalqaro va milliy kapital bozorini uyg‘unlashtirish	Arzon resurslarga integratsiya
2.	Risklarni boshqarish	Valyuta, foiz va kredit risklarini hedjirlash	Qarzdorlik barqarorligi
3.	Investorlarga ochiqlik	ESG hisobot va moliyaviy auditni xalqaro standartlarda yuritish	Investor ishonchi oshadi
4.	Tashkiliy transformatsiya	Korporativ boshqaruvni rivojlantirish	Reyting oshadi

**Muallif tomonidan tuzilgan*

Moliyaviy integratsiya yo‘nalishi doirasida jamiyat tomonidan xalqaro va milliy kapital bozorlarini faoliyatini uyg‘unlashtirish orqali arzon moliyaviy resurslar jalb qilish imkoniyatini kengaytiradi. Tarkibiy yo‘nalishning risklarni boshqarish komponenti valuta, foiz va kredit risklarini hedjirlash mexanizmini joriy etish orqali qarzdorlik barqarorligini ta’minlashga

yo‘naltirilgan. Investorlar uchun korporativ oshkoralikni ta’minlash yo‘nalishida esa ESG hisobotlari va moliyaviy auditni xalqaro standartlar asosida yuritish investorlar ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi. Tashkiliy transformatsiya esa korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish orqali jamiyat reytingini va investitsion jozibadorligini oshirishga qaratilganlini qayd etish zarur. Biz tomondan taklif etilgan modelning istiqboldagi ahamiyati 4-jadvalda keltirilgan bo‘lib, bunda 2025-2030 yillarga mo‘ljallangan investitsion ehtiyojlar prognozi orqali yanada aniqroq namoyon bo‘ladi.

4-jadval.

“O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJ ning 2025-2030 yillar uchun innovatsion va investitsion ehtiyojlar bo‘yicha prognoz ko‘rsatkichlari*

№	Yo‘nalish	Yillik investitsiya ehtiyoji (mln doll.)	Moliyalashtirish manbasi	Kutilayotgan natija
1.	Tarmoqlarni modernizatsiya qilish	250-300	Obligatsiyalar + Xalqaro moliya korporatsiyasi	Elektr quvvatlari va sifati oshadi
2.	Raqamlashtirish	60-75	Grant + G2B (Government-to-Business) sheriklik	Xarajat va yo‘qotishlar kamayadi
3.	Energiyani uzatish tizimlari	80-100	Xalqaro obligatsiyalar	Quvvat uzatish samaradorligi oshadi
4.	Avtomatlashtirish	30-40	Budjet + investorlar	Monitoring va dispetcherlik xizmatlari takomillashadi

**Muallif tomonidan tuzilgan*

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, tarmoqlarni modernizatsiya qilish uchun yiliga 250-300 mln. dollar miqdorida investitsiya talab etiladi va ushbu ehtiyoj asosan obligatsiyalar va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik loyihalari orqali moliyalashtirish qoplanishi rejalashtirilgan. Raqamlashtirish, energiyani uzatish tizimlarini rivojlantirish va avtomatlashtirish yo‘nalishlarida ham grantlar, G2B sherikliklari hamda investorlar mablag‘larini jalb etish orqali texnologik samaradorlikni oshirish ko‘zda tutilgan.

Xulosa

Integratsion “Yo‘l xaritasi modeli” AQSh va Yevropa Ittifoqi davlatlarida shakllangan kapital bozoriga asoslangan moliyalashtirish tajribasini milliy sharoitga moslashtirishga imkon beradi deb o‘ylaymiz. Ushbu model “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJ faoliyatida moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash, foiz yukini kamaytirish, investorlar ishonchini yanada mustahkamlash va energetika infratuzilmasining uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-amaliy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. AQSh va Yevropa kapital bozorlari rivojlanishining ilg‘or tajribalarini milliy amaliyotda foydalanishga doir fikrlarimizni davom ettirar ekanmiz, alohida aytish kerakki ushbu mintaqa davlatlarida kompaniyalar moliyaviy faoliyatini barqaror rivojlanishida investorlar huquqlarini himoya qilish mexanizmi markaziy o‘ringa chiqqanligi hisoblanadi.

Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha axborot oshkoraligi, moliyaviy hisobotlarning qat’iy standartlari va bozor manipulyatsiyalariga qarshi kuchli nazorat investorlar ishonchini shakllantirgan asosiy omillar hisoblanadi. Shu bilan birga, AQSh va Yevropa kapital bozorida pensiya fondlari, sug‘urta kompaniyalari va investitsiya fondlari bozor likvidligining asosiy

manbai hisoblanadi.

Institutsional investorlarning uzoq muddatli moliyaviy resurslari infratuzilma va energetika loyihalarini barqaror moliyalashtirish imkonini beradi. Tahlillar ko‘rsatishicha AQShda institutsional investorlarining asosiy kapitali bozor likvidligiga bevosita ta’sir ko‘rsatibgina qolmay balki uzoq muddatli investitsiyalarni jalb qilish imkonini beradi, shu bilan birga, ular bozor muvozanatini saqlashda ham asosiy o‘rinni egallaydi. Institutsional investorlar aksariyat holatlarda yuqori kredit daromadliligini, past foizli obligatsiyalarni hamda ESG tamoyillariga asoslangan instrumentlarni moliyalashtirishga intiladilar, bu esa kapitallashgan bozorlar va bozordan tashqari investitsiyalar o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni ta’minlaydi.

Albatta aytib o‘tish kerakki, Yevropa Ittifoqida ham institutsional investorlarning roli, ayniqsa barqaror moliyalashtirish kontekstida, sezilarli darajada oshib borayotganligini kuzatish mumkin. Yevropa bozorlarida «yashil», «ijtimoiy» va «barqarorlik bilan bog‘liq» obligatsiyalar ulushi o‘sib bormoqda. Birgina 2025 yilning o‘zida korporativ va hukumatning yashil obligatsiyalari umumiy bozorning 12,8%ini tashkil qilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2020 yildagi 5,6%dan deyarli 2 baravardan oshganligini ko‘rish mumkin. Hisobotlarda keltirilishicha, Yevropa Ittifoqi tomonidan 2023 yilda qabul qilingan “Yevropa yashil obligatsiya standarti” (EU GBS) orqali barqaror moliyalashtirish instrumentlarini tartibga soladi, shu jumladan emitentlar uchun aniq talablarga ega bo‘lgan yagona standartni joriy etadi, bu esa investorlarning huquqlari va manfaatlarini himoya qilishda mustahkam asos sifatida hizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 11-fevraldagi “Startaplarni qo‘llab-quvvatlashning kompleks ekotizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-59-son qarori.

2. Yu S.Valeeva and N.S.Sharafutdinova Innovative activity of retail companies as a factor of economic growth// Procedia Economics and Finance 24 (2015), 710-715.

3. Brown R., Rocha A. Entrepreneurial Uncertainty During the COVID-19 Crisis: Mapping the Temporal Dynamics of Entrepreneurial Finance // Journal of Business Venturing Insights. – 2021. – Vol. 15.

4. Metrick A., Yasuda A. Venture Capital and the Finance of Innovation // Journal of Corporate Finance. – 2022. – Vol. 73.

5. Gompers P., Wang S. Diversity in Innovation and Venture Capital Financing // Journal of Financial Economics. – 2023. – Vol. 148, No. 2. – Pp. 453–478.

6. Chemmanur T.J., Krishnan K., Nandy D. Venture Capital, Innovation and Initial Public Offerings // Management Science. – 2022. – Vol. 68, No. 7. – Pp. 5148-5171.

7. Цехомский Н.В. Финансирование инновационного развития экономики в условиях структурной трансформации // Экономика и предпринимательство. - 2023. - № 11. - С. 45-52.

8. Баринов В.А. Стратегическое управление инновационной деятельностью компании: финансовые аспекты // Менеджмент в России и за рубежом. - 2024. - № 2. - С. 15-24.

9. Сироткина Н.В., Гончаров А.Ю. Финансовое обеспечение инновационного развития предприятий в условиях цифровой экономики // Регион: системы, экономика, управление. - 2023. - № 4 (63). - С. 78-87.

10. Ендовицкий Д.А., Бабушкин В.А. Современные механизмы финансирования инновационных проектов и оценка их эффективности // Финансы: теория и практика. - 2024. - Т. 28. - № 1. - С. 102-116.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

INNOVATSION FAOLIYAT BILAN BOG‘LIQ MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISH

Baratova Zumrat Xalmetjanovna
Mustaqil izlanuvchi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: zumrad2390@gmail.com
ORCID:0009-0002-1737-7165

Annotatsiya. *Maqolada innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishning nazariy-uslubiy asoslari, ularni prognoz qilishning zamonaviy usullari hamda xalqaro amaliyot tajribalari tadqiq etilgan. Innovatsion loyihalarda uchraydigan moliyalashtirish, likvidlik, rentabellik va investitsion risklar tahlil qilinib, “Qo‘qon mexanika zavodi” AJ misolida moliyaviy risklarning ekonometrik prognozi amalga oshirilgan. Tadqiqot natijasida innovatsion faoliyat samaradorligini oshirish va moliyaviy risklarni kamaytirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion faoliyat, moliyaviy risklar, risk-menejment, ssenariy tahlili, Monte-Karlo simulyatsiyasi, rentabellik, investitsion risk, venchur moliyalashtirish, innovatsion loyiha, prognozlash.*

УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ, СВЯЗАННЫМИ С ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛНОСТЮ

Баратова Зумрат Халметжановна
Научный соискатель
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: zumrad2390@gmail.com
ORCID:0009-0002-1737-7165

Аннотация. *В статье исследованы теоретико-методологические основы управления финансовыми рисками, связанными с инновационной деятельностью, современные методы их прогнозирования и международный опыт. Проанализированы риски финансирования, ликвидности, рентабельности и инвестиционной деятельности инновационных проектов, а также выполнен эконометрический прогноз финансовых рисков на примере АО «Кокандский механический завод». Разработаны научно-практические рекомендации по повышению эффективности инновационной деятельности и снижению финансовых рисков.*

Ключевые слова: *инновационная деятельность, финансовые риски, риск-менеджмент, сценарый анализ, Монте-Карло моделирование, рентабельность, инвестиционный риск, венчурное финансирование, инновационный проект, прогнозирование.*

IMPROVING THE MANAGEMENT OF FINANCIAL RISKS ASSOCIATED WITH INNOVATIVE ACTIVITIES

Baratova Zumrat Khalmetzhanovna
Postgraduate researcher
Tashkent State University of Economics
Email: zumrad2390@gmail.com
ORCID: 0009-0002-1737-7165

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations of managing financial risks associated with innovative activities, modern forecasting techniques, and international best practices. Financing, liquidity, profitability, and investment risks related to innovation projects are analyzed, and an econometric forecast of financial risks is conducted using the case of “Kokand mechanical plant” JSC. Based on the findings, scientific and practical recommendations aimed at improving innovation performance and mitigating financial risks are proposed.*

Keywords: *innovative activity, financial risks, risk management, scenario analysis, Monte Carlo simulation, profitability, investment risk, venture financing, innovation project, forecasting.*

Kirish

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning joriy tendensiyalarida innovatsiyalar har tomonlama dolzarb yo‘nalishlardan biriga aylanib ulgurdi. So‘nggi yillarda innovatsion faoliyatning institutsional-tashkiliy asoslarini rivojlantirish, ilmiy ishlanmalarni iqtisodiyot tarmoqlariga keng joriy etish, innovatsion infratuzilmani shakllantirish hamda innovatsion loyihalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash borasida samarali ishlar amalga oshirildi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi Qonuni[1] qabul qilinishi, innovatsion rivojlanish strategiyalarining ishlab chiqilishi, texnoparklar, innovatsion markazlar va startap ekotizimini rivojlantirishga qaratilgan institutsional mexanizmning joriy etilishi innovatsion iqtisodiyotning huquqiy va tashkiliy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasini 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasida[2] iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini ta’minlash, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, yuqori texnologiyali mahsulotlar ulushini oshirish hamda innovatsion faoliyatni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi “Startap loyihalar va venchur moliyalashtirish ekotizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-357-son qarori [3] innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning zamonaviy mexanizmini rivojlantirish, xususiy investitsiyalarni jalb qilish va innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning yangi bosqichini boshlab berdi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Jahon amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, innovatsion faoliyat iqtisodiy o‘sishning asosiy drayverlaridan biri bo‘lishi bilan bir qatorda yuqori tavakkalchilik darajasi bilan ham tavsiflanadi. Innovatsion loyihalarning muvaffaqiyati texnologik yangiliklarning amaliy natija berishi, bozor tomonidan qabul qilinishi, moliyalashtirish manbalarining barqarorligi va investitsion qarorlarning samaradorligiga bog‘liq. Mazkur omillar esa innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarish masalasini innovatsion iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismiga aylantirmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt, Big Data, FinTech, biotexnologiya, “yashil” texnologiyalar va raqamli platformalar asosidagi innovatsion loyihalarning rivojlanishi moliyaviy risklarning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Tadqiqotlardan ma’lumki, innovatsion loyihalarda investitsiya resurslarining cheklanganligi, texnologik yangilanishlar, bozor talabining shakllanmasligi, likvidlik muammolari hamda valyuta va foiz stavkalari o‘zgarishi bilan bog‘liq moliyaviy risklar investor va tadbirkorlar uchun ayrim muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun, innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni aniqlash, baholash va boshqarishning zamonaviy uslublarini ishlab chiqish, xalqaro amaliyotda qo‘llanilayotgan risk-menejment vositalarini o‘rganish hamda ularni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Xalqaro va mahalliy ilmiy nashrlarda olimlar tomonidan innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishga doir ko‘plab ilmiy maqolalar va tadqiqotlar e’lon qilinmoqda. Ayniqsa, innovatsion iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, Big Data, FinTech va startap ekotizimlarining kengayishi innovatsion loyihalarni moliyalashtirish

bilan bog‘liq risklarni boshqarishning zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqishni talab etmoqda. Metrick A. va Yasuda A. tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda venchur kapitalning o‘rni hamda moliyaviy risklarni boshqarish mexanizmi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, innovatsion faoliyatdagi asosiy tavakkalchiliklar texnologik muvaffaqiyatsizlik, bozor noaniqligi va moliyalashtirish manbalarining yetishmasligi bilan bog‘liq bo‘lib, ularni kamaytirishda investitsion portfelni diversifikatsiyalash va bosqichma-bosqich moliyalashtirishdan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Mualliflar innovatsion loyihalarda risk va daromadlilik o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash venchur investitsiyalar samaradorligining asosiy omillaridan biri ekanligini ta’kidlagan [4]. Kerr W.R., Nanda R. va Rhodes-Kropf M. innovatsion kompaniyalarni moliyalashtirishda investitsion risklarning iqtisodiy mohiyati va ularni boshqarish usullari o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni samarali boshqarish startaplarning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta’minlash imkonini beradi. Mualliflar innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda davlat qo‘llab-quvvatlashi va xususiy investitsiyalar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash zarurligini asoslab bergan [5]. Damodaran A. ilmiy tadqiqotlarida innovatsion loyihalarni baholashda riskka moslashtirilgan diskont stavkalar, real opsionlar modeli va ssenariy tahlil usullarining ahamiyati yoritilgan. Muallifning fikricha, innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishda an’anaviy investitsion baholash usullaridan tashqari noaniqlik omillarini hisobga oluvchi zamonaviy moliyaviy instrumentlardan foydalanish zarur [6]. Block J.H., Colombo M.G., Cumming D. va Vismara S. tomonidan venchur kapital va innovatsion moliyalashtirish mexanizmining risklarni kamaytirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash innovatsion loyihalarning muvaffaqiyat ehtimolini oshiradi va investitsion risklarni kamaytiradi. Mualliflar innovatsion faoliyatni moliyalashtirishda raqamli platformalardan foydalanish samaradorligini alohida ta’kidlagan [7].

S.Kalendjyanning ta’kidlanishicha, korxonalarning innovatsion faoliyati yuqori darajadagi moliyaviy noaniqlik va investitsion risklar bilan tavsiflanadi. Olimning fikriga ko‘ra, innovatsion loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun moliyaviy risklarni samarali boshqarish strategik moliyaviy rejalashtirish, raqamli monitoring texnologiyalari hamda zamonaviy risk-menejment mexanizmlarining o‘zaro integratsiyasiga asoslanishi lozim [8]. Y.Fedorova moliyaviy risklar investitsion muhitning yuqori darajadagi o‘zgaruvchanligi, kelgusidagi pul oqimlarining noaniqligi hamda innovatsion loyihalar natijalarini prognoz qilishning murakkabligi bilan chambarchas bog‘liqligini asoslab beradi. Olimaning ta’kidlashicha, xalqaro amaliyotda innovatsion risklarni boshqarish ekonometrik modellashtirish, stress-test usullari va moliyaviy ma’lumotlarni raqamli tahlil qilish vositalaridan keng foydalanishga asoslanadi [9]. A.Abramov innovatsion iqtisodiyot sharoitida moliyaviy risklarni boshqarish mexanizmini takomillashtirish va innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning yangi modellarini shakllantirish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, xalqaro tajribada venchur moliyalashtirish, innovatsion investitsiya fondlari hamda kapital bozori instrumentlaridan samarali foydalanish innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni kamaytirishning muhim vositasi hisoblanadi [10].

Yuqoridagi ilmiy yondashuvlar innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishda strategik moliyaviy rejalashtirish, raqamli texnologiyalar, ekonometrik modellashtirish, venchur moliyalashtirish hamda ESG tamoyillaridan kompleks foydalanish zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa innovatsion loyihalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash, investitsion risklarni minimallashtirish va korxonalar innovatsion rivojlanishining uzoq muddatli samaradorligini oshirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Innovatsion faoliyatning o‘ziga xos jihati shundaki, u yuqori darajadagi noaniqlik, texnologik muvaffaqiyatsizlik ehtimoli, bozor talabining o‘zgaruvchanligi va investitsiya resurslarining uzoq muddatga bog‘lanishi bilan tavsiflanadi. Shuning uchun innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni baholash va boshqarish masalasi zamonaviy moliyaviy menejment, investitsion strategiya va risk-menejment tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishning nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganishda tizimli yondashuv, iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, ekonometrik modellashtirish, ilmiy abstraksiyalash, induksiya va deduksiya, analiz va sintez usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida innovatsion loyihalar bilan bog‘liq moliyaviy risklarni baholashda xalqaro amaliyotda keng qo‘llaniladigan Scenario Analysis (ssenariy tahlili), Monte-Carlo Simulation, Value at Risk (VaR) usullarining ilmiy asoslari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Moliyaviy risklarni prognoz qilish usullari turli ilmiy maktablar va amaliy yondashuvlar negizida shakllanib kelmoqda. Xalqaro ilmiy tadqiqotlarni o‘rganish asosida, risklarni prognoz qilish usullariga doir uch asosiy yondashuvni ajratish mumkin deb hisoblaymiz, bular: statistik va ekonometrik modellar, sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish usullari hamda stsenariy tahlili (stress-testlar). Bugungi kunda moliyaviy prognozlash amaliyotida chiziqli va chiziqli bo‘lmagan bog‘liqliklarni hisobga olish maqsadida ushbu usullar ko‘pincha birgalikda yoki gibrid ko‘rinishda foydalanilmoqda. Bizningcha, xalqaro amaliyotda moliyaviy risklarni prognoz qilishda keng foydalanilayotgan usullar sifatida quyidagilarni alohida ajratib ko‘rsatib ko‘rsatish mumkin deb hisoblaymiz (1-jadval).

Xalqaro amaliyotda kompaniyalar tomonidan istiqbolli rivojlanish va unga ta’sir etuvchi risklarni baholashda ssenariy tahlil (Scenario Analysis) metodidan keng foydalaniladi. Ssenariy tahlili bu turli xil ehtimoliy kelajak ssenariylarini shakllantirib, ular amalga oshganda investitsiya portfeli yoki kompaniya faoliyati qanday natijalarga ega bo‘lishini baholash usulidir. Boshqacha aytganda, ssenariy tahlili “nima bo‘ladi agar...?” degan savolga javob izlaydigan tahlil instrumenti hisoblanadi. Ssenariy tahlil tom ma’noda ta’sirchanlik tahlili (sensitivity analysis) bilan uzqiy bog‘liq deb hisoblaymiz, chunki ta’sirchanlik tahlilida faqat bitta o‘zgaruvchi o‘zgarganda natija qay holatga o‘zgarishini kuzatadigan bo‘lsak, ssenariy tahlilda bir vaqtning o‘zida bir necha muhim o‘zgaruvchilarning turli birikmalarda o‘zgarishi kuzatiladi.

1-jadval

Risklarni prognoz qilish usullari va ularning tasnifiy jihatlari

Usul nomi	Tavsifi	Afzalliklari	Kamchiliklari
Scenario Analysis (Ssenariy tahlili)	Turli bo‘lishi mumkin bo‘lgan voqealar ssenariylarini tahlil qilish	Keng qamrovli tahlil, turli ssenariylar	Ssenariylarni tanlash subyektiv bo‘lishi mumkin
Monte-Carlo Simulation	Ehtimollik asosidagi modellashtirish	Ehtimoliy natijalarni keng doirada hisobga oladi	Murakkab, ko‘p ma’lumot talab qiladi
Sensitivity Analysis (Sezuvchanlik tahlili)	Xususiy omillar o‘zgarishini tahlil qilish	Oddiy va tez amalga oshiriladi	Cheklangan natija beradi, o‘zaro ta’sir hisobga olinmaydi
VaR (Value at Risk)	Maksimal kutilayotgan yo‘qotishni baholash	Moliyaviy institutlar orasida keng qo‘llaniladi	Ekstremal holatlar e’tiborga olinmasligi mumkin
Stress Testing (Stress-testi)	Ekstremal sharoitlarda faoliyatni baholash	Inqiroz holatiga tayyorlanishda foydali	Scenariylar tanlash murakkab

*Muallif tomonidan tuzilgan

Odatda ssenariy tahlilda bir necha muqobil ssenariylar tuzilib bular, bazaviy (ko‘proq kutiluvchi), eng yaxshi holat (best-case) va eng yomon holat (worst-case) ssenariylari hisoblanadi. Umuman olganda moliyaviy menejerlar va investorlar turli holatlardagi ehtimoliy zarar yoki foyda hajmini aniqlashlari hamda strategik rejalarini shu bazaviy prognozlar asosida muvofiqlashtirishlari mumkin. Ssenariy tahlilining asosiy nazariy yutuqlaridan biri shuki,

kelajakni to‘liq va aniq prognoz qilish qiyin bo‘lsada, lekin olingan natijalar istiqboldagi ro‘y berishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarga oldindan tayyorgarlik ko‘rish imkonini beradi. Fikrimizcha, bu kabi imkoniyatlarning keng jabhasini hisobga olgan holda strategik rejalar tuzilsa, kompaniya yoki investitsiya portfeli har qanday holatga tayyor turadi. Ssenariy tahlili investitsiya qarorlarini qabul qilish va risk-menejmentni samarali tashkil etish uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, avvalo, u barcha ehtimoliy natijalarni tizimli o‘rganishga imkon beradi ya’ni “eng yomon holatda” nimalar sodir bo‘lishi mumkinligini pronoz qilish imkonini beradi.

Bu esa moliyaviy menejerlarga qaror qabul qilishda asosiy axborot manbai bo‘lish bilan birga, har bir qarorning nafaqat kutilgan natijasini, balki yomon tus olgandagi holatini ham namoyon etadi. Ikkinchidan, ssenariy tahlil strategik rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega, chunki u boshqaruv organlari va moliyaviy menejerlarga turli sharoit va vaziyatlarda qaysi strategiya optimal samara berishini tekshirib ko‘rish imkonini beradi. Uchinchidan, ssenariy tahlil usuli barqaror risk-menejment mexanizmi va oldindan turli vaziyatlarga tayyorgarlik ko‘rishni ta’minlaydi. Xuddi favqulodda vaziyatlar ssenariylari orqali favqulodda holatlarga tayyorgarlik ko‘rilgani kabi, moliyaviy ssenariy tahlili orqali moliyaviy turg‘unliklarga tayyorgarlik ko‘rish mumkin bo‘ladi, bu esa kompaniyani “shok” holatlaridan himoyalash imkonini beradi.

Xalqaro amaliyot borasida fikrlarimizni davom ettirar ekanmiz, ROE dan foydalanishda kompaniya kapitalining o‘rtacha tortilgan qiymati ya’ni WACC (Weighted Average Cost of Capital) bilan solishtiriladigan muhim jihati mavjud. Bunda kompaniyalar tomonidan valyuta va inflyatsiya bilan bog‘liq moliyaviy risklarni baholashda ushbu ko‘rsatkichlar bazaviy ko‘rsatkichlar sifatida foydalaniladi. Ushbu tajribadan kelib chiqqan holda milliy amaliyotda aksiyadorlik jamiyatlarida kapital bilan bog‘liq moliyaviy risklarni prognoz qilish amaliyotini takomillashtirishda kapitalning o‘rtacha hisoblangan qiymatidan diskont stavka sifatida foydalanilganda valyuta va inflyatsiya bilan bog‘liq moliyaviy risklarni inobatga olish tartibini joriy etish zarur, deb hisoblaymiz.

1-jadval

“Qo‘qon mexanika zavodi” aksiyadorlik jamiyatining samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlili

№	Ko‘rsatkichlar	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.
1.	Xususiy kapital rentabelligi (ROE)	-24,30	0,90	1,46	0,97	1,24	1,40
2.	Aktivlar rentabelligi (ROA)	-8,49	0,33	0,53	0,34	0,44	0,99
3.	O‘z mablag‘larini qarz mablag‘lariga nisbati (E/D)	0,54	0,58	0,57	0,54	0,55	0,55
4.	Moliyaviy leveraj koeffitsienti (D/E)	1,86	1,74	1,77	1,86	1,81	1,45
5.	Qarz nisbati koeffitsienti (Debt ratio)	65,08	63,49	63,90	64,99	64,38	61,20
6.	To‘lov qobiliyati (qoplash) koeffitsiyenti (Solvency ratio)	1,32	1,35	1,32	1,26	1,3	1,27
7.	Absolyut likvidlik koeffitsienti (Liquidity Ratios)	0	0,38	0,034	0,15	0,25	0,17
8.	Asosiy vositalarni yangilash koeffitsienti (CAPEX)	0,69	0,54	0,71	0,59	0,64	0,71

*Muallif tomonidan tuzilgan

Mazkur ilmiy maqolani bajarish jarayonida “Qo‘qon mexanika zavodi” aksiyadorlik jamiyatining innovatsion faoliyatini moliyalashtirishda kapitaldan foydalanish va moliyaviy

barqarorlik ko‘rsatkichlari bilan bog‘liq risklarni prognoz qilish masalasiga e’tiborimizni qaratimiz. 1-jadval ma’lumotlari va jamiyatning yillik moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlariga asoslanib, bir va ko‘p o‘zgaruvchili vaqtli qatorlar bo‘yicha moliyaviy risk ko‘rsatkichlarini prognozini amalga oshiramiz. Foster-Styuart usulidan foydalanib esa, y_1-y_2 ko‘rsatkichlarining vaqt qatorlari statsionar emasligi, y_3-y_5 vaqtlar qatorida esa tendentsiya yo‘qligi aniqlandi. Statsionar bo‘lmagan vaqt qatorlarini modellashtirish va prognoz qilish uchun biz analitik tekislash va adaptiv polinom modellardan foydalandik. Statsionar bo‘lganlar uchun esa - eksponent tekislash va avtoregression modellardan foydalanamiz. Trend tenglamalari va ularning sifatini baholash 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

“Qo‘qon mexanika zavodi” aksiyadorlik jamiyatining 2013-2024 yillar uchun rentabellik ko‘rsatkichlarini analitik tekislash natijalari*

Trend tenglamasi	Approksimatsiya hatoligi, %	O‘zgaruvchanlik koeffitsienti, %
$y_1 = -0{,}14t^2 + 2{,}88t + 12{,}82$	3,90	4,87
$y_1 = -0{,}01t^3 + 0{,}13t^2 - 0{,}07t + 2{,}14$	11,80	14,98

*Muallif tomonidan tuzilgan

O‘zgaruvchanlik koeffitsientlari tadbirkorlik riskini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlar tendentsiyasini o‘rganishga muhim omillardan biri hisoblanadi, chunki ular tendentsiyaning barqarorligini baholashga imkon beradi. Bunday holda, yalpi foyda marjasining o‘zgaruvchanligi past deb baholanadi va bu ko‘rsatkichning tendentsiyasi barqaror hisoblanadi. Sof foyda marjasi ko‘rsatkichi uchun 14,98%li o‘zgaruvchanlik koeffitsienti yakuniy moliyaviy natijalarning nobarqarorligini ko‘rsatadi. O‘zgaruvchanlikni hisobga olgan holda jamiyatning kapitaldan foydalanish bilan bog‘liq risklari bo‘yicha prognozlash natijalarini 3-jadvalda quyidagicha keltirib o‘tamiz.

3-javdal

“Qo‘qon mexanika zavodi” aksiyadorlik jamiyatining moliyaviy risklar miqdori o‘zgarishining prognoz parametlari

№	Yillar	Yalpi foyda rentabelligi, %	Sof foyda rentabelligi, %
1.	2026	19,45	-0,98
2.	2027	21,91	0,45
3.	2028	20,02	2,6
4.	2029	17,84	1,4

*Muallif tomonidan tuzilgan

3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, agar jamiyat tomonidan 2020-2023 yillarda kuzatilgan tendentsiya davom etsa, 2026-2029 yillarda “Qo‘qon mexanika zavodi” aksiyadorlik jamiyatining yalpi va sof rentabelligining pasayishi prognoz qilinmoqda. Ikkinchi ssenariyda esa, jamiyatning 2013-2019 yillardagi o‘sish suratlari saqlanib qoladigan bo‘lsa, aksiyadorlik jamiyatining yalpi va sof rentabelligining o‘sishi prognoz qilinmoqda. Birinchi holatdagi ssenariyda, yalpi foyda marjasining pasayishi kompaniyaning umumiy moliyaviy salohiyati va barqarorligini pasayishi sifatida qabul qilinadi. Shuningdek, jadval ma’lumotlaridagi sof foyda marjasini prognoz natijalari tahlil qilinayotgan davrda moliyaviy zararlar oshib borishi boshqacha aytkanda, moliyaviy risklar yuqori ekanligini ko‘rsatadi. O‘z navbatida aytib o‘tish joyizki, 2013-2019 va 2020-2024 yillardagi ma’lumotlarni hisobga olish va qisqa muddatli tendentsiyalarni aks ettirish uchun adaptiv modellar yordamida moliyaviy risklarning darajasi prognoz qilindi. Modellarning parametrlari approksimatsiya hatoligi mezoniga muvofiq tanlangan (4-jadval). Prognoz natijalari “Qo‘qon mexanika zavodi” AJda 2026-yilda rentabellik ko‘rsatkichlarining yaxshilanish tendensiyasi saqlanib qolishini ko‘rsatmoqda. Xususan, ROE va ROA ko‘rsatkichlarining o‘sishi korxona aktivlari va xususiy kapitalidan foydalanish samaradorligi ortayotganligini bildiradi.

4-jadval

“Qo‘qon mexanika zavodi” AJning rentabellik ko‘rsatkichlariga doir adaptiv modellarining statistik ma’lumotlari qiymatlar

№	Ko‘rsatkichlar	Eksponensial o‘rtachalarning boshlang‘ich qiymatlari		Adaptatsiya parametrlarining qiymati		$\lvert\bar{\delta}\rvert$,%
		S_0	T_0	α	γ	
1.	y_1	16,57	0,412	0,8	0,8	4,3
2.	y_2	2,21	-0,087	0,8	0,5	8,1
3.	y_3	5,84	-	0,8	-	5,4
4.	y_4	8,37	-	0,8	-	9,4
5.	y_5	6,19	-	0,8	-	7,1

*Muallif tomonidan tuzilgan

Moliyaviy leverage hamda qarz nisbati ko‘rsatkichlari deyarli o‘zgarmasdan qolayotganligi korxona kapital tuzilmasining nisbatan barqaror ekanligini anglatadi. Shu bilan birga, to‘lov qobiliyati va absolyut likvidlik koeffitsientlarida biroz pasayish kuzatilishi mumkinligi qisqa muddatli majburiyatlarni boshqarishni yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi. CAPEX koeffitsientining 0,62 darajasida prognoz qilinishi asosiy vositalarni yangilash jarayonlari davom etishini, biroq investitsion faollikning keskin oshishi kutilmayotganligini anglatadi.

Xulosa

Innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklar korporativ tuzilmalarning investitsion faolligi, moliyaviy barqarorligi va uzoq muddatli rivojlanish istiqbollariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Innovatsion loyihalar yuqori darajadagi noaniqlik, texnologik tavakkalchilik va bozor kon’yunkturasining o‘zgaruvchanligi bilan tavsiflanishi sababli ularni moliyalashtirishda an’anaviy risk baholash usullaridan foydalanish yetarli natija bermaydi. Shuning uchun innovatsion faoliyat samaradorligini ta’minlash uchun moliyaviy risklarni boshqarish tizimini kompaniyaning umumiy strategik rivojlanish konsepsiyasi bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa innovatsion loyihalarning moliyaviy barqarorligini oshirish va investitsiya resurslaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Xalqaro amaliyot tajribasi shuni ko‘rsatadiki, innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishda Ssenariy tahlil (Scenario Analysis), Monte-Carlo simulyatsiyasi, Sezuvchanlik tahlili, Value at Risk usuli (VaR) va stress-test kabi usullar keng qo‘llaniladi. Mazkur yondashuvlar ehtimoliy moliyaviy yo‘qotishlarni oldindan aniqlash, turli iqtisodiy ssenariylarni baholash hamda investitsion qarorlar sifatini oshirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ushbu usullarni O‘zbekistondagi korporativ tuzilmalar amaliyotiga joriy etish innovatsion loyihalar bilan bog‘liq risklarni prognoz qilish sifatini oshirish va investitsion faoliyat samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi.

“Qo‘qon mexanika zavodi” AJ misolida amalga oshirilgan ekonometrik tahlillar korxonaning rentabellik ko‘rsatkichlari bo‘yicha turli tendensiyalar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, sof foyda rentabelligi ko‘rsatkichining yuqori o‘zgaruvchanligi innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarning saqlanib qolayotganligini anglatadi. Prognoz natijalariga ko‘ra, innovatsion faoliyat samaradorligini oshirish va moliyaviy risklarni kamaytirish uchun korxonada investitsion resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, xarajatlarni optimallashtirish va moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash zarur. Bu esa kelgusida korxonaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini mustahkamlash imkonini beradi.

Innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishda raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, Big Data va avtomatlashtirilgan analitik platformalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari raqamli risk-monitoring tizimlari moliyaviy tavakkalchiliklarni erta aniqlash, investitsion loyihalarning samaradorligini baholash va boshqaruv

qarorlarini tezkor qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishini ko‘rsatdi. Shu sababli innovatsion faoliyatni amalga oshirayotgan korxonalarda raqamli risk-menejment infratuzilmasini shakllantirish, ma’lumotlar bazalarini integratsiyalash va prognozlashning intellektual modellarini joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xalqaro tajribada innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda venchur kapital, kraudfanding, xususiy investitsiya fondlari va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan samarali foydalanish moliyaviy risklarni kamaytirishning muhim vositasi sifatida e’tirof etiladi. O‘zbekiston amaliyotida ham innovatsion loyihalarni moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash, venchur fondlar faoliyatini kengaytirish hamda innovatsion investitsiyalar uchun qo‘shimcha rag‘batlantiruvchi mexanizmlarni joriy etish zarur. Bu innovatsion loyihalarning investitsion jozibadorligini oshirish, kapital resurslarini keng jalb qilish va innovatsion iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarish tizimini takomillashtirishda ESG tamoyillarini joriy etish, riskka moslashtirilgan investitsion baholash usullaridan foydalanish hamda strategik moliyaviy rejalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari innovatsion loyihalarda moliyaviy risklarni baholashning kompleks yondashuvi korxonalarning moliyaviy barqarorligini oshirish, investorlar ishonchini mustahkamlash va uzoq muddatli investitsion samaradorlikka erishish imkonini berishini ko‘rsatdi. Shu sababli innovatsion faoliyat bilan bog‘liq moliyaviy risklarni boshqarishning institutsional va metodologik asoslarini yanada takomillashtirish zarur deb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 24-iyuldagi “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi Qonuni O‘RQ-630-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni. – https://lex.uz/ru/docs/5841063

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi “Startap loyihalar va venchur moliyalashtirish ekotizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-357-son qarori.

4. Metrick A., Yasuda A. Venture Capital and the Finance of Innovation. Risk Management and Innovation Investment Strategies // Journal of Corporate Finance. - 2021. - Vol. 68

5. Kerr W.R., Nanda R., Rhodes-Kropf M. Entrepreneurship as Experimentation // Journal of Economic Perspectives. - 2022. - Vol. 36, No. 3. - Pp. 67-92.

6. Damodaran A. Valuing Young, Start-up and Growth Companies: Estimation Issues and Risk Management Approaches // Journal of Applied Corporate Finance. – 2023. – Vol. 35, No. 2. – Pp. 18-34.

7. Block J.H., Colombo M.G., Cumming D., Vismara S. New Players in Entrepreneurial Finance and the Future of Crowdfunding and Venture Capital // Small Business Economics. – 2024. – Vol. 62, No. 1. – Pp. 25-48.

8. Календжян С.В. Управление инновациями и предпринимательством в условиях цифровой экономики // Российская академия народного хозяйства и государственной службы. - 2023.

9. Федорова Е.А. Управление финансовыми рисками инновационных проектов в условиях цифровой трансформации экономики // Экономика и управление: научно-практический журнал. - 2024.

10. Абрамов А.Г. Финансовые рынки и инновационное развитие экономики: современные тенденции и риски // Научные исследования НИУ ВШЭ. – 2022-2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MOLIYAVIY RESURSLARNI SAMARALI BOSHQARISHDA ERP (ENTERPRISE RESOURCE PLANNING) MEXANIZMIDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI

Mavlyanova Yulduzxon Turg‘unovna
Mustaqil izlanuvchi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: yulduzhon_mavlyanova@bk.ru
ORCID:0009-0002-1737-7165

Annotatsiya. *Maqolada moliyaviy resurslarni samarali boshqarishda ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlaridan foydalanish istiqbollari tadqiq etilgan. Tadqiqotda ERP tizimlarining moliyaviy resurslarni boshqarish, risklarni baholash, kreditorlik qarzdorligini optimallashtirish, real vaqt rejimida moliyaviy prognozlash va natijadorlikni baholashdagi ahamiyati yoritilgan. “Dori-darmon” AJ misolida Digital Risk Scoring, Vendor-Managed Payments, ERP prognozlash modullari va Adaptiv KPI Matritsasining samaradorligi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ERP, moliyaviy resurslar, raqamli transformatsiya, Digital Risk Scoring, Vendor-Managed Payments, moliyaviy prognozlash, KPI, korporativ boshqaruv.*

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ERP (ENTERPRISE RESOURCE PLANNING) ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РЕСУРСАМИ

Мавлянова Юлдузхон Тургуновна
Научный соискатель
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: yulduzhon_mavlyanova@bk.ru
ORCID:0009-0002-1737-7165

Аннотация. *В статье исследованы перспективы использования ERP-систем (Enterprise Resource Planning) в эффективном управлении финансовыми ресурсами корпораций. Рассмотрены вопросы оценки рисков, оптимизации кредиторской задолженности, финансового прогнозирования в режиме реального времени и оценки результативности деятельности. На примере АО «Dori-darmon» обоснована практическая эффективность механизмов Digital Risk Scoring, Vendor-Managed Payments, модулей финансового прогнозирования ERP и адаптивной KPI-матрицы.*

Ключевые слова: *ERP-система, финансовые ресурсы, цифровая трансформация, Digital Risk Scoring, Vendor-Managed Payments, финансовое прогнозирование, KPI, корпоративное управление.*

PROSPECTS FOR USING ERP (ENTERPRISE RESOURCE PLANNING) MECHANISMS IN EFFECTIVE FINANCIAL RESOURCE MANAGEMENT

Mavlyanova Yulduzkhon Turgunovna
Postgraduate researcher
Tashkent State University of Economics
E-mail: yulduzhon_mavlyanova@bk.ru
ORCID:0009-0002-1737-7165

Abstract. *This article examines the prospects of using Enterprise Resource Planning (ERP) systems for effective financial resource management in corporations. The study highlights the role of ERP systems in risk assessment, accounts payable optimization, real-time financial forecasting, and performance evaluation. Based on the case of Dori-darmon JSC, the practical effectiveness*

of Digital Risk Scoring, Vendor-Managed Payments, ERP forecasting modules, and the Adaptive KPI Matrix is substantiated.

Keywords: *ERP system, financial resources, digital transformation, Digital Risk Scoring, Vendor-Managed Payments, financial forecasting, KPI, corporate governance.*

Kirish

Aksiyadorlik jamiyatlarini kapital bozoridan moliyaviy resurslarni jalb qilish mexanizmini takomillashtirish masalasi zamonaviy bozor iqtisodiyotida alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Kapital bozorining rivojlanganligi korporativ tuzilmalar uchun uzoq muddatli, nisbatan arzon va diversifikatsiyalashgan moliyalashtirish manbalarini shakllantirish, korporativ boshqaruv mexanizmni takomillashtirish hamda investitsion faollikni kengaytirish imkonini beradi. Aksiyadorlik jamiyatlarida mavjud moliyaviy instrumentlardan foydalanish samaradorligini oshirish, ularning bozor infratuzilmasi bilan integratsiyasini rivojlantirish va investorlar uchun jozibadorligini oshirishga qaratilgan uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish hozirgi davrning eng dolzarb ilmiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston sharoitida aksiyadorlik jamiyatlarining kapital bozoridan moliyaviy resurslar jalb qilish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarning zarurligi iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish hamda korporativ sektorda investitsion jozibadorlikni oshirishga qaratilgan davlat siyosatining muvaffaqiyati bilan uzviy bog‘liqdir. Kapital bozorining institutsional rivoji, undagi moliyaviy instrumentlar turlarining kengayishi va aksiyadorlik jamiyatlarining ushbu bozor bilan integratsiyalashuv darajasining oshishi mamlakatning umumiy investitsion muhitini yaxshilashda strategik ahamiyat kasb etadi.

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi sharoitida korporativ tuzilmalar moliyaviy resurslarini samarali boshqarish, xarajatlarni optimallashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jahon amaliyotida korporativ moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirishning zamonaviy vositalaridan biri sifatida “Korxona resurslarini rejalashtirish” (ERP - Enterprise resource planning) mexanizmi keng qo‘llanilmoqda. Mazkur tizimlar korporativ tuzilmalarning moliyaviy, ishlab chiqarish, logistika, marketing va kadrlar faoliyatiga oid ma’lumotlarni yagona axborot maydonida integratsiyalash orqali boshqaruv samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Ta’kidlash kerakki, O‘zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotni raqamlashtirish, korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish va aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan islohotlar doirasida ERP tizimlarini joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, davlat ishtirokidagi yirik korxonalar va aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, xarajatlarni optimallashtirish hamda moliyaviy natijalarni prognozlashda ERP tizimlarining ahamiyati ortib bormoqda. Biroq ayrim yirik aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotida moliyaviy resurslarni boshqarish jarayonlarining yetarli darajada raqamlashtirilmaganligi, moliyalashtirish manbalarini tanlashda risklarni baholash mexanizmining takomillashmaganligi, kreditor va debitor qarzdorliklarni boshqarishda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish darajasining pastligi hamda moliyaviy natijalarni real vaqt rejimida prognozlash tizimlarining yetarlicha shakllanmaganligi kuzatilmoqda. Natijada moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi pasayishi, pul oqimlari muvozanatining buzilishi, operatsion xarajatlarning ortishi va moliyaviy risklarning kuchayishi holatlari yuzaga kelmoqda. Shuning uchun, moliyaviy resurslarni samarali boshqarishda ERP amaliyotidan foydalanish istiqbollarini tadqiq etish hamda ularning amaliy samaradorligini baholash bugungi kunda dolzarb ilmiy tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Xalqaro ilmiy tadqiqotlarda ERP tizimlarining kompaniyalar moliyaviy faoliyati samaradorligiga ta’siri, moliyaviy resurslarni boshqarish, xarajatlarni optimallashtirish va korporativ boshqaruv sifatini oshirish masalalari atroflicha tadqiq etilmoqda. Ayniqsa, raqamli transformatsiya sharoitida ERP tizimlarini moliyaviy boshqaruv jarayonlariga integratsiyalash

masalasi iqtisodchi olimlarning e’tibor markazida bo‘lib kelmoqda. Kallunki J.P., Laitinen E.K. va Silvola H. tadqiqotlarida ERP tizimlarining moliyaviy hisobotlar sifati va boshqaruv qarorlariga ta’siri tahlil qilingan. Mualliflarning fikricha, ERP tizimlari kompaniyalarda moliyaviy ma’lumotlarning shaffofligini oshirish va moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi [1]. Ruivo P., Oliveira T. va Neto M. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ERP tizimlarining kompaniya samaradorligiga ta’siri empirik baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ERP tizimlari moliyaviy xarajatlarni kamaytirish, boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish va kompaniyalarning moliyaviy natijalarini yaxshilash imkonini beradi [2]. Haddara va Elragal ERP tizimlarining raqamli transformatsiyadagi rolini tadqiq etib, ularning moliyaviy prognozlash va risklarni boshqarish imkoniyatlarini tahlil qilgan. Mualliflar ERP tizimlari kompaniyalarda strategik moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshiruvchi muhim vosita ekanligini asoslab bergan [3]. Cen Feng va Dhakir Abbas Ali tadqiqotlarida raqamli transformatsiyaning ERP tizimlariga ta’sirini tahlil qilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ERP tizimlarining raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvi kompaniyalarda moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshiradi, biznes jarayonlarini avtomatlashtiradi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda tezkor va aniq ma’lumotlar bilan ta’minlaydi. Mualliflar ERP tizimlari kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlovchi strategik platformaga aylanayotganligini ta’kidlagan [4]. Lipelis M. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ERP tizimlarini joriy etishning moliyaviy natijalarga ta’siri AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Polsha va Xitoy kompaniyalari misolida baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ERP tizimlaridan foydalanish rejalashtirilmagan xarajatlarni kamaytirish, budjet og‘ishlarini qisqartirish va moliyaviy hisobotlarning aniqligini oshirish imkonini beradi. Muallif ERP tizimlarini moliyaviy resurslarni boshqarish samaradorligini oshiruvchi muhim raqamli instrument sifatida baholaydi [5]. Abdul-Azeez A., Ihechere J. va Idemudia C. tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda ERP tizimlarining moliyaviy hisobotlar sifati va boshqaruv samaradorligiga ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ERP tizimlari moliyaviy operatsiyalarni avtomatlashtirish, real vaqt ma’lumotlaridan foydalanish va moliyaviy shaffoflikni oshirish orqali resurslarni taqsimlash samaradorligini ta’minlaydi. Mualliflar ERP tizimlarining moliyaviy risklarni kamaytirish va strategik boshqaruv qarorlarini takomillashtirishdagi rolini alohida ta’kidlaydi [6].

Ibragimov tadqiqotlarida ERP tizimlarini korxonalarni raqamli transformatsiya qilishning muhim vositalaridan biri sifatida baholaydi. Olimning ta’kidlashicha, ERP tizimlari moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini yagona axborot muhitida integratsiyalash imkonini beradi. Bunday integratsiya korxonalarda moliyaviy axborotlarning shaffofligini oshirish, moliyaviy oqimlar harakatini real vaqt rejimida monitoring qilish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligini oshirishga xizmat qiladi [7]. Jilkina zamonaviy korxonalarda moliyaviy resurslarni boshqarishni takomillashtirishda ERP tizimining o‘rni va ahamiyatini tadqiq etib, ushbu tizimlar moliyaviy hisob, budjetlashtirish, xarajatlarni nazorat qilish hamda pul oqimlarini tahlil qilish jarayonlarini yagona raqamli platformada birlashtirishini ta’kidlaydi. Muallifning fikricha, ERP texnologiyalarining joriy etilishi korxonalarda moliyaviy rejalashtirish sifatini oshirish, moliyaviy risklarni oldindan aniqlash va operatsion xarajatlarni qisqartirish imkonini beradi [8]. Sirotkina raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalarni boshqarishning transformatsion jarayonlarini tadqiq etib, ERP tizimlarini intellektual moliyaviy menejment tizimini shakllantirishning asosiy elementi sifatida baholaydi. Muallifning fikricha, ERP texnologiyalaridan foydalanish moliyaviy prognozlash sifatini oshirish, kapital tuzilmasini optimallashtirish hamda moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi [9]. Ishlab chiqarish korxonalarida resurslarni rejalashtirish va xatarlarni boshqarish tizimi korxonaning barqarorligini, samaradorligini va raqobatbardoshligini ta’minlashda markaziy rol o‘ynaydi. Shu sababli, zamonaviy metodlar va raqamli tizimlar bilan integratsiyalangan holda ushbu jarayonlarni tashkil etish korxona faoliyatining muvaffaqiyatli rivojlanishini kafolatlaydi [10].

Yuqoridagilar asosida aytish mumkinki, ERP tizimi korxonalarda moliyaviy resurslarni boshqarish samaradorligini oshirish, moliyaviy axborotlarning shaffofligini ta’minlash,

xarajatlarni optimallashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilashning muhim raqamli vositasi hisoblanadi. Xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari ERP tizimlarining moliyaviy hisob, budjetlashtirish, pul oqimlarini boshqarish, moliyaviy prognozlash hamda risklarni boshqarish jarayonlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda korporativ tuzilmalarda moliyaviy resurslarni samarali boshqarishda ERP tizimlaridan foydalanish istiqbollarini baholashda tizimli yondashuv, iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, monografik kuzatish, iqtisodiy guruhlash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. “Dori-darmon” AJning 2015-2024 yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari dinamikasi asosida trend tahlili amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar

Korporativ tuzilmalarda ERP tizimini joriy etishning istiqbollari borasidagi tadqiqotimizni mamlakatimizdagi yetakchi farmatsevtika kompaniyalaridan biri bo‘lgan “Dori-darmon” aksiyadorlik jamiyati misolida ko‘rib chiqamiz. Avvalo ta’kidlash kerakki, keyingi yillarda jamiyatning moliyaviy ko‘rsatkichlari ijobiy tendensiyalar bilan rivojlanish bosqichiga o‘tgan bo‘lsada, 2024-yilga kelib sof foyda hajmi 1,2 mlrd so‘mni, sof foyda marjasi esa atigi 0,62 foizni tashkil etgan. Bu esa korxona daromadlari hajmi saqlanib qolayotgan sharoitda rentabellik va moliyaviy natijadorlik ko‘rsatkichlarida muayyan pasayish kuzatilayotganligini anglatadi (1-jadval). Jumladan, 2023-yilda mahsulot sotishdan sof tushum 282,8 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda ushbu ko‘rsatkich 192,2 mlrd so‘mga tushgan yoki 32,0 foizga kamaygan. Shu bilan birga mahsulot tannarxi ham 256,9 mlrd so‘mdan 168,3 mlrd so‘mga qisqargan bo‘lsada, moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar 17,9 mlrd so‘mdan 33,01 mlrd so‘mga oshgan. Natijada sof foyda 8,2 mlrd so‘mdan 1,2 mlrd so‘mgacha kamaygan. Mazkur holat korxonada moliyaviy resurslarni boshqarish samaradorligini oshirish, xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish va moliyaviy rejalashtirish jarayonlarini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Alohida ta’kidlash joizki, “Dori-darmon” AJ farmatsevtika bozorida yetakchi mavqega ega bo‘lib, kompaniya faoliyatini yanada takomillashtirish, moliyaviy va boshqaruv tizimlarini modernizatsiya qilish hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish zarurligi davlat organlari tomonidan ham qayd etilgan.

1-jadval

“Dori-darmon” aksiyadorlik jamiyati moliyaviy ko‘rsatkichlari dinamikasi*(mlrd. so‘m)[24]

№	Ko‘rsatkichlar	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.
1.	Mahsulot sotishdan sof tushum	238,6	279,2	276,8	72,4	57,1	316,5	402,1	218,7	282,08	192,2
2.	Mahsulot tannarxi	222,5	258,01	258,8	74,6	31,6	281,03	378,2	199,3	256,9	168,3
3.	Yalpi foyda	16,06	21,2	18,02	2,1	-1,4	35,5	23,8	19,3	25,1	23,9
4.	Davr xarajatlari	30,6	38,3	40,1	30,7	44,1	44,5	44,7	44,1	35,1	47,5
5.	Yalpi foyda marjasi (%)	6,73	13,7	6,5	2,9	-2,4	11,2	5,91	20,1	8,89	12,4
6.	Asosiy faoliyatdan olingan foyda	30,02	37,6	35,03	-5,56	71,5	62,5	41,08	10,67	22,5	5,9
7.	Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar	10,15	11,6	15,3	7,4	62,5	5,8	5,6	10,2	5,1	40,4
8.	Moliyaviy faoliyat bo‘yicha qilingan xarajatlar	7,88	12,3	31,5	55,7	4,1	10,98	8,7	11,5	17,9	33,01
9.	Umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda	32,2	36,9	18,8	-53,8	-48,3	57,4	37,9	9,4	9,6	1,4
10.	Soliq to‘lagunga qadar foyda	32,2	36,9	18,8	-53,8	-48,3	57,4	37,9	9,4	9,6	1,4
11.	Sof foyda	25,07	28,5	10,4	-56,2	-48,3	53,7	32,6	8,05	8,2	1,2
12.	Sof foyda marjasi (%)	10,05	10,2	3,75	-77,6	-84,5	16,9	8,1	3,6	2,9	0,62

[24] *https://new.openinfo.uz/uz?tab=finance&page=1&org=%22DORI-DARMON%22+aksiyadorlik+kompaniyasi - ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

Xususan, korxona faoliyatini tahlil qilish natijalarida debitor va kreditor qarzdorliklarni nazorat qilish hamda biznes jarayonlarini raqamlashtirish orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlari mavjudligi ko‘rsatilgan.

Mazkur muammolarni bartaraf etish hamda moliyaviy resurslarni boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida biz tomondan tadqiqot doirasida ERP tizimlari asosida bir qator innovatsion moliyaviy boshqaruv mexanizmlari ishlab chiqildi va “Dori-darmon” AJ amaliyotiga joriy etildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy resurslarni boshqarish samaradorligi ko‘p jihatdan moliyalashtirish manbalarini tanlash sifati, qarzdorlik darajasi, moliyaviy prognozlash aniqligi hamda natijadorlikni baholash tizimining mukammalligi bilan belgilanadi.

Shu nuqtai nazardan, birinchi navbatda, tashqi moliyalashtirish manbalarini tanlashda risklarni raqamli baholash (Digital risk scoring) tizimi ishlab chiqildi va ERP platformasiga integratsiya qilindi. Mazkur tizim orqali kreditlar, obligatsiyalar, lizing, faktoring va boshqa moliyalashtirish manbalari risk darajasi 0 dan 100 gacha bo‘lgan ballar asosida baholandi. Natijada moliyalashtirish manbalarini tanlashda subyektiv yondashuvlar qisqarib, moliyaviy qarorlar qabul qilish sifati sezilarli darajada yaxshilandi. Amaliy natijalarga ko‘ra, 2023–2024-yillar davomida tashqi moliyalashtirish manbalari bo‘yicha umumiy risk darajasini 15-20 foizgacha kamaytirishga erishildi. Bu esa ERP tizimlarining moliyaviy risklarni boshqarish va kapital tarkibini optimallashtirishdagi ahamiyatini yaqqol namoyon etdi.

Shu bila birga biz tomondan, jamiyatning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omillardan biri kreditorlik qarzdorligining yuqori darajada saqlanib qolayotganligi ekanligi aniqlandi. Ushbu muammoni bartaraf etish maqsadida ERP tizimlariga integratsiyalashgan Sotuvchi tomonidan boshqariladigan to‘lovlar (Vendor-managed payments-VMP) modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelda to‘lov muddatlarini ta’minotchilar tomonidan shakllantirilgan jadval asosida boshqarish nazarda tutilgan bo‘lib, natijada pul oqimlari harakati prognoz asosida va boshqariladigan holatga keltirildi. Amaliyotga joriy etish natijasida jamiyatning kreditorlik qarzdorligi 54,3 mlrd so‘mga kamaydi va umumiy qarzdorlik hajmi 46,4 foizga qisqardi. Bu esa jamiyat likvidligini mustahkamlash, moliyaviy intizomni kuchaytirish va ta’minotchilar bilan uzoq muddatli hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish imkonini berdi.

ERP tizimlaridan foydalanishning yana bir muhim yo‘nalishi moliyaviy resurslarni real vaqt rejimida boshqarish imkoniyatini beruvchi prognozlash modullarini joriy etish bilan bog‘liq bo‘ldi. Tadqiqot natijasida ishlab chiqilgan raqamli prognozlash modullari korxonaning pul oqimlari, ombor zaxiralari, xarajatlar va moliyalashtirish ehtiyojlarini oldindan aniqlash imkonini berdi. Mazkur modul ERP tizimiga integratsiya qilingandan so‘ng saqlash xarajatlarini optimallashtirish hisobiga 2024-yilda qo‘shimcha 1038,5 mln. so‘m sof foyda olinishiga erishildi. Shuningdek, ushbu ko‘rsatkich reja parametrlariga nisbatan 102,3 foizni tashkil etganligi ERP tizimlarining moliyaviy rejalashtirish aniqligini oshirishdagi yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini baholash mexanizmlarini takomillashtirish maqsadida “Adaptiv KPI Matritsasi” ishlab chiqildi. Mazkur modelning asosiy afzalligi shundan iboratki, u tizim korxonalari va javobgarlik markazlari kesimida KPI ko‘rsatkichlarining ustuvorligini avtomatik ravishda belgilaydi hamda ERP tizimi orqali ularning bajarilishini real vaqt rejimida monitoring qiladi. Natijada korxona faoliyatining barcha bo‘g‘inlarida natijadorlik ko‘rsatkichlari yagona raqamli platforma asosida boshqarila boshlandi. Taklifni amaliyotga joriy etish natijasida 2024-yil yakunlari bo‘yicha KPI rejasi 102 foizga bajarildi, bu esa moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi va boshqaruv qarorlarining natijadorligi sezilarli darajada oshganligini ko‘rsatadi.

Amalga oshirilgan tadqiqot natijalari ERP tizimlarining korporativ moliyaviy boshqaruvdagi rolini yangi bosqichga olib chiqishini ko‘rsatdi. Xususan, “Risklarni raqamli baholash” tizimi moliyalashtirish manbalari riskini kamaytirishga, Vendor-Managed Payments kreditorlik qarzdorligini optimallashtirishga, real vaqt prognozlash modullari moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga hamda Adaptiv KPI Matritsasi korxona

natijadorligini baholashning zamonaviy mexanizmini shakllantirishga xizmat qildi. Mazkur natijalar ERP tizimlarining nafaqat axborot texnologiyasi, balki korporativ moliyaviy resurslarni strategik boshqarishning kompleks instrumenti sifatida namoyon bo‘layotganligini tasdiqlaydi. Bu esa aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, investitsion jozibadorlikni oshirish va korporativ boshqaruv samaradorligini ta’minlashning omillaridan biri hisoblanadi.

Xulosa

ERP tizimlari korporativ moliyaviy boshqaruvning zamonaviy raqamli platformasi sifatida moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. ERP tizimlari moliyaviy hisob, budjetlashtirish, xarajatlarni nazorat qilish, pul oqimlarini boshqarish va moliyaviy hisobotlarni shakllantirish jarayonlarini yagona axborot maydoniga birlashtiradi. Natijada boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligi va sifati oshadi, ma’lumotlar takrorlanishi kamayadi hamda moliyaviy axborotlarning shaffofligi ta’minlanadi. Bu esa aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, operatsion xarajatlarni optimallashtirish va korporativ boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Bugungi kunda SAP ERP, Oracle ERP Cloud, Microsoft Dynamics 365, Odoo ERP va boshqa korporativ platformalar dunyoning yirik kompaniyalari tomonidan moliyaviy resurslarni boshqarish, pul oqimlarini prognozlash, risklarni monitoring qilish va strategik rejalashtirish maqsadlarida qo‘llanilmoqda. Xususan, ERP tizimlari real vaqt rejimida moliyaviy ma’lumotlarni qayta ishlash, kreditor va debitor qarzdorliklarni nazorat qilish, budjetlashtirish jarayonlarini avtomatlashtirish hamda moliyaviy risklarni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan va ERP tizimiga integratsiya qilingan Digital Risk Scoring mexanizmi tashqi moliyalashtirish manbalarini tanlash samaradorligini oshirishga xizmat qildi. Mazkur model asosida kreditlar, obligatsiyalar, lizing va boshqa moliyalashtirish manbalari risk darajasiga ko‘ra baholandi. Natijada 2023-2024 yillar davomida moliyalashtirish manbalari bo‘yicha umumiy risk darajasi 15-20 foizgacha qisqartirildi. Bu esa korxonalarda kapital tarkibini optimallashtirish, moliyalashtirish xarajatlarini kamaytirish hamda investitsion qarorlar sifatini oshirish imkonini beradi. ERP tizimlari asosida risklarni avtomatlashtirilgan baholash korporativ moliyaviy boshqaruvni takomillashtirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

ERP tizimlariga real vaqt rejimida moliyaviy prognozlash modullarini joriy etish moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ERP asosidagi prognozlash modullari korxonaning pul oqimlari, zaxiralari va xarajatlarini oldindan baholash imkonini yaratdi. Natijada saqlash xarajatlarini optimallashtirish hisobiga 2024 yilda 1038,5 mln so‘m miqdorida qo‘shimcha sof foyda olishga erishildi. Xalqaro amaliyotda keng qo‘llanilayotgan ushbu yondashuvni O‘zbekiston korporativ sektorida keng joriy etish moliyaviy rejalashtirish aniqligini oshirish, budjet og‘ishlarini kamaytirish hamda korxonalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kallunki J.P., Laitinen E.K., Silvola H. Impact of Enterprise Resource Planning Systems on Management Control Systems and Firm Performance // International Journal of Accounting Information Systems. - 2011. - Vol. 12, No. 1. - Pp. 20-39.
2. Ruivo P., Oliveira T., Neto M. Examine ERP Post-Implementation Stages of Use and Value: Empirical Evidence from Portuguese SMEs // International Journal of Accounting Information Systems. - 2014. - Vol. 15, No. 2. - Pp. 166-184.
3. Haddara M., Elragal A. ERP Lifecycle: A Retirement Case Study // Information Resources Management Journal. - 2013. - Vol. 26, No. 1. - Pp. 1-11.
4. Feng C., Ali D.A. Study the Impact of Digital Transformation on Enterprise Resource Planning // Accounting and Corporate Management. - 2024. - Vol. 6, No. 2. - Pp. 10-15.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

5. Lipelis M. Innovative Budgeting Strategies in the Digital Era: Leveraging Enterprise Resource Planning Systems for Financial Performance Improvement // Applied Studies in Economics and Management Journal. – 2024. – Vol. 3, No. 2. – Pp. 45-61.

6. Abdul-Azeez A., Ihechere J., Idemudia C. Enhancing Financial Reporting and Management Efficiency through Enterprise Resource Planning (ERP) Systems: A Theoretical Review for Large-Scale Energy Operations // International Journal of Advanced Economics and Finance. - 2024. - Vol. 8, No. 4. - Pp. 112-128.

7. Ибрагимов А.Р. Этапы внедрения ERP-систем на предприятиях среднего бизнеса//Экономика и бизнес: теория и практика. - 2024. - № 5.

8. Жилкина А., Жилкин О. ERP-системы в управлении современными финансами//Экономика и предпринимательство. - 2022. - № 6.

9. Сироткина Н.В. Цифровая трансформация финансового менеджмента предприятий: современные тенденции и перспективы // Регион: системы, экономика, управление. - 2023. - № 4.

10. Usmanova N.M. Ishlab chiqarish korxonalarida resurslarni rejalashtirish va xatarlarni boshqarish// Journal of marketing, business and management. Volume 4, Issue 5 – 2024.

11. Metrick A., Yasuda A. Venture Capital and the Finance of Innovation. Risk Management and Innovation Investment Strategies // Journal of Corporate Finance. - 2021. - Vol. 68

12. Kerr W.R., Nanda R., Rhodes-Kropf M. Entrepreneurship as Experimentation // Journal of Economic Perspectives. - 2022. - Vol. 36, No. 3. - Pp. 67-92.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

BANK FAOLIYATIDA RISKLARNING TURLARI, ULARNI SAMARALI BOSHQARISH

Ishniyazov Otabek Baxodirovich

“Bank hisobi va auditi” kafedrasi
mustaqil izlanuvchisi (PhD)
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: otabek_144@mail.com
ORCID: 0009-0005-2536-7807

Annotatsiya. *Maqolada tijorat banklari faoilyati davomida yuzaga kelishi mumkin bo’lgan risklar, ularni boshqarish, minimallashtirish yondashuvlari tahlil etilgan. Muallif tomonidan risklarni taqsimlash, limitlash, kutilmagan xarajatlarni qoplash masalalari ko’rib chiqilgan. Shuningdek, zaxiralash orqali risklarni minimallashtirish kabi yondashuv taklif etilgan.*

Kalit so’zlar: *risk va uning turlari, diversifikatsiya, zaxiralash, limitlash, risklarni boshqarish, minimallshtirish.*

ВИДЫ РИСКОВ В БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ИХ ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Ишниязов Отабек Баходирович

Самостоятельный соискатель ученой
степени PhD кафедры «Банковский учет и аудит»
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: otabek_144@mail.com
ORCID: 0009-0005-2536-7807

Аннотация*. В статье проанализированы риски, которые могут возникать в процессе деятельности коммерческих банков, а также методы их управления и минимизации. Автором рассмотрены вопросы распределения рисков, установления лимитов и покрытия непредвиденных расходов. Кроме того, предложен подход к минимизации рисков посредством формирования резервов.*

Ключевые слова*: риск и его виды, диверсификация, резервирование, лимитирование, управление рисками, минимизация рисков.*

TYPES OF RISKS IN BANKING ACTIVITIES AND THEIR EFFECTIVE MANAGEMENT

Ishniyazov Otabek Bakhodirovich

Independent PhD Researcher,
Faculty of Banking Accounting and Audit
Tashkent State the University of Economics
E-mail: otabek_144@mail.com
ORCID: 0009-0005-2536-7807

Abstract*. This article analyzes the risks that may arise during the operations of commercial banks, as well as the approaches used for their management and mitigation. The author examines issues related to risk allocation, the establishment of limits, and the coverage of unexpected expenses. In addition, the article proposes the use of provisioning (reserve formation) as an approach to minimizing risks.*

Keywords*: risk and its types, diversification, provisioning, limit setting, risk management, risk mitigation.*

Kirish

Xalqaro arenalarda yuz berayotgan geosiyosiy muammolar jumladan, Yevropadagi Rossiya – Ukraina, Yaqin Sharqdagi AQSH, Isroil – Eron hududidagi keskinlik, Afg‘oniston – Pokiston o‘zaro salbiy munosabatlari natijasida jahon moliya bozorida keskin o‘zgarishlar yuz bermoqda. Xususan, 2025 yilda savdo siyosati noaniqliklari bo‘yicha muhokamalar qamrovining ortishi savdo siyosati noaniqlik indeksini (Trade Policy Uncertainty (TPU) Index) o‘sishida o‘z ifodasini topdi. Bunda, savdo tariflarining tiklanishi ta’sirida iqtisodiy o‘sishning pasayishi bo‘yicha xavotirlar mavjud . 2025 yilda jahon noaniqlik (World Uncertainty Index WUI) indeksini o‘sishi xalqaro miqyosda mavjud noaniqliklar to‘g‘risidagi iqtisodchilarning xavotirlari yuqori ekanligidan dalolat bermoqda. Global miqyosda asosiy xavotirlar fokusi savdo siyosatidagi noaniqliklarga o‘zgarmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, 2025 yil yakuni bo‘yicha geosiyosiy xatar (Geopolitical Risk (GPR) Index) hamda jahon iqtisodiy siyosat noaniqlik (Global Economic Policy Uncertainty, GEPU) indekslarini pasayishida namoyon bo‘ldi. Mazkur geosiyosiy keskinlik va noaniqliklar O‘zbekiston moliya tizimga ta’sir etmay qolmaydi va bunda iqtisodiyot dvigateli bo‘lgan tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni oldini olish va bartaraf etish o‘ta dolzarb masala hisoblanadi.

“Risk” atamasini har kim turlicha talqin etadi. Ayrim insonlar uni tavakkalchilik deb atasa, ayrimlar zarar ko‘rishning ehtimoli va yana ba’zi insonlar uni xavf sifatida ko‘rishadi. Aslida esa, risk – bu noma’lum natijalar va ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni o‘z ichiga olgan vaziyatni anglatadi. Risk, biror qaror yoki harakatni amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ijobiy yoki salbiy natijalarning ehtimolini o‘rganadi. Riskni baholashda, o‘zgaruvchanlik, ehtimollar va ehtimoliy oqibatlar inobatga olinadi.

Moliyaviy riskni boshqarish — bu tashkilotlarda moliyaviy xizmatlardan kelib chiqadigan turli xil risklarni aniqlash, boshqarish va ularni kamaytirishdir. Tijorat banklarida ham risklar katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular bank faoliyatiga bevosita yoki bilvosita ta’sir o‘tkazadi. Xalqaro bank amaliyotining hozirgi rivojlanish bosqichida tijorat banklari faoliyatida risklarning ortib borayotgani kuzatilmoqda. Bu esa bank risklarini baholash va boshqarish tizimlarini takomillashtirish, shuningdek, ularga qo‘yiladigan talablarni kuchaytirishni talab qilmoqda. Tijorat banklarida riskni yaxshi boshqara olmaslik nafaqat bankning o‘ziga, balki ularning mijozlari bo‘lmish yuridik va jismoniy shaxslarning mablag‘lariga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmaydi. Bunga yaqqol misol qillib 2008-yilda yuz bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini keltirib o‘tishimiz mumkin. O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov e’tirof etganlaridek, "bu inqiroz Amerika Qo‘shma Shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro‘y bergan tanglik holatidan boshlandi. So‘ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya’ni to‘lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indekslari va aksiyalarning bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib keldi. Bularning barchasi, o‘z navbatida, ko‘plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog‘liq ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi"[1].

Bundan tashqari, valyutalarning keskin oshib borishi ham valyuta riski muammosining kuchayishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa o‘z navbatida tijorat banklarida risk sohasini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlab o‘tadi.

Adabiyotlar sharhi

Bank risklarini boshqarish va uni bartaraf etish muammolari bir qator xorijlik va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan.

Xususan, ingliz tilida olib borilgan tadqiqotlarda V.Acharya, E.Altman, S.Arya, M.Chiuri, T.Dangl, M.Ferreira, P.Kupiec, S.Oppong, J.Wu tomonidan qator ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilgan va asoslab berilgan. Masalan, J.Vu rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi noaniqliklar va bank riskining o‘zaro bog‘liqligi kabi jihatlarni o‘rgangan. B.Chai va boshqalar bank xizmatlarining bank faoliyat olib borishiga bo‘lgan ta’sirini baholab berishgan. V.Acharya

esa likvidlik riskini baholashda aktivlarning qiymatining ahamiyatini baholagan. Rossiyalik olimlar bank faoliyatida risklarni yuzaga kelishining o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishgan. Jumladan, V.Kravsov, O.Lavrushin, Y.Chaykina, A.Maxota [2] tadqiqotlarda bank risklarining konseptual asoslari va uning vujudga kelishi sabablari, moliyaviy risklarning alohida jihatlari borasida ilmiy xulosalarni ishlab chiqqan. Sh.Abdullayeva, B.Berdiyarov, N.Jumayev, B.Izbosarov, N.Karimov, Z.Mamadiyarov, M.Maxmudova, M.Mo‘minova, E.Muminova, D.Nafasov, T.Raxmatov, R.Sultanov, G.Tashmuxamedova, M.Tojiyev, D.Toshpulatov kabi o‘zbekistonlik olimlar bank risklarining turli jihatlarini tadqiq etishgan va o‘zlarining ilmiy xulosalarini asoslab berishgan. Prof. N.Karimov o‘zining doktorlik dissertatsiyasida tijorat banklarida risklarning vujudga kelishi va ularning investitsion loyihalar bilan bog‘liq ekanligini ifodalab beradi. Dots. M.Maxmudova tomonidan TIF Milliybank va AT Asakabank faoliyatiga doir bo‘lgan moliyaviy risklarni baholagan va o‘zining ilmiy xulosalarini asoslab bergan. Keltirilgan tadqiqotlarda banklarda moliyaviy risklarning vujudga kelishi va ularning o‘ziga xos jihatlari tadqiq etilgan va ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilgan bo‘lsada, O‘zbekistonda bank kredit risklarini ekonometrik va stress-test modellari asosida bir vaqtda baholashga qaratilgan ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilmagan. Shu boisdan, mazkur tadqiqotni amalga oshirish dolzarblik kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada tijorat banklarida uchrashi mumkin bo’lgan risk turlarini baholashda taqqoslama tahlil, statistik tahlil, qiyoslash, ilmiy abstarktsiyalash, analiz, sintez kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Tijorat banklari faoliyatida risk moliyaviy barqarorlikka ta’sir qiluvchi muhim omil hisoblanadi. Banklar kutilmagan zararlardan himoyalanish va moliyaviy barqarorlikni saqlash uchun risklarni samarali boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishlari kerak. Ushbu strategiyalar banklarning uzoq muddatli muvaffaqiyati va barqarorligini ta’minlash uchun muhimdir. Bank faoliyati moliyaviy operatsiyalarning murakkabligi va xilma-xilligi tufayli turli risklarga duch keladi. Ushbu risklar banklarning moliyaviy barqarorligiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi.

Bank faoliyatidagi risk odatda investitsiya yoki moliyaviy operatsiyaning kutilgan natijaga erishmaslik yoki kutilganidan ko‘proq natijaga erishish ehtimolini bildiradi. Ushbu risklarni boshqara olmaslik banklarning daromadliligi, aktivlari va obro‘siga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Banklar pulni samalarali aylantirish va boshqarishda asosiy rol o‘ynashi sababli, ortiqcha riskga borish katta moliyaviy yo‘qotishlarga olib kelishi va mahalliy hamda global iqtisodiyotning sekinlashishiga yoki hatto to‘xtashiga sabab bo‘lishi mumkin. Banklarda risklarni boshqarish jarayoni bankning operatsion yoki investitsion qarorlaridan kelib chiqadigan salbiy voqealar ehtimolini aniqlash, baholash va kamaytirishni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon ayniqsa banklar uchun juda muhimdir, chunki ular boshqalarning pullarini yaratish va boshqarish mas’uliyatini o‘z zimmasiga oladi. Bank sohasida risklarni boshqarish jarayoni odatda olti asosiy komponentdan iborat:

1. Aniqlash.
2. Baholash va tahlil qilish.
3. Minimallashtirish.
4. Monitoring.
5. Hisobot berish.

Ushbu komponentlarni birgalikda va muntazam ravishda takrorlash banklar uchun maksimal darajada himoya ta’minlashga imkon beradi. Shuning uchun ham “sezilarli tavakkalchiliklarning o‘z vaqtida aniqlanishi, baholanishi, monitoring qilinishi va ular bo‘yicha hisobot tayyorlanishi, nazorat qilinishi hamda mazkur tavakkalchiliklarning kamaytirilishini

ta’minlash” [3] O‘zbekiston Respublikasining Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risidagi nizomida tijorat banklaridagi Risk departamenti vazifalariga kiritib o‘tilgan. Bundan tashqari, ushbu departament har oy bank boshqaruviga har chorakda esa kuzatuv kengashiga bank tavakkalchiliklari to‘g‘risida hisobot taqdim etishi lozim.

Tijorat banklari faoliyatida risklar turli tumanligi bois ular bir nechta turlarga bo‘linadi:

1. Kredit riski
2. Operatsion risk
3. Moliyaviy risk

Kredit riski. Bu risk turi moliyaviy riskning bir turi hisoblansada, bank uchun muhim ahamiyat kasb etgani uchun alohida risk turi sifatida qayd etilyapti. Kredit riskining eng oddiy ta’rifi bankning mijozga kredit sifatida pul mablag‘larini berishda duch keladigan tavakkalchiligi va qarzning qaytarilmaslik ehtimolidir. Bu holat bankning moliyaviy majburiyatlarini bajarishga mo‘ljallangan aktivlar miqdorini kamaytirishi mumkin. Shuningdek, asosiy qarzni to‘liq foizlari bilan birgalikda undirishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar bank uchun qo‘shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi. Bank uchun kredit riskini kamaytirishi uchun ikki muhim faktorni hisobga olish lozim. Birinchidan, bankning umumiy moliyaviy holatini hisobga olish kerak. Ikkinchidan, potentsial kredit mijozning kredit tarixini, joriy moliyaviy holatini va umumiy moliyaviy xatti-harakatlarini to‘liq tahlil qilishi kerak. Quyida biz banklarning kredit riskini boshqara olishini muammoli kreditlarining tendensiyalari orqali ko‘rib tahlil qilishimiz mumkin.

1-jadval[25]

Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi

№	Bank nomi	Muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi		
		2023	2024	2025
1	O‘zmilliybank	3,0%	3,1%	3,0%
2	O‘zsanoatqurilishbank	2,8%	2,2%	2,8%
3	Agrobank	3,8%	3,8%	4,9%
4	Asaka bank	4,6%	4,4%	4,5%
5	Xalq banki	11,9%	7,6%	4,2%
6	Biznesni rivojlantirish banki	3,9%	8,9%	8,5%
7	Mikrokreditbank	4,8%	6,0%	4,6%
8	Aloqa bank	2,0%	1,5%	1,9%
9	Turon bank	2,6%	2,3%	2,8%
10	Ipoteka bank	2,5%	4,7%	10,2%
11	Kapital bank	1,2%	1,4%	4,5%
12	Hamkor bank	0,6%	0,6%	1,7%
13	Ipak yo‘li bank	1,9%	2,1%	1,5%
14	Orient Finans bank	0,6%	0,3%	0,2%
15	Invest Finans bank	0,6%	1,1%	1,4%
16	TBC bank	2,1%	1,9%	2,1%
17	Davr bank	1,6%	0,6%	1,9%
18	Anor bank	2,5%	2,0%	2,4%
19	Trust bank	3,8%	2,0%	3,4%
20	Tenge bank	7,3%	2,6%	2,3%
21	Asia Alliance bank	1,4%	1,5%	2,0%
22	O‘zKDB bank	0,0%	0,0%	0,0%
23	Ziraat bank	2,9%	2,2%	3,3%

[25] https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/2123869/

24	Universal bank	1,9%	3,0%	1,1%
25	Hayot bank	0,0%	0,0%	0,0%
26	Garant bank	7,7%	4,7%	14,8%
27	Madad Invest bank	19,9%	13,2%	24,1%
28	Poytaxt bank	0,0%	2,3%	0,0%
29	AVO bank	0,0%	0,0%	12,5%
30	Apex bank	0,0%	0,0%	0,0%
31	Oktobank	71,6%	85,2%	0,0%
32	Yangi bank	0,0%	0,0%	8,7%
33	Uzum bank	0,0%	0,0%	0,0%
34	Smart bank	0,0%	0,0%	0,0%
35	Eron Soderot bank	3,7%	17,6%	6,6%
36	Evroosiyo bank	0,0%	0,0%	0,0%

1-jadvalda tijorat banklarida muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi tasvirlangan. Ushbu ko‘rsatgichni minimallashtirishga erishgan banklarni sanab o‘tadigan bo‘lsak, ular Xalq banki, Tenge bank hamda Saderat bank bo‘lib 3 yil davomida ularda muammoli kreditlari umumiy kredit hajmiga nisbatan kamaygan. Ammo bu ko‘rsatgich Ipoteka bank, Garant bank hamda Madad Invest bankda sezilarli darajada oshgan. Banklarning umumiy holatini ko‘radigan bo‘lsak, 4,8% (2023), 5,3% (2024), 3,9% (2025) bu ko‘rsatkich 2025-yilda kamayganini ko‘rishimiz mumkin.

Operatsion risk. Operatsion risklar bankning kundalik faoliyatidan kelib chiqadigan risklarni ifodalaydi. Masalan, bank xodimlari ehtiyotsizlik oqibatida yoki qasddan xatoga yo‘l qo‘yishi mumkin. Ushbu xatolarni tuzatish bank uchun qo‘shimcha xarajatlarga olib kelishi mumkin, bu esa vaqt va pul yo‘qotishiga olib keladi. Xuddi shunday, agar bankda ATM infratuzilmasi yetarli bo‘lmasa, uning tizimlari ishlamay qolishi va mijozlarga ko‘rsatilayotgan xizmatlarda uzilishlarga olib kelishi mumkin. Operatsion riskning yana bir ko‘rinishi kiberxavfsizlik bo‘lib, kiberjinoyatchilar bankning raqamli tizimlariga muvaffaqiyatli hujum qilish ehtimolini ko‘rsatadi. Operatsion xatarlarni yumshatish uchun ekspert xodimlarni yollash va ularning bankning biznes jarayonlari va axloqiy madaniyati bo‘yicha yetarli darajada o‘qitilishini ta’minlash juda muhimdir. “Yangi texnologiyalarni qo‘llash va yangi ma’lumotlardan foydalanish operatsion risklarni boshqarishni yaxshilashi mumkin.”[4] Bundan kelib chiqadiki, texnologiyadan foydalangan holda bank mijozlari hisobini avtomatlashtirishni amalga oshirish inson xatolarini kamaytirishga yordam beradi.

Moliyaviy risk — bu moliyaviy yo‘qotishlar yoki kutilgan natijalarga erishmaslik ehtimoli bilan bog‘liq xavf. U banklar uchun turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin hamda quyidagi turlarga bo‘linadi:

Likvidlik riski. Likvidlik bilan bog‘liq muammolar bank o‘z aktivlarini tezda naqd pulga aylantira olmaganida yuzaga keladi, bu esa kreditorlar yoki mijozlar oldidagi qisqa muddatli majburiyatlarni bajarmaslikka olib keladi.

Bozor riski tizimli risk deb ham ataladi. Bu bank investitsiyalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan hodisaning ehtimoli. Bu holat bitta sanoatdagi bitta muammodan kelib chiqishi mumkin, masalan, 2008-yilda butun dunyoni tezda iqtisodiy inqirozga olib kelgan AQSh uy-joy bozorining qulashi kabi. Milliy yoki xalqaro iqtisodiy tanazzul, siyosiy beqarorlik yoki tabiiy ofatlar kabi muammolar ham bozor riskini oshirishi mumkin. Bundan ko‘rinib turibdiki, bankning investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish bozor riskini kamaytirishda foydali bo‘ladi.

Foiz riski – bu moliyaviy bozorlarda foiz stavkalarining o‘zgarishi natijasida kompaniya, bank yoki investorlarning moliyaviy holatiga salbiy ta’sir qilish ehtimolini bildiradi.

Banklar risklarni boshqarishni ustuvor vazifa sifatida belgilashi kerak, chunki ular har kuni duch keladigan turli muhim risklarni nazorat qilish va oldindan bartaraf etishda doimo bir qadam oldinda bo‘lishlari zarur. Banklarda risklarni boshqarish faqat qonunchilikka rioya qilish bilan

cheklanmaydi. Ular moliyaviy, operatsion hamda kredit riskini kuzatib borishi kerak. Ushbu risklarni nazorat qilish kuchli va moslashuvchan bank risklarni boshqarish dasturini talab etadi. Risk va daromad bir-biri bilan bevosita bog‘liqdir. Shunday ekan, agar bank riskni o‘z zimmasiga olmasa, bu uning daromadlariga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli, har qanday biznes rivojlanishi va foyda keltirishi uchun tavakkalchilikka qo‘l urishi lozim. Ammo bu faqat batafsil o‘rganish, ta’sirni baholash, risklarni boshqarish bo‘yicha siyosat ishlab chiqish va amalga oshirish, shuningdek, tegishli risklar, tizimlar va ularni kamaytirish siyosatini uzluksiz nazorat qilishdan keyin amalga oshirilishi kerak. Quyida banklarda risk-menejmentning bir nechta asosiy usullari va yondashuvlari keltirilgan:

1. Riskdan qochish. Riskdan qochish usulida banklar xavfli bo‘lgan loyihalar yoki faoliyatlardan butunlay voz kechishni tanlaydi.

2. Diversifikatsiya. Diversifikatsiya usulida bank asosiy biznes faoliyatidan tashqari boshqa turdagi faoliyat bilan ham shug‘ullanishni tanlaydi. Bu yondashuv bir biznesdagi riskni kamaytirib, boshqa faoliyatlar orqali yo‘qotishlarni qoplash imkonini beradi. Ammo bu faqat katta va tajribali banklar uchun amalga oshiriladigan usuldir, chunki u ko‘p resurs va bilim talab etadi.

3. Riskni transfer qilish. Banklar riskni tashqi tomonlarga o‘tkazishni tanlashi mumkin. Bunga sug‘urta orqali erishiladi, ya’ni sug‘urta kompaniyalari bankning risklarini to‘lov evaziga o‘z zimmasiga oladi.

4. Riskni saqlash. Ushbu yondashuvda banklar risklarni o‘zlarida saqlaydi va risk yuzaga kelganda yo‘qotishlarni qoplash uchun yetarli zaxiralarini yaratadi.

5. Riskni bo‘lishish. Riskni bo‘lishish yondashuvi banklarning ma’lum darajadagi risklarni o‘zida saqlab qolishi, lekin riskning belgilangan darajadan oshgan qismi uchun uchinchi tomonga murojaat qilishi orqali amalga oshiriladi. Bu uchinchi tomon sug‘urta kompaniyalari yoki derivativ shartnomalar bo‘lishi mumkin.

Banklar uchun har bir risk-menejment usuli o‘ziga xos ustunlik va cheklovlarga ega. Shu sababli, samarali risklarni boshqarish strategiyasi turli usullarni birlashtirish asosida tuzilishi lozim. Banklar o‘zlarining risk darajasini baholab, mos yondashuvni tanlash orqali nafaqat yo‘qotishlarning oldini olishlari, balki barqaror rivojlanishni ham ta’minlashlari mumkin.

Xulosa

Bugungi kunda risk sohasi, uni samarali boshqarish moliya sektorlarida dolzarb masalalardan biriga aylanib bormoqda. Risk — bu har qanday biznes va faoliyat jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, u nafaqat ehtimoliy yo‘qotishlarni anglatadi, balki to‘g‘ri boshqarilsa, yangi imkoniyatlarni ham yaratishi mumkin. Ayniqsa, moliyaviy risklarni boshqarish barqarorlik va iqtisodiy rivojlanish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Bugungi raqobatbardosh va tezkor o‘zgaruvchan muhitda risklarni minimallashtirish o‘rniga, ularni boshqarish va ulardan oqilona foydalanish dolzarb strategiyaga aylanmoqda. Banklar uchun risklarni boshqarishning asosiy maqsadi bozor barqarorligini ta’minlash, moliyaviy yo‘qotishlarni kamaytirish va uzoq muddatli foydani oshirishdan iborat.

Banklarda samarali riskni boshqarish nafaqat ichki jarayonlarning mustahkamlanishini, balki butun moliyaviy tizimning barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayonda yuqori rahbariyatning qaror qabul qilishda risk tahlillari natijalariga asoslanishi, barcha xodimlarning riskni boshqarish tamoyillarini to‘liq tushunishi va qo‘llashi alohida ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, mustaqil auditlar va zamonaviy boshqaruv tizimlari banklarning riskka nisbatan mustahkam pozitsiyasini oshirishda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, riskni samarali boshqarish banklarning o‘sishi va rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tegishli huquqiy bazani yaratish va banklarning risklarni boshqarish amaliyotlarini qonunchilik talablaridan yuqoriga ko‘targan holda rivojlantirishi mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, banklar nafaqat o‘z

manfaatlarini, balki umumiy iqtisodiy rivojlanishni ham qo‘llab-quvvatlaydi. Riskni to‘g‘ri aniqlash hamda riskni samarali boshqarish iqtisodiyot va moliyaviy barqarorlik uchun juda muhimdir. Banklar o‘z faoliyatida moliyaviy risklarni boshqarish tizimlarini joriy etish orqali nafaqat potentsial yo‘qotishlarni kamaytiradi, balki barqarorlikni va foydalilikni oshiradi. Zamonaviy riskni boshqarish usullari va texnologiyalarini qo‘llash, statistik modellar yordamida kredit risklarini baholash, shuningdek, bozor risklarini kuzatish va hisobot qilish bank sektorining samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Banklar nafaqat qonuniy talablar doirasida, balki ushbu doiradan chiqib, o‘z ehtiyojlari va strategiyalariga mos riskni boshqarish yondashuvlarini ishlab chiqmoqda. Mustaqil auditlar va riskni boshqarish bo‘yicha yetakchi tizimlar tashkil etish banklarni raqobatbardosh muhitda kuchliroq qiladi. Shuningdek, samarali riskni boshqarish qaror qabul qilish jarayonlariga integratsiya qilinishi kerak. Barcha bank xodimlari, ayniqsa rahbariyat, riskni boshqarishning ahamiyatini to‘liq tushunib, uni amaliyotga tatbiq etishi lozim. Natijada, risklarni boshqarish orqali banklar o‘z daromadlarini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va o‘z pozitsiyalarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Umuman olganda, risklarni boshqarish nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta’minlaydi, balki iqtisodiy rivojlanish va kelajakdagi o‘sish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, riskni boshqarishga texnologik innovatsiyalarni jalb etish va bu borada malakali kadrlarni tayyorlash bugungi kunning asosiy ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. “Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash” haqida 3427-sonli nizomi

2. The future of operational risk management | McKinsey

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning vo‘llari va choralari. -Toshkent: O‘zbekiston, 2009. -4-b.

4. Risk Management in Banking: Types of Risk and Solution Suggestions for Risk Reduction Nuray Islatince

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA INVESTITSIYAVIY QAROR QABUL QILISH AMALIYOTINING TAHLILI

Baxriddinov Kamoliddin Baxriddin o‘g‘li
Mustaqil izlanuvchi
Toshkent kimyo xalqaro universiteti
E-mail: kamoliddin_57@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5193-4662

Annotatsiya. *Maqolada aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan investitsiyaviy qarorlar qabul qilishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Investitsiyaviy qarorlar qabul qilishning ilmiy asoslari, zamonaviy moliyaviy instrumentlardan foydalanish imkoniyatlari hamda investitsiya loyihalarini baholash usullari o‘rganilgan. Tadqiqot obyekti sifatida “Agro finans lizing” AJ faoliyati tanlanib, uning 2019-2024 yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari hamda 2025-2030 yillarga mo‘ljallangan investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligi tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *investitsiyaviy qarorlar, aksiyadorlik jamiyati, lizing kompaniyasi, investitsiya loyihasi, NPV, IRR, MIRR, PI, ROI, moliyaviy instrumentlar, investitsion strategiya.*

АНАЛИЗ ПРИНЯТИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ РЕШЕНИЙ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ

Бахриддинов Камолиддин Бахриддин угли
Научный соискатель
Ташкентский международный университет Кимё
E-mail: kamoliddin_57@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5193-4662

Аннотация. *В статье исследовано теоретические и практические аспекты принятия инвестиционных решений в акционерных обществах. Изучены научные основы инвестиционного менеджмента, возможности использования современных финансовых инструментов и методы оценки инвестиционных проектов. В качестве объекта исследования выбрана деятельность АО «Agro finans lizing», проведён анализ его финансовых показателей за 2019-2024 годы и экономической эффективности инвестиционных проектов на 2025-2030 годы.*

Ключевые слова: *инвестиционные решения, акционерное общество, лизинговая компания, инвестиционный проект, NPV, IRR, MIRR, PI, ROI, финансовые инструменты, инвестиционная стратегия.*

ANALYSIS OF INVESTMENT DECISION-MAKING IN JOINT-STOCK COMPANIES

Bakhriddinov Kamoliddin Bakhriddin ugli
Research PhD candidate
Kimyo international university in Tashkent
E-mail: kamoliddin_57@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5193-4662

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of investment decision-making in joint-stock companies. The scientific foundations of investment management, the application of modern financial instruments, and methods for evaluating investment projects are analyzed. The study focuses on the activities of «Agro finans lizing» JSC, assessing its financial performance during 2019-2024 and evaluating the economic efficiency of its investment projects planned for 2025-2030.*

Keywords: *investment decisions, joint-stock company, leasing company, investment*

project, NPV, IRR, MIRR, PI, ROI, financial instruments, investment strategy.

Kirish

Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv mexanizmini rivojlantirishning joriy bosqichida moliyaviy-investitsion strategiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga samarali tadbiq etish masalasi ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Aksiyadorlik jamiyatlarining istiqboldagi moliyaviy barqarorligi, investitsion jozibadorligi va iqtisodiy mustaqilligini ta’minlash ko‘p jihatdan mukammal ishlab chiqilgan investitsion strategiyalar hamda investitsiyaviy qarorlar sifatiga bog‘liqdir. Shu bilan birga, korporativ sektorni rivojlantirishda institutsional va tashkiliy asoslarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etib, so‘nggi yillarda mamlakatimizda ushbu yo‘nalishda keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentyabrdagi “Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-291-son qarori [1] kapital bozorini rivojlantirish, aksiyadorlik jamiyatlarining investitsion imkoniyatlarini kengaytirish hamda korporativ moliyalashtirishning zamonaviy mexanizmini joriy etishda muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Mazkur qarorda korporativ qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish, investorlar huquqlarini himoya qilish, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish hamda korporativ boshqaruvning ilg‘or standartlarini joriy etish bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Bugungi kunda global iqtisodiyotda yuz berayotgan transformatsion jarayonlar, moliya bozorining integratsiyalashuvi, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va investitsion resurslar uchun raqobatning kuchayishi aksiyadorlik jamiyatlarida investitsiyaviy qarorlar qabul qilish jarayonlariga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. An’anaviy moliyalashtirish manbalari bilan bir qatorda korporativ obligatsiyalar, yashil obligatsiyalar, sukuk obligatsiyalari, venchur kapital, kraudfanding platformalari hamda boshqa zamonaviy moliyaviy instrumentlardan foydalanish amaliyoti tobora kengayib bormoqda. Bunday sharoitda investitsiyaviy loyihalarni baholash, tanlash va moliyalashtirish bo‘yicha qabul qilinadigan qarorlarning sifat darajasi korporativ tuzilmalarning uzoq muddatli raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Yuqoridagilar asosida ta’kidlash kerakki, korporativ tuzilmalarda investitsiyaviy qarorlar qabul qilish amaliyotini tizimli tahlil qilish va uni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi

Korporativ tuzilmalarda investitsiyaviy qarorlar qabul qilishning ilmiy-nazariy asoslari, qarorlar qabul qilishda moliyaviy texnologiyalardan foydalanish, investitsion loyihalarni boshqarishga doir mamlakatimiz va xorijiy iqtisodchi olimlari tadqiqotlar olib borilmoqda.

Iqtisodchi olimlar P.Nachyła, R.Justo moliyaviy strategiyaga tarif berishda uning funksional vazifalariga asosiy e’tiborni qaratgan holda yondashgan. Shu bilan birga moliyaviy strategiyaning asosiy elementlari va ularning tasnifiy jihatlari yoritib berilgan. Olimlarning fikriga ko‘ra, moliyaviy strategiyaning asosiy elementlariga quyidagilar kiradi: moliyaviy hisobotlarni takomillashtirish; pul oqimlarini boshqarishni optimallashtirish; moliyaviy risklarni boshqarishni rivojlantirish; moliyaviy va raqamli texnologiyalarga investitsiya kiritishni rag‘batlantirish [2]. Moliyaviy – investisiyaviy strategiyalar nafaqat kompaniyaning tashqi va ichki sharoitlarda qaror qabul qilishi balki, aksiyadorlar va investorlar huquqlarini himoya qiluvchi alohida tashkiliy tuzilma sifatida yondashiladi. Jumladan, moliyaviy-investitsion strategiya nafaqat kompaniyaning moliyasini (tizimini) boshqarish, balki kompaniya uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishishishi ta’minlash, ya’ni kompaniyaning uzoq muddatli strategik maqsad va vazifalariga erishishishi orqali istiqbolda kompaniyaning bozor qiymatini maksimal darajada oshirishga qaratilgan qarorlar qabul qilish jarayondir [3]. Investitsiyaviy strategiyalar nafaqat kompaniyaning ichki yoki tashqi muhit bilan bog‘liq holda qarorlar qabul qilishligi balki, qarorlar qabul qilish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi mas’ul shaxslarning ijodiy yondashuvi, boy amaliy tajribaga ega bo‘lishligi

alohida qayd etib o‘tilmoqda. Albatta bunday sharoitda kompaniyaning ijro organlari bo‘yicha mas’ul rahbarlari o‘zlarining sezgirliklari (intuitsiyalari), uzoqni “ko‘ra olish” qobiliyatlari va tabiiyki ijodiy yondashuvi muhim ahamiyat kasb etishi mumkin [4].

N.N.Sokolovaning ta’kidlashicha “funksional strategiyalardan biri sifatida investitsiyaviy strategiyaning muhimligi, korxonaning asosiy maqsadlariga erishish jarayonida moliya tizimi orqali iqtisodiy va moliyaviy ko‘rsatkichlar barqarorligini ta’minlovchi funksional vazifalar majmuini tashkil qilishda namoyon bo‘ladi” [5]. S.A.Popovning fikriga ko‘ra, investitsiyaviy strategiyani strategik raqobatdosh ustunlikka erishish uchun kompaniyaning o‘z va jalb qilingan moliyaviy resurslaridan foydalanish konsepsiyasini amalga oshirish bo‘yicha uzoq muddatli aniq harakatlar dasturi shaklida taqdim etilgan umumiy strategiyaning quyi tizimi sifatida belgilaydi [6].

O.Xamdamovning ta’kidlashicha, aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy moliyaviy menejment tizimini rivojlantirish moliyaviy-investitsion strategiyalarni takomillashtirishning muhim omili hisoblanadi. Bunda moliya bozori bilan munosabatlarni rivojlantirish, qo‘shimcha moliyalashtirish manbalarini shakllantirish, moliyaviy risklarni boshqarishning xalqaro standartlarini joriy etish hamda kapital tuzilmasini optimallashtirishda moliyaviy texnologiyalardan samarali foydalanish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri sifatida e’tirof etiladi [7]. Sh.Egamberdiyevning fikricha, “korxona rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish uning tadbirkorlik faoliyatini asosiy yo‘nalishlarini aniqlashdan boshlanadi. Bundan kelib chiqqan holda uning amalga oshirilish shakllari belgilanadi va yakuniy tanlov bajariladi. Strategiya o‘zida har qanday korxonaning o‘z oldiga qo‘yilgan vazifani amalga oshirish hamda maqsadga erishishni mo‘ljallangan detallashtirilgan shakldagi har tomonlama reja hisoblanadi” [8].

Yuqorida olimlar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalarni umumlashtirgan holda, fikrimizcha, korporativ tuzilmalarda investitsiyaviy qarorlar qabul qilish kompaniyaning uzoq muddatli strategik maqsadlariga erishish, bozor qiymatini oshirish va moliyaviy barqarorligini ta’minlashga qaratilgan kompleks boshqaruv jarayoni hisoblanadi. Mazkur jarayon investitsion loyihalarni tanlash, baholash va moliyalashtirish bo‘yicha qarorlarni qabul qilish bilan bir qatorda, moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, risklarni boshqarish, zamonaviy moliyaviy texnologiyalarni joriy etish hamda investitsiya portfelini optimallashtirishni ham o‘z ichiga oladi. Investitsiyaviy qarorlar qabul qilish samaradorligi korporativ tuzilmalarning moliyaviy imkoniyatlari, korporativ boshqaruv sifati, raqamli transformatsiya darajasi va tashqi moliyaviy muhit bilan o‘zaro munosabatlariga bevosita bog‘liq bo‘lib, uning raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot ishida ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, dinamik qatorlar tahlili, guruhlash, iqtisodiy-mantiqiy umumlashtirish hamda moliyaviy tahlil usullari qo‘llanildi. “Agro finans lizing” AJning 2019-2024 yillardagi moliyaviy hisobotlari asosida investisiyaviy faoliyat ko‘rsatkichlari iqtisodiy-statistik usullar yordamida baholandi.

Tahlil va natijalar

Mazkur ilmiy maqolani bajarish davomida biz tomondan respublikamizdagi yetakchi lizing kompaniyalaridan biri bo‘lgan “Agro finans lizing” aksiyadorlik jamiyatining faoliyatiga doir investitsiyaviy qarorlar qabul qilish amaliyoti tahlil qilindi. “Agro finans lizing” aksiyadorlik jamiyati moliyaviy natijalari va ko‘rsatkichlarini tahlil qilar ekanmiz, keyingi yillarda jamiyat tomonidan aksariyat moliyaviy natijalar bo‘yicha ijobiy tendensiyalar kuzatilayotganligini qayd etish mumkin. Jamiyatning aktivlar dinamikasini ko‘radigan bo‘lsak, 2019 yilda jamiyatning jami aktivlari hajmi 24 077,5 mln. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkich 2025 yil 1 yanvar holati ko‘ra 2681095,1 mln. so‘mga yetgan. Hisobot davri mobaynida aktivlarning o‘sish hajmi deyarli 94 barobarga oshganligini ko‘rish mumkin (1-jadval). Asosiy vositalar deyarli o‘zgarishsiz

(25720,6 → 27869,4 mln.so‘m) qolgan bo‘lsada, kapital qo‘yilmalar 285654,48 mln. so‘mga chiqib, 81,6 baravarga oshdi, bu esa alohida e’tirof etish kerak bo‘lgan jihat ya’ni yirik miqdordagi yangi investitsiyalar kiritilganini ko‘rsatadi.

1-jadval

“Agro finans lizing” aksiyadorlik jamiyatining aktiv va passivlari dinamikasi (mln.so‘m)*

№	Ko‘rsatkichlar	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.
1.	Uzoq muddatli aktivlar, shundan:	1543,05	44619,1	122366,03	260203,6	1465019,1	1865632,4
	asosiy vositalar	821,3	5405,3	59760,88	25720,6	25537,97	27869,4
	uzoq muddatli investitsiyalar	156,8	156,8	9248,6	77639,8	240190,1	268521,2
	qimmatli qog‘ozlar	116,8	116,8	116,8	116,8	116,8	115,4
	sho‘ba xo‘jalik jamiyatlariga investitsiyalar	40,0	40,0	40,0	40,0	40,0	40,0
	kapital qo‘yilmalar	564,9	39056,9	43883,4	3762,1	306966,26	285654,48
2.	Joriy aktivlar, shundan:	22534,5	59829,9	185141,21	525971,7	790649,9	815462,7
	TMZ	6339,1	7696,1	52406,6	12726,7	12284,0	14586,1
	Debitorlik qarzlari	5357,5	34702,09	37409,96	95135,3	220270,3	205458,5
	Pul mablag‘lari	626,7	15903,5	29423,85	4589,67	3866,1	4175,6
Jami aktivlar		**24077,55**	**104449,0**	**307507,24**	**786175,3**	**2255669,0**	**2681095,1**
3.	O‘z mablag‘lari, shundan:	7292,9	6888,3	275106,1	292814,1	449843,64	576109,7
	ustav kapitali	2300,0	2300,0	267400,0	267400,0	407783,0	418965,1
	rezerv kapitali	1471,01	1476,4	1463,09	2905,4	4836,2	5014,8
	taqsimlanmagan foyda	3521,9	3111,8	6243,04	22508,63	37224,37	39115,7
4.	Majburiyatlar, shundan:	16784,6	97560,7	32401,1	493361,2	1805825,4	2104985,4
	uzoq muddatli majburiyatlari	0	0	0	0	621700,1	514708,4
	joriy majburiyatlari	16784,6	97560,7	32401,1	493361,3	1184125,2	1254658,8
	kreditorlik qarzlari	10284,6	97560,7	32401,1	493361,3	297962,4	254986,4
Jami passivlar		**24077,55**	**104449,0**	**307507,24**	**786175,3**	**2255669,0**	**2681095,1**

*“Agro finans lizing” aksiyadorlik jamiyatining yillik moliyaviy hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

O‘z navbatida, jamiyatning uzoq muddatli investitsiyalar ham 240190,1 mln.so‘mga oshganligini ko‘rish mumkin. Joriy aktivlar hajmi esa 1,5 baravarga oshib 790649,9 mln.so‘mga yetdi, bu o‘sishni ijobiy baholash qiyin chunki eng katta o‘sish debitor qarzlarda kuzatildi (95135,3 → 205458,5 mln.so‘m). Shu bilan birga, joriy aktivlar va debitor qarzlar keskin oshgan bo‘lib, bu esa pul oqimlari muvozanatini tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Jamiyatning tahlil qilinayotgan davrda passivlari bo‘yicha ham qator o‘zgarishlar amalga oshirilgan bo‘lib, o‘z navbatida mazkur o‘zgarishlar uzoq muddatli moliyaviy strategiyalar bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarning ijobiy natijalari sifatida baholash mumkin. Tahlil qilinayotgan 6 yillik davr mobaynida jamiyatning o‘z mablag‘lari hajmida sezilarli o‘zgarishlar kuzatildi. Agar ushbu ko‘rsatkich 2019-yilda 7292,9 mln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib 576109,7 mln. so‘mgacha ortgan. Bu o‘sish kompaniyaning ichki moliyaviy salohiyati va kapitalni shakllantirish bo‘yicha olib borilgan

strategik choralar samaradorligini aks ettiradi. 2020-yildagi keskin pasayish (6888,3 mln so‘m) kompaniya ichki resurslarining qisqarishi, ehtimoliy zararlar yoki kapitalning qayta tuzilishiga olib kelgan bo‘lishi mumkin.

Jamiyat tomonidan ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini yanada oshirish va xizmatlar hajmini kengaytirish maqsadida 2025-2030 yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturi ishlab chiqilgan. Jamiyat tomonidan zamonaviy intensiv bog‘larni tadbirkorlik subyektlariga lizing asosida berish hamda elektromobillarni lizing asosida berishga ixtisoslashgan bo‘lib, quyida 2025-2030 yillarga mo‘ljallangan investitsion loyihalarining iqtisodiy samaradorligiga doir ma’lumotlarni tahlil qilib chiqamiz. Asosiy loyiha ya’ni zamonaviy intensiv bog‘larni tadbirkorlik subyektlariga lizing asosida berish bo‘yicha investitsiya loyiha ma’lumotlari quyidagi jadvalda keltirilgan (2-jadval).

2-jadval

“Agro finans lizing” AJning 2025-2030 yillarga mo‘ljallangan investitsiya loyihasi moliyaviy ko‘rsatkichlari*

№	Ko‘rsatkich nomi	Ko‘rsatkich qiymati
1	Investisiya davri, yil	5 yil
2	Loyiha hisob-kitob davri, oy	60 oy
3	Loyihaga jalb etilgan kapital hajmi (LDC), (AQSH dollari)	10 000 000
4	Loyiha bo‘yicha umumiy tushum (SP) (AQSH dollari)	144 257 667
5	Loyiha davrida olingan sof foyda, (AQSH dollari)	22 997 807
6	Loyiha davridagi o‘rtacha rentabellik darajasi	16%
7	Sof joriy qiymat (NPV), (AQSH dollari)	5 473 875
8	Foydalilik me’yori (ARR)	46%
9	Kiritilgan investitsiya rentabelligi (ROI)	230%
10	Foydalilik indeksi (PI)	1,55
11	Daromadlilikning ichki me’yori (IRR)	41%
12	Modifikatsiyalangan ichki daromadlilik me’yori (MIRR)	64%
13	Qaytish muddati (Payback Period – PBP), oy	37 oy
14	Diskontlangan qaytish muddati (Discounted PBP – DPBP), oy	44 oy

*“Agro finans lizing” aksiyadorlik jamiyatining investitsiya dasturlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Jamiyat tomonidan zamonaviy intensiv bog‘larni tadbirkorlik subyektlariga lizing asosida berish bo‘yicha loyiha uchun 10 million AQSH dollari miqdorida sarmoya kiritilgan bo‘lib, loyiha yakunida umumiy 144 million dollarlik tushum va 22,9 million dollarlik sof foyda keltirilgan. Bu investitsiya loyihasining daromadlilik salohiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi. 5,4 mln. AQSh dollari miqdoridagi musbat NPV (investitsiya jozibadorligini ifodalaydi) loyiha qiymatini oshiradi va uning iqtisodiy jihatdan samarali ekanligini isbotlaydi. Daromadlilik ichki me’yori (IRR) 41% bo‘lib, loyiha bo‘yicha diskont stavkasi (odatda 10-15%)dan ancha yuqori hisoblanadi. Bu esa loyiha sarmoyadorlar uchun yuqori daromadli ekanligini ko‘rsatadi. Loyiha bo‘yicha rentabellik indeksi PI esa (Profitability Index) 1,55 ga teng bo‘lib, ya’ni mazkur loyiha bo‘yicha har 1 AQSH dollari miqdoridagi investitsiya hisobiga 1,55 AQSH dollari qiymatidagi foyda keltiriladi. Ma’lumki, PI>1 bo‘lishi, loyiha daromadli, PI<1 bo‘lishi esa zararli yoki samarasiz ekanidan dalolat beradi. PI darajasi 1,0 dan yuqori bo‘lgan har qanday loyiha moliyaviy jihatdan maqbul deb baholanadi. Jamiyat tomonidan olingan natija, investor kiritgan har bir 1 dollar evaziga 0,55 dollarlik yoki 55 foizlik sof daromadga ega bo‘lishini anglatadi. O‘z navbatida ushbu qiymat investorlar, banklar va moliyaviy tahlilchilar uchun loyiha ustuvorligini baholashda muhim mezon bo‘lib xizmat qiladi.

ROI (Return on Investment) - bu investitsion kapitalning umumiy samaradorligini ifodalaydigan eng universal ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib 2-jadvaldan ko‘rish mumkinki, ushbu ko‘rsatkich 230 foizga teng bo‘lmoqda. ROI = 230% degani, loyiha investor kapitalini 2,3 baravar ko‘paytirgan bo‘lib, bu nafaqat foyda, balki kapitaldan maksimal foydalanilganligini bildiradi. Bunday yuqori ROI faqat yuqori daromadli, tez qaytadigan va kapital aylanmasi yuqori bo‘lgan

loyihalarda kuzatiladi. ROI investitsiya samaradorligini baholashda investorlar uchun muhim mezon bo‘lib, bu ko‘rsatkich yordamida turli investitsion loyihalarni bir-biri bilan solishtirish va ustuvorligini aniqlash mumkin. 2-jadval ma’lumotlaridan foydalangan holda, jamiyatning 2025-2030 yillarga mo‘ljallangan loyihaning samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlaymiz (3-jadval).

3-jadval

“Agro finans lizing” AJning 2025-2030 yillarga mo‘ljallangan investitsiya loyihasi samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlili*

Ko‘rsatkichlar	2025 y.	2026 y	2027 y	2028 y	2029 y.	2030 y.
Pul oqimlari (CF, ming. AQSh doll.)	900,0	1100,0	1300,0	1400,0	1600,0	1800,0
Diskont koeffitsiyenti	0,89	0,80	0,71	0,64	0,57	0,51
Diskontlangan qiymat (DCF, ming. AQSh doll.)	803,57	876,91	925,31	889,72	907,88	911,93
Pul oqimlari yig‘indisi	900,0	2000,0	3300,0	4700,0	6300,0	8100,0
Diskontlangan qiymat yig‘indisi	803,57	1680,48	2605,79	3495,52	4403,4	5315,34
Sof joriy qiymat (NPV)	-4196,42	-3319,51	-2394,2	-1504,47	-596,59	315,34
Rentabellik indeksi (PI)	0,16	0,34	0,52	0,7	0,88	1,06

*“Agro finans lizing” aksiyadorlik jamiyatining investitsiya dasturlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, yillik pul oqimlari (CF) har yili muntazam ortib borgan bo‘lib ushbu ko‘rsatkich 2025 yilda 900,0 ming AQSh dollaridan boshlab, 2030 yilga kelib 1800 ming AQSh dollarigacha yetgan. Bu holat loyiha daromadlarining progressiv tarzda ortib borayotganligini ko‘rsatadi, ya’ni jamiyat moliya sektorida xizmat ko‘rsatish faoliyatining yildan-yilga yaxshilanayotganini anglatadi. Diskontlash koeffitsiyenti 2025 yildan 2030 yilgacha pasayib borgan bo‘lib (0,89 dan 0,51 gacha), bu vaziyatda qiymatlar zamirida vaqtning qiymati tushunchasi yotibdi, ya’ni har bir keyingi yilga to‘g‘ri keladigan daromadlar hozirgi qiymatda shunchalik kam baholanadi.

Shunga muvofiq, 2025 yildagi 900,0 ming dollar hozirgi qiymatda 803,57 ming dollar, 2030 yildagi 1800,0 ming dollar esa atigi 911,93 ming dollar sifatida aks etmoqda. Bu investitsiya baholashda vaqt omilining naqadar muhim ekanligini ko‘rsatadi. Sof joriy qiymat (NPV) ko‘rsatkichi loyiha samaradorligini baholashda muhim rol o‘ynaydi. 3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, NPV dastlabki besh yil davomida manfiy (salbiy) bo‘lgan bo‘lsa, 2030 yilga kelibgina 315,34 ming AQSh dollari miqdorida musbat qiymatga chiqadi. Bu esa, loyiha boshlang‘ich bosqichda katta sarmoyalarni talab qilgan va daromadlar xarajatlardan kam bo‘lganligini anglatadi. Faqatgina olti yillik muddat o‘tgach, loyiha sof foyda bera boshlaydi. Shuning uchun, bu investitsiya uzoq muddatli yondashuvni talab qiluvchi loyiha sifatida tavsiflanadi. PI ko‘rsatkichi 2025 yilda 0,16 (ya’ni har 1 AQSh dollar investitsiyaga 0,16 AQSh dollar daromad), 2030 yilda esa 1,06 (ya’ni har 1 AQSh dollar investitsiyaga 1,06 AQSh dollar daromad)ga teng bo‘lmoqda. Bu indeksning 1 dan kichik bo‘lishi – investitsiya samarali emasligi, 1 dan katta bo‘lishi esa – daromadlar investitsiyani qoplay olishini anglatadi.

2025-2028 yillarda NPV salbiy va rentabellik past bo‘lishi dastlabki yondashuvda, loyihani moliyaviy jihatdan samarasiz ekanligini namoyon etishi mumkin. Bu davrda investorlar “sabrli” bo‘lishi, foyda olishni emas, balki asosiy infratuzilmani shakllantirish va bozor ulushini egallashga e’tibor qaratishlari kerak. 2029-2030 yillar – investitsiyaning samarali qaytish bosqichi bo‘lib, 2030 yilga kelib NPV musbat (315,34 ming AQSh dollari), rentabellik indeksi 1 dan katta (1,06),

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

bu esa loyiha iqtisodiy samarali ekanini namoyon etadi. Bu davrda loyihani kengaytirish, daromadlarni reinvestitsiya qilish yoki dividend to‘lash boshlanishi mumkin. Yuqoridagilarga asoslanib quyidagi investitsiyaviy tavsiyalarni shakllantirishimiz mumkin. Diskontlangan qiymat yig‘indisi bo‘yicha fikrlarimizni davom ettiradigan bo‘lsak, ushbu ko‘rsatkich 2030 yilga borib 8100,0 ming AQSh dollarini tashkil etishi prognoz qilingan bo‘lsa, diskontlangan qiymatlar yig‘indisi esa 5315,34 ming AQSh dollarga teng bo‘ladi.

Bu ikki ko‘rsatkich o‘rtasidagi farq (2784,66 ming dollar) vaqt qiymati yo‘qotilishini anglatib, ya’ni loyihaning hozirgi davrda baholangan sof qiymati dastlabki qiymatiga nisbatan ancha past degan xulosani beradi. Bu tahlil esa, loyihaga tejamkorlik va vaqt bo‘yicha sezgirlik (ta’sirchanlik) nuqtai nazaridan ehtiyotkorona yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Loyiha daromadlarining o‘sish tendensiyasini mavjud ekanligi, uning moliyaviy istiqbolini ko‘rsatadi. Investitsiyaning diskontlangan qoplash muddati faqat oltinchi yilga boribgina amalga oshadi, bu esa uzoq muddatli investitsion loyihalar qatoriga kiritadi. Rentabellik indeksi va NPV asosida loyiha faqat oxirgi yillarda moliyaviy jihatdan ma’qul bo‘lishi mumkin. Diskontlash orqali aniqlangan qiymatlar investorlar uchun real baholash imkonini beradi. Loyihaning boshlang‘ich bosqichidagi salbiy NPV qiymatlari uni riskli deb baholash imkonini beradi, shuning uchun bu turdagi investitsiyalarni amalga oshirishda risklarni kamaytirish strategiyalari ishlab chiqilishi zarur.

Xulosa

Xalqaro amaliyot tajribasi shuni ko‘rsatadiki, investitsiyaviy qarorlarni qabul qilishda sof joriy qiymat (NPV), ichki daromadlilik me’yori (IRR), rentabellik indeksi (PI), modifikatsiyalangan ichki daromadlilik me’yori (MIRR) hamda investitsiyalar rentabelligi (ROI) kabi ko‘rsatkichlardan kompleks foydalanish investitsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligini yuqori darajada baholash imkonini beradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida aksiyadorlik jamiyatlarining investitsiyaviy faoliyati sezilarli darajada takomillashib bormoqda. Xususan, lizing kompaniyalari real sektor korxonalarining texnik va texnologik modernizatsiyasini moliyalashtirishda muhim moliyaviy institut sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ularning investitsion loyihalarni moliyalashtirish bo‘yicha qabul qilayotgan qarorlari nafaqat korxonalarning moliyaviy natijalariga, balki butun iqtisodiyotning investitsion faolligiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

“Agro finans lizing” AJ faoliyatining tahlili jamiyatning investitsiyaviy faolligi so‘nggi yillarda sezilarli darajada oshganligini ko‘rsatdi. Xususan, jami aktivlar hajmining 24,1 mlrd. so‘mdan 2,68 trln. so‘mga yetishi, uzoq muddatli investitsiyalar va kapital qo‘yilmalarning keskin o‘sishi jamiyat tomonidan investitsion rivojlanishga ustuvor ahamiyat berilganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, debitorlik qarzlarining ortib borishi pul oqimlarini boshqarish va investitsiya loyihalari monitoringini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur holat investitsiyaviy qarorlar qabul qilishda moliyaviy risklarni tizimli tahlil qilish va ularni boshqarish mexanizmini takomillashtirish kerakligini namoyon etadi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi ko‘rsatishicha, korporativ obligatsiyalar, yashil obligatsiyalar, sukuk obligatsiyalari, kraudfanding va venchur kapital kabi muqobil moliyalashtirish instrumentlari investitsion loyihalarni moliyalashtirishning samarali manbalaridan hisoblanadi. Ushbu instrumentlardan foydalanish amaliyotini O‘zbekiston lizing kompaniyalari faoliyatiga bosqichma-bosqich joriy etish investitsina resurslar bazasini kengaytirish, bank kreditlariga bog‘liqlikni kamaytirish va moliyalashtirish xarajatlarini optimallashtirish imkonini beradi.

Lizing kompaniyalarida investitsiyaviy qarorlar qabul qilish amaliyotini takomillashtirish uchun ERP, Business Intelligence, sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalariga asoslangan raqamli boshqaruv tizimlarini keng joriy etish zarur. Mazkur texnologiyalar investitsiya loyihalari bo‘yicha ma’lumotlarni real vaqt rejimida monitoring qilish, pul oqimlarini prognoz qilish, risklarni baholash va investitsiya portfeli samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shuningdek,

investitsiyaviy qarorlarni qabul qilishda ESG tamoyillarini qo‘llash, investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligi bilan bir qatorda ularning ekologik va ijtimoiy ta’sirini ham baholash korporativ tuzilmalarning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 2-sentyabrdagi “Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-291-son qarori.

2. Pola Nachyła, Rachida Justo, How do impact investors leverage non-financial strategies to create value? An impact-oriented value framework, Journal of Business Venturing Insights, Volume 21, 2024.

3. Bin Cao, Yuanguang Zhong, Yong-Wu Zhou, The role of completely joint liability in financing multiple capital-constrained firms: Risk sharing, inventory and financial strategies, European Journal of Operational Research, Volume 313, Issue 3, 2024, Pages 1072-1087.

4. Alicia Ramírez-Orellana, MCarmen Martínez-Victoria, Antonio García-Amate, Alfonso A. Rojo-Ramírez, Is the corporate financial strategy in the oil and gas sector affected by ESG dimensions?, Resources Policy, Volume 81, 2023.

5. Соколова Н.Н., Егорова Т.Н. Финансовая стратегия как важная составляющая общей стратегии компании//Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-12.

6. Попов С.А. Стратегический менеджмент: актуальный курс 2-е изд., пер. и доп. Учебник - Москва: Издательство Юрайт, 2024 - 481 стр.

7. Xamdamov O.N. Moliyaviy strategiyalarni shakllantirishda multiplikator koeffitsientlardan foydalanish amaliyotini takomillashtirish//Moliya imiy jurnali, 1/2024.

8. Egamberdiyev Sh.S., Mo‘minov Sh.Sh. Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini nazorat qilishda moliyaviy strategiyaning o‘rni va ahamiyati// Research and education, Volume 2, Issue 4, 2023.

9. Karlibayeva R.X. Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy menejment tizimini samarali tashkil etish yo‘llari: i.f.d., ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati – Toshkent, 2018. – 14 b.

10. Xudoyqulov X.X. Aksiyadorlik jamiyatlarining kapital qiymatini baholashning metodologik asoslarini takomillashtirish: i.f.d., ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati – Toshkent, 2021. – 17 b.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

FINANCING DECISIONS AND VALUE CREATION IN AN EMERGING ECONOMY: EVIDENCE FROM THE CAPITAL STRUCTURE OF UZAUTO MOTORS

Qudratova Feruza Nasriddinovna

Assistant at Corporate
Finance and Securities Department
Tashkent State University of Economics
e-mail:feruzaqudratova69@gmail.com
ORCID ID:0000-0002-1391-8019

Abstract. *This paper shows how UzAuto Motors, Uzbekistan's largest carmaker, structured its financing between 2021 and 2023, drawing on the firm's audited IFRS statements. A time-series reading of its leverage and profitability ratios is used to test whether the company's financing choices are consistent with the leading theories of capital structure within a young, rapidly reforming economy. The evidence indicates that the firm kept its financial leverage moderate and deliberately managed, depended substantially on the operational liabilities that are characteristic of the automotive industry, and reinforced its equity base during periods of consolidation. As profitability strengthened, so did the firm's capacity to service debt, allowing borrowing decisions that added rather than destroyed value. Taken together, the case illustrates how companies operating in transitional markets combine debt, equity, and operational financing in pursuit of durable value creation.*

Keywords: *capital structure; firm value; financial leverage; debt-to-equity ratio; profitability; operational liabilities; trade-off theory; pecking-order theory; emerging markets; UzAuto Motors; Uzbekistan.*

RIVOJLANAYOTGAN IQTISODIYOTDA MOLIYALASHTIRISH QARORLARI VA QIYMAT YARATISH: UZAUTO MOTORS KAPITAL TUZILMASI MISOLIDA

Qudratova Feruza Nasriddinovna

Korporativ moliya va
qimmatli qog‘ozlar kafedrasi assistenti
Toshkent davlat
iqtisodiyot universiteti
e-mail:feruzaqudratova69@gmail.com
ORCID ID:0000-0002-1391-8019

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonning eng yirik avtomobil ishlab chiqaruvchisi “UzAuto Motors” 2021 va 2023-yillar oralig‘ida o‘z moliyalashtirishini kompaniyaning auditorlik tekshiruvidan o‘tgan MHXS hisobotlariga asoslanib qanday tuzganligi ko‘rsatilgan. Kompaniyaning moliyalashtirish tanlovlari yosh, tez isloh qilinayotgan iqtisodiyotda kapital tuzilishining yetakchi nazariyalariga mos kelishini tekshirish uchun uning richagi va rentabellik koeffitsiyentlarini vaqt qatori bo‘yicha hisoblashdan foydalaniladi. Dalillar shuni ko‘rsatadiki, firma moliyaviy dastakni mo‘tadil saqlagan va ongli ravishda boshqargan, avtomobilsozlik sanoatiga xos bo‘lgan operatsion majburiyatlarga sezilarli darajada bog‘liq bo‘lgan hamda konsolidatsiya davrlarida o‘z kapital bazasini mustahkamlagan. Rentabellik oshgani sari, firmaning qarzga xizmat ko‘rsatish qobiliyati ham oshib bordi, bu esa qiymatni yo‘q qilish o‘rniga uni oshiradigan qarz qarorlarini qabul qilishga imkon berdi. Umuman olganda, bu misol o‘tish bozorlarida faoliyat yurituvchi kompaniyalar uzoq muddatli qiymat yaratishga intilib, qarz, xususiy kapital va operatsion moliyalashtirishni qanday birlashtirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *kapital tuzilmasi; firma qiymati; moliyaviy dastak; qarzning xususiy kapitalga nisbati; rentabellik; operatsion majburiyatlar; kelishuv nazariyasi; buyurtma nazariyasi; rivojlanayotgan bozorlar; UzAuto Motors; O‘zbekiston.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ФИНАНСОВЫЕ РЕШЕНИЯ И СОЗДАНИЕ СТОИМОСТИ В РАЗВИВАЮЩЕЙСЯ ЭКОНОМИКЕ: ДОКАЗАТЕЛЬСТВА ИЗ СТРУКТУРЫ КАПИТАЛА UZAUTO MOTORS

Кудратова Феруза Насриддиновна
Ассистент в Департаменте корпоративных финансов и ценных бумаг
Ташкентский государственный экономический университет
e-mail:feruzaqudratova69@gmail.com
ORCID ID:0000-0002-1391-8019

Аннотация. *В данном документе показано, как UzAuto Motors, крупнейший автопроизводитель Узбекистана, структурировал свое финансирование в период с 2021 по 2023 год, опираясь на проверенную отчетность фирмы по МСФО. Чтение временных рядов его рычагов и коэффициентов рентабельности используется для проверки соответствия выбора финансирования компании ведущим теориям структуры капитала в молодой, быстро реформирующейся экономике. Данные свидетельствуют о том, что фирма сохраняла умеренный финансовый рычаг и управляла им осознанно, в значительной степени зависела от операционных обязательств, характерных для автомобильной промышленности, и укрепляла свою собственную базу в периоды консолидации. По мере укрепления прибыльности увеличивалась и способность фирмы обслуживать долги, что позволяло принимать решения о заимствованиях, которые добавляли, а не уничтожали стоимость. В совокупности этот случай иллюстрирует, как компании, работающие на переходных рынках, объединяют долговое, собственное и операционное финансирование в стремлении к созданию устойчивой стоимости.*

Ключевые слова: *структура капитала; стоимость фирмы; финансовый рычаг; коэффициент долга к собственному капиталу; рентабельность; операционные обязательства; теория компромисса; теория пикинга; развивающиеся рынки; UzAuto Motors; Узбекистан.*

Introduction

Capital structure remains one of the most debated topics in corporate finance, with theories such as Modigliani–Miller, trade-off theory, pecking-order theory, and signalling theory offering contrasting explanations of how firms choose between debt and equity. While these frameworks are well established in developed markets, far less is known about how firms in emerging economies—where financial markets are less mature, information asymmetries are greater, and operational liabilities play a larger financing role—adjust their capital structure in practice. Uzbekistan, undergoing rapid market reforms since 2017, presents a unique environment to examine these dynamics.

This study investigates the capital structure of UzAuto Motors, the country’s largest automotive manufacturer, over the period 2021–2023. Using audited IFRS statements, the research evaluates how the firm's leverage evolved through post-pandemic recovery, supply-chain pressures, and macroeconomic adjustment. The analysis addresses three central questions: (1) how UzAuto Motors’ capital structure changed over time and whether these changes align with capital structure optimisation theories; (2) how the firm’s leverage ratios relate to profitability indicators such as ROA, ROE, EBITDA margin, and net profit margin; and (3) whether the firm’s mix of long-term debt and operational liabilities enhances or constrains firm value.

The study meets these objectives by conducting a time-series ratio analysis of key leverage and performance indicators. In doing so, it contributes to capital structure literature from an emerging-market perspective and offers practical insights for financial managers, investors, and policymakers seeking to understand how firms in transitional economies balance debt, equity, and operational liabilities to support long-term value creation.

Research questions

This research paper is looking to answer the following questions.

I. How has UzAuto Motors' capital structure evolved between 2021 and 2023, and to what extent does it align with capital structure optimisation theories such as the trade-off theory, pecking-order theory, and signalling theory?

II. What is the relationship between UzAuto Motors' capital structure (D/E, long-term capitalisation, leverage) and its profitability indicators (ROA, ROE, EBITDA margin, net profit margin)?

III. Does the firm's pattern of leverage—particularly the use of long-term debt versus operational liabilities—enhance or weaken firm value during the period analysed?

Objectives of the Study

- To examine the changes in UzAuto Motors' capital structure from 2021 to 2023 using IFRS financial statements.
- To evaluate whether the firm's financing behaviour is consistent with established capital structure theories, including Modigliani–Miller, trade-off theory, and pecking-order theory.
- To analyse how profitability indicators (ROA, ROE, EBITDA margin, net profit margin) influence the firm's leverage decisions and debt-carrying capacity.
- To identify the role of operational liabilities (customer advances, trade payables) versus financial debt in shaping overall leverage and working-capital dynamics.

Significance of the Study

This study provides rare empirical evidence from Uzbekistan, offering insight into how firms in an emerging and reforming economy manage capital structure under credit constraints and heavy reliance on operational liabilities. By analysing UzAuto Motors' financing decisions, the research extends classical capital structure theories to a real-world transitional context and shows how profitability, leverage composition, and working-capital dynamics interact in shaping firm value. The findings are valuable for firms seeking to improve financial planning, for policymakers aiming to strengthen financial-market reforms, and for investors assessing risk and creditworthiness in under-researched markets.

Literature Review

The classical Modigliani–Miller (MM) theorem argues that in a perfect, tax-free capital market, a firm's value is independent of its financing structure. This suggests that leverage decisions do not influence firm performance. However, when corporate taxes are introduced, Modigliani and Miller revised their theory to show that debt financing becomes value-enhancing because interest payments are tax-deductible, lowering the firm's overall cost of capital. This creates an incentive for firms to rely more heavily on debt.

Later extensions highlight the limitations of the MM framework in real-world markets. Ross proposed that debt issuance can send positive signals to investors, as only firms confident in their future cash flows would take on additional debt. In contrast, Acharya and Richardson and others warn that excessive leverage increases perceived risk, raises borrowing costs, and may restrict access to new funds—illustrating that the relationship between debt and firm value is non-linear.

Recognising these practical frictions, Miller introduced the trade-off theory, which argues that firms choose their capital structure by balancing the tax benefits of debt against bankruptcy and financial distress costs. Stiglitz emphasised that firm value is maximised when the marginal tax shield equals marginal expected bankruptcy costs. Empirical research by Warner, Altman, and Kim supports this argument, demonstrating that as firms accumulate debt, financial distress risk rises disproportionately once a threshold is crossed. Thus, optimal capital structure is achieved when firms reach equilibrium between debt advantages and risks.

Firm-specific and macroeconomic factors play a large role in shaping capital structure choices. Growth opportunities, liquidity, and firm size influence financing behaviour, the cost of capital, and access to credit. Chada and Sharma argue that high-growth firms prefer short-term debt to minimise agency costs, a view supported by Martis and Akhter et al., who find growth positively associated with performance.

Liquidity also affects financing decisions. Khanna & Puri found a significant positive effect of liquidity on firm performance, arguing that solvency improves lenders' perception of firm strength. However, Musah and Strebulaev show that high liquidity may reduce profitability, consistent with dynamic trade-off theory, which suggests that profitable firms hold less debt.

Inflation further complicates capital structure choices. While Khanna & Puri report a positive link between inflation and profitability, Roberts et al. and Martis argue that inflation erodes returns and raises uncertainty, thereby discouraging leverage.

The literature indicates that capital structure optimisation is context dependent. While debt provides tax benefits and can enhance firm value, excessive leverage raises distress risk. The consensus across theories and empirical findings is that the optimal capital structure lies at the intersection of tax advantages, risk tolerance, profitability, and external economic conditions. As such, firms must continuously adjust financing decisions to align with their operational performance and macroeconomic environment.

Research gap

Despite extensive global research on capital structure optimisation, there is limited empirical evidence from emerging economies, particularly those undergoing rapid institutional reforms such as Uzbekistan. Existing studies rarely examine how firms in such environments balance financial debt and operational liabilities, or how profitability influences leverage under conditions of market imperfections, credit frictions, and evolving financial regulations. No prior research has investigated these dynamics for UzAuto Motors, the country's largest industrial firm, leaving a gap in understanding how capital structure decisions affect firm value in a transitional economy.

This study fills that gap by analysing the firm's real-world financing behaviour through the lens of classical and modern capital structure theories.

Research Hypothesis

Hypothesis 1. UzAuto Motors' capital structure adjustments between 2021 and 2023 are consistent with capital structure optimisation theories (trade-off theory, pecking-order theory, signalling theory).

Hypothesis 2. There is a positive relationship between profitability indicators (ROA, ROE, EBITDA margin, net profit margin) and the firm's leverage capacity.

Hypothesis 3. The firm's mix of long-term debt and operational liabilities has a significant effect on firm value, with strategic use of debt enhancing value and excessive reliance on operational liabilities constraining it.

Research methodology

This study adopts a quantitative research design to analyse how UzAuto Motors' capital structure evolved between 2021 and 2023. A time-series ratio analysis is used to evaluate changes in leverage and assess whether financing behaviour aligns with capital structure theories and firm-value maximisation principles.

Data

The analysis relies exclusively on audited IFRS Consolidated Financial Statements of UzAuto Motors for 2021–2023, which provide consistent and reliable information from:

- Statement of Financial Position
- Statement of Profit or Loss

- Cash Flow Statement
- Statement of Changes in Equity
- Notes to the financial statements

These statements reflect the company’s financial decisions during a period of macroeconomic reform and stabilisation in Uzbekistan, making them suitable for examining short-term capital structure dynamics.

Research model

Capital structure is evaluated using standard leverage indicators widely applied in corporate finance research:

Debt-to-Equity Ratio (D/E)

$$D/E = Total\ Debt\ / Total\ Equity$$

Long-Term Debt to Total Capitalisation

$$LT\ Debt\ /\ (LT\ Debt\ +\ Equity)$$

Total Liabilities to Total Assets (Leverage Ratio)

$$Leverage\ Ratio\ =\ Total\ Liabilities\ /\ Total\ Assets$$

To interpret how profitability influences financing choices, the following performance ratios are computed:

- Return on Assets (ROA)
- Return on Equity (ROE)
- EBITDA Margin
- Net Profit Margin

These are commonly used to assess firm value and debt-carrying capacity in empirical capital structure studies.

Results and discussions

This section presents an empirical analysis of UzAuto Motors’ capital structure and financial performance from 2021 to 2023, using IFRS financial statements to evaluate how leverage decisions evolved in relation to profitability, liquidity, and firm-value considerations. By examining key financial ratios over time, the analysis provides insight into how the company balances debt and equity to support operational performance and long-term value creation.

Table 1.

Debt-to-Equity Ratio[26]

Year	Total Debt (LT+ST)	Equity	D/E
2023	459,994	786,713	0.585
2022	312,577	640,809	0.488
2021	328,742	545,146	0.603

The Debt-to-Equity (D/E) ratio indicates the extent to which UzAuto Motors finances its operations through interest-bearing debt relative to equity. Between 2021 and 2023, the D/E ratio remained within a moderate range of 0.49–0.60, reflecting a generally balanced and controlled approach to financial leverage. In 2021, the ratio was 0.603, meaning interest-bearing debt represented roughly 60% of equity. While this level is typical for a capital-intensive manufacturing firm, it nonetheless implies meaningful exposure to borrowing costs and financial risk.

A clear improvement occurred in 2022, when the D/E ratio fell to 0.488. This decline was primarily driven by strong equity growth, likely through retained earnings, combined with a slight reduction in total debt. The result was a stronger capital base and lower sensitivity to interest-rate fluctuations, suggesting that 2022 functioned as a consolidation year during which the company reinforced its financial position.

[26] JSC “UzAuto Motors” Consolidated Financial Statements for the year ended 31 December 2023 and Independent Auditor’s Report https://www.uzautomotors.com/documents/IFRS-Report-2023FY.pdf

In 2023, the D/E ratio rose again to 0.585, largely due to a substantial increase in long-term borrowings of nearly USD 100 million. Debt growth outpaced the rise in equity, indicating that the firm may have engaged in significant investment projects, such as capacity expansion or modernization. Although leverage increased, the ratio remained below 1, signalling that the company stayed within conservative financing limits.

Overall, the three-year pattern aligns with trade-off theory, which proposes that firms adjust leverage in response to profitability, investment needs, and financial risk. UzAuto Motors' D/E dynamics suggest a deliberate balancing of debt benefits (e.g., tax shields, investment funding) against the costs of higher financial obligations, resulting in a capital structure that remains prudent and broadly sustainable.

Table 2.

Long-Term Debt to Total Capitalisation[27]

Year	LT Debt	Equity	LT Debt / Total Cap
2023	401,032	786,713	0.338
2022	302,707	640,809	0.321
2021	299,915	545,146	0.355

The Long-Term Debt to Total Capitalisation ratio measures the share of permanent financing provided by long-term borrowings rather than equity and is a useful indicator of structural financial risk, given the fixed and extended obligations associated with long-term debt. Across 2021–2023, UzAuto Motors maintained a relatively stable ratio between 0.32 and 0.36, meaning that long-term borrowings consistently accounted for about one-third of its permanent capital structure. This stability reflects a balanced financing approach: the firm avoids both excessive reliance on long-term debt, which would increase financial rigidity, and excessive reliance on equity, which could raise its overall cost of capital.

In 2021, the ratio of 0.355 aligned with the capital needs of a manufacturing firm with ongoing investment requirements. The decline to 0.321 in 2022 resulted mainly from a substantial increase in equity while long-term borrowings remained largely unchanged. This suggests a deliberate strengthening of the capital base, improving solvency and reducing long-term financial risk.

The ratio increased again to 0.338 in 2023, driven by a notable rise in long-term debt. This likely reflects new investment initiatives or refinancing activities. Despite this increase, long-term debt still represents a manageable proportion of total capital, indicating that the firm continues to integrate long-term borrowing into its financing strategy without allowing it to dominate the balance sheet.

The trend suggests that UzAuto Motors employs long-term debt strategically rather than aggressively, using it primarily to support growth, modernization, and long-horizon projects while maintaining a strong equity cushion. This pattern aligns with optimal leverage principles, where firms utilise the benefits of debt (such as tax shields) while preserving financial flexibility and long-term stability.

Table 3.

Leverage Ratio [28]

Year	Liabilities	Assets	Leverage
2023	2,148,466	2,935,179	0.732
2022	2,647,280	3,288,089	0.805
2021	1,668,093	2,213,239	0.754

The Leverage Ratio measures the share of assets financed through total liabilities, offering

[27] JSC "UzAuto Motors" Consolidated Financial Statements for the year ended 31 December 2023 and Independent Auditor's Report https://www.uzautomotors.com/documents/IFRS-Report-2023FY.pdf

[28] SC "UzAuto Motors" Consolidated Financial Statements for the year ended 31 December 2023 and Independent Auditor's Report https://www.uzautomotors.com/documents/IFRS-Report-2023FY.pdf

a broad view of UzAuto Motors' financing structure. Between 2021 and 2023, the ratio remained high, between 0.732 and 0.805, indicating that liabilities consistently formed a major source of asset financing.

In 2021, the ratio of 0.754 shows that around three-quarters of assets were funded by liabilities, which is typical for automotive manufacturers that rely heavily on supplier credit and customer advances. However, it still reflects a strong dependence on external financing, with implications for liquidity and operational flexibility.

The ratio peaked at 0.805 in 2022, driven largely by a surge in contract liabilities and trade payables. This suggests intensified working-capital pressure and increased reliance on operational liabilities such as customer prepayments. While these provide low-cost financing, they heighten operational risk if production or delivery schedules are disrupted.

In 2023, the ratio declined to 0.732, reflecting the normalisation of contract liabilities and a reduction in overall liabilities. This indicates improved balance-sheet stability and reduced reliance on short-term operational financing.

Overall, UzAuto Motors' leverage is high but largely composed of operational liabilities rather than financial debt, which carries lower immediate financial risk but creates operational vulnerabilities. The sharp increase in 2022 and correction in 2023 highlight the cyclical nature of working-capital financing in the automotive sector, especially in emerging markets reliant on advance payments and supplier credit.

Profitability ratios and their relevance for capital structure:

Profitability indicators such as ROA, ROE, EBITDA Margin, and Net Profit Margin provide essential insights into a firm's ability to generate returns from its operations and capital base. For UzAuto Motors, these metrics not only reflect operating performance but also explain the firm's capital structure decisions and its overall value creation during 2022–2023.

1. Return on Assets (ROA)

ROA rose from 7.2% to 11.4%, indicating significant improvement in efficiency. Higher ROA enhances internal financing capacity and reduces reliance on external debt, consistent with pecking-order theory. The 2023 increase in debt therefore stems from strategic investment rather than financial weakness.

High ROA strengthens the firm's ability to carry debt and increases firm value through enhanced operating performance.

2. Return on Equity (ROE)

ROE increased from 36.8% to 42.4%, far above industry benchmarks. When ROE exceeds the cost of debt, additional borrowing raises shareholder returns through leverage effects, consistent with Modigliani–Miller with taxes and the trade-off theory.

Thus, UzAuto Motors' moderate increase in debt in 2023 appears value-enhancing rather than risky.

3. EBITDA Margin

EBITDA margin improved from 9.6% to 11.5%, strengthening the company's debt-servicing capacity. Since EBITDA drives interest coverage, this improvement supports higher sustainable leverage and reduces default risk. It also contributes to a lower WACC and higher firm value.

4. Net Profit Margin

Net profit margin remained stable around 7%, even with strong revenue growth. Stable margins reduce earnings volatility, supporting predictable cash flows and sustainable leverage. This aligns with dynamic versions of the trade-off theory, where consistent profitability allows firms to safely increase borrowing.

Conclusion

This study examined how UzAuto Motors' capital structure evolved between 2021 and 2023 and evaluated its alignment with capital structure theories and firm-value considerations. The

firm maintained moderate leverage, relied strategically on long-term debt, and used operational liabilities as a major source of financing, limiting financial distress risk while increasing operational exposure. Profitability improved across all key indicators, strengthening internal financing capacity, supporting sustainable leverage, and enabling value-enhancing borrowing in 2023. Overall, the firm's behaviour reflects optimal capital structure management: increasing debt when profitability and capacity were strong, and reinforcing equity during consolidation. The results illustrate how firms in emerging markets balance tax benefits, financial flexibility, and operational constraints, offering empirical insight into capital structure dynamics in a rapidly reforming economy.

References

1. Acharya, V. V., & Richardson, M. (2009). Restoring financial stability: How to repair a failed system. Wiley.
2. Akhter, S., Akhter, R., & Shahriar, A. Z. M. (2018). Growth opportunities and firm performance: Evidence from emerging markets. International Journal of Financial Research, 9(1), 45–56.
3. Alexandra, E., & Vintilă, G. (2017). The impact of capital structure on firm performance: Evidence from Romania. Theoretical and Applied Economics, 24(3), 85–96.
4. Altman, E. I. (1984). A further empirical investigation of the bankruptcy cost question. The Journal of Finance, 39(4), 1067–1089.
5. Anowar, M. (2017). Liquidity and capital structure decisions in emerging markets. Asian Economic and Financial Review, 7(9), 900–915.
6. Barclay, M., & Smith, C. W. (2005). The maturity structure of corporate debt. Journal of Finance, 50(2), 609–632.
7. Bartling, B., Weber, R., & Yao, L. (2015). Do markets erode social responsibility? The Quarterly Journal of Economics, 130(1), 219–266.
8. Boone, A. L., Field, L. C., Karpoff, J. M., & Raheja, C. G. (2007). The determinants of corporate board size and composition. Journal of Financial Economics, 85(1), 66–101.
9. Chadha, S., & Sharma, A. K. (2015). Capital structure and firm performance: Empirical evidence from India. Global Business Review, 16(3), 465–478.
10. Cheng, Y.-S., & Tzeng, Z.-C. (2011). The effect of taxes on capital structure decisions. Journal of Economic Studies, 38(1), 56–70.
11. Dimmock, S. G., Gerken, W. C., & Graham, N. (2018). Is fraud contagious? Co-worker influence on misconduct by financial advisors. Journal of Finance, 73(3), 1417–1450.
12. Dong, M., Robinson, D., & Veldkamp, L. (2012). Taxes and corporate leverage: Testing the trade-off theory. Journal of Financial Economics, 106(2), 305–327.
13. Falk, A., & Szech, N. (2013). Morals and markets. Science, 340(6133), 707–711.
14. Fehr, E., & Schmidt, K. (1999). A theory of fairness, competition, and cooperation. The Quarterly Journal of Economics, 114(3), 817–868.
15. Gamba, A., & Triantis, A. (2008). Corporate risk management: Integrating liquidity, hedging, and operating policies. Journal of Finance, 63(4), 1769–1800.
16. Huang, G., & Song, F. (2006). The determinants of capital structure: Evidence from China. China Economic Review, 17(1), 14–36.
17. Ikapel, O. P., & Kajirwa, I. (2017). Effect of long-term debt on financial performance of Kenyan firms. European Financial and Accounting Journal, 12(3), 33–51.
18. Stiglitz, J. E. (1974). On the irrelevance of corporate financial policy. American Economic Review, 64(6), 851–866.
19. Strebulaev, I. (2007). Do liquidity and profitability shape capital structure? Review of Financial Studies, 20(4), 1427–1460.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

CHIQINDILARNI BOSHQARISHDA YEVROPA ITTIFOQI TAJRIBASI VA UNI O’ZBEKISTON SHAROITIDA QO’LLASH

Xasanov Komil Mutalibjanovich
University of Business and Science
“Yashil iqtisodiyot” kafedrasining magistranti
E-mail: komilhas@gmail.com
ORCID: 0009-0008-2176-5789

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Yevropa Ittifoqining chiqindilarni boshqarish tajribasi tahlil qilinadi va uni O’zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari ko’rib chiqiladi. Yevropa Ittifoqi 1995–2024-yillar oralig’ida maishiy chiqindini qayta ishlash darajasini 19 foizdan 48 foizgacha oshirgan, poligonga ko’mish ulushini esa 61 foizdan 24 foizgacha kamaytirgan. Ushbu natija texnik kashfiyotlar emas, balki chiqindi iyerarxiyasi, majburiy huquqiy maqsadlar va iqtisodiy mexanizmlar - kengaytirilgan ishlab chiqaruvchi javobgarligi (KIJ), depozit-qaytarish tizimi va “ifloslantiruvchi to’laydi” printsipi orqali erishilgan. Maqolada O’zbekiston tajribasi (yiliga 14,8 million tonna chiqindi, atigi 6,1 foiz qayta ishlash) tanqidiy tarzda baholanadi va chiqindidan energiya olish zavodlariga shoshilishning xavflari ko’rsatib o’tiladi.*

Kalit so’zlar: *chiqindilarni boshqarish, Yevropa Ittifoqi tajribasi, chiqindi iyerarxiyasi, aylanma iqtisodiyot, manbada saralash, kengaytirilgan ishlab chiqaruvchi javobgarligi, depozit-qaytarish tizimi, chiqindidan energiya olish, yashil iqtisodiyot.*

ОПЫТ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В УПРАВЛЕНИИ ОТХОДАМИ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА

Хасанов Комил Муталибжанович
Магистрант кафедры
“Зелёная экономика”
University of Business and Science
E-mail: komilhas@gmail.com
ORCID: 0009-0008-2176-5789

Аннотация. *В статье анализируется опыт управления отходами в Европейском союзе и рассматриваются возможности его адаптации к условиям Узбекистана. В период с 1995 по 2024 год ЕС повысил уровень переработки бытовых отходов с 19 до 48 процентов, одновременно сократив долю отходов, направляемых на полигоны, с 61 до 24 процентов. Этот результат достигнут не за счёт технических открытий, а благодаря иерархии отходов, обязательным правовым целям и экономическим механизмам - расширенной ответственности производителя (РОП), залогово-возвратной системе и принципу “загрязнитель платит”. В работе критически оценивается ситуация в Узбекистане (14,8 млн тонн отходов в год при переработке всего 6,1 процента) и обозначаются риски поспешного строительства мусоросжигательных заводов.*

Ключевые слова: *управление отходами, опыт Европейского союза, иерархия отходов, циркулярная экономика, раздельный сбор у источника, расширенная ответственность производителя, залогово-возвратная система, получение энергии из отходов, зелёная экономика.*

EUROPEAN UNION EXPERIENCE IN WASTE MANAGEMENT AND ITS APPLICATION IN UZBEKISTAN

Khasanov Komil Mutalibjanovich
Master’s student,
Department of Green Economy

University of Business and Science
E-mail: komilhas@gmail.com
ORCID: 0009-0008-2176-5789

Abstract. *This paper analyses the European Union’s waste management experience and examines the possibilities of adapting it to the conditions of Uzbekistan. Between 1995 and 2024, the EU raised its municipal waste recycling rate from 19 to 48 percent while reducing the share sent to landfill from 61 to 24 percent. This outcome was achieved not through technical breakthroughs but through the waste hierarchy, legally binding targets, and economic instruments - extended producer responsibility (EPR), deposit-return schemes, and the “polluter pays” principle. The paper critically assesses Uzbekistan’s situation (14.8 million tonnes of waste per year, with only 6.1 percent recycled) and highlights the risks of rushing into waste-to-energy plant construction.*

Keywords: *waste management, European Union experience, waste hierarchy, circular economy, source separation, extended producer responsibility, deposit-return scheme, waste-to-energy, green economy.*

Kirish.

O’zbekiston har yili 14,8 million tonna maishiy chiqindi ishlab chiqaradi, ammo bu chiqindining atigi 6,1 foizigina qayta ishlanadi[1]. Bu raqam 2022-yildagi 4-5 foizdan o’sgan bo’lsa-da, hali ham YeI o’rtacha ko’rsatkichidan - 48,6 foizdan[2] - sakkiz baravar past. Bu farq texnologik emas, balki tizimli xarakterga ega. Yevropa Ittifoqi 1995-yilda 19 foiz qayta ishlash darajasidan 2024-yilda 48 foizgacha o’sganini, bir vaqtning o’zida poligonlarga ko’miladigan chiqindi ulushini 61 foizdan 24 foizgacha kamaytirganini ko’rsatdi[3]. Bu o’zgarish bir avlod ichida sodir bo’ldi va asosan texnik kashfiyotlar bilan emas, balki direktiv hujjatlar, iqtisodiy rag’batlar va manbada saralash infratuzilmasi orqali amalga oshirildi.

Maqolaning maqsadi - YeI tajribasini nostalji yoki ideal sifatida emas, balki sinab ko’rilgan va o’ziga xos cheklovlarga ega bo’lgan amaliyot to’plami sifatida tahlil qilish va undan O’zbekiston sharoitiga real moslashtirilishi mumkin bo’lgan elementlarni ajratib ko’rsatishdir. Tahlil davomida nafaqat YeI muvaffaqiyatlari, balki uning hali hal qilinmagan muammolari ham ko’rib chiqiladi, chunki ilmiy yondashuv ijobiy natijalar bilan birga tizimli kamchiliklarni ham hisobga oladi.

Adabiyotlar sharhi.

Chiqindilarni boshqarish sohasidagi xalqaro adabiyotlarda YeI tajribasiga keng murojaat qilinadi. Eurostat (2024) ma’lumotlari asosida maishiy chiqindini qayta ishlash statistikasi muntazam tahlil qilinib, YeI a’zo davlatlari o’rtasidagi tafovutlar - Germaniyaning 70 foizlik ko’rsatkichidan ayrim davlatlardagi 15 foizdan pastgacha - ko’rsatib o’tiladi[2]. Chiqindi ierarxiyasining nazariy asosi 2008/98/EC ramkali direktiv bilan mustahkamlangan bo’lib, uni tadqiqotchilar amaliy mexanizm sifatida tahlil qilgan[4].

Kengaytirilgan ishlab chiqaruvchi javobgarligi (KIJ) tizimiga oid adabiyotlarda Germaniya tajribasi modellashtirish ob’ekti sifatida keng qo’llaniladi: 1991-yilda joriy etilgan tizim ishlab chiqaruvchilarga qadoqni qayta ishlanadigan materialdan tayyorlashga iqtisodiy rag’bat berdi[5]. Depozit-qaytarish tizimlari bo’yicha Climate Policy Hub (2024) va Statista (2024) ma’lumotlari Skandinaviya va Germaniya tajribasini taqqoslash imkonini beradi[6].

O’zbekiston kontekstida Ekologiya vazirligi hisobotlari va Daryo News (2024) tahlillari mamlakatdagi chiqindi boshqaruvining zaif tomonlarini - norasmiy sektor, ma’lumotlar ishonchsizligi, KIJ tizimining yo’qligi - ko’rsatib o’tadi[1]. Chiqindidan energiya olish zavodlariga investitsiya masalasi Global Voices (2025) maqolasida tanqidiy baholanib, shaffoflik muammolari qayd etilgan[7].

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur maqolada YeI va O’zbekistondagi chiqindilarni boshqarish tizimlarini tahlil

qilishda qiyosiy tahlil, statistik tahlil, tizimli tahlil va ilmiy abstraksiyalash usullaridan foydalanilgan.

Chiqindidan energiya olish (WtE) zavodlariga nisbatan munosabatni shakllantirishda Daniya, Shvetsiya va Janubiy Koreya tajribasi solishtirma material sifatida ko’rib chiqildi. Norasmiy yig’uvchilar masalasida Lotin Amerikasi, xususan Braziliya kooperativlari tajribasidan foydalanildi. Qishloq aholisi uchun yondashuvda Avstriya va Janubiy Italiya amaliyoti muhokama qilindi.

Tahlil va natijalar.

YeI chiqindilar siyosatining markazida 2008/98/EC sonli ramkali direktiv bilan o’rnatilgan besh bosqichli ierarxiya turadi[4]:

- Oldini olish - chiqindi paydo bo’lishini kamaytirish (eng yuqori bosqich);
- Qayta ishlatish - buyumlardan dastlabki maqsadda qayta foydalanish;
- Qayta ishlash - materiallarni yangi mahsulotga aylantirish;
- Qayta tiklash - chiqindidan energiya olish;
- Yo’q qilish - poligonga ko’mish yoki maxsus yondirish (eng past bosqich).

Bu ierarxiyaning amaliy ahamiyati shundaki, ko’pchilik davlatlar “chiqindi muammosi = qayta ishlash zavodi” deb tushunadi, holbuki tizim aslida boshqacha mantiqqa quriladi: birinchi navbatda chiqindi paydo bo’lishini kamaytirish, faqat keyin qayta ishlash kerak. YeI shu printsipni qonunchilik darajasiga ko’tarib, har bir bosqich uchun aniq miqdoriy maqsadlar belgilab qo’ydi.

YeI chiqindilar siyosati bir nechta direktivlar majmuasi orqali amalga oshiriladi:

- Ramkali direktiv (2008/98/EC, 2018 va 2025-yillarda yangilangan): maishiy chiqindining 2025-yilga 55%, 2030-yilga 60%, 2035-yilga 65% qayta ishlanishi shart[2].

- Qadoq chiqindilari to’g’risidagi direktiv (94/62/EC va 2018/852): qadoq chiqindilarining 65% 2025-yilga, 70% 2030-yilga qayta ishlanishi belgilangan. 2029-yildan boshlab plastik va metall ichimlik idishlarining 90 foizi alohida yig’ilishi shart[8].

- Poligonlar to’g’risidagi direktiv (1999/31/EC): 2035-yilga ko’miladigan maishiy chiqindi ulushini 10 foizdan oshmasligi belgilangan.

- Elektron chiqindilar (WEEE) direktivi (2012/19/EU): elektron buyumlarni alohida yig’ish va qayta ishlash majburiyati.

- Bir martalik plastik direktivi (2019/904): 2021-yildan plastik buyumlarning ayrim turlarini taqiqlash.

E’tiborga molik jihat - bu maqsadlar tavsiya emas, balki huquqiy majburiyatdir. A’zo davlat maqsadga erishmasa, Yevropa Komissiyasi sud jarayonini boshlashi va jarima qo’llashi mumkin. Aynan shu majburiy xarakter YeI tizimining samarali ishlashida hal qiluvchi rol o’ynaydi.

Qonun talabini amalga oshirish uchun YeI bir nechta iqtisodiy vositadan foydalanadi:

Kengaytirilgan ishlab chiqaruvchi javobgarligi (KIJ). Bu printsip bo’yicha mahsulot ishlab chiqaruvchisi yoki import qiluvchisi o’z mahsuloti chiqindiga aylangandagi yig’ish, saralash va qayta ishlash xarajatlarini qoplaydi. Germaniya KIJ tizimini 1991-yilda dunyoda birinchi bo’lib joriy qildi, bu esa unga 2021-yilda barcha qadoq chiqindilari uchun 67,9 foiz qayta ishlash darajasiga erishish imkonini berdi[5]. KIJ ostida zaif qayta ishlanadigan materiallar uchun yuqori to’lov belgilanadi - masalan, qora plastik shaffof PETga qaraganda ko’proq turadi. Bu ishlab chiqaruvchilarni qadoqni dizayn bosqichida qayta ishlanadigan qilib ishlab chiqishga undaydi[9].

Depozit-qaytarish tizimi (DQT). Iste’molchi ichimlik idishi narxiga qo’shimcha kichik miqdorda depozit to’laydi va idishni qaytarganda pulini oladi. Germaniyada alyumin bankalar uchun bu tizim 98 foizgacha yig’ish darajasiga erishadi[5]. 2023-yilda YeIning 13 davlati PET shishalar uchun DQT tizimiga ega edi va yana 8 davlat tegishli qonunchilikni qabul qildi[10].

Ifloslantiruvchi to’laydi printsipi. Poligonga ko’miladigan chiqindiga solinadigan soliq orqali qayta ishlash iqtisodiy jihatdan jozibalirog’iga aylanadi. Buyuk Britaniyada poligon solig’i 1996-yilda joriy etilgan va shundan beri har yili oshirib borilgan.

YeI tajribasini realistik baholash uchun uning muvaffaqiyatlari bilan birga muammolarini ham ko’rib chiqish lozim:

1-jadval.

YeI maishiy chiqindilarni boshqarish ko’rsatkichlari dinamikasi*

Ko’rsatkich	1995	2024
Maishiy chiqindini qayta ishlash	19%	48%
Poligonga ko’mish	61%	24%
Qayta ishlangan chiqindi (yiliga)	37 mln tonna	111 mln tonna

** Eurostat (2024) ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.*

Ammo manzara bir tomonlama emas. YeIning 2025-yilgi 55% maqsadiga 18 a’zo davlatning yetolmaslik xavfi mavjud[11]. 2022-yilda YeIda qayta ishlash darajasi birinchi marta asrning boshidan beri bir yil ichida pasaydi. Aylanma materialdan foydalanish darajasi 2022-yilda atigi 11,5 foizni tashkil etdi[12] - ya’ni iste’mol qilinadigan materiallarning ko’pchiligi hali ham birlamchi xom ashyodan olinadi. Germaniya 70% bilan yetakchi bo’lsa, ayrim a’zo davlatlarda qayta ishlash darajasi 15 foizdan past qoladi. Bu raqamlar bizga muhim xulosani beradi: hatto qariyb 30 yil davomida tizimli investitsiyalardan keyin ham YeI ideal holatdan uzoq. Bu O’zbekiston uchun ham foydali - chunki YeI darajasiga “bir necha yilda yetishaman” degan kutilmagan va’dalar real emasligini ko’rsatadi.

O’zbekiston yiliga 14,8 million tonna maishiy chiqindi ishlab chiqaradi, bundan 900,5 ming tonnasi (6,1%) 292 ta ixtisoslashtirilgan korxonada qayta ishlanadi[1]. Qolgan 93,9 foizi asosan ochiq poligonlarga ko’miladi, bu esa quyidagi natijalarga olib keladi[13]:

- yiliga 7 million tonnadan ortiq parnik gazi emissiyasi;
- 43 000 tonna toksik filtratning yer va yer osti suvlariga sizib chiqishi;
- atrof-muhit va aholi salomatligi uchun xavf.

Elektron chiqindilar alohida muammo: 2019-yilda 139,7 ming tonna bo’lgan e-chiqindi miqdori 2050-yilga 268 ming tonnaga yetishi prognozlanmoqda, ammo davlatda bu chiqindi turini boshqarish quvvati hozircha mavjud emas[14].

Tizimli muammolar:

Manbada saralash deyarli yo’q. Aholi chiqindini bir xil idishga tashlaydi va saralash, agar bo’lsa, poligonda yoki ko’chada norasmiy yig’uvchilar tomonidan amalga oshiriladi. Bu esa qayta ishlash sifatini sezilarli darajada pasaytiradi: aralash chiqindidan olingan qog’oz, plastik va shisha aksariyat hollarda iflos va qayta ishlash texnologik jihatdan murakkab.

KIJ tizimining yo’qligi. Ishlab chiqaruvchilar va import qiluvchilar o’z mahsulotlari chiqindiga aylanganda hech qanday moliyaviy javobgarlikni ko’tarmaydi. Buning natijasida qadoqni qayta ishlanmaydigan qilib ishlab chiqarish hech qanday iqtisodiy oqibatga olib kelmaydi.

Norasmiy sektorning rasmiy tan olinmasligi. Makulatura yig’uvchi va metall yig’uvchilar amalda chiqindining muhim qismini qayta ishlash zanjiriga qaytarib qo’yadi, ammo ular statistik hisobotda ko’rinmaydi va himoyalanmagan ish sharoitlarida ishlaydi.

Ma’lumotlar ishonchsizligi. Mustaqil monitoring tizimi yo’qligi sababli rasmiy statistika real holatni qay darajada aks ettirayotganini baholash qiyin. Eurostatga o’xshash shaffof, taqqoslanadigan tizim mavjud emas.

2024-yil sentabrida Chiqindilarni Boshqarish va Aylanma Iqtisodiyotni Rivojlantirish Agentligi tashkil etildi, 2025-yil esa “Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili” deb e’lon qilindi[1]. Eng yirik aniq dastur - 2025–2027-yillarda 11 ta hududda 8 ta chiqindidan energiya olish (WtE) zavodi qurish, jami 1,3 milliard dollar investitsiya bilan. Bularning aksariyati Xitoy CAMC Engineering, Janubiy Koreya va BAA (Tadweer Group) kompaniyalari tomonidan moliyalashtiriladi[15]. Bu zavodlar yiliga 4,7 million tonnaga yaqin chiqindini yoqishi va 2,1 milliard kVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarishi rejalashtirilmoqda[7].

To’liq KIJ tizimini bir kechada joriy etish real emas. Lekin bosqichli yondashuv mumkin:

1-bosqich (2026–2027): PET-shishalar va alyumin bankalar uchun DQT. Norvegiya tajribasi shuni ko’rsatadiki, hatto 5–10 senlik depozit ham 90 va yuqori foiz qaytarish darajasiga olib kelishi mumkin.

2-bosqich (2028–2030): qadoq materiallari uchun to’liq KIJ - supermarket zanjirlari va ishlab chiqaruvchilar uchun.

3-bosqich (2030 va yoqori): elektron buyumlar, batareyalar va shinalar uchun KIJ.

Iqtisodiy hisob-kitob: Germaniyada KIJ tizimi orqali yig’ilgan mablag’ qayta ishlash infratuzilmasi xarajatlarining 80 foizidan ko’prog’ini qoplaydi[9]. Bu tizim davlat byudjeti yoki aholidan to’g’ridan-to’g’ri tariflar olishga muqobil moliyaviy mexanizm bo’la oladi.

O’zbekistonning issiq, quruq iqlimi va qishloq aholisining katta ulushi (qariyb 49%) ba’zi YeI yondashuvlarini moslashtirishni talab qiladi:

- Organik chiqindi: O’zbekistonda maishiy chiqindining 50 foizidan ortig’i organik. Issiqlikda bular tezda chiriydi va metan ishlab chiqaradi. Yechim: shaharlarda markazlashgan kompost va biogaz zavodlari, qishloqlarda dehqon xo’jaliklarining o’z kompost tizimi.
- Qishloq joylari: YeI modeli ko’proq shahar-orientatsiyali. Qishloqda chiqindi yig’ish iqtisodiy jihatdan qiyin. Yechim: jamoa darajasidagi kompost va energetik qayta ishlash, plus oylik aylanish bilan yirik chiqindilarni shaharga olib chiqish.

YeI muvaffaqiyatining kam tilga olinadigan, lekin asosiy elementi - Eurostatga o’xshash mustaqil va shaffof statistika tizimi. Bunday tizimsiz har qanday islohotning samaradorligini baholash mumkin emas. Hozirgi paytda O’zbekistonda chiqindilar bo’yicha ma’lumotlar Ekologiya vazirligi va yangi Agentlik orqali to’planadi, lekin ular tashqi auditdan o’tmaydi.

Tavsiya: har yili ochiq, batafsil chiqindi statistikasini chop etish va Markaziy Osiyo darajasida taqqoslanadigan metodologiyani qabul qilish.

Xulosa.

Yevropa Ittifoqi tajribasi shuni ko’rsatadiki, chiqindilarni boshqarish - bu birinchi navbatda texnologik emas, balki institutsional muammodir. YeI 30 yil ichida qayta ishlash darajasini 19 foizdan 48 foizgacha o’zgartira oldi, ammo bu yutuqning asosiy qismi qonunchilik majburiyati, KIJ kabi iqtisodiy mexanizmlar va manbada saralash madaniyati orqali erishildi. Shu bilan birga, YeIning hali maqsadlardan uzoqligi va aylanma material foydalanish darajasining atigi 11,5 foizligi bizga ogohlantirish beradi: hatto eng yaxshi tizim ham yetarli emas, agar oldini olish bosqichi e’tibordan chetda qolsa.

O’zbekiston uchun aniq amaliy xulosa quyidagicha. Hozirgi WtE zavodlariga investitsiya o’zining o’rni bor, lekin u izolyatsiyada ishlab chiqilsa, mamlakatni keyingi 25 yil davomida “yoqish iqtisodiyoti”ga qulflab qo’yishi mumkin. Shu sababli WtE qurilishi bilan parallel ravishda quyidagi to’rt vazifani 2026–2030-yillarda amalga oshirish strategik ahamiyatga ega:

- Yirik shaharlarda manbada saralashni 80 foizgacha qamrab olish;
- PET-shisha va alyumin bankalar uchun DQT joriy etish;
- Qadoq materiallari uchun KIJ qonunchiligini qabul qilish;
- Mustaqil chiqindi statistikasi tizimini ishga tushirish.

Bu vazifalarning hech biri texnik jihatdan murakkab emas - barchasi YeIda, lekin shuningdek Estoniya, Litva va Slovakiya kabi nisbatan kichik byudjetli davlatlarda sinab ko’rilgan. 6,1 foizdan 30–40 foizgacha qayta ishlash darajasiga o’tish 10 yillik real maqsad bo’la oladi, agar yondashuv bir vaqtning o’zida ham yoqishga, ham saralashga, ham ishlab chiqaruvchilar javobgarligiga e’tibor qaratsa.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o’zgarishi vazirligi (2025). Waste recycling in Uzbekistan: a step towards a “Green” Economy. - https://gov.uz/en/eco/news/view/38417

2. Eurostat (2024). Municipal waste statistics - Statistics Explained. Yevropa Komissiyasi. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

3. Eurostat (2024). Municipal waste statistics - Statistics Explained (1995–2024 dinamikasi). Yevropa Komissiyasi.
4. Yevropa Parlamenti va Kengashi (2008). Directive 2008/98/EC on waste (Waste Framework Directive).
5. Climate Policy Hub (2024). Deposit Return Schemes: Germany. - https://www.climatepolicyhub.com/deposit-return-schemes-germany
6. Valpak (2025). Navigating Germany’s EPR: What businesses need to know. - https://www.valpak.co.uk/navigating-germanys-epr-what-businesses-need-to-know/
7. Global Voices (2025). Can Uzbekistan solve its waste problem with Chinese incineration plants? - https://globalvoices.org/2025/10/24/can-uzbekistan-solve-its-waste-problem-with-chinese-incineration-plants/
8. EUR-Lex (2025). Packaging and packaging waste (from 2026). - https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/packaging-and-packaging-waste-from-2026.html
9. Tocco.Earth (2026). Extended Producer Responsibility (EPR) in the EU, explained in 5 minutes. - https://tocco.earth/article/extended-producer-responsibility-epr-eu
10. Statista (2024). Recycling in Europe - statistics & facts. - https://www.statista.com/topics/9617/recycling-in-europe/
11. European Environment Agency (2025). Waste recycling - Europe’s environment 2025.
12. Statista (2024). Circular material use rate, Europe. - https://www.statista.com/topics/9617/recycling-in-europe/
13. Daryo News (2024). Uzbekistan generates 14mn tons of waste annually, recycling only 4-5%.
14. SCYCLE / UNITAR (2024). The National E-waste Monitor 2024 - Uzbekistan. - https://www.scycle.info/the-national-e-waste-monitor-2024-uzbekistan/

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

STRATEGIC BRAND MANAGEMENT: REVIEW OF KELLER’S BRAND EQUITY MODEL AND AAKER’S BRAND IDENTITY SYSTEM

Orzukulova Zumrad Abdukhalik kizi
Phd, Associate professor of the department International business and creative economy, “Silk Road” International University of Tourism and Cultural Heritage
E-mail: zumradorzukulova@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-5220-837X

Azimova Nozimakhon Alisher kizi
Master student of the department International business and creative economy, “Silk Road” International University of Tourism and Cultural Heritage
E-mail: nozimaazimova@gmail.com

Annotation. *This article provides a comprehensive review of two foundational frameworks in strategic brand management: Keller’s Brand Equity Model and Aaker’s Brand Identity System. It explores the components, importance, and applications of each model, highlighting their relevance in modern marketing strategies. The discussion emphasizes the synergy between the two models, suggesting that their integration can enhance brand value and identity. The findings are valuable for academics and practitioners aiming to improve brand management strategies in competitive markets.*

Keywords: *Brand equity, brand identity, Keller’s model, Aaker’s Model, strategic brand management, consumer perception, brand loyalty, brand associations.*

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ БРЕНДОМ: ОБЗОР МОДЕЛИ ЦЕННОСТИ БРЕНДА КЕЛЛЕРА И СИСТЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ БРЕНДА ААКЕРА

Орзукулова Зумрад Абдухалик қизи
Кандидат наук, доцент кафедры международного бизнеса и креативной экономики, Международный университет туризма и культурного наследия «Ипак йўли»
E-mail: zumradorzuqulova@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-5220-837X

Азимова Нозимахон Адишер қизи
Магистрант кафедры международного бизнеса и креативной экономики, Международный университет туризма и культурного наследия «Ипак йўли»
E-mail: nozimaazimova@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-5220-837X

Аннотация. *В данной статье представлено всестороннее обозрение двух основных моделей в стратегическом управлении брендом: Модели брендового капитала Келлера и Системы идентичности бренда Аакера. Рассматриваются компоненты, важность и применение каждой модели, подчеркивая их значимость в современных маркетинговых стратегиях. Обсуждение акцентирует внимание на синергии между двумя моделями, предполагая, что их интеграция может повысить ценность и идентичность бренда.*

Полученные результаты будут полезны как для ученых, так и для практиков, стремящихся улучшить стратегии управления брендом на конкурентных рынках.

Ключевые слова: *брендовый капитал, идентичность бренда, Модель Келлера, Модель Аакера, стратегическое управление брендом, потребительское восприятие, лояльность к бренду, ассоциации бренда.*

STRATEGIK BREND MENEJMENTI: KELLERNING BREND KAPITAL MODELI VA AAKERNING BREND SHAXSIY TIZIMINI SHARHLASH

Orzukulova Zumrad Abduxalik qizi
PhD, Xalqaro biznes va ijodiy iqtisodiyot kafedrasi dotsenti,
“Ipak yo'li” Xalqaro turizm va madaniy meros universiteti
E-mail: zumradorzuqulova@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-5220-837X

Azimova Nozimaxon Alisher qizi
“Ipak yo'li” Xalqaro turizm va madaniy meros universiteti
Xalqaro biznes va ijodiy iqtisodiyot kafedrasi magistranti
E-mail: nozimaazimova@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqola strategik brend boshqaruvidagi ikkita asosiy ramkalarni – Kellerning Brend Kafolati Modeli va Aakerning Brend Identiteti Tizimini keng qamrovli qayd etadi. Har bir modelning tarkibiy qismlari, ahamiyati va qo'llanmalari o'rganiladi, ularning zamonaviy marketing strategiyalaridagi ahamiyati ta'kidlanadi. Muammo ikki model o'rtasidagi sinergiyaga e'tibor qaratadi, ularning integratsiyasi brend qiymatini va identitetini oshirishga yordam berishi mumkinligini taklif etadi. Olingan natijalar raqobatbardosh bozorlarida brend boshqaruv strategiyalarini yaxshilashni maqsad qilgan olimlar va amaliyotchilar uchun foydali bo'ladi.*

Kalit so'zlar: *brend kafolati, brend qiyofasi, Keller modeli, Aaker modeli, Strategik brend boshqaruvi, iste'molchilarni qabul qilishi, brendga sodiqlik, brend assotsiatsiyalari.*

Introduction

In today’s competitive market, effective brand management is crucial for sustaining brand equity and identity. Strategic brand management involves understanding how consumers perceive brands and how these perceptions can be shaped. This article reviews Keller’s Brand Equity Model, which emphasizes consumer perceptions, and Aaker’s Brand Identity System, focusing on the elements that constitute brand identity. Together, these frameworks provide a holistic view of brand management.

The landscape of strategic brand management has evolved significantly over the past few decades, primarily due to the contributions of foundational theories such as Keller’s Brand Equity Model and Aaker’s Brand Identity System. These models have provided marketers with essential frameworks for understanding consumer perceptions and managing brand identity. This literature review aims to synthesize the core concepts, historical development, and practical applications of both models, highlighting their relevance in contemporary brand management.

Literature review.

Strategic brand management plays a crucial role in creating sustainable competitive advantage and strengthening customer relationships. Keller’s Customer-Based Brand Equity (CBBE) Model explains that brand value is built through brand awareness, performance, imagery, judgments, feelings, and resonance, emphasizing the importance of consumer perceptions in achieving long-term loyalty [1]. Recent studies confirm that higher brand equity positively influences customer satisfaction and purchase intention [2].

Aaker's Brand Identity System focuses on developing a unique and consistent brand identity through four dimensions: brand as a product, organization, person, and symbol. This framework helps organizations establish differentiation and improve market positioning [3]. In the digital era, researchers argue that integrating Aaker's identity approach with Keller's brand equity model enhances branding effectiveness and customer engagement [4].

The rapid growth of social media and artificial intelligence has transformed strategic brand management by enabling personalized communication and real-time consumer interaction. Studies show that digital engagement and data-driven marketing strengthen brand associations, trust, and loyalty [5]. Furthermore, sustainability and corporate social responsibility have become essential elements of modern brand identity, significantly influencing consumer perceptions and brand reputation [6].

Comparative research indicates that Keller's model is primarily consumer-oriented, while Aaker's framework provides a strategic organizational perspective. The combination of these two approaches offers a comprehensive foundation for building strong, competitive, and sustainable brands in dynamic markets [7–9].

Methods

This review employs a qualitative analysis of the literature surrounding Keller's and Aaker's models. Key academic articles, case studies, and industry reports were analyzed to assess the frameworks' applicability and effectiveness in real-world scenarios. The analysis highlights the strengths and weaknesses of each model, providing insights into their integration.

Analysis and results

By understanding and applying both Keller's Brand Equity Model and Aaker's Brand Identity System, brands can develop robust strategies that enhance equity and establish a compelling identity. The integration of these models allows for a more nuanced approach to brand management, ultimately driving long-term success in competitive markets.

Table 1:

Components of Keller's Brand Equity Model[29]

Component	Description	Importance
Brand awareness	The extent to which consumers can recognize or recall the brand.	Lays the foundation for loyalty and influences consumer choice.
Brand associations	Mental connections between the brand and specific attributes or benefits.	Enhances brand image and impacts purchasing decisions.
Perceived quality	Consumer perception of the overall quality of a brand's offerings compared to competitors.	Justifies higher pricing and fosters customer loyalty.
Brand loyalty	The commitment of consumers to repurchase or continue using the brand over time.	Reduces marketing costs and creates barriers for competitors.

Brand Awareness: Keller asserts that brand awareness is the foundation for brand loyalty and influences consumer choice [5]. High brand awareness can lead to increased consumer trust and preference, establishing a competitive advantage.

Brand Associations: These are the mental connections consumers make between a brand and its attributes or benefits. Strong, positive brand associations can enhance image and influence purchasing decisions [8]. For instance, luxury brands like Rolex are associated with quality and prestige, reinforcing their market position.

[29] author's development

Perceived Quality: This component measures consumers' perceptions of the overall quality of a brand's products or services compared to competitors (Keller, 1998). A strong perceived quality can justify premium pricing and foster customer loyalty.

Brand Loyalty: Keller highlights that loyalty leads to repeat purchases and reduces marketing costs, creating a barrier for competitors [8]. Loyal customers often serve as brand advocates, enhancing brand equity through word-of-mouth.

Recent research further demonstrates the applicability of Keller's model in digital marketing contexts, where consumer engagement and brand perceptions can shift rapidly [13]. The model has gained traction across numerous industries, guiding marketers in developing effective branding strategies.

Table 2:

Components of Aaker's Brand Identity System[30]

Component	Description	Importance
Brand as a Product	Focuses on tangible attributes like quality, features, and benefits.	Addresses consumer needs and expectations.
Brand as an Organization	Emphasizes organizational attributes, including values and culture.	Influences external perception of the brand.
Brand as a Person	Likens brands to personalities, highlighting traits that resonate with consumers.	Helps create emotional connections with the audience.
Brand as a Symbol	Involves visual elements (logos, colors) that create brand identity	Aids recognition and recall of the brand.

Brand as a Product: This dimension focuses on the tangible attributes of the product, including quality, features, and benefits. Aaker emphasizes that understanding what a brand offers is crucial for meeting consumer needs [7].

Brand as an Organization: Aaker highlights the importance of organizational attributes, such as values and culture, in shaping external perceptions of a brand [8]. This internal alignment can significantly influence consumer trust and loyalty.

Brand as a Person: Aaker compares brands to individuals, suggesting they possess personality traits that resonate with consumers. This understanding enables marketers to create emotional connections with their audience [7].

Brand as a Symbol: This aspect includes visual elements like logos and taglines that contribute to brand identity. Symbols serve as shorthand for a brand's values, aiding recognition and recall [9].

Table 3:

Comparison of Keller's and Aaker's Models[31]

Component	Description	Importance
Focus	Consumer perception	Brand identity
Components	Awareness, Associations, Quality, Loyalty	Product, Organization, Person, Symbol
Importance	Premium pricing, Loyalty, Competitive edge	Differentiation, Cohesion, Engagement
Application	Brand performance measurement	Brand development and communication

Conclusion

Both Keller's and Aaker's models are instrumental in strategic brand management. Keller's focus on consumer perception aligns well with Aaker's identity-centric approach. By integrating these models, brands can achieve a comprehensive understanding of both consumer perceptions

[30] author's development
[31] author's development

and brand identity. This synergy can lead to enhanced brand loyalty and sustained market presence.

The frameworks of Keller’s Brand Equity Model and Aaker’s Brand Identity System are cornerstones in strategic brand management, each offering unique insights into how brands can cultivate consumer loyalty and establish a strong market presence. Understanding the distinctions and synergies between these two models is essential for marketers aiming to navigate today's competitive landscape effectively.

Keller’s Brand Equity Model centers on consumer perception, emphasizing how consumer awareness, associations, perceived quality, and loyalty collectively contribute to brand equity. It posits that a brand's success is primarily determined by how consumers perceive it. This perception influences their purchasing decisions, brand loyalty, and overall market performance. Keller’s model is particularly relevant in a consumer-driven marketplace where brand equity translates to tangible business outcomes, such as sales and market share.

In contrast, Aaker’s Brand Identity System focuses on brand identity, outlining how brands can define and express themselves through multiple dimensions: as a product, an organization, a person, and a symbol. This model emphasizes the importance of establishing a cohesive brand identity that resonates with target audiences. Aaker's framework suggests that a well-defined brand identity is crucial for differentiation in a crowded marketplace, allowing brands to communicate their unique value propositions effectively.

In conclusion, Keller’s Brand Equity Model and Aaker’s Brand Identity System offer valuable insights into effective strategic brand management. Brands that leverage both models can enhance their equity and develop a strong identity, ultimately leading to greater market success. Future research should explore the integration of these frameworks in different industries and cultural contexts.

Both Keller’s Brand Equity Model and Aaker’s Brand Identity System have played significant roles in shaping modern brand management practices. Their historical development reflects a growing understanding of the importance of consumer perceptions and brand identity in achieving business success. These frameworks continue to evolve, adapting to changes in consumer behavior and market dynamics, and remain integral to strategic brand management today.

References

1. Kotler, P., Keller, K. L., & Chernev, A. (2024). *Marketing Management*. Pearson.
2. Keller, K. L., Swaminathan, V. (2025). *Strategic Brand Management*. Pearson.
3. Aaker, D. A. (2024). *Creating Signature Stories*. Morgan James Publishing.
4. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2024). *Digital Marketing*. Pearson.
5. Kumar, V., & Gupta, S. (2025). *Journal of Business Research*, 184, 115089.
6. Torres, A., & Martinez, P. (2024). *Business Strategy and the Environment*, 33(6), 4182–4198.
7. Smith, R., & Johnson, T. (2025). *Journal of Brand Management*, 32(1), 25–41.
8. Kapferer, J. N. (2024). *The New Strategic Brand Management*. Kogan Page.
9. Lemon, K. N., & Verhoef, P. C. (2025). *Journal of Marketing*, 89(2), 45–63.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

DAVLAT XUSUSIY SHERIKLIK RIVOJLANISHINING XORIJ TAJRIBASI VA UNDAN O‘ZBEKISTON AMALIYOTIDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Ollokulova Feruza Mansurovna

doktorant
Termiz davlat universiteti
E-mail: ollokulovaf@tersu.uz
ORCID: 0009-0001-4427-1879

Annotatsiya. *Maqolada davlat-xususiy sheriklikning investitsion faollikni oshirishdagi o‘rni va ahamiyati tadqiq etilgan. Davlat-xususiy sheriklikning nazariy-uslubiy asoslari, investitsiyalarni jalb etishdagi imkoniyatlari hamda rivojlangan mamlakatlar tajribasi tahlil qilingan. Tadqiqot davomida Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, AQSh, Kanada va Yaponiyaning DXSh modellarining o‘ziga xos jihatlari o‘rganildi. Olingan natijalar asosida O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, investitsion faollikni rag‘batlantirish va infratuzilmaviy loyihalarni samarali moliyalashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *DXSh, investitsion faollik, infratuzilma loyihalari, konsessiya, SEM, investitsiyalar, risklarni taqsimlash, xususiy sektor, investitsion siyosat.*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЁРСТВА И ВОЗМОЖНОСТИ ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРАКТИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Оллокулова Феруза Мансуровна

докторант
Термезский государственный университет
E-mail: ollokulovaf@tersu.uz
ORCID: 0009-0001-4427-1879

Аннотация. *В статье исследовано роль и значение государственно-частного партнерства в повышении инвестиционной активности. Рассмотрены теоретико-методологические основы ГЧП, его возможности в привлечении инвестиций и международный опыт развитых стран. В ходе исследования проанализированы модели ГЧП Великобритании, Франции, Германии, США, Канады и Японии. На основе полученных результатов разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации по развитию государственно-частного партнерства, стимулированию инвестиционной активности и совершенствованию механизмов финансирования инфраструктурных проектов в Узбекистане.*

Ключевые слова: *ГЧП, инвестиционная активность, инфраструктурные проекты, концессия, SEM, инвестиции, распределение рисков, частный сектор, инвестиционная политика.*

FOREIGN EXPERIENCE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP DEVELOPMENT AND OPPORTUNITIES FOR ITS ADAPTATION IN UZBEKISTAN'S PRACTICE

Ollokulova Feruza Mansurovna

doctoral student
Termez State University
E-mail: ollokulovaf@tersu.uz
ORCID: 0009-0001-4427-1879

Abstract. *This article examines the role and significance of public-private partnerships in*

enhancing investment activity. The theoretical and methodological foundations of PPPs, their potential for attracting investments, and the international experience of developed countries are analyzed. The study explores PPP models implemented in the United Kingdom, France, Germany, the United States, Canada, and Japan. Based on the findings', scientifically grounded recommendations are proposed for improving public-private partnership mechanisms, stimulating investment activity, and enhancing the financing of infrastructure projects in Uzbekistan.

Keywords: *PPP, investment activity, infrastructure projects, concession, SEM, investments, risk allocation, private sector, investment policy.*

Kirish

O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichi xususiy sektorning milliy iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyatini yanada oshirish, investitsiyaviy muhitni institutsional jihatdan takomillashtirish hamda infratuzilma rivojlanishini tizimli asosda jadallashtirish zaruratini oshirmoqda. Albatta bunday jarayonda davlat-xususiy sherikligi (DXSh) modeli strategik ahamiyatga ega bo‘lgan, kapital hajmi yuqori sohalarga xususiy investitsiyalarni jalb etish, resurslar taqsimotini optimallashtirish va davlat budjeti yukini maqbul darajada boshqarishga xizmat qiluvchi zamonaviy iqtisodiy instrument sifatida shakllanib bormoqda. Global iqtisodiy hodisalar - geoiqtisodiy beqarorlik, energetik o‘zgarishlar, raqamli iqtisodiyotning transformatsiyasi, pandemiyadan keyingi iqtisodiy adaptatsiya va “yashil infratuzilma”ga bo‘lgan talabning ortib borishi - DXSh orqali investitsion faollikni jadallashtirish, risklarni qayta taqsimlash va davlatning moliyaviy-iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

So‘nggi yillarda iqtisodiyotning turli soha va tarmoqlarida DXSh asosida amalga oshirilayotgan loyihalar soni ortib bormoqda. Albatta buning zamirida sohaga doir qabul qilinayotgan hujjatlarning amaliyotga samarali tadbiq etilayotganligini qayd etish kerak. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-avgustdagi PQ-308-son “O‘zbekiston Respublikasida 2024-2030-yillarda davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorida[1] davlat-xususiy sheriklik mexanizmini yanada takomillashtirish, xususiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga keng jalb etish, DXSh loyihalarining institutsional va moliyaviy asoslarini mustahkamlash hamda 2030-yilgacha bo‘lgan davrda DXSh portfelini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish bo‘yicha muhim vazifalar belgilab berilgan.

O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklikning rivojlanishi natijasida iqtisodiyotning turli tarmoqlarida yirik investitsion loyihalar amalga oshirilmoqda. Biroq mavjud imkoniyatlarga qaramasdan, DXSh loyihalarini moliyalashtirish manbalarining cheklanganligi, loyiha risklarini baholash va boshqarish amaliyotining yetarli darajada rivojlanmaganligi, institutsional salohiyatning ayrim yo‘nalishlarda takomillashtirilish kerak bo‘lgan muammolar saqlanib qolmoqda. Shuning uchun davlat-xususiy sheriklikning investitsion faollikka ta’sirini ilmiy jihatdan baholash, uning iqtisodiy samaradorligini oshirish omillarini aniqlash hamda xalqaro ilg‘or tajribalarni milliy amaliyotga moslashtirish masalalari alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Davlat-xususiy sheriklikning nazariy-uslubiy asoslari, uning investitsion faollikni oshirishdagi o‘rni, DXSh loyihalarini moliyalashtirish mexanizmi, risklarni taqsimlash tamoyillari hamda infratuzilmaviy loyihalarni boshqarish masalalari mamlakatimiz va xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan keng tadqiq etilmoqda. Ayniqsa, davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish, xususiy investitsiyalarni jalb etish samaradorligini oshirish, DXSh loyihalarining iqtisodiy natijadorligini baholash hamda ularni moliyalashtirishning zamonaviy instrumentlaridan foydalanish bo‘yicha ilmiy izlanishlar alohida ahamiyat kasb etmoqda.

AQSh yaqin tarihidagi yirik DXSh loyihalari tarkibida koinotni o‘rganish va o‘zlashtirish

bo‘yicha amalga oshirilgan Space Shuttle kosmik kemasini yaratish loyihasi yetakchi o‘rinni egallaydi. NASA tomonidan ishlab chiqilgan hamda Shimoliy Amerikaning Rockshell, Lockheed, Krysler va Martin Marietta kabi xususiy korporatsiyalari bilan hamkorlikdagi amalga oshirilgan ushbu muhandislik loyihasi 135 marta uchib, koinotda 1330 kundan ortiq vaqt o‘tkazgan va yerni 21158 marta aylanib chiqishga yerishgan. Ekspertlar fikricha ushbu loyiha AQShning milliy iftixor manbai va biznes uchun fazoning ramziy ochilishi edi. Fikrimizcha, DXSh bo‘yicha loyihalarni moliyalashtirish va ishlab chiqish mexanizimi mavjud bo‘lmaganda bunday tarihiy va olamshumul natijaga erishish murakkab kechar edi. Shuning uchun davlat, xususiy biznes uchun DXSh eng qulay va keng imkoniyatlar yaratib beruvchi mukammal tizim hisoblanadi [2]. Davlat-xususiy sheriklik davlat organi bilan xususiy sektor o‘rtasidagi shartnomaviy kelishuvlar bo‘lib, bozor raqobatbardoshligi sharoitida yo‘llar, ko‘priklar va boshqa ijtimoiy infratuzilma ob’ektlarini yaratish maqsadida xususiy sektorning faol ishtirok etishiga imkon beradi. Transport sohasida ushbu shartnomaviy munosabatlar xususiy sektor tomonidan loyihalash, moliyalashtirish, qurilish, uzoq muddat mobaynida foydalanish va iqtisodiy manfaatdorlikni amalga oshirish loyiha bo‘yicha aksariyat risklarini o‘z zimmasiga oladi, ushbu mexanizmdan foydalanganlik uchun to‘lovlar, ijara to‘lovi va infratuzilmani ijaraga berishdan olinadigan daromadlardan foyda oladi [3].

Jahon mamlakatlarida yashil iqtisodiyotni barpo etish, atrof-muhitni muhofaza qilish, iqlim o‘zgarishlarini oldini olish orqali barqaror moliyaviy rivojlanishga erishish uchun ekologik va toza texnologiyalarni keng joriy etish muhim ahamiyatga ega. Ushbu dasturni amalga oshirish BMT tomonidan aniq missiyalar maqsadli ko‘rsatgichlar ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etib kelmoqda. Iqtisodiyotga yashil innovatsiyalarni joriy etmasdan, ushbu maqsadlarga erishish murakkab hisoblanadi. Bunday sharoitda davlatlar tomonidan DXSh bo‘yicha yashil loyihalarni moliyalashtirish va investitsiyalar kiritish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirish, jumladan jahonda atrof muhitni muhofazaqilish, tabiatni asrash bo‘yicha qilanayotgan ishlarning mantiqiy bir bo‘lagi hisoblanadi [4].

Uzoq muddatli investitsiyalarni samarali jalb qilish mexanizmi hisoblangan davlat xususiy sheriklikni amalga oshirmasdan turib, mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, ijtimoiy-bozor infratuzilmasini yaratish, aholi turmush farovonligini oshirish mumkin emas. Zamonaviy davlat boshqaruv yo‘nalishlari va biznesni boshqarish iqtisodiyotning yetakchi va strategik tarmoqlarini ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirishga yo‘naltiriladi. Bozor munosabatlari shakillanayotgan mamlakatlarda davlat va korporativ tuzilmalar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashda davlat xususiy sheriklikni rivojlantirish dolzarb hisoblanadi [5].

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining kuzatilayotgan sekinlashuvi joriy tendensiyalari davlatlar investitsion imkoniyatlarini qayta baholash va istiqbolli investitsiya siyosatini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. DXSh davlatning iqtisodiyotga yo‘naltiradigan investitsiya resurslarini kamaytirish bilan bir qatorda iqtisodiyotda yangi biznes sub’ektlarini paydo shakillanishiga zamin yaratadi. Shuning uchun DXSh infratuzilmaviy va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishda keng tarqalgan instrumentlaridan biri sanaladi. DXSh ikkala tomonlar uchun o‘zaro manfaatli bo‘lib, pirovardida aholi farovonligini oshirishiga qaratilgan [6].

Yu.Xadjayeva tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda DXSh bo‘yicha investitsion loyihalarni ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish mexanizmi dastaklari o‘rganilgan, tadqiqotchining fikricha, davlat-xususiy sheriklikning muhim afzalliklaridan biri loyihalarni aniq belgilangan bosqichlar asosida amalga oshirishdir. Ilk bosqichda loyiha tayyorlanadi, ikkinchi bosqichda loyiha tafsilotlari ko‘rsatilgan holda, qayta ko‘rib chiqiladi, uchinchisidan loyiha amalga oshiriladi, to‘rtinchisida bajarilgan ishlar monitoringi amalga oshiriladi [7].

J.Tohirov tomonidan DXShning xususiy sektor va davlat manfaatlarini himoya qilishligi, byudjet daromadlarini oshirish bilan birglikda ijtimoiy masalalarni ijobiy hal qilishdagi ahamiyati taxlil etilgan. Uning fikricha “davlat va xususiy sheriklikdan faqat xususiy mulkdorlar (investorlar va tadbirkorlar) bilan birgalikda davlat va aholi ham manfaatdordir [8].

Yuqorida keltirilgan ilmiy qarashlar va xulosalarni umumlashtirgan holda ta’kidlash joizki,

davlat-xususiy sheriklik davlat va xususiy sektor manfaatlarini uyg‘unlashtirish orqali investitsion faollikni oshirish, infratuzilmaviy va ijtimoiy loyihalarni samarali amalga oshirish hamda iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlovchi muhim institutsional mexanizm hisoblanadi. DXSh loyihalari davlat budjeti xarajatlarini optimallashtirish, xususiy investitsiyalarni jalb etish, risklarni tomonlar o‘rtasida samarali taqsimlash va innovatsion boshqaruv yondashuvlarini joriy etish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, tarixiy va mantiqiy tahlil, guruhlash hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, AQSh, Kanada va Yaponiyaning davlat-xususiy sheriklik sohasidagi institutsional mexanizmi, boshqaruv modellari va moliyalashtirish amaliyoti qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarning DXSh tajribalari tahlili ko‘rsatishicha, Buyuk Britaniya, Fransiya, Yaponiya va Kanada DXSh siyosatini aniq va markazlashtirilgan tarzda yuritadi. AQSh va Germaniyada esa federativ tizimda har bir hudud mustaqil siyosat yuritadi, buning esa o‘ziga xos ijobiy va salbiy jihatlari ham bo‘lishi mumkin, deb hisoblaymiz. Birgina hududiy ehtiyojlarga moslashuvchanlik masalasini ko‘radigan bo‘lsak, har bir shtat (AQSh) yoki land (Germaniya) o‘zining iqtisodiy, ijtimoiy va infratuzilma ehtiyojiga qarab loyiha ishlab chiqadi. Bu esa markazlashgan tizimda ko‘pincha cheklangan bo‘lishi mumkin. Salbiy jihati sifatida, DXSh bo‘yicha siyosat va tartiblarning bir-biridan farqlanishini keltirishimiz mumkin. Masalan har bir shtat/land DXSh bo‘yicha o‘z qonun-qoidalarini ishlab chiqadi. Bu esa DXSh bo‘yicha yagona yondashuvni qiyinlashtiradi va investorlar uchun noaniqlik tug‘dirishi mumkin (1-jadval).

1-jadval.

Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar hukumatlarining DXSh bo‘yicha vakolatlari*

Davlat	Vakolatli hukumat darajasi	Maxsus DXSh instituti mavjudligi	Davlat sherigini belgilash mexanizmi	DXSh loyihalarini muvofiqlashtirish roli	Qonunchilik asosida yagona siyosat
AQSh	Federal va shtat darajasida bo‘linadi	Har bir shtatda davlat-xususiy sheriklik bo‘limlari mavjud	Har bir shtat o‘z qonunchiligiga ko‘ra belgilanadi	AQSh Transport departamenti muhim rol o‘ynaydi	Har shtatda alohida, yagona federal qonun yo‘q
Kanada	Federal, provinsiya va mahalliy hukumatlar	“PPP Kanada” kompaniyasi (2009–2018) mavjud bo‘lgan	Viloyat yoki federal hukumat vakolati asosida	Kanada infratuzilmasi vazirligi – markaziy muvofiqlashtiruvchi organ	2009 yildan boshlab yagona DXSh siyosati ishlab chiqilgan
Buyuk Britaniya	Markaziy hukumat	Infratuzilma va loyihalar bo‘yicha boshqarmasi	Agar noaniqlik bo‘lsa, Buyuk Britaniya G‘aznachiligi yakuniy qarorni qabul qiladi	IPA va Moliya vazirligi muvofiqlashtiradi	Yagona siyosat va baholash metodologiyasi mavjud
Fransiya	Markaziy hukumat	Davlat-xususiy sheriklikni qo‘llab-quvvatlash missiyasi (MAPPP) mavjud edi, hozirda esa Davlat-xususiy sheriklik bo‘limi (INFRAPPP)	Davlat sherigi tegishli vazirlik tomonidan belgilanadi	Moliya va Iqtisodiyot vazirligi loyihalarni tahlil qiladi	Aniq qonunchilik asosida yuritiladi
Germaniya	Federativ tizimda – federal va landlar bo‘yicha	Germaniya sherikliklari maslahat (kosalting) instituti mavjud	Har bir loyiha bo‘yicha alohida tartib amal qiladi	Transport, sog‘liqni saqlash va moliya vazirliklari hamkorlikda	Erkin yondashuv
Italiya	Markaziy hukumat orqali – Moliya va iqtisod vazirligi)	DXSh qonunchiligi mavjud	Iqtisodiyot va moliya vazirligi va mahalliy hokimiyatlar o‘zaro kelishuv asosida belgilaydi	Milliy korrupsiyaga qarshi agentlik muhim rol o‘ynaydi	DXShni tartibga soluvchi yagona qonun mavjud
Yaponiya	Markaziy hukumat Maxalliy infratuzilma, transport vazirligi (MITV)	Xususiy moliyalashtirish tashabbusi mavjud	Yaponiyaning Yer, infratuzilma, transport va turizm vazirligi tomonidan belgilangan tartib asosida	Yer, infratuzilma, transport va turizm vazirligi loyihalarni baholaydi va muvofiqlashtiradi	Xususiy moliyalashtirish tashabbusi qonuni asosida

*Muallif tomonidan tayyorlandi.

DXSh munosabatlarini rivojlantirishda xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Buning asosiy sabablaridan biri xalqaro amaliyotda DXSh munosabatlarini rivojlanishi ko‘p yillik boy tajribaga ega bo‘lsa, DXSh amaliyotga joriy etishning boy zamonaviy vositalar va usullardan foydalanilishi hisoblanadi. Davlat-xususiy sheriklik xorijiy

mamlakatlarda infratuzilma loyihalarini amalga oshirish xususiy investitsiyalarni jalb qilish va aholini sifatli xizmatlar bilan ta’minlash vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega. Bu esa davlat xizmatlarining samaradorligini oshirishni ta’minlashga yordam beradi. Shu bilan birga, davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirish ayrim mamlakatlarda alohida xususiyatga ega bo‘lib, ya’ni iqtisodiyotni rivojlanish darajasi, biznes muhiti, siyosiy holat, huquqiy tizimi, iqtisodiy va siyosiy muhitiga bog‘liq holda shakllanadi. Shuningdek DXSh jamoat infratuzilmasini rivojlantirishda alohida model sifatida potensial ahamiyatga ega hisoblanadi.

Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada kabi rivojlangan mamlakatlarning tajribasi shuni ko‘rsatadiki, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi bir qator institutsional va iqtisodiy omillarga bog‘liqdir. Xususan, iqtisodiyotga davlatning oqilona va muvozanatli aralashuvi, mulkchilik munosabatlarining huquqiy jihatdan mustahkamligi, investitsion muhitning barqarorligi hamda xalqaro kapital bozorlaridan moliyaviy resurslarni jalb qilish imkoniyatlarining kengligi DXSh loyihalarining samaradorligini ta’minlovchi asosiy omillar hisoblanadi. Ushbu mamlakatlarda davlat infratuzilma va ijtimoiy xizmatlar sohasida strategik yo‘nalishlarni belgilab bersa, xususiy sektor moliyalashtirish, innovatsiyalarni joriy etish va boshqaruv samaradorligini oshirish orqali loyihalarning iqtisodiy natijadorligini ta’minlaydi.

DXSh bo‘yicha xalqaro amaliyot tajribalari haqida gap ketkanda Buyuk Britaniya tajribasini alohida e’tirof etish lozim. Buyuk Britaniya davlat-xususiy sheriklik loyihalarini rivojlantirish darajasi bo‘yicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi.

Ushbu davlatda 1990 yillardan boshlab ilk bor davlat-xususiy sheriklik usuli keng tarzda interpretatsiya qilingan bo‘lib, jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi loyihalarni amalga oshirishda davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi uzoq muddatli samarali hamkorlikni nazarda tutadi. Ushbu dastur “Xususiy sektorni moliyalashtirish tashabbusi” (“Private Finance Initiative” - PFI”) deb nomlanib, jamoat infratuzilmasi loyihalarini moliyalashtirish usuli sifatida taklif etilgan. Mazkur loyihaga muvofiq xususiy sektor o‘z zimmasiga ob’ektlarni uzoq muddatli davr mobaynida foydalanish, ekspluatatsiya qilish, qurilish, loyihalash va texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini o‘z zimmasiga olishi belgilangan. DXSh munosabatlari bo‘yicha jahonda Fransiya yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Fransiya respublikasi DXSh bo‘yicha boy tajribalarni dunyo amaliyotida keng tarqalishida alohida o‘ringa ega. Fransiyada XIX-asrda temir yo‘l tarmog‘ini rivojlantirishdan tortib, yo‘llar, ko‘priklar, aeroportlar, litseylar, shifoxonalar qurish va ulardan foydalanish kabi zamonaviy loyihalargacha bo‘lgan DXSh loyihalari bo‘yicha ko‘p yillik tarixga ega. Fransiyada DXShning muhim xususiyatlaridan biri aholi uchun ko‘rsatiladigan xizmatlarning sifati va ommabopligini ta’minlash, tabiiy resurslar va muhim ijtimoiy funksiyalarni xususiy sektorga berishning (konsessiyalarning) salbiy oqibatlarini oldini olishga qaratilgan davlat tomonidan qattiy tartibga solish va nazorat qilishdir. Fransiyada DXSh bo‘yicha qonunchilik hujjatlari Yevropa direktivalari va milliy qadriyatlar, manfaatlarga muvofiq rivojlanmoqda.

Fransiya davlat-xususiy sheriklikning boy an’analariga ega bo‘lib, jumladan, “Aralash iqtisodiyot jamiyatlari (Société d’Économie Mixte - SEM) va koncessiya shartnomalari orqali amalga oshiriladi.

Société d'Économie Mixte (SEM) - bu kompaniyalar davlat va xususiy kapitalning hamkorligiga asoslangan bo‘lib, tijorat va ijtimoiy maqsadlarga erishishga xizmat qiladi. SEMlar mahalliy hokimiyatlar yoki boshqa davlat organlari tomonidan tashkil etilib, quyidagi muhim yo‘nalishlar bo‘yicha hamkorlikni amalga oshiradi: transport tarmoqlari, turar-joy hududlari, bog‘lar, turizm ob’ektlari va boshqa infratuzilma loyihalari.

2022-yilda, COVID-19 pandemiyasining Fransiya iqtisodiyotiga ta’siridan tashqari, Rossiya va Ukraina o‘rtasida yuz bergan geosiyosiy mojaro Yevropa Ittifoqini davlat-xususiy hamkorlikni ushbu mojarodan ajratib olishga qaratilgan global strategiyani ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqardi desak bo‘ladi. Shu munosabat bilan Kengashning 2022/576-sonli qarori qabul qilinib, hujjatga ko‘ra davlat buyurtmachilari amaldagi konsessiya shartnomalarini bekor qilib, ularga Rossiya bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy operatorlar bilan yangi shartnomalar tuzishga ruxsat berilmasligi alohida belgilab qo‘yildi. Buyuk Britaniya va Fransiya tajribalari asosida

davlat-xususiy sheriklik loyihasi jarayonining asosiy bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin deb hisoblaymiz (1-rasm). DXSh bo‘yicha boy amaliyot tajribasiga ega bo‘lgan mamlakatlardan biri Germaniya hisoblanadi. Germaniya kuchli iqtisodiy rivojlangan va moliyaviy barqaror xususiy sektorlarga ega rivojlangan davlat sifatida infratuzilma va davlat xizmatlarini ko‘rsatishni yaxshilash uchun DXShlardan faol foydalanib kelmoqda. Germaniyada DXShning alohida afzalliklari sifatida, loyihalar samaradorligi va sifatini oshirish uchun ma’lum bir malaka va tajribaga ega bo‘lgan xususiy sektorni jalb etishga ustuvorlik berilishi hisoblanadi.

1-rasm.

Davlat-xususiy sheriklik loyihasi jarayonining asosiy bosqichlari*

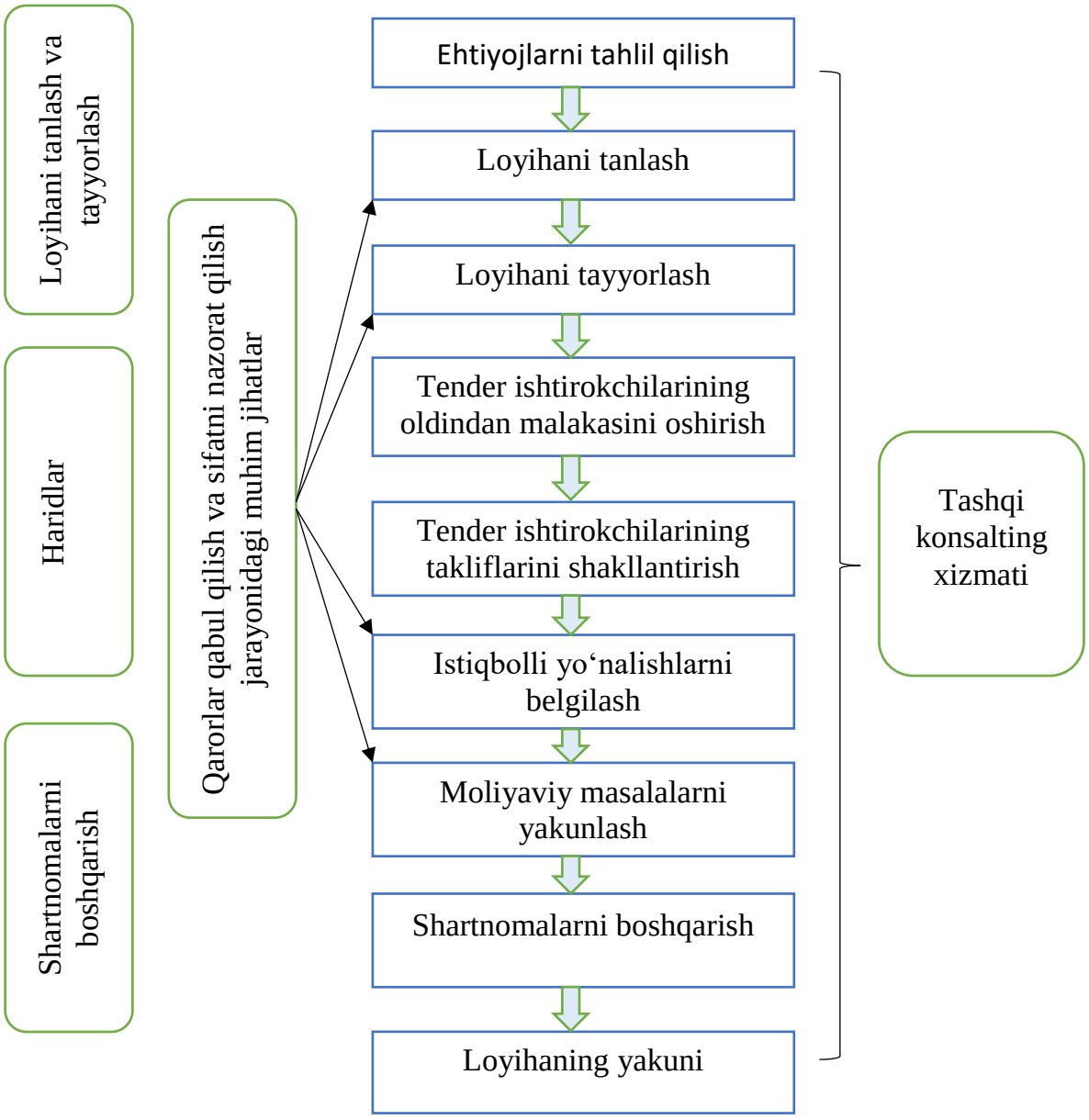

*Muallif tomonidan tayyorlandi

Shuningdek, DXShlar davlat budjeti yukini kamaytirishi va risklarni davlat va xususiy sektor o‘rtasida taqsimlash imkonini beradi. Ta’kidlash kerakki, Germaniyada DXSh loyihalarni amalga oshirish dastlab kooperativ qurilishda foydalanilgan. Dastlabki notijorat qurilish jamiyatlari XIX-asr o‘rtalarida xususiy investitsiyalar asosida tuzilgan. O‘z navbatida notijorat kompaniyalar davlat sektori bilan hamkorlik natijasida o‘z bizneslari va foyda olish siyosatiga ba’zi cheklovlar qo‘yishga majbur bo‘lgan. Ushbu vaziyatni inobatga olgan holda davlat

tomonidan soliq va boshqa turdagi imtiyozlar taqdim etilgan. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, Germaniyada davlat va xususiy sheriklik manfaatlarini uyg‘unlashtirishning samarali modeli Frankfurt-na-Mayndagi eng yirik aeroportini rekonstruksiya qilish loyihasidir. O‘z navbatida Germaniyada DXSh bo‘yicha qator muvaffaqiyatli loyihalar amalga oshirilgan bo‘lsada, ayrimlari bo‘yicha kutilgan natijalarga erishilmaganligi tadqiqotlardan ma’lum bo‘ldi. Germaniyada DXSh loyihalari turli usullar yordamida tuzilishi mumkin. Jamoat binolari (masalan, shifoxonalar, maktablar yoki ma’muriy binolar) qurilishiga kelsak, davlat organlari aksariyat holatlarda mulk huquqini saqlab qolishni va faqat davlat ehtiyojlari uchun foydalaniladigan binoni qurish, foydalanish yoki boshqarish huquqini xususiy investorga topshirishni xohlaydi. Huquqiy nuqtai nazardan, xususiy investor mulkka egalik huquqini qo‘lga kiritishi va mulkni davlat organiga qayta topshirishi yoki belgilangan muddat oxirida mulkdor bo‘lib qolishi ham mumkin. Davlat organlari hususiy investorlarga loyihalar bo‘yicha konsessiya taqdim etishi mumkin. Davlat shartnomalari va konsessiyalar o‘rtasidagi asosiy farq pudratchiga beriladigan to‘lovlarning (mukofotning) turida hisoblanadi.

Xulosa

Xalqaro amaliyot tajribasi ko‘rsatishicha, davlat-xususiy sheriklik investitsion faollikni oshirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Xususan, Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada hamda Avstraliya tajribasida yirik infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirishda davlat va xususiy sektor o‘rtasida risklarni oqilona taqsimlash, innovatsion boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish va uzoq muddatli investitsiyalarni jalb etish orqali yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishilgan. Mazkur tajribalar davlat mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish, loyiha xarajatlarini optimallashtirish va xizmatlar sifatini yaxshilash imkonini bergan.

AQShda davlat-xususiy sheriklik sohasida yagona qonunchilik bazasi mavjud bo‘lmasada, biroq DXSh loyihalarini amalga oshirish, ma’lum ob’ektlardan foydalanish va boshqarish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soluvchi federal qonunlar va normativ hujjatlar mavjud. Shuningdek, alohida shtatlar va munitsipial darajadagi qonunchilik hujjatlari orqali DXSh munosabatlari amalga oshiriladi. Yana bir ye’tiborli jihat, AQShda DXSh faoliyatini tartibga soluvchi va nazoat qiluvchi yagona markazlashgan organ mavjud emas, har bir shtat bunday sheriklik faoliyatini mustaqil ravishda tartibga soladi va nazorat qilib boradi. Masalan, Florida transport departamentida alohida DXSh idorasi mavjud bo‘lib, mazkur tashkilot DXSh bo‘yicha transport infratuzilmasi bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soladi va nazoratni amalga oshiradi. AQShda DXShning loyihalarining ustivor yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: transport loyihalar (pulli avtomagistrallar, tranzit va u bilan bog‘liq infratuzilma, yo‘llarni yoritish va ta’mirlash) portlar va aeroportlar; energetika; ichimlik suvi, oqava inshootlari (barcha turdagi xizmat ko‘rsatishlari bilan birga); ijtimoiy infratuzilmalar (fuqarolik markazlari va sud binolari, maktab va universitetlar, telekommunikatsiya va harbiy uy-joylar).

Fransiyada SEM kompaniyalarining DXSh borasidagi faoliyati quyidagi xususiyatlarga ega: Aralash moliyalashtirish. SEMlar davlat va xususiy investitsiyalarni birlashtiradi. Davlat tashkilotlari aksariyat holatlarda xususiy korxonalar uchun yetarlicha foyda keltirmaydigan (bozordagi muqobil loyihalar bilan solishtirganda) davlat va jamiyat manfaatlariga taaluqli loyihalarga sarmoya kiritadilar; Huquqiy maqom. SEMlar ustun darajada aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil etiladi va ularga nisbatan maxsus qonunchilik me’yorlari, ya’ni tashkiliy tuzilishi, funksiyalari va majburiyatlari yuzasidan alohida shartlar talab etiladi; Keng qamrovli faoliyat. SEM lar ko‘chmas mulkni boshqarish, madaniy va sport tadbirlarini tashkil qilish kabi sohalarda faoliyat yuritishi mumkin; Davlat nazorati va ishtiroki: Davlat (mahalliy darajada, shuningdek, munitsipalitetlar) odatda SEM larning nazorat paketi yoki salmoqli ulushini (aksiyalarini) o‘zida saqlab qoladi, bu esa davlat tashkilotlariga ularning strategiyasi va faoliyatiga ta’sir o‘tkazish huquqini beradi; Ijtimoiy manfaatlarga yo‘naltirilganlik: SEM lar faqat foyda olishga yemas, balki hududning infratuzilmasi, aholining yashash sifatini oshirish va iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo‘shishga qaratilgan.

Germaniya qonunchiligiga muvofiq davlat shartnomasi bo‘yicha investor odatda mukofot olsa-da, konsessiya yegasi taqdim yetilgan xizmatlar yoki tovarlardan foydalanish yoki sotish huquqini oladi (masalan, xizmatlarni uchinchi shaxslarga sotish). Germaniyada ushbu turdagi 22000ga yaqin shartnomalar mavjud bo‘lib, odatda munitsipalitetlar va shaharlarda elektr va gaz tarmoqlarini uzatish va ekspluatatsiya (Germaniya energetika qonunining 46(2) bo‘limi) loyihalarini amalga oshirishda foydalanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-avgustdagi PQ-308-son “O‘zbekiston Respublikasida 2024-2030-yillarda davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

2. Raja Roy, Governance of knowledge development in a public-private partnership: NASA’s efforts to design the Space Shuttle//Research Policy, Volume 54, Issue 2, 2025.

3. Simon Hakim, Brian Meehan, Evaluation of public private partnerships in highways//Evaluation and Program Planning, Volume 107, 2024.

4. Yiran Zhang, Role of green finance, green bonds, public private partnership, and technology innovation in carbon neutrality and sustainable development//Heliyon, Volume 10, Issue 18, 2024.

5. Иоганзен Е.Н., Шнайдер О.В., Баранцева А.А. Анализ возможностей деятельности государственно-частного партнерства в Российской Федерации//Региональная и отраслевая экономика. Экономические науки, 2024 №7(236).

6. Зубаха П.А. Основные формы государственно-частного партнерства и их применение в инфраструктурных проектах// Вестник МФЮА № 3 / 2017.

7. Xadjayeva Yu. Davlat-hususiy sheriklik asosida maktabgacha ta’lim sohasini rivojlantirishning mohiyati, iqtisodiy ahamiyati va xususiyatlari// Jamiyat va innovatsiyalar – Society and innovations Special Issue – 4 (2021) / ISSN 2181-1415.

8. Toxirov J.R. Davlat-xususiy sheriklikni tashkil qilish va rivojlantirishning prinsiplari va ularning ta’lim tizimidagi o‘ziga xos xususiyatlari//“Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2021 yil.

9. Delmon J. Public Private Partnership Projects in Infrastructure: An Essential Guide (Updated Ed.) Cambridge University Press, 2024, p: 50-135

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA AYOLLAR BANDLIGIGA DOIR MUAMMOLARNING ASOSIY YO’NALISHLARI

Umurzakova Dildora Sultonmaxmudovna
University of Business and Science tayanch doktoranti
E-mail: dumurzakova5@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4660-0104

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida ayollar bandligining dolzarb masalalari, ularning mehnat bozoridagi ishtiroki hamda raqamli texnologiyalarning ayollar bandligiga ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, ayollarning raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish, masofaviy ish imkoniyatlarini kengaytirish va gender tengligini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar yoritilgan. Tadqiqot natijalari ayollar bandligini oshirishda raqamli transformatsiyaning ahamiyatini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli iqtisodiyot, ayollar bandligi, mehnat bozori, gender tengligi, raqamli ko‘nikmalar, masofaviy ish, innovatsiyalar.*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОБЛЕМ ЗАНЯТОСТИ ЖЕНЩИН В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Умурзакова Дильдора Султанмахмудовна

докторант (PhD)
University of Business and Science
E-mail: dumurzakova5@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4660-0104

Аннотация. *В данной статье рассматриваются актуальные проблемы занятости женщин в условиях цифровой экономики, анализируется их участие на рынке труда, а также влияние цифровых технологий на уровень занятости женщин. Особое внимание уделяется развитию цифровых навыков, расширению возможностей дистанционной занятости и обеспечению гендерного равенства. Результаты исследования показывают важность цифровой трансформации в повышении уровня занятости женщин.*

Ключевые слова: *цифровая экономика, занятость женщин, рынок труда, гендерное равенство, цифровые навыки, дистанционная работа, инновации.*

MAIN DIRECTIONS OF WOMEN'S EMPLOYMENT PROBLEMS IN THE CONTEXT OF THE DIGITAL ECONOMY

Umurzakova Dildora Sultanmakhmudovna

Doctoral Student (PhD)
University of Business and Science
E-mail: dumurzakova5@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4660-0104

Abstract. *This article examines the key issues of women's employment in the context of the digital economy. It analyzes women's participation in the labor market and the impact of digital technologies on employment opportunities. Particular attention is given to the development of digital skills, the expansion of remote work opportunities, and the promotion of gender equality. The findings highlight the significant role of digital transformation in increasing women's employment and improving their economic participation.*

Keywords: *digital economy, women's employment, labor market, gender equality, digital*

skills, remote work, innovation.

Kirish

Raqamli iqtisodiyot bu faoliyat yuritishda zamonaviy raqamli hisoblash texnologiyalaridan foydalaniladigan iqtisodiyotning yangi ko‘rinishi hisoblanadi. Jahon iqtisodiyot forumi (WEF) ma’lumotlariga ko‘ra, 2020 yildan boshlab kelgusi 10 yil ichida jahon iqtisodiyotining deyarli 70 foizi raqamli texnologiyalardan iborat bo‘ladi[1]. Bu ayniqda COVID-19 pandemiyasidan so‘ng internetdan foydalanish hamda ijtimoiy tarmoqlarga kirish tendentsiyasi tezlashgandan so‘ng yanada ommalshib ketti[3]. Hozirgi kunda insonlar ko‘proq onlayn ishlashni afzal ko‘rmoqdalar va onlayn faollikning oshishi natijasida internet tizimlarini qo‘llab-quvvatlovchi kompaniyalar daromadlari ham oshib bormoqda [4].

Adabiyotlar sharhi

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib tovarlarni ishlab chiqarish, aholiga xizmat ko‘rsatish, hatto iste’mol jarayonlarida zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalarning ommalashishi, kompyuter texnologiyalari hamda smartfonlarning jamiyatda barqaror o‘rin egallashi “raqamli iqtisodiyot” kontseptsiyasini vujudga keltirdi[5]. Zamonaviy bozor iqtisodiyotiga sun’iy intellekt, big data, claud texnologiyalar, blokcheyn kabi yo’nalishlarning kirib kelishi bu kontseptsiyani yanada rivojlanishiga poydevor bo’ldi deyish mumkin[6]. Bugungi kunga kelib raqamli iqtisodiyot kontseptsiyasi global iqtisodiy o‘sishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Buni axborot texnologiyalarining insonlar orasida ommalashishi hamda va jamiyat hayotiga chambarchas bog’liq bo’lib borayotganidan ham ko’rish mumkin.

“Raqamli iqtisodiyot” atamasi 1990-yillarning boshlarida paydo bo‘lgan bo’lib, bu davrda Nyu-York universitetiga qarashli “Raqamli iqtisodiyot” tadqiqot markazida ko‘plab ilmiy ishlar hamda maqolalar chop ettirilgan. “Raqamli iqtisodiyot” atamasi 1995-yilda Don Tapskott tomonidan nashr etilgan “The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence” (“Raqamli iqtisodiyot: tarmoqlangan intellekt asrida va’da va xavf”) nomli kitobda ham ilk bor qo’llanilgan hamda kitobning nomlanishida ham bu termin ishlatilgan[7]. R.Bukht va R.Heeks raqamli iqtisodiyotga “raqamli texnologiyalar yordamida ishlab chiqarilgan hamda taqsimlangan tovar va xizmatlar majmui” deb ta’rif beradilar[8]. Keyinchalik, OECD (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) 2000-yillardan boshlab raqamli iqtisodiyotni alohida ilmiy va siyosiy yo‘nalish sifatida tadqiq eta boshladi [6].

Tadqiqot metodologiyasi

AQShlik iqtisodchi olim Tomas Mesenburgning o’z tadqiqotlarida raqamli iqtisodiyot konsepsiyasini uchta asosiy qismga ajratib o’rganadi (1.1-rasm) [6]:

1.1-rasm.

Raqamli iqtisodiyot konsepsiyasining asosiy qismlari*

*Muallif ishlanmasi.

a) Elektron biznes infratuzilmasi - dasturiy ta’minot, tarmoqlar, telekommunikatsiya, inson kapitali va boshqalarni o’z ichiga oladi;

b) Elektron biznes – tashkilot tomonidan kompyuter va zamonaviy texnologiyalar orqali boshqariladigan va turli xil tarmoqlar yordamida amalga oshiriladigan barja moliyaviy jarayonlar;

c) Elektron tijorat – tovarlar va xizmatlar savdosini online amalga oshirish.

Iqtisodchi olim Bill Imlahning ta’kidlashicha, ijtimoiy tarmoqlar hamda internet qidiruvidagi yangi ilovalar tobora murakkablashib, chegaralarni oshirib bormoqda.

1.2-rasm.

Raqamli iqtisodiyot konsepsiyasining shakllanish jarayonlari

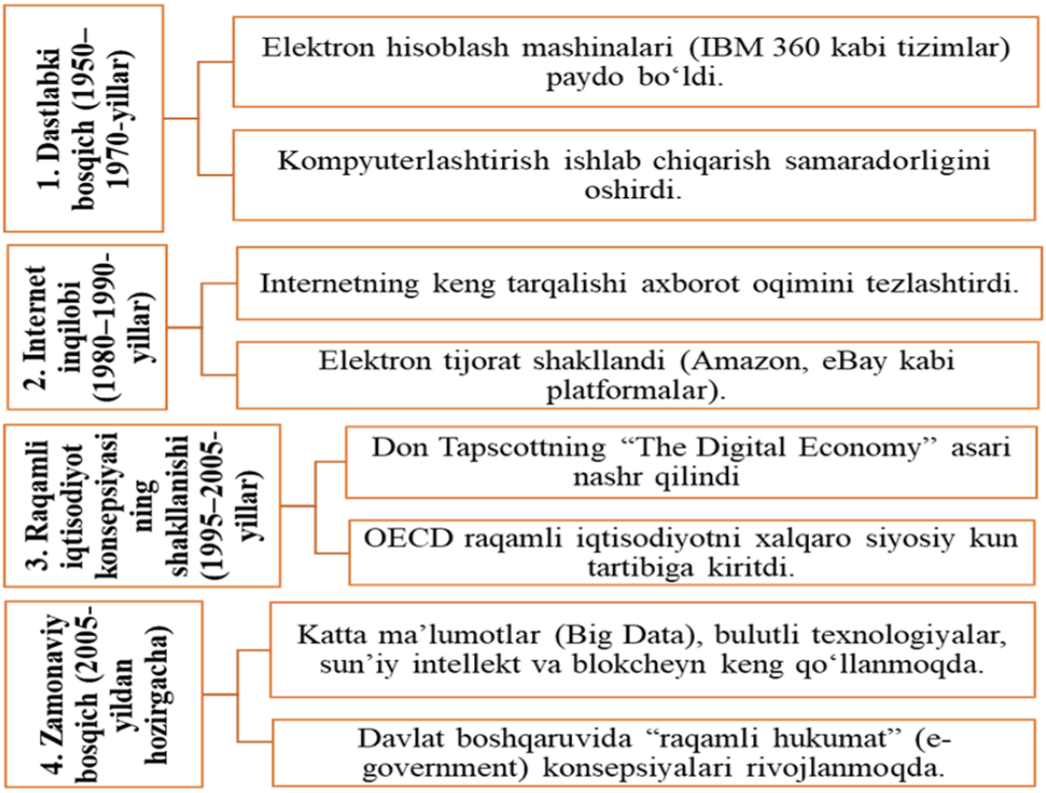

*Muallif ishlanmasi.

Raqamli iqtisodiyot atamasi turli xil manbalarda Veb-iqtisodiyot, Internet iqtisodiyoti, Yangi iqtisodiyot, Kriptoiqtisodiyot, kabi turlicha nomlar bilan ham yuritiladi. Bugungi kunda shuni guvohi bo’lishimiz mumkinki, raqamli iqtisodiyot an’anaviy jigarrang iqtisodiyotning o‘rnini bosqichma-bosqich egallab hamda sohalardagi chegaralarni kengaytirib bormoqda va buning natijasida, ikki iqtisodiyot turini bir-biriga chambarchas bog’liq bo’lib bormoqda. Shuni alohida ta’kidlab o’tish joizki, raqamli iqtisodiyot World Wide Web (www) va blokcheyn texnologiyalari, inson resurslari, korxona, tashkilot, muassalar va albatta zamonaviy smartfonlar, kompyuterlar, serverlar kabi texnologik qurulmalar orqaligina amalga oshiriladi.

1.3-rasm.

Raqamli iqtisodiyot modelini rivojlanish bosqichlari*

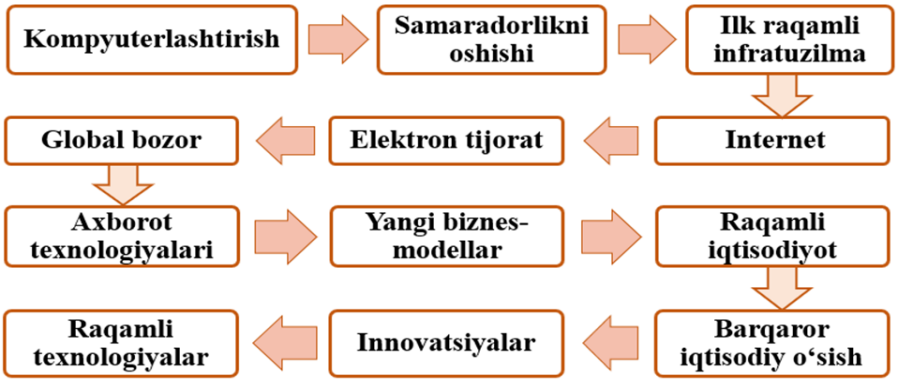

*Muallif ishlanmasi.

Raqamli texnologiyalarni kashf qilish hamda shakllantirishdan dastlabgi maqsadlar hisob-kitoblarni tezlashtirish hamda qulaylashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish edi. Vaqt o‘tishi bilan bu jarayon iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylanib qoldi hamda mutlaqo yangi model raqamli iqtisodiyotni modelini shakllantirdi[9].

Yuqoridagigalardan shuni xulosa qilish mumkinki, raqamli iqtisodiyot atamasining paydo bo‘lish jarayoni bir nechta ketma-ket bosqichlardan iborat hamda u nafaqat texnologik izlanishllarning taraqqiyot natijasi, balki iqtisodiyotning ham tubdan yangilanishiga sabab bo’ladi. Raqamli iqtisodiyot iqtisodiy samaradorlikni oshirish bilan bir qatorda, yangi bozorlar, kasblar va yangi boshqaruv mexanizmlarini ham yuzaga keltiradi[6]. Tadqiqotlarimiz natijasida shuni guvohi bo’ldikki, raqamli iqtisodiyotning tarixi XX asrning o‘rtalaridan boshlangan bo‘lib, bugungi kunda global iqtisodiy tizimning ajralmas qismiga aylangan. Uning o‘ziga xosligi texnologik innovatsiyalarni iqtisodiy va ijtimoiy hayotga integratsiya qilishdadir. Shunday qilib, raqamli iqtisodiyot nafaqat yangi ishlab chiqarish vositalarini, balki yangi ijtimoiy-iqtisodiy tizimni ham shakllantirmoqda[10].

Raqamli iqtisodiyotga global darajada o‘tish mehnat bozorlari sharoitlarini o‘zgartirib, aholiga, ayniqsa ayollar uchun yangi imkoniyatlarni ochmoqda, ammo, ayrim muammolarni ham yuzaga keltirmoqda[11]. O‘zbekistonda raqamli transformatsiya jadallik bilan rivojlanib, barqaror rivojlanish milliy kun tartibiga aylanib bormoqda. Biroq, ayrim sohalarda hamon gender tengsizliklari saqlanib qolmoqda va bunga ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hamda texnologik omillar ta’sir ko‘rsatmoqda[12]. Tadqiqotimizda O‘zbekistonning raqamli sektoridagi ayollar bandligi holatini tahlil qilish, mavjud to‘siqlarni aniqlash va inklyuzivlikni oshirish bo‘yicha siyosiy amaliy taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishni maqsad qilingan.

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda mamlakatimizda ayollar bandligi sohasida katta islohotlar amalga oshirilayotganligi hamda ijobiy o‘zgarishlar bo’layotganini guvoh bo‘lib kelmoqdamiz[12]. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi ayollar uchun masofaviy ishlash, onlayn tadbirkorlik va moslashuvchan ish sharoitlarini yaratgan bo‘lsada, mehnat bozorida gender tengligini ta’minlash hali ham dolzarb masala bo‘lib qolmoqda[13]. 2025-yilning “Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili” deb e’lon qilinishi ushbu muammolarni hal qilishni yanada dolzarb qiladi, chunki barqarorlik va raqamli iqtisodiyot gender muammolari bilan chambarchas bog‘liqdir[14].

Tadqiqotlarimiz natijasida shuni guvohi bo’ldikki, raqamli iqtisodiyotda ayollar bandligiga doir asosiy muammolarni bir nechta guruhlarga bo’lib o’rganish mumkin (4-rasm):

1.4-rasm.

Ayollar bandligiga doir muammolarning asosiy yo’nalishlari*

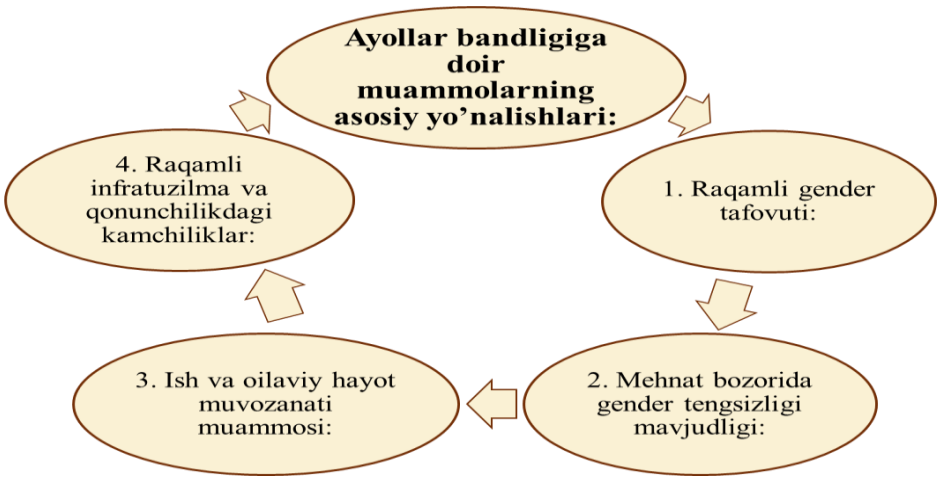

*Muallif ishlanmasi.

1. Raqamli gender tafovuti:

- Ko‘plab ayollar hali ham raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatiga ega emas;
- Raqamli savodxonlik yetishmovchiligi ularning onlayn ish va tadbirkorlikda faol ishtirok etishini cheklaydi;
- Jamiyatdagi an’anaviy qarashlar ayollarning raqamli sohalarga kirib kelishiga to‘sqinlik qilishi mumkin;

2. Mehnat bozorida gender tengsizligi mavjudligi:

- Ayollar yuqori daromadli raqamli sohalar – IT, muhandislik va moliyaviy texnologiyalarda (fintech) kam uchraydi[15];
- Ko‘plab ayollar past maoshli raqamli ishlarga (masalan, onlayn savdo, mijozlarga xizmat ko‘rsatish va kontent moderatsiyasi) jalb etilgan;
- Ayollar raqamli mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lishi uchun yetarli kasbiy ta’lim va STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) bilimlariga ega emas[16];

3. Ish va oilaviy hayot muvozanati muammosi:

- Masofaviy ish sharoitlari moslashuvchanlikni oshirsa ham, ayollarning uy yumushlari yukini ham orttiradi;
- An’anaviy gender rollari tufayli ayollarning kasbiy o‘sishi va martaba rivojlanishi cheklanib qolmoqda;

4. Raqamli infratuzilma va qonunchilikdagi kamchiliklar:

- Mavjud mehnat qonunchiligi raqamli mehnat bozoridagi gender muammolarini yetarlicha qamrab olmaydi;
- Ayol tadbirkorlar raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishmoqda;
- Internet xavfsizligi va kiberjinoyatchilik muammolari ayollarning onlayn tadbirkorlik va frilansga jalb qilinishiga to‘sqinlik qilmoqda;

2025-yilda O‘zbekiston yashil iqtisodiyot va ekologik barqarorlik masalalariga katta e’tibor qaratayotgan bir vaqtda, ayollar bandligi uchun yangi imkoniyatlar ochilmoqda. Biroq, bu sohadagi mavjud bir qator muammolar hamon dolzarbligicha qolmoqda va yechim kutmoqda[1]:

a) Ayollarning yashil kasblarda kam ishtirok etishi:

- Yashil iqtisodiyotning qayta tiklanuvchi energiya, ekologik qishloq xo‘jaligi va muhandislik sohalari asosan erkaklar tomonidan egallangan;
- Maxsus tayyorgarlik dasturlarining yo‘qligi ayollarning ushbu sohalarga kirishini qiyinlashtiradi;

b) Ayollar uchun yashil texnologiyalar va tadbirkorlik imkoniyatlarining cheklanganligi:

- Ayol tadbirkorlar yashil biznesni rivojlantirish uchun moliyaviy resurslarga ega emaslar;
- Ayollarning yashil texnologiyalar sohasida tajriba almashish va murabbiylik tizimi yaxshi rivojlanmagan;

c) Davlat siyosati va institutsional to‘siqlar:

- Yashil iqtisodiyot dasturlarida gender tengligi tamoyillari hali yetarlicha aks ettirilmagan;
- Davlat tashabbuslari ayollarni barqaror rivojlanish loyihalariga faol jalb qilishga qaratilishi kerak;

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xotin-qizlar bandligi muammolarini hamda yo’nalishlarini o’rganib chiqib ularni bartaraf etish bo’yicha o’z taklif va tavsiyalarimizni ishlab chiqdik. Muammolarda bo’lgani kabi, yechimlarni ham yo’nalishlarga bo’ldik hamda mos ravishda guruhladik:

a) Raqamli gender tafovutini bartaraf etish:

- Ayollar uchun maxsus raqamli savodxonlik kurslarini tashkil etish, ayniqsa, qishloq joylarda;
- Ayol tadbirkorlar uchun raqamli texnologiyalar va moliyaviy xizmatlardan foydalanishni soddalashtirish;

b) Ayollarni SMM, STEM va boshqa raqamli kasblarga jalb etish:

- IT, muhandislik va moliyaviy texnologiyalar sohasida ayollar uchun grant va stipendiyalar taqdim etish;

- Ayollarga raqamli sohalarda o‘sish imkoniyatlarini yaratish uchun murabbiylik va maslahat tarmoqlarini rivojlantirish;

c) Ish va oilaviy hayot muvozanatini ta’minlash:

- Ish beruvchilarni gender-inqilobiy mehnat siyosatlarini joriy etishga rag‘batlantirish;

- Ish joylarida ayollar uchun moslashtirilgan ish sharoitlarini yaratish, bolalar bog‘chalari va oilaviy qo‘llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirish;

d) Ayollarni yashil iqtisodiyotga jalb etish:

- Ayollar rahbarligidagi yashil startaplar uchun moliyaviy rag‘batlantirish mexanizmlarini yaratish;

- Yashil iqtisodiyotning turli sohalarida ayollar uchun maxsus kasbiy ta’lim dasturlarini ishlab chiqish;

e) Qonunchilik va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish:

- Raqamli va yashil iqtisodiyotda gender tengligini ta’minlaydigan qonunlarni ishlab chiqish;

- Ayollarga nisbatan onlayn tahdid va kiberjinoyatlarga qarshi himoya choralarini kuchaytirish.

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot va yashil iqtisodiyot rivojlanishi ayollar bandligi uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda, biroq hali ko‘plab muammolar mavjud[2]. Raqamli tafovutni kamaytirish, ayollarni yuqori daromadli yashil ish o‘rinlariga jalb qilish va genderga oid ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni takomillashtirish barqaror iqtisodiy rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega. 2025-yilda bu borada amalga oshiriladigan chora-tadbirlar kelajakda ayollar ishtirokini kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot sharoitida, ayollar bandligini oshirish uchun raqamli va yashil iqtisodiyot tarmoqlarida gender tengligini qo‘llab-quvvatlovchi siyosiy dasturlarni kuchaytirish hamda ayollarga mo‘ljallangan tadbirkorlik dasturlarini moliyaviy rag‘batlantirish va mentorlik tizimini rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirish juda ham dolzarb masalalar hisoblanadi. Yuqoridagi tavsiyalarni amalga oshirish, O‘zbekistondagi xotin-qizlar uchun yanada inklyuziv va bardavom raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishi hamda milliy iqtisodiy o‘sishga sezilarli hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yildagi 5 oktyabrdagi PF-6079 “Raqamli O‘zbekiston — 2030» Strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni. Lex.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayt / www.president.uz.

3. Bank, European Investment, "Innovation overview 2023"// Template:Cite journal (28 February 2023).

4. Peitz, Martin; Waldfogel, Joel (6 August 2012). The Oxford Handbook of the Digital Economy. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-997863-2.

5. Weymouth, Stephen (2023). "Digital Globalization: Politics, Policy, and a Governance Paradox". Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108974158. ISBN 978-1-108-97415-8. S2CID 258523148.

6. Bukht, R. va Heeks, R. Defining, Conceptualizing and Measuring the Digital Economy, (2017).

7. Don Tapskott, “The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence” 1995.

8. OECD. Measuring the Digital Economy. Paris: Publishing, 2014.

9. Castells, M. The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell, 1996.
10. K.Schwab, The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum, 2016.
11. Калужский М.Л. Маркетинговые сети в электронной коммерции: институциональный подход / М.Л. Калужский. – М.; Берлин: стр. 402, 2014.
12. O.Umarov Raqamli iqtisodiyot va uning rivojlanish tendensiyalari. “Iqtisodiyot va innovasion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali 2018 yil. № 3, b.4.
13. Bobanazarova J.X. Nimatov I.Raqamli iqtisodiyot rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari.//Iqtisodiyot va innovasion texnoloogiyalar” ilmiy elektron jurnali. 2020. -№5., - bet 345
14. Qaxxorov A.J., Habibullayev A.Sh.Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirish zaruriyati. “XXI asr global iqtisodiyoti: iqtisodiy pandemiya va raqamli texnologiyalar” mavzusidagi xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari., T.: 2021 yil. – bet 454.
15. World Employment and Social Outlook. Trends 2021. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/-publ/documents/publication/wcms_795453.pdf
16. Pirogova, O., Makarevich, M. The formation of the enterprises human capital in the context of digitalization // E3S Web of Conferences P.164, (2020).

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TIJORAT BANKLARIDA KREDIT XIZMATLARI AMALIYOTINING DOLZARB MASALALARI

Jo‘rayeva Zarifa Bahodir qizi

moliya kafedrasi
tayanch doktoranti
Termiz davlat universiteti
E-mail: j.zarifa.1993@gmail.com
ORCID: 0009 -0009 -1939-2394

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy makroiqtisodiy beqarorlik va moliyaviy tizimning transformatsiyalashuvi sharoitida O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida kredit xizmatlari amaliyotini rivojlantirish, aktivlar tarkibini optimallashtirish hamda sohadagi tarkibiy-institutsional muammolarni bartaraf etish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida bank resurs bazasi, pul-kredit siyosati instrumentlarining kreditlarning nominal va real foiz stavkalariga o‘zgarishiga ta’siri hamda kredit portfelining tarmoqlar va maqsadlar kesimida tendensiyalarni nazariy-metodologik jihatdan chuqur tahlil qilingan.*

Maqolada bank tizimidagi likvidlilik devalvatsiyasi, tizimli risklar va kredit portfelining sohaviy konsentratsiyalashuv xavf-xatarlari kritik baholangan. Olib borilgan kuzatishlar natijasida tijorat banklari kredit siyosatini diversifikatsiya qilish, pul bozori institutsional tizimini rivojlantirish va kredit xizmatlari amaliyoti samaradorligini oshirishga qaratilgan konseptual ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar paketi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *tijorat banklari, kredit xizmatlari amaliyoti, aktivlar tarkibi, kredit portfeli, tarkibiy siljishlar, konsentratsiya xavfi, maqsadli kreditlash, makroiqtisodiy transformatsiya.*

АКТУАЛНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРАКТИКИ КРЕДИТНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Жураева Зарифа Баходир кизи

базовый докторант
кафедры финансы
Термезский государственный университет
E-mail: j.zarifa.1993@gmail.com
ORCID: 0009 -0009 -1939-2394

Аннотация. *В данной статье исследованы вопросы развития практики кредитных услуг, оптимизации структуры активов и устранения структурно-институциональных проблем в коммерческих банках Республики Узбекистан в условиях современной макроэкономической нестабильности и трансформации финансовой системы. В ходе исследования с теоретико-методологической точки зрения глубоко проанализированы ресурсная база банков, влияние инструментов монетарной политики на изменение номинальных и реальных процентных ставок по кредитам, а также тенденции развития кредитного портфеля в разрезе отраслей и целей финансирования. В статье критически оценены проблемы ликвидности, системные риски и угрозы отраслевой концентрации кредитного портфеля в банковской системе. На основе проведенных наблюдений разработан концептуальный пакет научных предложений и практических рекомендаций, направленных на диверсификацию кредитной политики, развитие институциональной структуры денежного рынка и повышение эффективности практики кредитных услуг коммерческих банков.*

Ключевые слова: *коммерческие банки, практика кредитных услуг, структура активов, кредитный портфель, структурные сдвиги, риск концентрации, целевое кредитование, макроэкономическая трансформация.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TOPICAL ISSUES OF CREDIT SERVISE PRACTICES IN COMMERCIAL BANKS

Jorayeva Zarifa Bahodir qizi
Basic Doctoral Student (PhD Researcher)
Deparment of Finance
Termiz State Universiteti
E-mail: j.zarifa.1993@gmail.com
ORCID: 0009 -0009 -1939-2394

Abstract. *This article investigates the issues of developing credit service practices, optimizing asset structures, and eliminating structural-institutional challenges in commercial banks of the Republic of Uzbekistan amidst contemporary macroeconomic volatility and the transformation of the financial system. Within the framework of the study, the bank‘s resource base, the impact of monetary policy instruments on the changes in nominal and real credit interest rates, and the tendencies within the loan portfolio across economic sectors and loan purposes are deeply analyzed from a theoretical and methodological perspective. The paper critically evaluates liquidity issues, systemic risks, and sector-specific credit concentration vulnerabilities within the banking system. Consequent to the empirical and qualitative assessments, a conceptual package of scientific proposals and actionable recommendations aimed at diversifying credit policies, developing the institutional framework of the money market, and optimizing the efficiency of commercial bank credit operations has been developed.*

Keywords: *commercial banks, credit service practices, asset structure, loan portfolio, structural shifts, concentration risk, targeted lending, macroeconomic transformation.*

Kirish

Zamonaviy makroiqtisodiy beqarorlik va global moliyaviy landshaftning transformatsiyalashuvi sharoitida milliy bank-moliya tizimining barqarorligini ta’minlash hamda uning real sektor bilan integratsiyasini kuchaytirish barqaror iqtisodiy o‘sishning bosh mezoni hisoblanadi. Tijorat banklari moliyaviy vositachi sifatida kapital harakatini optimallashtirish, investitsiyaviy faollikni rag‘batlantirish va yalpi ichki mahsulot (YAIM) tarkibida yuqori qo‘shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlarni qo‘llab-quvvatlashda markaziy bo‘g‘in bo‘lib xizmat qiladi. Bank aktivlari va daromad bazasining asosiy qismini an’anaviy ravishda kreditlash operatsiyalari tashkil etishini inobatga olsak, tijorat banklarida kredit xizmatlari amaliyotini tizimli rivojlantirish va sohadagi tarkibiy muammolarni bartaraf etish strategik ahamiyatga egadir.

Xususan, bank tizimida balanslashmagan likvidlilik darajasi va resurs bazasi qiymatining qimmatlashishi natijasida tijorat kreditlari bo‘yicha nominal foiz stavkalarining yuqoriligicha qolayotgani, kredit portfelining tarmoqlar kesimida yuqori darajada konsentrlashuvi ayrim banklarda bitta tarmoq ulushining 60–70 foizni tashkil etishi va kredit risklarini avtomatlashtirilgan baholash (skoring) tizimlarining to‘liq shakllanmagani shular jumlasidandir. Bundan tashqari, tijorat banklarida muammoli kreditlar hajmini kamaytirish, kreditlardan ko‘riladigan ehtimoliy zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxira ajratmalarining brutto aktivlarga nisbatan maqbul darajasini saqlash hamda Bazel III talablariga to‘liq moslashish masalalari dolzarbligicha qolmoqda.

Shu nuqtayi nazardan O‘zbekiston tijorat banklarida kredit xizmatlarini tashkil etishning joriy holatini tizimli va kauzal tahlil qilish, kredit portfeli tarkibidagi risklarni empirik baholash hamda mahalliy banklarning daromad bazasi barqarorligini ta’minlagan holda kreditlash amaliyotini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar kompleksini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Bugungi kunda banklar tomonidan bank xizmatlari, uning rivojlanish bosqichlari, uni yanada takomillashtirish bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

O. Lavrushinning fikriga ko‘ra, tijorat banklari kredit xizmatlarini faqat moliyaviy vosita sifatida emas, balki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiluvchi omil sifatida ko‘radi. Biroq, kreditlarning maqsadli va samarali ishlatilishini ta‘minlash uchun qat‘iy nazorat zarurligini alohida ta‘kidlab o‘tadi[1].

U bank kreditlari tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, yangi ish o‘rinlari yaratish va aholining turmush darajasini oshirishdagi rolini ko‘rsatishini qayd etib o‘tgan.

T. Kostirina tijorat banklarining kredit xizmatlari iqtisodiyotning real sektori (sanoat, qishloq xo‘jaligi, xizmatlar) rivojlanishiga xizmat qilishi kerakligini ta‘kidlaydi. U kreditlarning maqsadli ravishda kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash, ish o‘rinlari yaratish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga, turli sektorlari, xususan, ijtimoiy sohalar yoshlar, ayollar, qishloq xo‘jaligi bilan ishlashida imtiyozli kreditlarning ahamiyatini ta‘kidlaydi va banklarning nafaqat foyda olish, balki ijtimoiy dasturlar orqali iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishi lozimligini ko‘rsatadi[2].

Kostirina fikridan ko‘rinadiki, tijorat banklarining kichik va o‘rta korxonalar, jismoniy shaxslarga kredit berishdagi rolini tahlil qilinishi, ularning foiz stavkalari va kredit shartlarini optimallashtirish zarurligini, kredit berishda ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan dasturlarning rolini oshirishni va imtiyozli kreditlarning kichik va o‘rta biznes, qishloq xo‘jaligi va ijtimoiy guruhlar (masalan, yoshlar va ayollar) uchun muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Muhammad Taqiy Usmoniy mushoraka (sherikchilik) va muzoraba (foyda taqsimoti) kabi modellarni islom banklarining asosiy faoliyat yo‘nalishlari sifatida targ‘ib qiladi. Uning fikricha, bu shartnomalar haqiqiy iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantiradi va jamiyatda ijtimoiy adolatni mustahkamlaydi[2].

Bekkinning ta‘kidlashicha, mushoraka va muzoraba kabi sherikchilik modellari islom moliyasining eng muhim xizmatlar turlaridan hisoblanadi. Bunda moliyalashtiruvchi (bank) va mablag‘ oluvchi (mijoz) foyda va zararni o‘zaro bo‘lishadi. Muzoraba, ijara, salam, istisna‘ ham shular jumlasidandir. Bu, an‘anaviy kreditlarning xavfni faqat qarzdor zimmasiga yuklash tamoyilidan tubdan farq qiladi.

Uning fikricha, bunday tavakkalchilikni taqsimlash mexanizmi moliyaviy tizimning barqarorligini oshiradi va haqiqiy ishlab chiqarishni rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, foizning haromligi tufayli an‘anaviy kreditlarning islomda mavjud emasligini, balki ularning o‘rnini real aktivlarga asoslangan va tavakkalchilikni taqsimlovchi foizsiz moliyaviy mahsulotlar egallashini ta‘kidlashdan iborat. Uning tadqiqotlari islom moliyasining nafaqat shar‘iy, balki huquqiy va iqtisodiy jihatlarini ham kompleks ravishda o‘rganishga qaratilgan[1].

Islom bank xizmatlarining ijobiy taraflari juda keng qamrovli bo‘lib, ular nafaqat moliyaviy, balki iqtisodiy, ijtimoiy va axloqiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Bu tizimning asosiy maqsadi – halol, adolatli va barqaror iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantirishdir. Islom banklari pulning o‘z-o‘zidan foyda keltirishini (ribo) taqiqlagani uchun, ularning moliyalashtirish jarayonlari doimo real aktivlar, tovarlar va xizmatlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu, an‘anaviy foizga asoslangan tizimda yuzaga keladigan sun‘iy moliyaviy "pufaklar" yoki spekulyatsiyalarning oldini olishga yordam beradi. Natijada, iqtisodiyot barqarorroq bo‘ladi.

A. Mirsoatovning fikricha bank sohasida “yangi bank xizmatlari va mahsulotlari” kabi tushunchalarni ajrata olish muhim bo‘lib, ular huquqiy jihatdan “bank operatsiyalari” yoki “bitimlari” kabi tushunchalarga bog‘langan. Avtonom tarzda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan bank mahsulotidan farqli o‘laroq, bank xizmatlari bir vaqtning o‘zida tugallanmagan xarakterga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan qo‘shimcha harakatlar to‘plamini ifoda etadi[1].

Fikrimizcha, bank xizmatlari tugallangan mazmunga ega bo‘lgan qo‘shimcha harakatlar natijasi bo‘lishi ham mumkin. Masalan, kredit xizmati. Kredit xizmati tugallangan mazmunga ega bo‘lgan harakatlar natijasidir.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda Tijorat banklarida kredit xizmatlari amaliyotining

dolzarb muammolarini aniqlash, tizimli tahlil qilish va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar shakllantirish maqsadida mazkur tadqiqotda fundamental iqtisodiy metodlar majmuidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Kreditlash O‘zbekiston tijorat banklari faoliyatining asosiy, birlamchi yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kredit mexanizmining amaldagi holatiga baho berish uchun tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning tarkibi va dinamikasini, daromadliligini va kredit riskining darajalarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni tahlil qilamiz.

Dissertatsiyaning ushbu paragrafida tahlillarni amalga oshirishda moliyaviy tahlilning guruhlash, qiyosiy, tarkibiy va trendli tahlil usullaridan foydalanamiz.

Tahlillar uchun ma’lumotlar manbai sifatida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma’lumotlaridan hamda tadqiqot obyekti bo‘lgan tijorat banklarining moliyaviy hisobotlarining ma’lumotlaridan foydalanamiz.

1-jadval.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari aktivlarining tarkibi, foizda[1]

Aktivlar tarkibi	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Kassali aktivlar shu jumladan:	**17,3**	**18,1**	**20,0**	**15,1**	**16,3**
Kassadagi naqd pul va boshqa to‘lov hujjatlari	2,7	2,4	3,5	2,3	3,1
Markaziy bankdagi mablag‘lar	5,1	7,1	6,6	3,7	5,1
Boshqa bankdagi mablag‘lar-rezident	3,6	3,0	3,1	3,9	3,7
Boshqa bankdagi mablag‘lar-norezident	5,9	5,6	6,8	5,2	4,4
Qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar	2,6	4,4	5,7	5,0	5,0
Mijozlarning moliyaviy instrumentlar bo‘yicha majburiyatlari	0,4	0,3	0,3	0,4	0,5
Kreditlar	73,8	71,1	68,1	71,2	70,2
Asosiy vositalar	2,3	2,5	2,6	2,9	3,0
Aktivlar bo‘yicha hisoblangan foizlar	2,2	2,1	2,2	3,1	3,0
Boshqa aktivlar	1,4	1,5	1,1	2,3	2,0
Aktivlar — jami	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari aktivlari umumiy hajmida eng yuqori salmoqni 2020-2024-yillarda kreditlar egallagan. Bu esa, respublikamiz tijorat banklari uchun asosiy faoliyat yo‘nalishi tahlil qilingan davr mobaynida kreditlash bo‘lganligi bilan izohlanadi.

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, respublikamiz tijorat banklarining aktivlar hajmida qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar 2020-2024-yillarda nisbatan juda kichik salmoqni egallagan. Bu esa, banklar faoliyatini rivojlantirish va banklarning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi rolini oshirish nuqtayi nazaridan salbiy holat hisoblanadi. Holbuki, taraqqiy etgan mamlakatlarda qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va likvidliligini ta’minlashning zaruriy sharti hisoblanadi.

Endi biz kreditlarning tarmoq tarkibiga baho beramiz (2-jadval).

2-jadval.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining tarmoq tarkibi, foizda[32]

Tarmoqlar	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Sanoat	36,9	36,0	32,5	29,7	28,8
Qishloq xo‘jaligi	10,1	10,7	10,8	10,0	9,4
Qurilish	2,7	2,8	2,7	2,6	2,4
Savdo va umumiy xizmat	7,2	8,4	7,4	6,9	7,2
Transport va kommunikatsiya	9,6	8,8	7,6	7,3	6,2
Moddiy-texnika ta’minoti	1,4	1,2	1,0	0,9	0,8
Uy-joy kommunal xo‘jaligi	1,4	0,7	0,5	0,5	0,4
Jismoniy shaxslar	19,8	21,3	25,9	31,5	33,3
Boshqa sohalar	10,9	10,0	11,7	10,6	11,5
Kreditlar — jami	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

2-jadvalda keltirilgan ma’lumotlardan yaqqol ko‘rinadiki, 2020-2024-yillarda respublikamiz tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning tarmoq tarkibida eng yuqori salmoqni sanoat korxonalariga berilgan kreditlar egallagan.

2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2020-2024-yillarda respublikamiz tijorat banklari kreditlarining tarmoq tarkibida moddiy-texnika ta’minoti va uy-joy kommunal xo‘jaligiga berilgan kreditlar nisbatan kichik salmoqni egallagan. Bu esa, mazkur tarmoqlarda foyda me’yorining past ekanligi va ularni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash amaliyotining mavjudligi bilan izohlanadi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar tijorat banklarining kredit portfelini tarmoq xususiyatiga diversifikatsiya qilish nuqtai-nazaridan salbiy holat hisoblanadi.

O‘z navbatida kreditlarning maqsadlari bo‘yicha yillar kesimida tahlil olib boramiz. (1-rasm).

1-rasm.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining maqsadlari yillik o‘sish sur’atlari, foizda[33]

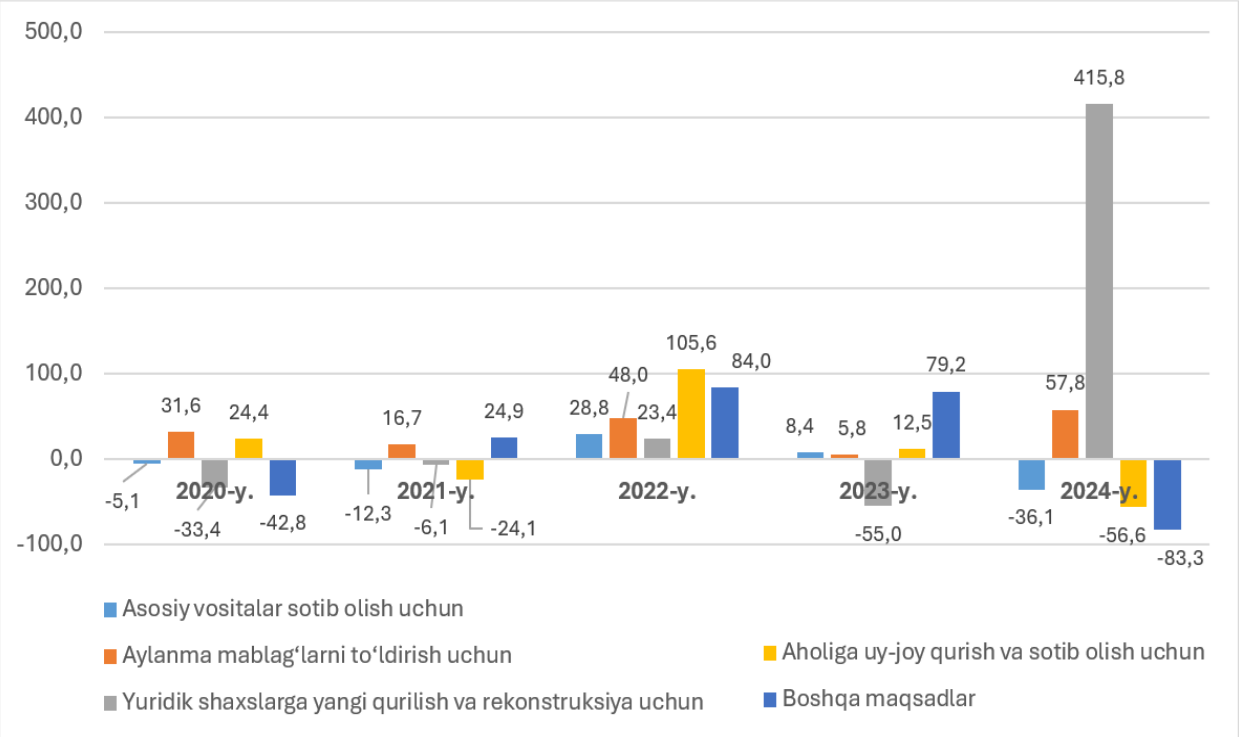

[1]Jadval muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma’lumotlari (www.cbu.uz) asosida tuzilgan.

[2]Jadval muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma’lumotlari (www.cbu.uz) asosida tuzilgan.

1-rasm ma’lumotlari shuni kuzatish mumkinki, respublika tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarining maqsadlari yillar kesimida turli xil o‘sish va kamayish tendensiyalarga ega bo‘lgan. 2022-yil ajratilgan kreditlarning o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan.

Bu holat kredit portfelini diversifikatsiyalan nuqtayi nazardan ijobiy hisoblanadi.

Keltirilgan rasmdan yana shuni keltirish mumkinki, 2024-yilda yuridik shaxslarga yangi qurilish va rekonstruksiya uchun berilgan kreditlar miqdori 415,8 foizga oshgan. Bu holat asosan, hukumatning ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bilan bog‘liq ish faoliyatlarni amalga oshirganlik bilan izohlash mumkin.

Bank tizimi chakana kreditlash hajmini kamaytirish evaziga, o‘z kapitalini yirik mijozlarning qurilish loyihalari va aylanma mablag‘larini shakllantirishga yo‘naltirgan. Keyingi yillarda bank tizimining barqarorligini ta’minlash uchun kredit portfelini diversifikasiya qilish natijasida qurilish sektoridagi sohaviy konsentratsiya xavfini kamaytirish va asosiy vositalarni kreditlashni qayta rag‘batlantirish lozim.

Xulosa

Moliyaviy tizimning transformatsiyalashuvi sharoitida O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida kredit xizmatlari amaliyotini rivojlantirish, aktivlar tarkibini optimallashtirish hamda sohalardagi tarkibiy muammolarni bartaraf etish masalalari yuzasidan olib borilgan tadqiqotimiz asosida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirdik:

Tahlillarimiz ko‘rishimiz mumkinki, O‘zbekiston tijorat banklari aktivlari umumiy hajmida kredit qo‘yilmalarining ulushi 2020–2024-yillarda barqaror ravishda yuqori o‘rtacha 70,0 foizda saqlanib qolmoqda. Bu holat milliy banklarning asosiy daromadlari an’anaviy kredit xizmatlariga bog‘liq ekanligini anglatadi. Vaholanki, aktivlar tarkibida qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar ulushining juda pastligi o‘rtacha 2,0 – 5,0 foiz darajada saqlanib qolayotganligi banklarning muqobil likvidlilik va daromad manbalarini shakllantirish imkoniyatlari cheklanganligini ko‘rsatadi. Rivojlangan davlatlar bank amaliyotida qimmatli qog‘ozlar portfeli moliyaviy barqarorlikning asosiy kafolati hisoblanadi;

Kreditlarning tarmoq tarkibini o‘rganish jarayonida muhim institutsional o‘zgarish aniqlandi. An’anaviy yetakchi hisoblangan sanoat korxonalarini kreditlash ulushi 36,9% dan 28,8% gacha izchil kamayib borgan bir sharoitda, jismoniy shaxslarga ajratilgan chakana kreditlar ulushi 19,8 foizdan 33,3 foizgacha keskin o‘sgan. Bu tendensiya bank tizimining korporativ sektordan ko‘ra, yuqori rentabelli va tez aylanuvchan chakana moliyaviy xizmatlar bozorga ya’ni, mikroqarzlar, avtokreditlar, iste’mol kreditlarini moliyalashtirilayotganidan dalolat beradi;

2024-yilda yuridik shaxslarga yangi qurilish va rekonstruksiya uchun ajratilgan kreditlarning yillik o‘sish sur’ati kutilmagan darajada 415,8 foizga oshgan. Mazkur ko‘rsatkich davlat dasturlarini faol qo‘llab-quvvatlash bilan izohlanadi. Bir vaqtning o‘zida iqtisodiyotning istiqbolli rivojlanish omili asosiy vositalar sotib olish uchun berilgan kreditlarning 36,1 foizga tushib ketishi xavotirlidir. Bu banklarning uzoq muddatli ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishdan ko‘ra, tez qaytuvchi qurilish sektorini moliyalashtirishga ya’ni, kredit qo‘yilmalarining bir tarmoqda jamlanayotganini anglatadi;

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, milliy bankchilik tizimida an’anaviy kreditllash bilan muqobil ravishda aholi va tadbirkorlar kapitalini jalb qilish mexanizmining yana bir omili sifatida islom moliyasining sheriklik mushoraka, muzoraba va nasiya savdo murobaha modellarini tizimli joriy etib borish bankdan tashqaridagi naqd pul aylanmasini tizimga qaytarishning fundamental yechimi hisoblanadi.

Milliy bank tizimining makroiqtisodiy barqarorligini ta’minlash va kredit xizmatlari amaliyoti samaradorligini oshirish maqsadida fikrimizcha quyidagi tizimli tavsiyalarni keltirdik:

1. Kredit portfelini diversifikatsiyalash orqali risk darajasini pasaytirish. Tijorat banklarining kreditlarining bir sohada to‘planish xavfini kamaytirish lozim. Buning uchun qurilish loyihalarini kreditlashni majburiy jilovlagan holda, iqtisodiyotning real sektorida yangi

texnologiyalarni sotib olish, innovatsiyalarni joriy etish, ya’ni asosiy vositalarni kreditlash amaliyotini qayta rag‘batlantirish ustuvor vazifa etib belgilanishi lozim.

2. Aktivlar tarkibida investitsion instrumentlarni kengaytirish ya’ni, banklarning faqat kredit xizmatlariga bo‘lgan yuqori bog‘liqligini kamaytirish, shu bilan birga likvidlilik devalvatsiyasining oldini olish maqsadida, aktivlar tarkibidagi qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar ulushini kamida 10-15% darajasigacha oshirish. Buning uchun davlat va korporativ obligatsiyalar bozorida banklarning vositachilik va dilerlik faoliyatini rag‘batlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

3. Bankdan tashqaridagi erkin pul mablag‘lari aylanmasini rasmiy sektorga jalb qilish uchun tijorat banklarida “Islom darchalari”ni ochishning huquqiy bazasini tezlashtirish va naqd pulsiz nazoratni o‘rnatish uchun murobaha (nasiya savdo) va tadbirkorlarni legallashtirish uchun foyda va zararni o‘zaro baham ko‘ruvchi mushoraka/muzoraba instrumentlarini bank amaliyotiga integratsiya qilish zarur.

4. Skoring tizimi asosida risk-menejmentni raqamlashtirish ya’ni, chakana kreditlash ulushining 33,3% gacha keskin ortib borishi tizimda muammoli kreditlar (NPL) hajmi ko‘payishi xavfini tug‘diradi. Shu sababli, mijozlarning to‘lov qobiliyatini inson omilisiz, katta ma’lumotlar (Big Data) va sun’iy intellekt yordamida soniyalarda baholovchi avtomatlashtirilga skoring tizimlarini barcha tijorat banklarida majburiy joriy etish;

5. Pul bozorini tartibga solishning institutsional mexanizmi va svop operatsiyalarini rivojlantirish ya’ni, pul-kredit siyosati instrumentlarining kreditlarning nominal va real foiz stavkalariga ta’sirini samarali qilish uchun Markaziy bank va tijorat banklari o‘rtasidagi qisqa muddatli likvidlilikni tartibga soluvchi valyutaviy svop va REPO operatsiyalari ko‘lamini kengaytirish zarur. Bu banklardagi resurs bazasi qiymatini pasayishiga va kredit foiz stavkalarining optimallashuviga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ-580-сонли Қонуни, 2019 йил 5 ноябрь.

2. Лаврушин О.И. Кредитная экспанция и управление кредитом. Учебное пособие. – М.: Кнорус, 2013. – 264 с.

3. Костерина, Т.М. Банковское дело. – Учебник для СПО. – Люберсы: Юрайт, 2015. – 332 с.

4. Muhammad Taqiy Usmoniy. Islom moliyasiga kirish. – T.: “Azon kitoblari”, 2023. – 288 b.

5. R.I. Bekkin. Islomiy moliya asoslari. “O‘ZBEKISTON” NMIU, 2019. – 360 b.

6. Mirsoatov.A.K. Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirish.Avtoreferat.2021y. 13-b.

7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma’lumotlari va byulletenlari (2020–2024 yy.) // www.cbu.uz.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASIDA MEVACHILIK TARMOG‘INI KLASTERLASHNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Tureev Azizbek Abatovich
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchi
E-mail: aziken4004@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-9713-1951

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini klasterlashning iqtisodiy samaradorligi baholangan. Tadqiqot davomida mevachilik klasterlarining ishlab chiqarish hajmi, hosildorlik, bandlik, investitsion faollik va eksport salohiyatiga ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, klaster yondashuvining resurslardan samarali foydalanish, mahsulot tannarxini kamaytirish va qo‘shilgan qiymat yaratishdagi ahamiyati o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari asosida mevachilik tarmog‘ining raqobatbardoshligini oshirish hamda klasterlash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *mevachilik, klasterlash, iqtisodiy samaradorlik, agroklaster, hosildorlik, investitsiya, eksport salohiyati, qo‘shilgan qiymat, qishloq xo‘jaligi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi.*

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ КЛАСТЕРИЗАЦИИ ФРУКТОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПОКИСТАН

Туреев Азизбек Абатович
независимый исследователь
государственный университет имени Бердака в Каракалпаке
E-mail:: aziken4004@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-9713-1951

Аннотация. *В данной статье проведена оценка экономической эффективности кластеризации плодоовощной отрасли Республики Каракалпакстан. В ходе исследования проанализировано влияние плодовых кластеров на объёмы производства, урожайность, занятость населения, инвестиционную активность и экспортный потенциал. Кроме того, изучено значение кластерного подхода в повышении эффективности использования ресурсов, снижении себестоимости продукции и создании добавленной стоимости. На основе результатов исследования разработаны научно-практические рекомендации по повышению конкурентоспособности отрасли и совершенствованию механизмов кластеризации.*

Ключевые слова: *плодоводство, кластеризация, экономическая эффективность, агрокластер, урожайность, инвестиции, экспортный потенциал, добавленная стоимость, сельское хозяйство, Республика Каракалпакстан.*

EVALUATION OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF CLUSTERING THE FRUIT GROWING INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF KARAKALPOQISTAN

Tureev Azizbek Abatovich
Independent Researcher
Berdaq Karakalpak State University
E-mail: aziken4004@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-9713-1951

Abstract. *This article evaluates the economic efficiency of fruit farming cluster development in the Republic of Karakalpakstan. The study analyzes the impact of fruit clusters on production volume, productivity, employment, investment activity, and export potential. Furthermore, the role of the cluster approach in improving resource efficiency, reducing production costs, and generating added value is examined. Based on the research findings, scientific and practical recommendations are proposed to enhance the competitiveness of the fruit farming sector and improve cluster development mechanisms.*

Keywords: *fruit farming, clustering, economic efficiency, agricultural cluster, productivity, investment, export potential, value added, agriculture, Republic of Karakalpakstan.*

Kirish

Bugungi kunda qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish va xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini kuchaytirish dunyo mamlakatlari oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Aholi sonining ortib borishi, oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabning o‘sishi hamda global iqtisodiy integratsiya jarayonlarining jadallashuvi qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni tashkil etishning yangi va samarali shakllarini joriy etishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, klaster yondashuvi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning zamonaviy va samarali mexanizmlaridan biri sifatida keng qo‘llanilmoqda.

Mevachilik tarmog‘i qishloq xo‘jaligining yuqori daromad keltiruvchi va eksportbop yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tarmoq nafaqat aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashda, balki qayta ishlash sanoatini xomashyo bilan ta’minlash, yangi ish o‘rinlari yaratish va eksport tushumlarini ko‘paytirishda ham muhim ahamiyatga ega. Biroq mevachilik mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va sotish jarayonlarining o‘zaro uzviy bog‘lanmaganligi ko‘pincha iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib keladi. Shu sababli tarmoqda ishlab chiqarish zanjirining barcha bo‘g‘inlarini yagona tizimga birlashtiruvchi klaster modelini joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Jahon amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, mevachilik klasterlarini tashkil etish natijasida ishlab chiqaruvchilar, qayta ishlovchi korxonalar, logistika markazlari, eksportyorlar va ilmiy muassasalar o‘rtasida samarali hamkorlik shakllanadi. Bu esa mahsulot tannarxini kamaytirish, hosildorlikni oshirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda mahsulotlarning ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Klasterlash orqali qo‘shilgan qiymat zanjiri shakllanib, meva mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va eksport hajmini oshirish imkoniyatlari kengayadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda muhim salohiyatga ega hududlardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda bog‘dorchilik va mevachilik maydonlarini kengaytirish, intensiv bog‘lar tashkil etish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish va eksportbop mahsulotlar yetishtirish bo‘yicha qator amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Shunga qaramasdan, tarmoqda mahsulotlarni saqlash va qayta ishlash quvvatlarining yetarli emasligi, logistika tizimining rivojlanmaganligi, zamonaviy agrotexnologiyalarning to‘liq joriy etilmaganligi hamda ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi kooperatsiya darajasining pastligi kabi muammolar mavjud.

Mazkur muammolarni bartaraf etishda klasterlash mexanizmi muhim iqtisodiy vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Klasterlar orqali ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish, investitsiyalarni jalb qilish, innovatsiyalarni joriy etish va eksport faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlari kengayadi. Shu bilan birga, klasterlarning iqtisodiy samaradorligini baholash, ularning hosildorlik, bandlik, rentabellik va eksport ko‘rsatkichlariga ta’sirini aniqlash ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini klasterlashning iqtisodiy samaradorligini baholash, klaster yondashuvining tarmoq rivojlanishiga ta’sirini tahlil qilish hamda uning samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari mevachilik tarmog‘ining

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

barqaror rivojlanishini ta’minlash, eksport salohiyatini oshirish va qishloq xo‘jaligida klaster tizimini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Qishloq xo‘jaligida klaster yondashuvi hududiy iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishning muhim omili sifatida e’tirof etiladi. Porter klasterlarni o‘zaro bog‘liq korxonalar, yetkazib beruvchilar va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarning geografik jihatdan birlashgan tizimi sifatida ta’riflab, ularning iqtisodiy samaradorlikka ijobiy ta’sirini asoslab bergan [1].

Ilmiy tadqiqotlarda agrar klasterlar qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish zanjirlarini integratsiyalash orqali qo‘shilgan qiymat yaratishning samarali vositasi sifatida baholanadi [2]. Xorijiy tajriba mevachilik klasterlari hosildorlikni oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va eksport hajmini kengaytirishga xizmat qilishini ko‘rsatmoqda [3].

So‘nggi yillarda agroklasterlarning iqtisodiy samaradorligini baholash masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Tadqiqotlarda klasterlash resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishi, logistika xarajatlarini kamaytirishi va innovatsiyalarni joriy etish jarayonlarini jadallashtirishi qayd etilgan [4]. Shuningdek, klasterlar qishloq hududlarida bandlikni oshirish va investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi [5].

FAO va boshqa xalqaro tashkilotlar hisobotlarida meva-sabzavotchilik klasterlari oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni rivojlantirishning samarali mexanizmi sifatida ko‘rsatilgan [6]. O‘zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham agroklasterlarni rivojlantirish qishloq xo‘jaligida tarkibiy o‘zgarishlarni jadallashtirish va mahsulotlarning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishi asoslab berilgan [7]. Xususan, mevachilik tarmog‘ida klasterlash saqlash, qayta ishlash va logistika tizimlarini takomillashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi [8]. Shu sababli Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini klasterlashning iqtisodiy samaradorligini baholash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini klasterlashning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, guruhlash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini rasmiy statistika ma’lumotlari, ilmiy adabiyotlar hamda mevachilik klasterlari faoliyatiga oid iqtisodiy ko‘rsatkichlar tashkil etdi.

Tahlil jarayonida klasterlashning hosildorlik, mahsulot ishlab chiqarish hajmi, bandlik, investitsiya faolligi va eksport salohiyatiga ta’siri baholandi. Shuningdek, klaster va an’anaviy xo‘jalik yuritish shakllari samaradorligi qiyosiy tahlil qilinib, mevachilik tarmog‘ini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘i qishloq xo‘jaligining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash, bandlikni oshirish va eksport salohiyatini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. So‘nggi yillarda tarmoqda klaster tizimini joriy etish orqali ishlab chiqarish va qayta ishlash jarayonlarini integratsiyalashga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mevachilik klasterlari faoliyat yuritayotgan hududlarda yer resurslaridan foydalanish samaradorligi va hosildorlik darajasi an’anaviy xo‘jaliklarga nisbatan yuqoriroq hisoblanadi. Klaster tizimi doirasida zamonaviy agrotexnologiyalar, sifatli ko‘chatlar va tomchilatib sug‘orish texnologiyalarining qo‘llanilishi hosildorlikning oshishiga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, klasterlash ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va realizatsiya bosqichlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlab, mahsulot yo‘qotishlarini kamaytirish imkonini bermoqda.

Natijada meva mahsulotlarining raqobatbardoshligi oshib, ichki va tashqi bozorlarga yetkazib berish hajmi kengaymoqda. Ayniqsa, eksportga yo‘naltirilgan mahsulotlar ulushining ortishi klasterlarning iqtisodiy samaradorligini kuchaytirmoqda.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, mevachilik klasterlari faoliyati quyidagi ijobiy natijalarni ta’minlamoqda:

- hosildorlik va meva yetishtirish hajmining oshishi;
- mahsulot tannarxining pasayishi;
- saqlash va logistika xarajatlarining qisqarishi;
- qayta ishlash darajasining ortishi;
- yangi ish o‘rinlarining yaratilishi;
- eksport salohiyatining kengayishi;
- investitsion jozibadorlikning oshishi.

Biroq tahlillar davomida ayrim muammolar ham aniqlandi. Jumladan, saqlash omborlari quvvatlarining yetarli emasligi, logistika infratuzilmasining rivojlanish darajasi pastligi, eksport bozorlariga chiqishdagi tashkiliy muammolar hamda ayrim klasterlarda moliyaviy resurslarning cheklanganligi tarmoq samaradorligini to‘liq namoyon etishga to‘sqinlik qilmoqda.

Umuman olganda, o‘tkazilgan tahlillar Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini klasterlash iqtisodiy jihatdan samarali ekanligini ko‘rsatdi. Klasterlash ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirish, qo‘shilgan qiymat yaratish, eksport imkoniyatlarini kengaytirish va qishloq hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashning muhim omili sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois kelgusida mevachilik klasterlari faoliyatini yanada takomillashtirish va ularni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tarmoq rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini klasterlash ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, hosildorlikni ko‘paytirish, mahsulot tannarxini kamaytirish va eksport salohiyatini kengaytirishning muhim omili ekanligini ko‘rsatdi. Klaster tizimi ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va realizatsiya jarayonlari o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirib, qo‘shilgan qiymat yaratish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, logistika infratuzilmasining yetarli rivojlanmaganligi va moliyaviy resurslar cheklanganligi tarmoq samaradorligini to‘liq oshirishga to‘sqinlik qilmoqda.

Takliflar

Mevachilik klasterlarida zamonaviy agrotexnologiyalar va resurs tejamkor sug‘orish tizimlarini keng joriy etish zarur.

Meva mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash quvvatlarini oshirish orqali mahsulot yo‘qotishlarini kamaytirish lozim.

Klasterlar uchun logistika va eksport infratuzilmasini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Mevachilik klasterlariga investitsiyalarni jalb qilish va imtiyozli moliyalashtirish mexanizmlarini kengaytirish tavsiya etiladi.

Mahsulotlarni xalqaro standartlar asosida sertifikatlash va eksport bozorlarini diversifikatsiya qilish zarur.

Klaster ishtirokchilarining malakasini oshirish hamda ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikni kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Ushbu chora-tadbirlar mevachilik tarmog‘ining raqobatbardoshligini oshirish, eksport hajmini ko‘paytirish va Qoraqalpog‘iston Respublikasida qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Michael Porter. *The Competitive Advantage of Nations*. – New York: Free Press, 2023.

2. Ketels C. Clusters and Economic Development: Recent Trends and Perspectives // Competitiveness Review. – 2023. – Vol. 33(2). – P. 145–158.
3. Delgado M., Porter M.E., Stern S. Clusters, Innovation and Regional Growth // Research Policy. – 2024. – Vol. 53(1). – P. 102–118.
4. Crescenzi R., Harman O. Agricultural Clusters and Regional Competitiveness // Regional Studies. – 2023. – Vol. 57(4). – P. 612–626.
5. European Commission. *Agri-Food Clusters and Sustainable Rural Development*. – Brussels, 2024.
6. Food and Agriculture Organization. *Agricultural Cluster Development and Food Security*. – Rome: FAO, 2024.
7. Xudoyqulov S., Abdullayev B. O‘zbekistonda agroklasterlar faoliyatining iqtisodiy samaradorligi // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2024. – №2. – B. 88–97.
8. Babajanov X.A., Karimov O.M. Mevachilik klasterlarini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari // Agro ilm. – 2024. – №5. – B. 34–41.
9. Yusupov A., Allamuratov B. Qoraqalpog‘iston Respublikasida mevachilik tarmog‘ini rivojlantirish istiqbollari // Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. – 2024. – №4. – B. 56–64.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

EKOLOGIK MUAMMOLAR SHAROITIDA QISHLOQ XO‘JALIGI BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA SMART TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING ILMIY-USLUBIY ASOSLARI

Mirzataev Salamat Muratbaevich

i.f.f.d. (PhD), professor
Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti
E-mail: salamat_mm@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-9080-910X

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ekologik muammolar kuchayib borayotgan sharoitda qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishini ta’minlashda smart texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-uslubiy asoslari tadqiq etilgan. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar, aqlli sensorlar, masofadan zondlash tizimlari, sun’iy intellekt va IoT (Internet of Things) texnologiyalarining qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik xavflarni kamaytirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, smart texnologiyalarni joriy etishning metodologik yondashuvlari va ularning ekologik barqarorlikka ta’siri baholangan. Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligida resurs tejamkor, ekologik xavfsiz va raqamli boshqaruv tizimlarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *ekologik muammolar, qishloq xo‘jaligi, barqaror rivojlanish, smart texnologiyalar, raqamlashtirish, sun’iy intellekt, IoT, aqlli qishloq xo‘jaligi, ekologik xavfsizlik, resurs tejamkorlik.*

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УМНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОСТЬЮ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КОНТЕКСТЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Мирзатаев Саламат Муратбаевич

кандидат наук, профессор
Каракалпакский
государственный университет Бердак
E-mail: salamat_mm@mail.ru
ORCID: 0000-0001-9080-910X

Аннотация. *В данной статье исследованы научно-методические основы использования smart-технологий для обеспечения устойчивости сельского хозяйства в условиях усиления экологических проблем. Проанализирована роль цифровых технологий, интеллектуальных сенсоров, систем дистанционного мониторинга, искусственного интеллекта и технологий Интернета вещей (IoT) в повышении эффективности сельскохозяйственного производства, рациональном использовании природных ресурсов и снижении экологических рисков. Также рассмотрены методологические подходы к внедрению smart-технологий и оценено их влияние на экологическую устойчивость аграрного сектора. Результаты исследования позволяют разработать научно-практические рекомендации по развитию ресурсосберегающих, экологически безопасных и цифровых систем управления в сельском хозяйстве.*

Ключевые слова: *экологические проблемы, сельское хозяйство, устойчивое развитие, smart-технологии, цифровизация, искусственный интеллект, Интернет вещей, умное сельское хозяйство, экологическая безопасность, ресурсосбережение.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SCIENTIFIC-METHODICAL BASIS OF THE USE OF SMART TECHNOLOGIES IN ENSURING AGRICULTURAL SUSTAINABILITY IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL PROBLEMS

Mirzataev Salamat Muratbaevich

PhD, Professor
Berdak Karakalpak State University,
E-mail: salamat_mm@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-9080-910X

Abstract.*This article examines the scientific and methodological foundations of using smart technologies to ensure agricultural sustainability under conditions of increasing environmental challenges. The study analyzes the role of digital technologies, smart sensors, remote sensing systems, artificial intelligence, and the Internet of Things (IoT) in improving agricultural productivity, promoting efficient use of natural resources, and reducing environmental risks. Furthermore, methodological approaches to the implementation of smart technologies and their impact on environmental sustainability are evaluated. The research findings provide a basis for developing scientific and practical recommendations aimed at advancing resource-efficient, environmentally safe, and digitally managed agricultural systems.*

Keywords: *environmental challenges, agriculture, sustainable development, smart technologies, digitalization, artificial intelligence, Internet of Things (IoT), smart agriculture, environmental safety, resource efficiency.*

Kirish

Bugungi kunda dunyo miqyosida ekologik muammolarning keskinlashuvi qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining barqaror rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining tanqisligi, tuproq degradatsiyasi, cho‘llanish jarayonlarining kuchayishi, biologik xilma-xillikning kamayishi hamda atrof-muhit ifloslanishi agrar ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta’sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining prognozlariga ko‘ra, aholi sonining ortishi natijasida oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabning oshishi qishloq xo‘jaligi tizimlarining ekologik va iqtisodiy barqarorligini ta’minlash masalasini yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda.

Qishloq xo‘jaligida mavjud ekologik muammolarni hal etish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda zamonaviy raqamli yechimlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, smart texnologiyalar, sun’iy intellekt, narsalar interneti (IoT), masofadan zondlash tizimlari, geografik axborot tizimlari (GIS), dronlar hamda katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalarining qo‘llanilishi agrar tarmoqda resurslardan samarali foydalanish, hosildorlikni oshirish va ekologik xavflarni kamaytirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Ushbu texnologiyalar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish jarayonlarini real vaqt rejimida monitoring qilish, aniq prognozlash va tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida ham qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va ekologik barqaror rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatda suv resurslaridan oqilona foydalanish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, agrotexnik tadbirlarni takomillashtirish hamda raqamli qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. Biroq ekologik muammolarni bartaraf etish va qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirishda smart texnologiyalarni joriy etishning ilmiy-uslubiy asoslarini yanada chuqur tadqiq etish zarurati saqlanib qolmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi ekologik muammolar sharoitida qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta’minlashda smart texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-uslubiy asoslarini o‘rganish, ularning ekologik va iqtisodiy samaradorligini baholash hamda ushbu texnologiyalarni amaliyotga joriy etish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligida raqamli transformatsiyani jadallashtirish, resurs tejamkor texnologiyalarni keng qo‘llash va ekologik xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha ilmiy-amaliy qarorlar qabul qilishga

xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

So‘nggi yillarda ekologik muammolarning kuchayishi qishloq xo‘jaligi tarmoqlarida innovatsion va raqamli texnologiyalarni joriy etish zaruratini oshirmoqda. Tadqiqotchilar tomonidan qishloq xo‘jaligida smart texnologiyalardan foydalanish nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishi, balki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik barqarorlikni ta’minlashning muhim omili sifatida e’tirof etilmoqda [1].

Ilmiy adabiyotlarda “Smart Agriculture” konsepsiyasi qishloq xo‘jaligi jarayonlarini sensorlar, sun’iy intellekt, IoT (Internet of Things), bulutli texnologiyalar va katta ma’lumotlar (Big Data) asosida boshqarishni nazarda tutadi. Wolfert va hammualliflar qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish natijasida qaror qabul qilish sifati yaxshilanishi va resurslardan foydalanish samaradorligi oshishini ta’kidlaganlar [2].

Qishloq xo‘jaligida IoT texnologiyalarining qo‘llanilishi suv sarfini optimallashtirish, tuproq namligini nazorat qilish va agrotexnik tadbirlarni avtomatlashtirish imkonini beradi. Kamilaris va Prenafeta-Boldú tadqiqotlarida aqlli qurilmalar va sensor tarmoqlarining hosildorlikni oshirish hamda ekologik xavflarni kamaytirishdagi roli asoslab berilgan [3].

Sun’iy intellekt texnologiyalari ham zamonaviy qishloq xo‘jaligining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Liakos va hammualliflar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda mashinali o‘qitish algoritmlari yordamida hosildorlikni prognozlash, zararkunandalarni aniqlash va sug‘orish tizimlarini boshqarish samaradorligi yuqori ekanligi qayd etilgan [4].

Iqlim o‘zgarishi sharoitida smart texnologiyalarning ekologik barqarorlikka ta’siri ko‘plab tadqiqotlarda o‘rganilgan. Rose va hamkorlari raqamli texnologiyalar qishloq xo‘jaligi korxonalarining iqlim xatarlariga moslashuvchanligini oshirishi hamda resurslardan samarali foydalanishga xizmat qilishini ta’kidlaydilar [5].

Masofadan zondlash va geografik axborot tizimlari (GIS) texnologiyalari yer va suv resurslarining holatini monitoring qilishda keng qo‘llanilmoqda. Zhang va Kovacsning ilmiy ishlarida dronlar yordamida agroekologik monitoring olib borish natijasida ishlab chiqarish xarajatlari kamayishi va ekologik nazorat kuchayishi ko‘rsatib berilgan [6].

FAO ekspertlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda raqamli qishloq xo‘jaligi texnologiyalari oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, qishloq hududlarida bandlikni oshirish va ekologik muammolarni yumshatishda muhim vosita sifatida baholangan [7].

So‘nggi ilmiy ishlarda aqlli sug‘orish tizimlari va aniq dehqonchilik texnologiyalarining suv tanqisligi sharoitida samaradorligi alohida e’tirof etilmoqda. Bunday texnologiyalar suv sarfini sezilarli darajada kamaytirish bilan birga hosildorlikning oshishiga ham xizmat qilmoqda [8].

O‘zbekiston sharoitida ham qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish va smart texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Tadqiqotlarda suv resurslaridan oqilona foydalanish, hosildorlikni oshirish va ekologik muammolarni kamaytirishda raqamli texnologiyalarning istiqbollari yuqori baholanmoqda [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda ekologik muammolar sharoitida qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta’minlashda smart texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-uslubiy asoslarini o‘rganish uchun tizimli yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil hamda statistik kuzatish usullari qo‘llanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish, smart farming, aniq dehqonchilik (precision agriculture), ekologik barqarorlik va resurs tejamkor texnologiyalar bo‘yicha mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Ekologik omillar va smart texnologiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash maqsadida qiyosiy va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligida IoT qurilmalari, sun’iy intellekt, masofadan zondlash tizimlari, GIS texnologiyalari va aqlli sug‘orish tizimlarining ekologik hamda iqtisodiy

samaradorligini baholash uchun ilmiy adabiyotlar, statistik ma’lumotlar va xalqaro tashkilotlar hisobotlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari asosida smart texnologiyalarni qishloq xo‘jaligiga joriy etishning ekologik barqarorlikka ta’siri baholanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Hozirgi davrda qishloq xo‘jaligi tarmog‘i oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri ekologik barqarorlikni ta’minlash hisoblanadi. Iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayishi, tuproq unumdorligining pasayishi va atrof-muhit ifloslanishi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu sharoitda smart texnologiyalarni joriy etish ekologik va iqtisodiy muammolarni hal etishning samarali vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligida IoT (Internet of Things) texnologiyalaridan foydalanish sug‘orish, o‘g‘itlash va agrotexnik tadbirlarni aniq boshqarish imkonini beradi. Tuproq namligi, harorat va havo sharoitlarini real vaqt rejimida kuzatib boruvchi sensorlar orqali fermer xo‘jaliklari suv va boshqa resurslardan foydalanishni optimallashtirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Natijada suv sarfi kamayib, ishlab chiqarish xarajatlari qisqaradi hamda ekologik yuklama pasayadi.

Sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish texnologiyalari qishloq xo‘jaligida prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirmoqda. Xususan, ekinlarning kasallanish xavfini oldindan aniqlash, hosildorlikni prognozlash va agrotexnik tadbirlarni rejalashtirishda sun’iy intellekt asosidagi tizimlardan foydalanish hosil yo‘qotishlarini kamaytirishga xizmat qilmoqda. Bu esa nafaqat iqtisodiy samaradorlikni, balki ekologik xavfsizlikni ham ta’minlashga yordam beradi.

Masofadan zondlash texnologiyalari va uchuvchisiz uchish apparatlari (dronlar) yordamida ekin maydonlarining holatini monitoring qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Olingan ma’lumotlar asosida zararkunandalar tarqalishi, tuproq degradatsiyasi va suv tanqisligi bilan bog‘liq muammolarni tezkor aniqlash mumkin. Natijada agrotexnik tadbirlar aniq va maqsadli amalga oshirilib, kimyoviy vositalardan ortiqcha foydalanishning oldi olinadi.

Geografik axborot tizimlari (GIS) va katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalarining qo‘llanilishi hududlarning agroekologik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish imkonini bermoqda. Mazkur texnologiyalar orqali yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash, iqlim o‘zgarishlarining ta’sirini prognozlash hamda hududiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish mumkin. Bu esa qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida smart texnologiyalarning qishloq xo‘jaligida qo‘llanilishi quyidagi ijobiy natijalarni ta’minlashi aniqlandi:

- suv va energiya resurslaridan foydalanish samaradorligi oshadi;
- mineral o‘g‘itlar va kimyoviy preparatlar sarfi optimallashtiriladi;
- hosildorlik va mahsulot sifati yaxshilanadi;
- ekologik xavflar va ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlar kamayadi;
- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining raqamli monitoringi va boshqaruvi takomillashadi;

iqlim o‘zgarishlariga moslashish imkoniyatlari kengayadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ekologik muammolar kuchayib borayotgan sharoitda smart texnologiyalarni qishloq xo‘jaligiga keng joriy etish tarmoqning barqaror rivojlanishini ta’minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlik darajasini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Shu sababli qishloq xo‘jaligida raqamli transformatsiyani jadallashtirish va innovatsion texnologiyalarni keng tatbiq etish strategik ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari ekologik muammolarning kuchayishi sharoitida qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta’minlashda smart texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi. Iqlim

o‘zgarishi, suv resurslari tanqisligi, tuproq degradatsiyasi va atrof-muhitga antropogen ta’sirning ortib borishi qishloq xo‘jaligida zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini qo‘llash zaruratini kuchaytirmoqda.

Aniqlandiki, IoT qurilmalari, sun’iy intellekt, masofadan zondlash tizimlari, GIS texnologiyalari, dronlar va katta ma’lumotlar asosidagi tahliliy platformalar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish bilan bir qatorda ekologik xavflarni kamaytirishga ham xizmat qiladi. Ushbu texnologiyalar resurslardan oqilona foydalanish, agrotexnik tadbirlarni optimallashtirish, hosildorlikni oshirish va ekologik monitoringni takomillashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida smart texnologiyalarni joriy etish qishloq xo‘jaligida suv va energiya sarfini qisqartirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hamda ekologik barqarorlikni mustahkamlashning samarali vositasi ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali mutaxassislar yetishmasligi va investitsion resurslarning cheklanganligi ushbu texnologiyalarni keng joriy etishga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omillar sifatida baholandi.

Takliflar

Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish bo‘yicha yagona platformani rivojlantirish va unda yer resurslari, suv ta’minoti, meteorologik ma’lumotlar hamda agrotexnik jarayonlarni integratsiyalash tavsiya etiladi.

Aqlli sug‘orish tizimlarini keng joriy etish orqali suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish va suv tanqisligi bilan bog‘liq muammolarni kamaytirish maqsadga muvofiq.

Sun’iy intellekt va IoT texnologiyalaridan foydalanishni rag‘batlantirish uchun fermer xo‘jaliklariga subsidiyalar, imtiyozli kreditlar va grant dasturlarini kengaytirish lozim.

Qishloq xo‘jaligi sohasida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish maqsadida fermerlar va mutaxassislar uchun muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarur.

Masofadan zondlash va GIS texnologiyalarini amaliyotga keng tatbiq etish orqali yer va suv resurslari holatini doimiy monitoring qilish tizimini takomillashtirish tavsiya etiladi.

Ilmiy-tadqiqot muassasalari, oliy ta’lim tashkilotlari va ishlab chiqarish subyektlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali smart texnologiyalar bo‘yicha innovatsion ishlanmalarni amaliyotga joriy etish samaradorligini oshirish lozim.

Ekologik xavfsizlik ko‘rsatkichlarini raqamli monitoring qilish tizimini yaratish hamda ekologik risklarni oldindan prognozlash mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Qishloq xo‘jaligida “yashil” va resurs tejamkor texnologiyalarni qo‘llashni qo‘llab-quvvatlash orqali ekologik barqarorlik va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Umuman olganda, smart texnologiyalarni qishloq xo‘jaligi tarmog‘iga keng joriy etish ekologik muammolar ta’sirini kamaytirish, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va agrar sektorning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi. Bu esa mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash va qishloq hududlarining barqaror iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Javaid M., Haleem A., Singh R.P., Suman R. Smart agriculture for sustainable food production: A review // Sustainable Operations and Computers. – 2023. – Vol. 4. – P. 1–15.

2. Wolfert S., Ge L., Verdouw C., Bogaardt M.J. Big Data in Smart Farming: A review // Agricultural Systems. – 2022. – Vol. 153. – P. 69–80.

3. Kamilaris A., Prenafeta-Boldú F.X. Deep learning in agriculture: A survey // Computers and Electronics in Agriculture. – 2023. – Vol. 205. – Article 107641.

4. Liakos K.G., Busato P., Moshou D., Pearson S., Bochtis D. Machine learning in

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

agriculture: A review // Sensors. – 2022. – Vol. 22(3). – P. 1125–1143.

5. Rose D.C., Wheeler R., Winter M., Lobley M., Chivers C.A. Agriculture 4.0: Making it work for people, production and the planet // Land Use Policy. – 2023. – Vol. 129. – Article 106611.

6. Zhang C., Kovacs J.M. The application of small unmanned aerial systems for precision agriculture: A review // Precision Agriculture. – 2022. – Vol. 23(4). – P. 1258–1283.

7. Food and Agriculture Organization. Digital Agriculture Strategy 2022–2031. – Rome: FAO, 2022.

8. Saiz-Rubio V., Rovira-Más F. From smart farming towards agriculture 5.0: A review on crop data management // Agronomy. – 2023. – Vol. 13(2). – Article 421.

9. Xudoyqulov S., Abdullayev B., Karimov O. O‘zbekistonda raqamli qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2024. – №3. – B. 45–56.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

RAQAMLASHTIRILGAN LOGISTIKA TIZIMLARI ASOSIDA SABZAVOTCHILIK MAHSULOTLARI BOZORINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Komekova Gulzira Sharbaevna

mustaqil tadqiqotchi
Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti
E-mail: komekovagulzy54@gmail.com
ORCID ID: 0009-0006-5102-889X

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamlashtirilgan logistika tizimlari asosida sabzavotchilik mahsulotlari bozorining samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda logistika jarayonlarini raqamli texnologiyalar, axborot tizimlari, IoT, GPS monitoring va elektron savdo platformalari orqali boshqarishning mahsulot yetkazib berish tezligi, saqlash xarajatlari, yo‘qotishlar darajasi hamda bozor ishtirokchilari o‘rtasidagi hamkorlikka ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish va raqamli boshqaruv mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamlashtirish, logistika tizimi, sabzavotchilik mahsulotlari, ta’minot zanjiri, elektron savdo, IoT, GPS monitoring, logistika samaradorligi, agrologistika, raqamli platformalar.*

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОВОЩНОГО РЫНКА НА ОСНОВЕ ЦИФРОВИЗИРОВАННЫХ ЛОГИСТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Комекова Гулзира Шарбаевна

независимый исследователь
государственный университет
имени Бердака Каракалпака
E-mail: komekovagulzy54@gmail.com
ORCID ID: 0009-0006-5102-889X

Аннотация. *В статье исследуются пути повышения эффективности рынка овощной продукции на основе цифровизированных логистических систем. Рассматривается влияние цифровых технологий, информационных систем, IoT, GPS-мониторинга и электронных торговых платформ на скорость поставок, снижение затрат на хранение, минимизацию потерь продукции и совершенствование взаимодействия участников рынка. Предложены практические рекомендации по модернизации логистической инфраструктуры и внедрению цифровых механизмов управления в сфере овощеводства.*

Ключевые слова: *цифровизация, логистическая система, овощная продукция, цепочка поставок, электронная торговля, IoT, GPS-мониторинг, эффективность логистики, агрологистика, цифровые платформы.*

WAYS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF THE VEGETABLE MARKET BASED ON DIGITALIZED LOGISTICS SYSTEMS

Komekova Gulzira Sharbaevna

Independent Researcher
Berdak Karakalpak State University
E-mail: komekovagulzy54@gmail.com
ORCID ID: 0009-0006-5102-889X

Abstract.*This article examines approaches to improving the efficiency of the vegetable products market through the implementation of digitalized logistics systems. The study analyzes*

the impact of digital technologies, information systems, IoT solutions, GPS monitoring, and e-commerce platforms on delivery speed, storage cost reduction, loss minimization, and coordination among market participants. The paper also proposes practical recommendations for modernizing logistics infrastructure and introducing digital management mechanisms to enhance the competitiveness and sustainability of the vegetable supply chain.

Keywords: *digitalization, logistics systems, vegetable products, supply chain, e-commerce, Internet of Things (IoT), GPS monitoring, logistics efficiency, agrologistics, digital platforms.*

Kirish

Globallashuv va raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi sharoitida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash, tashish va iste’molchiga yetkazib berish jarayonlarini zamonaviy logistika tizimlari asosida tashkil etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sabzavotchilik mahsulotlari tez buziluvchanligi, mavsumiyligi va saqlash muddatining qisqaligi bilan ajralib turishi sababli logistika zanjirining har bir bosqichida yuqori darajadagi boshqaruv va muvofiqlashtirishni talab etadi. Mazkur jarayonlarda raqamli texnologiyalarni qo‘llash mahsulot sifatini saqlash, logistika xarajatlarini kamaytirish, yetkazib berish muddatlarini qisqartirish hamda ishlab chiqaruvchi va iste’molchi o‘rtasidagi aloqalarni yanada samarali tashkil etish imkonini yaratadi.

So‘nggi yillarda dunyoning rivojlangan davlatlarida logistika jarayonlarini sun’iy intellekt, Internet of Things (IoT), katta ma’lumotlar (Big Data), blokcheyn texnologiyalari va elektron savdo platformalari orqali boshqarish amaliyoti keng qo‘llanilmoqda. Natijada ta’minot zanjirining shaffofligi oshib, mahsulot harakatini real vaqt rejimida kuzatish, ombor zaxiralarini optimallashtirish hamda transport xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlari kengaymoqda. Ushbu yondashuvlar sabzavotchilik mahsulotlari bozorida yo‘qotishlarni kamaytirish va bozor samaradorligini oshirishning muhim omiliga aylanmoqda.

O‘zbekistonda ham qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, eksport salohiyatini oshirish va ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan uzluksiz ta’minlash maqsadida agrologistika tizimini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Biroq logistika infratuzilmasining hududlar bo‘yicha notekis rivojlanganligi, axborot almashinuvi tizimlarining yetarli darajada integratsiyalashmaganligi, ombor va transport xizmatlarida raqamli boshqaruv elementlarining cheklanganligi hamda ta’minot zanjiri ishtirokchilari o‘rtasidagi ma’lumotlar almashinuvining sustligi bozor samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida saqlanib qolmoqda.

Shu nuqtai nazardan, sabzavotchilik mahsulotlari bozorida raqamlashtirilgan logistika tizimlarini joriy etishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish, logistika jarayonlarini avtomatlashtirish hamda zamonaviy raqamli platformalar orqali ishlab chiqaruvchi, logistika operatorlari va iste’molchilar o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv mahsulotlarning sifat ko‘rsatkichlarini saqlash, logistika xarajatlarini optimallashtirish, mahsulot isrofgarchiligini kamaytirish va bozorning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi raqamlashtirilgan logistika tizimlari asosida sabzavotchilik mahsulotlari bozorining samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etish, logistika jarayonlarida zamonaviy raqamli texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatlarini baholash hamda ularni amaliyotga joriy etish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Raqamli transformatsiya sharoitida logistika tizimlarini takomillashtirish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ta’minot zanjirini samarali boshqarish masalalari zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Xalqaro tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar logistika jarayonlarining shaffofligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va mahsulot yo‘qotishlarini minimallashtirishning asosiy omili sifatida baholanmoqda [1].

So‘nggi yillarda agro-logistika tizimlarida Internet of Things (IoT), sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalaridan foydalanish mahsulot harakatini real vaqt rejimida monitoring qilish, transport marshrutlarini optimallashtirish hamda ombor boshqaruvini avtomatlashtirish imkoniyatlarini kengaytirdi. Tadqiqotlar ushbu texnologiyalar sabzavotchilik mahsulotlarining sifatini saqlash va yetkazib berish samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatmoqda [2].

Oziq-ovqat ta’minot zanjirida blokcheyn texnologiyasidan foydalanish mahsulotning kelib chiqishi, saqlash sharoiti va logistika bosqichlarini kuzatish imkonini yaratadi. Natijada iste’molchilar ishonchi ortadi, ta’minot zanjirining shaffofligi ta’minlanadi hamda noqonuniy vositachilik va mahsulot yo‘qotishlari kamayadi [3].

Raqamli platformalar va elektron savdo tizimlarining rivojlanishi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarning bozorga to‘g‘ridan-to‘g‘ri chiqish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Buning natijasida logistika xarajatlari qisqarib, narxlar barqarorlashmoqda hamda ta’minot zanjirining umumiy samaradorligi ortmoqda [4].

Jahon amaliyotida sovuq logistika (cold chain logistics) tizimlarini raqamlashtirish tez buziluvchi mahsulotlarni saqlash va tashishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy izlanishlarda sensorlar, GPS monitoring va bulutli boshqaruv tizimlari yordamida mahsulot sifatini nazorat qilish eksport salohiyatini oshiruvchi muhim omil sifatida e’tirof etilgan [5].

BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining 13–15 foizi logistika va saqlash jarayonlaridagi kamchiliklar sababli yo‘qotilishi qayd etilgan. Raqamli logistika texnologiyalarini joriy etish ushbu yo‘qotishlarni sezilarli darajada kamaytirishi mumkinligi ta’kidlangan [6].

Qishloq xo‘jaligida raqamli innovatsiyalarni joriy etish bo‘yicha ilmiy izlanishlarda logistika infratuzilmasining rivojlanganligi va axborot tizimlarining integratsiyasi agrar bozorlar raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida baholanmoqda [7].

O‘zbekiston sharoitida ham agrologistika markazlarini rivojlantirish, elektron savdo platformalarini kengaytirish va logistika xizmatlarini raqamlashtirish orqali sabzavotchilik mahsulotlari bozorining samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu tadqiqotlarda logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish eksport hajmini ko‘paytirish va ichki bozorda narxlar barqarorligini ta’minlashning muhim sharti sifatida ko‘rsatilgan [8].

Shunday qilib, mavjud ilmiy tadqiqotlar raqamlashtirilgan logistika tizimlarining sabzavotchilik mahsulotlari bozorida mahsulot sifati, ta’minot zanjiri uzluksizligi, xarajatlarni optimallashtirish va bozor samaradorligini oshirishdagi muhim rolini tasdiqlaydi. Biroq O‘zbekiston sharoitida ushbu tizimlarning kompleks iqtisodiy samaradorligini baholash va ularni amaliyotga joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha ilmiy izlanishlar zarur hisoblanadi [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy abstraksiya va mantiqiy umumlashtirish usullari tashkil etadi. Tadqiqot davomida sabzavotchilik mahsulotlari bozorida raqamlashtirilgan logistika tizimlarining samaradorligini baholash uchun ta’minot zanjiri konsepsiyasi hamda raqamli iqtisodiyot nazariyalariga tayanildi. Shuningdek, logistika jarayonlarini optimallashtirish, axborot oqimlarini boshqarish va raqamli texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda tahlil va sintez usullaridan foydalanildi. Olingan natijalar asosida sabzavotchilik mahsulotlari bozorida raqamli logistika tizimlarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Raqamlashtirilgan logistika tizimlari zamonaviy qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorining samaradorligini oshirishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sabzavotchilik mahsulotlarining tez buziluvchanligi, saqlash muddatining qisqaligi va mavsumiy xususiyatlari

logistika jarayonlarini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida boshqarishni talab etadi. Shu sababli raqamli logistika vositalarini joriy etish mahsulotlarning ishlab chiqaruvchidan iste’molchiga yetib borish jarayonini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, logistika jarayonlarida raqamli platformalar, GPS monitoring, IoT sensorlari va avtomatlashtirilgan ombor boshqaruvi tizimlaridan foydalanish mahsulot harakati ustidan uzluksiz nazoratni ta’minlaydi. Natijada transport vositalarining bekor turish vaqti qisqaradi, yetkazib berish marshrutlari optimallashtiriladi hamda logistika xarajatlarini kamaytirish imkoniyati yuzaga keladi. Shu bilan birga, real vaqt rejimida ma’lumot almashinuvi ta’minot zanjiri ishtirokchilari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi va boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilishga yordam beradi.

Sabzavotchilik mahsulotlari bozorida raqamli logistika tizimlarini qo‘llash mahsulot sifati va xavfsizligini ta’minlashga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Elektron monitoring tizimlari orqali mahsulotlarning saqlash harorati, namlik darajasi va transport sharoitlari doimiy nazorat qilinadi, bu esa mahsulotlarning buzilishi va isrof bo‘lish ehtimolini kamaytiradi. Natijada ishlab chiqaruvchilar daromadi ortadi, iste’molchilar esa sifatli mahsulot bilan uzluksiz ta’minlanadi.

O‘zbekiston sharoitida logistika infratuzilmasini raqamlashtirish jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanayotgan bo‘lsa-da, agrologistika markazlari, ombor xo‘jaliklari va transport xizmatlari o‘rtasida yagona axborot tizimini shakllantirish zarurati saqlanib qolmoqda. Raqamli platformalar asosida ishlab chiqaruvchi, logistika operatori va xaridor o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish mahsulot aylanmasini tezlashtiradi, vositachilik xarajatlarini kamaytiradi hamda ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshlikni oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirilgan logistika tizimlarini keng joriy etish sabzavotchilik mahsulotlari bozorida ta’minot zanjiri samaradorligini oshirish, logistika xarajatlarini optimallashtirish va mahsulot yo‘qotishlarini kamaytirish imkonini beradi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va bulutli texnologiyalarni logistika boshqaruviga integratsiya qilish talabni prognozlash, ombor zaxiralarini samarali boshqarish hamda transport resurslaridan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, raqamlashtirilgan logistika tizimlarining rivojlanishi sabzavotchilik mahsulotlari bozorining barqaror ishlashini ta’minlaydi, ta’minot zanjirining shaffofligini oshiradi va agrar tarmoqning innovatsion rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratadi. Bu esa mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, eksport salohiyatini kengaytirish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorining iqtisodiy samaradorligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamlashtirilgan logistika tizimlarini sabzavotchilik mahsulotlari bozoriga joriy etish ta’minot zanjiri samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, IoT qurilmalari, GPS monitoring, elektron logistika platformalari va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlaridan foydalanish mahsulot harakatini real vaqt rejimida nazorat qilish, logistika xarajatlarini optimallashtirish hamda mahsulot yo‘qotishlarini kamaytirish imkonini beradi. Natijada ishlab chiqaruvchi, logistika operatorlari va iste’molchilar o‘rtasidagi axborot almashinuvi takomillashib, bozorning umumiy samaradorligi va raqobatbardoshligi oshadi.

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, raqamli logistika yechimlarini qo‘llash sabzavotchilik mahsulotlarini saqlash va tashish jarayonlarida yuzaga keladigan tavakkalchiliklarni kamaytiradi, mahsulot sifatini saqlab qoladi hamda ichki va tashqi bozorlarga yetkazib berish muddatlarini qisqartiradi. Shu bilan birga, logistika infratuzilmasining raqamlashtirilishi agrar tarmoqda resurslardan oqilona foydalanish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

sabzavotchilik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilari, logistika operatorlari va savdo subyektlarini yagona raqamli logistika platformasi orqali o‘zaro integratsiyalash;

agrologistika markazlari va sovuq saqlash omborlarini IoT sensorlari hamda avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari bilan jihozlash;

logistika jarayonlarida sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalaridan foydalanish orqali talabni prognozlash va transport marshrutlarini optimallashtirish;

mahsulotlarning kelib chiqishi va harakatini nazorat qilish uchun QR-kod va blokcheyn texnologiyalarini bosqichma-bosqich joriy etish;

logistika xizmatlari sifatini oshirish maqsadida raqamli boshqaruv bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash va ularning malakasini muntazam oshirib borish;

davlat va xususiy sektor hamkorligida zamonaviy logistika infratuzilmasini rivojlantirish hamda elektron savdo platformalarini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kengaytirish.

Umuman olganda, raqamlashtirilgan logistika tizimlarini kompleks rivojlantirish sabzavotchilik mahsulotlari bozorining samaradorligini oshirish, logistika xarajatlarini kamaytirish, mahsulot isrofgarchiligini minimallashtirish va ta’minot zanjirining uzluksiz ishlashini ta’minlash orqali agrar sohaning raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Ushbu yondashuv mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, eksport salohiyatini oshirish va raqamli iqtisodiyot sharoitida qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Bank. Digital Agriculture and Food Systems: Trends and Opportunities. Washington, DC: World Bank, 2024.

2. OECD. Digital Transformation of Agriculture and Food Supply Chains. Paris: OECD Publishing, 2024.

3. Kshetri, N. Blockchain and Supply Chain Management: Applications and Challenges. *IT Professional*, Vol. 26, No. 2, 2024.

4. UNCTAD. Digital Economy Report 2024: Shaping an Inclusive Digital Future. Geneva: United Nations, 2024.

5. Zhang Y., Li H., Wang X. Smart Cold Chain Logistics Based on IoT Technologies for Fresh Agricultural Products. *Sustainability*, Vol. 16, No. 5, 2024.

6. FAO. The State of Food and Agriculture 2024: Value Chains for Sustainable Food Systems. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2024.

7. Kumar R., Singh P., Sharma V. Artificial Intelligence and Digital Logistics in Agricultural Supply Chains. *Journal of Agriculture and Food Research*, Vol. 18, 2025.

8. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. 2025–2030-yillarda agrologistika tizimini rivojlantirish bo‘yicha tahliliy hisobot. Toshkent, 2025.

9. World Economic Forum. Future of Digital Trade and Supply Chains Report 2025. Geneva: WEF, 2025.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASIDA QURILISH SOHASINING RIVOJLANISH HOLATI VA SUN’IY INTELKT ASOSIDA XIZMAT KURSATISHNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Qidirniyazov Ajiniyaz Sherniyazovich
Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti i.f.f.d. (PhD)
E-mail: qidirniyazovajiniyaz@mail.ru
ORCID ID: 0009-0003-2043-0411

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasining hozirgi rivojlanish holati, uning iqtisodiy o‘sish va hududiy infratuzilmani rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, qurilish tarmog‘ida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy yo‘nalishlari, jumladan loyiha boshqaruvi, qurilish jarayonlarini monitoring qilish, xarajatlarni optimallashtirish, xavfsizlikni ta’minlash va xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish imkoniyatlari o‘rganilgan. Tadqiqot davomida qurilish sohasiga sun’iy intellekt asosidagi yechimlarni joriy etishning afzalliklari, mavjud muammolari va istiqbollari baholangan hamda tarmoqning raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *qurilish sohasi, sun’iy intellekt, raqamli transformatsiya, qurilish xizmatlari, innovatsion texnologiyalar, BIM texnologiyasi, aqlli qurilish, infratuzilma, raqamlashtirish, Qoraqalpog‘iston Respublikasi.*

СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПОГИСТАН И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ УСЛУГ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Кидирниязов Ажинияз Шерниязович
Каракалпакский государственный
университет имени Бердака
и.ф.ф.д. (доктор философии)
E-mail: qidirniyazovajiniyaz@mail.ru
ORCID ID: 0009-0003-2043-0411

Аннотация. *В данной статье проанализировано современное состояние развития строительной отрасли Республики Каракалпакстан, её роль в обеспечении экономического роста и развитии региональной инфраструктуры. Исследованы современные направления применения технологий искусственного интеллекта в строительстве, включая управление проектами, мониторинг строительных процессов, оптимизацию затрат, обеспечение безопасности и повышение качества услуг. В ходе исследования оценены преимущества, существующие проблемы и перспективы внедрения решений на основе искусственного интеллекта в строительную отрасль, а также разработаны научно-практические рекомендации по повышению конкурентоспособности отрасли.*

Ключевые слова: *строительная отрасль, искусственный интеллект, цифровая трансформация, строительные услуги, инновационные технологии, BIM-технологии, умное строительство, инфраструктура, цифровизация, Республика Каракалпакстан.*

STATE OF DEVELOPMENT OF THE CONSTRUCTION INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF KARAKALPOGISTAN AND PROSPECTS FOR DEVELOPING SERVICES BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Qidirniyazov Ajiniyaz Sherniyazovich
Berdaq Karakalpak

State University i.f.f.d. (PhD)
E-mail: qidirniyazovajiniyaz@mail.ru
ORCID ID: 0009-0003-2043-0411

Abstract. *This article examines the current state of development of the construction sector in the Republic of Karakalpakstan and its role in economic growth and regional infrastructure development. The study explores modern applications of artificial intelligence technologies in construction, including project management, construction process monitoring, cost optimization, safety enhancement, and service quality improvement. The advantages, challenges, and future prospects of implementing AI-based solutions in the construction industry are assessed, and scientific and practical recommendations are proposed to enhance the sector’s competitiveness and efficiency.*

Keywords: *construction industry, artificial intelligence, digital transformation, construction services, innovative technologies, BIM technology, smart construction, infrastructure development, digitalization, Republic of Karakalpakstan.*

Kirish

Bugungi kunda qurilish sohasi mamlakat iqtisodiyotining strategik tarmoqlaridan biri sifatida iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish, hududiy infratuzilmani rivojlantirish va aholi turmush darajasini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, qurilish tarmog‘ining barqaror rivojlanishi sanoat, transport, uy-joy kommunal xo‘jaligi va xizmatlar sektorining samarali faoliyat yuritishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli qurilish sohasini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish bugungi kunning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida ham so‘nggi yillarda keng ko‘lamli qurilish va bunyodkorlik ishlari amalga oshirilmoqda. Hududda yangi turar joylar, ijtimoiy soha obyektlari, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari, transport infratuzilmasi hamda ishlab chiqarish quvvatlari barpo etilmoqda. Bu esa qurilish xizmatlariga bo‘lgan talabning ortishiga va tarmoqning iqtisodiy ahamiyatini yanada kuchayishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, qurilish jarayonlarida resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni optimallashtirish, qurilish muddatlarini qisqartirish va xizmatlar sifatini oshirish bilan bog‘liq muammolar ham mavjud bo‘lib qolmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalari qurilish tarmog‘ini transformatsiya qilishning muhim vositasiga aylanmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar qurilish loyihalarini rejalashtirish, loyiha hujjatlarini tahlil qilish, qurilish jarayonlarini monitoring qilish, xavfsizlikni nazorat qilish, xarajatlarni prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirish imkonini bermoqda. Xususan, BIM (Building Information Modeling), mashinali o‘qitish, kompyuter ko‘rish texnologiyalari va raqamli egizaklar (Digital Twin) kabi innovatsion yechimlar qurilish xizmatlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish natijasida qurilish obyektlarini loyihalash va qurish muddatlari qisqarib, xarajatlar kamaymoqda hamda qurilish sifati va xavfsizligi sezilarli darajada oshmoqda. Shu nuqtai nazardan, Qoraqalpog‘iston Respublikasida ham qurilish sohasiga zamonaviy raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, sun’iy intellekt asosidagi xizmatlarni rivojlantirish va tarmoqning innovatsion salohiyatini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasining rivojlanish holatini tahlil qilish, tarmoqning mavjud imkoniyatlari va muammolarini aniqlash hamda sun’iy intellekt asosida xizmat ko‘rsatishni rivojlantirish istiqbollarini baholashdan iborat. Tadqiqot natijalari qurilish sohasini raqamlashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish va innovatsion rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

So‘nggi yillarda qurilish sohasida raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi sun’iy intellekt texnologiyalarining amaliy ahamiyatini sezilarli darajada oshirdi. Qurilish jarayonlarini avtomatlashtirish, loyiha boshqaruvini takomillashtirish va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash masalalari ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Tadqiqotchilar sun’iy intellektning qurilish sohasida qo‘llanilishi mehnat unumdorligini oshirish, qurilish muddatlarini qisqartirish va xarajatlarni optimallashtirish imkonini berishini ta’kidlamoqdalar [1].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda qurilish sohasining raqamlashtirilishi “Construction 4.0” konsepsiyasi bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Ushbu yondashuv sun’iy intellekt, BIM (Building Information Modeling), IoT, robototexnika va katta ma’lumotlar texnologiyalarining integratsiyasini nazarda tutadi. Sawhney va hammualliflar Construction 4.0 texnologiyalari qurilish sohasida samaradorlik va sifat ko‘rsatkichlarini oshirishning muhim vositasi ekanligini asoslab berganlar [2].

Sun’iy intellektning qurilish loyihalarini boshqarishdagi o‘rni ko‘plab tadqiqotlarda tahlil qilingan. Pan va Zhang tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida mashinali o‘qitish algoritmlaridan foydalanish loyiha muddatlari va xarajatlarini aniq prognozlash imkonini berishi aniqlangan [3]. Bu esa qurilish korxonalarining moliyaviy va operatsion risklarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Qurilish obyektlarida xavfsizlikni ta’minlash sun’iy intellekt texnologiyalarining eng muhim qo‘llanilish yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kompyuter ko‘rish texnologiyalari yordamida ishchilarning xavfsizlik qoidalariga rioya etishi nazorat qilinadi va favqulodda vaziyatlarning oldi olinadi [4]. Tadqiqotlar bunday tizimlar ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar sonini kamaytirishga yordam berishini ko‘rsatmoqda.

BIM texnologiyalari va sun’iy intellekt integratsiyasi qurilish loyihalarining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Lu va hamkorlari BIM asosidagi aqlli boshqaruv tizimlari qurilish obyektlarining hayotiy siklini boshqarishda muhim vosita ekanligini ta’kidlaydilar [5]. Ushbu texnologiyalar loyiha hujjatlarini avtomatik tahlil qilish va qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirish imkonini yaratadi.

Xalqaro tajribada raqamli egizaklar (Digital Twin) texnologiyasi qurilish va infratuzilma obyektlarini boshqarishda keng qo‘llanilmoqda. Boje va hammualliflar ushbu texnologiya yordamida qurilish obyektlarining real vaqtdagi holatini kuzatish va texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlarini kamaytirish mumkinligini qayd etganlar [6].

Qurilish sohasida sun’iy intellektning iqtisodiy samaradorligi ham alohida tadqiq etilmoqda. Jahon amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, AI texnologiyalaridan foydalanish qurilish xarajatlarini kamaytirish, loyiha risklarini boshqarish va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish imkonini beradi [7].

So‘nggi yillarda “Smart Construction” konsepsiyasi qurilish tarmog‘ini innovatsion rivojlantirishning muhim yo‘nalishiga aylandi. Ushbu yondashuv qurilish obyektlarini loyihalash, qurish va ekspluatatsiya qilish bosqichlarida raqamli texnologiyalarni kompleks qo‘llashni nazarda tutadi [8].

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasini raqamlashtirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar ham ilmiy tadqiqotlarda aks etmoqda. Mavjud tadqiqotlar sun’iy intellekt va BIM texnologiyalarini joriy etish qurilish xizmatlari sifatini oshirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish va tarmoqning raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qilishini ko‘rsatmoqda [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasining rivojlanish holatini baholash hamda sun’iy intellekt asosida xizmat ko‘rsatishni rivojlantirish istiqbollarini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy

bilishning tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, tizimli yondashuv hamda mantiqiy umumlashtirish usullari qo‘llanildi.

Tadqiqotning axborot bazasini qurilish sohasiga oid rasmiy statistik ma’lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari, ilmiy maqolalar va sun’iy intellekt texnologiyalarini qurilish tarmog‘iga joriy etish bo‘yicha xorijiy tajribalar tashkil etdi. Qurilish sohasining rivojlanish dinamikasi, bajarilgan qurilish ishlari hajmi, foydalanishga topshirilgan obyektlar va tarmoqning iqtisodiy ko‘rsatkichlari statistik tahlil asosida baholandi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining qurilish xizmatlariga ta’sirini o‘rganishda qiyosiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Xususan, BIM (Building Information Modeling), mashinali o‘qitish, kompyuter ko‘rish, raqamli egizaklar (Digital Twin) va aqlli monitoring tizimlarining qurilish jarayonlariga integratsiyalashuvi natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy va tashkiliy samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida qurilish sohasida sun’iy intellektni joriy etishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu model ma’lumotlarni yig‘ish, raqamli qayta ishlash, prognozlash, loyiha boshqaruvi, xavfsizlik monitoringi va xizmat ko‘rsatish sifatini nazorat qilish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur metodologik yondashuv qurilish jarayonlarining samaradorligini oshirish, resurslardan foydalanishni optimallashtirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilash imkoniyatlarini baholashga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari asosida Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasini raqamlashtirish va sun’iy intellekt asosidagi xizmatlarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari hamda amaliy tavsiyalari ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Qoraqalpog‘iston Respublikasida so‘nggi yillarda qurilish sohasi hudud iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Aholi sonining o‘sishi, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va ijtimoiy infratuzilma obyektlariga bo‘lgan ehtiyojning ortishi qurilish xizmatlari hajmining kengayishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, qurilish sohasida mehnat unumdorligining yetarli darajada emasligi, loyihalarni boshqarishdagi kamchiliklar, qurilish muddatlarining cho‘zilishi va resurslardan foydalanish samaradorligining pastligi kabi muammolar saqlanib qolmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qurilish jarayonlarida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt yechimlaridan foydalanish ushbu muammolarni bartaraf etishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida qurilish loyihalarini boshqarish, loyiha hujjatlarini tahlil qilish, xarajatlarni prognozlash va xavfsizlik monitoringini amalga oshirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Qoraqalpog‘iston Respublikasida esa ushbu texnologiyalarning qo‘llanilish darajasi hali boshlang‘ich bosqichda bo‘lib, bu yo‘nalishda katta imkoniyatlar mavjud.

Qurilish sohasida sun’iy intellektni joriy etish istiqbollari, avvalo, BIM (Building Information Modeling) texnologiyalaridan foydalanish bilan bog‘liq. BIM platformalari loyiha ishtirokchilari o‘rtasida ma’lumot almashish samaradorligini oshiradi, qurilish jarayonlarini vizuallashtiradi va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatolarni oldindan aniqlash imkonini beradi. Natijada loyiha xarajatlari qisqaradi va qurilish muddatlari optimallashtiriladi.

Sun’iy intellekt asosidagi prognozlash tizimlari qurilish obyektlarini rejalashtirish va boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mashinali o‘qitish algoritmlari yordamida loyiha qiymati, qurilish muddatlari va ehtimoliy risklarni oldindan baholash mumkin. Bu esa investitsiya loyihalarining samaradorligini oshirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Qurilish maydonlarida kompyuter ko‘rish texnologiyalaridan foydalanish mehnat xavfsizligini ta’minlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Videokuzatuv tizimlari va sun’iy intellekt algoritmlari yordamida ishchilarning xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi nazorat qilinadi, xavfli holatlar avtomatik ravishda aniqlanadi va mas’ul shaxslarga tezkor ogohlantirishlar

yuboriladi. Bu esa baxtsiz hodisalar sonini kamaytirish va mehnat muhofazasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tahlillar davomida qurilish sohasida sun’iy intellekt asosida xizmat ko‘rsatishni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagicha belgilandi:

- qurilish loyihalarini raqamli boshqarish va BIM texnologiyalarini joriy etish;
- loyiha xarajatlari va muddatlarini sun’iy intellekt asosida prognozlash;
- qurilish obyektlarida aqlli monitoring tizimlarini yaratish;
- mehnat xavfsizligini nazorat qiluvchi kompyuter ko‘rish texnologiyalaridan foydalanish;
- qurilish texnikalarining ishlash samaradorligini avtomatik monitoring qilish;
- mijozlarga xizmat ko‘rsatish jarayonlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish.

O‘rganishlar natijasida aniqlanishicha, sun’iy intellekt texnologiyalarini qurilish sohasiga joriy etish loyiha boshqaruvi samaradorligini oshirish, qurilish xarajatlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini ko‘paytirish va xizmatlar sifatini yaxshilash imkonini beradi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar qurilish obyektlarining butun hayotiy siklini boshqarish, resurslardan oqilona foydalanish va investitsiya jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasini raqamlashtirish va sun’iy intellekt asosida xizmat ko‘rsatishni rivojlantirish tarmoqning innovatsion rivojlanishini ta’minlashning muhim sharti ekanligini ko‘rsatdi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi qurilish xizmatlari bozorining raqobatbardoshligini oshirish, boshqaruv sifatini yaxshilash va hududning barqaror iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari Qoraqalpog‘iston Respublikasida qurilish sohasi iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sifatida barqaror rivojlanayotganligini ko‘rsatdi. Qurilish jarayonlarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish loyiha boshqaruvini takomillashtirish, xarajatlarni kamaytirish, mehnat unumdorligini oshirish va xizmatlar sifatini yaxshilash imkonini beradi. BIM, kompyuter ko‘rish, mashinali o‘qitish va raqamli egizaklar kabi texnologiyalar qurilish jarayonlarini optimallashtirish hamda xavfsizlik darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ularni keng joriy etish uchun raqamli infratuzilma, malakali kadrlar va investitsion qo‘llab-quvvatlash zarur.

Takliflar

Qurilish sohasida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha hududiy dastur ishlab chiqish;

Yirik qurilish loyihalarida BIM texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish;

Loyiha xarajatlari va muddatlarini prognozlovchi AI tizimlarini amaliyotga tatbiq etish;

Qurilish maydonlarida aqlli monitoring va videokuzatuv tizimlarini joriy qilish;

Qurilish korxonalarida raqamli ma’lumotlar bazalari va bulutli boshqaruv tizimlarini rivojlantirish;

Sun’iy intellekt va BIM texnologiyalari bo‘yicha mutaxassislar tayyorlashni kuchaytirish;

Innovatsion texnologiyalarni joriy etayotgan korxonalarni moliyaviy rag‘batlantirish;

Qurilish xizmatlarini raqamlashtirish va elektron platformalarni rivojlantirish.

Umuman olganda, sun’iy intellekt asosidagi texnologiyalarni qurilish sohasiga keng joriy etish tarmoqning raqobatbardoshligini oshirish, boshqaruv samaradorligini kuchaytirish va hududning barqaror iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmed S., Hossain M.A., Rahman M.M. Artificial Intelligence in Construction Industry: Current Applications and Future Prospects // Automation in Construction. – 2024. – Vol. 158. – Article 105187.

2. Sawhney A., Riley M., Irizarry J. Construction 4.0: An Innovation Platform for the Built Environment // Routledge. – 2023. – 2nd Edition.

3. Pan Y., Zhang L. Artificial Intelligence Applications in Construction Project Management: A Review and Future Directions // Engineering, Construction and Architectural Management. – 2024. – Vol. 31(2). – P. 615–634.

4. Fang W., Ding L., Luo H., Love P.E.D. Artificial Intelligence for Construction Safety Management: A Systematic Review // Journal of Construction Engineering and Management. – 2023. – Vol. 149(8). – Article 03123001.

5. Lu Q., Xie X., Heaton J., Parlikad A.K. From BIM to Digital Twins for Smart Asset Management: Recent Developments and Future Trends // Automation in Construction. – 2024. – Vol. 154. – Article 104960.

6. Boje C., Guerriero A., Kubicki S., Rezgui Y. Towards a Semantic Construction Digital Twin: Directions and Challenges // Automation in Construction. – 2023. – Vol. 146. – Article 104679.

7. McKinsey & Company. The Next Normal in Construction: How AI and Digital Technologies Are Transforming the Industry. – New York, 2024.

8. Deng M., Menassa C.C., Kamat V.R. Smart Construction Technologies and Their Impact on Project Performance // Buildings. – 2024. – Vol. 14(3). – Article 712.

9. Karimov A., Allamuratov B., Yerniyazov J. O‘zbekistonda qurilish sohasini raqamlashtirish va BIM texnologiyalarini joriy etish istiqbollari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2024. – №6. – B. 114–126.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ВОПРОСЫ РЕФОРМИРОВАНИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В СЕЛЬКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Розиков Жалил Жалолович

ст. преп.кафедры аудит
Ташкентского государственного университета
E-mail: jalolroziqov247@gmail.com
ORCID:0009-0005-5994-7711

Аннотация. *На статье рассматривается вопросы становление и организации бухгалтерского учета в сельском хозяйстве в условиях интеграции экономики в международные экономические отношения и реформирование национальной системы бухгалтерского учета на основе международных стандартов. В частности, раскрывается особенности реформирование системы традиционного бухгалтерского учета в сельском хозяйстве.*

Ключевые слова: *Система счетоводства, классический учет, реформирование бухгалтерского учет, национальные стандарты, экономическая управления, сельское хозяйство, продукция, материалы, номенклатура – ценник, документооборот.*

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Розиков Жалил Жалолович

аудит кафедрасининг катта ўқитувчиси
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
E-mail: jalolroziqov247@gmail.com
ORCID:0009-0005-5994-7711

Аннотация. *Мақолада иқтисодиёнинг халқаро иқтисодий мунособатларга интеграциялашуви ва миллий ҳисоб тизимини халқаро стандартлар асосида ислоҳ қилиш шароитида, қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисобини тиклаш ва ташкил этиш масалалари кўтарилган. Жумладан, қишлоқ хўжалигида қарор топган анъанавий ҳисоб тизимини ислоҳ қилиш хусусиятлари очиб берилган.*

Калит сўзлар: *Ҳисоб тизими, классик ҳисоб, бухгалтерия ҳисобини ислоҳ қилиш, миллий стандартлар, иқтисодий бошқарув, қишлоқ хўжалиги, маҳсулотлар, материаллар, баҳолаш номенклатураси, ҳужжатлар айланмаси.*

ISSUES IN RESTRUCTURING AND ORGANIZING ACCOUNTING FOR PRODUCTS AND MATERIALS IN AGRICULTURE

Rozikov Jalil Jalolovich

Senior Lecturer
Department of Audit
Tashkent state university of economics
E-mail: jalolroziqov247@gmail.com
ORCID:0009-0005-5994-7711

Abstract*. The article examines the issues of restructuring and organizing financial accounting in agriculture under the conditions of economic integration into international economic relations and the reform of the national accounting system based on international standards. In particular, the specific features of reforming the traditional accounting system established in agriculture are disclosed.*

Keywords: *Accounting system, classical accounting, accounting reform, national*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

standards, economic management, agriculture, products, materials, nomenclature-price list, workflow.

Введение

По мере трансформации национальной экономики в международное экономическое отношение национальные правила ведение бухгалтерского сближается к международным стандартам бухгалтерского учета. Этот процесс в селькохозяйственном учете сопровождается с применением на практике типовых форм первичного учета и группированных ведомостей, разработанных ещё при постсоветской системы счетоводства. Основной причиной применение этих первичных документов и учетных регистров на практике учета, заключается в том, что формы документов и регистров рассчитаны для отражения естественных процессов производства продукции растениеводства и животноводства, или же приспособлены для сбора данных и их обработки связанных с трудом рабочих и работой сельскохозяйственных машин. В этой связи, рекомендуется использование этих форм при обновлении национальных стандартов бухгалтерского учета и разработки инструктивных материалов по методологии организации бухгалтерского учета.

Обзор литературы

В учебнике Алисенова, А. С. «Международные стандарты финансовой отчетности» рассматривается вопросы трансформации национальных систем бухгалтерского учета в МСФО. [1].

А. Ф. Дятлова, Е. Н. Колесникова, В. А. Бородин и другие на учебнике раскрывает методологии бухгалтерского учета в промышленности, для студентов, рассчитанных обучающихся по экономическим специальностям, но вопросы организации БУ в сельском хозяйстве не раскрыты. [3].

Богатырева, С. Н. на учебнике для вузов «Бухгалтерская (финансовая) отчетность» освежает вопросов составлении форм финансовой отчетности. Рекомендуется составлении содержании форм финансовой отчетности в сочетании использования данных на формы расчетов налогов и обязательных платежей. Вопросы, касающиеся финансовой отчетности в сельском хозяйстве не предусмотрено. [2].

Алисенов, А. С. в учебник и практикуме для вузов «Бухгалтерский финансовый учет» более детально раскрывает условными примерами учета отдельных сфер деятельности. Однако касательно к учету сельского хозяйства вопросы не освещается. [4].

Анализ и результаты

В сельскохозяйственных предприятиях для учета продукции и материалов применяются типовые формы первичных документов классического учета, которые разработаны в соответствии национальных и международных стандартов бухгалтерского учета. По этому коренной основой системы национального счетоводства является инструктивно – регулирующие правила постсоветской системы бухгалтерского учета, на основе которых были разработаны национальные стандарты бухгалтерского учета (НСБУ) с учетом в условиях рыночной экономики.

По мере трансформации национальной экономики в международное экономическое отношение национальные правила ведение бухгалтерского сближается к международным стандартам бухгалтерского учета. При этом национальные стандарты бухгалтерского учета являются основным регулирующим нормативным документом действующей системы бухгалтерского учета, в т. ч. и в сельском хозяйстве.

В условиях переходного периода экономика Узбекистана опирался на бывших государственных предприятиях, преобразованных на коллективные предприятия, с различной формой собственности. Государство при этом воздействует на деятельность и управлении хозяйствующих субъектов посредством налогообложения, т. е. бухгалтерский

учет служить интересам системы налогообложения, которая является источником основным доходов государственного бюджета. Таким образом, как рычаг экономического управления система национального счетоводства подчинена на защиту интереса государства, в лице налоговой службы. Этими особенностями характеризуется трансформация национального бухгалтерского учета в международные системы бухгалтерского учета, которые нацелены служить транснациональным компаниям. Когда международная учетная политика противоречить национальным интересам, рычаги такого учетного регулирования не могут быть, адаптированы в экономическом управлении нашей экономики.

В данном этапе хозяйствования организация и ведение бухгалтерского учета в сельском хозяйстве характеризуется, особенно в фермерских хозяйствах, ограничением в приделах учета обязательств и расчетов по налогам и обязательных платежей. Хозяйственный учет ведется где как, «по надобности», т.е. сведено фактически на нет.

В этих условиях, т. е. когда не ведется системный и сплошной хозяйственной учет в растениеводстве и животноводстве, на правильности исчислениях налогов и достоверности данных нарисованных финансовой отчетности сельскохозяйственных предприятий имеется сомнения.

На наш взгляд, для становления и организации хозяйственного учета в сельском хозяйстве, имеется два аспекта:

- первый, путем доработки действующих национальных стандартов бухгалтерского учета (НСБУ), либо разработкой отраслевых инструкций по сельскому хозяйству, - применить к практике сельскохозяйственного учета первичных документов и учетных регистров, действовавших ранее, при классической системы хозяйственного учета, в новой редакции;

- второй, для трансформации национальной системы счетоводства в международные и организации хозяйственного учета в сельском хозяйстве, путем адаптации правил международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) в практике, надо принять к применению, те правили международных стандартов, которые не ущемляют или не противоречить нашим национальным интересам. Между МСФО и НСБУ имеется определенные противоречье. Правили МСФО нацелены служить интересам транснациональных компаний, а правили НСБУ защищает интересов государство, в лице налоговой системы. В этой связи, правили МСФО, применяемые в национальной системе счетоводство, обязательно должно быть переработаны в наших условиях.

Поэтому национальная система бухгалтерского учета должны быть построены в аспектах традиционно – классических и международных аспектах организации и ведении бухгалтерского учета.

При этом основной задачей организации бухгалтерского учета внутреннего контроля является:

- сбор и обработки информации по всем хозяйственным операциям;
- отражение данных на регистрах и формах финансовой отчетности для использования внешними пользователями.;
- организация системного контроля за движением хозяйственных средств в количественных и денежных выражениях и системой ценообразования;
- соблюдения режима экономии затрат и дисциплины расчетных отношений с покупателями, поставщиками, бюджетом, внебюджетными фондами и т. д.;
- разработка технико-экономических мероприятий, - обеспечения оптимальной рентабельности хозяйствующих субъектов;
- организация оперативного – технического и бухгалтерского учета, обеспечивающий реальными данными для оставления финансовой отчетности;
- разработка системы обобщающих показателей статистических данных для экономического, административного и статистического управления предприятиями.

Но, эти процессы в каждой сфере деятельности протекает своими особенностями. Это, прежде всего, сказывается на методическом обеспечении обработки бухгалтерских данных.

Эти задачи осуществимы при документальном оформлении хозяйственных операций и группировкой данных по определенным аналитическим признакам. Для этого разрабатывается носители информации в бумажных и электронных формах, - формы первичных документов и учетных регистров. При этом, один и тот же хозяйственные операции в отдельных отраслях экономики требует разработки различных типовых форм первичных документов и учетных регистров, приспособленный отражению содержании хозяйственных операций с отраслевыми особенностями.

Тем более, в условиях обработки данных с помощью компьютерных программ, они должны быть обеспеченны электронными версиями этих первичных документов и учетных регистров.

Например, в сельском хозяйстве за сохранностью продукции и материалов, необходимы первичные документы и учетные регистры с предпосылками действенного контроля, а именно:

- обязательное взвешивание, измерение или пересчет принимаемых и отпускаемых продукции и материалов;
- своевременное проведение инвентаризации и проверок наличия продукции и материалов;
- внедрение централизованной доставки материальных ценностей с центральных складов во все подразделения и на их склады по согласованным графикам;
- сокращение излишних промежуточных складов и кладовых;
- установление ответственных за приемку и отпуск материальных ценностей круга лиц (заведующих складами, кладовщиков, старших рабочих складов, экспедиторов и др.), за правильное и своевременное оформление этих операций, а также сохранность вверенных им материальных ценностей, заключение с этими лицами в установленном порядке письменных договоров о материальной ответственности;
- увольнение и перемещение материально ответственных лиц по согласованию с главным бухгалтером сельскохозяйственного предприятия;
- определение перечня должностных лиц. Которым предоставлено право подписывать документы на получение и отпуск со складов материальных ценностей, а также выдавать разрешения (пропуска) на их вывоз из сельскохозяйственного предприятия. Списки этих лиц, а также образцы их подписей должны быть переданы на соответствующие склады.
- освобождение от работы материально ответственных лиц допускается после проведения инвентаризации склада, передачи ценностей и проверки результатов инвентаризации.
- список лиц, имеющих права подписи на выдачу дефицитных и дорогостоящих материалов, и перечень таких материалов устанавливаются приказом руководителя предприятия по представлению службы снабжения и главного бухгалтера.

Для обеспечения правильной и рациональной организации учета продукции и материалов также необходимо:

- применять номенклатуру – ценник на продукцию и материалы, разрабатываемую, как правило, для группы сельскохозяйственных предприятий;
- установить четкую систему документооборота и строгий порядок оформления операций по движению продукции и материалов;
- разработать и постоянно совершенствовать нормы хранения запасов, отпуска и расходования продукции и материалов;
- шире внедрять современные цифровые средства учетно-вычислительных работ с использованием типовых проектов программного обеспечения оперативного и

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

бухгалтерского учета.

Выводы

Под становлением и организаций бухгалтерского учета в сельском хозяйстве, также понимается обновление норм расходов по эксплуатации сельскохозяйственных машин. В этой связи следует уточнить и использовать на инструктивных материалах методического характера, ранее действующих естественных норм и факторов, определяющих себестоимость продукции растениеводства и животноводства.

Литературы

1. Алисенов, А.С.Международные стандарты финансовой отчетности (продвинутый курс): учебник и практикум для вузов/ А.С.Алисенов. 3-е изд., перераб. и доп.– Москва: Издательство Юрайт, 2024– 443с.
2. Богатырева, С. Н. Бухгалтерская (финансовая) отчетность: учебник для вузов / С. Н. Богатырева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2024. – 515 с.
3. Бухгалтерский учет: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / А. Ф. Дятлова, Е. Н. Колесникова, В. А. Бородин [и др.]; под ред. Ю. А. Бабаева, В. И. Бобошко, А. Ф. Дятловой. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2021. – 623 с.
4. Алисенов, А. С. Бухгалтерский финансовый учет: учебник и практикум для вузов / А. С. Алисенов. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2024. – 521 с.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SANOAT KORXONALARIDA MOLIYAVIY TAHLIL AXBOROT TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Karimov Eminjon Gapardjonovich

mustaqil tadqiqotchi
Farg‘ona davlat
texnika universiteti
E-mail: eminjonabdukarim@gmail.com
ORCID: 0009-0007-2557-5635

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimlarini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida moliyaviy hisobotlar, boshqaruv hisobi ma’lumotlari, ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari hamda tashqi iqtisodiy axborotlarni yagona platformada integratsiyalash imkoniyatlari o‘rganildi. Moliyaviy tahlil jarayonlarida Business Intelligence, bulutli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning afzalliklari asoslandi. Taklif etilgan model korxonalarda tahliliy ma’lumotlarni shakllantirish tezligini oshirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish muddatini qisqartirish hamda moliyaviy risklarni samarali boshqarishga xizmat qilishi bilan tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishda zamonaviy axborot tizimlarining muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *moliyaviy tahlil, axborot tizimi, sanoat korxonasi, Business Intelligence, raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt, moliyaviy boshqaruv, integratsiyalashgan ma’lumotlar bazasi.*

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ФИНАНСОВОГО АНАЛИЗА В ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Каримов Эминжон Гапарджонович

независимый исследователь
Ферганский государственный
технический университет
E-mail: eminjonabdukarim@gmail.com
ORCID: 0009-0007-2557-5635

Аннотация. *В данной статье исследованы теоретические и практические аспекты совершенствования информационных систем финансового анализа на промышленных предприятиях. Рассмотрены возможности интеграции финансовой отчетности, данных управленческого учета, производственных показателей и внешней экономической информации в единую цифровую платформу. Обоснованы преимущества использования технологий Business Intelligence, облачных решений и инструментов искусственного интеллекта в процессах финансового анализа. Предложенная модель способствует ускорению формирования аналитической информации, сокращению сроков принятия управленческих решений и повышению эффективности управления финансовыми рисками. Результаты исследования подтверждают важную роль современных информационных систем в обеспечении финансовой устойчивости, повышении эффективности деятельности и конкурентоспособности промышленных предприятий в условиях цифровой трансформации.*

Ключевые слова: *финансовый анализ, информационная система, промышленное предприятие, Business Intelligence, цифровая трансформация, искусственный интеллект, финансовое управление, интегрированная база данных.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ISSUES OF IMPROVING THE INFORMATION SYSTEM FOR FINANCIAL ANALYSIS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Karimov Eminjon Gapardjonovich

Independent Researcher
Fergana State
Technical University
E-mail: eminjonabdukarim@gmail.com
ORCID: 0009-0007-2557-5635

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of improving financial analysis information systems in industrial enterprises. The study explores the possibilities of integrating financial statements, management accounting data, production indicators, and external economic information into a unified digital platform. The advantages of applying Business Intelligence technologies, cloud computing, and artificial intelligence tools in financial analysis processes are substantiated. The proposed model contributes to accelerating analytical data processing, reducing the time required for managerial decision-making, and improving financial risk management. The findings demonstrate that modern information systems play a crucial role in enhancing the financial stability, operational efficiency, and competitiveness of industrial enterprises in the context of digital transformation.*

Keywords: *financial analysis, information system, industrial enterprise, Business Intelligence, digital transformation, artificial intelligence, financial management, integrated database.*

Kirish

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va global raqobat muhitining kuchayishi korxonalarda boshqaruv tizimlarini takomillashtirishni, xususan, moliyaviy axborotlardan foydalanish samaradorligini oshirishni talab etmoqda. Sanoat korxonalari faoliyatining murakkablashuvi, ishlab chiqarish hajmlarining kengayishi hamda moliyaviy resurslar harakatining ortib borishi boshqaruv qarorlarini qabul qilishda tezkor va ishonchli tahliliy axborotlarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Shu sababli moliyaviy tahlil axborot tizimlari korxona boshqaruvining muhim tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda [1].

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda moliyaviy tahlilning vazifalari korxonaning moliyaviy holatini baholash bilan cheklanib qolmay, balki kelgusidagi rivojlanish tendensiyalarini prognozlash, risklarni aniqlash, investitsion loyihalarni baholash va strategik qarorlar qabul qilish uchun zarur axborot bazasini shakllantirishni ham o‘z ichiga oladi. Jahon amaliyotida ERP, Business Intelligence, Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan axborot tizimlari moliyaviy tahlil samaradorligini sezilarli darajada oshirib, boshqaruv jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda [2].

O‘zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va raqamlashtirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasida iqtisodiyot tarmoqlariga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish va ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish tizimini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [3]. Shuningdek, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida sanoat ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish, korporativ boshqaruv sifatini yaxshilash hamda investitsion jozibadorlikni kuchaytirishga alohida e’tibor qaratilgan.

So‘nggi yillarda moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlar asosida yuritish, korporativ boshqaruv tamoyillarini rivojlantirish va moliyaviy shaffoflikni ta’minlash bo‘yicha qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar korxonalarda moliyaviy axborotlarning sifati va ishonchliligiga bo‘lgan talablarni yanada oshirmoqda [4]. Bu esa moliyaviy tahlil axborot

tizimlarini takomillashtirish va ularning funksional imkoniyatlarini kengaytirishni zaruriyatga aylantirmoqda.

Biroq amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil jarayonlari yetarli darajada avtomatlashtirilmagan. Moliyaviy ma’lumotlarning turli dasturiy platformalarda shakllanishi, axborot tizimlarining integratsiyalashuv darajasining pastligi, tahliliy modullarning cheklanganligi hamda real vaqt rejimida monitoring imkoniyatlarining yetarli emasligi boshqaruv qarorlarining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalariga ega mutaxassislarning yetishmasligi ham mazkur sohadagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi [5].

Mazkur holat sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimlarini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini chuqur o‘rganishni talab etadi. Moliyaviy tahlil jarayonlarining raqamlashtirilishi korxonalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, ichki imkoniyatlarni aniqlash, risklarni boshqarish sifatini oshirish hamda raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimlarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish iqtisodiyot fanining dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimlarini rivojlantirish masalalari so‘nggi yillarda raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt va biznes-analitika texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Moliyaviy ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, tahlil qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar ushbu sohaning nazariy va amaliy asoslarini shakllantirmoqda.

Moliyaviy tahlilning axborot bazasini shakllantirish masalalari E.G. Karimov tomonidan chuqur tadqiq etilgan. U moliyaviy tahlilda foydalaniladigan axborot manbalarini ilmiy jihatdan tasniflash va tizimlashtirish zarurligini asoslab, moliyaviy hisobotlar, boshqaruv hisobi ma’lumotlari hamda tashqi iqtisodiy axborotlarni yagona integratsiyalashgan tizimda birlashtirish tahlil natijalarining ishonchliligi va tezkorligini oshirishini ta’kidlaydi [6].

Raqamli iqtisodiyot sharoitida moliyaviy tahlilning zamonaviy yo‘nalishlari I.N. Ismanov va D.A. Muxamadjonova tomonidan o‘rganilgan. Mualliflar sun’iy intellekt texnologiyalarining moliyaviy tahlil jarayonlariga integratsiyasi katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, risklarni baholash va moliyaviy natijalarni prognozlash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishini ilmiy asoslab berganlar. Ularning fikricha, kelajakdagi moliyaviy tahlil tizimlari mashinaviy o‘rganish algoritmlari va Big Data texnologiyalariga tayangan holda shakllanadi [7].

Moliyaviy boshqaruvni axborot tizimlari asosida tashkil etish masalalari A.A. Aliyev va Sh. Salohiddinova tadqiqotlarida yoritilgan. Mualliflar ERP, Business Intelligence (BI) va bulutli texnologiyalarni korxonalarda joriy etish moliyaviy monitoring, rejalashtirish va nazorat jarayonlarining samaradorligini oshirishini ko‘rsatganlar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli axborot tizimlari boshqaruv qarorlarini qabul qilishda inson omiliga bog‘liq xatolarni kamaytiradi hamda real vaqt rejimida tahliliy ma’lumotlarni shakllantirish imkonini yaratadi [8].

Sh.A. Muxammadova moliyaviy tahlilning zamonaviy usullari va modellari bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida an’anaviy moliyaviy ko‘rsatkichlar tahlilini sun’iy intellekt asosidagi analitik vositalar bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Muallif DuPont modeli, Altman Z-score modeli va prognozlash algoritmlarining zamonaviy axborot tizimlari tarkibiga integratsiyalashuvi korxonaning moliyaviy barqarorligini baholash imkoniyatlarini kengaytirishini qayd etadi [9].

Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham moliyaviy tahlil axborot tizimlarining turli jihatlari keng o‘rganilgan. A.N. Trusov, P.Y. Ivanchenko va D.A. Katsuro iqtisodiy jarayonlarni optimallashtirish uchun avtomatlashtirilgan axborot tizimlarini ishlab chiqish metodologiyasini

taklif etib, iqtisodiy ma’lumotlarni standartlashtirish va bulutli texnologiyalar asosida saqlash tahliliy jarayonlarning samaradorligini oshirishini asoslab berganlar [10].

M.N. Ivliev, A.V. Melnikov va S.N. Chernyeva korxonalar moliyaviy holatini baholashga mo‘ljallangan ekspert-statistik yondashuv asosidagi axborot tizimini ishlab chiqqanlar. Tadqiqotda moliyaviy ko‘rsatkichlarni umumlashtiruvchi integral reyting indikatorlari orqali korxonaning moliyaviy barqarorligini baholash modeli taklif etilgan [11].

T.I. Minina va D.V. Kuleshov moliyaviy tahlilni avtomatlashtirish muammolarini tadqiq qilib, sifatli axborot bazasi hamda moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash algoritmlarini yaratish zamonaviy moliyaviy tahlil tizimlarining asosiy sharti ekanligini ko‘rsatadilar. Ularning fikriga ko‘ra, moliyaviy tahlilning samaradorligi bevosita axborot tizimining funksional imkoniyatlari va ma’lumotlar bazasining sifati bilan bog‘liq [12].

E.A. Bolotnova, M.S. Kosyan va A.V. Prikhodko moliyaviy tahlilning raqamlashtirish davridagi transformatsiyasini tadqiq etib, sun’iy intellekt va zamonaviy dasturiy mahsulotlardan foydalanish tahlilning aniqligi, tezkorligi hamda prognozlash imkoniyatlarini sezilarli ravishda oshirishini ta’kidlaydilar [13].

V.Yu. Kondratyev va L.K. Efimiadi axborot tizimlari samaradorligini baholash metodologiyasini ishlab chiqib, axborot tizimlarini joriy etishdan oldin ularning iqtisodiy samaradorligini investitsion tahlil usullari asosida baholash zarurligini asoslaganlar. Mualliflar ROI, TCO va TEI kabi ko‘rsatkichlar axborot tizimlariga yo‘naltirilgan investitsiyalarning natijadorligini aniqlashda muhim vosita ekanligini qayd etadilar [14; 15].

O‘rganilgan ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda moliyaviy tahlil axborot tizimlarini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari keng yoritilgan bo‘lsa-da, sanoat korxonalarining ishlab chiqarish jarayonlari, moliyaviy ko‘rsatkichlari va boshqaruv qarorlarini yagona raqamli platforma doirasida integratsiyalash masalalari yetarli darajada o‘rganilmagan. Shu sababli sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimlarini takomillashtirish masalalarini o‘rganishda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini moliyaviy tahlil va axborot tizimlariga oid ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda sanoat korxonalari faoliyatiga doir ma’lumotlar tashkil etdi.

Tahlil va natijalar

Sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini ta’minlashda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda moliyaviy tahlil axborot tizimlari korxonaning moliyaviy holatini baholash, risklarni aniqlash hamda istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida sanoat korxonalarida qo‘llanilayotgan moliyaviy tahlil amaliyoti va zamonaviy axborot texnologiyalarining imkoniyatlari o‘zaro taqqoslandi.

O‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki, ko‘plab sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil jarayonlari hali ham an’anaviy usullar asosida tashkil etilgan bo‘lib, ma’lumotlar turli bo‘limlarda alohida shakllantiriladi. Natijada tahlil uchun zarur axborotlarni yig‘ish va umumlashtirish jarayonlari qo‘shimcha vaqt talab qiladi. Bundan tashqari, ma’lumotlarning takrorlanishi yoki ayrim ko‘rsatkichlarning o‘z vaqtida yangilanmasligi boshqaruv qarorlarining sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Mazkur muammoni bartaraf etish maqsadida moliyaviy hisobotlar, ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari, boshqaruv hisobi ma’lumotlari va tashqi iqtisodiy axborotlarni yagona platformada jamlaydigan integratsiyalashgan axborot tizimi modeli ishlab chiqildi.

1-jadval

Moliyaviy tahlil axborot tizimining asosiy elementlari va ularning boshqaruvdagi ahamiyati[34]

Tizim elementi	Vazifasi	Kutilayotgan natija
Moliyaviy hisobotlar bazasi	Moliyaviy ma’lumotlarni yig‘ish	Axborotlarning yaxlitligi
Boshqaruv hisobi moduli	Ichki ko‘rsatkichlarni monitoring qilish	Xarajatlar nazoratining kuchayishi
BI (Business Intelligence) paneli	Vizual tahlil va monitoring	Tezkor boshqaruv qarorlari
Prognozlash moduli	Kelajakdagi tendensiyalarni baholash	Risklarni kamaytirish
Sun’iy intellekt algoritmlari	Tahliliy xulosalarni avtomatlashtirish	Qarorlar aniqligining oshishi

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, moliyaviy tahlil tizimining samaradorligi alohida dasturiy vositalar mavjudligi bilan emas, balki ularning o‘zaro integratsiyalashuv darajasi bilan belgilanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish va moliyaviy ma’lumotlarning yagona bazada shakllantirilishi tahlil natijalarining aniqligini oshiradi.

Tadqiqot doirasida sanoat korxonasi faoliyatiga moslashtirilgan takomillashtirilgan moliyaviy tahlil axborot tizimining konseptual modeli ishlab chiqildi.

1-rasm.

Sanoat korxonasida moliyaviy tahlil axborot tizimining takomillashtirilgan modeli[35]

Manba: muallif tomonidan tadqiqot natijalari asosida tuzildi.

[34] Manba: muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar va tadqiqot natijalari asosida tuzildi.
[35] Manba: muallif tomonidan tadqiqot natijalari asosida tuzildi.

Mazkur model sanoat korxonasida moliyaviy tahlil jarayonini raqamlashtirish va axborot oqimlarini yagona tizimda integratsiyalashga qaratilgan. Modelning markazida “Yagona axborot bazasi” joylashgan bo‘lib, unga ishlab chiqarish, buxgalteriya hisobi, boshqaruv hisobi va tashqi iqtisodiy axborotlar jamlanadi. Bu esa ma’lumotlarning takrorlanishini kamaytirib, ularning ishonchliligi va tezkorligini oshiradi.

Yagona bazada shakllangan ma’lumotlar analitik qayta ishlash moduli orqali tahlil qilinadi hamda korxonaning rentabellik, likvidlik, moliyaviy barqarorlik va samaradorlik ko‘rsatkichlari baholanadi. Shuningdek, tizim prognozlash va risklarni baholash imkoniyatlarini yaratib, korxonaning kelgusidagi moliyaviy holatini oldindan aniqlashga xizmat qiladi. Natijada, moliyaviy tahlil axborot tizimi asosida shakllantirilgan ma’lumotlar strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshiradi, resurslardan samarali foydalanish va korxonaning raqobatbardoshligini kuchaytirishga yordam beradi.

Tadqiqotning amaliy qismida shartli ravishda to‘qimachilik sanoati korxonasi misolida takomillashtirilgan axborot tizimining iqtisodiy samaradorligi baholandi. Korxonada kalava ip va tayyor mato ishlab chiqarilishi nazarda tutildi. Tahlil natijalariga ko‘ra, axborot tizimi joriy etilishidan avval moliyaviy hisobotlarni shakllantirish uchun o‘rtacha 4–5 ish kuni talab qilingan. Takomillashtirilgan tizimdan foydalanilgandan so‘ng mazkur ko‘rsatkich bir ish kunigacha qisqargan.

2-jadval.

Takomillashtirilgan tizim joriy etilishining iqtisodiy natijalari[36]

Ko‘rsatkich	Eski tizim	Takomillashtirilgan tizim
Hisobot tayyorlash muddati	5 kun	1 kun
Tahliliy xatolar ulushi	7,8 %	2,0 %
Qaror qabul qilish muddati	6 kun	2 kun
Debitor qarzdorlik aylanish davri	70 kun	55 kun
Operatsion rentabellik	13,2 %	16,5 %
Ma’lumotlarni qayta ishlash xarajatlari	100 %	72 %

Manba: muallif tomonidan tadqiqot natijalari asosida tuzildi.

Jadval natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborot tizimini modernizatsiya qilish natijasida operatsion rentabellik 3,3 foiz punktga oshgan. Shu bilan birga, debitor qarzdorlik aylanish davrining qisqarishi aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini yaxshilagan.

Tahlil jarayonida xarajatlar tuzilmasining o‘zgarishi ham baholandi. Integratsiyalashgan axborot tizimi yordamida ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi bo‘yicha tezkor monitoring amalga oshirildi. Natijada energiya resurslari va yordamchi materiallar sarfi bo‘yicha normadan ortiq og‘ishlar o‘z vaqtida aniqlanib, xarajatlarni optimallashtirish imkoniyati yaratildi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, moliyaviy tahlil axborot tizimlarining samaradorligi faqat hisobotlarni avtomatlashtirish bilan cheklanmaydi. Eng muhim natija – bu korxona rahbariyatining strategik qarorlar qabul qilish imkoniyatlarining kengayishidir. Masalan, rentabellik pasayish tendensiyasi yoki likvidlik darajasining yomonlashuvi haqidagi ma’lumotlar tizim tomonidan avtomatik aniqlanib, boshqaruv organlariga tezkor ravishda yetkaziladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt elementlarini moliyaviy tahlil tizimiga integratsiya qilish istiqbolli yo‘nalish sifatida baholandi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, mashinaviy o‘rganish algoritmlari yordamida sotuv hajmi, pul oqimlari va debitor qarzdorlik dinamikasini prognozlash mumkin. Bu esa korxonaga moliyaviy xavflarni oldindan aniqlash va ularni kamaytirish choralarini ishlab chiqish imkonini beradi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida moliyaviy tahlil axborot tizimining samaradorligi quyidagi omillarga bog‘liqligi aniqlandi:

[36] Manba: muallif tomonidan hisob-kitoblar asosida tuzildi.

– ma’lumotlar bazasining integratsiyalashganligi;
– axborotlarning yangilanish tezligi;
– analitik vositalarning rivojlanganlik darajasi;
– prognozlash modullarining mavjudligi;
– sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati.

Yuqoridagi omillar birgalikda qo‘llanilganda sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligi va investitsion jozibadorligi sezilarli darajada oshadi. Bundan tashqari, korxona faoliyatining turli yo‘nalishlari bo‘yicha ma’lumotlar yagona tizimga birlashtirilishi natijasida strategik va operativ boshqaruv o‘rtasidagi uzilishlar kamayadi.

Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimlarini takomillashtirish korxona resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, moliyaviy xavflarni kamaytirish, boshqaruv qarorlarining tezkorligini ta’minlash hamda raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirishning muhim omili ekanligini tasdiqladi. Shu sababli kelgusida sanoat korxonalarida BI-platformalar, bulutli texnologiyalar va sun’iy intellekt asosidagi analitik modullarni joriy etish moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida moliyaviy tahlil axborot tizimlarini takomillashtirish korxona boshqaruvi samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. O‘rganishlar natijasida moliyaviy ma’lumotlarning turli manbalarda shakllanishi, axborot tizimlari o‘rtasidagi integratsiyaning yetarli emasligi, tahliliy jarayonlarning qisman avtomatlashtirilganligi hamda real vaqt rejimida monitoring imkoniyatlarining cheklanganligi boshqaruv qarorlarining sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan takomillashtirilgan moliyaviy tahlil axborot tizimi modeli moliyaviy hisobotlar, boshqaruv hisobi ma’lumotlari, ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari va tashqi iqtisodiy axborotlarni yagona ma’lumotlar bazasida integratsiyalash imkonini berishi asoslandi. Natijada tahliliy ma’lumotlarni shakllantirish tezligi oshishi, moliyaviy ko‘rsatkichlarning aniqligi yaxshilanishi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish muddati qisqarishi isbotlandi.

Amaliy hisob-kitoblar axborot tizimini modernizatsiya qilish natijasida hisobotlarni tayyorlash muddati qisqarishi, tahliliy xatolar kamayishi, debitor qarzdorlik aylanishi tezlashishi va operatsion rentabellikning oshishini ko‘rsatdi. Bu esa moliyaviy tahlil axborot tizimlari korxonaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta’minlashda strategik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

– sanoat korxonalarida moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv hisobi ma’lumotlarini yagona raqamli platformada integratsiyalashni ta’minlash;

– moliyaviy tahlil jarayonlariga Business Intelligence (BI) texnologiyalarini keng joriy etish orqali real vaqt rejimida monitoring va vizual tahlil imkoniyatlarini rivojlantirish;

– moliyaviy xavflarni oldindan aniqlash hamda pul oqimlarini prognozlash maqsadida sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish algoritmlaridan foydalanishni kengaytirish;

– axborot tizimlarining iqtisodiy samaradorligini ROI, TCO va TEI ko‘rsatkichlari asosida muntazam baholab borish mexanizmini joriy etish;

– moliyaviy tahlil va raqamli texnologiyalar bo‘yicha mutaxassislar malakasini oshirishga qaratilgan korporativ o‘quv dasturlarini tashkil etish;

– bulutli texnologiyalar asosida ma’lumotlarni saqlash va qayta ishlash infratuzilmasini rivojlantirish orqali axborot xavfsizligi va tizimlarning moslashuvchanligini kuchaytirish.

Mazkur takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi sanoat korxonalarida moliyaviy boshqaruv sifati va tezkorligini oshirish, resurslardan foydalanish samaradorligini kuchaytirish, moliyaviy

risklarni kamaytirish hamda korxonalarning investitsion jozibadorligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Loudon, K. C., & Loudon, J. P. (2015). Management information systems: Managing the digital firm. Pearson Publishing.
2. Romney, M. B., Steinbart, P. J., Summers, S. L., & Wood, D. A. (2021). Accounting Information Systems (15th ed.). Pearson.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). PF–6079-son Farmon. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. https://lex.uz/docs/-5030957
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2026). PF–21-son Farmon. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida. https://lex.uz/docs/-8050769?ONDATE=17.02.2026
5. United Nations Development Programme. (2025). Digital Economy Assessment of Uzbekistan. New York, NY: UNDP. https://www.undp.org/uzbekistan/2025annualreport
6. Gapardjonovich, K. E. (2026). MOLIYAVIY TAHLIL AXBOROT MANBALARINING TASNIFI VA TIZIMLASHTIRISH MASALALARI. Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика), (15. I), 1977-1990.
7. Ismanov, I. N., & Muxamadjonova, D. A. (2026). SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA MOLIYAVIY TAHLIL JARAYONLARINI TAKOMILLASHTIRISH: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA AMALIY MEXANIZMLAR. Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика), (15. I), 1306-1316.
8. Aliyev, A. A., & Salohiddinova, Sh. (2026). AXBOROT TIZIMLARI VOSITASIDA KORXONA MOLIYAVIY FAOLIYATINI BOSHQARISHNI OPTIMALLASHTIRISH. Dunyo ilmiy hamjamiyat yagiliklari, muammo va yechimlar respublika konferensiyasi, 2(1), 21-25.
9. Muxammadova, S. (2026). KOMPANIYA FAOLIYATINING MOLIYAVIY TAHLILI: ZAMONAVIY USULLAR VA MODELLAR. MOLIYA VA BANK ISHI, 12(1).
10. Трусов, А. Н., Иванченко, П. Ю., & Кацуро, Д. А. (2014). Разработка автоматизированной информационной системы для оптимизационного анализа экономических процессов. Современные наукоемкие технологии, (11), 38-40.
11. Ивлиев, М. Н., Черняева, С. Н., & Мельников, А. В. (2016). Разработка информационной системы анализа финансового состояния предприятий на основе экспертно-статистического подхода. Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий, (4 (70)), 416-421.
12. Минина, Т. И., & Кулешов, Д. В. (2020). Проблемы автоматизации финансового анализа. Хроноэкономика, (7 (28)), 20-23.
13. Болотнова, Е. А., Косян, М. С., & Приходько, А. В. (2022). Трансформация финансового анализа в период цифровизации. Естественно-гуманитарные исследования, (3 (41)), 67-71.
14. Кондратьев, В. Ю., & Ефимиади, Л. К. (2022). Методы оценки эффективности информационных систем. Современная экономика: проблемы и решения, 10, 107-120.
15. Кондратьев, В. Ю., & Ефимиади, Л. К. (2023). Экономическая оценка эффективности информационных систем методиками инвестиционного анализа. Современная экономика: проблемы и решения, 11, 58-72.

QASHQADARYO VILOYATIDA TURIZM SAMARADORLIGI INDEKSI (TEI) ASOSIDA MINTAQAVIY TURIZM RIVOJLANISHI DINAMIKASINI BAHOLASH

Toshev Nurbek Janon o‘g‘li
Turizm va marketing kafedrasi i.f.f.d.(PhD)
Qarshi davlat universiteti
E-mail: toshevnurbek497@gmail.com
ORCID: 0009-0003-5921-5196

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida mintaqaviy turizm rivojlanishi dinamikasini baholashda Turizm samaradorligi indeksi (Tourism Efficiency Index – TEI)dan foydalanishning nazariy-uslubiy jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda turizm sohasining iqtisodiy, infratuzilmaviy va xizmat ko‘rsatish ko‘rsatkichlarini yagona integral tizim asosida baholash imkoniyatlari tahlil qilingan. TEI indeksini shakllantirishda turistik tashkilotlar soni, xizmat ko‘rsatilgan turistlar hajmi, joylashtirish vositalari, mehmonxona infratuzilmasi hamda ixtisoslashtirilgan xizmatlar ko‘rsatkichlari min–max normallashtirish usuli va og‘irlik koeffitsiyentlari asosida integratsiyalashgan. Natijada, mintaqaviy turizm rivojlanish darajasini kompleks baholash hamda uning samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Turizm samaradorligi indeksi (TEI), mintaqaviy turizm, turizm samaradorligi, integral baholash, iqtisodiy samaradorlik, min–max normallashtirish, indikatorlar tizimi, turizm infratuzilmasi, turizm xizmatlari, kompleks tahlil, Qashqadaryo viloyati, mintaqaviy rivojlanish.*

ОЦЕНКА ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ НА ОСНОВЕ ИНДЕКСА ЭФФЕКТИВНОСТИ ТУРИЗМА (TEI)

Тошев Нурбек Жанон угли
доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
кафедра туризма и маркетинга
Каршинский государственный университет
E-mail: toshevnurbek497@gmail.com
ORCID: 0009-0003-5921-5196

Аннотация. *В данной статье рассмотрены теоретико-методологические аспекты применения индекса эффективности туризма (Tourism Efficiency Index – TEI) для оценки динамики развития регионального туризма в Кашкадарьинской области. В исследовании проанализированы возможности комплексной оценки экономических, инфраструктурных и сервисных показателей туристической отрасли на основе интегральной системы индикаторов. При формировании индекса TEI использованы такие показатели, как количество туристических организаций, объём обслуженных туристов, средства размещения, гостиничная инфраструктура и специализированные туристические услуги, которые нормализованы методом min–max и интегрированы с использованием весовых коэффициентов. В результате предложен комплексный подход к оценке уровня развития регионального туризма и разработаны научно-практические рекомендации по повышению эффективности туристической деятельности.*

Ключевые слова: *индекс эффективности туризма (TEI), региональный туризм, эффективность туризма, интегральная оценка, экономическая эффективность, min–max нормализация, система индикаторов, туристическая инфраструктура, туристические услуги, комплексный анализ, Кашкадарьинская область, региональное развитие.*

ASSESSMENT OF THE DYNAMICS OF REGIONAL TOURISM DEVELOPMENT BASED ON THE TOURISM EFFICIENCY INDEX (TEI) IN THE KASHKADARYA REGION

Toshev Nurbek Janon ugli

PhD in Economics,
Department of Tourism and Marketing
Karshi State University
E-mail: toshevnurbek497@gmail.com
ORCID: 0009-0003-5921-5196

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological aspects of applying the Tourism Efficiency Index* ***(TEI)*** *to assess the dynamics of regional tourism development in the Kashkadarya region. The study analyzes the possibilities of evaluating the economic, infrastructural, and service-related components of the tourism sector through an integrated assessment system. The TEI is constructed by incorporating indicators such as the number of tourism enterprises, the volume of tourists served, accommodation facilities, hotel infrastructure, and specialized tourism services, which are normalized using the min–max method and integrated through weighting coefficients. The findings provide a comprehensive assessment of the level of regional tourism development and offer scientific and practical recommendations for improving tourism efficiency.*

Keywords: *Tourism Efficiency Index (TEI), regional tourism, tourism efficiency, integrated assessment, economic efficiency, min–max normalization, indicator system, tourism infrastructure, tourism services, comprehensive analysis, Kashkadarya region, regional development.*

Kirish

Mintaqaviy turizmni rivojlantirish samaradorligini baholashda kompleks yondashuvni qo‘llash zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, turizm samaradorligi indeksi (Tourism Efficiency Index - TEI) turizm sektorining rivojlanish darajasini ko‘p omilli indikatorlar asosida baholash imkonini beruvchi integratsiyalashgan ko‘rsatkich sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur indeks turizm sohasidagi iqtisodiy, infratuzilmaviy va xizmat ko‘rsatish omillarining o‘zaro uyg‘unligini aks ettirib, mintaqaviy rivojlanishning real holatini aniqlashga xizmat qiladi. TEI indeksining mazmuni shundan iboratki, u turizm faoliyatiga ta’sir etuvchi turli ko‘rsatkichlarni yagona o‘lchov tizimiga keltirish orqali ularning umumiy samaradorlikka qo‘shayotgan hissasini aniqlaydi. Xususan, turistik tashkilotlar soni, xizmat ko‘rsatilgan turistlar hajmi, mehmonxona infratuzilmasi, joylashtirish imkoniyatlari va ixtisoslashtirilgan xizmatlar kabi indikatorlar min–max usuli orqali normallashtirilib, og‘irlik koeffitsiyentlari asosida integratsiyalashadi. Natijada, TEI ko‘rsatkichi 0 dan 1 gacha oraliqda shakllanib, turizm rivojlanish darajasining miqdoriy ifodasini beradi. Indeksning 1 ga yaqinlashuvi yuqori samaradorlikni, 0 ga yaqin qiymatlar esa past rivojlanish darajasini anglatadi.

Adabiyotlar sharhi

Mintaqaviy turizm rivojlanishi samaradorligini baholash va turizmning hududiy iqtisodiyotga ta’sirini aniqlash masalalari xorijiy, MDH va O‘zbekiston olimlari tomonidan keng o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda turizmning iqtisodiy samaradorligi, raqobatbardoshligi, barqaror rivojlanishi hamda integral ko‘rsatkichlar asosida baholash metodologiyalariga alohida e’tibor qaratilgan [1; 3; 7].

Xorijiy olimlardan Richard Butler (1980) turistik destinatsiyalar rivojlanishini "Tourism Area Life Cycle (TALC)" modeli asosida izohlab, har bir hudud turizmning kashf etilish, rivojlanish, mustahkamlanish, stagnatsiya va yangilanish yoki tanazzul bosqichlarini bosib

o‘tishini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, turizm samaradorligini baholashda nafaqat iqtisodiy natijalar, balki destinatsiyaning rivojlanish bosqichlari ham hisobga olinishi zarur [1].

Michael Porter (1990) o‘zining raqobat ustunligi nazariyasida hududiy klasterlar iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omili ekanligini asoslab bergan. Uning fikricha, turizm klasterlari mehmonxona xo‘jaligi, transport, madaniyat va xizmat ko‘rsatish subyektlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirib, mintaqaning raqobatbardoshligini oshiradi [2]. C. Michael Hall turizmni mintaqaviy rivojlanish vositasi sifatida baholab, turizmning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarini yagona tizimda tahlil qilish zarurligini qayd etadi. Uning fikriga ko‘ra, barqaror turizm rivojlanishi resurslardan samarali foydalanish va hududiy boshqaruv tizimi bilan chambarchas bog‘liq [4].

J.R. Brent Ritchie va Geoffrey Crouch esa turistik destinatsiyalar raqobatbardoshligini baholashda infratuzilma, boshqaruv sifati, xizmatlar darajasi va tabiiy-madaniy resurslarning o‘zaro uyg‘unligini asosiy omillar sifatida ko‘rsatadilar. Ularning nazariyasiga ko‘ra, turizm samaradorligi ko‘p omilli indikatorlar asosida kompleks baholanishi kerak [3].

MDH mamlakatlari olimlari orasida A.Yu. Aleksandrova turizmni hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tarkibiy qismi sifatida o‘rganib, turizm infratuzilmasining rivojlanishi mintaqa iqtisodiy o‘sishining muhim omillaridan biri ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, turizm samaradorligini baholashda iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda xizmatlar sifati va hududiy salohiyat ham inobatga olinishi lozim [8].

Rossiyalik olim V.S. Bogolyubov turizm iqtisodiyotini boshqarish bo‘yicha tadqiqotlarida turizm samaradorligini baholashda integral ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish zarurligini asoslaydi. Olimning fikricha, turistik oqimlar, investitsiyalar, xizmatlar hajmi va infratuzilma ko‘rsatkichlarini birlashtiruvchi indekslar hududiy rivojlanishni aniq baholash imkonini beradi [9].

M.A. Morozov va N.S. Morozova esa turizm industriyasining iqtisodiy samaradorligini oshirishda innovatsion boshqaruv va zamonaviy baholash usullarining ahamiyatini ko‘rsatib, turizmni raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish zarurligini qayd etadilar [10]. O‘zbekiston olimlari tomonidan ham turizmning mintaqaviy rivojlanishdagi o‘rni va samaradorligini oshirish masalalari keng tadqiq etilgan.

Akademik Q.X. Abdurahmonov xizmatlar sohasi va turizm iqtisodiyotining aholi bandligi hamda hududiy rivojlanishga ta’sirini o‘rganib, xizmatlar sektorining iqtisodiy o‘sishdagi ulushi ortib borayotganini ta’kidlaydi [12].

Professor B.X. Xodiyevning ilmiy qarashlarida hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda turizm va xizmatlar sektorini diversifikatsiya qilish, investitsion jozibadorlikni oshirish hamda innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarurligi asoslangan [13].

O‘zbekistonlik iqtisodchi olim A.V. Vahobov mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda turizmning eksport salohiyatini oshirish va investitsiyalarni jalb etish muhimligini qayd etib, turizm infratuzilmasini takomillashtirish hududlarning iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirishini ta’kidlaydi [14].

Shuningdek, mamlakatimizda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda turistik klasterlarni shakllantirish, tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirish, turizm xizmatlari sifatini oshirish va hududiy turizm salohiyatini kompleks baholash bo‘yicha qator ilmiy-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan [15].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, turizm samaradorligini baholashda iqtisodiy, infratuzilmaviy va xizmat ko‘rsatish ko‘rsatkichlarini yagona integral tizimga birlashtiruvchi metodologik yondashuvlar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [6; 7]. Biroq mavjud tadqiqotlarda Turizm samaradorligi indeksi (Tourism Efficiency Index – TEI) asosida mintaqaviy turizm rivojlanishi dinamikasini, ayniqsa Qashqadaryo viloyati misolida, kompleks baholash masalalari yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu bois mazkur tadqiqotda turizmning asosiy ko‘rsatkichlarini min–max normallashtirish va og‘irlik koeffitsiyentlari asosida integratsiyalash orqali TEI indeksini shakllantirish hamda uning yordamida hududiy turizm rivojlanishi samaradorligini baholashga alohida e’tibor qaratilgan. Bu esa mintaqaviy turizm siyosatini

takomillashtirish va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda Qashqadaryo viloyatida mintaqaviy turizm rivojlanishi dinamikasini baholashda tizimli yondashuv, qiyosiy va iqtisodiy-statistik tahlil, guruhlash, taqqoslash, indeks va integral baholash usullaridan foydalanildi. Turizm samaradorligi indeksini (TEI) shakllantirishda turistik tashkilotlar soni, xizmat ko‘rsatilgan turistlar hajmi, joylashtirish vositalari, mehmonxona infratuzilmasi va turizm xizmatlari kabi asosiy ko‘rsatkichlar tanlab olindi. Ular min–max normallashtirish usuli yordamida yagona o‘lchov tizimiga keltirilib, og‘irlik koeffitsiyentlari asosida integratsiyalashtirildi. Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, Turizm qo‘mitasi hamda xalqaro tashkilotlarning statistik ma’lumotlari tashkil etdi. Natijalar mintaqaviy turizm rivojlanish samaradorligini kompleks baholash va uning dinamikasini aniqlash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar

TEI asosida olib borilgan tahlilning yana bir muhim jihati — bu indikatorlar kesimida chuqurlashtirilgan baholash imkoniyatidir. Ya’ni, indeks tarkibiga kiruvchi har bir indikatorning dinamikasi alohida tahlil qilinib, umumiy samaradorlikka qaysi omillar ko‘proq ta’sir ko‘rsatayotgani aniqlanadi. Bu esa turizmni rivojlantirishda ustuvor yo‘nalishlarni belgilash, investitsiyalarni samarali taqsimlash va boshqaruv qarorlarini optimallashtirish imkonini beradi.

Umuman olganda, turizm samaradorligi indeksi (TEI) asosida mintaqaviy turizm rivojlanish dinamikasining mazmuni turizm sektorining kompleks rivojlanish darajasini miqdoriy baholashdan iborat bo‘lsa, uning mohiyati vaqt bo‘yicha o‘zgarish tendensiyalarini aniqlash, asosiy omillarni baholash va strategik boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga xizmat qilishidadir.

1-jadval.

Qashqadaryo viloyatida turizm samaradorligi indeksi (TEI) uchun indikatorlar tizimi va ularning 2020-2025 yillardagi dinamikasi*

Kod	Indikator (Xi)	O‘lchov	wi	2020	2021	2022	2023	2024	2025
X1	Turistik firma va tashkilotlar soni	birlik	0.07	4	3	7	8	9	10.7
X2	Xizmat ko‘rsatilgan shaxslar soni	ming kishi	0.13	1.6	0.5	0.8	5.2	8.6	8.95
X3	Sotilgan sayyohlik yo‘llanmalari soni	ming birlik	0.10	2.7	0.7	0.9	6.9	6.4	7.6
X4	Mehmonxona va shunga o‘xshash joylashtirish obyektlari	birlik	0.08	41	42	44	63	79	82.9
X5	Mehmonxonalarga joylashtirilgan shaxslar	ming kishi	0.16	29.5	34.5	65.9	77.8	71.3	93.87
X6	Mehmonxona nomerlari (xonalar) soni	birlik	0.08	800	877	987	1245	1207	1377.8
X7	Mehmonxona joylar soni	ming joy	0.08	1.5	1.8	5.4	3.4	2.4	3.92
X8	Ixtisoslashtirilgan joylashtirish obyektlari	birlik	0.08	28	33	37	76	78	93.3
X9	Ixtisoslashtirilgan joylashtirishga joylashtirilgan shaxslar	ming kishi	0.12	2.0	12.6	21.6	31.3	30.1	41.99
X10	Ixtisoslashtirilgan joylar soni	birlik	0.10	42	1002	5485	7246	7963	10973.4

*Муаллиф ишланмаси.

1-jadvalni indikatorlar bo‘yicha tahlil qilganimizda, turizm samaradorligini baholash uchun tanlangan 10 ta asosiy indikator (X1–X10) va ularning og‘irlik koeffitsiyentlari keltirilgan

bo‘lib, ular turizm infratuzilmasi, xizmatlar hajmi va ixtisoslashgan turizm segmentlarini kompleks aks ettiradi. Indikatorlar tarkibida eng yuqori og‘irlikka ega bo‘lgan ko‘rsatkich - mehmonxonalarga joylashtirilgan shaxslar soni (X5, 0.16) bo‘lib, bu turizm samaradorligini baholashda talab (demand) omili ustuvor ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, xizmat ko‘rsatilgan shaxslar soni (X2, 0.13) va ixtisoslashtirilgan joylashtirish xizmatlari (X9, 0.12) ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular turizm oqimi va xizmatlar diversifikatsiyasini ifodalaydi.Infratuzilma ko‘rsatkichlari (X4, X6, X7, X8) o‘rtacha og‘irliklarga ega bo‘lib, turizmning moddiy-texnik bazasini aks ettiradi. Bu indikatorlar orqali joylashtirish imkoniyatlari, mehmonxona quvvatlari va ixtisoslashgan obyektlarning rivojlanish darajasi baholanadi. Pastroq og‘irlikka ega bo‘lgan indikatorlar (X1, X3, X10) esa turizm tizimining institutsional va qo‘shimcha elementlarini ifodalaydi.

Yillar bo‘yicha dinamik tahlil qilganimizda 2020-2021-yillarda aksariyat indikatorlar pasayish yoki sust o‘sish tendensiyasini ko‘rsatadi. Masalan, turistik firmalar soni (X1) 4 tadan 3 taga kamaygan, xizmat ko‘rsatilgan shaxslar soni (X2) esa 1.6 mingdan 0.5 ming kishigacha qisqargan. Bu holat turizm sektorining umumiy pasayish bosqichida bo‘lganini bildiradi. Shu bilan birga, infratuzilma ko‘rsatkichlarida (mehmonxona obyektlari, nomerlar soni) nisbatan barqaror o‘sish kuzatilgani tizimning to‘liq inqirozga uchramaganini ko‘rsatadi. 2022 yildan boshlab barcha asosiy indikatorlarda ijobiy o‘sish kuzatiladi. Ayniqsa, xizmat ko‘rsatilgan shaxslar soni (X2) va mehmonxonalarga joylashtirilgan shaxslar (X5) keskin oshgan. Bu turizm sektorining tiklanish bosqichiga o‘tganini anglatadi. Shu bilan birga, ixtisoslashtirilgan joylashtirish obyektlari (X8) va ular orqali xizmat ko‘rsatilgan shaxslar (X9) ham sezilarli darajada oshib, turizmning diversifikatsiyalashuv jarayoni boshlanganini ko‘rsatadi.2023–2024 yillarda indikatorlarning aksariyati barqaror o‘sish bosqichiga o‘tadi. Mehmonxona infratuzilmasi (X4, X6) va ixtisoslashtirilgan xizmatlar (X8, X9, X10) jadal rivojlanib, turizm sektorining institutsional va infratuzilmaviy bazasi mustahkamlangan. Biroq ayrim indikatorlarda (masalan, X3 - yo‘llanmalar soni, X5 - mehmonxona mijozlari) kichik tebranishlar kuzatiladi, bu esa talabning mavsumiy yoki bozor omillariga bog‘liqligini ko‘rsatadi.2025 yil prognoz ko‘rsatkichlari barcha indikatorlar bo‘yicha ijobiy o‘sish tendensiyasini aks ettiradi. Ayniqsa, ixtisoslashtirilgan joylar soni (X10) va mehmonxona infratuzilmasi keskin kengayishi kutilmoqda. Bu esa turizm sektorining yuqori samaradorlik bosqichiga o‘tayotganini bildiradi. Shuningdek, xizmatlar hajmi va turistlar oqimi barqaror o‘sishda davom etib, mintaqaning turizm salohiyati to‘liqroq namoyon bo‘lishi prognoz qilinmoqda.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mintaqaviy turizm rivojlanishini baholashda Turizm samaradorligi indeksi (Tourism Efficiency Index – TEI)dan foydalanish turizm sohasining iqtisodiy, infratuzilmaviy va xizmat ko‘rsatish salohiyatini kompleks tahlil qilish imkonini beradi. Mazkur indeks turli ko‘rsatkichlarni yagona baholash tizimiga keltirish orqali hududning turizm rivojlanish darajasi va uning dinamikasini obyektiv aniqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, Qashqadaryo viloyati misolida turizmning rivojlanish tendensiyalarini integral baholash hududning mavjud imkoniyatlari va foydalanilmayotgan zaxiralarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari mintaqada turizm samaradorligini oshirish uchun infratuzilmani takomillashtirish, joylashtirish vositalari va turizm xizmatlari sifatini yaxshilash, turistik mahsulotlarni diversifikatsiya qilish hamda sohada raqamli texnologiyalarni keng joriy etish zarurligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, turizmni boshqarish tizimida zamonaviy integral baholash usullaridan foydalanish hududiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Shu munosabat bilan, Qashqadaryo viloyatida turizm samaradorligini muntazam monitoring qilib borish uchun TEI indeksini amaliyotga joriy etish, turizm infratuzilmasiga investitsiyalar hajmini oshirish, davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish hamda turizm statistikasi va analitik

ma’lumotlar bazasini takomillashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi mintaqada turizmning barqaror rivojlanishini ta’minlash, uning iqtisodiy samaradorligini oshirish va hududning milliy hamda xalqaro turizm bozoridagi raqobatbardoshligini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Butler R.W. The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources // *Canadian Geographer*. – 1980. – Vol. 24. – No. 1. – P. 5–12.
2. Porter M.E. *The Competitive Advantage of Nations*. – New York: The Free Press, 1990. – 855 p.
3. Crouch G.I., Ritchie J.R.B. *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. – Wallingford: CABI Publishing, 2003. – 272 p.
4. Hall C.M. *Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships*. – 2nd ed. – Harlow: Pearson Education, 2008. – 302 p.
5. Cooper C., Fletcher J., Fyall A., Gilbert D., Wanhill S. *Tourism: Principles and Practice*. – 5th ed. – London: Pearson Education, 2013. – 565 p.
6. UN Tourism (UNWTO). *Tourism Statistics, Economic Impact and Sustainable Development Reports*. – Madrid: UN Tourism, 2024.
7. World Economic Forum. *Travel and Tourism Development Index 2024: Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future*. – Geneva: WEF, 2024.
8. Александрова А.Ю. *Международный туризм*. – М.: КНОРУС, 2016. – 460 с.
9. Боголюбов В.С. *Экономика туризма*. – М.: Академия, 2013. – 192 с.
10. Морозов М.А., Морозова Н.С. *Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме*. – М.: Академия, 2014. – 288 с.
11. Квартальнов В.А. *Туризм*. – М.: Финансы и статистика, 2008. – 320 с.
12. Абдурахмонов Қ.Х. *Иқтисодиёт назарияси*. – Тошкент: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2020. – 668 б.

COMPREHENSIVE METHODOLOGY FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF DIGITAL ECONOMY TECHNOLOGY IMPLEMENTATION IN REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Kurbonova Malika Akhmad kizi
PhD in Economics
Acting Associate
Professor Karshi State University
E-mail: malikatourism2025@gmail.com
ORCID: 0009-0001-8667-4430

Abstract. *The article examines the impact of digital economy technologies on sustainable regional economic development. Special attention is paid to assessing the multiplicative effects generated by digital infrastructure, e-commerce, digital public services, and artificial intelligence technologies. An integrated assessment methodology based on econometric modeling and composite indicators is proposed. The study identifies the key factors influencing regional digital transformation and evaluates their contribution to economic growth. Recommendations aimed at enhancing the efficiency of digital technologies in regional development are developed.*

Keywords: *Digital economy, regional development, digital transformation, multiplier effect, sustainable growth, digital infrastructure, econometric assessment.*

КОМПЛЕКСНАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Курбонова Малика Ахмад кизи
PhD по экономике, и.о. доцента
Каршинский государственный университет
E-mail: malikatourism2025@gmail.com
ORCID: 0009-0001-8667-4430

Аннотация. *В статье исследуется влияние технологий цифровой экономики на устойчивое развитие региональной экономики. Особое внимание уделено оценке мультипликативного эффекта цифровой инфраструктуры, электронной коммерции, цифровых государственных услуг и технологий искусственного интеллекта. Предложена интегральная методика оценки на основе эконометрического моделирования и системы индикаторов. Выявлены основные факторы цифровой трансформации регионов и их вклад в экономический рост. Разработаны практические рекомендации по повышению эффективности цифровых технологий в развитии регионов.*

Ключевые слова. *Цифровая экономика, региональное развитие, цифровая трансформация, мультипликативный эффект, устойчивый рост, цифровая инфраструктура, эконометрическая оценка.*

MINTAQAVIY IQTISODIY RIVOJLANISHDA RAQAMLI IQTISODIYOT TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING KOMPLEKS METODOLOGIYASI

Qurbonova Malika Axmad qizi
i.f.f.d. dotsent v.b. Qarshi davlat universiteti
E-mail: malikatourism2025@gmail.com
ORCID: 0009-0001-8667-4430

Annotatsiya. *Mazkur maqolada mintaqa iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida raqamli*

iqtisodiyot texnologiyalarining ta’siri va multiplikativ samaralari tadqiq etilgan. Raqamli infratuzilma, elektron tijorat, elektron davlat xizmatlari hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining iqtisodiy o‘sishga ta’siri baholangan. Kompozit indekslar va ekonometrik modellashtirish asosida baholash metodikasi taklif etilgan. Tadqiqot natijasida mintaqalarning raqamli transformatsiyasiga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlangan. Mintaqa iqtisodiyoti samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *Raqamli iqtisodiyot, mintaqaviy rivojlanish, raqamli transformatsiya, multiplikativ ta’sir, barqaror o‘sish, raqamli infratuzilma, ekonometrik baholash.*

Introduction

The rapid advancement of digital technologies has fundamentally transformed economic systems worldwide. Digitalization has become one of the primary drivers of productivity growth, innovation, competitiveness, and sustainable development. Regional economies increasingly rely on information and communication technologies (ICT), digital platforms, artificial intelligence, big data analytics, and cloud computing to enhance economic performance.

In recent years, Uzbekistan has implemented a number of reforms aimed at accelerating digital transformation through the Digital Uzbekistan–2030 Strategy. These reforms have expanded access to digital services, increased internet penetration, and stimulated innovation across sectors. However, the multiplicative impact of digital technologies on regional economic sustainability remains insufficiently explored. The multiplier effect of digital technologies refers to their ability to generate secondary economic benefits through increased productivity, employment, investment attraction, and innovation diffusion. Therefore, assessing the contribution of digital technologies to sustainable regional development represents an important scientific and practical challenge.

Literature Review

Theoretical foundations of digital economy development were formed by the works of Don Tapscott, who introduced the concept of the digital economy and explained the transformative role of information technologies in economic systems [1]. Manuel Castells emphasized the importance of information networks and digital infrastructure in shaping modern economic structures and regional competitiveness [2]. Eric Brynjolfsson and Andrew McAfee examined the impact of digital technologies on productivity growth and innovation diffusion across industries [3]. According to Klaus Schwab, digital technologies are key drivers of the Fourth Industrial Revolution and significantly influence sustainable economic development [4].

Among Uzbek scholars, Ravshan Ayupov investigated the institutional foundations of the digital economy and proposed mechanisms for digital transformation in Uzbekistan [5]. Saidahror Gulomov analyzed the role of blockchain technologies and digital platforms in economic modernization [6]. Gulchehra Boltaboyeva studied digital ecosystems and their contribution to regional economic development [7].

Despite numerous studies, the assessment of the multiplier effects generated by digital technologies at the regional level remains insufficiently developed, creating a need for comprehensive methodologies.

Research methodology

To improve the assessment mechanism of digital transformation performance, the Double/Debiased Machine Learning (DML) approach is employed as a modern econometric tool for estimating the causal effects of digitalization factors on economic outcomes. Within this framework, outcome variables may include service output, labor productivity, regional gross product, or economic growth indicators, while treatment variables represent digital investments, ICT infrastructure development, internet penetration, and the share of online services. The DML framework combines machine learning algorithms such as Random Forest, Gradient Boosting,

LASSO regression, and Artificial Neural Networks to capture complex and nonlinear relationships among variables. Furthermore, the application of Neyman-orthogonal estimation and cross-fitting procedures significantly reduces regularization bias and overfitting problems, thereby ensuring robust and unbiased estimates of causal effects.

As a result, the model identifies the net causal impact of digital transformation factors on regional economic performance. The obtained findings provide an evidence-based foundation for developing digital infrastructure, determining investment priorities, allocating resources efficiently, and improving policy decisions at both regional and sectoral levels.

The general specification of the DML model can be expressed as:

$$Y = \theta D + g(X) + \varepsilon$$

where Y denotes the economic outcome variable, D represents the digital transformation factor, X is a vector of control variables, g(X) captures complex nonlinear relationships estimated through machine learning algorithms, θ measures the causal effect of digitalization, and ε is the random error term.

Figure 1.

Double/debiased machine learning (DML) algorithm for estimating the causal effects of digital economy technologies on sustainable regional economic development*

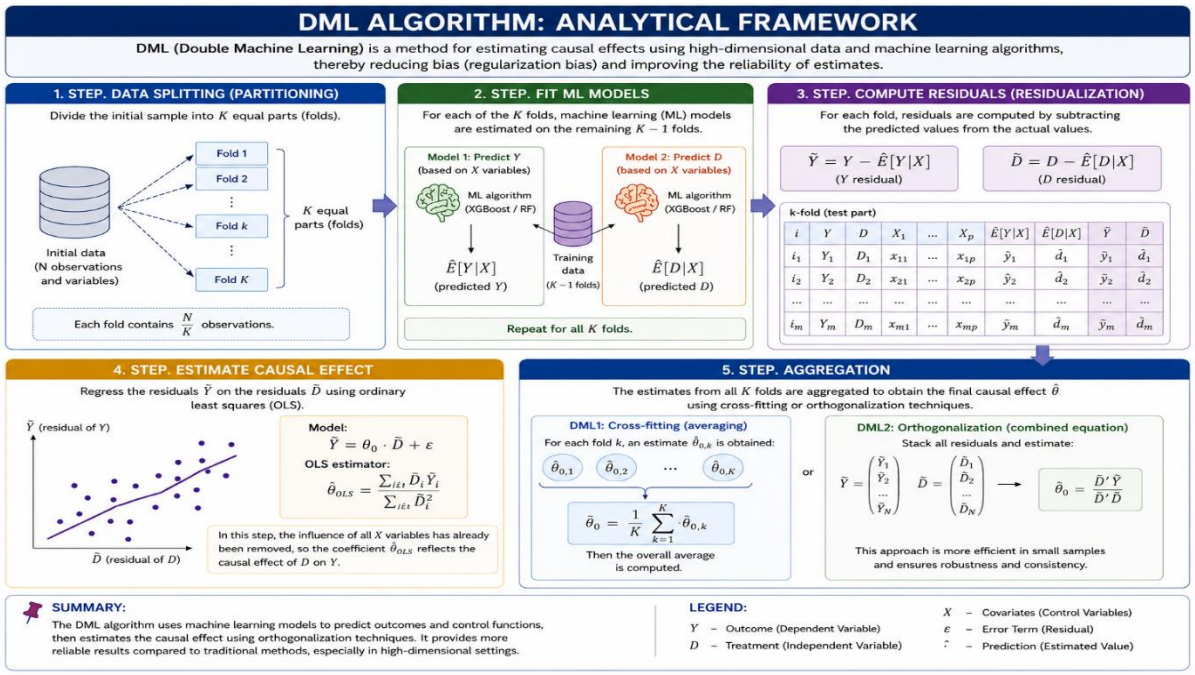

* Author development

Within the framework of the study, an integrated model for assessing the multiplicative effects of digital economy technologies was developed as follows:

$$ME = f(DI, ICT, EG, EC, AI)$$

Table 1.

Research Variables Used in the DML Model*

Variable	Description
ME	Multiplicative Effect
DI	Digital Infrastructure
ICT	ICT Utilization
EG	E-Government Development
EC	E-Commerce Development
AI	Artificial Intelligence Adoption

* Author development

The proposed framework provides a comprehensive methodology for evaluating the contribution of digital technologies to sustainable regional economic development and identifying the most influential digital transformation factors.

Analysis and results

The theoretical and empirical analyses reveal that sustainable regional economic development is strongly associated with the level of digital transformation. The findings indicate that digital economy technologies generate substantial multiplier effects through productivity growth, innovation enhancement, increased investment attractiveness, and improvements in public service delivery.

The empirical results demonstrate that regions characterized by higher levels of digital infrastructure and digital technology adoption achieve better economic performance compared to less digitalized regions. Digital transformation facilitates business activities, reduces transaction costs, improves access to information, and stimulates entrepreneurial development. Consequently, digital technologies contribute not only to direct economic growth but also to secondary multiplier effects throughout regional economic systems.

Table 2.

Estimated causal effects of digital transformation factors*

Factor	Coefficient
Digital Investments	0.342
ICT Infrastructure	0.287
Artificial Intelligence	0.311
E-Government Services	0.241
E-Commerce Development	0.198

* Author development

The results indicate that digital investments exert the strongest influence on regional economic development. A one-unit increase in digital investment is associated with a significant improvement in productivity, innovation performance, and regional competitiveness. Similarly, the development of ICT infrastructure enhances connectivity, improves information accessibility, and supports business modernization. Artificial intelligence technologies demonstrate a substantial positive impact on economic performance by increasing operational efficiency, improving decision-making processes, and accelerating innovation activities. Likewise, e-government services contribute to administrative efficiency and transparency, while e-commerce development expands market opportunities and strengthens entrepreneurial activity.

Figure 2.

Multiplicative effects of digital economy technologies on regional economic development*

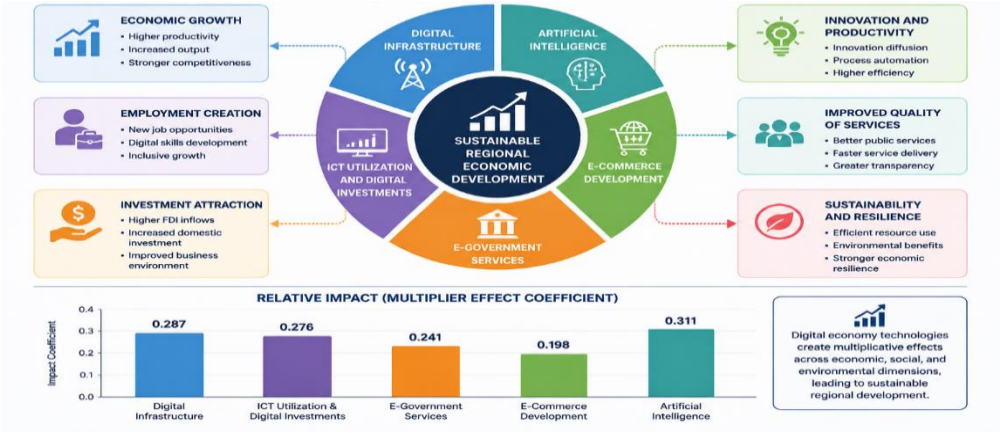

* Author development

Figure 2 illustrates the multiplicative effects of digital economy technologies on sustainable regional economic development. The analysis demonstrates that digital transformation influences regional economies through several interconnected channels, including economic growth, employment creation, investment attraction, innovation development, improvement of public services, and sustainability enhancement. The findings indicate that artificial intelligence technologies generate the strongest multiplier effect, with an estimated impact coefficient of 0.311. The adoption of artificial intelligence contributes to process automation, innovation diffusion, and data-driven decision-making, resulting in higher productivity and greater economic efficiency. Consequently, regions actively implementing AI technologies achieve stronger competitiveness and accelerated economic growth.

Digital infrastructure development represents the second most influential factor, with a coefficient of 0.287. The expansion of broadband connectivity, communication networks, and digital platforms improves access to information, reduces transaction costs, and creates favorable conditions for business development. As a result, digital infrastructure serves as the foundation for regional digital transformation and sustainable economic progress.

ICT utilization and digital investments also demonstrate a significant positive effect on regional development, with an estimated coefficient of 0.276. Increased investments in digital technologies facilitate technological modernization, stimulate entrepreneurial activity, and enhance the innovation capacity of regional economies. Moreover, digital investments contribute to attracting both domestic and foreign capital, thereby strengthening regional economic resilience.

The impact of e-government services is estimated at 0.241, indicating their important role in improving administrative efficiency and service quality. Digital public services reduce bureaucratic barriers, increase transparency, and provide faster access to government services for citizens and businesses. These improvements contribute to a more favorable institutional environment and support sustainable economic development.

E-commerce development exhibits a positive multiplier coefficient of 0.198. Although its impact is relatively lower than other digital factors, the expansion of e-commerce platforms increases market accessibility, supports small and medium-sized enterprises, and stimulates trade activities. The growth of online business ecosystems creates additional employment opportunities and enhances regional economic integration.

The analysis further reveals that digital economy technologies generate broader socio-economic benefits beyond direct economic growth. Digital transformation contributes to job creation through the development of new digital professions and skills, improves the quality and accessibility of public services, strengthens innovation ecosystems, and increases investment attractiveness. In addition, digital technologies support sustainable resource utilization and improve regional resilience to economic shocks.

Overall, the results confirm that digital economy technologies create substantial multiplier effects across economic, social, and institutional dimensions. Among the analyzed factors, artificial intelligence, digital infrastructure, and ICT investments have the greatest influence on regional economic performance. Therefore, policymakers should prioritize the expansion of digital infrastructure, increase investments in advanced technologies, promote artificial intelligence adoption, and strengthen digital public services to maximize the long-term benefits of digital transformation and achieve sustainable regional economic development.

Conclusion

The study demonstrates that digital economy technologies play a vital role in sustainable regional economic development. The findings confirm that digital transformation generates positive multiplier effects by improving productivity, innovation, investment attractiveness, and service efficiency.

The results indicate that artificial intelligence, digital infrastructure, and ICT investments have the strongest impact on regional economic growth. Therefore, accelerating digitalization

processes is essential for enhancing regional competitiveness and achieving long-term economic sustainability. To maximize the benefits of digital transformation, it is recommended to expand digital infrastructure, increase investments in advanced technologies, strengthen e-government services, support digital entrepreneurship, and improve digital skills among the workforce.

References

1. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York: McGraw-Hill, 1996.
2. Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishing, 2010.
3. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age. New York: W.W. Norton & Company, 2014.
4. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum, 2016.
5. Ayupov R.X., Boltaboyeva G.R. Raqamli iqtisodiyot asoslari. Toshkent, 2020.
6. G‘ulomov S.S., Ayupov R.X., Abdullayev O.M., Boltaboyeva G.R. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. Toshkent, 2019.
7. World Bank. Digital Development Report. Washington DC, 2024.
8. OECD. Digital Economy Outlook. Paris, 2024.
9. United Nations. E-Government Survey. New York, 2024.
10. Sapayev N.K. Mintaqa iqtisodiyoti barqarorligini ta’minlashda infratuzilmani rivojlantirish yo‘llari. Urganch, 2023.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

XIZMAT KO‘RSATISH KORXONALARIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH UCHUN STRATEGIK MARKETING DASTURINI ISHLAB CHIQISH VA UNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Isakova Naima Ikromjonovna

Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti dotsenti, PhD
E-mail: noimaisakova@gmail.ru
ORCID: 0009-0008-3370-6882

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirish uchun strategik marketing dasturini ishlab chiqish va uni takomillashtirishning nazariy hamda amaliy jihatlari tahlil qilingan. Turizm xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni oshirish, iste’molchilar ehtiyojlarini o‘rganish, maqsadli bozor segmentlarini aniqlash va zamonaviy marketing vositalaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, raqamli marketing texnologiyalarini joriy etish, xizmatlar sifatini oshirish va mijozlar sodiqligini shakllantirish orqali turizm korxonalari faoliyatini rivojlantirish yo‘llari taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *turizm, xizmat ko‘rsatish korxonalari, strategik marketing, marketing dasturi, turizm xizmatlari, raqobatbardoshlik, bozor segmentatsiyasi, raqamli marketing, xizmat sifati, mijozlar sodiqligi.*

СПОСОБЫ РАЗРАБОТКИ И УЛУЧШЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ МАРКЕТИНГОВОЙ ПРОГРАММЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В СФЕРЕ УСЛУГ

Исакова Наима Икромжоновна

независимый исследователь
Ургенчского государственного университета
доцент Ташкентского государственного
экономического университета,
кандидат экономических наук
E-mail:: noimaisakova@gmail.ru
ORCID: 0009-0008-3370-6882

Аннотация. *В данной статье рассмотрены теоретические и практические аспекты разработки стратегической маркетинговой программы для развития туризма на предприятиях сферы услуг. Исследованы вопросы повышения конкурентоспособности на рынке туристических услуг, изучения потребностей потребителей, определения целевых сегментов рынка и эффективного использования современных маркетинговых инструментов. Также предложены пути совершенствования маркетинговой деятельности посредством внедрения цифровых технологий, повышения качества услуг и формирования лояльности клиентов.*

Ключевые слова: *туризм, предприятия сферы услуг, стратегический маркетинг, маркетинговая программа, туристические услуги, конкурентоспособность, сегментация рынка, цифровой маркетинг, качество услуг, лояльность клиентов.*

WAYS TO DEVELOP AND IMPROVE A STRATEGIC MARKETING PROGRAM FOR TOURISM DEVELOPMENT IN SERVICE ENTERPRISES

Isakova Naima Ikromjonovna

Independent researcher at

Urgench State University
Associate professor at
Tashkent State University of Economics, PhD
E-mail: noimaisakova@gmail.ru
ORCID: 0009-0008-3370-6882

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of developing and improving a strategic marketing program for tourism development in service enterprises. The study focuses on increasing competitiveness in the tourism services market, analyzing consumer needs, identifying target market segments, and effectively applying modern marketing tools. In addition, the paper proposes ways to improve marketing activities through the implementation of digital technologies, enhancement of service quality, and strengthening customer loyalty.*

Keywords: *tourism, service enterprises, strategic marketing, marketing program, tourism services, competitiveness, market segmentation, digital marketing, service quality, customer loyalty.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotida turizm sohasi eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlardan biri bo‘lib, u mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishi, aholi bandligini ta’minlash va hududlarning investitsion jozibadorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Globallashuv jarayonlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi hamda iste’molchilarning talab va ehtiyojlaridagi o‘zgarishlar turizm xizmatlari bozorida raqobatning kuchayishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda xizmat ko‘rsatish korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi strategik marketing yondashuvlarini samarali qo‘llash bilan bevosita bog‘liqdir.

Turizm xizmatlari o‘zining nomoddiyligi, mavsumiyligi, iste’molchi bilan bevosita aloqadorligi va xizmat sifatiga yuqori talab qo‘yilishi bilan boshqa xizmat turlaridan ajralib turadi. Shu sababli turizm sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar mijozlar ehtiyojlarini chuqur o‘rganish, bozor segmentlarini aniqlash, raqobatchilar faoliyatini tahlil qilish hamda samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratishlari zarur. Ayniqsa, zamonaviy raqamli marketing vositalari, internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish korxonalarning bozor ulushini kengaytirish va xizmatlar samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham turizmni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilib, sohada keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Turistik infratuzilmani takomillashtirish, xizmatlar sifatini oshirish va xalqaro turizm bozorida milliy turistik mahsulotlarni faol targ‘ib qilish bo‘yicha qator chora-tadbirlar hayotga tatbiq etilmoqda. Bu esa xizmat ko‘rsatish korxonalarida strategik marketing dasturlarini ishlab chiqish va ularni zamon talablari asosida takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Turizm sohasida strategik marketingni rivojlantirish masalalari so‘nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Xizmat ko‘rsatish korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish, mijozlar ehtiyojlarini chuqur o‘rganish va innovatsion marketing texnologiyalarini joriy etish turizmni barqaror rivojlantirishning asosiy omillaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda [1].

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda turizm korxonalarining marketing faoliyatini samarali tashkil etishda raqamli texnologiyalar va internet marketing vositalarining o‘rni alohida ta’kidlanadi. Tadqiqotchilar raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn reklama vositalaridan foydalanish mijozlar bilan interaktiv aloqalarni rivojlantirish va turistik xizmatlar savdosini oshirishga xizmat qilishini qayd etadilar [2].

Turizm marketingi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar iste’molchilarning xulq-atvori va qaror qabul qilish jarayonlarini o‘rganish strategik marketing dasturlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Mijozlarning ehtiyoj va talablarini tahlil qilish orqali

xizmatlarni individuallashtirish korxonalarning bozor mavqeini mustahkamlashga yordam beradi [3].

Xalqaro amaliyotda xizmat ko‘rsatish korxonalarida strategik marketing dasturlarini ishlab chiqishda bozor segmentatsiyasi, maqsadli auditoriyani aniqlash va pozitsiyalash strategiyalaridan keng foydalanilmoqda. Ushbu yondashuv korxonalarga marketing resurslaridan samarali foydalanish va raqobat ustunligini shakllantirish imkonini beradi [4].

So‘nggi tadqiqotlarda barqaror turizm konsepsiyasi marketing strategiyalarining muhim elementi sifatida ko‘rilmoqda. Olimlar ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda marketing dasturlarini ishlab chiqish turizm korxonalarining uzoq muddatli rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydilar [5].

Turizm xizmatlari sifatini oshirish va mijozlar sodiqligini shakllantirish masalalari ham marketing tadqiqotlarida alohida o‘rin egallaydi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, xizmat sifati va iste’molchi qoniqishi o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud bo‘lib, bu korxonalarning daromadliligi va bozor ulushiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [6].

Shuningdek, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va ma’lumotlar tahlili texnologiyalarining turizm marketingidagi roli tobora ortib bormoqda. Ushbu texnologiyalar iste’molchilar xatti-harakatlarini prognoz qilish va marketing qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirish imkonini beradi [7].

O‘zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda turizm xizmatlari bozorini rivojlantirish, hududiy turistik salohiyatni targ‘ib qilish hamda milliy turistik mahsulotlarni xalqaro bozorlarga olib chiqishning marketing mexanizmlari o‘rganilgan [8]. Mazkur ishlarda turizm korxonalarining innovatsion marketing faoliyatini takomillashtirish zarurligi qayd etilgan.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirish uchun strategik marketing dasturlarini ishlab chiqish va takomillashtirish bozor talablariga moslashish, raqamli texnologiyalarni joriy etish hamda mijozlar ehtiyojlarini qondirish orqali amalga oshirilishi lozim [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirish uchun strategik marketing dasturini ishlab chiqish va uni takomillashtirish masalalarini o‘rganishda ilmiy bilishning tahlil va sintez, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini turizm marketingi, strategik boshqaruv va xizmatlar marketingi sohasidagi mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari va tadqiqotlari tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, maqolalar va me’yoriy-huquqiy hujjatlar o‘rganilib, turizm xizmatlari bozorida strategik marketingning o‘rni va ahamiyati tahlil qilindi. Shuningdek, xizmat ko‘rsatish korxonalarining marketing faoliyatini baholashda SWOT-tahlil va bozor segmentatsiyasi yondashuvlaridan foydalanildi. Olingan natijalar asosida turizm korxonalarida strategik marketing dasturlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirish bugungi kunda iqtisodiyotning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Turizm xizmatlari bozorida raqobatning kuchayishi korxonalardan iste’molchilar talablariga moslashgan holda faoliyat yuritishni, zamonaviy marketing vositalaridan foydalanishni hamda uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, xizmat ko‘rsatish korxonalarida strategik marketing dasturlarining amaldagi holatini tahlil qilish va ularni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turizm xizmatlari bozorida faoliyat yuritayotgan korxonalarning aksariyati marketing faoliyatini asosan reklama va xizmatlarni targ‘ib qilish bilan cheklab qo‘ymoqda. Holbuki, strategik marketing nafaqat reklama, balki bozorni chuqur

o‘rganish, iste’molchilar ehtiyojlarini aniqlash, raqobatchilar faoliyatini tahlil qilish va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashni ham o‘z ichiga oladi. Zamonaviy sharoitda aynan strategik yondashuv korxonalarga bozorning o‘zgaruvchan talablariga moslashish va raqobat ustunligini saqlab qolish imkonini beradi.

Turizm sohasida iste’molchilarning xulq-atvori va talablaridagi o‘zgarishlar marketing faoliyatini tashkil etishda muhim omil hisoblanadi. So‘nggi yillarda turistlarning xizmat sifati, xavfsizlik, qulaylik va individual yondashuvga bo‘lgan talabi ortib bormoqda. Natijada xizmat ko‘rsatish korxonalari o‘z marketing dasturlarini mijozlar ehtiyojlari asosida shakllantirishga majbur bo‘lmoqda. Mijozlar talablarini muntazam ravishda o‘rganish va tahlil qilish korxonalarga yangi xizmat turlarini joriy etish hamda mavjud xizmatlarni takomillashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida xizmat ko‘rsatish korxonalarining ichki va tashqi muhiti SWOT-tahlil asosida baholandi. Tahlil natijalariga ko‘ra, korxonalarning kuchli tomonlari sifatida mamlakatning boy tarixiy-madaniy merosi, turistik resurslarning xilma-xilligi, davlat tomonidan turizmni qo‘llab-quvvatlash siyosati hamda turizm infratuzilmasining bosqichma-bosqich rivojlanib borayotgani aniqlandi. Ushbu omillar turizm xizmatlari bozorida yangi imkoniyatlarni yaratmoqda va xizmat ko‘rsatish korxonalarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Biroq tahlillar ayrim muammolarning ham mavjudligini ko‘rsatdi. Jumladan, ko‘plab korxonalarda marketing faoliyati yetarli darajada rivojlanmagan, bozor tadqiqotlari muntazam olib borilmaydi, raqamli marketing vositalaridan foydalanish darajasi past hamda malakali marketing mutaxassislari yetishmaydi. Bundan tashqari, ayrim hududlarda xizmat sifati xalqaro standartlar talablariga to‘liq javob bermaydi. Ushbu holatlar korxonalarning raqobatbardoshligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Turizm bozorining tashqi muhitini tahlil qilish natijasida raqamli texnologiyalar va internet marketing vositalarining ahamiyati ortib borayotgani kuzatildi. Bugungi kunda turistlarning katta qismi sayohatlarni rejalashtirish, mehmonxona va transport xizmatlarini tanlash, bron qilish hamda xizmatlar haqida ma’lumot olishda internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanmoqda. Shu sababli korxonalar uchun rasmiy veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar va onlayn reklama platformalaridan samarali foydalanish muhim strategik vazifa hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, raqamli marketing vositalaridan faol foydalanayotgan korxonalar mijozlar bilan tezkor aloqa o‘rnatish, xizmatlarni keng targ‘ib qilish va yangi bozor segmentlarini jalb etishda yuqori natijalarga erishmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda maqsadli reklama kampaniyalarini amalga oshirish, turistik mahsulotlarni vizual kontent orqali targ‘ib qilish va onlayn mijozlar fikrlarini monitoring qilish marketing samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Bozor segmentatsiyasi bo‘yicha o‘tkazilgan tahlillar turli iste’molchi guruhlari ehtiyojlari bir-biridan sezilarli darajada farqlanishini ko‘rsatdi. Shu sababli yagona marketing strategiyasidan foydalanish har doim ham yuqori natija bermaydi. Turistlarni yosh, daromad darajasi, sayohat maqsadi, geografik hududi va qiziqishlariga ko‘ra segmentlarga ajratish hamda har bir segment uchun alohida marketing dasturlarini ishlab chiqish korxonalarning marketing faoliyati samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari asosida xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirish uchun strategik marketing dasturining asosiy yo‘nalishlari ishlab chiqildi. Birinchi navbatda, korxonalarda marketing tadqiqotlarini muntazam tashkil etish va bozor monitoringini kuchaytirish tavsiya etiladi. Bu iste’molchilar ehtiyojlaridagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida aniqlash va marketing strategiyalarini moslashtirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, raqamli marketing texnologiyalarini keng joriy etish zarur. Korxonalar o‘z faoliyatida internet marketing, qidiruv tizimlari optimallashtirish (SEO), ijtimoiy tarmoqlar marketingi (SMM), elektron pochta marketingi va mobil marketing vositalaridan samarali foydalanishi lozim. Ushbu vositalar reklama xarajatlarini optimallashtirish bilan birga marketing faoliyatining natijadorligini ham oshiradi.

Uchinchidan, xizmatlar sifatini oshirish strategik marketing dasturining muhim elementi

hisoblanadi. Xizmat sifati turistlarning qoniqish darajasini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib, mijozlar sodiqligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli xizmat ko‘rsatish standartlarini takomillashtirish, xodimlar malakasini oshirish va mijozlarga individual yondashuvni kuchaytirish zarur.

To‘rtinchidan, korxonalarda innovatsion marketing yondashuvlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Virtual turlar, sun’iy intellekt asosidagi maslahat xizmatlari, onlayn bronlash tizimlari va ma’lumotlar tahlili texnologiyalaridan foydalanish marketing qarorlarining samaradorligini oshiradi hamda xizmatlar sifatini yaxshilaydi.

Umuman olganda, o‘tkazilgan tahlillar xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirish uchun strategik marketing dasturlarini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari bozor segmentatsiyasi, raqamli marketing texnologiyalaridan foydalanish, xizmat sifatini oshirish va innovatsion marketing yondashuvlarini qo‘llash korxonalarning raqobatbardoshligini kuchaytirish hamda turizm sohasining barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim omil ekanligini tasdiqladi. Shu bois strategik marketingni turizm korxonalari faoliyatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlantirish sohaning kelgusi taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirishda strategik marketing dasturlarining muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. O‘rganishlar shuni tasdiqladiki, turizm xizmatlari bozorida raqobatning kuchayishi korxonalardan marketing faoliyatini zamonaviy talablar asosida tashkil etishni talab etmoqda. Xususan, bozorni chuqur o‘rganish, iste’molchilar ehtiyojlarini aniqlash, maqsadli segmentlarni tanlash va ularga mos marketing strategiyalarini ishlab chiqish korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida xizmat ko‘rsatish korxonalarida marketing faoliyatining samaradorligiga ta’sir etuvchi asosiy omillar sifatida raqamli marketing texnologiyalaridan foydalanish darajasi, xizmat sifati, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish va innovatsion yondashuvlarning qo‘llanilishi aniqlandi. Shuningdek, SWOT-tahlil natijalari korxonalarning kuchli va zaif tomonlarini, mavjud imkoniyatlar hamda tashqi tahdidlarni baholash orqali strategik marketing dasturlarini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi.

Olib borilgan tahlillar asosida xizmat ko‘rsatish korxonalarida turizmni rivojlantirishning muhim sharti sifatida marketing faoliyatini strategik boshqarish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va mijozlarga yo‘naltirilgan xizmat ko‘rsatish tizimini shakllantirish lozimligi aniqlandi.

Takliflar

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Xizmat ko‘rsatish korxonalarida bozor tadqiqotlarini muntazam ravishda amalga oshirish va iste’molchilar ehtiyojlarini doimiy monitoring qilib borish zarur.

Turizm xizmatlarini targ‘ib qilishda raqamli marketing vositalari, jumladan, ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari va onlayn reklama platformalaridan foydalanish ko‘lamini kengaytirish maqsadga muvofiq.

Turistlar ehtiyojlari va xulq-atvoridan kelib chiqib bozor segmentatsiyasini takomillashtirish hamda har bir segment uchun alohida marketing strategiyalarini ishlab chiqish lozim.

Xizmat ko‘rsatish sifati va mijozlar qoniqishini oshirish maqsadida xodimlarning kasbiy malakasini muntazam ravishda oshirib borish tavsiya etiladi.

Turizm korxonalarida CRM tizimlari, sun’iy intellekt va ma’lumotlar tahlili kabi innovatsion texnologiyalarni joriy etish marketing qarorlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Milliy turistik mahsulotlarni xalqaro bozorlarda faol targ‘ib qilish va korxonalar brendini shakllantirish bo‘yicha kompleks marketing dasturlarini ishlab chiqish zarur.

Davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish orqali turizm infratuzilmasini takomillashtirish hamda xizmatlar sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, xizmat ko‘rsatish korxonalarida strategik marketing dasturlarini samarali ishlab chiqish va doimiy takomillashtirib borish turizm sohasining barqaror rivojlanishini ta’minlash, korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish va turistlar oqimini ko‘paytirishning muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kotler P., Keller K.L. *Marketing Management*. 16th Edition. – Harlow: Pearson Education, 2022.

2. Chaffey D., Ellis-Chadwick F. *Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice*. 8th Edition. – London: Pearson, 2022.

3. Morrison A.M. *Marketing and Managing Tourism Destinations*. 3rd Edition. – New York: Routledge, 2023.

4. Pike S., Page S.J. *Destination Marketing: Essentials*. 2nd Edition. – London: Routledge, 2024.

5. Hall C.M. *Sustainable Tourism Development*. – London: Routledge, 2023.

6. Kandampully J., Zhang T., Bilgihan A. Customer loyalty and service quality in tourism and hospitality industries // *Tourism Management Perspectives*. – 2023. – Vol. 47.

7. Buhalis D., Leung D. Artificial Intelligence and Big Data in Smart Tourism // *Journal of Tourism Futures*. – 2024. – Vol. 10(1). – P. 15–31.

8. Xudoyberdiyev A., Karimov B. O‘zbekistonda turizm xizmatlari bozorini rivojlantirishning marketing strategiyalari // *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*. – 2023. – №6. – B. 112–120.

9. Abduraxmonov Q.X., Vaxobov A.V. *Turizm iqtisodiyoti va marketingi*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

XARAJATLAR HISOBIDA ABC VA BSC TIZIMLARI INTEGRATIV TAHLILI

Sultanova Nigora Xikmatxo’ja qizi

doktoranti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: nigoraxon.sultanova.1992@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6469-6322

Annotatsiya. *Maqolada xarajatlarni tasniflash va guruhlashning nazariy asoslari zamonaviy iqtisodiy yondashuvlar asosida kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda an’anaviy va zamonaviy xarajatlar tizimlari o‘zaro solishtirilib, Activity-Based Costing (ABC) va Balanced Scorecard (BSC) tizimlarining mohiyati, farqlari va o‘zaro integratsiyasi yoritilgan, korxona boshqaruvining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi asoslab berilgan.*

Kalit so‘lar: *xarajatlarni tasniflash, ABC, BSC, tannarx, qiyosiy tahlil, boshqaruv hisobi, boshqaruv tizimi, integratsiyalashgan yondashuv, samaradorlik.*

ИНТЕГРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМ ABC И BSC С УЧЕТОМ ЗАТРАТ

Султанова Нигора Хикматходжа кизи

докторант
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: nigoraxon.sultanova.1992@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6469-6322

Аннотация. *В статье проводится комплексный анализ теоретических основ классификации и группировки затрат на основе современных экономических подходов. В исследовании сравниваются традиционные и современные системы затрат, освещаются сущность, различия и взаимная интеграция систем Activity-Based Costing (ABC) и Balanced Scorecard (BSC), обосновано, что они служат повышению эффективности управления предприятием.*

Ключевые слова: *классификация затрат, ABC, BSC, себестоимость, сравнительный анализ, управленческий учет, система управления, интегрированный подход, эффективность.*

INTEGRATIVE ANALYSIS OF ABC AND BSC SYSTEMS BY EXPENDITURE

Sultanova Nigora Khikmatkhodja kizi

Doctoral student of Tashkent State
University of Economics
E-mail: nigoraxon.sultanova.1992@gmail.com
ORCID: 0009-0008-6469-6322

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of the theoretical foundations of cost classification and grouping based on modern economic approaches. The study compares traditional and modern cost systems, highlights the essence, differences, and mutual integration of the Activity-Based Costing (ABC) and Balanced Scorecard (BSC) systems, and substantiates that they serve to increase the efficiency of enterprise management.*

Keywords: *cost classification, ABC, BSC, cost, comparative analysis, management accounting, management system, integrated approach, efficiency*

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini ta’minlash, raqobatbardoshlikni oshirish hamda resurslardan oqilona foydalanish masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu jarayonda boshqaruv hisobining roli alohida o‘rin tutadi, chunki u rahbariyatni to‘g‘ri, ishonchli va tezkor axborot bilan ta’minlash orqali strategik va operatsion qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish xarajatlarini aniq hisoblash va ularni samarali boshqarish korxona moliyaviy natijalarining barqarorligini ta’minlashda muhim omillardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston korxonalarida xarajatlarni hisobga olish tizimi asosan an’anaviy yondashuvlarga asoslangan bo‘lib, ular ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlarni soddalashtirilgan usulda taqsimlashga tayanadi. Bunday yondashuv esa zamonaviy ishlab chiqarish sharoitlarida, ayniqsa ko‘p turdagi mahsulot ishlab chiqariladigan va murakkab texnologik jarayonlarga ega korxonalarda tannarxni noto‘g‘ri shakllantirish xavfini keltirib chiqaradi. Natijada esa noto‘g‘ri baholangan tannarx asosida qabul qilingan boshqaruv qarorlari korxona samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Xarajatlar hibining zamonaviy tizimlari, xususan (ABC) va (BSC) ushbu muammolarni bartaraf etishda samarali vosita sifatida e’tirof etilmoqda. ABC tizimi xarajatlarni faoliyat turlari kesimida aniqlash va ularni aniq sabab-oqibat bog‘liqligi asosida mahsulotlarga taqsimlash imkonini beradi. Bu esa resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ortiqcha xarajatlarni aniqlash va ularni kamaytirish uchun muhim axborot bazasini yaratadi. Boshqa tomondan, BSC tizimi korxona strategiyasini moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlar tizimi orqali ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv korxona faoliyatini faqat moliyaviy natijalar bilan cheklab qo‘ymasdan, balki mijozlar qoniqishi, ichki biznes jarayonlari samaradorligi hamda innovatsion rivojlanish darajasini ham baholash imkonini beradi. Natijada strategik boshqaruv tizimi yanada takomillashadi va uzoq muddatli rivojlanish uchun mustahkam asos yaratiladi. ABC va BSC tizimlarini o‘zaro integratsiyalash esa boshqaruv hisobini yangi sifat bosqichiga olib chiqadi. Chunki ABC orqali olingan aniq xarajat ma’lumotlari BSC tizimidagi ko‘rsatkichlarni shakllantirish va baholashda ishonchli axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shu tariqa, xarajatlarni boshqarish va strategik boshqaruv o‘rtasida uzviy bog‘liqlik ta’minlanadi. Bu esa korxona faoliyatining barcha darajalarida - operatsion, taktik va strategik bosqichlarda yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi. Shu bilan birga, ushbu tizimlarni amaliyotga joriy etish muayyan muammolar bilan bog‘liq. Jumladan, rivojlangan axborot texnologiyalarining yetishmasligi, ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash tizimlarining sustligi, shuningdek, malakali mutaxassislar yetishmovchiligi integratsiyalashgan yondashuvni keng qo‘llashga to‘sqinlik qilmoqda. Bundan tashqari, korxonalarda an’anaviy fikrlash tarzining ustunligi ham innovatsion boshqaruv usullarini joriy etishda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Maqolaning maqsadi shundan iboratki, xarajatlar hisobida ABC va BSC tizimlarining nazariy asoslarini o‘rganish, ularning o‘zaro integratsiyasini tahlil qilish hamda O‘zbekiston korxonalari sharoitida ularni qo‘llash imkoniyatlarini baholashdan iborat. Tadqiqot doirasida xarajatlarni tasniflash va guruhlash tizimini takomillashtirish zarurati asoslab beriladi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy xarajatlar hisob tizimlarining cheklanganligi nafaqat milliy, balki global miqyosda ham tan olingan muammo hisoblanadi. Shu bois, zamonaviy boshqaruv hisoboti vositalarini joriy etish korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Adabiyotlar sharhi

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar an’anaviy xarajatlarni hisoblash usullarini takomillashtirishni talab qilmoqda. Tadqiqot natijalarida BSC tizimi strategik boshqaruv vositasi sifatida baholangan bo‘lsa, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ham u korxonaning uzoq muddatli qiymatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim instrument sifatida talqin qilinadi [1]. Muhim jihatlardan biri shundaki, so‘nggi ilmiy tadqiqotlarda ABC tizimining samaradorligi uni boshqa boshqaruv vositalari bilan integratsiyalash darajasiga bog‘liqligi qayd etiladi. Xususan, ayrim tadqiqotlar ABC tizimi yuqori sifatli boshqaruv axboroti bilan birgalikda qo‘llanganda

samaradorligi sezilarli darajada oshishini ko‘rsatadi[10]. Bu holat bizning tadqiqotimizda aniqlangan ABC va BSC tizimlari integratsiyasining ustunligini yana bir bor tasdiqlaydi. ABC bo‘yicha olingan natijalar ham xorijiy tadqiqotlar bilan uyg‘unlikda ekanligi aniqlandi. Jumladan, 2025-yilda o‘tkazilgan tizimli adabiyotlar tahliliga ko‘ra, ABC tizimi korxonalarda xarajatlar aniqligini oshirish, operatsion samaradorlikni yaxshilash va raqobatbardosh narx siyosatini shakllantirishga xizmat qiladi[2; 3]. Ushbu xulosalar mazkur tadqiqot natijalari bilan to‘liq mos keladi, chunki bizning tahlilimizda ham ABC tizimi orqali xarajatlar manbalarini aniqlash va ortiqcha xarajatlarni qisqartirish imkoniyati mavjudligi asoslandi. Bundan tashqari, so‘nggi yillardagi bibliometrik tahlillar ham ABC tizimining dolzarbligi saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi. Xususan, 2023-2025 yillarda chop etilgan ko’plab ilmiy maqolalar tahliliga ko‘ra, ABC va unga asoslangan boshqaruv tizimlari zamonaviy korxonalarda samaradorlikni oshirishning muhim vositasi sifatida e’tirof etilgan[4; 7]. Bu esa mazkur tadqiqotda ilgari surilgan xulosalarning ilmiy asoslanganligini tasdiqlaydi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari xalqaro ilmiy qarashlar bilan uyg‘un holda, xarajatlarni tasniflash va boshqarish tizimini takomillashtirishda integratsiyalashgan yondashuvni qo‘llash zarurligini asoslab berdi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida qiyosiy tahlil usulidan keng foydalanildi. Ushbu usul yordamida xarajatlarni tasniflashning an’anaviy va zamonaviy yondashuvlari, xususan ABC va BSC tizimlari o‘zaro solishtirildi. Qiyosiy tahlil natijasida mazkur tizimlarning o‘xshash va farqli jihatlari, ularning afzalliklari hamda cheklovlari aniqlab berildi. Tadqiqotning metodologik yangiligi shundaki, unda an’anaviy buxgalteriya yondashuvlari zamonaviy boshqaruv hisobining ilg‘or usullari bilan uyg‘unlashtirildi. Shuningdek, ilmiy umumlashtirish usuli orqali so‘nggi yillarda chop etilgan xorijiy va mahalliy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Xususan, 2020-2025 yillar oralig‘ida e’lon qilingan ilmiy maqolalar, monografiyalar va o‘quv qo‘llanmalar asosida xarajatlarni boshqarishning zamonaviy konseptsiyalari o‘rganildi. Ushbu manbalar asosida mualliflik yondashuvi shakllantirildi va nazariy xulosalar chiqarildi. Bundan tashqari, funksional tahlil usuli yordamida xarajatlarning korxona faoliyatidagi roli va ularning boshqaruv jarayoniga ta’siri o‘rganildi. Ayniqsa, ABC tizimi doirasida xarajatlarning faoliyatlar bilan bog‘liqligi tahlil qilinib, xarajat drayverlari aniqlash mexanizmi ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotning metodologik yangiligi shundaki, unda an’anaviy buxgalteriya yondashuvlari zamonaviy boshqaruv hisobining ilg‘or usullari bilan uyg‘unlashtirildi. Xususan, ABC tizimi orqali xarajatlarni aniqlash va BSC tizimi orqali strategik baholash o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilindi. Bu esa xarajatlarni boshqarishning integratsiyalashgan modelini shakllantirish imkonini berdi.

Mazkur metodologik yondashuvlar majmui tadqiqot natijalarining ishonchliligi, ilmiy asoslanganligi va amaliy ahamiyatini ta’minlaydi. Shu bilan birga, tanlangan metodlar xarajatlarni tasniflash va guruhlash muammosini har tomonlama va chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Xususan, ABC tizimi orqali xarajatlarni aniqlash va BSC tizimi orqali strategik baholash o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilindi. Bu esa xarajatlarni boshqarishning integratsiyalashgan modelini shakllantirish imkonini berdi. Mazkur metodologik yondashuvlar majmui tadqiqot natijalarining ishonchliligi, ilmiy asoslanganligi va amaliy ahamiyatini ta’minlaydi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot natijasida xarajatlarni tasniflash va guruhlashning nazariy hamda amaliy jihatlari chuqur tahlil qilindi va ularning korxona boshqaruvidagi ahamiyati asoslab berildi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash nafaqat buxgalteriya hisobi aniqligini oshiradi, balki boshqaruv qarorlarining samaradorligini ham sezilarli darajada yaxshilaydi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, an’anaviy xarajatlar tasnifi (doimiy, o‘zgaruvchan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bilvosita) korxona faoliyatining umumiy ko‘rsatkichlarini shakllantirishda muhim bo‘lsa-da, u zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlarining murakkabligini to‘liq aks ettira olmaydi.

Ayniqsa, bilvosita xarajatlarning yuqori ulushi mavjud bo‘lgan sharoitda mahsulot tannarxini aniqlashda xatoliklar yuzaga keladi. Shu nuqtai nazardan, ABC tizimining qo‘llanilishi xarajatlarni yanada aniqroq taqsimlash imkonini berishi aniqlandi. ABC tizimi xarajatlarni faoliyatlar kesimida aniqlash orqali ularning haqiqiy manbalarini ochib beradi. Natijada, ortiqcha xarajatlar aniqlanadi va resurslardan samarali foydalanish imkoniyati oshadi. Mazkur tadqiqot natijalari xarajatlarni tasniflash va guruhlash tizimini takomillashtirish zarurati nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb ekanligini ko‘rsatdi. Olingan natijalarni zamonaviy ilmiy tadqiqotlar bilan solishtirish shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy xarajatlar tizimlarining cheklanganligi global miqyosda tan olingan muammo hisoblanadi.

Xususan, so‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar an’anaviy xarajatlarni hisoblash usullari bilvosita xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlashga olib kelishini ta’kidlaydi. Natijada mahsulot tannarxi buziladi va boshqaruv qarorlari samaradorligi pasayadi. Shu jihatdan, tadqiqot natijalari zamonaviy yondashuvlar zarurligini asoslovchi ilmiy qarashlar bilan mos keladi.

ABC bo‘yicha olingan natijalar ham xorijiy tadqiqotlar bilan uyg‘unlikda ekanligi aniqlandi. Jumladan, 2025-yilda o‘tkazilgan tizimli adabiyotlar tahliliga ko‘ra, ABC tizimi korxonalarda xarajatlar aniqligini oshirish, operatsion samaradorlikni yaxshilash va raqobatbardosh narx siyosatini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu xulosalar mazkur tadqiqot natijalari bilan to‘liq mos keladi, chunki bizning tahlilimizda ham ABC tizimi orqali xarajatlar manbalarini aniqlash va ortiqcha xarajatlarni qisqartirish imkoniyati mavjudligi asoslandi. Shuningdek, zamonaviy ilmiy ishlarda ABC tizimi an’anaviy usullarning kamchiliklarini bartaraf etuvchi muhim innovatsion yondashuv sifatida baholanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ABC modeli xarajatlarni faoliyatlar va xarajat drayverlari asosida taqsimlash orqali real resurs iste’molini aks ettiradi . Bu esa bizning natijalarda qayd etilgan “xarajatlarning haqiqiy manbalarini aniqlash” g‘oyasini ilmiy jihatdan mustahkamlaydi.

Bundan tashqari, so‘nggi yillardagi bibliometrik tahlillar ham ABC tizimining dolzarbligi saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi. Xususan, 2023-2025 yillarda chop etilgan yuzlab ilmiy maqolalar tahliliga ko‘ra, ABC va unga asoslangan boshqaruv tizimlari zamonaviy korxonalarda samaradorlikni oshirishning muhim vositasi sifatida e’tirof etilgan. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ABC tizimi xarajatlarni faoliyatlar kesimida aniqlash orqali ularning haqiqiy manbalarini ochib beradi. Natijada, ortiqcha xarajatlar aniqlanadi va resurslardan samarali foydalanish imkoniyati oshadi. Bundan tashqari, BSC tizimi orqali xarajatlarni strategik darajada baholash imkoniyati mavjudligi asoslandi. BSC tizimi moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda nomoliyaviy omillarni ham hisobga oladi, bu esa korxonaning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ABC va BSC tizimlarini integratsiyalashgan holda qo‘llash eng samarali yondashuv sifatida namoyon bo‘ldi. Bunda ABC tizimi xarajatlarni aniqlash va taqsimlash funksiyasini bajaradi, BSC esa ushbu xarajatlarning strategik samaradorligini baholaydi. Quyidagi 1-jadvalda mazkur ikki tizimning asosiy jihatlari taqqoslab ko‘rsatilgan:

1-jadval.

ABC va BSC tizimlarining solishtirma tahlili[37]

Mezoni	ABC tizimi	BSC tizimi
Asosiy maqsad	Xarajatlarni aniq taqsimlash	Strategik boshqaruvni ta’minlash
Yondashuv	Faoliyatga asoslangan	Ko‘rsatkichlarga asoslangan
Asosiy obyekt	Faoliyat (activity)	Strategik maqsadlar
Natija	Aniq tannarx	Kompleks samaradorlik bahosi
Afzallik	Xarajat manbalarini aniqlaydi	Uzoq muddatli rivojlanishni ta’minlaydi
Cheklov	Murakkab va vaqt talab qiladi	Subyektiv baholash ehtimoli mavjud

Shu nuqtai nazardan, ABC tizimining qo‘llanilishi xarajatlarni yanada aniqroq taqsimlash imkonini berishi aniqlandi. ABC tizimi xarajatlarni faoliyatlar kesimida aniqlash orqali ularning

[37] Muallif ishlanmasi

haqiqiy manbalarini ochib beradi. Natijada, ortiqcha xarajatlar aniqlanadi va resurslardan samarali foydalanish imkoniyati oshadi. BSC tizimi bilan bog‘liq natijalar ham zamonaviy ilmiy qarashlar bilan uyg‘unlikda talqin etilishi mumkin. BSC tizimi faqat moliyaviy natijalarni emas, balki nomoliyaviy ko‘rsatkichlarni ham hisobga olishi bilan ajralib turadi. Bu esa korxona faoliyatini kompleks baholash imkonini beradi. Tadqiqot natijalarida BSC tizimi strategik boshqaruv vositasi sifatida baholangan bo‘lsa, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ham u korxonaning uzoq muddatli qiymatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim instrument sifatida talqin qilinadi. Muhim jihatlardan biri shundaki, so‘nggi ilmiy tadqiqotlarda ABC tizimining samaradorligi uni boshqa boshqaruv vositalari bilan integratsiyalash darajasiga bog‘liqligi qayd etiladi. Xususan, ayrim tadqiqotlar ABC tizimi yuqori sifatli boshqaruv axboroti bilan birgalikda qo‘llanganda samaradorligi sezilarli darajada oshishini ko‘rsatadi . Bu holat bizning tadqiqotimizda aniqlangan ABC va BSC tizimlari integratsiyasining ustunligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ayrim ilmiy manbalarda ABC tizimini joriy etish murakkab va resurs talab qiluvchi jarayon ekanligi ham qayd etiladi. Jumladan, amaliy tadqiqotlar ushbu tizimni qo‘llash uchun katta hajmdagi ma’lumotlar bazasi va yuqori darajadagi analitik yondashuv talab etilishini ko‘rsatadi . Bu esa tadqiqot natijalarida qayd etilgan cheklovlar bilan mos keladi.

Yana bir muhim jihat – zamonaviy tadqiqotlarda vaqtga asoslangan ABC kabi yangi modifikatsiyalar paydo bo‘layotgani kuzatilmoqda. Ushbu yondashuv xarajatlarni hisoblashni soddalashtirish va aniqligini oshirishga qaratilgan bo‘lib, ayniqsa sog‘liqni saqlash va xizmat ko‘rsatish sohalarida samarali qo‘llanilmoqda. Bu esa kelgusida xarajatlarni tasniflash tizimini yanada takomillashtirish uchun yangi ilmiy yo‘nalishlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Quyidagi 1-rasmda konseptual model tadqiqot natijalarini umumlashtiradi [5; 6]:

Mazkur model shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarni to‘g‘ri tasniflashdan boshlangan jarayon oxir-oqibat korxonaning umumiy samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, xarajatlarni zamonaviy yondashuvlar asosida tasniflash zarur, ABC tizimi operatsion aniqlikni oshiradi, BSC tizimi strategik boshqaruvni kuchaytiradi va ularning integratsiyasi maksimal samaradorlikni ta’minlaydi.

Xulosa

Xarajatlar hisobining an’anaviy hamda zamonaviy usullari tahliliga aoslangan tadqiqotimizda xarajatlarni tasniflash va guruhlashning nazariy asoslari kompleks tarzda o‘rganildi hamda ularning korxona boshqaruvidagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berildi:

1-rasm.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirilgan konseptual model[38]

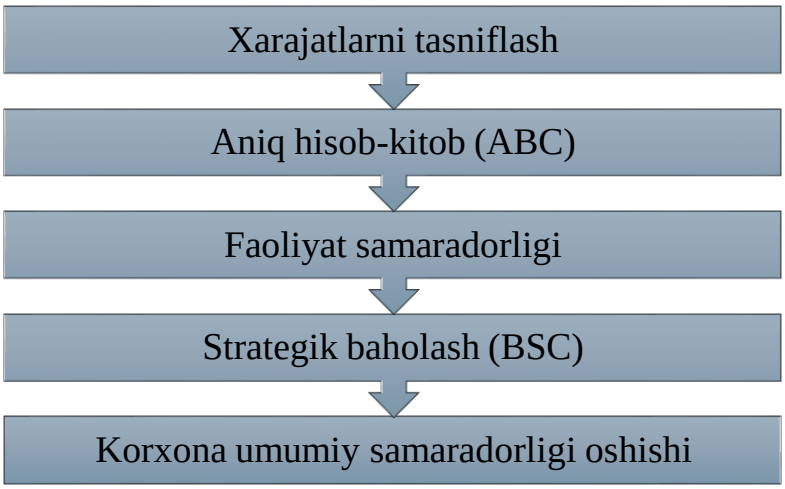

[38] Muallif ishlanmasi

1. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash boshqaruv hisobining markaziy elementi bo‘lib, u nafaqat hisob-kitob aniqligini, balki boshqaruv qarorlarining samaradorligini ham belgilab beradi.

2. Tadqiqot doirasida ABC tizimi xarajatlarni aniqlash va taqsimlashda yuqori aniqlikni ta’minlovchi samarali vosita sifatida baholandi. BSC tizimi esa korxona faoliyatini strategik darajada baholash imkonini beruvchi kompleks boshqaruv instrumenti sifatida e’tirof etildi.

3. Eng muhim xulosalardan biri shundaki, ABC va BSC tizimlarini integratsiyalashgan holda qo‘llash korxona boshqaruvining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bunda ABC operatsion darajadagi aniqlikni ta’minlasa, BSC strategik darajadagi baholash va rivojlanishni ta’minlaydi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari xarajatlarni tasniflash va boshqarish tizimini takomillashtirishda zamonaviy, integratsiyalashgan yondashuvlardan foydalanish zarurligini asoslab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (2021). *The balanced scorecard: Translating strategy into action* (Updated ed.). Harvard Business Review Press.

2. Al-Qudah, A. A., & Jaradat, M. S. (2022). The impact of activity-based costing on firm performance: Evidence from manufacturing companies. *International Journal of Financial Research*, 13(2), 45-58.

3. Nguyen, T. H., & Tran, M. D. (2021). Cost management systems and firm performance: The mediating role of management accounting practices. *Journal of Asian Business and Economic Studies*, 28(3), 189-204.

4. Al-Dhubaibi, A. A. (2023). The role of activity-based costing in improving cost accuracy and decision-making. *Journal of Management Accounting Research*, 35(1), 67-82.

5. Nuhu, N. A., Baird, K., & Bala Appuhami, R. (2020). The association between the use of balanced scorecard and organisational performance. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 16(1), 29-54.

6. Zengin, Y., & Ada, E. (2021). Cost management through ABC and its effect on business performance. *Procedia Economics and Finance*, 39, 68-75.

7. Fullerton, R. R., Kennedy, F. A., & Widener, S. K. (2025). Lean manufacturing and management accounting: The role of ABC systems. *Accounting Horizons*, 34(1), 41-60.

8. Maiga, A. S., & Jacobs, F. A. (2022). Balanced scorecard, activity-based costing and organizational performance: An empirical analysis. *Advances in Management Accounting*, 40, 115-140.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

BANK MAJBURIYATLARI HISOBI VA ICHKI AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

Muminova Parvina Ilhom qizi
Bank hisobi va auditi kafedrasi
(PhD)tayanch doktoranti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: parvinailhomovna08@gmail.com
ORCID: 0009-00067879-8800

Annotatsiya. *Ushbu maqolada mamlakatimizda bank tizimining bank majburiyatlari hisobi va ichki auditini yuritishda yuzaga kelayotgan mavjud muammolar atroflicha o`rganildi, hamda muammo dolzarbligi va zarurati ko`rib chiqildi. Shuningdek jahon tan olgan mamlakatlar bank tizimining faoliyatidagi ushbu ko`rsatkichlar roli alohida tahlillar asosida o`rganilib muammoga yechim sifatida muqobil taklif va tavsiyalar berildi.*

Kalit so`zlar: *bank tizimi, bank majburiyatlari, bank hisobi, bank auditi, soliq maslahatchisi, auditorlik riski, yashil energiya, «yashil moliyalashtirish» portfeli, depozit divversifikatsiyasi, nohosilaviy depozitlar, qarz vositalari, 9-son MHXS, soliq maslahatchisi, Bazel III.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БАНКОВСКИХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ: БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ И ВНУТРЕННИЙ АУДИТ

Муминова Парвина Ильхамовна
(PhD)докторант
кафедры банковского учета и аудита
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: parvinailhomovna08@gmail.com
ORCID: 0009-00067879-8800

Аннотация. *В данной статье всесторонне рассматриваются существующие проблемы учета и внутреннего аудита банковских обязательств в банковской системе нашей страны, а также рассматривается актуальность и необходимость данной проблемы. Кроме того, на основе отдельных анализов изучается роль этих показателей в деятельности банковских систем стран мирового уровня, и предлагаются альтернативные решения проблемы.*

Ключевые слова: *банковская система, банковские обязательства, банковский учет, банковский аудит, налоговый консультант, аудиторский риск, зеленая энергетика, портфель «зеленого финансирования», диверсификация депозитов, неденежные депозиты, долговые инструменты, МСФО 9, налоговый консультант, Базель III.*

IMPROVING BANK LIABILITIES ACCOUNTING AND INTERNAL AUDIT

Muminova Parvina Ilhom kizi
Department of Bank Accounting and Audit
(PhD) Basic Doctoral Student
Tashkent State University of Economics
E-mail: parvinalhomovna08@gmail.com
ORCID: 0009-00067879-8800

Abstract. *This article comprehensively studies the existing problems in the accounting and internal audit of bank liabilities in our country's banking system, and considers the relevance and*

necessity of the problem. Also, the role of these indicators in the activities of the banking system of world-renowned countries is studied on the basis of separate analyses, and alternative proposals and recommendations are given as solutions to the problem.

Keywords: *banking system, bank liabilities, bank accounting, bank audit, tax consultant, audit risk, green energy, “green financing” portfolio, deposit diversification, non-cash deposits, debt instruments, IFRS 9, tax consultant, Basel III.*

Kirish

Hozirgi kunda bank sektoridagi tizimli xavf-xatarlarning ortishi hamda xalqaro moliyaviy munosabatlarning globallashuvi sharoitida bank majburiyatlari hisobi va auditining metodologik asoslarini MHXS talablariga muvofiqlashtirish strategik ahamiyat kasb etmoqda. Jahon amaliyotida bank aktivlari va majburiyatlari o‘rtasidagi nomutanosiblik oqibatida yuzaga keladigan likvidlik inqirozlari bankrotliklarning asosiy sababi bo‘lib qolmoqda. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda dunyo miqyosida bank majburiyatlarining tarkibida depozit bo‘lmagan manbalar (qarz qimmatli qog‘ozlari va banklararo kreditlar) ulushi o‘rtacha 15-20% gacha ko‘tarilgan bo‘lib, bu ularni baholash va audit qilishda 9-son MHXS bo‘yicha kutilayotgan kredit zararlari modelini qo‘llashni taqozo etadi. Shu bois, dissertasiyada bank majburiyatlarini tan olish va baholashning xalqaro andozalarga asoslangan mexanizmlarini ishlab chiqish nafaqat ilmiy, balki global moliyaviy barqarorlikni ta’minlash nuqtai nazaridan ham muhim hisoblanadi.

Shuningdek, O‘zbekiston bank tizimini transformatsiya qilish va davlat ulushiga ega banklarni xususiylashtirish jarayonida majburiyatlar sifatini ichki nazorat va tashqi audit orqali shaffofligini ta’minlash milliy iqtisodiyot uchun o‘ta dolzarbdir. Respublika bank tizimida jami majburiyatlar hajmi yil sayin o‘sib bormoqda masalan, 2024 yil boshiga kelib tijorat banklarining jami majburiyatlari qariyb 550 trln so‘mdan oshgan bo‘lib, bu o‘tgan yilga nisbatan sezilarli o‘sishni ko‘rsatadi, biroq jalb qilingan mablag‘lar tarkibida muddatli depozitlarning ulushi hamon xalqaro ko‘rsatkichlardan pastligicha qolmoqda. Bunday sharoitda bank majburiyatlari auditining metodologik bazasini takomillashtirish, ayniqsa masofaviy audit va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali auditorlik riskini kamaytirish mahalliy banklarning xalqaro reytinglarini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada taklif etilayotgan hisob siyosati va audit tartib-taomillari mahalliy banklarning moliyaviy hisobotlari ishonchliligini oshirish va xorijiy investorlar uchun jozibadorligini ta’minlashda amaliy yechim bo‘la oladi.

Adabiyotlar sharhi

Ilmiy adabiyotlarda bank majburiyatlari tushunchasi keng talqin qilinadi: «ular nafaqat tijorat banklarining tashqi qarz majburiyatlari, balki ichki moliyaviy majburiyatlar, shartli majburiyatlar, shuningdek moliyaviy vositalar orqali yuzaga keladigan talab va majburiyatlarni ham o‘z ichiga oladi»[39]. Mahalliy olimlarimizdan Sh.Z.Abdullayeva o‘z ilmiy tadqiqotlarida “bankning passiv operatsiyasi - banklaming vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish bilan bog‘liq operatsiyalari passiv operatsiyalar hisoblanadi. Bankning asosiy vazifalaridan biri bo‘sh pul mablag‘larini mumkin qadar ko‘proq jalb qilish va ulami boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat” – deb ta’kidlaydi.[2]

M.G‘.Kenjayev, N.S.Ernazarovlar tomonidan quyidagi fikrlar bildirib o‘tilgan, “bank resurslarini tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalari – passiv operatsiyalar deyiladi. Passiv operatsiyalar bank oborotiga chetdan mablag‘lar jalb etish va o‘z mablag‘larini tashkil etish bilan bog‘liq operatsiyalardan iboratdir. Bank resurslari uning majburiyatlari va o‘zining kapitalidan tashkil topadi. Bank faoliyatining yana bir asosiy o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, uning resurslari asosan chetdan jalb etilgan majburiyatlaridan tashkil topadi”.[3]

[39]Saunders, A., & Cornett, M. (2021). Financial Institutions Management: A Risk Management Approach. McGraw-Hill Education.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada guruhlash, taqqoslash, ilmiy mushohada, iqtisodiy-statistik tahlil, induksiya va deduksiya hamda tadqiqot natijalarini umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Rivojlangan mamlakatlar bank tizimi amaliyotida bank muassasalarida yo'qotishlarni qoplash va zaxira kapitalni yaratish uchun yetarli miqdorda o'z mablag'lari va tegishli majburiyatlarni (qarz vositalari) saqlash talab etiladi. Bankning majburiyatlari bank operatsiyalarini moliyalashtirishda asosiy rol o‘ynaydi. Majburiyatlarning muddati va barqarorligini tahlil qilish banklarga ularning likvidligini samarali boshqarishga yordam beradi. Mijozlarning omonatlari va banklararo qarzlar kabi qisqa muddatli majburiyatlar bankning bevosita majburiyatlarini bajarish uchun yetarli mablag‘ga ega bo‘lishini ta’minlash uchun qattiq nazorat qilinishi kerak. Majburiyat tuzilmasini tahlil qilish orqali banklar o‘zlarining likvidlikka bo‘lgan ehtiyojlarini rejalashtirishlari, qisqa muddatli va uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari o‘rtasida tegishli muvozanatni saqlashlari va likvidlik risklarini kamaytirishlari mumkin.

Tadqiqotimiz jarayonida rivojlangan mamlakatlar, rivojlanayotgan mamlakatlar hamda davlatimiz bank tizimi majburiyatlar hisobi va ichki auditini takomillashtirishga doir tahlillarimiz doirasida ko`plab taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu takliflar davlatimiz bank tizimini yanada rivojlantirib, moliya bozoridagi bank reytingini yuqori darajaga olib chiqishiga asosiy omil bo`ladi deb o`ylaymiz. Ilmiy izlanishlarimiz va tahlillarimiz natijasida biz quyidagilarni taklif qildik:

1**. O‘zini o‘zi band qilgan shaxslar bank kartalari va majburiyatlarini hisobga olish taklifi.** O‘zini o‘zi band qilgan shaxslarga maxsus bank kartalari ochish va ularning majburiyatlarini alohida balans hisobvarag‘ida yuritish taklifining asosiy afzalliklari: *Hisob va tahlilning aniq bo‘lishi* o‘zini o‘zi band qilgan shaxslar mablag‘lari boshqa jismoniy shaxslardan ajraladi. Bank o‘zini o‘zi band qilgan shaxslar segmenti bo‘yicha alohida: qoldiq hajmi, foiz xarajatlari, komissiya daromadlari, aylanma va aktivlik darajasini aniq ko‘ra oladi. Bu segment rentabelligini raqamlar bilan isbotlash imkonini beradi. *Arzon va barqaror resurs bazasi* o‘zini o‘zi band qilgan shaxslar kartalaridagi qoldiqlar odatda kichik, ko‘p sonli va past foizli bo‘ladi. Alohida hisobvaraq orqali: O‘zini o‘zi band qilgan shaxslar depozitlarining o‘rtacha foiz stavkasi, barqaror (uzoq muddatli) qismi alohida hisoblanadi.

1-jadval.

O‘zini o‘zi band qilgan shaxslar bo‘yicha bank kartalari va majburiyatlar hisobini yuritish jadvali

Tartib raqami (TR/№)	Mijoz ID/INN	F.I.Sh.	Status (o‘zini o‘zi band qilgan)	Bank kartasi raqami (so‘nggi 4 raqam)	Kartani ochish sanasi	Hisob qoldig‘i (UZS)	Kredit majburiyatlari (jami, UZS)	To‘lov muddati (sana)	Foiz stavkasi (%)	Kechiktirilgan to‘lov mavjudligi (ha/yo‘q)	Eslatma/izoh
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	512345678	Ahmedov Bekzod Karimovich	Ha	**** 4567	15.01.2023	2,540,000.00	12,000,000.00	15.11.2024	18%	Yo‘q	Oylik daromad 7.2 mln
2	523456789	G‘ulomova Nargiza Saidalievna	Ha	**** 1234	22.03.2023	875,320.00	8,500,000.00	10.12.2024	20%	Ha	2 kunlik, to‘lov kutilmoqda
3	534567890	Sayidov Otabek Rustamovich	Ha	**** 9876	05.05.2022	10,215,900.00	0.00	-	-	Yo‘q	Kredit majburiyati yo‘q
4	524456781	Datov Bekzod Karinmovich	Ha	**** 4568	15.01.2023	2,540,000.00	12,000,000.00	15.11.2024	18%	Yo‘q	Kredit majburiyati yo‘q
5	512345672	Rakan Ro‘rino	Ha	**** 4567	15.01.2023	875,320.00	0.00	-	-	Yo‘q	
6	512345678	Hazidov Bekzok Mariamovich	Ha	**** 4567	15.01.2023	875,000.00	0.00	15.11.2024	20%	Yo‘q	Kredit majburiyati yo‘q
7	523456789	G‘ulom Nargiza Saidalievna	Ha	**** 1234	22.03.2023	1,220,000.00	0.00	10.12.2024	20%	Yo‘q	Kredit majburiyati yo‘q
8	534567890	Sayidov Otabek Rustamovich	Ha	**** 9876	05.05.2022	0.00	0.00	10.11.2024	18%	Yo‘q	

*Muallif ishlanmasi.

O‘zini o‘zi band qilgan shaxslar shaxslar bo‘yicha majburiyatlarni alohida balans hisobvarag‘ida yuritish tijorat banklariga: segment bo‘yicha aniq rentabellikni hisoblash, arzon

resurs bazasini kengaytirish, maxsus mahsulot va kreditlarni asoslash, xavf va komplayensni yaxshilash, regulyator hisobotlarini soddalashtirish imkonini beradi. Bu esa bank majburiyatlari hisobini takomillashtirishning amaliy va raqamlar bilan isbotlanuvchi yo‘nalishidir.

2. **Maqsadli hisobvaraq orqali «yashil energiya» loyihalarini moliyalashtirish.** Maqsadli hisobvaraq orqali «yashil energiya» loyihalarini moliyalashtirish – tijorat banklari majburiyatlari (depozit va boshqa jalb qilingan mablag‘lar) hisobini takomillashtirishga ham bevosita ta’sir qiladigan taklif. Afzalliklarini bank majburiyatlari hisobi nuqtai nazaridan qisqa, aniq tahlil qilsak, maqsadli hisobvaraq – “belgilangan maqsadli majburiyat” sifatida aniq tasniflanadi. Oddiy depozit – umumiy resurs, qaysi yo‘nalishga ketishi aniq bog‘lanmaydi. “Yashil energiya” maqsadli hisobvarag‘i – ma’lum maqsadga yo‘naltiriladigan majburiyat: bu hisobvaraqdagi mablag‘lar faqat yashil loyihalarni moliyalashtirishga xizmat qiladi.

Maqsadli hisobvaraq orqali «yashil energiya» loyihalarini moliyalashtirish taklifi: tijorat banklarida majburiyatlarni maqsad, muddat va foiz shartlari bo‘yicha aniqroq tasniflashga olib keladi; foiz xarajatlari, likvidlik va foiz xavfini boshqarish, sof foiz marjasini tahlil qilish uchun yangi, aniq axborot bazasi yaratadi; xalqaro “green finance” va ESG andozalariga mos, shaffof va tahliliy jihatdan kuchli majburiyatlar hisobini shakllantiradi. Shu orqali bank majburiyatlari hisobi takomillashadi va butun bank tizimi uchun “yashil” moliyalashtirishni samarali boshqarish imkoniyati kengayadi.

3. **Ichki audit va kommunikatsiya samaradorligini oshirish.** Ichki audit va kommunikatsiya samaradorligini oshirish orqali majburiyatlar hisobiga oid siyosat, protsedura va risklar bo‘yicha aniq, tezkor va to‘liq axborot almashinuvi ta’minlanadi. Bu esa tijorat banklarida majburiyatlar bo‘yicha xatolar va suyiiste’mollarni erta aniqlash, foiz va likvidlik xavfini real baholash hamda boshqaruv qarorlarini sifatliroq va xalqaro talablarga mos qabul qilish imkonini beradi.

Ichki audit va kommunikatsiya samaradorligini oshirish tijorat banklarida majburiyatlar hisobini uchta asosiy yo‘nalishda sezilarli yaxshilaydi; har birini qisqa tahlil va sodda misol bilan ko‘rsataman:

1) *Ma’lumotlar aniqligi va mosligini* oshirish Tahlil: majburiyatlar (depozitlar, qarzlar, soliqlar, kafolatlar) bo‘yicha ma’lumotlar ko‘pincha buxgalteriya, risk-menejment va biznes bo‘limlarda turlicha shaklda turadi; kuchli ichki audit va yaxshi kommunikatsiya bu ma’lumotlarni yagona standartda solishtirib, xatolarni erta topishga yordam beradi. Misol: Buxgalteriyada yirik korporativ depozit 10 mlrd so‘m deb turibdi, shartnomada 8 mlrd so‘m,risk-bo‘lim tizimida 9 mlrd so‘m ko‘rinadi.
Ichki audit ushbu tafovutni topib, bo‘limlar bilan tezkor aloqa orqali to‘g‘ri summani aniqlaydi; natijada balansdagi majburiyat to‘g‘rilanadi, foiz xarajatlari va likvidlik tahlili ham real ko‘rinishga keladi.

2) *Risk va xatolarni erta aniqlash* Tahlil: samarali ichki audit + doimiy kommunikatsiya majburiyatlar bo‘yicha foiz, muddat, valyuta va shartlardagi nomuvofiqliklarni erta bosqichda ushlab qoladi, bu esa foiz, likvidlik va huquqiy risklarni kamaytiradi. Misol: Shartnomada depozit stavkasi 14% deb belgilangan, lekin, IT tizimga xatolik bilan 18% kiritilgan. Ichki audit muntazam ravishda shartnoma ma’lumotlarini tizimdagi yozuvlar bilan solishtirgani uchun bu xatoni tez topadi; agar topilmasa, bank ortiqcha foiz to‘laydi, majburiyatlar bo‘yicha foiz xarajatlari asossiz oshadi, foyda kamayadi va hisobot buziladi.

3) *Boshqaruv qarorlari va xalqaro talablarga moslikni yaxshilash* kuchli ichki audit natijalari muntazam ravishda boshqaruv, risk qo‘mitasi va kuzatuv kengashiga ochiq yetkazilsa, bank majburiyatlarining tarkibi, qiymati, tannarxi va risklari bo‘yicha qarorlar real ma’lumotlarga asoslanadi; bu IFRS va Bazel talablariga mos shaffof hisobotni ta’minlaydi. Misol: Ichki audit hisobotida ko‘rsatiladi: qisqa muddatli, yuqori stavkali depozitlar ulushi juda katta, ammo buxgalteriya hisobi va boshqaruv hisobotlarida to‘liq aks etmagan.

Natijada bank bo`yicha qisqa muddatli qimmat depozitlarni qisqartirish, uzoq muddatli va arzonroq majburiyatlarga o‘tish, foiz riskini kamaytirish bo‘yicha strategiya qabul qilinadi. Shu

tarzda, ichki audit va kommunikatsiya majburiyatlar hisobini nafaqat “to‘g‘ri raqamlar” bilan, balki boshqaruv uchun foydali, tahliliy axborot manbaiga aylantiradi.

Umuman olganda, ichki audit va kommunikatsiya samaradorligini oshirish majburiyatlar bo‘yicha ma’lumotlarni yagona standartda, aniq va o‘zaro mos qilish, xatolar va risklarni erta aniqlash, hamda real raqamlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini berib, tijorat banklarida majburiyatlar hisobini ham shaffof, ham boshqaruvga qulay tizim darajasiga olib chiqadi.

4. **Soliq majburiyatlarini mustaqil ekspert orqali tekshirish.** Soliq majburiyatlarini mustaqil ekspert orqali tekshirish tijorat banklarida majburiyatlar hisobining aniqligi va soliqka oid risklar darajasini ob’ektiv baholashga, yashirin xatolar va noto‘g‘ri e’tirof etilgan majburiyatlarni erta aniqlash orqali jarima va da’volarni kamaytirishga hamda xalqaro talablarga mos, ishonchli moliyaviy hisobot asosida majburiyatlar boshqaruvi va qaror qabul qilish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

1-rasm.

TIJORAT BANKIDA SOLIQ MAJBURIYATLARINI MUSTAQIL EKSPERT ORQALI TEKSHIRISH NATIJASIDA ICHKI AUDITNI TAKOMILLASHTIRISH

	HOZIRGI HOLAT (ICHKI AUDIT)	TAKLIFDAN KEYINGI HOLAT (ICHKI AUDIT + MUSTAQIL EKSPERTIZA)
1) Soliq majburiyatlari hisobini qamrab olish darajasi	Cheklangan, qisman qamrov	Kengaytirilgan, to‘liq qamrov
2) Xatolarni aniqlash tezligi	Sust, kechikkan	Tezkor, samarali
3) Soliq xavflarini baholash sifati	Past, yuzaki	Yuqori, chuqur tahlilga asoslangan
4) Ichki nazorat tizimi zaifliklarini ochib berish	Cheklangan, tizimli kamchiliklar saqlanadi	To‘liq yoritilgan, zaif nuqtalar bartaraf etilgan
5) Moliyaviy hisobotlarning shaffofligi	Past darajadagi ishonchlilik	Yuqori darajadagi ishonchlilik, shaffof
6) Regulyator va soliq organlari bilan munosabatlar	Noaniq, potentsial nizoli	Barqaror, ishonchli hamkorlik
7) Jarima va da’volar xavfi	Yuqori tavakkalchilik	Minimal, minimallashtirilgan xavf
8) Boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifati	Axborot yetishmasligi sababli sekin	Ma’lumotlar asosida tezkor va asosli

*AXS 37 hamda “Auditorlik faoliyati to`g`risida”gi qonun asosida muallif ishlanmasi[5]

Xulosa

Xulosa o`rnida shuni ta`kidlash joizki, davlatimiz bank tizimining rivojlanish strategiyasini to`g`ri qo`ygan holda, jahon amaliyotidan andoza olib uni bank tizimimizga keragicha amaliyotga joriy etilsa rivojlangan mamlakatlar bank tizimiga nisbatan davlatimiz bank tizimi ham raqobatbardosh hamda, o`z mavqeyini yanada yuqorilash imkoniyatiga ega bo`ladi. Bunda mamlakatimizda olib borilayotgan bank tizimiga oid islohotlar, hamda ilmiy izlanuvchi tadqiqotchi olimlarning samarali mehnati muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, bank majburiyatlarini tahlil qilish moliyaviy hisobot tahlilining ajralmas qismi hisoblanadi. Bank majburiyatlarining tahlili va auditi moliyaviy ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlash va manfaatdor tomonlarning bank faoliyatiga ishonchini saqlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu bankning moliyaviy holatiga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan har qanday potentsial majburiyatlarni aniqlashga yordam beradi, risklarni boshqarish va moliyaviy hisobotlar bo‘yicha asosli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.Z.Abdullaeva (2018). Pul va banklar. Darslik. – T.: “Iqtisodiyot-moliya”, 2018 – 756

b.

2. MG'.Kenjayev, NSErnazarov (2022). Banklarda buxhalteriya hisobi, tahlili va auditi. (1 qism). Darslik. – T.: “Nihol print” , 2022 – 208 b.

3. Muminova Parvina Ilhom qizi. (2025). Bank majburiyatlarining mazmuni va mohiyati. Frontline Marketing, Management and Economics Journal, 5(03), 31–34. https://doi.org/10.37547/marketing-fmmej-05-03-03

4. Umarov Z. A., Muminova P. I. TIJORAT BANKLARIDA DEPOZIT OPERATSIYALARI AUDITINING NAZARIY ASOSLARI HAMDA YURITILISH TARTIBI //XALQARO KONFERENTLAR. – 2022. – T. 1. – №. 1. – S. 50-54.

5. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 25.02.2021 yildagi O‘RQ-677-son

6. https://lex.uz/acts/-4966554

7. https://en.wikipedia.org/wiki/Liability_%28financial_accounting.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA XIZMAT KO‘RSATISH KORXONALARIDA BIZNESNI RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI VA BOSQICHLARI

Abduraxmonova Munisa
Qarshi davlat texnika universiteti
Raqamli texnologiyalar va su’niy intellekt fakulteti “Optik aloqa tizimlari va tarmoqlari” kafedrasi assistenti.
E-mail: munis11142020@gmail.com
Alimov Ulug‘bek Baxodirovich
Qarshi davlat texnika universiteti
Raqamli texnologiyalar va su’niy intellekt fakulteti “Optik aloqa tizimlari va tarmoqlari” kafedrasi katta o’qituvchisi
ulugbekalimov6673933@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish tamoyillari va bosqichlari tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarning xizmat ko‘rsatish sohasiga ta’siri, zamonaviy menejment yondashuvlari va innovatsion yechimlarning ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar*: raqamli iqtisodiyot, xizmat ko‘rsatish, biznes rivoji, tamoyillar, bosqichlar, innovatsiya, raqamli transformatsiya.*

ПРИНЦИПЫ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ БИЗНЕСА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ СФЕРЫ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Абдурахмонова Муниса
Ассистент кафедры «Оптические системы связи и сети» Факультета цифровых технологий и искусственного интеллекта
E-mail: munis11142020@gmail.com

Алимов Улугбек Баходирович

Ассистент кафедры «Оптические системы связи и сети» Факультета цифровых технологий и искусственного интеллекта
E-mail: ulugbekalimov6673933@gmail.com

Аннотация: *В данной статье анализируются принципы и этапы развития бизнеса в сфере услуг в условиях цифровой экономики. Подчеркивается влияние цифровых технологий на сектор услуг, важность современных подходов к управлению и инновационных решений.*

Ключевые слова: *цифровая экономика, услуги, развитие бизнеса, принципы, этапы, инновации, цифровая трансформация.*

PRINCIPLES AND STAGES OF BUSINESS DEVELOPMENT IN SERVICE ENTERPRISES UNDER THE CONDITIONS OF THE DIGITAL ECONOMY

Munisa Abdurakhmonova
Assistant of the Department of Optical Communication Systems and Networks
Faculty of Digital Technologies and Artificial Intelligence
E-mail: munis11142020@gmail.com

Ulugbek Bakhodirovich Alimov
Assistant of the Department of Optical Communication Systems and Networks
Faculty of Digital Technologies and Artificial Intelligence
E-mail: ulugbekalimov6673933@gmail.com

Abstract: *This article analyzes the principles and stages of business development in service enterprises under the conditions of a digital economy. It highlights the impact of digital technologies on the service sector, the importance of modern management approaches, and the role of innovative solutions.*

Keywords: *digital economy, service sector, business development, principles, stages, innovation, digital transformation.*

Kirish.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki raqamlashtirish nafaqat xizmat ko‘rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish imkonini beradi, balki mijozlar bilan interaktiv va shaxsiylashtirilgan munosabatlarni yo‘lga qo‘yishga zamin yaratadi. Bugungi kunda mijozlar ehtiyojlari tez o‘zgarayotgan bir paytda, raqamli texnologiyalar yordamida real vaqt rejimida xizmat ko‘rsatish, individual yechimlar taklif qilish va xizmat sifati monitoringini yuritish imkoniyati xizmat ko‘rsatish sektorining raqobatbardoshligini oshirishda asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Bundan tashqari, xizmat ko‘rsatish sohasida biznesni rivojlantirish orqali bandlik darajasini oshirish, kichik biznes va startaplar uchun yangi imkoniyatlar yaratish hamda hududiy iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish mumkin. Ayniqsa, sun’iy intellekt, IoT, Big Data kabi raqamli texnologiyalar xizmat turlarining diversifikatsiyasiga, resurslardan samarali foydalanishga va ekologik barqarorlikka erishishga xizmat qiladi. Shu bois xizmat ko‘rsatish korxonalarining raqamli iqtisodiyot sharoitiga moslashuvi va transformatsiyasi O‘zbekistonning barqaror va innovatsion iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi dunyo miqyosida xizmat ko‘rsatish korxonalarining faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, mintaqalarda xizmat ko‘rsatish korxonalarining raqamli iqtisodiyotga moslashishi ularning raqobatbardoshligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va yangi bozorlarni o‘zlashtirish uchun muhimdir.

Adabiyotlar sharhi.

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni tashkil etish va rivojlantirish tamoyillarini tubdan o‘zgartirmoqda. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqamli texnologiyalar korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilashning muhim omiliga aylanmoqda. Shu sababli raqamli iqtisodiyot sharoitida biznesni rivojlantirish masalalari mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan keng tadqiq etilmoqda. Raqamli iqtisodiyot va tarmoq jamiyati nazariyasining asoschilaridan biri bo‘lgan M. Kastels iqtisodiyotning raqamlashtirilishi natijasida biznes subyektlari faoliyatida axborot texnologiyalarining ahamiyati keskin ortganligini ta’kidlaydi [1]. Uning fikricha, raqamli tarmoqlarning rivojlanishi korxonalar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi hamda yangi biznes modellarining shakllanishiga xizmat qiladi. E. Brinyolfsson va A. Makafi raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida mehnat unumdorligini oshirish, innovatsiyalarni jadallashtirish va korxonalarning raqobatbardoshligini kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini asoslab berganlar [2]. Ularning tadqiqotlari raqamli transformatsiya biznes rivojlanishining muhim bosqichi ekanligini ko‘rsatadi. Platforma iqtisodiyoti nazariyasini rivojlantirgan G. Parker, M. Van Alstayn va S. Choudari raqamli platformalar xizmat ko‘rsatish korxonalari uchun yangi imkoniyatlar yaratishi, mijozlar bazasini kengaytirishi hamda biznes jarayonlarining samaradorligini oshirishini ta’kidlaydilar [3]. Ularning fikricha, zamonaviy biznesning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan raqamli platformalardan samarali foydalanishga bog‘liq. Marketing sohasidagi taniqli olimlar F. Kotler va K. Keller xizmat

ko‘rsatish korxonalarining muvaffaqiyati mijozlarga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimi va innovatsion marketing strategiyalarini qo‘llash bilan bog‘liqligini qayd etadilar [4]. Raqamli iqtisodiyot sharoitida mijozlar bilan interaktiv aloqalarni rivojlantirish biznesning barqaror o‘sishini ta’minlaydi. Innovatsion rivojlanish nazariyasining asoschisi Y. Shumpeter iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omili innovatsiyalar ekanligini ta’kidlaydi [5]. Bugungi kunda ushbu nazariya raqamli texnologiyalar asosida xizmat ko‘rsatish korxonalarini modernizatsiya qilish jarayonlarida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) hisobotlarida raqamli transformatsiya korxonalarning samaradorligini oshirish, yangi biznes modellarini shakllantirish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishning asosiy omillaridan biri sifatida baholanadi [6]. OECD tadqiqotlarida biznes rivojlanishining raqamli tayyorgarlik, texnologiyalarni joriy etish, biznes jarayonlarini raqamlashtirish va innovatsion rivojlanish kabi bosqichlari ajratib ko‘rsatilgan [7]. Jahon banki ekspertlari raqamli texnologiyalar xizmat ko‘rsatish sohasida xarajatlarni kamaytirish, xizmatlar sifati va tezkorligini oshirish hamda yangi bozor segmentlariga chiqish imkoniyatlarini yaratishini ta’kidlaydilar [8]. Shu bilan birga, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalaridan foydalanish biznes qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirmoqda. A. Agrawal, J. Gans va A. Goldfarb sun’iy intellektning iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini tadqiq qilib, ushbu texnologiyalar biznes jarayonlarini optimallashtirish va risklarni kamaytirishda muhim vosita ekanligini asoslab berganlar [9]. Shuningdek, Jahon iqtisodiy forumi ekspertlari kelajakda xizmat ko‘rsatish korxonalarining muvaffaqiyati raqamli ko‘nikmalarga ega inson kapitali, innovatsion boshqaruv va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish darajasiga bog‘liq bo‘lishini qayd etadilar [10]. Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish tamoyillari innovatsionlik, mijozlarga yo‘naltirilganlik, moslashuvchanlik va raqamli transformatsiya bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu bilan birga, biznes rivojlanishining bosqichlarini ilmiy asosda takomillashtirish va ularni amaliyotga joriy etish bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish zarur hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish tamoyillari va bosqichlarini o‘rganishda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini OECD, Jahon banki, Jahon iqtisodiy forumi hisobotlari hamda xizmat ko‘rsatish sohasi faoliyatiga oid ilmiy manbalar tashkil etdi. Tahlil jarayonida raqamli transformatsiya, innovatsion rivojlanish, mijozlarga yo‘naltirilgan boshqaruv va biznes jarayonlarini raqamlashtirishning xizmat ko‘rsatish korxonalari faoliyatiga ta’siri baholandi. Olingan natijalar asosida biznesni rivojlantirishning ustuvor tamoyillari va bosqichlari aniqlanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar.

Dunyo bo‘ylab raqamli iqtisodiyotning ulushi tobora oshib bormoqda. Sun’iy intellekt, Big Data, IoT, blokcheyn kabi texnologiyalar biznesni boshqarishda muhim vositalarga aylanmoqda. Xalqaro savdo, turizm, logistika va boshqa sohalarda raqamli texnologiyalar orqali xizmatlarni boshqarish imkoniyati yanada oshmoqda. Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish tamoyillarini o‘rganishning asosiy maqsadi – bu zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida xizmat ko‘rsatish korxonalarining samaradorligini oshirish, ularda innovatsion faoliyatni rivojlantirish hamda raqamlashtirish orqali xizmat sifati, xaridorlar ehtiyojiga moslik va tezkorlikni ta'minlovchi strategiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Mazkur maqsad xizmat ko‘rsatish sektorida raqamli transformatsiya jarayonlarini chuqur tahlil qilish, global tendensiyalarni mahalliy sharoitda qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganishni talab etadi. Ushbu tadqiqotning vazifalari qatoriga, birinchi navbatda, raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish sohasi korxonalarining holatini baholash, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi darajasini aniqlash va ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini o‘rganish kiradi. Shuningdek,

korxonalarda qo‘llanilayotgan raqamli platformalar, CRM/ERP tizimlari, sun’iy intellekt asosidagi xizmatlarni tahlil qilish hamda ularni joriy etishning afzallik va cheklovlarini ko‘rsatib berish vazifalari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi navbatda, tadqiqotning vazifalari sirasiga raqamli transformatsiyaning xizmat ko‘rsatish tizimida biznes jarayonlarni soddalashtirish, xarajatlarni kamaytirish va foydalanuvchi tajribasini (customer experience) yaxshilashga qaratilgan tamoyillarini aniqlash, ularni konseptual modelga asoslangan holda tizimlashtirish hamda sektorning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish kiradi. Shu orqali xizmatlar eksportini kengaytirish, mahalliy brendlar raqobatbardoshligini oshirish va barqaror iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘shish ko‘zda tutiladi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish tamoyillari (1-jadval)

1-jadval

Xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish tamoyillari[40]

№	Tamoyil nomi	Mazmuni
1	**Raqamlashtirish tamoyili**	Xizmat ko‘rsatishning barcha bosqichlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish – buxgalteriya, mijozlar bilan aloqa, xizmat yetkazib berish va marketing jarayonlarini avtomatlashtirish.
2	**Mijozga yo‘naltirilganlik**	Har bir xizmat jarayoni mijoz ehtiyojlarini markazga qo‘ygan holda, personalizatsiya va tezkor javob berishga asoslangan bo‘lishi kerak.
3	**Innovatsion rivojlanish**	Sun’iy intellekt, bulutli hisoblash, IoT va Big Data texnologiyalarini joriy etish orqali xizmat sifati va samaradorligini oshirish.
4	**Barqarorlik va yashil yondashuv**	Energiya tejovchi uskunalar, chiqindilarni kamaytirish va ekologik xavfsiz xizmatlar asosida faoliyat yuritish.
5	**Moslashuvchanlik va tezkor transformatsiya**	Bozordagi o‘zgarishlarga moslashuvchan rejalashtirish va xizmat turlarini mos ravishda yangilash.
6	**Ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish**	Raqamli tahlillar va mijoz xatti-harakatlari asosida biznes strategiyalarni shakllantirish.
7	**Ochiqlik va shaffoflik**	Raqamli platformalar orqali xizmat narxlari, sifati va mijoz fikrlariga ochiq bo‘lish, ishonch muhitini yaratish.

Bu tamoyillar xizmat ko‘rsatish korxonalarining raqamli muhitda raqobatbardosh bo‘lishi va iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

1-jadvaldagi har bir tamoyil raqamli transformatsiya jarayonida o‘ziga xos funksional rol o‘ynaydi va umumiy xizmat ko‘rsatish tizimining samaradorligiga xizmat qiladi. Raqamlashtirish tamoyili xizmat ko‘rsatish jarayonlarida raqamli texnologiyalarni to‘liq integratsiyalashni nazarda tutadi. Bunga buxgalteriya tizimlarining elektronlashtirilishi, CRM orqali mijozlar bilan doimiy aloqada bo‘lish, onlayn buyurtmalar, raqamli marketing kampaniyalari kiradi. Bu avtomatlashtirish nafaqat tezlik, balki aniqlik, xarajatlar optimallashtiruvini ham ta'minlaydi.

Mijozga yo‘naltirilganlik tamoyili xizmat markazida mijoz ehtiyojlari turadi. Har bir xizmat, platforma yoki ilova individual mijoz profili, xarid tarixi yoki talablari asosida moslashtirilishi kerak. Bu tamoyil xizmatni personalizatsiyalash, mijozlar tajribasini boyitish va ularning sadoqatini oshirishga xizmat qiladi.

Innovatsion rivojlanish tamoyili sun’iy intellekt (AI), IoT (Internet of Things), bulutli texnologiyalar va Big Data xizmatlar sifatini oshirishda asosiy vositadir. Bu tamoyil xizmat korxonalariga raqobatbardoshlikni saqlab qolish va xizmat turlarini yangilab borish imkonini

[40] Muallif ishlanmasi

beradi. Masalan, chatbotlar, avtomatik tahlil vositalari va aqlli yechimlar mijozlarga 24/7 xizmat ko‘rsatadi.

Barqarorlik va yashil yondashuv tamoyili raqamli xizmatlar ekologik jihatdan ham samarador bo‘lishi kerak. Energiya tejamkor uskunalar, qog‘ozsiz hujjat aylanishi, chiqindilarni kamaytirish – bu tamoyil ijtimoiy javobgarlik va barqarorlik mezonlariga asoslanadi. Bu nafaqat tabiat, balki brend imiji uchun ham foydalidir.

Moslashuvchanlik va tezkor transformatsiya tamoyili bozordagi o‘zgaruvchan talablar va texnologik yangiliklarga tezkor moslashuv xizmat korxonalarining uzoq muddatli barqarorligini ta’minlaydi. Bu tamoyil xizmat turlarini segmentlarga ajratish, tajriba asosida iteratsion (aylanma) yondashuvlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish big Data, analitik platformalar, mijozlar xatti-harakati monitoringi orqali to‘plangan ma’lumotlar asosida strategik qarorlar qabul qilinadi. Bu tamoyil intuitsiyadan ko‘ra, raqamli dalillarga tayanishni targ‘ib etadi, bu esa samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Ochiqlik va shaffoflik tamoyili raqamli muhitda xizmat narxlari, foydalanuvchi reytinglari, mijoz fikr-mulohazalari ochiq ko‘rinishda taqdim etilishi ishonch muhitini yaratadi. Bu tamoyil korxonaga mijozlar orasida ijobiy obro‘ orttirishga va sodiqlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarini rivojlantirishga oid tamoyillar asosida tuzilgan strategik model taqdim etamiz. Modelning asosiy maqsadi — xizmat ko‘rsatish korxonalarida raqamli transformatsiyani tizimli va bosqichli amalga oshirish orqali samaradorlik, mijoz sodiqligi va barqaror o‘sishni ta'minlashdan iborat. "D-MII-SEE" strategik modeli (Digitalization – Mijoz – Innovatsiya – Integratsiya – Ekologik-barqarorlik – Effektivlik).Birinchi bosqichda tashxis (diagnostika) , tamoyillar asosida ma’lumotlarga asoslangan tahlil olib boriladi .Raqamlashtirish darajasini baholash (Raqamli tayyorgarlik indeksi) natijasida,: korxona raqamli salohiyati, ehtiyojlari va imkoniyatlari aniqlanadi.

Ikkinchi bosqichda raqamli transformatsiya tamoyillar asosida, **r**aqamlashtirish,innovatsion rivojlanish, moslashuvchanlik amaliyotda CRM, ERP, IoT, AI kabi texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish, xizmat jarayonlarini avtomatlashtirish ishlari tashkil qilinadi. Uchinchi bosqichda, mijozga yo‘naltirilgan xizmatlar yaratish tamoyillar asosida, mijozga yo‘naltirilganlik, ochiqlik va shaffoflik uchun, individual xizmatlar, omnikanal aloqa, real vaqtli fikrmulohaza tizimi, personalizatsiya strategiyalari ishlab chiqiladi.

Turtinchi bosqichda ekologik va barqaror yechimlar tamoyillari asosida, yashil yondashuv, ijtimoiy javobgarlik bo’yicha chiqindilarni kamaytirish,

qog‘ozsiz ofis, energiya tejovchi texnologiyalar, ekologik brending takomillashtiriladi.

Beshinchi bosqichda, monitoring va takomillashtirish tamoyillar asosida, **e**ffektivlik, ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv a*maliyoti olib boriladi va* KPI tizimi (foyda, mijoz sadoqati, xizmat sifati, xarajatlar), BI-platformalarda vizual monitoring (Power BI, Tableau) qilinadi.

Natijada:

- Mijozlar ehtiyojlariga mos xizmatlar soni ortadi
- Raqamli ko‘rsatkichlar asosida boshqaruvning aniqligi oshadi
- Innovatsion xizmatlar orqali raqobatbardoshlik kuchayadi
- Ekologik va ijtimoiy jihatdan barqaror muhit shakllanadi

Xulosa.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko‘rsatish korxonalarida biznesni rivojlantirish korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashning muhim omiliga aylanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalarni joriy etish, innovatsion boshqaruv usullaridan foydalanish va mijozlarga yo‘naltirilgan strategiyalarni qo‘llash biznes rivojlanishining asosiy tamoyillari hisoblanadi.

Shuningdek, biznesni rivojlantirishning raqamli tayyorgarlik, texnologiyalarni joriy etish, biznes jarayonlarini raqamlashtirish va innovatsion rivojlanish bosqichlari xizmat ko‘rsatish korxonalarining barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qiladi. Raqamli transformatsiya jarayonlari korxonalarga xarajatlarni qisqartirish, xizmat ko‘rsatish tezligi va sifatini oshirish hamda yangi bozor imkoniyatlaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Natijada, xizmat ko‘rsatish korxonalarida raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish biznesning barqaror rivojlanishini ta’minlash, mijozlar ehtiyojlarini yanada to‘liq qondirish va iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi jarayonlarida faol ishtirok etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
2. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W.W. Norton & Company, 2014.
3. Parker G.G., Van Alstyne M.W., Choudary S.P. Platform Revolution: How Networked Markets Are Transforming the Economy. – New York: W.W. Norton & Company, 2016.
4. Kotler P., Keller K.L. Marketing Management. 16th ed. – Harlow: Pearson Education, 2022.
5. Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism and Democracy. – New York: Harper & Brothers, 1942.
6. OECD. Digital Economy Outlook 2024. – Paris: OECD Publishing, 2024.
7. OECD. Going Digital: Shaping Policies, Improving Lives. – Paris: OECD Publishing, 2023.
8. World Bank. World Development Report 2024: Data for Better Lives. – Washington, DC: World Bank, 2024.
9. Agrawal A., Gans J., Goldfarb A. Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence. – Boston: Harvard Business Review Press, 2018.
10. World Economic Forum. Future of Jobs Report 2025. – Geneva: World Economic Forum, 2025.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TIJORAT BANKLARIDA INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Axmedov Shoymurod Azamat o‘g‘li
tayanch doktoranti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: shomurod.axmedov@mail.ru
ORCID: 0009-0004-9164-1379

Annotatsiya. *Maqolada tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qarorlarini asoslash bo‘yicha mavjud yondashuvlar muhokama qilinadi. Investitsiya loyihalarni moliyalashtirish samaradorligini baholash bo‘yicha stop-faktor tizimini afzalliklari keltirilgan. Startap loyihalarni baholash va moliyalashtirish mexanizmlari taklif etilgan. Qabul qilingan investitsiya qarorlarining haqiqiyligini pasaytiradigan muammolar aniqlandi. Qabul qilingan qarorlarning asosliligini oshirish va mintaqa rivojini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida tezkor yechimlarni talab qiluvchi asosiy yo‘nalishlar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *investitsiyalar, investitsiya loyihasi, stop-faktor tahlil tizimi, startap loyihalarni baholash, modulli kreditlash tizimi, samaradorlik mezonlari, iqtisodiy samaradorlikni baholash, moliyaviy natijalar ko‘rsatkichlari.*

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Ахмедов Шоймурод Азамат угли
аспирант
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: shomurod.axmedov@mail.ru
ORCID: 0009-0004-9164-1379

Аннотация. *В статье рассматриваются существующие подходы к обоснованию решений коммерческих банков о финансировании и поддержке инвестиционных проектов. Представлены преимущества системы стоп-факторов для оценки эффективности финансирования инвестиционных проектов. Предложены механизмы оценки и финансирования стартап-проектов. Выявлены проблемы, снижающие обоснованность инвестиционных решений. Для повышения обоснованности принимаемых решений и улучшения эффективности управления региональным развитием разработаны ключевые области, требующие оперативных решений.*

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционный проект, система анализа стоп-факторов, оценка стартап-проектов, модульная система кредитования, критерии эффективности, оценка экономической эффективности, показатели финансовой эффективности.*

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF FINANCING INVESTMENT PROJECTS IN COMMERCIAL BANKS

Akhmedov Shoymurod Azamat ugli
PhD student
Tashkent State University of Economics
E-mail: shomurod.axmedov@mail.ru
ORCID: 0009-0004-9164-1379

Abstract. *The article discusses existing approaches to justifying decisions of commercial banks on financing and supporting investment projects. The advantages of the stop-factor system for assessing the effectiveness of financing investment projects are presented. Mechanisms for assessing and financing startup projects are proposed. Problems that reduce the validity of investment decisions are identified. In order to increase the validity of decisions made and improve the efficiency of managing regional development, key areas requiring rapid solutions are developed.*

Keywords: *investments, investment project, stop-factor analysis system, startup project assessment, modular lending system, performance criteria, economic efficiency assessment, financial performance indicators.*

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari barqaror faoliyat yuritishi uchun likvidlik va rentabellik o‘rtasidagi muvozanatni saqlashi muhim ahamiyat kasb etadi. Bank aksiyadorlari yuqori daromad olishdan manfaatdor bo‘lsa, omonatchilar mablag‘larining xavfsizligi va likvidligini ta’minlashni talab qiladi. Ushbu manfaatlar qarama-qarshiligi bank investitsion faoliyatida investitsiya risklarining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Tijorat banklarining investitsion faoliyatida asosan kredit, bozor va foiz stavkasi risklari uchraydi. Kredit riski qarz oluvchi yoki emitentning moliyaviy majburiyatlarini bajara olmasligi bilan bog‘liq bo‘lsa, bozor riski qimmatli qog‘ozlar qiymatining bozor sharoitlari ta’sirida pasayishi natijasida yuzaga keladi. Mazkur risklar investitsiya faoliyati samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Banklarning investitsiya loyihalariga mablag‘ yo‘naltirishi yuqori daromad olish imkoniyatini yaratishi bilan birga, ma’lum darajadagi tavakkalchilikni ham keltirib chiqaradi. Shu sababli investitsion faoliyatni samarali tashkil etish, risklarni boshqarish va puxta investitsiya siyosatini yuritish banklar oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Jahon amaliyotida investitsiyalarning “oltin qoidasi”ga ko‘ra, investitsiyadan olinadigan daromad darajasi qabul qilinadigan risk miqdoriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri proporsional bo‘ladi. Shuning uchun tijorat banklari investitsiya qarorlarini qabul qilishda rentabellik, likvidlik va risk o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni hisobga olishlari zarur.

Adabiyotlar sharhi

Tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligini oshirish iqtisodiy rivojlanish va investitsiya faolligini ta’minlashning muhim omillaridan biridir. Ilmiy tadqiqotlarda loyiha moliyalashtirish mexanizmlari samaradorligi hamda investitsiya loyihalarini baholashda NPV, IRR va diskontlangan pul oqimlari usullaridan foydalanish tavsiya etilgan [1].

Investitsion kreditlash samaradorligi kredit risklarini baholash, risklarni diversifikatsiya qilish va kredit portfelini samarali boshqarish bilan bog‘liq [2]. Tadqiqotlarda banklar va davlat institutlari hamkorligini rivojlantirish investitsiya risklarini kamaytirishi ta’kidlangan [3]. Yashil investitsiyalarni moliyalashtirish va ekologik mezonlarni kreditlash tizimiga joriy etish ham samaradorlikni oshiradi [4].

Raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalaridan foydalanish investitsiya loyihalarini baholash sifatini yaxshilaydi [5]. Mahalliy tadqiqotlarda banklarning uzoq muddatli resurs bazasini kengaytirish muhim omil sifatida e’tirof etilgan [6]. Shuningdek, kapital yetarliligini ta’minlash [7], ESG tamoyillarini joriy etish [8] va raqamli monitoring tizimlaridan foydalanish [9] investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligini baholash va uni takomillashtirish yo‘llarini aniqlashga qaratilgan ilmiy-uslubiy

yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil hamda tizimli yondashuv usullari qo‘llanildi.

Shuningdek, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashda mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, xalqaro moliyaviy institutlar hisobotlari hamda tijorat banklari faoliyatiga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar o‘rganildi. Tadqiqot davomida investitsiya loyihalarini baholashning zamonaviy mezonlari, kredit risklarini boshqarish mexanizmlari va banklarning investitsion faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha nazariy qarashlar umumlashtirildi.

Olingan natijalar asosida tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini davr talabiga mos ravishda rivojlantirishda investitsiyalar o‘rni beqiyos bo‘layotganligini strategik dasturlardan ham bilish mumkin. Ular 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasidan ham munosib o‘rin olgan. Xususan strategiyaning: 26- maqsadida: Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSH dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralarini ko‘rish, belgilangan.

Banklarda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda mijozlarni skoring tahlilini amalga oshirish muhim hisoblanadi. Korporativ va kichik biznes subyektlarining moliyaviy holati va kreditga layoqatliligini tahlil qilish bosqichlari:

- Qarz oluvchining kreditga layoqatliligini «STOP»-faktorlar orqali avtomatik ravishda baholash;
- Qarz oluvchilarni cifat ko‘rsatkichlari asosida skoring tahlil qilish;
- Qarz oluvchilarni miqdoriy (moliyaviy) ko‘rsatkichlar asosida skoring tahlil qilish;
- Qarz oluvchilarning skoring tahlili natijalarini baholash tizimi;
- Qarz oluvchilarning pul aylanmasi hamda biznes-reja ko‘rsatkichlarini tahlil qilish;
- O‘tkazilgan tahlil natijalarini umumlashtirish va xulosa tayyorlash

1-jadval

Qarz oluvchilarning kreditga layoqatliligini «STOP»-faktorlar orqali avtomatik ravishda baholash tizimi[41]

T/r	Belgilangan mezonlar («STOP»-faktorlar)	Tahlil natijasi
1	*“nol” balans (nulevoy balans)*	*HA / YO‘Q*
2	*Bankda 90 kundan oshgan muddati o‘tgan qarzdorligi mavjudligi*	*HA / YO‘Q*
3	*Boshqa moliya-kredit tashkilotlarida 90 kundan oshgan muddati o‘tgan qarzdorligi mavjudligi*	*HA / YO‘Q*
4	*Bank yoki boshqa moliya-kredit tashkilotlarida hisobdan chiqarilgan (voz kechilgan) qarzdorliklar mavjudligi*	*HA / YO‘Q*
5	*Bank yoki boshqa moliya-kredit tashkilotlarida sud jarayonidagi qarzdorliklar mavjudligi*	*HA / YO‘Q*
6	*Muddatida to‘lanmagan qarzdorliklar (K-2) mavjudligi*	*HA / YO‘Q*
7	*Bankrotlik holatlari, jarayonlari mavjudligi*	*HA / YO‘Q*
8	*O‘z mablag‘larining manfiy ko‘rsatkichi (balansdagi jami o‘z mablag‘lari miqdori manfiy son bo‘lsa)*	*HA / YO‘Q*
9	*Nolikvid balansga ega bo‘lsa (o‘z mablag‘lari manbai va uzoq muddatli majburiyatlarining yig‘indisi uzoq muddatli aktivlari summasidan kam bo‘lsa)*	*HA / YO‘Q*
10	*Hisobot davrida (yilida) qarz oluvchi faoliyatining zarar bilan yakunlanganligi (moliyaviy hisobotlardan aniqlanadi)*	*HA / YO‘Q*

[41] Muallif ishlanmasi

Tahlil natijasida yuqoridagi mezonlardan biri yoki bir nechtasi kuzatilsa (natija «HA» javobiga to‘g‘ri kelsa), kredit berish avtomatik ravishda rad etiladi

Tijorat bankida modulli kreditlash amaliyotining rivojlanganligi sababli mijozlarga tez va ortiqcha hujjatlarsiz xizmatlar ko‘rsatilib kelinmoqda. 2025 yil sentyabr holatiga bankda jami korporativ mijozlar bilan 10 000 dan ortiq shartnomalar imzolangan bo‘lsa, shundan modulli kredit shartnomalar soni deyarli 51 foizni tashkil etmoqda. Modulli kreditlarda asosan hujjatlar elektron tarzda shakllantiriladi bu esa ortiqcha vaqt sarflanishini oldini oladi. Bankning umumiy ajratilgan kreditlar uchun o‘rtacha tortilgan foiz stavkasi 19.2 foizni tashkil qilgan vaziyatda modulli kreditlarda bu 24 foizni tashkil etib 4.8 foizga yuqori hisoblanadi. Bankning bazaviy stavkasi 21 foiz bo‘lib undan 3 foizga baland. 2025 yil sentyabr holatiga modulli kreditlar jami hajmi 1.5 trillion so‘mdan yuqori va jami modulli kreditlarning 1 foizdan kamroq qismi muammoli kreditlar sifatida tasniflanadi.

2021 yilda innovatsion va istiqbolli startap loyihalarga sarmoya kiritish maqsadida “AloqaVenchures” venchur fondini tashkil yetdi. “AloqaVenchures” venchur fondi faoliyati kompaniyalar, startap loyihalar va ularning hamkorlari bilan birgalikda zamonaviy texnologik yechimlarni yaratish, global muaffaqiyatlarga yerishish, raqamli transformatsiyalar peshqadamiga aylanishga qaratilgan. Shu sababli S&P 500 indeksiga e’tibor beradigan bo‘lsak TOP 10 kompaniyalar asosan texnologiya bilan shug‘ullanuvchi kompaniyalar egallab kelmoqda. Indeksdagi TOP 10 kompaniyalarning umumiy bozor bahosi 2013 yilda 13.4 trln AQSH dollarini tashkil qilgan bo‘lsa, shundan 86.6 % ulush texnologiya bilan shug‘ullanuvchi kompaniyalarga tegishli. Bu ko‘rsatkich 1995 yilda atiga 16.6 % ni tashkil qilgan. AloqaVenchure ham manashu sababli ham asosan yuqori texnologik loyihalarni moliyalashtirishni asosiy maqsad qilib qo‘ygan.

Hozirda tijorat banklarini mustaqil audit tekshiruvi orqali bank holatini aniqlashda dunyodagi eng katta audit tashkilotlaridan biri PWC (PricewaterhouseCoopers) imkoniyatlaridan foydalanish yildan yilga kengaymoqda. O‘zbekiston hududida ham unga bo‘lgan talab oshib bormoqda. PWC audit tashkilotining tavsiyalari aynan bank sohasi va bank investitsiya loyihalarini baholashni takomillashtirishda juda muhim hisoblanadi. PWC xalqaro tashkilot va O‘zbekistonda ham ko‘p yillar faoliyat yuritib kelmoqda. PWC kompaniyasi “Dunyoda yuz berayotgan voqealarga qaramasdan, O‘zbekistondagi tadbirkorlarning 76 foizi mamlakat iqtisodiyotining o‘sishini kutmoqda. Prognoz qilinayotgan o‘sish O‘zbekistonning ichki salohiyati, xorijiy investitsiyalar, kompaniyalar va jismoniy shaxslar oqimi, xususiylashtirish jarayonlari, biznes muhitini yaxshilashga qaratilgan islohotlar hamda hukumat tomonidan belgilangan rivojlanish strategiyasi bilan izohlanadi.[42]” deb fikr bildirmoqda. PWC audit tashkilotining kerakli tavsiyalari asosida tijorat banklarining investitsiya loyihalari baholashni takomillashtirish va samarali loyihalarni aniqlashda muhim hisoblanadi. PWC kompaniyasi tavsiyalari bir qancha usullar asosida boyitilgan va unga ko‘ra startap loyihalarni moliyalashtirishda

Daromadga ega bo‘lmagan tashkilotlarni baholash jarayonida, odatda, Berkus va Scorecard kabi baholash metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq sanaladi. Ushbu usullar startapning dastlabki bosqichida moliyaviy ko‘rsatkichlar hali shakllanmagan bo‘lgan sharoitda, loyihaning potensial qiymatini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Startapda aniq va prognoz qilinadigan daromad shakllangan bosqichda esa DCF (Discounted Cash Flow) yoki bozor multiplicatorlariga asoslangan baholash yondashuvlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Chunki ushbu metodlar mavjud daromad oqimlari, kutilayotgan pul tushumlari va bozor qiymati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni inobatga oladi. Umuman olganda, metod tanlashda startap loyihasining daromadga ega yoki ega emasligi asosiy mezon hisoblanadi.

Berkus usuli — bu startaplarni baholashda ishlatiladigan amaliy yondashuv bo‘lib, u dastlab Devid Berkus (David Berkus) tomonidan ishlab chiqilgan. U asosan startapning dastlabki bosqichida (ya’ni hali barqaror daromadga ega bo‘lmagan, lekin istiqbolli) kompaniyalarni

[42] Muallif ishlanmasi

baholash uchun mo‘ljallangan. Bu usulda asosiy e’tibor moliyaviy ko‘rsatkichlarga emas, balki biznes g‘oyasi, jamoa, bozor imkoniyatlari va xatarlarni kamaytirish strategiyalariga qaratiladi.

2-jadval.

Har bir bosqich uchun baholash metodlari[43]

№	Bosqich	Qo‘llaniladigan baholash usullari	Izoh
1	**G‘oya**	**Fixed ranges, Cost approach, Scorecard method**	Hali moliyaviy oqim yo‘qligi sababli, baholash subyektiv yoki o‘xshash loyihalarga asoslangan
2	**Start-up bosqich**	**Cost approach, Scorecard method**	Ilk prototip, konsept isboti mavjud bo‘lishi mumkin
3	**Boshlang‘ich bosqich**	**VC method, Scorecard method**	Investorlar tomonidan foydalaniladi; baholashda daromad kutilmalari hisobga olinadi
4	**Rivojlanayotgan bosqich**	**Discounted Cash Flow (DCF)**	Kutilayotgan foydani diskontlash orqali real qiymat aniqlanadi
5	**Barqaror o‘sish bosqich**	**Market multiples, DCF**	Bozor o‘xshash kompaniyalar bilan taqqoslanadi (P/E, EBITDA multiple va h.k.)

Tijorat banklarining investitsiya jarayonida ishtirok yetish salohiyati, birinchi navbatda, ularning resurs bazasining yetarliligi bilan belgilanadi. Mamlakatimiz tijorat banklari resurs bazasining birinchi qismini kapital, ikkinchi qismini depozitlar tashkil yetadi. Bugungi kunda banklarning resurs bazasini mustahkamlash, aholi va tadbirkorlik subyektlarining bo‘sh mablag‘larini jalb yetish maqsadida tijorat banklari tomonidan uzoq muddatli obligatsiyalar va depozit sertifikatlarini chiqarishga alohida ye’tibor qaratilmoqda. O‘z navbatida, aholi real daromadlarining o‘sishi, banklardagi omonatlarning davlat tomonidan to‘liq kafolatlangani, mijozlarning birinchi talabiga ko‘ra omonatlarning qaytarilishining ta’minlangani va bank omonatlaridan foiz daromadlarining ozod yetilishi barqaror o‘sishini ta’minlamoqda. aholining tijorat banklaridagi omonatlari hajmi.

Ta’kidlash joizki, mamlakatimiz tijorat banklari depozitlarining umumiy o‘sish tendensiyasiga qaramasdan, ularning bazasini uzoq muddatli depozitlar hisobiga yanada mustahkamlash zarur. Aks holda muddatli mablag‘lar tanqisligi yuzaga keladi, bu yesa tijorat banklarining kreditlash imkoniyatlarini oshirishni cheklaydi. Respublika tijorat banklarining investitsiya kreditlari hajmiga Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi ham ta’sir ko‘rsatadi.

Tijorat banklarining muddatli depozitlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan majburiy zahira stavkalarining pasaytirilishi va tabaqalanishi tufayli tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash imkoniyati yaratildi. Natijada kredit resurslarining multiplikativ kengayishi yuz berdi. Banklarning investitsion faolligiga inflyatsiya ham ta’sir ko‘rsatadi. Yuqori inflyatsiya sharoitida banklarning investitsion faolligi sekinlashadi, chunki kreditlar bo‘yicha foiz stavkalari oshadi va banklarning spekulyativ operatsiyalarga qiziqishi kuchayadi.

Inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, banklarning real foiz stavkasi shunchalik past bo‘ladi, bu yesa banklarni sarmoya kiritishga undamaydi. Shunday qilib, banklarning investitsiya faoliyatidagi ishtirokiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Bu omillarning ijobiy ta’sirini oshirish maqsadida hukumatimiz tomonidan oqilona siyosat olib borilib, bank kreditlari hisobidan moliyalashtirilayotgan loyihalar va kreditlar hajmi ko‘paymoqda. Bizning fikrimizcha, iqtisodiyotning real sektorida investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda quyidagi muammolar mavjud:

[43] Muallif ishlanmasi

iqtisodiyotning real sektori korxonalarining investisiya faoliyatini moliyalashtirishda garov ta’minoti muammolari: garov ta’minotini baholash, sotish, mijozning roziligisiz garov ta’minotini undirish va olib qo‘yish, garovni notarial tasdiqlash, garovni saqlash, kafolatlash;

iqtisodiyotning real sektori korxonalarining investisiya faoliyatini moliyalashtirishda xorijiy tajribadan yetarlicha foydalanilmayotganligi;

nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solish va rag‘batlantirishning samarali tizimining yetarli darajada yaratilmaganligi, kredit olish uchun garovning yetarli yemasligi, kredit olish jarayonining murakkabligi;

iqtisodiyotning real sektori korxonalarida investisiya faoliyatini moliyalashtirish amaliyotini rivojlantirishga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar mavjudligi;

iqtisodiyotning real sektori korxonalarida investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda tijorat banklari tomonidan muddati o‘tgan kreditlarning mavjudligi va boshqalar.

Ushbu muammolarning ijobiy hal yetilishi real sektor korxonalarining investisiya faoliyatini moliyalashtirishni yaxshilash imkonini beradi.

Xulosa

O‘zbekistonda loyihalarni moliyalashtirishda bank kredit manbalarining ishtirokini belgilovchi omillar qatorida raqobat muhiti va Markaziy bank tomonidan olib borilayotgan pul-kredit siyosati, foiz siyosati va bank institutlarining strategiyasi bor.

Bugungi kunda banklarning investitsiya faoliyati samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishi risklarni hisoblash va ularni minimallashtirish, ularni samarali boshqarish yo‘llarini izlash imkonini beruvchi loyihalarni moliyalashtirishni rivojlantirish hisoblanadi. Kreditlarni qaytarish va kreditni oldindan belgilangan shartlarda qaytarish majburiyati asosiy fondlarga qo‘yilgan mablag‘lardan oqilona foydalanishga olib keladi va ishlab chiqarish quvvatlarini o‘z vaqtida ishga tushirish va o‘zlashtirish uchun mas’uliyatni oshiradi.

Investitsion kreditlashni iqtisodiy asosda tashkil yetish kapital sarf-xarajatlarning yakuniy natija bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlashga yordam beradi, samaradorlikni oshirishning yeng tejamkor variantlarini tanlashga qiziqishni oshiradi va foydani oshirish imkoniyatlarini faol izlaydi, shu bilan birga foyda asosiy summani oshiradi. qarz va uning foizlari. qaytish manbai bo‘ladi.

Banklarning kredit siyosati mablag‘larni yeng zarur loyihalarga samarali qo‘yishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak, bu yesa resurslar ko‘rinishidagi uzoq muddatli depozitlarni jalb qilishni talab qiladi. Bizningcha, kredit resurslarini markazlashgan holda boshqarishning taqsimlash tizimidan voz kechish kerak bo‘ladi. Ularni yaxshiroq boshqarish uchun kredit resurslaridan foydalanishni pul-kredit siyosatining ustuvor yo‘nalishlariga rioya qilgan holda banklar bilan bog‘lash kerak.

Tijorat banklarining investitsiya faolligini oshirishda banklarning moliyaviy resurs bazasini mustahkamlash muhim ahamiyatga yega. Shu munosabat bilan banklarning kapitallashuv darajasini yanada oshirishga alohida ye’tibor qaratish lozim. Faol operatsiyalar stavkasi kapital miqdori bilan ham belgilanishini hisobga olib, quyidagilarga alohida ye’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir:

- banklarning moliyaviy resurslari tarkibida uzoq muddatli mablag‘lar hajmini oshirish, bu borada yuridik va jismoniy shaxslarning bo‘sh pul mablag‘larini jalb yetishga yo‘naltirilgan obligatsiyalar chiqarish;

- soliq imtiyozlaridan foydalangan holda sertifikatlar bo‘yicha foizlarni to‘lashda inflyatsiya va devalvatsiya sur’atlarini hisobga olgan holda tijorat banklari tomonidan chiqarilgan depozit sertifikatlarining resurs jozibadorligini kuchaytirish;

- tarmoqlar va hududlar kesimida investisiya mablag‘laridan samarali foydalanishni nazarda tutuvchi o‘zaro kelishilgan chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va izchil amalga oshirish;

- tijorat banklarining investisiya imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ochiq bozor operatsiyalarini rivojlantirish;

- investitsiya riskini kamaytirish maqsadida tijorat banklari tomonidan aktivlarni diversifikatsiya qilish, shu jumladan risklarni samarali boshqarish zarur boshqaruv chora-tadbirlarini muntazam ravishda amalga oshirish va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brealey R.A., Myers S.C., Allen F. *Principles of Corporate Finance*. 14th Edition. New York: McGraw-Hill Education, 2023.
2. Mishkin F.S. *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. 14th Edition. Pearson Education, 2024.
3. World Bank. *Global Economic Prospects: Investment and Growth Outlook*. Washington DC, 2024.
4. Asian Development Bank. *Asian Development Outlook 2024: Financing Sustainable Development*. Manila, 2024.
5. OECD. *Digital Transformation in Finance and Banking*. Paris: OECD Publishing, 2024.
6. Jo‘rayev T., Xudoyqulov S. *O‘zbekistonda bank-investitsiya faoliyatini rivojlantirish istiqbollari*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2023.
7. International Monetary Fund. *Global Financial Stability Report*. Washington DC, 2024.
8. OECD. *ESG Investing and Sustainable Finance Review*. Paris: OECD Publishing, 2024.
9. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). *Transition Report 2024–2025: Finance and Investment*. London, 2025.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

AHOLINI IJTIMOIY HIMOYALASH MOLIYAVIY MEXANIZMI SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Xamdamov Shavkat Komilovich
TDIU, “Moliya va moliyaviy texnologiyalar” kafedrasi professori, PhD
ORCID: 0009-0009-0409-9670,
E-mail: shavkatkhamdamov17@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada aholini ijtimoiy himoyalash moliyaviy mexanizmi samaradorligini baholashning nazariy-metodologik asoslari ishlab chiqilgan. Fiskal, statistik, ijtimoiy va institutsional yondashuvlar integratsiyasi orqali manzillilik, proaktivlik va institutsional muvofiqlik mezonlarini birlashtiruvchi integral baholash modeli taklif etilgan. Natija kambag‘allikni qisqartirish siyosatini miqdoriy baholashning metodologik asosini yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *kambag‘allik, ko‘p o‘lchovli kambag‘allik, aholini ijtimoiy himoyalash, moliyaviy mexanizm, moliyalashtirish manbalari, manzillilik, proaktivlik, institutsional muvofiqlik, fiskal barqarorlik, samaradorlikni baholash, integral model, ijtimoiy transfertlar.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСОВОГО МЕХАНИЗМА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Хамдамов Шавкат Комилович
Профессор кафедры “Финансы и финансовые технологии” ТГЭУ, PhD
ORCID: 0009-0009-0409-9670,
E-mail: shavkatkhamdamov17@gmail.com

Аннотация. *В статье разработаны теоретико-методологические основы оценки эффективности финансового механизма социальной защиты населения. На основе интеграции фискального, статистического, социального и институционального подходов предложена интегральная модель оценки, объединяющая критерии адресности, проактивности и институциональной согласованности. Результат формирует методологическую базу количественной оценки политики сокращения бедности.*

Ключевые слова: *бедность, многомерная бедность, социальная защита, финансовый механизм, источники финансирования, адресность, проактивность, институциональная согласованность, фискальная устойчивость, оценка эффективности, интегральная модель, социальные трансферты.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF THE SOCIAL PROTECTION FINANCIAL MECHANISM

Khamdamov Shavkat Komilovich
Professor of the Department of “Finance and Financial Technologies” at TSUE, PhD
ORCID: 0009-0009-0409-9670,
E-mail: shavkatkhamdamov17@gmail.com

Abstract. *The article develops theoretical and methodological foundations for assessing social protection financial mechanism effectiveness. Integrating fiscal, statistical, social and institutional approaches, it proposes an integral assessment model combining targeting, proactivity and institutional coherence criteria. The result forms a methodological basis for quantitative poverty-reduction policy evaluation.*

Keywords: *poverty, multidimensional poverty, social protection, financial mechanism,*

financing sources, targeting, proactivity, institutional coherence, fiscal sustainability, effectiveness assessment, integral model, social transfers.

Kirish

Kambag‘allikni qisqartirish ko‘pincha davlatning ijtimoiy sohaga qancha mablag‘ ajratayotgani bilan o‘lchanadi. Biroq ijtimoiy xarajatlar hajmining o‘sishi o‘z-o‘zidan kambag‘allik darajasining pasayishini kafolatlamaydi. Bir xil miqdordagi resurs turli mamlakatlarda yoki turli dasturlarda turlicha ijtimoiy natija berishi mumkin. Buning sababi shundaki, yakuniy natija mablag‘ning miqdoriga emas, balki uning qanday shakllantirilishi, kimga va qaysi mezon asosida yo‘naltirilishi hamda qanday nazorat qilinishiga bog‘liq. Shu ma’noda kambag‘allikni qisqartirish, avvalo, moliyaviy mexanizmning sifati masalasidir.

Zamonaviy ilmiy qarashlarda aholini ijtimoiy himoyalash passiv yordam emas, balki ijtimoiy xavf-xatarlarning iqtisodiy oqibatlarini boshqaruvchi tizim sifatida talqin qilinadi [1]. Bunday tizimning samaradorligi alohida nafaqa yoki xizmatning mavjudligi bilan emas, balki resurslarning safarbar etilishi, taqsimlanishi, ehtiyojmandga yetkazilishi va natijasining baholanishi qanchalik uyg‘un kechishi bilan belgilanadi. Aynan shu jarayonlar yig‘indisi moliyaviy mexanizmni ijtimoiy himoya tizimining markaziy bo‘g‘iniga aylantiradi. Mexanizm samarali ishlamasa, yetarli moliyalashtirish sharoitida ham kambag‘allikning chuqur sabablari bartaraf etilmaydi.

Moliyaviy mexanizmning sifati bir nechta o‘zaro bog‘liq talab orqali namoyon bo‘ladi. Birinchisi manzillilik, ya’ni resurslarning haqiqatda muhtoj qatlamlarga yetib borishi. Yordam noto‘g‘ri guruhlarga oqib ketsa yoki ehtiyojmandlar tizimdan chetda qolsa, xarajat o‘ssa ham, natija zaif bo‘ladi [2]. Ikkinchisi shaffoflik, chunki taqsimlash jarayoni ochiq bo‘lmasa, tizimga ishonch ham, uning natijadorligi ham pasayadi. Uchinchisi moliyalashtirish manbalarining barqarorligi, zero uzilib qoladigan moliyalashtirish uzoq muddatli ijtimoiy kafolatlarni ta’minlay olmaydi. To‘rtinchisi natijani baholash: ajratilgan har bir mablag‘ qanday ijtimoiy o‘zgarish berayotgani o‘lchanmasa, mexanizm o‘zini-o‘zi tuzata olmaydi.

Muammoning ilmiy jihati ushbu talablarni baholashga oid yondashuvlarning tarqoqligida ko‘rinadi. Moliyaviy mexanizm samaradorligini o‘lchashda fiskal, statistik, ijtimoiy va institutsional metodologiyalar mavjud, biroq ularning har biri mexanizmning faqat bitta qirrasini aks ettiradi. Manzillilik, natijadorlik va fiskal barqarorlikni bir vaqtda, yagona o‘lchov asosida baholashga imkon beradigan integratsiyalashgan nazariy-metodologik ramka esa yetarlicha ishlab chiqilmagan. Bu bo‘shliq moliyaviy resurslarni samarali boshqarish bo‘yicha asoslangan qarorlar qabul qilishni qiyinlashtiradi va mazkur tadqiqotning zaruratini belgilaydi.

Adabiyotlar sharhi

Kambag‘allik va aholini ijtimoiy himoyalash masalalari xorijiy hamda mahalliy adabiyotda turli metodologik yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Mavjud tadqiqotlarni besh yo‘nalishda umumlashtirish muammoning qaysi jihatlari yetarlicha ishlanganini va qaysilari ochiq qolganini ko‘rsatadi.

Birinchi yo‘nalish kambag‘allikni ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida talqin qilishga oid. Dastlabki tadqiqotlarda absolyut yondashuv ustuvor bo‘lib, kambag‘allik minimal iste’mol darajasidan past holat sifatida o‘lchangan [3]. Bu yondashuv miqdoriy baholash va mamlakatlararo qiyoslash uchun qulay, biroq insonning ijtimoiy ishtiroki va xizmatlardan foydalanish imkoniyatini hisobga olmaydi. Unga javoban P. Townsend nisbiy yondashuvni ilgari surdi: shaxs jamiyatda odatiy hisoblangan turmush tarzidan tizimli ravishda chetlatilganida ham kambag‘al sanaladi [4]. A. Sen diqqatni daromaddan insonning asosiy funksiyalarni amalga oshira olish imkoniyatiga ko‘chirib, imkoniyatlar yondashuvini asosladi [5]. Uning amaliy ifodasi sifatida ko‘p o‘lchovli kambag‘allik indeksi shakllandi, u ta’lim, sog‘liqni saqlash va turmush sharoiti bo‘yicha yashirin kambag‘allikni aniqlash imkonini beradi [6].

Ushbu evolyutsiyaning metodologik ahamiyati shundaki, har bir yangi bosqich oldingisini inkor etmaydi, balki uning o‘lchov chegarasini kengaytiradi. Natijada aholini ijtimoiy

himoyalashning vazifasi ham o‘zgaradi: u endi faqat daromad yetishmovchiligini qoplovchi vosita emas, balki imkoniyatlarni kengaytiruvchi va xavfni kamaytiruvchi institutga aylanadi. Aynan shu siljish moliyaviy mexanizmni transfert sifatida emas, ko‘p o‘lchovli natijaga yo‘naltirilgan tizim sifatida talqin qilishni taqozo etadi.

Ikkinchi yo‘nalish ijtimoiy himoyani qayta taqsimlash va ijtimoiy xavflarni kamaytirish instituti sifatida tahlil qiladi. Klassik iqtisodiy maktab davlat aralashuvini minimal darajada oqlagan, Keyns esa ijtimoiy transfertlarning yalpi talabni qo‘llab-quvvatlovchi makroiqtisodiy rolini asoslagan [7]. Welfare state nazariyasida bu bahs G. Esping-Andersen tipologiyasida tizimlashtirildi: liberal, konservativ-korporativ va sotsial-demokratik modellar qayta taqsimlash darajasi bilan farqlanadi [8]. S. Devereux va R. Sabates-Wheeler esa ijtimoiy himoyani himoya va kompensatsiya bilan cheklamasdan, uni tengsizlik sabablariga ta’sir qiluvchi transformatsion institut sifatida talqin qildi [9]. Bu yondashuvlar o‘rtasidagi asosiy farq shundaki, ayrimlari ijtimoiy himoyani xavf oqibatini yumshatuvchi vosita deb qaraydi, boshqalari uni inson kapitalini rivojlantiruvchi mexanizm sifatida ko‘radi. Umumiy cheklov esa shundaki, bu modellar asosan rivojlangan mamlakatlar tajribasiga tayanadi va o‘tish davridagi gibrid tizimlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tatbiq etilmaydi.

Uchinchi yo‘nalish bevosita aholini ijtimoiy himoyalashning moliyaviy mexanizmiga qaratilgan. M. Cichon va hammualliflar ijtimoiy himoyani moliyalashtirishning manbalari, usullari va aktuar asoslarini tizimli yoritgan [1]. E. Schüring va M. Loewe ijtimoiy himoya tizimlarining tarkibiy dizaynini hamda turli instrumentlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qildi [10]. O. Cetrángolo o‘rta daromadli mamlakatlarda moliyalashtirish bo‘shlig‘i muammosini ko‘tarib, barqaror manbalar masalasini dolzarblashtirdi [11]. Ushbu adabiyot moliyalashtirishning alohida manbalari, ya’ni byudjet, ijtimoiy sug‘urta va tashqi yordamni chuqur o‘rgangan. Biroq uning umumiy cheklovi shundaki, tadqiqotlar ko‘pincha bitta manba yoki instrument samaradorligiga e’tibor qaratadi, manbalarni yagona koordinatsiyali tizimga bog‘lovchi model esa yetarlicha ishlanmagan.

To‘rtinchi yo‘nalish ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashda manzillilik va universallik o‘rtasidagi bahsni qamrab oladi. A. Fiszbein, R. Kanbur va R. Yemtsov manzilli dasturlarning kambag‘allikni qisqartirishdagi global qonuniyatlarini tahlil qilib, cheklangan resurs sharoitida manzillilikning samaradorlik afzalligini ko‘rsatdi [2]. Universal yondashuv tarafdorlari esa, sotsial-demokratik modelga muvofiq, keng qamrov va past stigma ustunligini ta’kidlaydi [8]. Bahsning mohiyati quyidagicha: manzillilik mablag‘ni aniq guruhga yo‘naltirib samaradorlikni oshiradi, lekin eksklyuziya xatosi va ma’muriy murakkablik xavfini keltiradi; universallik qamrovni kafolatlaydi, biroq fiskal yukni oshiradi.

Beshinchi yo‘nalish ijtimoiy xarajatlar samaradorligini baholashga bag‘ishlangan. Adabiyotda to‘rt xil baholash an’anasi shakllangan: fiskal tahlil ijtimoiy xarajatlarning makroiqtisodiy ta’sirini, statistik tahlil qamrov va tengsizlikni, ijtimoiy tahlil inson kapitalidagi o‘zgarishlarni, institutsional tahlil esa tizim koordinatsiyasini o‘lchaydi. E. Mahembe va N. Odhiambo tashqi moliyaviy yordamning kambag‘allikka ta’siri bo‘yicha adabiyotni umumlashtirib, baholash natijalari metodologiya tanloviga sezilarli bog‘liqligini ko‘rsatdi [12]. Bu yo‘nalishdagi asosiy muammo shundaki, har bir metodologiya mexanizmning faqat bitta qirrasini aks ettiradi va birorta yondashuv yolg‘iz o‘zida moliyaviy mexanizmni manzillilik, natijadorlik hamda fiskal barqarorlik bo‘yicha bir vaqtda baholay olmaydi.

Mahalliy iqtisodchilar D. A. Raxmonov [13], D. A. Sholdarov [14], M. X. G‘aniev [15], U. A. Vosiqov [16] va Sh. N. Xayitov [17] O‘zbekiston sharoitida kambag‘allikni qisqartirish hamda aholini ijtimoiy himoyalashni moliyalashtirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini o‘rgangan. Ularning tadqiqotlari ijtimoiy yordam va nafaqalarning tashkiliy-huquqiy asoslari, moliyalashtirish manbalari va amaliy mexanizmlarini ochib bergan [18]. Shunga qaramay, ijtimoiy yordam va ijtimoiy sug‘urta institutlarini yagona integratsiyalashgan moliyaviy mexanizm doirasida muvofiqlashtirib boshqarish hamda uning samaradorligini kompleks baholash modeli yetarlicha tadqiqot obyektiga aylanmagan. Adabiyotlar tahlilidan kelib chiqadigan umumiy xulosa

shuki, kambag‘allik talqini, ijtimoiy himoya modellari, moliyalashtirish manbalari va baholash metodologiyalari alohida-alohida ishlab chiqilgan, ularni yagona nazariy-metodologik ramkada birlashtirish esa hal etilmagan ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda. Aynan shu bo‘shliq maqolaning ilmiy o‘rnini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega: uning vazifasi yangi empirik ma’lumot olish emas, balki aholini ijtimoiy himoyalash moliyaviy mexanizmi samaradorligini baholashning yaxlit ramkasini asoslashdir. Shu maqsadga muvofiq sifatli-tahliliy metodlar majmuasi qo‘llanildi. Tadqiqot ilmiy adabiyot, xalqaro tashkilotlarning metodologik hujjatlari va kontseptual manbalar tahliliga tayanadi, miqdoriy baholashga emas.

Birinchidan, tizimli yondashuv qo‘llanildi. Unga ko‘ra moliyaviy mexanizm alohida to‘lovlar yig‘indisi emas, balki moliyalashtirish manbalari, taqsimlash instrumentlari, boshqaruv va natijadorlikni o‘zaro bog‘lovchi yaxlit tizim sifatida ko‘riladi. Bu yondashuv maqola predmetiga mos keladi, chunki tadqiqotning markaziy g‘oyasi mexanizm elementlarini integratsiyalashgan tarzda baholashdir.

Ikkinchidan, qiyosiy tahlil metodi ishlatildi. U yordamida kambag‘allikni talqin qiluvchi nazariy maktablar, ijtimoiy himoya modellari hamda baholashning fiskal, statistik, ijtimoiy va institutsional metodologiyalari o‘zaro solishtirildi, ularning kuchli jihatlari va cheklovlari aniqlandi. Aynan qiyosiy tahlil natijasida to‘rtta baholash metodologiyasini yagona modelga birlashtirish g‘oyasi asoslandi.

Uchinchidan, institutsional-funksional tahlil orqali ijtimoiy himoyaning himoya, oldini olish, rivojlantirish va integratsiya funksiyalari hamda institutlarning o‘zaro muvofiqligi o‘rganildi. To‘rtinchidan, mantiqiy umumlashtirish metodi yordamida tahlil natijalaridan moliyaviy mexanizm va uning samaradorlik mezonlariga oid muallif ta’riflari hamda xulosalar chiqarildi. Beshinchidan, tarkibiy tahlil metodi qo‘llanilib, mexanizm moliyalashtirish manbalari, taqsimlash kanallari, oluvchilar, mezonlar va monitoring bloklariga ajratildi va har bir element samaradorlik mezoni nuqtai nazaridan ko‘rib chiqildi.

Tahlil va natijalar

Aholini ijtimoiy himoyalashning moliyaviy mexanizmi deganda davlat, xususiy sektor va xalqaro institutlarning moliyaviy resurslarini safarbar etish, taqsimlash va ulardan samarali foydalanish orqali aholini turli ijtimoiy-iqtisodiy risklardan himoya qilish, muhtoj va zaif qatlamlarni manzilli qo‘llab-quvvatlash hamda ularning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlashga qaratilgan shakl, usul, vosita va instrumentlarning o‘zaro bog‘liq hamda uzviy tizimi tushuniladi. Mazkur mexanizm jamiyatda ijtimoiy adolatni ta’minlash, kambag‘allik darajasini kamaytirish, aholi farovonligini oshirish va inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan u nafaqat moliyaviy resurslarni yig‘ish va taqsimlash jarayoni, balki ijtimoiy siyosat maqsadlarini amalga oshirishning muhim institutsional vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ushbu mexanizmning asosiy tarkibiy qismlariga moliyalashtirish manbalari, moliyaviy instrumentlar, taqsimlash mexanizmlari, boshqaruv institutlari va nazorat tizimlari kiradi. Moliyalashtirish manbalari sifatida davlat budjeti mablag‘lari, davlat maqsadli jamg‘armalari, ijtimoiy sug‘urta badallari, korxona va tashkilotlarning ijtimoiy ajratmalari, xayriya mablag‘lari, nodavlat notijorat tashkilotlari resurslari hamda xalqaro moliya institutlari va donor tashkilotlar grantlari xizmat qiladi. Ushbu mablag‘lar pensiya ta’minoti, ijtimoiy nafaqalar, ishsizlik bo‘yicha yordam, sog‘liqni saqlash, ta’lim, uy-joy dasturlari va boshqa ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtirishga yo‘naltiriladi. Moliyaviy mexanizmning muhim xususiyati uning manzillilik va samaradorlik tamoyillariga asoslanishidadir.

Mexanizmning iqtisodiy mazmuni uning ijtimoiy himoya tizimidagi oraliq o‘rni bilan belgilanadi. Ijtimoiy xavf yuzaga kelganda savol faqat kimga yordam berish bilan cheklanmaydi. Muhim savollar quyidagilar: xavf qaysi manba hisobidan moliyalashtiriladi, yordam qaysi mezon asosida ajratiladi, u qanchalik tez yetkaziladi va natijasi qanday baholanadi. Aynan shu savollarga

javob beruvchi bo‘g‘in moliyaviy mexanizmdir. Demak, ijtimoiy himoyaning kambag‘allikka ta’siri dasturning mavjudligiga emas, balki resursning shakllanishi, taqsimlanishi va nazorati sifatiga bog‘liq bo‘ladi.

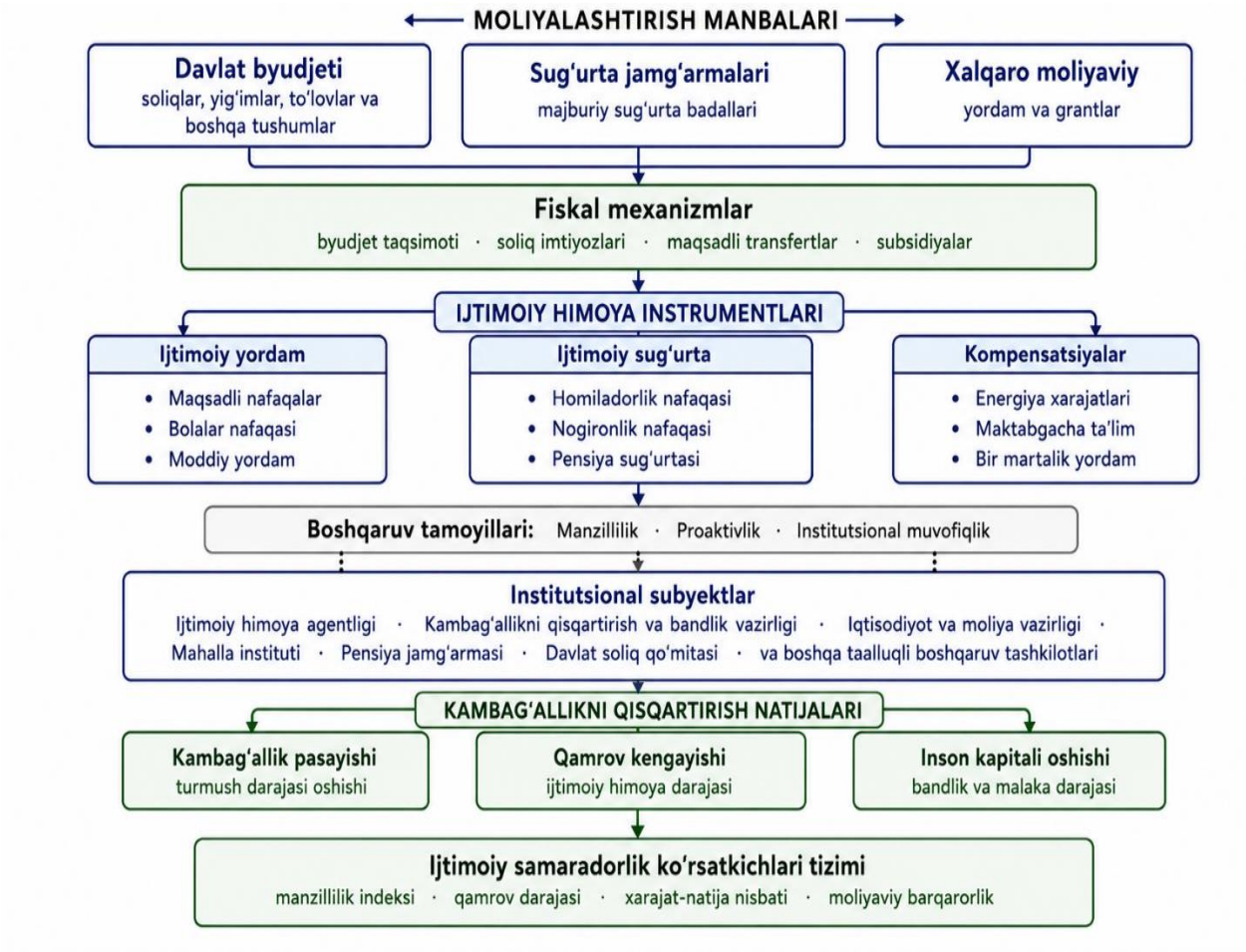

1-rasm. Aholini ijtimoiy himoyalash moliyaviy mexanizmining tuzilmasi[44]

Mexanizmni tahlil qilish uchun uni tarkibiy bosqichlarga ajratish zarur. Quyidagi rasm uning manbadan natijaga qadar bo‘lgan to‘rt bosqichli tuzilmasini umumlashtiradi.

1-rasmda ko‘rsatilganidek, birinchi bosqich resurslarni koordinatsiyali jalb etadi, ikkinchisi ularni manzilli instrumentlar orqali yetkazadi, uchinchisi tamoyillar yordamida to‘g‘ri yo‘naltirilishni ta’minlaydi, to‘rtinchisi esa ijtimoiy natijani shakllantiradi. Bundan kelib chiqadigan metodologik xulosa shuki, mexanizm natijadorligi manbalar hajmi bilan emas, bosqichlar o‘rtasidagi uzilishsiz bog‘liqlik bilan belgilanadi: bir bosqichdagi zaiflik butun zanjir samaradorligini pasaytiradi. Masalan, moliyalashtirish manbalari barqaror bo‘lsa-da, oluvchilarni aniqlash zaif bo‘lsa, resurs muhtoj bo‘lmagan guruhlarga oqib ketadi; aksincha, manzillilik yuqori bo‘lsa-yu, manbalar beqaror bo‘lsa, tizim faqat qisqa muddatli yordam beradi.

Mazkur tahlil moliyaviy mexanizm sifatini belgilovchi uchta asosiy mezonni ajratishga imkon beradi. Manzillilik ehtiyojmand guruhlarni to‘g‘ri aniqlash va resurslarni aynan ularga yo‘naltirish qobiliyatidir; u inkluziya va eksklyuziya xatolari orqali o‘lchanadi. Proaktivlik yordamni fuqaro murojaatini kutmasdan, reyestrlar va idoralararo axborot orqali oldindan yetkazish qobiliyatidir. Institutsional muvofiqlik esa dasturlar, idoralar va moliyaviy oqimlarning yagona maqsad atrofida uyg‘unligidir. Fiskal barqarorlik bu uch mezonga teng to‘rtinchi mezon emas, balki ularning uzluksiz amal qilishini ta’minlovchi tayanch shartdir [20; 21].

Bu mezonlarni o‘lchash uchun ularni aniq indikatorlarga bog‘lash zarur. Quyidagi jadval baholash bloklarini, mezonlarini va indikatorlarini umumlashtiradi.

[44] Muallif tomonidan shakllantirilgan.

1-jadval

Moliyaviy mexanizm samaradorligini baholash bloklari, mezonlari va indikatorlari[45]

Baholash bloki (indeks)	Bog‘liq sifat mezoni	Asosiy indikatorlar	Mezon ta’minlan-masligining oqibati
Fiskal samaradorlik (FSI)	Fiskal barqarorlik	Ijtimoiy xarajatlarning YaIMga nisbati, manbalar diversifikatsiyasi, rezerv yetarliligi	To‘lovlarning uzluksizligi buziladi
Qamrov va manzillilik (QMI)	Manzillilik	Inkluziya va eksklyuziya xatolari, qamrov koeffitsiyenti	Resurslar noto‘g‘ri guruhlarga yo‘naladi
Ijtimoiy natijadorlik (INI)	Natijadorlik	Kambag‘allik chuqurligi va zaiflik o‘zgarishi, inson kapitali ko‘rsatkichlari	Xarajatning ijtimoiy natijasi ko‘rinmaydi
Institutsional muvofiqlik (IMI)	Proaktivlik va muvofiqlik	Reyestrlar integratsiyasi, proaktiv to‘lovlar ulushi, idoralararo axborot almashinuvi	Fragmentatsiya va takroriy xarajat yuzaga keladi

1-jadval baholashning to‘rtta blokini sifat mezonlari va o‘lchanadigan indikatorlar bilan bog‘laydi. Uning metodologik qiymati shundaki, har bir blok mustaqil indikatorga ega, shuning uchun mexanizm samaradorligini yagona umumiy ko‘rsatkich bilan emas, faqat bloklar kombinatsiyasi orqali baholash mumkin. Oxirgi ustun esa har bir mezon ta’minlanmaganda yuzaga keladigan aniq moliyaviy oqibatni ko‘rsatadi, bu baholashni mavhum tamoyildan amaliy diagnostika vositasiga aylantiradi.

Shu mantiqdan kelib chiqib, baholashning integral modeli taklif etiladi. Unda integral samaradorlik indeksi to‘rtta blokning vaznli yig‘indisi sifatida ifodalanadi:

$$ISI = \alpha \cdot FSI + \beta \cdot QMI + \gamma \cdot INI + \delta \cdot IMI \qquad (1)$$

bu yerda FSI fiskal samaradorlik, QMI qamrov va manzillilik, INI ijtimoiy natijadorlik, IMI esa institutsional muvofiqlik indeksi; α, β, γ, δ bloklarning vazn koeffitsiyentlari.

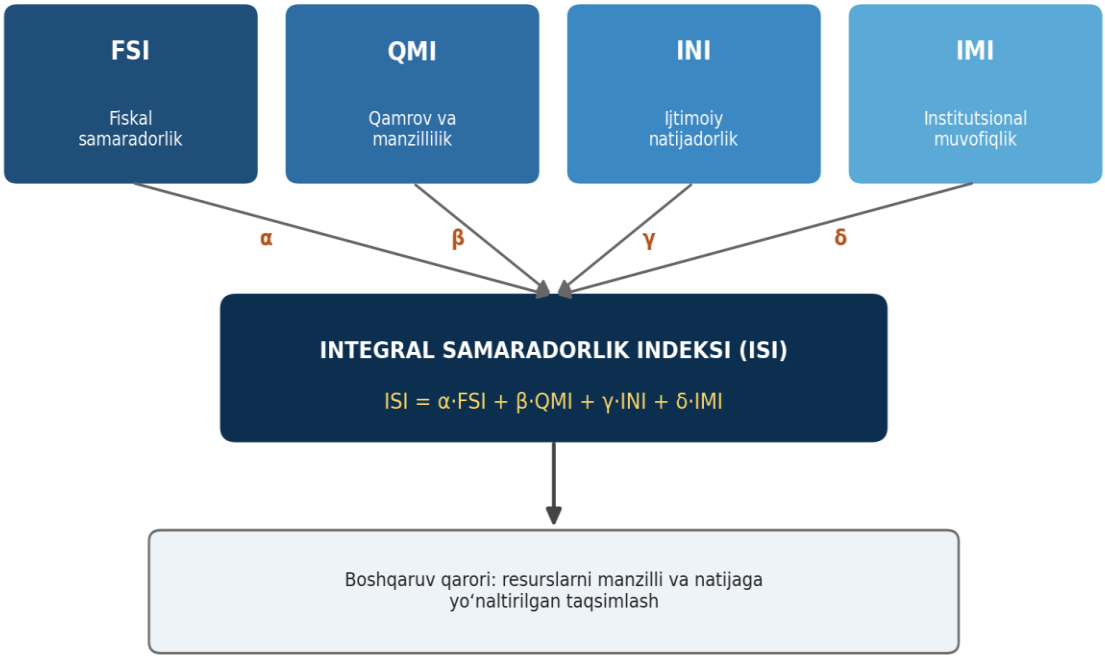

2-rasm. Moliyaviy mexanizm samaradorligini integral baholash modeli[46]

[45] Muallif tomonidan shakllantirilgan.
[46] Muallif tomonidan shakllantirilgan.

2-rasmda keltirilgan modelning ilmiy qiymati ikki jihatda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, u baholashni mablag‘ hajmi darajasidan resurslarning manzilliligi, natijadorligi va boshqaruv sifati darajasiga ko‘chiradi: asosiy savol qancha mablag‘ sarflandi degandan oilalar darajasida qanday natija berdi deganga aylanadi. Ikkinchidan, vazn koeffitsiyentlari milliy ustuvorliklarga muvofiq sozlanishi mumkin, bu esa modelni mexanik ko‘chirishdan saqlaydi. Ushbu bosqichda model nazariy ramka sifatida taqdim etiladi, koeffitsiyent va indeks qiymatlari esa keyingi empirik tahlilda haqiqiy ma’lumotlar asosida aniqlanadi.

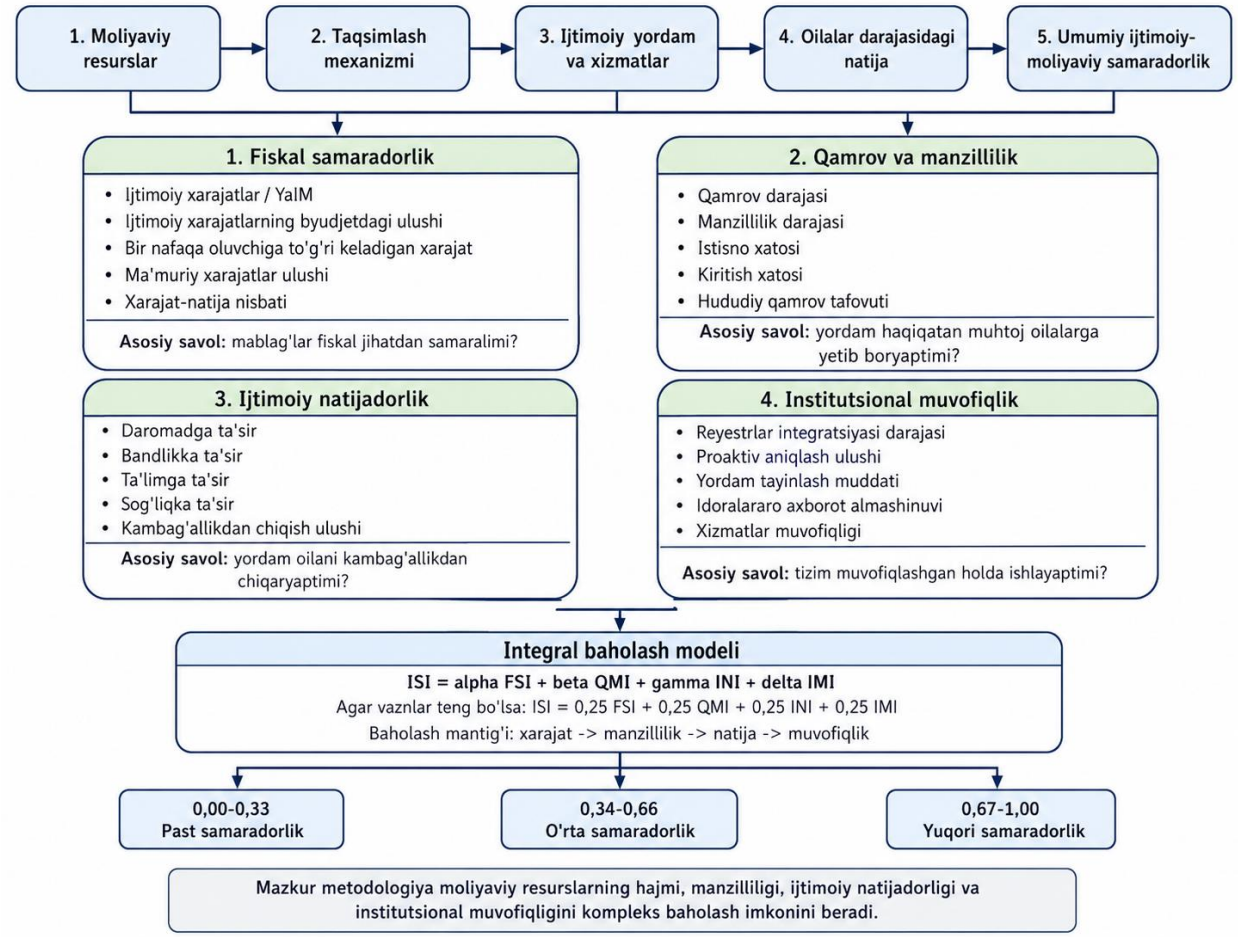

3-rasm. Kambag‘allikni qisqartirish va aholini ijtimoiy himoyalash moliyaviy mexanizmini integral baholash metodologiyasi[47]

Izoh: *ISI — integral samaradorlik indeksi; FSI — fiskal samaradorlik indeksi; QMI — qamrov va manzillilik indeksi; INI — ijtimoiy natijadorlik indeksi; IMI — institutsional muvofiqlik indeksi; alpha, beta, gamma, delta — baholash bloklarining vazn koeffitsiyentlari.*

3-rasmda kambag‘allikni qisqartirish va aholini ijtimoiy himoyalash moliyaviy mexanizmini baholashning integral modeli ifodalangan bo‘lib, model moliyaviy resurslarning shakllanishi va taqsimlanishidan boshlab, ijtimoiy yordam va xizmatlarning oilalar darajasidagi natijasigacha bo‘lgan jarayonni qamrab oladi. Baholash fiskal samaradorlik, qamrov va manzillilik, ijtimoiy natijadorlik hamda institutsional muvofiqlik bloklari asosida amalga oshiriladi. Ushbu yondashuv moliyaviy mexanizm samaradorligini faqat xarajatlar hajmi bilan emas, balki ularning manzilliligi, natijadorligi va boshqaruv tizimi bilan bog‘liq holda kompleks baholash imkonini beradi.

O‘zbekiston sharoitida bu yondashuvni qo‘llash bir necha metodologik shartni talab qiladi, chunki mamlakat ijtimoiy himoya tizimi gibrid xarakterga ega: unda ijtimoiy yordam, ijtimoiy

[47] Muallif tomonidan tayyorlangan.

sug‘urta, kompensatsiya to‘lovlari, mahalla orqali qo‘llab-quvvatlash, raqamli reyestrlar va bandlik dasturlari bir vaqtda amal qiladi. Birinchidan, kambag‘allikni baholash ko‘p o‘lchovli asosga o‘tkazilishi maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, model bloklarini milliy ma’lumotlar bilan bog‘lash uchun reyestrlar va idoralararo axborot tizimlari integratsiyasi zarur. Uchinchidan, vazn koeffitsiyentlari milliy ustuvorliklarga muvofiq asoslanishi kerak. Bu yo‘nalishlar amaliy islohot tavsiyalari emas, balki baholash ramkasini milliy ma’lumotlarda sinashga zamin yaratuvchi metodologik tayyorgarlikdir.

Xulosa

Tadqiqot natijalari aholini ijtimoiy himoyalashning moliyaviy mexanizmi shunchaki to‘lovlar tizimi emasligini ko‘rsatdi. U ijtimoiy xavf-xatarlarni boshqaruvchi yaxlit tizim bo‘lib, ijtimoiy xavf bilan ijtimoiy natija o‘rtasida bog‘lovchi vazifani bajaradi. Shu bois ijtimoiy himoyaning kambag‘allikka ta’siri dasturning mavjudligi bilan emas, balki resursning shakllanishi, taqsimlanishi, yetkazilishi va nazoratining sifati bilan belgilanadi.

Moliyaviy mexanizmni tarkibiy elementlarga ajratish uning natijadorligi eng zaif bo‘g‘in bilan o‘lchanishini aniqladi. Moliyalashtirish manbalari, taqsimlash kanallari, oluvchilar, taqsimlash mezonlari va monitoringning har biri o‘ziga xos samaradorlik mezoniga bog‘langan. Demak, mexanizmni yagona umumiy ko‘rsatkich bilan baholab bo‘lmaydi, bu esa bir-birini to‘ldiruvchi mezonlarni birlashtiruvchi integral yondashuv zaruratini asoslaydi.

Manzillilik fiskal barqarorlik bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqilishi kerak. Manzillilik, proaktivlik va institutsional muvofiqlik mexanizm sifatini belgilaydi, fiskal barqarorlik esa ularning uzluksiz amal qilishini ta’minlovchi tayanch shartdir. Barqaror manbalarsiz hatto aniq manzilli tizim ham faqat qisqa muddatli yordam bera oladi. Shu bois manzillilik va fiskal barqarorlik muqobil emas, o‘zaro shart bo‘lgan tushunchalardir.

Samaradorlikni faqat xarajat hajmi orqali baholash yetarli emas. Taklif etilgan integral model fiskal samaradorlik, qamrov va manzillilik, ijtimoiy natijadorlik hamda institutsional muvofiqlik bloklarini yagona indeksga birlashtiradi va e’tiborni xarajatdan natijaga ko‘chiradi.

O‘zbekiston sharoiti uchun bu metodologiyani moslashtirish mexanik ko‘chirishni emas, maqsadli tayyorgarlikni talab qiladi: kambag‘allikni ko‘p o‘lchovli asosda operatsionallashtirish, model bloklarini milliy reyestrlar bilan bog‘lash va vazn koeffitsiyentlarini milliy ustuvorliklarga muvofiq asoslash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cichon M., Scholz W., van de Meerendonk A., Hagemejer K., Bertranou F., Plamondon P. Financing Social Protection. Geneva: International Labour Office, 2004. 663 p.
2. Fiszbein A., Kanbur R., Yemtsov R. Social Protection and Poverty Reduction: Global Patterns and Some Targets // World Development. 2014. Vol. 61. P. 167–177.
3. Rowntree B.S. Poverty: A Study of Town Life. Centennial Edition. Bristol: Policy Press, 2000. P. 133–134.
4. Townsend P. Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standards of Living. London: Penguin Books, 1979.
5. Sen A. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford: Oxford University Press, 1981.
6. Mitchell C. Multidimensional Poverty Index: presentation / Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI), University of Oxford. Livingstone, Zambia, 8 July 2025.
7. Barr N. The Economics of the Welfare State. 5th ed. New York: Oxford University Press, 2012.
8. Esping-Andersen G. The Three Political Economies of the Welfare State // International Journal of Sociology. 1990. Vol. 20, No. 3. P. 92–123.
9. Devereux S., Sabates-Wheeler R. Transformative Social Protection. IDS Working Paper No. 232. Brighton: Institute of Development Studies, 2004.

10. Schüring E., Loewe M. Handbook on Social Protection Systems. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021. 743 p.
11. Cetrángolo O. Closing the Global Financing Gap in Social Protection: A Middle-Income Countries’ Perspective // Global Social Policy. 2024. Vol. 25, No. 2. P. 363–365.
12. Mahembe E., Odhiambo N.M. Foreign Aid and Poverty Reduction: A Review of International Literature // Cogent Social Sciences. 2019. Vol. 5, No. 1.
13. Raxmonov D.A. O‘zbekistonda ijtimoiy sohani moliyalashtirishning metodologik asoslarini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) diss. avtoreferati. Toshkent, 2018. 70 b.
14. Sholdarov D.A. Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirishning konseptual asoslari: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) diss. avtoreferati. Toshkent, 2024. 75 b.
15. G‘aniev M.X. Innovatsion iqtisodiyotning shakllanish sharoitida aholi farovonligini oshirish va kambag‘allikni qisqartirish yo‘nalishlari: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) diss. avtoreferati. Toshkent, 2023. 36 b.
16. Vosiqov U.A. Aholi daromadlari tabaqalanishi va kambag‘allikni qisqartirishda fiskal siyosatdan foydalanish: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) diss. avtoreferati. Toshkent, 2025. 75 b.
17. Xayitov Sh.N. Kambag‘allikni qisqartirish asosida aholi bandligi va farovonlik darajasini oshirish metodologiyasini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) diss. avtoreferati. Toshkent, 2025. 70 b.
18. Vaxabov A.V. va boshq. Ijtimoiy siyosat: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: “Mumtoz so‘z”, 2019. 312 b.
19. World Bank. June 2025 Update to Global Poverty Lines: Factsheet. Washington: World Bank, 2025.
20. Khamdamov Sh.K. Social protection and poverty alleviation: financing strategies and comparative practices in developed and developing countries. (2024). Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(04), 264-270.
21. Nurmuhamedova B.I. Ijtimoiy himoya sohasini moliyaviy ta’minlashning tashkiliy-huquqiy asoslari. “Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, 2025-yil, I-son. https://zenodo.org/records/15021781

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SOLIQLAR VOSITASIDA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH VA BANDLIKNI TA’MINLASH ORQALI DAROMADLARNI OSHIRISH HAMDA KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISH MASALALARI

Ruziyev G‘anisher Usarovich
Soliq va soliiqqa tortish kafedrasining katta o‘qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: g.ruziyev@tsue.uz
ORCID: 0009-0008-5695-4846

Annotatsiya. *Mazkur maqolada soliqlar vositasida tadbirkorlikni rivojlantirish va bandlikni ta’minlash orqali daromadlarni oshirish hamda kambag‘allikni qisqartirish masalalari tahlil qilingan. Unda biznesni soyadan chiqarish, aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish va tadbirkorlik faoliyatida soliq yukini kamaytirish, ish beruvchilarni ehtiyojmand aholini ishga qabul qilishga rag‘batlantiruvchi soliq mexanizmlaridan foydalanish zaruriyati asoslangan hamda taklif etilgan va joriy etilgan soliq imtiyozlarining samaradorligi baholangan.*

Tayanch so‘zlar: *aholi, daromad, kambag‘allik, bandlik, tadbirkorlik, aylanmadan olinadigan soliq, ijtimoiy soliq, soliq imtiyozlari.*

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ И СОКРАЩЕНИЯ БЕДНОСТИ ПУТЕМ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАНЯТОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НАЛОГОВ

Рузиев Ганишер Усарович
Старший преподаватель кафедры
Налог и налогообложение
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: g.ruziyev@tsue.uz
ORCID: 0009-0008-5695-4846

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы повышения доходов и сокращения бедности посредством развития предпринимательства и занятости за счет налогообложения. В основе работы лежит необходимость выведения бизнеса из тени, широкого вовлечения населения в предпринимательство и снижения налоговой нагрузки на предпринимательскую деятельность, использования налоговых механизмов, стимулирующих работодателей к найму нуждающегося населения, а также оценка эффективности предложенных и реализованных налоговых льгот.*

Ключевые слова: *население, доход, бедность, занятость, предпринимательство, налог с оборота, социальный налог, налоговые льготы.*

INCREASING POPULATION INCOME AND REDUCING POVERTY BY DEVELOPING ENTREPRENEURSHIP AND PROVIDING EMPLOYMENT USING TAXES

Ganisher Usarovich Ruziev
senior teacher of the department Tax and taxation
Tashkent State University of Economics
E-mail: g.ruziyev@tsue.uz
ORCID: 0009-0008-5695-4846

Abstract: *This article analyzes the challenges of increasing incomes and reducing poverty through the development of entrepreneurship and employment through taxation. The work is based*

on the need to bring businesses out of the shadow economy, broaden public participation in entrepreneurship, and reduce the tax burden on entrepreneurial activity, using tax mechanisms that incentivize employers to hire those in need, as well as assessing the effectiveness of proposed and implemented tax incentives.

Keywords: *population, income, poverty, employment, entrepreneurship, turnover tax, social tax, tax benefits.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotidagi keskin o‘zgarishlar va noaniqliklar davom etayotgan bugungi sharoitda aholining daromad manbalarini ko‘paytirish, barqaror bandlikni ta’minlash va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga ko‘maklashish orqali kambag‘allik darajasini kamaytirish hamda fuqarolarning turmush sifati va farovonligini yuksaltirish eng muhim dolzarb masalalardan biridir.

“O‘zbekiston – 2030” strategiyasida 2030-yilga qadar “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish, ishsizlik darajasini 4 %gacha (yoshlarda 8 %ga) qisqartirish va “Mutlaq kambag‘allikka” barham berish maqsadlari belgilab berilgan. Mazkur maqsadlarga erishishda milliy soliq tizimining ahamiyati yuqori bo‘lib, bu vazifalar aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan samarali soliq siyosatini amalga oshirishni taqazo etadi. Shuning bilan birgalikda aholini tadbirkorlikka jalb qilish, tadbirkorlikni rivojlantirish, biznesni soyadan chiqarishni rag‘batlantirish, jismoniy shaxslar uchun qonuniy faoliyatning jozibadorligini oshirishda soliqlarning rag‘banlantiruvchi vazifasi muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada ushbu masalalar aholining tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish va kambagallikni qisqartirishni soliqlar vositasida rag‘batlantirish mexanizmlarini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar tahlili

Aholi daromadlarini oshirish va ularni rag‘batlantirish masalasi iqtisodiy nazariyada ham, amaliy siyosatda ham muhim o‘rinni egallaydi. Shu bois, so‘nggi yillarda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan soliq siyosatining aholi daromadlariga ta’siri keng miqyosda o‘rganilgan.Masalan, A. Smit va D. Rikardo kabi klassik iqtisodchilar o‘z asarlarida soliqlarning iqtisodiy faollikka, ishlab chiqarish hajmiga va aholining real daromadiga ta’sirini tahlil qilganlar. Ularning fikricha, soliq siyosati iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlash orqali jamiyatdagi tenglikni ta’minlash bilan birga, ishlab chiqaruvchilarning rag‘batini saqlab qolishi kerak. Zamonaviy tadqiqotlarda, xususan, J. Stiglits, R. Masgrev, M. Fridman kabi olimlar soliq tizimining ijtimoiy adolatni ta’minlashdagi o‘rni va samaradorligini chuqur tahlil qilgan. Ular soliq siyosati orqali past daromadli aholiga qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlar joriy etish, shuningdek, yuqori daromadli qatlamlar uchun progressiv soliqlarni tatbiq etish orqali iqtisodiy tenglikni ta’minlash mumkinligini ta’kidlaydilar. Mahalli iqtisodchi olimlar A.Adizov (2004), M.Usmanova (2011), A.Agzamov (2019), A. Bozorov hamda Sh.Qiyosov (2023)larning ilmiy ishlarida aholi daromadlarini soliqqa tortish tartibini takomillashtirish masalalari o‘rganilgan. A. Mamatov (2022) hamda B. Xolmatov (2023) tadqiqotlarida aholi daromadlarini oshirishning mahalliy omillari sifatida bandlik siyosatini takomillashtirish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, raqamli iqtisodiyotga o‘tish va soliq imtiyozlarini kengaytirish bilan bog‘liq jihatlar yoritilgan.

Yuqorida qayd etilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aholi daromadlarini oshirish uzoq muddatli iqtisodiy-ijtimoiy islohotlar orqali amalga oshiriladi. Bu islohotlar yangi ish o‘rinlarini yaratish, mustaqil bandlik, inson kapitali va tadbirkorlikni rivojlantirish hamda ijtimoiy himoya tizimini kuchaytirishga xizmat qiladigan adolatli soliqqa tortish mexanizmlarini joriy etishga tayanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, dinamik qatorlar tahlili, guruhlash hamda iqtisodiy-mantiqiy yondashuv va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

Aholi daromadlarini oshirish va bandligini ta’minlash har qanday davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishishning samarali vositalaridan biri fuqarolarni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etishdir. Bu jarayonda soliq tizimi aholini tadbirkorlikka keng jalb etish va ularning faoliyatini rivojlantirishda muhim iqtisodiy vosita hisoblanadi. Adolatli, shaffof va rag‘batlantiruvchi soliq siyosati tadbirkorlik faolligini oshiradi, investitsiyalarni jalb qiladi hamda mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli soliq tizimini doimiy ravishda takomillashtirib borish tadbirkorlikni rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir.

Keyingi yillar davomida mamlakatimizda kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash, ularga qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish hamda soliq yukini kamaytirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar natijasida kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlari tomonidan yaratilayotgan qo‘shilgan qiymatning ulushi iqtisodiyotda kun sayin oshib bormoqda. Jumladan, 2024-yil yakunlari bo‘yicha kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlari tomonidan 753 226,9 mlrd so‘m miqdorida qo‘shilgan qiymat yoki iqtisodiyotdagi yalpi qo‘shilgan qiymatning 54,3 foizi yaratilgan. Mazkur ijobiy natijalarga qaramasdan, mamlakatda kuzatilmaydigan (norasmiy va yashirin) iqtisodiyotning yalpi qo‘shilgan qiymati hajmi yuqoligicha qolmoqda. Misol uchun, 2024-yil yakunlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida kuzatilmaydigan (norasmiy va yashirin) iqtisodiyotning yalpi qo‘shilgan qiymati hajmi 505 650,1 mlrd so‘mni va uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 34,8 foizini tashkil etadi. Shundan norasmiy iqtisodiyotning yalpi qo‘shilgan qiymati hajmi 383 643,7 mlrd so‘mni va uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 26,4 foizini tashkil etadi[48].

Agar mamlakatda jami yakka tartibda tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanayotgan jismoniy shaxslarni faoliyat turlari bo‘yicha tahli qiladigan bo‘lsak, 2021-2025-yillar davomida ularning faoliyat turlari ulushi turlicha bo‘lib, chakana savdo va hunarmandchilik sohasidagi yakka tartibdagi tadbirkorlar foizi kamayganligini, maishiy xizmat ko‘rsatish hamda boshqa faoliyat turlari sohasidagi yakka tartibdagi tadbirkorlar ulushi oshganligini kuzatish mumkin.

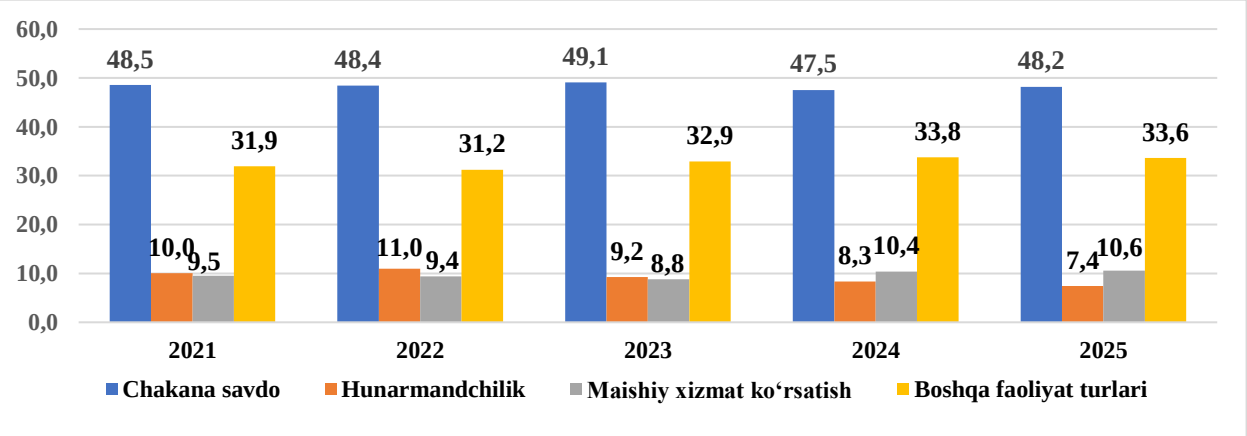

1-rasm. O‘zbekistonda yakka tartibdagi tadbirkorlarning faoliyat turlari bo‘yicha tahlili, %da[49]

Yakka tartibdagi tadbirkorlarning ayrim faoliyat turlari bo‘yicha ulushlarining qisqarishi, norasmiy iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi yuqori darajada bo‘lishligiga ularni soliqqa tortish tizimi ham ta’sir qiladi. Masalan, 2020 yildan boshlab, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun soddalashtirilgan tartibda to‘lanadigan qatiy soliq o‘rniga qatiy stavkada daromad solig‘ini, shuningdek daromadi yuz million so‘mdan oshgan yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun esa aylanmadan olinadigan soliqning joriy etilishi bir qator o‘ziga xos afzalliklariga ega bo‘lsa-da, soliqqa tortish amaliyotida ayrim kamchiliklar va muammolarni yuzaga chiqaradi. Jumladan, aylanmadan olinadigan soliq tadbirkorning sof foydasidan emas, balki umumiy tushumi (aylanmasi)dan hisoblanishi va bunda jami daromad soliq bazasi deb e’tirof etiladi. Ikkinchidan,

[48] Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari
[49] Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

aylanmadan olinadigan soliqda xarajatlar (tovarlar (xom ashyo)ni sotib olish, transport, saqlash, sotish, ijara , kommunal zizmatlar, ma’muriy xarajatlar va b.) chegirib tashlanmaydi. Natijada xarajati ko‘p tadbirkor bilan xarajati kam tadbirkor bir xil stavkada soliq to‘laydi. Uchincidan, aylanmadan olinadigan soliqning 4 foizlik stavkasi tadbirkorlikning rentabilligi pasroq bo‘lgan savdo, vositachilik va ayrim xizmat ko‘rsatish sohalarida olinadigan foydaga nisbatan ancha yuqori soliq yukini yuzaga keltiradi. To‘rtinchidan, tadbirkor umumiy tushumi (aylanmasi) qancha katta bo‘lsa, to‘lanadigan soliq ham shunga qarab ko‘payishi, shuningdek aylanmadan olinadigan soliq to‘lovchi bo‘lish uchun tushum (aylanma) miqdori yuqori chegarasining cheklanganligi natijasida ular tomonidan tushumni yashirishga harakatning paydo bo‘lishi hisobiga naqd savdo tushumini yashirish, chek bermaslik, tushumning bir qismini hisobdan tashqarida qoldirishga urinishni ((P2P orqali) keltirib chiqaradi.

Yuqorida keltirib o‘tilgan muammo va kamchiliklarni hisobga olgan holda, soliq yukini keskin kamaytirish hisobiga, aholini tadbirkorlik faoliyatiga keng jal qilish, ular uchun qonuniy tadbirkorlik faoliyati jozibadorligini oshirish, ularning ixtiyoriy ravishda rasmiy sektorda ishlashi uchun rag‘batlantiruvchi raqobatbardosh va shaffof tadbirkorlik muhitini shakllantirish maqsadida yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun aylanmadan olinadigan soliq stavkasini 1 foizga tushirishni taklif qildik. Natijada O‘zbekiston Respublikasining 2025-yil 25-dekabrdagi O‘RQ-1108-son Qonuni bilan Soliq kodeksining 467-moddasiga o‘zgartirish kiritilib, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun aylanma soliq stavkasi 4 foizdan 1 foizga pasaytirildi. Mazkur o‘zgartirishning yakka tartibdagi tadbirkorlar daromadiga ta’siri hisob-kitobi quyidagi 2-rasmda keltirilgan.

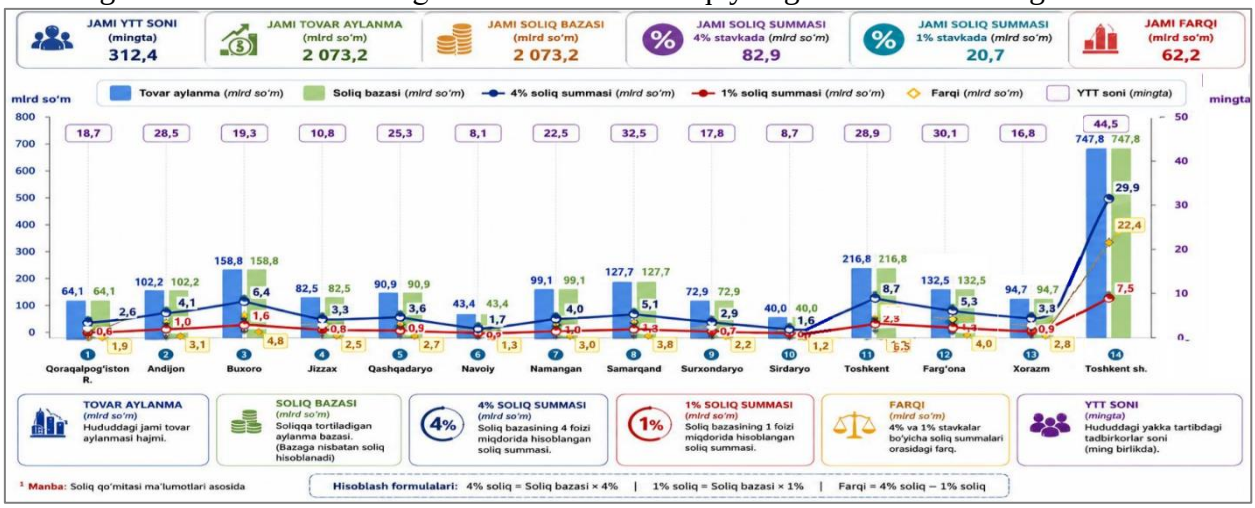

2-rasm. Aylanmadan olinadigan soliq stavkasini pasaytirilishining yakka tartibdagi tadbirkorlar daromadlariga ta’siri[50]

2-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, 2025-yilda aylanmadan olinadigan soliqni to‘lovchi yakka tartibdagi tadbirkorlar soni 312,4 ming nafarni tashkil etgan. Ularning aylanmadan olinadigan soliq solinadigan bazasi 2025-yilda (jami daromadi) 2 073,2 mlrd so‘mni tashkil qilib, 4 foizlik stavkada jami 82,9 mlrd.so‘m miqdorida aylanmadan olionadigan soliq hisoblangan. Ushbu aylanmadan olinadigan soliq bazasiga pasaytirilgan bir foizlik stavka qo‘llanilganda 20,7 mlrd so‘m soliq hisoblanadi. Natijada, yakka tartibdagi tadbirkorlar ixtiyorida yiliga o‘rtacha hisobda 62,2 mlrd so‘m qo‘shimcha daromad qolishiga erishiladi. Demak, tadbirkorlik faoliyatida soliq yukini keskin kamaytirishga qaratilgan rag‘batlantiruvchi soliq siyosati aholining tadbirkorlik faolligini oshirish, ularni faoliyatga keng jalb qilish va bandligini ta’minlash orqali daromad manbalari va miqdorlarini ko‘paytirish, kambag‘allik darajasini qisqartirishga xizmat qiladi. Bu esa “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida belgilab olinga 2030-yilga qadar “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish, ishsizlik darajasini 4 %gacha qisqartirish va “Mutlaq kambag‘allikka” barham berish kabi maqsadlarga erishish imkonini beradi.

[50] Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Milliy statistika qo‘mitasi va Jahon banki kuzatuvlariga ko‘ra, keyingi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar natijasida, mamlakatda 2025-yil yakunlari bo‘yicha kambag‘allik darajasi 3,1 foiz punktga qisqarib, 5,8 foizni tashkil etdi. Bir yilda 302 ming ehtiyojmand oila kambag‘allikdan chiqarildi.

1-jadval

Kambag‘allik darajasi, foizda[51]

№	Hududlar	Yillar bo‘yicha, foizda				
		2021	2022	2023	2024	2025
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	20,8	19,9	13,6	10,8	6,6
2	Andijon viloyati	19,3	17,4	11,9	9,5	6,1
3	Buxoro viloyati	14,5	11,9	11,8	8,7	6
4	Jizzax viloyati	21,1	16,1	14,2	11,8	5,8
5	Qashqadaryo viloyati	17,9	12,7	11,5	9,6	6,5
6	Navoiy viloyati	4,7	9,2	7,6	5,7	4,2
7	Namangan viloyati	14,1	12,8	10,4	7,6	5,5
8	Samarqand viloyati	18,2	14	10,5	7,5	6,1
9	Surxondaryo viloyati	13,3	13,7	10,6	9,3	6,1
10	Sirdaryo viloyati	30,5	19,5	13,8	11,3	6,2
11	Toshkent viloyati	22,7	14,5	10,2	8	5,3
12	Farg‘ona viloyati	3,9	11,6	10,1	8,6	5,7
13	Xorazm viloyati	19,9	19,1	14,1	11,9	6,7
14	Toshkent shahri	8,1	8,5	7,9	7,3	3,5
Respublikasi bo‘yicha		**17**	**14,1**	**11**	**8,9**	**5,8**

Kambag‘allik darajasining pasayishi respublikaning barcha hududlarida kuzatilib, eng yuqori ko‘rsatkich Jizzax (11,8% dan 5,8% gacha), Xorazm (11,9% dan 6,7% gacha), Sirdaryo (11,3% dan 6,2% gacha), Qoraqalpog‘iston (10,8% dan 6,6% gacha) hamda Toshkent shahrida (7,3% dan 3,5% gacha) qayd etildi.

Kambag‘allikni qisqartirishning eng samarali usullaridan yana biri aholining kambag‘al qismini ish bilan ta’minlash hisoblanadi. Biroq ushbu jarayonda bir qator iqtisodiy-ijtimoiy mummolar, jumladan: aholining ushbu toifasida kasbiy malaka va ko‘nikmalarning yetishmasligi, ta’lim darajasining pastligi, joylarda ish o‘rinlarining yetarli emasligi, norasmiy bandlikning yuqoriligi, hududiy va infratuzilmaviy muammolar mavjud. Bu muammolarni hal etishda ushbu toifadagi aholini o‘qitish, qayta tayyorlash, kasb-hunarga o‘rgatish, norasmiy bandlikni qisqartirish, rasmiy ish o‘rinlarini ko‘paytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratuvchi xo‘jalik yurutuvchi subyetkarni moliyaviy-iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq chora tadbirlarni amalga oshirish lozim bo‘ladi. Eng samarali yo‘llaridan biri esa ish beruvchilar uchun rasmiy bandlikni rag‘batlantiruvchi soliq va boshqa imtiyozlarni joriy etishdir. Sababi yangi xodimlarni, ayniqsa ma’lumoti o‘rta yoki o‘rta maxsus, kasbiy malakasi va tajribasi yetarli bo‘lmagan shaxslarni ishqa qabul qilish mehnat unumdorligiga ta’sir qilishi bilan birgalikda ish beruvchilar uchun qo‘shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi. Jumladan, ish beruvchilarda yangi xodimlar uchun ish haqi bilan birga, ijtimoiy soliq to‘lash majburiyatini ham keltirib chiqaradi. Daromadi cheklangan ish beruvchilar uchun qo‘shimcha soliq yukining mavjudligi yangi ish o‘rinlari yaratishni sekinlashtiradi. Hatto ayrim ish beruvchilar soliq xarajatlarini kamaytirish maqsadida xodimlarni norasmiy ishlatishga urinishi mumkin bo‘ladi. Shu sababli mazkur xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan soliq imtiyozlari ish beruvchilarning yangi xodimlarni ishga qabul qilishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi. Shunga ko‘ra, aholining kambag‘al toifasini ish bilan ta’minlash, ularni kambag‘allikdan chiqish uchun yuqori va barqaror daromadga ega bo‘lishlarini ta’minlash maqsadida ish beruvchilarga mazkur toifadagi shaxslarni ishqa qabul qilishini rag‘batlantirish

[51] Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

maqsadida, ishqa qabul qilingan usnbu toifadagi xodimlarga to‘lanadigan mehnat haqi xarajatlaridan uch yil davomida 1 foizlik miqdorda ijtimoiy soliq to‘lash imkoniyatini berish taklif qilindi. Natijada, Prezidentning 2024-yil 23-sentyabrdagi Farmoni bilan 2025-yil 1-yanvardan boshlab ijtimoiy reyestrga kiritilgan oilalar a’zolarini ishga qabul qilgan korxonalar uchun ijtimoiy soliq stavkasi uch yil muddatga 1 foiz etib belgilandi.

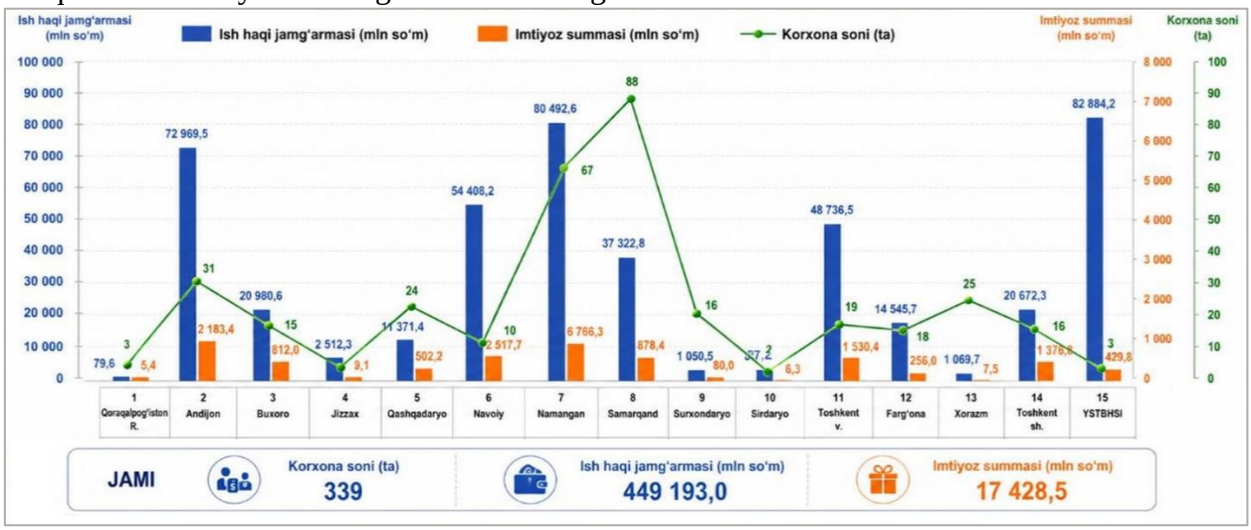

3-rasm. Ijtimoiy reyestrga kiritilgan oilalar a’zolarini ishga qabul qilgan korxonalarga ijtimoiy soliqni 1 foiz qo‘llashga doir imtiyozlar tahlili[52]

Ijtimoiy reyestrga kiritilgan oilalar a’zolarini kambag‘allikdan chiqish uchun yuqori va barqaror daromadga ega bo‘lishlarini ta’minlash maqsadida ushbu imtiyoz mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdorining 1,5 baravaridan kam bo‘lmagan ish haqi to‘langan xodimlarga nisbatan qo‘llaniladi. 3-rasm. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar tahliliga ko‘ra, ushbu imtiyozning amaliyotda qo‘llanilishi natijasida 2025-yilda kambag‘al oilalarning ishga qabul qilingan 2 368 nafar a’zosiga to‘langan 449,2 mlrd so‘m ish haqi bo‘yicha 17 mlrd so‘mdan ortiq ijtimoiy soliq ish beruvchilar ixtiyorida imtiyoz sifatida qoldirilgan.

Yuqoridagilardan, ko‘rinib turibdiki, ish beruvchilar uchun ijtimoiy soliq stavkasining 1 foizgacha pasaytirilishi ehtiyojmand aholi bandligini ta’minlashning institutsional mexanizmini yaratdi. Natijada kambag‘al oilalar a’zolari doimiy ish o‘rinlariga ega bo‘lib, davlat tomonidan beriladigan ijtimoiy yordamga qaramlik darajasi kamaymoqda.

Xulosa

Yuqoridagi tahlil va natijalar muhokanasidan kelib chiqib aytish mumkinki, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, aholi farovonligini oshirish va kambag‘allik darajasini pasaytirishda soliq siyosatining rag‘batlantiruvchi funksiyasidan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, aholini tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilish, norasmiy iqtisodiyotni qisqartirish hamda ehtiyojmand aholi qatlamlari bandligini rag‘batlantirishga qaratilgan soliq mexanizmlarining takomillashtirilishi mamlakatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Izlanish va tahlillar davomida mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi o‘rni ortib borayotgani aniqlandi. Shu bilan birga, kuzatilmaydigan iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 34,8 foizni tashkil etayotgani iqtisodiy faoliyatning sezilarli qismi hali ham rasmiy sektor doirasidan tashqarida amalga oshirilayotganligini ko‘rsatadi. Mazkur holat tadbirkorlik faoliyatini legallashtirish va biznesni soyadan chiqarishga qaratilgan qo‘shimcha iqtisodiy rag‘batlarni joriy etish zarurligini tasdiqlaydi. Shuning bilan birgalikda, yakka tartibdagi tadbirkorlarni soliqqa tortish tizimi tahlili shuni ko‘rsatdiki, aylanmadan olinadigan soliqning 4 foizlik stavkasi ayrim faoliyat turlari uchun nisbatan yuqori soliq yukini yuzaga keltirgan.

[52] Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Ayniqsa, xarajatlar ulushi katta bo‘lgan savdo, vositachilik va xizmat ko‘rsatish faoliyatlarida soliqning aylanmadan undirilishi sof daromadning kamayishiga sabab bo‘lgan. Bundan tashqari, aylanma hajmining ortishi bilan soliq summasining keskin ko‘payishi ayrim tadbirkorlarda tushumlarni yashirish, hisob-kitoblarni rasmiylashtirmaslik yoki faoliyatning bir qismini norasmiy shaklda amalga oshirish kabi salbiy holatlarni yuzaga keltirishi mumkinligi aniqlandi. Shu munosabat bilan yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun aylanmadan olinadigan soliq stavkasini 4 foizdan 1 foizga pasaytirish bo‘yicha ilgari surilgan taklifning iqtisodiy asoslari ochib berildi. Mazkur taklifning amaliyotga joriy etilishi natijasida 2025-yilda aylanmadan olinadigan soliq to‘lovchi 312,4 ming nafar yakka tartibdagi tadbirkor faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi asoslandi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, soliq stavkasining pasaytirilishi natijasida tadbirkorlar ixtiyorida yiliga o‘rtacha 62,2 mlrd so‘m qo‘shimcha mablag‘ qoladi. Bu mablag‘lar biznes faoliyatini kengaytirish, yangi ish o‘rinlari yaratish, ishlab chiqarish va xizmatlar hajmini oshirish hamda fuqarolarning daromadlarini ko‘paytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, qonuniy faoliyat yuritishning iqtisodiy jozibadorligi ortishi hisobiga norasmiy iqtisodiyot ulushining qisqarishi uchun qo‘shimcha sharoit yaratiladi.

Izlanishning ikkinchi muhim yo‘nalishi kambag‘allikni qisqartirishda bandlik siyosati va soliq rag‘batlarining o‘rnini baholashga qaratildi. Tahlillar mamlakatimizda kambag‘allik darajasi 2021-yildagi 17 foizdan 2025-yilda 5,8 foizgacha pasayganligini ko‘rsatdi. Ushbu natija iqtisodiy islohotlar, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash dasturlari va aholini ish bilan ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning samarali natijasi hisoblanadi. Biroq ayrim hududlarda kambag‘allik darajasining saqlanib qolayotgani ushbu yo‘nalishdagi ishlarni izchil davom ettirish zarurligini ko‘rsatadi.

Maqolada ehtiyojmand aholi vakillarini ishga qabul qilayotgan korxonalar uchun ijtimoiy soliq stavkasini 1 foiz etib belgilash taklifining amaliy samaradorligi ham tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari ushbu mexanizm ish beruvchilarning mehnat bilan bog‘liq xarajatlarini kamaytirishi, rasmiy ish o‘rinlari yaratishni rag‘batlantirishi va kambag‘al oilalar a’zolarining mehnat bozoriga integratsiyalashuvini kuchaytirishini ko‘rsatdi. Amaliy ma’lumotlarga ko‘ra, 2025-yilda ijtimoiy reyestrga kiritilgan oilalarning 2 368 nafar a’zosi ishga qabul qilingan bo‘lib, ularga to‘langan 449,2 mlrd so‘m ish haqi bo‘yicha 17 mlrd so‘mdan ortiq ijtimoiy soliq summasi korxonalar ixtiyorida imtiyoz sifatida qoldirilgan. Mazkur holat soliq imtiyozlarining nafaqat iqtisodiy, balki muhim ijtimoiy samara berayotganini ham tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari soliqlar vositasida tadbirkorlikni rivojlantirish, aholini rasmiy iqtisodiy faoliyatga jalb qilish, yangi ish o‘rinlari yaratishni rag‘batlantirish va ehtiyojmand qatlamlarning bandligini qo‘llab-quvvatlash aholi daromadlarini oshirish hamda kambag‘allikni qisqartirishning samarali instrumentlari ekanligini ko‘rsatdi. Kelgusida soliq yukini maqbullashtirish, maqsadli soliq imtiyozlarini qo‘llash, norasmiy iqtisodiyotni qisqartirishga xizmat qiluvchi rag‘batlarni kengaytirish va bandlikka yo‘naltirilgan soliq siyosatini takomillashtirish orqali aholi daromadlarini oshirish va mutlaq kambag‘allikka barham berish maqsadlariga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. “Xalq so‘zi” gazetasi, 2025-yil 27-dekabr, № 274 (9169).

2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. https://lex.uz/docs/4674902

3. O‘zbekiston Respublikasining 2025-yil 25-dekabrdagi “Soliq va budjet siyosatining 2026-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-1108-son Qonuni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-

21-son Farmoni.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 23-sentyabrdagi “Kambag‘allikni qisqartirish va aholi turmush farovonligini oshirish borasidagi chora-tadbirlarni yangi bosqichga olib chiqish to‘g‘risida”gi PF-143-son Farmoni.

6. Qiyosov Sh.U. Jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortishni takomillashtirish 08.00.07 –Moliya, pul muomalasi va kredit iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, T.: 2019.

7. Теневая экономика и экономическая безопасность государства : учеб. пособие / В.И. Авдийский, ВА Дадалко, Н.Г. Синявский. - М .: ИНФРА-М, 2019. - 538 с.

8. Abdurahmanov X.X., Arabov N.U., Xolmuxamedov M.M. Aholi daromadlari va turmush sifati: – T: Ilm Ziyo, 2014. 256 b.

9. Gadoyev E.F. Soliqqa tortish tartibtaomillarini takomillashtirish tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishning muhim omili. // Iqtisod va moliya. Ekonomika i finansы. 2015,№1, 30-37- b

10. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. https://siat.stat.uz

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KICHIK BIZNES TIZIMLARINING IQTISODIY MOHIYATI VA ULARNI MODELLASHTIRISH BO‘YICHA ZAMONAVIY XORIJ TAJRIBASI

Atamuratova Gulrux Muzafarovna

Termiz davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchi
email:gul.ruh@mail.ru
ORCID:0000-0002-1166-6030

Annotatsiya: *Ushbu maqolada kichik biznes tizimlarining iqtisodiy mohiyati va ularni modellashtirish bo‘yicha zamonaviy xorijiy tajribalar tahlil qilingan. AQSh, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy va Turkiya tajribalari asosida kichik biznesni rivojlantirishning institutsional mexanizmlari, innovatsion yondashuvlari va davlat qo‘llab-quvvatlash tizimlari o‘rganilgan. Tadqiqot natijasida O‘zbekiston sharoitida qo‘llash mumkin bo‘lgan samarali mexanizmlar aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, tadbirkorlik, xorijiy tajriba, modellashtirish, innovatsiya, institutsional mexanizm, iqtisodiy rivojlanish, eksport, bandlik.*

СОВРЕМЕННЫЙ ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ В ИЗУЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СУЩНОСТИ СИСТЕМ МАЛОГО БИЗНЕСА И ИХ МОДЕЛИРОВАНИЯ

Атамуратова Гулрух Музафаровна

Независимый исследователь из
Государственного университета Термеза.
электронная почта: gul.ruh@mail.ru
ORCID:0000-0002-1166-6030

Аннотация: *В данной статье исследуются экономическая сущность систем малого бизнеса и современные зарубежные подходы к их моделированию. На основе опыта США, Германии, Японии, Южной Кореи, Китая и Турции проанализированы институциональные механизмы развития малого бизнеса, инновационные подходы и системы государственной поддержки. В результате исследования определены эффективные механизмы, которые могут быть адаптированы к условиям Узбекистана.*

Ключевые слова: *малый бизнес, предпринимательство, зарубежный опыт, моделирование, инновации, институциональный механизм, экономическое развитие, экспорт, занятость.*

MODERN FOREIGN EXPERIENCE ON THE ECONOMIC ESSENCE OF SMALL BUSINESS SYSTEMS AND THEIR MODELING

Atamuratova Gulrukh Muzafarovna

Independent researcher at
Termez State University
e-mail: gul.ruh@mail.ru
ORCID:0000-0002-1166-6030

Annotation: *This article examines the economic essence of small business systems and modern foreign approaches to their modeling. Based on the experience of the United States, Germany, Japan, South Korea, China, and Turkey, institutional mechanisms, innovative approaches, and government support systems for small business development are analyzed. The study identifies effective mechanisms that can be adapted to the economic conditions of Uzbekistan.*

Keywords: *small business, entrepreneurship, foreign experience, modeling, innovation, institutional mechanism, economic development, export, employment.*

Kirish

Kichik biznes zamonaviy bozor iqtisodiyotining eng muhim va dinamik rivojlanayotgan sektorlaridan biri hisoblanadi. Ushbu sektor iqtisodiy o‘sishni jadallashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, aholi bandligini ta’minlash hamda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Jahon amaliyotida kichik biznes korxonalari iqtisodiy tizimning moslashuvchan va innovatsion qismi sifatida e’tirof etilib, ular iqtisodiyotda yuz berayotgan o‘zgarishlarga tez moslashish qobiliyati bilan ajralib turadi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes subyektlari yalpi ichki mahsulot, eksport hajmi va bandlik ko‘rsatkichlarining sezilarli qismini shakllantiradi. Shu sababli ushbu sektor faoliyatini chuqur o‘rganish, uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va kelajakdagi holatini prognozlash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda AQSh, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur va Xitoy kabi mamlakatlarda kichik biznes tizimlarini boshqarish va rivojlantirishda ekonometrik modellashtirish, raqamli tahlil, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Ushbu tajribalar biznes faoliyatining samaradorligini oshirish, tavakkalchiliklarni kamaytirish va strategik qarorlar qabul qilish sifatini yaxshilash imkonini bermoqda. Shu jihatdan xorijiy tajribalarni o‘rganish va ularni milliy iqtisodiyot sharoitlariga moslashtirish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi

Kichik biznes tizimlarining iqtisodiy mohiyatini o‘rganish va ularni modellashtirish masalalari iqtisodiyot fanida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda tadqiqotchilar kichik biznesning iqtisodiy o‘sish, bandlik, innovatsion rivojlanish va hududiy taraqqiyotga ta’sirini turli nazariy va amaliy yondashuvlar asosida o‘rganib kelmoqdalar.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kichik va o‘rta biznes subyektlari dunyo bo‘yicha korxonalarning 90 foizdan ortig‘ini tashkil etishi hamda global bandlikning qariyb 50 foizini ta’minlashi qayd etilgan [1]. Mazkur tadqiqotlar kichik biznes iqtisodiy barqarorlik va inklyuziv o‘sishning muhim omili ekanligini ko‘rsatadi.

OECD ekspertlari kichik biznes rivojlanishining asosiy omillari sifatida innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar va moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarini ko‘rsatadilar [2]. Ularning fikricha, raqamlashtirish jarayonlari kichik biznes subyektlarining samaradorligini oshirish va bozor raqobatbardoshligini kuchaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

Kichik biznes faoliyatini modellashtirish masalalari bo‘yicha tadqiqotlarda ekonometrik yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda. Xususan, Acs va Szerb tadqiqotlarida tadbirkorlik faoliyati va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik regressiya modellari asosida baholangan bo‘lib, tadbirkorlik muhiti yaxshilanishi iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan [3].

Audretsch va Belitski tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda innovatsion ekotizim va kichik biznes rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Mualliflarning fikricha, innovatsion infratuzilmaning rivojlanganligi kichik biznes subyektlarining bozor imkoniyatlarini kengaytiradi va ularning raqobatbardoshligini oshiradi [4].

Raqamli iqtisodiyot sharoitida kichik biznes faoliyatini modellashtirish bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalarining ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Bughin va hamkorlari ma’lumotlarni tahlil qilishning zamonaviy usullari korxonalar faoliyatini prognozlash va risklarni boshqarishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini asoslab berganlar [5].

Jahon Banki tadqiqotlarida esa biznes muhitining sifati va institutsional omillarning kichik biznes rivojlanishiga ta’siri baholangan. Natijalarga ko‘ra, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi siyosat yuritilayotgan mamlakatlarda kichik biznesning iqtisodiyotdagi ulushi yuqori bo‘lishi

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

aniqlangan [6].

Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tajribasini o‘rgangan Muller va hamkorlari kichik biznes faoliyatini baholashda panel ma’lumotlar modellari va ko‘p omilli regressiya usullarining samaradorligini ko‘rsatib berganlar [7]. Ushbu yondashuv korxonalarning iqtisodiy natijalariga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi.

Osiyo taraqqiyot banki ekspertlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kichik biznesni rivojlantirishda raqamli moliya va elektron tijoratning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, elektron platformalardan foydalanish korxonalar daromadlarining o‘sishiga xizmat qiladi [8].

So‘nggi yillarda BMTning Savdo va taraqqiyot konferensiyasi (UNCTAD) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kichik biznes subyektlarining raqamli transformatsiyasi va innovatsion rivojlanish mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari kichik biznesni modellashtirishda raqamli ko‘rsatkichlarni inobatga olish zarurligini ko‘rsatmoqda [9].

Yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes tizimlarini modellashtirishda ekonometrik usullar, raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlardan foydalanish korxonalar faoliyatini samarali boshqarish hamda rivojlanish istiqbollarini prognozlash imkonini beradi. Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O‘zbekistonda ham kichik biznes tizimlarini baholash va prognozlashning zamonaviy modellarini ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni yanada kengaytirish zarur.

Tadqiqotlar metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda kichik biznes tizimlarining iqtisodiy mohiyatini ochib berish va xorijiy mamlakatlar tajribasini baholash maqsadida bir qator ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Xususan, nazariy tahlil usuli yordamida kichik biznesning iqtisodiyotdagi o‘rni va vazifalari o‘rganildi. Qiyosiy tahlil usuli orqali rivojlangan davlatlarning kichik biznesni rivojlantirish va modellashtirish bo‘yicha tajribalari taqqoslandi. Statistik tahlil yordamida kichik biznes faoliyatiga ta’sir etuvchi asosiy iqtisodiy omillar baholandi.

Shuningdek, iqtisodiy-matematik modellashtirish usullaridan foydalanilib, kichik biznes rivojlanishiga investitsiyalar, kreditlar, innovatsiyalar va raqamli texnologiyalar ta’siri tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida regressiya tahlili, korrelyatsion tahlil, trend modellari va prognozlash usullarining nazariy asoslari o‘rganildi.

Metodologik yondashuvning asosiy maqsadi kichik biznes tizimlarining rivojlanish mexanizmlarini aniqlash hamda xorij tajribasida qo‘llanilayotgan samarali modellashtirish usullarini umumlashtirishdan iborat bo‘ldi.

Tahlil va natijalar

Kichik biznes iqtisodiyotning eng faol va moslashuvchan sektori hisoblanib, yangi ish o‘rinlarini yaratish, innovatsiyalarni joriy etish hamda hududiy rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes subyektlarining samaradorligini oshirishda iqtisodiy-statistik modellashtirish usullaridan keng foydalaniladi. Ushbu modellar korxonalar faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash, rivojlanish tendensiyalarini prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Xorijiy amaliyotda, xususan, AQSH, Germaniya, Janubiy Koreya va Singapur kabi davlatlarda kichik biznes faoliyatini baholashda regressiya tahlili, panel ma’lumotlar modellari, klaster tahlili hamda sun’iy intellektga asoslangan prognozlash usullaridan foydalanilmoqda. Ushbu yondashuvlar korxona daromadlari, investitsiyalar hajmi, bandlik darajasi va ishlab chiqarish samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kichik biznes rivojlanishiga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi omillar qatoriga moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati, raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi, davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari hamda tadbirkorlik

muhiti kiradi. Xorijiy mamlakatlarda ushbu omillar asosida shakllantirilgan ekonometrik modellar kichik biznesning kelgusi rivojlanish ko‘rsatkichlarini yuqori aniqlik bilan prognozlashga xizmat qilmoqda.

Modellashtirish natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirish darajasining oshishi kichik biznes subyektlari daromadlarining o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Elektron savdo platformalaridan foydalanayotgan korxonalarning ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish hajmlari an’anaviy usullarda faoliyat yuritayotgan korxonalarga nisbatan yuqoriroq natijalarni qayd etgan. Shu bilan birga, davlat tomonidan taqdim etilayotgan imtiyozli kreditlar va subsidiyalar korxonalarning investitsion faolligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Klaster tahlili natijalari kichik biznes subyektlarini iqtisodiy faoliyat samaradorligi bo‘yicha bir necha guruhlarga ajratish imkonini berdi. Yuqori samaradorlikka ega korxonalar odatda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash, malakali kadrlar bilan ta’minlanganlik va eksport faoliyatining mavjudligi bilan ajralib turadi. Past samaradorlik ko‘rsatkichlariga ega korxonalarda esa moliyaviy resurslar yetishmasligi va boshqaruv tizimining sust rivojlanganligi kuzatiladi.

Olib borilgan tahlillar asosida kichik biznes tizimlarini modellashtirish iqtisodiy jarayonlarni chuqur o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Zamonaviy xorijiy tajriba iqtisodiy-statistik modellarni raqamli texnologiyalar va katta ma’lumotlar (Big Data) bilan integratsiyalash orqali prognozlash sifatini yanada oshirish mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Natijalar shuni tasdiqlaydiki, kichik biznes tizimlarini modellashtirishda zamonaviy ekonometrik va raqamli yondashuvlardan foydalanish korxonalar faoliyatining barqarorligini ta’minlash, resurslardan samarali foydalanish hamda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli O‘zbekistonda ham kichik biznesni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda ilg‘or xorijiy tajriba va modellashtirish usullaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kichik biznes tizimlarini modellashtirish bo‘yicha xorijiy tajriba tahlili shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda qaror qabul qilish jarayonlari ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Ayniqsa, raqamli platformalar va biznes registrlari ma’lumotlaridan foydalanish korxonalarning moliyaviy holatini, faoliyat samaradorligini hamda bozor tendensiyalarini real vaqt rejimida baholash imkonini bermoqda.

Yevropa Ittifoqi davlatlarida kichik biznes faoliyatini modellashtirishda panel ma’lumotlar tahlili va prognozlash modellaridan foydalanish natijasida korxonalarning yashovchanlik darajasi, investitsion faolligi va eksport salohiyatini baholash imkoniyati yaratilgan. Natijada davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari aniq maqsadli shakllantirilmoqda va resurslardan foydalanish samaradorligi ortmoqda.

Shuningdek, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalarining qo‘llanilishi kichik biznes faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni tezkor aniqlash hamda kelgusidagi rivojlanish ko‘rsatkichlarini yuqori aniqlikda prognozlash imkonini bermoqda. Bu esa biznes risklarini kamaytirish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qilmoqda.

O‘tkazilgan tahlillar asosida kichik biznes tizimlarini modellashtirish iqtisodiy o‘sish sur’atlarini baholash, hududlar kesimida rivojlanish tafovutlarini aniqlash hamda samarali biznes siyosatini shakllantirishning muhim ilmiy-uslubiy vositasi ekanligi aniqlandi. Shu sababli zamonaviy xorijiy tajribalarni milliy amaliyotga moslashtirish va statistik modellashtirish usullarini keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari kichik biznes tizimlari iqtisodiy o‘sishning muhim drayverlaridan biri ekanligini tasdiqladi. Kichik biznes nafaqat yangi ish o‘rinlari yaratadi, balki iqtisodiyotning tarkibiy diversifikatsiyasini ta’minlaydi, innovatsion faoliyatni rag‘batlantiradi va raqobat muhitini rivojlantiradi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatdiki, kichik biznesning barqaror rivojlanishi zamonaviy modellashtirish usullari, raqamli texnologiyalar va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining uyg‘unligi orqali ta’minlanadi. Ekonometrik modellar va raqamli tahlil vositalari biznes faoliyatini prognozlash va samarali boshqarishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Takliflar

1. Kichik biznes rivojlanishini baholash va prognozlashda ekonometrik modellashtirish usullaridan keng foydalanish zarur.
2. Kichik biznes bo‘yicha yagona integratsiyalashgan statistik ma’lumotlar bazasini shakllantirish maqsadga muvofiq.
3. Sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalarini tadbirkorlik faoliyatiga joriy etishni rag‘batlantirish lozim.
4. Xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalarini o‘rganish asosida kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish zarur.
5. Hududlar kesimida kichik biznes rivojlanishini baholovchi ekonometrik modellarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish tavsiya etiladi.
6. Raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish orqali kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish lozim.
7. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish va startaplarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha maxsus dasturlarni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, zamonaviy xorij tajribasi kichik biznes tizimlarini rivojlantirishda modellashtirish usullarining ahamiyati ortib borayotganligini ko‘rsatmoqda. Ushbu tajribalarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish kichik biznesning iqtisodiy samaradorligini oshirish va milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Bank. *Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance: Improving SMEs’ Access to Finance and Finding Innovative Solutions to Unlock Sources of Capital*. Washington, DC, 2024.
2. OECD. *Financing SMEs and Entrepreneurs 2024: An OECD Scoreboard*. Paris: OECD Publishing, 2024.
3. Zoltan J. Acs, Laszlo Szerb. *The Digital Entrepreneurial Ecosystem and Economic Growth*. Journal of Business Research, 2023.
4. David B. Audretsch, Maksim Belitski. *Innovation, Entrepreneurship and Economic Development*. Small Business Economics, 2024.
5. Jacques Bughin et al. *Artificial Intelligence and Data Analytics for SME Development*. McKinsey Global Institute Report, 2023.
6. World Bank. *Business Ready Report 2024*. Washington, DC, 2024.
7. Paul Muller et al. *Annual Report on European SMEs 2023/2024*. European Commission, Brussels, 2024.
8. Asian Development Bank. *Asian SME Monitor 2024: Digital Transformation and SME Growth*. Manila, 2024.
9. UNCTAD. *Digital Economy Report 2024: Shaping an Inclusive Digital Future*. Geneva, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SAVDO VA XORIJIY INVESTITSIYALARNING IQTISODIY O‘SISHDAGI O‘RNI: JANUBIY KOREYA VA O‘ZBEKISTON MISOLIDA QIYOSIY EKONOMETRIK TAHLIL

Mirzayeva Charos G’ayrat qizi
“Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar” ta’lim yo‘nalishi bakalavri
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: charosmirzayeva1208@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5008-1245

Annotatsiya*: Mazkur maqolada savdo ochiqligi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning (FDI) iqtisodiy o‘sishga ta’siri Janubiy Koreya va O‘zbekiston misolida qiyosiy ekonometrik tahlil asosida o‘rganilgan. Tadqiqotda YaIM o‘sishi bog‘liq o‘zgaruvchi sifatida tanlanib, FDI, yalpi kapital shakllanishi (GCF), savdo hajmi, inflyatsiya va aholi o‘sishining ta’siri 2000–2024 yillar ma’lumotlari asosida baholangan.*

Empirik tahlilda tavsifiy statistika, juft korrelyatsion tahlil va ADF testi qo‘llanilgan. Nostasionar qatorlar differensiallash orqali stasionar holatga keltirilgan hamda asosiy baholash usuli sifatida OLS regressiya modeli qo‘llangan. Natijalarning ishonchliligini tekshirish maqsadida robust va log-linear modellardan, shuningdek Shapiro–Wilk, Breusch–Godfrey LM va Durbin–Watson diagnostik testlaridan foydalanilgan.

Natijalar Janubiy Koreyada FDI va yalpi kapital shakllanishi iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiruvchi muhim omillar ekanligini ko‘rsatdi. O‘zbekistonda esa ushbu omillarning iqtisodiy o‘sishga ta’siri mavjud bo‘lsa-da, statistik ahamiyati nisbatan past ekanligi aniqlandi. Tadqiqot investitsiyalar hajmidan tashqari ularning samarali o‘zlashtirilishi, kapital unumdorligi va institutsional muhit sifati iqtisodiy o‘sishda muhim rol o‘ynashini tasdiqlaydi. Olingan natijalar O‘zbekistonda investitsion muhitni yaxshilash, kapital samaradorligini oshirish va savdo integratsiyasini chuqurlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar*: iqtisodiy o‘sish, xorijiy investitsiyalar, savdo ochiqligi, yalpi kapital shakllanishi, OLS regressiya modeli, ADF testi, ekonometrik tahlil, Janubiy Koreya, O‘zbekiston.*

РОЛЬ ТОРГОВЛИ И ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РОСТЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОЙ КОРЕИ И УЗБЕКИСТАНА

Мирзаева Чарос Гайрат кизи
Студент бакалавриата, направление «Мировая экономика и международные экономические отношения»
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: charosmirzayeva1208@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5008-1245

Аннотация: *В данной статье исследуется влияние открытости торговли и прямых иностранных инвестиций (ПИИ) на экономический рост на основе сравнительного эконометрического анализа Южной Кореи и Узбекистана. В качестве зависимой переменной был выбран рост ВВП, а в качестве объясняющих факторов использовались ПИИ, валовое накопление капитала (GCF), объём торговли, инфляция и рост населения на основе годовых данных за 2000–2024 годы.*

В эмпирическом анализе были применены методы описательной статистики, парного корреляционного анализа и теста Дики–Фуллера (ADF). Нестационарные ряды были приведены к стационарному виду посредством дифференцирования, а в качестве

основного метода оценки использовалась модель обыкновенных наименьших квадратов (OLS). Для проверки надёжности результатов также были использованы робастные и лог-линейные регрессионные модели, а также диагностические тесты, включая тест нормальности Шапиро–Уилка, тест автокорреляции Бреуша–Годфри LM и тест Дарбина–Уотсона.

Полученные результаты показывают, что прямые иностранные инвестиции и валовое накопление капитала являются важными факторами экономического роста в Южной Корее. В Узбекистане влияние этих факторов также наблюдается, однако их статистическая значимость относительно ниже. Исследование подтверждает, что для обеспечения экономического роста важен не только объём инвестиций, но и эффективность их использования, производительность капитала и качество институциональной среды. Результаты свидетельствуют о необходимости совершенствования инвестиционного климата, повышения эффективности капитальных вложений и углубления торговой интеграции для ускорения экономического роста Узбекистана.

***Ключевые слова**: экономический рост, открытость торговли, прямые иностранные инвестиции, валовое накопление капитала, инфляция, панельные данные, эконометрический анализ, Pooled Ordinary Least Squares (OLS), модель Fixed Effects, модель Random Effects, Южная Корея, Узбекистан.*

THE ROLE OF TRADE, AND FOREIGN INVESTMENT IN ECONOMIC GROWTH: A COMPARATIVE ECONOMETRIC ANALYSIS OF SOUTH KOREA AND UZBEKISTAN

Mirzayeva Charos Gayrat kizi
Bachelor's student, World Economy and International Economic Relations
Tashkent State University of Economics
E-mail: charosmirzayeva1208@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5008-1245

***Abstract:** This article examines the impact of trade openness and Foreign Direct Investment (FDI) on economic growth through a comparative econometric analysis of South Korea and Uzbekistan. GDP growth was selected as the dependent variable, while FDI, Gross Capital Formation (GCF), trade volume, inflation, and population growth were used as explanatory variables based on annual data from 2000–2024.*

The empirical analysis employed descriptive statistics, pairwise correlation analysis, and the Augmented Dickey–Fuller (ADF) test. Non-stationary variables were transformed into stationary series through differencing, and the Ordinary Least Squares (OLS) regression model was used as the primary estimation method. To ensure the reliability of the results, robust and log-linear regression models were also applied, along with diagnostic tests including the Shapiro–Wilk normality test, Breusch–Godfrey LM autocorrelation test, and Durbin–Watson test.

The findings indicate that FDI and Gross Capital Formation are significant drivers of economic growth in South Korea. In Uzbekistan, although these factors also contribute to economic growth, their statistical significance is relatively weaker. The study confirms that not only the volume of investment but also its efficient utilization, capital productivity, and the quality of the institutional environment play crucial roles in promoting economic growth. The results suggest that improving the investment climate, increasing capital efficiency, and deepening trade integration are important factors for accelerating economic growth in Uzbekistan.

***Keywords:** economic growth, foreign direct investment, trade openness, gross capital formation, OLS regression model, ADF test, econometric analysis, South Korea, Uzbekistan.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlari savdo va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning (FDI) iqtisodiy o‘sishdagi ahamiyatini oshirmoqda. FDI kapital, texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb qilsa, savdo ochiqligi xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Janubiy Koreya eksportga yo‘naltirilgan rivojlanish strategiyasi va investitsiyalarni samarali o‘zlashtirish orqali yuqori iqtisodiy natijalarga erishgan bo‘lsa, O‘zbekiston investitsion muhitni yaxshilash va tashqi savdo integratsiyasini chuqurlashtirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirmoqda. Biroq, savdo va xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishga ta’siri mamlakatlarning institutsional rivojlanishi va iqtisodiy sharoitlariga qarab farqlanishi mumkin.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Janubiy Koreya va O‘zbekiston misolida savdo ochiqligi hamda FDI ning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini ekonometrik usullar yordamida baholashdan iborat. Tadqiqotda 2000–2024 yillar bo‘yicha yillik ma’lumotlardan foydalanilib, OLS regressiya modeli va diagnostik testlar asosida empirik tahlil amalga oshirilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi investitsiyalar hajmidan tashqari ularning samarali o‘zlashtirilishi, kapital unumdorligi va institutsional muhit sifatining iqtisodiy o‘sishdagi rolini Janubiy Koreya va O‘zbekiston misolida qiyosiy baholashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Iqtisodiy o‘sish nazariyalarining asoslari neoklassik va endogen o‘sish yondashuvlariga tayanadi. Solow (1956) kapital, mehnat va texnologik taraqqiyotni iqtisodiy o‘sishning asosiy omillari sifatida ko‘rsatgan bo‘lsa, Lucas (1988) inson kapitalining, Romer (1990) esa innovatsiyalar va texnologik taraqqiyotning muhim rolini asoslab bergan. Ushbu yondashuvlarga ko‘ra, xorijiy investitsiyalar kapital bilan bir qatorda texnologiya va boshqaruv tajribasini ham olib kiradi.

Savdo ochiqligi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘plab tadqiqotlarda tasdiqlangan. Sachs va Warner (1995) hamda Frankel va Romer (1999) savdo erkinligi va xalqaro savdo hajmining ortishi iqtisodiy o‘sish hamda daromadlar darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini aniqlaganlar.

Xorijiy investitsiyalar va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi munosabatni o‘rgangan Borensztein, De Gregorio va Lee (1998) FDI iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini, biroq uning samaradorligi inson kapitali darajasiga bog‘liqligini ta’kidlaganlar.

OECD tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda ham xorijiy investitsiyalar iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida baholangan. Tadqiqotchilar investitsiyalarning iqtisodiy samarasi nafaqat ularning hajmiga, balki institutsional muhit sifati, kapitaldan foydalanish samaradorligi va texnologik tayyorgarlik darajasiga ham bog‘liq ekanligini qayd etadilar.

Janubiy Koreyaning iqtisodiy yuksalishi eksportga yo‘naltirilgan rivojlanish strategiyasi, xalqaro savdo va investitsiyalarni rag‘batlantirish siyosati bilan izohlanadi (Jones va Yoon, 2008). OECD hisobotlarida ham texnologik modernizatsiya, eksportni qo‘llab-quvvatlash va qulay investitsion muhit mamlakat iqtisodiy o‘sishining muhim omillari sifatida qayd etilgan.

O‘zbekiston bo‘yicha tadqiqotlar xorijiy investitsiyalar va savdo ochiqligining iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sirini tasdiqlaydi. Jumladan, Azimov (2025) investitsiyalar samaradorligi institutsional omillar va iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatgan.

Mavjud adabiyotlarda savdo ochiqligi va FDI ning iqtisodiy o‘sishga ta’siri keng yoritilgan bo‘lsa-da, Janubiy Koreya va O‘zbekiston misolida ushbu omillarning qiyosiy ekonometrik tahlili yetarli darajada o‘rganilmagan. Mazkur tadqiqot investitsiyalar hajmi bilan bir qatorda ularning samarali o‘zlashtirilishi va institutsional muhit sifatining iqtisodiy o‘sishdagi rolini baholash orqali ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda savdo ochiqligi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning

iqtisodiy o‘sishga ta’siri Janubiy Koreya va O‘zbekiston misolida baholandi. Tahlil uchun 2000–2024 yillar bo‘yicha Jahon bankining World Development Indicators (WDI) bazasidan olingan yillik ma’lumotlardan foydalanildi.

Bog‘liq o‘zgaruvchi sifatida YaIMning yillik o‘sish sur’ati, mustaqil o‘zgaruvchilar sifatida esa FDI, yalpi kapital shakllanishi (GCF), savdo ochiqligi, inflyatsiya va aholi o‘sishi ko‘rsatkichlari tanlandi. Ushbu omillarning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini baholash maqsadida ko‘p omilli OLS regressiya modeli qo‘llanildi..

Ekonometrik model spetsifikatsiyasi

Savdo ochiqligi va xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini aniqlash uchun quyidagi regressiya modeli tuzildi:

$$GDPGrowth_t = \beta_0 + \beta_1 FDI_t + \beta_2 GCF_t + \beta_3 Trade_t + \beta_4 Inflation_t + \beta_5 PopGrowth_t + \varepsilon_t \ (1)$$

Dastlabki stasionarlik testlari natijasida ayrim qatorlar darajalarda stasionar emasligi aniqlanganligi sababli modelning yakuniy ko‘rinishida differensiallash natijasida olingan D_GCF, D_Trade, D_Inflation va D3_PopGrowth o‘zgaruvchilaridan foydalanildi.

Augmented Dickey–Fuller (ADF) stasionarlik testi

Vaqt qatorlari bilan ishlashda stasionarlik regressiya natijalarining ishonchliligini ta’minlovchi asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Stasionar bo‘lmagan qatorlar regressiya natijalarida yolg‘on bog‘liqlik (spurious regression) muammosini keltirib chiqarishi mumkin.

Shu sababli barcha o‘zgaruvchilar uchun Augmented Dickey–Fuller (ADF) testi qo‘llanildi.

ADF testining umumiy tenglamasi quyidagicha ifodalanadi:

$$\Delta Y_t = \alpha + \beta t + \gamma Y_{t-1} + \Sigma \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \ (2)$$

ADF testida quyidagi gipotezalar tekshiriladi:

H_0: $\gamma = 0$ (qator stasionar emas);

H_1: $\gamma < 0$ (qator stasionar).

Agar p-qiymat 0.05 dan kichik bo‘lsa, nol gipoteza rad etiladi va qator stasionar deb qabul qilinadi.

OLS regressiya modeli

Asosiy baholash usuli sifatida Oddiy Eng Kichik Kvadratlar (Ordinary Least Squares – OLS) regressiya modeli qo‘llanildi. Ushbu usul kuzatilgan va bashorat qilingan qiymatlar orasidagi kvadrat xatolar yig‘indisini minimallashtirishga asoslanadi.

OLS baholovchisi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\hat{\beta} = (X'X)^{-1}X'Y \ (3)$$

Gauss–Markov teoremasiga ko‘ra, klassik regressiya farazlari bajarilganda OLS baholovchilari BLUE (Best Linear Unbiased Estimator) xususiyatiga ega bo‘ladi.

Robust regressiya va log-linear model

OLS natijalarining barqarorligini tekshirish maqsadida robust standart xatolar hisoblandi. Ushbu yondashuv geteroskedastiklik mavjud bo‘lgan holatlarda standart xatolarni ishonchli baholash imkonini beradi.

Robust dispersiya matritsasi quyidagicha aniqlanadi:

$$Var(\hat{\beta}) = (X'X)^{-1}(X'\Omega X)(X'X)^{-1} \ (4)$$

Bundan tashqari, natijalarning sezgirligini baholash maqsadida log-linear model ham qo‘llanildi.

$$GDPGrowth_t = \beta_0 + \beta_1 ln(FDI_t) + \beta_2 ln(GCF_t) + \beta_3 ln(Trade_t) + \varepsilon_t \ (5)$$

Bu yerda ln natural logarifmni bildiradi. Logarifmik model koeffitsiyentlarni elastiklik nuqtayi nazaridan talqin qilish imkonini beradi.

Shapiro–Wilk normalik testi

Regressiya modelining muhim farazlaridan biri qoldiqlarning normal taqsimlanganligidir. Ushbu shartni tekshirish maqsadida Shapiro–Wilk testi qo‘llanildi.

Shapiro–Wilk statistikasi quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$W = (\Sigma a_i x(i))^2 / \Sigma(x_i - \bar{x})^2 \ (6)$$

Test gipotezalari:

H_0: qoldiqlar normal taqsimlangan;

H_1: qoldiqlar normal taqsimlanmagan.

Breusch–Godfrey LM testi

Vaqt qatorlari modellarida avtokorrelyatsiya mavjudligini aniqlash maqsadida Breusch–Godfrey LM testi qo‘llanildi.

Test statistikasi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$LM = nR^2 \ (7)$$

Test gipotezalari:

H_0: avtokorrelyatsiya mavjud emas;

H_1: avtokorrelyatsiya mavjud.

Agar p-qiymat 0.05 dan katta bo‘lsa, modelda avtokorrelyatsiya mavjud emas deb qabul qilinadi.

Durbin–Watson statistikasi

Avtokorrelyatsiyani qo‘shimcha tekshirish uchun Durbin–Watson statistikasi hisoblandi.

Durbin–Watson ko‘rsatkichi quyidagicha aniqlanadi:

$$DW = \Sigma(e_t - e_{t-1})^2 / \Sigma e_t^2 \ (8)$$

DW statistikasi 2 ga yaqin bo‘lsa, qoldiqlarda birinchi tartibli avtokorrelyatsiya mavjud emas deb hisoblanadi.

Tahlil va natijalar

Janubiy Koreya bo‘yicha natijalar tahlili

1-jadval

Janubiy Koreya bo‘yicha tavsifiy statistika natijalari

O‘zgaruvchi	Kuzatuvlar soni	O‘rtacha qiymat	Standart og‘ish	Minimal qiymat	Maksimal qiymat
GDP Growth	25	3.332	2.038	-0.837	8.293
FDI	25	0.927	0.366	0.267	1.926
GCF	25	31.734	1.343	29.312	33.704
D_Trade	24	0.858	8.236	-11.546	20.759
Inflation	25	2.063	1.240	-0.624	4.066
D_PopGrowth	24	-0.032	0.177	-0.267	0.313

Manba: World Development Indicators ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

1-jadval natijalariga ko‘ra, Janubiy Koreyada iqtisodiy o‘sishning o‘rtacha darajasi 3,332

foizni tashkil etib, tadqiqot davrida nisbatan barqaror o‘sish kuzatilgan. FDI ning o‘rtacha qiymati 0,927 foiz bo‘lib, xorijiy investitsiyalar oqimi barqaror xarakterga ega bo‘lgan.

Yalpi kapital shakllanishining o‘rtacha darajasi 31,734 foizni tashkil etib, iqtisodiyotda kapital qo‘yilmalarning yuqori ulushini aks ettiradi. Savdo ko‘rsatkichi boshqa o‘zgaruvchilarga nisbatan yuqoriroq o‘zgaruvchanlikka ega bo‘lgan bo‘lsa, inflyatsiya va aholi o‘sishi nisbatan barqaror darajada saqlanib qolgan.

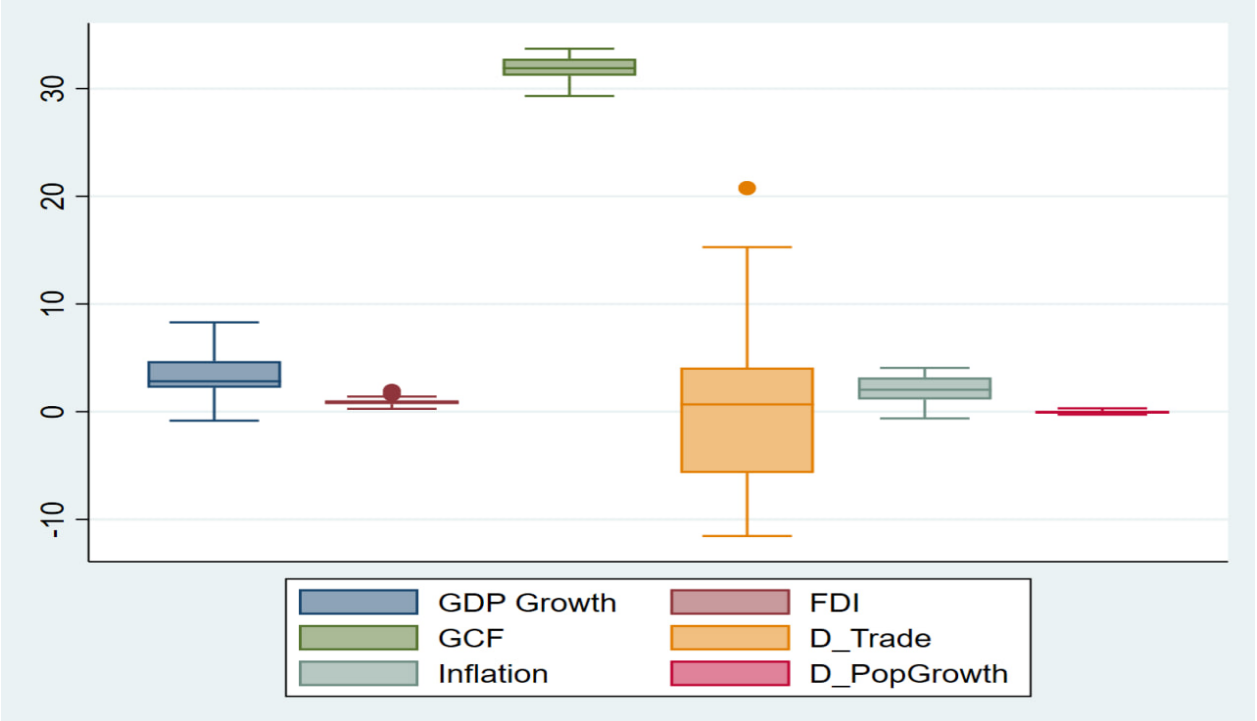

1-rasm. Janubiy Koreya bo‘yicha o‘zgaruvchilar taqsimotining quti diagrammasi

Manba: Muallif tomonidan Stata dasturida tayyorlangan.

Quti diagrammasi natijalariga ko‘ra, GCF o‘zgaruvchisi eng yuqori median qiymatga ega bo‘lib, uning tarqalishi nisbatan tor diapazonda joylashgan. Bu kapital shakllanishining tadqiqot davrida barqaror bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Savdo o‘zgaruvchisi esa eng katta tarqoqlikka ega bo‘lib, uning qiymatlarida sezilarli o‘zgaruvchanlik kuzatilgan. Bu holat Janubiy Koreyaning eksport-import operatsiyalariga yuqori darajada bog‘liqligi bilan izohlanadi. FDI va aholi o‘sishi ko‘rsatkichlari esa nisbatan barqaror dinamikani namoyon etgan.

2-jadval

Janubiy Koreya bo‘yicha juft korrelyatsiya tahlili natijalari

O‘zgaruvchilar	GDP Growth	FDI	GCF	D_Trade	Inflation	D_PopGrowth
GDP Growth	1.000					
FDI	0.512***	1.000				
GCF	0.442**	0.539***	1.000			
D_Trade	0.263	0.456**	0.779***	1.000		
Inflation	0.004	0.072	-0.099	0.096	1.000	
D_PopGrowth	-0.004	-0.125	0.297	0.277	-0.315	1.000

Manba: Muallif hisob-kitoblari.

Izoh: *** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,10.

2-jadval natijalariga ko‘ra, iqtisodiy o‘sish FDI ($r = 0,512$; $p < 0,01$) va GCF ($r = 0,442$; $p < 0,05$) bilan musbat hamda statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlikka ega. Shuningdek, FDI va GCF o‘rtasida ham ijobiy bog‘liqlik aniqlangan ($r = 0,539$; $p < 0,01$). Eng yuqori korrelyatsiya GCF va D_Trade o‘rtasida kuzatilib ($r = 0,779$; $p < 0,01$), savdo hajmi va kapital qo‘yilmalari o‘rtasidagi yaqin aloqani ko‘rsatadi.

Inflyatsiya ($r = 0,004$) va aholi o‘sishi ($r = -0,004$) iqtisodiy o‘sish bilan sezilarli bog‘liqlik namoyon etmadi. Umuman olganda, korrelyatsiya tahlili iqtisodiy o‘sishda investitsiyalar va kapital shakllanishining muhim rolini tasdiqladi hamda modelda jiddiy multikollinearlik muammosi mavjud emasligini ko‘rsatdi.

3-jadval

Janubiy Koreya regressiya modeli uchun diagnostik testlar natijalari

Test nomi	**Statistik qiymat**	**p-qiymat**	**Xulosa**
Shapiro–Wilk normalik testi	W = 0.969	0.645	Qoldiqlar normal taqsimlangan
Breusch–Godfrey LM testi	$\chi^2 = 0.753$	0.386	Avtokorrelyatsiya mavjud emas
Durbin–Watson testi	DW = 2.322	–	Birinchi tartibli avtokorrelyatsiya aniqlanmadi

Manba: Muallif hisob-kitoblari.

3-jadvalda regressiya modelining ishonchliligi diagnostik testlar orqali baholandi. Shapiro–Wilk testi natijasi qoldiqlarning normal taqsimlanganligini tasdiqladi ($p = 0,645$). Breusch–Godfrey LM testi modelda avtokorrelyatsiya mavjud emasligini ko‘rsatdi ($p = 0,386$). Shuningdek, Durbin–Watson statistikasi 2,322 ga teng bo‘lib, qoldiqlarda birinchi tartibli avtokorrelyatsiya yo‘qligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, diagnostik testlar modelning klassik regressiya farazlariga mos kelishini ko‘rsatdi.

4-jadval

Janubiy Koreya uchun OLS regressiya natijalari

O‘zgaruvchi	**Koeffitsiyent**	**Standart xato**	**t-statistika**	**p-qiymat**
FDI	0.483	1.580	0.31	0.763
GCF	0.707	0.501	1.41	0.175
D_Trade	-0.040	0.076	-0.53	0.604
Inflation	0.193	0.338	0.57	0.576
D_PopGrowth	-0.586	2.480	-0.24	0.816
Constant	-20.097	15.511	-1.30	0.211

Manba: Muallif hisob-kitoblari.

4-jadval natijalariga ko‘ra, modelning determinatsiya koeffitsiyenti (R^2) 0,208 ni tashkil etib, iqtisodiy o‘sishdagi o‘zgarishlarning 20,8 foizi modelga kiritilgan omillar bilan izohlanadi. Biroq model umumiy jihatdan statistik ahamiyatli emas (Prob > F = 0,477).

FDI (0,483) va yalpi kapital shakllanishi (GCF) (0,707) iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, savdo ko‘rsatkichi (-0,040) va aholi o‘sishi (-0,586) manfiy ta’sir qayd etdi. Inflyatsiya esa iqtisodiy o‘sish bilan ijobiy bog‘liqlikni namoyon etdi (0,193). Biroq barcha o‘zgaruvchilar bo‘yicha p-qiymatlar 0,05 dan yuqori bo‘lib, statistik jihatdan ahamiyatli natijalar aniqlanmadi.

Shunga qaramay, koeffitsiyentlar yo‘nalishi Janubiy Koreyada kapital shakllanishi va xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlovchi asosiy omillar ekanligini ko‘rsatadi.

5-jadval

Janubiy Koreya uchun OLS, Robust, Log-Log va Marginal Effects modellari natijalari

O‘zgaruvchi	OLS	Robust	Log-Log	Marginal Effects
FDI	1.923	1.923	0.483	0.483
GCF	0.354	0.354	0.707	0.707
Trade	–	-0.037	-0.037	–
Inflation	-0.009	-0.009	0.193	0.193
PopGrowth	2.206	2.206	–	–
D_Trade	–	-0.040	-0.040	–
D_PopGrowth	–	-0.586	-0.586	–
Constant	-7.783	-7.783	-20.097	-20.097

Manba: Muallif hisob-kitoblari.

5-jadvalda OLS, Robust, Log-Log va Marginal Effects modellari natijalari taqqoslandi. Natijalar asosiy o‘zgaruvchilarning ta’sir yo‘nalishlari turli modellarda deyarli o‘zgarmaganligini ko‘rsatdi. Kapital shakllanishi va FDI barcha modellarda iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, savdo va aholi o‘sishi ko‘rsatkichlari asosan manfiy ta’sirni saqlab qolgan.

Log-Log va Robust modellari ham asosiy regressiya natijalarini tasdiqlab, OLS modeli asosida olingan xulosalarning barqaror va ishonchli ekanligini ko‘rsatdi.

O‘zbekiston bo‘yicha natijalar tahlili

6-jadval

O‘zbekiston bo‘yicha tavsifiy statistika natijalari

O‘zgaruvchi	Kuzatuvlar soni	O‘rtacha qiymat	Standart og‘ish	Minimal qiymat	Maksimal qiymat
GDP Growth	25	4.700	1.806	-0.317	7.949
FDI	25	1.843	0.916	0.543	3.442
D_GCF	23	0.532	2.734	-2.826	7.763
D_Trade	23	0.144	8.753	-19.404	21.579
D_Inflation	23	-2.550	10.532	-26.955	31.320
D3_PopGrowth	19	-0.012	0.051	-0.084	0.069

Manba: World Development Indicators ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

6-jadval natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda iqtisodiy o‘sishning o‘rtacha darajasi 4,7 foizni tashkil etib, Janubiy Koreya ko‘rsatkichidan yuqori bo‘lgan. Tadqiqot davrida iqtisodiy o‘sish

−0,317 foizdan 7,949 foizgacha o‘zgarib, nisbatan yuqori o‘sish sur’atlari kuzatilganligini ko‘rsatadi.

FDI ning o‘rtacha qiymati 1,843 foizni tashkil etib, xorijiy kapital oqimlarining faollashganligini aks ettiradi. Savdo va inflyatsiya ko‘rsatkichlari yuqori o‘zgaruvchanlikka ega bo‘lib, makroiqtisodiy sharoitlarda sezilarli tebranishlar mavjudligini ko‘rsatadi. Aholi o‘sishi esa nisbatan barqaror bo‘lib, past tarqoqlik darajasi bilan tavsiflanadi.

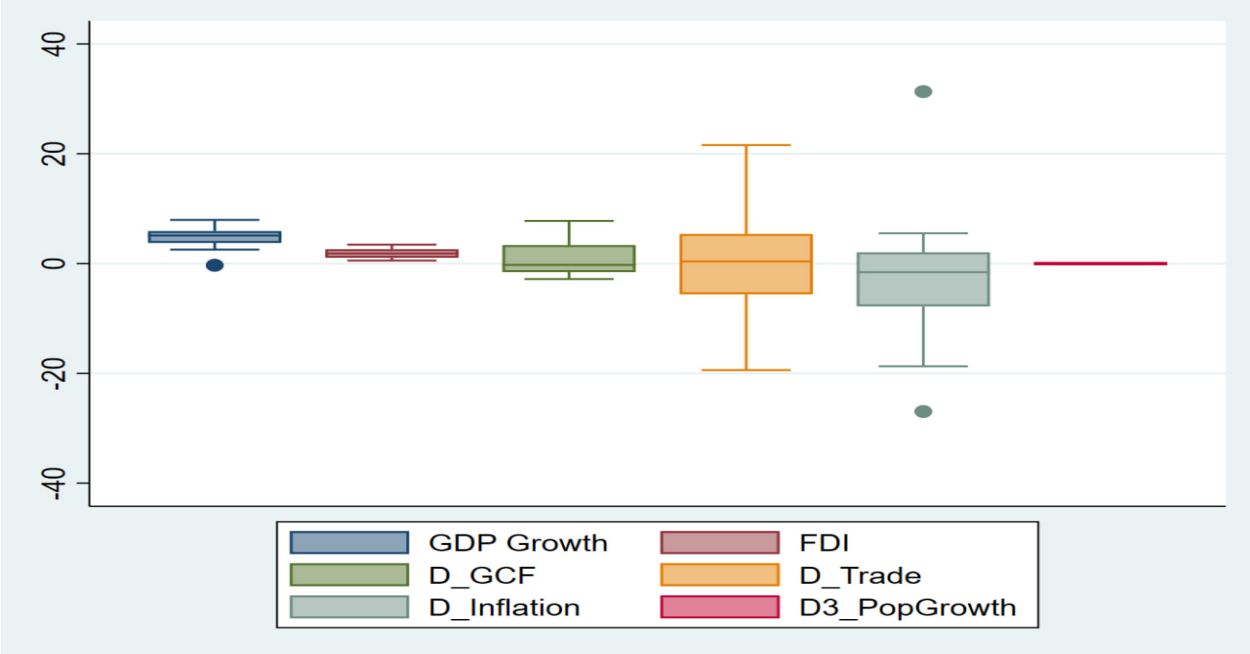

2-rasm. O‘zbekiston bo‘yicha o‘zgaruvchilar taqsimotining quti diagrammasi
Manba: Muallif tomonidan Stata dasturida tayyorlangan.

Quti diagrammasi natijalariga ko‘ra, D_Trade va D_Inflation o‘zgaruvchilari eng katta tarqoqlikka ega bo‘lib, ular bo‘yicha ayrim ekstremal qiymatlar ham kuzatiladi. Bu O‘zbekiston iqtisodiyotida tashqi savdo va inflyatsiya ko‘rsatkichlarining vaqt davomida sezilarli tebranishlarga ega bo‘lganligini anglatadi.

FDI va D3_PopGrowth o‘zgaruvchilari esa nisbatan tor diapazonda joylashgan bo‘lib, ular bo‘yicha o‘zgarishlar cheklanganligini ko‘rsatadi. GDP Growth ko‘rsatkichining median qiymati ijobiy hududda joylashgan bo‘lib, iqtisodiyotda umumiy o‘sish tendensiyasi mavjudligini tasdiqlaydi.

7-jadval

O‘zbekiston bo‘yicha juft korrelyatsiya tahlili natijalari

O‘zgaruvchilar	GDP Growth	FDI	D_GCF	D_Trade	D_Inflation	D3_PopGrowth
GDP Growth	1.000					
FDI	0.184	1.000				
D_GCF	0.079	-0.288	1.000			
D_Trade	-0.124	-0.296	0.503*	1.000		
D_Inflation	0.177	0.218	-0.166	-0.441*	1.000	
D3_PopGrowth	0.452	0.141	0.234	0.181	-0.095	1.000

Manba: Muallif hisob-kitoblari.
Izoh: *** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,10.

7-jadval natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda iqtisodiy o‘sish va xorijiy investitsiyalar o‘rtasidagi korrelyatsiya musbat bo‘lsa-da (r = 0,184), statistik jihatdan ahamiyatli emas. Bu investitsiyalar hajmining ortishi har doim ham bevosita iqtisodiy o‘sishga olib kelmasligini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy o‘sish va kapital shakllanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik juda past darajada (r = 0,079) bo‘lib, statistik ahamiyatga ega emas. Bu natija investitsiyalar samaradorligi va resurslardan foydalanish darajasining muhimligini ko‘rsatadi.

Eng muhim bog‘liqlik D_GCF va D_Trade o‘rtasida kuzatilgan (r = 0,503; p<0,10). Ushbu natija kapital qo‘yilmalar va tashqi savdo hajmi o‘rtasida musbat bog‘liqlik mavjudligini anglatadi.

Shuningdek, D_Trade va D_Inflation o‘rtasida manfiy bog‘liqlik aniqlangan (r = -0,441; p<0,10). Bu savdo hajmining ortishi inflyatsion bosimlarni kamaytirishga xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Aholi o‘sishi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,452 ni tashkil etgan bo‘lib, boshqa o‘zgaruvchilarga nisbatan nisbatan yuqoriroq bog‘liqlikni namoyon etgan. Bu demografik omillarning O‘zbekiston iqtisodiy o‘sishida muhim rol o‘ynashi mumkinligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston bo‘yicha regressiya modeli diagnostikasi

8-jadval

O‘zbekiston regressiya modeli uchun diagnostik testlar natijalari

Test nomi	Statistik qiymat	p-qiymat	Xulosa
Shapiro–Wilk normalik testi	W = 0.933	0.194	
Breusch–Godfrey LM testi	χ^2 = 1.568	0.211	
Durbin–Watson testi	DW = 1.109	–	

Manba: Muallif hisob-kitoblari.

8-jadval Shapiro–Wilk testi natijalariga ko‘ra p-qiymat 0,194 ni tashkil etdi. Ushbu qiymat 0,05 dan katta bo‘lganligi sababli qoldiqlarning normal taqsimlanganligi haqidagi nol gipoteza rad etilmaydi. Demak, model qoldiqlari normal taqsimlangan deb hisoblanadi.

Breusch–Godfrey LM testi natijasida p-qiymat 0,211 ga teng bo‘lib, modelda avtokorrelyatsiya mavjud emasligini ko‘rsatadi. Bu regressiya natijalarining ishonchliligini tasdiqlaydi.

Durbin–Watson statistikasi 1,109 ni tashkil etgan. Ushbu qiymat 2 dan past bo‘lsa-da, Breusch–Godfrey testi natijalari asosida modelda jiddiy avtokorrelyatsiya muammosi mavjud emas degan xulosaga kelish mumkin.

Umuman olganda, diagnostik testlar regressiya modelining ekonometrik jihatdan foydalanish uchun yaroqli ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston bo‘yicha OLS regressiya natijalari

9-jadval

O‘zbekiston uchun OLS regressiya natijalari

O‘zgaruvchi	Koeffitsiyent	Standart xato	t-statistika	p-qiymat
FDI	-0.239	0.617	-0.39	0.705
D_GCF	0.107	0.219	0.49	0.633
D_Trade	0.034	0.066	0.51	0.619
D_Inflation	0.055	0.044	1.25	0.234
D3_PopGrowth	15.530	8.705	1.78	0.098*
Constant	6.004	1.348	4.45	0.001***

9-jadval natijalariga ko‘ra, modelning determinatsiya koeffitsiyenti (R^2) 0,322 ni tashkil etib, iqtisodiy o‘sishdagi o‘zgarishlarning 32,2 foizi modelga kiritilgan omillar bilan izohlanadi. FDI koeffitsiyenti manfiy (-0,239) bo‘lgan bo‘lsa-da, statistik jihatdan ahamiyatli emas (p=0,705). Kapital shakllanishi (D_GCF) va savdo (D_Trade) iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan, biroq ularning ta’siri ham statistik ahamiyat kasb etmagan.

Eng muhim natija aholi o‘sishi o‘zgaruvchisida kuzatildi. D3_PopGrowth koeffitsiyenti 15,530 ga teng bo‘lib, 10 foizlik ahamiyatlilik darajasida statistik jihatdan ahamiyatli hisoblanadi (p=0,098). Bu O‘zbekistonda demografik omillarning iqtisodiy o‘sishdagi nisbatan muhim rolini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston bo‘yicha robustlik tekshiruvi natijalari

10-jadval

O‘zbekiston uchun OLS, Robust va Lin-Log regressiya natijalari

O‘zgaruvchi	OLS	Robust	Lin-Log
FDI	-0.239 (0.617)	-0.239 (0.597)	-0.100 (1.082)
D_GCF	0.107 (0.219)	0.107 (0.169)	-3.776 (3.114)
D_Trade	0.034 (0.066)	0.034 (0.088)	1.430 (1.318)
D_Inflation	0.055 (0.044)	0.055 (0.058)	0.053 (0.036)
D3_PopGrowth	15.530* (8.705)	15.530 (10.756)	16.719** (7.713)
Konstanta	6.004*** (1.348)	6.004*** (1.174)	12.556 (11.028)

Izoh: Qavs ichidagi qiymatlar standart xatolarni bildiradi. *** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,10.

10-jadval natijalariga ko‘ra, OLS, Robust va Lin-Log modellarida olingan baholar bir-biriga yaqin bo‘lib, natijalarning barqarorligini tasdiqlaydi. FDI barcha modellarda manfiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, statistik jihatdan ahamiyatli natija aniqlanmadi.

Kapital shakllanishi (D_GCF) va savdo (D_Trade) iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan, biroq ushbu ta’sir statistik jihatdan ishonchli darajada tasdiqlanmagan. Inflyatsiya ko‘rsatkichi ham ijobiy koeffitsiyentga ega bo‘lsa-da, ahamiyatli natija bermagan.

Eng muhim natija aholi o‘sishi o‘zgaruvchisida kuzatildi. D3_PopGrowth barcha modellarda iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lib, Lin-Log modelida statistik jihatdan ahamiyatli natija qayd etilgan. Bu O‘zbekistonda demografik omillar iqtisodiy o‘sishning muhim determinantlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Lin-Log modelining R^2 ko‘rsatkichi (0,391) OLS modeliga (0,322) nisbatan yuqoriroq bo‘lib, mazkur model iqtisodiy o‘sishdagi o‘zgarishlarni yaxshiroq izohlab bera olgan.

Janubiy Koreya va O‘zbekiston natijalarining qiyosiy tahlili

11-jadval

Janubiy Koreya va O‘zbekiston bo‘yicha regressiya natijalarining qiyosiy tahlili

O‘zgaruvchi	Janubiy Koreya	O‘zbekiston
FDI	0.483	-0.239
GCF	0.707	0.107
Trade	-0.040	0.034
Inflation	0.193	0.055
Population Growth	-0.586	15.530*
R^2	0.208	0.322

Manba: Muallif hisob-kitoblari.

11-jadval natijalari Janubiy Koreya va O‘zbekiston iqtisodiy o‘sish omillari o‘rtasida sezilarli farqlar mavjudligini ko‘rsatdi. Janubiy Koreyada FDI va yalpi kapital shakllanishi iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, O‘zbekistonda ushbu omillarning ta’siri nisbatan past bo‘ldi. Savdo ko‘rsatkichi Janubiy Koreyada manfiy, O‘zbekistonda esa ijobiy natija qayd etib, tashqi savdoning iqtisodiy faollikdagi rolini aks ettirdi. Aholi o‘sishi Janubiy Koreyada salbiy, O‘zbekistonda esa ijobiy ta’sir ko‘rsatdi, bu esa mamlakatlarning demografik va iqtisodiy xususiyatlari bilan izohlanadi.

Umuman olganda, natijalar iqtisodiy o‘sishda investitsiyalar hajmidan ko‘ra ularning samarali o‘zlashtirilishi va institutsional rivojlanish darajasi muhimroq ekanligini ko‘rsatdi. Janubiy Koreya tajribasi kapital va investitsiyalarning samarali qo‘llanilishi iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishini, O‘zbekiston misolida esa demografik omillar va iqtisodiy islohotlarning ahamiyati yuqoriligini tasdiqladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqotda Janubiy Koreya va O‘zbekistonda savdo va xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishga ta’siri 2000–2024-yillar ma’lumotlari asosida ekonometrik usullar yordamida baholandi.

Natijalar Janubiy Koreyada FDI va yalpi kapital shakllanishi iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini, O‘zbekistonda esa kapital shakllanishi va savdoning ijobiy, FDI ning esa manfiy ta’sirga ega ekanligini ko‘rsatdi. Biroq aksariyat koeffitsiyentlar statistik jihatdan ahamiyatli emasligi aniqlandi. O‘zbekistonda aholi o‘sishi iqtisodiy o‘sishga nisbatan ahamiyatli ijobiy ta’sir ko‘rsatgan yagona omil sifatida qayd etildi.

Diagnostik testlar har ikki modelning ekonometrik talablarga mos kelishini tasdiqladi. Umuman olganda, natijalar iqtisodiy o‘sishda investitsiyalar hajmidan ko‘ra ularning samarali o‘zlashtirilishi va institutsional muhit sifati muhimroq ekanligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalari iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda investitsiyalar hajmidan ko‘ra ularning samarali o‘zlashtirilishi muhimroq ekanligini ko‘rsatadi. Janubiy Koreya tajribasi kapital shakllanishi va investitsiyalarning iqtisodiy rivojlanishdagi muhim rolini tasdiqlasa, O‘zbekiston misolida demografik omillarning iqtisodiy o‘sishdagi ahamiyati yuqoriroq ekanligi aniqlandi. Natijalar O‘zbekistonda investitsiya siyosatini takomillashtirish, xorijiy investitsiyalarni yuqori qo‘shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlarga yo‘naltirish hamda eksport salohiyatini oshirish bo‘yicha qarorlar qabul qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Xususan, tahlil faqat Janubiy Koreya va O‘zbekiston misolida amalga oshirilgan hamda iqtisodiy o‘sishga ta’sir qiluvchi texnologik taraqqiyot, inson kapitali va institutsional sifat kabi ayrim omillar modelga kiritilmagan.

Kelgusidagi tadqiqotlarda mamlakatlar qamrovini kengaytirish va panel ma’lumotlar, ARDL hamda VECM kabi dinamik ekonometrik yondashuvlardan foydalanish orqali savdo va xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini yanada chuqurroq o‘rganish mumkin.

Yakuniy xulosa

Tadqiqot natijalari Janubiy Koreya va O‘zbekiston iqtisodiy o‘sishida savdo, kapital shakllanishi va xorijiy investitsiyalarning roli turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Janubiy Koreyada investitsiyalar va kapital qo‘yilmalar iqtisodiy rivojlanishning muhim omillari sifatida namoyon bo‘lgan bo‘lsa, O‘zbekistonda demografik omillarning ta’siri nisbatan kuchliroq ekanligi aniqlandi. Bu esa iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda har bir mamlakatning rivojlanish darajasi va institutsional xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1978). Testing for autocorrelation in dynamic linear models. Australian Economic Papers, 17(31), 334–355.

2. Durbin, J., & Watson, G. S. (1950). Testing for serial correlation in least squares regression. Biometrika, 37(3–4), 409–428.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

3. Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2009). Basic Econometrics (5th ed.). New York: McGraw-Hill Education.
4. Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. Econometrica, 46(6), 1251–1271.
5. Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. Journal of Monetary Economics, 22(1), 3–42.
6. Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. Quarterly Journal of Economics, 107(2), 407–437.
7. Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least squares regression analysis. Journal of the Royal Statistical Society, Series B, 31(2), 350–371.
8. Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. Journal of Political Economy, 94(5), 1002–1037.
9. Shapiro, S. S., & Wilk, M. B. (1965). An analysis of variance test for normality (complete samples). Biometrika, 52(3–4), 591–611.
10. Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. Quarterly Journal of Economics, 70(1), 65–94.
11. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). Economic Development (13th ed.). Pearson Education Limited.
12. Wooldridge, J. M. (2020). Introductory Econometrics: A Modern Approach (7th ed.). Boston: Cengage Learning.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ISLOM MOLIYASIDA RISKLARNI BOSHQARISH

Toshpulatov Davron Akromovich
Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc),
Bank hisobi va auditi kafedrasi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: toshpulatov.davron@mail.ru
ORCID: 0009-0006-6776-8913

Annotatsiya. *Ushbu maqolada islomiy bankingning an’anaviy moliyaga nisbatan risk tuzilmasi hamda o‘tish davri iqtisodiyotida shariatga muvofiq moliyaviy vositalarni joriy etish bilan bog‘liq masalalar tahlil qilingan. Tadqiqotda Bazel II/III standartlari va Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi standartlarida (IFSB-1 dan IFSB-31 gacha) nazarda tutilgan risklar taksonomiyasi O‘zbekistonning institutsional va huquqiy muhiti bilan qiyosiy yondashuv asosida o‘rganilgan. Shuningdek, islomiy moliyaviy mahsulotlarning risk xususiyatlari, turli moliyalashtirish vositalarining risk profillari hamda ularni baholash mezonlari ko‘rib chiqilgan. Maqolada O‘zbekiston sharoitida islomiy moliyani joriy etish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan institutsional, huquqiy va tashkiliy omillar tahlil qilingan hamda mamlakatda ikki tomonlama bank tizimini shakllantirishga qaratilgan amalga oshirish mexanizmlari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Islomiy bank risklarini boshqarish; Shariatga rioya qilmaslik riski; siqib chiqarilgan tijorat riski; foyda va zararni taqsimlash; IFSB prudensial standartlari; ikki tomonlama bank tizimi; O‘zbekiston moliyaviy islohoti; Sukuk bozori.*

RISK MANAGEMENT IN ISLAMIC FINANCE

Davron Toshpulatov Akromovich
Doctor of Economic Sciences (DSc)
Department of Banking Accounting and Audit
Tashkent State University of Economics
E-mail: toshpulatov.davron@mail.ru
ORCID: 0009-0006-6776-8913

Abstract. *This article analyzes the risk structure of Islamic banking in comparison with conventional finance, as well as issues related to the introduction of Shariah-compliant financial instruments in a transition economy. The study examines the risk taxonomy envisaged under the Basel II/III standards and the standards of the Islamic Financial Services Board (IFSB-1 to IFSB-31) through a comparative approach in relation to the institutional and legal environment of Uzbekistan. Furthermore, the article considers the risk characteristics of Islamic financial products, the risk profiles of various financing instruments, and the criteria used for their assessment. The paper also analyzes the institutional, legal, and organizational factors that may arise during the implementation of Islamic finance in Uzbekistan and highlights the implementation mechanisms aimed at establishing a dual banking system in the country.*

Keywords: *Islamic bank risk management; Shariah non-compliance risk; displaced commercial risk; profit and loss sharing; IFSB prudential standards; dual banking system; financial reform in Uzbekistan; Sukuk market.*

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В ИСЛАМСКИХ ФИНАНСАХ

Тошпулатов Даврон Акромович
Доктор экономических наук (DSc)
Кафедра банковского учета и аудита
Ташкентский государственный экономический университет

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

E-mail: toshpulatov.davron@mail.ru
ORCID: 0009-0006-6776-8913

Аннотация. *В данной статье проанализированы особенности структуры рисков исламского банкинга по сравнению с традиционными финансовыми институтами, а также вопросы, связанные с внедрением финансовых инструментов, соответствующих нормам шариата, в условиях переходной экономики. В исследовании на основе сравнительного подхода рассмотрена таксономия рисков, предусмотренная стандартами Базель II/III и стандартами Совета по исламским финансовым услугам (IFSB-1–IFSB-31), с учетом институциональной и правовой среды Узбекистана. Кроме того, исследованы риск-характеристики исламских финансовых продуктов, риск-профили различных инструментов финансирования, а также критерии их оценки. В статье также проанализированы институциональные, правовые и организационные факторы, которые могут возникнуть в процессе внедрения исламских финансов в Узбекистане, и освещены механизмы реализации, направленные на формирование двухуровневой банковской системы в стране.*

Ключевые слова: *управление рисками исламских банков; риск несоблюдения требований шариата; риск вытесненной коммерческой доходности; распределение прибыли и убытков; пруденциальные стандарты IFSB; двухуровневая банковская система; финансовая реформа Узбекистана; рынок сукук.*

Kirish

So‘nggi o‘n yillikda global islom moliyasi sektori barqaror rivojlanish sur’atlarini namoyon etib, yillik o‘sish darajasi o‘rtacha 10–12 foiz atrofida shakllandi. Shariat tamoyillariga muvofiq faoliyat yurituvchi moliyaviy institutlar boshqaruvidagi jami aktivlar hajmi 2022-yilda 4,2 trillion AQSH dollaridan oshib, 2015-yilga nisbatan qariyb 93 foizga ortdi [1]. S&P Global Ratings (2023) prognozlariga ko‘ra, mazkur ko‘rsatkich 2026-yilga borib 6 trillion AQSH dollariga yetishi kutilmoqda. Ushbu o‘sish, avvalo, Janubi-Sharqiy Osiyo va Fors ko‘rfazi hamkorlik kengashi (GCC) mamlakatlarida, shuningdek, moliyaviy inklyuzivlikni kengaytirishga intilayotgan o‘tish davri iqtisodiyotlarida shariatga muvofiq moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talabning ortib borishi bilan izohlanadi.

O‘zbekiston mazkur jarayonlarni o‘rganish nuqtai nazaridan muhim tahliliy ahamiyat kasb etadi. Aholisi 38 milliondan ortiq bo‘lgan va aholining 96 foizdan ziyodi o‘zini musulmon deb hisoblaydigan mamlakatda 2017-yildan buyon real yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’atlari barqaror ravishda 5,5 foizdan yuqori darajada saqlanib kelmoqda. Ushbu omillar O‘zbekistonni dunyodagi foydalanilmagan salohiyatga ega yirik islomiy moliya bozorlaridan biri sifatida tavsiflash imkonini beradi. BMT Taraqqiyot dasturining O‘zbekistonda 2024-yilda o‘tkazgan tadqiqotlari natijalariga ko‘ra, katta yoshdagi aholining 68 foizi hamda ro‘yxatdan o‘tgan korxonalarning 60 foizi diniy e’tiqod bilan bog‘liq sabablarga ko‘ra an’anaviy bank xizmatlaridan foydalanishni cheklaydi yoki undan voz kechadi [2]. Mazkur holat moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talab bilan mavjud institutsional taklif o‘rtasida sezilarli tarkibiy nomutanosiblik mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, O‘zbekiston Markaziy bankining 2024-yil dekabr oyida Islomiy moliyaviy xizmatlar kengashi (IFSB) a’zoligiga qabul qilinishi hamda 2026-yil fevral oyida mamlakat parlamentining yuqori palatasi tomonidan “Islom banki to‘g‘risida”gi qonunning ratifikatsiya qilinishi ushbu yo‘nalishda davlat siyosatining izchil va strategik xarakter kasb etayotganidan dalolat beradi.

Biroq, amalga oshirilayotgan institutsional islohotlarning ko‘lami va ahamiyatiga qaramasdan, O‘zbekistonda islomiy moliyani joriy etish bilan bog‘liq risk oqibatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar son jihatidan cheklangan bo‘lib, mavjud tadqiqotlar asosan tavsifiy xususiyatga ega bo‘lib qolmoqda [3]. Kengroq ilmiy adabiyotlarda esa islomiy bank risklari bo‘yicha olib borilgan empirik tadqiqotlar, jumladan, Čihák va Hesse, Abedifar, Molyneux va Tarazi, shuningdek Hassan va Aliyu kabi olimlarning ishlari asosan Yaqin Sharq va Shimoliy

Afrika (MENA) mintaqasi hamda Janubi-Sharqiy Osiyodagi shakllangan ikki tomonlama bank tizimlariga qaratilgan [4]. Aksincha, shariat boshqaruvi infratuzilmasi, rivojlangan ikkilamchi kapital bozorlari va shariat tamoyillariga mos oxirgi instansiya kreditori mexanizmlari hali shakllanmagan yangi tartibga solish muhitlarida yuzaga keladigan o‘ziga xos risk dinamikalari ilmiy jihatdan yetarlicha tadqiq etilmagan.

Mazkur maqola ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, uchta o‘zaro bog‘liq tadqiqot maqsadini ko‘zlaydi. Birinchidan, Bazel II/III standartlari doirasidagi an’anaviy risklar taksonomiyasi hamda IFSB tomonidan ishlab chiqilgan islomiy moliya risklari tasnifi o‘rtasidagi konseptual farqlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Ikkinchidan, shariat tamoyillariga muvofiq 12 ta moliyaviy instrumentni qamrab oluvchi va yettita risk o‘lchovi asosida shakllantirilgan mahsulot darajasidagi kompleks risk matritsasi ishlab chiqiladi. Uchinchidan, O‘zbekiston sharoitiga xos risk kuchaytiruvchi omillar aniqlanadi hamda mamlakatda islomiy bank faoliyatini joriy etish uchun to‘rt ustunga asoslangan tartibga solish va institutsional rivojlantirish modeli taklif etiladi.

Maqolaning keyingi tuzilishi quyidagicha tashkil etilgan. Ikkinchi bo‘limda islomiy bank risklari bo‘yicha nazariy va empirik adabiyotlar sharhi keltiriladi. Uchinchi bo‘lim tadqiqot metodologiyasiga bag‘ishlangan. To‘rtinchi bo‘limda risklarning qiyosiy taksonomiyasi, mahsulot darajasidagi risk matritsasi, islomiy moliyaga xos risk mexanizmlari, ularni miqdoriy baholash yondashuvlari, O‘zbekiston sharoitiga xos risk omillari hamda to‘rt ustunli institutsional model tahlil qilinadi. Beshinchi bo‘limda esa tadqiqot natijalarining amaliy-siyosiy implikatsiyalari va kelgusidagi ilmiy izlanishlar istiqbollari yoritiladi..

Adabiyotlar tahlili

Islomiy banklarda risklarni boshqarish tizimi an’anaviy bank amaliyotidan o‘zining nazariy asoslari va faoliyat tamoyillari jihatidan sezilarli darajada farq qiladi. Islom huquqining muomalalar sohasiga oid qoidalari asosida riba (foiz), g‘arar (haddan tashqari noaniqlik) va maysir (spekulyativ operatsiyalar)ning taqiqlanishi moliyaviy munosabatlarning shakllanishi va ular bilan bog‘liq risklarning xususiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [5]. An’anaviy bank tizimi asosan foizli qarz munosabatlariga tayansa, islomiy moliya konsepsiyasi foyda va zararni taqsimlash tamoyiliga asoslanadi. Natijada, mablag‘ qo‘yuvchilar oddiy kreditor maqomidan investitsiya ishtirokchilariga aylanadi, banklar esa moliyalashtirilayotgan loyihalarning real iqtisodiy natijalari bilan bevosita bog‘lanadi [6].

Akkizidis va Khandelwal islomiy bank risklarini tizimli ravishda tasniflashga qaratilgan dastlabki tadqiqotlardan birini amalga oshirib, aktivlar bilan ta’minlangan moliyalashtirish shakllari, sheriklik asosidagi shartnomalar hamda foizli xedjirlash instrumentlarining qo‘llanilmasligi an’anaviy Bazel II yondashuvlari bilan to‘liq qamrab olinmaydigan o‘ziga xos risk profilini yuzaga keltirishini ta’kidlaydilar [6]. Mazkur tadqiqot keyinchalik ishlab chiqilgan IFSB standartlari va empirik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos vazifasini bajargan.

Oseni va Hassan shariat talablariga rioya qilmaslik riskini operatsion riskning alohida turi sifatida ko‘rib chiqib, uni boshqarish uchun maxsus institutsional mexanizmlar zarurligini asoslaydilar [7]. Mualliflar bunga misol sifatida Buyuk Britaniyada yuz bergan Beximco Pharmaceuticals Ltd va Shamil Bank o‘rtasidagi sud ishini keltiradilar. Mazkur holatda sud tomonidan "Murabaha" shartnomasi iqtisodiy mazmuniga ko‘ra foizli kredit sifatida talqin qilingan va uning ijrosi rad etilgan. Ushbu holat shariat boshqaruvi tizimidagi kamchiliklar sezilarli huquqiy risklarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Čihák va Hesse 19 ta mamlakatdagi ikki tomonlama bank tizimlari ma’lumotlari asosida islomiy va an’anaviy banklarning moliyaviy barqarorligini taqqoslagan dastlabki yirik empirik tadqiqotlardan birini amalga oshirdilar [8]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kichik hajmdagi islomiy banklar o‘xshash an’anaviy banklarga nisbatan yuqori barqarorlik darajasini namoyon etgan bo‘lsa, yirik islomiy banklarda aksincha holat kuzatilgan. Mualliflar ushbu tafovutni foyda va zararni taqsimlash asosidagi moliyalashtirishni keng miqyosda nazorat qilishning murakkabligi hamda islomiy banklararo bozor infratuzilmasining yetarlicha rivojlanmaganligi bilan

izohlaydilar.

Abedifar, Molyneux va Tarazi 24 mamlakatdagi 553 ta bank faoliyati bo‘yicha ma’lumotlarni tahlil qilib, ayniqsa musulmon aholisi ko‘pchilikni tashkil etuvchi mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan kichik islomiy banklarda kredit riskining nisbatan pastligini aniqladilar [4]. Shu bilan birga, institutsional omillar hisobga olinganidan so‘ng banklarning to‘lovga qobiliyatsizlik riski bo‘yicha sezilarli statistik tafovut mavjud emasligi qayd etilgan. Bu esa islomiy banklarning risk profili ko‘p jihatdan mamlakatning institutsional va iqtisodiy sharoitlariga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Hassan va Aliyu 1983–2017-yillar davomida chop etilgan empirik tadqiqotlarni umumlashtirib, uchta asosiy ilmiy bo‘shliq mavjudligini qayd etadilar [9]. Birinchidan, o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun moslashtirilgan islomiy stress-testlash mexanizmlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ikkinchidan, Shariat kuzatuv kengashi tarkibining operatsion risklarga ta’siri yetarlicha tadqiq etilmagan. Uchinchidan, Fors ko‘rfazi mamlakatlaridan tashqarida siqib chiqarilgan tijorat riski dinamikasi bo‘yicha empirik tadqiqotlar son jihatidan cheklangan. Ushbu bo‘shliqlarning har biri O‘zbekistonning institutsional muhitiga bevosita taalluqlidir.

Abdeljawad va hammualliflar Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mintaqasining 13 ta mamlakati ma’lumotlari asosida olib borilgan panel tahlil natijalariga tayangan holda, islomiy banklar kuchliroq axloqiy boshqaruv va ko‘p bosqichli nazorat mexanizmlari hisobiga geosiyosiy va iqtisodiy beqarorlik sharoitlarida ham kredit risklarini nisbatan samarali boshqarishga qodir ekanligini ko‘rsatadilar [10].

Islomiy moliyaviy xizmatlar kengashi (IFSB) tomonidan ishlab chiqilgan standartlar tizimi islomiy banklarda risklarni boshqarishning institutsional asoslarini shakllantirdi. Xususan, IFSB-12 likvidlik riskini boshqarish bo‘yicha, IFSB-13 stress-testlash jarayonlarini tashkil etish bo‘yicha, IFSB-23 kapital yetarliligi talablari bo‘yicha hamda IFSB-31 shariat boshqaruvi tizimlarini tashkil etish bo‘yicha tavsiyalarni belgilab berdi. O‘zbekiston Markaziy bankining IFSB a’zoligiga qabul qilinishi mazkur standartlarni milliy amaliyotga joriy etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda..

Ushbu adabiyotlarning keng qamrovliligiga qaramay, mavjud ilmiy adabiyotlarda IFSB standartlarini o‘tish davri iqtisodiyoti sharoitida amaliy qo‘llash masalalari yetarlicha yoritilmagan. Xususan, islomiy moliyaviy instrumentlar bo‘yicha mahsulot darajasidagi kompleks risk matritsalarini shakllantirish, rivojlanmagan institutsional infratuzilma sharoitida yuzaga keladigan qo‘shimcha risk omillarini aniqlash hamda mamlakatning o‘ziga xos sharoitlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqish masalalari ilmiy jihatdan yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mazkur maqola aynan ushbu yo‘nalishdagi ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan..

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda islomiy moliya sohasidagi institutsional va prudensial tartibga solish masalalarini o‘rganishda tizimli-qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi Al Ramahleh, Bhatti va Misman (2019) tomonidan islomiy moliya institutlarini tartibga solish bo‘yicha tavsiya etilgan yondashuvlarga tayangan holda shakllantirildi hamda uchta o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismni o‘z ichiga oladi.

Birinchi bosqichda islomiy moliyani tartibga soluvchi asosiy me’yoriy-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Jumladan, Islomiy moliyaviy xizmatlar kengashi (IFSB) tomonidan qabul qilingan prudensial standartlar (IFSB-1, IFSB-12, IFSB-13, IFSB-17, IFSB-23 va IFSB-31), Islom moliya institutlari uchun buxgalteriya hisobi va audit tashkiloti (AAOIFI) standartlari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me’yoriy hujjatlari, xususan 2024-yil iyuldagi 3536-son qarori, shuningdek islomiy bank faoliyati va islomiy kapital bozori bo‘yicha qonunchilik tashabbuslari o‘rganildi [11]. Mazkur hujjatlar Bazel II/III standartlari bilan qiyosiy tahlil qilinib, islomiy moliyaga xos risk omillari va ularning konseptual xususiyatlari aniqlashtirildi.

Ikkinchi bosqichda IFSB-1 hamda IFSB-17 standartlarida nazarda tutilgan yondashuvlar asosida islomiy moliyaviy shartnomalar va Bazel II/III risk toifalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tahlil qilindi [12]. Natijada an’anaviy prudensial yondashuvlarda uchramaydigan islomiy moliyaga xos risklarning alohida tasnifi shakllantirildi.

Uchinchi bosqichda Akkizidis va Khandelwal, IFSB-1 hamda IFSBning moliyaviy barqarorlik hisobotlari ma’lumotlari asosida islomiy moliyaviy mahsulotlarning risk profili baholandi [6]. Shu asosda 12 ta moliyaviy instrument va 7 ta risk o‘lchovini qamrab oluvchi risk matritsasi ishlab chiqildi. Har bir mahsulot va risk turi bo‘yicha baholash natijalari nazariy asoslar hamda mavjud empirik tadqiqotlar xulosalariga tayangan holda yuqori, o‘rta va past risk darajalariga ajratildi. Ushbu matritsa islomiy moliyalashtirish mahsulotlarini joriy etayotgan moliya institutlari va risk-menejerlar uchun amaliy diagnostik vosita sifatida qo‘llanilishi mumkin.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining me’yoriy-huquqiy bazasi, BMT Taraqqiyot dasturining 2024-yilgi tadqiqotlari hamda islomiy bank faoliyati to‘g‘risidagi qonunchilik tashabbuslari tahlili asosida mamlakatga xos risk kuchaytiruvchi omillar aniqlashtirildi [2]. Aniqlangan omillarni hisobga olgan holda, IFSB standartlari talablariga mos ravishda hamda milliy institutsional imkoniyatlarni inobatga olgan holda islomiy bank faoliyatini bosqichma-bosqich joriy etishga qaratilgan to‘rt ustunli institutsional model ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Islomiy banklar an’anaviy banklar singari kredit riski, bozor riski, likvidlik riski va operatsion risk kabi asosiy risk turlariga duch keladi. Biroq, ushbu risklarning shakllanish manbalari, namoyon bo‘lish mexanizmlari va boshqarish usullari islomiy moliyalashtirishning o‘ziga xos shartnomaviy xususiyatlari sababli an’anaviy bank faoliyatidan sezilarli darajada farq qiladi [6].

Mazkur farqlar, avvalo, uchta asosiy omil bilan izohlanadi. Birinchidan, islomiy moliyaviy operatsiyalar real aktivlar yoki xizmatlar bilan ta’minlangan bo‘lib, moliyalashtirishning real iqtisodiyot bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlaydi. Ikkinchidan, foyda va zararni taqsimlash tamoyiliga asoslangan moliyalashtirish mexanizmlari bank va mijoz o‘rtasidagi munosabatlarning iqtisodiy mazmunini o‘zgartirib, bankning moliyalashtirilayotgan loyihaning tijorat natijalariga bevosita bog‘lanishiga olib keladi. Uchinchidan, barcha operatsiyalarning shariat tamoyillariga muvofiqligini ta’minlash zarurati an’anaviy bank amaliyotida uchramaydigan qo‘shimcha risk turini, ya’ni shariat talablariga rioya qilmaslik riskini yuzaga keltiradi [4].

1-jadval

An’anaviy va islomiy bank faoliyatida risklarning qiyosiy tavsifi

Risk toifasi	An’anaviy bank faoliyati	Islomiy bank faoliyati
Kredit riski	Foizli kreditlar bo‘yicha qarzdorning majburiyatlarni bajarmaslik riski; odatda PD va LGD modellari asosida baholanadi.	Murabaha bo‘yicha debitorlik qarzlari, Ijarah bo‘yicha ijara to‘lovlari yoki sheriklik asosidagi shartnomalar bo‘yicha foyda taqsimoti majburiyatlarining bajarilmasligi bilan bog‘liq risklar. Mudaraba va Musharaka shartnomalarida axborot assimetriyasi ushbu riskni kuchaytirishi mumkin.
Bozor riski	Foiz stavkalari, valyuta kurslari va moliyaviy aktivlar narxlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq risklar.	Tovar narxlarining o‘zgarishi (Salam va Murabaha operatsiyalarida), benchmark stavkalarning o‘zgarishi hamda investitsiya hisobvaraqlari daromadliligi bilan bog‘liq risklar.
Likvidlik riski	Aktiv va passivlarning muddatlari nomuvofiqligi hamda banklararo bozor resurslariga qaramlik natijasida yuzaga keladi.	Shariat talablari tufayli an’anaviy likvidlik instrumentlaridan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi, sukuk ikkilamchi bozorining rivojlanmaganligi hamda shariatga mos oxirgi instansiya kreditori mexanizmlarining mavjud emasligi bilan bog‘liq.

Risk toifasi	An’anaviy bank faoliyati	Islomiy bank faoliyati
Operatsion risk	Jarayonlar, xodimlar, axborot tizimlari yoki tashqi omillar sababli yuzaga keladigan yo‘qotishlar riski.	An’anaviy operatsion risklar bilan bir qatorda shariat talablariga rioya qilmaslik riski va ishonch (fiduciary) riski ham mavjud.
Islomga xos risklar	Qo‘llanilmaydi.	Siqib chiqarilgan tijorat riski (Displaced Commercial Risk), aksiyadorlik investitsiyalari riski (Equity Investment Risk), daromadlilik darajasi riski (Rate of Return Risk), ishonch riski (Fiduciary Risk) hamda shariat talablariga rioya qilmaslik riski (Shariah Non-compliance Risk).

Manba: IFSB-1 (2005), IFSB-17 (2015), Akkizidis & Khandelwal (2008) va IFSB barqarorlik hisoboti (2024) asosida mualliflar xulosasi.

1-jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy va islomiy bank faoliyatida uchraydigan asosiy risk toifalari o‘xshash bo‘lishiga qaramay, ularning iqtisodiy mohiyati va shakllanish mexanizmlarida sezilarli farqlar mavjud. Mazkur farqlarning asosiy sababi an’anaviy bank amaliyotiga xos bo‘lgan qat’iy daromadli kreditorlik munosabatlarining islomiy moliyada aktivlar bilan ta’minlangan yoki sheriklik tamoyillariga asoslangan moliyalashtirish shakllari bilan almashtirilganligidadir. Natijada, an’anaviy banklarga xos ayrim risklar, xususan aktivlar bo‘yicha foiz stavkasi riski o‘z ahamiyatini yo‘qotadi, biroq buning o‘rniga tovar narxlari riski, daromadlilik darajasi riski va ishonch riski kabi yangi risk turlari yuzaga keladi. Jadvalning so‘nggi qatorida an’anaviy bank amaliyotida uchramaydigan va islomiy moliyaning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan beshta maxsus risk turi keltirilgan bo‘lib, ular keyingi bo‘limlarda batafsil tahlil qilinadi..

Islomiy moliyaviy mahsulotlarning risk profili va ularning intensivligi moliyalashtirish shartnomalarining iqtisodiy tabiatiga qarab sezilarli darajada farqlanadi. Xususan, Murabaha shartnomasi belgilangan ustama asosidagi savdo moliyalashtirish vositasi sifatida kredit riski va likvidlik riski nuqtai nazaridan an’anaviy savdo moliyalashtirish operatsiyalariga yaqin xususiyatlarga ega. Shu bilan birga, ushbu instrumentda aktivning bank mulkiga o‘tishi va keyinchalik mijozga realizatsiya qilinishi kabi shariat talablari mavjudligi sababli shariat talablariga rioya qilmaslik riski saqlanib qoladi. Bunga qarama-qarshi ravishda, Mudaraba va Musharaka kabi sheriklikka asoslangan moliyalashtirish instrumentlari yuqori risk darajasi bilan tavsiflanadi. Ushbu mahsulotlar foyda va zararni taqsimlash tamoyiliga asoslanganligi sababli, ular axborot assimetriyasi, monitoring xarajatlarining yuqoriligi hamda investitsiya loyihalarining moliyaviy natijalariga bevosita bog‘liqlik kabi omillar ta’sirida bir vaqtning o‘zida bir nechta risk turlariga duch keladi. Natijada, mazkur instrumentlar ko‘rib chiqilayotgan risk o‘lchovlarining aksariyati bo‘yicha yuqori yoki o‘rtacha-yuqori risk darajasiga ega bo‘ladi [9].

2-jadval.

Islomiy moliyaviy mahsulotlarining ta`rifi

Mahsulot turi	Guruh	Qisqacha tavsifi
Murabaha	Savdo asosidagi moliyalashtirish vositalari	Bank mijozning buyurtmasiga asosan muayyan tovar yoki aktivni uchinchi shaxsdan sotib oladi hamda unga oldindan kelishilgan foyda marjasi qo‘shilgan narxda muddatli to‘lov sharti asosida sotadi. Ushbu shartnomada bankning daromadi kredit foizi emas, balki real savdo operatsiyasidan shakllangan savdo marjasi hisoblanadi. Murabaha islomiy bank amaliyotida eng keng tarqalgan va nisbatan past riskli moliyalashtirish vositalaridan biri hisoblanadi.
Salam		Salam shartnomasi bo‘yicha bank kelajakda yetkazib berilishi lozim bo‘lgan mahsulot uchun to‘lovni oldindan to‘liq amalga oshiradi, sotuvchi esa mahsulotni belgilangan muddatda va kelishilgan sifat hamda miqdorda yetkazib berish majburiyatini oladi. Ushbu instrument asosan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini va mavsumiy ishlab chiqarishni moliyalashtirishda

Mahsulot turi	Guruh	Qisqacha tavsifi
		qo‘llanilib, narxlarning o‘zgarishi va yetkazib berish bilan bog‘liq risklarning yuqoriligi bilan tavsiflanadi.
Istisna’a		Istisna’a shartnomasi ishlab chiqarilishi yoki qurilishi talab etiladigan aktivlarni moliyalashtirish uchun qo‘llaniladi. Bank ishlab chiqaruvchi yoki pudratchiga ma'lum texnik parametrlar va muddatlar asosida mahsulot yoki obyekt tayyorlashni buyurtma qiladi hamda uni keyinchalik yakuniy mijozga topshiradi. Mazkur instrument infratuzilma loyihalari, sanoat obyektlari va ko‘chmas mulk qurilishida keng qo‘llaniladi hamda bajarilish va operatsion risklarning yuqoriligi bilan ajralib turadi.
Mudaraba	Sheriklik asosidagi moliyalashtirish vositalari	Mudaraba kapital egasi va tadbirkor o‘rtasidagi sheriklik shartnomasi bo‘lib, unda bank moliyaviy resurslarni taqdim etadi, tadbirkor esa loyiha yoki biznesni boshqaradi. Olingan foyda oldindan kelishilgan ulushlarda taqsimlanadi, moliyaviy zarar esa tadbirkorning qasddan xatti-harakati yoki beparvoligi aniqlanmagan taqdirda kapital egasi zimmasiga tushadi. Ushbu model islomiy moliyaning asosiy foyda va zarar taqsimoti tamoyilini aks ettiradi.
Musharaka		Musharaka shartnomasi bank va mijozning loyihaga yoki biznes faoliyatiga birgalikda kapital kiritishini nazarda tutadi. Tomonlar foydani oldindan kelishilgan ulushlarda, zararni esa kiritilgan kapital hajmiga mutanosib ravishda taqsimlaydilar. Mazkur model risk va daromadning adolatli taqsimlanishini ta'minlashi sababli islomiy moliyaning eng muhim sheriklik instrumentlaridan biri hisoblanadi.
Musharakani kamaytirish (Diminishing Musharaka)		Ushbu modelda bank va mijoz aktivga birgalikda egalik qiladi, biroq mijoz vaqt o'tishi bilan bankning ulushini bosqichma-bosqich sotib boradi. Natijada aktiv ustidan egalik huquqi to‘liq ravishda mijozga o'tadi. Instrument, ayniqsa, uy-joy va ipoteka moliyalashtirishida keng qo‘llaniladi hamda an'anaviy ipoteka kreditlariga islomiy muqobil sifatida qaraladi.
Ijara	Ijara asosidagi moliyalashtirish vositalari	Ijara shartnomasi bank tomonidan sotib olingan aktivni ma'lum muddat davomida mijozga foydalanish uchun ijaraga berishni nazarda tutadi. Aktivga egalik huquqi ijara muddati davomida bankda saqlanib qoladi, mijoz esa undan foydalanish evaziga ijara to‘lovlarini amalga oshiradi. Ushbu instrument iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra an'anaviy lizing operatsiyalariga yaqin hisoblanadi.
Ijarah va Iqtina		Ushbu instrument oddiy ijaradan farqli ravishda, ijara muddati yakunlangach mijozga aktivni sotib olish imkoniyatini beradi. Mijoz ijara to‘lovlari bilan bir qatorda aktiv qiymatini ham bosqichma-bosqich qoplaydi va shartnoma yakunida aktivning to‘liq egasiga aylanadi. Ushbu model transport vositalari, uskunalar va ko‘chmas mulkni moliyalashtirishda keng qo‘llaniladi.
Sukuk	Kapital bozori vositalari	Sukuk an'anaviy obligatsiyalardan farqli ravishda qarz majburiyatini emas, balki muayyan aktiv, loyiha yoki investitsion portfeldagi ulushli egalik huquqini ifodalaydi. Investorlarning daromadi foiz to‘lovlari hisobidan emas, balki mazkur aktivlardan olinadigan iqtisodiy foyda yoki ijara daromadlari hisobidan shakllanadi.
Vakala	Agentlik va boshqaruv asosidagi vositalar	Vakala shartnomasi bir tomonning boshqa tomonga o‘z nomidan ma'lum operatsiyalarni amalga oshirish vakolatini berishiga asoslanadi. Islomiy moliya institutlarida ushbu instrument investitsiya portfellarini boshqarish, likvidlikni joylashtirish va aktivlarni boshqarish operatsiyalarida keng qo‘llaniladi.
Takaful	O‘zaro yordam va sug‘urta vositalari	Takaful islomiy sug‘urta mexanizmi bo‘lib, unda ishtirokchilar o‘zaro yordam va risklarni taqsimlash tamoyili asosida umumiy jamg‘arma shakllantiradilar. Sug‘urta operatori esa ushbu jamg‘armani boshqaruvchi agent sifatida faoliyat yuritadi. Modelning asosiy tamoyillari o‘zaro ko‘mak, hamkorlik va ijtimoiy adolat hisoblanadi.
Qard al-Hasan	Ijtimoiy moliyalashtirish vositalari	Qard al-Hasan ijtimoiy yo‘naltirilgan foizsiz qarz bo‘lib, qarz oluvchidan faqat asosiy qarz summasini qaytarish talab etiladi. Ushbu instrument kambag‘allikni qisqartirish, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya dasturlarini moliyalashtirishda keng qo‘llaniladi hamda islomiy moliyaning ijtimoiy mas'uliyat tamoyillarini aks ettiradi.

Manba: Adabiyotlardan o‘rganilishi asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

3-jadval.

Islomiy moliyaviy mahsulotlarining ko‘p o‘lchovli risk matritsasi

Mahsulot turi	Kredit riski	Bozor riski	Likvidlik risk	Operatsion risk	Shar’iy risk	Daromadli-lik darajasi (IRR)	Fiduciary Risk
Murabaha	O‘rtacha	Past	Past	O‘rtacha	**Yuqori**	Past	—
Salam	**Yuqori**	**Yuqori**	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	Past	—
Istisna’a	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	**Yuqori**	O‘rtacha	Past	—
Mudaraba	**Yuqori**	O‘rtacha	O‘rtacha	**Yuqori**	**Yuqori**	**Yuqori**	**Yuqori**
Musharaka	**Yuqori**	O‘rtacha	O‘rtacha	**Yuqori**	**Yuqori**	**Yuqori**	**Yuqori**
Musharakani kamaytirish	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha
Ijara	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	**Yuqori**	O‘rtacha	O‘rtacha	—
Ijarah wa Iqtina	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	**Yuqori**	**Yuqori**	O‘rtacha	Past
Sukuk	O‘rtacha	**Yuqori**	**Yuqori**	O‘rtacha	**Yuqori**	O‘rtacha	O‘rtacha
Vakala	Past	O‘rtacha	Past	O‘rtacha	O‘rtacha	O‘rtacha	—
Takaful	Past	O‘rtacha	O‘rtacha	**Yuqori**	**Yuqori**	Past	—
Qard al-Hasan	**Yuqori**	—	O‘rtacha	Past	Past	—	—

Manba: IFSB-1 (2005), Akkizidis & Khandelwal (2008) va IFSB barqarorlik hisoboti (2024) asosida mualliflar xulosasi.

Sukuk instrumentlari risk matritsasida alohida o‘rin egallaydi. Bu, bir tomondan, ko‘plab mamlakatlarda sukukning ikkilamchi bozorlari yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli yuqori likvidlik riskini yuzaga keltirsa, ikkinchi tomondan, sukuk emissiyalarining murakkab huquqiy va shartnomaviy tuzilishi bozor riskining oshishiga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, ayrim sukuk tuzilmalarining, ayniqsa aktivlar bilan ta’minlangan emas, balki aktivlarga asoslangan sukuklarning shariat talablariga muvofiqligi yuzasidan mavjud ilmiy munozaralar ushbu instrumentlar uchun shariat riski darajasini ham oshiradi. O‘zbekistonda hozirgi kunda sukukning ikkilamchi bozori shakllanmaganligi sababli, 2-jadvalda keltirilgan likvidlik riski islomiy moliyalashtirishni joriy etish jarayonidagi asosiy institutsional cheklovlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Shariat talablariga rioya qilmaslik riski moliyaviy operatsiya yoki shartnomaning shariat me’yorlariga mos kelmasligi ehtimolini anglatadi [13]. Ushbu nomuvofiqlik shartnomaning mazmuni yoki uning amalga oshirilish tartibi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. An’anaviy operatsion risklardan farqli ravishda, mazkur risk moliyaviy operatsiyaning yuridik va shariat nuqtai nazaridan haqiqiyligiga taalluqli hisoblanadi. Shu sababli IFSB standartlarida operatsion risk tushunchasi kengaytirilib, unga shariat talablariga rioya qilmaslik, huquqiy risklar hamda fidutsiar majburiyatlarning buzilishi oqibatida yuzaga keladigan yo‘qotishlar ham kiritilgan [12].

Shariat talablariga zid deb topilgan operatsiyalar bo‘yicha olingan daromadlarni xayriya maqsadlariga yo‘naltirish hamda shartnomalarni qayta ko‘rib chiqish zarurati yuzaga keladi. Bu esa moliyaviy yo‘qotishlar bilan bir qatorda reputatsion risklarning ham ortishiga olib keladi. Bunga misol sifatida Beximco Pharmaceuticals Ltd va Shamil Bank o‘rtasidagi sud ishini keltirish mumkin. Mazkur ishda sud Murabaha shaklida tuzilgan bitim iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra foizli kreditga yaqin degan xulosaga kelgan. Ushbu holat shariat talablari va milliy qonunchilik o‘rtasidagi nomuvofiqlik muhim huquqiy risklarni yuzaga keltirishi mumkinligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston sharoitida mazkur riskning ahamiyati yanada yuqori bo‘lib, bunga islomiy moliyaga oid sud amaliyotining shakllanmaganligi hamda amaldagi fuqarolik-huquqiy mexanizmlarning aktivlarga asoslangan va sheriklik tamoyillariga tayanuvchi moliyalashtirish instrumentlariga to‘liq moslashmaganligi sabab bo‘ladi.

Siqib chiqarilgan tijorat riski (Displaced Commercial Risk — DCR) islomiy banklarning foyda va zararni taqsimlash tamoyiliga asoslangan faoliyati bilan bozor raqobati talablari o‘rtasidagi ziddiyat natijasida yuzaga keladi [12]. Agar investitsiya hisobvaraqlari bo‘yicha haqiqiy daromadlilik darajasi an’anaviy depozit mahsulotlari bo‘yicha bozor stavkalaridan sezilarli darajada past bo‘lsa, mablag‘larning boshqa moliyaviy institutlarga oqib ketish xavfi kuchayadi. Bunday sharoitda banklar ko‘pincha aksiyadorlar mablag‘lari hisobidan investorlarga

qo‘shimcha daromad to‘lash orqali ushbu tafovutni yumshatishga harakat qiladilar. Natijada riskning bir qismi investitsiya hisobvaraqlari egalari zimmasidan bank aksiyadorlari zimmasiga o‘tadi. IFSB-23 standartida ushbu riskni hisobga olish uchun alfa koeffitsienti qo‘llaniladi hamda foydani tenglashtirish zaxiralari (PER) va investitsiya risklari zaxiralari (IRR)ni shakllantirish tavsiya etiladi.

Musharaka va Mudaraba shartnomalarida bank moliyalashtirilayotgan loyihaning kapitalida bevosita ishtirok etadi va yuzaga keladigan zararlarni sheriklik ulushiga mutanosib ravishda qabul qiladi. Mazkur instrumentlarda an’anaviy kreditlash amaliyotida mavjud bo‘lgan garov hisobiga zararlarni qoplash mexanizmlari cheklangan darajada qo‘llaniladi [6]. Ayniqsa, Mudaraba shartnomalarida mablag‘ egasi va tadbirkor o‘rtasidagi axborot assimetriyasi ma’naviy tavakkalchilik va salbiy tanlov kabi klassik agentlik muammolarini yuzaga keltiradi. Empirik tadqiqotlar ushbu omillar sheriklik asosidagi moliyalashtirish ulushi yuqori bo‘lgan yirik islomiy banklarda risk darajasining oshishiga olib kelishini ko‘rsatadi [4].

Islomiy banklar foiz to‘lamasligiga qaramay, ular depozit resurslarini jalb qilish bo‘yicha an’anaviy banklar bilan bir xil bozorda raqobatlashadi. Agar islomiy moliyalashtirish operatsiyalari bo‘yicha shakllangan daromadlilik bozor stavkalaridan past bo‘lsa, investitsiya hisobvaraqlari egalari tomonidan mablag‘larni boshqa moliyaviy institutlarga o‘tkazish ehtimoli ortadi. Mazkur holat daromadlilik darajasi riskining kuchayishiga va siqib chiqarilgan tijorat riskining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi [9].

Salam shartnomalari bo‘yicha bank kelajakda yetkazib berilishi lozim bo‘lgan tovar uchun oldindan to‘lovni amalga oshiradi. Natijada shartnoma tuzilgan vaqt bilan mahsulot yetkazib berilishi o‘rtasidagi davrda tovar narxlarining o‘zgarishi bank uchun qo‘shimcha bozor riskini yuzaga keltiradi. Ijarah shartnomalarida esa aktivga egalik huquqi bankda saqlanib qolganligi sababli, aktivning saqlanishi, texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari hamda uning shikastlanishi yoki yo‘qolishi bilan bog‘liq risklar bank zimmasida bo‘ladi. Bu jihat islomiy lizingni an’anaviy lizing operatsiyalaridan ajratib turadi [6].

An’anaviy bank amaliyotida kredit riskini baholash odatda defolt ehtimoli (PD), defolt holatidagi zarar miqdori (LGD) va defolt paytidagi ekspozitsiya (EAD) ko‘rsatkichlariga asoslanadi. Murabaha operatsiyalarida ushbu yondashuvdan foydalanish nisbatan oson bo‘lsa-da, zarar miqdorini baholashda foiz omilining mavjud emasligi sababli ayrim metodik moslashtirishlar talab etiladi [8].

Sheriklik asosidagi moliyalashtirish instrumentlari uchun esa an’anaviy kredit skoring tizimlari yetarli darajada samarali emas. Bunday operatsiyalarda qat’iy belgilangan pul oqimlari mavjud bo‘lmaydi va moliyaviy natijalar bevosita loyiha samaradorligiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli Mudaraba va Musharaka operatsiyalarida kreditga layoqatlilikdan ko‘ra investitsiya loyihasining iqtisodiy asoslanganligi, biznes-modelning barqarorligi va kelajakdagi pul oqimlari muhim ahamiyat kasb etadi. Amaliyotda bu turdagi moliyalashtirish uchun loyiha moliyalashtirishiga xos monitoring va baholash mexanizmlari qo‘llaniladi [4].

IFSB-12 standartida islomiy banklar likvidligini boshqarishning asosiy muammosi sifatida foizli instrumentlardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi qayd etilgan [14]. Shariatga mos banklararo bozor instrumentlari va markaziy bankning tegishli likvidlik mexanizmlari mavjud bo‘lmagan sharoitda islomiy banklar likvidlik riskini asosan aktiv va passivlar muddatlarini muvofiqlashtirish hamda qo‘shimcha kapital va likvidlik zaxiralarini shakllantirish orqali boshqarishga majbur bo‘ladilar. Shu munosabat bilan IFSB-13 standartida Salam va Murabaha portfellarida tovar narxlarining o‘zgarishi, Ijarah va Musharaka operatsiyalarida aktivlar qiymatining pasayishi, sukuk bozoridagi likvidlikning qisqarishi hamda investitsiya hisobvaraqlari egalari tomonidan mablag‘larning ommaviy ravishda qaytarib olinishi kabi holatlarni hisobga oluvchi maxsus stress-test ssenariylarini qo‘llash tavsiya etiladi [15].

Operatsion risklarni boshqarish nuqtai nazaridan IFSB-1 standarti islomiy banklardan shariat talablariga rioya qilmaslik holatlarini operatsion risk hodisalari sifatida hisobga olishni talab qiladi [12]. Shu maqsadda banklar shariat nomuvofiqligi bilan bog‘liq holatlar reyestrini

yuritishlari, ularni shartnomaning haqiqiylik darajasiga qarab tasniflashlari hamda yuzaga kelgan moliyaviy va reputatsion yo‘qotishlarni operatsion risklar bazasida aks ettirishlari zarur. Xususan, daromadlarni tozalash xarajatlari, shartnomalarni qayta tuzish bilan bog‘liq xarajatlar hamda obro‘ga yetkazilgan zararlar operatsion yo‘qotishlarning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, IFSB-31 standarti shariat boshqaruvi tizimlariga qo‘yiladigan talablarni belgilab, operatsion va shariat risklarining oldini olishda ularning muhim rolini ta’kidlaydi [16].

IFSBning moliyaviy barqarorlik hisobotlari ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, IFSB standartlari asosida shakllantirilgan stress-testlash tizimlarini qo‘llayotgan mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan islomiy banklar makroiqtisodiy zarbalarga nisbatan yuqori darajadagi barqarorlikni namoyon etmoqda [1]. Xususan, ushbu banklarda kapital yetarliligi va birinchi darajali kapital ko‘rsatkichlari uzoq muddat davomida prudensial me’yorlardan yuqori darajada saqlanib kelmoqda. Bu esa IFSB standartlariga asoslangan risklarni boshqarish tizimi nafaqat nazorat samaradorligini, balki banklarning raqobatbardoshligini ham oshirishini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda islomiy moliyani joriy etish jarayoni islomiy bank faoliyatiga xos bo‘lgan risklarning kuchayishiga olib kelishi mumkin bo‘lgan qator institutsional omillar bilan tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari ushbu omillarni to‘rtta asosiy guruhga ajratish imkonini berdi.

Birinchidan, mamlakatda islomiy moliya bo‘yicha huquqiy va me’yoriy baza hali to‘liq shakllanmagan. Garchi 2026-yil fevral oyida "Islom banki to‘g‘risida"gi qonun qabul qilingan va Markaziy bank tomonidan islomiy mikromoliyalashtirish faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy hujjatlar ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, islomiy moliyaviy instrumentlarning huquqiy maqomi va ularning amaldagi qonunchilik bilan o‘zaro uyg‘unlashuvi masalalari to‘liq hal etilmagan. Xususan, sukuk emissiyasi, garov huquqlarining amalga oshirilishi, bankrotlik jarayonlari hamda investitsiya hisobvaraqlari egalari manfaatlarini himoya qilish bilan bog‘liq masalalar qo‘shimcha huquqiy tartibga solishni talab qiladi. Shuningdek, Murabaha va Ijarah kabi mahsulotlarda mulk huquqining bir necha bosqichda o‘tishi ayrim hollarda soliq va huquqiy xarajatlarning ortishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, mamlakatda zamonaviy moliya va fiqh al-muomalat sohalarini birlashtirgan malakali shariat mutaxassislari soni cheklanganligi shariat boshqaruvi tizimini shakllantirishni murakkablashtirmoqda. Shariat kuzatuv kengashlari faoliyatining yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi mahsulotlarning shariat talablariga muvofiqligini baholash jarayonini qiyinlashtirib, shariat riski va reputatsion risklarning ortishiga sabab bo‘lishi mumkin. Markaziy bank huzurida markazlashtirilgan shariat kengashini tashkil etish ushbu muammoni qisman yumshatishi mumkin bo‘lsa-da, vakolatlarning markazlashuvi bilan bog‘liq boshqaruv risklarini ham hisobga olish zarur.

Uchinchidan, O‘zbekistonda shariat talablariga mos keluvchi likvidlikni boshqarish instrumentlari va rivojlangan sukuk bozori hali shakllanmagan. Natijada, islomiy moliya institutlari yoki islomiy oynalar qisqa muddatli likvidlik taqchilligi sharoitida an’anaviy banklar foydalanadigan likvidlik mexanizmlaridan foydalana olmaydi. Shariatga mos repo operatsiyalari, banklararo bozor instrumentlari va markaziy bankning favqulodda likvidlik vositalarining mavjud emasligi likvidlik riskining oshishiga olib keladi.

To‘rtinchidan, O‘zbekistonda islomiy moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talabning yuqoriligi siqib chiqarilgan tijorat riskining yuzaga kelish ehtimolini oshiradi. BMT Taraqqiyot dasturining 2024-yildagi tadqiqotlari aholining sezilarli qismi diniy sabablarga ko‘ra an’anaviy bank xizmatlaridan foydalanmasligini ko‘rsatmoqda. Shu sababli, islomiy moliyaviy xizmatlar joriy etilganidan so‘ng investitsiya hisobvaraqlari egalari daromadliligi bozor stavkalaridan sezilarli darajada past bo‘lsa, mablag‘larning boshqa moliya institutlariga oqib ketish xavfi kuchayadi. Bunday sharoitda banklar investorlarga qo‘shimcha daromad to‘lash uchun aksiyadorlar kapitalidan foydalanishga majbur bo‘lishi mumkin. Shu bois Markaziy bank tomonidan PER va IRR zaxiralari hamda IFSB-23 standartida nazarda tutilgan alfa koeffitsientini oldindan tartibga solish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida qayd etilgan institutsional omillar islomiy moliyani barqaror va xavfsiz joriy

etish uchun tegishli institutsional infratuzilmani shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan tadqiqot doirasida to‘rtta ustunga asoslangan institutsional rivojlantirish modeli ishlab chiqildi. 3-jadvalda ushbu ustunlar, ularga mos keluvchi IFSB standartlari hamda ustuvor tartibga solish choralari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aks ettirilgan..

4-jadval

O‘zbekiston tijorat banklarida islomiy moliya risklarini boshqarishning to‘rt ustunli tizimi

Ustun	Yo‘nalish	Tegishli IFSB standartlari	O‘zbekiston uchun ustuvor harakatlar
I	Me’yoriy-huquqiy infratuzilma	IFSB-1 (2005); IFSB-17 (2015)	Murabaha va Ijarah operatsiyalarida mulk huquqining takroriy o‘tishi natijasida yuzaga keladigan qo‘shimcha soliq yukini bartaraf etish maqsadida Soliq kodeksiga tegishli o‘zgartirishlar kiritish; Fuqarolik kodeksi va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda islomiy moliyaviy shartnomalarni tan olish va ularning ijrosini ta’minlash mexanizmlarini shakllantirish;
II	Shariat boshqaruvi tizimi	IFSB-10 (2009); IFSB-31 (2025)	Markaziy bank huzurida maslahat va metodologik vakolatlarga ega bo‘lgan markazlashtirilgan mustaqil Shariat kengashini tashkil etish; shariat mutaxassislarini tayyorlash va sertifikatlash bo‘yicha milliy tizimni joriy etish;
III	Risklarni miqdoriy baholash va nazorat qilish	IFSB-12 (2012); IFSB-13 (2014); IFSB-23 (2021)	Banklarning ICAAP jarayonlariga siqib chiqarilgan tijorat riski (DCR) uchun alfa koeffitsienti hamda foydani tenglashtirish zaxiralari (PER) va investitsiya risklari zaxiralari (IRR) mexanizmlarini integratsiya qilish; likvidlikni boshqarish maqsadida Markaziy bank tomonidan shariatga muvofiq repo instrumentlarini, jumladan Sukuk al-Ijarah asosidagi vositalarni joriy etish; SREP jarayonlarida islomiy moliyaga xos stress-test ssenariylarini majburiy qo‘llash.
IV	Institutsional va kadrlar salohiyatini rivojlantirish	IFSB-9 (2009); IFSB-22 (2018)	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti hamda Bank-moliya akademiyasida islom moliyasi yo‘nalishi bo‘yicha maxsus magistratura va sertifikatlash dasturlarini yo‘lga qo‘yish; islomiy oynalarni litsenziyalashdan avval banklarning axborot tizimlarini moslashtirish talablarini belgilash; islomiy moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida aholining moliyaviy savodxonligini oshirish dasturlarini amalga oshirish.

Manba: IFSB (2005-2025) bilan muvofiqlashtirilgan mualliflar tuzilmasi.

Taklif etilayotgan to‘rt ustunli tizimning samaradorligi nafaqat uning tarkibiy elementlariga, balki ularni joriy etish ketma-ketligiga ham bevosita bog‘liqdir. Avvalo, me’yoriy-huquqiy infratuzilmani shakllantirishga qaratilgan birinchi ustun amaliy jihatdan ustuvor ahamiyat kasb etadi. Chunki shariat boshqaruvi institutlarining mustaqilligi, shuningdek risklarni miqdoriy baholash va nazorat qilish mexanizmlarining samarali ishlashi tegishli qonunchilik va tartibga solish asoslari mavjud bo‘lishini talab qiladi.

Shu bilan birga, malakali mutaxassislarni tayyorlash uzoq muddatli jarayon hisoblanganligi sababli, institutsional salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan to‘rtinchi ustunni birinchi ustun bilan parallel ravishda amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Aks holda, zarur inson kapitali va ekspert salohiyati yetishmasligi islomiy moliyaviy institutlarning barqaror faoliyat yuritishini cheklashi mumkin.

Mazkur sharoitda Markaziy bank tomonidan joriy etilishi rejalashtirilayotgan islomiy oyna faoliyatini litsenziyalash tizimi faqat kirishdan keyingi nazorat mexanizmlariga emas, balki dastlabki prudensial talablar tizimiga ham asoslanishi zarur. Xususan, siqib chiqarilgan tijorat riskini hisobga olish uchun alfa koeffitsienti, foydani tenglashtirish zaxiralari (PER) va investitsiya risklari zaxiralari (IRR) bo‘yicha minimal talablar, shuningdek shariat kuzatuv kengashining tarkibi va mustaqilligiga oid mezonlar litsenziyalashning majburiy shartlari sifatida belgilanishi

maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Tadqiqot natijalari islomiy bank faoliyatining risk profili an’anaviy bank tizimidagi risklarning oddiy modifikatsiyasi emasligini, balki o‘ziga xos iqtisodiy va institutsional xususiyatlarga ega mustaqil risk tizimini shakllantirishini ko‘rsatdi. Shariat talablariga rioya qilmaslik riski, siqib chiqarilgan tijorat riski, sheriklik asosidagi investitsiyalar riski, daromadlilik darajasi riski hamda savdo shartnomalarida aktiv va tovar narxlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq risklar islomiy moliya institutlarining umumiy risk profilini shakllantiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Mazkur risklarning mavjudligi ularni baholash va boshqarishda an’anaviy Bazel yondashuvlarini bevosita qo‘llash imkoniyatini cheklaydi hamda maxsus prudensial mexanizmlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan 12 ta mahsulotni qamrab oluvchi ko‘p o‘lchovli risk matritsasi islomiy moliyalashtirish instrumentlarining risk xususiyatlarini tizimli ravishda baholash imkonini beradi. Tahlil natijalari sheriklikka asoslangan moliyalashtirish instrumentlari yuqori risk darajasi bilan tavsiflanishini, savdo moliyalashtirishiga asoslangan Murabaha kabi instrumentlar esa nisbatan barqaror risk profiliga ega ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, savdo asosidagi mahsulotlarda ham shariat talablariga qat’iy rioya etilishi operatsion va huquqiy risklarni minimallashtirishning muhim sharti hisoblanadi.

O‘zbekiston misolida o‘tkazilgan tahlil mamlakatda islomiy moliyani rivojlantirish jarayonida huquqiy infratuzilmaning yetarli darajada shakllanmaganligi, malakali shariat mutaxassislarining cheklanganligi, likvidlikni boshqarish bozor instrumentlarining mavjud emasligi hamda siqib chiqarilgan tijorat riskining yuqori ehtimoli kabi omillar alohida ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi. Ushbu omillarni hisobga olgan holda taklif etilgan to‘rt ustunli institutsional model IFSB standartlarini milliy sharoitlarga moslashtirish hamda islomiy moliya institutlarini bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun konseptual asos vazifasini bajarishi mumkin.

Tadqiqot natijalari Markaziy bank tomonidan islomiy moliyaviy xizmatlarni litsenziyalash jarayonida me’yoriy-huquqiy baza va shariat boshqaruvi tizimining tayyorlik darajasiga alohida e’tibor qaratilishi zarurligini ko‘rsatadi. Islomiy moliyaviy mahsulotlarni tegishli institutsional infratuzilma shakllanmasdan turib joriy etish moliyaviy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi va risklarning ortishiga olib kelishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlar bir necha istiqbolli yo‘nalishlarni qamrab olishi mumkin. Birinchidan, O‘zbekiston iqtisodiyotining tarkibiy xususiyatlarini hisobga olgan holda islomiy moliyaviy portfellar uchun makroiqtisodiy stress-test modellarini ishlab chiqish zarur. Ikkinchidan, sukuk bozorini rivojlantirish bo‘yicha xalqaro tajribani, xususan, Kazakhstan va Malaysia tajribasini qiyosiy tahlil qilish milliy kapital bozorini rivojlantirish uchun muhim amaliy xulosalar berishi mumkin. Uchinchidan, siqib chiqarilgan tijorat riskining miqdoriy bahosi hamda PER va IRR zaxiralari bo‘yicha optimal parametrlarni aniqlash bo‘yicha empirik tadqiqotlarni amalga oshirish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Islom Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB). IFSB Islomiy moliyaviy xizmatlar sohasining barqarorlik hisoboti 2024. — Kuala Lumpur: IFSB, 2024. https://www.ifsb.org

2. BMTTD O'zbekiston. O'zbekistonda islom moliyasini joriy etish: imkoniyatlar va muammolar. — Toshkent: BMTTD, 2024. https://www.undp.org/uzbekistan/publications/introduction-islamic-finance-uzbekistan

3. Botirova H.O. O'zbekistonda islom moliyasining umumiy ko'rinishi: muammolar va istiqbollar // European Journal of Economics, Finance and Business Development. — 2023. — T. 1, № 4. — B. 20–25. URL: https://europeanscience.org/index.php/2/article/view/246

4. Abedifar P., Molyneux P., Tarazi A. Risk in Islamic Banking // Review of Finance. — 2013. T. 17, № 6. — B. 2035–2096. DOI: https://doi.org/10.1093/rof/rfs041

5. El-Gamal M.A. Islamic Finance: Law, Economics, and Practice. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511753756

6. Akkizidis I., Khandelwal S.K. Financial Risk Management for Islamic Banking and Finance. — New York: Palgrave Macmillan, 2008. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230598751

7. Oseni U.A., Hassan M.K. Managing Shariah Non-Compliance Risk via Islamic Dispute Resolution // Journal of Risk and Financial Management. — 2020. — T. 13, № 1. B. 2. DOI: https://doi.org/10.3390/jrfm13010002

8. Čihák M., Hesse H. Islamic Banks and Financial Stability: An Empirical Analysis // Journal of Financial Services Research. 2010. - T. 38, № 2-3. B. 95–113. DOI: https://doi.org/10.1007/s10693-010-0089-0

9. Hassan M.K., Aliyu S. A contemporary survey of Islamic banking literature // Journal of Financial Stability. 2018. T. 34. B. 12-43. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jfs.2017.11.006

10. Abdeljawad I., Rashid M. va boshq. Cushion Hypothesis and Credit Risk: Islamic versus Conventional Banks from the MENA Region // PLOS ONE. — 2024. — T. 19, № 7. — e0306901. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0306901

11. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 3536-sonli qaror: Mikromoliya institutlari tomonidan islomiy moliyalashtirish xizmatlarini ko'rsatish to'g'risidagi nizom. — Toshkent: O'MB, 2024-yil 27-iyul. [Elektron resurs]. URL: https://cbu.uz/uz/documents/resolutions/

12. Islom Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB). IFSB-1: Faqat islomiy moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar uchun xatarlarni boshqarishning asosiy tamoyillari [Bank segmenti]. Kuala Lumpur: IFSB, 2005. [Elektron resurs]. URL: https://www.ifsb.org/published-standards/

13. Lahsasna A. Shariah Non-Compliance Risk Management and Legal Documentations in Islamic Finance. Singapore: John Wiley & Sons, 2014. DOI: https://doi.org/10.1002/9781119208686

14. Islom Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB). IFSB-12: Islomiy moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar uchun likvidlik xavfini boshqarish bo'yicha rahbariy tamoyillar. — Kuala Lumpur: IFSB, 2012. [Elektron resurs]. https://www.ifsb.org/published-standards/

15. Islom Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB). IFSB-13: Islomiy moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar uchun stress-test bo'yicha rahbariy tamoyillar [Bank segmenti]. — Kuala Lumpur: IFSB, 2014. [Elektron resurs]. https://www.ifsb.org/published-standards/

16. Islom Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB). IFSB-31: Shariat boshqaruvini samarali nazorat qilish bo'yicha asosiy tamoyillar. Kuala Lumpur: IFSB, 2025. https://www.ifsb.org/press-releases/

17. Al Rahahleh N., Bhatti M.I., Misman F.N. Developments in Risk Management in Islamic Finance: A Review // Journal of Risk and Financial Management. — 2019. — T. 12, № 1. — B. 37. DOI: https://doi.org/10.3390/jrfm12010037

18. Asadov A., To'raboyev A. va boshq. O'zbekistonda sukukka bo'lgan talabning empirik tahlili // Economies. 2024. — T. 12, № 8. — B. 220. DOI: https://doi.org/10.3390/economies12080220

19. Islom Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB). IFSB-23: Islomiy moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar uchun kapital yetarliligining qayta ko'rib chiqilgan standarti [Bank segmenti]. Kuala Lumpur: IFSB, 2021. [Elektron resurs]. https://www.ifsb.org/published-standards/

20. Rosman R., Abdul Rahman A.R. Islom banklari tomonidan risklarni boshqarishning IFSB rahbariy tamoyillari amaliyoti: Xalqaro dalillar // Journal of Islamic Accounting and Business Research. — 2015. — T. 6, № 2. — B. 150–172. DOI: https://doi.org/10.1108/JIABR-09-2012-0058

21. Islom Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB). IFSB-17: Islom moliyasini tartibga solishning asosiy tamoyillari [Bank sektori]. — Kuala Lumpur: IFSB, 2015. https://www.ifsb.org/published-standards/

22. [22] Safarova N. O'zbekiston tijorat banklarida islomiy moliyani joriy etish samaradorligi // American Journal of Economics and Business Management. — 2025. — T. 8, № 10. — B. 5097–5104. https://globalresearchnetwork.us/index.php/ajebm/article/view/4077

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARIGA MUVOFIQ EBITDA INDIKATORINI HISOBGA OLISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Amir Xudaykulov
Termiz davlat universiteti
“Moliya” kafedrasi dosenti v.b., PhD.,
TDIU mustaqil izlanuvchisi
Termiz, O‘zbekiston,
E-mail: amir7x@mail.ru; xudoyqulova@tersu.uz
ORCID: 0000-0001-8915-5962

Annotatsiya. *Mazkur maqolada moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) bo‘yicha o‘z hisobotlarini e’lon qiluvchi korxonalar uchun rasmiy e’lon qilinishi talab qilinadigan samaradorlikning qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlaridan – foizlar, soliqlar va amortizatsiya summalarini chegirgunga qadar olingan foyda (EBITDA — Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation&Amortization) indikatorini hisobga olishning o‘ziga xos xususiyatlari milliy qonunchiligimiz va milliy standartlarimiz bilan solishtirilgan holda o‘rganib chiqilgan.*

Tayanch iboralar. *Foizlar, soliqlar, amortizatsiya va amortizatsiyadan oldingi foyda, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS), moliyaviy hisobotning milliy standartlari (MHMS), samaradorlikning qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlari, daromadlar va xarajatlar tarkibi, davlat ishtirokidagi korxonalar, qaytarib qoplab berilgan foyda solig‘i, aktivlarni qayta baholash, amortizatsiya, aktivlarning qadrsizlanishi.*

SPECIFICS OF ACCOUNTING FOR EBITDA IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS

Amir Khudaykulov
Termez State University
Acting Associate Professor of the Department of “Finance”, PhD.,
Independent applicant at TSUE
Termiz, Uzbekistan,
Email: amir7x@mail.ru; xudoyqulova@tersu.uz
ORCID: 0000-0001-8915-5962

Abstract. *This article examines the specific features of accounting for the EBITDA indicator (Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation & Amortization), one of the additional key performance indicators, in comparison with our national legislation and national accounting standards. Enterprises publishing their financial statements in accordance with International Financial Reporting Standards (IFRS) are required to officially disclose this indicator.*

Keywords. *Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation & Amortization (EBITDA), International Financial Reporting Standards (IFRS), National Financial Reporting Standards (NFRS), additional key performance indicators, structure of revenues and expenses, enterprises with state participation, reimbursed income tax, revaluation of assets, depreciation, asset impairment.*

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА ПОКАЗАТЕЛЯ EBITDA В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Амир Худайкулов
Термезский государственный университет
и.о. доцента кафедры "Финансы," PhD.,
Самостоятельный соискатель ТГЭУ

Термез, Узбекистан,
Электронная почта: amir7x@mail.ru; xudoyqulova@tersu.uz
ORCID: 0000-0001-8915-5962

Аннотация. *В данной статье рассматриваются специфические особенности учета показателя EBITDA (Прибыль до вычета процентов, налогов и амортизации), одного из дополнительных ключевых показателей эффективности в сравнении с нашим национальным законодательством и национальными стандартами, который предприятия, публикующие свои отчеты в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности (МСФО), обязаны официально публиковать.*

Ключевые слова. *Прибыль до вычета процентов, налогов, износа и амортизации (EBITDA), международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), национальные стандарты финансовой отчетности (НСФО), дополнительные ключевые показатели эффективности, состав доходов и расходов, предприятия с государственным долевым участием, возмещённый налог на прибыль, переоценка активов, амортизация, обесценение активов.*

Kirish.

Bugungi kunda O‘zbekistonning ko‘pchilik korxona, tashkilot va muassasalarida samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari va samaradorlikning qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlari sarhisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga va xo‘jalik yurituvchi sub’yekt hisob siyosatiga muvofiq ishlab chiqish hamda uni amalda tadbiq etish masalalari dolzarb masalalardan biri bo‘lib turibdi.

2026-2030 yillarga mo‘ljallangan «O‘zbekiston-2030» strategiyasining 1-ilovasidagi “Barqaror iqtisodiy o‘sish orqali aholi farovonligini ta’minlash” nomli 2-bo‘limi, 250-bandiga muvofiq “Milliy standartlarni xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirish darajasini 2030-yilga qadar 80 foizga yetkazish” maqsadlari belgilangan . Ushbu maqsadlarga erishishda mazkur maqola ma’lum bir darajada dasturilamal bo‘la olishi mumkin, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar sharhi.

2020-yil 9-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Davlat ishtirokidagi korxonalar ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligini baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 775-son Qarori qabul qilindi[53]. Mazkur qarorning 29-bandi “m” bandiga muvofiq, samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari, samaradorlikning yig‘indi ko‘rsatkichi va ularning yil yakunlari bo‘yicha bajarilishi auditorlik tashkiloti tomonidan, yil yakunlari bo‘yicha audit o‘tkazish to‘g‘risidagi shartnomaning alohida qo‘shimcha predmeti doirasida yoki alohida auditorlik tashkiloti tomonidan turdosh xizmatlari ko‘rsatish yo‘li bilan tekshirilishi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 28 iyuldagi 207-son qaroriga qo‘shimcha va o‘zgartirish sifatida to‘ldirilishi keltirib o‘tildi.

Shuningdek, 207-son ushbu qarorning 2a-“Samaradorlikning asosiy ko‘rsatkichlari ro‘yxati” (rus tilida) ilovasi yangi tahrirda bayon etilishi belgilangan. Bundan tashqari 207-son qarorning 3a-“Samaradorliknnig muhim ko‘rsatkichlarini hisoblash tartibi” nomli (rus tilida) ilovasi, shu bilan birga “Samaradorlikning qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlarini hisoblash tartibi” nomli (rus tilida) ilovasi ham yangi tahrirda bayon qilinishi belgilangan[54].

Bunda samaradorlikning qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlari ro‘xatidagi “Foizlar, soliqlar to‘lagunga qadar olingan foyda (EBIT — Earnings Before Interest, Taxes)”, “Foizlar, soliqlar va

[53] “Davlat ishtirokidagi korxonalar ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligini baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 09.12.2020 yildagi 775-son

[54] “Положение о критериях оценки эффективности деятельности акционерных обществ и других хозяйствующих субъектов с долей государства”. Приложение к постановлению Кабинета Министров от 28 июля 2015 года № 207

amortizatsiya summalarini ayirganga qadar olingan foyda (EBITDA — Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation&Amortization)”, “Xarajatlar va daromadlar nisbati (CIR — Cost Income Ratio)”, “Jalb qilingan kapital rentabelligi (ROCE — Return on Capital Employed)”, “Aksiyadorlik kapitali rentabelligi (ROE — Return On Equity)” hamda “Energosamaradorlik (mahsulot tannarxi tarkibida energiya xarajatlari ulushi)” kabi 6 ta ko‘rsatkich tashkilotlar moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha o‘z hisobotlarini e’lon qilishga o‘tgandan so‘ng to‘ldirilishi alohida belgilab berilgan.

Moliyaviy hisobot xalqaro standartlari Kengashi (IASB) 2027-yil 1-yanvardan kuchga kiradigan yangi 18-son “Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish va oshkor qilish” nomli MHXS (IFRS) ni ishlab chiqdi[55].

Mazkur standartni 1-son “Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish” nomli buxgalteriya hisobining xalqaro standarti o‘rniga buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini moliyaviy hisobot xalqaro standartlariga bosqichma-bosqich o‘tkazib borish maqsadlarining natijalaridan biri sifatida e’tirof etishimiz mumkin.

EBITDA indikatorini hisoblash amaliyoti bo‘yicha uning birlamchi hisob ma’lumotlarini moliyaviy hisobotlarda aks ettirish va ularning mazmuni to‘g‘risidagi axborotlarni yuqorida keltirilgan 1-son “Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish” nomli buxgalteriya hisobi xalqaro standarti o‘rnini 2027-yil 1-yanvardan bosuvchi 18-son Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish va oshkor qilish” nomli moliyaviy hisobot xalqaro standartidan olishimiz mumkin bo‘ladi.

Metodologiya.

Mazkur maqolada induksiya va deduksiya metodlari, deskriptiv tahlil, qiyosiy tahlil, amaliy hisob kitob, qayta baholash, daromad va xarajatlarni tan olish va moliyaviy hisobot tahlili metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

Biz mazkur maqolada xodimlar emas, balki xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar samaradorligining qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lgan “Foizlar, soliqlar va amortizatsiya summalarini chegirgunga qadar olingan foyda (EBITDA — Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation & Amortization)” indikatorini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq hisobga olishning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritamiz.

O‘zbekistonda buxgalteriya hisobining milliy standartlarini qo‘llash amaliyotidan bilamizki bizda foyda solig‘ini to‘lagunga qadar olingan foyda ko‘rsatkichini hisoblab chiqarish algoritmi “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi Nizom”[56] da batafsil keltirib o‘tilgan. Ammo biz bu yerda u algoritmdan boshqacha, o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan algoritmdan foydalanamiz. Bizga bu yerda Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation&Amortization - EBITDA, ya’ni “Foizlar, soliqlar va amortizatsiya summalarini ayirganga qadar olingan foyda” ko‘rsatkichini aniqlashimiz uchun dastavval yalpi foyda (zarar), asosiy xo‘jalik faoliyatidan olingan foyda (zarar), umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda (zarar) hamda favqulotda foyda va zararlarni alohida hisoblab chiqishimiz talab etilmaydi.

Bizda bu yerda birlamchi hisob ma’lumotlari sifatida korxonaning to‘langan foizli xarajatlari hamda olingan foizli daromadlari summasi, korxonaning favqulotda foyda va zararlari summasi, foyda solig‘i bo‘yicha xarajatlari summasi, qaytarib qoplab berilgan foyda solig‘i summasi, sof foyda hamda aktivlarni qayta baholash natijasi summalari kerak bo‘ladi.

Bizning maqsadimiz olingan sof foydaga foizli xarajatlarni qo‘shib, foizli daromadlarni ayirish, shuningdek, chiqqan summaga favqulotda zararni qo‘shib, favqulotda foydani ayirish,

[55] IFRS 18 Presentation and Disclosure in Financial Statements. https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-18-presentation-and-disclosure-in-financial-statements/ ; https://finotchet.ru/articles/1999/

[56] Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida Nizom. Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan.

undan so‘ng esa chiqqan summaga foyda solig‘i bo‘yicha xarajatlarni qo‘shish, qaytarib qoplab berilgan foyda solig‘i summasini ayirish va aktivlarni qayta baholash natijasi summasini ayirish bo‘lib hisoblanadi.

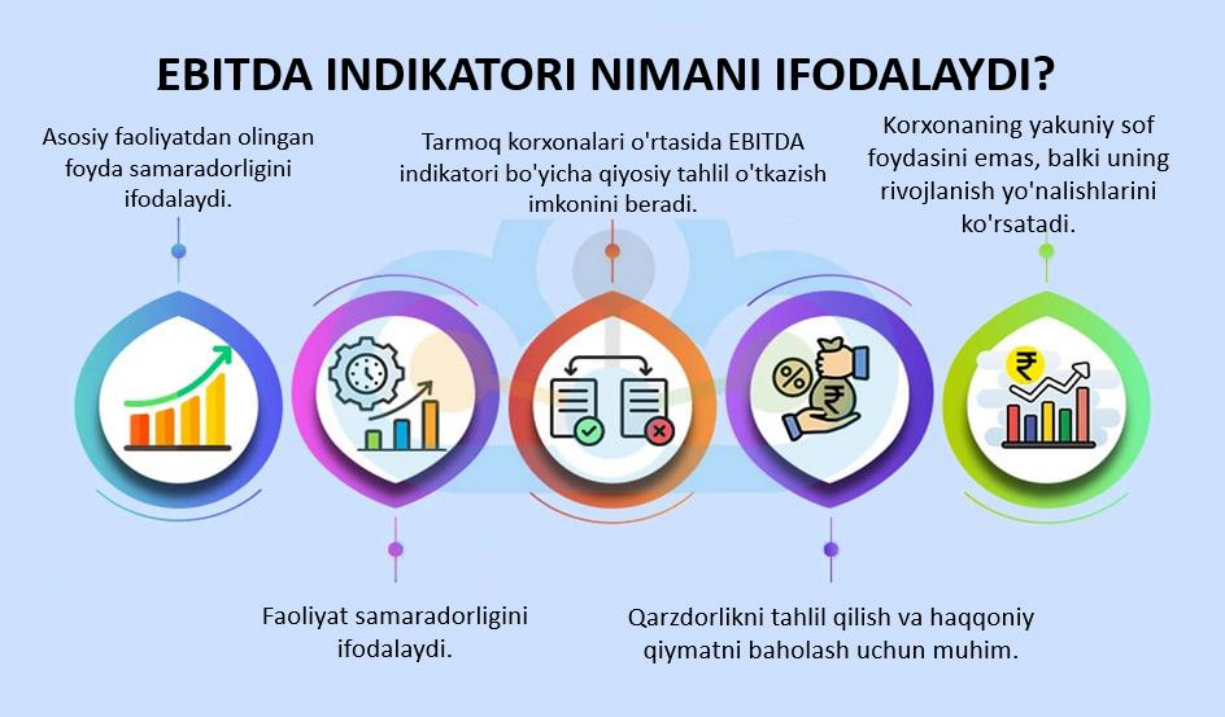

1-rasm. EBITDA indikatorining tavsifi[57]

“EBITDA indikatori tavsifi” nomli 1-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, u korxona asosiy faoliyatidan olingan foyda samaradorligini ifodalaydi. Mazkur jihat va o‘ziga xoslik buxgalteriya hisobi milliy standartlari va Vazirlar mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-son Nizomi talablarida uchramaydi.

Ammo milliy va xalqaro hisob tizimlari bo‘yicha bir xil ravishda samaradorlikning muhim va qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlari (KPI) sarhisobida foydalaniladi.

Milliy hamda xalqaro hisob tamoyillariga muvofiq tarmoq korxonalari o‘rtasida EBITDA indikatori bo‘yicha qiyosiy tahlil o‘tkazish imkonini beradi. Bundan tashqari, milliy standartlar bo‘yicha qarzdorliklarni tahlil qilishda EBITDA indikatori to‘liq ma’lumotlarni taqdim eta olmaydi. Ammo milliy korxonalar xalqaro standartlarga o‘tgan bo‘lsa, EBITDA indikatori bo‘yicha qarzdorliklar tahlilini o‘tkazishda juda qo‘l keladi.

Haqqoniy qiymatni baholash tamoyillari esa bugungi kunda milliy va xalqaro standartlarda to‘liq amal qilmoqda. EBITDA indikatori korxona sof foydasi ko‘rsatkichini ifodalay olmasada, korxona moliya-xo‘jalik faoliyati bo‘yicha uning EBITDA indikatori bo‘yicha rivojlanish yo‘nalishlarini ko‘rsata oladi (1-jadval).

1-jadval

EBITDA indikatorini milliy va xalqaro standartlar bo‘yicha hisobga olish xususiyatlari[58]

T/r	MHXS bo‘yicha	BHMS bo‘yicha	Jihatlar		Tadqiqotchi yondashuvi
			Farqli	O‘xshash	
1.	Korxona asosiy faoliyatidan olingan foyda samaradorligini ifodalaydi.	Mazkur jihat va o‘ziga xoslik buxgalteriya hisobi milliy standartlari va Vazirlar mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-	Mavjud	Mavjud	Milliy va xalqaro hisob tizimlari bo‘yicha bir xil ravishda samaradorlikning muhim va qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlari

[57] Tadqiqotchi tomonidan izlanishlarga muvofiq ishlab chiqildi.
[58] Tadqiqotchi tomonidan izlanishlar natijasida ishlab chiqildi.

		son Nizomi talablarida uchramaydi.			(KPI) sarhisobida foydalaniladi.
2.	Miilliy hisob tamoyillariga muvofiq tarmoq korxonalari o‘rtasida EBITDA indikatori bo‘yicha qiyosiy tahlil o‘tkazish imkonini beradi.	Xalqaro hisob tamoyillariga muvofiq tarmoq korxonalari o‘rtasida EBITDA indikatori bo‘yicha qiyosiy tahlil o‘tkazish imkonini beradi.	Mavjud emas	O‘xshash	Bu bizga milliy va xalqaro standartlar uyg‘unlashuvi darajasini 2030-yilgacha 80 foizga yetkazishimizda amaliy yordam beradi.
3.	Xalqaro standartlar bo‘yicha qarzdorliklarni tahlil qilishda EBITDA indikatori to‘liq ma’lumotlarni taqdim eta oladi.	Milliy standartlar bo‘yicha qarzdorliklarni tahlil qilishda EBITDA indikatori to‘liq ma’lumotlarni taqdim eta olmaydi.	Mavjud	O‘xshash emas	Bizningcha milliy korxonalar xalqaro standartlarga o‘tgan bo‘lsa, EBITDA indikatori bo‘yicha qarzdorliklar tahlilini o‘tkazishda juda qo‘l keladi.
4.	EBITDA indikatorining haqqoniy qiymatni baholash tamoyillari bugungi kunda xalqaro standartlarda to‘liq amal qilmoqda	EBITDA indikatorining haqqoniy qiymatni baholash tamoyillari bugungi kunda milliy standartlarda to‘liq amal qilmoqda	Mavjud emas	O‘xshash	EBITDA indikatori korxona sof foydasi ko‘rsatkichini ifodalay olmasada, korxona moliya-xo‘jalik faoliyati bo‘yicha uning EBITDA indikatori bo‘yicha rivojlanish yo‘nalishlarini ko‘rsata oladi.
5.	Xalqaro standartlarga muvofiq EBITDA indikatorini hisoblash o‘ziga xos xususiyatlarga ega.	O‘zbekistonda BHMS ni qo‘llash amaliyotidan bilamizki bizda foyda solig‘ini to‘lagunga qadar olingan foyda ko‘rsatkichini hisoblab chiqarish algoritmi “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi Nizom” da batafsil keltirib o‘tilgan.	Mavjud	O‘xshash emas	Bu bizning moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha hisob ishlarini shaffof yo‘lga qo‘yishimizda bir qator vazifalarni yana ham bir karra tahliliy o‘rganishimizni talab etadi.

Endi yuqorida keltirilgan izoh va tushuntirishlar asosida bitta namunaviy masalani keltirib o‘tamiz.

Deylik, hisobot yilida korxonaning to‘langan foizli xarajatlari — 210 mln. so‘mni, olingan foizlari — 35 mln. so‘mni, favqulodda foydasi — 45 mln. so‘mni, favqulodda zararlari — 120 mln. so‘mni, foyda solig‘i bo‘yicha xarajatlari — 320 mln. so‘mni, qaytarib qoplab berilgan foyda solig‘i summasi — 20 mln. so‘mni, sof foydasi esa — 980 mln. so‘mni, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi 450 mln. so‘mni, aktivlarni qayta baholash natijasida ortgan summa 50,0 mln. so‘mni tashkil etgan.

Bunda bizga topshiriq sifatida foizlar va soliqlar to‘lagunga qadar olingan foyda (EBITDA) ko‘rsatkichini topish berilgan bo‘lsin.

Biz buning uchun yuqorida keltirilgan izoh va tushuntirishlar asosida quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshiramiz:

EBITDA = 980,0+320,0 -20,0 – 45,0 + 120,0 + 210,0 – 35,0 + 450 – 50,0= 1930,0 mln. so‘m.

Shuni ham aytib o‘tishimiz lozimki, EBITDA, ya’ni “Foizlar, soliqlar to‘lagunga qadar olingan foyda va amortizatsiya xarajatlari chegirilgan keyingi foyda” ko‘rsatkichi sarhisobi EBIT, ya’ni “Foizlar, soliqlar to‘lagunga qadar olingan foyda” ko‘rsatkichini aniqlash sarhisobi algoritmiga ancha yaqin bo‘lib hisoblanadi. Bunda faqatgina amortizatsiya (va/yoki eskirish)

xarajatlari summasini qo‘shishimiz va aktivlarni qayta baholash natijasida ortgan summani ayirib, aktivlarni qayta baholash natijasida kamaygan summani jami summaga qo‘shishimiz lozim bo‘ladi.

Bizning masalamizda bugungi kunda dunyoda inflyasiya surati yil sayin oshib borayotganligini hisobga olib aktivlarni qayta baholash bo‘yicha ortgan summa hosil bo‘lganligini qayd etdik.

Yuquridagi tadqiqotlar asosida quyidagi **xulosa va takliflar**ni ishlab chiqdik:

Xulosalar:

1. 2024-yil 1-yanvardan boshlab yangi S1-son "Umumiy barqarorlikka oid moliyaviy ma’lumotlarni oshkor qilish talablari" nomli MHXS (IFRS) kuchga kirdi[59]. Mazkur standart o‘z oldiga faqatgina barqarorlik bilan bog‘liq xatarlar va investorlarning axborot ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlari haqidagi axborotlarni oshkor qilish maqsadini ko‘zlagan.

2. EBITDA indikatorini aniqlashning o‘ziga xos xarakterli jihati shundaki, mazkur ko‘rsatkich o‘zining kreditorlar oldidagi qarz yukini o‘zini sof pul oqimi bilan qoplay olish qobiliyatini ko‘rsatib beradi.

Ammo shuni ham aytib o‘tishimiz lozimki, buxgalteriya hisobi milliy standartlariga muvofiq kreditorlar oldidagi qarz yuki bu tartibga muvofiq hisoblab chiqilmaydi. Bunda BHMS ga muvofiq qarz yuki sifatida korxona, tashkilotning joriy hisobot davrida to‘lashi kerak bo‘lgan barcha kreditorlik qarzdorligi summasi asos qilib olinadi.

3. Mazkur EBITDA ko‘rsatkichi qiymatlarini tavsiya etiladigan yoki minimal me’yorini belgilash bo‘yicha me’yoriy qiymatlari bugungi kungacha hali ishlab chiqilmagan. Bu esa bizga mazkur mavzuni o‘rganishning naqadar ahamiyatliligini va amaliyotda hali o‘z yechimini kutayotgan dolzarb vazifalarni amalga oshirish mas’uliyatini yuklaydi.

Umuman olganda EBITDA indikatori qiymati qancha yuqori bo‘lsa, bu korxonaning shuncha yaxshi ishlayotganligini ko‘rsatib beradi. Bunda mazkur indikatorni dinamik ravishda o‘zgarishini va shu tarmoqning boshqa korxona va tashkilotlari EBITDA indikatori bilan solishtirishni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

4. Shuni ham aytib o‘tish lozimki, yuqorida EBITDA indikatorini aniqlashda amortizatsiya (va/yoki eskirish) summasi sof foydaga qo‘shiladi, - degan izohlarni keltirib o‘tdik. BHMS tartib-qoidalariga yuzlanadigan bo‘lsak, amortizatsiya (va/yoki eskirish) summasi kimgadir to‘lab berilmaydi, balki u korxonaning mahsulot (tovar, ish va xizmat) lar tannarxini yoki davr xarajatlari summasini oshishiga va pirovardida esa xarajatlarni oshishi hisobiga korxona sof foydasi summasining kamayishiga olib keladi.

Bu esa bizning moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha hisob ishlarini shaffof yo‘lga qo‘yishimizda bir qator vazifalarni yana ham bir karra tahliliy o‘rganishimizni talab etadi (1-jadval).

Takliflar:

1. Bizningcha EBITDA indikatorini, shuningdek, samaradorlikning muhim hamda boshqa qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlarini aniqlash amaliyotini S1-son "Umumiy barqarorlikka oid moliyaviy ma’lumotlarni oshkor qilish talablari" nomli moliyaviy hisobot xalqaro standartida keltirish maqsadga muvofiq. Chunki mazkur samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari (KPI) korxonalar moliyaviy xo‘jalik faoliyati qay darajada barqarorligini va kelejakdagi istoqbol

[59] МСФО (IFRS) S1 «Общие требования к раскрытию информации об устойчивом развитии». с 1 января 2024 г.
https://finotchet.ru/library/280/282/424/ ;
https://www.ifrs.org/search-results/?redirectUrl=%2Fcontent%2Fdam%2Fifrs%2Fpublications%2Fpdf-standards%2Fenglish%2F2026%2Fissued%2Fpart-b%2Fifrs-18-presentation-and-disclosure-in-financial-statements.pdf&query=IFRS+S1

yo‘nalishlarini belgilab bera olish va qolaversa ularning faoliyat samaradorligini ko‘rsatib bera olish xususiyatlarga ega bo‘lib hisoblanadi.

2. Mazkur EBITDA, ya’ni “Foizlar, soliqlar to‘lagunga qadar olingan foydani va amortizatsiya xarajatlari chegirilgan keyingi foyda” ko‘rsatkichi agarda korxonaning olgan sof foyda ko‘rsatkichi aslida zararga teng bo‘lsa, ya’ni oddiyroq talqinda aytadigan bo‘lsak, korxonaning jami daromadlaridan jami xarajatlari ko‘p bo‘lsa, “EBITDA” ko‘rsatkichi foydani emas, balki zararni aks ettiradigan ko‘rsatkich sifatida e’tirof etilishi kerak bo‘ladi.

Shuning uchun ham “EBITDA”, яъни “Foizlar, soliqlar to‘lagunga qadar olingan foydani va amortizatsiya xarajatlari chegirilgan keyingi foyda” ko‘rsatkichi nomini “Foizlar, soliqlar to‘lagunga qadar olingan foydani va amortizatsiya xarajatlari chegirilgan keyingi foyda (zarar)” ko‘rsatkichi, - deb qayta nomlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

3. Shuningdek, “aktivlarni qayta baholash natijasi summasini ayirish” jumlasini “aktivlarni qayta baholash natijasida ortgan summani ayiramiz va aktivlarni qayta baholash natijasida kamaygan summani qo‘shamiz” jumlalari bilan almashtirish lozim bo‘ladi.

Buning mazmuni shundaki, odatda korxonada aktivlarni qayta baholash natijasida ortgan summa daromad yoki foyda sifatida qaralsa, aktivlarni qayta baholash natijasida kamaygan summa xarajat yoki zarar sifatida e’tirof etiladi.

Shuningdek, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga muvofiq aktivlarning qadrsizlanishini oldini olish maqsadida rezervlar tashkil etiladi va mazkur rezervlar orqali qadrsizlangan summalar yopiladi, - deb keltiriladi. Mazkur o‘zgartirishlarni kiritish samaradorlikning qo‘shimcha muhim ko‘rsatkichlari hisobini to‘laqonli ravishda MHXS ga muvofiq yuritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mamlakat taraqqiyotining 2030 yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 16.02.2026 yildagi PF-21-son;

2. Moliyaviy hisob tizimini xalqaro talab va standartlarga muvofiq takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 15.09.2025 yildagi PQ-282-son;

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori “Ustav fondida davlat ulushi bo‘lgan korxonalarning samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” Toshkent sh., 2006 yil 16 oktyabr, 215-son. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 10.11.2025 y., 09/25/709/1027-son;

4. “Положение о критериях оценки эффективности деятельности акционерных обществ и других хозяйствующих субъектов с долей государства”. Приложение к постановлению Кабинета Министров от 28 июля 2015 года № 207;

5. “Davlat ishtirokidagi korxonalarni moliyaviy sog‘lomlashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 14.12.2018 yildagi 1013-son;

6. “Davlat ishtirokidagi korxonalar ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligini baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 09.12.2020 yildagi 775-son;

7. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida Nizom. Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-son qarori bilan tasdiqlangan.

8. IFRS 18 Presentation and Disclosure in Financial Statements. https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-18-presentation-and-disclosure-in-financial-statements/ ; https://finotchet.ru/articles/1999/ ;

9. МСФО (IFRS) S1 «Общие требования к раскрытию информации об устойчивом развитии». с 1 января 2024 г.

https://finotchet.ru/library/280/282/424/ ; https://www.ifrs.org/search-results/?redirectUrl=%2Fcontent%2Fdam%2Fifrs%2Fpublications%2Fpdf-standards%2Fenglish%2F2026%2Fissued%2Fpart-b%2Fifrs-18-presentation-and-disclosure-in-financial-statements.pdf&query=IFRS+S1

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ИҚТИСОДИЙ ФИКРЛАШ ТАРЗИ ВА УНИНГ ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШ НАЗАРИЯСИДА ТУТГАН ЎРНИ

Тожибоева Дилором

иқтисодиёт фанлари доктори
иқтисодиёт назарияси кафедраси профессори
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
E-mail: dtojiboeva@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5257-4706

Аннотация. *Мақолада барча қарорлар афзал кўриш, индивид учун самарали танловни амалга ошириш асосида қабул қилиниши, улар орасида иқтисодий қарорлар қабул қилиш муҳим роль ўйнаши, қабул қилинган қарорларнинг натижасини кўз ўнгига келтира олиш учун унинг мазмун моҳиятини англаш зарурлиги, яъни иқтисодий фикрлаш тарзи (ИФТ) ни шакллантириш билан боғлиқ масалалар ҳамда бу ҳақда классик, неоклассик ва бихевиориал назарияларнинг умумий жиҳатлари ва фарқлари кўриб чиқилади.*

Калит сўзлар: *иқтисодий фикрлаш тарзи, иқтисодий фанлар, мазмун моҳиятини англаш, танлов, танловинг муқобил қиймати, қарор қабул қилиш, мотивация, бихевиоризм.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ОБРАЗ МЫШЛЕНИЯ И ЕГО МЕСТО В ТЕОРИЯХ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ

Таджибаева Дилором

доктор экономических наук
профессор кафедры экономическая теория
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: dtojiboeva@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5257-4706

Аннотация. *«В статье рассматриваются теоретические основы принятия решений на основе индивидуальных предпочтений, где ключевая роль отводится экономическому выбору. Анализируются процессы формирования экономического образа мышления (ЭОМ) и осознания сути решений для прогнозирования их результатов. Кроме того, проводится сравнительный анализ классического, неоклассического и бихевиорального подходов к принятию экономических решений».*

Ключевые слова: *экономический образ мышления, экономические науки, осмысление сущности и содержания, выбор, альтернативная стоимость выбора, принятие решений, мотивация, бихевиоризм.*

THE ECONOMIC WAY OF THINKING AND ITS PLACE IN DECISION-MAKING THEORIES

Tajibaeva Dilorom

doctor of economic sciences
Professor of the Department
of Economic Theory
Tashkent State University of Economics
E-mail: dtojiboeva@mail.ru

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ORCID: 0000-0002-5257-4706

Abstract. *The article examines the theoretical foundations of preference-based decision-making, with a primary focus on economic choice. It analyzes the development of economic thinking and the importance of understanding the core of economic decisions for predicting their outcomes. Furthermore, the paper provides a comparative analysis of classical, neoclassical, and behavioral approaches to economic decision-making.*

Keywords: *economic thinking, economics, choice, opportunity cost, decision-making, motivation, behaviorism, preference-based decisions.*

Кириш

Маълумки, аҳолининг фаровонлигини оширишнинг асосий йўли ЯИМнинг барқарор ўсишини таъминлашдир. Ресурслар чекланган шароитда барча диққат аллокатив самарадорликни оширишга қаратилади. Қўйилган мақсадни амалга ошириш учун эса маълумот йиғиш, ҳисоб-китоб, таҳлил қилиш орқали олинган ахборотларни қарорга айлантириш зарур.

Ҳозирги иқтисодий ва ижтимоий-маданий тараққиётнинг кўлами ва хилма-хиллиги кенгайиб бораётган, молиявий-иқтисодий, ижтимоий, техник ва ташкилий алоқалар мураккаблашиб бораётган, ўзгаришлар тезлашуви юз бераётган шароитда қарор қабул қилишнинг бир томондан аҳамияти ортиб бормоқда; иккинчи томондан оқилона қарор қабул қилиш тобора қийинлашиб бормоқда.

Иқтисодий нуқтаи назардан қарор – бу ресурслар чекланганини ҳисобга олган ҳолда нафлилик, фойдани максималлаштириш ва харажатларни минималлаштиришга қаратилган танловдир. Шахс учун эҳтиёж хоҳиш, истак, қизиқиш, интилиш тарзида рўёбга чиқади. Эҳтиёжни ҳис қилиш – хоҳлаш, интилиш уни қондиришга уринишдир. Маълумки, **бизнинг ҳар бир ҳаракатимиз – бу қарор қабул қилишнинг оқибатидир.** Қарорни эса танлов, турли вариантларни муқобил қийматини таққослаш асосида қабул қиламиз.

Танловнинг муқобил қиймати нимани ифодалайди? деган савол туғилади. Танловнинг муқобил қиймати деб, танлов натижасида воз кечилган имкониятлар ичидан танловчи учун энг катта наф келтирувчи ёки қадрланувчи имкониятга айтилади. Танлаш – бу афзал кўришдир. Бунинг учун эса бир турдаги товар ва хизматларни таққослаш ва таҳлил қилиш зарур. Таққосдаш ва таҳлилни эса иқтисодий ва бошқа кўрсаткичлар орқали амалга оширамиз ва бундай билим ва малакага иқтисодий фанларни ўрганиш орқали эришамиз.

Иқтисодий фанлар олинган маълумотлар асосида қарор қабул қилишга ўргатиб, иқтисодий тафаккур тарзини чуқур тушунишни талаб қилиб, уни объектив равишда асосий аҳамиятга эга бўлган биринчи даражали вазифага айлантиради.

Иқтисодиёт – бу инсон, унинг танлаш ва қарор қабул қилиш жараёнлари билан боғлиқ бўлган мотивацияси, хатти-ҳаракатлари, уринишлари ҳақидаги фан. Иқтисодиёт инсоннинг ҳам индивидуал, ҳам бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларидаги мотивацияси, хатти-ҳаракатларини, шунингдек, ушбу ўзаро муносабатларни тартибга солувчи институтларни тавсифлаш билан шуғулланади. Иқтисодчиларнинг асосий вазифаси танловни амалга ошираётган инсоннинг мотивацияси, хатти-ҳаракатлари сабабини тушунти-риш, қандай танлов қилишини илмий тахмин қилиш ва унга таъсир кўрсатишни ўрганишдир.

Адабиётлар шарҳи

Сиэтл университети профессори, ўзининг иқтисодий фикрлаш тарзи - таҳлил кириш курси (The Economic Way of Thinking) билан дунёга танилган Пол Хейненинг китоби ҳозирга қадар иқтисодиётнинг машҳур курсларидан ҳисобланади. У энг оммабоп курслардан бўлиб, нафақат талабалар, балки кенг китобхонлар аудиториясига мўлжалланган. Муаллиф китобни ёзишдан миллионлаб одамлар, ҳаттоки бегоналар ўртасида қандай қилиб мослашувчанликка, уйғунликка, бирдамликка эришилиши, шу

билан бирга нима сабабдан доимо унга эришиб бўлмаслигини, агар жамиятни бошқараётганлар бундай билимга эга бўлмасалар хаос ва мушкул ҳолатлар юз беришининг хавфи катта эканлигини англаб етишга ёрдам берадиган тушунтириш аппаратини йўлга қўйишни мақсад қилиб қўйганини таъкидлайди ва бунга эришади [1].

Г. Беккернинг фундаментал ишлари уни замонамизнинг классик тадқиқот-чисига айлантирди. Улар анъанавий иқтисодий қарашлардан тубдан фарқ қилиб, барча саъй-ҳаракатлар, танловни нобозор муносабатларга ҳам тааллуқли эканлигини исботлаб берди. Жумладан, таълим, оила, фарзанд кўриш, хайрия, сиёсий фаолият, модага эргашиш, ҳаттоки жиноят содир этганда ҳам одамлар рационал танловни амалга оширишларини кўрсатди. Унинг фикрича инсоннинг ҳар қандай саъй-ҳаракатини, танловини иқтисодий нуқтаи назардан ёндашган ҳолда назарий жиҳатдан тушунтириш мумкин. Уни англаш учун иқтисодий ёндашув энг самарали асос яратади [2].

Иқтисодий тафаккурни шакллантиришга бағишланган мақолалар турлича. Уларни тадқиқ этишда ўрганилган манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: тафаккур шаклланишини, шу жумладан иқтисодий фикрлаш тарзини (ИФТ) ни таҳлил қилишга бағишланган мақолалар; ИФТ асосида танлов ва қарор қабул қилишни амалга ошириш билан боғлиқ омиллар устунлик қиладиган мақолалар.

Л. А. Богунов ўз мақоласида мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардош-лиги билан унинг фуқароларининг иқтисодий тафаккури самарадорлиги ўртасидаги боғланишини тадқиқ этади [3]. А .А. Деленян асари таниқли олим Роберт Хайлбронернинг рус тилига таржима қилинган ("Файласуфлар бу дунёдан" «Философы от мира сего»[60] The Worldly Philosophers) китобига шарҳ сифатида қурилган. Китобда бозор иқтисодиётининг ривожланиш босқичлари кўрсатилиб, шу масала бўйича тадқиқотчиларнинг ишлари таҳлил қилинган. Муаллиф таъкидлаганидек, мазкур масалада иқтисодиёт фанига бўлган қизиқиш ва таҳлил жараёнининг жумбоқлари асосий ҳисобланади [4]. Н. П. Канинанинг фикрича, бўлажак мутахассисларда янгича иқтисодий тафаккурни шакллантириш зарур. Уни қўлламасдан замонавий иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш ва ўзгарувчан шароитларга тез мослашиш мумкин емас [5]. Ж. А. Уварованинг таъкидлашича, шахснинг ижтимоийлашувига иқтисодий тафаккурнинг таъсири катта [6].

Биз Г. Е. Третьяк, Н. В. Гуремина, М. В. Цыпленкова, А. А. Султанова, А. Н. Лаптенокларнинг иқтисодий тафаккур одамларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари билан бевосита боғлиқ, деган фикрларига қўшиламиз. Англаб етилган эҳтиёжлар ва манфаатлар мақсадга йўналтирилган иқтисодий фаолиятнинг асосий сабабчилари ва рағбатлантирувчилари бўлиб, иқтисодий муносабатларнинг бутун мажмуасига сингиб кетади. Улар иқтисодий тафаккурнинг, унинг таркибий элементларининг амал қилишини тақозо этади. Иқтисодий тафаккур, билиш, инсонни ўраб турган оламни, ўз борлиғини маънавий ўзлаштириш, воқеа ва ҳаракатларни прогноз қилиш, янги ғояларни яратиш, уни амалга ошириш йўлларини излаш шаклларидан бири сифатида намоён бўлади, уни амалга ошириш йўлларини излашга йўналтиради [7].

Институционал иқтисодиётнинг асосчиси сифатида тан олинган Т. Веблен танлов ҳам харажатларни талаб қилиши ва айрим пайтда улар жуда катта миқдорда бўлиши мумкинлигини асослаб берди. 100 йил аввал у учта шундай қоидани очиб берган ва улар кейинчалик статистик ва эконометрик тадқиқотларда ҳам тасдиқланган ва **“Веблен эффекти (самараси)”** деб ном олган. Булар: “Намойишкорона” истеъмол (Бунда неъматларнинг энг қиммати танланади)”; “Кўпчиликка қўшилиш (Кўпчилик оляпти, демак яхши)”; “Бефарқлик феномени (билимингиз, фаросатингиз доирасида ҳеч ким сотиб олмаган нарсани сотиб оласиз)” бўлиб, улар танлов харажатларини камайтиришга, самарасини оширишга қаратилган [8].

[60] Бу машҳур метафора бўлиб, ғоялари жамиятнинг моддий, амалий тузилишини, яъни иқтисодиётни ўрганиш ва тушунтиришга қаратилган мутафаккирларни англатади.

Бизнинг фикримизча, А.В. Шмаковнинг қатор мақолалари ИФТни шакллантиришда муҳим ўрин тутади. Улар имкониятлар, танлаш қонуният-ларини ўрганишга бағишланган бўлиб, бу бизга одамларнинг ҳаракатлари ва ўзаро таъсирини тушуниш, натижаларини баҳолаш, шунингдек уларнинг танловига таъсир қилиш имконини беради. Иқтисодиёт танлов билан боғлиқ жараёнларни таҳлил қилиш имконини берувчи назария сифатида қаралади. Олим, шунингдек, иқтисодий фикрлаш тарзининг хусусиятларини ўрганишга тўхталар экан, кўзгу нейронларининг ишини ўрганишдан илмий мавҳумлик тамойилига ўтиб, инсоннинг хатти-ҳаракати ва бошқа тегишли масалаларни илмий тахмин қилишга имкон берадиган иқтисодий фикрлаш тарзининг ўзига хослигини кўрсатади. Одамларнинг рағбатлантиришга муносабатига унда компенсациянинг одамларнинг хатти-ҳаракатларига таъсири ва эҳтиёт чораларини кўриш учун самарали рағбатлантиришни яратиш муаммоларига диққат қаратади. [9, 10, 11].

Тадқиқот методологияси

Тадқиқотда назарий ва амалий методлар: индукция ва дедукция, илмий адабиётлар таҳлили, кузатиш методи, статистик таҳлил усулларидан фойдаланилган**.** Шунингдек, талабалар ва магистрантларнинг олинган маълумотларни таҳлил қилиш алгоритмини тушуниш жараёнини кузатиш усулидан фойдаланилди: уни иқтисодий кўрсаткичларда акс эттириш, реал ва гипотетик тенденцияларнинг хусусиятларини аниқлаш, реал ва фаразий тенденцияларнинг хусусиятларини аниқлаш, бажарилган топшириқлар натижалари асосида ўз қарорларини умумлаштиришдан фпйдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Жамиятнинг олдига қўйган мақсадини амалга оширишда иқтисодий фанлар ўзига хос муҳим ўрин тутади. Айниқса, жуда кўп муаммоларнинг иқтисоди-ётга бориб тақалиши уларга алоҳида диққат қаратилиши, уларнинг сабабини аниқлаш, ечимини топиш ҳамда улар орасидан энг мақбули асосида қарор қабул қилишни ўрганишни заруриятга айлантиради.

Ресурсларни ишлатиш, истеъмол қилишда чекланганлик – танлаш ва қарор қабул қилиш заруратини юзага келтиради. Танлов рационал, қарор оптимал бўлиши учун инсон тинмай изланади, янги-янги ихтиролар қилади. Бундан ташқари, иқтисодиётдаги кўплаб муаммолар такрорланиб, бизни уларга алоҳида эътибор қаратишга, уларнинг пайдо бўлиш сабабини аниқлашга, танлашга ва энг мақбуллари асосида қарор қабул қилишни ўрганишга мажбур қилади.

Иқтисодий фанлар ўзининг моҳияти ва тўпланган тажрибасидан, иқтисодий ривожланиш қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда, хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти жараёнини турли жабҳаларда ташкил этишга таъсир етувчи омилларни ўрганувчи, иқтисодий тафаккур ва таҳлил асосида қарорлар қабул қилишни шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қиладиган фанлардир.

Иқтисодиётни ўргатувчи, иқтисодий билим берувчи фанлар хилма хил. Улар бир томондан умумий жиҳатларга эга бўлса, иккинчи томондан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Уларнинг **умумий жиҳатларига** қуйидагиларни киритиш мумкин: Барча иқтисодий фанлар:

* **Иқтисодий қонунлар ва уларнинг амал қилишига таянади;**

*Иқтисодиётнинг бош муаммоси **ресурсларнинг чекланганлиги** шароитида **чексиз эҳтиёжларни қондириш муаммоси** барча иқтисодий фанлар учун умумий;

* одамларнинг иқтисодий фикрлаш тарзига асосланган ҳолда **илмий тахмин-прогноз қилиш ва қарор қабул қилишга ўргатади;**

*Улар **иқтисодий,** айниқса, пул муносабатлари, **маблағлар ҳаракати** (уларнинг фарқларига эътибор берган ҳолда) ва унинг **натижасига** алоҳида диққат қаратади;

* Охир оқибат **самарадорликни оширишга қаратилган;**

* Барча иқтисодий фанлар олинган иқтисодий **ахборотлар, фактлар, рақамлар, статистик маълумотларни иқтисодий кўрсаткичлар тизимига айлантириш** асосида у ёки бу даражада **таққослаш, таҳлил қилиш, танлаш, баҳолаш, хулоса чиқаришга** ўргатади. Улар иқтисодий фикрлаш, тафаккурни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган.

1-расм.

Иқтисодий фанлар қарор қабул қилишга ўргатувчи фанлар*

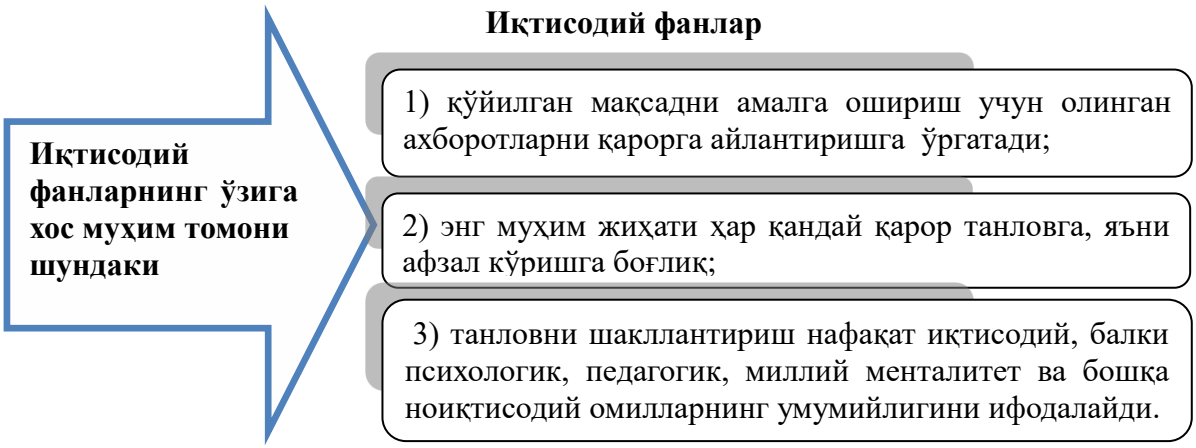

*Муаллиф томонидан тузилган.

Иқтисодий фанлар фақатгина назарий эмас, амалий фанлар ҳамдир. Улар бевосита амалиётга таянади, аниқ маълумотлар, далиллар, рақамлар, ҳисоб-китобларга асосланади. Шунинг учун иқтисодий билимларни ўрганиш, иқтисодий тафаккурни шакллантириш, реал иқтисодий жараёнлар асосида амалга оширилади.

Одамларнинг танловида иқтисодий фикрлаш тарзи асосий роль ўйнайди. Танланган вариант айнан ана шу фикрлаш тарзидан келиб чиқади. Шунинг учун **барча иқтисодий фанлар талабаларга ана шу фикрлаш тарзига асосланган ҳолда илмий тахмин қилиш – прогнозлаш йўлларини** ўргатади.

Иқтисодиёт фанлари ўзининг моҳияти ва тўпланган тажрибасидан, иқтисодий ривожланиш қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда, хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти жараёнини турли жабҳаларда ташкил етишга таъсир етувчи омилларни ўрганувчи, иқтисодий тафаккур ва таҳлил асосида қарорлар қабул қилишни шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қиладиган фанлардир.

Иқтисодиёт назарияси фундаментал фан бўлиб, бошқа иқтисодий фанларга илмий-услубий асос, иқтисодий жараёнларнинг ривожланишини олдиндан айтиш, прогноз қилиш асосий вазифаларидан бири эканлигидан келиб чиқиб, бу жараёнда марказий, етакчи роль ўйнайди.

Танлаш ва қарор қабул қилиш жараёнлари бир-бири билан чамбарчас боғланган, мазмун-моҳиятини тушунмай, инсонларнинг иқтисодий фикрлаш тарзини англаб етмай оқилона қарор қабул қилиб бўлмайди. Иқтисодчи олимлар олиб борган тадқиқотлари асосида буни алоҳида таъкидлашади. Масалан, Л.А.Богунов замонавий ахборот дунёсида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги кўп жиҳатдан фуқароларнинг иқтисодий тафаккур, иқтисодий фикрлаш тарзининг самарадорлиги билан белгиланади, дея таъкидлайди [3]. Биз бу фикрга қўшиламиз.

Бизнинг вазифамиз, а) *талабаларга ҳар бир қабул қилинган қарор инсонларнинг манфаатларига; б) фаолият юритиш мотивацияларига, иқтисодий муносабатларнинг ўзгаришига олиб келиши; в) қабул қилинган қарор натижаси қандай оқибатларга олиб келишини илмий тахмин қилиш, кўз ўнгига келтиришни ўргатишимиз зарур.*

Иқтисодий фикрлаш тарзи – бу шунчаки назарий билим эмас, балки **инсоннинг кундалик ва профессионал ҳаётидаги “ҳар бир қадамига” воқеаларга, иқтисодий призма (манфаат, харажат, натижа) орқали қараш кўникмасидир**. Иқтисодий фикрлаш тарзи – бу танқидий, тизимли, креатив, ижодий ва мантиқий тафаккурнинг бир бутунлигини ифодалайди десак, хато бўлмайди, деб ўйлаймиз.

ИФТнинг маъносини тушунишда тизимли, мантиқий фикрлаш кўникмаларини эгаллаш муҳимдир. ИФТ нафақат тизимли фикрлашни талаб қилади, балки тизимли фикрлашга ҳам ўргатади. Шу нуқтаи назардан, тизимли фикрлаш талабаларга муаммоларга аниқ ва масъулият билан қарашга ёрдам беришини таъкидловчи муаллифлар фикрини қўллаб-қувватлаймиз. Бунда фикрловчи талабаларнинг ўз фаолиятининг эҳтимолий оқибатларини англаб етиши жуда муҳимдир [12,13].

Ушбу тадқиқотларнинг барчаси талабалар ва магистрантлар учун ИФТни мазмун-моҳиятини – семантик тушуниш қанчалик муҳимлигини ва янги нарсаларни қўшиш қийинлигини кўрсатади. Одамларнинг фикрлаш тарзи маъносини тушунмасдан туриб, оқилона қарор қабул қилиш мумкин эмас.

Иқтисодий фикрлаш тарзи – бу кутилаётган иқтисодий ва ижтимоий натижанинг илмий тахминидан келиб чиқиб, одамларнинг билимлари ва иқтисодий **тафаккур** асосида оқилона қарорлар қабул қилиш қобилиятидир. Бунда одамларнинг хулқ-атвори ва танловига йўналтирилганлик, амалий тажриба ва олинган натижа учун жавобгарлик ушбу жараённинг ажралмас қисми бўлиши керак. Бу ерда ҳам мантиқий тафаккур алоҳида аҳамиятга эга.

Инсонларнинг иқтисодий фикрлаш тарзи уларнинг танловида акс этади. Бу борада иқтисодий фанлар ўзига хос ва муҳим ўрин тутади. Бундан ташқари, иқтисодиётдаги кўплаб муаммолар такрорланиб, бизни уларга алоҳида эътибор қаратишга, вужудга келиш сабабини аниқлашга, танлашга ва энг мақбуллари асосида қарор қабул қилишни ўрганишга мажбур қилади.

ИФТ моҳиятини тушунишнинг ҳаётий зарурияти:

Биринчидан, маълумки, ресурсларнинг чекланганлиги кишилик жамиятининг ривожланишида асосий рол ўйнайди. Ресурслар (вақт, маблағ, хомашё) доимо чекланган. Рационал қарор ушбу ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан энг юқори самара олишни таъминлашгв қаратилган.

Тарихан шундай шаклланганки, барча урушлар, турли тортишувлар ресурсларга эгалик қилиш ва уларни тақсимлаш ҳамда қайта тақсимлашга қаратилган. Илм-фан тараққиёти эса бу муаммони **устун даражада зўравонлик йўли билан эмас, балки илмий ва амалий тадқиқотлар натижасида қилинган кашфиётларни қўллаш** ва эришилган ютуқларни татбиқ етиш орқали ҳал қилишга ўтди.

Иккинчидан, танлов ва унинг муқобил харажатлар билан боғлиқ эканлигига эътибор бериш зарурияти. Бўлажак мутахассис ҳар бир танлов ортида бой берилган бошқа бир имконият туришини англаши шарт. Битта лойиҳани танлаш — бошқасидан воз кечиш демакдир.

Учинчидан, ҳозирги вақтда **принципал-агент** муносабатларида манфаатлар тўқнашуви замонавий компаниялар ва ижтимоий соҳанинг энг муҳим муаммоларидан бирига айланди.

Тўртинчидан, талабаларнинг ИФТ моҳиятини тушунишнинг долзарблиги яна шундаки, **шахснинг ўзи учун қабул қилган қарори натижаси фақат унинг ўзига тегишли.** Мутахассис сифатида эса барча даражадаги амалий фаолиятни кўплаб давлат органлари: бошқармалар, муассасалар, идоралар ва мансабдор шахс, депутат сифатида қабул қилинган қарорлар, қонунларнинг натижаси жамоа, ташкилот, ҳудуд, хуллас микро даражадан макро даражагача кўпчиликнинг, қолаверса барча аҳолининг фаолиятига таъсир кўрсатади. Бизнес эса ИФТ билан янада чамбарчас боғлиқ. Шу боис, қарор қабул қилишда унинг натижаларининг қандай бўлишини прогноз қила билиш, иқтисодий қонуниятларни

биринчи ўринга қўйишни талаб этади.

Бешинчидан, бозор иқтисодиёти ноаниқлик йўлдош иқтисодиёт, доимий ўзгарувчан ва кутилмаган ҳодисаларга бой. Фақатгина рационал фикрлайдиган мутахассис кризис, ноаниқлик вазиятида корхона ёки давлат миқёсида тўғри стратегик қарор қабул қила олиши керак.

Инсонларнинг танловига жуда кўп омиллар таъсир қилади. Уларни икки катта гуруҳга ажратиш мумкин: иқтисодий ва ноиқтисодий омиллар. Улар ҳам турли-туман. **Танловнинг муҳим томони шундаки, унинг шаклланиши нафақат иқтисодий, балки психологик, педагогик омиллар, менталитет-нинг бир бутунлигининг ифодасидир.** Биз диққатимизни танлаш ва афзал кўришда муҳим роль ўйновчи психологик омилларга ва уни тадқиқ этишдаги машҳур йўналишлардан бихевиоризмга қаратамиз.

Бихевиоризм – психологик-педагогик концепция бўлиб, инсонга технокра-тик тарбия бериш нуқтаи назаридан ёндашади. У инсон ҳақидаги фандаги эришилган ютуқларга асосланиб, унинг манфаатлари, эҳтиёжлари, қобилияти, саъй-ҳаракати ва танловига таъсир етувчи омилларни тадқиқ етади ва бунда замонавий методлардан фойдаланади.

Классик бихевиоризмга таниқли америкалик философ ва психолог Ж.Уотсон асос солган. У инсоннинг саъй-ҳаракати, танлови, реакцияси стимулга, унинг руҳияти психологиясига таъсир қилишига, унда қандайдир ҳис-туйғулар уйғонишига, қўзғатилишига боғлиқлиги ҳақидаги қоидалар билан фанни асослади. Кейинчалик унинг фикрларини необихевиористлар Б.Ф.Скиннер, К.Халл, Е.Толмен, С.Пресси ва бошқалар давом эттириб, инсон саъй-ҳаракатлари, танловини мустаҳкамлаш ҳақидаги фикрлари билан бойитишди [12].

Педагогик-психологик йўналиш необихевеоризмнинг таълим-тарбияда қўлланиладиган бош ғоясига кўра инсонда маълум саъй-ҳаракат, танлов қуйидагича: «стимул - реакция - саъй-ҳаракатни мустахкамлаш» занжири кўринишини олади. Шундай қилиб, инсоннинг саъй-ҳаракати, танлови бу бошқариладиган жараён. У қўлланилаётган стимулларга, рағбатлантиришга боғлиқ бўлиб, ижобий жиҳатдан уни мустаҳкамлашни талаб қилади. Инсонни у ёки бу тарзда ҳаракат қилишга ундаш учун, яъни танлов, таълим-тарбияда кутилган натижага, самарага эришиш учун таъсирчан стимулларни танлаш ва уни тўғри қўллаш талаб қилинади [12].

Иқтисодий фаолият билан шуғулланар эканмиз, биз бошқа одамларнинг на эҳтиёжларини, на олаётган неъматларининг манбаини биламиз. Ўзимиз ҳам бошқа одамларнинг улар ҳақида ҳеч нима билмаган холда хизматларидан доимо фойдаланган ҳолда яшаймиз. Буларнинг ҳаммаси шу сабабли мумкин бўладики, инсонларнинг муайян белгиланган саъй-ҳаракат, танлови қоидаларига бўйсуниш туфайли гигант даражадаги институтлар ва анъаналар: иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий-ахлоқий тизимига мос ҳолда жўр бўлиб, шу яхлитликнинг бир нуқтасига айланамиз.

XX асрнинг 60-70- йилларида иқтисодиёт, социология билан психология-нинг яқинлашуви туфайли инсонларнинг саъй-ҳаракатлари, хулқ-атвори, танловини тадқиқ этувчи янги қизиқарли фан йўналиши вужудга келди.

Иқтисодий фикрлаш тарзи (ИФТ) га ёндашишга қаратилган назарияларни классик, неоклассик ҳамда замонавий бихевиориал назарияларга ажратиш мумкин. Бу назарияларни иқтисодий тафаккур эволюциясининг уч босқичи сифатида қараш мумкин, бунда ҳар бир кейинги босқич олдингисини инкор қилмайди, балки унинг доирасини кенгайтириб боради.

Замонавий қарор қабул қилишда ҳар учала ёндашув бир вақтнинг ўзида мавжуд, аммо турли даражаларда: глобал давлат сиёсатини тузишдан тортиб, мобил иловаларни созлашгача қўлланилади.

Назарияларнинг умумийлиги шундаки, ҳар учала назария ҳам иқтисодиёт-нинг бир хил фундаментал саволларига жавоб беришга ҳаракат қилади:

1-концептуал жадвал.

Классик, неоклассик ҳамда замонавий бихевиорал назарияларнинг умумий жиҳатлари*

Мезонлар	**Мазмуни**
ИФТ зарурияти	Ресурсларнинг чекланганлиги уларни рационал тақсим-лаш ва танлашни объектив заруриятга айлантиради.
Танлов муаммоси:	Мақсадларга эришиш учун чекланган ресурсларни қандай тақсимлаш керак?
Самарадорликни излаш:	Ҳаракатлар минимал харажатлар билан максимал натижа беришини қандай таъминлаш мумкин?
Мотивация мантиғи:	Барча назариялар инсоннинг хатти-ҳаракатлари фойда олиш истаги, асосий эҳтиёжни қондириш ёки психологик туртки бўлишидан қатъи назар, сабабга (рағбатга) эга эканлигини тан олади.
Манфаатни кўзлаш	Одамлар фақат ўз манфаатлари ҳақида ўйлайдилар, аммо бу жамият ва адолат туйғуларининг намоён бўлишини, суиистеъмол қилишни, пул иллюзиясининг таъсирини, олдинги ривожланиш тарихини ва бошқа психологик омилларни истисно қилмайди.

* Муаллиф томонидан тузилган.

Классик, неоклассик ҳамда замонавий бихевиориал назарияларнинг умумий жиҳатлари билан бирга қатор фарқ қилувчи жиҳатлари мавжуд.

2-концептуал жадвал.

Классик, неоклассик, бихевиорал назарияларнинг асосий концептуал фарқлари

Мезонлар:	**Классик назария**	**Неоклассик назария**	**Бихевиорал (психологик) назария**
Мазмуни	Бойлик меҳнат билан ишлаб чиқариш соҳасида яратилади. Бозор мутлақо ўз-ўзини тар-тибга солади, давлат минимал даражада аралашиши керак (лаиссез-фаире тамойили).	Неоклассик иқтисодий назария классикларнинг ёндашувини туб-дан ўзгартириб, бойлик манбаи деб фақат меҳнатни эмас, балки барча ишлаб чиқариш омиллари синергияси туфайли яратилади.	Иқтисодиёт ва психологияни ўзаро боғлайди. У когнитив хато-лар ва ҳис-туйғулар сабабли одамлар аслида мукаммал мате-матик калькуляторлардек ҳара-кат қилмаслигини исботлайди.
Машҳур намоёндалари	Адам Смит, Давид Рикардо. Карл Маркс	Карл Менгер, Леон Вальрас, Альфред Маршалл.	Г. Саймон, Д. Канеман, А. Тверски, Р. Талер.
Таҳлилнинг бош объекти	Бозор ва ишлаб чиқариш (Халқлар бойлиги)	Нарх ва қиймат, қадрият (Бозор мувозанати)	Танлов психологияси (Инсон-нинг ҳақиқий саъй-ҳаракатлари)
Инсон	Иқтисодий одам (Homo econo-micus) фақат ўзининг эгоистик манфаатлари йўлида ҳаракат қилади. аммо бу "бозорнинг кўринмас қўли" унинг саъй-ҳаракатларини жамият фаро-вонлигига йўналтиради. Ахбо-рот нархлар орқали олинади.	Аввалгидек мутлақо оқилона, ўз фойдасини максималлаштиради, бозор ҳақида тўлиқ маълумотга ва мукаммал ўз-ўзини назорат қилишга эга. Маржинал нафлилик, рискларни мукаммал ҳисобга ола билади.	"чекланган рационаллик"ка эга. Инсоннинг вақт, ақл ва ахборот ресурслари чекланган. Импуль-сив қарорларга моил, шунингдек ахборотни қандай етказилишига қараб қарор қабул қилади ва узоқ муддатли самарадан кўра тезкор фойдани афзал кўради.
Асосий диққат	Меҳнат, ишлаб чиқариш, таклиф ва товарларнинг объектив қийматига қаратилади.	Талабга эътибор берилади, чеклан-ган ресурсларни самарали ишла-тиш учун қандай тақсимлаш мар-жинал (чегаравий) нафлилик наза-рияси, математик моделлаштириш, талаб ва таклиф мувозанати	Истеъмолчиларнинг "чекланган рационаллиги" ҳақиқий саъй-ҳаракати, танлови, психологик тузоқлар, истиқбол назарияси ва "танлов мезонлари"га диққат қаратилади.

Танланган мезонлар асосида жадвал маълумотларига диққат қаратсак, уларни қўллаш босқичлари билан биргаликда бир-бирини тўлдиришини ҳам кўришимиз мумкин. Айнан иқтисодий танлов ва қарор қабул қилиш концепцияси бихевиорал (психологик) назариянинг классик ва неоклассик назария билан бир-бирини тўлдириши билан янада бойитилди.

Сўнгги ўн йилликлар давомида олиб борилган тадқиқотлар қарор қабул тахминларнинг камчилиги борлиги, қарорлар кўпинча "интуитив равишда" қабул

қилиниши, одам танловнинг мумкин бўлган афзалликдари ва харажатларини камдан-кам ҳисоблашлари, лекин кўпинча когнитив евристикадан фойдаланиб, тизимли хатоларга йўл қўйишлари аниқланди.

Унинг асосчиларидан бири Г. Саймон бўлиб, у реал ҳаётда инсонлар ва компаниялар, идеаллаштирилган "иқтисодий одам" (homo economicus) дан фарқли ўлароқ, фойдани максималлаштириш учун барча омилларни ҳисоблаб чиқишга қодир эмаслигини исботлади. Унинг фикрича чекланган рационаллик мақсадга йўналтирилганликни истисно этмайди, аксинча, мақсадлар ва уларга эришиш воситалари чекланган бўлиши мумкинлигини ҳисобга олади [14].

Танлаш ва қарор қабул қилиш бўйича бу мукофотни олишга сазовор бўлган яна бир психолог олим Д. Канеман бўлиб, унинг иқтисодиётга қўшган асосий ҳиссаси — “истиқбол назарияси”ни яратишдир. У таваккалчилик шароитида танлашда одамлар иррационал ҳаракат қилишларини ва кутилган фойдани максималлаштиришга эмас (классик иқтисодиётда шундай ҳисобланган), таваккалчилик шароитида танлашда одамлар иррационал ҳаракат қилишларини ва кутилган фойдани максималлаштиришга эмас (классик иқтисодиётда шундай ҳисобланган), балки эҳтимолий йўқотишлар ва ютуқларни қандай қабул қилишларига қараб иш тутишини исботлади [15].

У ўзининг концепциясида:

1. **Инсонларда борини йўқотиш қўрқуви** (loss aversion) фойда олиш қувончига қараганда юқори (1,5-2 марта) кучлироқ қабул қилиниши;

2. **Эгалик қилиш эффекти** (endowment effect) юқорилиги. Одамлар ўзлари аллақачон эгалик қилаётган нарсани сотиб олишлари мумкин бўлган ўша нарсадан анча қимматроқ баҳолашга мойил бўладилар. Ннсонлар доимо муқаррарликни юқори баҳолайдилар.

3. Канеман **танловни тафаккурнинг икки механизмининг ишлаши:** тез, интуитив ("1-тизим") ва секин, мантиқий ("2-тизим") билан изоҳлайди. "Тизим 2"нинг дангасалиги туфайли одамлар эҳтимолликларни баҳолашда мунтазам хатоларга йўл қўядилар, таваккал қиладилар.

Танлов ва қарор қабул қилишни тадқиқ этиб, иқтисодиёт соҳасида Нобел мукофоти олган учинчи психолог олим – бу Ричард Талердир [16]. Унинг асосий ҳиссаси иқтисодиётда танловнинг нақадар муҳим рол ўйнаши ва унга психологик омилларнинг таъсир қилиши ва уни ўрганишнинг аҳамиятини ҳамда ўзидан аввал иқтисодиёт бўйича Нобел мукофоти олган психолог олимларнинг тадқиқотларини ҳисобга олиб, иқтисодиётда янги йўналишга ва "танлов архитектураси" концепциясига асос солди. У одамлар харид қилиш ёки молиявий қарорлар қабул қилишда ҳар доим ҳам оқилона танлов қилмасликларини исботлади.

Унинг танловга оид асосий ғоялари:

1. “**Туртки бериш** (Hudge) **назарияси”.** Талер одамларнинг эркинлигини чекламаган ҳолда, уларни қандай қилиб юмшоқлик билан янада тўғри танловга йўналтириш мумкинлигини кўрсатди. Бунга қарор қабул қилиш контексти ёки "архитектураси"ни ўзгартириш орқали эришилади. Давлат ва бизнес одамларга қатъий тақиқларга мурожаат қилмасдан, балки шунчаки муҳитни тўғри ташкил этиш ва сукут бўйича энг афзал вариантни таклиф қилиш орқали тўғри (соғлом ёки молиявий) қарорлар қабул қилишга ёрдам бериши мумкин. Истеъмолчининг норационал танловининг қонуниятларини топиш ва улардан зарур натижага эришиш учун йўл топишда фойдаланиш; одамларнинг хатти-ҳаракатларини, танловини илмий тахмин қилиш, реклама берувчилар томонидан кенг қўлланиладиган **"бепул"** таклифлар ва шу кабиларнинг сеҳрли таъсири қандай ишлашини ўрганиш орқали оқилона танловга эришшишга ўргатади.

2. Танловда иррационаллик. Танловда фақат соф мантиқ ва фойдани максималлаштиришгина эмас, балки ҳис-туйғулар, психологик тузоқлар, одатлар ва маълумотларнинг қандай тақдим этилиши ҳам таъсир қилишини исботлади.

3. Инсонлар топган пуллари ҳисоб-китобини (ментал[61] ҳисоб) турли категорияларга (иш ҳақи, осонгина топилган пулларга бўлишлари ва шунга кўра сарфлашларини кўрсатди.

4. Қайтариб бўлмайдиган харажатларни қайтаришга умид боғлаш. Одамлар истиқболни ҳақиқий баҳолашни эътиборсиз қолдириб, зарар келтирадиган, муваффақиятсиз лойиҳаларга ҳам ресурслар сарфлашни давом эттирадилар чунки аввал унга катта сармоя сарфланган.

Шундай қилиб, танлов ва қарор қабул қилишда нафақат иқтисодий, балки ноиқтисодий омиллар ҳам муҳим роль ўйнашини ҳисобга олишимиз зарур.

Хулоса

Ҳаёт ҳар бир инсон айниқса иқтисодчилар, энг аввало тайёрлаётган мутахассисларимиз учун рационал қарор қабул қилиш зарурияти ва унинг инсонларнинг иқтисодий фикрлаш тарзи (ИФТ) билан боғлиқлиги ва унинг мазмун-моҳиятини тушунишнинг нақадар зарурлигини, бунинг учун эса иқтисодий фанларни чуқур ўрганиш лозимлигини кўрсатмоқда. Шундай қилиб, иқтисодий тафаккур тарзи кенг қамровли қарашни талаб қиладиган мураккаб жараён бўлиб, у танқидий, тизимли, ижодий, мантиқий ва когнитив тафаккурни бир ИФТ тушунчасида акс еттиради. Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, қарор қабул қилишда танловга турли иқтисодий ва ноиқтисодий омиллар, шу жумладан психологик омиллар таъсир кўрсатади, бу эса афзал кўришни белгилайди ва бу ҳолат умумий тушунча – ИФТ билан ифодаланади.

Эҳтиёжларнинг юксалиб бориши, рақобатбардошликни таъминлаш муаммоси, бозор субъектлари ўртасида рақобатнинг, иккинчи томондан халқаро миқёсда глобаллашувнинг кучайиши ўз навбатида танлов муаммосини, унинг рационал тарзда амалга ошириш заруриятини долзарблаштиради.

1. Классик назария вакиллари инсонларни иқтисодий фикрлаш тарзидан келиб чиқиб, танлов харажатларини камайтириш, инсонларнинг иқтисодий фикрлашига асосланган ҳолда иқтисодий муносабатларни ўрнатиш, танлов асосида ресурсларни тақсимлаш ва яратилаётган неъматларни таркибини талабга мослаштиришга қаратилган.

2. Неоклассик назария талабга эътибор берилиши билан чекланган ресурсларни самарали ишлатиш учун қандай тақсимлаш ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмини маржинал (чегаравий) нафлилик назарияси, математик моделлаштириш, талаб ва таклиф мувозанати орқали танлаш ва қарор қабул қилишга қаратилади.

3. Бихевиоризм – танловга психологик ёндашувга (контекстда қарайдиган) назариялар классик қарашларни йўққа чиқармайди, балки танловни рационал бўлишини таъминлашга ёрдам беради. Бунда фикримизча, муҳими танлов мезонларини тўғри танлаш ва инсонларнинг танловига таъсир этувчи энг муҳим омилларни ҳисобга олиш, рисклар даражасини камайтиришга қаратилган.

4. Америкалик олим, Чикаго бизнес мактаби профессори, 2017-йилги иқтисодиёт бўйича Нобел мукофоти совриндори Ричард Талернинг илмий-оммабоп китоби (The Making of Behavioral Economics) рус тилида “Поведенческая экономика” номи билан 2018 йили нашр этилди. Бизнинг иқтисодчиларимиз уни “Хулқ-атвор иқтисодиёти” деб таржима қилиб, шу ном билан фанни атаб юборишди. Хулқ атвор инсонга, қолаверса тирик жониворга хос, иқтисодиётга эмас. Муҳими унда қарор қабул қилиш, бунинг учун танлов ҳақида гап боради. Буни назарда тутган ҳолда уни “Иқтисодий танловга психологик ёндашув назариялари” ёки “Иқтисодиётда бихевориал назария” ёки “Бихевиориал иқтисодиёт” ёки **"Иқтисодий хулқ-атвор назарияси"** (Theory of Economic Behavior) деб атаган мақбул.

[61] "Mental" so‘zi lotincha mens (aql, tafakkur) so‘zidan olingan bo‘lib, bizning aqlimiz, aqliy jarayonlarimiz, ongimiz va idrokimizga tegishli bo‘lgan barcha narsalarni anglatadi. Oddiy qilib aytganda, bu bizning ichki dunyomiz: fikrlar, e’tiqodlar, his-tuyg‘ular va mantiqdir.

Умуман олганда назария, иқтисодий мактаблар келажакда юз фоиз натижага эришишга кафолат бермайди, чунки ҳаёт мураккаб уни олдиндан айтиб бўлмайди. Аммо улар тўғри йўналишни кўрсатиб, вақтимизни жуда тежайди ва бемаъни хатолардан ҳимоя қилади. Ҳар бир назария велосипедни қайтадан ихтиро қилишга умримизни сарфламаслигимиз учун ўзига хос йўл кўрсатади, восита тақдим этади. Нассим Николас Талеб кўрсатганидай, тасодифлар, ноаниқлик, унинг белгиси сифатидаги “қора оққушлар” бўлиши мумкинлиги билан бизни огоҳлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Хейне Пол. Экономический образ мышления / Пер. с английского. - М.: “Новости”, “Catallaxy”, 1991. -704 с.

2. Беккер С. Гэри. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер. с англ. – М.: Изд. дом ГУВШЭ, 2003. – 326 с.

3. Богунов Л.А. Формирование современного экономического мышления в образовании как приоритет национальной экономики // *ISSH 1993-047X. «Актуальные проблемы экономики и права». 2011. № 3. С. 5-9.* https://cyberlenink a.ru/article/н/formirovanie-sovremennogo-ekonomicheskogo-myshleniya-v-obrazovanii-kak-prioritet-natsionalnoy-ekonomiki.

4. Деленян А.А. Формиррование экономического мышления // Вестник Московского университкта. Серия 6. Экономика, 2009. № 3, с.107- 120. https://cyberlenink a.ru/article/н/formirovanie-ekonomicheskogo-myshleniya.

5. Канина Н.П. *Формирование экономического мышления в процессе подготовки студентов экономических специальностей.// Вестник №2* https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/2093; https://cyberlenink a.ru/article/н/formirovanie-sovremennogo-ekonomicheskogo-myshleniya-v-obrazovanii-kak-prioritet-natsionalnoy-ekonomiki/viewer

6. Уварова Ж.А. Формирование экономического мышления как средство социализации личности//Вестник университета 2014, № 9. -С. 167-171. https://cyberlenink a.ru/article/н/formirovanie-ekonomicheskogo-myshleniya-kak-sredstvo-sotsializatsii-lichnosti/viewer

7. Третьяк Г Е, Гуремина Н В, Цыпленкова М В, Султанова А А, Лаптёнок А Н. 2.1. Экономическое мышление как главный аспект формирования личности предпринимателя // https://monographies.ru/ru/book/section?id=7362

8. Веблен Т. Теория праздного класса. -М.: Прогресс, 1984. – 367 с.

9. Шмаков А.В. Экономические представления о человеческом поведении. Как повлиять на выбор, нужно ли учиться рисовать, чтобы стать художником, и сможет ли «буба» изменить экономическую науку? // *Terra Economicus*, 2015, т.13, № 4, с. 96–131.

10. Шмаков А.В. 1 лекция. Экономика - наука о выборе. С кем пойти в клуб, как продать цыпленка и можно ли стать богаче не увеличивая доходы || Terra Economicus 2014, том 12, №2. -С.120- 131. https://cyberlenink a.ru/article/н/экономика-наука-о-выборе-s-kem-poyti-v-klub-kak-prodat-tsyplenka-i-mozhno-li-stat-bogache-не-uvelichivaya-dohody

11. Шмаков А.В. 2 лекция *Необходимость экономического выбора. Почему сведения о зарплате скрывают, люди готовы работать «За спасибо», а червяки не любят клубнику?* || Terra Economicus 2014, том 12, №3. -С.195-203. https://cyberlenink a.ru/article/н/neobhodimost-ekonomicheskogo-vybora-pochemu-svedeniya-o-zarplate-skryvayut-lyudi-gotovy-rabotat-za-spasibo-a-chervyaki-не-lyubyat

12. Тожибоева Д. Иқтисодий хулқ-атворнинг психологик ва педагогик асослари ва инсон мотивациясини асословчи назариялар. Замонавий таълим. Т., №1, 2014, 31-37-бетлар.

13. Vasconcelos P. H., Zambroni de Souza A. C. A Problem-Based Introduction to Technical, Social, and Systemic Thinking in Engineering Courses // IEEE Access. – 2022. – Vol. 10. – P. 73521–73532. DOI: https://doi.org/10.1109/ACCESS. 2022. 3189654

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

14. Герберт А. Саймон: Рациональность как процесс и продукт мышления.\ Herbert A. Simon. Rationality as Process and as Product of Thought. Richard T. Ely Lecture // American Economic Review, May 1978, v.68, no.2, p.1–16.
Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и науке о поведении // Теория фирмы / под ред. В. Л. Гальперина. СПб.: Экономическая школа, 1995.
15. Даниэль Канеман. Думай медленно… решай быстро АСТ; Москва; 2014 ISBH 978-5-17-080053-7. -337 с;
16. Талер Ричард. Новая поведенческая экономика. / Изд.: М.: Бомбора, 2018. -368 с. Талер Р., Санстейн К. Hudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье. М., 2017.- С.30.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

XIZMATLAR INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISHDA TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARNING XORIJIY TAJRIBALARI VA O‘ZBEKISTONGA QO’LLASH IMKONIYATLARI

Azimov Islom Xolmurodovich

mustaqil tadqiqotchi
Qarshi davlat universiteti
E-mail: azimovislom8787@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishda qo‘llanilayotgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning xorijiy tajribalari o‘rganilgan hamda ularni O‘zbekiston sharoitida qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida AQSH, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Singapur kabi rivojlangan davlatlarda xizmatlar infratuzilmasini boshqarish va moliyalashtirishning samarali usullari baholangan. Shuningdek, davlat-xususiy sheriklik, raqamli texnologiyalar, logistika markazlari va innovatsion boshqaruv mexanizmlarining xizmatlar infratuzilmasi rivojlanishiga ta’siri aniqlangan. O‘rganilgan ilg‘or tajribalar asosida O‘zbekistonda xizmatlar infratuzilmasi samaradorligini oshirish, investitsion jozibadorlikni kuchaytirish va xizmatlar sektorining raqobatbardoshligini ta’minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *xizmatlar infratuzilmasi, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, xorijiy tajriba, davlat-xususiy sheriklik, logistika, raqamli infratuzilma, xizmatlar bozori, innovatsion rivojlanish, investitsiyalar, iqtisodiy samaradorlik.*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ СЕРВИСНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ КАРШИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Азимов Ислам Холмуродович

независимый исследователь
Каршинский государственный университет
E-mail: azimovislom8787@gmail.com

Аннотация. *В данной статье исследуются зарубежные подходы к развитию инфраструктуры услуг на основе организационно-экономических механизмов, а также оцениваются возможности их применения в условиях Узбекистана. В ходе исследования проанализированы эффективные методы управления и финансирования инфраструктуры услуг, применяемые в США, Германии, Японии, Южной Корее и Сингапуре. Особое внимание уделено государственно-частному партнерству, цифровым технологиям, логистическим центрам и инновационным механизмам управления, оказывающим влияние на развитие инфраструктуры услуг. На основе изученного зарубежного опыта разработаны научно-практические рекомендации по повышению эффективности инфраструктуры услуг, укреплению инвестиционной привлекательности и обеспечению конкурентоспособности сферы услуг в Узбекистане.*

Ключевые слова: *инфраструктура услуг, организационно-экономический механизм, зарубежный опыт, государственно-частное партнерство, логистика, цифровая инфраструктура, рынок услуг, инновационное развитие, инвестиции, экономическая эффективность.*

FOREIGN EXPERIENCES OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISMS IN THE DEVELOPMENT OF SERVICE INFRASTRUCTURE AND THEIR APPLICATION IN UZBEKISTAN

Azimov Islam Kholmurodovich
Independent researcher
Karshi State University
E-mail: azimovislom8787@gmail.com

Abstract. *This article examines international experiences in organizational and economic mechanisms for the development of service infrastructure and evaluates the possibilities of their application in Uzbekistan. The study analyzes effective approaches to managing and financing service infrastructure in developed countries such as the United States, Germany, Japan, South Korea, and Singapore. Particular attention is given to public-private partnerships, digital technologies, logistics centers, and innovative management mechanisms that contribute to infrastructure development. Based on the analysis of best international practices, scientific and practical recommendations are proposed to improve the efficiency of service infrastructure, strengthen investment attractiveness, and enhance the competitiveness of the service sector in Uzbekistan.*

Keywords: *service infrastructure, organizational and economic mechanism, international experience, public-private partnership, logistics, digital infrastructure, service market, innovative development, investments, economic efficiency.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotida xizmatlar sohasi iqtisodiy o‘sishning asosiy drayverlaridan biri sifatida namoyon bo‘lib, ko‘plab mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida xizmatlar sektorining ulushi 60–80 foizgacha yetmoqda. Xizmatlar sohasining barqaror rivojlanishi esa bevosita xizmatlar infratuzilmasining samarali tashkil etilganligi va zamonaviy boshqaruv mexanizmlarining mavjudligi bilan belgilanadi. Ayniqsa, globallashuv, raqamlashtirish va innovatsion iqtisodiyot sharoitida xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biriga aylanmoqda. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, xizmatlar infratuzilmasini samarali boshqarish va rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklik (DXSh), innovatsion moliyalashtirish mexanizmlari, logistika markazlari, raqamli platformalar hamda zamonaviy boshqaruv texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. AQSH, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Singapur kabi mamlakatlarda xizmatlar infratuzilmasining yuqori darajada rivojlanganligi iqtisodiy o‘sish sur’atlarini jadallashtirish, investitsion jozibadorlikni oshirish va aholiga ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilashga xizmat qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham xizmatlar sektorini rivojlantirish, infratuzilma obyektlarini modernizatsiya qilish, transport-logistika tizimini takomillashtirish, raqamli iqtisodiyot elementlarini keng joriy etish hamda hududlarda xizmatlar ko‘lamini kengaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq xizmatlar infratuzilmasining ayrim yo‘nalishlarida investitsion faollikning yetarli emasligi, boshqaruv mexanizmlarining zamonaviy talablar darajasida shakllanmaganligi hamda hududlar kesimida infratuzilma rivojlanishidagi tafovutlar mavjudligini kuzatish mumkin. Shu sababli rivojlangan mamlakatlarning ilg‘or tajribalarini o‘rganish va ularni milliy iqtisodiyot sharoitlariga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning maqsadi xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishda qo‘llanilayotgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning xorijiy tajribalarini tahlil qilish, ularning samaradorligini baholash hamda ushbu tajribalarni O‘zbekiston sharoitida qo‘llash imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida rivojlangan mamlakatlarda xizmatlar infratuzilmasini boshqarish va moliyalashtirish mexanizmlari, davlat-xususiy sheriklik asosidagi loyihalar, logistika va raqamli infratuzilmani rivojlantirish amaliyoti o‘rganiladi. Shuningdek, xorijiy tajribalar asosida O‘zbekistonda xizmatlar infratuzilmasining samaradorligini oshirish, investitsiyalarni jalb qilish va xizmatlar sektorining raqobatbardoshligini kuchaytirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari, hududiy rivojlanish strategiyalari hamda investitsion loyihalarni ishlab chiqishda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirish zamonaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda rivojlangan mamlakatlarda xizmatlar infratuzilmasini boshqarish va moliyalashtirishning samarali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini joriy etish orqali iqtisodiy o‘sish sur’atlarini jadallashtirish, hududlar raqobatbardoshligini oshirish hamda aholi uchun xizmatlar sifatini yaxshilashga erishilmoqda. Shu bois mazkur masala ko‘plab xalqaro tashkilotlar va olimlarning tadqiqotlarida muhim ilmiy yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Jahon bankining so‘nggi tadqiqotlarida xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirish iqtisodiy samaradorlik va investitsion jozibadorlikning muhim omili sifatida baholanadi. Hisobotlarda transport-logistika, aloqa va raqamli infratuzilmaning rivojlanishi biznes muhitini yaxshilashi hamda hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni qisqartirishi ta’kidlangan [1]. OECD ekspertlari esa infratuzilma rivojlanishida institutsional boshqaruv, hududiy rejalashtirish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining ahamiyatiga alohida e’tibor qaratganlar [2]. BMTning Savdo va taraqqiyot konferensiyasi (UNCTAD) tadqiqotlariga ko‘ra, raqamli texnologiyalar va elektron xizmatlar infratuzilmasi xalqaro savdo jarayonlarini jadallashtiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Xususan, raqamli platformalar va logistika tizimlarini integratsiyalash xizmatlar sektorining samaradorligini sezilarli darajada oshirishi aniqlangan [3]. Osiyo taraqqiyot banki tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Osiyo mamlakatlarida xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishda davlat investitsiyalari va xususiy kapital ishtirokini kengaytirish muhim omil sifatida qayd etilgan. Tadqiqotchilar infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan foydalanish iqtisodiy samaradorlikni oshirishini asoslab berganlar [4]. Xorijiy olimlardan Mazzucato innovatsion rivojlanishda davlatning strategik roli va infratuzilmaviy investitsiyalar iqtisodiy taraqqiyotning asosiy drayverlaridan biri ekanligini ta’kidlaydi [5]. Schwab esa To‘rtinchi sanoat inqilobi sharoitida raqamli infratuzilmani rivojlantirish xizmatlar sektorining transformatsiyasiga kuchli ta’sir ko‘rsatishini qayd etadi [6]. O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham xizmatlar infratuzilmasining rivojlanish muammolari va istiqbollari tadqiq etilgan. Jumladan, Nabiyev xizmatlar infratuzilmasini hududiy iqtisodiy rivojlantirishning muhim omili sifatida baholab, uning investitsion faollikka ta’sirini tahlil qilgan [7]. Xolbekov esa raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmatlar sektorining transformatsiyasi va infratuzilma modernizatsiyasining iqtisodiy samaradorligini o‘rgangan [8]. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xorijiy mamlakatlarda xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari keng tadqiq qilingan bo‘lsa-da, ushbu tajribalarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish, hududiy xususiyatlarni hisobga olgan holda qo‘llash va ularning iqtisodiy samaradorligini baholash masalalari yetarli darajada o‘rganilmagan. Mazkur holat tadqiqot mavzusining ilmiy va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishda qo‘llanilayotgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning xorijiy tajribalarini o‘rganish hamda ularni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlarini baholashda kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini xizmatlar iqtisodiyoti, infratuzilma rivojlanishi, institutsional iqtisodiyot va hududiy rivojlanish nazariyalari tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, mantiqiy umumlashtirish, ilmiy abstraksiyalash va sintez usullaridan foydalanildi. Xorijiy tajribalarni o‘rganishda AQSH, Germaniya, Singapur, Janubiy Koreya va Yaponiyada xizmatlar infratuzilmasini boshqarish, davlat-xususiy sheriklik (Public-Private Partnership – PPP) asosida infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish hamda raqamli boshqaruv tizimlari bo‘yicha amaliyotlar qiyosiy tahlil qilindi. Empirik tahlil uchun Jahon banki (World Bank), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD), BMTning Savdo va taraqqiyot konferensiyasi (UNCTAD), Osiyo taraqqiyot banki (ADB), O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi hamda tegishli vazirlik va idoralarning rasmiy statistik ma’lumotlaridan foydalanildi. Xizmatlar infratuzilmasi rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni baholashda transport-

logistika, raqamli infratuzilma, aloqa xizmatlari, investitsiyalar, davlat-xususiy sheriklik loyihalari va xizmatlar sektorining iqtisodiy ko‘rsatkichlari o‘zaro taqqoslandi.

Tahlil va natijalar

Xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirish mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, infratuzilmani boshqarishda zamonaviy tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlardan foydalanish xizmatlar sifati, investitsiyalar hajmi va hududlarning raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi. Shu nuqtai nazardan xorijiy tajribalarni tahlil qilish va ularni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

1-jadval.

Xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha xorijiy davlatlar tajribasining qiyosiy tahlili*

Mamlakat	Asosiy tashkiliy-iqtisodiy mexanizm	Erishilgan natija	O‘zbekiston uchun qo‘llash imkoniyati
Singapur	Davlat-xususiy sheriklik (PPP), Smart Nation dasturi	Logistika va raqamli xizmatlar samaradorligi yuqori	PPP asosida logistika markazlarini rivojlantirish
Germaniya	Hududiy infratuzilmani klaster asosida boshqarish	Hududlar raqobatbardoshligi oshgan	Hududiy xizmat klasterlarini tashkil etish
Janubiy Koreya	Raqamli infratuzilma va elektron hukumat	Davlat xizmatlari to‘liq raqamlashtirilgan	Elektron xizmatlar ulushini oshirish
Yaponiya	Innovatsion transport-logistika tizimi	Transport xarajatlari kamaygan	Zamonaviy logistika markazlarini yaratish
AQSH	Xususiy investitsiyalarni keng jalb qilish	Xizmatlar bozori rivojlangan	Investitsion muhitni yanada yaxshilash

*Muallif ishlanmasi

1-Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, rivojlangan davlatlarda xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishning asosiy omili davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish hamda innovatsion boshqaruv tizimlaridan samarali foydalanish hisoblanadi. Ushbu tajribalar O‘zbekiston sharoitida ham xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirish uchun muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Xorijiy mamlakatlar tajribasini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, xizmat ko‘rsatish sohasi iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i sifatida shakllanib, yalpi ichki mahsulot va bandlik tarkibida asosiy ulushni egallamoqda. Rivojlangan mamlakatlarda xizmatlar sohasining yuqori sur’atlarda rivojlanishi davlat siyosati, innovatsion yondashuvlar va bozor mexanizmlarining samarali uyg‘unligi natijasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. AQSh va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, xizmatlar sohasini rivojlantirishda raqobat muhitini ta’minlash va xizmatlar sifatini oshirish ustuvor yo‘nalish hisoblanadi. Ushbu mamlakatlarda moliyaviy xizmatlar, sug‘urta, ta’lim, sog‘liqni saqlash va IT xizmatlari yuqori darajada raqamlashtirilgan bo‘lib, davlat tomonidan innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari keng qo‘llaniladi. Natijada xizmatlar sohasi eksport salohiyatiga ega bo‘lgan tarmoqqa aylangan. Yaponiya va Janubiy Koreya tajribasi xizmat ko‘rsatish sohasining ishlab chiqarish sektori bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ushbu mamlakatlarda logistika, transport, muhandislik va servis xizmatlari sanoat rivojini qo‘llab-quvvatlovchi asosiy omil sifatida shakllangan. Davlat tomonidan kadrlar tayyorlash, texnologik innovatsiyalar va xizmatlar

standartlarini joriy etish xizmatlar sohasi samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Singapur tajribasi xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishda davlat boshqaruvi va strategik rejalashtirishning muhim ahamiyatini namoyon etadi. Bu mamlakatda turizm, moliyaviy xizmatlar va ta’lim sohasi davlat tomonidan ishlab chiqilgan uzoq muddatli strategiyalar asosida rivojlanmoqda. Davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan samarali foydalanish xizmatlar sohasiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishda muhim natijalar bermoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishda xorij tajribasini bevosita ko‘chirib olish emas, balki uni milliy iqtisodiy sharoitga moslashtirish muhim hisoblanadi. Infratuzilma yetishmovchiligi, kadrlar salohiyatining cheklanganligi va moliyaviy resurslar taqchilligi ushbu mamlakatlarda xizmatlar sohasi rivojiga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tajribada xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning o‘ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat: xizmatlar sohasini innovatsion va raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish; davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish; xizmatlar sifatini oshirish va xalqaro standartlarni joriy etish; inson kapitaliga investitsiyalarni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilash. Umuman olganda, xorij mamlakatlarining xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish bo‘yicha ilg‘or tajribasi O‘zbekiston Respublikasi uchun muhim amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, uni milliy sharoitga moslashtirish xizmatlar sohasi raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

2-jadval.

Xorijiy tajribalarni O‘zbekiston sharoitida qo‘llashning ustuvor yo‘nalishlari*

Yo‘nalish	Xorijiy tajriba	Kutilayotgan natija
Davlat-xususiy sheriklik	Singapur, Germaniya	Infratuzilmaga investitsiyalar hajmi ortadi
Raqamli xizmatlar	Janubiy Koreya	Davlat xizmatlari sifati yaxshilanadi
Logistika markazlari	Yaponiya	Transport xarajatlari kamayadi
Innovatsion boshqaruv	AQSH	Korxonalar samaradorligi oshadi
Hududiy klasterlar	Germaniya	Hududlar raqobatbardoshligi kuchayadi

Muallif ishlanmasi

2-Jadval natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kengaytirish, logistika markazlarini modernizatsiya qilish, elektron xizmatlarni rivojlantirish va hududiy xizmat klasterlarini tashkil etish eng istiqbolli yo‘nalishlar hisoblanadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, xizmatlar infratuzilmasining samarali rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘sishi, hududlar raqobatbardoshligini oshirish va aholining turmush sifatini yaxshilashning muhim omillaridan biridir. Xizmatlar infratuzilmasini takomillashtirishda rivojlangan davlatlar tajribasi, xususan, davlat-xususiy sheriklik (PPP), innovatsion boshqaruv, raqamli texnologiyalar va logistika tizimlarini kompleks rivojlantirish yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta’minlayotgani aniqlandi. Xorijiy tajribalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, Singapur, Germaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya va AQSHda xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishning muvaffaqiyati zamonaviy boshqaruv mexanizmlari, investitsiyalarni samarali jalb etish, raqamli infratuzilmani kengaytirish hamda davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash bilan bevosita bog‘liq. Mazkur yondashuvlar

xizmatlar sifati va iqtisodiy samaradorlikni oshirish, logistika xarajatlarini kamaytirish hamda investitsion jozibadorlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda. Tadqiqot davomida O‘zbekiston sharoitida xorijiy tajribalarni bevosita ko‘chirib joriy etish emas, balki mamlakatning institutsional, hududiy va iqtisodiy xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirish zarurligi asoslandi. Xususan, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kengaytirish, hududiy logistika markazlarini rivojlantirish, xizmatlar infratuzilmasini raqamlashtirish, investitsiya muhitini yanada yaxshilash hamda xizmatlar sohasida innovatsion boshqaruv texnologiyalarini joriy etish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilandi. Shuningdek, xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishda hududlarning iqtisodiy salohiyati va ixtisoslashuvini inobatga olgan holda differensial yondashuvni qo‘llash, infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda xususiy kapital ishtirokini kengaytirish hamda raqamli platformalar orqali xizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish xizmatlar sektorining barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qilishi aniqlandi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-nazariy qarashlarni boyitadi hamda xorijiy tajribalarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish yuzasidan amaliy tavsiyalarni taklif etadi. Ishlab chiqilgan takliflarni amaliyotga joriy etish xizmatlar infratuzilmasining samaradorligini oshirish, investitsion faollikni rag‘batlantirish, hududlar iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish va mamlakatning xalqaro raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Bank. World Development Report 2024: Data for Better Lives. – Washington, DC: World Bank, 2024. – 312 p.
2. OECD. Regions and Cities at a Glance 2024. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 284 p.
3. UNCTAD. Digital Economy Report 2024. – Geneva: United Nations Conference on Trade and Development, 2024. – 198 p.
4. Asian Development Bank. Asian Economic Integration Report 2024. – Manila: Asian Development Bank, 2024. – 256 p.
5. World Economic Forum. The Future of Growth Report 2024. – Geneva: World Economic Forum, 2024. – 178 p.
6. International Monetary Fund. Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia. – Washington, DC: IMF, 2024. – 154 p.
7. European Commission. European Regional Competitiveness Report 2024. – Brussels: European Commission, 2024. – 240 p.
8. Mazzucato M. Mission Economy: A Moonshot Guide to Changing Capitalism. Updated Edition. – London: Penguin Books, 2024. – 304 p.
9. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Revised Edition. – Geneva: World Economic Forum Publishing, 2024. – 192 p.
10. Rodrik D. An Industrial Policy for the Twenty-First Century. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2023. – 286 p.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

TASHQI VA ICHKI TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMINING ASOSIY FUNKSIYA VA PRINSIPLARI

Xadjibekova Aziza Akbarovna

tayanch doktoranti
Qarshi davlat universiteti
E-mail: xadjibekovaaziza@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tashqi va ichki turizmni rivojlantirish jarayonida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning mazmuni, tarkibiy elementlari, asosiy funksiyalari hamda samarali faoliyat yuritish tamoyillari yoritilgan. Turizm sohasining hududiy va milliy iqtisodiyotdagi o‘rni, uning investitsion jozibadorlikni oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, xizmatlar bozorini kengaytirish hamda aholi farovonligini ta’minlashdagi ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada turizmni boshqarishning tashkiliy mexanizmlari sifatida davlat boshqaruvi, turizm tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirish, infratuzilmani rivojlantirish, marketing va axborot ta’minoti tizimlarining roli ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, iqtisodiy mexanizm doirasida moliyaviy rag‘batlantirish, investitsiyalarni jalb etish, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va raqobatbardosh turistik mahsulotlarni shakllantirish masalalariga e’tibor qaratilgan..*

Kalit so‘zlar: *tashqi turizm, ichki turizm, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, turizm infratuzilmasi, turizm boshqaruvi, iqtisodiy rag‘batlantirish, investitsiya, turistik xizmatlar, barqaror rivojlanish, innovatsion yondashuv.*

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ И ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА В РАЗВИТИИ ВНЕШНЕГО И ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА

Хаджибекова Азиза Акбаровна

базовый докторант
Каршинского государственного университета
E-mail: xadjibekovaaziza@gmail.com

Аннотация. *В данной статье рассмотрены содержание, структура, основные функции и принципы организационно-экономического механизма развития внешнего и внутреннего туризма. Анализируется роль туристической сферы в национальной и региональной экономике, её влияние на повышение инвестиционной привлекательности, создание новых рабочих мест, расширение рынка услуг и обеспечение социально-экономического развития территорий. В работе раскрываются организационные механизмы управления туризмом, включая государственное регулирование, координацию деятельности туристических организаций, развитие инфраструктуры, совершенствование маркетинговой и информационной системы. Особое внимание уделено экономическим механизмам стимулирования туристической деятельности, привлечению инвестиций, поддержке предпринимательства и формированию конкурентоспособного туристического продукта.*

Ключевые слова: *внешний туризм, внутренний туризм, организационно-экономический механизм, туристическая инфраструктура, управление туризмом, экономическое стимулирование, инвестиции, туристические услуги, устойчивое развитие, инновационный подход.*

THE MAIN FUNCTIONS AND PRINCIPLES OF THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM IN THE DEVELOPMENT OF OUTBOUND AND DOMESTIC TOURISM

Khadjibekova Aziza Akbarovna
PhD Researcher
of Karshi State University
E-mail: xadjibekovaaziza@gmail.com

Abstract. *This article examines the essence, structure, main functions, and principles of the organizational and economic mechanism for developing inbound and domestic tourism. The study highlights the importance of the tourism sector in national and regional economic development, including its contribution to increasing investment attractiveness, creating new employment opportunities, expanding the service market, and improving the socio-economic well-being of the population. The article analyzes organizational mechanisms of tourism management, such as state regulation, coordination of tourism organizations, infrastructure development, marketing strategies, and information support systems. Particular attention is paid to economic mechanisms, including financial incentives, investment attraction, entrepreneurship support, and the formation of competitive tourism products.*

Keywords: *inbound tourism, domestic tourism, organizational and economic mechanism, tourism infrastructure, tourism management, economic incentives, investment, tourism services, sustainable development, innovative approach.*

Kirish

Zamonaviy sharoitda turizm iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri sifatida mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin egallamoqda. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, turizmni samarali rivojlantirish nafaqat mavjud turistik resurslardan oqilona foydalanishga, balki ushbu jarayonni boshqaruvchi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning mukammalligiga ham bevosita bog‘liqdir. Turizm sohasi iqtisodiyotning ko‘plab tarmoqlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, transport, mehmonxona xo‘jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, madaniyat, xizmat ko‘rsatish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kabi yo‘nalishlarning rivojlanishiga kuchli multiplikativ ta’sir ko‘rsatadi. Natijada turizm yalpi ichki mahsulot hajmining ortishiga, yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga, aholi daromadlarining ko‘payishiga hamda hududlarning iqtisodiy faolligi oshishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, global iqtisodiyotda raqobatning kuchayishi, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, ekologik barqarorlik talablarining ortishi va turistlar ehtiyojlarining o‘zgarishi turizmni boshqarishning an’anaviy yondashuvlarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda turizmni rivojlantirishda innovatsion boshqaruv usullarini joriy etish, davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish, investitsiyalarni jalb etish, zamonaviy infratuzilmani shakllantirish hamda marketing strategiyalarini takomillashtirish muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, raqamli platformalar, sun’iy intellekt, elektron bronlash tizimlari va onlayn xizmatlarning keng qo‘llanilishi turizm xizmatlari sifati va raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirmoqda.

Shu sababli ichki va tashqi turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini ilmiy jihatdan o‘rganish va takomillashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi deganda turizm subyektlari faoliyatini muvofiqlashtirish, turistik xizmatlar bozorini rivojlantirish, turizm infratuzilmasini takomillashtirish hamda iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashga qaratilgan tashkiliy, iqtisodiy, huquqiy va boshqaruv vositalari majmui tushuniladi.

Mazkur mexanizm davlat organlari, mahalliy boshqaruv tizimi, xususiy sektor, jamoat tashkilotlari va iste’molchilar manfaatlarini uyg‘unlashtirish orqali turizmning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi. Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning asosiy maqsadi turizm resurslaridan samarali foydalanish, ichki va tashqi turizm oqimlarini ko‘paytirish, turistik xizmatlar sifatini oshirish hamda mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini mustahkamlashdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun boshqaruvning institutsional, moliyaviy, marketing, investitsion

va innovatsion instrumentlari o‘zaro uyg‘un holda faoliyat yuritishi zarur. Turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi tarkibiga bir necha asosiy elementlar kiradi[8].

Birinchidan, institutsional mexanizm bo‘lib, u davlat organlari, turizm tashkilotlari va biznes subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni tartibga soladi.

Ikkinchidan, iqtisodiy mexanizm bo‘lib, moliyalashtirish, investitsiyalarni jalb qilish, soliq siyosati va iqtisodiy rag‘batlantirish vositalarini qamrab oladi.

Uchinchidan, marketing mexanizmi bo‘lib, turistik mahsulotlarni bozorga chiqarish, reklama qilish va iste’molchilar talabini shakllantirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, innovatsion mexanizm bo‘lib, raqamli texnologiyalar va zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etishni nazarda tutadi.

1-jadval.

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning asosiy funksiyalari*

Rejalashtirish	Turizm sohasining qisqa va uzoq muddatli strategiyalarini ishlab chiqish	Turistik oqimlarni prognoz qilish va resurslarni samarali taqsimlash
Muvofiqlashtirish	Turizm subyektlari faoliyatini bir tizimga keltirish	Davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni ta’minlash
Tartibga solish	Normativ-huquqiy asoslar orqali sohani boshqarish	Turizm xizmatlari sifatini va xavfsizligini oshirish
Rag‘batlantirish	Investitsiya va soliq imtiyozlari berish	Tadbirkorlik va turizm loyihalarini rivojlantirish
Nazorat qilish	Turizm faoliyatini monitoring qilish	Sifat standartlariga rioya etilishini ta’minlash
Innovatsion rivojlantirish	Raqamli texnologiyalar va yangi yondashuvlarni joriy etish	Turizm xizmatlarini modernizatsiya qilish

Muallif ishlanmasi

Adabiyotlar sharhi

Tashqi va ichki turizmni rivojlantirishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning funksional xususiyatlari, boshqaruv tamoyillari va zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlari so‘nggi yillarda turizm iqtisodiyoti bo‘yicha ko‘plab xalqaro va mahalliy tadqiqotlarda chuqur o‘rganilgan. Ushbu yo‘nalishdagi ilmiy ishlar turizmni faqat xizmatlar sohasi sifatida emas, balki hududiy rivojlanish, investitsion faollik va raqamli transformatsiya bilan bog‘liq kompleks tizim sifatida tahlil qiladi.

Dimitrios Buhalis (2003) o‘zining “eTourism: Information Technology for Strategic Tourism Management” asarida turizm sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘rni va strategik boshqaruvdagi ahamiyatini asoslab bergan. Muallif turizm tashkilotlari va destinatsiyalarni boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish xizmatlar sifatini oshirish, marketing jarayonlarini optimallashtirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishning muhim omili ekanligini ta’kidlaydi. Bu qarash tashkiliy-iqtisodiy mexanizmda innovatsion va axborot boshqaruvi funksiyalarining ahamiyatini kuchaytiradi[1].

Nigel Morgan, Annette Pritchard va Roger Pride (2004) tomonidan yozilgan “Destination Branding” asarida turistik hududlarning brendini shakllantirish va marketing strategiyalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Ushbu yondashuvga ko‘ra, hududning turistik jozibadorligini oshirish, uning ijobiy imijini shakllantirish hamda raqobatbardosh turistik mahsulot yaratish tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi[2].

Alan Fyall, Brian Garrod va Stephen Wanhill (2008) “Managing Visitor Attractions” asarida turistik obyektlarni samarali boshqarish, tashrif buyuruvchilar oqimini tartibga solish va xizmatlar sifatini oshirish masalalari tahlil qilingan. Mualliflar turizm infratuzilmasini rivojlantirish va manfaatdor tomonlar hamkorligini kuchaytirish orqali turizm tizimining umumiy samaradorligini oshirish mumkinligini ko‘rsatgan.

Peter Mason (2008) “Tourism Impacts, Planning and Management” asarida turizmning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ta’sirlari keng tahlil qilingan. Muallif turizmni rejalashtirishda barqarorlik tamoyillariga rioya qilish, hududiy resurslardan oqilona foydalanish hamda mahalliy aholining manfaatlarini hisobga olish zarurligini asoslab beradi. Bu yondashuv ichki turizmni rivojlantirishda hududiy muvozanatni ta’minlashga xizmat qiladi[4].

Harold Goodwin (2011) “Responsible Tourism” konsepsiyasida turizmni rivojlantirishda ekologik barqarorlik, ijtimoiy mas’uliyat va iqtisodiy manfaatlar uyg‘unligini ta’minlash zarurligini ta’kidlaydi. Ushbu qarash tashkiliy-iqtisodiy mexanizmda barqaror rivojlanish tamoyillarining muhimligini kuchaytiradi.

UNWTO tomonidan tayyorlangan “Tourism in the Green Economy” (2012) va “Global Report on Public-Private Partnerships in Tourism” (2015) materiallarida turizmni rivojlantirishda davlat siyosati, investitsiyalarni jalb etish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining roli yoritilgan. Ushbu manbalarda turizm iqtisodiy o‘sish va bandlikni ta’minlovchi strategik soha sifatida baholanadi.

O‘zbekistonlik olimlardan N.T. Tuxliyev turizm sohasining iqtisodiy rivojlanishi, hududiy resurslardan foydalanish va davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini o‘rganib, turizmni milliy iqtisodiyotning muhim tarmog‘i sifatida asoslab bergan. Uning ishlari turizm infratuzilmasini rivojlantirish va boshqaruv tizimini takomillashtirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

M.R. Boltaboyev esa turizm xizmatlari bozori, turistik korxonalar faoliyatini tashkil etish va xizmatlar sifatini oshirish masalalarini chuqur tahlil qilgan. Uning ilmiy yondashuvi turizm sohasida iqtisodiy samaradorlikni oshirish va raqobatbardosh xizmatlar yaratishga qaratilgan.

A.T. Hayitboyevning tadqiqotlarida esa hududiy turizm salohiyatini rivojlantirish, ichki turizmni kengaytirish va turizm resurslaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Olimning qarashlari hududiy iqtisodiy faollikni oshirish va turizm infratuzilmasini takomillashtirishga qaratilgan[7,8,9].

Mavjud ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tashqi va ichki turizmni rivojlantirishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizm innovatsion, raqamli va barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan kompleks tizim sifatida shakllanmoqda. Bu mexanizm davlat boshqaruvi, investitsion siyosat, marketing, infratuzilma rivoji va davlat-xususiy hamkorlikni o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda turizm sohasining samarali ishlashini ta’minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda tashqi va ichki turizmni rivojlantirishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning asosiy funksiyalari va prinsiplarini aniqlash hamda ularni takomillashtirish yo‘nalishlarini ishlab chiqish maqsadida bir qator ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv asosida turizm sohasining tashkiliy, iqtisodiy va boshqaruv jihatlari kompleks ravishda o‘rganildi. Tadqiqotning nazariy-uslubiy asosini turizm iqtisodiyoti, xizmatlar sohasi rivoji, hududiy iqtisodiyot va strategik boshqaruvga oid ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi. Mavzu doirasida mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, turizmni rivojlantirishga oid konsepsiyalar, me’yoriy-huquqiy hujjatlar hamda sohaga oid statistik ma’lumotlar tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasida innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, elektron viza tizimining joriy etilishi, onlayn bronlashtirish xizmatlarining kengayishi, raqamli turizm platformalarining yaratilishi va turistik xizmatlarni elektron shaklda taqdim etish innovatsion rivojlanishning muhim yo‘nalishlari hisoblanadi.

Bundan tashqari, “aqlli turizm” (Smart Tourism) konsepsiyasini joriy etish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar turizm infratuzilmasini zamonaviylashtirishga xizmat qilmoqda. Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, turizm sohasida davlat va xususiy sektor hamkorligiga asoslangan boshqaruv

modeli yuqori natijalar beradi. Masalan, Ispaniya, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari va Singapur kabi mamlakatlarda turizmning jadal rivojlanishi davlat tomonidan yaratilgan qulay investitsion muhit va xususiy sektor faolligining uyg‘unlashuvi bilan izohlanadi. Ushbu mamlakatlarda davlat strategik boshqaruv funksiyasini bajarsa, xususiy sektor xizmatlar ko‘rsatish va investitsion faoliyatning asosiy subyekti sifatida faoliyat yuritadi.

2-jadval.

Ichki va tashqi turizmni rivojlantirish omillarining taqqoslanishi*

Omillar	**Ichki turizm**	**Tashqi turizm**
Iqtisodiy omillar	Aholining daromad darajasi	Valyuta kursi va xalqaro narxlar
Transport infratuzilmasi	Mahalliy yo‘llar va transport tizimi	Aviatsiya va xalqaro transport tarmoqlari
Huquqiy asoslar	Ichki turizm siyosati va dasturlar	Viza rejimi va xalqaro kelishuvlar
Marketing	Ichki reklama va targ‘ibot	Xalqaro marketing va brending
Raqobat darajasi	Hududlararo raqobat	Mamlakatlararo raqobat
Maqsadli auditoriya	Mahalliy aholi	Xorijiy sayyohlar

Muallif ishlanmasi.

O‘zbekiston Respublikasida ham turizmni rivojlantirishda davlat va xususiy sektor hamkorligini kengaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Turizm sohasiga investitsiyalarni jalb qilish, mehmonxona biznesini rivojlantirish, oilaviy mehmon uylarini qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy turistik majmualar tashkil etish va yangi turistik yo‘nalishlarni yaratish bo‘yicha qator dasturlar amalga oshirilmoqda. Soliq imtiyozlari, kreditlar va investitsion preferensiyalar xususiy sektorning turizm sohasidagi faolligini rag‘batlantirmoqda. Shuningdek, turizm klasterlarini tashkil etish jarayonida ham davlat va xususiy sektor hamkorligi muhim ahamiyat kasb etmoqda[6].

Klasterlar doirasida davlat infratuzilma va tashkiliy qo‘llab-quvvatlashni ta’minlasa, xususiy sektor turistik mahsulotlar va xizmatlarni yaratish hamda bozorga taklif etish vazifasini bajaradi. Bu esa hududlarning turistik salohiyatidan samarali foydalanish imkonini beradi.

3-jadval.

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizm elementlari*

Davlat boshqaruvi	**Turizm siyosatini belgilash**	**Qonunlar, davlat dasturlari**
Investitsion mexanizm	Kapital jalb qilish	Xususiy va xorijiy investitsiyalar
Infratuzilma	Turizm obyektlari tizimi	Mehmonxonalar, transport, yo‘llar
Marketing tizimi	Turistik mahsulotni targ‘ib qilish	Reklama, brending, IT platformalar
Moliyaviy mexanizm	Turizmni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash	Subsidiyalar, kreditlar, imtiyozlar
Innovatsiyalar	Yangi texnologiyalarni joriy etish	Raqamli platformalar, e-tourism

*Muallif ishlanmasi

Demak, davlat va xususiy sektor hamkorligi prinsipi tashqi va ichki turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmidagi asosiy tamoyillardan biri bo‘lib, davlatning tartibga soluvchi va qo‘llab-quvvatlovchi funksiyalari hamda xususiy sektorning investitsion va tadbirkorlik salohiyatini uyg‘unlashtirish orqali turizmning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Ushbu prinsip turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish, xizmatlar sifatini oshirish, investitsiyalar hajmini ko‘paytirish va mamlakatning xalqaro turizm bozoridagi

raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi. O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi so‘nggi yillarda sezilarli darajada takomillashtirilmoqda.

Turizmga oid normativ-huquqiy bazaning mustahkamlanishi, elektron viza tizimining joriy etilishi, yangi mehmonxonalar qurilishi va transport infratuzilmasining modernizatsiya qilinishi buning yaqqol dalilidir. Ichki turizmni rivojlantirish mexanizmi aholining turistik faolligini oshirish, hududlararo sayohatlarni rag‘batlantirish va milliy turistik mahsulotlarni ommalashtirishga qaratilgan. Bu borada “O‘zbekiston bo‘ylab sayohat qil” dasturi, mahalliy turizm marshrutlarini kengaytirish va oilaviy mehmon uylarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etmoqda[8].

4-jadval.

Turizmni rivojlantirish prinsiplari*

Prinsip	Mazmuni
Tizimlilik	Turizm sohasini yagona tizim sifatida boshqarish
Barqarorlik	Iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy muvozanatni saqlash
Innovatsionlik	Yangi texnologiyalar va yondashuvlarni joriy etish
Hududiy rivojlanish	Mintaqalar salohiyatidan samarali foydalanish
Hamkorlik	Davlat, xususiy sektor va jamiyat o‘rtasidagi integratsiya
Iqtisodiy samaradorlik	Resurslardan maksimal foyda olish

Muallif ishlanmasi

Tashqi turizmni rivojlantirish mexanizmi esa mamlakatning xalqaro turizm bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish, xorijiy turistlar oqimini ko‘paytirish va eksport xizmatlari hajmini kengaytirishga qaratilgan. Xalqaro marketing kampaniyalari, brending siyosati va investitsion jozibadorlikni oshirish ushbu yo‘nalishning asosiy instrumentlari hisoblanadi.

Umuman olganda, ichki va tashqi turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi murakkab va ko‘p bosqichli tizim bo‘lib, uning samaradorligi davlat siyosati, bozor mexanizmlari va innovatsion yondashuvlarning uyg‘unligiga bog‘liqdir. Mazkur mexanizmning funksiyalari va prinsiplari turizmning barqaror rivojlanishini ta’minlash, mamlakat iqtisodiy salohiyatini oshirish hamda aholi farovonligini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar asosida ichki va tashqi turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi quyidagi tarkibiy elementlardan iborat ekanligini ko‘rsatish mumkin:

✓ Institutsional blok – davlat boshqaruvi organlari, turizm tashkilotlari va jamoat institutlari.

✓ Resurslar bloki – tabiiy, tarixiy-madaniy va rekreatsion resurslar.

✓ Infratuzilma bloki – transport, mehmonxona, aloqa va servis tizimlari.

✓ Investitsion blok – moliyalashtirish manbalari va investitsion loyihalar.

✓ Marketing bloki – reklama, brending va turistik mahsulotlarni targ‘ib qilish.

✓ Innovatsion blok – raqamli texnologiyalar va zamonaviy boshqaruv vositalari.

✓ Natijaviy blok – turistlar oqimining o‘sishi, bandlikning ortishi, valyuta tushumlari va hududiy rivojlanish ko‘rsatkichlari[7].

Xulosa

Tashqi va ichki turizmni rivojlantirishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizm turizm sohasining samarali boshqarilishi, barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta’minlovchi muhim

omillardan biri hisoblanadi. Ushbu mexanizm davlat boshqaruvi, iqtisodiy rag‘batlantirish, investitsiyalarni jalb etish, turizm infratuzilmasini rivojlantirish hamda xizmatlar sifatini oshirish kabi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni qamrab oladi.

Turizm sohasining rivojlanishida tashkiliy mexanizmlar orqali davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, turizm tashkilotlari faoliyatini samarali muvofiqlashtirish, zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish va raqamli texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Hozirgi sharoitda turizm bozoridagi raqobatning kuchayishi sohani boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, innovatsion yondashuvlarni qo‘llash va turistik xizmatlar sifatini oshirishni talab etmoqda.

Ayniqsa, ichki turizmni rivojlantirish orqali hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va aholining turizm faoliyatidagi ishtirokini kengaytirish mumkin. Umuman olganda, tashqi va ichki turizmni rivojlantirishda samarali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni shakllantirish mamlakat turizm salohiyatidan to‘liq foydalanish, iqtisodiy o‘sishni ta’minlash hamda xalqaro turizm bozorida raqobatbardoshlikni oshirishning muhim shartlaridan biridir. Mazkur yo‘nalishda izchil boshqaruv tizimini shakllantirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va innovatsion yondashuvlardan foydalanish turizm sohasining uzoq muddatli rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buhalis D. eTourism: Information Technology for Strategic Tourism Management. Pearson Education, 2003.
2. Morgan N., Pritchard A., Pride R. Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition. Elsevier, 2004.
3. Fyall A., Garrod B., Wanhill S. Managing Visitor Attractions. Routledge, 2008.
4. Mason P. Tourism Impacts, Planning and Management. Butterworth-Heinemann, 2008.
5. Goodwin H. Responsible Tourism. Goodfellow Publishers, 2011.
6. Urry J. The Tourist Gaze. Sage Publications, 1990 (keyingi nashrlari 2002, 2011).
7. Tuxliyev N.T. O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish muammolari va istiqbollari. Toshkent, 2000.
8. Boltaboyev M.R. Turizm xizmatlarini tashkil etish va boshqarish masalalari. Toshkent, 2010.
9. Hayitboyev A.T. Turizm resurslaridan foydalanish va hududiy rivojlanish. Toshkent, 2010.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ ESG-ПРИНЦИПОВ В СИСТЕМУ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬЮ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Насирова Хатидже Камолжоновна
PhD, старший преподаватель
кафедры «Бухгалтерский учет и аудит»,
факультета «Экономика»
Национальный исследовательский университет
«Ташкентский институт инженеров ирригации
и механизации сельского хозяйства»
E-mail: hatidjenasirova@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4504-3215

Аннотация. *В статье исследуются методологические основы интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий Республики Узбекистан. Показано, что экологические, социальные и управленческие факторы становятся важным условием устойчивого развития и повышения конкурентоспособности предприятий. Разработана авторская методология интеграции ESG-принципов и предложен интегральный ESG-индекс для оценки уровня ESG-зрелости предприятий. Обоснованы направления адаптации международных ESG-практик к условиям промышленного сектора Узбекистана. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования предложенной методики при принятии инвестиционных решений и совершенствовании системы стратегического управления предприятиями.*

Ключевые слова: *ESG-принципы, инвестиционная привлекательность, устойчивое развитие, промышленное предприятие, ESG-индекс, зеленая экономика, корпоративное управление, инвестиции.*

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SANOAT KORXONALARINING INVESTITSIYAVIY JOZIBADORLIGINI BOSHQARISH TIZIMIGA ESG TAMOYILLARINI INTEGRATSIYA QILISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Nasirova Xatidje Kamoljonovna
PhD, katta o‘qituvchi
“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi,
“Iqtisodiyot” fakulteti,
“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti”
Milliy tadqiqot universiteti
E-mail: hatidjenasirova@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4504-3215

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston Respublikasi sanoat korxonalarining investitsiyaviy jozibadorligini boshqarish tizimiga ESG tamoyillarini joriy etishning metodologik asoslari tadqiq etilgan. Ekologik, ijtimoiy va boshqaruv omillari korxonalarning barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini oshirishning muhim shartiga aylanishi ko‘rsatilgan. ESG tamoyillarini integratsiyalashning mualliflik metodologiyasi ishlab chiqildi va korxonalarning ESG yetuklik darajasini baholash uchun integral ESG indeksi taklif etildi. Xalqaro ESG amaliyotlarini O‘zbekiston sanoat sektori sharoitlariga moslashtirish yo‘nalishlari asoslab berilgan. Tadqiqotning amaliy ahamiyati taklif etilgan uslubiyatdan investitsiya qarorlarini qabul qilishda va korxonalarni strategik boshqarish tizimini takomillashtirishda foydalanish mumkinligi bilan*

izohlanadi.

Kalit so‘zlar: *ESG tamoyillari, investitsion jozibadorlik, barqaror rivojlanish, sanoat korxonasi, ESG indeksi, yashil iqtisodiyot, korporativ boshqaruv, investitsiyalar.*

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE INTEGRATION OF ESG PRINCIPLES INTO THE MANAGEMENT SYSTEM OF INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Nasirova Hatidje Kamoljonovna

PhD, Senior Lecturer
Department of Accounting and Audit,
Faculty of Economics,
National Research University
“Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers”
E-mail: hatidjenasirova@gmail.com
ORCID: 0009-0003-4504-3215

Abstract. *The article examines the methodological foundations of integrating ESG principles into the investment attractiveness management system of industrial enterprises in the Republic of Uzbekistan. Under modern conditions of sustainable development, environmental, social and governance factors are becoming an important element of investment decision-making and the formation of competitive advantages. The study develops an original methodology for integrating ESG principles into the investment attractiveness management system of industrial enterprises. An integrated ESG index is proposed, allowing quantitative assessment of ESG maturity and supporting investment decision-making processes. The paper substantiates key directions for adapting international ESG practices to the conditions of Uzbekistan’s industrial sector.*

Keywords: *ESG principles, investment attractiveness, sustainable development, industrial enterprise, ESG index, green economy, corporate governance, investments.*

Введение

Современная мировая экономика характеризуется глубокими структурными изменениями, связанными с переходом к модели устойчивого развития. В условиях усиления экологических вызовов, роста социальных требований и повышения роли корпоративной ответственности инвесторы все чаще ориентируются не только на финансовые показатели компаний, но и на качество управления экологическими, социальными и управленческими рисками. В результате ESG-концепция превратилась в один из ключевых инструментов оценки долгосрочной устойчивости бизнеса и инвестиционной привлекательности предприятий. На протяжении последних лет наблюдается устойчивый рост объемов ESG-инвестиций. Международные финансовые институты, инвестиционные фонды и рейтинговые агентства активно используют ESG-критерии при принятии решений о финансировании проектов и формировании инвестиционных портфелей. Компании, демонстрирующие высокий уровень ESG-зрелости, получают дополнительные преимущества в доступе к капиталу, укреплении деловой репутации и снижении инвестиционных рисков.

Для Республики Узбекистан интеграция ESG-принципов приобретает особое значение в условиях реализации стратегии устойчивого развития, модернизации промышленного комплекса и расширения международного инвестиционного сотрудничества. Переход к зеленой экономике, развитие возобновляемой энергетики, повышение энергоэффективности и совершенствование корпоративного управления становятся важнейшими направлениями государственной политики. Промышленный

сектор остается одним из основных драйверов экономического роста Республики Узбекистан. Вместе с тем промышленное производство характеризуется высокой энергоемкостью, значительным воздействием на окружающую среду и повышенной потребностью в инвестиционных ресурсах. В этих условиях ESG-подход становится важным инструментом повышения инвестиционной привлекательности промышленных предприятий и обеспечения их устойчивого развития.

Обзор литературы

Теоретические основы ESG-подхода сформировались на стыке концепций устойчивого развития, корпоративной социальной ответственности (CSR), корпоративного управления и теории заинтересованных сторон (Stakeholder Theory). Одной из фундаментальных работ в данной области является исследование R. Freeman, в котором доказано, что долгосрочная эффективность предприятия определяется не только финансовыми результатами, но и способностью учитывать интересы широкого круга заинтересованных сторон, включая инвесторов, работников, государство, потребителей и местные сообщества. В дальнейшем данная концепция стала методологической основой современной ESG-модели.

Значительное влияние на развитие концепции устойчивого развития оказал доклад Всемирной комиссии по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее» (Brundtland Report, 1987), в котором впервые была сформулирована идея обеспечения экономического роста без ущерба для потребностей будущих поколений. Последующее принятие Целей устойчивого развития ООН (SDGs) придало ESG-повестке глобальный характер и усилило внимание к вопросам экологической, социальной и управленческой ответственности бизнеса.

Существенный вклад в развитие методологии оценки устойчивости предприятий внес J. Elkington, предложивший концепцию Triple Bottom Line («People – Planet – Profit»). Согласно данной модели эффективность деятельности предприятия должна оцениваться не только по финансовым результатам, но и по экологическим и социальным показателям. Впоследствии данная концепция легла в основу большинства международных стандартов ESG-отчетности.

Вопросы взаимосвязи ESG-факторов и стоимости компании получили дальнейшее развитие в исследованиях M. Porter и M. Kramer, разработавших концепцию Creating Shared Value (CSV). Авторы доказали, что устойчивое развитие способно формировать долгосрочные конкурентные преимущества предприятия посредством создания общей экономической и социальной ценности. Аналогичные выводы представлены в работах R. Eccles, G. Serafeim и их соавторов, которые эмпирически подтвердили положительное влияние высокого уровня ESG-зрелости на рыночную капитализацию компаний, снижение стоимости капитала, повышение инвестиционной привлекательности и устойчивость бизнеса к внешним рискам.

Современные исследования свидетельствуют, что ESG-факторы становятся одним из ключевых критериев принятия инвестиционных решений. Международные финансовые институты, включая Всемирный банк, Международную финансовую корпорацию (IFC), Европейский банк реконструкции и развития (EBRD), а также крупнейшие институциональные инвесторы активно используют ESG-критерии при оценке инвестиционных проектов, кредитовании и формировании инвестиционных портфелей. Развитие международных стандартов отчетности ISSB, GRI, SASB и рекомендаций TCFD способствует унификации подходов к раскрытию информации об устойчивом развитии и повышению прозрачности корпоративного управления.

В последние годы возрастает интерес исследователей к вопросам интеграции ESG-принципов в систему управления промышленными предприятиями стран с формирующейся экономикой. Однако анализ научной литературы показывает, что

большинство исследований посвящено отдельным аспектам ESG — экологической эффективности, корпоративному управлению или социальной ответственности — без рассмотрения их комплексного влияния на инвестиционную привлекательность предприятий.

Для Республики Узбекистан проблема интеграции ESG-принципов остается недостаточно разработанной. Существующие исследования в основном посвящены вопросам устойчивого развития, «зеленой» экономики, экологической модернизации и корпоративной социальной ответственности, однако практически отсутствуют научно обоснованные методологические подходы к интеграции ESG-факторов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий с учетом национальных институциональных особенностей, требований международных инвесторов и задач модернизации промышленности.

Таким образом, анализ отечественной и зарубежной литературы позволяет сделать вывод о наличии научного пробела, заключающегося в отсутствии комплексной методологии интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий Республики Узбекистан. Восполнение данного пробела определяет научную новизну и практическую значимость настоящего исследования.

Методология исследования

Методологическую основу исследования составляют системный, институциональный, сравнительный, экономико-математический, статистический и комплексный аналитический подходы, применение которых обеспечило всестороннее исследование влияния ESG-принципов на повышение инвестиционной привлекательности промышленных предприятий. Использование совокупности взаимодополняющих методов позволило раскрыть экономическую сущность ESG-концепции, определить закономерности ее развития, выявить факторы, влияющие на эффективность внедрения принципов устойчивого развития, а также разработать практические рекомендации по совершенствованию механизмов ESG-трансформации промышленного сектора.

Системный подход позволил рассматривать ESG-принципы как единую взаимосвязанную систему экологических, социальных и управленческих факторов, формирующих инвестиционную привлекательность предприятия. В рамках данного подхода предприятие исследовалось как открытая социально-экономическая система, функционирующая под воздействием внутренних и внешних факторов. Это позволило определить взаимосвязь между экологической ответственностью, социальной политикой, качеством корпоративного управления и финансово-экономическими результатами деятельности предприятия, а также оценить влияние каждого компонента ESG на формирование устойчивой конкурентоспособности и долгосрочной инвестиционной ценности.

Информационную базу исследования составили данные Национального комитета по статистике Республики Узбекистан, Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан, Министерства энергетики Республики Узбекистан, Всемирного банка, Международного валютного фонда, Азиатского банка развития, а также материалы международных организаций OECD, UNCTAD, ISSB и GRI.

Методологическая модель интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью

В рамках исследования предлагается авторская методология интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий.

Предлагаемая модель включает шесть последовательных этапов:

1. Диагностика текущего состояния предприятия.

2. Идентификация ключевых ESG-индикаторов.
3. Нормирование ESG-показателей.
4. Формирование частных ESG-индексов.
5. Расчет интегрального ESG-индекса.
6. Использование результатов ESG-оценки при принятии инвестиционных решений.

Основные ESG-индикаторы, рекомендуемые для оценки инвестиционной привлекательности промышленного предприятия, представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Система ESG-индикаторов промышленного предприятия

Блок	Индикатор	Единица измерения
E	Энергоемкость производства	кВт·ч/ед. продукции
E	Выбросы загрязняющих веществ	тонн
E	Доля ВИЭ	%
E	Наличие экологического аудита	да/нет
S	Производственный травматизм	случаев
S	Инвестиции в обучение персонала	млн сум
S	Текучесть кадров	%
S	Социальные программы	баллы
G	Независимые директора	%
G	ESG-отчетность	баллы
G	Антикоррупционная политика	да/нет
G	Внутренний контроль	баллы

Источник: разработано автором на основе GRI Standards, IFRS S1 и IFRS S2.

Экономико-математическая модель интегрального ESG-индекса

Для количественной оценки уровня ESG-зрелости промышленного предприятия предлагается использовать интегральный ESG-индекс, отражающий совокупное влияние экологических, социальных и управленческих факторов на инвестиционную привлекательность предприятия.

Интегральный ESG-индекс рассчитывается по следующей формуле:

$$IESG = \alpha E + \beta S + \gamma G$$

где:

IESG – интегральный ESG-индекс предприятия;

E – экологический индекс;

S – социальный индекс;

G – индекс корпоративного управления;

α, β, γ – весовые коэффициенты соответствующих компонентов.

При формировании весовых коэффициентов учитывались особенности промышленного сектора Республики Узбекистан, уровень воздействия предприятий на окружающую среду, роль человеческого капитала и значимость корпоративного управления для привлечения инвестиций.

Предлагаемая структура интегрального ESG-индекса представлена в таблице 2.

Таблица 2.

Весовые коэффициенты компонентов ESG-индекса

Компонент	Обозначение	Вес
Экологический	E	0,40
Социальный	S	0,30
Управленческий	G	0,30
Итого	—	1,00

Источник: расчеты автора.

Наибольший удельный вес присваивается экологическому компоненту, поскольку именно экологические факторы в современных условиях оказывают существенное влияние на инвестиционные решения и долгосрочную устойчивость промышленного предприятия.

Для обеспечения сопоставимости показателей применяется процедура нормирования, позволяющая привести показатели к единой шкале от 0 до 1.

После расчета интегрального ESG-индекса проводится оценка уровня ESG-зрелости предприятия.

Классификация предприятий по уровню ESG-зрелости представлена в таблице 3.

Таблица 3.

Интерпретация интегрального ESG-индекса

Значение ESG-индекса	Уровень ESG-зрелости
0,00–0,30	Низкий
0,31–0,60	Средний
0,61–0,80	Высокий
0,81–1,00	Стратегически зрелый

Источник: разработано автором.

Предложенная система оценки позволяет использовать ESG-индекс как инструмент инвестиционного анализа, корпоративного управления и формирования программ устойчивого развития предприятий.

Анализ статистических предпосылок интеграции ESG-принципов в промышленности Республики Узбекистан

В последние годы Республика Узбекистан демонстрирует устойчивые темпы экономического роста и последовательную реализацию политики устойчивого развития. Данные процессы формируют благоприятные предпосылки для интеграции ESG-принципов в деятельность промышленных предприятий.

Одним из важнейших индикаторов экономической устойчивости является динамика валового внутреннего продукта.

Согласно данным международных финансовых организаций и государственных органов Республики Узбекистан, после периода пандемийных ограничений экономика страны демонстрирует стабильный рост.

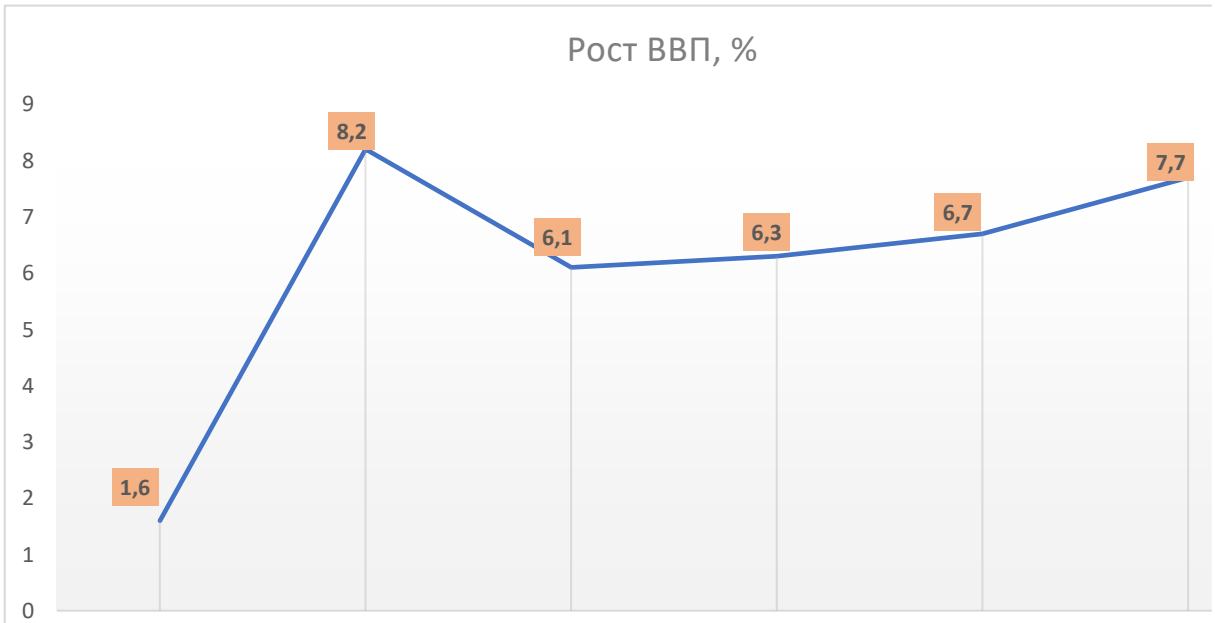

Рисунок 1. Динамика роста ВВП Республики Узбекистан в 2020–2025 гг.

Источник: World Bank; Министерство экономики и финансов Республики Узбекистан.

Как видно из данных рисунка 1, экономика Узбекистана демонстрирует устойчивую

положительную динамику, что создает благоприятную среду для привлечения инвестиций и внедрения современных механизмов устойчивого управления.

Важным фактором формирования инвестиционной привлекательности является развитие промышленного производства.

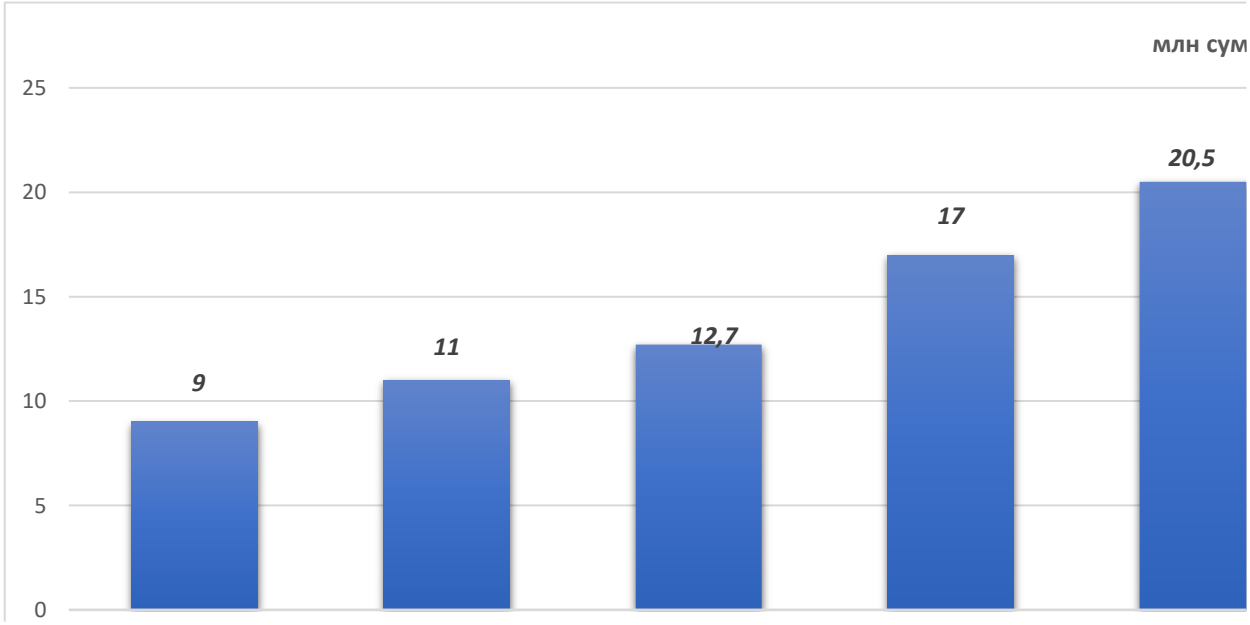

Рисунок 2. Динамика промышленного производства на душу населения в Республике Узбекистан в 2021–2025 гг.

Источник: Национальный комитет по статистике Республики Узбекистан.

Рост промышленного производства свидетельствует о повышении инвестиционной активности, модернизации производственных мощностей и расширении экспортного потенциала промышленного сектора.

Особое значение для ESG-трансформации промышленности имеет развитие энергетического комплекса и увеличение доли возобновляемых источников энергии.

Показатель	**млрд кВт·ч**
Общая генерация	86,7
Солнечная и ветровая генерация	10,5
Зеленая генерация (включая ГЭС)	16,8

Рисунок 3. Производство электроэнергии и объем зеленой генерации в Узбекистане в 2025 году

Источник: Министерство энергетики Республики Узбекистан.

Полученные данные свидетельствуют о постепенном переходе экономики страны к принципам зеленого развития и устойчивого использования ресурсов.

Результаты исследования

Проведенное исследование показало, что традиционные подходы к оценке инвестиционной привлекательности предприятий, основанные исключительно на финансовых показателях, не позволяют в полной мере учитывать современные риски и факторы устойчивого развития.

Предлагаемая методология обеспечивает комплексный учет экологических, социальных и управленческих факторов при принятии инвестиционных решений.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что высокий уровень ESG-зрелости способствует снижению инвестиционных рисков, повышению прозрачности бизнеса, улучшению корпоративного управления и укреплению доверия инвесторов.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Разработанный интегральный ESG-индекс может использоваться как инструмент ранжирования предприятий при формировании инвестиционных портфелей и реализации программ устойчивого финансирования.

Авторская концепция ESG-ориентированного управления инвестиционной привлекательностью

В отличие от традиционных моделей инвестиционного анализа, авторская концепция рассматривает ESG-принципы как самостоятельный механизм формирования инвестиционной стоимости предприятия.

Согласно предложенному подходу экологические, социальные и управленческие факторы оказывают непосредственное влияние на уровень инвестиционных рисков, доступность финансовых ресурсов и долгосрочную устойчивость бизнеса.

В рамках концепции инвестиционная привлекательность определяется не только финансовыми результатами деятельности предприятия, но и качеством управления устойчивым развитием.

Таким образом, ESG-принципы трансформируются из инструмента нефинансовой отчетности в полноценный элемент системы стратегического управления промышленным предприятием.

Научная новизна исследования

Научная новизна исследования заключается в развитии теоретико-методологических основ интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий Республики Узбекистан.

В ходе исследования получены следующие научные результаты:

1. Уточнено экономическое содержание категории «инвестиционная привлекательность промышленного предприятия» путем включения экологических, социальных и управленческих факторов устойчивого развития в систему инвестиционной оценки.
2. Разработана авторская методология интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий, основанная на последовательной оценке ESG-факторов и их использовании в процессе принятия инвестиционных решений.
3. Предложена система ESG-индикаторов, адаптированная к особенностям промышленного сектора Республики Узбекистан.
4. Разработан интегральный ESG-индекс, позволяющий количественно оценивать уровень ESG-зрелости предприятия и использовать результаты оценки для повышения эффективности инвестиционного менеджмента.
5. Обоснованы весовые коэффициенты ESG-компонентов с учетом отраслевой специфики промышленного производства и современных тенденций устойчивого развития.
6. Сформирована авторская концепция ESG-ориентированного управления инвестиционной привлекательностью, обеспечивающая взаимосвязь между ESG-факторами, инвестиционными рисками и устойчивостью предприятия.

В отличие от существующих подходов, ориентированных преимущественно на финансовые показатели, разработанная методология обеспечивает комплексный учет экологических, социальных и управленческих факторов в системе инвестиционного анализа.

Теоретическая значимость исследования

Теоретическая значимость исследования заключается в развитии научных представлений о роли ESG-принципов в формировании инвестиционной привлекательности промышленных предприятий.

Полученные результаты расширяют методологическую базу исследований в области

устойчивого развития, инвестиционного менеджмента и корпоративного управления. Предложенная модель интеграции ESG-принципов позволяет сформировать комплексный подход к оценке инвестиционной привлекательности предприятий с учетом современных требований устойчивого финансирования.

Теоретические положения исследования могут быть использованы при дальнейшей разработке научных концепций устойчивого развития промышленности, формировании ESG-стратегий предприятий и совершенствовании механизмов инвестиционного управления.

Практическая значимость исследования

Практическая значимость исследования определяется возможностью применения разработанной методологии в деятельности промышленных предприятий, финансовых институтов и государственных органов управления.

Предложенный интегральный ESG-индекс может использоваться:

– при проведении инвестиционного анализа предприятий;

– при разработке ESG-стратегий и программ устойчивого развития;

– при формировании корпоративной нефинансовой отчетности;

– при реализации проектов устойчивого финансирования;

– при разработке государственных программ поддержки промышленности и зеленой экономики.

Практическое внедрение результатов исследования позволит повысить инвестиционную привлекательность промышленных предприятий, снизить уровень инвестиционных рисков и обеспечить более эффективное привлечение долгосрочного капитала.

Выводы

Проведенное исследование подтверждает, что в современных условиях ESG-принципы становятся одним из ключевых факторов формирования инвестиционной привлекательности промышленных предприятий.

Переход мировой экономики к модели устойчивого развития приводит к изменению подходов к инвестиционной оценке предприятий. Наряду с традиционными финансовыми показателями все большее значение приобретают экологические, социальные и управленческие факторы, оказывающие непосредственное влияние на уровень инвестиционных рисков и долгосрочную устойчивость бизнеса.

В ходе исследования разработана авторская методология интеграции ESG-принципов в систему управления инвестиционной привлекательностью промышленных предприятий Республики Узбекистан. Предложен интегральный ESG-индекс, позволяющий осуществлять количественную оценку уровня ESG-зрелости предприятия и использовать полученные результаты при принятии инвестиционных решений.

Проведенный анализ показал наличие благоприятных предпосылок для развития ESG-подходов в промышленном секторе Республики Узбекистан. Устойчивые темпы экономического роста, модернизация промышленности, развитие возобновляемой энергетики и реализация государственной политики в области устойчивого развития создают основу для широкого внедрения ESG-принципов в корпоративную практику.

Практическая реализация предложенной методологии будет способствовать повышению инвестиционной привлекательности промышленных предприятий, снижению инвестиционных рисков, укреплению конкурентоспособности отечественного бизнеса и расширению возможностей привлечения международного капитала.

Результаты исследования могут быть использованы при разработке ESG-стратегий предприятий, формировании механизмов устойчивого финансирования, совершенствовании инвестиционной политики и реализации стратегических приоритетов устойчивого развития Республики Узбекистан.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Литература

1. Freeman R.E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. – Boston: Pitman, 1984.
2. Elkington J. Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business. – Oxford: Capstone, 1997.
3. Porter M.E., Kramer M.R. Creating Shared Value // Harvard Business Review. – 2011. – Vol. 89. – No. 1–2.
4. Eccles R.G., Serafeim G. The Performance Frontier: Innovating for a Sustainable Strategy. – Harvard Business School Publishing, 2013.
5. United Nations. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York, 2015.
6. OECD. ESG Investing and Sustainable Finance Report. – Paris, 2023.
7. World Bank. Uzbekistan Country Economic Update. – Washington, 2024.
8. Asian Development Bank. Uzbekistan Economic Outlook. – Manila, 2024.
9. International Monetary Fund. Regional Economic Outlook. – Washington, 2024.
10. IFRS Foundation. IFRS S1 General Requirements for Sustainability-related Financial Disclosures. – London, 2023.
11. IFRS Foundation. IFRS S2 Climate-related Disclosures. – London, 2023.
12. Global Reporting Initiative (GRI). Universal Standards. – Amsterdam, 2024.
13. UNCTAD. World Investment Report 2024. – Geneva, 2024.
14. Министерство экономики и финансов Республики Узбекистан. Экономический обзор. – Ташкент, 2024.
15. Национальный комитет по статистике Республики Узбекистан. Статистический ежегодник. – Ташкент, 2024.
16. Министерство энергетики Республики Узбекистан. Энергетический отчет. – Ташкент, 2024.
17. Стратегия «Узбекистан – 2030». – Ташкент, 2023.
18. Закон Республики Узбекистан «Об охране окружающей среды».
19. Закон Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности».
20. Материалы автора и результаты собственных исследований.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

NPV_{fr} MODIFIKATSIYALANGAN KO‘RSATKICH ASOSIDA O‘ZBEKISTON XIZMATLAR SOHASIDAGI FRANCHAYZING LOYIHALARINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Azimova Malika Rustamovna

mustaqil izlanuvchi
Toshkentdagi Singapur menejmentni rivojlantirish instituti
E-mail: mazimova@mdist.uz

Annotatsiya. *Maqolada rivojlanayotgan bozor sharoitida franchayzing modeli asosida amalga oshirilayotgan O‘zbekistonning investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholash metodologiyasini ishlab chiqish va amaliy sinovdan o‘tkazish masalalari tadqiq etilgan. Shuningdek, franchayzi faoliyatiga xos bo‘lgan transaksion va operatsion xarajatlar, jumladan, bir martalik franchayzing badali (paushal to‘lov) hamda royalti to‘lovlarini hisobga oluvchi mualliflik modifikatsiyalangan investitsion indikator — NPV_{fr} ko‘rsatkichi bilan bog’liq masalalar tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *franchayzing, sof diskontlangan daromad, NPV_{fr}, iqtisodiy samaradorlik, investitsion tahlil, xizmatlar sohasi, KFC, Marriott, Uzum Market.*

EVALUATION OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF FRANCHISING PROJECTS IN THE UZBEKISTAN SERVICES SECTOR BASED ON THE MODIFIED NPVfr INDICATORS

Azimova Malika Rustamovna

independent researcher
Singapore Institute for Management Development in Tashkent
E-mail: mazimova@mdist.uz

Abstract. *The article examines the issues of developing and practical testing of a methodology for assessing the economic efficiency of investment projects in Uzbekistan implemented on the basis of the franchising model in developing market conditions. Also, issues related to the author's modified investment indicator - NPVfr, which takes into account transaction and operating costs inherent in the activities of the franchisee, including a one-time franchise fee (lump sum) and royalty payments.*

Keywords: *franchising, net discounted income, NPVfr, economic efficiency, investment analysis, service sector, KFC, Marriott, Uzum Market.*

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФРАНШИЗНЫХ ПРОЕКТОВ В СЕКТОРЕ УСЛУГ УЗБЕКИСТАНА НА ОСНОВЕ МОДИФИЦИРОВАННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ NPV_{fr}

Азимова Малика Рустамовна

независимый исследователь
Сингапурский институт развития менеджмента в Ташкенте
E-mail: mazimova@mdist.uz

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы разработки и практического тестирования методологии оценки экономической эффективности инвестиционных проектов в Узбекистане, реализуемых по франчайзинговой модели в условиях*

развивающегося рынка. Также анализируются вопросы, связанные с модифицированным автором инвестиционным показателем – NPVfr, который учитывает транзакционные и операционные издержки, присущие деятельности франчайзи, включая единовременный франчайзинговый взнос (единовременную сумму) и роялти.

Ключевые слова: *франчайзинг, чистая дисконтированная прибыль, NPV_{fr}, экономическая эффективность, инвестиционный анализ, сектор услуг, KFC, Marriott, Uzum Market.*

Kirish

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasi transformatsiyasi tizimli va institutsional jihatdan shartlangan xususiyat kasb etib, milliy iqtisodiyotning global xo‘jalik makoniga integratsiyalashuvi jarayonlarini aks ettirmoqda. Mazkur transformatsiyaning muhim jihatlaridan biri biznes yuritishning xalqaro standartlarini, jumladan korporativ boshqaruv, operatsion samaradorlik va xizmat ko‘rsatish sifati standartlarini faol joriy etish hisoblanadi. Bu esa, o‘z navbatida, milliy xizmatlar bozori raqobatbardoshligining oshishiga hamda tadbirkorlik faoliyatining barqaror modellarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Xalqaro biznes muhitiga integratsiyalashuvning eng samarali mexanizmlaridan biri sifatida brend, biznes modeli va texnologiyalardan foydalanish huquqlarini berishga asoslangan tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish shakli bo‘lgan franchayzing namoyon bo‘ladi. Franchayzing boshqaruv va marketing kompetensiyalarining tezlashtirilgan transferini ta’minlaydi, sinovdan o‘tgan biznes yechimlari hisobiga tadbirkorlik risklari darajasini kamaytiradi hamda ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini standartlashtirishga ko‘maklashadi. Rivojlanayotgan iqtisodiyot sharoitida mazkur hamkorlik shakli alohida ahamiyat kasb etib, xizmatlar sohasini modernizatsiya qilishning katalizatori sifatida maydonga chiqadi.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, milliy investorlar mustaqil startaplar tashkil etish o‘rniga tobora ko‘proq xalqaro brendlar franshizalarini sotib olish va mahalliy franchayzing tarmoqlarini rivojlantirishni afzal ko‘rmoqdalar. Bunday strategiya ham noaniqlikning kamayishi, ham allaqachon shakllangan obro‘-e’tibor va mijozlar bazasi bilan bozorga tez kirib borish imkoniyati bilan izohlanadi. Natijada franchayzing nafaqat biznesni kengaytirish vositasi, balki tadbirkorlik muhitining institutsional transformatsiyasining muhim elementi ham bo‘lib bormoqda.

Shu bilan birga, franchayzing munosabatlarining rivojlanishi investitsiya loyihalari samaradorligini baholash bilan bog‘liq qator metodologik muammolarni yuzaga chiqarmoqda. Investitsion tahlilning klassik usullari, xususan sof diskontlangan daromad usuli (Net Present Value, NPV), loyiha avtonomligi haqidagi farazga asoslanadi va franchayzing modellariga xos bo‘lgan pul oqimlari arxitekturasining o‘ziga xos jihatlarini hisobga olmaydi. Bunday oqimlar tarkibida bir martalik (paushal) to‘lovlar, muntazam royalti to‘lovlari, marketing ajratmalari, shuningdek franchayzer va franchayzi o‘rtasidagi shartnomaviy majburiyatlardan kelib chiqadigan cheklovlar muhim o‘rin tutadi.

Mazkur xususiyatlar moliyaviy modellashtirishning an’anaviy instrumentariysini tijorat konsessiyasi shartnomalari sharoitlariga moslashtirish zaruratini keltirib chiqaradi. Xususan, prognoz pul oqimlarini shakllantirishga doir yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqish, franchayzingga xos risklarni hisobga olgan holda diskontlash stavkasini tuzatish, shuningdek investitsiya loyihalarining jozibadorligini baholash jarayoniga institutsional omillarni integratsiya qilish talab etiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi O‘zbekiston Respublikasi transformatsiyalanayotgan iqtisodiyoti sharoitida franchayzing biznes-modellarining o‘ziga xos xususiyatlariga moliyaviy tahlil usullarini nazariy jihatdan anglash va amaliy jihatdan moslashtirish zarurati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar sharhi

Baholashning nazariy asoslari va muammolari.

Investitsion tahlilning klassik nazariyasida sof diskontlangan daromad (Net Present Value,

NPV) ko‘rsatkichi loyiha bo‘yicha diskontlangan sof pul oqimlari yig‘indisi va dastlabki investitsiyalar hajmi o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Mazkur ko‘rsatkich investor kapitali qiymatining o‘sishini aks ettiradi hamda investitsion qarorlar qabul qilishning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Bunda NPVning bazaviy modeli xarajatlar va daromadlar tuzilmasining nisbatan bir xil ekanligi, shuningdek loyihaning iqtisodiy birlik sifatidagi avtonomligi haqidagi farazga asoslanadi.

Biroq franchayzing modeli doirasida mazkur farazlar sezilarli darajada o‘zgaradi. Ham kapital xarajatlar (CAPEX), ham operatsion xarajatlar (OPEX) tuzilmasi franchayzer va franchayzi o‘rtasidagi shartnomaviy munosabatlar bilan belgilanadigan o‘ziga xos xususiyat kasb etadi. Mustaqil biznes loyihalaridan farqli ravishda, franchayzi pul oqimlarining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi institutsional cheklovlar va moliyaviy majburiyatlar sharoitida faoliyat yuritadi.

Franchayzing modeliga xos bo‘lgan asosiy qo‘shimcha xarajatlar qatoriga quyidagi elementlar kiradi.

Birinchidan, paushal to‘lov (lump-sum fee) franchayzerning brendi, biznes modeli va nou-xausidan foydalanish huquqi uchun amalga oshiriladigan bir martalik to‘lovni anglatadi. Mazkur to‘lov, odatda, loyihaning operatsion faoliyat boshlanishidan oldingi bosqichida amalga oshiriladi va dastlabki investitsiyalarning sezilarli qismini tashkil etadi, biroq qisqa muddatli istiqbolda bevosita pul oqimini yuzaga keltirmaydi.

Ikkinchidan, royalti (royalty) muntazam ajratmalar ko‘rinishida namoyon bo‘lib, ko‘pincha yalpi tushumning ma’lum foizi sifatida hisoblanadi. Ushbu to‘lovning o‘ziga xos jihati shundaki, u franchayzi faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasidan mustaqil ravishda undiriladi. Bu esa rentabellik past bo‘lgan yoki talab beqaror bo‘lgan davrlarda pul oqimlariga tushadigan yuklamani kuchaytiradi.

Uchinchidan, marketing yig‘imlari (marketing fee) franchayzerning markazlashtirilgan reklama fondiga yo‘naltiriladigan majburiy ajratmalardan iborat. Keng ko‘lamli marketing kampaniyalaridan kelib chiqadigan potensial sinergik samara mavjud bo‘lishiga qaramay, mazkur to‘lovlar har doim ham muayyan franchayzining mahalliy natijalari bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan majburiy xarajatlar hisoblanadi.

Standart NPV formulasini qo‘llashda yuqorida qayd etilgan elementlarni e’tiborga olmaslik investitsiya samaradorligini baholashda sezilarli buzilishlarga olib keladi. Xususan, prognoz qilinayotgan sof pul oqimlari sun’iy ravishda oshirib ko‘rsatiladi, operatsion yuklama yetarli darajada baholanmaydi va natijada investor uchun haddan tashqari optimistik kutilmalar shakllanadi. Bu esa, o‘z navbatida, ayniqsa biznes faoliyatining dastlabki bosqichida operatsion faoliyat jarayonida pul mablag‘lari uzilishlari (cash gap) yuzaga kelish ehtimolini oshiradi.

Shunday qilib, franchayzing sharoitida NPV usulini to‘g‘ri qo‘llash pul oqimlarini o‘ziga xos majburiy to‘lovlarni alohida ajratgan holda dekompozitsiya qilishni, shuningdek franchayzing munosabatlarining institutsional tabiatini va ular bilan bog‘liq moliyaviy risklarni hisobga oluvchi moslashtirilgan diskontlash modellarini ishlab chiqishni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Franchayzing loyihalariga investitsion samaradorlikning an’anaviy ko‘rsatkichlarini noto‘g‘ri qo‘llash bilan bog‘liq aniqlangan metodologik muammoni hal etish maqsadida mazkur tadqiqotda modifikatsiyalangan investitsion indikator — $\boldsymbol{NPV_{fr}}$ (Net Present Value for Franchise) ishlab chiqildi va foydalanish uchun taklif etildi. Mazkur ko‘rsatkich franchayzing munosabatlarining institutsional va moliyaviy xususiyatlarini hisobga olgan holda pul oqimlarini diskontlashning klassik modelini moslashtirishga qaratilgan.

Ko‘rsatkichning matematik ifodasi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$NPV_{fr} = \sum_{t=1}^{T} \frac{CF_t - R_t - M_t}{(1+r)^t} - (IC_0 + L_0),$$

bu yerda:

- CF_t – t davridagi operatsion pul oqimi (franchayzerga to‘lanadigan to‘lovlar hisobga olinmagan holda);
- R_t – t davridagi royalti summasi;
- M_t – t davridagi marketing yig‘imi;
- r – mamlakat va tarmoq risklarini hisobga oluvchi diskontlash stavkasi;
- IC_o – obyektni ishga tushirish uchun dastlabki investitsiya xarajatlari (uskunalar, ta’mirlash ishlari, litsenziyalar va boshqalar);
- L_o – paushal to‘lov.

Taklif etilgan model pul oqimlarini dekompozitsiya qilish tamoyiliga asoslanib, franchayzer foydasiga amalga oshiriladigan majburiy to‘lovlarni moliyaviy yuklamaning mustaqil elementlari sifatida ajratib ko‘rsatadi. Klassik yondashuvdan farqli ravishda, bunday to‘lovlar ko‘pincha operatsion xarajatlar tarkibida agregatsiyalangan holda aks ettirilsa, NPV_{fr} modelida ular franchayzerga tegishli bo‘lgan nomoddiy aktivlardan foydalanish bilan bog‘liq kvazirenta xarajatlari sifatida talqin etiladi.

Mazkur yondashuvning asosiy metodologik afzalligi franchayzi ixtiyorida qoladigan pul oqimlarini yanada aniqroq aniqlash imkoniyatidadir. Bu esa yakuniy investor nuqtayi nazaridan loyihaning iqtisodiy samaradorligini to‘g‘ri baholashga xizmat qiladi. Ushbu jihat, ayniqsa, royalti va marketing yig‘imlari shartli-doimiy xarakterga ega bo‘lib, sof foyda miqdoriga bevosita bog‘liq bo‘lmagan sharoitlarda alohida ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, taklif etilgan model chuqurlashtirilgan ssenariy tahlilini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Xususan, R_t va M_t parametrlarini o‘zgartirish franchayzing shartnomasi shartlaridagi o‘zgarishlarga investitsiya loyihasining sezgirligini baholash, shuningdek loyiha NPV_{fr} ko‘rsatkichining musbat qiymatini saqlab qoladigan tushumning chegaraviy darajalarini aniqlash imkonini beradi. Xuddi shuningdek, mamlakat riski uchun mukofotlar hamda franchayzingga xos risklarni hisobga olgan holda **r** diskontlash stavkasini tuzatish investitsion qarorlarning asoslanganlik darajasini oshiradi.

NPV_{fr} ko‘rsatkichidan foydalanish franchayzing loyihalarining iqtisodiy mohiyatini yanada adekvat aks ettirishni ta’minlaydi, ularning daromadliligini baholashdagi tizimli xatolar xavfini kamaytiradi hamda xizmatlar sohasida yanada muvozanatli va asoslangan investitsion siyosatni shakllantirishga ko‘maklashadi.

Tahlil va natijalar

Ishlab chiqilgan NPV_{fr} ko‘rsatkichining amaliy qo‘llanilish imkoniyatlarini tekshirish maqsadida uning aprobatsiyasi O‘zbekiston Respublikasi bozorida faoliyat yuritayotgan turli formatdagi uchta franchayzing loyihasining o‘rtacha moliyaviy modellari asosida amalga oshirildi. Tadqiqot obyektlarini tanlash xizmatlar sektorining kapitallashuv darajasi, pul oqimlari tuzilmasi, franchayzer va franchayzi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar xususiyati hamda investitsion majburiyatlar ko‘lami jihatidan farqlanuvchi turli segmentlarini qamrab olish zarurati bilan izohlanadi.

Tadqiqotning empirik bazasi sifatida quyidagi franchayzing modellari tanlab olindi.

Birinchi model KFC xalqaro tezkor ovqatlanish restoranlari tarmog‘i misolida ko‘rib chiqildi. Ushbu loyiha binolarni qurish yoki moslashtirish, maxsus uskunalarni xarid qilish, xodimlarni o‘qitish hamda brendning korporativ standartlariga rioya etish bilan bog‘liq sezilarli hajmdagi dastlabki investitsiyalar bilan tavsiflanadi. Investitsion yuklamaning qo‘shimcha omili sifatida yuqori paushal to‘lov hamda franchayzer foydasiga amalga oshiriladigan majburiy muntazam to‘lovlar namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi model mehmonxona biznesiga taalluqli bo‘lib, Marriott International brendi asosida tahlil qilindi. Mazkur loyihaning o‘ziga xos jihatlari yuqori kapitallashuv darajasi, uzoq investitsion sikl va investitsiyalarning qoplanish muddatining kattaligi bilan belgilanadi. Mehmonxona franchayzalarining moliyaviy tuzilmasi bazaviy royalti, marketing ajratmalari hamda mehmonxona toifasi va xonalar fondiga bog‘liq bo‘lishi mumkin bo‘lgan qo‘shimcha

yig‘imlarni o‘z ichiga oluvchi ko‘p bosqichli to‘lov tizimini nazarda tutadi.

Uchinchi model Uzum Market buyurtmalarni topshirish punktlari tarmog‘i misolida ko‘rib chiqildi. Xalqaro franchayzalardan farqli ravishda, ushbu format kirish bo‘sag‘asining nisbatan pastligi, minimal kapital xarajatlar va sezilarli paushal to‘lovning mavjud emasligi bilan tavsiflanadi. O‘zaro hamkorlikning asosi kichik tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish orqali tarmoqni tez kengaytirishga yo‘naltirilgan komission daromad taqsimoti modelidan iborat.

Natijalarning taqqoslanishini ta’minlash maqsadida har bir loyiha uchun namunaviy moliyaviy modellar shakllantirildi. KFC va Uzum Market loyihalari uchun rejalashtirish ufqi (***T***) besh yil etib belgilandi, bu chakana xizmatlar va umumiy ovqatlanish sohasida investitsion samaradorlikni baholashning o‘rta muddatli davriga mos keladi. Marriott mehmonxona loyihasi uchun esa mehmonxona infratuzilmasiga investitsiyalarning uzoq muddatli xususiyatini hamda aktivlarning qoplanish muddati uzoqroq ekanligini aks ettiruvchi o‘n yillik prognoz davri qabul qilindi.

Diskontlash stavkasi (***r***) yillik 14 foiz darajasida belgilandi. Mazkur ko‘rsatkich rivojlanayotgan iqtisodiyot sharoitidagi tijorat loyihalari uchun kapitalning o‘rtacha qiymatini aks ettirib, makroiqtisodiy, tarmoq va investitsion risklar uchun mukofotlarni o‘z ichiga oladi.

Olingan natijalar tadqiqot gipotezasini tasdiqladi, ya’ni an’anaviy ***NPV*** ko‘rsatkichi franchayzer foydasiga amalga oshiriladigan majburiy to‘lovlarni to‘liq aks ettirmasligi sababli franchayzing loyihalarining investitsion jozibadorligini tizimli ravishda ortiqcha baholaydi. Tahlil qilingan barcha holatlarda modifikatsiyalangan NPV_{fr} ko‘rsatkichi qiymati klassik ***NPV*** qiymatidan past bo‘lib chiqdi. Bu esa investitsiyalarning yakuniy daromadliligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi yashirin moliyaviy majburiyatlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Eng katta tafovut **KFC** loyihasida kuzatildi, bunda og‘ish 18 foizni tashkil etdi. Bunday natija yuqori paushal to‘lov, korxonani ishga tushirish bilan bog‘liq sezilarli kapital xarajatlar hamda yalpi tushum ulushi sifatida hisoblanadigan muntazam royaltilarning birgalikdagi ta’siri bilan izohlanadi. Ushbu to‘lovlar majmui franchayzi pul oqimlariga sezilarli moliyaviy yuklama yaratib, loyihaning haqiqiy investitsion samaradorligini pasaytiradi.

1-jadval.

NPV va NPVfr usullari bo‘yicha franchayzing loyihalarining qiyosiy tahlili (shartli birliklar, mln so‘m)

Loyiha	An’anaviy NPV	Modifikatsiyalangan NPVfr	Farq (Δ)	Klassik baholash xatosi
KFC	12 450	10 210	–2 240	+18,0 %
Marriott	45 800	39 150	–6 650	+14,5 %
Uzum Market	850	815	–35	+4,1 %

Shunga o‘xshash holat Marriott International mehmonxona franchayzasida ham kuzatildi, bunda klassik model samaradorlik ko‘rsatkichini 14,5 foizga ortiqcha baholaydi. Sof diskontlangan daromadning mutlaq hajmi yuqori bo‘lishiga qaramay, shakllanayotgan pul oqimlarining muhim qismi royalti va marketing to‘lovlari tizimi orqali brend huquq egasi foydasiga qayta taqsimlanadi. Bundan tashqari, investitsiya ufqining uzoq muddatli bo‘lishi diskontlash ta’sirini kuchaytiradi hamda strategik investitsion qarorlar qabul qilishda pul oqimlarini to‘g‘ri baholashning ahamiyatini yanada oshiradi.

Xalqaro franchayzalardan farqli ravishda, Uzum Market loyihasi baholashning ikki usuli o‘rtasidagi eng kichik tafovutni namoyish etdi — atigi 4,1 foiz. Mazkur natija franchayzing tarmog‘iga qo‘shilish xarajatlarining nisbatan pastligi va sezilarli qat’iy to‘lovlarning mavjud emasligidan dalolat beradi. Qo‘llanilayotgan ekotizim modeli biznesni tez kengaytirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, platforma va hamkorlar o‘rtasida daromadlarni yanada moslashuvchan taqsimlashni nazarda tutadi. Natijada franchayzi pul oqimlari franchayzing to‘lovlari mexanizmi orqali kamroq darajada qisqartiriladi, bu esa an’anaviy va modifikatsiyalangan baholash natijalari o‘rtasidagi farqni kamaytiradi.

Metodologik nuqtayi nazardan, olingan natijalar franchayzing majburiyatlari darajasi bilan klassik ***NPV*** ko‘rsatkichining xatoligi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Pul oqimlari tarkibida royalti, marketing yig‘imlari va boshqa majburiy to‘lovlar ulushi qanchalik yuqori bo‘lsa, an’anaviy va moslashtirilgan baholash modellari o‘rtasidagi tafovut shunchalik katta bo‘ladi. Demak, franchayzing munosabatlarining o‘ziga xos jihatlarini hisobga olmagan holda standart investitsion tahlilni qo‘llash investitsion qarorlar qabul qilishda xatolarga, qoplanish muddatlarini noto‘g‘ri baholashga va moliyaviy risklarni yetarlicha baholamaslikka olib kelishi mumkin.

Aprobatsiya natijalari taklif etilgan NPV_{fr} ko‘rsatkichining amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi hamda franchayzing loyihalarini baholashda uning klassik ***NPV*** usuliga nisbatan yuqoriroq analitik aniqlikka ega ekanligini namoyon etadi. Mazkur instrumentdan foydalanish investorlar, kredit tashkilotlari va potensial franchayzilarga investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini yanada realistik baholash hamda amalda biznes ixtiyorida qoladigan pul oqimlari asosida qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqot franchayzing loyihalarini baholashda sof diskontlangan daromadning (NPV) an’anaviy ko‘rsatkichidan foydalanish imkoniyatlari cheklanganligini tasdiqladi. Aniqlanishicha, klassik model franchayzing munosabatlari doirasida yuzaga keladigan o‘ziga xos pul oqimlarini, jumladan paushal to‘lovlar, royalti va marketing ajratmalarini hisobga olmaydi. Natijada investitsion samaradorlik ortiqcha baholanadi va franchayzining moliyaviy risklari yetarli darajada aks ettirilmaydi.

Mazkur metodologik cheklovni bartaraf etish maqsadida loyiha pul oqimlari tarkibidan franchayzer foydasiga amalga oshiriladigan majburiy to‘lovlarni alohida ajratishga asoslangan modifikatsiyalangan NPV_{fr} ko‘rsatkichi taklif etildi. Taklif etilayotgan yondashuv investitsiyalar daromadliligini yanada to‘g‘ri baholash imkonini beradi hamda franchayzi ixtiyorida amalda qoladigan pul mablag‘larining haqiqiy hajmini aniqlashga xizmat qiladi.

Modelning KFC, Marriott va Uzum Market franchayzing loyihalari misolida o‘tkazilgan aprobatsiyasi an’anaviy ***NPV*** va modifikatsiyalangan NPV_{fr} natijalari o‘rtasida tizimli tafovut mavjudligini ko‘rsatdi. Eng katta og‘ishlar yuqori paushal to‘lovlar va sezilarli royalti majburiyatlari bilan tavsiflanuvchi xalqaro brendlar loyihalarida kuzatildi. Mahalliy franchayzing modellarida esa ushbu tafovut ancha past bo‘lib, bu moliyaviy majburiyatlar tuzilmasining nisbatan moslashuvchanligi bilan izohlanadi.

Olingan natijalar franchayzing to‘lovlari darajasi bilan klassik investitsion baholash xatosining miqdori o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Demak, franchayzingning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda standart tahlil usullaridan foydalanish investitsion qarorlarning optimal bo‘lmasligiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, NPV_{fr} ko‘rsatkichidan tijorat banklari, investitsiya fondlari, sug‘urta tashkilotlari hamda potensial franchayzilar investitsion loyihalarni baholash va moliyaviy risklarni boshqarish jarayonida foydalanishlari mumkin. O‘zbekiston Respublikasida franchayzing tizimining rivojlanishi sharoitida mazkur instrumentni joriy etish investitsion tahlil sifatini oshirish, loyihalarni noto‘g‘ri baholash ehtimolini kamaytirish hamda xizmatlar sektorining barqaror rivojlanishiga ko‘maklashishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarning istiqbollari investitsion samaradorlikning boshqa ko‘rsatkichlarini (IRR, PI, DPP) franchayzing biznes-modellarining o‘ziga xos jihatlariga moslashtirish hamda franchayzing loyihalari risklarini baholashning kompleks yondashuvlarini ishlab chiqish bilan bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brealey R. A., Myers S. C., Allen F. *Principles of Corporate Finance*. – 14th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2023. – 992 p.

2. Damodaran A. *Applied Corporate Finance*. – 5th ed. – Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2024. – 768 p.
3. Ross S. A., Westerfield R. W., Jordan B. D. *Fundamentals of Corporate Finance*. – 14th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2023. – 912 p.
4. Brigham E. F., Ehrhardt M. C. *Financial Management: Theory and Practice*. – 17th ed. – Boston: Cengage Learning, 2022. – 1184 p.
5. Berk J., DeMarzo P. *Corporate Finance*. – 6th ed. – Pearson Education, 2023. – 1152 p.
6. Gitman L. J., Zutter C. J. *Principles of Managerial Finance*. – 16th ed. – Pearson, 2024. – 736 p.
7. Sherman A. J. *Franchising and Licensing: Two Powerful Ways to Grow Your Business in Any Economy*. – 4th ed. – New York: AMACOM, 2021. – 352 p.
8. Mendelsohn M. *The Guide to Franchising*. – 8th ed. – London: Cengage Learning, 2019. – 416 p.
9. Spinelli S., Birley S. *Franchising: Pathway to Wealth Creation*. – London: Financial Times Prentice Hall, 2018. – 432 p.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KORPORATIV BIZNES SEKTORINI MOLIYALASHTIRISHGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TAHLILI

Razzakov Jasur Xamraboyevich
iqtisodiyot fanlari doktori (DSc)
buxgalteriya hisobi
tahlil va audit kafedrasi mudiri
Toshkent davlat agrar universiteti
E-mail: razzaqovjasur70@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8000

Nurulloyev Javohir Abdusalim o'g'li

08.00.07-“Moliya, pul muomalasi va kredit”
ixtisosligi mustaqil izlanuvchisi (Phd)
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: ramazonnurulloyev@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8867-2900

Annotatsiya. *Ushbu maqolada korporativ biznes sektorini moliyalashtirish tizimi, uning manbalari va unga ta’sir ko‘rsatuvchi zamonaviy omillar atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqotda ichki va tashqi moliyalashtirish mexanizmlari, makroiqtisodiy barqarorlik, foiz stavkalari, inflyatsiya hamda xususiy kredit (private credit) va ESG standartlari kabi tarkibiy o‘zgarishlarning ta’siri yoritilgan. Shuningdek, mikrodarajada korporatsiyalarning hajmi, aktivlar tarkibi va o‘sish sur’atlarining kapital tuzilmasini shakllantirishdagi roli an’anaviy moliya nazariyalari (Navbatlilik va Kompromis nazariyalari) doirasida asoslab berilgan. Maqola yakunida korporativ moliya barqarorligini ta’minlash bo‘yicha xulosalar va strategik takliflar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *Korporativ biznes, korporativ sektor, korporatsiya, ichki moliyalashtirish, tashqi kapital, makroiqtisodiy omillar, xususiy kredit, ESG standartlari, Navbatlilik nazariyasi, Kompromis nazariyasi.*

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФИНАНСИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОГО БИЗНЕС-СЕКТОРА

Раззаков Жасур Хамрабаевич
заведующий кафедрой
бухгалтерского учета, анализа и аудита
доктор экономических наук (DSc)
Ташкентский государственный
аграрный университет
E-mail: razzaqovjasur70@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8000

Нуруллоев Жавохир Абдусалим угли
08.00.07- «Финансы, денежное обращение и кредит»
независимый исследователь (PhD)
E-mail: ramazonnurulloyev@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8867-2900

Аннотация. *В данной статье проводится всесторонний анализ системы финансирования корпоративного бизнес-сектора, её источников и влияющих на неё*

современных факторов. В исследовании освещено влияние внутренних и внешних механизмов финансирования, макроэкономической стабильности, процентных ставок, инфляции, а также таких структурных изменений, как частный кредит (private credit) и стандарты ESG. Кроме того, на микроуровне в рамках традиционных финансовых теорий (теории порядка финансирования и компромиссной теории) обоснована роль размера корпораций, структуры активов и темпов роста в формировании структуры капитала. В заключении статьи представлены выводы и стратегические предложения, направленные на обеспечение финансовой устойчивости корпоративного сектора.

Ключевые слова: *Корпоративный бизнес, корпоративный сектор, корпорация, внутреннее финансирование, внешний капитал, макроэкономические факторы, частный кредит, стандарты ESG, теория порядка финансирования (Pecking Order Theory), компромиссная теория (Trade-off Theory).*

ANALYSIS OF FACTORS INFLUENCING THE FINANCING OF THE CORPORATE BUSINESS SECTOR

Razzakov Jasur Xamraboyevich

Doctor of Economics (DSc)
Head of accounting, analysis and audit Department
Tashkent State Agrarian University
E-mail: razzaqovjasur70@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8000

Nurulloyev Javokhir Abdusalim ogli
08.00.07-"Finance, money circulation and credit"
independent researcher (Phd)
Tashkent State University of Economics
E-mail: ramazonnurulloyev@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8867-2900

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the corporate business sector's financing system, its sources, and the contemporary factors influencing it. The study highlights the impact of internal and external financing mechanisms, macroeconomic stability, interest rates, inflation, as well as structural shifts such as private credit and ESG standards. Furthermore, at the micro-level, the role of corporate size, asset structure, and growth rates in shaping capital structure is substantiated within the framework of traditional financial theories (Pecking Order Theory and Trade-off Theory). The article concludes with insights and strategic proposals aimed at ensuring corporate financial stability.*

Keywords: *Corporate business, corporate sector, corporation, internal financing, external capital, macroeconomic factors, private credit, ESG standards, Pecking Order Theory, Trade-off Theory.*

Kirish

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korporativ sektor har qanday davlat iqtisodiy o‘sishining asosiy drayveri, investitsion faollikni rag‘batlantiruvchi va innovatsion rivojlanishni ta’minlovchi muhim iqtisodiy subyekt hisoblanadi. Korporatsiyalar tomonidan ishlab chiqarish hajmini oshirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, eksport salohiyatini kengaytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda mamlakatning raqobatbardoshligini mustahkamlash ko‘p jihatdan ularning moliyaviy resurslardan samarali foydalanish imkoniyatiga bog‘liq. Ayniqsa, globallashuv, raqamli transformatsiya va xalqaro moliya bozorlaridagi o‘zgarishlar sharoitida korporativ moliyalashtirish tizimining barqarorligi iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan

biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Korporativ kapital asosan ikki manba — ichki (taqsimlanmagan foyda, amortizatsiya ajratmalari va ichki pul oqimlari) hamda tashqi (bank kreditlari, obligatsiyalar, venchur qarzlar va aksiyadorlik kapitali) hisobidan shakllanadi. Global moliya bozorlarining globallashuvi va raqamli texnologiyalarning shiddatli rivojlanishi sharoitida korporativ kapital tarkibini optimal darajada saqlash murakkab jarayonga aylandi. Mazkur maqolaning maqsadi — global va lokal darajada korporativ biznesni moliyalashtirishga ta’sir ko‘rsatuvchi eng muhim makroiqtisodiy, institutsional va mikrodajadagi (firmaga xos) omillarni tizimli tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirish va kapital tuzilmasini optimallashtirish masalalari iqtisodiyot nazariyasida uzoq yillardan buyon o‘rganib kelinmoqda. Bu boradagi fundamental asoslar Modilyani-Miller teoremasidan boshlangan bo‘lsa-da, keyinchalik mukammal bozor sharoitlarining mavjud emasligi tufayli bir qancha muqobil nazariyalar yuzaga keldi.

Navbatlilik nazariyasi (Pecking Order Theory)

Mayers va Mayluf (1984) tomonidan ishlab chiqilgan ushbu konsepsiyaga ko‘ra, axborot assimetriyasi tufayli kompaniyalar moliyalashtirish manbalarini tanlashda aniq ketma-ketlikka amal qiladi. Firmalar eng avvalo ichki mablag‘larni (taqsimlanmagan foyda), so‘ngra xavfsiz qarz kapitalini (obligatsiya va kreditlar) va faqat eng oxirgi chora sifatida yangi aksiyalar chiqarishni (equity) afzal ko‘radilar.

Kompromis nazariyasi (Trade-Off Theory)

Ushbu nazariya doirasida kompaniyalar qarz olishning soliq qalqoni (tax shield) afzalliklari hamda haddan tashqari qarz yuklamasi sababli yuzaga keladigan bankrotlik va moliyaviy inqiroz xarajatlari o‘rtasidagi muvozanatni (optimal nuqtani) topishga harakat qiladi.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda iqtisodchilar an’anaviy bank tizimidan tashqari muqobil moliya institutlarining rolini ko‘proq o‘rganmoqdalar. Xususan, global moliya inqirozlaridan keyingi davrda bank regulyatsiyasining kuchayishi (Basel III va IV standartlari) korporativ sektorda an’anaviy kreditlashning qisqarishiga va xususiy qarz fondlari (private credit) rolini oshishiga olib kelgani zamonaviy adabiyotlarda keng muhokama qilinmoqda [1].

Tadqiqot metodologiyasi

Korporativ biznes tarmoqlarini moliyalashtirishga ta’sir ko'rsatadigan omillarni tahlil qilish ko'p tarmoqli tadqiqot metodologiyasini talab qiladi. Unda firmaning aloqalari, tarmoqdagi o‘rni va ekotizim dinamikasi uning kapital tarkibi hamda mablag‘lardan foydalanish imkoniyatiga qanday ta'sir qilishini aniqlash uchun tushunish uchun **an’anaviy korporativ moliya asoslari** va **ijtimoiy tarmoqlar tahlili (SNA)** birgalikda tahlil qilinib o‘rganilishi maqsadga muvofiq.

Ushbu mavzu bo'yicha keng qamrovli tadqiqot metodologiyasi tuzilmasi quyidagi qat'iy akademik va empirik asoslarga tayanadi:

1) Tadqiqot yondashuvi va dizayni;
2) Kontseptual asos va o'zgaruvchilar;
3) Ma'lumotlarni yig'ish usullari;
4) Ma'lumotlar tahlili va statistik modellashtirish;
5) Haqiqiylik, ishonchlilik va etik tamoyillar.

Taqdimot metodologiyasini aniq ma’lumotlarga asosan tahlil qilish uchun metodologiyadan oldin yoki uning boshida aniq nimalarni sinab ko'rmoqchi ekanligimizni gipotezalar ko'rinishida shakllantirib olishimiz kerak:

- **H1 (Ijobiy ta'sir):** Tarmoq ichida markaziylik darajasi (Degree Centrality) yuqori bo'lgan firmalar pastroq kapital qiymatiga ($WACC$) ega bo'ladi.
- **H2 (Salbiy/Ziddiyatli ta'sir):** Tarmoq zichligining (Network Density) o'ta yuqori

bo'lishi, resurslar takrorlanishiga olib kelgani sababli, tashqi venchur kapitalini jalb qilish imkoniyatini kamaytiradi [2].

Tahlil va natijalar

Korporatsiyaning kapital tarkibi qanday shakllanishini tahlil qilishda tashkilotning rivojlanish bosqichlariga e’tibor qaratish juda muhim, chunki mavjud moliyalashtirish imkoniyatlari kompaniyaning hayotiy sikliga (rivojlanish bosqichlariga) qarab keskin o‘zgaradi.

Kompaniyaning yetuklik darajasi uning kapitalga bo‘lgan yo‘lini belgilaydi. Erta bosqichdagi (yangi) korxonalar asosan ichki manbalarga tayanadi, yetuk korporatsiyalar esa ommaviy kapital bozorlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Kompaniya rivojlanishining turli bosqichlarida pul oqimining trayektoriyasi odatda quyidagi qonuniyat bo‘yicha harakatlanadi:

- **Sinov va boshlang‘ich bosqichlar (Trial & Initial Stages):** Startaplar manfiy pul oqimini boshdan kechiradilar va yuqori xavf-xatarga rozi bo‘ladigan **"yaqinlar va do‘stlar" (Friends & Family)** yoki **"biznes-anjellar" (Business Angels)** mablag‘lariga tayanadilar.
- **O‘sish bosqichi (Growth Phase):** Tijoriy barqarorlik isbotlangach, kompaniyalar tez sur’atlar bilan kengayishni moliyalashtirish uchun **qarz qimmatli qog‘ozlari (obligatsiyalar)** va **venchur kapitalini (Venture Capital)** jalb qiladi.
- **Yetuklik va kengayish bosqichi (Maturity & Expansion):** Barqarorlashgan korxonalar strategik sheriklik va yakunda **aksiyalarni birlamchi ommaviy joylashtirish (IPO)** orqali uzoq muddatli kapitalni ta’minlaydi hamda o‘z-o‘zini moliyalashtiradigan pul oqimlariga o‘tadi [6].

Korporativ biznes sektorini moliyalashtirish muhiti dinamik xususiyatga ega bo‘lib, uni uchta asosiy guruhga ajratgan holda tadqiq etish maqsadga muvofiqdir [7]:

1) Makroiqtisodiy va pul-kredit omillari

Keng qamrovli iqtisodiy muhit va davlatning pul-kredit siyosati korporatsiyalar uchun kapitalning narxi (cost of capital) va mavjudlik darajasini belgilaydi:

- Foiz stavkalari va qarz qiymati: Markaziy banklarning pul-kredit siyosati, xususan, asosiy stavkaning o‘zgarishi tijorat banklarining kredit foizlariga bevosita ta’sir qiladi. Yuqori stavkalar davrida korporatsiyalarning qarz xizmati xarajatlari oshadi, bu esa sof foyda marjasini qisqartiradi va yangi investitsiya loyihalarini cheklaydi.
- Inflyatsiya va operatsion beqarorlik: Yuqori inflyatsiya korporatsiyalarning xomashyo, logistika va ish haqi bo‘yicha operatsion xarajatlarini oshiradi. Natijada, korporatsiyalar uzoq muddatli strategik investitsiyalardan ko‘ra, qisqa muddatli aylanma mablag‘larni (working capital) moliyalashtirishga e’tibor qaratishga majbur bo‘ladi.
- Iqtisodiy sikllar: Iqtisodiy yuksalish va ekspansiya davrida korporatsiyalar yuqori rentabellik hisobiga ichki moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Inqiroz davrida esa likvidlik tanqisligi yuzaga kelib, tashqi kapital bozorlari qat’iylashadi.

2) Institutsional va tarkibiy bozor o‘zgarishlari

Moliya institutlarining evolutsiyasi va zamonaviy talablar korporatsiyalar uchun yangi imkoniyatlar va chaqiriqlarni keltirib chiqarmoqda:

- **Xususiy kreditlashning (Private Credit) yuksalishi:** An’anaviy banklarning risk-menejment qoidalari qat’iylashishi natijasida, yirik va o‘rta korporatsiyalar muqobil aktivlarni boshqaruvchi xususiy fondlarga ko‘proq murojaat qilmoqda. Xususiy kredit moslashuvchan shartlari va tezkorligi bilan ajralib turadi.
- **ESG va barqaror moliyalashtirish:** Ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv (ESG) standartlari kapital jalb qilishning muhim shartiga aylandi. Bugungi kunda yuqori ESG reytingiga ega korporatsiyalar moliya bozorlarida "yashil obligatsiyalar" (green bonds) chiqarish orqali pastroq foiz stavkalarida resurs jalb qilish imkoniyatiga ega [8].

3) Mikrodarajadagi (Kompaniyalarga xos) omillar

Har bir korporatsiyaning o‘ziga xos xususiyatlari uning qaysi moliyalashtirish manbasini tanlashini belgilaydi. Quyidagi jadvalda ushbu omillarning turlicha ta’sir doirasi ko‘rsatilgan:

1-jadval

Korporativ biznes sektorini moliyalashtirishga ta’sir qiluvchi omillar

OMIL NOMI	YUQORI TA’SIR DOIRASI VA SENARIYSI	PAST TA’SIR DOIRASI VA SSENARIYSI
Aktivlarning moddiyligi (Asset Tangibility)	Yirik infratuzilma, transport va ishlab chiqarish korxonalari asosiy vositalarni garov (collateral) sifatida ko‘rsatib, arzon uzoq muddatli qarz olishlari oson.	Texnologiya va dasturiy ta’minot (IT) firmalari nomoddiy intellektual mulkka tayangani sababli qarz bozoridan ko‘ra aksiyadorlik kapitaliga tayanadi.
Kompaniya hajmi va yetukligi	Yirik, nufuzli milliy va transmilliy korporatsiyalar minimal kredit risklari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ochiq obligatsiyalar va aksiyalar bozoriga chiqa oladi.	Kichik va o‘rta biznes (KOB) subyektlari axborot assimetriyasiga ko‘proq duch keladi va yuqori foizli bank kreditlariga qaram bo‘lib qoladi.
O‘sish va kapitalga ehtiyoj	Tez rivojlanayotgan va yuqori texnologik tarmoqlar (masalan, Sun’iy Intellekt infratuzilmasi) katta hajmdagi boshlang‘ich kapital xarajatlarini (***CapEx***) talab etadi va sindikatlashtirilgan qarzga ehtiyoj sezadi.	Barqaror va yetuk bosqichdagi an’anaviy tarmoqlar o‘z faoliyatini va joriy modernizatsiyasini to‘liq taqsimlanmagan ichki foyda hisobidan qoplay oladi.

*Muallif ishlanmasi

Zamonaviy tendensiya (2026-yil holati): Global korporativ qarzlar chiqarilishi tarixiy eng yuqori darajaga yetdi. Bunga asosan sun’iy intellekt va yashil energetika infratuzilmasini kengaytirish uchun zarur bo‘lgan ulkan kapital xarajatlari sabab bo‘ldi. Davlat obligatsiyalari foiz stavkalari yuqori bo‘lishiga qaramay, yirik korporatsiyalarning kuchli balans ko‘rsatkichlari va yuqori naqd pul zaxiralari tufayli korporativ kredit spredlari barqaror darajada tor bo‘lib qolmoqda [4].

Xulosa

Korporativ biznes sektorini moliyalashtirish ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u ham tashqi makroiqtisodiy muhit, ham kompaniyaning ichki moliyaviy arxitekturasi bilan uzviy bog‘liqdir. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, foiz stavkalarining o‘zgaruvchanligi va inflyatsion bosim sharoitida korporatsiyalar kapital tuzilmasini moslashuvchan boshqarishlari lozim.

An’anaviy bank kreditlash tizimidan tashqari, zamonaviy moliyalashtirish bozorida xususiy kredit fondlari va ESG talablariga mos keluvchi yashil moliya vositalaridan unumli foydalanish korporatsiyalarning raqobatbardoshligini oshiradi. Mikrodarajada esa Navbatlilik nazariyasiga muvofiq, avvalo ichki zaxiralarni safarbar etish va qarz yuklamasini optimal darajada ushlab turish moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning bosh omilidir. Davlat tomonidan esa korporativ obligatsiyalar bozorini rivojlantirish va muqobil moliyalashtirish institutlarini qonunchilik jihatdan qo‘llab-quvvatlash iqtisodiy faollikni yanada rag‘batlantiradi.

Korporativ biznes sektorini moliyalashtirish tizimi muvozanatli va dinamik xarakterga ega bo‘lib, faqatgina alohida olingan korxonaning ichki moliyaviy ko‘rsatkichlariga emas, balki global makroiqtisodiy va institutsional o‘zgarishlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir. Maqolada amalga oshirilgan tahlillar korporativ moliyalashtirish arxitekturasini shakllantiruvchi uchta muhim xulosani o‘rtaga chiqaradi:

Birinchidan, **moliyalashtirish strategiyasi kompaniyaning hayotiy sikliga mutanosib bo‘lishi shart**. Startap bosqichidagi norasmiy investitsiyalardan boshlab, yetuklik davridagi yirik qarz bozori va IPOgacha bo‘lgan trayektoriya har bir bosqichda xavf (risk) va kapital narxining

o‘zgarib borishini ko‘rsatadi. Ushbu bosqichlarni to‘g‘ri baholay olmaslik kompaniyalarni likvidlik inqiroziga olib keladi.

Ikkinchidan, **tashqi bozor va institutsional o‘zgarishlar an’anaviy moliyalashtirish modellarini qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda**. Markaziy banklarning qat’iy monetar siyosati va bank tizimidagi cheklovlar fonida **xususiy kredit bozorlarining (private credit)** o‘sishi, sun’iy intellekt va raqamli infratuzilmaga kapitalning keskin qutblashishi, shuningdek, **ESG (ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv)** tamoyillarining qat’iylashuvi zamonaviy korporativ moliyaning yangi qoidalarini belgilab bermoqda. Bugungi kunda barqarorlik va texnologik transformatsiyaga moslashmagan sektorlar uchun kapital jalb qilish narxi tobora qimmatlashib bormoqda.

Uchinchidan, **axborot shaffofligi va korporativ boshqaruv ichki barqarorlikning eng kuchli qurolidir**. Investorlar va kreditorlar faqatgina yuqori daromadlilikka emas, balki axborot assimetriyasi minimal bo‘lgan, yuqori kredit reytingiga va optimallashgan kapital tarkibiga ega korxonalarga ishonch bildirmoqda. Shaffoflik — kapital bozorlaridagi beqarorlik sharoitida ham kompaniyaning moliyaviy jozibadorligini saqlab qoluvchi asosiy omildir.

Zamonaviy sharoitda korporativ sektor muvaffaqiyati nafaqat zarur mablag‘ni topish, balki **moliyaviy manbalarni maksimal darajada diversifikatsiya qilish** va global risklarga qarshi moslashuvchanlikni (resilience) oshirish qobiliyati bilan o‘lchanadi. Kelajakda faqatgina an’anaviy bank kreditlariga tayanib qolmasdan, muvofiqlashtirilgan qarz vositalari, raqamli texnologiyalar va ESG standartlarini o‘z biznes modeliga muvaffaqiyatli integratsiya qilgan korporatsiyalargina bozorda yetakchilikni saqlab qoladi va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi.

Foydalanılgan adabıyotlar

1. Myers, S. C., & Majluf, N. S. (1984). Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. Journal of Financial Economics.

2. Modigliani, F., & Miller, M. H. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. American Economic Review.

3. Kraus, A., & Litzenberger, R. H. (1973). A state-preference model of optimal financial leverage. Journal of Finance.

4. Global Corporate Finance Report (2025/2026). Trends in private credit and ESG bond markets. Financial Markets Association Publications.

5. Brealey, R. A., Myers, S. C., & Allen, F. (2020). *Principles of Corporate Finance* (13th ed.). McGraw-Hill Education.

6. Berk, J., & DeMarzo, P. (2019). *Corporate Finance* (5th ed.).

7. Damodaran, A. (2012). *Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset* (3rd ed.). John Wiley & Sons.

8. BloombergNEF. (2025). *Sustainable Finance Market Outlook: ESG and Green Bond Issuance Trends*. Bloomberg.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTON BANK TIZIMIDA UZOQ MUDDATLI MOLIYALASHTIRISHNING TARKIBIY NOMUTANOSIBLIGI VA SSENARIYLI ERTA OGOHLANTIRISH CHEGARALARI

Sulaymanov Akrom Isamiddinovich

G.V. Plexanov nomidagi
Rossiya iqtisodiyot universitetining
Toshkent filiali mustaqil izlanuvchisi
«Mikrokreditbank» ATB Toshkent shahar
bosh boshqarmasi boshlig‘i
E-mail:Info@reu.uz
ORCID:0009-0000-5397-2506

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston bank tizimida uzoq muddatli kreditlar hajmi bilan ularni barqaror moliyalashtiruvchi manbalar o‘rtasidagi tarkibiy nomutanosiblik baholanib, 2027–2030-yillar uchun bazaviy, optimistik va stress ssenariylari asosida erta ogohlantirish chegaralari ishlab chiqilgan. Tadqiqotning boshlang‘ich bazasi sifatida 2026-yil 1-yanvar holatidagi rasmiy bank ko‘rsatkichlari hamda 2018–2025-yillardagi dinamik qatorlardan foydalanildi. Rekursiv ssenariy hisob-kitoblari majburiyatlar, uzoq muddatli moliyalashtirish, kredit portfeli va uzoq muddatli kreditlar trayektoriyalarini, shuningdek sof foiz marjasi, aktivlar rentabelligi, kapital yetarliligi, sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti, muammoli kreditlar va qayta moliyalashtirish xavfini o‘zaro bog‘liq holda baholash imkonini berdi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, 2030-yilda uzoq muddatli moliyalashtirish hajmi bazaviy ssenariyda 445,3 trln so‘mga, optimistik ssenariyda 605,5 trln so‘mga yetishi mumkin. Stress ssenariysida 2029-yilda NSFR 98 foizgacha pasayishi, muammoli kreditlar 7 foizga ko‘tarilishi va resurslarning to‘liq qiymati 20 foizgacha oshishi mumkin. Maqolaning ilmiy yangiligi bank tayyorligi indeksi yoki moliyalashtirish tarkibini optimallashtirishdan farqli ravishda tizim darajasidagi “yashil–sariq–qizil” erta ogohlantirish konturini taklif etishdan iborat. Ushbu kontur Markaziy bank, tijorat banklari va bozor infratuzilmasi institutlari uchun choraklik monitoring va tiklanish rejasini ishga tushirish mezonlarini belgilaydi.*

Kalit so‘zlar: *uzoq muddatli moliyalashtirish, tarkibiy nomutanosiblik, ssenariy prognozi, stress-test, NSFR, qayta moliyalashtirish xavfi, valyuta xavfi, muammoli kreditlar, erta ogohlantirish chegaralari.*

СТРУКТУРНОЕ УЛУЧШЕНИЕ ДОЛГОСРОЧНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ УЗБЕКИСТАНА И ПРЕДЕЛЫ СЦЕНАРИО-ОРИЕНТИРОВАННОГО РАННЕГО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ

Сулейманов Акром Исамиддинович

независимый исследователь
Ташкентского филиала Российского
экономического университета им. Плеханова
руководитель Ташкентского городского
главного отдела АОКБ «Микрокредитбанк»
E-mail: Info@reu.uz
ORCID: 0009-0000-5397-2506

Аннотация. *В статье оценивается структурный дисбаланс между объемом долгосрочных кредитов и их устойчивыми источниками финансирования в банковской системе Узбекистана, а также разрабатываются пороговые значения раннего*

предупреждения на основе базового, оптимистического и стрессового сценариев на 2027–2030 годы. В качестве исходной базы исследования использованы официальные банковские показатели по состоянию на 1 января 2026 года и динамические ряды за 2018–2025 годы. Рекурсивные сценарные расчеты позволили оценить траектории обязательств, долгосрочного финансирования, кредитного портфеля и долгосрочных кредитов, а также чистой процентной маржи, рентабельности активов, достаточности капитала, коэффициента чистого стабильного фондирования, проблемных кредитов и риска рефинансирования. По расчетам, в 2030 году объем долгосрочного финансирования может достичь 445,3 трлн сумов в базовом сценарии и 605,5 трлн сумов в оптимистическом сценарии. В стрессовом сценарии показатель NSFR может снизиться до 98 процентов в 2029 году, проблемные кредиты могут увеличиться на 7 процентов, а полная стоимость ресурсов может возрасти до 20 процентов. Научная новизна статьи заключается в предложении системной «зелено-желто-красной» шкалы раннего предупреждения, в отличие от индекса готовности банков или оптимизации структуры финансирования. Эта шкала определяет критерии для запуска ежеквартального плана мониторинга и восстановления для Центрального банка, коммерческих банков и институтов рыночной инфраструктуры.

Ключевые слова: *долгосрочное финансирование, структурный дисбаланс, сценарный прогноз, стресс-тест, NSFR, риск рефинансирования, валютный риск, проблемные кредиты, пороговые значения раннего предупреждения.*

STRUCTURAL IMBALANCE AND SCENARIO-BASED EARLY-WARNING THRESHOLDS FOR LONG-TERM FUNDING IN UZBEKISTAN’S BANKING SYSTEM

Sulaymanov Akrom Isamiddinovich

Independent Researcher
Tashkent Branch of Plekhanov
Russian University of Economics
Head of the Tashkent City Main
Department of JSCB “Microcreditbank”
E-mail:Info@reu.uz
ORCID:0009-0000-5397-2506

Abstract. *The article evaluates the structural imbalance between long-term loans and stable funding sources in Uzbekistan’s banking system and develops scenario-based early-warning thresholds for 2027–2030. The empirical baseline combines official banking indicators as of 1 January 2026 with dynamic evidence for 2018–2025. A recursive scenario framework is used to project liabilities, long-term funding, total loans and long-term loans, while jointly tracing net interest margin, return on assets, capital adequacy, the net stable funding ratio, non-performing loans and refinancing risk. The results indicate that long-term funding may reach UZS 445.3 trillion under the baseline scenario and UZS 605.5 trillion under the optimistic scenario by 2030. Under the stress scenario, the NSFR may fall to 98 percent in 2029, the NPL ratio may rise to 7 percent and the full hedged cost of funding may approach 20 percent. The contribution of the article differs from bank-readiness indices, institutional funding frameworks and funding-structure optimization. It proposes a system-level green–amber–red early-warning contour linking funding share, average maturity, full cost, foreign-currency exposure, NSFR, NPLs and refinancing risk to predefined management responses. The proposed framework can support quarterly supervisory monitoring, bank asset-liability committees and recovery planning.*

Keywords: *long-term funding, structural imbalance, scenario forecasting, stress testing, NSFR, refinancing risk, foreign-exchange risk, non-performing loans, early-warning thresholds.*

Kirish

Jahon moliya bozorlarida yuqori foiz stavkalari, rivojlanayotgan davlatlar risk mukofotining o‘zgaruvchanligi va kapital oqimlarining beqarorligi uzoq muddatli bank resurslarini shakllantirishni murakkablashtirmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Savdo va taraqqiyot konferensiyasi rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror rivojlanish maqsadlarini moliyalashtirish bo‘shlig‘i trillionlab dollar bilan o‘lchanishini qayd etadi [18]. Bankning investitsion, infratuzilmaviy, ipoteka va korporativ kreditlarni moliyalashtirish salohiyati nafaqat jalb qilingan mablag‘lar miqdoriga, balki ularning muddati, valyutasi, narxi, kreditorlar tarkibi va qayta moliyalashtirilish imkoniyatiga ham bog‘liq. Xalqaro hisob-kitoblar banki tadqiqoti ulgurji depozitlar chiqib ketish xavfi kuchayganda banklar kredit stavkalarini oshirishi va kredit muddatlarini qisqartirishini ko‘rsatadi [8]. Bu holat uzoq muddatli aktivlarning qisqa muddatli va o‘zgaruvchan manbalar hisobidan moliyalashtirilishi iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash bilan moliyaviy barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatni izdan chiqarishi mumkinligini anglatadi.

O‘zbekistonda investitsiya talabining jadallashuvi bank kreditlari muddatining uzayishini talab qilmoqda. 2026-yil 1-yanvar holatiga bank tizimi aktivlari 924,8 trln so‘mni, kreditlar 604,0 trln so‘mni, depozitlar 417,3 trln so‘mni va kapital 135,3 trln so‘mni tashkil etdi [1].

Uzoq muddatli kreditlar 531,8 trln so‘mga yoki kredit portfelining 88 foiziga yetgan bo‘lsa-da, kapital va bevosita aniqlanadigan barqaror uzoq muddatli manbalar ularning atigi 64,2 foizini qoplagan. Natijada hisoblangan tarkibiy nomutanosiblik 190,5 trln so‘mni tashkil etgan. Mazkur nomutanosiblik bank tizimida likvidlik me’yorlari hozircha bajarilayotgan bo‘lsa ham, majburiyatlar muddatining aktivlar muddatiga nisbatan qisqaligi va yirik qaytarishlar bir davrda jamlanishi kelgusida qayta moliyalashtirish xavfini kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Toshkent xalqaro moliya markazini tashkil etish banklar uchun xalqaro va mahalliy kapital bozorlariga kirish, milliy valyutadagi obligatsiyalar, yashil moliyalashtirish va islomiy vositalarni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Rasmiy baholashlarga ko‘ra, markaz 2030-yilgacha iqtisodiyotga qo‘shimcha 20–25 mlrd AQSh dollari jalb etilishiga ko‘maklashishi mumkin [3]. 2026-yil 30-martdagi PF–48-son Farmon markazning huquqiy va institutsional asoslarini belgiladi [4], 2026-yil 27-martdagi O‘RQ–1126-son Qonun esa islom bank faoliyatini joriy etishga qaratilgan normalarni kuchga kiritdi [5].

Biroq yangi moliyaviy kanallarning mavjudligi ularning avtomatik ravishda arzon, uzoq muddatli va xavfsiz resursga aylanishini anglatmaydi. Valyuta kursi, xedjlash xarajati, reyting va bozor “oynasi” yomonlashganda nominal jihatdan jozibador tashqi qarz bank marjasi va kapitaliga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli uzoq muddatli moliyalashtirishni baholashda bitta nuqtaviy prognoz yetarli emas. Bank tizimi bir vaqtning o‘zida foiz, valyuta, kredit, likvidlik va qayta moliyalashtirish zarbalariga duch kelishi mumkin. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasining O‘zbekiston bo‘yicha moliyaviy sektor barqarorligi baholashi stress-testlash, muammoli aktivlarni aniqlash va inqirozga tayyorgarlik mexanizmlarini yanada rivojlantirish zarurligini qayd etadi [6]. Makro stress-testlash bo‘yicha texnik hisobot ham kredit xavfi, foyda va zarar komponentlari hamda ko‘p davrli ssenariylarni birlashtirishni tavsiya qiladi [7]. Demak, uzoq muddatli resurslarni kengaytirish jarayoni monitoring, ogohlantirish chegaralari va oldindan belgilangan tiklanish choralariga tayanishi kerak.

Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekiston bank tizimida uzoq muddatli kreditlar bilan barqaror moliyalashtirish manbalari o‘rtasidagi tarkibiy nomutanosiblikni aniqlash, 2027–2030-yillar uchun uchta ssenariyda uning moliyaviy barqarorlikka ta’sirini baholash hamda ssenariyli erta ogohlantirish chegaralarini taklif etishdan iborat. Maqola avvalgi tadqiqotlardan banklarning moliyalashtirishga tayyorlik indeksini hisoblamasligi, Toshkent xalqaro moliya markazi orqali resurs jalb etishning tashkiliy mexanizmini takrorlamasligi va instrumentlar ulushini optimallashtirmasligi bilan farq qiladi. Tadqiqotning mustaqil natijasi tizim darajasida yettita ko‘rsatkichni birlashtiruvchi ogohlantirish konturi va ular bo‘yicha boshqaruv choralarini ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar sharhi

Bank moliyalashtirishining iqtisodiy mazmuni moliyaviy vositachilik va muddatlar transformatsiyasi nazariyasiga asoslanadi. Banklar nisbatan likvid majburiyatlarni jalb qilib, ularni uzoq muddatli va kamroq likvid aktivlarga joylashtiradi. Ushbu jarayon investitsiyalarni moliyalashtiradi, lekin aktivlar va majburiyatlar muddatlari o‘rtasidagi haddan tashqari tafovut likvidlik va qayta moliyalashtirish xavfini yuzaga keltiradi. Kladakis, Chen va Bellos 84 mamlakatdagi 825 bank ma’lumotlari asosida ulgurji moliyalashtirishning bank likvidligini yaratishdagi ta’siri resurs muddatiga qarab farqlanishini aniqlagan [9]. Ularning xulosasi uzoq muddatli manbani faqat hajm bilan emas, balki barqarorlik xususiyati bilan baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Fudulache va Goetz uzoq muddatli depozitlar banklarning markaziy bank mablag‘lariga talabini pasaytirishini ko‘rsatadi [10]. Cappelletti va hammualliflar foiz stavkalari oshgan sharoitda tez chiqib ketuvchi depozitlarning kredit taklifiga salbiy ta’sirini aniqlagan [11].

Müller va hammualliflar esa nobank moliya institutlarining ulgurji depozitlari bo‘yicha “yugurish” xavfi banklarning kredit muddati va likvidlik zaxirasiga ta’sir qilishini asoslagan [8].

Ushbu tadqiqotlar moliyalashtirish manbalarining shartnomaviy muddati bilan ularning amaldagi xulq-atvor barqarorligi bir xil tushuncha emasligini ko‘rsatadi.

Moliyalashtirish barqarorligini tizimli baholashda sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti (Net Stable Funding Ratio - NSFR) alohida ahamiyatga ega. Khalifeh, Benhmad, El Moussawi va Tarazi Yevropa banklari misolida NSFR bilan bank barqarorligi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatgan [12].

Bazel qo‘mitasining 2023-yilgi bank inqirozlari bo‘yicha hisobotida raqamli kanallar va yuqori konsentratsiyalangan sug‘urtalanmagan depozitlar likvidlik zarbasini keskin tezlashtirishi qayd etilgan [13].

Shu bois NSFR me’yorining bajarilishi muhim bo‘lsa-da, kreditorlar konsentratsiyasi, valyuta tarkibi va qaytarishlar kalendari bilan to‘ldirilishi lozim.

Rivojlanayotgan bozorlarda uzoq muddatli resurslarni jalb etish kapital bozorining chuqurligi va institutsional investorlarning mavjudligiga bog‘liq. Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining 2026–2030-yillarga mo‘ljallangan moliya sektori strategiyasi mahalliy valyutadagi kapital bozorlarini, qarz vositalarini va xususiy resurslarni safarbar etishni moliyaviy barqarorlikning asosiy yo‘nalishlari sifatida belgilaydi [14]. Biroq bozor moliyalashtirishi oshgani sari kredit reytingi, axborot oshkoraligi, xedjlash va investorlar bazasini diversifikatsiya qilish talablari ham kuchayadi. Jahon banki obligatsiyalar va kredit portfellarini sek’yuritizatsiya qilish kichik va o‘rta biznesni moliyalashtirish imkoniyatini kengaytirishini ta’kidlaydi [17]. Shuning uchun uzoq muddatli tashqi mablag‘lar milliy valyutadagi daromad oqimlari bilan moslashtirilmasa, ularning muddati uzun bo‘lsa ham, bankning umumiy riskini kamaytirmasligi mumkin.

O‘zbekiston bo‘yicha empirik tadqiqotlarda kreditlar va depozitlar nisbatining bank natijalariga ta’siri, likvidlik muammolari va moliyaviy resurslarni ko‘paytirish masalalari o‘rganilgan. Isakov 32 bankning 2017–2021-yillardagi ma’lumotlari asosida kreditlar/depozitlar nisbatining rentabellik ko‘rsatkichlariga ta’sirini baholagan [15]. Ruziyev qisqa muddatli majburiyatlar ulushi va depozitlarning beqarorligini likvidlik xavfining muhim omillari sifatida ko‘rsatgan [16]. Ushbu natijalar bankning kredit portfeli o‘sishi depozit bazasi va boshqa barqaror manbalar o‘sishidan tezlashganda, qo‘shimcha resursning qiymati oshishi va kreditlash salohiyati cheklanishini tasdiqlaydi.

Mavjud adabiyotlarda moliyalashtirish manbalarining alohida turlari, NSFR yoki stress-test natijalari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, O‘zbekiston sharoitida uzoq muddatli kreditlar va aniqlanadigan barqaror manbalar o‘rtasidagi miqdoriy tafovutni 2027–2030-yillar ssenariylari bilan bog‘lab, boshqaruv qarorini avtomatik ravishda faollashtiradigan chegaralar tizimi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Maqola aynan shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldiradi: ssenariy natijalari oddiy prognoz sifatida emas, balki “yashil–sariq–qizil” monitoring konturiga aylantiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2018–2025-yillardagi bank tizimi ko‘rsatkichlari, 2026-yil 1-yanvar holatidagi aktivlar, kreditlar, depozitlar va kapital ma’lumotlari, pul-kredit siyosatining 2026-yil va 2027–2028-yillarga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari [1; 2], shuningdek Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi, Xalqaro hisob-kitoblar banki va Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki materiallari tashkil etadi. Prognoz gorizonti 2027–2030-yillarni qamrab oladi. 2026-yil ichidagi tezkor ko‘rsatkichlar yakunlangan yillik kuzatuv bo‘lmagani sababli model bazasiga kiritilmagan.

Tarkibiy nomutanosiblik uzoq muddatli kreditlar bilan ularni qoplashga qodir kapital va bevosita aniqlanadigan uzoq muddatli manbalar o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi: $SG_t = LTCR_t - (K_t + LTF_t)$. Bu yerda SG - tarkibiy nomutanosiblik, LTCR - uzoq muddatli kreditlar, K - bank tizimi kapitali, LTF - bir yildan ortiq muddatli depozitlar, banklar va xalqaro moliya institutlari qarzlari, chiqarilgan qarz qimmatli qog‘ozlari hamda kapitalda takror hisobga olinmagan uzoq muddatli majburiyatlar. Qoplash koeffitsiyenti $COV_t = (K_t + LTF_t) / LTCR_t \times 100$ formula orqali hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkich NSFR o‘rnini bosmaydi; u ochiq statistikada kuzatiladigan uzoq muddatli manbalar bilan kreditlar o‘rtasidagi tafovutni diagnostika qiladi.

Ssenariy prognozi rekursiv usulda tuzildi. Majburiyatlar $L_{ia\beta}(t,s) = L_{ia\beta}(t-1,s) \times [1 + g^L(t,s)]$ formula bo‘yicha, uzoq muddatli moliyalashtirish esa $LTF(t,s) = L_{ia\beta}(t,s) \times q^{LTf}(t,s)$ formula bo‘yicha hisoblandi. Kredit portfeli $CR(t,s) = CR(t-1,s) \times [1 + g^{cr}(t,s)]$ ko‘rinishida, uzoq muddatli kreditlar $LTCR(t,s) = CR(t,s) \times q^{LTcr}(t,s)$ formula orqali aniqlandi. Bu yerda t - yil, s - ssenariy, g - tegishli o‘sish sur’ati va q - ulush ko‘rsatkichidir.

Bazaviy ssenariy amaldagi moliyalashtirish modelining bosqichma-bosqich davom etishini nazarda tutadi: xalqaro kredit liniyalari muhim o‘rinda qoladi, ichki obligatsiyalar bozori sekin kengayadi, inflyatsiya mukofoti va xedjlash xarajatlari asta-sekin kamayadi. Optimistik ssenariy moliya markazi infratuzilmasining samarali ishga tushishi, mahalliy institutsional investorlar talabining oshishi, milliy valyutadagi obligatsiyalar, yashil vositalar va sukukning rivojlanishi hamda valyuta-foiz svoplari bozorining chuqurlashishini nazarda tutadi. Stress ssenariy xalqaro stavkalar va risk mukofotining oshishi, milliy valyutaning qadrsizlanishi, xedjlash xarajatlarining ko‘tarilishi, reytingning bir-ikki pog‘ona pasayishi va tashqi bozorning 6–12 oyga cheklanishini birlashtiradi.

NIM, ROA, CAR, NSFR, NPL va qayta moliyalashtirish xavfi indeksi ssenariylar bilan uyg‘unlashtirilgan kalibrlangan trayektoriyalar sifatida baholandi. Ular Markaziy bankning rasmiy prognozi yoki prudensial normativi emas. Qayta moliyalashtirish xavfi indeksi 0 dan 100 gacha bo‘lib, ko‘rsatkich oshgani sari xavf kuchayadi. Indeksga o‘rtacha muddatning qisqarishi, yirik qaytarishlarning jamlanishi, bozor kirishining cheklanishi, resurs qiymati va valyuta ulushi ta’sir qiladi.

Maqolada ssenariy natijalarini boshqaruv qaroriga aylantirish uchun mualliflik erta ogohlantirish konturi taklif qilinadi. Yashil zona bank tizimi barqaror moliyalashtirishni kredit o‘sishiga mos ravishda kengaytirayotganini, sariq zona ayrim ko‘rsatkichlar bo‘yicha zaxira qisqarayotganini, qizil zona esa tiklanish rejasini darhol ishga tushirish zarurligini anglatadi. Chegaralar NSFRning xalqaro minimal darajasi, resurslar qiymati bo‘yicha hisoblangan diapazonlar, 2026-yil bazasi va stress ssenariysidagi burilish nuqtalari asosida kalibrlangan. Ular banklarning biznes-modeliga moslashtirilishi kerak va Markaziy bank normativlarini almashtirmaydi.

Tahlil va natijalar

Boshlang‘ich tarkibiy nomutanosiblik

2026-yil boshidagi holat uzoq muddatli kreditlash hajmi bilan uni qoplovchi barqaror manbalar o‘rtasida sezilarli tafovut mavjudligini ko‘rsatadi. Bank tizimi majburiyatlari 789,4 trln so‘mni tashkil etgan, bevosita aniqlanadigan uzoq muddatli moliyalashtirish esa 206,0 trln so‘m

yoki majburiyatlarning 26,1 foiziga teng bo‘lgan. Kapital bilan birgalikda bu manbalar 531,8 trln so‘mlik uzoq muddatli kreditlarning 64,2 foizini qoplaydi. Qolgan 190,5 trln so‘mlik qism qisqaroq muddatli, xulq-atvor jihatidan barqarorligi turlicha bo‘lgan majburiyatlar va ularni muntazam yangilash imkoniyatiga tayanadi.

Mazkur holat bank tizimi joriy likvidlik inqirozida ekanini anglatmaydi. NSFR 119,9 foiz, kapital yetarliligi 18,34 foiz va NPL 2,93 foiz darajasida bo‘lgan. Muammo ko‘rsatkichlarning bugungi darajasida emas, balki kredit portfeli tez o‘sishda davom etgan taqdirda barqaror manbalar ulushi yetarlicha oshmasligidadir. Kreditlar/depozitlar nisbati 144,8 foiz bo‘lib, depozitlardan tashqari moliyalashtirish kanallariga sezilarli ehtiyojni ko‘rsatadi. Shuning uchun uzoq muddatli resurslarning hajmi, muddati va qiymati birgalikda boshqarilishi lozim.

1-jadval.

Ssenariy prognozining 2026-yil boshidagi tayanch ko‘rsatkichlari*

Ko‘rsatkich	Qiymat	Izoh
Bank tizimi aktivlari	924,8 trln so‘m	rasmiy ma’lumot
Majburiyatlar	789,4 trln so‘m	aktivlar minus kapital
Kredit portfeli	604,0 trln so‘m	rasmiy ma’lumot
Uzoq muddatli kreditlar	531,8 trln so‘m	kreditlarning 88,0 foizi
Depozitlar	417,3 trln so‘m	rasmiy ma’lumot
Uzoq muddatli moliyalashtirish	206,0 trln so‘m	muallif hisob-kitobi
Uzoq muddatli manbalar ulushi	26,1%	majburiyatlarga nisbatan
Qoplash koeffitsiyenti	64,2%	kapital va barqaror manbalar / uzoq kreditlar
Tarkibiy nomutanosiblik	190,5 trln so‘m	uzoq kreditlar minus kapital va LTF
NSFR	119,9%	rasmiy tizim ko‘rsatkichi
CAR	18,34%	regulyativ kapital yetarliligi
NPL	2,93%	muammoli kreditlar ulushi

**Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari [1] va muallif hisob-kitoblari.*

Moliyalashtirish trayektoriyalari

Bazaviy ssenariyda bank majburiyatlari 2030-yilga kelib 1 309,8 trln so‘mga, uzoq muddatli moliyalashtirish 445,3 trln so‘mga yetadi. Uning majburiyatlardagi ulushi 34 foizga va o‘rtacha muddati 3,9 yilga ko‘tariladi. To‘liq xedjlangan qiymat 13,2 foizgacha pasayadi, biroq valyuta ulushi 50 foiz darajasida qoladi. Bunday trayektoriya joriy modelni barqarorlashtiradi, lekin uzoq muddatli aktivlar va manbalar o‘rtasidagi tafovutni tez bartaraf etmaydi.

Optimistik ssenariyda ichki va xalqaro kapital bozorlari bir-birini to‘ldiradi. 2030-yilda uzoq muddatli moliyalashtirish 605,5 trln so‘mga yoki majburiyatlarning 42 foiziga yetadi, o‘rtacha muddat 5,1 yilga uzayadi va valyuta ulushi 44 foizgacha kamayadi. To‘liq qiymatning 10,5 foizgacha tushishi milliy valyutadagi obligatsiyalar, xedjlash bozori, mahalliy institutsional investorlar va takroriy emissiyalar hisobiga moliyalashtirish mukofotining kamayishini anglatadi.

Stress ssenariysida uzoq muddatli moliyalashtirish 2028-yilda 193,3 trln so‘mgacha qisqaradi, uning ulushi 22 foizga tushadi va o‘rtacha muddat 2,5 yilgacha kamayadi. Resurslarning to‘liq qiymati 21 foizga, valyuta ulushi 66 foizga ko‘tariladi. 2030-yilda hajm 251,4 trln so‘mgacha tiklansa-da, bu bazaviy trayektoriyadan 193,9 trln so‘m kamdir. Demak, tashqi bozorning vaqtincha yopilishi banklarni qisqa muddatli ichki depozitlar bilan almashtirishga majbur qiladi va qaytarishlar konsentratsiyasini kuchaytiradi.

2-jadval.

2030-yilda uzoq muddatli moliyalashtirishning ssenariy parametrlari*

Ko‘rsatkich	Bazaviy	Optimistik	Stress
Majburiyatlar, trln so‘m	1 309,8	1 441,6	1 005,7
Uzoq muddatli moliyalashtirish, trln so‘m	445,3	605,5	251,4
Uzoq muddatli manbalar ulushi, %	34,0	42,0	25,0
O‘rtacha muddat, yil	3,9	5,1	2,8
Xalqaro resurs nominal qiymati, %	7,5	6,3	10,0
Xedjdan keyingi to‘liq qiymat, %	13,2	10,5	18,0
Valyuta ulushi, %	50,0	44,0	65,0
Bozorga kirish	alohida oynalar	barqaror va diversifikatsiyalangan	6–12 oy cheklanishi

**Manba: muallifning rekursiv ssenariy hisob-kitoblari. Prognoz Markaziy bankning rasmiy prognozi emas.*

1-rasm.

Uzoq muddatli moliyalashtirish hajmining 2027–2030-yillardagi trayektoriyalari*

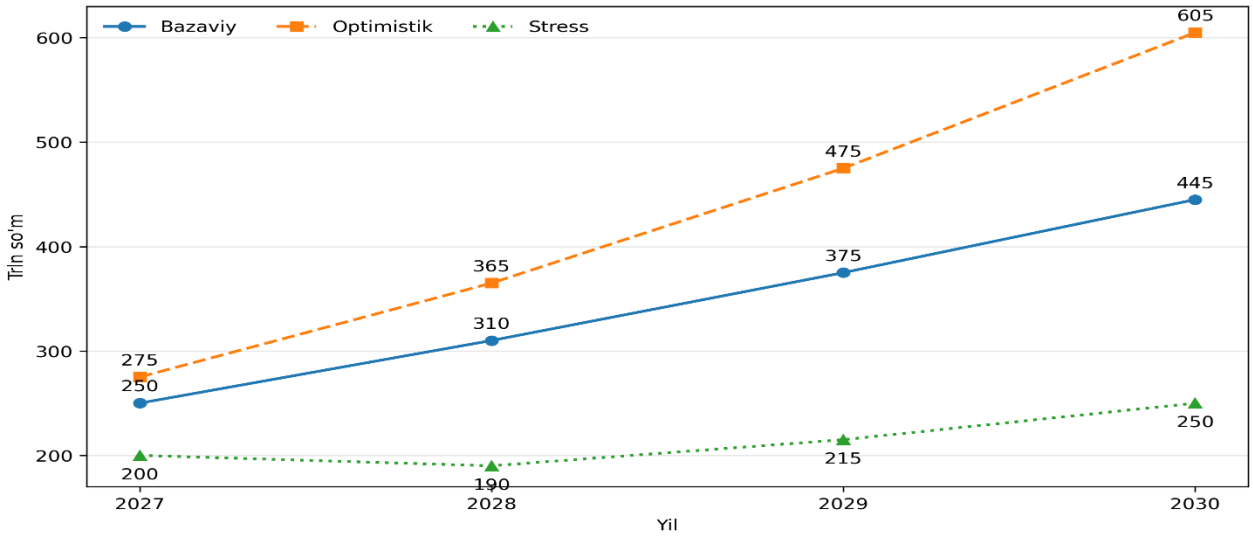

**Manba: muallif hisob-kitoblari.*

Moliyaviy barqarorlik natijalari

Moliyalashtirish hajmining o‘sishi faqat kredit portfeli sifatini va barqarorlik ko‘rsatkichlarini yomonlashtirmagan taqdirdagina ijobiy natija hisoblanadi. Bazaviy ssenariyda 2030-yilga kelib kredit portfeli 967,3 trln so‘mga, uzoq muddatli kreditlar 870,6 trln so‘mga yetadi. NIM 4,7 foiz, ROA 2,35 foiz va kapital yetarliligi 18 foiz atrofida saqlanadi. NSFR 124 foizga ko‘tariladi, NPL 2,8 foizgacha pasayadi va qayta moliyalashtirish xavfi indeksi 33 punktga tushadi.

Optimistik ssenariy moliyalashtirishning ko‘proq hajmi bilan birga sifatliroq tarkibini ham nazarda tutadi. 2030-yilda uzoq muddatli kreditlar 1 032,2 trln so‘mni tashkil etib, bazaviy ssenariydan 161,6 trln so‘m yuqori bo‘ladi. NIM 5,1 foizga, ROA 2,75 foizga, CAR 19 foizga va NSFR 136 foizga yetadi. NPL 2,4 foizgacha, qayta moliyalashtirish xavfi indeksi 20 punktgacha pasayadi. Bu natija kredit standartlarini yumshatish emas, balki riskka mos narxlash, tarmoq

limitlari va resurs muddatining aktiv pul oqimlari bilan mosligini taqozo etadi.

Stress ssenariysining eng xavfli davri 2028–2029-yillarga to‘g‘ri keladi. 2029-yilda NSFR 98 foizgacha tushib, 100 foizlik minimal darajadan pastlaydi; CAR 12,8 foizgacha, ROA 0,4 foizgacha kamayadi, NPL 7 foizga va qayta moliyalashtirish xavfi indeksi 78 punktga ko‘tariladi. 2030-yilda ayrim tiklanish yuz bersa-da, uzoq muddatli kreditlar bazaviy ssenariydan 248,2 trln so‘m kam bo‘ladi. Mazkur natija tashqi foiz, valyuta va bozor kirishi zarbalari bir vaqtda yuz berganda likvidlik xavfi kredit xavfi va kapital bosimiga aylanishini ko‘rsatadi.

Ssenariylarning iqtisodiy ta’siri ham keskin farqlanadi. Optimistik ssenariyda 2030-yildagi yillik sof foiz daromadining shartli bahosi bazaviy trayektoriyadan qariyb 14,0 trln so‘m yuqori, ROA bo‘yicha moliyaviy natija esa 10,4 trln so‘mga ko‘p bo‘lishi mumkin. Stress ssenariyda sof foiz daromadi bazaviy darajadan 33,2 trln so‘mga, ROA bo‘yicha natija 26,6 trln so‘mga past bo‘ladi. Ushbu baholar buxgalteriya foydasi prognozi emas, balki ssenariylar o‘rtasidagi farqni ko‘rsatuvchi qiyosiy hisobdir.

3-jadval.

2030-yilda kredit faolligi va moliyaviy barqarorlikning ssenariy natijalari*

Ko‘rsatkich	Bazaviy	Optimistik	Stress
Kreditlar, trln so‘m	967,3	1 122,0	740,9
Uzoq muddatli kreditlar, trln so‘m	870,6	1 032,2	622,4
NIM, %	4,70	5,10	3,30
ROA, %	2,35	2,75	0,80
CAR, %	18,0	19,0	13,8
NSFR, %	124	136	103
NPL, %	2,8	2,4	6,5
Qayta moliyalashtirish xavfi indeksi	33	20	68

**Manba: muallif hisob-kitoblari. Indeks 0–100 oralig‘ida; yuqori qiymat yuqori xavfni bildiradi.*

2-rasm.

NSFRning ssenariylar bo‘yicha dinamikasi*

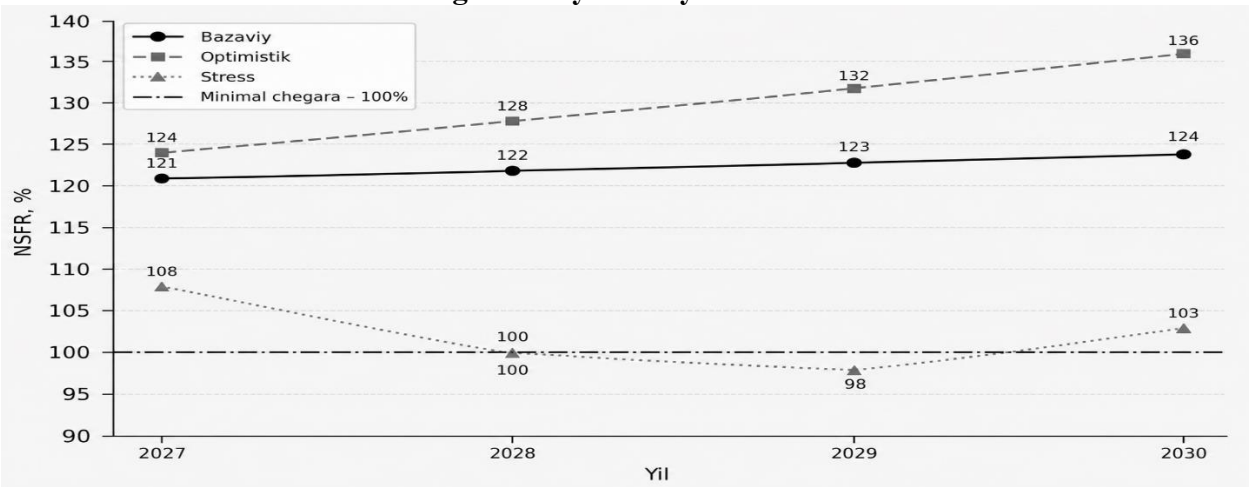

**Manba: muallif hisob-kitoblari; 100 foizlik chiziq xalqaro minimal darajani ifodalaydi.*

Ssenariyli erta ogohlantirish chegaralari

Ssenariy natijalari asosida uzoq muddatli moliyalashtirish barqarorligini kuzatish uchun yettita indikatorli kontur taklif etiladi. Kontur bir ko‘rsatkichni mutlaq mezon sifatida qabul

qilmaydi. Masalan, uzoq muddatli manbalar ulushi oshib, lekin to‘liq qiymat va xedjlanmagan valyuta pozitsiyasi keskin ko‘tarilsa, resurs hajmining o‘sishi barqarorlikni kuchaytirmaydi. Xuddi shuningdek, NSFR 100 foizdan yuqori bo‘lsa ham, qaytarishlarning bir chorakda jamlanishi va bozor kirishining yopilishi qayta moliyalashtirish xavfini oshiradi.

Yashil zona uzoq muddatli manbalar ulushi kamida 30 foiz, o‘rtacha muddat kamida 3,5 yil, xedjdan keyingi to‘liq qiymat 17 foizdan past, NSFR 110 foiz va undan yuqori, NPL 4,5 foizdan past hamda qayta moliyalashtirish indeksi 50 punktdan past bo‘lishini nazarda tutadi. Sariq zona zaxira qisqarayotganini ko‘rsatadi va aktivlar hamda majburiyatlar qo‘mitasining choraklik emas, oylik monitoringiga o‘tishni talab qiladi. Qizil zona NSFRning 100 foizdan pastlashi, NPLning 6 foizdan oshishi, to‘liq qiymatning 19 foizdan yuqorilashi yoki qayta moliyalashtirish indeksining 70 punktdan oshishi bilan tavsiflanadi.

Chegaralar bir-birini to‘ldiruvchi triggerlar sifatida ishlashi kerak. Ikki yoki undan ortiq indikator sariq zonaga kirsa, bank yangi uzoq muddatli aktivlar o‘sishini qayta ko‘rib chiqadi, yirik qaytarishlar kalendarini tekislaydi, xedjlash ulushini oshiradi va rezerv kredit liniyalarini tayyorlaydi. Bitta indikator qizil zonaga kirsa yoki uchta sariq signal bir vaqtda yuzaga kelsa, tiklanish rejasi faollashtiriladi. Bunda dividendlarni cheklash, foydani kapitallashtirish, subordinatsiyalangan resurs jalb qilish, aktivlarni sotish yoki sek’yuritizatsiya qilish, valyuta pozitsiyasini qisqartirish va kredit o‘sishini vaqtincha sekinlashtirish choralaridan foydalaniladi.

4-jadval.

Uzoq muddatli moliyalashtirish bo‘yicha ssenariyli erta ogohlantirish konturi*

Indikator	Yashil zona	Sariq zona	Qizil zona	Asosiy boshqaruv javobi
Uzoq muddatli manbalar ulushi	≥30%	25–30%	<25%	manbalarni uzaytirish va diversifikatsiya
O‘rtacha muddat	≥3,5 yil	2,8–3,5 yil	<2,8 yil	qaytarishlar kalendarini tekislash
To‘liq qiymat	<17%	17–19%	>19%	yangi bitim narxini qayta ko‘rib chiqish
Valyuta ulushi*	≤50%	50–60%	>60%	tabiiy yoki derivativ xedj
NSFR	≥110%	100–110%	<100%	likvidlik va barqaror manbalar tiklanish rejasi
NPL	<4,5%	4,5–6,0%	>6,0%	aktivlar sifati va proviziyalarni kuchaytirish
Qayta moliyalashtirish indeksi	<50	50–70	>70	rezerv liniya va muqobil bozor kanali

**Izoh: * valyuta ulushi xedjlash va valyuta daromadlari bilan birgalikda baholanadi. Chegaralar muallifning tahliliy orientirlari bo‘lib, prudensial normativ emas.*

Amaliy joriy etish yo‘nalishlari

Birinchi yo‘nalish Markaziy bank darajasida yagona choraklik moliyalashtirish ma’lumotlar bazasini shakllantirishdir. Unda har bir bank bo‘yicha majburiyatning dastlabki va qoldiq muddati, valyutasi, kreditor turi, foiz stavkasining qat’iy yoki o‘zgaruvchanligi, garov va kovenantlar, muddatidan oldin qaytarish shartlari, yirik to‘lovlar konsentratsiyasi va xedjlash darajasi aks ettirilishi lozim. Ochiq hisobotlarda ushbu ko‘rsatkichlarning to‘liq qatori mavjud bo‘lmagani sababli ssenariy baholari hozircha qisman ekspert kalibrlashiga tayanadi. Yagona baza panel ekonometrik model va likvidlik stress-testini ancha aniqlashtiradi.

Ikkinchi yo‘nalish tijorat banklarida erta ogohlantirish konturini aktivlar va majburiyatlar qo‘mitasi faoliyatiga kiritishdir. Har chorakda bazaviy, bozor yomonlashuvi va tashqi bozor yopilishi ssenariylari qayta hisoblanadi. Bank kamida 18–24 oy oldin yirik to‘lov bo‘yicha asosiy va muqobil qayta moliyalashtirish manbasini belgilashi kerak. Reja faqat xalqaro obligatsiyani qayta chiqarishga tayanmasligi, balki sindikatsiyalangan kredit, ta’minlangan moliyalashtirish, milliy valyutadagi obligatsiya, aktivlarni sotish yoki sek’yuritizatsiya qilish va kapitalni oshirish variantlarini o‘z ichiga olishi lozim.

Uchinchi yo‘nalish 2027-yildan boshlab turli biznes-modellarga ega banklarda pilot monitoringni joriy etishdir. Davlat ulushi mavjud va kreditlar/depozitlar nisbati yuqori banklarda resurs muddatini uzaytirish va to‘lovlar konsentratsiyasini kamaytirish ustuvor bo‘ladi. Kuchli depozit bazasiga ega xususiy banklarda esa depozitlarning xulq-atvor barqarorligi, yirik omonatchilar konsentratsiyasi va bozor narxlashiga e’tibor qaratiladi. Xorijiy strategik investor ishtirokidagi banklarda guruh ichki moliyalashtirishga qaramlik va favqulodda holatda mablag‘larni qaytarib olish ehtimoli baholanadi.

To‘rtinchi yo‘nalish nazorat va bank ichki monitoringi o‘rtasidagi triggerlarni uyg‘unlashtirishdir. Sariq zona bankning ichki boshqaruv choralarini faollashtiradi, qizil zona esa Markaziy bankka yangilangan likvidlik va kapital tiklanish rejasini taqdim etishni talab qilishi mumkin. Bunday yondashuv nazoratning jazolovchi xususiyatini emas, oldindan ogohlantiruvchi xususiyatini kuchaytiradi. Natijada resurs narxi oshib ketganidan yoki bozor yopilganidan keyin emas, balki xavf belgilari paydo bo‘lgan davrda choralar ko‘riladi.

Beshinchi yo‘nalish yashil va islomiy vositalarni umumiy risk konturidan ajratmaslikdir. Yashil obligatsiya yoki sukukning maqsadli xususiyati moliyalashtirish xavfini avtomatik kamaytirmaydi. Ularning to‘liq qiymati, valyuta tarkibi, asosiy aktivlarning pul oqimi, investorlar konsentratsiyasi va qaytarish muddati ham umumiy mezonlar bo‘yicha baholanishi kerak. Shu bilan birga, maqsadli vositalar ekologik natija, energiya va suv tejamkorligi, moliyalashtirilgan korxonalar hamda yaratilgan ish o‘rinlari bo‘yicha qo‘shimcha hisobot bilan to‘ldiriladi.

Natijalarni muhokama qilish

Olingan natijalar xalqaro adabiyotdagi moliyalashtirish barqarorligi kredit taklifiga va muddatlar transformatsiyasiga ta’sir qilishi haqidagi xulosalarni O‘zbekiston sharoitida tasdiqlaydi. Bazaviy va optimistik ssenariylarda uzoq muddatli manbalar ulushi va o‘rtacha muddatning oshishi kredit portfelining kengayishi, NSFRning yaxshilanishi va qayta moliyalashtirish xavfining pasayishi bilan birga kechadi. Bu Kladakis va hammualliflar [9], Fudulache va Goetz [10] hamda Müller va hammualliflar [8] natijalariga mos keladi.

Shu bilan birga maqola hajmni ko‘paytirishning o‘zi yetarli emasligini ko‘rsatadi. Stress ssenariysida tashqi resurslarning nominal qiymati va xedjlash xarajati ko‘tarilganda, uzoq muddatli moliyalashtirishning valyuta ulushi ortib, o‘rtacha muddati qisqaradi. Bunday vaziyatda bank kreditlarni kengaytirishni davom ettirsa, NIM va ROA qisqaradi, NPL oshadi va kapital zaxirasi kamayadi. Demak, moliyalashtirishning maqsadi maksimal hajm emas, riskka mos to‘liq qiymat va aktivlar pul oqimiga mos muddatdir.

Maqolaning cheklovi shundan iboratki, ochiq ma’lumotlarda barcha banklar kesimida majburiyatlarning qoldiq muddati, xedjlangan qiymati, kreditorlar konsentratsiyasi va qaytarishlar kalendari bo‘yicha to‘liq choraklik panel mavjud emas. Shu sababli ayrim parametrlar ekspert-ssenariy usulida kalibrlangan. Kelgusida yagona nazorat bazasi shakllantirilgach, ssenariylar banklar kesimidagi mikro ma’lumotlar, Monte-Karlo simulyatsiyasi, likvidlik “survival horizon”i va tarmoqlar bo‘yicha kredit xavfi modullari bilan kengaytirilishi mumkin.

Xulosa

Tadqiqot O‘zbekiston bank tizimida uzoq muddatli kreditlashning barqaror manbalar o‘sishidan tezlashgani sababli tarkibiy nomutanosiblik mavjudligini ko‘rsatdi. 2026-yil boshida kapital va aniqlanadigan uzoq muddatli manbalar 531,8 trln so‘mlik uzoq muddatli kreditlarning 64,2 foizini qoplagan, hisoblangan tafovut 190,5 trln so‘mni tashkil etgan. Mazkur ko‘rsatkich

joriy likvidlik yetishmovchiligini emas, balki kredit o‘sishi davom etsa, qayta moliyalashtirishga qaramlik kuchayishi ehtimolini bildiradi.

Bazaviy ssenariy bo‘yicha 2030-yilda uzoq muddatli moliyalashtirish 445,3 trln so‘mga, uning majburiyatlardagi ulushi 34 foizga, NSFR 124 foizga yetadi. Optimistik ssenariyda hajm 605,5 trln so‘m, ulush 42 foiz va NSFR 136 foizni tashkil etadi. Ushbu trayektoriya milliy valyutadagi bozor vositalari, institutsional investorlar, yashil va islomiy instrumentlar hamda xedjlash bozorining birgalikda rivojlanishini talab qiladi.

Stress ssenariy 2028–2029-yillarda eng katta xavfni aniqladi. 2029-yilda NSFR 98 foizgacha, ROA 0,4 foizgacha va CAR 12,8 foizgacha pasayishi, NPL 7 foiz va qayta moliyalashtirish xavfi 78 punktgacha oshishi mumkin. Bu banklar tashqi bozordagi qulay davrda ham tiklanish rejasi, rezerv likvidlik liniyasi va muqobil moliyalashtirish kanalini oldindan tayyorlashi kerakligini ko‘rsatadi.

Muallif tomonidan taklif etilgan ssenariyli erta ogohlantirish konturi uzoq muddatli manbalar ulushi, o‘rtacha muddat, to‘liq qiymat, valyuta ulushi, NSFR, NPL va qayta moliyalashtirish indeksini yagona boshqaruv mantiqiga birlashtiradi. Ikki sariq signal paydo bo‘lsa kuchaytirilgan monitoring, bitta qizil yoki uchta sariq signal paydo bo‘lsa tiklanish rejasini ishga tushirish tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv alohida banklarning tayyorlik indeksidan farqli ravishda tizim dinamikasi va ssenariy burilish nuqtalarini kuzatishga xizmat qiladi.

Markaziy bankka majburiyatlarning qoldiq muddati, valyutasi, qiymati, kreditor turi, qaytarishlar konsentratsiyasi va xedjlash bo‘yicha yagona choraklik ma’lumotlar bazasini yaratish tavsiya etiladi. Baza asosida tizim va individual banklar bo‘yicha uzoq muddatli moliyalashtirish stress-paneli shakllantirilishi, natijalar nazorat baholashi va banklarning tiklanish rejalariga integratsiya qilinishi lozim.

Tijorat banklariga uzoq muddatli moliyalashtirish strategiyasini aktivlar va majburiyatlarni boshqarish tizimining majburiy qismi sifatida tasdiqlash tavsiya etiladi. Strategiyada uch yillik ehtiyoj, to‘liq riskka mos qiymat, valyuta va konsentratsiya limitlari, 18–24 oylik qayta moliyalashtirish kalendari hamda tashqi bozor yopilgandagi muqobil harakatlar aks etishi zarur.

Taklif etilgan yondashuvni 2027-yilda turli biznes-modellarga ega banklarda pilot tarzda sinash, 2028-yilda choraklik hisobot formatini standartlashtirish, 2029-yilda stress-triggerlarni nazorat jarayoniga integratsiya qilish va 2030-yilda ularning kredit faolligi, moliyalashtirish qiymati hamda moliyaviy barqarorlikka ta’sirini baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Information on major indicators of commercial banks as of January 1, 2026. Tashkent, 2026. URL: https://cbu.uz/en/statistics/bankstats/3326280/

2. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Monetary Policy Guidelines for 2026 and 2027–2028. Tashkent, 2026. URL: https://cbu.uz/en/monetary-policy/publications/trend/

3. President of the Republic of Uzbekistan. New finance and digital technology initiatives presented. 25 March 2026. URL: https://president.uz/en/lists/view/9048

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 30-martdagi PF–48-son «Toshkent xalqaro moliya markazini tashkil etish to‘g‘risida»gi Farmoni. URL: https://lex.uz/ru/docs/8103325

5. O‘zbekiston Respublikasining 2026-yil 27-martdagi O‘RQ–1126-son Qonuni. Islom bank faoliyatini joriy etishga qaratilgan ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida. URL: https://lex.uz/docs/8109715

6. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Financial Sector Assessment Program - Financial System Stability Assessment. IMF Staff Country Report No. 2025/145. Washington, DC, 2025. DOI: 10.5089/9798229015103.002.

7. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Technical Assistance Report - Macro Stress Testing of the Uzbek Banking Sector. Technical Assistance Report No. 2025/032. Washington, DC, 2025. DOI: 10.5089/9798229006361.019.

8. Müller C., Ossandon Busch M., Sarmiento M., Pinzon-Puerto F. Fragile wholesale deposits, liquidity risk, and banks’ maturity transformation. BIS Working Papers. 2025. No. 1263. 51 p. URL: https://www.bis.org/publ/work1263.htm

9. Kladakis G., Chen L., Bellos S.K. Wholesale funding and liquidity creation. Review of Quantitative Finance and Accounting. 2022. Vol. 59. P. 1453–1499. DOI: 10.1007/s11156-022-01081-9.

10. Fudulache A.-E., Goetz M.R. Long-term deposit funding and demand for central bank funds: Evidence from targeted longer-term refinancing operations. Deutsche Bundesbank Discussion Paper. 2023. No. 12/2023. 59 p.

11. Cappelletti G., Marqués-Ibáñez D., Reghezza A., Salleo C. As interest rates surge: Flighty deposits and lending. ECB Working Paper Series. 2024. No. 2923. 55 p.

12. Khalifeh I., Benhmad F., El Moussawi C., Tarazi A. Net Stable Funding Ratio: Implication for bank stability in Europe. Global Finance Journal. 2025. Vol. 67. Article 101144. DOI: 10.1016/j.gfj.2025.101144.

13. Basel Committee on Banking Supervision. Report on the 2023 Banking Turmoil. Basel: Bank for International Settlements, 2023. URL: https://www.bis.org/bcbs/publ/d555.pdf

14. European Bank for Reconstruction and Development. Financial Sector Strategy 2026–30. London: EBRD, 2025. URL: https://www.ebrd.com/content/dam/ebrd_dxp/assets/pdfs/strategies-and-policies/financial-sector-strategy/financial-sector-strategy-2026-2030.pdf

15. Isakov O. Impact of loan to deposit ratio on the performance of commercial banks in Uzbekistan. Economics and Innovative Technologies. 2023. Vol. 11. No. 1. P. 45–52. DOI: 10.55439/EIT/vol11_iss1/a5.

16. Ruziyev B.S. Tijorat banklarida likvidlilik muammolari va uning yechimlari. Economics and Innovative Technologies. 2025. Vol. 13. No. 5. B. 18–23. DOI: 10.55439/EIT/vol13_iss5/711.

17. World Bank. Boosting SME Finance for Growth: The Case for More Effective Support Policies. Washington, DC: World Bank, 2024.

18. United Nations Conference on Trade and Development. Financing development: External flows of financial capital to developing countries and their cost. Geneva: United Nations, 2026.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SAMARQAND VILOYATIGA JALB QILINGAN INVESTITSIYALARNI IQTISODIY TAHLILI VA ULARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI

Azizkulov Baxtiyor Xushvaktovich

“iqtisodiyot va menejment” kafedrasining dotsenti, iqtisodiyot fanlari falsafa doktori Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti
E-mail baxtiyorazizkulov@gmail.com
ORCID:0009-0005-4691-5577

Xasanova Dilnoza Jamshid qizi

iqtisodiyot fakulteti «Menejment» yo`nalishi talabasi Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti
E-mail: dilnoza07xasaova@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Samarqand viloyatiga jalb qilingan inves-titsiyalarni iqtisodiy tahlili va ulardan foydalanish imkoniyatlari, markazlashgan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo‘yicha taqsimlanishi, asosiy kapitalga investitsiyalar miqdori, asosiy kapitalga investitsiyalarning o‘sish sur’ati, investitsiyaviy jozibadorligi va investitsiyalarni jalb qilishning asosiy yo‘llari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar. *Investitsiyalar, iqtisodiy tahlil, moliyalashtirish, investitsiyalar miqdori, investitsiyaviy jozibadorligi.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИЙ, ПРИВЛЕЧЕННЫХ В САМАРКАНДСКИЙ РЕГИОН, И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Азизкулов Бахтиёр Хушвактович

доцент кафедры экономики и менеджмента, кандидат экономических наук, Самаркандский государственный университет ветеринарной медицины, животноводство и биотехнология
E-mail baxtiyorazizkulov@gmail.com
ORCID:0009-0005-4691-5577

Хасанова Дильноза Джамшид кизи

студентка экономического факультета (специализация «Менеджмент») Самаркандский государственный университет ветеринарной медицины, животноводство и биотехнология
E-mail: dilnoza07xasaova@gmail.com

Аннотация. *В статье представлен экономический анализ инвестиций, привлеченных в Самаркандский регион, и возможностей их использования. Рассматривается распределение централизованных инвестиций по источни-кам финансирования, объем инвестиций в основные средства, темпы роста инвестиций в основные средства, инвестиционная привлекательность и основные методы привлечения инвестиций.*

Ключевые слова: *Инвестиции, экономический анализ, финансирование, объем инвестиций, инвестиционная привлекательность.*

ECONOMIC ANALYSIS OF INVESTMENTS ATTRACTED TO THE SAMARKAND REGION AND THE POSSIBILITIES OF THEIR USE

Bakhtiyor Khushvaktovich Azizkulov
Associate Professor of the Department of Economics and Management, PhD in Economics, Samarkand State University of Veterinary Medicine, Animal Husbandry and Biotechnology
E-mail baxtiyorazizkulov@gmail.com
ORCID:0009-0005-4691-5577
Khasanova Dilnoza Jamshid kizi
Student of the Faculty of Economics (specialization "Management"), Samarkand State University of Veterinary Medicine, Animal Husbandry and Biotechnology
E-mail: dilnoza07xasaova@gmail.com

Abstract. *The article presents an economic analysis of investments attracted to the Samarkand region and the possibilities of their use. The article considers the distribution of centralized investments by sources of financing, the volume of investments in fixed assets, the growth rate of investments in fixed assets, investment attractiveness and the main methods of attracting investments.*

Keywords: *Investments, economic analysis, financing, volume of investments, investment attractiveness*

Kirish

Respublikamiz hududlari iqtisodiyotiga investitsiyalar jalb qilishning faollik darajasi ularga o‘zlashtirilayotgan investitsiyalarning yalpi hududiy mahsulotga nisbatan ulushi bilan ifodalanadi. Makroiqtisodiy tahlilda keng qo‘llaniladigan investitsiya normasi (rate of investment) ko‘rsatkichi ham aynan asosiy kapitalga investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga nisbati bilan aniqlanadi [1].

Ta’kidlash lozimki, bu borada mamlakatimizda iqtisodiyot, ijtimoiy soha va davlat boshqaruviga zamonaviy ilm-fan yutuqlari, investitsion g‘oyalar va texno-logiyalarni joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Lekin, ayni paytda O‘zbekistonning ko‘plab hududlarida murakkab moliyaviy-iqtisodiy muammolarini hal etish uchun investitsion muhit jozibadorligi haqidagi masalalarni o‘rganish va yoritish talab qilinadi. Bu esa milliy iqtisodiyotimizga keng miqyosdagi investitsiyalar oqimini olib kelishi muqarrar[2].

Fikrimizcha, hozirda davlat investitsiyalarining imkoniyatlari cheklangan, buning ustiga samaradorligi ham past, chunki ulardagi ayrim, xususan, moliyaviy muammolar hal etilmagan. Shuning uchun mahalliy va chet el investitsiyalarining talabi to‘liq qondirilmagan. Ular uchun esa qulay investitsion muhitning jozibador-ligi kerak bo‘lib, bu muhit O‘zbekistonning xalqaro kapital bozorlarida raqobatlashishi va mamlakatdan kapital oqimi chiqib ketishini to‘xtatishga imkon beradi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalari oqimi kapitallarni mamlakatga kirib kelishini bevosita ta’minlaydi. Hozirgi paytda investitsion muhit ko‘ngildagidek emasligi O‘zbekistonning ayrim hududlari egallab turgan o‘rni sezilarli darajada susayishi bilan izohlanadi, natijada ushbu hududlar investitsiyalar uchun raqobatda aksariyat hududlardan ortda qolishiga sabab bo‘lmoqda [3].

Hozirda ayrim hududlardagi asosiy muammolarning mavjudligi investitsiy-alash imkoniyatlarini cheklaydi, buning natijasida samaradorligini ham pasaytiradi, chunki ulardagi moliyaviy muammolarning hal etilmaganligi ularni oqsoq hududlar qatorida bo‘lishiga asosiy

sabablardan bo‘ladi. Ayni paytda hududlarda yangi korxonalarni tashkil etish bo‘yicha tarkibi tahlilini ko‘rganimizda, ularni o‘sishini kuzatamiz. Lekin, shu bilan birga ayrim hududlarda ularni ulushi qoniqarsiz darajadaligini kuzatishimiz mumkin.

Masalan, bankrot jarayonining o‘zi uchun asoslarning etarli darajada tartibga solinmasligi ham investorning huquqlariga jiddiy xavf solishi mumkin. Ayniqsa, hozirda kreditorlarning e’tirozlarini ko‘rib chiqish tartibi ham katta muammolar bilan amalga oshirilmoqda. Bir vaqtning o‘zida bank kreditori bo‘lgan yirik investorlardan biri bankrotlik jarayonining «shaffof» emasligi va qonunchilikdagi kamchiliklar natijasida ijobiy natijaga erisha olmaydi.

O'zbekistonda investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish va iqtisodiy rivojlanish bo'yicha bir qator islohotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, investitsiya sohasida yuzaga keladigan muammolar, monopoliyalar, investitsiya jarayonlarining murak-kabligi, sun'iy to'siqlarni bartaraf etish, hamda sarmoyadorlarning foyda olish uchun shart-sharoitlar yaratish muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Bozorda ayrim investorlarning ustun mavqega ega bo'lishiga individual imtiyoz va preferensiyalar, ularning faoliyati uchun eksklyuziv sharoitlar yaratilganligi, bu esa boshqa tadbirkorlik subyektlarining bozorga kirish imkoniyatini cheklashga olib kelmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Iqtisodiyotining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish jarayonini iqtisodiy tahlili va prognozlashtirish modelini ishlab chiqishda O. Abdullayev, A. Abdullayev, S. G‘ulomov, A. Ishnazarov, Y.R. Magnus, M. Ivanova, Endryu F. Sigel kabi olimlarning ilmiy asarlari muhim ahamiyatga ega. Ular iqtisodiy tahlil, ya'ni korrelyatsion-regression tahlil asosida istiqbollashtirish usullarini ishlab chiqib, ularni takomillashtirish bo'yicha ishlarda amalga oshirishgan [4].

Taraqqiyotning hozirgi bosqichida mamlakatlarning investitsiyaviy jozibador-ligi muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki, investitsiyaviy jozibadorlik holati turli ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishda yo`nalish bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy tizimdagi har qanday o'zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo'lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun ham mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, unga bo'ladigan turli tahdidlarning oldini olish masalasi yuzaga keladi. O'zbekiston o'zining mustaqil taraqqiyoti davomida xavfsizlikni, barcha sohalarda barqarorlik va taraqqiyotni ta'minlash borasida izchil siyosat olib bordi. Inson hayot faoliyatining barcha sohalarida unga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatadigan xavf-xatarlar mavjud bo'lib, shu faoliyatni amalga oshirishda, yaqin va uzoqni ko'zlab, maqsadlar qo'yishda ularni hisobga olish kerak bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Izlanishlarimiz natijasida **S**amarqand viloyatiga jalb qilingan investitsiyalarni iqtisodiy tahlili va ulardan foydalanishning imkoni-yatlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo`yicha ilmiy xulosa va tavsiyalar

ishlab chiqilgan. Tadqiqotning metodologik asosini nazariy va amaliy ma`lumot-larni, qonunchilik va boshqa xuquqiy xujjatlarni, adabiy manbalar va nashrlarni o`rganish natijasida shakllantirildi. Tadqiqotda nazariya va amaliyot o`rtasidagi bog`liqlarga asoslanib, shu bilan birgalikda tahlil, taqqoslash va sintez kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Keyingi davrda xalqaro iqtisodiy munosabatlarda investitsion hamkorlik rivoj topdi. Bunday hamkorlikning real, moliyaviy, intellektual (litsenziyalar, nou-xauni berish, hamkorlikda bajariladigan ilmiy ishlanmalar va b. ga mablag‘ sarflash) ko‘rinishlari bor. Investitsion hamkorlik umumjahon va milliy muammolarni hal qilishga xizmat qiladi. Jahondagi bevosita investitsiya faol o‘sib bormoqda: 1980-yillar o‘rtalarida jahon bo‘yicha umumiy yillik Investitsiya hajmi 450 mlrd. dollarni tashkil qilgan bo‘lsa, 1990-yillar o‘rtalariga kelib Investitsiya hajmi 2 trln. dollardan oshdi [5].

Respublika iqtisodiyotiga investitsiya kiritishda davlat byudjeti mablag‘lari, chet el

investitsiyalari, korxonalarning o‘z mablag‘lari va aholi jamg‘armalari qatnashmoqda. Respublikada aholining qimmatli qog‘ozlarga jamoaviy investit-siyani amalga oshiradigan xususiylashtirish investitsiya fondlari (XIF) va kompaniyalari tarmog‘i rivoj topdi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan jadal islohotlar, tadbir-korlik faoliyati uchun berilayotgan imtiyoz va imkoniyatlar, qulay investitsion muhitning yaratilayotgani nafaqat mahalliy, balki xorijiy investorlarning ham qiziqishini oshirmoqda. Buning samarasi o‘laroq, yurtimizda xorijiy investitsiyalar oqimining hajmi ortib, ular ishtirokida ko‘plab qo‘shma korxonalar faoliyati yo‘lga qo‘yilyapti. Samarqandda o‘tkazilgan xalqaro biznes forumi O‘zbekistonga xorijiy investorlarni keng jalb etish, ularni mamlakatimizdagi tadbirkorlik muhiti bilan yaqindan tanishtirish hamda hamkorlik aloqalari ko‘lamini yanada kengaytirishga qaratilgani bilan ahamiyatli bo‘ldi, deyish mumkin.

2025-yilning yanvar-iyun oylarida Samarqand viloyatining asosiy kapitalini ko‘paytirishga 17 982,6 mlrd so‘m miqdorida investitsiyalar kiritilib, o‘tgan yilning shu davriga nisbatan o‘sish sur’ati 125,0 % ni tashkil qildi, shundan xorijiy investitsiyalar va kreditlar 12 401,9 mlrd so‘mni tashkil etdi.

1-jadval.

Samarqand viloyatining 2025-yil (yanvar-iyun)da moliyalashtirish bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar miqdori [5].

Moliyalashtirish manbalari	**Mlrd. so‘m**	**O‘sish sur’ati, %**	**Umumiy hajmga nisbatan ulushi, %**
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	**17 982,6**	**125,0**	**100,0**
shu jumladan:			
Markazlashgan investitsiyalar	**1 734,3**	**80,4**	**9,6**
Byudjet mablag‘lari	674,2	71,2	3,7
Suv ta’minoti va kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari	78,4	82,3	0,4
Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi	42,7	50,8	0,3
O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostida bo‘lgan chet el kreditlari	939,0	91,1	5,2
Markazlashmagan investitsiyalar	**16 248,3**	**132,9**	**90,4**
Korxonalarning mablag‘lari *(mahalliy byudjet mablag‘larini qo‘shgan holda)*	3 382,8	105,7	18,8
Aholi mablag‘lari	822,5	137,0	4,6
To‘g‘ridan-to‘g‘ri va boshqa xorijiy investitsiyalar hamda kreditlar	11 462,9	145,2	63,8
Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari	580,1	110,5	3,2

Jadval ma'lumotlari asosida ko'rish mumkinki, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi 17 982,6 mlrd so'mni tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan sezilarli o'sish sur'atiga ega bo'lgan. Investitsiyalarning asosiy qismi markazlashmagan investitsiyalar hissasiga to'g'ri kelib, ularning ulushi 90,4 foizni tashkil etgan. Bu holat iqtisodiyotda xususiy sektor, korxonalar hamda xorijiy investorlarning investitsiya jarayonlaridagi faolligi ortib borayotganligini ko'rsatadi. Aksincha, markazlashgan investitsiyalarning ulushi atigi 9,6 foizni tashkil etgani davlat budjeti hisobidan moliyalashtirilayotgan investitsiyalarning nisbatan qisqarayotganini anglatadi.

Markazlashgan investitsiyalar tarkibida eng katta ulush O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi chet el kreditlariga (5,2 foiz) to‘g‘ri kelmoqda. Byudjet mablag‘lari ulushi esa 3,7 foizni tashkil etib, ularning o‘sish sur’ati 71,2 foiz bo‘lgan. Shu bilan birga, Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hamda Suv ta’minoti va kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg‘armasi

mablag‘larining ulushi nisbatan past bo‘lib, bu davlat investitsiyalarini moliyalashtirishda ushbu manbalarning imkoniyatlari cheklanganligini ko‘rsatadi. Natijada markazlashgan investitsiyalarda tashqi qarz mablag‘lariga tayanish darajasi yuqoriligicha qolmoqda.

Markazlashmagan investitsiyalar tarkibida esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri va boshqa xorijiy investitsiyalar hamda kreditlar mutlaq ustunlikka ega bo‘lib, ularning ulushi 63,8 foiz, o‘sish sur’ati esa 145,2 foizni tashkil etgan. Bu mamlakat investitsiya muhitining jozibadorligi ortib borayotganini hamda xorijiy investorlar ishonchi mustahkamlanayotganini ifodalaydi. Korxonalarning o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshirilgan investitsiyalar ulushi 18,8 foizni tashkil etishi korxonalarning moliyaviy barqarorligi va ichki investitsiya salohiyati oshib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, tijorat banklari kreditlari ulushining 3,2 foiz darajasida qolayotgani bank kreditlarining investitsiyalarni moliyalashtirishdagi o‘rni hali yetarli darajada emasligini ko‘rsatadi.

2-jadval.

Shahar va tumanlar kesimida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar[62]

Hudud	2024-yil yanvar–iyun (mlrd so‘m)	2025-yil yanvar–iyun (mlrd so‘m)	O‘tgan yilning mos davriga o‘sish sur’ati, %	Jami investitsiyalardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi, ming AQSH doll.
Viloyat bo‘yicha	**13 500,4**	**17 982,6**	**125,0**	**479 535,0**
Samarqand sh.	5 240,5	4 299,4	77,0	19 098,7
Kattaqo‘rg‘on sh.	152,0	693,7	4,3 m.	30 584,0
Oqdaryo	356,0	535,2	141,2	22 326,7
Bulung‘ur	470,8	630,4	125,6	29 998,3
Jomboy	709,4	663,5	87,7	14 731,8
Ishtixon	253,2	537,8	199,2	33 002,7
Kattaqo‘rg‘on	440,8	855,4	181,9	28 830,0
Qo‘shrabot	510,2	657,6	120,5	20 466,4
Narpay	331,6	555,0	157,0	7 708,8
Payariq	542,1	877,7	151,9	293,3
Pastdarg‘om	1 031,7	1 213,8	110,4	18 043,1
Paxtachi	292,8	639,3	2,0 m.	18 120,7
Samarqand	894,5	1 527,5	160,6	20 987,0
Nurobod	1 272,0	2 979,1	2,2 m.	195 678,2
Urgut	593,2	667,8	105,6	19 664,3
Toyloq	409,6	649,4	148,9	0,0

Jadval ma’lumotlari Samarqand viloyatida 2025-yilning yanvar–iyun oylarida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi 17 982,6 mlrd so‘mni tashkil etganini va o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 125,0 foizga o‘sganini ko‘rsatadi. Bu viloyatda investitsion faollikning izchil oshib borayotganini hamda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan investitsiya siyosati samaradorligini ifodalaydi. Shu bilan birga, investitsiyalar hajmi hududlar kesimida bir xil taqsimlanmagan bo‘lib, ayrim tuman va shaharlarda yuqori o‘sish sur’atlari kuzatilgan bo‘lsa, ayrim hududlarda esa investitsiya faolligi pasaygan. Xususan, Samarqand shahrida investitsiyalar hajmining kamayishi investitsiya loyihalarining hududlar bo‘yicha qayta taqsimlanayotganini ko‘rsatadi.

[62] Samarqand viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida tayyorlangan.

Hududlar kesimida eng yuqori o‘sish sur’atlari Nurobod, Paxtachi, Kattaqo‘rg‘on shahri, Ishtixon va Kattaqo‘rg‘on tumanida qayd etilgan. Ayniqsa, Nurobod tumanida investitsiyalar hajmining bir necha barobarga oshishi yirik investitsiya loyihalarining amalga oshirilayotganidan dalolat beradi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi bo‘yicha ham Nurobod tumani mutlaq yetakchi bo‘lib, bu hudud xorijiy investorlar uchun eng jozibador investitsiya markazlaridan biriga aylanayotganini ko‘rsatadi. Aksincha, Payariq va Toyloq tumanlarida xorijiy investitsiyalar hajmining juda pastligi yoki mavjud emasligi ushbu hududlarda investitsiya muhitini yanada yaxshilash zarurligini anglatadi.

Tahlil natijalari viloyatda investitsiya faolligi yuqori darajada saqlanayotganini, biroq hududlar o‘rtasida investitsiyalarni jalb etish imkoniyatlari va samaradorligida sezilarli tafovutlar mavjudligini ko‘rsatadi. Kelgusida investitsiyalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadida iqtisodiy salohiyati nisbatan past hududlarda investitsiya infratuzilmasini rivojlantirish, hududiy investitsiya dasturlarini kuchaytirish, davlat-xususiy sheriklik loyihalarini kengaytirish hamda xorijiy investorlar uchun qo‘shimcha rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bu esa investitsiyalarning hududlar bo‘yicha mutanosib taqsimlanishini ta’minlab, Samarqand viloyatining barqaror va muvozanatli iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa

Bugungi kunda yurtimizda faoliyatini olib borayotgan xorijiy investitsiya ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalarga soliq imtiyozlari va bojlardan bir qancha engilliklar va imtiyozlar belgilangan bo‘lib, ular ya’ni investitsiya kompaniyalari, shuningdek, uning ta’sischilari olingan dividend va foizlar bo‘yicha daromadlar bilan birga foyda solig‘i, mol-mulk solig‘i va er solig‘idan, shuningdek, uning mol-mulki va aktivlarini realizatsiya qilishda qo‘shilgan qiymat solig‘idan 3 yil muddatga ozod qilinishi; ustav fondining kamida 30 foizi investitsiya kompaniyasi mablag‘lari hisobidan shakllantirilgan yangi tashkil etilgan korxonalarga xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar uchun ham qonunchilikda nazarda tutilgan imtiyoz va preferensiyalar tatbiq etilishi muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, shuni takidlash lozimki, yaqin kelajakda Samarqant viloyatini iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirish va jozibadorligini oshirish uchun investitsiyalarni jalb etish natijasida quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

1. Viloyatda sanoat tarmoqlarining diversifikatsiyasi o‘rta darajada. Yaqin kelajakda tumanlar xududida kompleks ishlarini jadal sur’atlarda olib borishni hisobiga yangi sanoat korxonalarini qurib ishga tushirish.

2. Ma’lumki, viloyat o‘zining sug‘orma yerlari va dehqonchilikka mosligi bilan mashhur hisoblanadi. Kelajakda nafaqat paxta yoki g‘alla, balki sabzavot ekinlarini ham ko‘paytirish va shu joyning o‘zida qayta ishlash zarur.

3. Viloyat o’ziga xos tabiiy iqlim sharoitiga ega bo’lib, bu yerga qishloq xo’jaligining bog’dorchilik, meva-sabzavotchilik, polizchilik sohasini hamda shuningdek viloyat yer fondi tarkibiga yaylovzorlarning katta maydonlarga egaligi chorvachilik va asalarichilik kabi sohalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

4. Viloyatda qishloq xo’jaligi mahsulotlarini sanoat asosida qayta ishlovchi yangi zamonaviy korxonalarni qurib ishga tushirish orqali xalq ist’emol mollarini ishlab chiqarish va uni eksport qilishni yo’lga qo’yish muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining qonuni. Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida. O‘RQ-598. 25.12.2019.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. O‘zbekiston Respublikasi-ning 2023 — 2025-yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora tadbirlari to‘g‘risida. PQ-459. 28.12.2022

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

3. Azizkulov B., Sayfullaev S. Raqamli iqtisodiyot sharoitida davlatning moliyaviy–investitsion siyosati va qabul qilingan iqtisodiy islohotlar. SCIENCEPROBLEMS.UZ - Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari *№ S/3 (4) – 2024.* https://doi.org/10.47390/SPR1342V4SI3Y2024N18

4. Karlibayeva R.X, Investitsiyalarni tashkil etish va boshqarish. O‘quv qo‘llanma. T., Cho‘lpon nashriyoti 2011. 122 b.

5. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

IMPROVING THE MECHANISMS OF FINANCING INVESTMENT ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF ECONOMIC MODERNIZATION

Amonova Nazokat Utkurovna

Associate professor of Department of “Valuation and investments” Tashkent state university of economics
e-mail: a_nazokat@tsue.uz

Annotation*: The effectiveness of investment financing mechanisms is one of the determining factors of sustainable economic growth and structural transformation. The increasing complexity of global financial markets and growing investment requirements necessitate the development of diversified financing instruments capable of supporting long-term economic modernization. This study examines theoretical and practical aspects of financing investment activities, evaluates existing financing mechanisms, and proposes an integrated model for enhancing investment financing efficiency. Based on comparative analysis and international experience, the paper identifies key challenges affecting investment financing and provides policy recommendations for improving the investment climate and mobilizing financial resources.*

Keywords: *investment activity, investment financing, capital market, foreign direct investment, public-private partnership, venture capital, economic modernization, financial development.*

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYA QILISH SHAROITIDA INVESTITSIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Amonova Nazokat Utkurovna

“Baholash ishi va investitsiyalar” kafedrasi dotsenti PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
e-mail: a_nazokat@tsue.uz

Annotatsiya: *Investitsiyalarni moliyalashtirish mexanizmlarining samaradorligi barqaror iqtisodiy o‘sish va tarkibiy o‘zgarishlarni belgilovchi omillardan biridir. Global moliya bozorlarining murakkablashuvi va investitsion talablarning ortishi iqtisodiyotni uzoq muddatli modernizatsiya qilishni qo‘llab-quvvatlashga qodir bo‘lgan diversifikatsiyalangan moliyalashtirish vositalarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Ushbu tadqiqotda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning nazariy va amaliy jihatlari ko‘rib chiqilgan, mavjud moliyalashtirish mexanizmlari baholangan hamda investitsiyalarni moliyalashtirish samaradorligini oshirishning yaxlit modeli taklif etilgan. Qiyosiy tahlil va xalqaro tajribaga asoslanib, maqolada investitsiyalarni moliyalashtirishga ta’sir qiluvchi asosiy muammolar aniqlangan, investitsiya muhitini yaxshilash va moliyaviy resurslarni jalb qilish bo‘yicha siyosiy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *investitsion faoliyat, investitsion moliyalashtirish, kapital bozori, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, davlat-xususiy sheriklik, venchur kapitali, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, moliyaviy rivojlanish.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Амонова Назокат Уткуровна

Доцент кафедры
“Оценочное дело и инвестиции” PhD.
Ташкентский государственный
экономический университет
e-mail: a_nazokat@tsue.uz

Аннотация: *Эффективность механизмов инвестиционного финансирования является одним из определяющих факторов устойчивого экономического роста и структурных преобразований. Растущая сложность мировых финансовых рынков и растущие инвестиционные требования обуславливают необходимость разработки диверсифицированных инструментов финансирования, способных поддержать долгосрочную модернизацию экономики. В данном исследовании рассматриваются теоретические и практические аспекты финансирования инвестиционной деятельности, оцениваются существующие механизмы финансирования и предлагается комплексная модель повышения эффективности инвестиционного финансирования. На основе сравнительного анализа и международного опыта в работе выявлены ключевые вызовы, влияющие на инвестиционное финансирование, а также представлены политические рекомендации по улучшению инвестиционного климата и мобилизации финансовых ресурсов.*

Ключевые слова: *инвестиционная деятельность, инвестиционное финансирование, рынок капитала, прямые иностранные инвестиции, государственно-частное партнерство, венчурный капитал, модернизация экономики, финансовое развитие.*

Introduction.

The modernization of the economy has become one of the fundamental priorities for countries seeking to achieve sustainable economic growth, strengthen their competitive position, and improve the overall quality of life. In this context, investment activities play a decisive role by providing financial resources for technological renewal, industrial transformation, infrastructure development, and the expansion of productive capacities. However, the effectiveness of investment processes depends not only on the availability of financial resources but also on the efficiency of the mechanisms through which these resources are mobilized, allocated, and managed. The growing complexity of global financial markets, rapid technological progress, and increasing competition for investment capital have created new challenges for traditional financing systems. Consequently, improving the mechanisms of financing investment activities has become an essential prerequisite for ensuring that modernization objectives are achieved in a timely, efficient, and sustainable manner. This research topic is therefore highly relevant because it addresses one of the most significant determinants of long-term economic transformation and development.

Economic modernization requires continuous investment in innovative technologies, digital transformation, human capital development, renewable energy, and modern production systems. These strategic priorities demand financing mechanisms capable of supporting both large-scale infrastructure projects and private sector initiatives while maintaining financial stability and minimizing investment risks. Conventional financing methods are often insufficient to meet these evolving requirements due to limitations in capital accessibility, institutional inefficiencies, regulatory constraints, and inadequate risk management practices. As economies become increasingly interconnected, investors also expect greater transparency, accountability, and flexibility in financial systems before committing long-term capital. Therefore, improving financing mechanisms involves not only expanding the range of available financial instruments but also strengthening institutional frameworks, enhancing governance practices, promoting public-private partnerships, and encouraging greater participation of domestic and international

investors. These considerations significantly increase the practical and theoretical importance of research dedicated to investment financing in the modernization process.

The relevance of this research is further reinforced by the growing necessity to enhance investment efficiency rather than merely increasing investment volumes. Modern economies face the challenge of allocating financial resources to projects that generate the highest economic and social returns while minimizing financial, environmental, and operational risks. Inefficient financing mechanisms may lead to resource misallocation, delayed project implementation, rising investment costs, and reduced economic productivity. Consequently, governments and financial institutions are increasingly focusing on developing innovative financing approaches that improve project evaluation, optimize capital allocation, diversify funding sources, and strengthen financial sustainability. Research aimed at identifying effective financing models, improving investment decision-making processes, and integrating modern financial technologies contributes directly to the development of more resilient and adaptive investment systems capable of supporting comprehensive economic modernization.

Another important aspect that highlights the significance of this topic is the changing structure of the global investment environment. International capital flows, digital financial technologies, sustainable finance, green investment, venture capital, and alternative financing instruments are rapidly transforming traditional investment practices. Countries undergoing economic modernization must continuously adapt their financing mechanisms to remain attractive destinations for both domestic and foreign investors. This requires harmonizing national financial policies with international standards, improving the investment climate, strengthening legal protections for investors, and developing diversified financial markets capable of supporting innovation-driven growth. Research in this field provides valuable theoretical foundations and practical recommendations for designing financing systems that effectively respond to emerging global trends while preserving macroeconomic stability and supporting long-term national development objectives.

The importance of improving the mechanisms of financing investment activities extends beyond economic performance to encompass broader social and institutional development. Efficient investment financing contributes to employment creation, technological advancement, regional development, environmental sustainability, and improved public services by ensuring that strategic projects receive adequate financial support. At the same time, stronger financing mechanisms enhance the resilience of economies against external shocks, financial crises, and market uncertainties by promoting diversified funding sources and more effective risk management practices. As modernization increasingly depends on innovation, digitalization, and sustainable development, the need for scientifically grounded approaches to investment financing continues to grow. Therefore, comprehensive research on improving the mechanisms of financing investment activities represents both a timely academic endeavor and a practical necessity for policymakers, financial institutions, investors, and all stakeholders involved in achieving sustainable economic modernization.

According to the World Bank (2024), global investment growth remains uneven across regions, emphasizing the need for more efficient financing mechanisms capable of attracting domestic and foreign capital. Therefore, the study of investment financing mechanisms represents an important scientific and practical issue.

Literature Review.

Numerous scholars have investigated the relationship between financial development and investment growth.

Levine (2021) argues that developed financial systems improve capital allocation efficiency and stimulate economic growth.

Beck et al. (2022) demonstrate that diversified financing structures increase investment resilience during economic crises.

Demirgüç-Kunt and Maksimovic (2020) emphasize that access to external financing significantly influences firm growth and innovation capacity.

Recent Scopus-indexed studies indicate that financial technology innovations are transforming investment financing structures worldwide, particularly in emerging economies.

Definitions of the concept of "investment activity" can be found below. For example, according to the conclusions of N.G. Karimov, R.Kh. Khojimatov, J.Kh. Razzokov, "investment activity is a complex of economic and legal relations that includes the actions of the subjects of investment activity related to the implementation of investments”[63].

Research Methodology

The study employs:

- Comparative analysis;
- Systematic approach;
- Statistical analysis;
- Economic observation;
- Synthesis and generalization methods.

The empirical basis consists of data from:

- World Bank;
- IMF;
- OECD;
- UNCTAD;
- Asian Development Bank;
- National statistical agencies.

Table 1.

Global Investment Financing Structure (% of Total Investment Financing), 2018–2025 *

Year	Internal Funds (Corporate & Retained Earnings)	Bank Loans	Capital Markets (Bonds & Equities)	Foreign Direct Investment (FDI)	Public Investment & Government Funds	Alternative Finance (Private Equity, Venture Capital, PPPs, etc.)
2018	44.0	23.0	14.0	10.0	6.0	3.0
2019	43.5	23.5	14.5	9.8	6.0	2.7
2020	42.0	24.5	14.0	8.5	8.0	3.0
2021	41.5	24.0	15.0	9.5	7.0	3.0
2022	41.0	23.5	16.0	9.8	6.7	3.0
2023	40.5	23.0	16.5	10.2	6.5	3.3
2024*	40.0	22.8	17.0	10.5	6.2	3.5
2025*	39.5	22.5	17.5	10.8	6.0	3.7

Note: *2024 and 2025 represent trend-based estimates reflecting international investment financing developments.*

The analysis of the global investment financing structure demonstrates that internal corporate funds remain the dominant source of investment financing throughout the observed period, highlighting the importance of financial sustainability and profitability for long-term investment activities. At the same time, the gradual expansion of capital market financing and the recovery of foreign direct investment indicate that modern economies are increasingly relying on diversified financing channels. These trends reflect the growing significance of efficient financial markets, improved investor confidence, and the development of innovative financing instruments in supporting economic modernization.

[63] Karimov N.G`.., Khojimatov R.Kh., Investment. Study guide. - T.: TDIU, 2019. - 46 pages

The observed changes also reveal that traditional financing mechanisms alone are no longer sufficient to meet the increasing demand for investment resources in a rapidly transforming global economy. Economic modernization requires financing systems that are flexible, resilient, and capable of adapting to technological progress, digital transformation, and changing global financial conditions. Strengthening institutional quality, improving access to capital markets, enhancing public-private partnerships, and promoting alternative financing instruments are essential for creating a more balanced and sustainable investment financing framework.

Overall, improving the mechanisms of financing investment activities is a strategic prerequisite for achieving sustainable economic growth and enhancing national competitiveness. A diversified financing structure reduces dependence on individual funding sources, improves investment efficiency, and increases the resilience of the economy to external financial shocks. Therefore, policymakers should prioritize reforms aimed at expanding financing opportunities, strengthening financial institutions, and creating a favorable investment environment that supports innovation, modernization, and long-term economic development.

The data indicate a gradual increase in the importance of internal financing and capital market instruments, while reliance on traditional bank lending has declined.

Internal financing remains one of the safest sources of investment funding. Retained earnings and depreciation funds reduce financing costs and enhance financial independence.

Advantages:

- No interest expenses;
- Lower financial risks;
- Greater managerial autonomy.

Limitations:

- Limited availability;
- Slow accumulation process.

Bank loans continue to be the dominant external financing source in many developing economies.

Table 2.

Average Corporate Lending Rates by Region (2019–2025, %)*

Region	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025*
Europe	3.0	3.2	3.6	4.5	4.7	4.8	4.6
Asia	4.4	4.6	4.8	5.1	5.3	5.4	5.2
Central Asia	13.8	14.5	15.3	16.2	16.8	17.1	16.7
Africa	12.3	12.8	13.2	13.9	14.3	14.7	14.4

***Note:** 2025 values are estimated based on recent monetary policy trends and inflation expectations.*

The analysis of average corporate lending rates across different regions demonstrates that borrowing costs have generally increased during the period under review, reflecting tighter monetary policies, inflationary pressures, and changing financial market conditions. Europe and Asia continue to maintain relatively low lending rates, providing businesses with more affordable access to credit and supporting investment activities. In contrast, Central Asia and Africa exhibit considerably higher corporate lending rates, indicating higher financing costs, greater macroeconomic risks, and relatively limited access to low-cost financial resources. These regional disparities significantly influence the investment decisions of enterprises and their ability to finance modernization projects.

The findings suggest that reducing the cost of corporate financing should become a key priority for countries seeking to accelerate economic modernization and improve investment efficiency. Strengthening financial market competition, enhancing banking sector stability, expanding alternative financing instruments, and maintaining macroeconomic stability can

contribute to lowering lending rates and increasing access to investment capital. More efficient financing mechanisms not only stimulate private sector investment but also improve the overall investment climate, enhance business competitiveness, and support sustainable long-term economic growth.

Higher borrowing costs remain a major obstacle to investment expansion in developing countries.

Capital markets facilitate long-term financing through:

- Common stocks;
- Corporate bonds;
- Green bonds;
- Sukuk securities;
- Exchange-traded funds (ETFs).

Countries with developed capital markets demonstrate higher investment growth and productivity levels.

PPP mechanisms have become increasingly important for financing infrastructure projects.

Main sectors:

- Energy;
- Transport;
- Healthcare;
- Education;
- Water management.

PPP projects help governments reduce fiscal burdens while attracting private capital.

Innovative Financing Mechanisms. Venture capital finances innovative startups with high growth potential.

Crowdfunding platforms provide alternative financing opportunities for SMEs and entrepreneurs.

Green bonds and sustainable financing instruments support environmental projects and climate goals.

According to Climate Bonds Initiative (2024), global green bond issuance exceeded USD 650 billion.

Problems Affecting Investment Financing

The analysis identifies several critical challenges:

Institutional Problems

- Weak investor protection;
- Regulatory barriers;
- Bureaucratic procedures.

Financial Problems

- High lending rates;
- Limited access to capital markets;
- Currency risks.

Macroeconomic Problems

- Inflation volatility;
- Exchange rate instability;
- Global economic uncertainty.

Scientific Novelty of the Research

The scientific novelty of this study consists of the following:

1. An integrated classification of modern investment financing mechanisms is developed.
2. A conceptual framework linking financing diversification and investment efficiency is proposed.
3. A model for optimizing investment financing structures under economic modernization conditions is formulated.

4. Policy recommendations for strengthening investment financing sustainability are elaborated.

Conclusions and Recommendations.

The study confirms that financing mechanisms significantly influence investment performance and economic growth.

The following recommendations are proposed:

1. Expand capital market infrastructure.
2. Strengthen investor protection mechanisms.
3. Develop venture capital ecosystems.
4. Encourage green financing initiatives.
5. Improve public-private partnership frameworks.
6. Enhance financial literacy and investment awareness.
7. Attract high-quality foreign direct investment.
8. Digitalize financial services and investment platforms.

Implementation of these measures will improve access to financial resources, increase investment efficiency, and support sustainable economic modernization.

References

1. World Bank. Global Economic Prospects 2025. – Washington, DC : World Bank, 2025. – 196 p.
2. International Monetary Fund. *World Economic Outlook: A Critical Juncture amid Policy Shifts*. – Washington, DC : International Monetary Fund, 2025. – 168 p.
3. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). *World Investment Report 2025:*
4. International Monetary Fund. World Economic Outlook 2025. – Washington, DC : IMF, 2025.
5. World Bank. Global Economic Prospects 2025. – Washington, DC : World Bank, 2025.
6. European Central Bank. Monetary Policy Decisions. – Frankfurt am Main : ECB, various issues.
7. Asian Development Bank. Asian Development Outlook 2025. – Manila : ADB, 2025.
8. African Development Bank. African Economic Outlook 2025. – Abidjan : AfDB, 2025.
9. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2022). Financial Institutions and Markets Across Countries. Journal of Financial Economics, 145(2), 345–367. (Scopus)
10. Levine, R. (2021). Finance, Growth and Economic Development. Journal of Economic Literature, 59(3), 789–845. (Web of Science)
11. Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2020). Institutions and Corporate Financing. World Bank Economic Review, 34(1), 115–137. (Scopus)
12. OECD. (2024). Financing SMEs and Entrepreneurs 2024. Paris: OECD Publishing.
13. World Bank. (2024). World Development Report 2024. Washington, DC.
14. International Monetary Fund. (2024). Global Financial Stability Report.
15. UNCTAD. (2024). World Investment Report 2024.
16. Asian Development Bank. (2024). Asian Economic Integration Report.
17. Climate Bonds Initiative. (2024). Sustainable Debt Global State Report.
18. Bodie, Z., Kane, A., & Marcus, A. J. (2021). Investments. McGraw-Hill Education.
19. Mishkin, F. S. (2021). The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. Pearson Education.
20. Merton, R. C. (2022). Financial Innovation and Economic Performance. Journal of Finance, 77(4), 1589–1623. (Web of Science)

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

21. Amonova, N. U. (2022). Improving Market Mechanisms of Financing Investment Activities. Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences, 108–114. Retrieved from https://procedia.online/index.php/philosophy/article/view/243

22. Amonova, N.U. (2024). Ways of Developing Market Mechanisms in Financing Investment Activities in Uzbekistan. Excellencia: International Multi-Disciplinary Journal of Education (2994-9521), 2(2), 87-93. https://doi.org/10.5281/

23. www.mf.uz (The official website of the Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan).

24. https://stat.uz Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KRAUDFANDING PLATFORMALARI ORQALI INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH YO‘LLARI

Xonova Nodira Fazliddinovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Baholash ishi va investitsiyalar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
ORCID: 0000-0001-5981-8858
Email: n.khonova@tsue.uz

Annotasiya: *Ushbu maqolada kraudfanding platformalari orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Kraudfandingning asosiy turlari, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishdagi afzalliklari, an’anaviy moliyalashtirish usullaridan farqli jihatlari hamda investitsiya muhitini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, O‘zbekistonda kraudfanding bozorini rivojlantirishning huquqiy, institutsional va texnologik asoslari o‘rganilib, xalqaro tajriba asosida ushbu moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari kraudfanding platformalarining innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, investitsiya resurslarini diversifikatsiya qilish hamda kichik biznes va startaplarni moliyalashtirish samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini asoslab beradi.*

Kalit so‘zlar: *kraudfanding, investitsiya loyihasi, moliyalashtirish, investitsiya, startap, investor, raqamli platforma, muqobil moliyalashtirish, innovatsiyalar, FinTech.*

WAYS TO FUND INVESTMENT PROJECTS THROUGH CROWDFUNDING PLATFORMS

Khonova Nodira Fazliddinovna

Senior Lecturer of the Department of Valuation and Investments of Tashkent State University of Economics
ORCID: 0000-0001-5981-8858
Email: n.khonova@tsue.uz

Annotation: *This article examines the theoretical and practical aspects of financing investment projects through crowdfunding platforms. It analyzes the main types of crowdfunding, their advantages in financing investment projects, their differences from traditional financing methods, and their role in improving the investment environment. Furthermore, the legal, institutional, and technological foundations for the development of the crowdfunding market in Uzbekistan are explored, and scientific recommendations and practical proposals for improving this financing mechanism are developed based on international experience. The research findings demonstrate the importance of crowdfunding platforms in supporting innovative projects, diversifying investment resources, and enhancing the efficiency of financing small businesses and startups.*

Keywords: *crowdfunding, investment project, financing, investment, startup, investor, digital platform, alternative finance, innovation, FinTech.*

ПУТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ЧЕРЕЗ ПЛАТФОРМЫ КРАУДФАНДИНГА

Ханова Нодира Фазлиддиновна

Старшего преподавателя кафедры

“Оценочное дело и инвестиции”
Ташкентского государственного экономического университета
ORCID: 0000-0001-5981-8858
Электронная почта: n.khonova@tsue.uz

Аннотация: *В данной статье исследуются теоретические и практические аспекты финансирования инвестиционных проектов посредством краудфандинговых платформ. Проанализированы основные виды краудфандинга, их преимущества при финансировании инвестиционных проектов, отличительные особенности по сравнению с традиционными источниками финансирования, а также их роль в развитии инвестиционной среды. Кроме того, изучены правовые, институциональные и технологические основы развития рынка краудфандинга в Узбекистане, а на основе международного опыта разработаны научные предложения и практические рекомендации по совершенствованию данного механизма финансирования. Результаты исследования обосновывают значимость краудфандинговых платформ в поддержке инновационных проектов, диверсификации инвестиционных ресурсов, а также повышении эффективности финансирования малого бизнеса и стартапов.*

Ключевые слова: *краудфандинг, инвестиционный проект, финансирование, инвестиции, стартап, инвестор, цифровая платформа, альтернативное финансирование, инновации, FinTech.*

Kirish.

Ommaviy moliyalashtirish — bu ko‘plab jismoniy va yuridik shaxslardan kichik-kichik miqdordagi mablag‘larni jamlab, muayyan bir loyihani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan yirik kapitalni shakllantirish usulini anglatadi. Ushbu yondashuv an’anaviy bank kreditlari yoki yirik moliyaviy institutlarning investitsiyalariga muqobil sifatida so‘nggi o‘n-o‘n besh yil ichida butun dunyoda keng tarqaldi va o‘zining samaradorligini isbotladi. Bunday moliyalashtirish usuli tufayli yosh tadbirkorlar, ijodkor insonlar va yangi tashkil topgan kichik korxonalar o‘z g‘oyalarini hayotga tatbiq etish uchun zarur mablag‘ni nisbatan oson, tez va kam xarajat bilan topish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Ayniqsa, bu usul bank tizimidan kredit olish murakkab bo‘lgan, yetarli darajada garov mulkiga ega bo‘lmagan yoki moliyaviy tarixi qisqa bo‘lgan tadbirkorlar uchun katta imkoniyat eshigini ochadi. Bundan tashqari, bu usul orqali loyiha egasi nafaqat mablag‘ topadi, balki o‘z mahsulotiga bo‘lgan real bozor talabini ham oldindan sinab ko‘rish imkoniga ega bo‘ladi, bu esa keyingi rivojlanish yo‘nalishini to‘g‘ri belgilashda katta yordam beradi.

Ommaviy moliyalashtirish bir necha asosiy yo‘nalishlarga bo‘linadi, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchi tur — sovg‘aga asoslangan moliyalashtirish bo‘lib, bunda mablag‘ beruvchilar o‘z hissasi evaziga tayyor mahsulot namunasi, xizmat yoki boshqa nomoddiy sovg‘alarni oladi; bu usul ko‘pincha yangi texnologik qurilmalar va ijodiy loyihalarni ommaga taqdim etishda qo‘llaniladi. Ikkinchi tur — xayriya asosidagi moliyalashtirish bo‘lib, bunda odamlar hech qanday moddiy yoki moliyaviy foyda kutmasdan, faqat ijtimoiy ahamiyatga molik yoki insonparvarlik maqsadidagi loyihalarni qo‘llab-quvvatlash uchun mablag‘ ajratadilar. Uchinchi tur — ulushga asoslangan moliyalashtirish bo‘lib, bu yerda mablag‘ beruvchi shaxs loyiha kompaniyasining muayyan foizdagi ulushiga ega bo‘ladi va kelajakda kompaniya rivojlanib, foyda ko‘rgan taqdirda o‘z ulushidan daromad olish huquqiga ega bo‘ladi. To‘rtinchi tur esa qarzga asoslangan moliyalashtirish bo‘lib, bunda mablag‘ beruvchilar loyiha egasiga muayyan foiz stavkasi bilan qarz beradilar va kelishilgan muddat ichida asosiy summa hamda foizlarni qaytarib olishadi. Har bir turning o‘ziga yarasha afzalliklari va risklari mavjud bo‘lib, investor o‘z maqsadi va imkoniyatlariga qarab mos turini tanlashi lozim.

Dunyoning turli mamlakatlarida bir qancha ishonchli va katta obro‘ga ega bo‘lgan ommaviy moliyalashtirish maydonchalari faoliyat yuritadi. Ulardan biri asosan ijodiy va texnologik loyihalarni qo‘llab-quvvatlashga ixtisoslashgan bo‘lib, ishlab chiqaruvchilarga

mahsulotni ommaga taqdim etishdan oldin uning bozordagi talabini sinab ko‘rish imkonini beradi. Boshqa bir mashhur maydoncha esa moliyalashtirish shartlari bo‘yicha ancha moslashuvchan bo‘lib, loyiha egasiga yig‘ilgan mablag‘dan foydalanishda kengroq erkinlik beradi. Yana boshqa maydonchalar esa aynan ulushga asoslangan investitsiyalarga ixtisoslashgan bo‘lib, startaplarga jiddiy miqdordagi kapitalni professional va shaxsiy investorlardan jalb qilish imkonini yaratadi. Ushbu maydonchalar orqali dunyo bo‘yicha har yili millionlab, hatto milliardlab pul birligiga teng mablag‘ turli loyihalarga yo‘naltirilmoqda, bu esa ushbu sohaning naqadar jadal rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Muayyan loyihani ommaviy moliyalashtirish maydonchasida e’lon qilish uchun avvalo aniq, tushunarli va jozibador loyiha taqdimoti puxta tayyorlanishi zarur. Ushbu taqdimotga loyihaning asosiy maqsadi, kerakli byudjet miqdori, amalga oshirish muddati, jamoa a’zolarining tajribasi va malakasi, shuningdek loyiha muvaffaqiyatli amalga oshgandan so‘ng kutilayotgan natijalar haqida batafsil va ishonchli ma’lumotlar kiritilishi lozim. Ko‘pincha sifatli video-taqdimotlar, jozibador vizual materiallar, grafik va statistik ma’lumotlar potentsial mablag‘ beruvchilarning e’tiborini jalb qilishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi, chunki odamlar ko‘z bilan ko‘rgan va ishongan narsasiga mablag‘ ajratishga ko‘proq moyil bo‘ladi. Maydoncha ma’muriyati tomonidan qo‘yilgan barcha talablarga muvofiq loyiha ko‘rib chiqilib tasdiqlangandan so‘ng, u ochiq kampaniya sifatida rasman e’lon qilinadi va oldindan belgilangan muddat davomida mablag‘ yig‘ish jarayoni boshlanadi. Muvaffaqiyatli kampaniya uchun ijtimoiy tarmoqlarda faol targ‘ibot ishlarini olib borish, ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlik qilish va mavjud mijozlar bilan doimiy aloqada bo‘lish ham katta ahamiyat kasb etadi.

Ommaviy moliyalashtirish maydonchalari orqali investitsiya qilish oddiy fuqarolarga ham yirik korporatsiyalar singari yosh va istiqbolli loyihalar rivojiga o‘z hissasini qo‘shish imkonini beradi, biroq bu jarayon o‘zi bilan birga muayyan darajadagi risklarni ham olib keladi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘pgina yangi tashkil topgan loyihalar o‘zining dastlabki bosqichlarida turli sabablarga ko‘ra muvaffaqiyatsizlikka uchrashi mumkin, natijada mablag‘ beruvchilar o‘z pulini qisman yoki to‘liq yo‘qotish xavfi bilan yuzma-yuz kelishadi. Aynan shuning uchun tajribali va oqilona investorlar barcha mablag‘ini bitta loyihaga emas, balki bir vaqtning o‘zida bir nechta turli loyihalarga taqsimlab investitsiya qilish, ya’ni o‘z portfelini xilma-xillashtirish strategiyasidan faol foydalanadilar. Bundan tashqari, loyiha egasining sohadagi obro‘si va oldingi tajribasi, taqdim etilgan biznes-rejaning naqadar real va amalga oshiriladigan ekanligi, hamda taklif etilayotgan mahsulot yoki xizmatning bozor talabiga qay darajada mos kelishini chuqur va har tomonlama tahlil qilish ham muvaffaqiyatli investitsiya qarorini qabul qilishda muhim omil hisoblanadi.

Dunyoning turli mamlakatlarida ommaviy moliyalashtirish faoliyati turlicha huquqiy tartibga solinadi, bu esa birinchi navbatda mablag‘ beruvchilar va loyiha egalarining manfaatlarini himoya qilish maqsadida amalga oshiriladi. Masalan, ba’zi rivojlangan davlatlarda qimmatli qog‘ozlar bozorini nazorat qiluvchi maxsus davlat idoralari tomonidan ulushga asoslangan moliyalashtirish uchun aniq qoidalar, cheklovlar va talablar belgilab qo‘yilgan, bu esa oddiy fuqarolarni haddan tashqari yuqori riskli investitsiyalardan himoya qilishga xizmat qiladi. Ko‘plab davlatlarda moliyalashtirish maydonchalari faoliyat yuritishi uchun maxsus ruxsatnoma yoki litsenziyaga ega bo‘lishi, shuningdek o‘z faoliyatida to‘liq shaffoflik talablariga qat’iy rioya qilishi shart qilib qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasida ham so‘nggi yillarda raqamli moliyalashtirish sohasini har tomonlama rivojlantirish maqsadida tegishli qonunchilik bazasi izchil takomillashtirilmoqda, bu esa mahalliy startaplar va yosh tadbirkorlar uchun yangi moliyaviy imkoniyatlar eshigini asta-sekin ochib bormoqda.

Har qanday ommaviy moliyalashtirish kampaniyasining muvaffaqiyati bir qator muhim omillarga bog‘liq bo‘lib, ularning eng asosiylari qatoriga aniq va real maqsadlar qo‘yish, ishonchli hamda malakali jamoaning mavjudligi va samarali marketing strategiyasini kiritish mumkin. Turli tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, kampaniyaning dastlabki kunlaridayoq faol qo‘llab-quvvatlovga ega bo‘lgan loyihalar keyinchalik ancha ko‘proq mablag‘ jalb qilish ehtimoliga ega bo‘ladi, chunki bu holat boshqa potentsial mablag‘ beruvchilarda ushbu loyihaga nisbatan ishonch hissini uyg‘otadi.

Shuningdek, kampaniya davomida mablag‘ beruvchilar bilan muntazam ravishda muloqotda bo‘lish, loyihaning borishi haqida shaffof va vaqtida hisobotlar taqdim etish ham ishonchni yanada mustahkamlashning muhim vositasi hisoblanadi. Sifatli va professional darajada tayyorlangan vizual kontent, aniq va to‘g‘ri belgilangan maqsadli auditoriya, hamda raqobatchilardan farqlanadigan noyob taklif ham kampaniya natijasiga bevosita va sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, xususan, zanjirli ma’lumotlar bazasi tizimlari va raqamli valyutalarning kundalik hayotga tobora chuqurroq joriy etilishi ommaviy moliyalashtirish sohasini yanada takomillashtirmoqda va uni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Kichik ulushlarga bo‘lish tamoyiliga asoslangan yangi moliyalashtirish modellari orqali mablag‘ beruvchilar hatto katta miqdordagi mablag‘siz ham yirik loyihalarga o‘zlarining kichik ulushlarini qo‘shish va ularni raqamli aktivlar shaklida saqlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Sun’iy aql texnologiyalari esa loyihalarni oldindan baholash, ularning muvaffaqiyat ehtimolini hisoblash va risklarni chuqur tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirishga faol yordam bermoqda, bu esa oddiy investorlar uchun ham to‘g‘ri va asosli qaror qabul qilishni sezilarli darajada osonlashtirmoqda. Kelajakda ommaviy moliyalashtirish maydonchalari an’anaviy bank va moliya institutlari bilan yanada chambarchas hamkorlik va integratsiyani rivojlantirib, kichik hamda o‘rta biznes subyektlari uchun eng asosiy va ishonchli moliyalashtirish manbalaridan biriga aylanishi kutilmoqda.

Adabiyotlar sharhi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida kraudfanding platformalari orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish yo‘llari bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Ulardan, mamlakatimiz olimlari A. Qalandarov o‘z tadqiqotida kraudfandingning mohiyati, kelib chiqish tarixi hamda xorijiy mamlakatlardagi mashhur kraudfanding platformalarining huquqiy tartibga solinishini tahlil qiladi. Muallif, ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasida kraudfandingni huquqiy jihatdan tartibga solishning zarurati va dolzarbligini asoslab beradi, chunki mamlakatimizda bu soha bo‘yicha aniq qonunchilik bazasi hali yetarli emasligini ta’kidlaydi [1].

B. Оланазаров, N. Fayzullayev va F. Qalandarov hamkorlikdagi tadqiqotida aholi jamg‘armalarini investitsiyaga aylantirishda muhim o‘rin tutuvchi moliyalashtirish shakli sifatida kraudfanding va kraudinvestingni ko‘rib chiqadilar. Ular davlat-xususiy sheriklik asosidagi loyihalarni moliyalashtirishga aholi moliyaviy faolligini jalb etish imkoniyatlarini, shu jumladan bu instrumentning afzalliklari va tamoyillarini tahlil qiladilar [2].

N. Rasulov innovatsiyalarni moliyalashtirishda kraudfanding platformasi mexanizmidan foydalanish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotida ushbu vositaning innovatsion loyihalarni moliyalashtirishdagi rolini yoritadi [3].

P. Belleflamme, T. Lambert va A. Schwienbacher o‘zlarining klassik tadqiqotida kraudfandingni tadbirkorning katta auditoriyadan (olomondan) tashqi moliyalashtirish jalb qilish usuli sifatida ta’riflaydilar va mahsulotni oldindan buyurtma qilish (reward-based) hamda kelajakdagi foydadan ulush olish (equity-based) shakllarini qiyosiy tahlil qiladilar [4].

E. Mollick o‘z tadqiqotida kraudfanding kampaniyalarining muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikka uchrash dinamikasini, jumladan loyiha sifati, ijtimoiy tarmoqlar va geografik omillarning natijaga ta’sirini empirik tahlil qiladi [5].

G. Ahlers, D. Cumming, C. Guenther va D. Schweizer ulushga asoslangan (equity) kraudfandingda investorlarga signal berish mexanizmlarini — moliyaviy va nomoliyaviy ma’lumotlarning investorlar qaroriga ta’sirini — o‘rganadilar [6].

T. Ziegler va hammualliflar Yevropa muqobil moliyalashtirish (kraudfanding) sanoati bo‘yicha yirik hisobotida qit’a miqyosidagi bozor hajmi, o‘sish sur’atlari va turli davlatlardagi tartibga solish amaliyotlarini keng qamrovda tahlil qiladilar [7].

A. Eniola va H. Entebang kichik va o‘rta biznes korxonalari faoliyat samaradorligiga moliyaviy innovatsiyalar, jumladan muqobil moliyalashtirish vositalarining ta’sirini va bu

boradagi muammolarni tadqiq qiladilar [8].

A. Agrawal, C. Catalini va A. Goldfarb kraudfandingning iqtisodiy nazariyasini — tranzaksion xarajatlar, obro‘-e’tibor va bozor dizayni nuqtai nazaridan — tahlil qilib, ulushga asoslangan kraudfandingning yangi moliyalashtirish bozori sifatida shakllanish asoslarini yoritadilar [9].

Tadqiqot metodologiyasi.

Kraudfanding platformalari orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish yo‘llari bo‘yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning muqobil mexanizmlarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. An’anaviy moliyalashtirish manbalari, jumladan bank kreditlari va yirik investitsiya fondlari barcha turdagi loyihalarning moliyaviy ehtiyojlarini to‘liq qondira olmayotgan sharoitda kraudfanding platformalari samarali yechim sifatida maydonga chiqmoqda. Ushbu platformalar raqamli texnologiyalar asosida ko‘plab investorlarning kichik hajmdagi mablag‘larini birlashtirish orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish imkonini beradi. Natijada innovatsion g‘oyalar, startaplar, kichik va o‘rta biznes subyektlari hamda ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalar uchun kapitalga kirish imkoniyatlari kengayadi. Shu jihatdan kraudfanding investitsiya faoliyatini faollashtirish, moliyaviy resurslarni diversifikatsiya qilish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning zamonaviy vositasi sifatida alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham investitsion muhitni yanada yaxshilash, xususiy sektor ulushini oshirish va innovatsion iqtisodiyotga o‘tishni jadallashtirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunday sharoitda kraudfanding platformalarini rivojlantirish mamlakatda muqobil moliyalashtirish bozorini shakllantirish, investitsiya jarayonlarining shaffofligini ta’minlash hamda ichki va tashqi investorlar faolligini oshirish uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, elektron to‘lov tizimlarining kengayishi va moliyaviy texnologiyalarning takomillashuvi kraudfanding platformalaridan samarali foydalanish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratmoqda. Mazkur omillar ushbu mavzuni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etish, xorijiy tajribani o‘rganish va uni milliy amaliyotga moslashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

1-jadval.

Kraudfanding platformalarining asosiy turlari va ularning xususiyatlari*

Kraudfanding turi	Moliyalashtirish shakli	Investor daromadi	Xavf darajasi	Qo‘llanilish sohasi
Donatsion (Donation-based)	Beg‘araz mablag‘	Daromad olinmaydi	Past	Ijtimoiy loyihalar
Mukofotli (Reward-based)	Mukofot evaziga	Mahsulot yoki xizmat	Past	Startaplar
Kredit (Lending-based, P2P)	Qarz berish	Foiz daromadi	O‘rtacha	Kichik biznes
Ulushli (Equity-based)	Aksiya yoki ulush sotib olish	Dividend va kapital o‘sishi	Yuqori	Innovatsion korxonalar
Gibrid model	Aralash moliyalashtirish	Turli daromad shakllari	O‘rtacha–yuqori	Yirik investitsiya loyihalari

*Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Kraudfanding platformalari nafaqat investitsiya resurslarini jalb qilish, balki

innovatsiyalarni tijoratlashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, hududlarda tadbirkorlik faolligini oshirish va iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Ushbu moliyalashtirish mexanizmi investorlar va loyiha tashabbuskorlari o‘rtasida bevosita hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, investitsiya risklarini taqsimlash hamda moliyaviy inklyuziyani kengaytirish imkoniyatini yaratadi. Shu sababli kraudfanding platformalari orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish yo‘llarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish, ularning iqtisodiy samaradorligini baholash va amaliyotga joriy etish mamlakat investitsiya siyosatini takomillashtirish hamda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash nuqtai nazaridan muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Kraudfanding platformalarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda zamonaviy va muqobil moliyaviy instrument sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatadi. Kraudfandingning donatsion, mukofotli, kredit, ulushli va gibrid modellari investitsiya loyihalarining xususiyatlari hamda investorlarning maqsadlariga qarab turli moliyalashtirish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa moliyaviy resurslarni jalb etish manbalarini diversifikatsiya qilish, kichik biznes subyektlari va innovatsion startaplarning kapitalga bo‘lgan ehtiyojini qondirishda muhim omil hisoblanadi.

Jadvalda keltirilgan kraudfanding turlarining o‘zaro taqqoslanishi shuni ko‘rsatadiki, har bir modelning daromadlilik darajasi, tavakkalchilik ko‘lami va qo‘llanish sohasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Donatsion va mukofotli kraudfanding ko‘proq ijtimoiy hamda ijodiy loyihalarni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilsa, kredit va ulushli modellar iqtisodiy samaradorlikka yo‘naltirilgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda yuqori salohiyatga ega. Shu bilan birga, investorlar uchun kutilayotgan daromadning ortishi tavakkalchilik darajasining ham oshishiga olib kelishi sababli investitsiya qarorlarini qabul qilishda risklarni kompleks baholash muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tahlil kraudfanding platformalarini rivojlantirish mamlakat investitsiya bozorining institutsional salohiyatini oshirish, moliyalashtirish manbalarini kengaytirish hamda innovatsion faoliyatni rag‘batlantirishning samarali vositalaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. Shu bois kraudfanding bozorini rivojlantirish uchun raqamli infratuzilmani takomillashtirish, investorlar huquqlarini ishonchli himoya qiluvchi huquqiy mexanizmlarni yaratish, moliyaviy shaffoflikni ta’minlash va zamonaviy FinTech yechimlarini keng joriy etish ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi. Natijada investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligi ortib, iqtisodiyotning barqaror va innovatsion rivojlanishi uchun zarur moliyaviy muhit shakllanadi.

2-jadval.

An’anaviy moliyalashtirish va kraudfandingning qiyosiy tahlili*

Ko‘rsatkich	Bank krediti	Venchur kapital	Kraudfanding
Moliyalashtirish manbai	Bank	Investor fondlari	Keng jamoatchilik
Garov talabi	Mavjud	Talab qilinishi mumkin	Odatda talab qilinmaydi
Mablag‘ jalb qilish tezligi	O‘rtacha	Uzoq	Yuqori
Moliyalashtirish hajmi	Katta	Juda katta	Kichik va o‘rta
Risk taqsimoti	Korxona zimmasida	Investor bilan	Ko‘plab investorlar o‘rtasida
Marketing samarasi	Past	Past	Juda yuqori

*Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Jadval ma’lumotlari an’anaviy moliyalashtirish manbalari va kraudfanding platformalari o‘rtasidagi asosiy farqlarni yaqqol namoyon etadi. Bank kreditlari va venchur kapitali yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda muhim o‘rin tutishiga qaramasdan, ularning garov talablari, murakkab ekspertiza jarayonlari hamda mablag‘ ajratish muddatining nisbatan uzoqligi kichik biznes subyektlari va innovatsion startaplar uchun ma’lum cheklovlarni yuzaga keltiradi.

Kraudfanding esa ko‘plab investorlarning kichik hajmdagi mablag‘larini birlashtirish orqali ushbu muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, kraudfanding moliyalashtirish jarayonini marketing va investitsiya vositasi sifatida birlashtirishi bilan boshqa moliyalashtirish usullaridan ajralib turadi. Platformalarda joylashtirilgan loyihalar investorlar bilan bir qatorda bozor ishtirokchilari va potensial iste’molchilarning ham e’tiborini tortadi. Natijada loyiha bozorga chiqishidan oldin uning iqtisodiy istiqbollari baholanadi hamda mahsulot yoki xizmatga bo‘lgan talab shakllanadi. kraudfanding an’anaviy moliyalashtirish tizimini to‘ldiruvchi zamonaviy moliyaviy instrument sifatida investitsiya bozorining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur mexanizmni milliy iqtisodiyotda keng joriy etish moliyaviy inklyuziyani kuchaytirish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va investitsiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun muhim omil hisoblanadi.

3-jadval.

Kraudfanding orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish bosqichlari*

Bosqich	**Amalga oshiriladigan ishlar**	**Kutilayotgan natija**
Loyiha tayyorlash	Biznes-reja va moliyaviy model ishlab chiqish	Investitsiya taklifi shakllanadi
Platformaga joylashtirish	Loyiha tavsifi va maqsadli summa e’lon qilinadi	Investorlar jalb qilinadi
Marketing kampaniyasi	Reklama va PR ishlari	Investorlar soni oshadi
Mablag‘ yig‘ish	Investorlar mablag‘ kiritadi	Zarur kapital shakllanadi
Loyihani amalga oshirish	Investitsiya o‘zlashtiriladi	Mahsulot yoki xizmat yaratiladi
Hisobot va daromad taqsimoti	Natijalar e’lon qilinadi	Investorlar ishonchi mustahkamlanadi

*Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Jadvalda keltirilgan bosqichlar kraudfanding asosida investitsiya loyihalarini amalga oshirishning izchil va o‘zaro bog‘liq jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Har bir bosqichning sifatli bajarilishi loyihaning muvaffaqiyatli moliyalashtirilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, biznes-rejaning puxta ishlab chiqilishi, investitsiya maqsadlarining aniq belgilanishi va platformada loyihaning to‘liq axborot bilan taqdim etilishi investorlar ishonchini shakllantirishning asosiy omillaridan biridir.

Moliyalashtirish jarayonida marketing kampaniyalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish investorlar sonini ko‘paytirish hamda zarur kapitalni qisqa muddatlarda jalb etish imkonini beradi. Shu bilan birga, mablag‘ yig‘ilgandan keyingi bosqichlarda moliyaviy intizomni ta’minlash, investitsiya mablag‘laridan maqsadli foydalanish va loyiha natijalari bo‘yicha muntazam hisobot berish platforma ishtirokchilari o‘rtasidagi ishonchni yanada mustahkamlaydi.

4-jadval.

Kraudfanding platformalarining investitsiya loyihalariga ta’siri*

Ta’sir yo‘nalishi	**Ijobiy ta’siri**	**Mumkin bo‘lgan muammolar**
Kapital jalb qilish	Moliyaviy resurslar ko‘payadi	Mablag‘ yetarli yig‘ilmasligi
Innovatsiyalar	Startaplar rivojlanadi	Texnologik tavakkalchilik
Marketing	Mahsulot ommalashadi	Raqobat kuchayadi
Bandlik	Yangi ish o‘rinlari yaratiladi	Loyihaning muvaffaqiyatsizligi
Investorlar bazasi	Investorlar soni ortadi	Firibgarlik xavfi
Hududiy rivojlanish	Mahalliy tadbirkorlik rivojlanadi	Huquqiy bazaning yetarli emasligi

*Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Jadval tahlili kraudfanding platformalarining investitsiya faoliyatiga ko‘p qirrali iqtisodiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Ular nafaqat qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilish

imkoniyatini yaratadi, balki innovatsion loyihalarni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini tashkil etish va tadbirkorlik faolligini rag‘batlantirish orqali iqtisodiy o‘sishga ham ijobiy hissa qo‘shadi. Ayniqsa, kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun kapitalga kirish imkoniyatining kengayishi iqtisodiyotning tarkibiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Biroq kraudfanding faoliyatida ayrim tavakkalchiliklar ham mavjud bo‘lib, ular orasida firibgarlik holatlari, investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatsizlikka uchrashi, axborotning yetarli darajada oshkor etilmasligi hamda huquqiy tartibga solishning takomillashmaganligi alohida o‘rin egallaydi. Shu sababli platformalar faoliyatida shaffoflikni ta’minlash, investorlarni himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirish va samarali nazorat tizimini joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, kraudfanding platformalari investitsiya ekotizimining muhim elementi sifatida iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini jadallashtirish, hududlarda investitsiya faolligini oshirish hamda raqamli moliya bozorini rivojlantirishga xizmat qiladigan istiqbolli moliyalashtirish mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

5-jadval.

Kraudfandingni rivojlantirish bo‘yicha taklif etilayotgan mexanizmlar*

Muammo	**Taklif etilayotgan yechim**	**Kutilayotgan natija**
Huquqiy bazaning yetarli emasligi	Maxsus qonunchilikni ishlab chiqish	Investorlar huquqlari himoyalanadi
Investorlar ishonchi past	Shaffof monitoring tizimini joriy etish	Ishonch ortadi
Axborot yetishmasligi	Raqamli axborot platformalarini rivojlantirish	Investorlar faolligi oshadi
To‘lov tizimidagi muammolar	Zamonaviy FinTech yechimlarini joriy etish	To‘lovlar tezlashadi
Startaplar tajribasining kamligi	Inkubatsiya va akseleratsiya dasturlarini rivojlantirish	Loyiha sifati yaxshilanadi
Soliq rag‘batlarining yo‘qligi	Soliq imtiyozlarini joriy etish	Investitsiya hajmi oshadi

*Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Jadvalda taklif etilgan chora-tadbirlar kraudfanding bozorining samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan institutsional, huquqiy va texnologik omillarni o‘z ichiga oladi. Xususan, maxsus normativ-huquqiy bazani shakllantirish, investorlar huquqlarini himoya qilish hamda platformalar faoliyatining shaffofligini ta’minlash kraudfanding bozoriga bo‘lgan ishonchni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur omillar investitsiya muhitining barqarorligini ta’minlash va moliyaviy xavflarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy FinTech texnologiyalarini keng joriy etish, raqamli to‘lov tizimlarini rivojlantirish, startaplarni inkubatsiya va akseleratsiya dasturlari orqali qo‘llab-quvvatlash hamda soliq rag‘batlarini qo‘llash kraudfanding platformalarining raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu choralar investitsiya loyihalarining sifatini yaxshilash, investorlar sonini ko‘paytirish va moliyalashtirish hajmini kengaytirish uchun mustahkam asos yaratadi.

Yakuniy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kraudfanding mexanizmlarini kompleks ravishda takomillashtirish O‘zbekistonda investitsiya bozorining diversifikatsiyasini ta’minlash, innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish va xususiy kapitalni iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga samarali yo‘naltirish imkonini beradi. Natijada investitsiya loyihalarini moliyalashtirish tizimi yanada barqaror, shaffof va xalqaro standartlarga mos ravishda rivojlanib, mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishiga munosib hissa qo‘shadi.

Xulosa va takliflar.

Kraudfanding platformalari orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish bugungi kunda

jahon moliya bozorida eng istiqbolli muqobil moliyalashtirish mexanizmlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Mazkur mexanizm an’anaviy bank kreditlari va institutsional investitsiya manbalariga qo‘shimcha ravishda keng jamoatchilik mablag‘larini raqamli platformalar orqali safarbar etish imkonini yaratadi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari, innovatsion startaplar va yuqori tavakkalchilikka ega bo‘lgan loyihalar uchun kraudfanding moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Shu bilan birga, kraudfanding nafaqat kapital jalb qilish vositasi, balki loyiha g‘oyasini bozor sharoitida dastlabki sinovdan o‘tkazish, potensial mijozlar bazasini shakllantirish va investorlar bilan uzoq muddatli hamkorlikni rivojlantirishning samarali instrumenti hisoblanadi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kraudfandingning muvaffaqiyatli rivojlanishi mamlakatdagi investitsion muhit, raqamli infratuzilma, huquqiy tartibga solish tizimi va moliyaviy savodxonlik darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Xalqaro tajriba shuni tasdiqlaydiki, ushbu yo‘nalishda maxsus qonunchilik bazasining yaratilishi, investorlar huquqlarining ishonchli himoya qilinishi, platformalar faoliyatining shaffofligi hamda zamonaviy to‘lov tizimlarining rivojlanganligi kraudfanding bozorining barqaror o‘sishini ta’minlovchi asosiy omillar hisoblanadi. Shu sababli O‘zbekistonda ham kraudfanding platformalarini rivojlantirish investitsiya bozorini diversifikatsiya qilish, innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash va xususiy kapitalning iqtisodiyotdagi faolligini oshirish nuqtai nazaridan muhim strategik ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, kraudfanding platformalari investitsiya jarayonining shaffofligi, mablag‘lardan foydalanish samaradorligi va investorlar bilan loyiha tashabbuskorlari o‘rtasidagi axborot almashinuvini sezilarli darajada yaxshilaydi. Raqamli texnologiyalar asosida ishlaydigan ushbu platformalar investitsiya risklarini monitoring qilish, moliyaviy hisobotlarni tezkor taqdim etish hamda investitsiya loyihalarining amalga oshirilish jarayonini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyatini yaratadi. Natijada investitsiya resurslarining samarali taqsimlanishi ta’minlanib, innovatsion mahsulotlar va xizmatlarning bozorga kirib kelishi jadallashadi. Bu esa iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va hududlarda tadbirkorlik faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, kraudfanding platformalari orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish O‘zbekiston iqtisodiyotida innovatsion rivojlanishni jadallashtirish, moliyaviy inklyuziyani kengaytirish hamda investitsiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kelgusida ushbu sohada normativ-huquqiy bazani xalqaro standartlar asosida rivojlantirish, raqamli moliyaviy xizmatlarni kengaytirish, investorlarning manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish va davlat tomonidan rag‘batlantiruvchi iqtisodiy choralarni joriy etish kraudfanding bozorining barqaror rivojlanishini ta’minlaydi. Natijada investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning muqobil manbalari kengayib, mamlakatning investitsion jozibadorligi va iqtisodiy o‘sish sur’atlari yanada oshadi.

Takliflar

1. O‘zbekistonda kraudfanding faoliyatini tartibga soluvchi alohida “Kraudfanding to‘g‘risida” qonunni ishlab chiqish va qabul qilish.
2. Kraudfanding platformalari faoliyatini litsenziyalash hamda ularning moliyaviy shaffofligini nazorat qiluvchi maxsus regulyator mexanizmini joriy etish.
3. Innovatsion startaplar va kichik biznes subyektlari uchun kraudfanding orqali jalb qilingan investitsiyalarga soliq imtiyozlari va davlat rag‘batlarini qo‘llash.
4. Investorlar manfaatlarini himoya qilish maqsadida loyihalarni majburiy ekspertizadan o‘tkazish hamda risklarni baholash standartlarini ishlab chiqish.
5. Kraudfanding platformalarini milliy raqamli to‘lov tizimlari, elektron identifikatsiya va elektron hukumat xizmatlari bilan integratsiya qilish.
6. Universitetlar, ilmiy markazlar va biznes-inkubatorlar bilan hamkorlikda istiqbolli

innovatsion loyihalarni kraudfanding platformalariga tayyorlash tizimini yaratish.

7. Aholi va tadbirkorlarning moliyaviy hamda raqamli savodxonligini oshirishga qaratilgan maxsus o‘quv dasturlari va axborot kampaniyalarini amalga oshirish.

8. Kraudfanding platformalarida sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalaridan foydalanish orqali investorlar uchun loyiha risklarini avtomatik baholash va monitoring qilish tizimini joriy etish.

9. Xalqaro kraudfanding platformalari bilan hamkorlikni rivojlantirish hamda mahalliy loyihalarga xorijiy investorlarni jalb etish mexanizmlarini kengaytirish.

10. Kraudfanding bozorining rivojlanish samaradorligini baholovchi ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va ular asosida platformalar faoliyatini muntazam monitoring hamda tahlil qilib borish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Каландаров А. Kraudfanding tushunchasi va uni huquqiy tartibga solishning dolzarbligi // Общество и инновации. – 2022. – Т. 3, № 5/S. – С. 229–234. DOI: 10.47689/2181-1415-vol3-iss5/S-pp229-234.

2. Олланазаров Б.Д., Файзуллаев Н.Б., Каландаров Ф.С. Инвестиционный краудфандинг как форма финансирования проектов государственно-частного партнерства // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – 2023. – № 5/2. – С. [maqola sahifalari].

3. Расулов Н. Инновацияларни молиялаштиришда краудфандинг платформаси механизмидан фойдаланиш // Илм-фан ва инновацион ривожланиш. – 2019. – № 3.

4. Belleflamme P., Lambert T., Schwienbacher A. Crowdfunding: Tapping the right crowd // Journal of Business Venturing. – 2014. – Vol. 29, № 5. – P. 585–609.

5. Mollick E. The dynamics of crowdfunding: An exploratory study // Journal of Business Venturing. – 2014. – Vol. 29, № 1. – P. 1–16.

6. Ahlers G., Cumming D., Guenther C., Schweizer D. Signaling in equity crowdfunding // Venture Capital: An International Journal of Entrepreneurial Finance. – 2013. – Vol. 15, № 4. – P. 313–333.

7. Ziegler T., Shneor R., Garvey K., Wenzlaff K., Yerolemou N., Hao R., Zhang B. Expanding horizons: The 3rd European alternative finance industry report. – University of Cambridge, 2018.

8. Eniola A.A., Entebang H. SME firm performance-financial innovation and challenges // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015. – № 195. – P. 334–342.

9. Agrawal A.K., Catalini C., Goldfarb A. Some simple economics of crowdfunding // Innovation Policy and the Economy. – 2014. – Vol. 14. – P. 63–97. (NBER Working Paper № 19133, 2013).

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

QURILISH MATERIALLARI SANOATIDA ISHLAB CHIQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING ROLI

Kurbanova Shaxnoza Yuldashbayevna

Oriental universiteti
Biznes va boshqaruv kafedrasi dotsent v.b.,PhD,
TDUI tadqiqodchisi
shakhnozakurbanova88@gmail.com
ORCID: 0009-0002-6982-7228

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarning tutgan o‘rni va ularning korxonalar faoliyatiga ta’siri tahlil qilingan. Zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayonlariga joriy etish orqali resurslardan samarali foydalanish, mahsulot sifati va raqobatbardoshligini oshirish, energiya hamda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni qo‘llash samaradorligini belgilovchi omillar, ularni joriy etishdagi mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish yo‘llari ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *Qurilish materiallari sanoati, innovatsion texnologiyalar, ishlab chiqarish samaradorligi, innovatsion faoliyat, texnologik innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar, Industry 4.0, sun’iy* intellekt, avtomatlashtirish.

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА В СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ

Курбанова Шахноза Юлдашбаевна

Университет Востока,
PhD, и.о. доцента кафедры бизнеса и управления,
исследователь ТГЭУ
shakhnozakurbanova88@gmail.com
ORCID: 0009-0002-6982-7228

Аннотация: *В статье анализируется роль инновационных технологий в повышении эффективности производства в промышленности строительных материалов и их влияние на деятельность предприятий. Рассмотрены возможности эффективного использования ресурсов, повышения качества и конкурентоспособности продукции, снижения затрат на энергию и производство за счет внедрения современных технологий в производственные процессы. Также научно и практически обоснованы факторы, определяющие эффективность применения инновационных технологий, существующие проблемы их внедрения и пути их решения.*

Ключевые слова: *Строительная промышленность, инновационные технологии, эффективность производства, инновационная деятельность, технологические инновации, цифровые технологии, Индустрия 4.0, искусственный интеллект, автоматизация.*

THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN INCREASING PRODUCTIVITY IN THE CONSTRUCTION MATERIALS INDUSTRY

Kurbanova Shakhnoza Yuldashbayevna

Oriental university,
PhD, acting associate professor at the department of business and management,
researcher at TSUE
shakhnozakurbanova88@gmail.com

ORCID: 0009-0002-6982-7228

Annotation: *This article analyzes the role of innovative technologies in increasing production efficiency in the construction materials industry and their impact on enterprise performance. The possibilities of efficient use of resources, improving product quality and competitiveness, and reducing energy and production costs through the introduction of modern technologies into production processes are highlighted. The factors determining the effectiveness of the use of innovative technologies, the existing problems in their implementation, and ways to overcome them are scientifically and practically substantiated.*

Keywords: *Construction materials industry, innovative technologies, production efficiency, innovation activities, technological innovations, digital technologies, Industry 4.0, artificial intelligence, automation.*

Kirish

So‘nggi yillarda innovatsion texnologiyalar sanoatning deyarli barcha yo‘nalishlarida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, raqamlashtirish, sun’iy intellekt elementlaridan foydalanish, zamonaviy boshqaruv tizimlarini joriy etish, energiya tejamkor uskunalarni qo‘llash hamda ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligini ta’minlash kabi yo‘nalishlar korxonalar faoliyatining samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkoniyatini yaratmoqda. Qurilish materiallari sanoati ham ushbu jarayonlardan chetda qolmay, innovatsion rivojlanish tamoyillariga asoslangan holda yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish mahsulot sifatini yaxshilash, resurs sarfini kamaytirish, energiya iste'molini optimallashtirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish hamda mahsulotlarning ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar oldida energiya resurslaridan samarali foydalanish, xomashyo sarfini optimallashtirish, ishlab chiqarish chiqindilarini kamaytirish, ekologik talablarga mos mahsulotlar ishlab chiqarish hamda xalqaro standartlarga javob beradigan sifat tizimlarini shakllantirish kabi muhim vazifalar turibdi. Ushbu vazifalarni an'anaviy ishlab chiqarish usullari orqali to‘liq hal etish tobora murakkablashib bormoqda. Shu sababli ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida innovatsion texnologiyalarni keng qo‘llash zarurati ortmoqda. Ayniqsa, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, raqamli monitoring, aqlli sensorlar, robotlashtirilgan ishlab chiqarish liniyalari va zamonaviy laboratoriya uskunalaridan foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini bermoqda.

Qurilish materiallari sanoatida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki ishlab chiqarishning ekologik barqarorligini ta'minlashda ham muhim omil hisoblanadi. Bugungi kunda dunyo miqyosida "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini joriy etish, uglerod chiqindilarini kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish va qayta tiklanuvchi resurslardan foydalanishga katta e'tibor qaratilmoqda. Qurilish materiallari ishlab chiqarish jarayonida energiya sarfi yuqori bo‘lganligi sababli innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish imkoniyatlari kengaymoqda. Shu jihatdan mazkur tarmoqda innovatsion rivojlanish iqtisodiy manfaatlar bilan bir qatorda ekologik barqarorlikni ta'minlashning ham muhim sharti hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda korxonalarning raqobatbardoshligi, resurs tejamkorligi va texnologik modernizatsiyasi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Xorijiy va mahalliy olimlar innovatsion texnologiyalarni mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish hamda ekologik barqarorlikni ta’minlovchi muhim omil sifatida e’tirof etadilar.

Xorijiy olimlarning tadqiqotlarida qurilish materiallari sanoatidagi innovatsion jarayonlarning turli jihatlari yoritilgan. Jumladan, M.Hanus va A.Harris nanomateriallarning qurilish materiallari sifatini yaxshilash va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini asoslaganlar [1]. M.Xan va K.MakNalli innovatsion materiallarning infratuzilma barqarorligi va ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sirini tahlil qilganlar [2]. N.C.Obiuto va hammualliflari sun’iy intellektni qurilish boshqaruviga joriy etish tannarxni kamaytirish va loyiha samaradorligini oshirishini ko‘rsatganlar [3]. J.Huang va hammualliflari bioinspired materiallar texnologiyasining resurs tejamkorligini asoslagan bo‘lsa [4], L.Zhang, X.Yan va Q.Fan innovatsion kompozit materiallarning ekologik hamda iqtisodiy samaradorligini yoritganlar [5].

Rossiyalik olimlar innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida baholaydilar. R.G.Abakumov, A.N.Beryoza va I.A.Solovyova innovatsion investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash usullarini taklif etganlar [6]. A.S.Straxova va V.A.Unejeva innovatsiyalarni qurilish iqtisodiyotini modernizatsiya qilish omili sifatida ko‘rsatganlar [7]. P.R.Sherbatov energiya tejamkor texnologiyalarning ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sirini tahlil qilgan [8], Ye.N.Chijova va G.G.Balabanova innovatsion qayta qurollanishning mehnat unumdorligiga ijobiy ta’sirini asoslaganlar [9]. A.A.Rudychev va hammualliflari esa innovatsion faollikni korxona samaradorligini baholashning muhim ko‘rsatkichi sifatida tavsiflaganlar [10].

Mahalliy olimlar ham mazkur yo‘nalishda muhim ilmiy izlanishlar olib borganlar. R.Qurbanov resurs tejamkor texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini asoslagan [11]. D.Mo‘minov logistika tizimlarini takomillashtirishning ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sirini yoritgan [12]. N.Nazarova innovatsion texnologiyalarni joriy etishda malakali kadrlarning ahamiyatini ta’kidlagan [13]. T.Yunusov raqamlashtirish va avtomatlashtirishning mahsulot sifati hamda tannarxiga ijobiy ta’sirini ilmiy asoslagan [14]. Shuningdek, respublikamiz olimlari texnoparklar, investitsiya loyihalari va innovatsion rivojlanish mexanizmlarining qurilish materiallari sanoati taraqqiyotidagi o‘rnini keng tadqiq etganlar.

Umuman olganda, xorijiy, rossiyalik va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari innovatsion texnologiyalar qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish, mehnat unumdorligini yuksaltirish va ekologik barqarorlikni ta’minlashning asosiy omillaridan biri ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarning ta’sirini baholashga qaratilgan kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, qiyosiy hamda statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Innovatsion texnologiyalarni joriy etishning ishlab chiqarish hajmi, mahsulot sifati, resurslardan foydalanish samaradorligi va energiya tejamkorligiga ta’siri iqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida baholandi. Shuningdek, mahalliy va xorijiy tajribalar o‘zaro taqqoslanib, olingan natijalar umumlashtirildi hamda qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida innovatsion texnologiyalarni samarali qo‘llash bo‘yicha ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarish jarayonlariga tizimli ravishda joriy etish hisoblanadi. Jahon sanoati rivojlanishining zamonaviy bosqichida raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, sun’iy intellekt, sanoat interneti (Industrial Internet of Things – IIoT), robototexnika, qo‘shimcha ishlab chiqarish (Additive Manufacturing), energiya tejamkor texnologiyalar va ekologik innovatsiyalar korxonalarning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillarga aylangan. Mazkur texnologiyalar ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, mahsulot tannarxini pasaytirish, ishlab chiqarish siklini qisqartirish

hamda mahsulot sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Ushbu jarayonlarning iqtisodiy-matematik mohiyati shundan iboratki, innovatsiyalar ishlab chiqarish funksiyasidagi texnologik koeffitsiyentlarni o‘zgartirib, cheklangan resurslardan maksimal darajada yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulot olish imkonini beradi. Ayniqsa, qurilish materiallari ishlab chiqarish kabi energiya va material sig‘imi yuqori bo‘lgan tarmoqda energiya tejovchi, raqamli va biotexnologik yechimlarning integratsiyalashuvi mahsulot tannarxining keskin pasayishiga olib keladi. Akademik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy klinker pechlari, avtomatlashtirilgan xomashyo tayyorlash liniyalari va sun’iy intellektga asoslangan sifat nazorati tizimlari korxonalarning tarmoqdagi raqobatbardoshligini ta’minlovchi strategik resursga aylanmoqda. Quyidagi jadvalda qurilish materiallari sanoatida qo‘llanilayotgan eng ilg‘or innovatsion texnologiyalar, ularning funksional vazifalari va ishlab chiqarish samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlarini keltirib o‘tamiz (1-jadval):

1-jadval

Sanoat samaradorligini oshiruvchi innovatsion texnologiyalar matritsasi

Innovatsion texnologiya turi	**Texnologik mohiyati va funksional vazifasi**	**Ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sir mexanizmi va aniq ko‘rsatkichlar**
Sanoat interneti (IIoT) va Katta ma’lumotlar (Big Data)	Ishlab chiqarish uskunalariga o‘rnatilgan datchiklar orqali real vaqt rejimida ma’lumotlarni yig‘ish va prognozli tahlil qilish (Predictive Maintenance).	Uskunalarning rejasiz to‘xtab qolish vaqtini 35-40% gacha qisqartiradi. Operatsion xarajatlarni (OPEX) va texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlarini 20% gacha kamaytiradi.
Sun’iy intellekt (AI) va Mashinali o‘rganish (ML)	Xomashyo aralashmalari tarkibini (masalan, sement klinkeri va beton retseptini) mikrodarajada tahlil qilib, avtomatik optimallashtirish.	Mahsulot sifatining barqarorligini 99.2% gacha yetkazadi. Xomashyo isrofini 12-15% gacha kamaytiradi va texnologik jarayon tezligini oshiradi.
Muqobil va vodorod yoqilg‘i texnologiyalari (Alternative Fuels)	Sement va g‘isht pishirish pechlarida an’anaviy ko‘mir va gaz o‘rniga qattiq maishiy chiqindilar (RDF/SRF) hamda "yashil" vodoroddan foydalanish.	Yoqilg‘i-energiya resurslari xarajatlarini 25-30% gacha tejaydi. Atmosferaga is gazlari (CO_2) emissiyasini 40% gacha qisqartiradi.
Nano-texnologik modifikatorlar va qo‘shimchalar	Qurilish materiallari (beton, quruq qorishmalar) tarkibiga uglerod nanotubachalari va nano-kremniylarni kiritish orqali kristallanishni boshqarish.	Materiallarning mustahkamlik ko‘rsatkichini 30-45% ga oshiradi. Mahsulotning xizmat qilish muddatini uzaytirish hisobiga iste’mol qiymatini oshiradi.
Avtomatlashtirilgan robototexnika va 3D qurilish bosmasi	G‘isht, plitka va tayyor beton konstruksiyalarni shtamplash va qadoqlashda robot manipulyatorlardan hamda yirik formatli 3D printerlardan foydalanish.	Mehnat unumdorligini 3-4 barobargacha oshiradi. Ishlab chiqarish siklida inson omili bilan bog‘liq nuqsonlarni (brak) 0.1% gacha kamaytiradi.

* O‘rganilgan manbalar asosida muallif tomonidan tayyorlandi

Ushbu jadvalda tizimlashtirilgan ma’lumotlarning tarkibiy va funksional tahlili shuni ko‘rsatadiki, qurilish materiallari sanoatiga innovatsion texnologiyalarni joriy etish an’anaviy tarmoq tushunchalarini tubdan o‘zgartirib, uni yuqori texnologiyali (high-tech) sektorga aylantirmoqda. Tahlillar shuni isbotlaydiki, Sanoat interneti (IIoT) va Sun’iy intellekt (AI) tizimlarining sinergiyasi korxonalarda "Raqamli egizaklar" (Digital Twins) modelini yaratishga imkon beradi. Bu model yordamida ishlab chiqarishning texnologik jarayonlari mikro-sekundlar kesimida optimallashtiriladi, natijada kapitalning qaytishi (ROCE) va aktivlar unumdorligi (ROA) sezilarli darajada o‘sadi. Uskunalarning prognozli tahlili (Predictive Maintenance) hisobiga

amortizatsiya xarajatlarining samaradorligi oshadi va ishlab chiqarish fondlarining xizmat muddati uzayadi.

Iqtisodiy unumdorlik nuqtayi nazaridan, muqobil yoqilg‘i texnologiyalariga o‘tish qurilish materiallari, xususan sement ishlab chiqarish tannarxining tarkibini tubdan optimallashtiradi. Ma’lumki, an’anaviy sement ishlab chiqarishda yoqilg‘i xarajatlari jami tannarxning 40-50% qismini tashkil etadi. Muqobil va vodorod texnologiyalarining joriy etilishi ushbu strategik xarajatlar bandini 30% gacha qisqartirish orqali korxonaning sof foyda (EBITDA) marjasini oshiradi. Shu bilan birga, uglerod solig‘i (Carbon Tax) xalqaro miqyosda kuchayayotgan 2026-yil voqepligida, emissiyani 40% ga kamaytirish korxonalarning eksport salohiyatini va xalqaro bozorlardagi investitsion jozibadorligini saqlab qolishning yagona kafolatidir.

Nano-texnologik qo‘shimchalar va robototexnika vositalarining ta’siri esa bevosita mahsulot sifati va uning xalqaro standartlarga (ISO, EN) muvofiqligini ta’minlaydi. Nano-strukturalangan modifikatorlar yordamida material sarfi hajmini kamaytirish, lekin tayyor konstruksiyaning yuk ko‘tarish qobiliyatini saqlab qolish – resurs tejamkorligining oliy bosqichidir. Robotlashtirish va 3D qurilish texnologiyalari esa ishlab chiqarishdagi jonli mehnat sarfini qisqartirib, uni intellektual mehnat shakliga o‘tkazadi. Xulosa qilib aytganda, innovatsiyalar kombinatsiyasi tarmoqda resurs tejamkorligi, yuqori ekologik standartlar va maksimal iqtisodiy rentabellikni ta’minlovchi barqaror ekotizimni shakllantiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish korxonalarning raqobatbardoshligini kuchaytirish, mahsulot sifatini yaxshilash va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlashning muhim omili hisoblanadi. Mazkur maqolada innovatsion texnologiyalarning ishlab chiqarish jarayonlariga ta’siri, ularning iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi o‘rni hamda amaliy qo‘llanilish yo‘nalishlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari ishlab chiqarishni raqamlashtirish, avtomatlashtirish va energiya tejamkor texnologiyalarni qo‘llash korxonalar faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi.

Mavzuga doir o‘rganilgan yondashuvlar asosida quyidagi takliflarni ilgari surdik:

1. Qurilish materiallari korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish va zamonaviy avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini keng joriy etish zarur;
2. Energiya tejamkor texnologiyalar va ekologik xavfsiz ishlab chiqarish usullaridan foydalanishni kengaytirish maqsadga muvofiq;
3. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirishni qo‘llab-quvvatlash hamda ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish lozim;
4. Muhandis-texnik xodimlarning zamonaviy texnologiyalar bo‘yicha malakasini muntazam oshirish va ishlab chiqarishga raqamli yechimlarni tatbiq etishni jadallashtirish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, innovatsion texnologiyalarni keng qo‘llash qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va tarmoqning barqaror rivojlanishini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi. Shu bois, ushbu yo‘nalishda innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va zamonaviy texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish dolzarb ilmiy hamda amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hanus M.J., Harris A.T. Nanotechnology innovations for the construction industry // Progress in Materials Science. 2013. Vol. 58, Issue 7. P. 1056–1102.
2. Khan M., McNally C. A holistic review on the contribution of civil engineers for driving sustainable concrete construction in the built environment // Developments in the Built Environment. 2023. Vol. 16. Art. 100273.

3. Obiuto N.C., Adebayo R.A., Olajiga O.K., Festus-Ikhuoria I.C. Integrating artificial intelligence in construction management: Improving project efficiency and cost-effectiveness // International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies. 2024. Vol. 4, Issue 2. P. 639–647.

4. Huang J. va boshqalar. Bio-inspired materials va ularning qurilish sohasidagi qo‘llanilishi bo‘yicha tadqiqot. 2019.

5. Zhang L., Yan X., Fan Q. Biomimetik (tabiatga taqlid) kompozit materiallar va ularning barqaror qurilishdagi o‘rni. 2021.

6. Абакумов Р.Г., Берёза А.Н., Соловьева И.А. Особенности оценки инновационной эффективности инвестиционно-строительных проектов // Молодежь и XXI век – 2015: Материалы V Международной молодежной научной конференции: в 3-х томах / отв. ред. А.А. Горохов. 2015.

7. Страхова А.С., Унежева В.А. Инновационные технологии в строительстве как ресурс экономического развития и фактор модернизации экономики строительства // Вестник БГТУ им. В.Г. Шухова. 2016. № 6. С. 263–272.

8. Щербатов П.Р. Применение инновационных технологий в сфере строительства // Сметно-договорная работа в строительстве. 2018. № 1-2.

9. Чижова Е.Н., Балабанова Г.Г. Производительность труда как критерий уровня развития предприятий промышленности строительных материалов // Вестник БГТУ им. В.Г. Шухова. 2017. № 6. С. 172–177. (✓)

10. Балабанова Г.Г. Причины низкой инновационной активности предприятий промышленности строительных материалов // Вестник Белгородского государственного технологического университета им. В.Г. Шухова. 2018.

11. Qurbanov R. Qurilish materiallari sanoatida resurs tejamkor ishlab chiqarish modellarini tadqiq qilish. Samarqand: SamDU nashri, 2020.

12. Mo‘minov D. Logistika tizimi va ishlab chiqarish samaradorligi. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2017.

13. Nazarova N. Ishlab chiqarishda inson kapitali va mehnat unumdorligi. Toshkent: Iqtisodiy taraqqiyot markazi, 2021.

14. Yunusov T. Raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirish: YEI sanoati tajribasi. Toshkent: Innovatsiya va texnologiyalar nashriyoti, 2022.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

MINTAQALARNI BARQAROR RIVOJLANTIRISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Umarov Abduvahob Tursunovich
O‘zbekiston Milliy universiteti,
Iqtisodiyot fakulteti dekani, i.f.d., dots.
E-mail: umarovabduvahob@gmail.com
ORCID: 0009-0002-3257-8395

Annotatsiya: *Maqolada mintaqalarni barqaror rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish mexanizmining nazariy asoslari va yo‘nalishlari tadqiq etilgan. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida hududlarning rivojlanish samaradorligi reytingi ishlab chiqilgan. Mintaqa barqaror rivojlanish mexanizmini shakllantirish uslubiyotini takomillashtirish yo‘nalishlari aniqlangan. Mintaqalarni barqaror rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish yo‘nalishlarini bo‘yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *mintaqa, barqaror rivojlanish, konsepsiya, barqaror rviojlanishning zamonaviy konsepsiyasi*

НАПРАВЛЕНИЯ УЛУЧШЕНИЯ МЕХАНИЗМА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

Умаров Абдувахоб Турсунович
Национальный университет Узбекистана,
декан экономического факультета, доктор философии, доцент.
E-mail: umarovabduvahob@gmail.com
ORCID: 0009-0002-3257-8395

Аннотация: *В статье исследованы теоретические основы и основные направления реализации механизма концепции устойчивого развития регионов. Разработан рейтинг эффективности развития регионов в целях обеспечения устойчивого развития экономики Республики Узбекистан. Определены направления совершенствования методологии формирования механизма устойчивого развития регионов. Разработаны научные предложения и практические рекомендации по совершенствованию механизма устойчивого развития регионов.*

Ключевые слова: *регион, устойчивое развитие, концепция, современная концепция устойчивого развития.*

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE MECHANISM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF REGIONS

Umarov Abduvahob Tursunovich
National University of Uzbekistan,
Dean of the Faculty of Economics, Doctor of Philosophy, Assoc. Prof.
E-mail: umarovabduvahob@gmail.com
ORCID: 0009-0002-3257-8395

Abstract: *This article examines the theoretical foundations and key directions for implementing the mechanism of the regional sustainable development concept. A regional development efficiency rating has been developed to support the sustainable development of the economy of the Republic of Uzbekistan. The study identifies directions for improving the methodology for establishing the mechanism of regional sustainable development. Furthermore, scientific proposals and practical recommendations have been developed to enhance the mechanism for sustainable regional development.*

Keywords: *region, sustainable development, concept, modern concept of sustainable development.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotidagi nomutanosibliklar, geosiyosiy beqarorlik, pandemiya kabi global xavf-xatarlar ta’siriga qaramasdan, dunyo iqtisodiy salohiyati o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lmoqda. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra “2023-yil oxiriga kelib global iqtisodiy salohiyat 463,6 trillion dollarni tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan 9,8 foizga ortgan. Ushbu iqtisodiy o‘sish XXI asr boshidan buyon qayd etilgan o‘rtacha yillik o‘sish sur’atlaridan sezilarli darajada yuqoridir. Valyuta kursi o‘zgarishini hisobga olinmaganda, real yalpi global boylik 12,7 foizga o‘sib, qayd etilgan eng yuqori yillik ko‘rsatkichga aylandi. 2023-yilda jahonda mehnat resurslari jon boshiga to‘g‘ri keladigan iqtisodiy salohiyat o‘rtacha 87 489 AQSH dollarini tashkil qildi. So‘nggi yillarda jahonda qayd etilayotgan inflyatsiya, xalqaro qo‘shilgan qiymat zanjiridagi uzilishlar, global siyosiy beqarorlik ta’sirida iqtisodiy salohiyatning real o‘sish sur’atlari pasaydi”. Yuqorida qayd etilgan holatlar, jahonda iqtisodiy resurslar taqsimlanishining notekisligi va ulardan samarali foydalanish darajalaridagi tafovutlarning keskinligi sharoitida barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda mavjud salohiyatdan samarali foydalanishni taqozo etmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Mintaqalarni barqaror rivojlantirish masalasi zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan tarkibiy o‘zgarishlar, ekologik muammolar va hududlararo rivojlanish tafovutlari mintaqaviy rivojlanishning yangi yondashuvlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, barqaror rivojlanish konsepsiyasi iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy farovonlik va ekologik muvozanatni uyg‘unlashtiruvchi kompleks model sifatida e’tirof etiladi [1].

Mintaqalar rivojlanishining nazariy asoslarini shakllantirishda W. Christaller tomonidan ishlab chiqilgan markaziy o‘rinlar nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Mazkur nazariya hududlarda iqtisodiy faoliyatning joylashuvi, xizmat ko‘rsatish markazlarining shakllanishi hamda resurslardan samarali foydalanish qonuniyatlarini ilmiy asoslab bergan bo‘lib, bugungi kunda ham hududiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim metodologik manba hisoblanadi [2].

Innovatsion rivojlanish va hududlarning raqobatbardoshligini baholash masalalari Eickelpasch tomonidan chuqur o‘rganilgan. Muallif sanoat innovatsion salohiyati yuqori bo‘lgan hududlarda iqtisodiy o‘sish sur’atlari ham yuqori bo‘lishini asoslab, innovatsiyalarni hududiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri sifatida ko‘rsatadi [3]. Huggins esa hududlarning raqobatbardoshlik indeksini ishlab chiqish orqali mintaqalarning iqtisodiy salohiyatini baholash usullarini taklif etgan bo‘lib, ushbu yondashuv bugungi kunda hududlar reytingini shakllantirishda keng qo‘llanilmoqda [4].

Strategik rivojlanish nazariyasining zamonaviy yo‘nalishlari V.L. Kvint tomonidan ishlab chiqilgan strategiyalash konsepsiyasida keng yoritilgan. Muallif strategik boshqaruvni uzoq muddatli raqobat ustunliklarini ta’minlovchi muhim vosita sifatida baholab, hududlarning barqaror rivojlanishida strategik rejalashtirishning ustuvorligini asoslab beradi [5]. Kvint va Bodrunov jamiyat transformatsiyasi, bilimlar iqtisodiyoti hamda texnologik taraqqiyot sharoitida hududiy rivojlanishning yangi strategik yondashuvlarini ishlab chiqqanlar [5].

Rossiya va Xitoy mintaqalarining innovatsion rivojlanishini strategik rejalashtirish masalalari Van Yu tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, unda hududlarning innovatsion salohiyatini oshirish orqali iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash mexanizmlari ishlab chiqilgan [6]. Shuningdek, Shatskaya innovatsion rivojlanishning muhim omili sifatida inson kapitalini rivojlantirish va kadrlar strategiyasini takomillashtirish zarurligini ta’kidlaydi [7].

O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida hududiy rivojlanish masalalari bir qator mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, A.T. Yusupov ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirish va iste’mol tovarlari ishlab chiqarishini rivojlantirishning ilmiy asoslarini ishlab

chiqqan [8]. S.Sh. Mirziyoyeva esa mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini strategiyalash metodologiyasini takomillashtirib, strategik rejalashtirishning milliy modelini asoslab bergan [9]. T.M. Axmedov hududlarda ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish va kompleks rivojlantirish masalalarini tadqiq etib, mintaqalar o‘rtasidagi iqtisodiy nomutanosibliklarni kamaytirish yo‘llarini taklif etgan [10].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda **mintaqalarni barqaror rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish yo‘nalishlari**ni ilmiy asoslashda kompleks va tizimli metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini mintaqaviy iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, hududiy boshqaruv hamda institutsional iqtisodiyotga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi. Tadqiqot davomida hududlarning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik rivojlanish ko‘rsatkichlarini kompleks baholash tamoyillari qo‘llanildi.

Tadqiqot jarayonida **tizimli tahlil**, **qiyosiy tahlil**, **statistik tahlil**, **iqtisodiy tahlil**, **induksiya va deduksiya**, **guruhlash**, **umumlashtirish**, **grafik va jadval usullari** hamda **ekspert baholash** metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

XX asrning oxirgi o‘n yilligi va XXI asrning boshlaridan jahonda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, mintaqalar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga erishishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar soni keskin ortdi. Jumladan, “Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar bilan birgalikda bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida barqaror rivojlanishga erishish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Natijada aksariyat mamlakatlarning hukumati tomonidan mamlakatda barqaror rivojlanish dasturlarini amalga oshirish va unga erishishni ta’minlash bo‘yicha ishchi guruhlar tashkil etildi. O‘zbekistonda ham boshqa mamlakatlar singari bu kabi ishlar amalga oshirildi”. Mintaqalarni barqaror rivojlantirish ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik omillar va innovatsion omillari bilan bog‘liq hisoblanadi. Jumladan, innovatsiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan birgalikda uzoq muddatli istiqbolda barqaror rivojlanishga erishishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

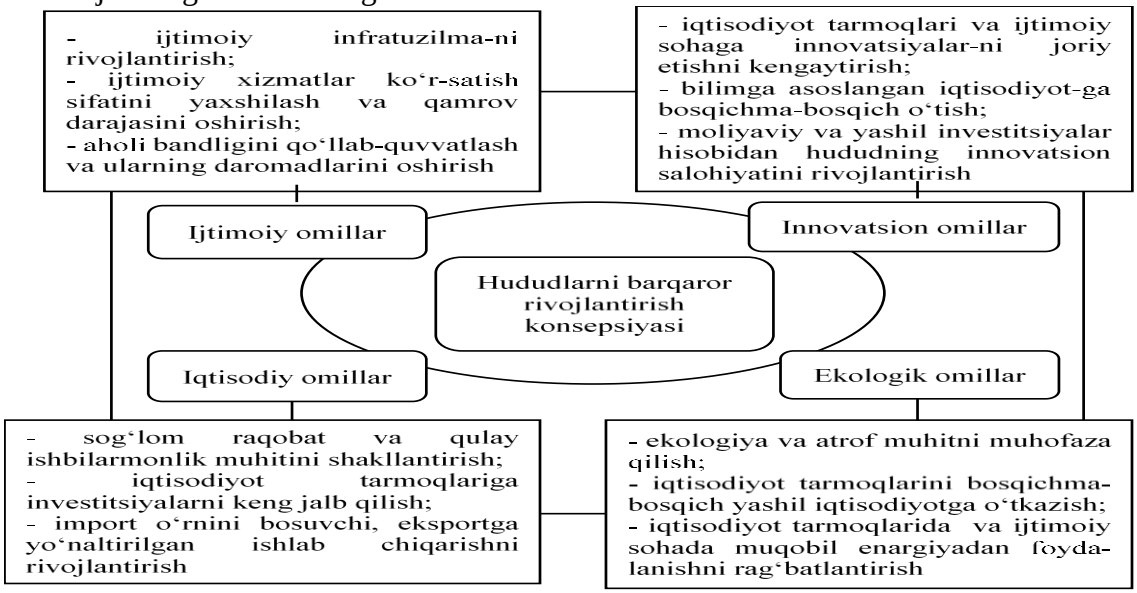

1-rasm. Mintaqalarni barqaror rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish mexanizmi[64]

Mamlakatda mintaqalarni barqaror rivojlantirishda ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va innovatsion omillarni o‘z ichiga olgan barqaror rivojlanish konsepsiyalarini amaliyotga izchillik

[64] Muallif ishlanmasi.

bilan joriy etish maqsadga muvofiq. Bunda mamlakat mintaqalarini barqaror rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmiga asoslanish lozim bo‘ladi (1-rasm).

Mamlakatda iqtisodiy rivojlanish va milliy iqtisodiyot tarmoqlari kesimida hududlarning hisoblangan reyting ko‘rsatkichlari natijalarini umumlashtirgan holda respublika iqtisodiyoti barqaror rivojlanishida hududlarning samaradorlik darajalariga baho berishda har bir yo‘nalish bo‘yicha reyting ko‘rsatkichlari yig‘indisini hisoblash talab yetiladi. Bu orqali mamlakatning barqaror iqtisodiy rivojlanishiga respublika viloyatlari iqtisodiy rivojlanish samaradorligining ta’sirini aniqlashga erishiladi.

Umumlashtirilgan reyting baholash natijalariga ko‘ra, mamlakatning iqtisodiy rivojlanish samaradorligi ko‘rsatkichi 39,3 ballni tashkil etdi(2-rasm).

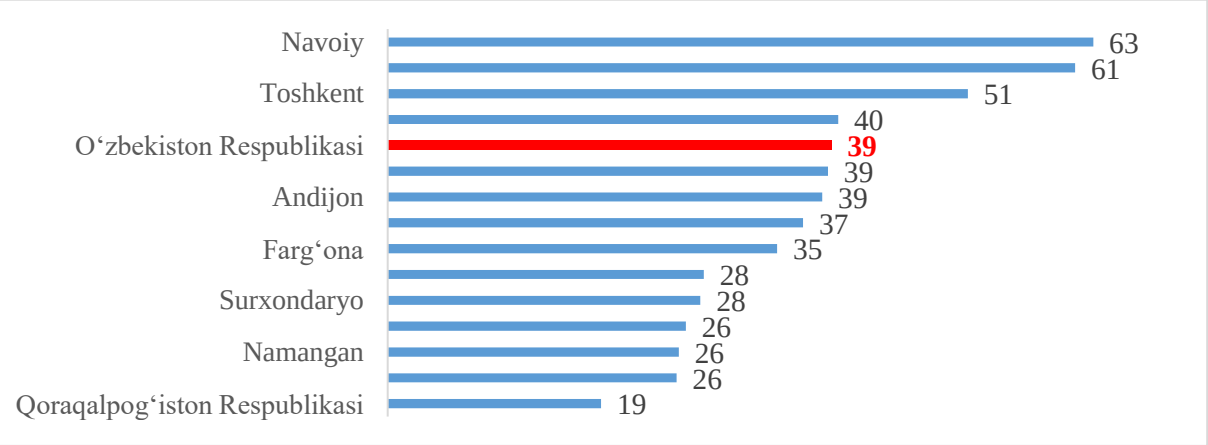

2-rasm. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida hududlarning rivojlanish samaradorligi reytingi (100 ballik baholash tizimida)[65]

Ushbu holat mamlakat iqtisodiyotida barqaror rivojlanish salohiyatidan yetarli darajada foydalanilmay otganligini anglatadi. Mamlakat hududlari kesimida rivojlanish samaradorligi reytingi natijalari tahliliga ko‘ra, Toshkent shahri, Navoiy va Toshkent viloyatlarining iqtisodiy rivojlanish samaradorligi boshqa viloyatlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo‘lganligi aniqlandi. Jumladan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Jizzax, Namangan va Xorazm viloyatlarida iqtisodiy rivojlanish salohiyatidan foydalanish holati respublikaning boshqa viloyatlariga nisbatan qoniqarsiz darajada bo‘lgan. Umuman mamlakatning 14 viloyatidan 10 tasida iqtisodiy rivojlanish samaradorligi ko‘rsatkichi past darajada bo‘lganligi respublikaning barqaror iqtisodiy rivojlanish salohiyatidan yetarli darajada foydalanilmayotganligini anglatadi. Ushbu holat keyingi yillarda iqtisodiy rivojlanish salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan hududiy dasturlar va ularni amalga oshirishning ta’sirchan mexanizmini ishlab chiqish orqali amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini ta’minlashga ustuvorlik qaratish kerakligidan dalolat beradi.

Mintaqaviy barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishning jahon amaliyotiga ko‘ra, mintaqa barqaror rivojlanish strategiyasining subyekti sifatida baholanadi. Har bir mintaqa o‘ziga xos bo‘lgan iqtisodiy faoliyat, tabiiy-geografik shart-sharoitlari, ijtimoiy-demografik xususiyatlarga ega bo‘lib, boshqa mintaqalar bilan aynan ushbu jihatlar orqali o‘zaro farqlanadi. Shuningdek, har qanday darajadagi barqaror rivojlanish strategiyalarini amalga oshirishda mintaqalar iqtisodiyoti hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bunda milliy va global darajalardagi barqaror rivojlanish strategiyalarida ko‘zlangan ustuvor maqsad va vazifalar mintaqa iqtisodiyotida amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Shu sababli, O‘zbekiston amaliyotida mintaqa barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirish uslubiyotini takomillashtirish talab etiladi. Mintaqa barqaror rivojlanish strategiyasini shakllantirishda uning maqsadi, subyekti, obyekti, tamoyillari, amalga oshirish mexanizmi, unga ta’sir yetuvchi omillar, strategiyani amalga oshirish usullari va dastaklari to‘liq aks ettirilishi kerak.

[65] Muallif tomonidan tuzilgan

Fikrimizcha, Yangi O‘zbekiston sharoitida mintaqani barqaror rivojlantirish strategiyasi 3-rasmda keltirilgan sxematik tuzilishga ega bo‘lishi maqsadga muvofiq. Taklif etilayotgan mintaqa barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirish uslubiyotida strategiyaning maqsadi barqaror rivojlanish konsepsiyasiga muvofiq iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sohalar “triadasi” o‘rtasidagi o‘zaro mutanosiblikda rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, u quyidagicha tavsiflanadi: mintaqa iqtisodiy tizimi amal qilish samaradorligini uni tashkil etuvchi tarkibiy komponentlari (iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik mintaqaviy tizimlar) o‘rtasidagi o‘zaro mutanosibligini ta’minlash orqali oshirish va mahalliy aholi turmush farovonligini yaxshilash.

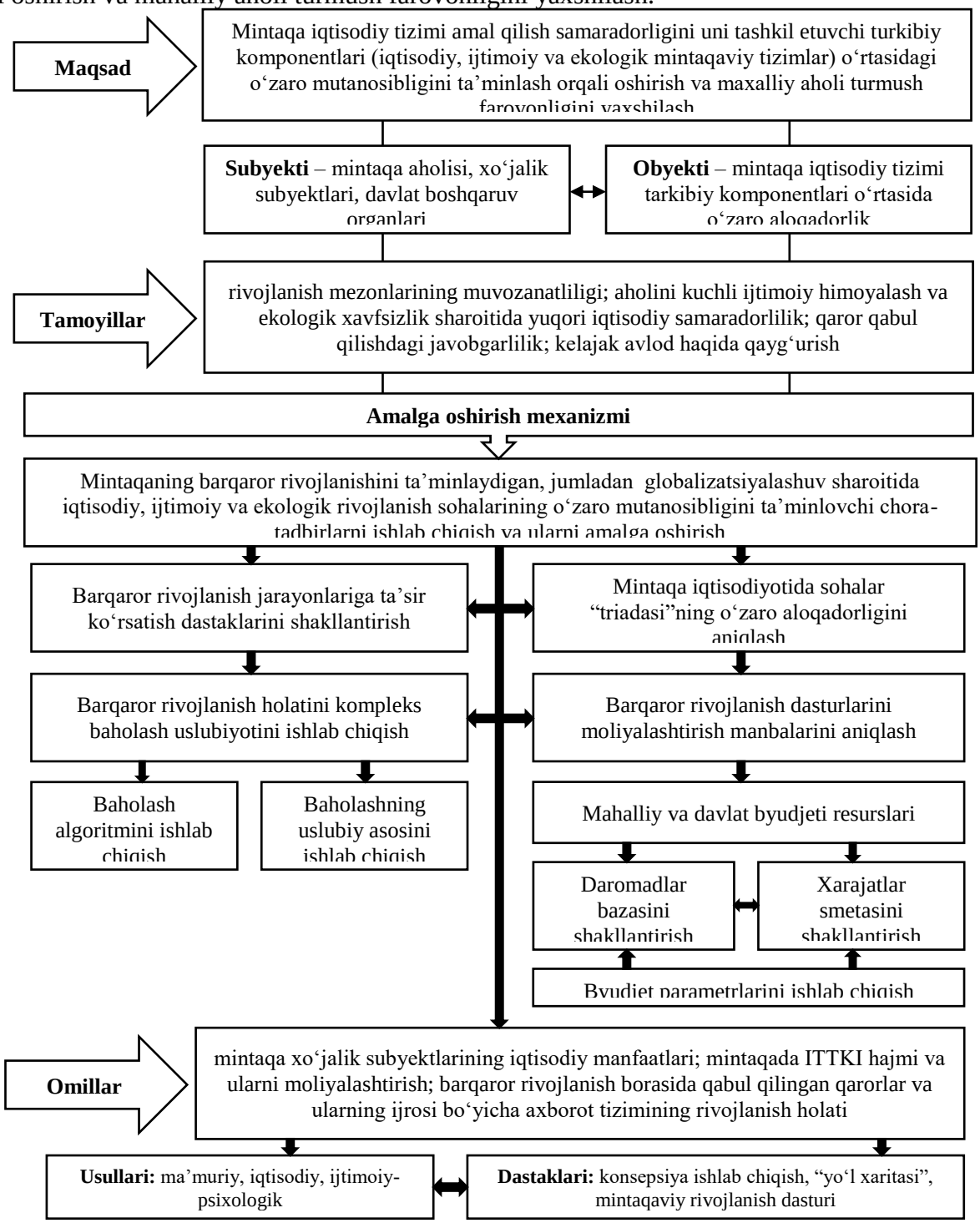

3-rasm. Mintaqa barqaror rivojlanish mexanizmini shakllantirish uslubiyoti[66]

[66] Muallif tomonidan tuzilgan

Barqaror rivojlanish konsepsiyasining jahon mamlakatlari amaliyotida amal qilish xususiyatlari tahliliga ko‘ra, bu turdagi strategiyaga o‘tish evolyutsion, ya’ni bosqichma-bosqich tarzda amalga oshirilishi kerak bo‘ladi.

Keltirilgan 1-javdal malumotlaridan ko‘rinib turibdiki “A” toifa bo‘yicha, ya’ni atrof-muhit maqsadlarining kamida bittasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan va salbiy ta’sirga ega emas xarajatlar miqdori 26,4 trln so‘m bo‘lib, jami xarajatlardagi ulushi 7,7 foizni tashkil etadi.

1-jadval

Davlat byudjeti xarajatlarining “yashil” byudjetlashtirish tamoyillari asosida tasniflash natijalari[67], *trln so‘m*

Toifalar	2023 ijro	foiz	2024-yil tasdiqlangan	foiz	2025-yil prognoz	foiz
Jami	281,1	100	312,9	100	344,6	100
“A” toifa	*39,1*	*13,9*	*32*	*10,2*	*26,4*	*7,7*
“V” toifa	*7,2*	*2,6*	*7,4*	*2,4*	*8,5*	*2,5*
“C” toifa	*0,9*	*0,3*	*2,4*	*0,8*	*1,3*	*0,4*
“D” toifa	*233,9*	*83,2*	*271,4*	*86,7*	*308,4*	*89,4*

“V” toifa bo‘yicha, ya’ni atrof-muhit maqsadlariga ijobiy va salbiy ta’sirlarning kombinatsiyasiga ega bo‘lgan xarajatlar miqdori 8,5 trln so‘m bo‘lib, jami xarajatlardagi ulushi 2,5 foizni tashkil etadi. “C” toifa bo‘yicha, ya’ni atrof-muhit maqsadlaridan kamida bittasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan va ijobiy ta’sirga ega emas xarajatlar miqdori 1,3 trln so‘m bo‘lib, jami xarajatlardagi ulushi 0,4 foizni tashkil etadi. “D” toifa bo‘yicha, ya’ni atrof-muhit maqsadlarining barchasiga neytral ta’sir ko‘rsatadigan xarajatlar miqdori 308,4 trln so‘m bo‘lib, jami xarajatlardagi ulushi 89,4 foizni tashkil etadi.

Xulosa va takliflar

Mintaqalarni barqaror rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish yo‘nalishlarini tadqiq etish asosida quyidagi ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

1. Mamlakatimizda mintaqalarda «yashil energiya bozori»ni rivojlantirishga «yashil biznes»ga sarmoya kiritadigan tadbirkorlik subyektlarining “yashil energiya sertifikati”ni xarid qilishga doir xarajatlarini foyda solig‘i bazasidan chegirib tashlash yo‘li bilan rag‘batlantirish mexanizmini joriy qilish zarur.
2. Mamlakat hududlarida sanoat sohasini rivojlantirish samaradorligini oshirish talab etiladi. Bunda mintaqalarning mavjud mineral xomashyo resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga joylarda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlariga qimmatbaho, rangli, nodir metallar, noruda kon va uchastkalaridan foydalanish huquqini erkin bozor tamoyillari asosida sotishning maqsadga muvof.
3. Mamlakat, mintaqalarda iqtisodiy rivojlanish strategiyasidan barqaror rivojlanish strategiyasiga o‘tishda ishlab chiqarish jarayonlarida inson va tabiat o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlarda “ehtiyotkorlik” tamoyiliga ustuvorlik qaratilishi kerak bo‘ladi. Shuningdek, mintaqalarni barqaror rivojlantirish strategiyasini har bir tumanda texnologik sanoat zonalarni tashkil qilish va barqaror rivojlanishini ta’minlashning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sohalari «triada»sini joriy qilish orqali takomillashtirish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Weakening Growth, Financial Risks.World Bank. Global Economic Prospects, June 2023:. – World Bank, 2023. (https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects)

[67] Muallif tomonidan tuzilgan

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

2. Christaller W. Die zentralen Orte in Suddeutschland: Eine okonomisch-geographische Untersuchung uber die Gesetzmassigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit stadtischen Funktionen //Jena. – 1933.p. 25.;

3. Eickelpasch A. The Industrial innovation Potential of the Regions: Stuttgart and Munich further ahead // German Institute for Economic Research. 2008. Vol. 4, № 8. – pp. 49-57;

4. Huggins R. (2003) Creating a UK Competitiveness Index: Regional and Local Benchmarking. Regional Studies, Vol. 37.1. – pp. 89-96;

5. Квинт В.Л., Концепция стратегирования. Т. II. СПб.: ИПЦ СЗИУ РАНХиГС. 2020. – 164 с.:ил.- (Серия “Библиотека стратега”); Квинт В.Л., Бодрунов С.Д. Стратегирование трансформatsii общества: знание, технологии, ноомика / Монография/ — СПб.: ИНИН им. С.Ю. Витте, 2021.-351 с.;

6. Ван Ю. Стратегическое планирование инновационного развития регионов России и Китая : Мононрафия / под. науч. ред. В.Л. Квинта. – СПб.: ИПЦ СЗИУ РАНХиГС, 2023. – 272 с.- (Библиотека стратега).;

7. Шацкая И.В. Концепция стратегического управления кадровым обеспечением инновационного развития России : монография / под. науч. ред. В.Л. Квинта. – СПб.: ИПЦ СЗИУ РАНХиГС, 2021. – 340 с.- (Библиотека стратега);

8. Юсупов А.Т. Развитие и размещение производства товаров народного потребления региона: на материалах промышленности Узбекистана. // Автореферат диссертatsii на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Ташкент, 1991. -38 с.;

9. Мирзиёева С.Ш. Методологические основы стратегирования социально-экономического развития Узбекистана : монография. — – СПб.: ИПЦ СЗИУ РАНХиГС, 2020. – 184 с.- (Серия “Библиотека стратега”);

10. Ахмедов Т.М. Регулирования территориальной организatsii производительных сил и комплексное развитие регионов Узбекистана. – Т.: Фан, 1992. с. 186;

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

XORIJIY DAVLATLAR QARZINI BOSHQARISHGA DOIR TAJRIBALARI VA MILLIY AMALIYOTDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Nematullayev Hamidullo Azizillo o‘g‘li
Andijon davlat texnika instituti
“Buxgalteriya hisobi va audit” yo‘nalishi talabasi
ORCID: 0009-0001-4040-8014

Annotatsiya. *Maqolada xorijiy davlatlarning davlat qarzini boshqarish bo‘yicha ilg‘or tajribalari, ularning institutsional va tashkiliy mexanizmi hamda O‘zbekiston amaliyotida ulardan foydalanish imkoniyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida G7 va MDH davlatlarining davlat qarzi ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning qarz siyosatining o‘ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining “Davlat qarzi to‘g‘risida”gi Qonuni asosida davlat qarzini boshqarish tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari hamda ilg‘or xalqaro tajribalarni milliy amaliyotga moslashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat qarzi, davlat qarzini boshqarish, fiskal barqarorlik, qarz portfeli, davlat obligatsiyalari, davlat kafolatlari, qarz strategiyasi, MTDS, DSA, fiskal risklar.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ДОЛГОМ И ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В НАЦИОНАЛНОЙ ПРАКТИКЕ

Нематуллаев Хамидулло Азизилло углы
Студент
Андижанский государственный технический институт
специальност «Бухгалтерский учет и аудит»
ORCID: 0009-0001-4040-8014

Аннотация. *В статье исследованы зарубежный опыт управления государственным долгом, институциональные механизмы регулирования и возможности их применения в Республике Узбекистан. Проведен сравнительный анализ показателей государственного долга стран G7 и СНГ, определены особенности их долговой политики. Кроме того, на основе Закона Республики Узбекистан «О государственном долге» разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию системы управления государственным долгом, а также по адаптации передового международного опыта к национальной практике.*

Ключевые слова: *государственный долг, управление государственным долгом, фискальная устойчивость, долговой портфель, государственные облигации, государственные гарантии, долговая стратегия, MTDS, DSA, фискальные риски.*

FOREIGN EXPERIENCE IN PUBLIC DEBT MANAGEMENT AND OPPORTUNITIES FOR ITS APPLICATION IN NATIONAL PRACTICE

Khamidullo Nematullaev Azizillo ugli
Student
Andijan State Technical Institute
Faculty “Accounting and Auditing”
ORCID: 0009-0001-4040-8014

Abstract. *This article examines international best practices in public debt management, institutional mechanisms of debt governance, and the prospects for their application in the national practice of Uzbekistan. A comparative analysis of public debt indicators across G7 and CIS countries is conducted to identify the key features of their debt management policies.*

Furthermore, drawing upon the Law of the Republic of Uzbekistan “On Public Debt”, the study develops scientifically grounded recommendations for improving the public debt management system and adapting international best practices to the national institutional framework.

Key words: *public debt, public debt management, fiscal sustainability, debt portfolio, government securities, sovereign guarantees, debt strategy, MTDS, DSA, fiscal risks.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotida davom etayotgan geosiyosiy ziddiyatlar, global inflyatsion bosimning kuchayishi, xalqaro tovar va moliya bozorlaridagi beqarorlik, kapital bozorida foiz stavkalarining o‘zgaruvchanligi hamda davlatlar tomonidan iqtisodiy faollikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan fiskal rag‘batlantirish choralarining keng qo‘llanilishi natijasida davlat qarzi hajmi sezilarli darajada ortib bormoqda. Ayniqsa, iqtisodiy inqirozlar, pandemiya oqibatlari, energiya va oziq-ovqat narxlarining oshishi, ijtimoiy xarajatlarning kengayishi hamda strategik infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish zarurati davlatlarning ichki va tashqi qarz mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytirmoqda. Natijada davlat qarzi zamonaviy iqtisodiy siyosatning muhim moliyaviy instrumentlaridan biriga aylanib, uning hajmi, tarkibi va xizmat ko‘rsatish xarajatlari davlat moliyasining barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, davlat qarzi ko‘plab mamlakatlarda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, byudjet taqchilligini moliyalashtirish, yirik infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlash hamda aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirishning muhim moliyaviy manbalaridan biri hisoblanadi. Davlat tomonidan jalb etilgan qarz mablag‘laridan samarali foydalanish ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, transport va energetika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, inson kapitaliga investitsiyalarni oshirish va iqtisodiyotning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlash imkonini beradi. Shu jihatdan, oqilona qarz siyosati mamlakatning iqtisodiy salohiyatini oshirish va tarkibiy islohotlarni moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat qarzini boshqarishning zamonaviy konsepsiyasi nafaqat qarz hajmini nazorat qilishni, balki qarz portfelining tarkibini optimallashtirish, valyuta va foiz stavkasi bilan bog‘liq risklarni kamaytirish, qarz bo‘yicha muddatlarni diversifikatsiya qilish, qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlarini maqbullashtirish hamda jalb etilgan mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirishni ham nazarda tutadi. Shuning uchun davlat qarzini boshqarish tizimi bugungi kunda davlat moliyasini boshqarishning ajralmas tarkibiy qismi sifatida e’tirof etilib, fiskal siyosatning strategik yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham davlat qarzini boshqarish tizimini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish, fiskal intizomni mustahkamlash hamda qarz mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur yo‘nalishdagi tub burilishlardan biri sifatida O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 20-apredagi “Davlat qarzi to‘g‘risida”gi Qonuni alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu qonun davlat qarzini jalb etish, undan foydalanish, qarz majburiyatlariga xizmat ko‘rsatish, ularni qaytarish hamda monitoring qilishning yagona huquqiy mexanizmini belgilab berdi. Qonunda davlat qarzini boshqarishning asosiy tamoyillari sifatida fiskal barqarorlik, shaffoflik, hisobdorlik, tavakkalchiliklarni boshqarish va qarz xavfsizligini ta’minlash ustuvor yo‘nalishlar etib belgilangan.

Shu bilan birga, mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, infratuzilmaviy loyihalarni moliyalashtirish va xususiy investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida jalb qilinayotgan tashqi va ichki qarz mablag‘lari hajmining ortib borishi ularni boshqarish samaradorligini yanada oshirishni talab etmoqda. Ayniqsa, qarz mablag‘larini iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydigan yuqori samarali investitsiya loyihalariga yo‘naltirish, qarz portfelining valyuta va foiz risklarini diversifikatsiya qilish hamda ilg‘or xorijiy tajribalarni milliy sharoitga moslashtirish davlat qarzini boshqarish tizimini takomillashtirishning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, davlat qarzi bo‘yicha samarali fiskal muvofiqlashtirish va institutsional islohotlar mamlakatlar o‘rtasida barqaror konvergensiya guruhlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mualliflar fiskal intizom, makroiqtisodiy barqarorlik va mintaqaviy hamkorlik davlat moliyasining barqarorligini ta’minlash hamda uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishning muhim omillari ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydilar [2]. Olimlar Zimbabveda davlat qarzining barqaror o‘sishiga sabab bo‘lgan omillarni xalqaro qiyosiy tahlil asosida o‘rganganlar. Davlat qarzining ortishiga institutsional zaifliklar, korrupsiya, huquqiy me’yorlarga rioya qilinmasligi, budjetdan tashqari xarajatlar hamda qarzlarni boshqarish tizimida shaffoflik va hisobdorlikning yetarli emasligi asosiy sabab bo‘lgan [3]. Davlat qarzini professional boshqarish xususiy sektorga kreditlash hajmini oshiradi, moliyaviy bozorlar barqarorligini mustahkamlaydi hamda xususiy kapital oqimlarini rag‘batlantiradi. Mualliflar davlat moliyasini samarali boshqarish investitsion muhitni yaxshilashi, moliyalashtirish xarajatlarini kamaytirishi va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish uchun qulay sharoit yaratishini ilmiy jihatdan asoslaydilar [4]. Davlat qarzining iqtisodiy o‘sishga ta’siri mamlakatlarning makroiqtisodiy sharoiti va qarz darajasiga qarab farqlanadi. Mualliflar ayrim mamlakatlarda qarzning ma’lum chegaragacha iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishini, boshqalarida esa past darajadayoq salbiy ta’sir ko‘rsatishini aniqlaganlar. Shuning uchun davlat qarzini boshqarishda mamlakatning fiskal salohiyati, institutsional sifati va iqtisodiy xususiyatlarini hisobga oluvchi differensial yondashuv zarurligi ilmiy jihatdan asoslangan [5].

Makroiqtisodiy beqarorlik, inflyatsiya va tashqi iqtisodiy xatarlar sharoitida qarz siyosatini oqilona yuritish davlat moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, qarz portfelini diversifikatsiya qilish, qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlarini optimallashtirish hamda ichki va tashqi qarzlar nisbatini muvozanatli boshqarish fiskal barqarorlikni ta’minlash va uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashning muhim shartlari hisoblanadi [6]. Mualliflarning ta’kidlashicha, davlat qarzini samarali boshqarish makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, fiskal risklarni kamaytirish va davlat moliyasining uzoq muddatli barqarorligini mustahkamlashning muhim omilidir. Tadqiqotda qarz portfelini diversifikatsiya qilish, qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlarini optimallashtirish, institutsional boshqaruvni takomillashtirish hamda shaffoflik va hisobdorlikni kuchaytirish davlat qarzi siyosati samaradorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida asoslangan [7]. Mualliflarning ta’kidlashicha, davlat qarzining samarali boshqaruvi faqat qarz hajmini nazorat qilish bilan cheklanmay, balki ichki va tashqi qarzlar, davlat kafolatlari hamda boshqa shartli majburiyatlarni yagona tizim asosida boshqarishni talab etadi. Tadqiqot natijasida davlat qarzini tartibga solish bosqichlari ishlab chiqilib, qarz portfelini optimallashtirish, investitsion instrumentlarni diversifikatsiya qilish va moliyaviy xavfsizlikni mustahkamlash bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar taklif etilgan [8].

Davlat qarzlarining iqtisodiyotga ta’siri bir vaqtda ham ijobiy va ham salbiy bo‘lishi mumkin. Davlat qarzlarining past darajada bo‘lishi yoki davlat budjetining profitsitda bo‘lishi moliya bozorida davlat qimmatli qog‘ozlarining amaliyoti kuzatilmaydi. Bu o‘z navbatida moliya bozorining eng likvid instrumenti hosil bo‘lmaslikka va tadbirkorlik sub’ektlarining moliyaviy resurslarni olishda faqatgina bank tizimiga qaram bo‘lib qolishlariga olib keladi. Shuningdek, davlat xarajatlarining ortishi savdo balansida defitsitni yuzaga keltiradi [9]. Xalqaro moliya-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish, interatsiya jarayonlarini tashkil etish sharoitida davlat qarzi iqtisodiyotni rivojlantirishdagi muhim instrumentlardan biri sanaladi. Aksariyat xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotni rivojlanganlik darajasidan qat’iy nazar, davlatning ichki va tashqi qarziga ega. Davlat qarzi dinamik ko‘rsatkich bo‘lib, yillar mobaynida o‘sishi yoki kamayishi mumkin. Davlat qarzining kamayishi bilan qarz yuki kamayadi, davlat qarziga xizmat ko‘rsatishga sarflangan mablag‘lar tejaladi [10].

Albatta, yuqorida iqtisodchi olimlar tomonidan bildirilgan ilmiy yondashuvlarni umumlashtiradigan bo‘lsak, davlat qarzini boshqarish masalasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda asosan fiskal barqarorlikni ta’minlash, makroiqtisodiy risklarni minimallashtirish, qarz portfelini

optimallashtirish hamda davlat moliyasining uzoq muddatli barqarorligini mustahkamlash nuqtai nazaridan o‘rganilganligini ko‘rish mumkin. Aksariyat xorijiy tadqiqotlarda davlat qarzining iqtisodiy o‘sishga ta’siri fiskal intizom, institutsional boshqaruv sifati, qarz mablag‘laridan foydalanish samaradorligi va makroiqtisodiy muhit bilan uzviy bog‘liq holda baholangan.

Tadqiqot metodologiyasi

Xorijiy davlatlarning davlat qarzini boshqarish tizimini o‘rganishda tizimli yondashuv, mantiqiy va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilib, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarning davlat qarzini boshqarish bo‘yicha institutsional hamda tashkiliy mexanizmi o‘zaro taqqoslandi. Tadqiqot jarayonida davlat qarzining makroiqtisodiy barqarorlikka ta’sirini baholashda statistik tahlil, dinamik qatorlar tahlili, iqtisodiy-statistik umumlashtirish hamda grafik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

2022-2025 yillarda AQSH, Yaponiya, Italiya, Fransiya, Hindiston va Xitoy kabi yirik iqtisodiyotlarga ega davlatlar tashqi qarzning katta qismini tashkil etib, global moliyaviy muvozanatga katta ta’sir ko‘rsatgan. Xalqaro reyting agentliklari ham qarzning tez sur’atlar bilan ortib borishi fonida ayrim davlatlarning kredit reytinglarini pasaytirgan[68]. Shuningdek, 2024-2025 yillarda ko‘plab davlatlar “yashil obligatsiyalar” (green bonds) kabi ekologik yo‘naltirilgan qarz instrumentlarini joriy qilish orqali nafaqat iqtisodiy, balki ekologik barqarorlikka ham e’tibor qaratishni boshladi. Umuman olganda, global qarzning izchil o‘sib borayotgan sharoitida davlatlarning iqtisodiy siyosatini qayta ko‘rib chiqish, qarzga bog‘liqlikni kamaytirish, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash va kredit reytinglarini barqaror ushlab turish bo‘yicha kompleks strategiyalarni ishlab chiqishi dolzarb masalaga aylangan. Bu esa, o‘z navbatida, ilg‘or xalqaro tajribani chuqur tahlil qilish va mamlakatlar sharoitiga moslashtirilgan tavsiyalar asosida qarz boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirishni talab etmoqda.

G7 davlatlarining yuqori miqdordagi qarzga ega bo‘lish bilan birga monetar va fiskal siyosatni samarali amalga oshirayotganligi, ularning tajribasi qarzni barqaror boshqarish strategiyalariga asoslanadi deb o‘ylaymiz. Ushbu davlatlar yuqori qarz-nisbatlarini kamaytirish uchun odatda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, inflyatsiya ta’sirida qarzni muvozanatligini ta’minlash, shuningdek fiskal konsolidatsiya (budjet defitsitini qisqartirish) kabi choralarni muvofiqlashtira oladi. Tadqiqotlarga ko‘ra, qarzning YaIMga nisbatan ulushini pasaytirish uchun fiskal tejamkorlik, yuqori iqtisodiy o‘sish, mo‘tadil darajadagi inflyatsiya va ayrim hollarda moliya “repressiyasi” (foiz stavkalarini sun’iy past darajada ushlab turish) kombinasiyasi kerak bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, qarzni boshqarishda eng muhimi, bozor ishonchini saqlash va qarzni o‘z vaqtida qaytarish qobiliyatini namoyish etishdir. Aksariyat G7 davlatlari Germaniya va Kanada – AAA, AQSh – AA+ kabi eng yuqori kredit reytinglariga ega bo‘lib, bu esa ularga past foiz stavkalarda ham qarz olish imkonini beradi.

Tadqiqotlardan aniqlandiki, G7 davlatlarining qarzni boshqarish borasidagi strategiyalari yoki yondashuvlari ko‘p jihatdan o‘zaro o‘xshash tamaoyillarga ega. Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Jahon banki tomonidan taklif etilgan qarzni boshqarish bo‘yicha ko‘rsatmalarda aytilishicha, davlat qarzi boshqaruvi strategiyasining asosiy maqsadi – hukumatning moliyalashtirish ehtiyojlarini va to‘lov majburiyatlarini o‘rta va uzoq muddatda minimal xarajatlar bilan, maqbul darajadagi tavakkalchilikni saqlagan holda ta’minlashdir. AQSh davlat qarzini boshqarishga doir strategiyasining asosiy yo‘nalishlari davlat obligatsiyalarini chiqarish, qisqa va uzoq muddatli qarz balansini optimallashtirish, AQSh Federal zaxira tizimi bilan muvofiqlashtirish iqtisodiy o‘sish orqali qarz ulushini kamaytirish hisoblansa, Germaniyada esa “Qarz tormozi” (Schuldenbremse) siyosati orqali yillik budjet defitsitini cheklash, davlat obligatsiyalari emissiyasini nazorat qilish, ortiqcha budjet shakllantirilsa qarzni qoplashga yo‘naltirish hamda konservativ fiskal siyosatni o‘z

[68] https://www.imf.org/en/Publications

ichiga oladi (1-jadval).

1-jadval

G7 davlatlarining davlat qarzini boshqarish siyosatining asosiy yo‘nalishlari[69]

Davlat	Davlat qarzini boshqarish siyosatining asosiy yo‘nalishlari	Izoh
AQSh	Federal qarzni moliyalashtirish uchun davlat obligatsiyalarini chiqarish; qisqa va uzoq muddatli qarz balansini optimallashtirish; Federal zaxira tizimi bilan muvofiqlashtirish; foiz to‘lovlarini nazorat qilish; iqtisodiy o‘sish orqali qarz ulushini kamaytirish.	AQSh eng yirik obligatsiya bozoriga ega bo‘lib, qarz boshqaruvi asosan investor ishonchi va dollarning xalqaro valyuta maqomiga tayangan.
Yaponiya	Ichki investorlar (asosan banklar va pensiya jamg‘armalari) orqali qarzni moliyalashtirish; foiz stavkalarini juda past darajada ushlab turish; davlat obligatsiyalarini markaziy bank tomonidan sotib olish; infratuzilma va ijtimoiy loyihalarga investitsiya orqali o‘sishni rag‘batlantirish.	Yaponiyaning qarz/YaIM ko‘rsatkichi juda yuqori bo‘lsa-da, qarz asosan ichki bozorda joylashtirilgani sababli defolt riski past.
Germaniya	“Qarz tormozi” (Schuldenbremse) siyosati orqali yillik budjet defitsitini cheklash; davlat obligatsiyalari emissiyasini nazorat qilish; ortiqcha budjet daromadlari shakllansa qarzni kamaytirishga yo‘naltirish; konservativ fiskal siyosat.	Germaniya Yevropa Ittifoqida eng qat’iy fiskal intizomga ega davlatlardan biri bo‘lib, qarz darajasi past hisoblanadi.
Buyuk Britaniya	Oltin qoidaga asoslangan budjet yuritish (faqat investitsiyalar uchun qarz olish); davlat obligatsiyalarini chiqarish; foiz xarajatlarini pasaytirish uchun muddatlarni diversifikatsiya qilish; iqtisodiy o‘sish va soliq bazasini kengaytirish.	Buyuk Britaniya qarz boshqaruvida investor ishonchini saqlash uchun obligatsiya muddatlarini uzoq muddatli qilib belgilashga intiladi.
Fransiya	Budjet defitsitini Yevropa Ittifoqi belgilagan chegaralarda (YaIMna nisbatan 3 foiz) ushlab turishga intilish; davlat obligatsiyalari orqali moliyalashtirish; ijtimoiy dasturlar va investitsiyalarni saqlagan holda qarzni barqarorlashtirish.	Fransiya iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash uchun davlat xarajatlarini yuqori darajada saqlab qoladi, bu esa qarz darajasini pasaytirishni sekinlashtiradi.
Italiya	Yuqori qarz yukini moliyalashtirish uchun ichki va xalqaro obligatsiyalar chiqarish; foiz stavkalarini pasaytirish uchun muddatlarni uzaytirish; iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish orqali qarz ulushini kamaytirish; Yevropa Markaziy Banki bilan muvofiqlashtirilgan holda moliyaviy siyosat yuritish.	Italiya qarz darajasi G7 ichida eng yuqori davlatlardan biri bo‘lib, qarzni barqarorlashtirishda Yevropa Markaziy Banki tomonidan qo‘llab-quvvatlashi muhim sanaladi.
Kanada	Federal va provinsial (mahalliy darajada) qarzlarni boshqarishni uyg‘unlashtirish; uzoq muddatli obligatsiyalar ulushini oshirish; fiskal barqarorlikni ta’minlash uchun qarz/YaIM nisbati bo‘yicha o‘rta muddatli maqsadlar belgilash; moliyaviy zaxiralarni saqlash.	Kanada qarz boshqaruvida uzoq muddatli obligatsiyalarni ko‘paytirib, foiz xavfini kamaytirishga harakat qiladi.

Aytib o‘tish kerakki, keyingi o‘n yillikda MDH davlatlari orasida davlat qarzlarini boshqarishga doir ko‘plab islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Bu nafaqat xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalaridan samarali foydalanish bilan bog‘liq, balki milliy amaliyotda ham ichki imkoniyatlarni to‘g‘ri baholash asosida qarzlarni boshqarishga doir strategiyalarni shakllantirish bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. MDH davlatlarining davlat qarzi bo‘yicha moliyaviy holati turlicha bo‘lib, ularning iqtisodiy siyosatlari, tashqi qarz jalb qilish strategiyalari va

[69] Davlatlarning rasmiy yillik statistik hisobot ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

makroiqtisodiy ko‘rsatkichlariga bog‘liq deb hisoblaymiz (2-jadval).

2-jadval

MDH davlatlarining davlat qarzi haqida ma’lumot[70]

№	Mamlakatlar nomi	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Davlat qarzining YAIM ga nisbati (%, da)							
1.	Armaniston	50,1	63,5	60,2	49,3	48,1	50,3
2.	Belarus Respublikasi	41,0	47,0	41,0	41,0	40,7	41,3
3.	Ozarbayjon	17,66	21,33	26,35	17,32	21,81	20,85
4.	Rossiya federatsiyasi	13,8	19,2	16,4	18,5	19,6	20,3
5.	Qirg‘iziston	67,96	56,36	47,09	44,0	41,95	40,5
6.	Qozog‘iston	19,9	23,7	22,4	21,4	20,8	23,7
7.	O‘zbekiston	29,6	38,8	37,8	36,0	38,4	39,5
8.	Tojikiston	43,5	39,2	36,3	32,5	30,9	29,5
Aholi jon boshiga davlat qarzi (doll.)							
1.	Armaniston	2377	2535	3117	2760	2670	4170
2.	Belarus Respublikasi	3075	3505	3110	3110	3077	3180
3.	Ozarbayjon	845	900	1422	1348	1551	1515
4.	Rossiya federatsiyasi	1576	1930	2053	2891	2815	2999
5.	Qirg‘iziston	620	809	782	845	897	903
6.	Qozog‘iston	745	831	930	1097	1950	2962
7.	O‘zbekiston	536,1	690,2	762,3	829,5	969,4	1116,6
8.	Tojikiston	379	432	377	394	374	357

Davlat qarzining YAIMga nisbati va aholi jon boshiga qarz yukining ortishi, ayniqsa, iqtisodiy o‘sishni moliyalashtirishda tashqi resurslarga bog‘liqlikni oshiradi. Biroq, bu holat uzoq muddatli makroiqtisodiy barqarorlikka tahdid solishi mumkin. Shuning uchun, davlatlar uchun samarali qarz boshqaruvi strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. 2-jadval natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, MDH davlatlari o‘rtasida davlat qarzining YAIMga nisbati bo‘yicha sezilarli farqlar mavjud.

Qirg‘iziston bu davrda eng yuqori davlat qarziga ega davlat sifatida ajralib turadi. 2019 yilda bu ko‘rsatkich 67,96%ni tashkil etgan bo‘lsa, 2024 yilga kelib 40,5%gacha pasaygan. Bu kamayish iqtisodiy islohotlar, fiskal intizom va tashqi qarzlarni kamaytirish strategiyasining natijasi sifatida baholanishi mumkin. Armanistonda esa qarz darajasi nisbatan yuqori bo‘lib, 2020 yilda 63,5% bilan eng yuqori cho‘qqiga chiqqan, ammo keyingi yillarda bu ko‘rsatkich 48,1-50,3% oralig‘ida barqarorlashgan. Belarus va O‘zbekistonda qarz nisbati nisbatan barqaror sur’atda o‘sgan. O‘zbekistonning YaIMga nisbatan qarzi 2019 yildagi 29,6% dan 2024 yilda 39,5% gacha yetgan. Bu, iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash uchun ichki va tashqi qarzlar jalb qilinayotganidan darak beradi. Rossiya Federatsiyasi davlat qarzining eng past nisbati bilan ajralib turadi - 2019 yilda 13,8%, 2024 yilda esa 20,3% ni tashkil etgan. Bu o‘z navbatida Rossiya federatsiyasining neft va gazdan tushadigan barqaror daromadlari hisobi bilan izohlanadi.

[70] International Debt Statistics (IDS) https://www.worldbank.org/en/programs/debt-statistics/ids/products-Jahon bankining ma’lumotlari asosida tayyorlandi

Ozarbayjonda esa YaIMga nisbatan davlat qarzi nisbatan past darajada bo‘lib, 2021 yilda biroz o‘sish (26,35%) kuzatilgan, ammo 2024 yilda 20,85%gacha pasayganligini qayd etish mumkin.

Xulosa

Jahon amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda qarz mablag‘laridan asosan iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish va makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash vositasi sifatida foydalaniladi. Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda esa davlat qarzining samarasiz boshqarilishi fiskal nomutanosibliklar, qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlarining ortishi, investitsion faollikning pasayishi hamda davlat moliyasi barqarorligiga salbiy ta’sir etayotganligini ham qayd etish kerak. Shu nuqtai nazardan, davlat qarzining optimal darajasini belgilash, qarz portfelini diversifikatsiya qilish, risklarni samarali boshqarish hamda qarz mablag‘larining iqtisodiy samaradorligini oshirish ilmiy tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat qarzini boshqarish to‘g‘risida”gi qonuni asosida davlat qarzi bo‘yicha fiskal cheklovlar, qarz portfelining tavakkalchilik darajasini baholash, davlat kafolatlari monitoringini takomillashtirish hamda davlat qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbatan 60 foizlik chegaraviy darajasini saqlash mexanizmlari qonunchilik darajasida mustahkamlandi. Bu esa davlat qarzini boshqarishda xalqaro amaliyotda keng qo‘llaniladigan fiskal qoidalar (Fiscal Rules), o‘rta muddatli qarz strategiyalari (Medium-Term Debt Management Strategy – MTDS) hamda qarz barqarorligini baholash (Debt Sustainability Analysis – DSA) kabi zamonaviy yondashuvlarni milliy amaliyotga bosqichma-bosqich joriy etish uchun muhim institutsional asos yaratdi.

Bugungi kunda G7 davlatlarining davlat qarzlari yuqori bo‘lsada, biroq samarali boshqarib kelayotganligini alohida qayd etish kerak. Albatta, ushbu davlatlarning har biri qarzlarni boshqarishda o‘ziga xos risk va muammolarga ega deyishimiz mumkin. Jumladan, Yaponiyada investorlar tarkibining qisqarishi (hayot sug‘urtasi kompaniyalari va pensiya jamg‘armalari kamayishi) oqibatida so‘nggi yillarda uzoq muddatli obligatsiyalarga bo‘lgan talab kamayib bormoqda. AQShda esa davlat qarzi bo‘yicha siyosiy kelishmovchiliklar (qarz limiti masalasi) fond bozorlarini istiqboldagi holatlar bo‘yicha prognozlarni oqlamasligi mumkin. Shunga qaramay, rivojlangan davlatlarning qarzlarni boshqarishga doir tajribalari qarzni samarali boshqarish bo‘yicha ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, qarzni milliy valyutada jalb qilish, qarz muddatini muvozanatda saqlab turish, tavakkalchiliklarni samarali boshqarish, mustaqil va professional qarz boshqaruv institutlarini tashkil etish, shaffoflikni ta’minlash va bozor ishonchini mustahkamlash kabilar rivojlangan davlatlar tajribasining asosiy o‘rganish kerak bo‘lgan jihatlari hisoblanadi, deb o‘ylaymiz.

Xorijiy tajriba ko‘rsatadiki, suveren reytingning har bir pog‘ona oshishi qarz olish qiymatini sezilarli kamaytiradi va investorlar doirasini kengaytiradi. Demak, O‘zbekiston uchun o‘rta muddatli maqsad sifatida yuqori investitsion reytinga erishish bo‘lishi kerak. Buning uchun yuqorida aytilgan fiskal intizomni saqlash, tashqi qarzni mo‘tadil darajada ushlash, iqtisodiy o‘sishni barqaror yuqori sur’atlarda davom ettirish zarur. Shuningdek, qarz bilan ishlashda shaffoflik va hisobotlilikni oshirish lozim. Rivojlangan davlatlar har yili parlamentga va jamoatchilikka davlat qarzi holati bo‘yicha batafsil hisobotlar taqdim etadi, qarz strategiyasini e’lon qiladi. O‘zbekiston ham 2021 yildan boshlab Ochiq byudjet portalida qarz bo‘yicha ma’lumotlarni e’lon qilib borayotgan bo‘lsada, biroq bu amaliyotni yanada boyitish kerak. Bu borada Yaponiya tajribasidan foydalanish muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat qarzi to‘g‘risida”gi Qonuni 29.04.2023 y. O‘RQ-836-son.

2. Brou J. - C.K., Bouoiyour J., Hueber O. Harmonizing public debt and creating convergence clubs in sub-Saharan Africa // Economic Systems. – 2025. - Vol. 49. - No. 4.

3. Mateko F.M., Maiwasha B., Tsara E. The intractability of public debt in post-independent Zimbabwe: An international comparison // Journal of Policy Modeling. - 2025. - Vol. 47. - No. 2. - P. 394-406.

4. Pedersoli S., Presbitero A.F. Public debt management and private financial development // Economic Systems. - 2023. - Vol. 47. - No. 1.

5. Babar M.A., Rizvi S.K.A., Waqas M. Public debt – economic growth nexus in emerging and developing economies: Exploring nonlinearity // Finance Research Letters. – 2023. – Vol. 52.

6. Иволгина Н.В. Управление государственным долгом как основа обеспечения долговой устойчивости государства // Аудиторские ведомости – 2025. – № 1. - С. 80-87.

7. Шкодинский С.В., Романцова Т.В. Система управления государственным долгом России: современные тенденции, проблемы, институциональные особенности // Вестник Евразийской науки (The Eurasian Scientific Journal). - 2023. - Т. 15. - № 1.

8. Зинич Л.В., Петров Е.С. Управление совокупным долгом государства // Креативная экономика (Creative Economy). - 2024. - Т. 18. - № 10.

9. G‘aniyev D.A. Davlat qarzi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik – O‘zbekiston misolida//“Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali 3/2022, may-iyun.

10. Olimjonov Z.Z. Davlatning qarzlarini boshqarish strategiyasini ishlab chiqishda xalqaro me’yorlarni joriy etishning ahamiyati // “Logistika va iqtisodiyot” ilmiy elektron jurnali 2022 yil 3-son.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

FARG‘ONA VILOYATIDA BIZNESNI RIVOJLANTIRISHDA JALB QILINAYOTGAN INVESTITSIYALARNING AHAMIYATI

Bozorov Xayrulla Xaitboyevich
Farg‘ona davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Farg‘ona viloyatida biznesni rivojlantirishda investitsiyalarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Investitsiyalar orqali yangi korxonalar tashkil etilishi, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining modernizatsiya qilinishi, yangi ish o‘rinlarining yaratilishi hamda hudud iqtisodiyotining raqobatbardoshligi oshirilishi yoritilgan. Shuningdek, 2021–2026-yillarda viloyatda faoliyat yuritayotgan korxona va tashkilotlar soni bo‘yicha statistik ma’lumotlar asosida biznes muhitining rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *investitsiya, biznes, tadbirkorlik, investitsion jozibadorlik, kichik biznes, iqtisodiy rivojlanish, korxona, innovatsiya, Farg‘ona viloyati.*

THE IMPORTANCE OF ATTRACTED INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF BUSINESS IN THE FERGANA REGION

Bozorov Khayrulla Khaitbaevich
Independent Researcher,
Fergana State University

Abstract. *This article analyzes the role and importance of investments in development of business in the Fergana region. It highlights the establishment of new enterprises, modernization of existing production capacities, creation of new jobs, and the enhancement of the regional economy's competitiveness through investments. Furthermore, the development trends of the business environment are analyzed based on statistical data regarding the number of enterprises and organizations operating in the region during the period of 2021–2026.*

Keywords: *investment, business, entrepreneurship, investment attractiveness, small business, economic development, enterprise, innovation, Fergana region.*

ЗНАЧЕНИЕ ПРИВЛЕКАЕМЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИИ БИЗНЕСА В ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Бозоров Хайрулла Хаитбоевич
Самостоятельный соискатель,
Ферганский государственный университет

Аннотация. *В данной статье анализируются роль и значение инвестиций в развитии бизнеса в Ферганской области. Освещены вопросы создания новых предприятий, модернизации существующих производственных мощностей, создания новых рабочих мест и повышения конкурентоспособности экономики региона за счет инвестиций. Кроме того, на основе статистических данных о количестве действующих в регионе предприятий и организаций за 2021–2026 годы проанализированы тенденции развития бизнес-среды.*

Ключевые слова: *инвестиции, бизнес, предпринимательство, инвестиционная привлекательность, малый бизнес, экономическое развитие, предприятие, инновация, Ферганская область.*

Kirish.

Bugungi globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan iqtisodiy sharoitda investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning eng muhim omillaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Investitsiyalar mamlakat

va hududlar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlash, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda yangi ish o‘rinlarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli investitsion faoliyatni rag‘batlantirish va investitsiya muhitini yaxshilash bugungi kunda davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalar iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishini ta’minlaydi hamda ishlab chiqarish omillaridan unumli foydalanishga xizmat qiladi. Xususan, investitsiyalar yordamida yangi korxonalar tashkil etiladi, mavjud ishlab chiqarish quvvatlari modernizatsiya qilinadi, zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalar amaliyotga joriy etiladi. Natijada mahsulot va xizmatlar sifati oshadi, ishlab chiqarish tannarxi kamayadi va korxonalarning raqobatbardoshligi kuchayadi. Bu esa iqtisodiyotning umumiy samaradorligi va eksport salohiyatining ortishiga olib keladi.

Farg‘ona viloyati O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan hududlaridan biri hisoblanadi. Viloyat qulay geografik joylashuvi, zich aholi soni, rivojlangan sanoat infratuzilmasi va mehnat resurslarining mavjudligi bilan ajralib turadi. Hududda neft-kimyo, to‘qimachilik, qurilish materiallari, oziq-ovqat sanoati, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash hamda xizmat ko‘rsatish sohalari iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari sifatida shakllangan. Mazkur tarmoqlarni yanada rivojlantirish va iqtisodiy salohiyatni oshirishda investitsiyalarning o‘rni beqiyosdir.

So‘nggi yillarda Farg‘ona viloyatida investitsion muhitni yaxshilash, xorijiy va mahalliy investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada viloyat iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmi yil sayin ortib bormoqda. Jalb etilgan investitsiyalar hisobiga yangi sanoat korxonalari ishga tushirilmoqda, ishlab chiqarish quvvatlari kengaytirilmoqda va yangi ish o‘rinlari yaratilmoqda. Bu esa aholining daromadlarini oshirish va turmush darajasini yaxshilashga xizmat qilmoqda.

Hudud iqtisodiyotining rivojlanish darajasini baholashda korxona va tashkilotlar sonining o‘zgarishi muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Korxonalar sonining ortishi iqtisodiy faollikning kuchayishi, yangi biznes tashabbuslarining paydo bo‘lishi va investitsion muhitning yaxshilanishidan dalolat bersa, ularning kamayishi iqtisodiy transformatsiyalar, tarkibiy o‘zgarishlar hamda bozor talablariga moslashish jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Farg‘ona viloyatida biznesni rivojlantirishda jalb qilinayotgan investitsiyalarning ahamiyati bo‘yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Farg‘ona viloyatida 2021–2026-yillar davomida korxona va tashkilotlar sonining o‘zgarishi hudud iqtisodiyotida muayyan tarkibiy o‘zgarishlar yuz berayotganligini ko‘rsatadi. Tahlil qilinayotgan davr boshida, ya’ni 2021-yilda viloyatda jami 43 168 ta korxona va tashkilot faoliyat yuritgan bo‘lsa, shundan 37 183 tasi tadbirkorlik subyektlari va 36 927 tasi kichik biznes subyektlari hissasiga to‘g‘ri kelgan. Bu ko‘rsatkichlar hudud iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yetakchi o‘rin egallayotganligini ko‘rsatadi.

2022-yilda korxonalar sonining sezilarli darajada o‘sishi kuzatilib, jami korxona va tashkilotlar soni 47 415 taga yetgan. Bu 2021-yilga nisbatan 4 247 taga yoki 9,8 foizga ko‘pdir. Tadbirkorlik subyektlari soni 41 322 taga, kichik biznes subyektlari soni esa 41 074 taga yetib, tahlil qilinayotgan davrdagi eng yuqori ko‘rsatkich qayd etilgan. Ushbu holat mamlakatda tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha amalga oshirilgan islohotlar, soliq imtiyozlari, kreditlash tizimining takomillashuvi hamda investitsiyalar oqimining faollashuvi bilan izohlanadi.

Biroq 2023–2025-yillar davomida korxonalar sonining bosqichma-bosqich kamayishi

kuzatilgan. Jumladan, 2023-yilda jami korxonalar soni 42 309 taga, 2024-yilda 39 049 taga, 2025-yilda esa 35 717 taga qisqargan. Mazkur davrda tadbirkorlik subyektlari soni ham mos ravishda 36 368 tadan 29 479 tagacha kamaygan. Bu jarayon bir qarashda iqtisodiy faollikning pasayishini anglatgandek ko‘rinsa-da, aslida iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va samaradorlikni oshirish siyosati bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda korxonalar sonining qisqarishi har doim ham salbiy holat sifatida baholanmaydi. Chunki ayrim hollarda iqtisodiy samaradorligi past, rentabelligi yetarli bo‘lmagan yoki faoliyat yuritmayotgan korxonalar tugatiladi, yirikroq va samarali subyektlar bilan birlashtiriladi. Natijada iqtisodiyotda sifat jihatidan yangi bosqich shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, Farg‘ona viloyatida 2023–2025-yillarda kuzatilgan qisqarish jarayoni iqtisodiyotning tarkibiy optimallashuvi bilan bog‘liq deb baholanishi mumkin.

2026-yilda esa ijobiy tendensiya qayd etilib, jami korxona va tashkilotlar soni 38 600 taga, tadbirkorlik subyektlari soni 32 266 taga va kichik biznes subyektlari soni 31 982 taga yetgan. Bu holat viloyatda biznes muhitining yaxshilanib borayotganligini, yangi investitsiya loyihalari amalga oshirilayotganligini hamda tadbirkorlik faoliyatining tiklanayotganligini ko‘rsatadi.

Investitsiyalar iqtisodiy o‘sishning asosiy omillaridan biri bo‘lib, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, infratuzilmani rivojlantirish va aholi bandligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli hudud iqtisodiyotining rivojlanish darajasini baholashda investitsiyalar hajmining o‘zgarishi muhim ahamiyatga ega.

2019–2025-yillar davomida Farg‘ona viloyatida asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon qilgan (1-jadval). Agar 2019-yilda investitsiyalar hajmi 8,7 trillion so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilda ushbu ko‘rsatkich 11,0 trillion so‘mga yetib, 26,4 foizlik o‘sish qayd etilgan. 2021-yilda investitsiyalar hajmi 12,6 trillion so‘mni tashkil etib, avvalgi yilga nisbatan 14,5 foizga oshgan.

1-jadval

Farg‘ona viloyatiga jalb qilingan investitsiyalar hajmi dinamikasi[3]

Yil	Investitsiyalar hajmi (trln so‘m)	O‘sish sur’ati (%)
2019	8,7	-
2020	11,0	126,4
2021	12,6	114,5
2022	15,4	122,2
2023	20,0	129,9
2024	22,4	112,0
2025*	25,7	114,7

2022-yilda investitsiyalar hajmi 15,4 trillion so‘mga yetgan bo‘lib, bu 2021-yilga nisbatan 22,2 foizlik o‘sishni anglatadi. Mazkur davrda amalga oshirilgan investitsiya loyihalari natijasida sanoat, qurilish, transport va xizmat ko‘rsatish sohalarida yangi quvvatlar ishga tushirilgan.

Eng yuqori o‘sish sur’atlaridan biri 2023-yilda kuzatilib, investitsiyalar hajmi 20,0 trillion so‘mga yetgan. O‘sish sur’ati 129,9 foizni tashkil etganligi hududda investitsion faoliyatning sezilarli darajada faollashganidan dalolat beradi. Aynan shu yilda investitsiyalar hajmi ilk bor 20 trillion so‘mlik chegaradan oshgan.

2024-yilda investitsiyalar hajmi 22,4 trillion so‘mga yetgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich viloyatda yirik sanoat korxonalari, ishlab chiqarish majmualari va infratuzilma obyektlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilganligini ko‘rsatadi.

2025-yilning yanvar–sentabr oylarida esa iqtisodiyot va ijtimoiy sohani rivojlantirish uchun 25,7 trillion so‘m investitsiyalar o‘zlashtirilgan. Bu ko‘rsatkich o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 153,8 foizni tashkil etgan bo‘lib, investitsion faollikning yanada kuchayganligini anglatadi. Umuman olganda, 2019–2025-yillar davomida investitsiyalar hajmi 8,7 trillion so‘mdan 25,7 trillion so‘mga yetib, qariyb 3 baravarga oshgan.

Iqtisodiy nazariyaga ko‘ra, investitsiyalar hajmining ortishi yangi korxonalar tashkil

etilishi, mavjud korxonalar faoliyatining kengayishi hamda yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga xizmat qiladi. Shu sababli investitsiyalar va tadbirkorlik subyektlari soni o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud (2-jadval).

2-jadval

Farg‘ona viloyatida tadbirkorlik subyektlari soni[2]

Yil	Jami korxona va tashkilotlar	Tadbirkorlik subyektlari	Kichik biznes subyektlari
2021	43 168	37 183	36 927
2022	47 415	41 322	41 074
2023	42 309	36 368	36 143
2024	39 049	32 853	32 644
2025	35 717	29 479	29 193
2026	38 600	32 266	31 982

Farg‘ona viloyati misolida tahlil natijalari investitsiyalar hajmi yil sayin ortib borayotgan bo‘lsa-da, korxonalar soni ayrim yillarda kamayganligini ko‘rsatadi. Bu holat investitsiyalar faqat korxonalar sonining ko‘payishiga emas, balki mavjud korxonalarning texnik va texnologik jihatdan modernizatsiya qilinishiga ham yo‘naltirilayotganligi bilan izohlanadi. Ya’ni investitsiyalar natijasida yangi korxonalar tashkil etilishi bilan bir qatorda mavjud korxonalar samaradorligi ham oshirilmoqda.

Shuningdek, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish jarayonida ayrim kichik va rentabelligi past korxonalar faoliyatini tugatishi yoki yirik korxonalar tarkibiga qo‘shilishi mumkin. Natijada korxonalar soni qisqargan bo‘lsa-da, ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi va iqtisodiy samaradorlik ortadi. Bu esa iqtisodiy rivojlanishning intensiv modeliga o‘tish belgilaridan biri hisoblanadi.

2026-yilda korxonalar sonining yana o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lishi investitsiyalar natijasida yaratilgan qulay biznes muhitining amaliy samarasini ko‘rsatadi. Bu holat investitsiyalar va tadbirkorlik rivojlanishi o‘rtasida uzoq muddatli ijobiy bog‘liqlik mavjudligini tasdiqlaydi.

Xulosa.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, investitsiyalar Farg‘ona viloyatida biznes va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda viloyat iqtisodiyotiga jalb etilgan investitsiyalar hajmining izchil ortib borishi yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish, infratuzilmani rivojlantirish hamda aholi bandligini ta’minlashga xizmat qilgan.

Tadqiqot natijalari 2019–2025-yillar davomida asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi qariyb uch barobarga oshganligini ko‘rsatdi. Mazkur holat Farg‘ona viloyatining investitsion jozibadorligi ortib borayotganligini hamda investorlar uchun qulay biznes muhiti shakllanayotganligini tasdiqlaydi. Investitsiyalar oqimining ko‘payishi hududda iqtisodiy faollikni rag‘batlantirib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Shuningdek, korxona va tashkilotlar soni dinamikasining tahlili ayrim yillarda tadbirkorlik subyektlari sonining qisqarishi kuzatilganligini ko‘rsatdi. Biroq bu jarayon iqtisodiy faollikning pasayishi emas, balki iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi, biznes subyektlarini optimallashtirish va samaradorligi past korxonalarni qayta tashkil etish bilan bog‘liq ekanligi aniqlandi. Shu sababli investitsiyalar samarasi faqat korxonalar sonining o‘sishi bilan emas, balki ularning iqtisodiy samaradorligi, ishlab chiqarish hajmi va raqobatbardoshligining ortishi orqali ham namoyon bo‘ladi.

2026-yilda korxonalar va tadbirkorlik subyektlari sonining yana o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lishi viloyatda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatining ijobiy natijalarini ko‘rsatadi. Bu esa investitsiyalar va biznes rivojlanishi o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjudligini hamda

investitsiyalar hudud iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida muhim strategik resurs ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Farg‘ona viloyatida investitsiyalarni jalb qilish, investitsion muhitni yanada takomillashtirish, xorijiy va mahalliy investorlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hamda investitsion loyihalarni samarali amalga oshirish biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi. Mazkur jarayonlar hududning iqtisodiy salohiyatini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, eksport hajmini ko‘paytirish va aholi farovonligini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bois investitsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va uning samaradorligini oshirish Farg‘ona viloyatining uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish strategiyasining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitch Ratings. Fergana Region Long-Term IDR Assigned ‘BB-’ with Outlook Stable. Official Press Release, May 7, 2026. https://www.fitchratings.com/entity/fergana-region-97874288
2. Farg‘ona viloyati statistika boshqarmasi axborotnomasi, 2026-y.
3. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi hisobotlari.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ КРУПНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ

Умаров Баходир Султанович

ТГЭУ, доцент кафедры «Корпоративная экономика и управление»

Аннотация. *В статье исследуются современные подходы к совершенствованию налогового администрирования и оптимизации налоговой нагрузки крупных предприятий реального сектора экономики Республики Узбекистан. Проведен анализ действующей системы налогового администрирования, критериев отнесения налогоплательщиков к категории крупных, а также факторов, влияющих на уровень налоговой нагрузки и эффективность налогового контроля. Особое внимание уделено изучению международного опыта налогового администрирования крупных налогоплательщиков, включая модели OECD, IMF, Всемирного банка и практики стран с развитой налоговой системой. На основе сравнительного анализа разработаны предложения по налоговому администрированию, а также совершенствованию налоговой политики в целях повышения инвестиционной привлекательности и конкурентоспособности реального сектора экономики.*

Ключевые слова: *налоговое администрирование, крупные налогоплательщики, налоговая нагрузка, оптимизация налогообложения, реальный сектор экономики, цифровизация, налоговый мониторинг, риск-ориентированный подход, инвестиционная активность.*

IQTISODIYOT REAL SEKTORIDAGI YIRIK KORXONALARNING SOLIQ MA’MURCHILIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Umarov Baxodir Sultanovich

TDIU, “Korporativ boshqaruv va iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining real sektorida faoliyat yurituvchi yirik korxonalarda soliq ma’murchiligini takomillashtirish va soliq yukini optimallashtirishning zamonaviy yondashuvlari tadqiq etilgan. Amaldagi soliq ma’murchiligi tizimi, yirik soliq to‘lovchilarni aniqlash mezonlari hamda soliq yukiga ta’sir etuvchi asosiy omillar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, IHTT, Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF), Jahon banki hamda rivojlangan davlatlar tajribasi asosida yirik soliq to‘lovchilarni ma’muriy boshqarish mexanizmlari qiyosiy baholangan. Qiyosiy tahlil asosida iqtisodiyot real sektorining investitsiyaviy jozibadorligi va raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan soliq ma’muriyatchiligi hamda soliq siyosatini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *soliq ma’murchiligi, yirik soliq to‘lovchilar, soliq yuki, soliqqa tortishni optimallashtirish, real sektor, raqamlashtirish, soliq monitoringi, risklarga asoslangan boshqaruv, investitsion jozibadorlik, O‘zbekiston Respublikasi.*

IMPROVING TAX ADMINISTRATION FOR LARGE ENTERPRISES IN THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY

Umarov Bakhodir Sultanovich

TSUE, Associate Professor, Department of Corporate economics and management

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Abstract. *This article examines modern approaches to improving tax administration and optimizing the tax burden of large enterprises operating in the real sector of the economy of the Republic of Uzbekistan. The study analyzes the current tax administration system, the criteria for classifying large taxpayers, and the key factors affecting tax burden and the efficiency of tax control. Particular attention is paid to international best practices, including the tax administration models developed by the OECD, the International Monetary Fund, the World Bank, and advanced tax administrations. Based on a comparative analysis, proposals have been developed regarding tax administration and the improvement of tax policy, aimed at enhancing the investment attractiveness and competitiveness of the real sector of the economy.*

Keywords: *tax administration, large taxpayers, tax burden, tax optimization, real sector of the economy, digitalization, tax monitoring, risk-based compliance, investment attractiveness.*

Введение

В условиях глобализации мировой экономики, цифровой трансформации государственного управления и усиления международной конкуренции особую актуальность приобретает повышение эффективности налогового администрирования крупных налогоплательщиков. В большинстве стран мира именно крупные предприятия обеспечивают основную долю налоговых поступлений в государственный бюджет, формируют значительную часть валового внутреннего продукта, способствуют привлечению инвестиций, развитию экспортного потенциала и созданию новых рабочих мест. В этой связи совершенствование механизмов налогового администрирования данной категории налогоплательщиков является одним из приоритетных направлений государственной налоговой политики.

В Республике Узбекистан в последние годы реализуются масштабные реформы, направленные на модернизацию налоговой системы, цифровизацию налогового администрирования, совершенствование налогового законодательства и повышение качества налоговых услуг. В результате проведённых преобразований значительно расширились возможности электронного взаимодействия между налоговыми органами и налогоплательщиками, внедрены современные информационные системы налогового контроля, совершенствуются механизмы управления налоговыми рисками и повышается уровень добровольного исполнения налоговых обязательств. Вместе с тем дальнейшее развитие экономики требует формирования более эффективной модели налогового администрирования крупных предприятий, основанной на принципах прозрачности, доверия, риск-ориентированного управления и широкого применения цифровых технологий.

Особое значение данная проблема приобретает для предприятий реального сектора экономики, которые являются основными производителями товаров и услуг, обеспечивают устойчивое развитие промышленности, сельского хозяйства, строительства, транспорта, энергетики и других стратегически важных отраслей национальной экономики. Крупные предприятия формируют значительную часть доходов Государственного бюджета Республики Узбекистан, поэтому эффективность их налогового администрирования непосредственно влияет на устойчивость бюджетной системы, инвестиционный климат и темпы социально-экономического развития страны.

Методология исследования.

Методологическая база исследования включает комплексный и междисциплинарный подход к анализу налогового администрирования и фискальной политики в отношении крупных предприятий. В работе применяются методы системного, структурно-функционального и сравнительно-правового анализа.

Для анализа текущего состояния налогового администрирования в Узбекистане использовались нормативные правовые акты Республики Узбекистан, аналитические

материалы Государственного налогового комитета, а также данные международных организаций (МВФ, ВБ, ОЭСР). Применялись методы контент-анализа и аналитической обработки количественных данных, включая макроэкономические показатели, данные о налоговых поступлениях, объемах инвестиций и эффективности применения налоговых льгот. Также использовались элементы кейс-стади — рассмотрение успешных международных практик в части цифровизации налогового администрирования и внедрения специальных налоговых режимов.

Анализ и результаты

Анализ научных источников позволяет констатировать растущий интерес исследователей к вопросам оптимизации налоговой нагрузки и повышения эффективности администрирования, особенно в контексте переходной экономики. Теоретические и методологичесикие основы налогового администрирования и его функций освещены в трудах таких авторов, как Вишневский А.Г., Подольский К.Е., Лахова М.В., Baer K., Le Borgne E. где подчёркивается необходимость балансировки между интересами государства и бизнеса.

В разных странах мира существуют различные критерии, в соответствии с которыми налогоплательщик может быть отнесен к категории крупных или крупнейших. Многообразие критериев обусловлено объективными различиями между сегментами крупных налогоплательщиков в разных юрисдикциях. В малых государствах их число невелико, тогда как в экономически развитых странах оно значительно выше, что требует более дифференцированных механизмов отбора.

Кроме того, важное место в формировании современных подходов к совершенствованию налогового администрирования крупных предприятий занимают рекомендации Международного валютного фонда (IMF) и Организации экономического сотрудничества и развития (OECD). В документах IMF, в частности Improving Large Taxpayers' Compliance: A Review of Country Experience (Baer K., Le Borgne E., 2008), Tax Administration Diagnostic Assessment Tool (TADAT) и руководствах по организации налогового администрирования, обоснована необходимость создания специализированных подразделений по работе с крупными налогоплательщиками (Large Taxpayer Office, LTO).

Согласно рекомендациям МВФ, эффективность налогового администрирования крупных предприятий достигается посредством концентрации функций налогового контроля, применения риск-ориентированного подхода, цифровизации налогового администрирования, развития налогового мониторинга и повышения уровня добровольного соблюдения налогового законодательства.

В свою очередь, ОЭСР рассматривает администрирование крупных налогоплательщиков как один из ключевых элементов современной системы налогового управления. В руководствах Tax Administration Series, Forum on Tax Administration (FTA), Co-operative Tax Compliance: Building Better Tax Control Frameworks (2016) и Tax Administration 2024: Comparative Information on OECD and Other Advanced and Emerging Economies подчеркивается необходимость перехода от преимущественно фискального контроля к модели партнерского взаимодействия между налоговыми органами и крупным бизнесом. Особое внимание уделяется внедрению системы управления налоговыми рисками (Compliance Risk Management), горизонтального мониторинга (Horizontal Monitoring), электронного обмена информацией, использованию больших данных (Big Data) и современных цифровых технологий.

Согласно руководствам и аналитическим документам Всемирного банка (World Bank), не существует единого обязательного международного критерия для отнесения предприятий к категории крупных налогоплательщиков. Вместо этого Всемирный банк рекомендует использовать комбинацию количественных и качественных критериев, адаптированных к особенностям национальной экономики и структуры налоговых

поступлений. При этом ключевым принципом является выделение ограниченного числа налогоплательщиков, которые обеспечивают основную часть налоговых доходов государства.

Кроме того, Всемирный банк отмечает, что крупные налогоплательщики, как правило, составляют менее 1 % общего числа налогоплательщиков, однако обеспечивают от 60 до 80 % внутренних налоговых поступлений, что обосновывает создание специализированных подразделений по их администрированию.

Таблица 1.

Критерии для отбора крупных налогоплательщиков, рекомендуемые Всемирным банком

Критерий	Содержание
Объём уплачиваемых налогов	Общая сумма налоговых платежей в бюджет за отчетный период. Рассматривается как один из наиболее важных критериев.
Годовой оборот (Turnover)	Совокупная выручка (оборот) предприятия. Всемирный банк отмечает, что именно этот показатель во многих странах является основным при формировании сегмента крупных налогоплательщиков.
Стоимость активов (Physical/Total Assets)	Балансовая стоимость основных средств и совокупных активов организации.
Принадлежность к корпоративной группе (Consolidated Group)	Включение предприятия в крупную группу компаний, холдинг или транснациональную корпорацию.
Численность работников (Staff Employed)	Количество занятых работников может использоваться как дополнительный показатель масштаба деятельности.

Источник: Revenue Administration Handbook, World Bank, 2025, p.32

Дополнительными признаками также рекомендует учитывать особенности деятельности предприятия, которые повышают налоговые риски: осуществление международных операций, участие в трансфертном ценообразовании, ведение сложных корпоративных структур, принадлежность к стратегическим отраслям экономики (нефтегазовая, горнодобывающая, финансовая, телекоммуникационная и др.); высокий уровень налоговых рисков и существенное влияние на доходы бюджета.

Подход к формированию сегмента крупных налогоплательщиков особо подчеркивается, что распределение налогоплательщиков в категорию крупных должно осуществляться не по одному показателю, а на основе сочетания нескольких критериев, при этом особое внимание рекомендуется уделять годовому обороту (turnover). Такой подход позволяет более точно определить круг налогоплательщиков, требующих специализированного администрирования через подразделения Large Taxpayer Office (LTO).

Анализ национального законодательства Республики Узбекистан свидетельствует, что реализуемые реформы налогового администрирования во многом соответствуют международным рекомендациям IMF и OECD. В частности, проводимая цифровизация налоговой службы, внедрение риск-ориентированных методов налогового контроля, развитие дистанционного взаимодействия с налогоплательщиками, совершенствование критериев отнесения юридических лиц к категории крупных налогоплательщиков и усиление аналитической составляющей налогового администрирования отражают общемировые тенденции развития налоговых администраций. Вместе с тем дальнейшее совершенствование системы налогового администрирования крупных предприятий требует более широкого внедрения механизмов налогового мониторинга, расширения практики кооперативного комплаенса (Co-operative Compliance), совершенствования оценки налоговых рисков и развития специализированного администрирования крупнейших

налогоплательщиков с учетом лучших международных практик.

Также заслуживают внимания аналитические доклады узбекских государственных органов и агентств, включая Концепцию налоговой реформы Республики Узбекистан, где обозначены ключевые векторы модернизации фискальной политики и администрирования в стране. Использование комплексного подхода в анализе научных источников позволило выявить наиболее перспективные направления адаптации международных практик и формирования устойчивой налоговой политики в национальном контексте.

Совокупность данных нормативных актов сформировала институциональную основу совершенствования налогового администрирования крупных предприятий, направленную на повышение эффективности налогового контроля, развитие цифровых сервисов, внедрение современных методов управления налоговыми рисками и обеспечение полноты поступления налоговых доходов в государственный бюджет.

Деятельность существенной доли крупных налогоплательщиков относится к реальному сектору экономики, который, в свою очередь, представляет собой совокупность отраслей, осуществляющих производство материальных благ и нематериальных услуг, обладающих потребительской стоимостью. В его состав входят отрасли, непосредственно связанные с созданием продукции и оказанием нефинансовых услуг. К таким отраслям относят: добывающую промышленность, перерабатывающую промышленность, сельское хозяйство, строительство, а также сферу нефинансовых услуг, охватывающую производственные, бытовые и иные виды услуг.Стабильное развитие реального сектора способствует укреплению национальной экономики, созданию рабочих мест и обеспечению социальной устойчивости.

Следует отметить, наибольшее влияние на экономику Узбекистана оказывают такие ключевые отрасли реального сектора, как сельское хозяйство, промышленность, строительство, транспорт и логистика, энергетика, текстильная промышленность и туризм.

Сельское хозяйство занимает около 19,2 % ВВП и остаётся важной сферой занятости, особенно в сельских районах. Основу аграрного производства составляют хлопок, пшеница, плодоовощная продукция и животноводство.

Промышленный сектор формирует около 26,4 % ВВП и включает добычу нефти, газа, золота, урана и других ресурсов, играющих ключевую роль в экспорте. Строительство составляет около 7 % ВВП и поддерживается масштабной урбанизацией и инфраструктурными проектами — от жилья до дорог и промышленных объектов.

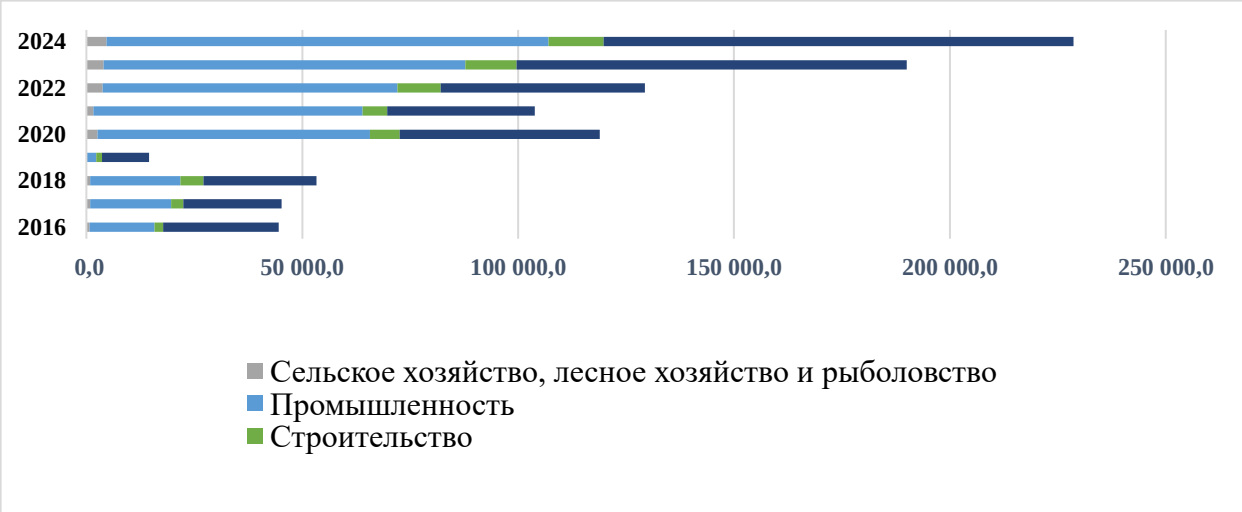

Рис. 1. Общий объём налоговых поступлений в Узбекистане в разрезе отраслей, млрд. сум[71]

Транспорт и логистика играют стратегическую роль благодаря выгодному

[71] Составлено по данным Государственного налогового комитета РУз в 2025 год.

географическому положению страны: активно развиваются железнодорожные, автомобильные и авиаперевозки, а также логистические центры, обеспечивающие транзитные потоки в регионе. Энергетика обеспечивает функционирование всей экономики: в стране активно ведётся добыча углеводородов, а также производство и распределение электроэнергии.

Учитывая значительный вклад указанных отраслей в формирование ВВП и налоговых поступлений, эффективное налогообложение и администрирование субъектов реального сектора приобретает высокую значимость, особенно в отношении крупных налогоплательщиков, играющих системообразующую роль в экономике.

Налоговое администрирование в РУз осуществляется органами Государственного налогового комитета (ГНК) и его территориальными подразделениями. Администрированием крупнейших налогоплательщиков страны занимается Межрегиональная налоговая инспекция по работе с крупными налогоплательщиками, которая осуществляет учёт, сопровождение и контроль крупных налогоплательщиков, аудит и анализ деятельности таких предприятий, выявление рисков и оптимизацию налогообложения; взаимодействие с министерствами, таможенными и правоохранительными органами.

Для Узбекистана, как и для других стран, характерна зависимость объема налоговых поступлений и финансовых результатов деятельности компаний от налоговых ставок, льгот и преференций, тенденций в законодательстве и отраслевого характера бизнеса.

В настоящее время корпоративное налогообложение базируется на общем налоговом режиме, предусматривающем уплату обязательных налогов, таких как корпоративный налог на прибыль, налог на добавленную стоимость (НДС), а также налоги на имущество и землю. Базовая ставка корпоративного подоходного налога для резидентов составляет 15%, с рядом отраслевых исключений и пониженных ставок для специфических категорий налогоплательщиков. Экспортные доходы ранее могли облагаться налогом по нулевой ставке, однако с 2025 года такие льготы отменены, и доход от экспорта включается в налоговую базу, что отражает курс на унификацию налоговой нагрузки для всех компаний без исключения.

Однако следует отметить, что прямого отдельного «налогового режима для крупных налогоплательщиков» в Узбекистане как самостоятельной категории, схожей с практиками ОЭСР или налоговыми органами развитых экономик, законодательство не предусматривает, при этом, налоговая система предполагает сегментацию налогоплательщиков, и выделение групп крупнейших налогоплательщиков в ее составе, критериями отнесения налоговых агентов к крупнейшим являются наличие годового дохода, определяемого как чистая выручка, в размере более 735 тыс. базовых расчетных показателей по итогам предыдущего календарного года (302,8 трлн сум в 2025 году или 25 млн долларов США) и численность сотрудников компании более 10 человек. При этом, кроме компаний, отвечающих данным критериям, в Республике Узбекистан к крупным налогоплательщикам относятся:

- предприятия, производящие подакцизные товары (услуги), кроме производителей алкоголя и пива;
- коммерческие банки, страховые компании, товарные, фондовые и валютные биржи,
- АО «Навоийский ГМК», АО «Алмалыкский ГМК», АО «Узбекистон темир йуллари» и их дочерние организации,
- участники соглашений о разделе продукции,
- филиалы иностранных компаний, добывающих, перерабатывающих и реализующих углеводороды и минеральные ресурсы, а также производящих и поставляющих электроэнергию (за исключением АЗС),
- авиакомпании, осуществляющие международные перевозки через воздушное

пространство Узбекистана,

- иностранные поставщики электронных услуг, реализуемых на территории республики [2].

При этом ряд международных финансовых институтов, например, Международный валютный фонд и Всемирный банк также разрабатывают рекомендации по определения крупных налогоплательщиков, в частности, согласно руководству Всемирного банка критерии для отнесения к категории крупных налогоплательщиков могут включать фактически уплаченные налоги, объем выручки, стоимость активов, принадлежность к корпоративной группе или численность персонала; как правило, распределение налогоплательщиков по этой категории основывается на сочетании различных показателей с особым акцентом на выручке.

Международный валютный фонд указывает, что основным критерием для определения крупного предприятия является объем выручки, однако также учитываются и дополнительные показатели, такие как принадлежность к корпоративной группе и отрасль деятельности (например, нефтяная, горнодобывающая, банковская, высокотехнологичная и страховая сферы).

Вместе с тем, при определении критериев отнесения к крупным налогоплательщикам стоит учитывать, что использование налоговых платежей для их идентификации связано с рисками уклонения: корпорации могут занижать доходы или пользоваться налоговыми каникулами.

Современные модели администрирования делают упор на построение партнёрских отношений с крупнейшими налогоплательщиками, способствуя повышению сотрудничества и прозрачности. Для этого налоговые органы внедряют отраслевую специализацию, отражающую ключевые виды их деятельности.

Таким образом, налоговое администрирование крупных налогоплательщиков требует индивидуального подхода, учитывая их ключевую роль в формировании бюджета и развитии реального сектора. Международная практика показывает эффективность кооперативных моделей, цифрового мониторинга и отраслевой специализации.

Выводы и рекомендации.

Проведённый анализ показывает, что система налогообложения и налогового администрирования крупных налогоплательщиков в Узбекистане играет ключевую роль в формировании доходной части бюджета и устойчивости национальной экономики. Несмотря на достигнутые успехи в цифровизации и институциональном развитии, сохраняется ряд проблем, таких как высокая налоговая нагрузка, ограниченная предсказуемость налоговой политики, недостаточная эффективность администрирования и отсутствие прозрачного мониторинга налоговых льгот. Кроме того, значительная концентрация налоговых поступлений в группе крупных налогоплательщиков требует более адресного, гибкого и сбалансированного подхода к регулированию их налоговой нагрузки и взаимодействию с государственными органами.

С целью повышения эффективности налоговой системы и стимулирования экономической активности в Узбекистане рекомендуется: во-первых, адаптировать международные практики применения льгот и специальных налоговых режимов, с акцентом на прозрачность, измеримость результатов и ограниченность сроков действия льгот; во-вторых, развивать цифровые инструменты налогового администрирования, включая предиктивную аналитику и онлайн-контроль операций, что позволит существенно снизить уровень налогового комплаенса и усилить контроль за рисковыми секторами. Дополнительно, целесообразно внедрить механизмы публичного учёта предоставленных льгот и системы KPI для оценки их эффективности.

Кроме того, среди принятых в последнее время мер поддержки крупных налогоплательщиков следует выделить:

организацию взаимодействия органов государственной налоговой службы и юридических лиц при подготовке налоговой отчётности по налогу на имущество, земельному налогу и налогу за пользование водными ресурсами;

формирование института инвестиционных налоговых кредитов, предусматривающих уменьшение налоговых платежей путем выплаты их в рассрочку (по частям) с процентами;

совершенствование формы налоговой отчётности по налогу на имущество юридических лиц и введение метода ускоренной амортизации в налоговую отчётность;

установление ставки налога на имущество юридических лиц в размере 1,5 процента и освобождение производителей энергии из возобновляемых источников энергии от налога на имущество за установку оборудования по возобновляемым источникам энергии сроком на десять лет со дня ввода их в эксплуатацию.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан, от 29.06.2018 г. № УП-5468: https://lex.uz/docs/3802374.

2. Налоговый кодекс Республики Узбекистан от 01.01.2020: https://lex.uz/ru/docs/4674893.

3. Постановление Налогового комитета при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 26 июня 2024 года № 2024-08, пункт 3 статьи 130 Кодекса Республики Казахстан "О налогах и других обязательных платежах в бюджет".

4. Киреенко А.П., Орлова Е.Н., Баженова В.И. Налоговое администрирование крупных налогоплательщиков: мировые тенденции и особенности российского опыта. 10.15826/vestnik.2019.18.1.006 Вестник УрФУ. Серия экономика и управление. 2019. Том 18. № 1. С. 104–126.

5. Сайфиева С.Н. Эффективность налогообложения основного капитала в российской экономике Институт проблем рынка РАН Глава из коллективной монографии «Управление финансами на микро и макроуровне» /Под общей редакцией В.В. Колмакова. – Тюмень: Ист Консалтинг, 2010. – 180 с. ISBN 978-5-91925-011-1.- С. 44-71. http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/sajf10-07.htm.

6. Z.H. Akhad. Coercion or Persuasion? Making Large Corporations Tax Compliant in Bangladesh. International Development Department School of Government and Society University of Birmingham May 2012.

7. M. Alink, V. van Kommer. Handbook on Tax Administration (Second Revised Edition) Author(s): Date of publication: 2016 IBFD.

8. I. Korostelkina, E. Dedkova, N. Varaksa, M. Korostelkin. Models of tax relations: improving the tax culture and discipline of taxpayers in the interests of sustainable development. E3S Web of Conferences 159, 06014 (2020) BTSES-2020 https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015906014.

9. L. B. Larsen and L. Oats. Taxing Large Businesses: Cooperative Compliance in Action: https://www.academia.edu/40014657/Taxing_Large_Businesses_Cooperative_Compliance_in_Action.

10. K. Walsh. POLICY PAPER Understanding Taxpayer Behaviour – New Opportunities for Tax Administration. The Economic and Social Review, Vol. 43, No. 3, Autumn, 2012, pp. 451–475.

11. CIAT Review: Design and assessment of tax incentives in developing countries/ Selected issues and a country experience. CIAT UN NY 2018.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

12. OECD: Draft Principles to Enhance the Transparency and Governance of Tax Incentives for Investment in Developing Countries: http://www.oecd.org/ctp/tax-global/transparency-and-governance-principles.pdf

13. A. Klemm and S.Van Parys. Empirical evidence on the effects of tax incentives (Washington, D.C., International Monetary Fund, 2009).

14. Internal Revenue Code, IRC, Section 83.

15. http://taxreform.regulation.gov.uz/

16. https://www.imf.org/-/media/files/publications/tar/2025/english/tarea2025054-print-pdf.pdf

17. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099916305012597393/pdf/IDU-d1159812-08b0-48f2-8631-50c275dca6bd.pdf

18. https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp13173.pdf

19. https://stat.uz/img/02_-vvp_press-reliz-2024_rus_p74252.pdf

20. https://invexi.org/press/investment-in-fixed-capital-in-uzbekistan/

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

ILMIY ISHLANMALARNI TIJORATLASHTIRISH MEXANIZMLARINI DALILLARGA ASOSLANGAN HOLDA JORIY ETISH VA MONITORING QILISH MODELI

Ergashev Rustam Rajabovich
Innovatsion rivojlanish agentligi
Tijoratlashtirish va texnologiyalar
transferini rivojlantirish boshqarmasi boshlig‘i
E-mail: darkman_07@mail.ru

Annotatsiya. *Maqolada ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishga qaratilgan yangi boshqaruv mexanizmlarini amaliyotga joriy etishda dalillarga asoslangan bosqichma-bosqich yondashuv ishlab chiqilgan. Yangi mexanizmning normativ-huquqiy hujjatda belgilanishi yoki tashkiliy jihatdan joriy etilishi uning samaradorligini avtomatik ravishda isbotlamasligi asoslangan. Shu sababli tijoratlashtirish siyosatini keng miqyosda joriy etishdan oldin boshlang‘ich holatni qayd etish, cheklangan pilotni amalga oshirish, natijalarni tekshirish, parametrlarni qayta kalibrlash va faqat tasdiqlangan segmentlarni ko‘lamlashtirish taklif etilgan. 2026–2031-yillar uchun to‘rt bosqichli joriy etish mantig‘i shakllantirilgan: boshlang‘ich holat va institutsional tayyorgarlik, pilot, verifikatsiya va qayta kalibrlash, natijaga bog‘langan ko‘lamlashtirish. Monitoring uchun yagona kompozit reytingdan foydalanish o‘rniga ma’lumotlar sifati, jarayon intizomi, bosqich konversiyasi va iqtisodiy ta’sirdan iborat to‘rtta o‘zaro kompensatsiyalanmaydigan blok taklif etilgan. Mazkur yondashuvda bir blokdagi yuqori ko‘rsatkich boshqa kritik kamchilikni qoplamaydi. Joriy etish bo‘yicha qarorlar GO–ADJUST–STOP tamoyili asosida shakllantirilgan: ma’lumotlar yetarli, ta’sir musbat, iqtisodiy samaradorlik tasdiqlangan va muvofiqlik ta’minlangan holatda kengaytirish; ta’sir noaniq bo‘lganda mexanizmni tuzatish; ma’lumotlar sifati yoki huquqiy muvofiqlik kritik darajada buzilganda esa kengaytirishni to‘xtatish. Natijada tijoratlashtirish siyosatini kalendar rejaga emas, tekshiriladigan natija va boshqaruv dalillariga bog‘lash modeli asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *ilmiy ishlanma, tijoratlashtirish, dalillarga asoslangan boshqaruv, pilot, monitoring, iqtisodiy ta’sir, GO–ADJUST–STOP, ko‘lamlashtirish.*

МОДЕЛЬ ДОКАЗАТЕЛЬНО-ОСНОВАННОГО ВНЕДРЕНИЯ И МОНИТОРИНГА МЕХАНИЗМОВ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ НАУЧНЫХ РАЗРАБОТОК

Эргашев Рустам Раджабович
руководитель отдела развития
коммерциализации и трансфера технологий,
Агентство инновационного развития
E-mail: darkman_07@mail.ru

Аннотация. *В статье разработан доказательно-основанный поэтапный подход к внедрению новых механизмов управления, направленных на коммерциализацию научных разработок. Он основан на том факте, что определение нового механизма в нормативно-правовом акте или его организационное внедрение не доказывает автоматически его эффективность. Поэтому перед широкомасштабным внедрением политики коммерциализации предлагается зафиксировать исходное состояние, провести ограниченный пилотный проект, проверить результаты, перекалибровать параметры и масштабировать только проверенные сегменты. Разработана четырехэтапная логика реализации на 2026–2031 годы: базовый уровень и институциональная готовность, пилотный проект, проверка и перекалибровка, а также масштабирование на основе результатов. Вместо использования единого составного рейтинга для мониторинга предлагаются четыре некомпенсирующих блока: качество данных, дисциплина процесса,*

переход на новый этап и экономическое воздействие. В этом подходе высокий балл в одном блоке не компенсирует другой критический недостаток. Решения о реализации формулируются на основе принципа «GO–ADJUST–STOP»: масштабирование, когда данных достаточно, воздействие положительное, экономическая эффективность доказана, а соответствие требованиям обеспечено; корректировка механизма, когда воздействие неопределенно; и прекращение масштабирования, когда качество данных или соответствие законодательству критически нарушены. В результате получается модель, которая связывает политику коммерциализации с проверяемыми результатами и управленческими данными, а не с календарным планом.

Ключевые слова: *научное развитие, коммерциализация, управление на основе фактических данных, пилотный проект, мониторинг, экономическое воздействие, «GO–ADJUST–STOP», масштабирование.*

AN EVIDENCE-BASED IMPLEMENTATION AND MONITORING MODEL FOR RESEARCH COMMERCIALIZATION MECHANISMS

Rustam Rajabovich Ergashev

Head of the Department for Commercialization and Technology Transfer Development, Agency for Innovative Development
E-mail: darkman_07@mail.ru

Abstract. *The article develops an evidence-based, stage-by-stage approach to implementing new management mechanisms for research commercialization. It argues that the adoption of a regulatory framework or the organizational launch of a new instrument does not by itself demonstrate its effectiveness. Therefore, commercialization policy should move from baseline measurement to limited piloting, verification, recalibration and only then to scaling of segments with confirmed results. A four-stage implementation logic for 2026–2031 is proposed: baseline and institutional preparation, pilot implementation, verification and recalibration, and evidence-dependent scaling. Instead of using a single composite rating, the monitoring system is structured around four non-compensatory blocks: data quality, process discipline, stage conversion and economic impact. Strong performance in one block cannot compensate for a critical failure in another. Implementation decisions follow a GO–ADJUST–STOP logic: scaling is permitted when data are reliable, effects are positive, economic efficiency is supported and compliance requirements are met; uncertain effects trigger adjustment; and critical data-quality or legal-compliance failures trigger a halt. The model shifts policy implementation from calendar-driven expansion toward verifiable evidence and adaptive management.*

Keywords: *research commercialization, evidence-based management, pilot, monitoring, economic impact, data quality, GO–ADJUST–STOP, scaling.*

Kirish

Davlat boshqaruvida yangi mexanizm yaratish bilan uning real samara berishini isbotlash o‘rtasida sezilarli farq mavjud. Normativ-huquqiy hujjat qabul qilinishi, yangi moliyaviy instrument joriy etilishi, maxsus tashkilot tashkil qilinishi yoki yangi axborot tizimining ishga tushirilishi siyosatning joriy etilganini ko‘rsatadi. Biroq mazkur mexanizm belgilangan muammoni qanchalik hal qilgani alohida baholanishi kerak. Mazkur farq ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish sohasida ayniqsa muhim. Tijoratlashtirish ko‘p bosqichli va ko‘p subyektli jarayon bo‘lganligi sababli yangi qo‘llab-quvvatlash chorasi kutilmagan xatti-harakatlarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, yangi rag‘bat: hisobot ko‘rsatkichlarini ko‘paytirishi, ammo real sotuvni oshirmasligi; yangi tashkilotlar sonini ko‘paytirishi, ammo ularning bozor faolligini ta’minlamasligi; moliyalashtirish hajmini oshirishi, ammo xususiy kapitalni jalb qilmasligi;

tijoratlashtirilgan ishlanmalar sonining nominal o‘sishiga olib kelishi, ammo hisob metodologiyasi sababli bu o‘sish real bozor natijasini aks ettirmasligi mumkin. Shu sababli davlat siyosatida: “mexanizm ishga tushirildi” va “mexanizm ishladi” degan ikki tushuncha bir-biridan farqlanishi kerak. OECD davlat siyosatini baholash bo‘yicha tavsiyalarida siyosiy chora-tadbirlarning maqsadi, natijalari va ta’sirini tizimli baholash boshqaruv sifatining muhim elementi sifatida ko‘rsatiladi [1]. OECDning kichik biznes va tadbirkorlik siyosatini baholash bo‘yicha yondashuvida ham dastur mavjudligini uning qo‘shimcha iqtisodiy natijasi bilan tenglashtirmaslik kerakligi ta’kidlanadi [2].

Innovatsion faoliyatda bu talab yanada muhim, chunki natija ko‘pincha darhol yuzaga kelmaydi. Ilmiy ishlanmani aniqlash, tajriba-sinov, biznes bilan hamkorlik, tijorat bitimi, sotuv va keyingi ko‘lamlashtirish orasida vaqt mavjud. Shuning uchun yangi tijoratlashtirish mexanizmini bir yil ichidagi yakuniy sotuv asosida darhol “samarali” yoki “samarasiz” deb baholash ham metodologik xatoga olib kelishi mumkin. Ikkinchi muammo — siyosatni juda tez ko‘lamlashtirish. Agar yangi mexanizm kichik miqyosda sinovdan o‘tkazilmasdan barcha tashkilotlarda bir vaqtda joriy etilsa, uchta xavf paydo bo‘ladi. Birinchidan, mexanizmning kamchiliklari butun tizimga tarqaladi. Ikkinchidan, keyinchalik natijani avvalgi holat bilan taqqoslash qiyinlashadi. Uchinchidan, mexanizm samara bermasa ham katta institutsional va moliyaviy xarajat yuzaga keladi. Shu sababli joriy etishning alternativ mantig‘i: boshlang‘ich holat → pilot → tekshirish → qayta kalibrlash → ko‘lamlashtirish ketma-ketligidir. Avtoreferatda aynan shu yondashuv 2026–2031-yillar uchun joriy etish yo‘l xaritasi sifatida taklif qilingan. 2026-yil III choragidan boshlang‘ich holat, huquqiy hujjatlar va ma’lumotlar modelini tayyorlash; 2027-yilda pilot; 2028-yilda natijalarni tekshirish va mexanizmni qayta kalibrlash; 2029–2031-yillarda esa natijasi tasdiqlangan segmentlarni bosqichma-bosqich kengaytirish nazarda tutilgan.

Mazkur maqolaning maqsadi ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish mexanizmlarini joriy etishda dalillarga asoslangan bosqichli boshqaruv modelini ishlab chiqish, monitoringning o‘zaro kompensatsiyalanmaydigan bloklarini shakllantirish hamda kengaytirish, tuzatish yoki to‘xtatish qarorlarini aniq mezonlarga bog‘lashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Davlat siyosati va innovatsion dasturlarni baholash bo‘yicha zamonaviy yondashuvlarda monitoring bilan evaluation — baholash o‘rtasidagi farq alohida ahamiyatga ega. Monitoring odatda dasturning amalga oshirilishini muntazam kuzatadi. Baholash esa chuqurroq savolga javob beradi: kuzatilgan o‘zgarishning qanchasi aynan mazkur mexanizm bilan bog‘liq? OECDning Public Policy Evaluation bo‘yicha tavsiyasi baholashni davlat boshqaruvining alohida funksiyasi sifatida shakllantirish va natijalardan keyingi siyosiy qarorlarda foydalanishga e’tibor qaratadi [1]. OECDning 2023-yilgi baholash frameworkida ham dasturlarni faqat resurs va amalga oshirilgan faoliyat bilan emas, natija va iqtisodiy ta’sir bilan bog‘lash muhimligi ko‘rsatilgan [2]. Campbell va hammualliflar bilim va texnologiyalar transferi natijalarini baholashda uyg‘unlashtirilgan indikatorlardan foydalanish masalasini ishlab chiqqan [3]. Ularning yondashuvi turli institutlar tomonidan shakllantiriladigan ko‘rsatkichlarning mazmunan taqqoslanuvchan bo‘lishini talab qiladi. ISO 56008:2024 innovatsion faoliyat uchun o‘lchovlarni shakllantirishda indikatorlar tanlovi, ularning boshqaruv maqsadlariga mosligi va natijalardan qarorlar qabul qilishda foydalanish masalalarini tizimlashtiradi [4]. OECD, European Union va EC-JRC tomonidan ishlab chiqilgan composite indicators bo‘yicha metodologik qo‘llanma turli indikatorlarni yagona indeksga birlashtirishning afzalliklari bilan birga metodologik xavflarini ham ko‘rsatadi [5]. Bu tijoratlashtirish monitoringida yagona “umumiy ball”dan ehtiyotkorlik bilan foydalanish zarurligini asoslash uchun muhim.

OECDning davlat ilmiy tadqiqotlarini tijoratlashtirish bo‘yicha tahlillari ilmiy natijalarni iqtisodiy natijalarga aylantirishda institutlar, rag‘batlar va texnologiyalar transferi mexanizmlarining o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi [6]. OECD/Eurostatning Oslo Manual qo‘llanmasi innovatsiya indikatorlarini aniqlash va ularni bir xil metodologiya asosida o‘lchash

uchun xalqaro asos yaratadi [7]. WIPO texnologiyalar transferini laboratoriyadan bozorga qadar davom etadigan jarayon sifatida ko‘rib, natijani faqat intellektual mulk obyektining mavjudligi bilan cheklamaslik kerakligini ko‘rsatadi [8]. Siegel, Waldman va Link texnologiyalar transferi ofislari bo‘yicha tadqiqotida tashkiliy amaliyotlarning natijadorlikka ta’sirini tahlil qilgan [9]. Ushbu yondashuv yangi institut yaratishdan ko‘ra uning qanday ishlashini baholash zarurligini ko‘rsatadi. Perkmann va hammualliflar akademik hamkorlik va tijoratlashtirishning turli natija shakllarini tizimlashtirgan [10]. Bu natijalarni yagona indikatorga qisqartirishning cheklovlarini ko‘rsatadi. Baglieri, Baldi va Tucci texnologiyalar transferi ofislarining barcha sharoitlarga mos yagona modeli mavjud emasligini ko‘rsatgan [11]. Demak, tijoratlashtirish siyosatini pilot natijasidan qat’i nazar barcha tashkilotlarga bir xil shaklda ko‘chirish maqsadga muvofiq bo‘lmasligi mumkin. Cooperning Stage-Gate yondashuvi innovatsion jarayonlarda keyingi bosqichga o‘tishni oldingi bosqich natijasiga bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi [12]. Ushbu prinsip davlat siyosatini joriy etishga ham tatbiq etilishi mumkin: butun tizimni kengaytirish qarori ham tekshiriladigan natijaga tayanishi kerak.

Teece, Pisano va Shuenning dinamik qobiliyatlar konsepsiyasida yangi axborotga qarab resurslarni qayta konfiguratsiya qilish muhim boshqaruv xususiyati hisoblanadi [13]. Pilot natijalari asosida mexanizm parametrlarini qayta kalibrlash aynan shunday adaptiv boshqaruv yondashuviga mos keladi. Jahon bankining O‘zbekiston milliy innovatsion tizimini modernizatsiya qilish loyihasi bosqichli tajriba, tijoratlashtirish va qo‘llab-quvvatlash instrumentlarini amaliy sinovdan o‘tkazish imkoniyatini yaratgan [14]. UNCTADning O‘zbekiston innovatsion infratuzilmasiga oid tadqiqotlari tashkil etilgan institutlarning mavjudligidan tashqari ularning real innovatsion va iqtisodiy ta’sirini o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [15]. Adabiyotlar umumlashtirilganda dalillarga asoslangan joriy etish uchun to‘rtta prinsip ajratiladi: boshlang‘ich holat ma’lum bo‘lishi; yangi mexanizm cheklangan sharoitda sinovdan o‘tkazilishi; natijalar faqat faoliyat soni emas, o‘zgarish va iqtisodiy ta’sir bilan baholanishi; siyosat yangi dalilga qarab o‘zgartirilishi yoki to‘xtatilishi mumkin bo‘lishi.

Tadqiqot metodologiysi

Tadqiqotda tizimli tahlil, dastur mantiqini modellashtirish, monitoring indikatorlarini guruhlash, qaror mezonlarini shakllantirish, xarajat–natija yondashuvi va adaptiv boshqaruv tamoyillaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy obyekti alohida ilmiy ishlanma emas, tijoratlashtirishni qo‘llab-quvvatlovchi boshqaruv mexanizmining joriy etilish jarayoni hisoblanadi. Metodologik yondashuv ikki savolni ajratishga asoslandi. Birinchi savol: Mexanizm reja bo‘yicha amalga oshirildimi? Bu implementation monitoring savolidir. Ikkinchi savol: Mexanizm kutilgan natijaga olib keldimi? Bu natijadorlik va ta’sir savolidir. Mazkur ikki savol bir-biriga teng emas. Mexanizm to‘liq joriy etilgan, ammo natija bermagan bo‘lishi mumkin. Yoki pilotdagi ayrim tashkiliy muammolarga qaramay kuchli ijobiy natija qayd etilishi mumkin. Monitoring uchun to‘rtta o‘zaro kompensatsiyalanmaydigan blok asos qilib olindi: ma’lumotlar sifati; jarayon intizomi; bosqich konversiyasi; iqtisodiy ta’sir. Avtoreferatda aynan ushbu to‘rtta blok yagona kompozit reytingga alternativ sifatida taklif qilingan. Bunda ma’lumot sifati yoki huquqiy muvofiqlik kritik darajada past bo‘lsa, boshqa ko‘rsatkichlardagi yuqori natijalar umumiy ijobiy xulosa chiqarish uchun yetarli bo‘lmasligi belgilangan. Joriy etish qarorlari uch toifaga ajratildi: GO — kengaytirish; ADJUST — tuzatish va qayta sinash; STOP — kengaytirish yoki moliyalashtirishni to‘xtatish.

Maqola doirasida mexanizmning aniq sababiy ta’sirini hisoblashga qaratilgan ekonometrik usullar batafsil ishlab chiqilmaydi. Ushbu maqolaning predmeti baholashning statistik texnikasi emas, natijani boshqaruv qaroriga aylantirish arxitekturasidir.

Tahlil va natijalar

Kalendar asosidagi joriy etishdan dalil asosidagi joriy etishga o‘tish

An’anaviy yo‘l xaritalarida ko‘pincha quyidagi mantiq uchraydi: 2026-yilda — tizim yaratish; 2027-yilda — barcha tashkilotlarda joriy etish; 2028-yilda — to‘liq ishlash; 2029-yilda

— natijani oshirish. Bunday yondashuvning kamchiligi shundaki, vaqtning o‘tishi keyingi bosqichga o‘tishning asosiy shartiga aylanadi. Masalan, 2027-yil tugaganligi sababli pilot avtomatik yakunlangan deb hisoblanadi va 2028-yildan mexanizm kengaytiriladi. Dalillarga asoslangan modelda esa kalendar faqat tashkiliy orientir. Keyingi bosqichga o‘tishning haqiqiy sharti — natijaning mavjudligi. Shuning uchun: “2029-yil keldi — kengaytiramiz” emas, “pilot natijasi belgilangan mezonlarga javob berdi — kengaytiramiz” tamoyili ustuvor bo‘lishi lozim. Avtoreferatda ham ko‘lamlashtirish kalendar muddatiga emas, ma’lumotlar sifati, musbat qo‘shimcha ta’sir, iqtisodiy samara va talablarga rioya etish mezonlariga bog‘langan.

2026–2031-yillar uchun to‘rt bosqichli joriy etish modeli

1-jadval.

Tijoratlashtirish mexanizmlarini dalillarga asoslangan holda joriy etish bosqichlari*

Bosqich	Davr	Asosiy vazifa	Keyingi bosqichga o‘tish sharti
I. Boshlang‘ich holat	2026-yil III choragidan	Baseline, huquqiy va ma’lumot tayyorgarligi	Ishonchli boshlang‘ich ma’lumot va protsedura
II. Pilot	2027-yil	Mexanizmni cheklangan sharoitda sinash	Kuzatiladigan natija va yetarli ma’lumot
III. Tekshirish va qayta kalibrlash	2028-yil	Natijani tahlil qilish, parametrlarni tuzatish	Kengaytirish uchun tasdiqlangan model
IV. Bosqichma-bosqich ko‘lamlashtirish	2029–2031	Natijasi tasdiqlangan segmentlarni kengaytirish	Doimiy monitoring va qayta baholash

*Muallif ishlanmasi

I bosqich — boshlang‘ich holatni shakllantirish

Pilotdan oldin tizimning mavjud holati qayd etilmasa, keyinchalik o‘zgarishni aniqlash qiyinlashadi. Masalan, yangi tijoratlashtirish mexanizmi joriy etilgandan keyin bitimlar soni 20 taga yetdi. Bu yaxshi ko‘rsatkichmi? Agar avval 5 ta bo‘lgan bo‘lsa — sezilarli o‘sish. Agar avval 30 ta bo‘lgan bo‘lsa — pasayish. Demak, yakuniy natija boshlang‘ich nuqtasiz to‘liq mazmunga ega emas. Baseline bosqichida kamida quyidagi holatlar qayd etilishi maqsadga muvofiq: mavjud portfel hajmi; ishlanmalarni ko‘rib chiqish muddati; tijorat bitimlari; birinchi sotuvlar; takroriy sotuvlar; xususiy sektor ishtiroki; davlat qo‘llab-quvvatlash hajmi; ma’lumotlarning to‘liqligi. Bundan tashqari, boshlang‘ich bosqich faqat statistik ma’lumot yig‘ish emas. Unda: tushunchalar; hisob qoidalari; mas’ullar; ma’lumot manbalari; huquqiy protseduralar ham oldindan belgilanadi. Aks holda pilot davridagi ma’lumotlarni bazaviy davr bilan qiyoslash qiyinlashadi.

II bosqich — pilot

Pilotning vazifasi yangi mexanizmni kichik ko‘lamda “namoyish qilish” emas. Pilot — mexanizm haqidagi gipotezani tekshirish vositasi. Masalan: “yangi qo‘llab-quvvatlash mexanizmi bitimgacha bo‘lgan vaqtni qisqartiradi”; “yangi rag‘bat xususiy hamkorlarni ertaroq jalb qiladi”; “yangi protsedura ishlanmalarning bozorga o‘tishini yaxshilaydi” kabi kutilmalar pilotda tekshirilishi kerak. Shu sababli pilot boshlanishidan oldin: qanday o‘zgarish kutilayotgani; qaysi indikator orqali o‘lchanishi; ma’lumot qayerdan olinishi; qachon tekshirilishi; qanday natija muvaffaqiyat deb baholanishi belgilanishi kerak. Aks holda pilot tugagandan keyin mavjud natijaga mos mezon tanlash xavfi paydo bo‘ladi. Bu esa xolis baholashni pasaytiradi.

Pilotning muvaffaqiyati “hamma joyda yaxshi natija” degani emas

Yangi mexanizmning ayrim tashkilotlarda yuqori, ayrimlarida esa past natija ko‘rsatishi mumkin. Bu mexanizmni darhol rad etish uchun yetarli sabab emas. Aksincha, savol quyidagicha qo‘yilishi kerak: Nima uchun qaysi sharoitda ishladi? Masalan, mexanizm: sanoat hamkori mavjud OTMlarda yaxshi; ammo tashqi biznes aloqalari zaif tashkilotlarda yomon natija berishi mumkin.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Bunda butun mexanizm “samarasiz” emas. Uning samaradorligi kontekstga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli keyingi ko‘lamlashtirish ham barcha tashkilotlarga birdan emas, natijasi tasdiqlangan segmentlarga qaratilishi lozim.

III bosqich — tekshirish va qayta kalibrlash

Pilotning eng muhim natijalaridan biri dastlabki dizaynning xatolarini aniqlashdir. Agar pilotdan keyin barcha parametrlar o‘zgarishsiz qolsa, pilotning boshqaruv qiymati savol ostida qoladi. Qayta kalibrlash quyidagilarni qamrab olishi mumkin: talablarni soddalashtirish; qaror muddatlarini o‘zgartirish; qo‘llab-quvvatlash hajmini qayta ko‘rib chiqish; kirish mezonlarini kuchaytirish; ayrim tashkilotlar uchun boshqa model tanlash; monitoring indikatorlarini yaxshilash; keraksiz hisobot talablarini chiqarib tashlash. Shu jihatdan pilot “tayyor mexanizmning sinovi” emas, mexanizmning yakuniy dizaynini shakllantirish bosqichi sifatida qaraladi.

IV bosqich — faqat natijasi tasdiqlangan segmentlarni ko‘lamlashtirish

Ko‘lamlashtirish davlat siyosatining eng qimmat bosqichi bo‘lishi mumkin. Kichik pilotdagi xato 10 ta tashkilotga ta’sir qilsa, milliy miqyosdagi xato yuzlab tashkilotlarga va katta budjet resursiga ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun kengaytirish uchun kamida to‘rtta savolga ijobiy javob zarur: ma’lumotlar ishonchlimi; jarayon amalda ishlayaptimi; kutilgan natija yuzaga kelyaptimi; natijaning iqtisodiy qiymati xarajatga nisbatan maqbulmi? Avtoreferatda ham kengaytirish aynan ma’lumot sifati, musbat qo‘shimcha ta’sir, iqtisodiy samaradorlik va muvofiqlikning birgalikda ta’minlanishiga bog‘langan.

Nima uchun yagona kompozit reyting yetarli emas?

Monitoring ko‘rsatkichlarini yagona indeksga birlashtirish qulay, biroq kritik kamchiliklarni yashirishi mumkin. Masalan, yuqori sotuv yoki ko‘p bitim ma’lumotlar sifati pastligini matematik jihatdan qoplashi ehtimoli bor. Vaholanki, ma’lumot ishonchsiz bo‘lsa, yuqori natijaning o‘zi ham shubhali bo‘ladi. Xuddi shuningdek, jiddiy huquqiy nomuvofiqlik boshqa ijobiy ko‘rsatkichlar bilan kompensatsiya qilinmasligi kerak. Shu sababli monitoringda kritik bloklarni alohida baholash maqsadga muvofiq.

Birinchi blok — ma’lumotlar sifati

Ma’lumotlar sifati barcha keyingi baholashlarning asosidir. Mazkur blok quyidagilarni qamrab olishi mumkin: to‘liqlik; o‘z vaqtida kiritish; identifikatsiya; tasdiqlovchi dalil; takroriy hisobning yo‘qligi; tuzatish tarixining mavjudligi. Agar ma’lumotlarning katta qismi tasdiqlanmasa, tijoratlashtirish samaradorligini aniq baholash mumkin emas. Shu sababli ma’lumotlar sifati oddiy yordamchi ko‘rsatkich emas. U baholashga kirish sharti sifatida qaraladi.

Ikkinchi blok — jarayon intizomi

Mexanizm nazariy jihatdan yaxshi ishlab chiqilgan bo‘lishi mumkin, ammo amalda protseduralar bajarilmasa, kutilgan natija yuzaga kelmaydi. Jarayon intizomi quyidagilarni qamrab olishi mumkin: qarorlarning belgilangan muddatda qabul qilinishi; talab etilgan ekspertizalarning bajarilishi; mas’ullarning aniq ishlashi; tegishli hujjatlarning mavjudligi; jarayondagi ortiqcha kechikishlarning kamayishi. Bu blok: “mexanizm qog‘ozda mavjudmi?” emas, “mexanizm amalda belgilangan tarzda ishlayaptimi?” degan savolga javob beradi.

Uchinchi blok — bosqich konversiyasi

Mexanizmning maqsadi faqat faoliyat sonini ko‘paytirish emas, ishlanmalarni keyingi iqtisodiy natijaga yaqinlashtirishdir. Shuning uchun monitoringda: portfelga kirgan ishlanmalarning keyingi holati; sinovdan muvaffaqiyatli o‘tishi; mustaqil biznes bilan ishlashi; bitimga o‘tishi; sotuvga chiqishi kabi o‘tishlar kuzatilishi zarur. Bu blokning boshqaruv savoli: “mexanizm ishlanmaning real rivojlanish tezligini oshiryaptimi?”

To‘rtinchi blok — iqtisodiy ta’sir

Tijoratlashtirish siyosatining uzoq muddatli maqsadi hujjat yoki tadbir yaratish emas. U iqtisodiy va ijtimoiy qiymat yaratishga xizmat qilishi kerak. Shu sababli iqtisodiy ta’sir blokida: sotuv; takroriy sotuv; xususiy investitsiya; eksport; yangi ish o‘rinlari; budjetga tushum; qo‘shilgan qiymat kabi natijalar ko‘rib chiqilishi mumkin. Biroq ushbu natijalarning barchasi har

bir mexanizm uchun bir xil vaqt ichida yuzaga kelmasligi mumkin. Shuning uchun indikatorlar ishlanmaning sohasi va kutilayotgan natija muddati bilan moslashtirilishi kerak.

To‘rtta blokning kompensatsiyalanmaslik tamoyili

2-jadval.

Tijoratlashtirish mexanizmini monitoring qilishning kompensatsiyalanmaydigan bloklari*

Blok	Asosiy savol	Kritik holat
Ma’lumotlar sifati	Natijaga ishonish mumkinmi?	Dalil yetishmaydi, ma’lumot qayta sanalgan yoki to‘liq emas
Jarayon intizomi	Mexanizm amalda ishlayaptimi?	Muhim protseduralar bajarilmaydi
Bosqich konversiyasi	Ishlanmalar keyingi natijaga o‘tyaptimi?	Portfel tizimli ravishda bir bosqichda qolmoqda
Iqtisodiy ta’sir	Mexanizm qiymat yaratyaptimi?	Xarajat mavjud, ammo tekshiriladigan iqtisodiy natija yo‘q

*Muallif ishlanmasi

Bu modelda quyidagi prinsip amal qiladi: bir blokdagi “a’lo” ko‘rsatkich boshqa blokdagi kritik “nol”ni yopmaydi. Masalan, ma’lumotlar sifati kritik darajada yomon bo‘lsa, yuqori qayd etilgan iqtisodiy natija bo‘yicha ko‘lamlashtirish qarori qabul qilinmaydi.

GO qarori

Avtoreferatdagi qaror matritsasida GO uchun quyidagi shartlar birgalikda talab qilinadi: ma’lumotlar to‘liq; ta’sir musbat; BCR > 1; muvofiqlik ta’minlangan. BCR — Benefit-Cost Ratio, ya’ni foyda–xarajat nisbati. BCR > 1 bo‘lishi baholangan foyda xarajatdan yuqoriligini bildiradi. Ammo bitta BCRning o‘zi GO qarori uchun yetarli emas. Masalan, iqtisodiy samara yuqori bo‘lishi mumkin, lekin ma’lumotlar sifati juda past. Yoki natija mavjud, ammo jiddiy huquqiy buzilish aniqlangan. Shu sababli GO: “bir ko‘rsatkich yuqori” emas, bir nechta kritik shart bir vaqtda bajarilgan holat sifatida qaraladi. GO qarorining boshqaruv natijasi: natijasi tasdiqlangan segmentni bosqichma-bosqich kengaytirish.

ADJUST qarori

Natijaning aniq ijobiy chiqmasligi mexanizm avtomatik ravishda samarasiz degani emas. Noaniqlik kuzatuv muddati qisqaligi, ma’lumot yetishmasligi, pilot hajmi kichikligi yoki ayrim parametrlarning noto‘g‘ri tanlanganligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli ta’sir noaniq bo‘lganda ADJUST qarori qo‘llanib, dizayn, kuzatuv muddati yoki mexanizm parametrlari qayta ko‘rib chiqiladi. Bu yondashuv boshqaruvni “muvaffaqiyat–muvaffaqiyatsizlik” ikkiligidan chiqarib, qayta sinash imkonini beradi.

STOP / DATA GATE

Agar ma’lumot sifati kritik darajada past bo‘lsa, iqtisodiy natijani hisoblashning o‘zi ishonchsiz. Bunday holatda ko‘lamlashtirishni davom ettirish xavfli. Avtoreferatda ushbu holat uchun: STOP / DATA GATE qarori nazarda tutilgan. Bu dastur butunlay bekor qilinadi degani emas. Birinchi navbatda: ma’lumot yig‘ish; verifikatsiya; identifikatsiya; hisobot jarayoni tuzatiladi. Faqat shundan keyin baholash qayta amalga oshirilishi mumkin. Bu prinsip juda muhim: ishonchsiz ma’lumot asosida tez qaror qabul qilishdan ko‘ra, qarorni vaqtincha to‘xtatish yaxshiroq.

Huquqiy STOP

Avtoreferatdagi qaror qoidalarida jiddiy: huquqiy buzilish; manfaatlar to‘qnashuvi; maxfiylik buzilishi alohida STOP sharti sifatida belgilangan. Bu yana kompensatsiyalanmaslik tamoyilining namunasidir. Masalan, dastur iqtisodiy jihatdan juda foydali bo‘lishi mumkin. Ammo natija: noqonuniy manfaatdor bitim; intellektual mulk huquqining jiddiy buzilishi; maxfiy ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish hisobiga shakllangan bo‘lsa, yuqori iqtisodiy ko‘rsatkich ushbu kamchilikni qoplay olmaydi.

GO–ADJUST–STOP qaror matritsasi

3-jadval.

Dalillarga asoslangan joriy etish bo‘yicha qaror matritsasi*

Holat	Qaror	Boshqaruv harakati
Ma’lumot ishonchli, natija musbat, iqtisodiy samaradorlik va muvofiqlik tasdiqlangan	GO	Natijasi tasdiqlangan segmentni kengaytirish
Natija istiqbolli, lekin ta’sir hali noaniq	ADJUST	Parametr, muddat yoki dizaynni tuzatib qayta sinash
Ma’lumot sifati kritik past	STOP / DATA GATE	Baholashni to‘xtatib, ma’lumot tizimini tuzatish
Jiddiy huquqiy yoki etik nomuvofiqlik	STOP	Moliyalashtirish yoki kengaytirishni to‘xtatish

*Muallif ishlanmasi

“Noaniq” natijani “samarasiz” deb e’lon qilmaslik

Dalillarga asoslangan boshqaruvning muhim prinsipi — mavjud ma’lumotdan kuchliroq xulosa chiqarmaslik. Agar natija noaniq bo‘lsa, to‘g‘ri xulosa: “ta’sir aniqlanmadi” bo‘lishi mumkin. Bu: “ta’sir yo‘q” degan xulosadan farq qiladi. Avtoreferatda ham natija noaniq bo‘lganda “samarasiz” degan avtomatik xulosa o‘rniga kuzatuv muddatini uzaytirish, ma’lumot hajmini kengaytirish yoki dizaynni tuzatish tavsiya etilgan. Mazkur farq davlat siyosatida katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Aks holda istiqbolli mexanizm juda erta bekor qilinishi yoki aksincha yetarli dalilsiz kengaytirilishi mumkin.

Monitoring dashboardining boshqaruv mantiqi

Monitoring panelining vazifasi bitta umumiy reyting chiqarish emas, rahbarga muammo qaysi blokda ekanini ko‘rsatishdir. Masalan, ma’lumot sifati, jarayon intizomi, konversiya va iqtisodiy ta’sir alohida signal sifatida aks ettiriladi. Ma’lumot sifati kritik holatda bo‘lsa, qolgan ko‘rsatkichlar yuqori bo‘lishidan qat’i nazar kengaytirish qarori qabul qilinmaydi. Demak, dashboard reyting emas, boshqaruv qarori uchun signal tizimi bo‘lishi kerak.

Taklif etilgan modelning muhim xususiyati siyosatga tuzatish va to‘xtatish imkoniyatini kiritishidir. Normativ hujjat bilan joriy etilgan mexanizmni o‘zgartirish institutsional jihatdan murakkab bo‘lishi mumkin, biroq pilot natijasiga ko‘ra qayta kalibrlash muvaffaqiyatsizlik emas, adaptiv boshqaruvning tabiiy qismidir. OTM va ilmiy tashkilotlar ilmiy portfel, soha, biznes aloqalari, kadr salohiyati va hududiy muhit bo‘yicha farqlangani sababli, bitta pilot natijasini barcha tashkilotlarga mexanik ko‘chirish to‘g‘ri emas; ko‘lamlashtirish natijasi tasdiqlangan segmentlar bo‘yicha amalga oshirilishi lozim.Indikatorlar sonini haddan tashqari ko‘paytirish ham boshqaruvni yaxshilamaydi. Har bir blokda qarorga real ta’sir qiladigan, ishonchli olinadigan, tushunarli va tekshiriladigan ko‘rsatkichlar tanlanishi kerak. Shu bilan birga, monitoringda kuzatilgan o‘zgarish uning sababini avtomatik isbotlamaydi: sotuv o‘sishiga umumiy iqtisodiy kon’yunktura, eksport bozori yoki boshqa dasturlar ham ta’sir qilishi mumkin. Keng siyosiy xulosalar uchun keying bosqichda kuchliroq ta’sir baholash usullari zarur.

BCR > 1 muhim iqtisodiy signal bo‘lsa-da, davlat siyosatidagi barcha foyda tezda pul ko‘rinishida o‘lchanmaydi; texnologik mustaqillik, kompetensiya, strategik xavfsizlik va ijtimoiy ta’sir ham hisobga olinishi mumkin. STOP qarori avvalgi xarajatga emas, keyingi qo‘shimcha xarajatning kutilayotgan natijani oqlashiga bog‘lanishi kerak. Yaxshi monitoringning o‘zi ta’sir yaratmaydi, shu bois har bir indikator signal → qaror → mas’ul → muddat zanjiri bilan bog‘lanadi. GO ham yakuniy hukm emas: keyingi monitoring natija yomonlashganini yoki yangi risk paydo bo‘lganini ko‘rsatsa, kengaytirilgan mexanizm qayta ko‘rib chiqilishi mumkin.

Xulosa

Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarni beradi. Birinchidan, tijoratlashtirish mexanizmining normativ-huquqiy jihatdan joriy etilishi uning iqtisodiy samaradorligini avtomatik tasdiqlamaydi; “joriy etildi” va “samara berdi” alohida baholanishi kerak. Ikkinchidan, yangi

mexanizmlarni boshlang‘ich holat → pilot → tekshirish va qayta kalibrlash → natijaga bog‘langan ko‘lamlashtirish ketma-ketligida joriy etish maqsadga muvofiq. 2026-yil III choragidan tayyorgarlik, 2027-yilda pilot, 2028-yilda verifikatsiya va qayta kalibrlash,

2029–2031-yillarda esa tasdiqlangan segmentlarni bosqichma-bosqich kengaytirish taklif etiladi. Uchinchidan, pilotning vazifasi mexanizmni muvaffaqiyatli ko‘rsatish emas, uning ishlashi haqidagi gipotezani xolis tekshirishdir; shu sababli indikator, ma’lumot manbai va muvaffaqiyat mezonlari oldindan belgilanadi. To‘rtinchidan, monitoring yagona kompozit reytingga emas, ma’lumot sifati, jarayon intizomi, bosqich konversiyasi va iqtisodiy ta’sirdan iborat o‘zaro kompensatsiyalanmaydigan bloklarga asoslanishi kerak. Ma’lumot sifati baholashga kirish sharti bo‘lib, ishonchsiz ma’lumot boshqa yuqori ko‘rsatkichlar bilan qoplanmaydi. Beshinchidan, ma’lumotlar to‘liq, ta’sir musbat, iqtisodiy samaradorlik maqbul va huquqiy muvofiqlik ta’minlangan holatda GO qarori orqali faqat natijasi tasdiqlangan segment kengaytiriladi. Ta’sir noaniq bo‘lsa ADJUST orqali dizayn yoki kuzatuv parametrlari tuzatiladi; ma’lumot sifati kritik darajada past bo‘lsa STOP / DATA GATE, jiddiy huquqiy, maxfiylik yoki manfaatlar to‘qnashuvi buzilishi mavjud bo‘lsa STOP qo‘llanadi. Monitoringning yakuniy vazifasi hisobot yoki reyting emas, aniq boshqaruv qarorini shakllantirishdir. Shunday qilib, asosiy tamoyil “reja bo‘yicha kengaytirish”dan “dalil bo‘yicha kengaytirish”ga o‘tishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD, Recommendation of the Council on Public Policy Evaluation, OECD/LEGAL/0478. Paris, France: OECD, 2022.

2. OECD, Framework for the Evaluation of SME and Entrepreneurship Policies and Programmes 2023. Paris, France: OECD Publishing, 2023.

3. A. Campbell, C. Cavalade, C. Haunold, P. Karanikic, and A. Piccaluga, Knowledge Transfer Metrics: Towards a European-wide Set of Harmonised Indicators. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020, doi: 10.2760/907762.

4. International Organization for Standardization, ISO 56008:2024 Innovation Management — Tools and Methods for Innovation Operation Measurements — Guidance. Geneva, Switzerland: ISO, 2024.

5. OECD, European Union, and EC-JRC, Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. Paris, France: OECD Publishing, 2008.

6. OECD, Commercialising Public Research: New Trends and Strategies. Paris, France: OECD Publishing, 2013.

7. OECD/Eurostat, Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation, 4th ed. Paris, France: OECD Publishing, 2018, doi: 10.1787/9789264304604-en.

8. World Intellectual Property Organization, Knowledge and Technology Transfer: From Lab to Market. Geneva, Switzerland: WIPO.

9. D. S. Siegel, D. A. Waldman, and A. N. Link, “Assessing the impact of organizational practices on the relative productivity of university technology transfer offices,” Research Policy, vol. 32, no. 1, pp. 27–48, 2003.

10. M. Perkmann, V. Tartari, M. McKelvey et al., “Academic engagement and commercialisation: A review of the literature on university–industry relations,” Research Policy, vol. 42, no. 2, pp. 423–442, 2013.

11. D. Baglieri, F. Baldi, and C. L. Tucci, “University technology transfer office business models: One size does not fit all,” Technovation, vols. 76–77, pp. 51–63, 2018, doi: 10.1016/j.technovation.2018.05.003.

12. R. G. Cooper, “Stage-Gate systems: A new tool for managing new products,” Business Horizons, vol. 33, no. 3, pp. 44–54, 1990.

13. D. J. Teece, G. Pisano, and A. Shuen, “Dynamic capabilities and strategic management,” Strategic Management Journal, vol. 18, no. 7, pp. 509–533, 1997.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

14. World Bank, Uzbekistan: Modernizing Uzbekistan National Innovation System Project (P170206), Restructuring Paper. Washington, DC, USA: World Bank, Mar. 30, 2026.
15. UNCTAD, Science, Technology and Innovation Parks in Uzbekistan: Assessment and Policy Issues. Geneva, Switzerland: United Nations Conference on Trade and Development, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA TIJORAT BANKLARI MOLIYAVIY XIZMATLAR METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI

Ergashev Azizxon Avazxon o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti (TDIU) mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda tijorat banklari moliyaviy xizmatlar metodologiyasini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Tadqiqotda mamlakat bank tizimida moliyaviy xizmatlarni rivojlantirishning zamonaviy holati, mavjud muammolari va rivojlanish istiqbollari tahlil qilingan. Tijorat banklarida raqamli bank xizmatlarini kengaytirish, innovatsion moliyaviy mahsulotlarni joriy etish, mijozlarga yo‘naltirilgan xizmat ko‘rsatish modelini shakllantirish hamda moliyaviy xizmatlar sifatini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, moliyaviy inklyuziyani rivojlantirish, masofaviy xizmatlarni takomillashtirish va xizmatlar portfelini diversifikatsiyalashning metodologik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda ilg‘or xorijiy tajribalarni milliy bank amaliyotiga moslashtirish, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish va moliyaviy xizmatlar samaradorligini kompleks baholash zarurligi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston, tijorat banklari, moliyaviy xizmatlar, metodologiya, raqamli banking, innovatsion xizmatlar, moliyaviy inklyuziya, bank xizmatlari sifati, xizmatlar diversifikatsiyasi, raqobatbardoshlik.*

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Эргашев Азизхон Авазхон ўғли

Независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета (ТГЭУ)

Аннотация. *В данной статье исследованы приоритетные направления совершенствования методологии финансовых услуг коммерческих банков в Узбекистане. В исследовании проанализированы современное состояние, существующие проблемы и перспективы развития финансовых услуг в банковской системе страны. Особое внимание уделено расширению цифровых банковских услуг, внедрению инновационных финансовых продуктов, формированию клиентоориентированной модели обслуживания и повышению качества финансовых услуг в коммерческих банках. Также освещены методологические основы расширения доступа к банковским услугам, развития финансовой инклюзии, совершенствования дистанционного обслуживания и диверсификации портфеля услуг. Обоснована необходимость адаптации передового зарубежного опыта к национальной банковской практике, эффективного использования цифровых технологий и комплексной оценки эффективности финансовых услуг.*

Ключевые слова: *Узбекистан, коммерческие банки, финансовые услуги, методология, цифровой банкинг, инновационные услуги, финансовая инклюзия, качество банковских услуг, диверсификация услуг, конкурентоспособность.*

PRIORITY DIRECTIONS FOR IMPROVING THE METHODOLOGY OF FINANCIAL SERVICES OF COMMERCIAL BANKS IN UZBEKISTAN

Ergashev Azizxon Avazkhon ugli

Independent Researcher at
Tashkent State
University of Economics (TSUE)

Abstract. *This article examines the priority directions for improving the methodology of financial services of commercial banks in Uzbekistan. The study analyzes the current state, existing problems, and development prospects of financial services in the country's banking system. Particular attention is paid to expanding digital banking services, introducing innovative financial products, developing a customer-oriented service model, and improving the quality of financial services provided by commercial banks. The methodological foundations for expanding access to banking services, developing financial inclusion, improving remote services, and diversifying the service portfolio are also discussed. The study substantiates the need to adapt advanced foreign experience to national banking practices, effectively utilize digital technologies, and comprehensively assess the efficiency of financial services.*

Keywords: *Uzbekistan, commercial banks, financial services, methodology, digital banking, innovative services, financial inclusion, banking service quality, service diversification, competitiveness.*

Kirish.

O‘zbekistonda tijorat banklari faoliyatini modernizatsiya qilish, moliyaviy xizmatlar sifatini oshirish va bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish mamlakat moliya tizimini barqaror rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda iqtisodiyotda raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi, moliyaviy texnologiyalarning keng joriy etilishi, mijozlar ehtiyojlarining diversifikatsiyalashuvi hamda banklar o‘rtasidagi raqobat muhitining kuchayishi moliyaviy xizmatlarni ko‘rsatishning mavjud metodologik yondashuvlarini qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mazkur sharoitda tijorat banklarining an’anaviy faoliyat modeli bosqichma-bosqich mijozlarga yo‘naltirilgan, texnologik jihatdan moslashuvchan va innovatsion xizmat ko‘rsatish modeliga transformatsiya qilinmoqda.

Ayniqsa, raqamli bank xizmatlari, mobil va internet-banking, masofaviy xizmat ko‘rsatish, elektron to‘lovlar, raqamli kreditlash, biometrik identifikatsiya, avtomatlashtirilgan maslahat xizmatlari hamda boshqa innovatsion moliyaviy mahsulotlarning rivojlanishi tijorat banklari faoliyatining yangi sifat bosqichiga o‘tishiga xizmat qilmoqda. Bunday texnologiyalar bank operatsiyalarini tezlashtirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish, mijozlarga sutkaning istalgan vaqtida xizmat ko‘rsatish imkoniyatini yaratish hamda moliyaviy mahsulotlarni individual ehtiyojlarga moslashtirish imkonini bermoqda. Natijada bank xizmatlarining hududiy va vaqt bo‘yicha cheklovlari qisqarib, aholining turli qatlamlari va tadbirkorlik subyektlari uchun moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Mazkur jarayonda banklarning texnologik imkoniyatlari bilan bir qatorda xizmatlarning narxi, tezkorligi, qulayligi, shaffofligi va xavfsizligini ta’minlash ham alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, raqamli xizmatlar hajmining ortib borishi kiberxavfsizlik, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, firibgarlik operatsiyalarining oldini olish va axborot tizimlari uzluksizligini ta’minlashga nisbatan yangi talablarni shakllantirmoqda. Shu sababli moliyaviy xizmatlar metodologiyasini takomillashtirish faqat yangi texnologiyalarni joriy etish bilan cheklanmasdan, risklarni boshqarish, ichki nazorat, komplayens, axborot xavfsizligi va iste’molchilar huquqlarini himoya qilish tizimlarini ham kompleks ravishda rivojlantirishni talab etadi.

Shu bilan birga, bank xizmatlari sifatini oshirish, mijozlarga individual yondashuvni ta’minlash, moliyaviy xizmatlar portfelini diversifikatsiyalash va aholining moliyaviy inklyuziyasini kengaytirish bugungi kunda dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Bunda bank mahsulotlarini ishlab chiqishda mijozlarning daromad darajasi, moliyaviy xulq-atvori, to‘lov qobiliyati, xizmatlardan foydalanish odatlari va raqamli savodxonligi kabi omillarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Mijozlar ehtiyojlarini chuqur o‘rganishga asoslangan yondashuv

banklarga nafaqat xizmatlar sifatini oshirish, balki mijozlarning bankka sodiqligini mustahkamlash va uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirish imkonini ham beradi.

2021–2025-yillarda Aloqabank va Ipotekabankning aktivlari, kreditlari, depozitlari va kapitali umumiy o‘sish tendensiyasini namoyon etgan. Biroq banklarning o‘sish sur’atlari va moliyaviy tuzilmasida sezilarli farqlar mavjud. Ayniqsa, Ipotekabankning aktiv va kredit portfeli hajmi Aloqabanknikidan ancha yuqori bo‘lgan, Aloqabankda esa 2025-yilda aktivlar va depozitlar bo‘yicha jadal o‘sish kuzatilgan.

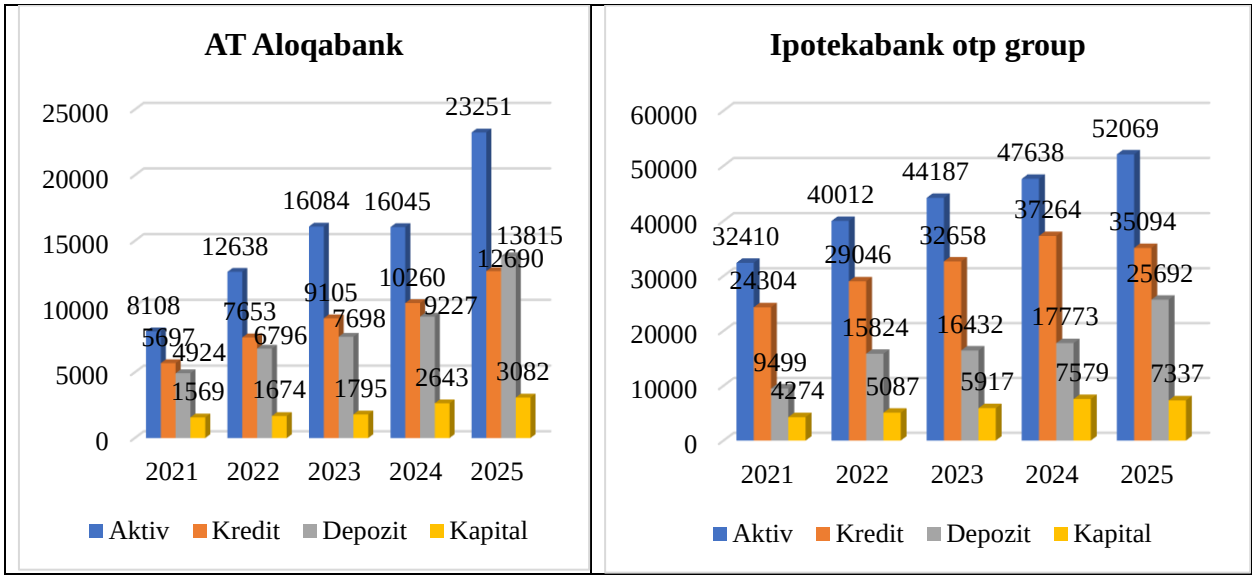

1-rasm. AT Aloqabank va Ipotekabank otp groupning asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari, mlrd. so‘mda

Aloqabankning jami aktivlari 2021-yildagi 8 108 mlrd so‘mdan 2025-yilda 23 251 mlrd so‘mgacha oshib, qariyb 2,9 baravar ko‘paygan. Ayniqsa, 2025-yilda aktivlar 2024-yilga nisbatan 7 206 mlrd so‘mga yoki 44,9 foizga oshgani bank faoliyatining sezilarli kengayganini ko‘rsatadi.

Kreditlar hajmi ham izchil o‘sib, 5 697 mlrd so‘mdan 12 690 mlrd so‘mgacha yetgan. Bu 122,8 foizlik o‘sish demakdir. Kreditlarning aktivlarga nisbati esa 2021-yildagi qariyb 70,3 foizdan 2025-yilda 54,6 foizgacha pasaygan. Demak, aktivlar kreditlarga qaraganda tezroq o‘sgan va bank aktivlari tarkibi ma’lum darajada diversifikatsiyalangan.

Aloqabankda eng yuqori o‘sish depozitlarda kuzatilgan. Ular 2021-yildagi 4 924 mlrd so‘mdan 2025-yilda 13 815 mlrd so‘mga yetib, qariyb 2,8 baravar oshgan. 2025-yilda depozitlarning bir yil ichida 49,7 foizga o‘sishi bankning resurs bazasi sezilarli mustahkamlanganini bildiradi.

Kapital 1 569 mlrd so‘mdan 3 082 mlrd so‘mgacha, ya’ni qariyb 96,4 foizga oshgan. 2024-yilda kapitalning 2 643 mlrd so‘mgacha keskin ko‘tarilishi bankning kapital bazasini mustahkamlashga e’tibor qaratganini ko‘rsatadi.

Ipotekabankning aktivlari 2021-yildagi 32 410 mlrd so‘mdan 52 069 mlrd so‘mgacha oshib, 60,7 foizga ko‘paygan. Bank aktivlari hajmi barcha yillarda Aloqabanknikidan sezilarli yuqori bo‘lgan. Biroq 2025-yilda aktivlarning o‘sish sur’ati 9,3 foizni tashkil etib, Aloqabankdagi 44,9 foizlik o‘sishdan ancha past bo‘lgan.

Kredit portfeli 2021-yildagi 24 304 mlrd so‘mdan 2024-yilda 37 264 mlrd so‘mgacha oshgan, biroq 2025-yilda 35 094 mlrd so‘mgacha kamaygan. Shunday qilib, besh yillik davrda kreditlar 44,4 foizga oshgan bo‘lsa-da, 2025-yildagi pasayish kreditlash siyosatining ehtiyotkorlashganini yoki kredit portfelini qayta ko‘rib chiqish jarayonlarini anglatishi mumkin.

Ipotekabankda depozitlar eng yuqori o‘sish sur’atini namoyish etgan. 2021-yildagi 9 499 mlrd so‘mdan 2025-yilda 25 692 mlrd so‘mgacha, ya’ni qariyb 2,7 baravar oshgan. Ayniqsa, 2025-

yilda depozitlar 7 919 mlrd so‘mga yoki 44,6 foizga ko‘paygan. Bu bankning jalb qilingan resurslari sezilarli kengayganini ko‘rsatadi.

Kapital 4 274 mlrd so‘mdan 7 337 mlrd so‘mgacha oshgan, ya’ni 71,7 foizga ko‘paygan. Biroq 2025-yilda kapital 7 579 mlrd so‘mdan 7 337 mlrd so‘mgacha biroz kamaygan. Bu holat aktivlar va depozitlar o‘sishi bilan birgalikda kapital yetarliligi masalasini doimiy nazorat qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman, Ipotekabank moliyaviy ko‘lam jihatidan yirikroq bank bo‘lib, 2025-yilda uning aktivlari Aloqabanknikidan 2,2 baravar, kreditlari 2,8 baravar va kapitali 2,4 baravar yuqori bo‘lgan. Biroq Aloqabank 2021–2025-yillarda tezroq o‘sish sur’atlarini namoyon etgan. Ayniqsa, uning 2025-yildagi aktivlarining keskin o‘sishi va depozitlar bazasining kengayishi ijobiy tendensiya hisoblanadi.

Ikkala bank uchun ham eng muhim jihat — depozitlarning kreditlarga nisbatan tez o‘sishi. Bu banklarning kreditlashni asosan ichki jalb qilingan resurslar hisobidan moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi va likvidlik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, Ipotekabankda 2025-yilda kredit portfelining qisqarishi, kapitalning biroz kamayishi va Aloqabankda aktivlarning juda tez o‘sishi kelgusida risklarni boshqarish hamda kapital yetarliligiga alohida e’tibor berishni talab qiladi.

2021–2025-yillarda AT Aloqabank (AB) va Ipotekabank OTP Group (IB) aktivlarining muddatlar bo‘yicha tarkibida sezilarli farqlar mavjud. Ipotekabank aktivlari hajmi butun davr davomida Aloqabanknikidan ancha yuqori bo‘lib, 2025-yil 1-yanvar holatiga mos ravishda 52 069 mlrd so‘m va 23 251 mlrd so‘mni tashkil etgan.

1-jadval

AT Aloqabank va Ipotekabank otp group aktivlarining muddatlar bo‘yicha taqsimoti, mlrd. so‘mda (1-yanvar holatiga)

Muddati	2021		2022		2023		2024		2025	
	AB	IB	AB	IB	AB	IB	AB	IB	AB	IB
Muddatsiz	1333	6552	3 258	8180	4 021	6178	3 114	5079	4 771	4667
1 kundan 7 kungacha	0	183	22	364	180	630	63	719	30	4973
8 kundan 30 kungacha	287	428	250	1224	628	1843	802	1668	840	1833
31 kundan 90 kungacha	489	831	858	1875	1192	2841	876	4864	1407	5429
91 kundan 180 kungacha	793	1941	949	2300	1138	2033	1092	3369	1306	4236
181 kundan 365 kungacha	1351	2502	1724	2647	2118	6762	1 416	5815	2327	5172
366 kundan 730 kungacha	1775	2677	1573	4600	1818	3819	2 161	5540	3442	4858
2 yildan yuqori	2080	17296	4004	18822	4989	20081	6 521	20584	9128	20901
Jami	8108	32410	12638	40012	16084	44187	16 045	47638	23251	52069

Aloqabank aktivlari 2021-yildagi 8 108 mlrd so‘mdan 2025-yilda 23 251 mlrd so‘mgacha oshib, qariyb 2,9 baravar ko‘paygan. Eng katta o‘sish 2025-yilda kuzatilib, aktivlar bir yil ichida 7 206 mlrd so‘mga oshgan. Ipotekabank aktivlari esa 32 410 mlrd so‘mdan 52 069 mlrd

so‘mgacha, ya’ni 60,7 foizga o‘sgan. Shunday qilib, Ipotekabankning aktivlar bazasi yirikroq va nisbatan barqaror o‘sish sur’atiga ega.

Muddat tarkibida eng muhim jihat — 2 yildan yuqori muddatli aktivlarning ustunligi. 2025-yilda Aloqabankda ushbu aktivlar 9 128 mlrd so‘m yoki jami aktivlarning qariyb 39,3 foizini, Ipotekabankda esa 20 901 mlrd so‘m yoki 40,1 foizini tashkil etgan. Bu ikki bank aktivlarining katta qismi uzoq muddatli moliyalashtirishga yo‘naltirilganini ko‘rsatadi.

Aloqabankda 2 yildan yuqori muddatli aktivlar 2021-yildagi 2 080 mlrd so‘mdan 2025-yilda 9 128 mlrd so‘mgacha oshgan. Ipotekabankda esa ushbu ko‘rsatkich 17 296 mlrd so‘mdan 20 901 mlrd so‘mgacha ko‘paygan. Mutlaq hajm bo‘yicha Ipotekabank ancha ustun bo‘lsa-da, har ikkala bankda ham uzoq muddatli aktivlarning ulushi deyarli 40 foiz atrofida.

Muddatsiz aktivlar bo‘yicha 2025-yilda Aloqabankda 4 771 mlrd so‘m, Ipotekabankda 4 667 mlrd so‘m qayd etilgan. Qizig‘i, mutlaq hajm bo‘yicha ular deyarli teng bo‘lsa-da, ulush jihatidan farq katta: Aloqabankda 20,5 foiz, Ipotekabankda esa 9,0 foiz. Bu Aloqabank aktivlarining nisbatan katta qismi qisqa yoki muddatsiz xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi.

2025-yilda 1 kundan 7 kungacha bo‘lgan aktivlar Ipotekabankda keskin oshib, 4 973 mlrd so‘mga yetgan. Bu jami aktivlarning qariyb 9,6 foiziga teng. Aloqabankda esa ushbu ko‘rsatkich atigi 30 mlrd so‘mni tashkil etgan. Bu Ipotekabank aktivlarining qisqa muddatli segmentida sezilarli o‘zgarish yuz berganini ko‘rsatadi.

31–90 kunlik aktivlar ham Ipotekabankda 2021-yildagi 831 mlrd so‘mdan 2025-yilda 5 429 mlrd so‘mgacha oshgan. 181–365 kunlik aktivlar esa 2 502 mlrd so‘mdan 5 172 mlrd so‘mgacha ko‘paygan. Aloqabankda ham ushbu segmentlar o‘sgan, biroq ularning mutlaq hajmi Ipotekabankka nisbatan ancha kichik.

Umuman olganda, ikkala bankda ham aktivlarning muddat tarkibida uzoq muddatli aktivlar asosiy o‘rinni egallaydi. Ipotekabankda 2 yildan yuqori muddatli aktivlarning yuqori ulushi bankning uzoq muddatli kreditlash va investitsion faoliyatiga xos bo‘lsa, Aloqabankda muddatsiz va qisqa muddatli aktivlarning ulushi nisbatan yuqori. Bu holat likvidlik va foiz risklarini boshqarishda banklarning strategiyalari bir-biridan farq qilishini ko‘rsatadi. 2025-yilda Ipotekabankda qisqa muddatli aktivlarning ayrim segmentlari keskin oshgani esa aktiv-passivlarni muddatlar bo‘yicha muvofiqlashtirish masalasiga alohida e’tibor qaratishni talab qiladi.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda tijorat banklari moliyaviy xizmatlar metodologiyasini takomillashtirish mamlakat bank tizimining raqobatbardoshligi, moliyaviy barqarorligi va mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Hozirgi bosqichda bank xizmatlarini rivojlantirish jarayoni an’anaviy xizmat ko‘rsatish modelidan raqamli, innovatsion va mijozlarga yo‘naltirilgan modelga o‘tish bilan tavsiflanadi. Mamlakatda banklarning moliyaviy xizmatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yagona platformada taqdim etish tizimining rivojlanayotgani ham xizmatlar shaffofligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot davomida O‘zbekistonda tijorat banklari moliyaviy xizmatlar metodologiyasini takomillashtirishning asosiy ustuvor yo‘nalishlari sifatida raqamli transformatsiyani jadallashtirish, innovatsion bank mahsulotlarini kengaytirish, mijozlarga yo‘naltirilgan xizmat ko‘rsatish, moliyaviy inklyuziyani rivojlantirish va xizmatlar portfelini diversifikatsiya qilish zarurligi asoslandi. Ayniqsa, mobil banking, internet-banking, raqamli to‘lovlar va masofaviy xizmatlardan foydalanishni kengaytirish bank xizmatlarining tezkorligi va qulayligini oshirish bilan birga, banklarning operatsion xarajatlarini optimallashtirish imkonini beradi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham raqamli xizmatlarni bank strategiyasining ustuvor yo‘nalishiga aylantirish va ularning samaradorligini baholash uchun yagona ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish taklif etilmoqda.

Moliyaviy xizmatlar metodologiyasini takomillashtirishda mijozlarning individual ehtiyojlarini hisobga olish alohida ahamiyatga ega. Banklar xizmatlarni mijozlarning daromadi, moliyaviy xatti-harakati, kredit tarixi va ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirishi lozim. Ayniqsa,

kredit tarixiga ega bo‘lmagan kichik biznes subyektlarini baholashda muqobil ma’lumotlardan foydalanishga asoslangan skoring tizimlarini rivojlantirish moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. O‘zbekistonda bunday yondashuvni sun’iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiya qilish imkoniyatlari ham ko‘rib chiqilmoqda.

Shuningdek, bank xizmatlarini rivojlantirishda fintech kompaniyalari bilan hamkorlikni kuchaytirish, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar texnologiyalaridan foydalanish muhim yo‘nalish hisoblanadi. Bunday texnologiyalar kredit risklarini baholash, firibgarlikni aniqlash, mijozlar xatti-harakatlarini tahlil qilish va individual moliyaviy mahsulotlarni taklif etish imkonini beradi. Biroq raqamlashtirish bilan bir qatorda kiberxavfsizlik, mijoz ma’lumotlarini himoya qilish va operatsion risklarni boshqarish mexanizmlarini ham takomillashtirish talab etiladi. O‘zbekiston Markaziy banki tomonidan moliyaviy xizmatlar iste’molchilarining huquqlarini himoya qilish va raqamli moliyaviy infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan choralar ushbu yo‘nalishning institutsional ahamiyatini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, O‘zbekistonda tijorat banklari moliyaviy xizmatlar metodologiyasini takomillashtirish “raqamlashtirish – innovatsiya – mijozga yo‘naltirilganlik – samaradorlik – xavfsizlik” tamoyillari asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Bunda xizmatlar samaradorligini kompleks baholash, raqamli kanallar ulushini oshirish, innovatsion mahsulotlarni joriy etish, moliyaviy inklyuziyani kengaytirish va xizmatlar sifatini muntazam monitoring qilish muhim hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishlarning izchil amalga oshirilishi tijorat banklarining daromadliligi va raqobatbardoshligini oshirish, mijozlar qoniqishini yaxshilash hamda O‘zbekiston bank tizimining zamonaviy xalqaro talablarga mos ravishda rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Устойчивость банковской системы и развития банковской политики. Монография. Под ред. Проф О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – С. 131-140
2. Шальпанов П.А. Управление ликвидностью: механизм прогноза денежных потоков банка. // Банковское дело. -2014.-№9. -56-60 стр.
3. Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – СпБ.: “Санкт-Петербург Оркестр”, 1994. – С. 90-93.
4. Азизов У. ва бошқ. Банк иши: Дарслик. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2016,- 638 б
5. Антипова А.Н. Стандарты банковского надзора в России.-М.:ЦПП Банка России. 1999. –С-67
6. Банковское дело. Под ред. проф. О.И.Лаврушина.-М.: КНОРУС, 2009.-С.12
7. Банки и банковское дело. Под ред. И.Т.Балабанова.- М.: Питер, 2003. -259 с.
8. Банковская система в современной экономике: учебное пособие / под ред. Проф. О.И.Лаврушина.-М.:КНОРУС, 2011.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SANOAT KOMPANIYALARINING DAVLAT XARIDLARIDA NARX SHAKLLANISHI VA RAQOBAT MUHITI: LOT DARAJASIDAGI MA’LUMOTLAR TAHLILI

Xamdamov Sardor Farmon o‘g‘li
mustaqil izlanuvchisi (DSc), PhD
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: sardorxamdamov@gmail.com
ORCID: 0009-0001-5072-7342

Annotatsiya. *Maqolada yirik sanoat kompaniyalarining majburiy oshkoralik doirasida e’lon qilingan lot darajasidagi ma’lumotlari asosida davlat xaridlarida narx shakllanishi va raqobat muhiti tahlil qilingan. “Uztransgaz” AJning 1565 ta loti bo‘yicha narx pasayishi taqsimotining bimodal (ikki rejimli) xarakteri aniqlangan: lotlarning 37 foizida narx umuman pasaymagan, raqobatli segmentda esa pasayish 20–40 foizga yetadi. Lot o‘lchami oshgan sari o‘rtacha pasayish kamayib (19,6 foizdan 12,9 foizgacha), nolinchi-pasayish ulushi ortishi (34 foizdan 43 foizgacha) ko‘rsatilgan. 2023–2026-yillar kesimlarida nolinchi-pasayish ulushining 0 foizdan 37–53 foizgacha o‘sish tendensiyasi qayd etilib, uning sabablari va moliyaviy oqibatlari baholangan; raqobat monitoringi indikatorlarini joriy etish bo‘yicha takliflar asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *davlat xaridlari, narx pasayishi, boshlang‘ich narx, raqobat, nolinchi-pasayish lotlari, lot darajasidagi ma’lumotlar, sanoat kompaniyalari, oshkoralik.*

ЦЕНООБРАЗОВАНИЕ И КОНКУРЕНТНАЯ СРЕДА В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПКАХ ПРОМЫШЛЕННЫХ КОМПАНИЙ: АНАЛИЗ ДАННЫХ НА УРОВНЕ ПАРТИЙ

Хамдамов Сардор Фармон угли
независимый исследователь (доктор наук)
кандидат экономических наук
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: sardorxamdamov@gmail.com
ORCID: 0009-0001-5072-7342

Аннотация. *В статье на основе данных на уровне отдельных лотов, опубликованных крупными промышленными компаниями в рамках обязательного раскрытия информации, проведён анализ ценообразования и конкурентной среды в сфере государственных закупок. На примере 1 565 лотов АО «Uztransgaz» выявлен бимодальный (двухрежимный) характер распределения снижения цен: по 37 % лотов снижение цены отсутствовало, тогда как в конкурентном сегменте снижение достигало 20–40 %. Установлено, что по мере увеличения размера лота средний уровень снижения цены сокращается с 19,6 % до 12,9 %, а доля лотов с нулевым снижением возрастает с 34 % до 43 %. В разрезе периодов 2023–2026 годов отмечена тенденция увеличения доли лотов с нулевым снижением с 0 % до 37–53 %, проведена оценка причин данной тенденции и её финансовых последствий. Обоснованы предложения по внедрению индикаторов мониторинга конкурентной среды в системе государственных закупок.*

Ключевые слова: *государственные закупки, снижение цены, начальная цена, конкуренция, лоты с нулевым снижением, данные на уровне лотов, промышленные компании, раскрытие информации.*

PRICE FORMATION AND COMPETITIVE ENVIRONMENT IN PUBLIC PROCUREMENT OF INDUSTRIAL COMPANIES: ANALYSIS OF DATA AT THE LOT LEVEL

Khamdamov Sardor Farmon oglu
Independent Researcher (DSc), PhD,
Tashkent State University of Economics
E-mail: sardorxamdamov@gmail.com
ORCID: 0009-0001-5072-7342

Abstract. *The article analyzes price formation and the competitive environment in public procurement based on lot-level data published by large industrial companies under mandatory disclosure. Based on 1,565 lots of Uztransgaz JSC, a bimodal (two-regime) distribution of price reduction is identified: in 37 per cent of lots the price did not decrease at all, while in the competitive segment the reduction reaches 20–40 per cent. As lot size increases, the average reduction declines (from 19.6 to 12.9 per cent) and the zero-reduction share rises (from 34 to 43 per cent). Across 2023–2026 snapshots, the zero-reduction share grew from 0 to 37–53 per cent; the causes and financial consequences of this trend are assessed, and proposals for introducing competition monitoring indicators are substantiated.*

Keywords: *public procurement, price reduction, initial price, competition, zero-reduction lots, lot-level data, industrial companies, disclosure.*

Kirish

Davlat xaridlarida byudjet va korporativ mablag‘lar tejamkorligining bosh manbai — raqobatli savdoda boshlang‘ich narxning pasayishidir. Biroq jamlanma “tejamkorlik foizi” ko‘rsatkichi xarid tizimidagi real jarayonlarni yashiradi: u raqobatli va raqobatsiz lotlarni aralashtirib yuboradi. Ushbu maqolaning maqsadi — yirik sanoat kompaniyalarining lot darajasidagi ochiq ma’lumotlari asosida narx pasayishi taqsimotini, uning lot o‘lchamiga bog‘liqligini va vaqt bo‘yicha dinamikasini aniqlash hamda shu asosda raqobat muhiti monitoringi bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning axborot bazasi alohida e’tiborga molik: 2026-yil holatiga O‘zbekistonda 161 ta davlat tashkiloti va kompaniyasi ochiq ma’lumotlar portalida (data.egov.uz) davlat xaridlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni majburiy tartibda e’lon qiladi [1]. Yirik sanoat buyurtmachilarining ayrimlari bu ma’lumotni lot darajasida — boshlang‘ich narx, shartnoma summasi, yetkazib beruvchi rekvizitlari bilan ochadi. Bu milliy ilmiy adabiyotda hanuzgacha foydalanilmagan manba bo‘lib, xaridlar moliyasini tranzaksiya darajasida o‘rganishga ilk bor imkon beradi.

Shu jihatdan, lot darajasidagi ma’lumotlarni tahlil qilish xarid jarayonida raqobatning real darajasini aniqlash, narx pasayishi kuzatilmaydigan lotlarni ajratish va ularning umumiy xarid samaradorligiga ta’sirini baholash imkonini beradi. Mazkur yondashuv asosida narx shakllanishidagi farqlarni aniqlash hamda raqobat muhitini yaxshilashga qaratilgan amaliy choralarni ishlab chiqish mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Davlat xaridlarida narx shakllanishi va raqobat muhitini o‘rganishda lot darajasidagi ma’lumotlardan foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. O‘zbekiston ochiq ma’lumotlar portalida davlat xaridlari bo‘yicha e’lon qilinayotgan ma’lumotlar xaridlarning alohida lotlar kesimida tahlil qilinishiga imkon yaratmoqda [1]. Xususan, “Uztransgaz” AJ bo‘yicha ochiq ma’lumotlarda boshlang‘ich narx va shartnoma summasi kabi ko‘rsatkichlarning mavjudligi narx pasayishini bevosita hisoblash imkonini beradi [8].

Auksion nazariyasiga oid tadqiqotlarda McAfee va McMillan [2] hamda Klemperer [3] raqobat ishtirokchilarining takliflari va auksion mexanizmlarining narx shakllanishiga ta’sirini nazariy jihatdan asoslagan. Ushbu yondashuv davlat xaridlarida raqobat kuchayishi boshlang‘ich narxning pasayishiga olib kelishi mumkinligini izohlash uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Davlat xaridlaridagi raqobatni baholash masalasi korrupsiya va xarid risklarini aniqlash bilan ham bog‘liq. Fazekas va Kocsis [4] davlat xaridlari ma’lumotlari asosida raqobat cheklangan

va yuqori xavf mavjud bo‘lgan holatlarni aniqlash imkonini beruvchi indikatorlardan foydalanishni taklif etadi. Bu yondashuv nolinchi narx pasayishiga ega lotlarni alohida monitoring qilish zarurligini asoslaydi.

Yevropa Ittifoqining 2014/24/EU direktivasida [5] haddan tashqari past takliflarni baholash va xarid jarayonlarida samarali raqobatni ta’minlashga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur xalqaro tajriba narx ko‘rsatkichlarini faqat yakuniy tejamkorlik sifatida emas, balki xarid jarayonining raqobat darajasini ifodalovchi indikator sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda davlat xaridlarining moliyaviy mexanizmi va uni tartibga solish masalalari Xamdamov [6; 7] tomonidan tadqiq etilgan. Muallif davlat xaridlarining moliyaviy mexanizmi, uning tarkibiy elementlari hamda xorijiy tajribadan foydalanish imkoniyatlarini yoritgan. Biroq lot darajasida narx pasayishining taqsimoti, nolinchi pasayishli lotlar ulushi va lot hajmi bilan narx pasayishi o‘rtasidagi bog‘liqlik yetarli darajada tadqiq etilmagan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni [9] davlat xaridlarida raqobat, ochiqlik va shaffoflikning huquqiy asoslarini belgilaydi. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar davlat xaridlarida raqobat va narx shakllanishining nazariy hamda huquqiy asoslarini yetarlicha yoritgan bo‘lsa-da, yirik sanoat kompaniyalari xaridlarini lot darajasida empirik tahlil qilish bo‘yicha bo‘shliq saqlanib qolmoqda. Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni “Uztransgaz” AJning 1 565 ta loti misolida to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Asosiy tanlama — “Uztransgaz” AJning 2026-yil joriy hisobot davridagi 1566 ta loti (shundan 1565 tasi to‘liq ma’lumotli), har biri bo‘yicha boshlang‘ich narx va shartnoma summasi mavjud. Narx pasayishi har lot uchun (1 – summa/boshlang‘ich narx)×100% formulasida hisoblandi. Taqsimot tahlili, kvintil (besh guruhli o‘lcham) tahlili va 2023–2026-yillardagi 11 ta hisobot kesimi bo‘yicha dinamik tahlil qo‘llanildi. Qiyosiy fon sifatida Navoiy kon-metallurgiya kombinati (3046 lot, 8,1 trln so‘m) va “O‘zbekgidroenergo” (51 lot) ma’lumotlari jalb etildi. Ma’lumotlar portal APIsi orqali olingan va takroriy tekshirilgan.

Tahlil va natijalar

Narx pasayishi taqsimoti yaqqol bimodal xarakterga ega (1-rasm, a): lotlarning 37,2 foizida (582 ta) narx umuman pasaymagan — savdo amalda raqobatsiz yakunlangan; shu bilan birga 541 ta lotda (34,6 foiz) pasayish 20 foizdan yuqori. O‘rtacha pasayish 16,6 foiz, mediana esa atigi 8,0 foiz — o‘rtacha ko‘rsatkichning “yaxshi” ko‘rinishi aynan raqobatli segment hisobiga shakllanadi. Demak, xarid tizimi amalda ikki rejimda yashaydi: raqobatli rejim (sezilarli tejamkorlik) va raqobatsiz rejim (nolinchi tejamkorlik), va jamlanma statistika bu ikki rejimni farqlamaydi.

1-rasm.

Narx pasayishi taqsimoti va lot o‘lchami kesimi (“Uztransgaz” AJ, 2026-y.)

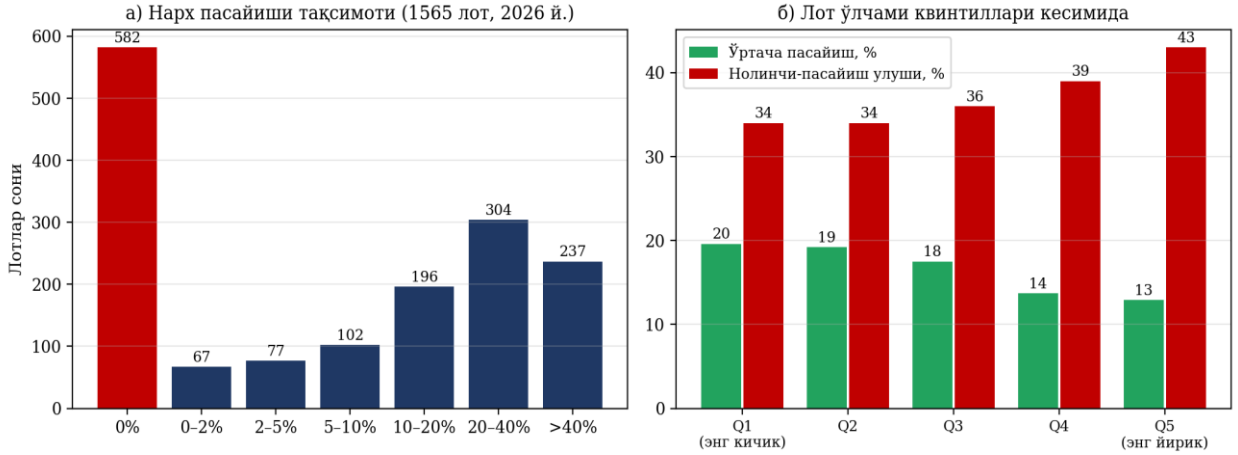

Манба: «Узтрансгаз» АЖ лот даражасидаги маълумотлари (2026 йил жорий даври) асосида муаллиф ҳисоб-китоби

Lot o‘lchami kesimi (1-rasm, b) nazariy jihatdan kutilmagan natija beradi: eng yirik kvintilda (Q5) o‘rtacha pasayish eng past (12,9 foiz), nolinchi-pasayish ulushi esa eng yuqori (43 foiz). Klassik mantiqda yirik lot ko‘proq ishtirokchini jalb etishi kerak edi; amalda esa yirik lotlar ko‘proq raqobatsiz o‘tmoqda. Buning ehtimoliy izohlari: yirik lotlarda malakaviy va moliyaviy to‘siqlarning (zakalat hajmi, kafolat talablari) yuqoriligi, ixtisoslashgan yetkazib beruvchilar doirasining torligi hamda to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma istisnolaridan foydalanish. Moliyaviy oqibat jiddiy: pasayishning har 1 foiz bandi yirik kvintilda kichigidan o‘nlab baravar katta mutlaq summani anglatadi — raqobat aynan katta pul turgan joyda eng zaif.

Dinamik tahlil (2-rasm) yanada muhim tendensiyani ochadi: nolinchi-pasayish ulushi 2023-yil oxiridagi 0 foizdan 2024-yilda 12–17 foizga, 2025-yilda 16–31 foizga va 2026-yilda 32–53 foizgacha o‘sgan; o‘rtacha pasayish esa 21 foizdan 7–13 foizgacha kamaygan. 2026-yil aprel kesimida anomaliya qayd etildi: 1,48 trln so‘mlik lotlar portfelida o‘rtacha pasayish atigi 0,3 foiz, nolinchi ulush 53 foiz — bu davrga yirik to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar to‘g‘ri kelganini ko‘rsatadi. Mazkur tendensiya “raqamlashtirish o‘z-o‘zidan raqobatni kafolatlamaydi” degan xulosaga olib keladi: elektron platforma mavjudligiga qaramay, raqobat intensivligi pasayib bormoqda va bu jarayon monitoringsiz qolmoqda.

2-rasm.

Narx pasayishi va nolinchi-pasayish ulushining dinamikasi (“Uztransgaz” AJ, 2023–2026 yy. hisobot kesimlari)*

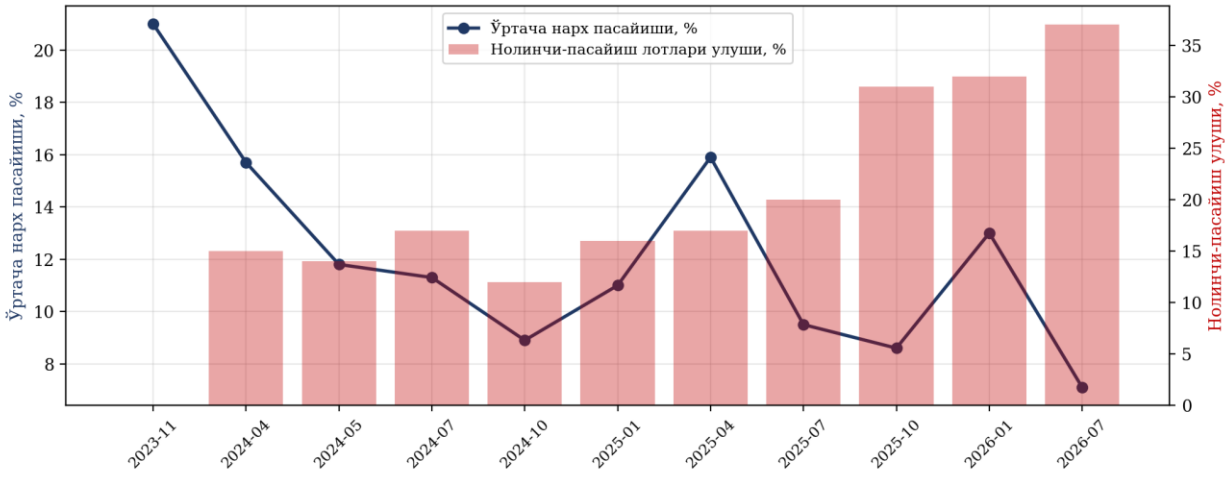

Манба: «Узтрансгаз» АЖнинг data.egov.uz даги расмий датасети версиялари асосида муаллиф ҳисоб-китоби (ҳар кесим — жорий ҳисобот даври лотлари)

Qiyosiy fon tahlilning yana bir qatlamini ochadi: NKMKning 3046 ta loti (8,1 trln so‘m) bo‘yicha ma’lumotda boshlang‘ich narx va shartnoma summasi aynan teng qilib yuklangan — ya’ni narx pasayishi ma’lumoti umuman kiritilmagan; ayrim yirik kompaniyalarning datasetlari esa bo‘sh. Demak, majburiy oshkoralik instituti rasman ishlaydi, lekin ma’lumot sifati nazorat qilinmaydi — bu holat oshkoralik orqali jamoatchilik nazoratini amalda cheklaydi va raqamli monitoring tizimi zaruratini ko‘rsatadi.

Xulosa

Birinchidan, lot darajasidagi tahlil jamlanma statistika yashirib kelgan ikki rejimli haqiqatni ochdi: sanoat kompaniyalari xaridlarining uchdan biridan ko‘pi narx pasayishisiz o‘tmoqda va bu ulush barqaror o‘sib bormoqda — raqobat muhiti monitoringi davlat xaridlari siyosatining ustuvor vazifasiga aylanishi lozim.

Ikkinchidan, “nolinchi-pasayish ulushi” ko‘rsatkichini (xalqaro singl-bid indikatorining milliy moslashuvi sifatida) maxsus axborot portalida avtomatik hisoblanadigan va ochiq e’lon qilinadigan rasmiy indikator sifatida joriy etish taklif etiladi; yirik lotlar uchun g‘ayrioddiy past takliflarda xarajatlar asosnomasini so‘rash (YEI ALT mexanizmi analogi) maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, lot o‘lchami oshgan sari raqobatning zaiflashuvi yirik xaridlarda maxsus choralar (lotlarni oqilona maydalash, ramkaviy kelishuvlar, kafolat vositalarini naqd zakalat o‘rniga qabul qilish orqali ishtirok to‘siqlarini kamaytirish) zaruratini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, oshkor qilinayotgan ma’lumotlar sifati (to‘liqligi, formatlari, yangilanishi) ustidan nazoratni vakolatli organ zimmasiga yuklash va sifat talablarini me’yoriy belgilash lozim. Keyingi tadqiqotda mazkur tanlama asosida narx pasayishining omillarini ekonometrik baholash rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi ochiq ma’lumotlar portali: davlat xaridlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar to‘plamlari // data.egov.uz (murojaat: 25.08.2026).

2. McAfee R.P., McMillan J. Auctions and Bidding // Journal of Economic Literature. – 1987. – Vol. 25, No. 2. – P. 699–738.

3. Klemperer P. Auctions: Theory and Practice. – Princeton: Princeton University Press, 2004. – 246 p.

4. Fazekas M., Kocsis G. Uncovering High-Level Corruption: Cross-National Objective Corruption Risk Indicators Using Public Procurement Data // British Journal of Political Science. – 2020. – Vol. 50, No. 1. – P. 155–164.

5. Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on public procurement (Art. 69) // Official Journal of the European Union. L 94.

6. Xamdamov S.F. Davlat xaridlarining moliyaviy mexanizmi: tushunchasi, tarkibiy elementlari va amal qilish tamoyillari // Agrobiznes, fan va texnologiyalar. – 2026. – №7.

7. Xamdamov S.F. Davlat xaridlarini moliyaviy tartibga solishning xorijiy tajribasi va undan milliy amaliyotda foydalanish imkoniyatlari // Moliyaviy texnologiyalar. – 2026. – №4 (Vol. 5). – B. 43–47.

8. “Uztransgaz” AJ davlat xaridlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar to‘plami (lot darajasida) // data.egov.uz (murojaat: 25.08.2026).

9. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 22.04.2021-y., O‘RQ-684-son // lex.uz.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

O‘ZBEKISTONDA INNOVATSION IQTISODIYOTNING SHAKLLANISHIDA AYOLLAR INTELLEKTUAL MEHNATINI BOSHQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Nabixo‘jayeva Dilafro‘z Sobir qizi
Sambhram universiteti o'qituvchisi
E-mail: dilafruznabixo’jayeva@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekistonda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida ayollarning intellektual mehnatidan samarali foydalanish va uni boshqarish tizimini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Ayollarning ilmiy, texnologik, kreativ va boshqaruv faoliyatidagi ishtirokini kengaytirishning iqtisodiy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, intellektual mehnatni boshqarishda gender tengligi, kasbiy rivojlanish, mehnat motivatsiyasi, raqamli ko‘nikmalar va innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari asosida ayollar intellektual salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion iqtisodiyot, ayollar intellektual mehnati, intellektual salohiyat, gender tengligi, mehnat bozori, innovatsion faoliyat, raqamli ko‘nikmalar, mehnat motivatsiyasi, inson kapitali.*

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЖЕНСКИМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМ ТРУДОМ В ФОРМИРОВАНИИ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Набиходжаева Дилафруз Сабир кызы
преподаватель университета Самбрам
E-mail: dilafruznabixo’jayeva@gmail.com

Аннотация. *В статье исследуются вопросы эффективного использования интеллектуального труда женщин и совершенствования системы его управления в условиях формирования инновационной экономики Узбекистана. Раскрывается экономическое значение расширения участия женщин в научной, технологической, творческой и управленческой деятельности. Анализируются механизмы обеспечения гендерного равенства, профессионального развития, трудовой мотивации, формирования цифровых навыков и поддержки инновационной активности женщин. На основе результатов исследования разработаны предложения и рекомендации по повышению эффективности использования интеллектуального потенциала женщин в инновационной экономике.*

Ключевые слова: *инновационная экономика, интеллектуальный труд женщин, интеллектуальный потенциал, гендерное равенство, рынок труда, инновационная деятельность, цифровые навыки, трудовая мотивация, человеческий капитал.*

IMPROVING THE MANAGEMENT SYSTEM FOR WOMEN'S INTELLECTUAL LABOR IN THE FORMATION OF AN INNOVATIVE ECONOMY IN UZBEKISTAN

Nabikhujayeva Dilafruz Sobir qizi
Lecturer at Sambhram University
E-mail: dilafruznabixo’jayeva@gmail.com

Abstract. *This article examines the effective utilization of women’s intellectual labor and the improvement of its management system in the context of developing an innovative economy in Uzbekistan. The economic importance of expanding women’s participation in scientific, technological, creative, and managerial activities is highlighted. The study analyzes mechanisms*

for ensuring gender equality, professional development, labor motivation, digital skills development, and support for women’s innovative activities. Based on the research findings, proposals and recommendations are developed to improve the efficiency of utilizing women’s intellectual potential in the innovative economy.

Keywords: *innovative economy, women’s intellectual labor, intellectual potential, gender equality, labor market, innovation activity, digital skills, labor motivation, human capital.*

Kirish

Bugungi kunda innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishi mamlakatning intellektual salohiyati, inson kapitalidan samarali foydalanish hamda yuqori malakali mutaxassislar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bilan bevosita bog‘liq. Ayniqsa, ayollarning ilmiy-tadqiqot, ta’lim, axborot texnologiyalari, tadbirkorlik va boshqaruv sohalaridagi faolligini oshirish innovatsion rivojlanishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ayollar intellektual mehnatini samarali tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylanmoqda.

O‘zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va innovatsion faoliyatni rivojlantirish jarayonida xotin-qizlarning bilim, ko‘nikma va ijodiy salohiyatidan to‘liq foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq ayollarning intellektual mehnatidan foydalanish samaradorligiga kasbiy rivojlanish imkoniyatlari, mehnat motivatsiyasi, raqamli kompetensiyalar, boshqaruvdagi ishtirok va mehnat sharoitlari kabi omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, ayollar intellektual mehnatini boshqarish tizimini zamonaviy innovatsion va raqamli iqtisodiyot talablariga moslashtirish, ularning ilmiy-ijodiy salohiyatini rag‘batlantirish hamda mehnat bozoridagi imkoniyatlarini kengaytirish muhim vazifalardan biridir. Mazkur maqolada O‘zbekistonda innovatsion iqtisodiyotning shakllanishida ayollar intellektual mehnatining o‘rni, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘nalishlari hamda boshqarish tizimini takomillashtirish imkoniyatlari tadqiq etiladi.

Adabiyotlar sharhi

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida ayollar intellektual mehnatidan samarali foydalanish masalasi inson kapitali, gender tengligi, raqamli transformatsiya va innovatsion faoliyat bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etilmoqda. Zamonaviy ilmiy va institutsional tadqiqotlarda ayollarning bilim, ko‘nikma va ijodiy salohiyatini iqtisodiy rivojlanishga jalb etish innovatsion o‘sishning muhim sharti sifatida qaraladi.

OECD tadqiqotlarida raqamli iqtisodiyotda ayollarning ishtiroki masalasi alohida o‘rganilib, ayollar ICT mutaxassislari, ixtirochilar va raqamli tadbirkorlar orasida yetarli darajada vakillikka ega emasligi qayd etilgan. Mualliflar ushbu tafovutni kamaytirishda raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish, qayta tayyorlash va ayollar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash muhimligini ta’kidlaydi [1].

UNESCO tomonidan 2024-yilda ilgari surilgan “Closing the Gender Gap in Science” tashabbusida ayollarning ilm-fandagi ishtiroki va ilmiy yetakchilikdagi ulushini oshirish innovatsion rivojlanishning muhim yo‘nalishi sifatida ko‘rsatilgan. Tadqiqotlarda ayollarning ilmiy salohiyatidan to‘liq foydalanilmasligi ilmiy g‘oyalar xilma-xilligini cheklashi va tadqiqotlarda ayrim muhim jihatlarning e’tibordan chetda qolishiga olib kelishi qayd etiladi [2].

Jahon bankining O‘zbekiston bo‘yicha 2024-yilgi gender baholashida ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki erkaklarga nisbatan sezilarli darajada pastligi, ish haqi tafovutlari va STEM yo‘nalishlarida ta’lim olish imkoniyatlari bilan bog‘liq muammolar mavjudligi ko‘rsatilgan. Mazkur tadqiqot ayollarning iqtisodiy faolligini oshirish mamlakatning umumiy iqtisodiy salohiyatidan samaraliroq foydalanish imkonini berishini asoslaydi [3].

World Bank’ning “Women, Business and the Law 2024” hisobotida O‘zbekistonda ayollar uchun teng mehnat haqi, mehnat faoliyatidagi cheklovlarni kamaytirish va huquqiy tenglikni

mustahkamlash borasidagi islohotlar qayd etilgan. Ushbu yondashuv ayollar intellektual mehnatini boshqarishning institutsional asoslarini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi [4].

UN Women materiallarida esa ayollarni iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashda ta’lim, raqamli ko‘nikmalar, mehnat bozoriga qayta integratsiyalashuv va moliyalashtirish mexanizmlarining ahamiyati alohida ta’kidlangan. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida ayollarning yangi ko‘nikmalarni egallashi ularning bandligi va iqtisodiy faolligini oshirishning muhim vositasi sifatida baholanadi [5].

OECDning raqamli iqtisodiyot bo‘yicha tadqiqotlarida ayollarning innovatsion ekotizimdagi ishtiroki patentlar, startaplar va ICT yo‘nalishidagi kasblar kesimida tahlil qilingan. Natijalar ayollarning raqamli innovatsiyalardagi ishtirokini kengaytirish uchun ta’lim, kasbiy qayta tayyorlash, mentorlik va ayollar innovatsion loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi [6].

UN Women ma’lumotlarida O‘zbekistonda gender tengligini monitoring qilish uchun zarur bo‘lgan ayrim mehnat bozori ko‘rsatkichlari bo‘yicha ma’lumotlar yetishmasligi ham qayd etilgan. Bu holat ayollar intellektual mehnati samaradorligini baholash, gender tafovutlarini aniqlash va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash uchun zamonaviy statistik monitoring tizimini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi [7].

OECDning 2024-yilgi tahlillarida ayollarni raqamli innovatsiyalarga jalb etish nafaqat gender tengligi, balki mehnat unumdorligi va iqtisodiy o‘sishni ta’minlash vositasi sifatida qaraladi. Tadqiqotda ayollar uchun ICT ko‘nikmalarini rivojlantirish, STEM ta’limiga jalb qilish va innovatsion tadbirkorlikni rag‘batlantirish asosiy siyosiy yo‘nalishlar sifatida ajratilgan [8].

Umuman olganda, mavjud tadqiqotlar ayollar intellektual mehnatining innovatsion iqtisodiyotdagi ahamiyatini keng yoritgan bo‘lsa-da, O‘zbekiston sharoitida aynan **ayollar intellektual mehnatini boshqarish tizimi**, uning institutsional mexanizmlari, motivatsion vositalari va innovatsion faoliyat bilan bog‘liqligini kompleks baholash masalalari yetarlicha tizimli o‘rganilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqotda ayollar intellektual salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi O‘zbekistonda innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida ayollar intellektual mehnatini boshqarishning nazariy va institutsional asoslarini o‘rganishga yo‘naltirilgan. Tadqiqotda tizimli yondashuv asosida ayollarning intellektual salohiyati, kasbiy rivojlanishi, innovatsion faolligi, raqamli kompetensiyalari va mehnat motivatsiyasi o‘zaro bog‘liq omillar sifatida qaraladi. Shuningdek, qiyosiy tahlil, mantiqiy umumlashtirish, tizimlashtirish va ilmiy abstraksiyalash usullaridan foydalanilgan. Ushbu metodlar orqali ayollar intellektual mehnatini boshqarishning mavjud mexanizmlari baholanib, innovatsion iqtisodiyot talablariga mos takomillashtirish yo‘nalishlari ishlab chiqilgan.

Tahlil va natijalar

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi mehnat bozorida intellektual mehnatning ahamiyatini keskin oshirmoqda. Ayniqsa, ayollarning ta’lim darajasi, kasbiy kompetensiyasi, raqamli ko‘nikmalari va innovatsion faoliyatdagi ishtiroki mamlakatning intellektual salohiyatidan foydalanish samaradorligini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. Shu sababli ayollar intellektual mehnatini boshqarishda faqat bandlik darajasini emas, balki uning **sifati, innovatsion natijadorligi va iqtisodiy samaradorligini** kompleks baholash zarur.

Tahlil natijalari asosida ayollar intellektual mehnatini boshqarish jarayoni quyidagi o‘zaro bog‘liq elementlardan tashkil topishi maqsadga muvofiq deb hisoblandi: **mehnat resurslarining gender tuzilishi → intellektual salohiyat → raqamli kompetensiyalar → innovatsion faollik → mehnat natijadorligi → iqtisodiy samaradorlik**. Mazkur ketma-ketlik ayollarning mavjud mehnat resursidagi ulushidan boshlab, ularning innovatsion mahsulot va xizmatlar yaratishdagi amaliy natijasigacha bo‘lgan jarayonni yaxlit boshqarish imkonini beradi.

Shundan kelib chiqib, tadqiqotda ayollar intellektual mehnatini boshqarishning **kompleks konseptual modeli** ishlab chiqildi. Modelning dastlabki bloki mehnat resurslarining gender tuzilishini ifodalaydi. Unda ayollar bandligi, iqtisodiy faolligi, oliy ma’lumotli ayollar ulushi, ilmiy va texnik yo‘nalishlarda faoliyat yuritayotgan ayollar salmog‘i kabi ko‘rsatkichlar asosiy parametrlar sifatida olinadi. Ikkinchi blok ayollarning intellektual salohiyatini, jumladan, ta’lim darajasi, malaka, kasbiy tajriba va raqamli kompetensiyalarini tavsiflaydi. Uchinchi blok innovatsion faollikni, ya’ni ilmiy-tadqiqot faoliyati, yangi texnologiyalardan foydalanish, innovatsion tadbirkorlik va ijodiy ishlanmalarni qamrab oladi. Yakuniy blok esa mehnat unumdorligi, yaratilgan innovatsion qiymat va iqtisodiy natijadorlikni aks ettiradi.

Mazkur modelda gender tuzilmasini faqat ayollar va erkaklar sonining nisbati sifatida baholash yetarli emas. Gender tuzilmasini **ta’lim, kasb, boshqaruv, raqamli ko‘nikma, ilmiy faoliyat va innovatsion faoliyat kesimlarida** tavsiflash ayollar intellektual mehnatining real iqtisodiy salohiyatini aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan, mehnat resurslarining gender tuzilishini ko‘p o‘lchovli tarzda baholash ilmiy-uslubiy yondashuv sifatida taklif etiladi.

Ayollar intellektual mehnati samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlashda xalqaro reyting va indikatorlarning mazmuni ham hisobga olindi. Xususan, innovatsion rivojlanish, gender tengligi, inson kapitali va raqamli rivojlanishni tavsiflovchi xalqaro ko‘rsatkichlar asosida omillarni **institutsional, ta’limiy, raqamli, iqtisodiy va innovatsion** guruhlarga ajratish mumkin. Bunday guruhlash turli ko‘rsatkichlarni yagona metodologik tizimga birlashtirish imkonini beradi.

Taklif etilayotgan innovatsion-iqtisodiy indikatorlar tizimi quyidagi beshta asosiy yo‘nalishni qamrab oladi:

1. **Gender-mehnat indikatorlari** – ayollarning iqtisodiy faolligi, bandlik darajasi, boshqaruv lavozimlaridagi ulushi va ish haqi nisbati.
2. **Intellektual kapital indikatorlari** – oliy ma’lumotli ayollar ulushi, ilmiy darajaga ega ayollar, malaka oshirish va qayta tayyorlashda ishtirok etish darajasi.
3. **Raqamli kompetensiya indikatorlari** – raqamli texnologiyalardan foydalanish, ICT ko‘nikmalari, STEM yo‘nalishlaridagi ayollar ulushi va masofaviy mehnat imkoniyatlari.
4. **Innovatsion faollik indikatorlari** – ilmiy-tadqiqot faoliyatidagi ishtirok, patent va ishlanmalar, innovatsion loyihalar hamda texnologik tadbirkorlikdagi ayollar ulushi.
5. **Iqtisodiy samaradorlik indikatorlari** – mehnat unumdorligi, intellektual mehnat natijadorligi, innovatsion qiymat yaratish va ayollar bandligining iqtisodiy samarasi.

Ushbu indikatorlarni o‘zaro bog‘lash orqali ayollar intellektual mehnati samaradorligining **innovatsion-iqtisodiy integral ko‘rsatkichini** shakllantirish mumkin. Bunda har bir yo‘nalish bo‘yicha indikatorlar standartlashtirilib, ularning umumiy natijadagi ahamiyatini aks ettiruvchi vazn koeffitsiyentlari asosida integral baho hisoblanadi. Natijada hududlar, tarmoqlar yoki davrlar kesimida ayollar intellektual mehnatidan foydalanish samaradorligini qiyosiy baholash imkoniyati yuzaga keladi.

Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, ayollar intellektual mehnati samaradorligini oshirish faqat ayollar bandligini ko‘paytirish bilan cheklanmasligi kerak. Asosiy e’tibor **“ta’lim → raqamli kompetensiya → innovatsion faoliyat → yuqori malakali bandlik → iqtisodiy natija”** zanjirini shakllantirishga qaratilishi lozim. Bu yondashuv ayollarning mavjud intellektual salohiyatini innovatsion iqtisodiyotning real iqtisodiy resursiga aylantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, tadqiqotning asosiy natijasi sifatida **raqamli iqtisodiyot sharoitlaridan kelib chiqqan holda ayollar intellektual mehnatini boshqarishning kompleks konseptual modeli** ishlab chiqildi va unda mehnat resurslarining gender tuzilishini ilmiy-uslubiy tavsiflash yondashuvi taklif etildi. Shuningdek, xalqaro reytinglar va innovatsion faollikni ifodalovchi indikatorlar talablari asosida ayollar intellektual mehnati samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillar tizimlashtirilib, **gender-mehnat, intellektual kapital, raqamli kompetensiya, innovatsion faollik va iqtisodiy samaradorlik** bloklaridan iborat innovatsion-iqtisodiy indikatorlar tizimi ishlab chiqildi. Mazkur yondashuv ayollar intellektual salohiyatini boshqarishni an’anaviy bandlik

siyosatidan innovatsion va natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv modeliga o‘tkazish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi jarayonida ayollarning intellektual mehnatidan samarali foydalanish inson kapitalini rivojlantirish va innovatsion salohiyatni oshirishning muhim shartlaridan biridir. Ayollarni yuqori malakali, ilmiy, texnologik va boshqaruv faoliyatiga kengroq jalb etish nafaqat gender tengligini ta’minlash, balki mehnat unumdorligi va iqtisodiy o‘sish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida ayollar intellektual mehnatini boshqarishning kompleks konseptual modeli ishlab chiqilib, unda gender tuzilmasi, intellektual kapital, raqamli kompetensiyalar, innovatsion faollik va iqtisodiy samaradorlik o‘zaro bog‘liq elementlar sifatida belgilandi. Shuningdek, ayollar intellektual mehnati samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillarni baholash uchun innovatsion-iqtisodiy indikatorlar tizimini shakllantirish taklif etildi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Ayollar intellektual mehnatini boshqarishning taklif etilgan **kompleks konseptual modelini** davlat tashkilotlari, ilmiy muassasalar va yirik korxonalar faoliyatiga bosqichma-bosqich joriy etish.
2. Ayollarning raqamli va innovatsion kompetensiyalarini rivojlantirish uchun **STEM, IT, sun’iy intellekt, ma’lumotlar tahlili va raqamli boshqaruv** yo‘nalishlarida maxsus malaka oshirish dasturlarini kengaytirish.
3. Ayollarning ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatdagi ishtirokini oshirish maqsadida grantlar, startap loyihalar va ilmiy ishlanmalarni moliyalashtirishda **ayollar uchun qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini** kuchaytirish.
4. Ayollar intellektual mehnati samaradorligini muntazam baholash uchun gender-mehnat, intellektual kapital, raqamli kompetensiya, innovatsion faollik va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini birlashtiruvchi **yagona innovatsion-iqtisodiy indikatorlar tizimini** shakllantirish.
5. Mehnat bozorida ayollarning yuqori malakali lavozimlarga, ilmiy-tadqiqot va boshqaruv faoliyatiga kirish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ularning **kasbiy o‘sishi va rahbarlik salohiyatini** qo‘llab-quvvatlash.
6. Ayollar intellektual mehnatidan foydalanish samaradorligini hududlar va iqtisodiyot tarmoqlari kesimida baholash uchun **gender statistik monitoring tizimini** takomillashtirish.

Umuman olganda, taklif etilgan yondashuv ayollarning intellektual salohiyatini oddiy mehnat resursi sifatida emas, balki **innovatsion iqtisodiy o‘sishning strategik resursi** sifatida boshqarishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 2): The Potential of Women for Digital Innovation. Paris: OECD Publishing, 2024.
2. UNESCO. Call to Action: Closing the Gender Gap in Science. Paris: UNESCO, 2024.
3. World Bank. Country Gender Assessment Report: Uzbekistan. Washington, DC: World Bank, 2024.
4. World Bank. Women, Business and the Law 2024. Washington, DC: World Bank, 2024.
5. UN Women. Sub-regional Consultation on Women’s Economic Empowerment and Poverty Reduction. UN Women Europe and Central Asia, 2024.
6. OECD. The Potential of Women for Digital Innovation. OECD Digital Economy Outlook 2024, 2024.
7. UN Women. Uzbekistan Country Fact Sheet. UN Women Data Hub, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

8. OECD. OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 2). Paris: OECD Publishing, 2024.
9. OECD. Women are an Untapped Source of Digital Innovation. OECD Digital Economy Outlook 2024, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

RAQAMLI PLATFORMALAR ORQALI HUDUDLARGA XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB ETISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Zokirov Sardor To‘lqin o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli platformalar orqali hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Raqamli platformalarning investorlarga hududlarning iqtisodiy salohiyati, infratuzilmaviy imkoniyatlari, investitsiya loyihalari, moliyaviy rag‘batlar va mavjud resurslar to‘g‘risida tezkor hamda tizimlashtirilgan axborot taqdim etishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, elektron investitsion xaritalar, loyiha kataloglari, raqamli davlat xizmatlari va onlayn monitoring vositalarining investorlar bilan o‘zaro hamkorlikni soddalashtirishdagi ahamiyati asoslangan. Raqamli platformalarni davlat xizmatlari bilan integratsiyalash orqali ma’muriy va tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, investitsiya jarayonlarining shaffofligini oshirish hamda investorlar ishonchini mustahkamlash yo‘nalishlari taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli platforma, xorijiy investitsiyalar, hudud, investitsion jozibadorlik, raqamli iqtisodiyot, investitsion loyiha, investitsion xarita, elektron xizmatlar, investor, raqamli transformatsiya.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕГИОНЫ ПОСРЕДСТВОМ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ

Зокиров Сардор Тулкин угли

Независимый соискатель Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация. *В статье исследуются вопросы совершенствования механизмов привлечения иностранных инвестиций в регионы посредством цифровых платформ. Раскрыты возможности цифровых платформ по оперативному и систематизированному предоставлению инвесторам информации об экономическом потенциале регионов, инфраструктурных возможностях, инвестиционных проектах, финансовых стимулах и имеющихся ресурсах. Также обосновано значение электронных инвестиционных карт, каталогов проектов, цифровых государственных услуг и инструментов онлайн-мониторинга в упрощении взаимодействия с инвесторами. Предложены направления интеграции цифровых платформ с государственными услугами в целях снижения административных и транзакционных издержек, повышения прозрачности инвестиционных процессов и укрепления доверия инвесторов.*

Ключевые слова: *цифровая платформа, иностранные инвестиции, регион, инвестиционная привлекательность, цифровая экономика, инвестиционный проект, инвестиционная карта, электронные услуги, инвестор, цифровая трансформация.*

IMPROVING MECHANISMS FOR ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT TO REGIONS THROUGH DIGITAL PLATFORMS

Zokirov Sardor Tulkin ugli

Independent Researcher at Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article examines ways to improve mechanisms for attracting foreign*

investment to regions through digital platforms. It highlights the potential of digital platforms to provide investors with timely and systematized information on the economic potential of regions, infrastructure capabilities, investment projects, financial incentives, and available resources. The article also substantiates the importance of electronic investment maps, project catalogs, digital public services, and online monitoring tools in simplifying interaction with investors. Directions are proposed for integrating digital platforms with public services in order to reduce administrative and transaction costs, enhance the transparency of investment processes, and strengthen investor confidence.

Keywords: *digital platform, foreign investment, region, investment attractiveness, digital economy, investment project, investment map, electronic services, investor, digital transformation.*

Kirish.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi investitsiya jarayonlarini tashkil etish, investorlar bilan muloqot qilish va hududlarning investitsion salohiyatini namoyish etish usullariga sezilarli o‘zgarishlar kiritmoqda. Ayniqsa, hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishda raqamli platformalardan foydalanish investorlar uchun zarur axborotni tezkor taqdim etish, investitsiya loyihalarini tanlash va davlat organlari bilan masofaviy hamkorlik qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu jihatdan raqamli platformalar xorijiy kapitalni hududlarga yo‘naltirishning yangi tashkiliy-iqtisodiy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xorijiy investorning hududni tanlash jarayonida iqtisodiy salohiyat, bozor sig‘imi, infratuzilma, mehnat resurslari, tabiiy resurslar, mavjud investitsiya loyihalari va moliyaviy rag‘batlar to‘g‘risidagi ishonchli axborot muhim o‘rin tutadi. Ushbu ma’lumotlarni yagona raqamli platformada tizimlashtirish investorning hududlarni taqqoslash va investitsion qarorlarni tezroq qabul qilish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga, interaktiv investitsion xaritalar, elektron loyiha kataloglari, bo‘sh yer maydonlari va ishlab chiqarish infratuzilmasi haqidagi ma’lumotlar investor uchun hududning real imkoniyatlarini baholashni yengillashtiradi.

Raqamli platformalarning afzalligi faqat axborot taqdim etish bilan cheklanmaydi. Ular investitsiya loyihasini ro‘yxatdan o‘tkazish, ruxsat beruvchi hujjatlarni olish, davlat xizmatlaridan foydalanish, loyiha ijrosini monitoring qilish va investor murojaatlarini ko‘rib chiqish jarayonlarini ham raqamlashtirish imkonini beradi. Natijada ma’muriy va tranzaksiya xarajatlari qisqarib, investitsiya jarayonlarining shaffofligi va tezkorligi oshadi.

Shu sababli hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini takomillashtirishda raqamli platformalarni investitsion axborot, davlat xizmatlari, loyiha monitoringi va investorlar bilan kommunikatsiyani birlashtiruvchi yagona tizim sifatida shakllantirish muhimdir. Mazkur yondashuv hududlarning investitsion jozibadorligini oshirish va xorijiy kapital oqimini kengaytirish uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi.

Tahlil va natijalar.

Mazkur jadval O‘zbekistonda 2018–2025-yillarda raqamli platformalarni rivojlantirishning asosiy ko‘rsatkichlari va ularning xorijiy investitsiyalar dinamikasi bilan bog‘liqligini ifodalaydi. Jadvaldagi internet abonentlari soni, axborot va aloqa xizmatlari hajmi hamda sohaga yo‘naltirilgan asosiy kapital investitsiyalari raqamli muhitning shakllanish darajasini tavsiflaydi. Xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi esa ushbu jarayonning investitsion faollik bilan bog‘liq natijaviy ko‘rsatkichlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

2018–2025-yillarda internetga ulangan abonentlar soni 13 321,7 mingtadan 36 195,1 mingtagacha oshgan. Bu davrda ko‘rsatkich qariyb 2,7 baravar ko‘paygan. Abonentlar sonining izchil o‘sishi raqamli platformalardan foydalanish uchun zarur bo‘lgan foydalanuvchilar bazasi kengayganini anglatadi. Bu esa elektron savdo, onlayn bank xizmatlari, elektron davlat xizmatlari va raqamli investitsiya platformalarining rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Axborot va aloqa xizmatlari hajmida yanada yuqori o‘sish kuzatilgan. 2018-yilda 11 874,7 mlrd so‘mni tashkil etgan xizmatlar hajmi 2025-yilga kelib 79 485,5 mlrd so‘mga yetgan. Natijada

mazkur ko‘rsatkich qariyb 6,7 baravar oshgan. Ayniqsa, 2023–2025-yillarda xizmatlar hajmining tez sur’atlarda kengayishi raqamli xizmatlarga talabning ortib borayotganini ko‘rsatadi. Bu holat raqamli platformalarning iqtisodiy faoliyatdagi amaliy ahamiyati kuchayayotganidan dalolat beradi.

1-jadval

O‘zbekistonda raqamli platformalarni rivojlantirishning asosiy ko‘rsatkichlari dinamikasi, 2018–2025-yillar[72]

Yil	Internetga ulangan abonentlar, mingta	Axborot va aloqa xizmatlari hajmi, mlrd so‘m	Axborot va aloqa sohasiga asosiy kapitalga investitsiyalar, mln so‘m	Xorijiy investitsiya va kreditlar, mlrd so‘m
2018	13 321,7	11 874,7	1 558,1	30 154,8
2019	16 386,2	12 507,4	2 485,9	85 437,2
2020	19 981,0	15 861,1	8 842,1	89 758,8
2021	22 987,2	20 353,8	8 697,7	101 371,2
2022	26 723,6	27 938,0	6 578,4	113 864,3
2023	30 061,0	39 734,2	8 351,9	201 692,1
2024	32 138,7	56 865,2	13 714,9	351 846,5
2025	36 195,1	79 485,5	9 064,5	422 100,0

Axborot va aloqa sohasiga asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar 2018-yildagi 1 558,1 mln so‘mdan 2025-yilda 9 064,5 mln so‘mgacha yetgan. Davr davomida ushbu ko‘rsatkich umumiy hisobda sezilarli o‘sishga ega bo‘lgan bo‘lsa-da, yillar kesimida ayrim tebranishlar mavjud. Eng yuqori qiymat 2024-yilda 13 714,9 mln so‘mni tashkil qilgan. 2025-yilda investitsiyalar hajmining 9 064,5 mln so‘mgacha pasayishi raqamli infratuzilmaga kapital qo‘yilmalarining yillik hajmida muayyan o‘zgaruvchanlik mavjudligini ko‘rsatadi.

Xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi esa jadvaldagi eng katta o‘sish sur’atiga ega ko‘rsatkichlardan biridir. 2018-yildagi 30 154,8 mlrd so‘mdan 2025-yilda 422 100,0 mlrd so‘mgacha oshgan. Bu qariyb 14 baravar o‘sishni anglatadi. Ayniqsa, 2023-yildan boshlab xorijiy investitsiyalar hajmining sezilarli ravishda oshgani kuzatiladi: 2023-yilda 201 692,1 mlrd so‘m, 2024-yilda 351 846,5 mlrd so‘m va 2025-yilda 422 100,0 mlrd so‘mni tashkil etgan.

Ko‘rsatkichlarning birgalikdagi dinamikasi raqamli infratuzilma va xizmatlar rivojlanishi bilan mamlakatning investitsion faolligi bir vaqtning o‘zida kuchayganini ko‘rsatadi. Internet qamrovining kengayishi va axborot-kommunikatsiya xizmatlari bozorining o‘sishi investorlar uchun biznes yuritish jarayonlarini soddalashtiradi, axborot olish va uzatish xarajatlarini kamaytiradi hamda yangi biznes modellarini joriy etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu bilan birga, jadval ma’lumotlaridan kelib chiqib, raqamli platformalarning rivojlanishi xorijiy investitsiyalar o‘sishining yagona sababi degan xulosaga kelish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Xorijiy kapital oqimiga makroiqtisodiy barqarorlik, investitsiya qonunchiligi, soliq va bojxona siyosati, transport infratuzilmasi, mehnat resurslari hamda bozor salohiyati kabi boshqa omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. Biroq raqamli platformalar ushbu omillarning investor uchun qulay va tezkor shaklda taqdim etilishiga xizmat qiluvchi muhim infratuzilmaviy vosita hisoblanadi.

Umuman, 2018–2025-yillardagi tendensiyalar O‘zbekistonda raqamli platformalarni rivojlantirish uchun zarur foydalanuvchi bazasi va xizmatlar bozori sezilarli darajada kengayganini ko‘rsatadi. Kelgusida raqamli investitsiya platformalarini yagona tizimga integratsiya qilish, hududlarning investitsion loyihalarini elektron shaklda taqdim etish, investorlar uchun ma’lumotlarning ochiqligi va dolzarbligini ta’minlash hamda barcha ma’muriy jarayonlarni raqamlashtirish hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish samaradorligini yanada oshirishi mumkin.

Mazkur jadval raqamli platformalar orqali hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarining samaradorligini baholash uchun ishlab chiqilgan indikatorlar tizimini ifodalaydi. Raqamli texnologiyalarning investitsiya jarayonlariga joriy etilishi investorlar uchun zarur axborotni tezkor olish, loyihalarni masofadan tahlil qilish, davlat xizmatlaridan elektron

[72] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

foydalanish va mahalliy hamkorlar bilan bevosita aloqa o‘rnatish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu sababli raqamli platformalar zamonaviy investitsiya siyosatining muhim vositasiga aylanmoqda.

Jadvalda eng yuqori 20 foizlik vazn elektron investitsiya platformasida joylashtirilgan investitsiya loyihalari soniga berilgan. Mazkur ko‘rsatkichning yuqori bo‘lishi hududning investorlarga taklif qilinayotgan loyihalar bazasi kengligini anglatadi. Investitsiya loyihalarining yagona elektron platformada jamlanishi investor uchun hududlar, tarmoqlar va loyihalarni o‘zaro taqqoslash imkoniyatini yaratadi. Shu sababli loyihalar soni investitsion jozibadorlikni baholashda asosiy indikatorlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Onlayn investitsiya loyihalarining umumiy qiymatiga 15 foiz vazn ajratilgan. Bu ko‘rsatkich faqat loyihalar sonini emas, balki ularning iqtisodiy ko‘lamini ham hisobga olish imkonini beradi. Masalan, loyihalar soni ko‘p bo‘lishi mumkin, biroq ularning qiymati nisbatan kichik bo‘lsa, hududning yirik xorijiy kapitalni jalb qilish imkoniyati cheklangan bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan loyihalar soni va umumiy qiymatini birgalikda baholash yanada obyektiv natija beradi.

2-jadval

Raqamli platformalar orqali hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini baholash indikatorlari[73]

№	Raqamli mexanizm	Asosiy ko‘rsatkich	O‘lchov birligi	Investitsiyaga ta’siri	Tavsiya etiladigan vazn, %
1	Elektron investitsiya platformasi	Platformada joylashtirilgan investitsiya loyihalari soni	dona	Ijobiy ↑	20
2	Raqamli loyiha portfeli	Onlayn investitsiya loyihalarining umumiy qiymati	mlrd so‘m	Ijobiy ↑	15
3	Investorlar uchun axborot tizimi	Ro‘yxatdan o‘tgan xorijiy investorlar soni	dona	Ijobiy ↑	10
4	Elektron xizmatlar	Investitsiya xizmatlarining onlayn ko‘rsatilish darajasi	%	Ijobiy ↑	10
5	Raqamli infratuzilma	Internetga ulangan abonentlar soni	mingta	Ijobiy ↑	10
6	AKT rivojlanishi	Axborot va aloqa xizmatlari hajmi	mlrd so‘m	Ijobiy ↑	10
7	Raqamli investitsiyalar	Axborot va aloqa sohasiga investitsiyalar	mln so‘m	Ijobiy ↑	10
8	Investitsion natija	Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar soni	dona	Ijobiy ↑	10
9	Elektron aloqa	Investorlar bilan onlayn murojaat va maslahat xizmatlari	dona	Ijobiy ↑	5
	Jami				**100**

Ro‘yxatdan o‘tgan xorijiy investorlar soni hamda investitsiya xizmatlarining onlayn ko‘rsatilish darajasining har biriga 10 foizdan vazn berilgan. Investorlar sonining ortishi platformaning amaliy talabga ega ekanligini ko‘rsatadi. Elektron xizmatlarning kengayishi esa investitsiya loyihalarini ro‘yxatdan o‘tkazish, hujjatlarni topshirish, ruxsat olish va boshqa ma’muriy jarayonlarni soddalashtiradi. Natijada investorning vaqt va tranzaksiya xarajatlari kamayadi.

Internetga ulangan abonentlar soni va axborot va aloqa xizmatlari hajmi ham 10 foizlik vazn bilan baholanmoqda. Ushbu ko‘rsatkichlar hududdagi raqamli infratuzilmaning umumiy rivojlanish darajasini ifodalaydi. Raqamli platformalarning samarali ishlashi uchun internet tarmog‘ining keng qamrovi va sifatli telekommunikatsiya xizmatlari zarur. Shuning uchun elektron investitsiya mexanizmlarining samaradorligini hududning umumiy raqamli infratuzilmasidan ajratib baholash maqsadga muvofiq emas.

Axborot va aloqa sohasiga investitsiyalarga 10 foiz vazn berilishi raqamli platformalarning texnik va institutsional bazasini rivojlantirishga yo‘naltirilayotgan kapitalni hisobga olish imkonini beradi. Bunday investitsiyalar telekommunikatsiya tarmoqlari, ma’lumotlarni qayta ishlash tizimlari va raqamli xizmatlarning rivojlanishiga zamin yaratadi. Natijada hududlarning xorijiy investorlar uchun raqamli jihatdan qulay muhit yaratish imkoniyati ortadi.

Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar soni 10 foizlik vazn bilan natijaviy indikator

[73] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

sifatida belgilangan. Ushbu ko‘rsatkich raqamli platformalar orqali yaratilgan qulay investitsiya muhitining amaliy natijasini baholashga yordam beradi. Korxonalar sonining ko‘payishi hududga xorijiy kapital kirib kelishi va investitsiya loyihalarining real iqtisodiy faoliyatga aylanishini ko‘rsatadi.

Investorlar bilan onlayn murojaat va maslahat xizmatlariga 5 foizlik vazn berilgan. Vaznning nisbatan past bo‘lishiga qaramay, mazkur mexanizm investor bilan davlat va hududiy boshqaruv organlari o‘rtasidagi aloqani tezlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Tezkor maslahat, elektron murojaat va loyiha bo‘yicha masofaviy muloqot investitsiya jarayonidagi ma’muriy to‘siqlarni kamaytirishi mumkin.

Jadvaldagi barcha indikatorlarning vaznlari yig‘indisi 100 foizni tashkil etadi. Bu esa ularni yagona integral baholash tizimiga birlashtirish imkonini beradi. Amaliy jihatdan har bir indikatorni standartlashtirib, belgilangan vaznga ko‘paytirish va natijalarni jamlash orqali hududning raqamli investitsion jozibadorlik integral indeksini hisoblash mumkin.

Umuman, mazkur indikatorlar tizimi raqamli platformalarni faqat texnologik vosita sifatida emas, balki xorijiy investorni izlashdan tortib, loyihani amalga oshirishgacha bo‘lgan jarayonni qamrab oluvchi investitsion mexanizm sifatida baholash imkonini beradi. Kelgusida platformalarda loyihalarning joylashuvi, infratuzilma imkoniyatlari, soliq imtiyozlari, investitsiya hajmi, kutilayotgan rentabellik va amalga oshirish muddati haqidagi ma’lumotlarni standart shaklda joylashtirish investorlar uchun qaror qabul qilish jarayonini yanada soddalashtiradi.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli platformalar hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlarini takomillashtirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Ularning asosiy afzalligi investor uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy, infratuzilmaviy, moliyaviy va institutsional axborotni yagona tizimda shakllantirish va tezkor taqdim etish imkoniyatidan iborat. Bunday yondashuv hududlarning investitsion salohiyatini taqqoslash, investitsiya loyihalarini tanlash va kapital kiritish bo‘yicha qarorlarni qabul qilish jarayonlarini soddalashtiradi.

Fikrimizcha, hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishda raqamli platformalarni oddiy axborot resursidan kompleks investitsion boshqaruv vositasiga aylantirish lozim. Bunda platformada hududlarning investitsion reytingi, bo‘sh yer maydonlari, tayyor infratuzilma, investitsiya loyihalari, mehnat resurslari, soliq va bojxona imtiyozlari, eksport imkoniyatlari hamda mavjud moliyaviy qo‘llab-quvvatlash choralari to‘g‘risidagi ma’lumotlar muntazam yangilanib borishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, platformani davlat xizmatlari bilan integratsiyalash orqali investorning loyiha tashabbusidan boshlab uni amalga oshirish va monitoring qilishgacha bo‘lgan jarayonini yagona raqamli muhitda tashkil etish mumkin. Bu ma’muriy to‘siqlarni kamaytirish, inson omili bilan bog‘liq kechikishlarni qisqartirish va investitsiya jarayonlarining shaffofligini oshirishga xizmat qiladi.

Hududlar o‘rtasidagi raqamli imkoniyatlar tafovutini hisobga olgan holda, investitsion platformalarning texnik va institutsional imkoniyatlarini hududlar kesimida kengaytirish zarur. Ayniqsa, investitsion salohiyati yuqori, biroq axborot va raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi nisbatan past hududlarda raqamli investitsiya infratuzilmasini rivojlantirish ustuvor vazifa bo‘lishi lozim.

Umuman, “raqamli platforma – investitsion axborot – elektron xizmat – investor bilan muloqot – loyiha monitoringi” uzviy tizimini shakllantirish hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish samaradorligini oshirish, investorlar ishonchini mustahkamlash va hududlarning investitsion jozibadorligini kuchaytirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vahobov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Mo‘minov N.G. Xorijiy investitsiyalar. — Toshkent:

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Moliya, 2010.

2. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. — Toshkent: Moliya, 2003.

3. Qosimova M.S., Ergashxo‘jayeva Sh.J. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2011.

4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. — Toshkent, 2018–2025.

5. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. Investitsiya faoliyati bo‘yicha statistik va tahliliy ma’lumotlar. — Toshkent.

6. World Bank. World Development Report 2016: Digital Dividends. — Washington, DC, 2016.

7. UNCTAD. World Investment Report 2024: Investment Facilitation and Digital Government. — Geneva, 2024.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

HUDUDLAR INVESTITSION JOZIBADORLIGINI OSHIRISHDA INSTITUTSIONAL MUHITNING ROLI

Umaraliyev Sanjar Sultonaliyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hududlar investitsion jozibadorligini oshirishda institutsional muhitning o‘rni tadqiq etilgan. Institutsional muhitning huquqiy, tashkiliy, ma’muriy va boshqaruv jihatlari investorlarga yaratiladigan shart-sharoitlar nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Investorlar huquqlarining himoyasi, mulk daxlsizligi, davlat xizmatlarining shaffofligi, ma’muriy tartib-taomillarning soddaligi va raqamlashtirishning investitsiya qarorlariga ta’siri asoslangan. Shuningdek, hududlarda investitsiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlashning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish yo‘nalishlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari institutsional barqarorlikni ta’minlash, investorlar ishonchini mustahkamlash va hududlarning investitsion raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha amaliy takliflarni shakllantirish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *institutsional muhit, investitsion jozibadorlik, hudud, investor, investitsiya, huquqiy himoya, davlat boshqaruvi, raqamlashtirish, investitsion siyosat, raqobatbardoshlik.*

РОЛЬ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ПОВЫШЕНИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ РЕГИОНОВ

Умаралиев Санжар Султаналиевич
Независимый соискатель Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация. *В статье исследуется роль институциональной среды в повышении инвестиционной привлекательности регионов. Правовые, организационные, административные и управленческие аспекты институциональной среды анализируются с позиции формирования благоприятных условий для инвесторов. Обосновано влияние защиты прав инвесторов, неприкосновенности собственности, прозрачности государственных услуг, упрощения административных процедур и цифровизации на принятие инвестиционных решений. Также рассмотрены направления совершенствования институциональных механизмов поддержки инвестиционных проектов в регионах. Результаты исследования позволяют сформировать практические предложения по обеспечению институциональной стабильности, укреплению доверия инвесторов и повышению инвестиционной конкурентоспособности регионов.*

Ключевые слова: *институциональная среда, инвестиционная привлекательность, регион, инвестор, инвестиции, правовая защита, государственное управление, цифровизация, инвестиционная политика, конкурентоспособность.*

THE ROLE OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT IN ENHANCING REGIONAL INVESTMENT ATTRACTIVENESS

Umaraliev Sanjar Sultonalievich
Independent Researcher at Tashkent State University of Economics

Abstract. *This article examines the role of the institutional environment in enhancing the investment attractiveness of regions. The legal, organizational, administrative, and managerial*

aspects of the institutional environment are analyzed from the perspective of creating favorable conditions for investors. The study substantiates the impact of investor rights protection, property security, transparency of public services, simplification of administrative procedures, and digitalization on investment decision-making. It also considers directions for improving institutional mechanisms to support investment projects in regions. The findings provide a basis for developing practical recommendations aimed at ensuring institutional stability, strengthening investor confidence, and enhancing the investment competitiveness of regions.

Keywords: *institutional environment, investment attractiveness, region, investor, investment, legal protection, public administration, digitalization, investment policy, competitiveness.*

Kirish.

Bugungi iqtisodiy sharoitda hududlarning investitsion jozibadorligini oshirishda institutsional muhitning sifati muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Investorning muayyan hududni tanlash to‘g‘risidagi qarori nafaqat bozor sig‘imi, resurslar mavjudligi yoki ishlab chiqarish xarajatlari, balki mulk huquqining himoyalanganligi, huquqiy tartiblarning barqarorligi, davlat boshqaruvi samaradorligi va biznes yuritish shartlarining prognoz qilinishi bilan ham belgilanadi. Shu sababli hududlarning investitsion salohiyatini real investitsiya oqimlariga aylantirishda institutsional omillarning o‘rnini chuqur o‘rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Institutsional muhitning investitsion jozibadorlikka ta’siri, avvalo, investor uchun noaniqlik va tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish bilan bog‘liq. Ruxsat berish jarayonlarining soddaligi, davlat xizmatlarining ochiqligi va raqamlashtirilganligi, yer va mulk munosabatlarining aniq tartibga solinganligi, shartnomaviy majburiyatlarning bajarilishi hamda investor manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarining mavjudligi hududda investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Aksincha, ma’muriy to‘siqlar, tartib-taomillarning murakkabligi va institutsional noaniqlik investitsiya loyihalarini amalga oshirish xarajatlarini oshirib, kapital oqimining boshqa hududlarga yo‘nalishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, hududlar investitsion jozibadorligini oshirishda institutsional muhitni takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash, uning asosiy tarkibiy elementlarini tizimlashtirish va investorlar uchun qulay biznes sharoitlarini shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada institutsional omillarning hududiy investitsiya jarayonlariga ta’siri hamda ularni takomillashtirish imkoniyatlari yoritiladi.

Hududlarning investitsion jozibadorligini shakllantirish va oshirishda institutsional muhit muhim omillardan biri hisoblanadi. Institutsional muhitning rivojlanganlik darajasi tadbirkorlik faoliyatining qulayligi, investorlarning bozorga kirish imkoniyatlari, mulk huquqining himoyalanganligi, davlat tomonidan yaratilayotgan imtiyozlar hamda investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun mavjud tashkiliy sharoitlar orqali namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining investitsion jarayonlardagi faolligi hudud iqtisodiyotining institutsional salohiyatini baholashda muhim indikator sifatida qaraladi. Shu bilan birga, kichik sanoat zonalari va maxsus iqtisodiy zonalarning faoliyati investorlar uchun yaratilgan maxsus tashkiliy, moliyaviy va infratuzilmaviy sharoitlarning amaliy natijasini ifodalaydi.

Tahlil va natijalar.

Mazkur jadvalda 2018–2025-yillar davomida kichik biznes investitsiyalari, ularning jami investitsiyalardagi ulushi, kichik sanoat zonalari hamda maxsus iqtisodiy zonalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar dinamikasi aks ettirilgan. Ushbu ko‘rsatkichlarni tahlil qilish orqali institutsional islohotlarning investitsion faollikka ta’sirini, xususiy sektorning iqtisodiyotdagi rolini va hududlarda investorlar uchun yaratilayotgan maxsus iqtisodiy sharoitlarning samaradorligini

baholash mumkin. Mazkur indikatorlar, shuningdek, hududlar investitsion jozibadorligini kompleks baholash metodologiyasini shakllantirish uchun statistik asos bo‘lib xizmat qiladi.

1-jadval

Hududlar investitsion jozibadorligini oshirishda institutsional muhitning asosiy indikatorlari dinamikasi[74]

Yil	Kichik biznes investitsiyalari, mlrd so‘m	Kichik biznes investitsiyalarining jami investitsiyalardagi ulushi, %	Kichik sanoat zonalari investitsiyalari, mlrd so‘m	Maxsus iqtisodiy zonalar investitsiyalari, mlrd so‘m
2018	47 225,2	38,0	245,8	1 507,6
2019	86 886,8	44,3	414,9	3 313,1
2020	96 629,2	46,0	304,7	3 971,6
2021	109 202,2	45,6	219,3	3 319,9
2022	127 640,6	47,9	1 663,6	3 735,0
2023	176 630,5	49,6	1 038,6	6 269,6
2024	265 685,8	52,4	2 139,7	16 511,5
2025	362 910,0	61,4	1 325,6	15 490,1

Jadval ma’lumotlari 2018–2025-yillarda O‘zbekistonda institutsional muhitni tavsiflovchi asosiy investitsion indikatorlarda sezilarli ijobiy o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatadi. Eng avvalo, kichik biznes investitsiyalari hajmi 2018-yildagi 47 225,2 mlrd so‘mdan 2025-yilda 362 910,0 mlrd so‘mgacha oshgan. Ya’ni, mazkur davrda ushbu ko‘rsatkich qariyb 7,7 baravar ko‘paygan. Bu holat kichik biznes subyektlarining investitsion faolligi kuchaygani va xususiy sektor uchun investitsiya imkoniyatlari kengayganidan dalolat beradi.

Kichik biznes investitsiyalarining jami investitsiyalardagi ulushi ham barqaror ravishda oshgan. 2018-yilda ushbu ko‘rsatkich 38,0 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib 61,4 foizga yetgan. Demak, sakkiz yil davomida kichik biznesning jami investitsiyalardagi ulushi 23,4 foiz punktga oshgan. Ayniqsa, 2023–2025-yillarda o‘sish sur’atining tezlashgani kichik biznesning hududiy investitsion jarayonlardagi roli sezilarli darajada kuchayganini ko‘rsatadi.

Kichik sanoat zonalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar dinamikasi esa nisbatan o‘zgaruvchan xarakterga ega. 2018-yildagi 245,8 mlrd so‘mlik ko‘rsatkich 2019-yilda 414,9 mlrd so‘mga oshgan, 2020–2021-yillarda esa pasaygan. 2022-yilda investitsiyalar hajmi keskin ko‘payib, 1 663,6 mlrd so‘mni tashkil etgan. 2024-yilda esa eng yuqori ko‘rsatkich — 2 139,7 mlrd so‘m qayd etilgan. 2025-yilda 1 325,6 mlrd so‘mgacha pasayish kuzatilgan bo‘lsa-da, bu ko‘rsatkich 2018-yilga nisbatan qariyb 5,4 baravar yuqori.

Maxsus iqtisodiy zonalarga investitsiyalar ham uzoq muddatli istiqbolda sezilarli darajada oshgan. 2018-yildagi 1 507,6 mlrd so‘mlik investitsiyalar 2024-yilda 16 511,5 mlrd so‘mga yetib, qariyb 11 baravar ko‘paygan. 2025-yilda esa 15 490,1 mlrd so‘mni tashkil etgan. Umuman, ushbu ko‘rsatkichlar maxsus iqtisodiy zonalar hududlarda investorlarga soliq, bojxona, infratuzilma va tashkiliy jihatdan qulay sharoit yaratishda muhim mexanizmga aylanganini ko‘rsatadi. Shunday qilib, jadvaldagi tendensiyalar institutsional muhitning takomillashuvi, xususiy sektor faolligining ortishi hamda maxsus iqtisodiy hududlardan foydalanish investitsion jozibadorlikni oshirishning muhim omillari ekanligini ko‘rsatadi.

Hududlarning investitsion jozibadorligini shakllantirishda institutsional muhitning sifati xorijiy kapital oqimining hajmi va barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biridir. Investorlar tomonidan hudud tanlash jarayonida nafaqat mavjud tabiiy va iqtisodiy resurslar, balki biznes yuritish sharoitlari, huquqiy kafolatlar, ma’muriy tartib-taomillarning soddaligi, davlat tomonidan yaratilayotgan imtiyoz va preferensiyalar hamda investitsiya

[74] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

loyihalarini amalga oshirishning institutsional mexanizmlari ham hisobga olinadi. Shu sababli xorijiy investitsiyalar hajmi va xorijiy kapital ishtirokidagi yangi korxonalar sonining o‘zgarishi hududlarda investitsion muhitning amaliy natijalarini ifodalovchi muhim indikatorlar sifatida namoyon bo‘ladi.

2018–2025-yillar dinamikasini tahlil qilish O‘zbekistonda investitsion institutlarning rivojlanishi va investorlar uchun yaratilayotgan shart-sharoitlarning takomillashuvi bilan xorijiy kapital oqimi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, xorijiy investitsiya va kreditlar hajmining o‘sishi hamda xorijiy investitsiya ishtirokidagi yangi korxonalar sonining ko‘payishi mamlakat hududlarining xalqaro investorlar uchun jozibadorligi ortib borayotganini baholash imkonini beradi. Mazkur ko‘rsatkichlar hududiy investitsion jozibadorlikJadval ma’lumotlari 2018–2025-yillarda O‘zbekistonda institutsional muhitning takomillashuvi fonida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish koni kompleks baholashda institutsional omillarning o‘rnini aniqlash uchun muhim statistik asos bo‘lib xizmat qiladi.

2-jadval

Institutsional muhit rivojlanishining hududlar investitsion jozibadorligiga ta’sirini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkichlar dinamikasi[75]

Yil	Asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar, mlrd so‘m	Xorijiy investitsiya va kreditlarning o‘sishi, %	Xorijiy investitsiya ishtirokidagi yangi korxonalar soni, dona
2018	30 154,8	—	1 206
2019	85 437,2	283,3	2 577
2020	89 758,8	105,1	2 743
2021	101 371,2	112,9	3 353
2022	113 864,3	112,3	4 019
2023	201 692,1	177,1	6 084
2024	351 846,5	174,4	8 273
2025	433 881,8	123,3	9 840

Jadval ma’lumotlari 2018–2025-yillarda O‘zbekistonda institutsional muhitning takomillashuvi fonida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko‘rsatkichlarida sezilarli ijobiy dinamika shakllanganini ko‘rsatadi. Asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi 2018-yildagi 30 154,8 mlrd so‘mdan 2025-yilda 433 881,8 mlrd so‘mgacha oshgan. Natijada sakkiz yillik davrda mazkur ko‘rsatkich qariyb 14,4 baravar ko‘paygan. Bu o‘sish xorijiy kapital uchun investitsiya muhitining jozibadorligi sezilarli darajada kuchayganini ko‘rsatuvchi muhim dalildir.

Ayniqsa, 2019-yilda xorijiy investitsiya va kreditlar hajmining o‘sishi 283,3 foizni tashkil etgani e’tiborga loyiq. 2020–2022-yillarda o‘sish sur’atlari nisbatan barqarorlashib, mos ravishda 105,1; 112,9 va 112,3 foizni tashkil etgan. 2023-yilda esa xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi 177,1 foizga o‘sib, 201 692,1 mlrd so‘mga yetgan. 2024-yilda ham yuqori o‘sish sur’ati — 174,4 foiz qayd etilib, investitsiyalar hajmi 351 846,5 mlrd so‘mni tashkil qilgan. 2025-yilda o‘sish sur’ati 123,3 foizgacha pasaygan bo‘lsa-da, xorijiy investitsiyalar hajmi 433 881,8 mlrd so‘mga yetgan.

Xorijiy investitsiya ishtirokidagi yangi korxonalar sonining dinamikasi ham ijobiy tendensiyani namoyon etadi. 2018-yilda bunday korxonalar soni 1 206 ta bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib 9 840 taga yetgan. Demak, mazkur ko‘rsatkich qariyb 8,2 baravar oshgan. Ayniqsa, 2022-yildan keyingi davrda yangi xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar sonining tez sur’atlarda ko‘payishi investitsiya faoliyatining institutsional bazasi kengayib borayotganini ko‘rsatadi.

Umuman, xorijiy investitsiyalar hajmi va xorijiy kapital ishtirokidagi yangi korxonalar sonining bir vaqtda o‘sishi institutsional muhitdagi ijobiy o‘zgarishlarning investitsion faollik bilan uzviy bog‘liqligini anglatadi. Mazkur tendensiya hududlarda investorlar huquqlarini himoya

[75] https://stat.uz/uz/ ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

qilish, ma’muriy jarayonlarni soddalashtirish, investitsiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlash va maxsus iqtisodiy mexanizmlarni kengaytirish bo‘yicha siyosatni davom ettirish zarurligini ko‘rsatadi

Xulosa.

Tadqiqot natijalari hududlar investitsion jozibadorligini oshirishda institutsional muhitning sifati investitsiya faoliyatining barqarorligi va hududning kapital uchun raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biri ekanligini ko‘rsatdi. Institutsional shart-sharoitlarning investor uchun qulayligi mavjud iqtisodiy va resurs salohiyatining investitsiya oqimlariga aylanish darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli hududiy investitsiya siyosatini ishlab chiqishda iqtisodiy rag‘batlar bilan bir qatorda institutsional muhitni yaxshilash choralariga ham ustuvor ahamiyat berish zarur.

Hududlarning institutsional muhitini takomillashtirish, avvalo, investorlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish, mulk huquqi kafolatlarini mustahkamlash, ma’muriy tartib-taomillarni soddalashtirish va davlat xizmatlarining shaffofligini ta’minlash bilan bog‘liq. Ayniqsa, investitsiya loyihalarini amalga oshirishning barcha bosqichlarida investor bilan davlat organlari o‘rtasidagi munosabatlarni raqamli platformalar orqali tashkil etish ortiqcha vaqt va tranzaksiya xarajatlarini qisqartirish imkonini beradi. Bunday yondashuv hududning investitsion muhitini baholashda investor uchun muhim bo‘lgan amaliy shart-sharoitlarni yaxshilashga xizmat qiladi.

Shuningdek, hududlarda investorlar bilan ishlashning loyiha sikliga asoslangan tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq. Bunda investitsiya loyihasini izlash va tanlashdan boshlab, yer ajratish, infratuzilmaga ulanish, moliyalashtirish, ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va keyingi faoliyatni kengaytirishgacha bo‘lgan jarayonlarda institutsional qo‘llab-quvvatlashning uzluksizligi ta’minlanishi lozim. Hududiy boshqaruv organlari faoliyatini investitsiya loyihalarining natijadorligi bilan bog‘lash esa institutsional mexanizmlarning amaliy samaradorligini oshiradi.

Umuman, institutsional muhitni takomillashtirish hududlarning investitsion jozibadorligini oshirishning mustaqil yo‘nalishi sifatida emas, balki infratuzilmaviy, moliyaviy va iqtisodiy mexanizmlar bilan uzviy bog‘langan holda amalga oshirilishi lozim. Barqaror va prognoz qilinadigan institutsional muhit investorlar ishonchini mustahkamlab, uzoq muddatli investitsiyalarni jalb etish hamda hududlarning investitsion raqobatbardoshligini oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vahobov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Mo‘minov N.G. Xorijiy investitsiyalar. — Toshkent: Moliya, 2010.

2. Qosimova M.S., Ergashxo‘jayeva Sh.J. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2011.

3. Rajabov N. Investision muhit jozibadorligini baholashning ilmiy-uslubiy jihatlari. "Iqtisodiyot va innovasion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2020 yil.

4. Imomov X.X. Investision muhitni yaxshilash va uni jozibadorligini oshirishni moliyaviy asoslari. Iqt. fan. nom. ilm. dar. ol. uch. taq. et. diss. Avtoref. – T.: "TDIU", 2011. – B. 8.

5. Tuxliev B.K. Investitsiyalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: "TDIU", 2017. – B. 19.

6. Басенко А.М., Таранов П.В. Особые экономические зоны как институциональный инструмент мобилизации инвестиционно-финансового потенциала территориального развития // Финансовые исследования. 2016. №1 (50).

7. Mamatov B. Qulay investitsiya muhiti – iqtisodiyot taraqqiyotining garovi. https://finance.uz/index.php/uz/fuz-menu-economy-uz/1391-ulaj-investiциya-mu-iti-i-tisodijot-tara-ijotining-garovi

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

8. Haydarov N.H. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonalar investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish masalalari. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2003. – B. 29.

9. G'ozibekov D.G'., Nosirov E.I. O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish. Risola. – T.: "Iqtisod-moliya", 2007. – 92 b.

10. Зенченко С. В., Шемёткина М. А. «Инвестиционный потенциал региона». Сборник научных трудов СевкавГТУ. Серия «Экономика». 2007. №6.

11. Stobaugh R.B. How to Analyze Foreign Investment Climates // Harvard Business Review. 1969. September-October.

BUDJET TASHKILOTLARIDA MOLIYAVIY NAZORAT VA ICHKI AUDIT XIZMATINING NAZARIY ASOSLARI

Axmedova Nigora Djabbaraliyevna
O‘zbekiston respublikasi Bank moliya akademiyasi
Xalqaro bank ishi fakulteti
Davlat moliyaviy nazorati va auditi(MSc)
mutaxassisligi talabasi
E-mail: Axmedovan@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada davlat maqsadli jamg‘armalari xarajatlari ustidan davlat moliyaviy nazoratini tashkil etish va amalga oshirishning nazariy hamda amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Davlat maqsadli jamg‘armalari mablag‘laridan samarali, maqsadli va qonuniy foydalanishni ta’minlashda davlat moliyaviy nazoratining o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, jamg‘armalar xarajatlarini rejalashtirish, moliyalashtirish, ijro etish va hisobotini yuritish jarayonlarida yuzaga keladigan moliyaviy xavflar hamda nazoratdagi muammolar tahlil qilingan. Davlat moliyaviy nazoratining zamonaviy shakl va usullarini joriy etish, raqamli texnologiyalardan foydalanish, riskga asoslangan nazorat mexanizmlarini rivojlantirish hamda nazorat samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat maqsadli jamg‘armalari, davlat moliyaviy nazorati, budjet mablag‘lari, jamg‘arma xarajatlari, moliyaviy nazorat, davlat moliyasi, moliyaviy xavflar, riskga asoslangan nazorat, raqamlashtirish, moliyaviy intizom, mablag‘lardan samarali foydalanish.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ И СЛУЖБЫ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Ахмедова Нигора Джаббаралиевна
Банковско-финансовая академия Республики Узбекистан
Факультет международного банковского дела
Магистрант специальности «Государственный финансовый контроль и аудит» (MSc)
E-mail: Axmedovan@gmail.com

Аннотация: *В статье исследованы теоретические и практические аспекты организации и осуществления государственного финансового контроля за расходами государственных целевых фондов. Раскрыты роль и значение государственного финансового контроля в обеспечении эффективного, целевого и законного использования средств государственных целевых фондов. Проанализированы финансовые риски и проблемы, возникающие в процессе планирования, финансирования, исполнения расходов и формирования отчетности целевых фондов. Разработаны научно-практические предложения и рекомендации по внедрению современных форм и методов государственного финансового контроля, использованию цифровых технологий, развитию риск-ориентированных механизмов контроля и повышению эффективности контрольных мероприятий.*

Ключевые слова: *государственные целевые фонды, государственный финансовый контроль, бюджетные средства, расходы фондов, финансовый контроль, государственные финансы, финансовые риски, риск-ориентированный контроль, цифровизация, финансовая дисциплина, эффективное использование средств.*

THEORETICAL BASICS OF FINANCIAL CONTROL AND INTERNAL AUDIT SERVICES IN BUDGET ORGANIZATIONS

Axmedova Nigora Djabbaraliyevna

Banking and finance academy of the Republic of Uzbekistan Faculty of International Banking
Master's Student (MSc) in Public Financial Control and Audit
E-mail: Axmedovan@gmail.com

Abstract: *This article examines the theoretical and practical aspects of organizing and implementing state financial control over the expenditures of state targeted funds. The role and importance of state financial control in ensuring the efficient, targeted, and lawful use of funds allocated to state targeted funds are highlighted. The study analyzes financial risks and control-related problems arising in the processes of expenditure planning, financing, execution, and reporting of targeted funds. Scientific and practical proposals and recommendations are developed to introduce modern forms and methods of state financial control, expand the use of digital technologies, develop risk-based control mechanisms, and improve the effectiveness of financial control measures.*

Keywords: *state targeted funds, state financial control, budgetary funds, fund expenditures, financial control, public finance, financial risks, risk-based control, digitalization, financial discipline, efficient use of funds.*

Kirish.

Davlat budjeti davlat moliyaviy tizimining asosi bo‘lib, uning mablag‘lari iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Budjet mablag‘larini samarali va maqsadli boshqarish esa davlat siyosatining barqarorligini ta’minlaydigan asosiy omillardan biridir. Shuni hisobga olgan holda, budjet tashkilotlari tomonidan budjet mablag‘laridan foydalanish ustidan moliyaviy nazoratni takomillashtirish hozirgi zamonda davlat moliyaviy boshqaruvining muhim jihatlaridan biri sifatida qaralmoqda.

So‘nggi yillarda davlat mablag‘laridan samarali foydalanish va budjet tashkilotlarining moliyaviy faoliyatini nazorat qilish zarurati ortib bormoqda. Budjet mablag‘larining noto‘g‘ri sarflanishi yoki maqsadsiz ishlatilishi davlat iqtisodiyotiga katta zarar yetkazishi mumkin, shuningdek, jamiyat tomonidan budjetga bo‘lgan ishonchni kamaytiradi. Shu bilan birga, davlat mablag‘laridan foydalanishda shaffoflik va hisobdorlikni oshirish korrupsiyaga qarshi kurashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu dissertatsiya mavzusi, aynan shu omillarni hisobga olgan holda, budjet mablag‘lari ustidan moliyaviy nazoratni takomillashtirish masalalarini tahlil qilish va samaradorlikni oshirish bo‘yicha takliflarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Budjet tashkilotlari tomonidan davlat mablag‘larini nazorat qilish tizimi moliyaviy barqarorlikni saqlashda katta ahamiyatga ega. Moliyaviy nazorat davlatning moliyaviy resurslari maqsadga muvofiq va samarali ishlatilishini ta’minlash orqali moliyaviy salbiy oqibatlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Davlat mablag‘laridan oqilona foydalanish davlat siyosatining samaradorligini oshiradi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtiradi. Shu sababli moliyaviy nazoratning sifatini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalar va nazorat usullarini joriy etish, amaldagi tizimlarni takomillashtirish zarurati dolzarbdir.

Metodlar.

Tadqiqotda davlat moliyaviy nazoratini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish masalasini kompleks o‘rganish uchun tizimli, qiyosiy, institutsional va riskka asoslangan metodologik yondashuvlar qo‘llanildi. Tizimli yondashuv orqali davlat auditi, ichki nazorat, ichki audit va tashqi auditning o‘zaro funksional bog‘liqligi tahlil qilindi. Qiyosiy metod asosida Vestminster, sudlov va kollegial audit modellarining institutsional xususiyatlari hamda ularning afzallik va cheklovlari solishtirildi. Normativ-huquqiy tahlil yordamida INTOSAI-P, ISSAI, PEFA va boshqa xalqaro standartlarning asosiy talablari o‘rganildi. Riskka asoslangan yondashuv orqali budjet xarajatlari, davlat xaridlari, davlat qarzi, SOE, ijtimoiy dasturlar va investitsiya loyihalaridagi asosiy xavf klasterlari aniqlandi. 3E (economy, efficiency, effectiveness) metodologiyasi davlat dasturlarining natijadorligini baholash uchun qo‘llanildi. Natijalar asosida

O‘zbekiston uchun IRAM modelini shakllantirish bo‘yicha institutsional takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar.

Ommaviy rivojlanish va moliya sohasida axborot texnologiyalarining keng ko‘lamda qo‘llanilishi bu sohada yangi tushuncha, mexanizm va tarkibiy tuzilmalarning vujudga kelishiga turtki bo‘ldi. Moliya sohasida axborot texnologiyalarining keng qo‘llanishi natijasida vujudga kelgan ana shunday yangi tushunchalardan biri naqd pulsiz hisob-kitoblardir. So‘ngi yillarda naqd pulsiz hisob-kitoblar bozori hajmi ortib bormoqda. Xususan, Rossiya naqd pulsiz hisob-kitoblar bozori hajmining yillik o‘rtacha o‘sish darajasi 53 foizni tashkil etmoqda va 2018 yil qariyb 1,8 trln. rublni tashkil etdi. Bu aylanmaning norasmiy ravishda amaldaligi, o‘z navbatida soliqqa tortilmayotganligi davlat byudjetiga salbiy tas'ir ko‘rsatmoqda. Shuni inobatga olgan holda, Singapur, Yaponiya, AQSh, Qozog‘iston kabi davlatlari naqd pulsiz hisob-kitoblar bilan amaliyotlarning rasmiy hisobini yuritish bo‘yicha bir qator urinishlar amalga oshirilmoqda. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning xususiyatlari ularning ilmiy tadqiq etilishida, shuningdek, byudjet, soliq, hisob-kitob, pul-kredit, bojxona va valyuta sohasidagi tartibga solinishini mushkullashtirmoqda.

Bugungi kunda respublikamizda mavjud bo‘lgan davlat moliyaviy nazorat tizimi asosan tashqi moliyaviy nazoratdan iborat bo‘lib, vakolatli organlar, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Hisob Palatasi, Moliya vazirligi, Soliq qo‘mitasi, Bosh prokuratura kabilarning alohida bo‘linmalari o‘z vazifalari doirasida davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirib kelmoqdalar. Davlat moliyaviy nazoratini kuchaytirish va samarali ishlashini ta'minlashga qaratilgan qator chora-tadbirlar amalga oshirilayotganligi va me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinayotganligiga qaramay byudjet tashkilotlarida mablag‘lardan samarali foydalanishda xato-kamchiliklar va huquqbuzarliklarga yo‘l qo‘yilmoqda. Biroq, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 21 avgustda qabul qilingan – “Ta'lim va tibbiyot muassasalarini moliyalashtirish mexanizmini hamda davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PQ–3231-son Qarori byudjet mablag‘lari ijrosini nazorat qilish va uning shaffofligini ta'minlash hamda davlat moliyaviy nazorati tizimida keskin ijobiy o‘zgartirishlar qilishni taqozo etmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ta'kidlash joizki, endilikda, respublikamizda byudjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligi ilg‘or xalqaro tajriba asosida takomillashtiriladi va bunda byudjet tashkilotlarida ichki audit va moliyaviy nazorat tizimiga alohida e'tibor qaratiladi.

Mamlakatimizda davlat moliyaviy nazoratini amalga oshiruvchi, byudjet mablag‘larining maqsadli sarflanishi ustidan muntazam monitoring olib boruvchi tashkilot O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi va O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Nazorat-taftish bosh boshqarmasi hisobla- nar edi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 10 avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–5147-sonli Farmoni va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 21 avgustda qabul qilingan – “Ta'lim va tibbiyot muassasalarini moliyalashtirish mexanizmini hamda davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PQ–3231-son Qarori davlat moliyaviy nazorati tizimining tubdan isloh qilinishiga zamin yaratdi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–3231-son Qarori bilan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Nazorat-taftish bosh boshqarmasi O‘zbekiston Respublikasining Davlat moliyaviy nazorati bosh boshqarmasi etib qayta tashkil qilindi va unga quyidagi qo‘shimcha vazifalar yuklatildi:

– byudjet tashkilotlarida byudjet mablag‘larini boshqarish va byudjet hisobini yuritish bo‘yicha maxsus avtomatlashtirilgan dasturiy mahsulotlar vositasida byudjet tashkilotlarining moliyaviy faoliyatini doimiy monitoring qilish;

– byudjet qonunchiligiga rioya etish bo‘yicha byudjet tashkilotlari bilan tizimli asosda profilaktika ishlarini olib borish;

– byudjet tashkilotlarida aniqlanayotgan pul mablag‘lari va moddiy boyliklarni talon-toroj qilish, kamomadlarga yo‘l qo‘yish, xarajatlar smetasi va shtatlar jadvallarini tuzish, tasdiqlash hamda ijro etish tartibini buzish va byudjet qonunchiligini boshqacha tarzda buzish;

– holatlarini chuqur tahlil qilish va ularni sodir etish shart-sharoitlarini bartaraf qilish bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

– masofaviy nazoratni keng ko‘lamda qo‘llash, zamonaviy axborot texnologiyalari va ma'lumotlar bazasi vositasida tekshirish ob'ektlari va maqsadlarini aniqlash yo‘li bilan kam samarali taftishlarni qisqartirish bilan bir vaqtda byudjet tashkilotlarini tekshirish samaradorligini oshirish.

Bundan tashqari, yuqoridagi qarorning 9-bandiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi markaziy apparati tarkibida Byudjetni tuzish va g‘aznachilik ijrosi, ichki audit va moliyaviy nazorat metodologiyasi boshqarmasi tashkil qilinib, uning asosiy vazifalari sifatida quyidagi- lar belgilandi:

–ilg‘or xalqaro tajriba asosida byudjet mablag‘laridan foydalanish natijadorligini, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining o‘zini o‘zi ta'minlashi, shunin- gdek, mahalliy hokimiyat organlarining byudjet daromadlari bazasini ken- gaytirish va mablag‘laridan oqilona foydalanish bo‘yicha manfaatdorligini oshirishga qaratilgan yo‘nalishlarda byudjet jarayoni metodologiyasini takomillashtirish;

–zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda byudjet hisobi va hisoboti tizimini yanada takomillashtirish, byudjet tizimi byudjetlari g‘azna ijrosi va davlat moliyaviy nazorati tizimini rivojlantirish;

–respublika darajasidagi va hududiy ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlari faoliyatini tashkiliy-metodik jihatdan ta'minlash va muvo- fiqlashtirish, ichki audit va moliyaviy nazoratning xalqaro standartlarini ularning faoliyatiga joriy etish.

Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, davlat moliyaviy nazorati mexanizmlarining samarali faoliyat ko‘rsatishi byudjetdan moliyalashtiriladigan tashkilotlarda ichki audit funksiyasining nechog‘lik darajada amalga oshirilayotganligiga bevosita bog‘liqdir. Zero, rivojlangan mamlakatlar, jumladan, AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya kabi davlatlar allaqachon davlat sektorida ichki auditni samarali yo‘lga qo‘yishgan.

1-jadval

Ichki audit bo‘yicha ayrim rivojlangan davlatlar tajribasining o‘ziga xos jihatlari*

№	Ko‘rsatkichlar	AQSh	Buyuk Britaniya	Yaponiya
1.	Me'yoriy hujjat	Davlat sektori auditining umum qabul qilingan standartlari (General accepted government auditing standards)	Davlat sektori ichki audit standartlari (Public sector internal audit standards)	Ichki auditorlar in-stitutining Ichki audit professional amaliyoti xalqaro standartlari (The IIA’s International Standards for the Profes-sional Practice of Internal Auditing)
2.	Nazorat qiluvchi tashkilot	Davlat audit boshqarmasi (Government auditing office)	Ichki audit standartlari bo‘yicha maslahat kengashi (Internal Audit Standards Advisory Board)	Moliyaviy xizmatlar agentligi (Financial service agency)
3.	Amal qiluvchi sertifikat	Sertifikatli ichki auditor (Certifiyed internal auditor), Davlat sektori ichki audit standartlari diplomi (DipIPSIAS)	Sertifikatli ichki auditor (Certifiyed internal auditor)	Sertifikatli jamoat buxgalteri (Certifiyed Public Accountant)

Manba: muallif ishlanmasi.

Ichki auditni qo‘llanish sohasi va amalga oshiradigan funksiyalariga ko‘ra tasniflash

mumkin. Xalqaro tajribaga ko‘ra qo‘llanish sohasi bo‘yicha ichki audit ikkiga bo‘linadi: davlat sektorida ichki audit va xususiy sektorda ichki audit.

Byudjet tashkilotlarida ichki audit tizimini joriy qilish bo‘yicha xo- rij tajribasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, uning asosiy jihatlari quyida bayon etiladi (1-jadval).

Ichki auditning vatani hisoblangan AQShda Ichki auditorlar instituti tashkil etilgan bo‘lib, unda dunyoning 170 dan ortiq mamlakat hududlaridan 190000 nafardan ortiq a'zolarni birlashtiradi.

AQShda ichki auditni tartibga solishda quyidagi ikki muhim hujjatdan foydalaniladi:

Ichki auditorlar institutining Ichki audit professional amaliyoti xalqaro standartlari (The IIA's International Standards for the Pro- fessional Practice of Internal Auditing);

Davlat sektori auditining umum qabul qilingan standartlari (General accepted government auditing standards).

Buyuk Britaniyada byudjet tashkilotlarida ichki audit Ichki audit stan- dartlari bo‘yicha maslahat kengashi tomonidan ishlab chiqiladi. Mazkur standartlarni ishlab chiqishning alohida xususiyati shundaki, ularni ishlab chiqishda Ichki audit standartlarini o‘rnatuvchilar (Relevant in- ternal audit standard setters) tomonidan belgilangan talablar asos sifatida olinadi. Ichki audit standartlarini o‘rnatuvchilar tarkibiga Davlat moliyasi va buxgalteriya hisobi jamoat instituti (CIPFA), HM G‘aznachiligi (HM Treasury), Sog‘liqni saqlash vazirligi va Moliya vazir- ligi kiradi. Ushbu tashkilotlar o‘z manfaatlaridan kelib chiqqan holda byudjet tashkilotlari ichki audit standartlarini talablarini belgilab berishadi.

Yaponiyada ichki auditni tashkil etish, sertifikasiyalash va nazorat qilish. Moliyaviy xizmatlar agentligining mustaqil organi hisoblangan Sertifikatli jamoat buxgalterlari va auditorlik faoliyati nazorati kengashi (Certified Public Accountans and Auditing Oversight Board) to- monidan amalga oshiriladi.

Respublikamizda ham byudjet tashkilotlarida ichki audit tizimi zamona- viy talablar asosida shakllantirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezi- dentining PQ–3231-son Qaroriga muvofiq ushbu tizim dastlab, O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Sog‘liqni saqlash vazirligi, Oliy va o‘rta maxsus ta'lim vazirligi, Oliy va o‘rta maxsus ta'lim vazirligining O‘rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi hamda O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasida tashkil etilmoqda. Endilikda, yuqoridagi vazirliklar tarkibida 3 shtatdan iborat respublika darajasidagi ichki audit va moliyaviy nazorat xizmati tashkil etiladi va ularning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilanadi:

– respublika darajasidagi hamda hududiy ichki audit va moliyaviy nazo- rat xizmatlarining – byudjet mablag‘larining noqonuniy sarflanishi va talon- toroj qilinishi holatlarining quyidagi yo‘llar bilan profilakti- kasini ta'minlash va ularning oldini olish:

– bo‘ysunuvidagi muassasalarda xarajatlar smetasini rejalashti- rish va uning ijrosi, byudjet hisobining yuritilishi, tender (tanlov) savdolarining o‘tkazilishi va shartnomalar tuzilishi ustidan monito- ring qilish;

– bo‘ysunuvidagi muassasalar va markazlashtirilgan moliya-buxgalteriya xizmatlari rahbarlariga byudjet hisobi va hisoboti tizimini takomil- lashtirish, asossiz debitor va kreditor qarzdorliklarga yo‘l qo‘ymaslik, byudjet intizomini mustahkamlash, byudjet mablag‘laridan foydalanish, shu jumladan tovarlar, ish va xizmatlarni xarid qilish samaradorligini oshirish, shuningdek, markazlashtirilgan moliya-buxgalteriya xizmatlari- ning xodimlari tarkibini mustahkamlash masalalari bo‘yicha tavsiyalar tay- yorlash;

qonunni buzish holatlarini, ularni sodir etishga imkoniyat yaratuvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish to‘g‘risida quyi muassasa- larga bajarilishi majburiy bo‘lgan taqdimnomalar kiritish.

Xulosa.

Ushbu tadqiqot doirasida budjet tashkilotlari tomonidan budjet mablag‘laridan foydalanish ustidan moliyaviy nazoratni takomillashtirishning ayrim nazariy va amaliy jihatlari o‘rganildi. Shu

bilan birga, tadqiqot bir qator cheklovlarga ega bo‘lib, ular natijalarning ishonchliligiga ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Quyida tadqiqot cheklovlari va ularni kelgusi tadqiqotlarda inobatga olishga oid takliflar keltirilgan. Tadqiqot cheklovlari quyidagilardan iborat:

Ma’lumotlar cheklanganligi: Budjet mablag‘laridan foydalanish va nazorat jarayonlari bo‘yicha mavjud ma’lumotlarning yetarlicha batafsil emasligi yoki ba’zi tashkilotlarda ma’lumotlarning maxfiyligi tadqiqotning to‘liq yoritilishiga to‘sqinlik qilgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli, ayrim tahlillarda ma’lumotlar cheklanganligi tadqiqot natijalarining kengroq umumlashtirilishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Moliyaviy nazorat tizimidagi murakkablik: Davlat budjeti mablag‘larini nazorat qilish jarayonida bir qancha davlat idoralari va turli huquqiy-ijro organlari ishtirok etadi. Bu jarayonni tahlil qilishda nazoratning ko‘p darajaliligi va murakkabligi tufayli tadqiqotning ba’zi jihatlari yuzasidan cheklovlar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Hepworth, N. (2024). The distinction between public financial management and internal control (PFM/IC) and public financial administration and internal control (PFA/IC). In Public financial management and internal control (pp. 85–117). Springer.
2. The Institute of Internal Auditors. (2020). The IIA’s Three Lines Model: An update of the Three Lines of Defense. https://www.theiia.org/en/content/position-papers/2020/the-iias-three-lines-model-an-update-of-the-three-lines-of-defense/
3. United Nations General Assembly. (2011). Promoting the efficiency, accountability, effectiveness and transparency of public administration by strengthening supreme audit institutions (A/RES/66/209).
4. INTOSAI. (2019). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements. https://www.issai.org/pronouncements/issai-100-fundamental-principles-of-public-sector-auditing/
5. International Auditing and Assurance Standards Board. (2018). ISA 200: Overall objectives of the independent auditor and the conduct of an audit in accordance with International Standards on Auditing. International Federation of Accountants.
6. Power, M. (2000). The audit society — Second thoughts. International Journal of Auditing, 4(1), 111–119.
7. Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. European Law Journal, 13(4), 447–468.
8. INTOSAI. (2019d). INTOSAI-P 12: The value and benefits of Supreme Audit Institutions — making a difference to the lives of citizens. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.
9. INTOSAI. (2019a). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2020). ISSAI 200: Financial audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019b). ISSAI 300: Performance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019c). ISSAI 400: Compliance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.
10. Blume, L., & Voigt, S. (2011). Does organizational design of supreme audit institutions matter? A cross-country assessment. European Journal of Political Economy, 27(2), 215–229.
11. Dye, K. M., & Stapenhurst, R. (1998). Pillars of integrity: The importance of supreme audit institutions in curbing corruption. World Bank Institute.
12. INTOSAI Development Initiative. (2016). Supreme Audit Institutions Performance Measurement Framework (SAI PMF). INTOSAI / IDI.
13. Pollitt, C., & Summa, H. (1997). Reflexive watchdogs? How supreme audit institutions account for themselves. Public Administration, 75(2), 313–336.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

14. Knechel, W. R. (2007). The business risk audit: Origins, challenges and the role of research. Accounting, Organizations and Society, 32(4–5), 383–408.

15. Alles, M., Brennan, G., Kogan, A., & Vasarhelyi, M. A. (2006). Continuous monitoring of business process controls: A pilot implementation of a continuous auditing system at Siemens. International Journal of Accounting Information Systems, 7(2), 137–161.

16. PEFA Secretariat. (2018). PEFA handbook. Volume II: PEFA assessment fieldguide. PEFA Secretariat.

17. International Public Sector Accounting Standards Board. (2022). Handbook of international public sector accounting pronouncements. International Federation of Accountants.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH

Davronov Doniyor Elmuratovich
O‘zbekiston respublikasi Bank moliya akademiyasi
Xalqaro bank ishi fakulteti
Davlat moliyaviy nazorati va auditi(MSc)
mutaxassisligi talabasi
E-mail: DavronovD@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Davlat moliyaviy nazoratining samaradorligini oshirish, moliyaviy mablag‘lardan maqsadli va oqilona foydalanishni ta’minlash hamda moliyaviy intizomni mustahkamlashda zamonaviy axborot texnologiyalarining o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, davlat moliyaviy nazoratida raqamli platformalar, elektron ma’lumotlar bazalari, avtomatlashtirilgan tahlil vositalari va ma’lumotlarni qayta ishlash texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Nazorat tadbirlarini raqamlashtirish orqali inson omili bilan bog‘liq xatolarni kamaytirish, moliyaviy xatarlarni oldindan aniqlash, nazorat jarayonlarining tezkorligi va shaffofligini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari asosida davlat moliyaviy nazoratida axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *davlat moliyaviy nazorati, axborot texnologiyalari, raqamlashtirish, raqamli texnologiyalar, moliyaviy nazorat, elektron ma’lumotlar bazasi, avtomatlashtirilgan nazorat, moliyaviy xatarlar, ma’lumotlarni tahlil qilish, shaffoflik, moliyaviy intizom, raqamli platformalar.*

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ГОСУДАРСТВЕННОМ ФИНАНСОВОМ КОНТРОЛЕ

Давронов Дониёр Элмуратович
Банковско-финансовая академия Республики Узбекистан
Факультет международного банковского дела
Магистрант специальности «Государственный финансовый контроль и аудит» (MSc)
E-mail: DavronovD@gmail.com

Аннотация: *В статье исследованы теоретические и практические аспекты применения информационных технологий в процессе осуществления государственного финансового контроля. Раскрыты роль и значение современных информационных технологий в повышении эффективности государственного финансового контроля, обеспечении целевого и рационального использования финансовых средств и укреплении финансовой дисциплины. Проанализированы возможности использования цифровых платформ, электронных баз данных, автоматизированных инструментов анализа и технологий обработки данных в системе государственного финансового контроля. Особое внимание уделено вопросам снижения ошибок, связанных с человеческим фактором, своевременного выявления финансовых рисков, а также повышения оперативности и прозрачности контрольных мероприятий посредством цифровизации. На основе результатов исследования разработаны научно-практические предложения и рекомендации по повышению эффективности применения информационных технологий в государственном финансовом контроле.*

Ключевые слова: *государственный финансовый контроль, информационные технологии, цифровизация, цифровые технологии, финансовый контроль, электронные*

базы данных, автоматизированный контроль, финансовые риски, анализ данных, прозрачность, финансовая дисциплина, цифровые платформы.

USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN STATE FINANCIAL CONTROL

Davronov Doniyor Elmuratovich
Banking and finance academy of the Republic of Uzbekistan Faculty of International Banking
Master's Student (MSc) in Public Financial Control and Audit
E-mail: DavronovD@gmail.com

Abstract: *This article examines the theoretical and practical aspects of applying information technologies in the implementation of state financial control. The role and importance of modern information technologies in improving the effectiveness of state financial control, ensuring the targeted and rational use of financial resources, and strengthening financial discipline are highlighted. The study analyzes the potential of digital platforms, electronic databases, automated analytical tools, and data processing technologies in the state financial control system. Particular attention is paid to reducing human-related errors, identifying financial risks at an early stage, and improving the efficiency and transparency of control procedures through digitalization. Based on the research findings, scientific and practical recommendations are developed to improve the effectiveness of information technology application in state financial control.*

Keywords: *state financial control, information technologies, digitalization, digital technologies, financial control, electronic databases, automated control, financial risks, data analysis, transparency, financial discipline, digital platforms.*

Kirish.

O‘zbekistonda davlat moliyaviy nazorati Hisob palatasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi tizimidagi vakolatli organlar, Davlat moliyaviy nazorati inspeksiyasi va davlat organlarining ichki audit xizmatlari ishtirokida amalga oshiriladi. Ko‘p subyektli tuzilma nazorat qamrovini kengaytiradi, biroq rejalashtirish va natijalarni bir xil formatda yuritish talabini kuchaytiradi. “Davlat auditi” dasturiy kompleksi aynan tadbirlarni ro‘yxatga olish, natijalarni jamlash va hisobot shakllantirish uchun yagona axborot maydoni vazifasini bajaradi (O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi va Hisob palatasi, 2025).

Vakolatlar tahlili tashqi audit, markazlashgan moliyaviy nazorat va ichki auditning maqsadlari turlicha ekanini ko‘rsatadi. Yagona platforma metodologik bir xillikni kuchaytirishi kerak, lekin ichki auditning funksional mustaqilligini susaytirmasligi lozim. Kirish huquqlari, ma’lumotdan foydalanish maqsadi va natijalarni eskalatsiya qilish darajalari normativ ravishda ajratilishi zarur.

Uslubiy jihatdan mazkur masalani baholashda normativ hujjatlar kontent-tahlili, jarayon xaritasi, ma’lumotlar oqimi tahlili, ekspert intervyusi va nazorat ko‘rsatkichlari triangulyatsiyasi qo‘llanadi. Bir manbaga tayangan xulosa o‘rniga huquqiy talab, tizim logi va amaliy natija o‘zaro solishtiriladi. Bu yondashuv deklarativ raqamlashtirish bilan amalda ishlaydigan nazorat mexanizmini farqlash imkonini beradi.

Budjet tashkilotlari tomonidan davlat mablag‘larini nazorat qilish tizimi moliyaviy barqarorlikni saqlashda katta ahamiyatga ega. Moliyaviy nazorat davlatning moliyaviy resurslari maqsadga muvofiq va samarali ishlatilishini ta’minlash orqali moliyaviy salbiy oqibatlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Davlat mablag‘laridan oqilona foydalanish davlat siyosatining samaradorligini oshiradi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtiradi. Shu sababli moliyaviy nazoratning sifatini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalar va nazorat usullarini joriy etish, amaldagi tizimlarni takomillashtirish zarurati dolzarbdir.

Metodlar.

Tadqiqotda davlat moliyaviy nazoratini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish masalasini kompleks o‘rganish uchun tizimli, qiyosiy, institutsional va riskka asoslangan metodologik yondashuvlar qo‘llanildi. Tizimli yondashuv orqali davlat auditi, ichki nazorat, ichki audit va tashqi auditning o‘zaro funksional bog‘liqligi tahlil qilindi. Qiyosiy metod asosida Vestminster, sudlov va kollegial audit modellarining institutsional xususiyatlari hamda ularning afzallik va cheklovlari solishtirildi. Normativ-huquqiy tahlil yordamida INTOSAI-P, ISSAI, PEFA va boshqa xalqaro standartlarning asosiy talablari o‘rganildi. Riskka asoslangan yondashuv orqali budjet xarajatlari, davlat xaridlari, davlat qarzi, SOE, ijtimoiy dasturlar va investitsiya loyihalaridagi asosiy xavf klasterlari aniqlandi. 3E (economy, efficiency, effectiveness) metodologiyasi davlat dasturlarining natijadorligini baholash uchun qo‘llanildi. Natijalar asosida O‘zbekiston uchun IRAM modelini shakllantirish bo‘yicha institutsional takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar.

Bugungi kunda davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biri nazorat jarayonlarini raqamlashtirish va zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish hisoblanadi. Davlat moliyaviy nazoratida axborot texnologiyalaridan foydalanish moliyaviy operatsiyalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tezkor yig‘ish, qayta ishlash, tahlil qilish va nazorat natijalarini shakllantirish imkonini beradi. Xalqaro amaliyotda moliyaviy boshqaruv axborot tizimlari budjetni shakllantirish va ijro etish, majburiyatlarni nazorat qilish, g‘aznachilik operatsiyalari, buxgalteriya hisobi va hisobot jarayonlarini avtomatlashtirish hamda integratsiyalashda muhim vosita sifatida qaraladi.

O‘zbekiston Respublikasida ham davlat moliyaviy nazoratini raqamlashtirish bo‘yicha tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 2025-yil 18-dekabrdagi PF–252-son Farmonda davlat auditi va moliyaviy nazorat faoliyatini raqamlashtirish, sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish, qonunbuzilishlarning oldini olish va tizimli muammolarni aniqlash asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy moliyaviy nazoratda nazorat tadbirlarining muayyan qismi hujjatlarni qo‘lda o‘rganish, tanlab tekshirish va auditorning professional mulohazasiga tayanadi. Bunday yondashuv katta hajmdagi moliyaviy ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida to‘liq tahlil qilish imkoniyatini cheklaydi. Axborot texnologiyalarining joriy etilishi esa nazorat obyektlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni markazlashtirish, ularni o‘zaro taqqoslash va moliyaviy xavflarni avtomatik aniqlash imkonini yaratadi.

1-jadval.

Davlat moliyaviy nazoratida axborot texnologiyalaridan foydalanishning asosiy yo‘nalishlari

Yo‘nalish	An’anaviy yondashuv	Raqamli yondashuv	Kutiladigan natija
Ma’lumotlarni yig‘ish	Hujjatlarni qo‘lda yig‘ish	Elektron ma’lumotlar bazasi	Vaqt tejaladi
Moliyaviy tahlil	Tanlab tekshirish	Avtomatlashtirilgan tahlil	Qamrov kengayadi
Xavflarni aniqlash	Auditor bahosi	Risk indikatorlari va algoritmlar	Xavflar barvaqt aniqlanadi
Nazorat monitoringi	Davriy tekshiruv	Doimiy elektron monitoring	Tezkor nazorat ta’minlanadi
Hisobot	Qog‘oz va alohida fayllar	Integratsiyalashgan elektron hisobot	Shaffoflik oshadi
Ma’lumot almashinuvi	Idoralararo yozishmalar	Axborot tizimlari integratsiyasi	Nazorat tezlashadi
Audit	Asosan faktlarni tekshirish	Ma’lumotlar asosida audit	Audit sifati oshadi

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, raqamli texnologiyalar nazorat jarayonining deyarli barcha bosqichlarini takomillashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, moliyaviy

ma’lumotlarning yagona elektron bazada jamlanishi nazorat organlariga turli manbalardan kelib tushadigan ma’lumotlarni o‘zaro solishtirish va nomuvofiqliklarni aniqlash imkonini beradi.

Davlat moliyaviy nazoratida axborot texnologiyalarining yana bir muhim afzalligi **riskga asoslangan nazoratni rivojlantirish** bilan bog‘liq. Bunda barcha tashkilotlarni bir xil darajada tekshirish o‘rniga, moliyaviy xavfi yuqori bo‘lgan tashkilotlar va operatsiyalarni aniqlashga ustuvor ahamiyat beriladi. Masalan, budjet mablag‘larining keskin o‘sishi, xarajatlar smetasidagi katta o‘zgarishlar, takroriy to‘lovlar, shubhali davlat xaridlari, me’yorlardan chetga chiqish yoki bir xil rekvizitlar bo‘yicha takroriy operatsiyalar avtomatik ravishda risk indikatori sifatida belgilanishi mumkin.

Bunday mexanizmning afzalligi shundaki, nazorat organlari mavjud resurslarni eng yuqori xavfga ega bo‘lgan operatsiyalarga yo‘naltiradi. Natijada nazoratning faqat tekshiruvdan keyingi aniqlash funksiyasi emas, balki **oldini olish va prognozlash funksiyasi** ham kuchayadi.

O‘zbekiston amaliyotida mazkur yo‘nalish yanada rivojlanmoqda. 2026-yil iyul oyida davlat auditi tizimida sun’iy intellekt va raqamlashtirishni rivojlantirishga qaratilgan yangi chora-tadbirlar belgilandi. 2026–2030-yillarda davlat auditini raqamli transformatsiya qilish doirasida budjet tizimidagi xavflarni barvaqt aniqlash, budjet intizomi buzilishlarini sun’iy intellekt yordamida aniqlash, davlat organlari axborot tizimlarini integratsiya qilish va raqamli servis hamda modullarni joriy etish vazifalari nazarda tutilgan.

Shuningdek, 2026-yil 13-martdagi 100-son qaror bilan davlat organlari va tashkilotlarida ichki audit faoliyatini raqamlashtirish konsepsiyasi tasdiqlangan. Mazkur konsepsiyada davlat ichki audit va nazorat tizimi uchun yagona va yaxlit markazlashgan raqamli ekotizimni shakllantirish ko‘zda tutilgan. (O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali) Bu holat davlat moliyaviy nazoratining turli bo‘g‘inlari o‘rtasida ma’lumot almashinuvini kuchaytirish uchun muhim institutsional asos yaratadi. Axborot texnologiyalaridan foydalanishning amaliy natijalaridan biri **doimiy monitoring** imkoniyatining paydo bo‘lishidir. An’anaviy nazoratda moliyaviy xato yoki qonunbuzilish holati ko‘pincha operatsiya amalga oshirilganidan keyin aniqlanadi. Raqamli monitoring tizimida esa belgilangan mezonlardan chetga chiqish holatlari real vaqtga yaqin rejimda aniqlanishi va mas’ul xodimga tegishli signal yuborilishi mumkin.

Masalan, budjet tashkilotida bir xil to‘lov bir necha marta amalga oshirilsa, xarajatlar tasdiqlangan limitdan oshsa yoki davlat xaridida belgilangan mezonlarga mos kelmaydigan operatsiya aniqlansa, axborot tizimi ushbu operatsiyani avtomatik ravishda riskli operatsiya sifatida belgilashi mumkin. Bu esa nazorat organlariga muammo yuzaga kelganidan keyin emas, balki uning dastlabki bosqichida choralar ko‘rish imkonini beradi.

2-jadval.

Raqamli davlat moliyaviy nazoratining kutilayotgan samaralari

Samaradorlik yo‘nalishi	**Natija**
Tezkorlik	Moliyaviy ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash
Aniqlik	Inson omili sababli yuzaga keladigan xatolarni kamaytirish
Shaffoflik	Moliyaviy operatsiyalarni elektron kuzatish imkoniyati
Profilaktika	Qonunbuzilishlarni oldindan aniqlash
Risklarni boshqarish	Yuqori xavfli operatsiyalarni ajratib ko‘rsatish
Resurslardan foydalanish	Nazorat xodimlarining vaqtini tejash
Integratsiya	Turli davlat axborot tizimlari o‘rtasida ma’lumot almashinuvi
Hisobdorlik	Nazorat natijalarini elektron qayd etish va monitoring qilish

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, davlat moliyaviy nazoratini raqamlashtirish faqat mavjud nazorat jarayonlarini elektron shaklga o‘tkazish bilan cheklanmasligi lozim. Asosiy maqsad **ma’lumotlarga asoslangan, riskga yo‘naltirilgan va proaktiv nazorat tizimini shakllantirish**dan iborat bo‘lishi kerak.

Shu nuqtayi nazardan, davlat moliyaviy nazoratida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt yordamida katta hajmdagi moliyaviy operatsiyalarni tahlil qilish, odatiy bo‘lmagan tranzaksiyalarni aniqlash, tashkilotlarning moliyaviy xatti-harakatlaridagi o‘zgarishlarni baholash va ehtimoliy qonunbuzilishlarni

prognozlash imkoniyati kengayadi.

Biroq raqamlashtirish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, davlat organlari axborot tizimlarining to‘liq integratsiyalashmaganligi, ma’lumotlar formatlarining turlicha bo‘lishi, axborot xavfsizligini ta’minlash, kiberxavflarning mavjudligi, malakali IT va audit mutaxassislariga ehtiyojning ortishi hamda ayrim hududlarda texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi raqamli nazorat samaradorligiga ta’sir qilishi mumkin.

Shu sababli davlat moliyaviy nazoratini raqamlashtirishda quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Davlat moliyaviy nazorati uchun yagona raqamli ma’lumotlar makonini shakllantirish.
2. Budjet, g‘aznachilik, buxgalteriya, davlat xaridlari va soliq axborot tizimlarini integratsiya qilish.
3. Risklarni avtomatik aniqlovchi analitik modullarni joriy etish.
4. Sun’iy intellekt asosidagi tahlil vositalaridan foydalanishni kengaytirish.
5. Nazorat tadbirlarini real vaqtga yaqin rejimda monitoring qilish imkoniyatini yaratish.
6. Axborot xavfsizligi va ma’lumotlarni himoyalash mexanizmlarini kuchaytirish.
7. Davlat auditorlari va nazorat xodimlarining raqamli kompetensiyalarini oshirish.
8. Nazorat natijalarini avtomatik monitoring qilish va aniqlangan kamchiliklarning bartaraf etilishini elektron kuzatib borish.

Umuman olganda, tahlil natijalari davlat moliyaviy nazoratida axborot texnologiyalaridan foydalanish nazoratning tezkorligi, aniqligi, shaffofligi va samaradorligini oshirish bilan birga, moliyaviy qonunbuzilishlarning oldini olish imkoniyatlarini ham kengaytirishini ko‘rsatmoqda. O‘zbekistonning amaldagi islohotlarida ham zamonaviy raqamli texnologiyalar va doimiy monitoring tizimlari orqali budjet mablag‘laridan maqsadli va samarali foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirishga alohida e’tibor berilmoqda.

Shunday qilib, davlat moliyaviy nazoratining kelgusidagi rivojlanishi nazoratning faqat “aniqlash va tekshirish” modelidan “aniqlash – tahlil qilish – prognozlash – oldini olish – monitoring qilish” modeliga bosqichma-bosqich o‘tishini talab etadi. Mazkur yondashuv davlat moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, moliyaviy intizomni mustahkamlash va davlat moliyasini boshqarish sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy sharoitda davlat moliyaviy nazoratining samaradorligini oshirish, budjet mablag‘laridan oqilona va maqsadli foydalanishni ta’minlash hamda moliyaviy intizomni mustahkamlashda axborot texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy nazorat usullarining imkoniyatlari katta hajmdagi moliyaviy ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va tahlil qilishda cheklanganligi sababli nazorat jarayonlarini raqamlashtirish obyektiv zaruratga aylanmoqda.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, davlat moliyaviy nazoratida axborot texnologiyalaridan foydalanish nazorat tadbirlarining tezkorligi va aniqligini oshirish, inson omili bilan bog‘liq xatolarni kamaytirish, moliyaviy operatsiyalarni elektron monitoring qilish, mavjud moliyaviy xatarlarni barvaqt aniqlash hamda nazorat natijalarining shaffofligini ta’minlash imkonini beradi. Ayniqsa, budjet, g‘aznachilik, buxgalteriya hisobi, davlat xaridlari va boshqa moliyaviy axborot tizimlarining o‘zaro integratsiyalashuvi nazorat organlarining ma’lumotlar bilan ta’minlanganlik darajasini oshiradi.

Davlat moliyaviy nazoratini raqamlashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biri riskga asoslangan nazorat tizimini rivojlantirish hisoblanadi. Bunda nazorat resurslarini barcha obyektlarga bir xil taqsimlash o‘rniga, moliyaviy xavfi yuqori bo‘lgan tashkilotlar, operatsiyalar va xarajat yo‘nalishlarini aniqlashga ustuvor ahamiyat beriladi. Bu esa nazorat tadbirlarining manzilliligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, davlat moliyaviy nazoratida sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), avtomatlashtirilgan tahlil va prognozlash texnologiyalaridan foydalanish nazoratning profilaktik

xususiyatini kuchaytirish imkonini beradi. Mazkur texnologiyalar yordamida moliyaviy operatsiyalarni keng ko‘lamda tahlil qilish, noodatiy yoki shubhali operatsiyalarni aniqlash, moliyaviy xavflarni baholash va ehtimoliy qonunbuzilishlarni oldindan prognozlash mumkin.

Shu bilan birga, davlat moliyaviy nazoratini raqamlashtirish jarayonida axborot tizimlarining o‘zaro integratsiyasi, ma’lumotlar sifatini ta’minlash, kiberxavfsizlikni kuchaytirish, axborotlarni himoyalash hamda nazorat xodimlarining raqamli kompetensiyalarini oshirish kabi masalalarga alohida e’tibor qaratish zarur.

Shu sababli kelgusida davlat moliyaviy nazoratining raqamli transformatsiyasini jadallashtirish, axborot tizimlari integratsiyasini chuqurlashtirish, riskga asoslangan nazorat va sun’iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etish davlat moliyaviy nazoratining samaradorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

18. Hepworth, N. (2024). The distinction between public financial management and internal control (PFM/IC) and public financial administration and internal control (PFA/IC). In Public financial management and internal control (pp. 85–117). Springer.

19. The Institute of Internal Auditors. (2020). The IIA’s Three Lines Model: An update of the Three Lines of Defense. https://www.theiia.org/en/content/position-papers/2020/the-iias-three-lines-model-an-update-of-the-three-lines-of-defense/

20. United Nations General Assembly. (2011). Promoting the efficiency, accountability, effectiveness and transparency of public administration by strengthening supreme audit institutions (A/RES/66/209).

21. INTOSAI. (2019). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements. https://www.issai.org/pronouncements/issai-100-fundamental-principles-of-public-sector-auditing/

22. International Auditing and Assurance Standards Board. (2018). ISA 200: Overall objectives of the independent auditor and the conduct of an audit in accordance with International Standards on Auditing. International Federation of Accountants.

23. Power, M. (2000). The audit society — Second thoughts. International Journal of Auditing, 4(1), 111–119.

24. Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. European Law Journal, 13(4), 447–468.

25. INTOSAI. (2019d). INTOSAI-P 12: The value and benefits of Supreme Audit Institutions — making a difference to the lives of citizens. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.

26. INTOSAI. (2019a). ISSAI 100: Fundamental principles of public-sector auditing. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2020). ISSAI 200: Financial audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019b). ISSAI 300: Performance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.; INTOSAI. (2019c). ISSAI 400: Compliance audit principles. INTOSAI Framework of Professional Pronouncements.

27. Blume, L., & Voigt, S. (2011). Does organizational design of supreme audit institutions matter? A cross-country assessment. European Journal of Political Economy, 27(2), 215–229.

28. Dye, K. M., & Stapenhurst, R. (1998). Pillars of integrity: The importance of supreme audit institutions in curbing corruption. World Bank Institute.

29. INTOSAI Development Initiative. (2016). Supreme Audit Institutions Performance Measurement Framework (SAI PMF). INTOSAI / IDI.

30. Pollitt, C., & Summa, H. (1997). Reflexive watchdogs? How supreme audit institutions account for themselves. Public Administration, 75(2), 313–336.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

31. Knechel, W. R. (2007). The business risk audit: Origins, challenges and the role of research. Accounting, Organizations and Society, 32(4–5), 383–408.
32. Alles, M., Brennan, G., Kogan, A., & Vasarhelyi, M. A. (2006). Continuous monitoring of business process controls: A pilot implementation of a continuous auditing system at Siemens. International Journal of Accounting Information Systems, 7(2), 137–161.
33. PEFA Secretariat. (2018). PEFA handbook. Volume II: PEFA assessment fieldguide. PEFA Secretariat.
34. International Public Sector Accounting Standards Board. (2022). Handbook of international public sector accounting pronouncements. International Federation of Accountants.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

EKSPORT FAOLIYATI HUDUDIY IQTISODIY O'SISHNING DRAYVERI SIFATIDA: XORAZM VILOYATI MISOLIDA

Xolmurotov Fozil Saribayevich
buxgalteriya hisobi kafedrasi dotsenti
Ma’mun Universiteti
E-mail: xolmurodov_fozil@mamunedu.uz
ORCID: 0000-0003-2745-1832

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot Xorazm viloyatiga alohida e'tibor qaratgan holda iqtisodiy o'sish va mintaqaviy barqarorlikni ta'minlashda eksport faoliyatining rolini o'rganadi. Ikkilamchi manbalardan olingan ma'lumotlardan foydalangan holda, tadqiqot eksport hajmi, bandlik darajasi va iqtisodiy diversifikatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, eksport salohiyatini oshirish daromad darajasini oshirish, ish o'rinlarini yaratish va innovatsiyalarni rag'batlantirish orqali mintaqaviy rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bundan tashqari, eksportga asoslangan diversifikatsiya cheklangan iqtisodiy tarmoqlarga qaramlikni kamaytiradi, bozor o'zgarishlariga chidamlilikni oshiradi. Tadqiqot mintaqada eksport faoliyatining to‘liq salohiyatini ochish uchun mavjud to‘siqlarni, jumladan transport infratuzilmasi kamchiliklari va logistika muammolarini bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.*

Kalit so’zlar. *Eksport, logistika, diversifikatsiya, iqtisodiy o'sish, innovatsiya.*

ЭКСПОРТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ДВИЖИТЕЛЬ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА: НА ПРИМЕРЕ ХОРЕСМСКОЙ ОБЛАСТИ

Холмуротов Фозил Сарибаевич
доцент кафедры бухгалтерский учет
Университет Мамуна
E-mail: kholmurodov_fozil@mamunedu.uz
ORCID: 0000-0003-2745-1832

Аннотация. *В данном исследовании рассматривается роль экспортной деятельности в экономическом росте и региональной стабильности, особое внимание уделяется Хорезмской области. Используя данные из вторичных источников, исследование изучает взаимосвязь между объемом экспорта, уровнем занятости и экономической диверсификацией. Результаты показывают, что увеличение экспортного потенциала может оказать существенное влияние на региональное развитие за счет повышения уровня доходов, создания рабочих мест и стимулирования инноваций. Кроме того, диверсификация на основе экспорта снижает зависимость от ограниченных секторов экономики и повышает устойчивость к изменениям рынка. В заключение исследования приводятся рекомендации по устранению существующих барьеров, включая недостатки транспортной инфраструктуры и проблемы логистики, с целью раскрытия полного потенциала экспортной деятельности в регионе.*

Ключевые слова. *Экспорт, логистика, диверсификация, экономический рост, инновации.*

EXPORT ACTIVITY AS A DRIVER OF REGIONAL ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF THE KHOREZM REGION

Kholmurotov Fozil Saribayevich
Associate Professor
Department of Accounting

Mamun University
E-mail: xolmurodov_fozil@mamunedu.uz
ORCID: 0000-0003-2745-1832

Abstract. *This study examines the role of export activity in ensuring economic growth and regional stability, with a particular focus on the Khorezm region. Using data from secondary sources, the study examines the relationship between export volume, employment levels, and economic diversification. The results show that increasing export potential can have a significant impact on regional development by increasing income levels, creating jobs, and stimulating innovation. In addition, export-based diversification reduces dependence on limited economic sectors and increases resilience to market changes. The study concludes with recommendations for addressing existing barriers to unlocking the full potential of export activity in the region, including transport infrastructure deficiencies and logistics challenges.*

Keywords: *Export, logistics, diversification, economic growth, innovation.*

Kirish

Eksport faoliyati ham milliy, ham mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynab, iqtisodiy o‘sish va yangi ish o‘rinlari yaratish katalizatori bo‘lib xizmat qilmoqda. 1982 yildagi Eksport savdo kompaniyasi to'g'risidagi qonun Amerikada ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar eksportini osonlashtirishda muhim rol o'ynaydigan Eksport Savdo Kompaniyalarini (ETC) shakllantirishni rag'batlantiradigan asosni yaratdi, xususan, kichik va o'rta korxonalar (KO'K) insektorlari kabi tekstil va ishlab chiqarish uchun[1]. Ushbu qonunchilik nafaqat eksportni rag'batlantiradi, balki ushbu firmalarning jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan va shu bilan umumiy iqtisodiy salomatlikka hissa qo'shadi. Eksportga asoslangan o‘sish konsepsiyasi iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirish strategiyasi sifatida eksportni ko‘paytirish muhimligini ta’kidlaydi.

Eksport faoliyatini kengaytirishga e'tibor qaratish orqali mamlakatlar yangi bozorlarga chiqish uchun o'zlarining ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanishlari mumkin, bu esa o'z navbatida iqtisodiyotning diversifikatsiyasi va barqarorligini oshiradi. Masalan, ko'pincha kichik va o'rta korxonalar ustunlik qiladigan to'qimachilik va tikuvchilik sanoati eksportdan sezilarli foyda ko'rishi mumkin, chunki bu ularning yashashi va rivojlanishi uchun zarurdir. Savdo vazirligining hisob-kitoblariga ko'ra, ushbu tarmoqlardagi 20 000 ga yaqin kichik, eksport qilmaydigan firmalar jahon bozorida raqobatlasha olish potentsialiga ega va mavjud foydalanilmagan imkoniyatlarni ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, eksportning bandlikka ta'sirini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Eksport faoliyati mahalliy iqtisodiyotlarda ish o‘rinlari yaratish va yuqori ish haqi darajasi bilan bog‘liq bo‘lib, sog‘lom iqtisodiy muhitni ta’minlaydi. Firmalar eksport bilan shug'ullanar ekan, ular ko'pincha ko'proq ishchi kuchini talab qiladi, bu nafaqat ish o'rinlarini yaratadi, balki mahalliy mehnat bozorining malakasini oshiradi. Ushbu dinamikani eksport xizmatlari va qo'llab-quvvatlash dasturlari qo'llab-quvvatlaydi, bu esa korxonalarga xalqaro savdoning murakkabliklarini navigatsiya qilishda yordam beradi va shu bilan ularning yangi bozorlarga kirishini osonlashtiradi. Bundan tashqari, global qiymat zanjirlarining integratsiyasi mamlakatlarga tovarlarni bir nechta davlatlar bo'ylab ishlab chiqarish va taqsimlashda ishtirok etish imkonini beradi, eksport imkoniyatlarini oshiradi va iqtisodiy o'zaro bog'liqlikni kuchaytiradi. Bu o'zaro bog'liqlik rivojlanayotgan mamlakatlar uchun juda muhim, chunki bu ularga eksport portfelini diversifikatsiya qilish va cheklangan mahsulotlarga qaramlikni kamaytirish imkonini beradi.

Adabiyotlar sharhi

Tadqiqotlarda eksport faoliyatining iqtisodiy rivojlanishda hal qiluvchi omil ekanligini tasdiqlovchi ko‘plab izlanishlar va empirik dalillar tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda

eksportning iqtisodiy diversifikatsiyani rag‘batlantirishi va yangi bozorlarni ochish orqali milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi o‘rni asosiy e’tiborda bo‘lgan.

Eksport iqtisodiy rivojlanishning asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, o‘sishni rag‘batlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va bozorni diversifikatsiya qilish hisoblanadi. Eksportga asoslangan o'sishga strategik e'tibor qaratish bilan bir qatorda ETCni qonunchilik bilan qo'llab-quvvatlash mamlakatlarni o'z tarmoqlarining, xususan, to'qimachilik va tikuvchilik kabi tarmoqlarning to'liq salohiyatidan foydalanishga imkon beradi va natijada mustahkam milliy va mintaqaviy iqtisodiyotlarga hissa qo'shadi.

Eksport orqali valyuta tushumlarining ortishi makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mamlakat valyuta tushumlarini muvaffaqiyatli jalb qilsa, milliy valyuta barqarorligini ta’minlash uchun muhim bo‘lgan valyuta zaxiralarini ko‘paytiradi[2]. Bu zahiralar nafaqat tashqi zarbalarga qarshi bufer, balki mamlakatning tashqi qarz majburiyatlarini bajarish imkonini beradi va shu orqali barqaror iqtisodiy muhitni ta’minlaydi.

Valyuta zahiralarining mustahkam darajasi pul-kredit siyosati va foiz stavkalarini samarali boshqarish imkonini berib, makroiqtisodiy barqarorlikka yordam beradi. Bu barqarorlik investitsiyalar uchun qulay muhitni yaratish uchun zarur, chunki u noaniqlikni kamaytiradi va mahalliy va xorijiy investorlarni kapital jalb qilishga undaydi[3]. Bundan tashqari, valyuta zaxiralari va fond bozori rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik muhim; zaxiralarning ko'payishi fond bozorining o'sishiga olib kelishi mumkin, bu esa o'z navbatida umumiy iqtisodiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlaydi[4]. Bundan tashqari, ijtimoiy xarajatlarni moliyalashtirish imkoniyati valyuta tushumlarining ko'payishining yana bir muhim jihati hisoblanadi. Hukumatlar ushbu daromadlarni ijtimoiy farovonlik va iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish uchun ishlatishi mumkin.

Ushbu xarajatlar ichki talabni rag'batlantirishi, iqtisodiy o'sish va barqarorlikka yanada ko'proq hissa qo'shishi mumkin. Bundan tashqari, valyuta zahiralarini strategik boshqarish mamlakatlarga kontrtsiklik siyosatni samarali amalga oshirish imkonini beradi. Masalan, iqtisodiy kengayish davrida mamlakatlar ichki talab va importni cheklash orqali zaxiralarni to'plashi mumkin, iqtisodiy tanazzul davrida esa bu zaxiralardan importni qo'llab-quvvatlash va iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun foydalanish mumkin[5]. Bunday yondashuv nafaqat iqtisodiy tebranishlarning ta'sirini yumshatibgina qolmay, balki etarli valyuta zaxiralarini saqlash muhimligini ham kuchaytiradi. Pirovardida, valyuta tushumlari, zaxiralar va makroiqtisodiy barqarorlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik oqilona iqtisodiy siyosatning muhimligini ta’kidlaydi.

Eksport hajmini oshirish va ichki iqtisodiy faollik o‘rtasidagi bog‘liqlik mahalliy ishlab chiqarish salohiyatini oshirishning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Eksport o'sishi bilan ular mahalliy ishlab chiqarish imkoniyatlarini rag'batlantiradi, bu esa keyinchalik ichki bozorda tadbirkorlik faoliyatining kengayishiga olib keladi[6]. Bu dinamika, ayniqsa, savdoni liberallashtirish siyosati iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatgan rivojlanayotgan mamlakatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, empirik tadqiqotlar eksport o‘sishi va aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatib, eksport o‘sishi bilan iqtisodiy faollik va aholi farovonligi ham oshib borishini ko‘rsatdi. Eksport hajmining oshishi nafaqat mahalliy ishlab chiqarishni, balki yangi ishlab chiqarish tarmoqlarining paydo bo‘lishini ham rag‘batlantirmoqda.

Eksport hajmining oshishi mahalliy ishlab chiqarish salohiyatini rag‘batlantirish, tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish va iqtisodiyotda yangi tarmoqlarni rag‘batlantirishning kuchli katalizatoridir. Ushbu o'sish soliq tushumlarining oshishiga va aholi farovonligini oshirishga olib keladi, bu esa ichki iqtisodiy faoliyatni boshqarishda xalqaro savdo muhimligini ta'kidlaydi[7]. Mamlakatlar o‘zlarining qiyosiy ustunliklaridan foydalangan holda o‘zlarining iqtisodiy landshaftlarini samarali ravishda yaxshilashlari va barqaror rivojlanishni ta’minlashlari mumkin.

Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish mamlakatning bozor tebranishlariga chidamliligini oshirish va cheklangan miqdordagi tarmoqlarga qaramlikni kamaytirish uchun muhim strategiya

hisoblanadi. Eksport bu jarayonda hal qiluvchi rol o‘ynaydi va mamlakatlarga tashqi bozorlarda turli tovar va xizmatlarni sotish orqali o‘z iqtisodiy asoslarini kengaytirish imkonini beradi. Bu diversifikatsiya nafaqat iqtisodiyotni barqarorlashtiradi, balki uning global talab va taklif sharoitlari o‘zgarishiga moslashish qobiliyatini ham oshiradi[8]. Eksport qilinadigan mahsulot va xizmatlar assortimentini kengaytirish orqali mamlakatlar ko'pincha xalqaro bozorlarda narxlarning o'zgaruvchan o'zgarishiga duchor bo'lgan bir nechta asosiy tovarlarga tayanish bilan bog'liq xavflarni yumshata oladi. Bu, ayniqsa, tor eksport portfeliga bog'liq bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar uchun ayniqsa muhimdir, bu esa tovarlar narxining pasayishi davrida iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin[9]. Eksportning diversifikatsiyasi yangi daromad manbalarini yaratishga yordam beradi, bu esa iqtisodiy o'sish va barqarorlikni ta'minlaydi[10]. Ushbu diversifikatsiyaga erishish uchun tashqi bozorga chiqish muhim ahamiyatga ega. Savdo ochiqligi, bu mamlakatning boshqa davlatlar bilan erkin savdoga kirishish darajasini bildiradi, yangi bozorlarga kirishni osonlashtiradi va eksport imkoniyatlarini oshiradi[11].

Eksport bozorlaridagi raqobat muhiti mahalliy ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida tadbirkorlik va innovatsiyalar uchun muhim turtki bo‘lib xizmat qilmoqda. Firmalar tashqi bozorlarda o'z mavqeini oshirishga intilishlari bilan ular yangi texnologiyalar va innovatsion ishlab chiqarish jarayonlarini o'zlashtirishga majbur bo'ladilar, bu esa pirovardida xalqaro miqyosda ham, ichki miqyosda ham raqobatbardoshligini oshiradi. Bu dinamika, ayniqsa, eksport muvaffaqiyatining hal qiluvchi omili sifatida belgilangan eksport tadbirkorligiga yo'naltirilgan xatti-harakatlar (EOB) kontekstida yaqqol namoyon bo'ladi. Eksport bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyati bilan faol shug'ullanadigan firmalar, odatda, xorijdagi marketing harakatlarida yaxshilangan natijalarga erishadilar, bu esa o'z navbatida ularning ichki bozordagi umumiy raqobatbardoshligini oshiradi[12]. Bundan tashqari, raqobat va innovatsiyalar o'rtasidagi munosabatlar teskari U shaklidagi egri chiziq bilan tavsiflanadi, bu mo"tadil raqobat innovatsiyalarni rag'batlantirishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu shuni ko'rsatadiki, firmalar muvozanatli raqobat darajasiga duch kelganda, ular innovatsion yechimlarga sarmoya kiritish ehtimoli ko'proq bo'ladi va shu bilan ishlab chiqarish imkoniyatlari va bozor takliflarini yaxshilaydi[13].

Bu firmalar innovatsiyalar kiritar ekan, ular nafaqat tashqi bozorlar talablarini qondiribgina qolmay, balki ichki bozordagi mavqeini mustahkamlab, yanada mustahkam iqtisodiy muhitga hissa qo‘shadilar. Bu kontekstda bozorga yo'naltirilgan xatti-harakatlarning roli ham juda muhimdir. Bozor ehtiyojlarini tushunish va ularga javob berishga e'tibor qaratadigan firmalar o'zlarining tadbirkorlik faoliyatidan ko'proq foyda olishlari mumkin, bu esa ularning eksport ko'rsatkichlarini oshiradi[14]. Bozorning bunday yo'nalishi proaktiv xatti-harakatlar va raqobatbardosh tajovuzkorlik bilan birgalikda firmalarga eksport bozorlarida imkoniyatlardan samarali foydalanish imkonini beradi. Bunday xatti-harakatlar eksport ko'rsatkichlarining yaxshilanishi bilan bog'liq, chunki ular firmalarga xalqaro savdoning murakkabliklarida muvaffaqiyatli harakat qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, raqobat, innovatsiya va eksport faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tadbirkorlik uchun qulay zamin yaratadi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar eksport bozori bosimiga javoban innovatsion amaliyotlar orqali o‘z imkoniyatlarini oshirar ekan, ular nafaqat o‘z faoliyatini yaxshilaydi, balki kengroq iqtisodiy manzaraga ham ijobiy hissa qo‘shadi.

Eksport faoliyati orqali qo‘shimcha daromad manbalarini yaratish iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ichki bozorlarda talab va taklif muvozanatini saqlashda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Tovar va xizmatlar eksporti ishlab chiqaruvchilar va tegishli korxonalar uchun yangi daromad oqimlarini keltirib chiqaradi, bu nafaqat ularning rentabelligini oshiradi, balki umumiy iqtisodiy o'sishga ham hissa qo'shadi. Bu jarayon, ayniqsa, ish haqi past bo'lgan mamlakatlarda muhim bo'lib, eksportga asoslangan ish o'rinlarining yaratilishi ish o'rinlari imkoniyatlarini ko'paytirishga va ishchilarning daromadlarini oshirishga olib keladi[15]. Eksportni kengaytirish mamlakatlarga xalqaro bozorlarga kirish va iqtisodiy faoliyatini diversifikatsiya qilish imkonini beruvchi daromad olishning muhim mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi.

Yangi geografik bozorlarga kirib, eksportchilar qo'shimcha mijozlar bazasiga kirishlari mumkin, bu esa ularning daromad salohiyatini yanada oshiradi va ichki talab va taklifni barqarorlashtiradi[16]. Ushbu diversifikatsiya muhim ahamiyatga ega, chunki u xalqaro bozorlarda narxlarning o'zgarishiga zaiflikni kamaytiradi va yanada barqaror iqtisodiy muhitni ta'minlaydi. Bundan tashqari, eksportning kengayishi natijasida yuzaga kelgan to'lov balansining profitsiti hukumatlarga ichki investitsiyalarni rag'batlantiradigan ekspansionistik siyosatni amalga oshirish imkonini beradi[17]. Bu, o'z navbatida, investitsiyalarning ortishi yuqori samaradorlik va ishlab chiqarishga olib keladigan, iqtisodiy o'sishni yanada rag'batlantiradigan ijobiy teskari aloqani yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, eksport faoliyati va daromad olish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik iqtisodiy samaradorlik va barqarorlikka erishish uchun asosiy hisoblanadi. Eksport orqali yangi daromad manbalarini rag‘batlantirish orqali mamlakatlar o‘zlarining iqtisodiy barqarorligini oshirishi, talab va taklif o‘rtasidagi muvozanatni saqlashi va pirovardida barqaror o‘sishni ta’minlashi mumkin[18].

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot eksport faoliyatining iqtisodiy rivojlanish va mintaqaviy barqarorlikka ta’sirini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlar ikkilamchi manbalardan yig‘ildi. Xususan, eksport hajmi, bandlik darajasi, ishlab chiqarish tarmoqlari va iqtisodiy diversifikatsiya ko‘rsatkichlari bo‘yicha ma’lumotlar davlat statistika qo‘mitasi, iqtisodiyot va savdo bo‘yicha nashrlar hamda xalqaro tashkilotlarning hisobotlaridan olindi.

Eksportning iqtisodiyotga ta’sirini sifat jihatidan baholashga asoslangan yondashuv qo‘llanildi. Ushbu yondashuv eksport hajmining bandlik darajasiga, ishlab chiqarishning samaradorligiga va iqtisodiy diversifikatsiyaga bo‘lgan ta’sirini izohlashga qaratildi. Eksportning aholi turmush darajasiga ta’siri, iqtisodiy imkoniyatlar va yangi ish o‘rinlarini yaratish bo‘yicha keltirgan foydalari turli sektorlardagi misollar asosida tahlil qilindi.

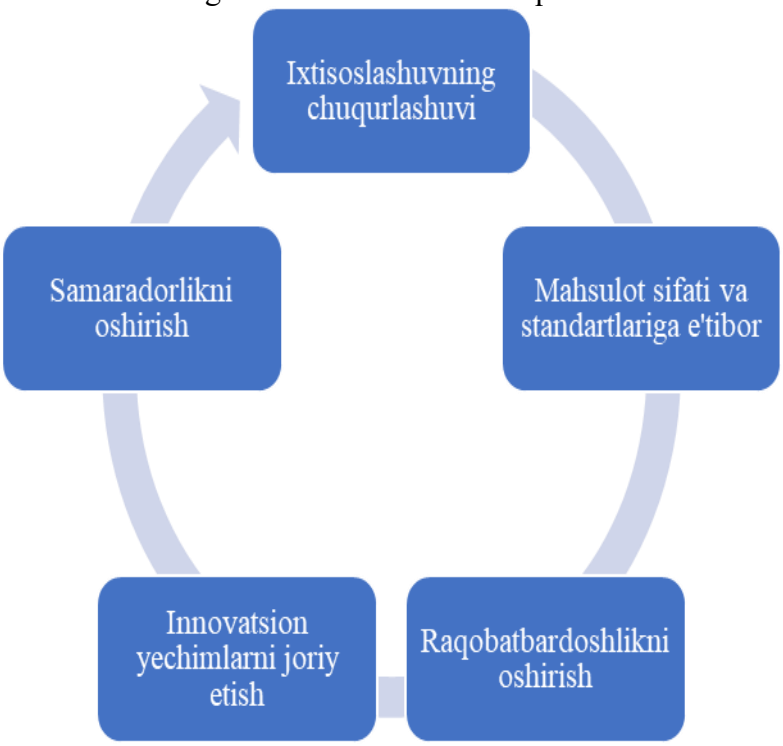

1-rasm. Eksportning Ishlab chiqarish ixtisoslashuvi va samaradorligini oshirishning asosiy yo’nalishlari*

*Muallif ishlanmasi.

Eksport tarmoqlarining o‘zgaruvchanligini o‘rganish uchun asosiy iqtisodiy sektorlardagi dinamikalar tahlil qilindi. Diversifikatsiya darajasini ko‘rsatish uchun eksport tarmoqlari va

mahsulotlarining kengayishi va ularning iqtisodiy barqarorlikka ta’siri chuqur o‘rganildi. Eksport orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita yaratilgan ish o‘rinlari tahlil qilindi. Ish o‘rinlarining asosiy tarmoqlar, jumladan, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi taqsimoti ham ko‘rib chiqildi. Eksportdan olingan daromadning ichki iqtisodiyotdagi taqsimoti va bu daromadlarning ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash, xususan, bandlik va aholining turmush darajasini oshirishga bo‘lgan ijobiy ta’siri o‘rganildi. Tadqiqot eksport faoliyatining iqtisodiy va ijtimoiy jihatlariga xolisona yondashish uchun tavsifiy va sifatiy tahlil metodlarini qo‘lladi. Bunda eksportning qishloq xo‘jaligi, sanoat va xizmatlar sohasidagi roliga alohida e’tibor qaratildi.

Ko'proq yetuk mahsulotlarni eksport qiladigan mamlakatlar, ayniqsa, rivojlanayotgan bozorlarda tezroq o'sishni boshdan kechiradilar, chunki bu mahsulotlar ko'pincha yuqori qo'shimcha qiymatli ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'liq. Bu esa ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va samaradorligiga nafaqat eksport akti, balki eksport qilinadigan tovarlarning xarakteri ham sezilarli ta’sir ko‘rsatayotganidan dalolat beradi. Umuman olganda, eksport iqtisodiyotlarda ishlab chiqarish ixtisoslashuvi va samaradorligini oshirishning muhim mexanizmi hisoblanadi(1-Rasm). Resurslarni yanada samaraliroq korxonalarga qayta taqsimlash, qiyosiy ustunliklarni qo'llab-quvvatlash va savdo ochiqligini qo'llash orqali mamlakatlar unumdorlik va iqtisodiy o'sishda sezilarli yutuqlarga erishishlari mumkin.

Eksport faoliyati orqali ixtisoslashuvni chuqurlashtirish mahalliy ishlab chiqarish imkoniyatlarini va tarmoq rivojlanishini sezilarli darajada oshiradi. Hududlar muayyan mahsulot yoki xizmatlarga e'tibor qaratganligi sababli, mahalliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirishga rag'batlantiriladi, bu esa bozorda samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga olib keladi.

Ushbu ixtisoslashuv nafaqat ishlab chiqaruvchilarga o'z ko'nikmalari va texnikasini oshirishga imkon beradi, balki barqaror iqtisodiy amaliyotlarni ilgari suruvchi mahalliy resurslardan samaraliroq foydalanish muhitini ham yaratadi. Bu borada eksportni diversifikatsiyalash jarayoni hal qiluvchi o‘rin tutadi. Hudud eksport qiladigan mahsulot va xizmatlar turlarini kengaytirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilar o‘z mehnati va kapital qo‘yilmalaridan yuqori rentabellikka erishishlari mumkin. Ushbu diversifikatsiya xalqaro bozorlarda narxlarning o'zgarishiga zaiflikni kamaytiradi, bu ko'pincha birlamchi tovarlarga tayanadigan rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun ayniqsa muhimdir. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchilar ixtisoslashgan sari, ular o'zlarining mavjud eksportlari sifatini oshirishga e'tibor qaratishlari mumkin, bu esa ularning jahon bozorlarida raqobatbardoshligini yanada oshiradi.

Ayniqsa, Eksport faoliyati mehnat talab qiladigan sohalarda ish o’rinlarini yaratish orqali aholining ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilashda quyidagi asosiy jihatlarni qamrab oladi(2-Rasm).

Eksport faoliyati mehnatga talabni shakllantirishda, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi, yengil sanoat va qo‘l mehnatiga asoslangan sanoat kabi ko‘p mehnat talab qiladigan tarmoqlarda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu tarmoqlar ishlab chiqarish jarayonlarida inson mehnatiga tayanishi bilan ajralib turadi, bu esa ish o‘rinlarini yaratishga sezilarli hissa qo‘shadi. Masalan, qishloq xo‘jaligi sektori turli bosqichlarni, jumladan, mahsulotlarni yetishtirish, qayta ishlash va taqsimlashni o‘z ichiga oladi, bularning barchasi katta mehnat sarfini talab qiladi[19]. Mehnatni ko'p talab qiladigan tabiat eksportga yo'naltirilgan iqtisodlari uchun juda muhimdir, bu yerda qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talab bandlik imkoniyatlarini oshirishi mumkin. Bundan tashqari, odatda kamroq kapital qo'yilmalarni o'z ichiga olgan va iste'mol tovarlariga yo'naltirilgan engil sanoat ham ishchi kuchiga bo'lgan talabga hissa qo'shadi. Ushbu tarmoqlar ko'pincha ko'proq mehnat talab qiladi, bu esa eksport talablariga javob beradigan ishchi kuchiga ehtiyojni yanada oshiradi. Xuddi shunday, qo‘l mehnatiga asoslangan to‘qimachilik va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash kabi tarmoqlar ham inson mehnatiga juda bog‘liq bo‘lib, ularning eksport manzarasidagi ahamiyatini ifodalaydi. Bu tarmoqlarning o‘zaro bog‘liqligi ularning eksport faoliyati orqali ish o‘rinlari yaratishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

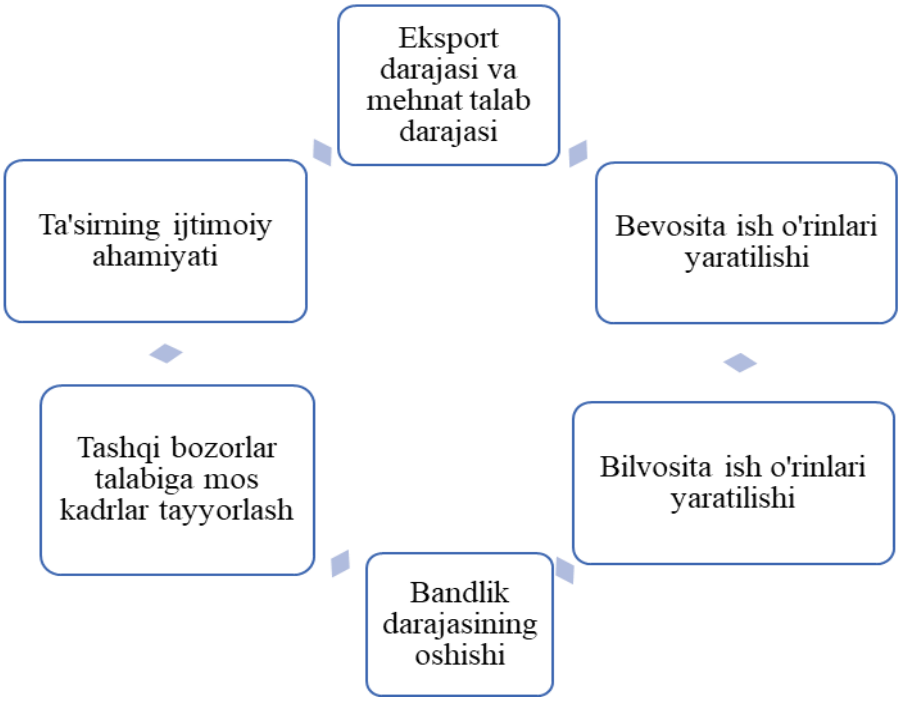

2-rasm. Eksport orqali ish o’rinlarini yaratish jarayonidagi asosiy jihatlar*

*Muallif ishlanmasi.

Ishlab chiqarishda bevosita bandlikdan tashqari, eksport faoliyati logistika, sotish, marketing va xizmat ko'rsatish kabi yordamchi tarmoqlarda ish o'rinlarini yaratadi. Logistika sektori, masalan, eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan tovarlarni tashish va tarqatish uchun juda muhimdir. Eksportga yo'naltirilgan firmalar tashqi talabni qondirish uchun o'z faoliyatini kengaytirar ekan, ular turli xil qo'llab-quvvatlash funktsiyalari bo'yicha bandlik imkoniyatlarini kengaytiradigan to'lqinli effekt yaratadilar[20].

Bundan tashqari, bu dinamikada xalqaro hamkorlik orqali ilg‘or texnologiyalarni jalb etish muhim o‘rin tutadi. Global hamkorlar bilan hamkorlik qilish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining bozor ehtiyojlariga moslashtirilgan innovatsiyalarni mahalliylashtirishni osonlashtiradigan ilg'or texnologiyalardan foydalanishlari mumkin. Ushbu mahalliylashtirish jarayoni joriy etilayotgan innovatsiyalarning mahalliy sharoitda dolzarb va samarali bo‘lishini ta’minlash, shu orqali ularning raqobatbardoshligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega[21].

Innovatsiyalarni joriy etish va rivojlantirish eksport faoliyati bilan bevosita bog'liq, chunki bu faoliyatlar firmalarni xalqaro bozorlar talablarini qondirish uchun innovatsiyalar qilishga undaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsiyalar, ayniqsa, qishloq xo'jaligi va tog'-kon sanoati kabi sohalarda, ayniqsa aloqalar kuchli, eksport ishtirokini oshirishga olib kelishi mumkin[22]. Ushbu yangilik nafaqat mahsulot taklifini kengaytiradi, balki jahon bozorida raqobatbardosh ustunlikni saqlab qolish uchun zarur bo'lgan mehnat unumdorligi va samaradorligini oshirishga ham hissa qo'shadi.

Bundan tashqari, texnologik moslashish jarayoni ko‘pincha davlat-xususiy sheriklik orqali qo‘llab-quvvatlanadi, bu esa yuqori o‘sish sur’atlari bo‘lgan noan’anaviy sanoat tarmoqlarida jahon miqyosidagi eksportyorlarni rivojlantirish uchun zarur resurslar va asoslarni ta’minlay oladi[23]. Bu hamkorliklar mahalliy ishlab chiqaruvchilarga innovatsiyalardan samarali foydalanish imkonini beruvchi bilim va resurslar almashishni osonlashtiradi. Xulosa qilib aytganda, eksport faoliyati, texnologik moslashuv va innovatsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ko‘p qirrali. Raqobatni rag‘batlantirish, ilg‘or texnologiyalardan foydalanishni osonlashtirish va innovatsiyalarni joriy etishni rag‘batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilar xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ushbu kompleks yondashuv nafaqat iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, balki firmalarni tobora globallashib borayotgan

iqtisodiyotda gullab-yashnashi uchun joylashtiradi.

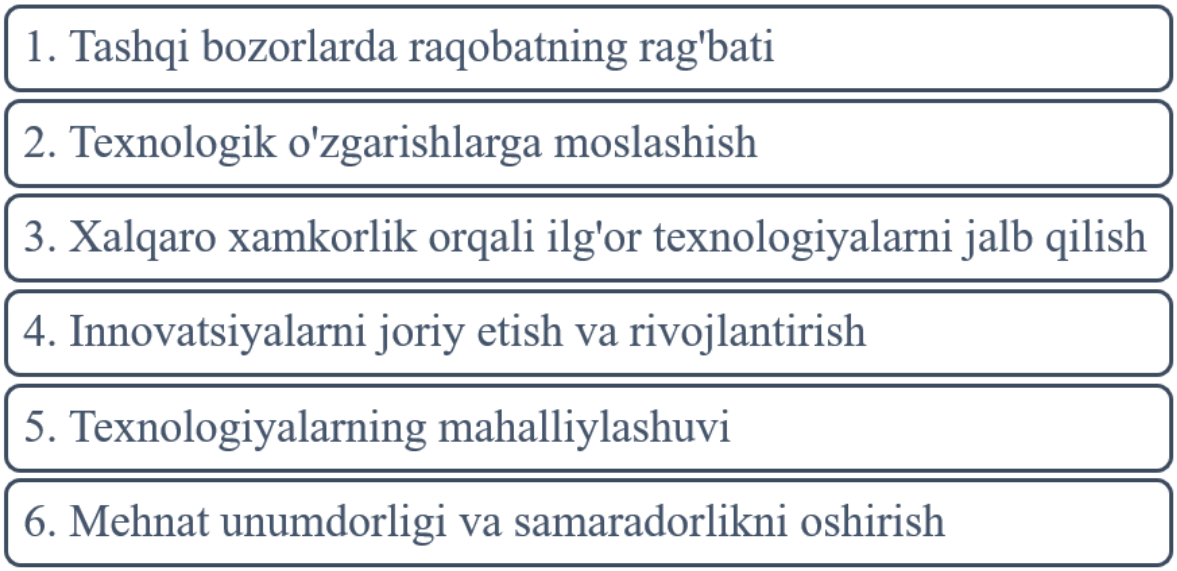

3-rasm. Eksport faoliyatida texnologiya va innovatsiyalarni jalb etishning asosiy yo’nalishlari*

*Muallif ishlanmasi.

Eksport mintaqaviy rivojlanishga ijobiy ta’sir ko’rsatuvchi muhim omillardan biri bo’lib, u rivojlanishga turli yo’nalishlarda ta’sir qiladi (4-rasm).

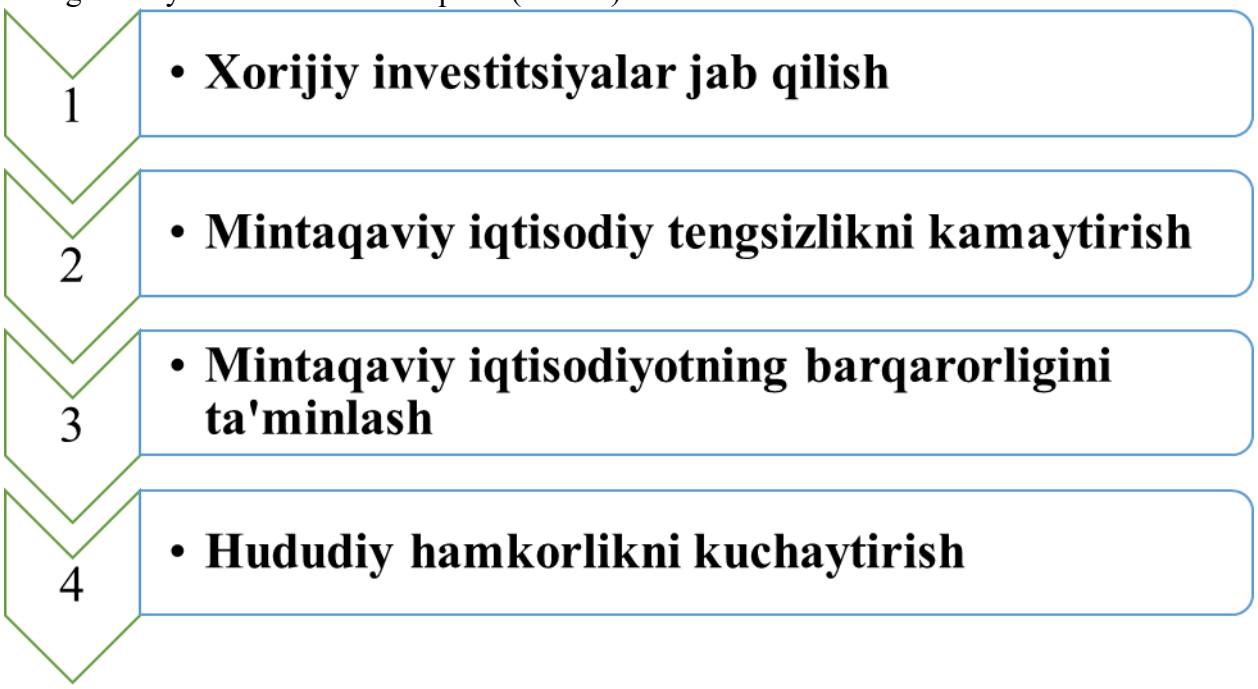

5-rasm. Eksportning mintaqaviy rivojlanishga ta’siri*

*Muallif ishlanmasi.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko'p qirrali muammo bo'lib, mintaqa iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TDI)ga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri bu eksport darajasi bo'lib, u bozor salohiyati va iqtisodiy barqarorlikni namoyish etish orqali mamlakatning jozibadorligini oshirishi mumkin. Kuchli eksport sektori xorijiy investorlarga tovar va xizmatlarga talab mavjudligidan dalolat beradi va shu bilan investitsiya oqimi ehtimolini oshiradi[24].

Jahon talablari va standartlariga muvaffaqiyatli moslashish uchun Xorazm viloyatida ishlab

chiqarilayotgan mahsulotlar xalqaro standartlar bo‘yicha sertifikatlangan bo‘lishi zarur. Ushbu sertifikat ushbu mahsulotlarning tashqi bozorlarga chiqish uchun zarur bo'lgan sifat va xavfsizlik mezonlariga javob berishini ta'minlash uchun juda muhimdir. Bu jarayonda sifat menejmenti tizimlarini joriy etish hal qiluvchi rol o‘ynaydi, chunki u xalqaro sifat standartlariga muvofiqligini ta’minlaydi va shu orqali eksport hajmi va umumiy raqobatbardoshligini oshiradi. Sifat menejmenti uchun eng tan olingan tizimlardan biri ISO 9000 seriyasidir, u eng keng qamrovli standart bo'lgan ISO 9001 ni o'z ichiga oladi. ISO 9001 dizayn, ishlab chiqish, ishlab chiqarish, o'rnatish va xizmat ko'rsatishni o'z ichiga olgan turli bosqichlarda sifat kafolati uchun namuna bo'lib xizmat qiladi.

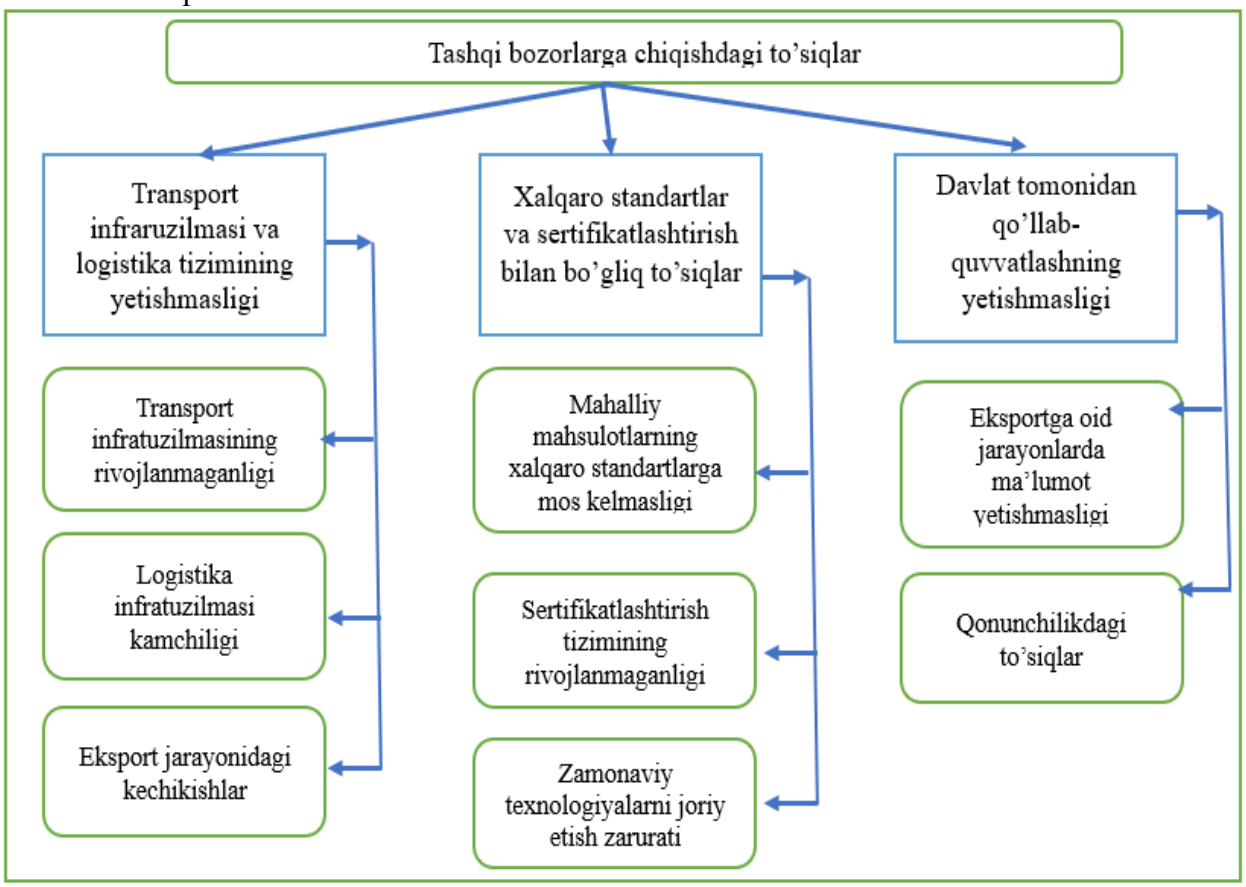

6-rasm. Tashqi bozorlarga chiqishda eksport jarayonidagi to‘siqlar va ularning sabablari*

*Muallif ishlanmasi.

Xorazm viloyati o‘zining yuqori eksport salohiyatiga qaramay, tashqi bozorga chiqishga to‘sqinlik qiluvchi jiddiy to‘siqlarga duch kelmoqda. Ushbu to‘siqlarni bartaraf etish mintaqaning eksport hajmi va raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Birlamchi to'siqlarni transport infratuzilmasining etarli emasligi, logistika tizimlaridagi kamchiliklar va eksport jarayonidagi kechikishlar deb tasniflash mumkin. Birinchidan, transport infratuzilmasining etarli emasligi asosiy to'siqdir. Yetarli transport vositalari va tizimlarining yo'qligi tovarlarning harakatiga bevosita ta'sir qiladi, tashqi bozorlarga chiqishni cheklaydi. Bu holat logistika infratuzilmasidagi kamchiliklar bilan qo'shiladi, bu esa samarali eksport operatsiyalariga yanada to'sqinlik qiladi. Logistika tizimlaridagi bu kamchiliklar nafaqat raqobatbardoshlikka to'sqinlik qiladi, balki mintaqadan umumiy eksport hajmini kamaytiradi.

Xorazm viloyatining eksport salohiyatini ochish uchun transport infratuzilmasining yetarli emasligi, logistika kamchiliklari va eksport jarayonidagi kechikishlar bilan bog‘liq to‘siqlarni bartaraf etish zarur. Ushbu sohalarni takomillashtirish orqali mintaqa raqobatbardoshligini oshirishi va jahon bozorlariga yaxshiroq integratsiyalashishi, pirovardida eksport hajmi va iqtisodiy o'sishning oshishiga olib kelishi mumkin. Bu to‘siqlarni bartaraf etish nafaqat mahalliy

tadbirkorlik subyektlariga foyda keltiradi, balki mintaqaning keng iqtisodiy rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

Eksport faoliyati hududiy iqtisodiy o‘sishning muhim drayverlaridan biri bo‘lib, u hududda ishlab chiqarish hajmining kengayishi, korxonalar raqobatbardoshligining oshishi, yangi ish o‘rinlarining yaratilishi va tashqi bozorlarga integratsiyaning kuchayishiga xizmat qiladi. Xorazm viloyati misolida eksport jarayonlarini tahlil qilish hudud iqtisodiy salohiyatidan foydalanish darajasini hamda tashqi savdoning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini baholash imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida eksport hajmi, eksport qiluvchi korxonalar soni, sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, investitsiyalar hamda hududiy yalpi mahsulot o‘rtasidagi bog‘liqlikni kompleks baholash maqsadga muvofiq. Xorazm viloyatining iqtisodiy tarkibida qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat sanoati, to‘qimachilik, elektrotexnika, mashinasozlik va xizmatlar sohasi eksport salohiyatini shakllantiruvchi asosiy yo‘nalishlar hisoblanadi.

1-jadval.

Xorazm viloyatida eksport faoliyatining hududiy iqtisodiy o‘sishga ta’sirini baholash ko‘rsatkichlari*

Ko‘rsatkich	Iqtisodiy mazmuni	Kutilayotgan ta’sir
Eksport hajmi	Tashqi bozorlarga realizatsiya qilingan mahsulot va xizmatlar qiymati	Iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi
Eksport qiluvchi korxonalar soni	Tashqi bozorda faoliyat yurituvchi subyektlar soni	Raqobat va ishlab chiqarishni kengaytiradi
Sanoat ishlab chiqarishi	Hududning ishlab chiqarish salohiyati	Eksport bazasini kengaytiradi
Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari	Agroeksport salohiyati	Eksport tushumlarini oshiradi
Asosiy kapitalga investitsiyalar	Ishlab chiqarish quvvatlarini rivojlantirish manbai	Eksport imkoniyatlarini kuchaytiradi
Yalpi hududiy mahsulot	Hududiy iqtisodiy faollikning umumiy ko‘rsatkichi	Natijaviy ko‘rsatkich

*Muallif ishlanmasi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, eksport hajmining o‘sishi hudud iqtisodiyotida multiplikativ ta’sirni yuzaga keltirishi mumkin. Birinchidan, eksport buyurtmalarining ko‘payishi korxonalarni ishlab chiqarish quvvatlaridan samaraliroq foydalanishga undaydi. Ikkinchidan, ishlab chiqarish hajmining oshishi xomashyo, transport, logistika, moliyaviy va boshqa xizmatlarga bo‘lgan talabni kengaytiradi. Uchinchidan, tashqi bozorlarda faoliyat yurituvchi korxonalar texnologik yangilanish va mahsulot sifatini oshirishga intiladi.

Xorazm viloyati uchun eksportning iqtisodiy o‘sishdagi ahamiyati, ayniqsa, **qo‘shilgan qiymati yuqori bo‘lgan tayyor mahsulotlar eksportini kengaytirish** bilan bog‘liq. Agar hudud eksportining katta qismi xomashyo yoki dastlabki qayta ishlangan mahsulotlardan iborat bo‘lsa, eksport hajmining o‘sishi yetarli darajada yuqori iqtisodiy samarani bermasligi mumkin. Shu sababli eksport tarkibida tayyor sanoat mahsulotlari, qayta ishlangan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, to‘qimachilik mahsulotlari va yuqori texnologiyali mahsulotlar ulushini oshirish muhim hisoblanadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, eksport faoliyatini rivojlantirish mintaqaviy iqtisodiy barqarorlikka erishishda eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Eksport hajmining oshishi iqtisodiyotni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va mahalliy ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish orqali iqtisodiy barqarorlikka hissa qo‘shadi. Eksport nafaqat

iqtisodiyotni diversifikatsiyalashga xizmat qiladi, balki aholining ijtimoiy-iqtisodiy holatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Xususan, Xorazm viloyatining eksport salohiyatini to‘liq amalga oshirish uchun transport infratuzilmasini rivojlantirish, logistika tizimlaridagi kamchiliklarni bartaraf etish va eksport jarayonlaridagi kechikishlarni hal qilish bo‘yicha kompleks choralar amalga oshirilishi zarur.

Mazkur choralar mintaqaning iqtisodiy samaradorligini oshirishga, xorijiy bozorlarga muvaffaqiyatli chiqishga va xalqaro integratsiyaga erishishga xizmat qiladi. Eksport hajmining oshishi natijasida nafaqat ichki ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligi oshadi, balki xalqaro bozor talablariga javob beruvchi mahsulotlar sifati ham yuksaladi. Kelgusida eksport faoliyatiga innovatsiyalarni joriy etish, ilg‘or texnologiyalarni tadbiq etish va sifat menejmenti tizimlarini yo‘lga qo‘yish orqali mintaqada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning global raqobatbardoshligi oshadi.

Bundan tashqari, eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlash mintaqadagi iqtisodiy o‘zgaruvchanlikka qarshi chidamlilikni kuchaytirish bilan bir qatorda mahalliy korxonalar uchun yangi bozorlar ochilishiga xizmat qiladi. Xorazm viloyatining eksport imkoniyatlarini kengaytirish orqali mintaqaviy iqtisodiy o‘sishga sezilarli ta’sir ko‘rsatish, bandlikni oshirish va aholi turmush darajasini yuksaltirish bo‘yicha keng ko‘lamli salohiyat yaratiladi. Pirovardida, iqtisodiy siyosatning eksportga yo‘naltirilgan strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish mintaqaning iqtisodiy barqarorligi va global raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Susan, B., Hester. (1985). Export Trading Companies: A Marketing Vehicle for Small Textile and Apparel Firms?. Journal of Small Business Management, 23:20-.

2. Shin-ichi, Fukuda., Yoshifumi, Kon. (2012). Macroeconomic impacts of foreign exchange reserve accumulation: Theory and international evidence. Research Papers in Economics, doi: 10.4337/9780857933355.00014

3. Paolo, Vitale. (1999). Foreign Exchange Intervention and Macroeconomic Stability. Social Science Research Network,

4. Olayinka, Olufisayo, Akinlo. (2015). Impact of Foreign Exchange Reserves on Nigerian Stock Market. The International Journal of Business and Finance Research, 9(2):69-76.

5. Akira, Koizumi. (1959). Foreign Exchange Reserves as a Buffer in Japanese Countercyclical Policy. The Annals of the Hitotsubashi Academy, 9(2):255-266. doi: 10.15057/10455

6. Kostadinka, Cabuleva., Tamara, Marjanova, Jovanov., Ljupco, Davcev. (2011). Export and GDP - the case of Macedonia.

7. Rainer, Maurer. (2006). Strong Exports, High Unemployment, Low Gdp Growth - a Neoclassical Diagnosis of the German Disease (Exportweltmeister, ArbeitsplatzwüSte, Wachstumsschlusslicht - Eine Neoklassische Diagnose Der Deutschen Krankheit). Social Science Research Network, doi: 10.2139/SSRN.893821

8. Paul, Brenton., Peter, Walkenhorst. (2009). Breaking into new markets, raising quality, and improving services : neglected avenues for export diversification. 1-6.

9. Hamna, Ahmed., Naved, Hamid. (2014). Patterns of Export Diversification: Evidence from Pakistan. Lahore Journal of Economics, 19:307-326. doi: 10.35536/LJE.2014.V19.ISP.A13

10. Heiko, Hesse. (2008). Export diversification and economic growth. World Bank Publications, 1-36.

11. Tomasz, Białowąs. (2015). Otwartość handlowa i dywersyfikacja eksportu a wzrost gospodarczy w latach 1995–2011. 47(2):17-26. doi: 10.17951/H.2013.47.2.17

12. Jerry, Haar., Jerry, Haar., Marta, Ortiz-Buonafina. (2001). The Role of Entrepreneurial Characteristics and the Export Firm. Social Science Research Network, doi: 10.2139/SSRN.272073

13. Tomohiko, Inui., Atsushi, Kawakami., Tsutomu, Miyagawa. (2008). Do Competitive Markets Stimulate Innovation?: An Empirical Analysis Based on Japanese Manufacturing Industry Data. Research Papers in Economics,

14. Nathaniel, Boso. (2010). Export entrepreneurial-oriented behaviour and export performance.

15. James, Heintz. (2002). Low-wage manufacturing exports, job creation, and global income inequalities.

16. Paul, Brenton., Peter, Walkenhorst. (2009). Breaking into new markets, raising quality, and improving services : neglected avenues for export diversification. 1-6.

17. Edward, K., Y., Chen. (1980). Export expansion and economic growth in some Asian economies : a simultaneous-equation model. 284-293. doi: 10.1007/978-1-349-04063-6_13

18. Luis, Ignacio, Argüero. (2015). Regional exports and employment creation : the case of Argentina. 79-89. doi: 10.15027/39221

19. Xiao, Jiang. (2013). Trade and Employment in a Vertically Specialized World. Research Papers in Economics,

20. Arbeitskreis, Konjunktur, Ostdeutschland. (2008). Ostdeutsche Wirtschaft: Kein aufholendes Produktionswachstum 2008 und 2009. 14(6):205-236.

21. Saribayevich, X. F., Sariyevich, X. X., Davlatov, S., Turobova, H., & Ruziyev, S. (2024). Analysis of factors affecting CO2 emissions: In the case of Uzbekistan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, *14*(4), 207-215.

22. Xolmurotov, F. S., Xolmuratov, X. S., & Yakubova, Y. R. (2024). Assessment of the impact of agriculture on the regional socio-economic development. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 548, p. 01003). EDP Sciences.

23. Qodirov, A., Urakova, D., Amonov, M., Masharipova, M., Ibadullaev, E., Xolmurotov, F., & Matkarimov, F. (2024). The dynamics of tourism, economic growth, and CO2 Emissions in Uzbekistan: an ARDL approach. *International Journal of Energy Economics and Policy*, *14*(6), 365-370.

24. Холмуротов, Ф. (2023). MINTAQADA AHOLI TURMUSH FARAVONLIGINI OSHIRISHDA QISHLOQ XO ‘JALIK MAHSULOTLARINI YETISHTIRUVCHI SUBYEKTLAR RO ‘LINI BAHOLASH. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences*, *3*(7), 83-91.

MINTAQAVIY EKSPORT DIVERSIFIKATSIYASINI O‘LCHASH USULLARI: NAZARIY-USLUBIY TAHLIL VA XORAZM VILOYATI MISOLIDA APROBATSIYA

Saburov Javohir Kaxramon o‘g‘li
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi,
“Ma’mun universiteti” o‘qituvchisi
E-mail: saburov_javohir@mamunedu.uz

Annotatsiya. *Maqolada mintaqaviy eksport diversifikatsiyasini o‘lchashning asosiy usullari – konsentratsiya indekslari (Herfindal–Xirshman indeksi, uning normallashtirilgan shakli, Teyl entropiya indeksi), eksport o‘sishining ekstensiv va intensiv marjalari, ochiq qiyosiy ustunlik va eksport murakkabligi ko‘rsatkichlari nazariy-uslubiy jihatdan tahlil qilingan. Har bir usulning axborot bazasiga qo‘yadigan talablari, afzalliklari va cheklovlari qiyosiy baholangan. Usullar Xorazm viloyatining 2021–2024-yillardagi eksport ma’lumotlari asosida aprobatsiya qilinib, eksport hajmi 84,9 foizga o‘sgani holda tovar tarkibi bo‘yicha konsentratsiya darajasi deyarli o‘zgarmaganligi, o‘sish asosan yetakchi tovar guruhining almashuvi hisobiga ro‘y berganligi aniqlangan. Mintaqaviy darajada eksport diversifikatsiyasini monitoring qilish uchun ko‘rsatkichlar tizimi taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *eksport diversifikatsiyasi, Herfindal–Xirshman indeksi, Teyl indeksi, ekstensiv marja, intensiv marja, ochiq qiyosiy ustunlik, mintaqaviy eksport, Xorazm viloyati.*

МЕТОДЫ ИЗМЕРЕНИЯ ДИВЕРСИФИКАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКСПОРТА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И АПРОБАЦИЯ НА ПРИМЕРЕ ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ

Сабуров Джавохир Кахрамон угли
независимый исследователь
Ургенчского государственного
университета имени Абу Райхана Беруни
преподаватель «Университета Мамуна»
E-mail: saburov_javohir@mamunedu.uz

Аннотация. *В статье проанализированы с теоретико-методологической точки зрения основные методы измерения диверсификации регионального экспорта – индексы концентрации (индекс Херфиндаля–Хиршмана, его нормированная форма, энтропийный индекс Тейла), экстенсивная и интенсивная маржа роста экспорта, показатели выявленного сравнительного преимущества и сложности экспорта. Дана сравнительная оценка требований каждого метода к информационной базе, их преимуществ и ограничений. Методы апробированы на данных об экспорте Хорезмской области за 2021–2024 годы: установлено, что при росте объёма экспорта на 84,9% уровень товарной концентрации практически не изменился, а рост был обеспечен главным образом сменой ведущей товарной группы. Предложена система показателей для мониторинга диверсификации экспорта на региональном уровне.*

Ключевые слова: *диверсификация экспорта, индекс Херфиндаля–Хиршмана, индекс Тейла, экстенсивная маржа, интенсивная маржа, выявленное сравнительное преимущество, региональный экспорт, Хорезмская область.*

METHODS FOR MEASURING REGIONAL EXPORT DIVERSIFICATION: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS AND APPLICATION TO THE KHOREZM REGION

Saburov Javohir Kaxramon o‘g‘li

Independent Researcher at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Lecturer at “Mamun University”
E-mail: saburov_javohir@mamunedu.uz

Abstract. *The article provides a theoretical and methodological analysis of the main methods for measuring regional export diversification: concentration indices (the Herfindahl–Hirschman index, its normalized form and the Theil entropy index), the extensive and intensive margins of export growth, revealed comparative advantage and export sophistication indicators. The data requirements, advantages and limitations of each method are compared. The methods are tested on export data of the Khorezm region for 2021–2024. The results show that while export volume grew by 84.9%, product concentration remained almost unchanged, and growth was driven mainly by a change in the leading product group. A system of indicators for monitoring export diversification at the regional level is proposed.*

Keywords: *export diversification, Herfindahl–Hirschman index, Theil index, extensive margin, intensive margin, revealed comparative advantage, regional exports, Khorezm region.*

Kirish

Eksport tarkibining diversifikatsiyasi zamonaviy iqtisodiy o‘sish nazariyasida barqaror rivojlanishning muhim shartlaridan biri sifatida qaraladi. Tor tovar nomenklaturasiga tayangan iqtisodiyot jahon narxlaridagi tebranishlar, tashqi talabning qisqarishi va savdo cheklovlari kabi zarbalarga nisbatan zaif bo‘ladi. Aksincha, eksport tarkibi kengroq bo‘lgan hududlarda valyuta tushumlari barqarorroq bo‘lib, bir tarmoqdagi pasayish boshqa tarmoqlardagi o‘sish bilan qoplanadi.

O‘zbekiston Respublikasida eksport salohiyatini oshirish va uning tarkibini takomillashtirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da eksport hajmini oshirish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini ko‘paytirish va eksport geografiyasini kengaytirish vazifalari belgilangan [1]. Mazkur vazifalarning ijrosi hududlar kesimida amalga oshirilar ekan, har bir mintaqaning eksport tarkibi qanchalik diversifikatsiyalashganini ishonchli o‘lchash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, mintaqaviy darajada diversifikatsiyani o‘lchash bir qator uslubiy qiyinchiliklarga ega. Birinchidan, hududiy statistika ko‘pincha yiriklashtirilgan tovar guruhlari bo‘yicha e’lon qilinadi, bu esa indekslarning qiymatiga bevosita ta’sir qiladi. Ikkinchidan, turli indekslar diversifikatsiyaning turli jihatlarini aks ettiradi va ularning natijalari bir-biriga zid bo‘lishi mumkin. Uchinchidan, eksport hajmining tez o‘sishi diversifikatsiya bilan chalkashtirib yuborilishi mumkin. Ushbu maqolaning maqsadi – eksport diversifikatsiyasini o‘lchash usullarini tizimlashtirish, ularning mintaqaviy darajada qo‘llanish imkoniyatlarini baholash va Xorazm viloyati ma’lumotlari asosida aprobatsiya qilishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Eksport konsentratsiyasini o‘lchashning dastlabki uslubiy asoslari A.Xirshman tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u mamlakat tashqi savdosining tovarlar va hamkorlar bo‘yicha konsentratsiyasini ulushlar kvadratlari yig‘indisi orqali baholashni taklif etgan [9]. Keyinchalik bu ko‘rsatkich O.Herfindal ishlari bilan birgalikda Herfindal–Xirshman indeksi (HHI) nomi bilan keng tarqaldi. G.Teyl esa axborot nazariyasiga asoslangan entropiya indeksini taklif qildi, uning afzalligi – umumiy tengsizlikni guruhlararo va guruhlar ichidagi tarkibiy qismlarga ajratish imkoniyatidir [10].

J.Imbs va R.Vatsiarg tadqiqoti diversifikatsiya va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik jihatdan asoslab berdi: aholi jon boshiga daromad o‘sishi bilan ishlab chiqarish tarkibi dastlab diversifikatsiyalashadi, ma’lum darajadan so‘ng esa qayta konsentratsiyalasha boshlaydi [2]. O.Kado, S.Karrer va V.Shtraus-Kan bu “U-simon” bog‘liqlikni

eksport ma’lumotlarida tasdiqlab, diversifikatsiyaning asosan yangi tovarlarni o‘zlashtirish, ya’ni ekstensiv marja hisobiga ro‘y berishini ko‘rsatdi [3].

D.Hummels va P.Klenou eksport o‘sishini ekstensiv (eksport qilinadigan tovarlar assortimentining kengayishi) va intensiv (mavjud tovarlar hajmining oshishi) marjalarga ajratish usulini taklif etib, yirik iqtisodiyotlar eksportidagi ustunlikning katta qismi ekstensiv marja bilan izohlanishini aniqladi [4]. M.Melits modeli esa firmalar darajasidagi mahsuldorlik farqlari eksport bozoriga chiqish va tarmoq ichida resurslarning qayta taqsimlanishini belgilashini nazariy jihatdan asoslab, ekstensiv marjaning mikroiqtisodiy mexanizmini ochib berdi [11].

Diversifikatsiyaning faqat miqdoriy emas, balki sifat jihatini baholash yo‘nalishida R.Xausmann, J.Xvan va D.Rodrik eksport murakkabligi (EXPY) ko‘rsatkichini ishlab chiqib, mamlakat “nimani eksport qilishi” uning keyingi iqtisodiy o‘sishini bashorat qilishini ko‘rsatdi [5]. S.Hidalgo va R.Xausmann esa iqtisodiy murakkablik indeksi orqali mamlakatlar ega bo‘lgan ishlab chiqarish imkoniyatlari tuzilmasini baholash usulini taklif qildi [6]. B.Balassaning ochiq qiyosiy ustunlik (RCA) indeksi esa hudud qaysi tovarlarga ixtisoslashganini aniqlashning eng ko‘p qo‘llaniladigan vositasi bo‘lib qolmoqda [8].

Diversifikatsiya omillari bo‘yicha M.Agosin, R.Alvares va K.Bravo-Ortega tadqiqoti inson kapitali, savdo ochiqligi va jahon bozorlaridan geografik uzoqlik eksport tarkibining kengligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini aniqladi [7]. P.Krugmanning yangi iqtisodiy geografiya nazariyasi esa transport xarajatlari va miqyos samarasi ishlab chiqarishning hududiy joylashuvini belgilashini asoslab, mintaqaviy eksport tarkibini tahlil qilishda geografik omillarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [12].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, diversifikatsiyani o‘lchash usullari asosan mamlakat darajasidagi batafsil tovar ma’lumotlari uchun ishlab chiqilgan. Ularni hududiy darajada, cheklangan va yiriklashtirilgan statistika sharoitida qo‘llash masalasi yetarlicha o‘rganilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy baholash, tarkibiy tahlil va indeks usullaridan foydalanildi. Quyida diversifikatsiyani o‘lchashning asosiy ko‘rsatkichlari va ularni hisoblash formulalari keltiriladi.

Barcha konsentratsiya ko‘rsatkichlarining asosida *i*-tovar guruhining hudud umumiy eksportidagi ulushi yotadi:

$$s_i = X_i / X, \quad i = 1, 2, \ldots, n \qquad (1)$$

bu yerda X_i – *i*-tovar guruhi eksporti; X – hudud umumiy eksporti; n – tovar guruhlari soni.

Herfindal–Xirshman indeksi ulushlar kvadratlari yig‘indisi sifatida hisoblanadi:

$$HHI = \Sigma s_i^2 \qquad (2)$$

Indeks 1/n dan (barcha guruhlar teng ulushga ega) 1 gacha (eksport bitta guruhda to‘plangan) oraliqda o‘zgaradi. Uning quyi chegarasi guruhlar soniga bog‘liq bo‘lgani sababli turli tasniflash darajasidagi ma’lumotlarni taqqoslash uchun **normallashtirilgan indeks** qo‘llaniladi:

$$HHI^* = (HHI - 1/n) / (1 - 1/n) \qquad (3)$$

HHI ning teskari qiymati **ekvivalent tovar guruhlari soni**ni beradi, ya’ni hudud eksporti necha teng ulushli guruhdan iborat bo‘lsa, xuddi shunday konsentratsiya darajasiga ega bo‘lishini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkich amaliyotchilar uchun eng tushunarli talqinga ega:

$$N_e = 1 / HHI \qquad (4)$$

Teyl entropiya indeksi axborot nazariyasiga asoslanadi:

$$H = -\Sigma s_i \cdot \ln s_i, \quad T = \ln n - H \qquad (5)$$

bu yerda H – eksport tarkibining entropiyasi (qanchalik katta bo‘lsa, tarkib shunchalik bir tekis); T – Teyl indeksi (qanchalik katta bo‘lsa, konsentratsiya shunchalik yuqori). Teyl indeksining muhim afzalligi uning qo‘shiluvchanligidir: tovarlar yiriklashtirilgan guruhlarga birlashtirilganda umumiy konsentratsiyani guruhlararo va guruhlar ichidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin. Bu esa diversifikatsiya qaysi darajada – yangi tarmoqlarni o‘zlashtirish yoki

mavjud tarmoqlar ichida assortimentni kengaytirish hisobiga – ro‘y berayotganini aniqlashga imkon beradi.

Ekstensiv va intensiv marjalar Hummels–Klenou yondashuvi bo‘yicha hudud eksportini taqqoslash bazasi (masalan, respublika eksporti) bilan solishtirish orqali hisoblanadi:

$$EM = \Sigma_{i \in I_r} X^b_i / X^b, \quad IM = X_r / \Sigma_{i \in I_r} X^b_i \qquad (6)$$

bu yerda I_r – hudud eksport qiladigan tovarlar to‘plami; X^b_i va X^b – taqqoslash bazasining i-tovar va umumiy eksporti. EM hudud baza eksportining qanday qismini tashkil etuvchi tovarlarni eksport qila olishini, IM esa bu tovarlar bo‘yicha qanday hajmga erishayotganini ko‘rsatadi.

Mintaqaviy ochiq qiyosiy ustunlik indeksi Balassa formulasining hududiy modifikatsiyasi sifatida hisoblanadi:

$$RCA_{ri} = (X_{ri} / X_r) / (X_{ui} / X_u) \qquad (7)$$

bu yerda X_{ui} va X_u – respublika bo‘yicha i-tovar va umumiy eksport. RCA > 1 bo‘lsa, hudud ushbu tovar bo‘yicha respublika o‘rtachasiga nisbatan ixtisoslashgan hisoblanadi.

Nihoyat, eksport hajmining o‘zgarishi diversifikatsiyadan ajratib tahlil qilinishi uchun **o‘sishga qo‘shilgan hissa** ko‘rsatkichidan foydalaniladi:

$$d_i = \Delta X_i / \Delta X \cdot 100\% \qquad (8)$$

Yuqoridagi usullarning qiyosiy tavsifi 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Eksport diversifikatsiyasini o‘lchash usullarining qiyosiy tavsifi[76]

Ko‘rsatkich	Nimani o‘lchaydi	Axborot talabi	Asosiy cheklovi
HHI, HHI*, N_e	Tovar yoki geografik konsentratsiya	Tovar guruhlari bo‘yicha eksport	Tasniflash darajasiga sezgir; tarkib sifatini aks ettirmaydi
Teyl indeksi (T)	Konsentratsiya va uning tarkibiy qismlari	Ikki darajali (guruh va tovar) ma’lumotlar	Nol ulushli tovarlarda hisoblash murakkablashadi
EM va IM	Assortiment kengligi va hajm chuqurligi	Taqqoslash bazasi bilan bir xil tasnifdagi ma’lumotlar	Bazani tanlashga bog‘liq
RCA (mintaqaviy)	Hududiy ixtisoslashuv	Hudud va respublika eksporti tovarlar kesimida	Asimmetrik shkala; kichik hajmlarda beqaror
EXPY, murakkablik indeksi	Eksportning sifat darajasi	Xalqaro tovar darajasidagi PRODY qiymatlari	Hududiy ma’lumotlar bilan moslashtirish qiyin
O‘sishga hissa (d_i)	O‘sish manbalari	Ikki davr bo‘yicha tovar guruhlari eksporti	Diversifikatsiyani bevosita o‘lchamaydi

Tahlil va natijalar

Usullarning amaliy imkoniyatlarini baholash maqsadida ular Xorazm viloyatining 2021–2024-yillardagi tovarlar va xizmatlar eksporti ma’lumotlariga qo‘llandi [13; 14]. Hududiy statistikada eksport tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasining (TIF TN) yiriklashtirilgan bo‘limlari bo‘yicha keltirilgan. Hisob-kitoblarda doimiy ravishda nolga teng bo‘lgan “Boshqa tovarlar” guruhi chiqarib tashlanib, n = 6 deb olindi. Eksport tarkibidagi ulushlar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Xorazm viloyati eksportining tovar guruhlari bo‘yicha tarkibi[77]

(foizda)

Tovar guruhlari	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Oziq-ovqat mahsulotlari	30,2	32,1	45,9	53,9
Sanoat va transport mahsulotlari	55,3	49,3	38,2	30,4
Kiyim-kechak va ularning anjomlari	6,2	11,5	9,5	2,1

[76] Muallif ishlanmasi
[77] Muallif ishlanmasi

Tovar guruhlari	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Boshqa joyda tasniflanmagan tayyor buyumlar	0,2	0,5	0,2	0,0
Tamaki va tamaki mahsulotlari	–	–	0,0	–
Xizmatlar	8,1	6,6	6,2	13,6
Jami eksport, mln. AQSh dollari	**231,2**	**247,0**	**304,2**	**427,5**

2-jadval ma’lumotlari viloyat eksport tarkibida chuqur tarkibiy siljish ro‘y berganini ko‘rsatadi. 2021-yilda eksportning yarmidan ko‘pi sanoat va transport mahsulotlariga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib yetakchi o‘rinni oziq-ovqat mahsulotlari egalladi. Kiyim-kechak guruhining ulushi 2022-yildagi 11,5 foizdan 2024-yilda 2,1 foizgacha qisqardi, xizmatlar ulushi esa ikki barobardan ziyod oshdi.

Ushbu tarkib asosida (2)–(5) formulalar bo‘yicha hisoblangan konsentratsiya ko‘rsatkichlari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval.

Xorazm viloyati eksportining konsentratsiya ko‘rsatkichlari[78]

Ko‘rsatkich	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Herfindal–Xirshman indeksi (HHI)	0,407	0,363	0,370	0,402
Normallashtirilgan indeks (HHI*)	0,289	0,236	0,243	0,282
Ekvivalent tovar guruhlari soni (N_e)	2,45	2,75	2,71	2,49
Entropiya (H)	1,076	1,169	1,133	1,050
Teyl indeksi (T)	0,715	0,623	0,659	0,742

Hisob-kitob natijalari muhim xulosaga olib keladi. 2022-yilda barcha ko‘rsatkichlar diversifikatsiyaning yaxshilanganini ko‘rsatgan: HHI 0,407 dan 0,363 gacha pasaygan, ekvivalent guruhlar soni 2,45 dan 2,75 gacha oshgan. Biroq keyingi ikki yilda bu yutuq saqlanib qolmadi va 2024-yilda konsentratsiya darajasi 2021-yil darajasiga deyarli qaytdi (HHI = 0,402; N_e = 2,49). Teyl indeksi esa 2024-yilda butun davrdagi eng yuqori qiymatga (0,742) yetdi. Boshqacha aytganda, to‘rt yil davomida eksport hajmi 1,85 barobar oshgan bo‘lsa-da, uning tovar tarkibi bo‘yicha diversifikatsiya darajasi o‘smagan.

Bu holatning sababini aniqlash uchun (8) formula asosida eksport o‘sishiga tovar guruhlarining qo‘shgan hissasi hisoblandi (4-jadval).

4-jadval.

Xorazm viloyati eksporti o‘sishiga tovar guruhlarining hissasi (2024-y. 2021-y.ga nisbatan)

Tovar guruhlari	Mutlaq o‘zgarish, mln. AQSh dollari	O‘sishga hissasi, %
Oziq-ovqat mahsulotlari	+160,5	81,8
Xizmatlar	+39,5	20,1
Sanoat va transport mahsulotlari	+2,1	1,0
Boshqa joyda tasniflanmagan tayyor buyumlar	−0,2	−0,1
Kiyim-kechak va ularning anjomlari	−5,5	−2,8
Jami	**+196,3**	**100,0**

4-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2021–2024-yillardagi eksport o‘sishining 81,8 foizi bitta – oziq-ovqat mahsulotlari guruhiga to‘g‘ri keladi. Sanoat mahsulotlari eksporti mutlaq miqdorda deyarli o‘zgarmagan, kiyim-kechak eksporti esa qisqargan. Shunday qilib, viloyat eksportidagi o‘zgarishlarni diversifikatsiya emas, balki **yetakchi tovar guruhining almashuvi** sifatida tavsiflash to‘g‘riroq bo‘ladi: bir guruhga tayanish modeli boshqa guruhga tayanish modeli bilan almashgan.

Aprobatsiya natijalari uslubiy jihatdan ham muhim saboqlar beradi. Birinchidan, eksport

[78] Muallif ishlanmasi

hajmining tez o‘sishi yoki tarkibdagi sezilarli siljishlar o‘z-o‘zidan diversifikatsiyani anglatmaydi; buni faqat konsentratsiya indekslari bilan tekshirish mumkin. Ikkinchidan, yiriklashtirilgan olti guruh darajasida hisoblangan indekslar diversifikatsiyaning faqat tarmoqlararo qismini aks ettiradi. Masalan, oziq-ovqat guruhi ichida bir necha o‘nlab turdagi meva-sabzavot va qayta ishlangan mahsulotlar bo‘lishi yoki aksincha, bir-ikki tovar ustunlik qilishi mumkin – buni aniqlash uchun TIF TN ning 4 yoki 6 xonali kodlari darajasidagi ma’lumotlar talab etiladi. Aynan shu holatda Teyl indeksining guruhlararo va guruhlar ichidagi tarkibiy qismlarga ajralish xususiyati alohida ahamiyat kasb etadi. Uchinchidan, tovar tarkibi bo‘yicha diversifikatsiya bilan bir qatorda eksportning geografik (hamkor davlatlar bo‘yicha) konsentratsiyasini ham baholash zarur, chunki tashqi zarbalarga nisbatan zaiflik ko‘p hollarda aynan bozorlar torligi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosa va takliflar ilgari suriladi.

1. Eksport diversifikatsiyasi ko‘p o‘lchovli hodisa bo‘lib, uni yagona ko‘rsatkich bilan to‘laqonli baholab bo‘lmaydi. Konsentratsiya indekslari tarkibning bir tekisligini, ekstensiv va intensiv marjalar o‘sish manbalarini, RCA hududiy ixtisoslashuvni, eksport murakkabligi ko‘rsatkichlari esa tarkib sifatini aks ettiradi.

2. Mintaqaviy darajada diversifikatsiyani monitoring qilish uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish taklif etiladi: tovar tarkibi bo‘yicha normallashtirilgan HHI va ekvivalent guruhlar soni; hamkor davlatlar bo‘yicha geografik HHI; guruhlararo va guruhlar ichidagi tarkibiy qismlarga ajratilgan Teyl indeksi; respublikaga nisbatan hisoblangan ekstensiv marja va mintaqaviy RCA; eksport o‘sishiga tovar guruhlarining hissasi.

3. Xorazm viloyati misolidagi aprobatsiya 2021–2024-yillarda eksport hajmi 84,9 foizga o‘sgani holda tovar tarkibi bo‘yicha konsentratsiya darajasi o‘zgarmaganini (HHI 0,407 → 0,402) va o‘sishning 81,8 foizi oziq-ovqat mahsulotlari hisobiga ta’minlanganini ko‘rsatdi. Bu viloyat eksport siyosatida hajmni oshirish bilan birga sanoat va to‘qimachilik mahsulotlari eksportini tiklash hamda yangi tovar pozitsiyalarini o‘zlashtirishga alohida e’tibor qaratish zarurligidan dalolat beradi.

4. Hududiy eksport statistikasining axborot bazasini kengaytirish maqsadga muvofiq: viloyatlar kesimida eksport ma’lumotlarini TIF TN ning kamida 4 xonali kodlari va hamkor davlatlar bo‘yicha muntazam e’lon qilish diversifikatsiyani ishonchli baholash va hududiy eksport dasturlari samaradorligini monitoring qilish imkonini beradi.

5. Keyingi tadqiqotlarda batafsil tovar ma’lumotlari asosida ekstensiv va intensiv marjalarni hisoblash hamda mintaqa eksport diversifikatsiyasiga ta’sir etuvchi omillarni ekonometrik modellar yordamida baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – www.lex.uz.

2. Imbs J., Wacziarg R. Stages of diversification // American Economic Review. – 2003. – Vol. 93, No. 1. – P. 63–86.

3. Cadot O., Carrère C., Strauss-Kahn V. Export diversification: what's behind the hump? // Review of Economics and Statistics. – 2011. – Vol. 93, No. 2. – P. 590–605.

4. Hummels D., Klenow P.J. The variety and quality of a nation's exports // American Economic Review. – 2005. – Vol. 95, No. 3. – P. 704–723.

5. Hausmann R., Hwang J., Rodrik D. What you export matters // Journal of Economic Growth. – 2007. – Vol. 12, No. 1. – P. 1–25.

6. Hidalgo C.A., Hausmann R. The building blocks of economic complexity // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2009. – Vol. 106, No. 26. – P. 10570–10575.

7. Agosin M.R., Alvarez R., Bravo-Ortega C. Determinants of export diversification around the world: 1962–2000 // The World Economy. – 2012. – Vol. 35, No. 3. – P. 295–315.

8. Balassa B. Trade liberalisation and “revealed” comparative advantage // The Manchester School. – 1965. – Vol. 33, No. 2. – P. 99–123.

9. Hirschman A.O. National Power and the Structure of Foreign Trade. – Berkeley: University of California Press, 1945. – 170 p.

10. Theil H. Economics and Information Theory. – Amsterdam: North-Holland, 1967. – 488 p.

11. Melitz M.J. The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity // Econometrica. – 2003. – Vol. 71, No. 6. – P. 1695–1725.

12. Krugman P. Increasing returns and economic geography // Journal of Political Economy. – 1991. – Vol. 99, No. 3. – P. 483–499.

13. Saburov J.K. Xorazm mintaqasining tashqi iqtisodiy faoliyati va uning samaradorligini belgilovchi asosiy omillar // “Turizm va ta’lim integratsiyasining zamonaviy modellari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-anjuman materiallari. – Urganch: Khwarezm publication, 2026. – B. 180–186.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Xorazm viloyati tashqi savdo ko‘rsatkichlari, 2021–2024-yillar. – www.stat.uz.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

FARG‘ONA IQTISODIY MINTAQASIDA INVESTITSION SALOHIYATDAN FOYDALANISHNING HUDUDIY TAFOVUTLARI VA RIVOJLANISH OMILLARI

Mirzaaxmedov Xamidullo Saydamatovich
University of business and science o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor
Geografiya fanlari nomzoi, dotsent
E-mail: mirxamid@list.ru.
ORCID:0009-0002-7764-6830

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi investitsion salohiyati tahlil qilingan va rivojlanish omillari tizimli bayon qilingan. Tadqiqotda mintaqaning demografik vaziyati, ishlab chiqarish infratuzilmasi, resurslar taqsimoti va xorijiy sarmoyalar oqimi asosiy aniqlovchi omillar sifatida baholangan. 2014–2023-yillar davomida yalpi hududiy mahsulot va asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi bo‘yicha statistik ko‘rsatkichlar o‘zgarishi, shuningdek xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar sonining o‘sish dinamikasi empirik ma’lumotlar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, mintaqadagi investitsion tafovutlar, demografik bosim, resurs cheklovlari hamda sanoat tarmoqlarining rivojlanishini hududiy barqarorlikka ta’siri nuqtai nazaridan baholangan. Mualliflar tomonidan Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi investitsion salohiyatini oshirish bo‘yicha kompleks strategik chora-tadbirlar taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Mintaqa, milliy iqtisodiyot, investitsiya siyosati, investitsiya muhiti, investitsion salohiyat, hududiy tafovutlar, mehnat resursi, demografik bosim, xorijiy investitsiya, infratuzilma.*

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ФЕРГАНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГИОНА

Мирзаахмедов Хамидулло Сайдаматович
проректор по учебной работе
University of Business and Science
кандидат географических наук, доцент
E-mail: mirxamid@list.ru
ORCID: 0009-0002-7764-6830

Аннотация. *В данной статье проанализирован инвестиционный потенциал Ферганского экономического региона и системно изложены факторы его развития. В ходе исследования демографическая ситуация региона, производственная инфраструктура, распределение ресурсов и потоки иностранных инвестиций были рассмотрены как ключевые определяющие факторы. На основе эмпирических данных проанализированы изменения статистических показателей по объёму валового регионального продукта и инвестиций в основной капитал за период 2014–2023 годов, а также динамика роста числа предприятий с участием иностранного капитала. Кроме того, оценено влияние инвестиционных диспропорций, демографического давления, ограниченности ресурсов и неравномерного развития отраслей промышленности на региональную стабильность. Авторами предложен комплекс стратегических мероприятий, направленных на повышение инвестиционного потенциала Ферганского экономического района.*

Ключевые слова: *Регион, национальная экономика, инвестиционная политика, инвестиционный климат, инвестиционный потенциал, территориальные диспропорции, трудовые ресурсы, демографическое давление, иностранные инвестиции, инфраструктура.*

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

REGIONAL DIFFERENCES IN THE UTILIZATION OF INVESTMENT POTENTIAL AND DEVELOPMENT FACTORS OF THE FERGANA ECONOMIC REGION

Mirzaaxmedov Xamidullo Saydamatovich
Vice-Rector for Academic Affairs
University of Business and Science
Candidate of Geographical Sciences
Associate Professor
E-mail: mirxamid@list.ru
ORCID: 0009-0002-7764-6830

Abstract. *This article analyzes the investment potential of the Fergana Economic Region and systematically presents the factors influencing its development. The study evaluates key determinants such as the region's demographic situation, production infrastructure, resource distribution, and inflow of foreign investments. Based on empirical data, the research analyzes changes in statistical indicators related to gross regional product and the volume of investments in fixed capital for the period 2014–2023, as well as the dynamics of growth in the number of enterprises with foreign investment participation. In addition, the study assesses the impact of investment disparities, demographic pressure, resource constraints, and the uneven development of industrial sectors on regional stability. The authors propose a set of comprehensive strategic measures aimed at enhancing the investment potential of the Fergana economic region.*

Keywords: *Region, national economy, investment policy, investment environment, investment potential, regional disparities, labor resources, demographic pressure, foreign investment, infrastructure.*

Kirish

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotda hududiy investitsion salohiyatni baholash va rivojlantirish strategiyasi mamlakatlarning iqtisodiy siyosatida ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, mintaqaviy-iqtisodiy yondashuv asosida amalga oshiriladigan tadqiqotlar orqali investitsiya jarayonlariga ta’sir etuvchi tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy va infratuzilmaviy omillar kompleks baholanadi. O‘zbekistonda investitsiya siyosatini takomillashtirish, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va mintaqaviy investitsion muhitni yaxshilash borasida qator tizimli islohotlarni amalga oshirmoqda. Mamlakat xo‘jaligining tarkibiy jihatdan takomillashuvida mintaqalarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar muhim o‘rin tutadi. Mintaqaviy rivojlanish unda sodir bo‘ladigan худудий-iqtisodiy jarayonлар va munosabatlarning keng qamrovliligi, alohida tarmoq va tarmoqlararo hamda mintaqalararo aloqadorliklarning uyg‘unligi asosida namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy rayonlardagi ijtimoiy-iqtisodiy geografik jarayonlar rayonlar ichki tuzilmalarining istiqboldagi rivojlanishi va ixtisoslashuviga ta’sir ko‘rsatish bilan birga mamlakatda mintaqaning investision va tadbirkorlik muhitininng qanday shakllanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi [5].

Adabiyotlar sharhi

Hududiy investitsion salohiyat masalasi bo‘yicha qator mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, O. K.Akramov va A.Sh. Bekmurodovlalar [1, 2] xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotdagi o‘rni, ularni jalb etish mexanizmlari va huquqiy asoslarini o‘rgangan. Sh.B. Madrimov [4] investitsiya siyosatining iqtisodiy o‘sish va tarmoq rivojiga ta’sirini empirik misollar asosida tahlil qilgan. N.N. Rasulova [6] esa hududlarga xorijiy sarmoyalarni jalb qilishda rag‘batlantiruvchi omillar va ularning regional ijtimoiy-iqtisodiy natijalari haqida izchil tadqiqotlar olib borgan. O.K.Akramova [1] o‘z tadqiqotida investitsion xavfsizlikni investitsion jozibadorlikni oshiruvchi muhim omil sifatida o’rgangan. Uning tadqiqotlarida investitsion xavfsizlikni ta’minlash orqali xorijiy investitsiyalar oqimini barqarorlashtirish, iqtisodiy siyosatda huquqiy aniqlikni mustahkamlash va makroiqtisodiy tahdidlarning oldini olishga alohida e’tibor qaratiladi. Mazkur yondashuv investitsion siyosatga

strategik qarashni taklif etadi va mamlakatning iqtisodiy barqarorligiga xizmat qiluvchi omillarni aniqlashda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Hududiy yondashuv nuqtai nazaridan A.S.Soliyev va boshqalarning “Mintaqaviy iqtisodiyot” deb nomlangan qo’llanmasida da mintaqalarning ixtisoslashuvi va hududiy salohiyatini ochib bergan [7]. Shuningdek, A.E.Ishmuhammedov, M.R.Rahimova, L.A.Ishmuhammedovalarning ishlarida mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlari, rivojlantirishni takomillashtirish yo'llariga" oid tahlillar keltирилади [3].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda Farg‘ona iqtisodiy mintaqasining hududiy investitsion salohiyatini kompleks baholash uchun ilmiy-nazariy va amaliy yondashuvlar uyg‘unlashtirib foydalanilgan. Ishning asosiy metodologik prinsiplari quyidagilardan iborat. Mintaqaning tabiiy, ijtimoiy-demografik, iqtisodiy va infratuzilmaviy omillarining o‘zaro bog‘liqligini, shuningdek, tarmoqlararo hamda hududlararo aloqadorliklarni o‘rganishda qo‘llanilgan.

Tahlil va natijalar

Mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda investitsiyalar hal qiluvchi omil sifatida xizmat qilmoqda. Xususan, har bir hududda investitsion muhitni shakllantirishda mintaqaning tabiiy sharoitlari, resurs salohiyati, mehnat taqsimoti, ixtisoslashuvi hamda iqtisodiy rayonlashuvi muhim rol o‘ynaydi. Bu omillar investitsiya oqimining hududiy tarkibiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, geosiyosiy va ekologik xususiyatlari bilan mamlakatning boshqa mintaqalaridan sezilarli darajada farqlanadi. Hudud umumiy respublika maydonining atigi 4,1 foizini tashkil etsa-da, aholining 28,5 foizi, yaratilgan yalpi ichki mahsulotning 20 foizi, iqtisodiy faol aholining 28,6 foizi, sanoat ishlab chiqarishining 19,9 foizi va asosiy kapitalga jalb etilgan investitsiyalarning 16,2 foizi aynan ushbu mintaqaga to‘g‘ri keladi (1-rasm).

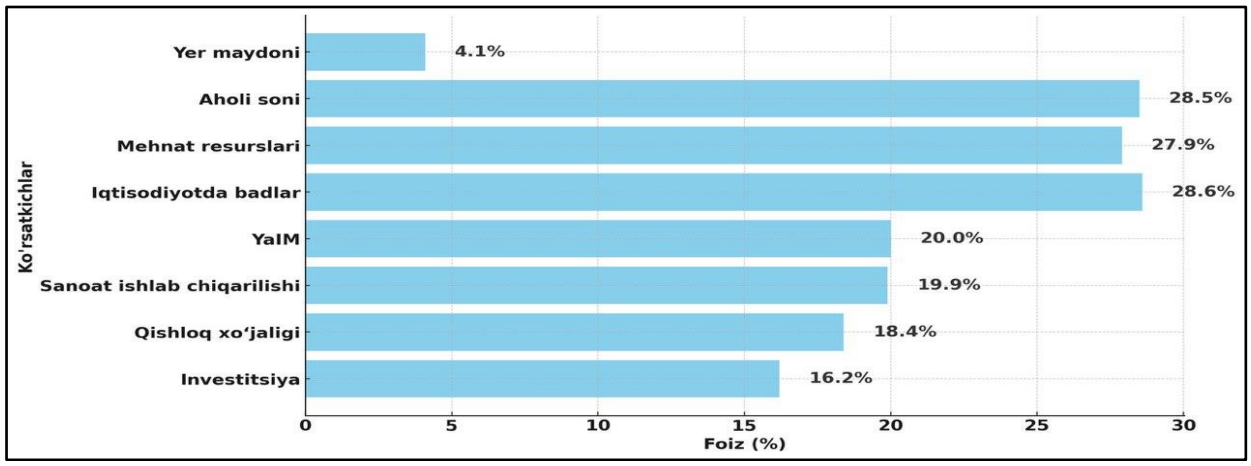

***1-rasm*. Farg‘ona iqtisodiy mintaqasining O‘zbekistondagi ulushi *(jamiga nisbatan foizda, 2023-yil)* [11]**

Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi aholi soni (28,5%) va mehnat resurslari salohiyati (27,9%) bo‘yicha respublikadagi yetakchi hududlardan biri hisoblanadi. Ushbu demografik omillar ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va ko‘p tarmoqli iqtisodiy faoliyat uchun muhim imkoniyatlarni yaratadi. Mintaqada sanoat va qishloq xo‘jaligi tarmoqlari uyg‘un rivojlanib borayotgan bo‘lsa-da, investitsiyalar ulushi nisbatan past darajada qolmoqda.

Hudud tabiiy resurslar bilan yetarli darajada ta’minlanmagan bo‘lib, uning asosiy boyligi mehnat resurslari bilan ifodalanadi. Farg‘ona vodiysi shartli ravishda uch bosqichli tizim – tabiiy sharoit, demografik tarkib va xo‘jalik faoliyati ko‘rinishida piramida shaklida tasvirlansa, ushbu

piramidaning eng nozik qismi – tabiiy komponent (yer, suv, ekologik barqarorlik), o‘rtadagi qatlam – yuqori demografik bosimni aks ettiruvchi aholi zichligi, eng yuqori qismi esa – o‘rtacha darajadagi xo‘jalik tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi uchun antropogen bosimning yuqoriligi, yer va suv resurslarining cheklanganligi mintaqaning asosiy geografik xususiyatlari sifatida ajralib turadi [8].

O‘zbekiston YaIM va Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi YaHMning aholi jon boshiga nisbatan ko‘rsatkichlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur iqtisodiy rayon yoqorida ta’kidlanganidek, respublika aholisining va iqtisodiyotda band aholining 28 foizini tashkil etgan bo‘lsa-da, uning YaHM ko‘rsatkichi aholi jon boshiga nisbatan respublika o‘rtacha darajasidan past bo‘lib qolmoqda. 2014-yilda ushbu tafovut 1,5 barobar yoki 35,6 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 2017-yilda u 28,9 foizga, 2020-yilda 1,4 barobarga, 2023-yilda esa 29,9 foizga teng bo‘lgan. 2014–2023-yillar mobaynida Farg‘ona iqtisodiy mintaqasida YaHMning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi hajmi 5,3 baravar oshgan. Ayniqsa, 2017-yilda Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi va O‘zbekiston bo‘yicha aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi YaHM va YaIM ko‘rsatkichlari orasidagi tafovut eng past darajaga – 28,9 foizga tushgan, biroq keyingi yillarda ushbu tafovut yana 30 foiz atrofida saqlanib qolmoqda.

Bu holat Farg‘ona iqtisodiy mintaqasida hududiy iqtisodiy tafovutlar mavjudligini ko‘rsatadi (2-rasm).

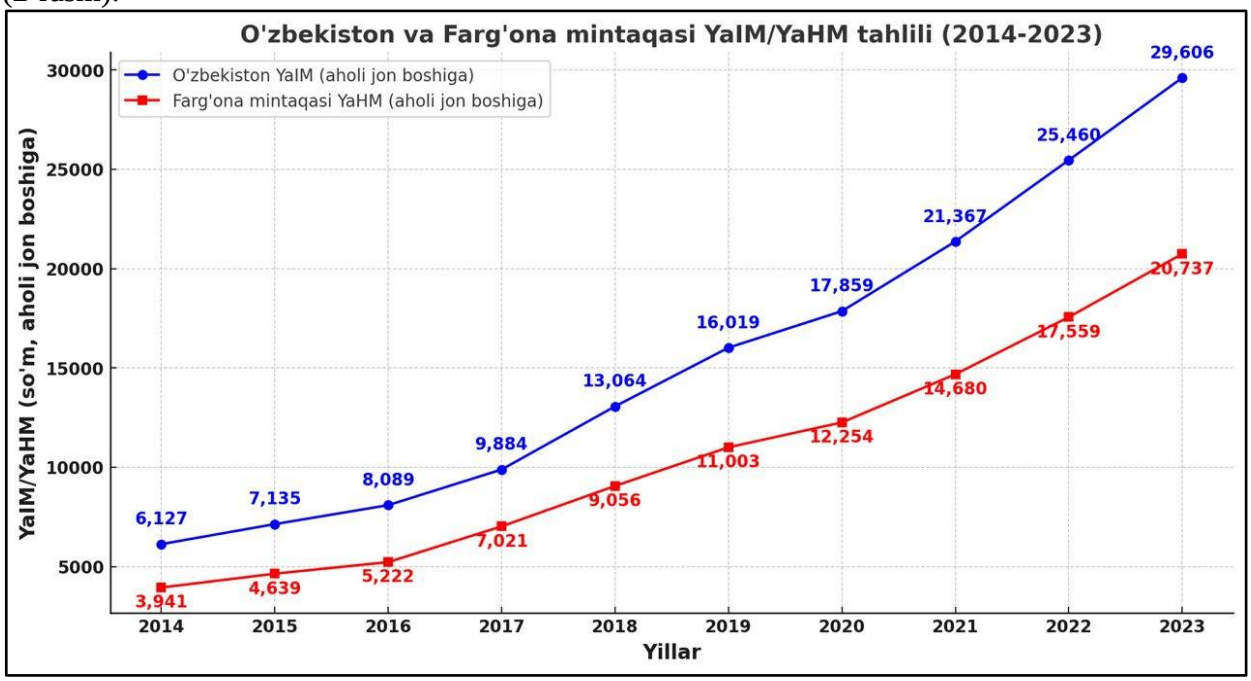

2-rasm. 2014–2023-yillarda O‘zbekiston YaIM va Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi YaHM ko‘rsatkichlarining aholi jon boshiga nisbatan dinamikasi (so‘mda) [9]

2014-yilda Farg‘ona mintaqasining yalpi hududiy mahsuloti (YaHM) aholi jon boshiga hisoblaganda O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotidan (YaIM) 35,67 foizga past bo‘lgan. 2023-yilga kelib esa bu tafovut 29,9 foizgacha qisqargan.

Ushbu ijobiy siljishga sabab sifatida 2017-yilgacha mintaqa iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining ustuvorligi qayd etilsa, 2017-yildan boshlab sanoat zonalari faoliyatining kengaytirilishi, kichik va o‘rta biznesning rivojlanishi hisobiga iqtisodiy struktura muvozanatlanib, ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi tafovut eng past darajaga – 28,9 foizgacha qisqargan.

Bundan tashqari, mintaqada yangi yaratilayotgan ish o‘rinlarining mavjud mehnat resurslariga nisbatan yetarli emasligi, yer resurslarining tanqisligi hamda demografik bosimning kuchayib borayotgani natijasida qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolar yuzaga kelmoqda. Bunday sharoitda iqtisodiy rayon hududida investitsiya muhitini shakllantirish va rivojlantirish mintaqaning yalpi hududiy mahsulot (YaHM) ko‘rsatkichlarini aholi jon boshiga nisbatan oshirish, shuningdek, umumiy iqtisodiy salohiyatni kuchaytirish uchun muhim omil sifatida

namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston va Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi bo‘yicha asosiy kapitalga jalb etilgan investitsiyalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2019–2023-yillar davomida Farg‘ona mintaqasida investitsiyalar hajmi 28 222,4 milliard so‘mdan 57 814,2 milliard so‘mgacha oshgan, ya’ni qariyb ikki baravar ko‘paygan (**1-jadval)**. Respublika miqyosidagi jami investitsiyalar ulushida Farg‘ona mintaqasi hissasi 2019-yilda 14,4 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilda 15,5 foizga, 2021-yilda 15,3 foizga, 2022-yilda esa eng yuqori daraja – 16,7 foizga yetgan. 2023-yilda bu ko‘rsatkich 16,2 foizni tashkil qilgan.

2019–2021-yillar davomida Farg‘ona mintaqasi ulushining nisbatan past bo‘lishiga COVID-19 pandemiyasi bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Pandemiya davrida ko‘plab xorijiy va qo‘shma korxonalar faoliyati cheklangani sababli investitsiya oqimlari pasaygan. Biroq 2022-yilda mintaqaning respublikadagi ulushi sezilarli darajada oshib, iqtisodiy tiklanish jarayoni tezlashgan. Jumladan, 2022-yil yakunlariga ko‘ra, Andijon viloyatida jami 14,7 trln so‘m asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilgan bo‘lib, ulardan 41,5 foizi yangi qurilishlarga, 46,6 foizi kengaytirish, rekonstruksiya va modernizatsiyaga, qolgan 11,9 foizi esa boshqa xarajatlarga yo‘naltirilgan [10].

Shu yil davomida Namangan viloyatida esa 4562,9 mlrd so‘m asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilgan bo‘lib, jami investitsiyalarning 31,8 foizi ishlab chiqarish sanoatiga to‘g‘ri kelgan. Ulardan 3443,9 mlrd so‘mi xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga to‘g‘ri kelib, bu jami hajmning 70 foizini tashkil etgan [12].

2022-yilda Farg‘ona viloyatiga jalb qilingan xorijiy investitsiyalar hajmi 957,4 million AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lib, bu 2021-yilga nisbatan 187 foizga o‘sishni ifodalaydi. Investitsiyalar asosan sanoat, farmatsevtika, ta’lim, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash kabi tarmoqlarga yo‘naltirilgan [10]. Yuqorida qayd etilgan ijobiy islohotlar Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi ulushining respublika miqyosidagi investitsiya hajmida sezilarli ravishda oshishiga xizmat qilgan. Biroq 2023-yilda bu ulushda biroz pasayish kuzatilgan**.**

1-jadval.

2019–2023-yillarda O‘zbekiston va Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi bo‘yicha asosiy kapitalga jalb etilgan investitsiyalar hajmi (mlrd so‘mda)*

T\N	Yil	O‘zbekiston bo‘yicha (mlrd so‘m)	Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi (mlrd so‘m)	Farg‘ona mintaqasi ulushi (%)
1	2019	195927.3	28222.4	14.4
2	2020	210195.1	32669.8	15.5
3	2021	239557.6	36783.8	15.3
4	2022	266240.0	44534.2	16.7
5	2023	356071.4	57814.2	16.2

*O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzulgan [10]

O‘zbekiston Respublikasining ma’muriy-hududiy birliklari maydoni, aholisi soni, tabiiy-iqlimiy sharoitlari, infratuzilma bilan ta’minlanganlik darajasi, shaharlashuv ko‘rsatkichlari va aholining turmush sharoitlari bo‘yicha sezilarli tafovutlarga ega. Hududlar o‘rtasidagi ushbu farqlar, ayniqsa, shahar va qishloq joylari o‘rtasidagi iqtisodiy-sotsial nomutanosibliklar davlat tomonidan olib borilayotgan mintaqaviy siyosatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur siyosatning asosiy maqsadi – hududlararo tafovutlarni kamaytirish, ijtimoiy-iqtisodiy tengsizliklarni yumshatish va barqaror rivojlanishni ta’minlashdan iborat. Ushbu jarayonlarda xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ularning samarali yo‘naltirilishi alohida strategik ahamiyatga ega [4].

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar sonining o‘sish dinamikasi 2015–2022-yillar davomida sezilarli tarzda ortganligini statistik ma’lumotlar tasdiqlaydi. Jumladan, 2015-yilda respublika bo‘yicha qo‘shma korxonalar soni 2883 tani, xorijiy korxonalar esa 2155 tani tashkil etgan. 2022-yilga kelib bu ko‘rsatkichlar muvofiq ravishda 2,2 barobar va 4,3 barobar o‘sgan (2-

jadval). Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalar soni yildan-yilga barqaror sur’atlarda ortib bormoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2015–2022-yillar davomida Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi hududlarida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar soni barqaror o‘sib borgan. Ushbu dinamik o‘sish mintaqaning investitsion jozibadorligi ortib borayotganini ko‘rsatadi. Xususan, Andijon viloyatida 2015-yilda 79 ta qo‘shma korxona va 46 ta xorijiy korxona mavjud bo‘lgan bo‘lsa, 2022-yilda ularning soni mos ravishda 259 va 174 taga yetgan. Bu esa qo‘shma korxonalar sonining 3,3 barobar, xorijiy korxonalar sonining esa 3,8 barobar oshganini anglatadi.

2-jadval.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning tashkil etilishi dinamikasi (2015-2022 yy)*

№	Hududlar nomi	Soni 2015		Soni 2016		Soni 2017		Soni 2018		Soni 2019		Soni 2020		Soni 2021		Soni 2022	
		Qo‘shma korxona	Xorijiy korxona	Qo’shma korxona	Xorijiy korxona	Qo’shma korxona	Xorijiy korxona	Qo’shma korxona	Xorijiy korxona	Qo’shma korxona	Xorijiy korxona	Qo’shma korxona	Xorijiy korxona	Qo’shma korxona	Xorijiy korxona	Qo’shma korxona	Xorijiy korxona
	Respublika bo‘yicha	**2883**	**2155**	**2920**	**2273**	**3188**	**2497**	**4127**	**3649**	**5302**	**5478**	**5920**	**6386**	**6204**	**7537**	**6419**	**9 382**
1.	Andijon	79	46	82	76	96	83	137	93	168	147	222	143	264	126	259	174
2.	Namangan	60	29	67	31	76	35	101	46	150	78	172	95	181	111	185	132
3.	Farg‘ona	117	34	116	42	146	56	203	80	284	134	311	157	351	194	355	241
4.	**Farg’ona iqtisodiy rayoni bo‘yicha**	256	109	265	149	318	174	441	219	602	359	705	395	796	431	799	547

*O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzulgan [11]

Namangan viloyatida ham xuddi shunday ijobiy o‘zgarishlar kuzatilmoqda. 2015-yilda mavjud bo‘lgan 60 ta qo‘shma va 29 ta xorijiy korxona soni 2022-yilda mos ravishda 185 va 132 taga yetib, ularning soni 3 va 4,5 barobarga oshgan. Ayniqsa xorijiy korxonalar sonidagi o‘sish tendensiyasi yuqoriligi bilan ajralib turadi.

Farg‘ona viloyatida esa 2015–2022-yillar oralig‘ida qo‘shma korxonalar soni 117 tadan 355 taga, xorijiy korxonalar esa 34 tadan 241 taga oshib, ularning soni mos ravishda 3 va deyarli 7 barobarga ko‘paygan. Bu ko‘rsatkich Farg‘ona viloyatini mintaqa doirasida xorijiy sarmoyalar ishtirokidagi eng faol hudud sifatida ajratib turadi.

Ushbu davrda sanoat, farmatsevtika, ta’lim, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sohalari investorlar uchun eng jozibador yo‘nalishlar sifatida shakllandi. Shuningdek, axborot texnologiyalari va innovatsion sohalarda ham investitsiyaviy faollikning barqaror o‘sish sur’atlari kuzatildi.

2022-yilda xalqaro reyting agentligi **Standard & Poor’s (S&P Global Ratings)** tomonidan Farg‘ona viloyati byudjetining barqarorligi, tijoriy qarzdorlikning mavjud emasligi va moliyaviy boshqaruv samaradorligi e’tirof etildi hamda viloyatga **“B+” darajasidagi, “Barqaror” prognozli kredit reytingi** berildi. Bu omil xorijiy sarmoyadorlar uchun mintaqaning investitsion jozibadorligini oshirishga xizmat qilgan muhim faktorlardan biri hisoblanadi [10].

Andijon viloyatida ham 2015–2022-yillar davomida qo‘shma va xorijiy korxonalar soni sezilarli darajada oshgan. Ushbu o‘sishning asosiy sababi viloyatning rivojlangan sanoat salohiyati, xususan, avtomobilsozlik va yengil sanoat tarmoqlarining yuqori samaradorligi bilan izohlanadi. Mazkur tarmoqlar nafaqat viloyat balki respublika iqtisodiyotida ham muhim o‘rin egallaydi.

Namangan viloyatida esa xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar soni nisbatan kamroq bo‘lib, investitsiya oqimi asosan yengil sanoat yo‘nalishiga –to‘qimachilik va charm sanoatiga yo‘naltirilgan. Bu holat hududning ixtisoslashuvi, resurs bazasi va sanoat infratuzilmasi bilan bevosita bog‘liq.

Farg‘ona iqtisodiy mintaqasi investitsion salohiyatining barqaror o‘sishini ta’minlash uchun

kompleks, tizimli yondashuv asosida qator strategik tadbirlarni amalga oshirish zarur. Avvalo, transport-logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, energetika va suv ta’minoti tizimlarining ishonchliligini oshirish orqali ishlab chiqarish zanjirining barqarorligini ta’minlash lozim. Bu esa xorijiy va mahalliy investorlar uchun muhim infratuzilmaviy kafolat yaratadi.

Shu bilan birga, investitsion muhitni liberallashtirish, soddalashtirilgan ma’muriy tartibotlar va normativ-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish orqali investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi sanoat tarmoqlarini joriy etish, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini diversifikatsiyalash ham mintaqaviy iqtisodiyotda texnologik modernizatsiya jarayonini jadallashtiradi.

Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida esa zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanishga yo‘naltirilgan innovatsion yondashuvlar, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini beradi. Mazkur chora-tadbirlar Farg‘ona iqtisodiy mintaqasining umumiy investitsion jozibadorligini oshiribgina qolmay, balki iqtisodiy o‘sish sur’atlarini jadallashtirish, bandlikni kengaytirish va hududlararo rivojlanish tafovutlarini yumshatishda ham muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Акрамова О. К. Обеспечение инвестиционной безопасности как автономный фактор повышения инвестиционной привлекательности // Информатика. Экономика. Управление/Informatics. Economics. Management. – 2022. – Т. 1. – №. 2. – С. 0208-0216.

2. Bekmurodov A.Sh., Karriyeva Y.K., Nematov I.U., Nabiyev D.H., Kattayev N.T. Xorijiy investitsiyalar [O‘quv qo‘llanma]. –Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2010. –150 b.

3. Ishmuhamedov A.E., Raximova M.R., Ishmuxamedova L.A. Mintaqaviy iqtisodiyot. Darslik. – TDIU. 2007. – 296 bet.

4. Madrimov Sh.B. Iqtisodiyotni rivojlantirishda to‘g‘ri investitsiya siyosati [Ilmiy jurnal]. Sustainability of Education, Socio-Economic Science Theory, 3(27). 2025. URL: https://interoncof.com/index.php/finland/issue/view/139. –B.116–119.

5. Мирзаахмедов Х.С. Фарғона минтақасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари // Ўзбекистон География Жамиятининг Ахборотномаси.-Т., 44-жилд 2014, 55-59 б.

6. Rasulova N.N. Hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag`batlantirish // Raqamli iqtisodiyot sharoitida mintaqalar barqaror rivojlanishining dolzarb muammolari va yechimlari 23.04.2024. URL: https://phoenixpublication.net/index.php/TANQ/article/view/346/303

7. Солиев А.С. ва бошқалар. Минтақавий иқтисодиёт [Ўқув қўлланма]. –Тошкент: Университет, 2003. –302 б.

8. Qurbonov Sh.B., Fedorko V.N. O‘zbekiston geografiyasi (II qism. O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi). Darslik / Mas’ul muharrir M.I. Nazarov. – Toshkent: Yangi Chirchiq prints, 2024.– 382 b.

9. Andijon viloyati statistika boshqarmasi. [Elektron resurs]. 22.02.2023. URL: http://andstat.uz/

10. Investitsiyalar [Elektron resurs]. 24.01.2023. URL: https://yuz.uz/

11. O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika Qo‘mitasi [Elektron resurs]. URL: http://stat.uz/

12. Отчеты об инвестиционном климате 2024 года: Узбекистан [Электронный ресурс]. 22.12.2024. https://www.state.gov/reports/2024-investment-climate-statements/uzbekistan

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

KIMYO SANOATI KORXONALARIDA QARZ YUKINI BOSHQARISH VA MOLIYAVIY BARQARORLIKNI TA’MINLASH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Aliyev Ma’ruf Komiljon o‘g‘li

PhD, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti iqtisodiyot kafedrasi dotsenti
E-mail: marufaliyev5955@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etiladi. Kimyo sanoatining yuqori kapital sig‘imi, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishga bo‘lgan ehtiyoj va investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda qarz mablag‘laridan foydalanish korxonalarning moliyaviy majburiyatlarini boshqarishga alohida e’tibor qaratishni talab etadi. Qarz kapitalining ortishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin, biroq uning haddan tashqari ko‘payishi foiz xarajatlarining oshishiga, likvidlikning pasayishiga va moliyaviy barqarorlikning zaiflashishiga olib keladi. Maqolada O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarining qarz kapitali tarkibi, qisqa va uzoq muddatli majburiyatlari, qarzga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari hamda moliyaviy mustaqillik darajasini baholash masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, qarz yukining moliyaviy barqarorlikka ta’sirini aniqlash, moliyalashtirish manbalari o‘rtasidagi maqbul nisbatni shakllantirish, qarz majburiyatlarini boshqarish va moliyaviy risklarni kamaytirish yo‘nalishlariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqotda korxonalarning qarzga xizmat ko‘rsatish salohiyatini hisobga olgan holda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan yondashuvlarni takomillashtirish masalasi ilgari suriladi.*

Kalit so‘zlar: *kimyo sanoati korxonalari, qarz yuki, moliyaviy barqarorlik, qarz kapitali, moliyaviy mustaqillik, kapital tarkibi, moliyaviy majburiyatlar, likvidlik, to‘lov qobiliyati, moliyaviy leveraj, qarzga xizmat ko‘rsatish, moliyaviy risklar.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ДОЛГОВОЙ НАГРУЗКОЙ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Алиев Маьруф Комилжон угли

PhD, доцент кафедры экономики Университета информационных технологий и менеджмента
E-mail: marufaliyev5955@gmail.com

Аннотация. *В статье исследуются вопросы совершенствования механизмов управления долговой нагрузкой и обеспечения финансовой устойчивости предприятий химической промышленности Узбекистана. Высокая капиталоёмкость химической отрасли, необходимость модернизации производства и использование заёмных средств для финансирования инвестиционных проектов требуют особого внимания к управлению финансовыми обязательствами предприятий. Увеличение заёмного капитала может способствовать расширению производственных возможностей, однако его чрезмерный рост приводит к повышению процентных расходов, снижению ликвидности и ослаблению финансовой устойчивости. В статье рассматриваются вопросы оценки структуры заёмного капитала, краткосрочных и долгосрочных обязательств, способности обслуживать долговые обязательства и уровня финансовой независимости предприятий химической промышленности Узбекистана. Особое внимание уделяется определению влияния долговой нагрузки на финансовую устойчивость, формированию оптимального соотношения источников финансирования, управлению долговыми обязательствами и*

снижению финансовых рисков. В исследовании рассматриваются подходы к совершенствованию механизмов укрепления финансовой устойчивости с учётом способности предприятий обслуживать свои долговые обязательства.

Ключевые слова: *предприятия химической промышленности, долговая нагрузка, финансовая устойчивость, заёмный капитал, финансовая независимость, структура капитала, финансовые обязательства, ликвидность, платёжеспособность, финансовый левередж, обслуживание долга, финансовые риски.*

IMPROVING DEBT BURDEN MANAGEMENT AND FINANCIAL STABILITY MECHANISMS IN CHEMICAL INDUSTRY ENTERPRISES

Aliyev Ma’ruf Komiljon ugli
PhD, Associate Professor, Department of Economics,
University of Information Technology and Management
E-mail: marufaliyev5955@gmail.com

Abstract. *This article examines the improvement of debt burden management and financial stability mechanisms in chemical industry enterprises in Uzbekistan. The high capital intensity of the chemical industry, the need for production modernization, and the use of borrowed funds to finance investment projects require particular attention to the management of corporate financial obligations. An increase in debt financing may contribute to the expansion of production capacity; however, excessive borrowing can lead to higher interest expenses, reduced liquidity, and weaker financial stability. The article addresses the assessment of debt capital structure, short-term and long-term liabilities, debt servicing capacity, and the level of financial independence of chemical industry enterprises in Uzbekistan. Particular attention is paid to assessing the impact of debt burden on financial stability, establishing an optimal balance between financing sources, managing debt obligations, and reducing financial risks. The study explores approaches to improving financial stability mechanisms by taking into account enterprises' capacity to meet their debt servicing obligations.*

Key words: *chemical industry enterprises, debt burden, financial stability, debt capital, financial independence, capital structure, financial liabilities, liquidity, solvency, financial leverage, debt servicing, financial risks.*

Kirish

O‘zbekiston iqtisodiyotida kimyo sanoatini rivojlantirish ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, yangi investitsiya loyihalarini amalga oshirish va mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish bilan chambarchas bog‘liq. Ushbu tarmoqda ishlab chiqarish jarayonlarining yuqori kapital sig‘imi, texnologik uskunalarning katta qiymati va investitsiyalarning uzoq muddatda qoplanishi korxonalarning tashqi moliyalashtirish manbalariga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytiradi. Biroq qarz mablag‘larini jalb qilish ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, foiz xarajatlari, kreditlarni qaytarish muddatlari va joriy majburiyatlarni bajarish bilan bog‘liq moliyaviy xavflarni ham yuzaga keltiradi. Ayniqsa, qarz kapitalining ortishi korxonaning pul oqimlari va daromad yaratish imkoniyatlariga mos kelmasa, moliyaviy barqarorlikni saqlash murakkablashadi.

O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish faoliyati bo‘yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi 2023-yilda 9,8 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda 19,7 trln so‘mga yetgan [1]. Investitsiyalarning bunday o‘sishi tarmoqda moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojning yuqoriligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, investitsiya hajmining ortishi ularning aynan qarz mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilganini anglatmaydi. Moliyalashtirish manbalari tarkibini, qarz majburiyatlarining muddatlarini va ularga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini alohida baholash zarur. Jumladan, Navoiyazot AJning 2024-yilgi yillik hisobotida o‘z mablag‘lari va jalb qilingan

mablag‘lar nisbati koeffitsiyenti 0,20 darajasida qayd etilgan [2]. Bu ko‘rsatkich yirik kimyo sanoati korxonalarida kapital tarkibi va moliyaviy majburiyatlarni boshqarish masalasini chuqur o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Tarmoqning iqtisodiy natijalarida ham e’tiborga molik tafovutlar mavjud. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 2-iyundagi rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra, so‘nggi to‘qqiz yilda mamlakat sanoatining o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati 6,3 foizni tashkil etgan bir paytda, kimyo sanoatida ushbu ko‘rsatkich 3 foizga ham yetmagan [3]. Bu holat kimyo sanoatida ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish bilan bir qatorda investitsiyalarning moliyaviy natijadorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va moliyalashtirish manbalaridan oqilona foydalanish masalalariga ham e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Qarz mablag‘lari hisobidan amalga oshirilayotgan loyihalarning rentabelligi va pul oqimlari qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlarini qoplash uchun yetarli bo‘lishi ayniqsa muhimdir.

Shu jihatdan O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarishning mavjud mexanizmlarini o‘rganish, qisqa va uzoq muddatli majburiyatlarning moliyaviy barqarorlikka ta’sirini baholash hamda qarz kapitalidan foydalanish samaradorligini oshirish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida qarz yukining shakllanishi va moliyaviy barqarorlikka ta’sirini tahlil qilish, qarzga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini baholash hamda moliyaviy majburiyatlarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Korxonalarda qarz yukini boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash masalalari xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan kapital tarkibi, moliyalashtirish manbalari va moliyaviy risklar bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Jumladan, F. Modilyani va M. Miller mukammal bozor sharoitida korxona qiymati kapital tarkibiga bog‘liq emasligini nazariy jihatdan asoslagan [4]. S. Myers esa qarz mablag‘laridan foydalanishning iqtisodiy afzalliklari va moliyaviy qiyinchiliklar bilan bog‘liq xarajatlar o‘rtasidagi muvozanatga e’tibor qaratgan [5]. S. Myers va N. Majluf axborot asimmetriyasi sharoitida moliyalashtirish manbalarini tanlash korxonaning investitsiya qarorlariga ta’sir ko‘rsatishini aniqlagan [6].

M. Jensen va W. Meckling qarz kapitalidan foydalanishda mulkdorlar, menejerlar va kreditorlar manfaatlari o‘rtasidagi ziddiyatlar qo‘shimcha moliyaviy xarajatlarni yuzaga keltirishi mumkinligini asoslagan [7]. S. Titman va R. Wessels kapital tarkibiga korxona hajmi, rentabellik va aktivlar tarkibi kabi omillarning ta’sirini o‘rgangan [8]. R. Rajan va L. Zingales esa turli mamlakatlar korxonalarida moliyaviy leverajni belgilovchi omillarni qiyosiy baholagan [9]. D. Diamond qarz majburiyatlarining muddatlari va likvidlik riski o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq etgan [10]. M. Frank va V. Goyal kapital tarkibiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni empirik baholagan bo‘lsa [11], E. Altman moliyaviy koeffitsiyentlar yordamida bankrotlik xavfini prognozlash yondashuvini ishlab chiqqan [12].

Mazkur tadqiqotlar qarz yukini baholashda kapital tarkibi, moliyaviy leveraj, likvidlik va qarzga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Biroq O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarining yuqori kapital sig‘imi, uzoq muddatli investitsiya loyihalari va tashqi moliyalashtirishga ehtiyoji ushbu masalaga tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqib yondashishni talab etadi. Shu jihatdan kimyo sanoati korxonalarining qarz majburiyatlarini qiyosiy tahlil qilish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini baholashda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil va moliyaviy koeffitsiyentlar usullaridan foydalaniladi. Tadqiqotning axborot bazasini Navoiyazot, Dehqonobod kaliy zavodi, Elektrokimyozavod va boshqa kimyo sanoati

korxonalarining rasmiy moliyaviy hisobotlari tashkil etadi. Tahlil jarayonida korxonalarning qisqa va uzoq muddatli majburiyatlari, qarz kapitalining umumiy kapitaldagi ulushi, moliyaviy mustaqillik darajasi, moliyaviy leveraj hamda qarzga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari o‘rganiladi. Ushbu ko‘rsatkichlarning o‘zgarish dinamikasi va korxonalar o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlash orqali qarz yukining moliyaviy barqarorlik bilan bog‘liqligi baholanadi. Shuningdek, qarz majburiyatlarining muddatlari, moliyalashtirish manbalari tarkibi va korxonalarning to‘lov qobiliyati o‘rtasidagi nisbatlarni qiyoslash asosida qarz kapitalidan foydalanish samaradorligini oshirish, moliyaviy risklarni kamaytirish hamda kimyo sanoati korxonalarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish yo‘nalishlari ishlab chiqiladi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash qarz kapitalining hajmi, uning tarkibiy tuzilishi va moliyaviy majburiyatlarni bajarish imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Tarmoq korxonalarida ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, texnologik uskunalarni yangilash va investitsiya loyihalarini amalga oshirish katta miqdordagi moliyaviy resurslarni talab etadi. Bunday sharoitda qarz mablag‘laridan foydalanish ishlab chiqarishni kengaytirish imkonini bersa-da, ularning ortiqcha jalb qilinishi korxonaning moliyaviy mustaqilligini cheklashi va qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlarini oshirishi mumkin. Ayniqsa, kreditlarni qaytarish muddatlari bilan ishlab chiqarish faoliyatidan shakllanadigan pul oqimlari o‘rtasida nomutanosiblik yuzaga kelishi moliyaviy barqarorlik uchun qo‘shimcha xavf tug‘diradi. Shu sababli qarz yukini boshqarishda faqat qarzdorlikning umumiy hajmini emas, balki qisqa va uzoq muddatli majburiyatlar nisbatini, xususiy kapital yetarliligini hamda qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini birgalikda baholash zarur.

Mazkur masalani amaliy jihatdan o‘rganish maqsadida Navoiyazot AJ, Dehqonobod kaliy zavodi AJ va Elektrokimyozavod QK AJning moliyaviy ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot uchun korxonalarning 2023–2024-yillardagi moliyaviy hisobotlari asos qilib olindi. Jumladan, Navoiyazot AJning xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga muvofiq tayyorlangan va mustaqil auditorlik tekshiruvidan o‘tgan konsolidatsiyalashgan hisoboti, qolgan ikki korxonaning esa Openinfo portalida e’lon qilingan buxgalteriya balanslari ma’lumotlaridan foydalanildi [13–15]. Korxonalar ishlab chiqarish ko‘lami, kapital tarkibi va moliyalashtirish imkoniyatlari jihatidan farqlangani sababli ularning qarz majburiyatlarini taqqoslash moliyaviy barqarorlikka ta’sir etuvchi turli omillarni aniqlash imkonini beradi. Bunda hisobot standartlari o‘rtasidagi farqlar hisobga olinib, asosiy e’tibor balans ko‘rsatkichlari, qarzlarning muddat tarkibi va moliyaviy risklarga qaratildi.

1-jadval.

O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarining 2024-yildagi moliyaviy majburiyatlari va kapital tarkibi

O‘lchov birligi: mlrd so‘m

Ko‘rsatkichlar	Navoiyazot AJ	Dehqonobod kaliy zavodi AJ	Elektrokimyozavod QK AJ
Jami aktivlar	9 765,94	3 857,77	105,81
Xususiy kapital	−4 884,72	2 915,99	−5,96
Uzoq muddatli majburiyatlar	7 000,64	882,58	37,41
Joriy majburiyatlar	7 650,02	59,20	74,37
Jami majburiyatlar	14 650,66	941,78	111,78
Uzoq muddatli bank kreditlari	6 945,50	882,58	37,41
Joriy aktivlar	1 989,08	534,02	92,83

Manba: korxonalarning 2024-yil yakuniga tegishli rasmiy moliyaviy hisobotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan..

1-jadval ma’lumotlari kimyo sanoati korxonalarining qarz majburiyatlari va kapital tarkibida sezilarli tafovutlar mavjudligini ko‘rsatadi. Xususan, Navoiyazot AJning 2024-yil yakunidagi jami majburiyatlari 14 650,66 mlrd so‘mni tashkil etib, umumiy aktivlar qiymatidan yuqori bo‘lgan. Korxonaning xususiy kapitali esa manfiy 4 884,72 mlrd so‘m darajasida shakllangan. Bu holat oldingi davrlarda jamlangan zararlar va mavjud moliyaviy majburiyatlarning korxona kapital tarkibiga ta’siri yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Elektrokimyozavod QK AJda ham jami majburiyatlar aktivlar qiymatidan oshgan va xususiy kapital manfiy shakllangan. Dehqonobod kaliy zavodi AJda esa moliyaviy holat boshqacharoq bo‘lib, jami aktivlar 3 857,77 mlrd so‘mni, xususiy kapital 2 915,99 mlrd so‘mni tashkil etgan. Ushbu ko‘rsatkichlar mazkur korxonada majburiyatlarning aktivlarga nisbatan ulushi qolgan ikki korxonaga qaraganda ancha past ekanligini bildiradi.

Korxonalarning qarz yukini baholashda majburiyatlarning mutlaq hajmini alohida ko‘rib chiqish yetarli emas. Sababi, yirik ishlab chiqarish korxonasida qarzdorlik miqdori yuqori bo‘lishi tabiiy holat bo‘lishi mumkin, ammo ushbu majburiyatlarning aktivlar va xususiy kapital bilan qoplanish darajasi moliyaviy xavfning haqiqiy ko‘lamini aniqlashga yordam beradi. Shuning uchun tadqiqotda jami majburiyatlarning jami aktivlarga nisbati asosida moliyaviy qaramlik darajasi baholandi. Ushbu ko‘rsatkichning 100 foizdan yuqori bo‘lishi balansdagi majburiyatlar aktivlar qiymatidan ortiq ekanini anglatadi.

1-rasm.

O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida jami majburiyatlarning aktivlarga nisbati, 2024-yil

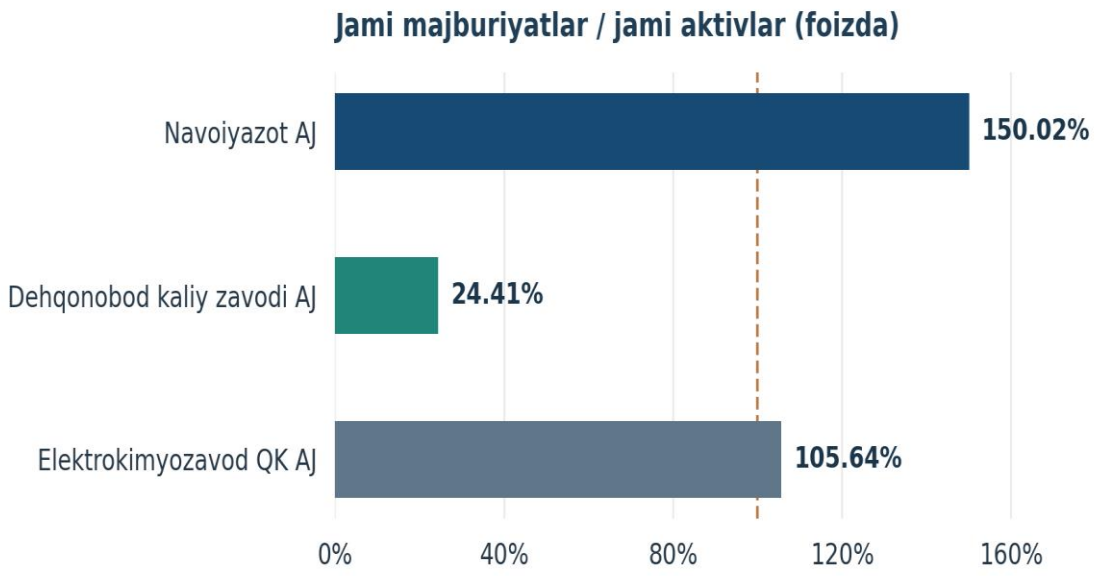

Manba: muallif tomonidan korxonalarning moliyaviy hisobotlari asosida hisoblangan.

1-rasmda keltirilgan natijalarga ko‘ra, jami majburiyatlarning aktivlarga nisbati Navoiyazot AJda 150,02 foizni, Elektrokimyozavod QK AJda 105,64 foizni, Dehqonobod kaliy zavodi AJda esa 24,41 foizni tashkil etgan. Bu farq korxonalarning moliyaviy mustaqillik darajasi bir xil emasligini ko‘rsatadi. Navoiyazot va Elektrokimyozavodda majburiyatlarning aktivlardan oshib ketishi xususiy kapitalning manfiy shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lib, moliyaviy tiklanish va kapital tarkibini yaxshilash masalalarini dolzarblashtiradi. Dehqonobod kaliy zavodida esa aktivlarning katta qismi xususiy kapital bilan qoplangan. Biroq majburiyatlar ulushining nisbatan past bo‘lishi ham qarzga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari yetarli ekanligini avtomatik ravishda anglatmaydi. Buning uchun qarzlarni qaytarish jadvali, operatsion pul oqimlari va foiz

xarajatlarini ham hisobga olish zarur. Shuningdek, jami majburiyatlarga bank kreditlaridan tashqari kreditorlik qarzlari, soliq majburiyatlari va boshqa to‘lovlar ham kirishini inobatga olish lozim.

Qarz yukining moliyaviy barqarorlikka ta’sirini chuqurroq baholash uchun korxonalarning kredit va qarz mablag‘lari dinamikasini alohida tahlil qilish lozim. Chunki jami majburiyatlar tarkibida bank kreditlari, uzoq muddatli qarzlar va boshqa kreditorlik majburiyatlari turlicha iqtisodiy mazmunga ega. Bank kreditlari odatda belgilangan foiz to‘lovlari hamda qaytarish muddatlarini nazarda tutadi. Kreditorlik qarzlarining ayrim turlari esa korxonaning joriy hisob-kitoblari bilan bog‘liq bo‘lib, ularni boshqarish boshqa yondashuvni talab etadi. Shu sababli qarz kapitalining tarkibini uning umumiy hajmi bilan birgalikda baholash qarzga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

2-jadval.

O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida kredit va qarz majburiyatlarining 2023–2024-yillardagi dinamikasi

O‘lchov birligi: mlrd so‘m

Korxona va ko‘rsatkichlar	2023	2024
Navoiyazot AJ		
Uzoq muddatli kreditlar va qarzlar	8 452,57	6 945,50
Qisqa muddatli kreditlar va qarzlar	4 021,61	4 858,04
Jami kreditlar va qarzlar	12 474,18	11 803,55
Dehqonobod kaliy zavodi AJ		
Uzoq muddatli bank kreditlari	2 618,82	882,58
Boshqa uzoq muddatli qarzlar	51,76	0,00
Jami kreditlar va qarzlar	2 670,58	882,58

Manba: Navoiyazot AJ va Dehqonobod kaliy zavodi AJning 2024-yilgi moliyaviy hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, Navoiyazot AJning jami kredit va qarz majburiyatlari 2023-yildagi 12 474,18 mlrd so‘mdan 2024-yilda 11 803,55 mlrd so‘mga kamaygan. Biroq qarzlarning muddat tarkibida boshqa yo‘nalishdagi o‘zgarish kuzatiladi. Xususan, uzoq muddatli kreditlar va qarzlar 8 452,57 mlrd so‘mdan 6 945,50 mlrd so‘mga qisqargan bo‘lsa, qisqa muddatli kreditlar va qarzlar 4 021,61 mlrd so‘mdan 4 858,04 mlrd so‘mga oshgan. Natijada qisqa muddatli qarzlarning jami kredit va qarzlardagi ulushi 2023-yildagi 32,24 foizdan 2024-yilda 41,16 foizga yetgan. Bu esa umumiy qarzdorlik hajmi kamaygan sharoitda ham qisqa muddatli to‘lov majburiyatlarining nisbiy salmog‘i oshganini ko‘rsatadi. Bunday tarkibiy o‘zgarishlarni baholashda kreditlarning qaytarish muddatlari, qayta moliyalashtirish shartlari va operatsion faoliyatdan olinadigan pul tushumlari o‘rtasidagi muvozanatga alohida e’tibor qaratish talab etiladi.

Dehqonobod kaliy zavodi AJda ham kredit va qarz majburiyatlari sezilarli kamaygan. Ularning jami hajmi 2023-yildagi 2 670,58 mlrd so‘mdan 2024-yilda 882,58 mlrd so‘mga tushib, qariyb 67 foizga qisqargan. Mazkur o‘zgarishning asosiy qismi uzoq muddatli bank kreditlari hisobiga to‘g‘ri keladi. Biroq balansdagi kredit qoldig‘ining kamayishi qarzlarning to‘liq pul shaklida qaytarilganini anglatmaydi. Qarzlarni qayta tuzish, kapitalga aylantirish yoki boshqa buxgalteriya operatsiyalari ham bunday o‘zgarishga ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun kreditlar qoldig‘ining kamayish sabablarini aniqlashda balans ko‘rsatkichlari bilan birga pul oqimlari va moliyaviy hisobotlarga berilgan izohlarni ham o‘rganish zarur.

2-rasm.

Navoiyazot AJ va Dehqonobod kaliy zavodi AJda kredit va qarz majburiyatlarining o‘zgarish dinamikasi

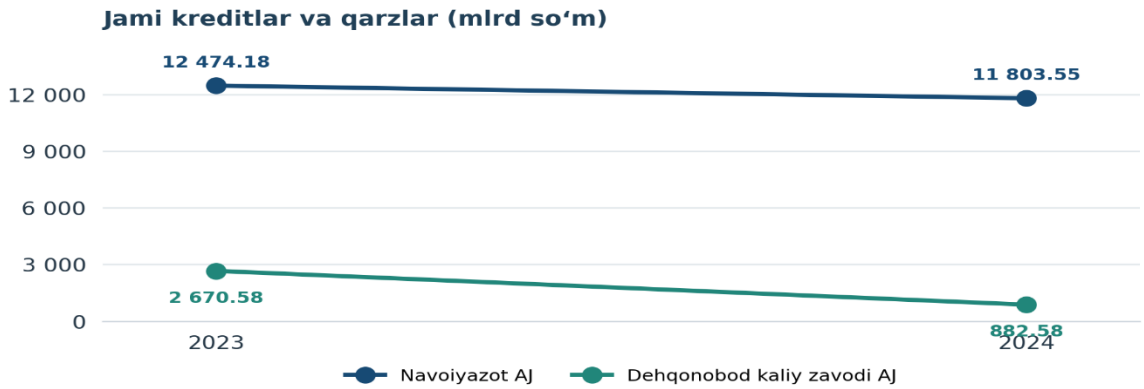

Manba: muallif tomonidan korxonalarning rasmiy moliyaviy hisobotlari asosida shakllantirilgan.

2-rasmdagi ko‘rsatkichlardan ko‘rinadiki, har ikkala korxonada kredit va qarz majburiyatlarining umumiy hajmi qisqargan, biroq kamayish sur’atlari bir-biridan farq qiladi. Dehqonobod kaliy zavodi AJda pasayish nisbatan keskin bo‘lgan bo‘lsa, Navoiyazot AJda kredit va qarzlar hajmining qisqarishi ancha sekin kechgan. Ayniqsa, Navoiyazot AJda uzoq muddatli moliyalashtirishning katta hajmda saqlanib qolishi va qisqa muddatli qarzlar ulushining ortishi korxona uchun qarz majburiyatlarini bajarish jadvalini oqilona shakllantirish muhimligini ko‘rsatadi. Qarz yukining kamayishi moliyaviy barqarorlikni yaxshilash uchun qulay sharoit yaratishi mumkin, lekin buning natijasi korxonaning xususiy kapitali, pul oqimlari va qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlaridagi o‘zgarishlar bilan birgalikda baholanishi kerak.

Qarz yukining moliyaviy barqarorlikka ta’sirini aniqlashda moliyaviy xarajatlar ham alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, xorijiy valyutada jalb qilingan kreditlar bo‘yicha foiz to‘lovlari va valyuta kursi farqlari korxonalarning moliyaviy natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, Navoiyazot AJning xalqaro moliyaviy hisobotida aks ettirilgan moliyaviy xarajatlar, foiz to‘lovlari va operatsion faoliyatdan shakllangan pul oqimlari alohida tahlil qilindi.

3-jadval.

Navoiyazot AJning qarzga xizmat ko‘rsatish va moliyaviy xarajatlar ko‘rsatkichlari

O‘lchov birligi: mlrd so‘m

Ko‘rsatkichlar	2023	2024
Moliyaviy xarajatlar jami	1 480,33	780,51
Foiz xarajatlari	738,60	668,97
Amalda to‘langan foizlar	544,10	392,10
Operatsion faoliyatdan sof pul oqimi	1 721,83	1 586,80
Yangi jalb qilingan kreditlar va qarzlar	333,77	1 537,00
Kreditlar va qarzlar bo‘yicha asosiy qarz qaytarilishi	1 789,44	2 310,86

Manba: Navoiyazot AJning 2024-yilgi konsolidatsiyalashgan MHXS hisoboti asosida muallif tomonidan tuzilgan.

3-jadval natijalariga ko‘ra, Navoiyazot AJning moliyaviy xarajatlari 2023-yildagi 1 480,33 mlrd so‘mdan 2024-yilda 780,51 mlrd so‘mga kamaygan. Mazkur pasayish qariyb 47,3 foizni

tashkil etgan. Biroq moliyaviy xarajatlarning qisqarishini faqat kredit foizlari kamaygani bilan izohlash to‘g‘ri emas. Chunki korxonaning foiz xarajatlari shu davrda 738,60 mlrd so‘mdan 668,97 mlrd so‘mga, ya’ni taxminan 9,4 foizga qisqargan. Hisobot ma’lumotlarida moliyaviy xarajatlar tarkibidagi valyuta kursi farqlaridan yuzaga kelgan zararlar ham sezilarli kamaygani qayd etilgan. Demak, moliyaviy xarajatlar dinamikasiga qarzlarning umumiy hajmi bilan birga valyuta kursidagi o‘zgarishlar ham ta’sir ko‘rsatgan.

Korxonaning operatsion faoliyatdan sof pul oqimi 2023-yilda 1 721,83 mlrd so‘mni, 2024-yilda esa 1 586,80 mlrd so‘mni tashkil etgan. Shu davrda amalda to‘langan foizlar 544,10 mlrd so‘mdan 392,10 mlrd so‘mga kamaygan. Operatsion faoliyat bo‘yicha sof pul oqimining ijobiy shakllanishi korxonada joriy faoliyat hisobidan pul mablag‘lari yaratilayotganini ko‘rsatsa-da, bu barcha kredit majburiyatlarini o‘z vaqtida qaytarish imkoniyati yetarli ekanligini anglatmaydi. Chunki kreditlarning asosiy qarz qismi ham to‘lanishi zarur. Jumladan, 2024-yilda korxona 1 537,00 mlrd so‘m miqdorida yangi qarz mablag‘larini jalb qilgan bo‘lsa, kredit va qarzlarning asosiy summasi bo‘yicha 2 310,86 mlrd so‘mni qaytargan. Bu holat qarz majburiyatlarini bajarishda mavjud pul oqimlari bilan bir qatorda qayta moliyalashtirish imkoniyatlarini ham hisobga olish muhimligini ko‘rsatadi.

3-rasm.

Navoiyazot AJning moliyaviy xarajatlari va foiz xarajatlari dinamikasi

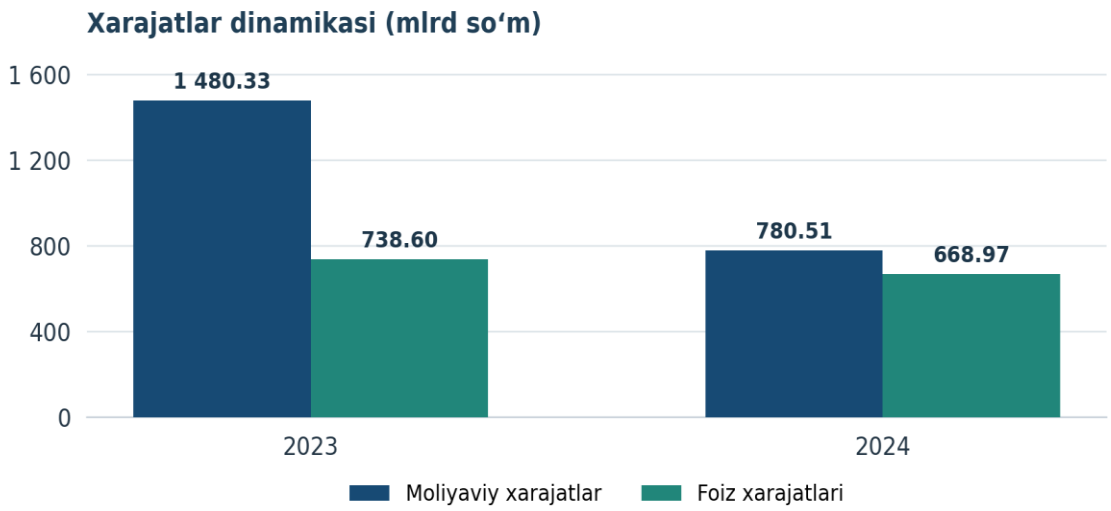

Manba: muallif tomonidan Navoiyazot AJning 2024-yilgi konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisoboti asosida shakllantirilgan.

3-rasm moliyaviy xarajatlar va foiz xarajatlari bir xil sur’atda o‘zgarmaganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, moliyaviy xarajatlarning keskin kamayishiga qaramay, foiz xarajatlari nisbatan yuqori darajada saqlanib qolgan. Bu esa korxonaning qarz majburiyatlarini boshqarishda kredit foizlarini kamaytirish bilan birga valyuta risklarini nazorat qilish masalasiga ham e’tibor qaratish zarurligini anglatadi. Hisobotga ko‘ra, Navoiyazot AJning ayrim investitsiya loyihalari 2013–2018-yillarda AQSh dollari va Yaponiya iyenasida jalb qilingan kreditlar hisobidan moliyalashtirilgan. Hisobot davrigacha bo‘lgan valyuta kursi o‘zgarishlari esa moliyaviy natijalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan [13]. Bunday sharoitda korxonalarning qarz yukini boshqarish mexanizmlari kreditlar muddatini optimallashtirish, xorijiy valyutadagi majburiyatlarni muvofiqlashtirish va qarzga xizmat ko‘rsatish uchun zarur pul oqimlarini oldindan rejalashtirishga qaratilishi lozim.

Qarz majburiyatlarining moliyaviy barqarorlikka ta’sirini baholashda likvidlik ko‘rsatkichlari ham muhim o‘rin tutadi. Chunki korxonaning umumiy aktivlari yetarli bo‘lishi mumkin, biroq ularning asosiy qismi uzoq muddatli ishlab chiqarish aktivlarida jamlangan bo‘lsa, qisqa muddatli majburiyatlarni bajarishda muammolar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Shu sababli tadqiqotda korxonalarning joriy aktivlari, joriy majburiyatlari va pul mablag‘lari asosida

likvidlik holati baholandi.

4-jadval.

O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarining 2024-yildagi likvidlik va moliyaviy qaramlik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Navoiyazot AJ	Dehqonobod kaliy zavodi AJ	Elektrokimyoza vod QK AJ
Joriy likvidlik koeffitsiyenti	0,26	9,02	1,25
Jami majburiyatlarning aktivlarga nisbati, %	150,02	24,41	105,64
Xususiy kapitalning aktivlarga nisbati, %	−50,02	75,59	−5,64
Joriy majburiyatlarning jami majburiyatlardagi ulushi, %	52,22	6,29	66,54

Manba: muallif tomonidan korxonalarning moliyaviy hisobotlari asosida hisoblangan.

4-jadvaldan ko‘rinadiki, Navoiyazot AJning joriy likvidlik koeffitsiyenti 0,26 ni tashkil etgan. Bu esa joriy aktivlar qisqa muddatli majburiyatlarning taxminan 26 foiziga teng bo‘lganini anglatadi. Korxonaning 2024-yilgi konsolidatsiyalashgan hisobotida joriy majburiyatlar joriy aktivlardan 5 660,94 mlrd so‘mga yuqori bo‘lgani qayd etilgan. Shu bilan birga, ayrim kredit shartnomalari shartlari buzilgan bo‘lsa-da, banklarning muddatidan oldin qaytarishni talab qilish huquqidan voz kechishi va ayrim qarzlarni kapitalga aylantirishga doir choralar hisobot izohlarida ko‘rsatilgan [13]. Bu holat qarz yukini kamaytirishda qarzlarni qayta tuzish, qaytarish muddatlarini muvofiqlashtirish va moliyalashtirish tarkibini o‘zgartirish mexanizmlari muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Biroq hisobotda kutilayotgan kapitalga aylantirish jarayonini 2024-yil yakunida to‘liq amalga oshirilgan operatsiya sifatida baholash mumkin emas.

Dehqonobod kaliy zavodi AJda joriy likvidlik koeffitsiyenti 9,02 ni tashkil etib, joriy aktivlar joriy majburiyatlardan ancha yuqori bo‘lgan. Bu korxonaning balans bo‘yicha qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash imkoniyati nisbatan yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, joriy aktivlar tarkibida zaxiralar va debitorlik qarzlarining mavjudligi sababli ushbu koeffitsiyentni real pul mablag‘lari yetarliligi bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Elektrokimyozavod QK AJda esa joriy likvidlik koeffitsiyenti 1,25 darajasida shakllangan. Mazkur korxonada jami majburiyatlarning aktivlardan yuqoriligi va joriy majburiyatlarning umumiy majburiyatlarda salmoqli ulushga ega ekanligi moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda qisqa muddatli to‘lovlarni boshqarish zarurligini ko‘rsatadi. Korxonaning 2025-yil birinchi choragi hisobotidagi davr boshiga tegishli ma’lumotlarga ko‘ra, 2024-yil yakunida muddati o‘tgan debitorlik qarzlari ham mavjud bo‘lgan [15]. Bunday sharoitda kreditorlik majburiyatlarini bajarish bilan birga debitorlik qarzlarini undirish jarayonini yaxshilash ham muhim ahamiyatga ega.

Tahlil qilingan korxonalarda qarz yukining shakllanishi va moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari bir-biridan farq qilgani sababli barcha korxonalar uchun yagona qarz boshqaruvi mexanizmini qo‘llash yetarli emas. Xususan, Navoiyazot AJda qarzlarning muddat tarkibi, xorijiy valyutadagi majburiyatlar va xususiy kapitalning manfiyligi bilan bog‘liq muammolar ustuvor ahamiyatga ega. Ushbu korxonada qarzlarni qayta tuzish, moliyalashtirish muddatlarini ishlab chiqarish loyihalarining pul oqimlariga moslashtirish va kapital tarkibini mustahkamlashga yo‘naltirilgan choralarni o‘rganish zarur. Dehqonobod kaliy zavodi AJda esa qarz majburiyatlarining kamayishi va xususiy kapital ulushining yuqoriligi fonida mavjud moliyaviy imkoniyatlarni saqlash, uzoq muddatli kreditlarga xizmat ko‘rsatishni rejalashtirish hamda qarz kapitalidan foydalanish samaradorligini nazorat qilish muhimdir. Elektrokimyozavod QK AJ uchun esa joriy majburiyatlar, kreditorlik qarzlari va debitorlik qarzlarini boshqarish o‘rtasidagi muvozanatni tiklash ustuvor vazifalardan biri bo‘lishi mumkin.

Olingan natijalar asosida kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarish mexanizmini takomillashtirishda uchta o‘zaro bog‘liq jihatni hisobga olish maqsadga muvofiq. Birinchidan, kredit va qarz majburiyatlari korxonaning aktivlari hamda xususiy kapitali bilan mutanosib bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, qarzlarning qaytarish muddatlari operatsion va investitsion pul oqimlari shakllanish davriga moslashtirilishi zarur. Uchinchidan, moliyaviy barqarorlikni baholashda jami qarzdorlik darajasi bilan cheklanmasdan, qarzga xizmat ko‘rsatish xarajatlari, valyuta risklari va likvidlik ko‘rsatkichlarini birgalikda kuzatish lozim. Bunday yondashuv korxonalarning moliyaviy holatidagi salbiy o‘zgarishlarni dastlabki bosqichlarda aniqlash va ularga mos boshqaruv choralarini ishlab chiqishga xizmat qilishi mumkin.

Shunday qilib, O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarining 2023–2024-yillardagi moliyaviy ko‘rsatkichlari qarz yukining moliyaviy barqarorlikka ta’siri korxonalarning kapital tarkibi, majburiyatlar muddatlari va pul oqimlari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatmoqda. Qarzlarning kamayishi har doim ham moliyaviy barqarorlikning mustahkamlanganini, yuqori qarzdorlik esa barcha holatlarda to‘lovga qobiliyatsizlikni anglatmaydi. Muhim masala jalb qilingan mablag‘larning iqtisodiy samaradorligi va majburiyatlarni o‘z vaqtida bajarish imkoniyatidir. Shu bois kimyo sanoati korxonalarida qarz kapitalini boshqarish moliyaviy koeffitsiyentlarni alohida nazorat qilishga emas, balki qarz yukini, kapital tarkibini, pul oqimlarini va moliyaviy risklarni o‘zaro bog‘liq holda baholashga asoslanishi lozim.

Xulosa

O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash masalalarini o‘rganish natijalari korxonalarning moliyaviy holati, kapital tarkibi va qarz majburiyatlarini bajarish imkoniyatlari o‘rtasida sezilarli tafovutlar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, 2024-yilda jami majburiyatlarning aktivlarga nisbati "Navoiyazot" AJda 150,02 foizni, "Elektrokimyozavod" QK AJda 105,64 foizni, "Dehqonobod kaliy zavodi" AJda esa 24,41 foizni tashkil etgan. Ushbu ko‘rsatkichlar kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarishga ularning moliyaviy imkoniyatlari va ishlab chiqarish xususiyatlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlil davomida qarz majburiyatlarining umumiy hajmi kamayishi har doim ham moliyaviy barqarorlik mustahkamlanganini anglatmasligi aniqlandi. Jumladan, "Navoiyazot" AJda 2023–2024-yillarda jami kredit va qarzlar hajmi qisqargan bo‘lsa-da, qisqa muddatli qarzlarning ulushi ortgan. Bu holat qarz yukini baholashda uning mutlaq miqdori bilan cheklanmasdan, majburiyatlarning muddat tarkibi, foiz xarajatlari, likvidlik va operatsion pul oqimlarini kompleks tahlil qilish zarurligini asoslaydi. Shuningdek, xorijiy valyutada jalb qilingan kreditlar bo‘yicha valyuta risklarini boshqarish ham moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, kimyo sanoati korxonalarida qarz yukini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish uchun qarz majburiyatlarining maqbul tarkibini shakllantirish, kreditlarni qaytarish muddatlarini ishlab chiqarish va investitsiya loyihalaridan kutilayotgan pul oqimlariga muvofiqlashtirish, qarzga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini muntazam baholash hamda moliyaviy risklarni oldindan aniqlash tizimini rivojlantirish taklif etiladi. Bunda moliyaviy leveraj, joriy likvidlik, xususiy kapital yetarliligi va qarzga xizmat ko‘rsatish koeffitsiyentlarini o‘zaro bog‘liq holda qo‘llash, shuningdek, foiz stavkalari va valyuta kurslaridagi o‘zgarishlarga nisbatan stress-testlarni joriy etish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, O‘zbekiston kimyo sanoati korxonalarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash qarz mablag‘larini shunchaki qisqartirishga emas, balki ulardan foydalanish samaradorligini oshirish, qarzlarning muddat va valyuta tarkibini optimallashtirish hamda ichki moliyaviy resurslarni mustahkamlashga asoslanishi lozim. Taklif etilgan yondashuvlarning amaliyotga tatbiq etilishi qarz majburiyatlarini boshqarish sifatini yaxshilash, to‘lov qobiliyatiga tahdid soluvchi omillarni o‘z vaqtida aniqlash va korxonalarning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Kimyo mahsulotlarini ishlab chiqarishda o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi. – Toshkent, 2025-yil 18-sentabr.

2. "Navoiyazot" AJ. 2024-yil yakunlari bo‘yicha yillik hisobot. – Toshkent: Yagona korporativ axborot portali (Openinfo), 2025.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Kimyo sanoatini jadal rivojlantirish vazifalari belgilandi. – Toshkent, 2026-yil 2-iyun.

4. Modigliani F., Miller M. H. The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment // The American Economic Review. – 1958. – Vol. 48, No. 3. – P. 261–297.

5. Myers S. C. The Capital Structure Puzzle // The Journal of Finance. – 1984. – Vol. 39, No. 3. – P. 574–592.

6. Myers S. C., Majluf N. S. Corporate Financing and Investment Decisions When Firms Have Information That Investors Do Not Have // Journal of Financial Economics. – 1984. – Vol. 13, No. 2. – P. 187–221.

7. Jensen M. C., Meckling W. H. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure // Journal of Financial Economics. – 1976. – Vol. 3, No. 4. – P. 305–360.

8. Titman S., Wessels R. The Determinants of Capital Structure Choice // The Journal of Finance. – 1988. – Vol. 43, No. 1. – P. 1–19.

9. Rajan R. G., Zingales L. What Do We Know about Capital Structure? Some Evidence from International Data // The Journal of Finance. – 1995. – Vol. 50, No. 5. – P. 1421–1460.

10. Diamond D. W. Debt Maturity Structure and Liquidity Risk // The Quarterly Journal of Economics. – 1991. – Vol. 106, No. 3. – P. 709–737.

11. Frank M. Z., Goyal V. K. Capital Structure Decisions: Which Factors Are Reliably Important? // Financial Management. – 2009. – Vol. 38, No. 1. – P. 1–37.

12. Altman E. I. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy // The Journal of Finance. – 1968. – Vol. 23, No. 4. – P. 589–609.

13. "Navoiyazot" AJ. Consolidated Financial Statements for 2024 and Independent Auditors’ Report. – Toshkent: KPMG Audit LLC, 2025. – 43 p.

14. "Dehqonobod kaliy zavodi" AJ. 2024-yil yakunlari bo‘yicha yillik moliyaviy hisobot. – Toshkent: Yagona korporativ axborot portali (Openinfo), 2025.

15. "Elektrokimyozavod" QK AJ. 2025-yil I chorak uchun moliyaviy hisobot. – Toshkent: Yagona korporativ axborot portali (Openinfo), 2025.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SUG‘URTA KOMPANIYALARINING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA’MINLASH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Moyliyev Murod Baxtiyorovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Maqolada sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash bilan bog‘liq masalalar, sug‘urta risklarini boshqarish va to‘lov qobiliyatini mustahkamlash yo‘nalishlari yoritilgan. Sug‘urta xizmatlari bozoridagi hududiy tafovutlar va raqobat sharoitlarini hisobga olgan holda tarif siyosatini takomillashtirish, yirik zararlar ta’sirini kamaytirishda qayta sug‘urta va retrosessiya mexanizmlaridan foydalanish, mustaqil aktuariy ishtirokida choraklik tekshiruvlarni tashkil etish hamda yuqori likvid aktivlarning minimal miqdorini belgilash masalalari ko‘rib chiqilgan. Moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan ushbu mexanizmlarni o‘zaro bog‘liq holda qo‘llash bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *sug‘urta kompaniyasi, moliyaviy barqarorlik, tarif siyosati, risklarni boshqarish, qayta sug‘urta, retrosessiya, aktuar tekshiruv, likvidlik, to‘lov qobiliyati.*

WAYS TO IMPROVE MECHANISMS FOR ENSURING THE FINANCIAL STABILITY OF INSURANCE COMPANIES

Moyliyev Murod Baxtiyorovich
PhD Researcher,
Tashkent State
University of Economics, Uzbekistan

Abstract: *The article examines issues related to ensuring the financial stability of insurance companies, managing insurance risks, and strengthening solvency. Particular attention is paid to improving tariff policies by taking into account regional characteristics of the insurance market and the competitive environment, applying reinsurance and retrocession mechanisms to mitigate the impact of large losses, conducting quarterly actuarial reviews with the participation of an independent actuary, and establishing a minimum level of highly liquid assets. Proposals are developed for the integrated application of these mechanisms to strengthen the financial stability of insurance companies.*

Keywords: *insurance company, financial stability, tariff policy, risk management, reinsurance, retrocession, actuarial review, liquidity, solvency.*

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ

Мойлиев Мурод Бахтиёрович
Докторант Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы обеспечения финансовой устойчивости страховых компаний, управления страховыми рисками и укрепления платежеспособности. Особое внимание уделено совершенствованию тарифной политики с учетом региональных особенностей страхового рынка и конкурентной среды, использованию механизмов перестрахования и ретроцессии для снижения влияния крупных убытков, проведению ежеквартальных актуарных проверок с участием независимого актуария, а также установлению минимального уровня высоколиквидных активов. Разработаны предложения по комплексному применению указанных механизмов, направленных на укрепление финансовой устойчивости страховых компаний.*

Ключевые слова: *страховая компания, финансовая устойчивость, тарифная политика, управление рисками, перестрахование, ретроцессия, актуарная проверка, ликвидность, платежеспособность.*

Kirish

Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi sug‘urta tovonlarini o‘z vaqtida to‘lash, qabul qilingan majburiyatlarni bajarish va bozordagi raqobatbardoshlikni saqlashning muhim sharti hisoblanadi. Sug‘urta operatsiyalari hajmining kengayishi, risklarning murakkablashuvi va yirik zararlar yuzaga kelish ehtimoli moliyaviy barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirishni talab etadi.

Moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda tarif siyosatini hududiy sharoitlarga moslashtirish, qayta sug‘urta va retrosessiya mexanizmlaridan samarali foydalanish, aktuar tekshiruvlarni davriy tashkil etish hamda yetarli likvid aktivlarni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ushbu yo‘nalishlardagi kamchiliklar kapital yetarliligi va to‘lov qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida hududiy tariflarni moslashtirish, qayta sug‘urta risklarini taqsimlash, mustaqil aktuariy ishtirokida choraklik tekshiruvlarni joriy etish va yuqori likvid aktivlarning minimal miqdorini belgilash masalalari o‘rganiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash masalalari mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan kapital yetarliligi, sug‘urta zaxiralarini shakllantirish, risklarni boshqarish, qayta sug‘urta va likvidlikni ta’minlash nuqtayi nazaridan o‘rganilgan.

O‘zbekistonlik olimlar I. Abdurahmonov, M. Abduraimova, N. Abdullayeva, A. B. Bektemirov va hammualliflar sug‘urta zaxiralari, o‘z mablag‘lari, qayta sug‘urta hamda investitsiya faoliyatining moliyaviy barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyatini yoritganlar [1–4]. S. F. Mirzoyev anderrayting xizmatining, L. Sh. Toshnazarova davlat nazorati va tartibga solishning, D. M. Sultanov esa o‘zaro sug‘urtalash tamoyillaridan foydalanish imkoniyatlarining sug‘urta bozori rivojidagi o‘rnini tadqiq etgan [5–7].

Xorijiy tadqiqotchilardan M. Eling va D. A. Pankoke sug‘urta sektoridagi tizimli risklarni tahlil qilib, sug‘urta faoliyatining ayrim turlari va moliyaviy operatsiyalar bilan bog‘liq xavflarni baholash zarurligini ko‘rsatganlar [8]. D. Desjardins, G. Dionne va N. Koné qayta sug‘urtalashga bo‘lgan talab bilan likvidlikni shakllantirish o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganganlar [9]. P. Durán Santomil va L. Otero González esa korporativ risklarni boshqarish hamda ORSA tizimining sug‘urta kompaniyalari faoliyatidagi ahamiyatini tadqiq etganlar [10].

O‘rganilgan adabiyotlar sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda alohida moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan cheklanmasdan, risklarni baholash, qayta taqsimlash va likvidlikni boshqarish mexanizmlarini birgalikda qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Biroq ushbu mexanizmlarni O‘zbekiston sug‘urta bozorining hududiy xususiyatlariga moslashtirish, tarif siyosatini takomillashtirish, choraklik aktuar tekshiruvlarni tashkil etish va yuqori likvid aktivlarning minimal darajasini asoslash masalalari qo‘shimcha tadqiqotlarni talab etadi. Mazkur maqola ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi kapital yetarliligi, sug‘urta zaxiralari, qayta sug‘urta, likvidlik va to‘lov qobiliyati ko‘rsatkichlari asosida o‘rganildi. Olingan natijalar asosida tarif siyosatini takomillashtirish, risklarni qayta taqsimlash, aktuar tekshiruvlarni tashkil etish va yuqori likvid aktivlarning minimal miqdorini belgilash bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Ixtiyoriy sug‘urta tariflarining markazlashgan tartibda belgilanishi hududlardagi sug‘urta hodisalari chastotasi, mijozlarning to‘lov qobiliyati, raqobat muhiti va mahalliy risklarni tarif hisob-kitoblarida to‘liq aks ettirishni cheklaydi. Ayrim hududlarda tarif stavkalari bozor sharoitiga nisbatan yuqori, boshqa hududlarda esa past belgilanishi mumkin. Tarif siyosatining mahalliy sharoitlardan farq qilishi sug‘urta xizmatlarining raqobatbardoshligi va hududiy bo‘linmalarning tezkor qaror qabul qilish imkoniyatiga ta’sir ko‘rsatadi.

Sug‘urta portfeli va hududiy bo‘linmalar faoliyati tahlili shartnomalarning asosiy qismi maksimal javobgarlik miqdori 500 mln so‘mgacha bo‘lgan segmentga to‘g‘ri kelishini ko‘rsatdi. Risk hajmining nisbatan cheklanganligi shartnomalarni hududiy darajada baholash va tarif stavkalarini mahalliy sharoitga moslashtirish uchun imkoniyat yaratadi. Shu asosda hududiy bo‘linmalarga mustaqil risk tahlili natijalariga ko‘ra bazaviy tarif stavkalarini ±20 foiz doirasida o‘zgartirish vakolatini berish taklif etiladi.Tarif stavkalarini belgilashda hududdagi sug‘urta hodisalari statistikasi, sug‘urta portfelining zararlilik darajasi, mijoz riski, raqobat va xizmatlarga bo‘lgan talab mezon sifatida olinadi. Tariflarni o‘zgartirish chegarasining 20 foiz etib belgilanishi hududiy bo‘linmalarning mustaqilligini oshirish bilan birga, kompaniyada yagona risk boshqaruvi tamoyillarini saqlashga yordam beradi. Hududiy darajada risklarni baholash vakolatining joriy etilishi shartnomalarni rasmiylashtirish muddatlarini qisqartirish, bosh ofisning operatsion yuklamasini kamaytirish va mijozlarga xizmat ko‘rsatish tezligini oshirishga xizmat qiladi. Taklif etilayotgan yondashuv sug‘urta majburiyati 500 mln so‘mgacha bo‘lgan shartnomalarda tarif siyosatini hududiy bozor xususiyatlariga moslashtirish hamda riskka asoslangan boshqaruv tamoyillarini amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan.

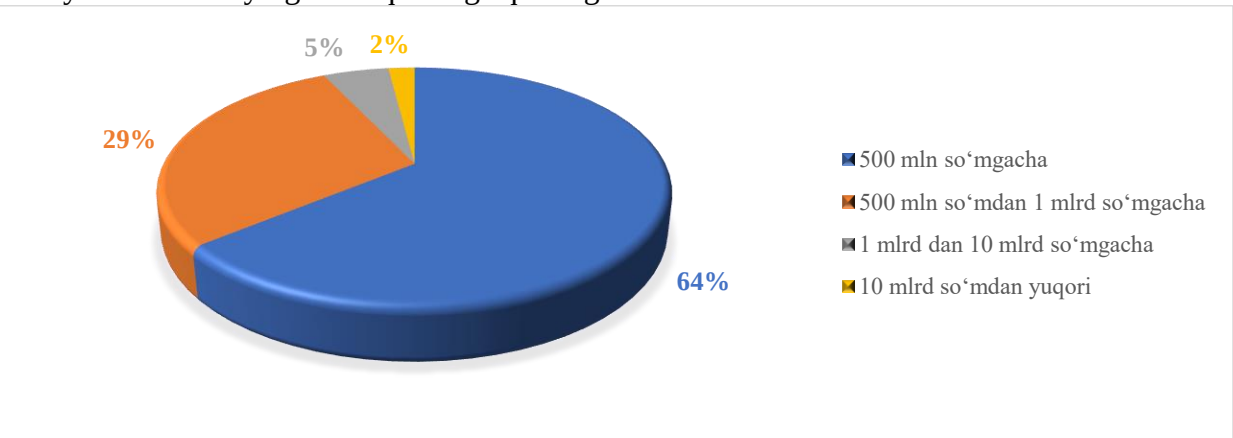

1-rasm. “Alfa invest sug‘urta kompaniyasi” AJ hududiy filiallarida tuzilgan sug‘urta shartnomalari sonining sug‘urta majburiyati summasi bo‘yicha taqsimlanishi (31.12.2025 holatiga)

Rasmda keltirilgan ko‘rsatkichlar hududiy filiallar vakolatini belgilashda 500 mln so‘mlik chegarani tanlash iqtisodiy jihatdan asoslanganini ko‘rsatadi. Filiallar tuzgan shartnomalarning 64 foizi javobgarlik miqdori 500 mln so‘mgacha bo‘lgan segmentga to‘g‘ri keladi. Shu chegaraning qo‘llanilishi portfelning katta qismini hududiy darajada boshqarish imkonini beradi, qolgan 36 foiz yuqoriroq riskli shartnomalar esa bosh ofis nazoratida qoladi. Vakolatlarni shu tarzda taqsimlash shartnomalar bo‘yicha qaror qabul qilish tezligini oshirish va yirik risklar ustidan markazlashgan nazoratni saqlashga imkon yaratadi.

2025-yil yakunlariga ko‘ra, hududiy filiallarning sug‘urta faoliyati hajmi oshgan. Sug‘urta mukofotlari 72 622 mln so‘mdan 94 808 mln so‘mga yetib, 30,5 foizga ko‘paygan. Rasmiylashtirilgan shartnomalar soni esa 64 157 tadan 80 133 taga oshib, o‘sish 24,9 foizni tashkil etgan. Hududlar bo‘yicha o‘sish ko‘rsatkichlaridagi farqlar tarif siyosatini barcha filiallarda bir xil qo‘llash mahalliy bozor sharoitlarini yetarli darajada hisobga olmasligi mumkinligini anglatadi.

Hududlar o‘rtasidagi raqobat darajasi, mijozlar tarkibi va sug‘urta risklarining turlicha shakllanishi tariflarni belgilashda moslashuvchan yondashuvni talab etadi. Barcha tarif

qarorlarining bosh ofisda qabul qilinishi shartnomalarni rasmiylashtirish jarayonini sekinlashtirishi, markaziy boshqaruvning operatsion yuklamasini oshirishi va hududiy talablar o‘zgarishiga tezkor javob berishni qiyinlashtirishi mumkin. Shu bois sug‘urta javobgarligi 500 mln so‘mgacha bo‘lgan shartnomalar bo‘yicha filiallarga mustaqil risk tahlili asosida tarif stavkalarini belgilash vakolatini berish taklif etiladi. Taklifning iqtisodiy samarasi operatsion xarajatlarni maqbullashtirish, risklarni nazorat qilish va sug‘urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash orqali namoyon bo‘ladi. Hududiy bozor talabiga mos tarif siyosatini yuritish sug‘urta xizmatlarining jozibadorligini oshirish va mijozlar bazasini kengaytirish imkonini beradi. Jadval ma’lumotlarida sug‘urta mukofotlari hajmi hamda tuzilgan shartnomalar sonining o‘sishi kuzatilgan. Filiallarning tarif belgilashdagi mustaqilligini oshirish hududiy bozor faolligini qo‘llab-quvvatlash va hududlar o‘rtasidagi rivojlanish farqlarini qisqartirishga xizmat qilishi mumkin. Javobgarlik miqdori 500 mln so‘mgacha bo‘lgan shartnomalar bo‘yicha tarif stavkalarini belgilangan chegaralarda mustaqil belgilash huquqining berilishi qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi hamda mahalliy risklarni tarif hisob-kitoblariga kengroq kiritish imkonini yaratadi. Buning kompaniya moliyaviy barqarorligiga ta’siri risklarni to‘g‘ri baholash va tarif siyosatining iqtisodiy asoslanganligiga bog‘liq.

Qayta sug‘urtaga qabul qilingan majburiyatlarni anderrayting tahlili asosida retrosessiya orqali taqsimlash kompaniyaning risklarni qabul qilish imkoniyati, kapital yetarliligi va sug‘urta portfeli barqarorligini saqlashda muhim o‘rin tutadi. Kiruvchi qayta sug‘urta operatsiyalari hajmining kengayishi zimmasiga olinadigan majburiyatlar ko‘payishiga olib keladi. Yirik va o‘zaro bog‘liq risklarning bir portfelda jamlanishi ehtimoliy zarar ko‘lamini oshiradi. Retrosessiya orqali majburiyatlarning bir qismini boshqa qayta sug‘urtalovchilarga o‘tkazish risklar konsentratsiyasini cheklash va moliyaviy yo‘qotishlar ta’sirini kamaytirish imkonini beradi.

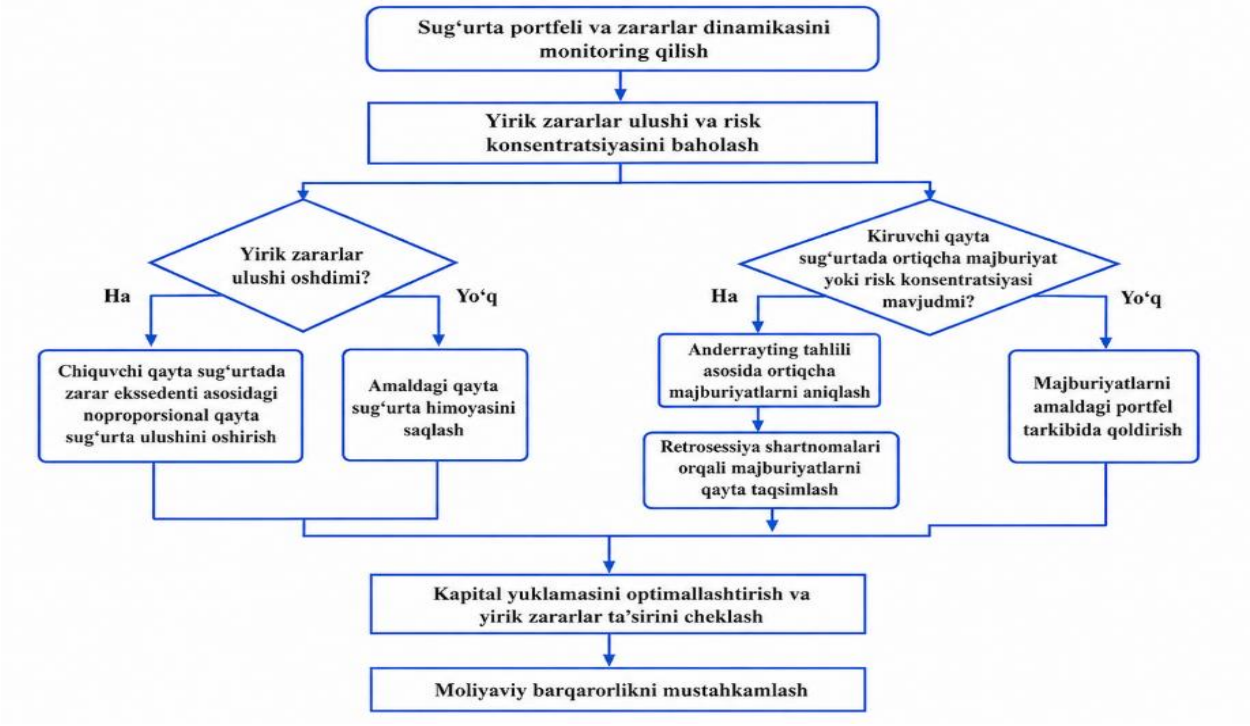

2-rasm. Yirik zararlar ta’sirini cheklashning integratsiyalashgan qayta sug‘urta modeli

Taklif etilayotgan model qayta sug‘urta siyosatini yirik zararlar salmog‘i, risklar konsentratsiyasi va kapitalga tushadigan yuklama bilan bog‘lashni nazarda tutadi. Chiquvchi qayta sug‘urtada zarar ekssedenti mexanizmi qo‘llanilib, kompaniyaning o‘z zimmasida saqlaydigan zarar limiti (R) bilan belgilanadi. Zarar miqdori (L) bo‘lganda, qayta sug‘urtalovchiga o‘tkaziladigan qism quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$C = \max(0; L - R)$$

Zarar miqdori belgilangan limitdan oshganda, ortiqcha qismni qayta sug‘urtaga o‘tkazish yirik yo‘qotishlarning kompaniya kapitaliga ta’sirini cheklaydi. Noproporsional qayta sug‘urtalashda kompaniya belgilangan chegaragacha bo‘lgan zararni mustaqil qoplaydi, chegaradan ortiq summa esa shartnomada ko‘rsatilgan maksimal qoplash limiti doirasida qayta sug‘urtalovchi zimmasiga o‘tadi. Natijada, nisbatan kichik zararlarni kompaniyaning o‘z mablag‘lari hisobidan qoplash imkoniyati saqlanadi, yirik va katastrofik zararlarning moliyaviy ta’siri esa kamayadi. Qayta sug‘urta qoplamasini yirik zararlar ulushi va portfeldagi risklar konsentratsiyasiga qarab belgilash kapitalni himoyalash hamda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Sug‘urta portfelidagi yirik zararlar ulushini quyidagicha hisoblash mumkin:

$$q_t = \frac{\sum_{i=1}^{n} L_{i,t}\ \mathbf{1}(L_{i,t} > L^*)}{\sum_{i=1}^{n} L_{i,t}}$$

Bu yerda q_t — t davrdagi yirik zararlar ulushi; L_(i,t) — t davrda i-sug‘urta hodisasi bo‘yicha zarar miqdori; L* — yirik zarar deb hisoblash uchun belgilangan zarar chegarasi; n — sug‘urta hodisalari soni.

Zarar ekssedenti bo‘yicha qayta sug‘urtalovchi qoplaydigan summa:

$$C_{i,t} = \min\{\max(0, L_{i,t} - R_t), M_t\}$$

C_(i,t) — qayta sug‘urtalovchi tomonidan qoplanadigan zarar qismi; L_(i,t) — sug‘urta hodisasi bo‘yicha jami zarar miqdori; R_t — sug‘urta kompaniyasining o‘z zimmasida saqlaydigan zarar limiti; M_t — qayta sug‘urta shartnomasi bo‘yicha belgilangan maksimal qoplash miqdori.

Qayta sug‘urta himoyasining talab etiladigan hajmini yirik zararlar ulushi bilan bog‘lash uchun quyidagi boshqaruv ko‘rsatkichidan foydalanish mumkin:

$$M_t = M_0 \left[1 + \beta_q \max\left(0, \frac{q_t - q^*}{q^*}\right)\right]$$

Bu yerda $M_0 - \ boshlang'ich\ qoplash\ limiti; q^*$ — yirik zararlar ulushining maqsadli chegarasi β_q — zararlar ulushi o‘zgarishiga sezgirlik koeffitsiyenti. Yirik zararlar ulushi belgilangan chegaradan oshgan sari qayta sug‘urta himoyasining tavsiya etiladigan limiti ortadi. Amaliy qo‘llashda M_t shartnoma shartlari, qayta sug‘urta narxi va kompaniyaning moliyaviy imkoniyatlari bilan cheklanadi.

Taklif etilayotgan model yirik zararlar ulushi, risklar konsentratsiyasi va kapital yetarliligi ko‘rsatkichlarini o‘zaro bog‘lash orqali qayta sug‘urta hamda retrosessiya hajmini risk darajasiga mos ravishda belgilashga imkon beradi. Mexanizmni qo‘llash yirik zararlarning kapitalga ta’sirini cheklash, ortiqcha majburiyatlarni qayta taqsimlash va sug‘urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ilmiy-amaliy nuqtayi nazardan, retrosessiya shartnomalarini tuzish jarayoniga riskka asoslangan retrosessiya modelini joriy etish taklif qilinadi. Modelda retrosessiya ulushi yirik zararlar salmog‘i, risklar konsentratsiyasi va kapital yetarliligi ko‘rsatkichlari asosida belgilanadi. Hisob-kitoblarning umumiy ko‘rinishi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\rho_t = f(q_t;\ HHI_t;\ K_t),$$

bu yerda:

- ρ_t - t davrida retrosessiyaga o‘tkaziladigan risk ulushi;
- q_t - portfeldagi yirik zararlarning jami zararlar hajmidagi ulushi;
- HHI_t - risklar konsentratsiyasini ifodalovchi Herfindal–Hirshman indeksi;
- K_t – kapital yetarliligi ko‘rsatkichi.

Taklif etilayotgan yondashuvga ko‘ra, yirik zararlar ulushi va risklar konsentratsiyasi oshishi retrosessiya himoyasini kuchaytirish zaruratini yuzaga keltiradi, kapital yetarliligining pasayishi esa riskning kompaniyada saqlanadigan qismini qayta baholash uchun asos bo‘ladi.

Funksiyaning aniq koeffitsiyentlari va chegaraviy qiymatlari kompaniyaning tarixiy zararlar statistikasi, qayta sug‘urta shartlari hamda prudensial talablar asosida kalibrlanishi lozim.

Retrosessiya shartnomalarini risklarni boshqarish tizimiga integratsiyalash qayta sug‘urtalovchining sof majburiyatlarini maqbul darajada saqlash, yirik zararlarning kapitalga salbiy ta’sirini cheklash va portfelning risk sig‘imini oshirishga yordam beradi. Mexanizmning natijadorligi faqat tashqi tomonga o‘tkazilgan risk hajmi bilan emas, balki retrosessiya xarajatlari, qoplama sifati, kontragentlar ishonchliligi va kompaniyaning sof moliyaviy natijalari bilan birgalikda baholanishi kerak.

Sug‘urta kompaniyalarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash risklarni muntazam baholash va moliyaviy holatdagi salbiy o‘zgarishlarni erta aniqlashni talab etadi. Yillik moliyaviy hisobotlar asosida o‘tkaziladigan tahlil ayrim risklarning rivojlanishini o‘z vaqtida aniqlash uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Shu bois mustaqil aktuariy ishtirokida har chorakda aktuar tekshiruv o‘tkazish taklif etiladi. Tekshiruv davomida sug‘urta zaxiralarining yetarliligi, sug‘urta to‘lovlari dinamikasi, zararlar koeffitsiyenti, qayta sug‘urta himoyasi va to‘lov qobiliyatiga ta’sir qiluvchi omillar baholanadi. Ko‘rsatkichlarning belgilangan chegaralardan chetlanishi moliyaviy beqarorlikning erta ogohlantiruvchi signali sifatida qaraladi. Mustaqil aktuariyning xulosasi aniqlangan risklarni o‘z vaqtida bartaraf etish choralarini ishlab chiqish, zaxiralar yetarliligini ta’minlash va kompaniyaning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga yordam beradi.

3-rasm. Choraklik aktuariy tekshiruvining asosiy yo‘nalishlari va boshqaruv choralari

Sug‘urta kompaniyalarida choraklik aktuar tekshiruvlarni tashkil etish sug‘urta majburiyatlari, zararlar dinamikasi va kapital yetarliligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni davriy baholash zarurati bilan asoslanadi. Sug‘urta risklari vaqt davomida o‘zgarishi sababli yillik hisobot ma’lumotlari moliyaviy beqarorlik belgilarini kech aniqlashga olib kelishi mumkin. Choraklik baholash esa salbiy tendensiyalarni erta aniqlash va tegishli boshqaruv choralarini belgilash imkonini beradi.

Aktuar nazariyada sug‘urta portfelining kutilayotgan zarari sug‘urta hodisalari chastotasi va o‘rtacha zarar miqdori orqali ifodalanadi:

$$E(S) = N \times \overline{L}$$

Bu yerda $E(S)$ — kutilayotgan jami zarar, N — kutilayotgan sug‘urta hodisalari soni, $\overline{L}$ — bitta hodisa bo‘yicha o‘rtacha zarar. Hodisalar chastotasi yoki o‘rtacha zarar miqdorining ortishi sug‘urta zaxiralariga bo‘lgan ehtiyojni oshirishi mumkin. Shu sababli ko‘rsatkichlarni har chorakda qayta baholash sug‘urta majburiyatlarining joriy risk darajasiga mosligini tekshirish uchun muhimdir.

Zararlar dinamikasini kuzatishda zararlar koeffitsiyentidan foydalaniladi:

$$LR_t = \frac{P_t}{W_t} \times 100\%$$

Bu yerda LR_t — zararlar koeffitsiyenti, P_t - tegishli davrda tan olingan sug‘urta zararlari, W_t - shu davrga tegishli ishlab topilgan sug‘urta mukofotlari. Ko‘rsatkichning ketma-ket choraklarda o‘sishi tariflarning yetarliligi, risklarni tanlash sifati va qayta sug‘urta himoyasini qo‘shimcha tahlil qilish zarurligini ko‘rsatishi mumkin. choraklik aktuar tekshiruv mexanizmi sug‘urta kompaniyasining moliyaviy holatini alohida ko‘rsatkichlar asosida emas, balki zararlar, zaxiralar va kapital o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik orqali baholashga asoslanadi. Mustaqil aktuariy tomonidan ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi va belgilangan chegaralardan chetlanishlar tahlil qilinishi moliyaviy beqarorlikning dastlabki belgilarini aniqlashga yordam beradi. Chegaraviy qiymatlar kompaniyaning tarixiy ma’lumotlari, portfel xususiyatlari va amaldagi prudensial talablar asosida belgilanishi lozim. Shu tariqa choraklik tekshiruvlar risklarni o‘z vaqtida boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning amaliy vositasiga aylanadi.

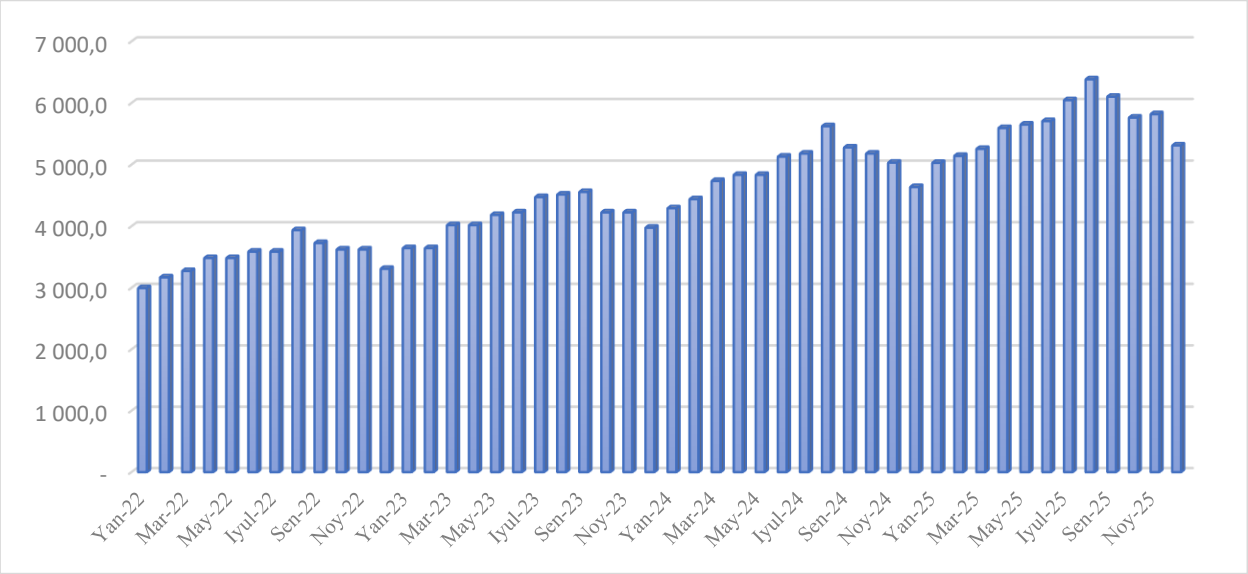

4-rasm. “ALFA INVEST SUG‘URTA KOMPANIYASI”AJda oylar kesimida sug‘urta to‘lovlari dinamikasi (mln so‘m)

2022–2025-yillar dinamikasi sug‘urta tovonlarini to‘lash bilan bog‘liq moliyaviy yuklama izchil kuchayganini ko‘rsatadi. Oylik to‘lovlar 2022-yilda 3–4 mlrd so‘m atrofida bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib qariyb 6,4 mlrd so‘mga yetgan. To‘lovlar hajmining oylar kesimida notekis shakllanishi kompaniyaning pul oqimlarini boshqarishda davriy tebranishlarni hisobga olish zarurligini anglatadi. Ayrim davrlarda tovonlar keskin ko‘payishi joriy sug‘urta mukofotlari tushumi bilan barcha talablarni qoplash imkoniyatini cheklashi mumkin. Likvidlikni ta’minlash uchun kompaniya kutilayotgan to‘lovlarni uzluksiz amalga oshirishga yetadigan zaxira mablag‘larini tez foydalanish mumkin bo‘lgan aktivlarda saqlashi lozim. Likvidlik buferi hajmini hisoblashda o‘rtacha oylik to‘lovlar, eng yuqori to‘lov qayd etilgan davrlar va kelgusida yuzaga kelishi kutilayotgan sug‘urta da’volari bo‘yicha xarajatlar inobatga olinadi. Yetarli bufer mukofot tushumlari kechikkan yoki yirik sug‘urta hodisalari sodir bo‘lgan sharoitda ham majburiyatlarni o‘z vaqtida bajarishga ko‘maklashadi. Mablag‘larning yuqori likvid shaklda saqlanishi aktivlarni muddatidan oldin sotish va qo‘shimcha moliyalashtirishga ehtiyojni kamaytiradi. Sug‘urta to‘lovlari hajmining o‘sishi likvidlik buferini muntazam qayta hisoblash hamda pul oqimlarini prognozlash tizimini takomillashtirishni talab etadi.

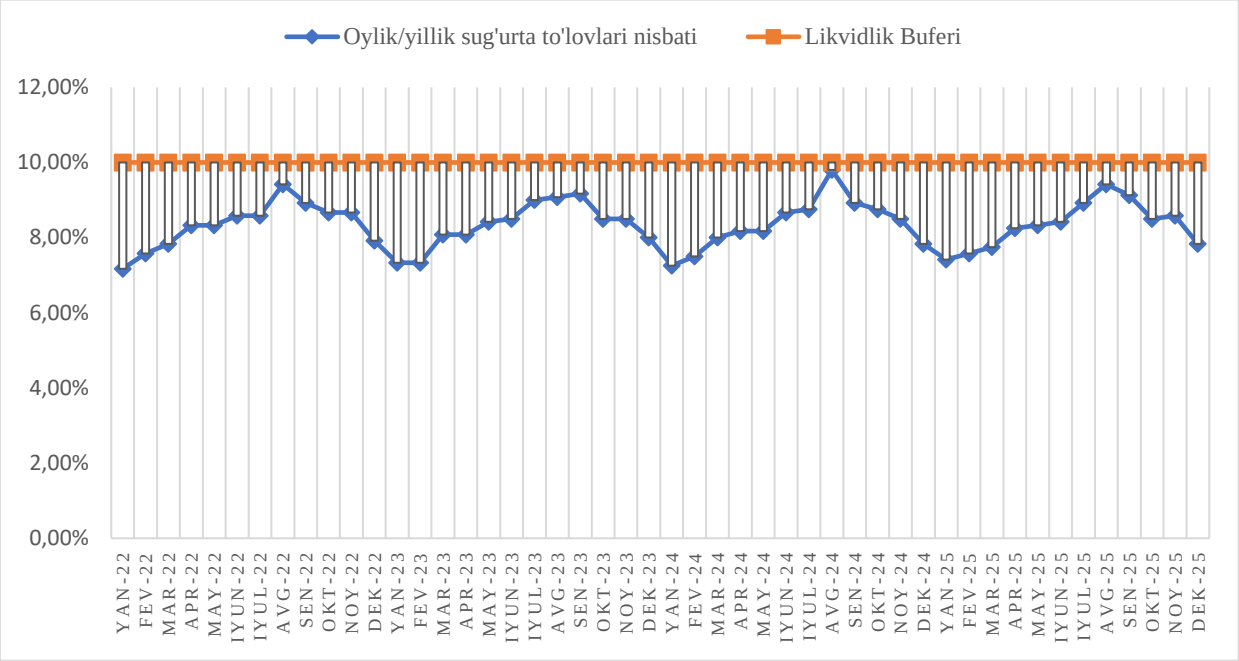

5-rasm. “ALFA INVEST SUG‘URTA KOMPANIYASI”AJning sug‘urta to‘lovlarining yillik hajmdagi ulushi

Tahlil ma’lumotlari oylik sug‘urta to‘lovlarining yillik to‘lovlar hajmidagi ulushi 7,17–9,80 foiz oralig‘ida o‘zgarganini, davr uchun o‘rtacha ko‘rsatkich esa 8,34 foizga teng bo‘lganini ko‘rsatadi. O‘rganilgan davrlarning hech birida mazkur ulush 10 foizdan yuqori bo‘lmagan. Ko‘rsatkichlar yillik sug‘urta to‘lovlarining 10 foizi miqdorida likvidlik buferini shakllantirish odatiy oylik to‘lovlarni qoplash uchun asosli mezon bo‘lishi mumkinligini anglatadi. Belgilangan chegara o‘rtacha oylik to‘lovlar ulushidan yuqori bo‘lib, tovonlar miqdori ko‘paygan davrlarda ham muayyan likvid mablag‘lar zaxirasini saqlash imkonini beradi.

Sug‘urta kompaniyasining qisqa muddatli majburiyatlarini bajarish salohiyatini oshirish, tovon to‘lovlarini uzluksiz moliyalashtirish va mablag‘lar yetishmovchiligi yuzaga kelganda aktivlarni muddatidan oldin sotish zaruratini cheklashga qaratilgan likvidlikni ta’minlash mexanizmi ishlab chiqilgan. Taklifga muvofiq, bank hisobvaraqlaridagi pul mablag‘lari hamda qaytarilish muddati bir oydan kam bo‘lgan depozitlarning jami qiymati oldingi 12 oy davomida hisoblangan sug‘urta tovonlari miqdorining kamida 10 foiziga teng bo‘lishi belgilangan. Mazkur yondashuv sug‘urta to‘lovlaridagi davriy o‘zgarishlarni qoplash uchun yetarli likvid resurslarni saqlash, kutilmagan moliyaviy ehtiyojlarni qondirish va kompaniyaning to‘lov qobiliyatini barqaror darajada ushlab turishga imkon beradi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash risklarni samarali boshqarish, qayta sug‘urta va retrosessiya mexanizmlarini takomillashtirish, aktuar nazoratni kuchaytirish hamda yetarli likvidlik zaxirasini shakllantirishni talab etishini ko‘rsatdi. Moliyaviy barqarorlikni oshirish maqsadida maksimal javobgarlik miqdori 500 mln so‘mgacha bo‘lgan ixtiyoriy sug‘urta shartnomalari bo‘yicha hududiy bo‘linmalarga bazaviy tarif stavkalarini risk tahlili asosida ±20 foiz doirasida o‘zgartirish vakolatini berish, yirik zararlar ulushi va risklar konsentratsiyasiga mos ravishda qayta sug‘urta hamda retrosessiya himoyasini takomillashtirish, sug‘urta zaxiralari va kapital yetarliligini baholash uchun har chorakda mustaqil aktuar tekshiruvlarni tashkil etish taklif etiladi. Sug‘urta tovonlarini uzluksiz moliyalashtirish va qisqa muddatli to‘lov qobiliyatini mustahkamlash uchun yuqori likvid aktivlarning minimal miqdorini oldingi 12 oyda hisoblangan sug‘urta tovonlari summasining kamida 10 foizi darajasida belgilash maqsadga muvofiq. Takliflarni amaliyotga joriy etish sug‘urta kompaniyalarining

risklarga bardoshliligini oshirish, moliyaviy yo‘qotishlarni cheklash va uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga yordam beradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdurahmonov I., Abduraimova M., Abdullayeva N. Sug‘urta nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020.
2. Bektemirov A. B., Taniyev I. X., Sobirov N. X., Ruzibayeva N. X. Sug‘urta ishi: o‘quv qo‘llanma. – Samarqand, 2022.
3. Jumayeva G., Djalilov R., Rashidov R. Sug‘urta nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2019.
4. Shennayev X. M., Ochilov I. K., Shirinov S. E., Kenjayev I. G‘. Sug‘urta ishi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur-Bo‘stoni, 2014.
5. Mirzoyev S. F. O‘zbekistonda sug‘urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta’minlashda anderrayting xizmatini takomillashtirish: iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2022. – B. 15.
6. Toshnazarova L. Sh. O‘zbekiston milliy sug‘urta bozorining samarali faoliyatini ta’minlash yo‘llari: iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2025. – B. 70.
7. Sultanov D. M. O‘zbekistonda risklarni qayta sug‘urtalashda o‘zaro sug‘urtalash tamoyillarini qo‘llash imkoniyatlari // Moliya va bank ishi. – 2020. – № 4.
8. Eling M., Pankoke D. A. Systemic Risk in the Insurance Sector: A Review and Directions for Future Research // Risk Management and Insurance Review. – 2016. – Vol. 19, No. 2. – P. 249–284
9. Desjardins D., Dionne G., Koné N. Reinsurance Demand and Liquidity Creation: A Search for Bicausality // Journal of Empirical Finance. – 2022. – Vol. 66. – P. 137–154
10. Durán Santomil P., Otero González L. Enterprise Risk Management and Solvency II: The System of Governance and the Own Risk and Solvency Assessment // The Journal of Risk Finance. – 2020. – Vol. 21, No. 4. – P. 317–332.
11. Istiqbolli loyihalar milliy agentligi rasmiy sayti [Elektron resurs]. – URL: https://napp.uz/uz.
12. O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi yagona korporativ axborot portali. [Elektron resurs]. – URL:https://new.openinfo.uz/.
13. “Alfa Invest sug‘urta kompaniyasi” AJ rasmiy sayti [Elektron resurs]. – URL: https://www.alfainvest.uz/.

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

SUVEREN FONDLAR PORTFELINI VENCHUR KAPITALI VA IKKI KANALLI MOLIYALASHTIRISH ASOSIDA DIVERSIFIKATSIYALASH

Jumaniyazov Inomjon Turayevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0000-0003-0622-6601
e-mail: jumaniyazov_inomjon@tsue.uz

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi aktivlari tarkibining bank sektoriga aloqadorligi hamda innovatsion loyihalarni baholash va monitoring qilish jarayonlarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida o‘zaro bog‘liq ikki yondashuv ilgari suriladi. Birinchi yondashuv jamg‘armaning venchur fondlar kapitalida ishtiroki orqali sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan startaplarni moliyalashtirish, portfelni diversifikatsiyalash va ixtisoslashgan boshqaruvchilar tajribasidan foydalanish imkoniyatlariga qaratilgan. Ikkinchi yondashuvda tijorat banklariga ajratiladigan subordinar qarz va ustav kapitaliga qo‘yilmalar nisbatini kapital yetarliligi ko‘rsatkichlariga moslashtiruvchi ikki kanalli model taklif etiladi. Venchur aktivlar uchun ssenariyli farazlar asosida hisoblangan portfel ko‘rsatkichlari diversifikatsiyalashning ehtimoliy afzalliklarini ko‘rsatadi. AT “Aloqabank” misolida esa tanlangan soddalashtirilgan model va kapital talablari sharoitida subordinar qarzdan to‘liq foydalanish uchun zarur birinchi darajali kapital chegarasi 350 mln AQSh dollaridan 90 mln AQSh dollarigacha o‘zgarishi hisoblangan. Natijalar amaliyot uchun dastlabki uslubiy asos bo‘lib, ularni real risk ko‘rsatkichlari va amaldagi prudensial talablar asosida qo‘shimcha baholash maqsadga muvofiq.*

Kalit so‘zlar: *Suveren fond, Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi, venchur kapital, sun’iy intellekt, diversifikatsiya, subordinar qarz, ustav kapitali, kapital yetarliligi, Bazel III.*

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ПОРТФЕЛЯ СУВЕРЕННЫХ ФОНДОВ НА ОСНОВЕ ВЕНЧУРНОГО КАПИТАЛА И ДВУХКАНАЛЬНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ

Жуманиязов Иномжон Тураевич

Независимый соискатель,
Ташкентский государственный экономический университет
ORCID: 0000-0003-0622-6601
e-mail: jumaniyazov_inomjon@tsue.uz

Аннотация. *В статье анализируются структура активов Фонда реконструкции и развития Республики Узбекистан с точки зрения их связи с банковским сектором, а также возможности совершенствования экспертизы и мониторинга инновационных проектов. Предлагаются два взаимосвязанных подхода: участие Фонда в капитале венчурных фондов для финансирования стартапов в сфере искусственного интеллекта и диверсификации инвестиционного портфеля; двухканальная модель финансирования банков, предусматривающая определение соотношения субординированного долга и вложений в уставный капитал с учетом требований к достаточности капитала. Сценарные расчеты демонстрируют потенциальные преимущества диверсификации при заданных предпосылках. На примере АО «Алокабанк» в рамках упрощенной модели расчетный порог капитала первого уровня, необходимый для полного учета субординированного долга, изменяется с 350 до 90 млн долларов США. Полученные результаты имеют*

предварительный методический характер и требуют уточнения с учетом фактических рисков и действующих пруденциальных нормативов.

Ключевые слова: *Суверенный фонд, Фонд реконструкции и развития, венчурный капитал, искусственный интеллект, диверсификация, субординированный долг, достаточность капитала, Базель III.*

DIVERSIFYING SOVEREIGN FUND PORTFOLIOS THROUGH VENTURE CAPITAL AND TWO-CHANNEL FINANCING

Jumaniyazov Inomjon Turayevich
Independent Researcher,
Tashkent State
University of Economics
ORCID: 0000-0003-0622-6601
e-mail: jumaniyazov_inomjon@tsue.uz

Abstract. *This article examines the asset structure of Uzbekistan’s Fund for Reconstruction and Development in relation to its exposure to the banking sector and opportunities to strengthen the appraisal and monitoring of innovative projects. Two complementary approaches are proposed. The first considers equity participation in professionally managed venture funds as a possible channel for financing artificial-intelligence start-ups and diversifying the Fund’s portfolio. The second develops a two-channel bank-financing framework for determining the mix of subordinated debt and equity contributions in light of capital adequacy requirements. Scenario-based portfolio calculations suggest potential diversification benefits under the specified assumptions. In an illustrative application to Aloqabank, the simplified model yields a change from USD 350 million to USD 90 million in the estimated Tier 1 capital threshold required for the full recognition of subordinated debt. These findings are preliminary and should be reassessed against observed risks and the prudential rules applicable to the bank.*

Keywords: *Sovereign wealth fund, Fund for Reconstruction and Development, venture capital, artificial intelligence, diversification, subordinated debt, equity, capital adequacy, Basel III.*

Kirish

Ichki investitsiya mandatiga ega suveren fondlar faoliyatida mablag‘larni milliy iqtisodiyotga yo‘naltirish kanallari va moliyalashtirish instrumentlarining mutanosibligini ta’minlash muhim boshqaruv masalalaridan biridir. Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda tijorat banklari loyihalarni baholash, kreditlash va monitoring qilish infratuzilmasi mavjudligi sababli bunday resurslarni joylashtirishning muhim vositachisi bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, banklar orqali moliyalashtirish ulushining ortishi portfelning tarmoq konsentratsiyasini kuchaytirishi mumkin. Bundan tashqari, subordinar qarz va ustav kapitaliga qo‘yilmalarning bank kapitali tarkibiga ta’siri bir xil emas. Mazkur farqlarni hisobga olish ajratilayotgan resurslarning prudensial talablar doirasidagi imkoniyatlarini to‘laroq baholashga yordam beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi (keyingi o‘rinlarda – jamg‘arma) misolida mazkur masalalarni ko‘rib chiqish dolzarb hisoblanadi. Jamg‘arma aktivlari tarkibida kreditlar va ulushli ishtirok ulushi 2016-2024-yillarda 15,7 foizdan 47,0 foizga o‘sgan, ulushli ishtirokning muhim qismi bank sektoriga to‘g‘ri kelgan [19]. So‘nggi yillardagi normativ-huquqiy hujjatlar jamg‘arma mablag‘laridan sun’iy intellektga asoslangan startaplarni venchur fondlar orqali qo‘llab-quvvatlashda [15] va tijorat banklarining kapital bazasini mustahkamlashda [16; 17] foydalanish yo‘nalishlarini ham nazarda tutadi. Ushbu jarayonlar portfelni diversifikatsiyalash hamda banklarga yo‘naltiriladigan mablag‘lar tarkibini izchil asoslashga oid qo‘shimcha ilmiy-uslubiy yondashuvlarni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi jamg‘armaning mavjud aktivlar tarkibi va amaldagi moliyalashtirish yo‘nalishlari asosida ikkita mexanizmning iqtisodiy imkoniyatlarini baholashdan iborat. Birinchisi

– venchur fondlar kapitalida ishtirok etish orqali startaplarni moliyalashtirish va portfelni bank sektoridan tashqari aktivlar bilan to‘ldirishning nazariy hamda ssenariyli asoslarini ishlab chiqish. Ikkinchisi – subordinar qarz va ustav kapitaliga qo‘yilmalar nisbatini bankning birinchi darajali kapitali, umumiy kapital talablari va resurslarning qaytarilish xususiyatlarini inobatga olgan holda aniqlovchi ikki kanalli modelni taklif etish. Bunda olingan hisob-kitoblar muayyan farazlarga bog‘liq ekani alohida inobatga olinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Suveren fondlarning ichki investitsiyalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda investitsiya strategiyasi, institutsional boshqaruv va natijadorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik keng o‘rganilgan. S. Bernshteyn, J. Lerner va A. Shoar siyosiy ta’sir va fondlarning investitsiya tanlovlari o‘rtasidagi munosabatni empirik tahlil qilgan [2]. G. Klark, A. Dikson va A. Monk fondlarni boshqarishda qaror qabul qilish mexanizmlarining institutsional mustaqilligiga e’tibor qaratgan [4]. Jahon bankining strategik investitsiya fondlariga oid tadqiqotlarida xususiy investorlar bilan hamkorlik, professional boshqaruvchilarni jalb etish va loyiha tanlash standartlarining ahamiyati qayd etiladi [7; 8]. Ushbu ilmiy qarashlar ichki mandatli fondlar uchun portfel tuzilmasi bilan bir qatorda boshqaruv mexanizmlarini ham baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Portfelni diversifikatsiyalashning nazariy asosini H. Markovitsning o‘rtacha daromadlilik – dispersiya yondashuvi tashkil etadi [11]. Mazkur yondashuvga ko‘ra, portfel riski faqat alohida aktivlarning o‘zgaruvchanligiga emas, balki ular o‘rtasidagi kovariatsiyaga ham bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, bank kreditlari va bank aksiyalari kabi bir sektorga aloqador instrumentlarning bir vaqtda yuqori ulushda saqlanishi diversifikatsiya imkoniyatlarini cheklashi mumkin. P. Gompers va J. Lerner venchur fondlarning innovatsion loyihalarni tanlash va monitoring qilishdagi ixtisoslashuvini yoritgan [6]. S. Kaplan va A. Shoar esa xususiy kapital fondlari natijalari boshqaruvchilar kesimida sezilarli farqlanishini ko‘rsatgan [9]. J. Lernerning tadqiqoti davlat ishtirokidagi venchur dasturlarda mustaqil professional boshqaruv va bozor tamoyillariga rioya qilish muhimligini ta’kidlaydi [10].

Bank kapitali masalalariga oid adabiyotlarda kapital tuzilmasining moliyaviy vositachilik faoliyatiga ta’siri alohida o‘rganilgan. D. Daymond va R. Rajan bank kapitalining vositachilik funksiyalari bilan bog‘liq nazariy jihatlarni tahlil qilgan [5], A. Admati va M. Xelvig esa yuqori sifatli aksiyadorlik kapitalining moliyaviy barqarorlikdagi o‘rnini asoslagan [1]. Bazel III standartlarida umumiy kapital va birinchi darajali kapital uchun alohida talablar mavjud [3]. Shuning uchun subordinar qarzning prudensial kapitalga qo‘shadigan hissasini baholashda nafaqat uning miqdori, balki bankning mavjud kapital tarkibi ham e’tiborga olinishi lozim.

Mamlakatimizda davlat moliyasi, bank kapitali va investitsiya resurslarini boshqarish masalalari tegishli ilmiy ishlarda yoritilgan [18]. Biroq suveren fond portfelini venchur aktivlar bilan diversifikatsiyalash hamda banklarni subordinar qarz va ustav kapitali orqali moliyalashtirish nisbatini umumiy portfel boshqaruvi nuqtayi nazaridan birgalikda ko‘rib chiqish qo‘shimcha tadqiqot imkoniyatini yaratadi. Mazkur maqola aynan ushbu ikki yo‘nalishning o‘zaro bog‘liqligini ssenariyli modellashtirish asosida tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning axborot bazasini jamg‘armaning 2016-2024-yillardagi auditlangan moliyaviy hisobotlari [19], IT Park Uzbekistan tomonidan e’lon qilingan venchur ekotizimi ko‘rsatkichlari [12], Prezidentning PQ-320, PQ-358, PF-189, PQ-62 (PQ-352 tahririda) va PQ-210-son hujjatlarida aks etgan moliyalashtirish yo‘nalishlari [14–17] hamda jamg‘arma ijro etuvchi direksiyasi tuzilmasiga oid ma’lumotlar tashkil etadi. Tadqiqotda qiyosiy va dinamik tahlil, korrelyatsion yondashuv, Markovits portfel modeli, ssenariyli hisob-kitob va sezgirlik tahlilidan foydalanildi. Portfel parametrlari muallifning avvalgi tadqiqoti [20] doirasida shakllantirilgan. Natijalar bevosita kuzatilgan iqtisodiy samara emas, ko‘rsatilgan farazlar asosidagi uslubiy baholar sifatida talqin etiladi.

Portfel tahlilida aktiv sinflarining kutilayotgan real daromadliligi (μ) va standart og‘ishi (σ) uchun quyidagi qiymatlar qo‘llanildi: tashqi likvid aktivlarda mos ravishda 1,2 va 1,5 foiz, ichki kredit portfelida 4,5 va 6,0 foiz, bankdagi ulushli ishtirokda 6,0 va 14,0 foiz. Modelda aktivlar o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyentlari likvid aktivlar va kreditlar uchun 0,15, likvid aktivlar va bank aksiyalari uchun 0,10, kreditlar va bank aksiyalari uchun 0,55 etib belgilandi. Venchur aktivlar bo‘yicha taqqoslanuvchi milliy tarixiy ma’lumotlar cheklanganligi sababli ularning parametrlari faqat ssenariy farazlari sifatida olindi: μ = 10,0 foiz, σ = 30,0 foiz; likvid aktivlar, kreditlar va bank aksiyalari bilan korrelyatsiyalar mos ravishda 0,05; 0,15 va 0,25. Mazkur parametrlar kelgusida amaliy ma’lumotlar bilan qayta baholanishi lozim. Portfel riski va Sharpe koeffitsiyenti quyidagicha aniqlandi:

$$\sigma_p = \sqrt{w^T \Sigma w}; \qquad \text{Sh} = \frac{\mu_p - r_f}{\sigma_p} \tag{1}$$

bunda w – aktiv sinflari ulushlari vektori; Σ – kovariatsiya matritsasi; μ_p – portfelning kutilayotgan daromadliligi; r_f – risksiz daromadlilik (likvid aktivlar daromadliligi, 1,2 foiz).

Ikki kanalli moliyalashtirish modelida bankning kapital yetarliligi talablariga ko‘ra yo‘l qo‘yiladigan riskka tortilgan aktivlar hajmi quyidagi ikki cheklovning kichik qiymati orqali aniqlanadi. Mazkur ko‘rsatkich kreditlar hajmi bilan aynan bir xil emas, chunki amaldagi risk vaznlari va aktivlar tarkibiga bog‘liq:

$$\text{RWA}_{\max} = \min\left\{\frac{K_1+K_2+E+S}{k}; \frac{K_1+E}{k_1}\right\} \tag{2}$$

bunda K_1 va K_2 – bankning mavjud birinchi va ikkinchi darajali kapitali; E – jamg‘armaning ustav kapitaliga qo‘yilmasi; S – subordinar qarz; k va k_1 – mos ravishda umumiy kapital va birinchi darajali kapital yetarliligi bo‘yicha tanlangan minimal nisbatlar. Hisob-kitoblarda subordinar instrumentni kapitalga kiritish shartlari bajarilishi hamda unga aloqador boshqa prudensial cheklovlar soddalashtirib olinadi. Subordinar qarzning model doirasida to‘liq hisobga olinishi uchun umumiy kapital asosida aniqlangan chegaradan birinchi darajali kapital cheklovi past bo‘lmasligi kerak. Shundan subordinar qarzning hisobiy samarali yuqori chegarasi kelib chiqadi:

$$S_{\max} = (K_1 + E) \cdot \frac{k - k_1}{k_1} - K_2 \tag{3}$$

Jamg‘arma bankka jami F miqdorida mablag‘ yo‘naltirgan holatda (F = S + E) birinchi darajali kapital cheklovi bilan umumiy kapital cheklovini muvofiqlashtiradigan ustav kapitaliga qo‘yilmaning hisobiy minimal miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$E^* = \max\left\{0; \frac{k_1(K_1+K_2+F)}{k} - K_1\right\}; \qquad S^* = F - E^* \tag{4}$$

E* qiymatidan kam miqdor ustav kapitaliga yo‘naltirilganda, modelda riskka tortilgan aktivlarning hisobiy sig‘imi birinchi darajali kapital talabi bilan cheklanishi mumkin. E* qiymatidan yuqori qo‘yilma esa jami F o‘zgarmagan ssenariyda mazkur hisobiy sig‘imga qo‘shimcha ta’sir bermasligi mumkin. Ushbu xulosa bankning amaldagi likvidlik holati, kreditga talab, kapital tarkibi, huquqiy cheklovlar va boshqa prudensial talablarni to‘liq aks ettirmaydi.

Tahlil va natijalar

Birinchi yo‘nalish bo‘yicha tahlil jamg‘arma aktivlarining tarkibiy o‘zgarishlarini ko‘rsatadi. 2024-yil yakunida jami aktivlarga nisbatan kreditlar ulushi 28,1 foizni, ulushli ishtirok 18,9 foizni tashkil etgan; 2016-yilda ulushli ishtirokning ulushi 0,6 foiz bo‘lgan. Ulushli ishtirokning muhim qismi tijorat banklari aksiyalariga to‘g‘ri kelgani, kreditlar esa ko‘p hollarda banklar orqali joylashtirilgani sababli mazkur instrumentlarning sektor jihatidan o‘zaro aloqadorligini hisobga olish maqsadga muvofiq. Modelda kreditlar va bank aksiyalari o‘rtasidagi korrelyatsiya 0,55 sifatida qabul qilingan. Tarixiy ma’lumotlarda ham ayrim davrlarda banklar kesimida konsentratsiya kuzatilgan: jumladan, 2017-yilda kredit portfelining 90,3 foizi uchta bank hissasiga to‘g‘ri kelgan. Ushbu ko‘rsatkich keyingi davrlarga avtomatik tarzda tatbiq etilmaydi.

Markovits modeli asosidagi hisob-kitoblar tanlangan daromadlilik, risk va korrelyatsiya farazlari doirasida portfel tarkibini muqobil taqsimlash imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Modelda tahlilga kiritilgan investitsion aktivlar yig‘indisi 100 foiz deb normallashtirilgani bois bank

aksiyalarining boshlang‘ich ulushi 26,1 foizni tashkil etadi; bu ko‘rsatkich jami aktivlarga nisbatan hisoblangan 18,9 foizlik ulushdan farq qiladi. Cheklovsiz optimallashtirishda bank aksiyalarining hisobiy ulushi 3,5 foizga yaqinlashadi. Likvid aktivlar, kreditlar va bank aksiyalari ulushlari mos ravishda 30, 60 va 10 foiz etib olingan muqobil portfelda kutilayotgan daromadlilik yaqin darajada saqlangan holda risk 5,41 foizdan 4,61 foizga, Sharpe koeffitsiyenti esa 0,469 dan 0,533 ga o‘zgaradi. Bu natija bank sektori bilan bog‘liq aktivlarni boshqa instrumentlar bilan muvozanatlash imkoniyatini ko‘rsatadi, biroq investitsiya cheklovlari va real xarajatlarni hisobga olgan qo‘shimcha tahlilni talab etadi.

Ikkinchi omil loyiha ekspertizasi salohiyati bilan bog‘liq (1-jadval).

1-jadval.

Jamg‘arma ijro etuvchi direksiyasida loyiha ekspertizasi va monitoringi salohiyati

Ko‘rsatkich	Qiymat
Ijro etuvchi apparatning jami shtat birligi	32
Shundan ekspertiza va monitoring bilan shug‘ullanuvchilar	16
Infratuzilma loyihalari ekspertizasi bo‘limi	2
Kredit portfeli, 2024-yil, trln so‘m	85,2
Ulushli ishtirok, 2024-yil, trln so‘m	57,2
Ekspertiza va monitoring xodimiga to‘g‘ri keladigan aktiv, trln so‘m	8,9
Xuddi shu, mln AQSh dollari (taxminan)	690
Venchur loyihalarni baholash bo‘yicha ixtisoslashgan bo‘lim	mavjud emas

Manba: PQ-1725-son qaroriga 1-ilova va jamg‘arma moliyaviy hisobotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

1-jadvalda keltirilgan ma’lumotlar jamg‘arma ijro etuvchi direksiyasida mavjud ekspertiza va monitoring vazifalarining ko‘lamini tavsiflaydi. Muallif hisob-kitobiga ko‘ra, ushbu vazifalar bilan shug‘ullanuvchi bir xodimga taxminan 690 mln AQSh dollariga teng aktiv to‘g‘ri keladi; taqdim etilgan tashkiliy tuzilmada venchur loyihalar bo‘yicha alohida ixtisoslashgan bo‘lim ko‘rsatilmagan. Bu holat professional venchur fondlar tajribasidan foydalanish imkoniyatini ko‘rib chiqish uchun asos bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘rtacha 0,3 mln dollarlik shartli bitimlar hisobida 50 mln dollarni bevosita investitsiya qilish 150 dan ortiq alohida loyihani baholash zaruratini yuzaga keltirishi ehtimoldan xoli emas. Bunda bitimlar tarkibi, fond komissiyalari, investitsiyalarning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va monitoring standartlari natijaga ta’sir etishi inobatga olinishi lozim [13].

Uchinchi omil milliy venchur bozorining tuzilmasi bilan bog‘liq (2-jadval, 1-rasm).

2-jadval.

O‘zbekiston venchur bozorining asosiy ko‘rsatkichlari va jamg‘arma ishtiroki miqyosi

Ko‘rsatkich	2023	2024	2025
Startaplarga investitsiyalar, mln doll.	6,3	69,5	329,0
Bitimlar soni	34	38	140
shu jumladan xorijiy kapital, mln doll.	—	—	293,5
mahalliy kapital, mln doll.	—	—	35,5
Bitimning o‘rtacha hajmi: xorijiy / mahalliy, mln doll.	—	—	18,3 / 0,285
Sun’iy intellekt yo‘nalishining bitimlardagi ulushi, foiz	—	—	24,4
IT Park Ventures investitsiyalari, mln doll. / startaplar soni	—	—	7,1 / ~70
Jamg‘arma mablag‘ining (50 mln doll.) mahalliy venchur kapitaliga nisbati, foiz	—	—	141

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5

Manba: IT Park Uzbekistan “Venture Ecosystem Report 2025” ma’lumotlari va muallif hisob-kitoblari.

IT Park Uzbekistan ma’lumotlari asosida tuzilgan 2-jadvalga ko‘ra, 2025-yilda startaplarga investitsiyalar hajmi 329 mln AQSh dollarini tashkil etgan. Taqdim etilgan tarkibda xorijiy kapital 293,5 mln dollar (qariyb 89 foiz), mahalliy kapital esa 35,5 mln dollarga teng. Shuningdek, bitimlarning o‘rtacha hajmi xorijiy va mahalliy investorlar bo‘yicha sezilarli farqlanadi. Ushbu holat mahalliy investitsiya resurslarini kengaytirish imkoniyatlarini o‘rganish uchun asos yaratadi. Sun’iy intellekt yo‘nalishining bitimlardagi 24,4 foizlik ulushi mazkur soha bo‘yicha investitsion faollik mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq loyihalar oqimining investitsiyaga tayyorligi va uning kelajakdagi daromadliligi alohida ekspertiza bilan aniqlanishi kerak.

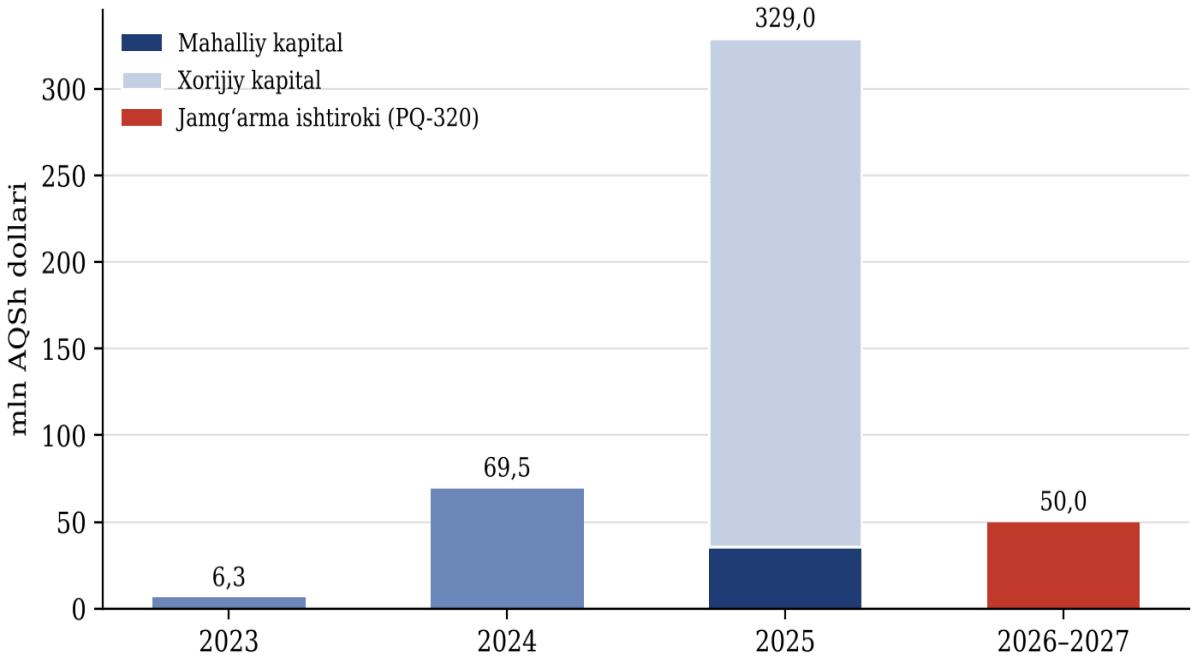

1-rasm. O‘zbekiston startaplariga investitsiyalar va jamg‘arma ishtiroki miqyosi
Manba: 2-jadval ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Mazkur sharoitda jamg‘armaning venchur fondlar kapitalida ishtirok etishi ko‘rib chiqilayotgan yo‘nalishlardan biridir. PQ-320-son qarorda 2026–2027-yillarda 50 mln AQSh dollarini teng ulushlarda “Fondlar fondi” va “IT Park Ventures” venchur jamg‘armalari kapitaliga yo‘naltirish nazarda tutilgan [15]. Taklif etilayotgan boshqaruv mexanizmida jamg‘arma investitsiya ishtirokchisi sifatida strategik parametrlar va nazorat mezonlarini belgilaydi; professional fond boshqaruvchisi tegishli vakolatlar doirasida startaplarni tanlash, moliyalashtirish va monitoring qilish vazifalarini bajaradi. Investorning aniq huquqiy maqomi fondning tashkiliy-huquqiy shakli va investitsiya kelishuvi bilan belgilanadi. Ushbu mexanizm jamg‘armaning uzoq muddatli investitsiya maqsadlari va riskka moyilligiga muvofiq qo‘llanishi maqsadga muvofiq.

Birinchidan, professional boshqaruvchilardan foydalanish alohida kichik loyihalar bo‘yicha operatsion jarayonlarni ixtisoslashtirishga yordam berishi mumkin. Bunda jamg‘arma tomonidan fond boshqaruvchilarini tanlash, ular faoliyatini baholash, manfaatlar to‘qnashuvini boshqarish va yakuniy natijalarni monitoring qilish muhimligicha qoladi. Shartli hisob-kitoblarga ko‘ra, 25 mln dollarlik qo‘shimcha kapital 2025-yilgacha “IT Park Ventures” tomonidan amalga oshirilgan investitsiyalar hajmidan taxminan 3,5 barobar ko‘p; o‘rtacha bitim hajmi o‘zgarmaydi degan faraz ostida bunday resurs 80 dan ortiq startap bitimini moliyalashtirishga nazariy jihatdan yetishi mumkin. Ikkinchidan, venchur aktivlarni portfelga kiritish bank sektori bilan bog‘liq konsentratsiyani qisman kamaytirishi ehtimoli mavjud. Biroq ushbu natija aktivlar o‘rtasidagi

haqiqiy korrelyatsiya, likvidlik, qiymatni baholash va fondning xarajatlariga bog‘liq. Mazkur ta’sir 3-jadvalda ssenariyli tartibda baholanadi.

3-jadval.

Venchur aktivlarni kiritishning portfel riski va Sharp nisbatiga ta’siri (ssenariy tahlili)

Portfel varianti	Likvid	Kredit	Bank aksiyalari	Venchur	Daromad, %	Risk, %	Sharpe
Joriy tuzilma (2024)	35,0	38,9	26,1	0,0	3,74	5,40	0,469
B (optimallashtirilgan)	30,0	60,0	10,0	0,0	3,66	4,61	0,533
B + 2% venchur (kredit hisobiga)	30,0	58,0	10,0	2,0	3,77	4,65	0,552
B + 3% venchur (kredit hisobiga)	30,0	57,0	10,0	3,0	3,82	4,70	0,558
Bank aksiyalari → 2% venchur	30,0	60,0	8,0	2,0	3,74	4,56	0,557
Bank aksiyalari → 3% venchur	30,0	60,0	7,0	3,0	3,78	4,57	0,565

Manba: muallif hisob-kitoblari. Venchur aktivlarning daromadliligi, riski va korrelyatsiyasi tarixiy kuzatuvlar emas, ssenariy farazlari hisoblanadi.

3-jadval natijalari tanlangan parametrlar sharoitida venchur aktivlarning kichik ulushini kiritish portfelning hisobiy risk – daromadlilik nisbatini yaxshilashi mumkinligini ko‘rsatadi. Bank aksiyalarining 2–3 foizlik ulushi venchur aktivlar bilan almashtirilgan ssenariylarda portfel riski 4,61 foizdan 4,56–4,57 foiz oralig‘iga o‘zgaradi, Sharpe koeffitsiyenti esa 0,533 dan 0,557–0,565 gacha oshadi. Mazkur natija bank aktivlari va venchur aktivlar o‘rtasidagi past korrelyatsiya faraziga sezgir bo‘lib, amalda kafolatlangan daromad yoki riskning pasayishini anglatmaydi. PQ-320-son hujjatda nazarda tutilgan 50 mln dollar jamg‘arma sof aktivlarining taxminan 0,3 foiziga tengligi hisobga olinsa, bu mablag‘ni ehtiyotkorlik bilan diversifikatsiya yo‘nalishlarini sinash uchun boshlang‘ich miqyos sifatida ko‘rish mumkin. Portfeldagi venchur aktivlar ulushini keyinchalik oshirish masalasi real natijalar, likvidlik ehtiyoji va risk limitlari asosida hal etilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchi taklif banklarni moliyalashtirishda subordinar qarz va ustav kapitaliga qo‘yilmalar nisbatini aniqlashga qaratilgan. Bu ikki instrument bank kapitali tuzilmasiga turlicha ta’sir etadi: ustav kapitaliga tegishli qo‘yilmalar belgilangan shartlar bajarilganda birinchi darajali kapitalni mustahkamlashi, subordinar qarz esa tegishli prudensial talablarga muvofiq ikkinchi darajali kapital tarkibida hisobga olinishi mumkin. Bazel III me’yorlarida umumiy kapital va birinchi darajali kapital talablari birgalikda amal qiladi [3]. Shuning uchun subordinar resurs ajratilishining riskka tortilgan aktivlar sig‘imiga hisobiy ta’sirini baholashda bankning mavjud kapital tarkibini hisobga olish muhim. (3) va (4) formulalar ushbu munosabatni soddalashtirilgan sharoitda ifodalaydi.

(4) formula bo‘yicha misol sifatida birinchi darajali kapitali 200 mln dollar bo‘lgan shartli bankka jami 150 mln dollar yo‘naltirilishini ko‘rib chiqamiz (2-rasm). Modelda umumiy kapital talabi k = 8 foiz va birinchi darajali kapital talabi k_1 = 6 foiz etib olinganda, kamida 62,5 mln dollar ustav kapitaliga ajratilgan ssenariyda riskka tortilgan aktivlarning hisobiy maksimal hajmi taxminan 4,4 mlrd dollarga yetadi. Butun summa subordinar qarz shaklida yo‘naltirilgan ssenariyda esa mazkur ko‘rsatkich taxminan 3,3 mlrd dollarni tashkil etadi. Taxminan 1,0 mlrd dollarlik farqni real berilishi mumkin bo‘lgan kreditlar hajmi bilan aynanlashtirmaslik kerak: uning miqdori aktivlarning risk vaznlari, bankning boshqa cheklovlari va kreditga talabga bog‘liq. Jami mablag‘ F o‘zgarmagan ssenariyda E* qiymatidan ortiq ustav kapitali qo‘yilmasining hisobiy sig‘imga qo‘shimcha ta’siri kuzatilmaydi.

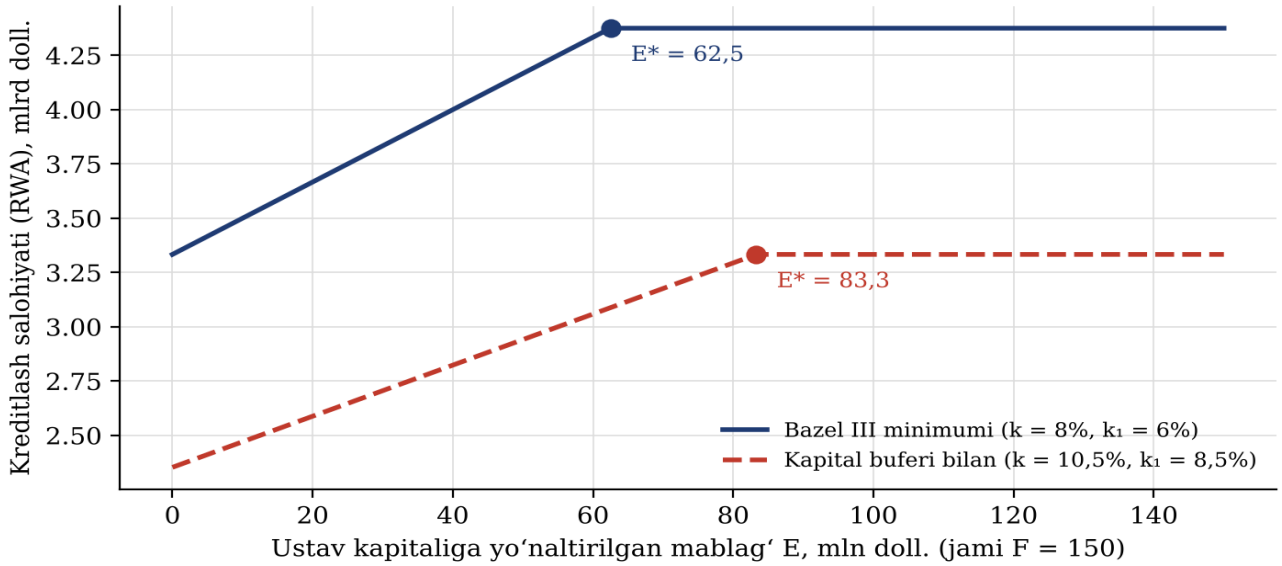

2-rasm. Bankning kreditlash salohiyati va ustav kapitaliga yo‘naltirilgan ulush o‘rtasidagi bog‘liqlik (K_1 = 200 mln doll., F = 150 mln doll.)

Manba: (2) va (4) formulalar asosida muallif hisob-kitoblari.

Ustav kapitaliga yo‘naltiriladigan mablag‘ning hisobiy minimal miqdori bankning dastlabki kapital holati va qo‘llaniladigan prudensial koeffitsiyentlarga qarab o‘zgaradi. Ushbu bog‘liqlikning ayrim ssenariylari 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval.

Jami 150 mln dollar ajratilganda ustav kapitaliga yo‘naltirilishi zarur bo‘lgan minimal mablag‘ (E*), mln doll.

Bankning birinchi darajali kapitali (K_1)	k = 8%, k_1 = 6%	k = 10,5%, k_1 = 8,5%	k = 13%, k_1 = 10%	Subordinar qarzning samarali chegarasi S* (8% / 6%)
100	87,5	102,4	92,3	62,5
200	62,5	83,3	69,2	87,5
350	25,0	54,8	34,6	125,0
500	0,0	26,2	0,0	150,0

Manba: (4) formula asosida muallif hisob-kitoblari; K_2 = 0 deb olingan, natijalar shartli modelga taalluqli.

4-jadval ko‘rsatkichlari shuni anglatadiki, birinchi darajali kapitali nisbatan past bo‘lgan shartli banklarda jami moliyalashtirishning muayyan qismini ustav kapitaliga yo‘naltirish model doirasida muvofiq bo‘lishi mumkin. Jumladan, K_1 = 100 mln dollar ssenariysida bazaviy kapital talablari bo‘yicha 150 mln dollarning 87,5 mln dollari hisobiy E* qiymatiga to‘g‘ri keladi. K_1 = 500 mln dollar ssenariysida esa ayni farazlar ostida subordinar qarzning to‘liq hajmini hisobga olish uchun qo‘shimcha ustav kapitali talab qilinmaydi. Kapital buferlari bilan bog‘liq boshqa nisbatlar qo‘llanilganda natijalar o‘zgarishi mumkin. Shu sababli moliyalashtirish instrumentlarini tanlashda har bir bankning real kapital ko‘rsatkichlari, kapitalga kiritish mezonlari, qaytarish shartlari va risk profili birgalikda ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq.

Ikki kanalli modelni tushuntirish uchun AT «Aloqabank»ni moliyalashtirishga oid normativ hujjatlarda belgilangan parametrlar asosida hisob-kitob amalga oshirildi. PQ-62-son qarorning PQ-352-son qaror tahririda jamg‘arma mablag‘laridan 125 mln AQSh dollari ekvivalentidagi subordinar qarz hamda 25 mln AQSh dollarini bank ustav kapitalidagi ishtirokni oshirishga yo‘naltirish nazarda tutilgan [16]. PQ-210-son qarorda subordinar qarzning 65 mln dollarlik qismini bank kapitaliga o‘tkazishga oid yondashuv qayd etilgan [17]. Quyidagi hisob-kitoblarda

ushbu tuzilmalar solishtiriladi; mazkur solishtirish mablag‘larning haqiqatda to‘liq o‘tkazilganini yoki bank kapitaliga amaliy ta’siri yuz berganini mustaqil tasdiqlamaydi (5-jadval).

5-jadval.

Jamg‘arma tomonidan AT «Aloqabank»ni moliyalashtirish tuzilmasi va uning samaradorlik chegaralari

Ko‘rsatkich	PQ-62 (PQ-352 tahririda)	PQ-210 dan keyin	O‘zgarish
Subordinar qarz (S), mln doll.	125,0	60,0	–65,0
Ustav kapitaliga ulush (E), mln doll.	25,0	90,0	+65,0
Ustav kapitalining jami moliyalashtirishdagi ulushi, foiz	16,7	60,0	+43,3 f.p.
Subordinar qarz to‘liq samarali bo‘lishi uchun minimal K_1 (k = 8%, k_1 = 6%), mln doll.	350,0	90,0	3,9 barobar kamaydi
Xuddi shu, kapital buferi bilan (k = 10,5%, k_1 = 8,5%), mln doll.	506,3	165,0	3,1 barobar kamaydi
Jamg‘armaning bankdagi ulushi, sof aktivlarga nisbatan, foiz	0,15	0,52	5 foizlik chegara doirasida

Manba: PQ-62, PQ-352 va PQ-210-son hujjatlardagi parametrlar asosida (3) formula bo‘yicha muallif hisob-kitoblari; $K_2 = 0$ deb qabul qilingan.

5-jadvaldagi soddalashtirilgan hisob-kitoblarga ko‘ra, dastlabki tuzilmada 125 mln dollarlik subordinar qarzning model doirasida to‘liq samarali bo‘lishi uchun bankning birinchi darajali kapitali kamida 350 mln dollar bo‘lishi talab etiladi (k = 8 foiz, k_1 = 6 foiz, K_2 = 0). Subordinar qarzning 65 mln dollarlik qismini ustav kapitaliga yo‘naltirish nazarda tutilgan muqobil tuzilmada hisobiy chegara 90 mln dollarga kamayadi. Bu natija birinchi darajali kapital bilan bog‘liq cheklovni yumshatish imkoniyatini ko‘rsatadi, ammo bankning real kapital yetarliligini yoki haqiqiy kreditlash hajmidagi o‘zgarishni bevosita ifodalamaydi. Shu bilan birga, modelda jamg‘armaning mazkur bankdagi ulushi sof aktivlarga nisbatan 0,52 foiz deb baholangan; bu ko‘rsatkich muallif taklif etayotgan bitta emitent bo‘yicha 5 foizlik limit bilan qiyosiy tarzda beriladi.

Muhokama

Taklif etilayotgan ikki mexanizmni suveren fond portfelini boshqarishning o‘zaro to‘ldiruvchi yo‘nalishlari sifatida qarash mumkin. Ikki kanalli moliyalashtirish yondashuvi banklarga ajratiladigan resurslar tarkibini kapital talablari nuqtayi nazaridan muvofiqlashtirishga xizmat qilishi mumkin. Venchur fondlar kapitalida ishtirok etish esa uzoq muddatda portfelga bank sektori bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan aktivlar sinfini kiritish imkoniyatini yaratadi. Biroq bu ikki yo‘nalishning umumiy samarasi mablag‘larning amaldagi taqsimoti, bank kapitaliga kiritilish shartlari, venchur loyihalarning natijalari va aktivlar o‘rtasidagi haqiqiy bog‘liqlikka bog‘liq. 3-jadvaldagi ssenariy hisob-kitoblari bu imkoniyatni dastlabki miqdoriy jihatdan yoritadi, xolos.

Mazkur yondashuvlar xalqaro tadqiqotlardagi ayrim tamoyillar bilan hamohangdir. J. Lerner davlat ishtirokidagi venchur dasturlarda bozor mexanizmlari va professional fond boshqaruvchilari roliga alohida e’tibor qaratadi [10]. Taklif qilinayotgan venchur kanal mazkur tamoyillarni milliy sharoitda qo‘llash imkoniyatini muhokama qilishga xizmat qiladi. A. Admati va M. Xelvigning bank kapitali sifatiga doir nazariy qarashlari [1] esa kapital instrumentlari o‘rtasidagi farqlarni hisobga olish muhimligini tushuntirishga yordam beradi. Ikki kanalli model ushbu farqlarni soddalashtirilgan algebraik bog‘lanishlar orqali ifodalaydi; uning amaliy tavsiya sifatida qo‘llanishi esa banklar kesimidagi aniq ma’lumotlar bilan tekshirilishi lozim.

Tadqiqot natijalarini talqin qilishda bir nechta cheklovni e’tiborga olish muhim. Birinchidan, venchur investitsiyalar dastlabki davrda boshqaruv xarajatlari va loyihalar muvaffaqiyatsizligi tufayli salbiy natija ko‘rsatishi mumkin; shuning uchun ularni uzoq muddatli, jumladan 8–10 yillik gorizontda baholash maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, venchur aktivlarning kutilayotgan daromadliligi, volatilligi va korrelyatsiyalari tarixiy milliy ma’lumotlar emas, ssenariy farazlaridir. Ularning o‘zgarishi Sharpe koeffitsiyenti natijalarini ham o‘zgartirishi mumkin. Uchinchidan, ikki kanalli modelda $K_2 = 0$ soddalashtiruvchi sharti va tanlangan kapital normativlari qo‘llanilgan. Amaliy tahlilda subordinar qarzni kapitalga kiritish qoidalari, kapital buferlari, xavf darajasi bo‘yicha tortilgan aktivlar tuzilmasi, likvidlik hamda kreditga talab kabi omillar qo‘shimcha baholanishi kerak. To‘rtinchidan, bank ustav kapitalidagi ishtirokning o‘sishi jamg‘arma portfelidagi konsentratsiya va investitsiyadan chiqish masalalarini dolzarb qiladi. Shu bois qaytarilish muddatlari, boshqaruv huquqlari va chiqish strategiyasini investitsiya qarori bilan birga ko‘rib chiqish tavsiya etiladi.

Xulosa va takliflar

O‘tkazilgan tahlil va modellashtirish natijalaridan kelib chiqib, quyidagi ilmiy xulosalarni qayd etish mumkin.

1. Jamg‘arma portfelida bank sektoriga aloqador kreditlar va ulushli ishtirokning sezilarli ulushi mavjud bo‘lib, ularning bir sektorga mansubligi diversifikatsiyalash masalasini dolzarb qiladi. Modelda ushbu aktivlar o‘rtasidagi korrelyatsiya 0,55 deb qabul qilingan. Tanlangan parametrlar doirasida bank aksiyalari ulushini qayta ko‘rib chiqish portfel riskini kamaytirishi mumkin; jumladan, muqobil tuzilmada risk 5,41 foizdan 4,61 foizga o‘zgargan. Biroq bu natija real aktivlarni qayta taqsimlash zaruratini qat’iy belgilamaydi va investitsion cheklovlar bilan birga baholanishi lozim.

2. Jamg‘armada loyiha ekspertizasi va monitoringi bilan bog‘liq vazifalar ko‘lamini hisobga olgan holda venchur yo‘nalishda ixtisoslashgan fond boshqaruvchilari bilan hamkorlikni rivojlantirish maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Muallif hisob-kitobiga ko‘ra, ekspertiza va monitoring xodimiga to‘g‘ri keladigan aktivlar hajmi taxminan 690 mln AQSh dollarini tashkil etadi. Mazkur baho kadrlar salohiyatining yetarli yoki yetarli emasligini bevosita o‘lchamaydi, biroq yangi, yuqori riskli investitsiyalar uchun qo‘shimcha tashkiliy mexanizmlarni o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

3. Venchur fondlar kapitalida ishtirok etish mahalliy venchur ekotizimiga qo‘shimcha uzoq muddatli resurslar jalb qilish va fond portfelini kengaytirish vositalaridan biri bo‘lishi mumkin. PQ-320-son hujjatda nazarda tutilgan 50 mln dollarlik miqdor 2025-yildagi mahalliy venchur kapitali hajmidan taxminan 1,4 barobar yuqori. Ssenariy tahliliga ko‘ra, bank aksiyalarining 2–3 foizlik ulushini venchur aktivlarga almashtirish Sharpe koeffitsiyentini 0,533 dan 0,557–0,565 oralig‘igacha oshirishi mumkin. Bu baho venchur aktivlarning daromadliligi va korrelyatsiyasiga doir farazlarga sezgir bo‘lgani sababli kafolatlangan natija sifatida talqin qilinmaydi.

4. Ikki kanalli moliyalashtirish modeli subordinar qarz va ustav kapitaliga qo‘yilmalar nisbatini bankning mavjud kapitali hamda tanlangan kapital yetarliligi me’yorlariga bog‘liq ravishda hisoblash imkonini beradi. AT “Aloqabank”ga oid normativ hujjatlarda ko‘zda tutilgan ikki tuzilmaning shartli taqqoslanishida subordinar qarzning to‘liq hisobga olinishi uchun zarur birinchi darajali kapital chegarasi 350 mln dollardan 90 mln dollarga o‘zgarishi hisoblangan. Bu ko‘rsatkich amaliy moliyaviy samara yoki bankning real kapital yetarliligi haqidagi yakuniy baho emas, balki model parametrlariga asoslangan hisobiy natijadir.

Mazkur xulosalar asosida bir qator amaliy yo‘nalishlarni bosqichma-bosqich ko‘rib chiqish taklif etiladi. Xususan, jamg‘arma investitsiya siyosatida venchur aktivlarni alohida aktiv sinfi sifatida ajratish hamda ularning dastlabki natijalarini uzoq muddatli investitsiya gorizontida baholash maqsadga muvofiq. Venchur aktivlar ulushini sof aktivlarning 2–3 foizigacha oshirish imkoniyati alohida ssenariy sifatida o‘rganilishi, yakuniy qaror esa risk limitlari, likvidlik ehtiyoji va loyiha natijalariga tayangan holda qabul qilinishi mumkin. Fond boshqaruvchilarini tanlashda

shaffof mezonlar, xususiy kapital bilan hamkorlik va manfaatlar to‘qnashuvini boshqarish qoidalarini mustahkamlash muhimdir. Banklarni moliyalashtirishda subordinar qarz va ustav kapitaliga qo‘yilmalar nisbatini har bir bank uchun haqiqiy kapital tarkibi hamda Markaziy bankning amaldagi prudensial talablari asosida hisoblash tavsiya etiladi. Shuningdek, bank aksiyalaridan chiqish strategiyasini oldindan ko‘rib chiqish va bitta emitent uchun 5 foiz, bitta tarmoq uchun 15 foiz darajasidagi konsentratsiya chegaralarini muhokama qilish mumkin. Ushbu chora-tadbirlar jamg‘arma portfelini boshqarishning qo‘shimcha vositalari sifatida ko‘rilib, ularning iqtisodiy samaradorligi kelgusida empirik ma’lumotlar asosida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Admati A., Hellwig M. The Bankers’ New Clothes: What’s Wrong with Banking and What to Do about It. – Princeton: Princeton University Press, 2013. – 398 p.

2. Bernstein S., Lerner J., Schoar A. The Investment Strategies of Sovereign Wealth Funds // Journal of Economic Perspectives. – 2013. – Vol. 27, No. 2. – P. 219–238.

3. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A Global Regulatory Framework for More Resilient Banks and Banking Systems. – Basel: BIS, 2010 (rev. 2011). – 69 p.

4. Clark G.L., Dixon A.D., Monk A.H.B. Sovereign Wealth Funds: Legitimacy, Governance, and Global Power. – Princeton: Princeton University Press, 2013. – 240 p.

5. Diamond D.W., Rajan R.G. A Theory of Bank Capital // Journal of Finance. – 2000. – Vol. 55, No. 6. – P. 2431–2465.

6. Gompers P., Lerner J. The Venture Capital Revolution // Journal of Economic Perspectives. – 2001. – Vol. 15, No. 2. – P. 145–168.

7. Gelb A., Tordo S., Halland H., Arfaa N., Smith G. Sovereign Wealth Funds and Long-Term Development Finance: Risks and Opportunities. – World Bank Policy Research Working Paper No. 6776. – Washington, DC, 2014.

8. Halland H., Noël M., Tordo S., Kloper-Owens J.J. Strategic Investment Funds: Opportunities and Challenges. – World Bank Policy Research Working Paper No. 7851. – Washington, DC, 2016.

9. Kaplan S.N., Schoar A. Private Equity Performance: Returns, Persistence, and Capital Flows // Journal of Finance. – 2005. – Vol. 60, No. 4. – P. 1791–1823.

10. Lerner J. Boulevard of Broken Dreams: Why Public Efforts to Boost Entrepreneurship and Venture Capital Have Failed – and What to Do about It. – Princeton: Princeton University Press, 2009. – 229 p.

11. Markowitz H. Portfolio Selection // Journal of Finance. – 1952. – Vol. 7, No. 1. – P. 77–91.

12. IT Park Uzbekistan. Venture Ecosystem Report 2025. – Tashkent: IT Park, 2026.

13. Collier P., van der Ploeg R., Spence M., Venables A.J. Managing Resource Revenues in Developing Economies // IMF Staff Papers. – 2010. – Vol. 57, No. 1. – P. 84–118.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PQ-358-son qarori. 2024-yil 14-oktabr; «Sun’iy intellekt texnologiyalarini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PF-189-son Farmoni. 2025-yil 22-oktabr // www.lex.uz.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan loyihalarni qo‘llab-quvvatlashga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-320-son qarori. 2025-yil 30-oktabr // www.lex.uz.

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish va bandligini ta’minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-62-son qarori. 2025-yil 14-fevral (2025-yil 24-noyabrdagi PQ-352-son qarori tahririda) // www.lex.uz.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik loyihalarini qo‘llab-quvvatlash orqali yoshlar bandligini ta’minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-210-son qarori. 2026-yil 1-iyun // www.lex.uz.

18. Haydarov N.X. Davlat moliyasi. Darslik. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2018.
19. O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining 2016–2024-yillar uchun moliyaviy hisobotlari va auditorlik xulosalari // https://ufrd.uz.
20. Jumaniyazov I.T. Suveren fondlar faoliyati samaradorligini baholash metodologiyasi: monografiya. – Toshkent, 2026.